

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ
75-РІЧЧЮ
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Історико-економічне дослідження
в двох томах

ТОМ 1

Київ
Ніка-Центр
2011

УДК 93(330.101.54)(477)„6322/1900”
ББК 63.3:65.9(4Укр)
Е45

Голова Редакційної ради – В.М.Литвин.

Редакційна рада – Г.В.Боряк, В.М.Геєць, С.В.Кульчицький, О.С.Онищенко, А.Ф.Павленко, О.П.Реєнт, В.А.Смолій.

Відповідальний редактор – В.А.Смолій.

Авторський колектив:

Т.А.Балабушевич, В.Д.Баран, В.К.Баран, К.П.Бунятян, І.Г.Ветров, С.В.Віднянський, О.І.Галенко, В.М.Горобець, А.О.Гурбик, О.І.Гуржій, В.М.Даниленко, М.Г.Дубик, Г.Г.Єфіменко, О.П.Жданович, Г.А.Касьянов, Д.В.Кіосак, М.Ф.Котляр, В.О.Крупина, С.В.Кульчицький – керівник авторського колективу, Н.О.Лас, О.Є.Лисенко, В.М.Литвин, О.М.Машкін, В.Б.Молчанов, Л.М.Новохатько, О.В.Одрін, О.Г.Перехрест, Р.Я.Пиріг, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, В.А.Смолій, М.К.Смольницька, В.С.Степанков, Ю.І.Терещенко, Т.В.Чухліб, В.В.Шевченко, Л.Д.Якубова, Б.М.Янишин.

«Економічна історія України» – це перше в історіографії підсумкове синтетичне видання, створене великим колективом академічних і вузівських фахівців. Праця охоплює всі історичні періоди – прадавню і давню історію, середньовічну добу, ранній новий час, модерну добу, новітню епоху. В ній простежуються соціально-економічні процеси на всій території розселення українців, у тому числі на українських землях з особливою долею. В полі зору дослідників перебуває також більшість тих протодержавних і державних утворень, які виникли на сучасній території України.

Призначена для науковців і широкого кола читачів.

Видання здійснено за сприяння Корпорації «Укрбудматеріали», ЗАТ «Славутський комбінат «Будфарфор», Sibelco Ukraine.

ЗМІСТ

Передмова	9

Частина перша. ПРАДАВНЯ ІСТОРІЯ

РОЗДІЛ 1. Привласнювальна економіка палеоліту та мезоліту на теренах України <i>Д. В. Кіосак</i>	13

1. Палеоліт на теренах України	13
2. Економіка мезоліту	23
Посилання до розділу 1.	28

РОЗДІЛ 2. Господарство доби неоліту та енеоліту <i>К. П. Бунятян</i>	32

1. Виникнення відтворювального господарства.	32
2. Впровадження відтворювального господарства на території України.	37
3. Доба енеоліту.	40
Посилання до розділу 2.	47

РОЗДІЛ 3. Економіка доби бронзи <i>К. П. Бунятян</i>	49

1. «Вік скотарства»	49
2. Північна смуга України – від скотарства до рільництва	53
3. Через скотарство і рільництво – до кочівництва	57
Посилання до розділу 3.	64

Частина друга. ДАВНЯ ІСТОРІЯ

РОЗДІЛ 4. Греко-скіфська доба <i>О. В. Одрін</i>	69

1. Економіка античних держав Надчорномор'я	70
2. Господарство племен Степової Скіфії VI–IV ст. до н. е.	87
3. Господарство племен Лісостепу VII–IV ст. до н. е.	100
Посилання до розділу 4.	111

РОЗДІЛ 5. Римо-сарматська доба <i>О. В. Одрін</i>	117

1. Економіка античних держав Надчорномор'я	117
2. Господарство сарматських племен	123
3. Господарство пізньоскіфських племен	127
4. Господарство племен зарубинецької та київської культур	133
5. Господарство племен черняхівської культури	138
Посилання до розділу 5.	145

Частина третя. СЕРЕДНЬОВІЧНА ДОБА

РОЗДІЛ 6. Окраїна степових імперій	153

1. Північне Причорномор'я у складі степових імперій <i>О. І. Галенко</i>	154
2. Господарство давніх слов'ян <i>В. Д. Баран</i>	160

3. Економіка Хозарського каганату <i>О.І.Галенко</i>	170
4. Економіка візантійських провінцій <i>О.П.Жданович</i>	179
5. Діяльність скандинавських воєнно-торговельних кампаній у Східній Європі <i>О.І.Галенко</i>	187
Посилання до розділу 6.	194

РОЗДІЛ 7. Господарське життя Давньої Русі *М.Ф.Котляр* 198

1. Виникнення і розвиток державності на Русі	199
2. Суспільство. Стани і прошарки	205
3. Земельна власність. Праця, данини і повинності селян	210
4. Міста.	218
5. Ремесла.	226
6. Торгівля і купецтво	229
7. Грошове господарство	233
Посилання до розділу 7.	235

РОЗДІЛ 8. Монгольський перелам *О.І.Галенко* 236

1. Економічні наслідки монгольського завоювання	238
2. Улусний переділ українських земель у складі Монгольської імперії.	250
3. Модернізація управління економікою українських земель у складі Золотої Орди	269
4. Зовнішня торгівля: поява східно-західного транзиту	278
Посилання до розділу 8.	285

РОЗДІЛ 9. Економічні та соціальні процеси в Галицько-Волинській Русі

<i>М.Ф.Котляр</i>	289
1. Складання й еволюція державних структур	289
2. Формування території.	290
3. Склад суспільства	295
4. Міста і рубежі	300
5. Сільське господарство	307
6. Ремесла.	310
7. Торгівля і грошовий обіг.	312
Посилання до розділу 9.	314

РОЗДІЛ 10. Господарство Підкарпатської Русі доби середньовіччя

<i>Т.А.Балабушевич</i>	315
Посилання до розділу 10.	321

РОЗДІЛ 11. Економічне життя українських земель у XIII–XVI ст.

<i>А.О.Гурбик</i>	323
1. Народні промисли та сільське господарство	323
2. Земельні відносини	331
3. Аграрна реформа середини XVI ст.	337
4. Фіскальна політика ВКЛ на українських землях	343
5. Розвиток міст і торгівлі.	349
Посилання до розділу 11.	367

Частина четверта. РАННІЙ НОВИЙ ЧАС

РОЗДІЛ 12. Економічне становище українських земель у складі Речі Посполитої (1569–1647) А. О. Гурбик	375
1. Основні тенденції економічного розвитку. Фільварки, торгівля та митна справа	375
2. Економіка українського села. Селянські дворогосподарства	381
3. Соціально-економічні відносини в українському місті. Зародження мануфактури	395
4. Південна колонізація та розвиток козацького господарства	401
Посилання до розділу 12.	407
РОЗДІЛ 13. Економіка козацької України (1648–1676) В. А. Смолій, В. С. Степанков.	411
1. Економічна політика Б. Хмельницького та його наступників	411
2. Зміни в структурі соціально-економічних відносин	418
3. Види та форми господарсько-економічної діяльності	426
4. Торгівля, фінанси й грошовий обіг	436
Посилання до розділу 13.	446
РОЗДІЛ 14. Кримський ханат – остання степова імперія на території України О. І. Галенко.	456
Посилання до розділу 14.	469
РОЗДІЛ 15. Економічне життя в османському Надчорномор’ї: між царством ісламу та краєм війни О. І. Галенко.	471
Посилання до розділу 15.	481
РОЗДІЛ 16. Економічне життя в українських землях Корони Польської.	482
1. Економічне життя Галичини Т. А. Балабушевич.	482
2. Економічна та соціальна ситуація на правобережній Україні Т. В. Чухліб	495
Посилання до розділу 16.	507
РОЗДІЛ 17. Економічне життя Лівобережної та Слобідської України наприкінці XVII – у XVIII ст. О. І. Гуржій.	511
1. Економічна політика Російської держави щодо Гетьманату В. М. Горобець.	511
2. Відродження та розвиток сільського господарства	520
3. Посилення визиску та закріпачення селянства	525
4. Колонізація вільних земель	527
5. Розвиток промисловості, торгівлі та міст	531
Посилання до розділу 17.	539

Частина п'ята. МОДЕРНА ДОБА

РОЗДІЛ 18. Українські землі у складі Росії (кінець XVIII ст. – 1860 р.)

<i>О. П. Рєєнт, О. М. Машкін</i>	545
1. Економіка поміщицького господарства	545
2. Господарство вільного і кріпосного селянина	551
3. Зростання промисловості. Поява робітних людей	555
4. Розвиток міст. Темпи урбанізації	559
5. Колонізація вільних земель	562
6. Чумацька і ярмаркова торгівля	565
Посилання до розділу 18	569

РОЗДІЛ 19. Українські землі у складі Австрійської імперії

(кінець XVIII ст. – 1848 р.) <i>Б. М. Янишин</i>	574
1. Національний і соціальний склад населення	574
2. Розвиток товарно-грошових відносин у сільському господарстві	579
3. Розвиток ремесел, мануфактур і промислів	585
4. Торгівля та транспортна інфраструктура	593
Посилання до розділу 19	599

РОЗДІЛ 20. Економічний розвиток великої України (1861–1900)

<i>О. П. Рєєнт, В. В. Шевченко</i>	601
1. Етносоціальна структура населення. Формування нових суспільних верств	601
2. Реформи 1860–1870-х рр.	606
3. Розвиток сільського господарства	611
4. Залізничне будівництво	616
5. Економічна політика уряду. Промисловий переворот <i>В. Б. Молчанов</i>	620
6. Розвиток галузей промисловості	626
7. Внутрішня торгівля	632
8. Економічні зв'язки України з іншими країнами	637
9. Розвиток банків і кредиту	641
Посилання до розділу 20	648

РОЗДІЛ 21. Економічний розвиток українських земель у складі

Австро-Угорщини (1848–1900) <i>Б. М. Янишин, В. Б. Молчанов</i>	653
1. Національний склад і соціальна структура населення	653
2. Соціально-економічні наслідки аграрної реформи 1848 р.	657
3. Розвиток товарно-грошових відносин у сільському господарстві	662
4. Характер промислового розвитку	667
5. Залізничне будівництво та розвиток транспортної інфраструктури	670
6. Внутрішня і зовнішня торгівля	672
7. Банки і кредит	676
8. Переселенський рух	680
Посилання до розділу 21	683

Показчик імен.	686

ПЕРЕДМОВА

Інститут історії України НАН України підготував наукове дослідження, яке відтворює такий важливий зріз існування людського суспільства на території нашої Батьківщини, як економіка – тобто розвиток сільськогосподарського та промислового виробництва, торгівлі, грошового обігу тощо.

Проте на відміну від власне історії економіки, яка належить до групи економічних дисциплін і вивчає поряд із господарським життям суспільства динаміку господарських показників (собівартість, ціни, продуктивність праці тощо), економічна історія більшою мірою повернута до аналізу суспільних проблем. Не випадково історики, які її досліджують, поєднують аналіз економічних процесів із висвітленням динаміки соціальних зрушень у суспільстві.

Окремі теми економічної історії мають досить глибоку історіографічну традицію, на яку можна було спертися, готуючи цей двотомник. Значні зрушення у вивченні цієї тематики відбулися також останнім часом (публікація документів і монографічних досліджень, які, по суті, охоплюють усі періоди історії). Проте чимало питань залишилися невивченими, триває пошук нових документів і здійснюється їхній аналіз. Існує потреба відтворити широку панораму економічного життя українських земель з найдавніших часів і понині.

Інститут історії України на 75-му році існування виявився піонером у творенні узагальнюючої праці з вітчизняної економічної історії. Історики в своєму науковому пошуку часто стикалися з економічним зрізом проблем і досить успішно розв'язували їх. Серед економістів також є фахівці з історії народного господарства й економічної думки, які не тільки досліджують окремі проблеми цих двох дисциплін, а й створюють нариси історії розвитку економіки. Зокрема, існує «История социалистической экономики СССР», яка виходила за редакції І.Гладкова в Москві

протягом 1976–1980 рр. У цій праці міститься чимало фактичного матеріалу з економіки радянської України. Побачила світ колективна праця відділу народного господарства й економічної думки Інституту економіки та прогнозування НАН України, видана за редакції І.Лукінова в 1983–1987 рр. (у трьох томах, чотирьох книгах). Бібліографія, розміщена в другому томі цієї праці, дає можливість переконатися, що у науковий обіг введено сотні вагомих праць з окремих проблем економічної історії.

Проте це колективне історико-економічне дослідження є унікальним за багатьма параметрами. Воно охоплює всі історичні періоди – прадавню і давню історію, середньовічну добу, ранній новий час, модерну добу, новітню епоху. В ньому, по суті, простежуються соціально-економічні процеси на всій території розселення українців. Нарешті, в полі зору дослідників опинилися майже всі протодержавні та державні утворення, які виникли й існували в межах сучасної території України. Щоправда, залишаються й певні лакуни. Історична наука, наприклад, ще не може реконструювати в деталях економічне життя і повсякденний побут кочовиків-ногайців, які тривалий час перебували на території Північного Причорномор'я. Архівні дані щодо них зберігаються в Туреччині (доступ до цих архівів вільний). Проте досі відкритою є проблема володіння середньовічними східними мовами.

Сформований редакційною радою авторський колектив двотомника поєднує науковий пошук молодих фахівців і досвідчених учених, академічних працівників і вузівських викладачів. Адже молодь володіє сучасними здобутками світової науки в своїй галузі (методики та інструментарій дослідження) і динамічно інтегрується до європейського історіографічного процесу. Старше покоління здобуло трибуну, яка дала можливість оприлюднити багаторічні плідні пошуки в царині економічної історії. Йдеться не про фахові журнали з нечисленною читацькою аудиторією, а про узагальнюючу працю, яка привертає увагу широкої громадськості. Незважаючи на обмежений тираж, доступ до двотомника відкритий. Кожному, хто захоче познайомитися з ним, досить зайти на портал Інституту історії України НАН України в Інтернеті.

Двотомник «Економічна історія України» зацікавить не тільки широке коло читачів. Він, найімовірніше, не залишить байдужими й фахівців, хоча їхній інтерес має інший вимір. Ця праця показує існування численних «білих плям» у сфері економічної історії, і тому слугуватиме своєрідним путівником усім, хто прагне знайти собі тему для досліджень.

Плакаємо також надію, що поява двотомника та долучання його до навчального процесу сприятиме поживленню інтересу до економічної історії у вищій школі (причому не лише у спеціалізованих вузах, а й на всіх факультетах гуманітарного профілю).

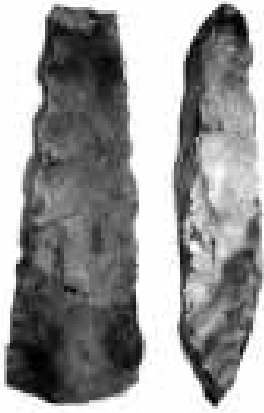
Редакційна рада «Економічної історії України» в 2009–2010 рр. зробила все, щоб організувати роботу щодо підготовки виходу у світ цієї унікальної синтетичної праці. Великі зусилля багатьох людей, і передусім авторського колективу, увінчалися успіхом. Існують вагомі підстави прогнозувати добрі перспективи та позитивну реакцію наукової громадськості на вихід у світ цього дослідження.

Голова редакційної ради,
академік

Володимир Литвин

ЧАСТИНА ПЕРША
ПРАДАВНЯ ІСТОРІЯ

Розділ 1

ПРИВЛАСНЮВАЛЬНА ЕКОНОМІКА ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

1. Палеоліт на теренах України

Протягом щонайменше двох останніх сторіч історія людства бере за свою відправну точку спільноти з привласнювальним господарством. Вони виступають первинним Хаосом, невизначеним, неструктурованим станом, з якого народжуються Приватна Власність, Держава, Технологія та інші реквізити сучасної цивілізації. Ці громади описуються передусім негативно – переліками тих речей, яких у них ще не було і які мали б виникнути з часом, щоб ефективно слугувати сучасній людині. «Абсолютний нуль історії», судячи з всього, потрібен історичному чи довіколаісторичному дискурсу з міркувань внутрішньої структури і часто має мало спільного з історичною дійсністю. Разом з тим накопичено величезний обсяг фактів, який свідчить на користь значного часового та просторового розмаїття громад мисливців, збирачів та рибалок. Подібні спільноти мали динамічні траєкторії змін, далекі від уявлень про групи примітивних дикунів, позбавлених розвитку та історії.

Однією з тем, яка дискутується носіями сучасної цивілізації, є народження економіки. Чи була економіка в добу спільнот з привласнювальним господарством? Є вчені, які заперечують її існування в первісному суспільстві в цілому або на окремих стадіях розвитку. Для них економіка пов'язана передусім з обміном і торгівлею.

Інший підхід, більш ґрунтовний, не дарма називається субстанціоналістським. За ним економіка – це стосунки людей з приводу забезпечення свого існування. Цей підхід, найвідомішим теоретиком якого є К.Поланьї, дозволяє стверджувати, що людські

спільноти були економічними в цьому сенсі від свого початку або принаймні змістовно ставити питання про їхню економіку¹.

До економік такого типу не можуть застосовуватися закони та правила, виявлені під час аналізу капіталістичних суспільств. Натомість вони мають власні ще малодосліджені закономірності. Отже, коли говоримо про «присвійну економіку», йдеться не про конгломерат господарчих технік здобуття їжі, а саме про економічні стосунки: відносини між окремими суб'єктами господарської діяльності щодо розподілу праці, доступу до виробничих засобів та розподілу вироблених благ². Економіки, засновані на мисливстві, збиральництві та рибальстві формують своєрідну групу в межах первісносуспільного способу виробництва. Особливості цієї групи, ступінь її цілісності та способи функціонування лишаються й досі предметом жвавих дискусій.

Риси, притаманні більшості спільнот мисливців та збирачів, називають універсальними параметрами вказаних громад³. До останніх варто віднести, наприклад, невеликий розмір локальної групи – як правило, кілька десятків осіб. Навіть говорять про «магічну цифру» 25, оскільки дуже часто розмір локальної групи носіїв присвійної економіки дорівнював цьому показнику⁴. Тут важливо розрізняти громаду та локальну групу⁵. Перша – це колектив осіб, які в цей період можуть і не мешкати спільно, проте поєднані спільним господарюванням протягом річного циклу. Це відносно стабільна спільнота, зазвичай більша від локальної групи. Під останньою розуміють групу осіб, що мешкають разом та ведуть спільне господарство у цей конкретний період часу. За відносно постійної загальної кількості учасників у кожен конкретний проміжок часу персональний склад локальної групи може досить широко варіюватися протягом року. Суспільство мисливців, збирачів і рибалок можна представляти як певну мережу контактів, зумовлену родинними зв'язками. Межі окремих общин не були чітко зафіксованими. Окремі сім'ї могли пересуватися разом з локальними групами, які належали до різних общин, але з членами яких їх пов'язували сімейні стосунки. Кожна з общин не мала чітких територіальних меж, будучи пов'язана з сусідами через такі «родини-посередники». Це забезпечувало ефективніше використання кормової території⁶.

Ще одним універсальним параметром мисливсько-збиральницьких спільнот є домінування парних родин. Проста форма сім'ї, яка складається з чоловіка, жінки та їх неповнолітніх дітей, є найпоширенішою у більшості суспільств з присвійною економікою⁷. Саме такі парні родини утворюють окремі домогосподарства – основні осередки господарювання, які вже поєднуються в локальні групи залежно від обставин.

За Т.Інголдом, соціальні стосунки в спільнотах мисливців-збирачів характеризуються особливим модусом безпосередності та прямоти. Всі знають усіх, живучи пліч-о-пліч. Саме така простота та просте охоплення розумом світу «своїх», яких можна легко перелічити та запам'ятати, становить суттєву рису соціумів з присвійною економікою, яка зумовлює особливості переділу продукції – переважно горизонтальний характер редистрибуції, коли високі соціальні статуси не одержують додаткового продукту, а навпаки, пов'язані з обов'язком наділяти слабших здобутим⁸.

Іншою характерною рисою суспільств мисливців-збирачів є неосілий спосіб життя⁹. В них майже відсутні постійні поселення. Здебільшого їх стоянки протягом

року населяються лише на короткий термін, від кількох днів до кількох місяців, нечасто – довше. Більш-менш постійною лишається кормова територія, в межах якої пересувається громада. Тому на окремі вдалі місця мешкання локальні групи можуть повертатися з року в рік, періодично, не лишаючись там протягом цілого року.

У суспільствах з присвійною економікою існують важливі відмінності. Так, виділяється група спільнот, економіка яких була настільки ефективною, що забезпечила достатньо додаткового продукту для розвитку зародків соціальної нерівності та майнового розшарування. Такі громади дістали назву комплексних (complex) суспільств. У радянській історіографії їх називали «вищими мисливцями-збирачами», протиставляючи «нижчим». Більш нейтральний слововжиток видається коректнішим¹⁰.

За способом організації використання ресурсів вирізняються дві групи спільнот мисливці-збирачів. Фореjdжери (foragers) рухаються услід за потрібними їм ресурсами (здобиччю, кременем, водою та ін.) цілою локальною групою, пересуваючи свої поселення до місць здобуття ресурсів. Натомість колектори (collectors), обравши під поселення зручну ділянку, лишаються там мешкати довше, можливо, протягом цілої пори року. Потрібні їм матеріали та їжу до поселення приносять спеціально сформовані для вирішення таких завдань групи (так звана логістична мобільність)¹¹.

Доба, яку розглядаємо, припадає на дві вкрай відмінні геологічні епохи: плейстоцен (час періодичних потужних зледенінь) і голоцен (сучасна нам фаза теплого та поміркованого клімату). Плейстоцен тривав незрівнянно довше від голоцену – від 2588 до 11,8 тис. років тому. В цей період холодні та сухі часи зледенінь змінювалися міжльодовиків'ям з теплим і вологим кліматом, який іноді був теплішим від сучасного. Протягом зледенінь розвивалися потужні покривні льодовики та значно падав рівень морів. Найпотужнішим було останнє – вюрмське зледеніння. Цьому передував теплий міжльодовиковий період. Фауна та флора змушені були адаптуватися до змін клімату. Сучасні дослідження вказують, що зміни від тепла до холоду були відносно стрімкими – відбувалися протягом кількох десятків років. Це ускладнювало для давніх людей пристосування до нових умов.

Ранній палеоліт. Перша поява представників людського роду на теренах України відбулася досить рано. Відома пам'ятка Королеве (Закарпаття) містить нижні шари, які відносяться до *раннього палеоліту*. Нижчий датується часом, старшим від 860–620 тис. років тому, і скоріш за все належить до невеликої групи найдавніших стоянок Європи. Для порівняння: місцезнаходження грузинського Дманісі, яке об'єктивно вважається найранішнім з відомих свідчень розселення представників роду Номо до Європи, датується 1,75 млн років тому, а найдавніші пункти знахідок у Західній Європі Піро Норд та Атапуерка – 1,6–1,3 та 1,2 млн років тому відповідно¹².

Проте, як слушно зазначає В.М. Степанчук, говорити про заселення території України в той час зарано. Мова має йти про розділені значними проміжками часу окремі епізоди проникнення невеликих груп давніх людей (архантропів) до теренів, які через сотні тисячоліть стануть територією нашої держави¹³.

Знаряддя праці раннього палеоліту були виготовлені з розщепленого каменю за допомогою щонайменше двох окремих технологій. Перша засновувалася на

сколюванні та використанні відщепів та інколи так званих галечникових знарядь («перший спосіб виробництва знарядь», або Mode 1, Олдувай). Трасологічні аналізи аналогічних виробів з Європи свідчать на користь того, що справжніми знаряддями були саме відщепи, а так звані знаряддя являли собою просто джерела сировини і в виробничих операціях були задіяні набагато рідше від менш примітних, типологічно невиразних відщепів. Друга технологія була заснована на виробництві симетричних двобічно оброблених ручних рубил на зразок ашель.

Про життєзабезпечення людей раннього палеоліту відомо дуже мало. Власне пам'яток, які надійно можна зарахувати до цього часу, зовсім небагато – нижні комплекси Королеве, Гаспра, Непоротове VI, Меджибіж, Лука-Врублевецька, Маслове¹⁴.

Традиційне бачення архантропів як мисливців на підставі знахідок решток фауни поруч зі знаряддями з розщепленого каменю широко поширено у світовій історіографії, у 80-х рр. XX ст. було піддано жорсткій критиці Л.Бінфордом¹⁵. За ним, крім полювання, спільне залягання кісток та кам'яних виробів може мати ще ряд пояснень. Зокрема, він вважав, що архантропи підбирали кістки та м'ясо мертвих тварин, у тому числі здобутих хижаками. На користь цього свідчив склад кісток зі стоянок давніх людей. Тут були представлені переважно кістки, які несуть найменше м'яса і жиру, і дуже мало кісток з найкращих частин туші. Грубо кажучи, нашим предкам випадало їсти «роги та копита», у той час як підчеревок доставався хижакам. Гіпотеза «падальщиків» стала предметом дебатів, які на сьогодні ще не завершено. На жаль, матеріали, що походять з України, неінформативні щодо цієї цікавої проблеми.

Набагато більше інформації накопичено з проблем економіки *середнього палеоліту*. Власне, лише Королеве може бути датоване його раннім етапом з певністю. Пізній же етап середнього палеоліту порівняно добре задокументовано¹⁶.

Середня стадія давньокам'яної доби характеризувалася розвитком нових прогресивних технологій розщеплення кременю. Носіями її були вже інші, споріднені між собою види: *Homo neanderthalensis* та *Homo heidelbergensis*. Заключний етап середнього палеоліту в цілому відповідає вюрмському зледенінню.

Візитівкою неандертальської технології є левалузька техніка. Вона полягала у попередній підготовці робочої поверхні нуклеусу так, щоб забезпечити зняття заготовки для знаряддя наперед визначеної форми. Це свідчить про зростання глибини планування виробничої діяльності у неандертальців.

На сьогодні немає істотних сумнівів у тому, що неандертальці були переважно мисливцями. У той же час відомі випадки, коли, скоріш за все, принаймні частина м'яса в раціоні людей середнього палеоліту була представлена падаллю або м'ясом інших палеоантропів¹⁷. Найхарактернішим для них є неспеціалізоване полювання, коли здобувалися і найменші ссавці, наявні на кормовій території (наприклад, зайці), так і види зі значними розмірами тіла (бізони, північні олені, коні і т. д.). Відомі стоянки із значним переважанням одного з видів тварин, скоріш за все, репрезентують лише один з аспектів полювання на досить широке коло видів. Розташування стоянок з обробки забитих гідрутинових коней і сайгаків Кабазі 2 та Сара-Кая під високими стрімкими скелями дозволяє припустити, що тварин заганяли з краю урвища мисливці¹⁸. Люди середнього палеоліту використовували дерев'яні та кістяні списи та дротики. Аналіз морфології та аеродинаміки левалу-

азьких вістер свідчить на користь наявності в них і метальної зброї – можливо, з механічними пристроями¹⁹. Неандертальці вміли виготовляти штучні речовини – смолу для кріплення кременевих знарядь до дерев'яних чи кістяних руків'їв²⁰.

Переконалих свідочтв рибальства та полювання на морських звірів відомо не багато. Кістки дельфіна, виявлені на стоянці Заскельна VI у Кримських горах, можуть бути просто екзотичною знахідкою давніх людей. Збиральництво молюсків, безумовно, практикувалося неандертальцями. Рослинна їжа, як і у більшості сучасних народів, що населяють терени з холодним кліматом, становила меншість у раціоні людей середнього палеоліту. Ізотопний аналіз кісток вказує, що відсоток м'яса в раціоні неандертальців був близький до відповідного показника у сучасних хижаків, отже, вони були переважно м'ясоїдними.

Неандертальцям були відомі й спеціальні споруди – заглиблені вогнища та заслони від вітру²¹.

Аналіз походження обробленого каменю з неандертальських стоянок указує на те, що люди середнього палеоліту здебільшого виготовляли знаряддя з місцевої сировини. Віддаленість місця виготовлення знарядь від родовищ на відстань більшу за 5–7 км уже викликала необхідність економити сировину²². Наявність високоякісної сировини з віддалених родовищ відзначається лише епізодично. Це свідчить про незначний територіальний обшир зв'язків неандертальських громад і невелику глибину планування операцій з виготовлення знарядь праці.

На основі археологічних джерел можна реконструювати досить гнучку модель розселення неандертальців у найкраще вивченому регіоні України – Гірському Криму. Виявлені пам'ятки переважно концентруються в передгір'ях. Вони розподіляються на два головні типи: стоянки з первинної обробки здобутих тварин та короткочасні мисливські табори. На перших тіла впольованих звірів білували, патралали та розчленовували. Для цього виготовляли знаряддя праці або безпосередньо на місці, або приносили з собою вже готові інструменти, а на стоянці лише їх підправляли та підновлювали. У мисливських таборах кримчани середнього палеоліту споживали м'ясо, проводили вторинну обробку елементів тіл здобичі. Тут споруджували вогнища та заслони від вітру, виготовляли нові знаряддя праці та ремонтували старі. За В.П.Чабаєм, гіпотетично можна припустити сезонну спеціалізацію в діяльності неандертальців. Весною після тяжкої зими поширеним ставав збір падалі. У весняно-літній період переважало полювання на сайгака, а в літньо-осінній – на гідрутинового коня. Принаймні окремі групи піднімалися восени високо в гори з метою полювання на високопродуктивних альпійських луках – яйлах²³.

Унаслідок сучасних досліджень неандертальці уявляються все більш сучасними, все більш схожими на людей сучасного типу за поведінкою, вміннями та мисленням. Усе більше рис, які вважалися прерогативою *Homo sapiens*, виявляються притаманними і їх попередникам-палеоантропам. Крім кістяних знарядь праці, прикрас як проявів мистецтва неандертальці розділяють з людьми сучасного типу і економічну поведінку, орієнтовану на оптимізацію співвідношення результат/зусилля. Особливо яскраво цей факт виявляється у моделі використання двобічних знарядь неандертальцями Криму. Ці знаряддя використовувалися і за прямим призначенням – як інструмент і як джерело сировини. Відходи їх відправлення та оновлення переоформлялися та використовувалися в нових економічних операціях. Отже,

зменшувалася вага вантажу, який змушені були носити з собою рухливі мисливці²⁴. Отже, за рівнем організації економіки неандертальці наближалися до сучасних мисливців-збирачів. Їх спільнотам вже притаманні були розподіл праці, кооперація зусиль, розподіл здобичі та низка інших «модерних» рис. У той же час територіальне поширення економічної активності та глибина планування поступалися відповідним параметрам громад людей сучасного типу, які стають панівними на теренах України вже в наступну археологічну добу – пізній, або верхній, палеоліт.

Пізній палеоліт. Ця доба анатомічно сучасних людей розпочалася приблизно 40 тис. років тому. Саме цим часом датується поява перших представників *Homo sapiens sapiens* у Центрально-Східній Європі. За сучасними уявленнями наш вид сформувався в Східній Африці 250–180 тис. років тому²⁵. Звідси, через Близький Схід, люди сучасного типу поширилися до Азії та Європи. Конкретний шлях первинного заселення території сучасної України невідомий. Скоріш за все, хвиль мігрантів було кілька, приходили вони відмінними шляхами. Перехідний період, протягом якого зникли неандертальці та єдиними мешканцями українських земель лишилися люди сучасного типу, тривав досить довго. На більшості вказаного терену він завершився бл. 32 тис. років тому, а в Криму затягнувся аж до 24 тис. років тому²⁶.

Характерною рисою пізньопалеолітичної технології було виготовлення знарядь праці з кременю за допомогою об'ємної призматичної техніки. Майстер надавав шматку сировини певної форми – схожої на призму, конус чи клин, і пробував відколювати з нього довгі відколки з рівними краями (пластини) у такий спосіб, щоб зняття одного відколка підготовлювало місце для зняття наступного. Найімовірніше, саме протягом пізнього палеоліту було винайдено універсальну дистанційну зброю мисливця – лук і стріли²⁷.

Перші носії пізньопалеолітичної культури були неспеціалізованими мисливцями на стадних тварин. Найчастіше їх основною здобиччю був кінь. Також полювали на північного оленя, інших копитних, шерстистого носорога, великих і дрібних хижаків, хутрового звіра. Окремими кістками представлено мамута. Певною мірою окремо стоїть стоянка Куличівка (31–26 тис. років тому). Тут серед знайдених кісток несподівано переважають мамутові рештки.

Аналіз походження кам'яної сировини зі стоянок пізнього палеоліту свідчить про значне розширення територій, експлуатованих первісними громадами²⁸. Поруч з місцевою сировиною систематично з'являється і каміння, експортоване здалеку – з відстаней у десятки й сотні кілометрів. Навіть за наявності багатих родовищ поруч зі стоянкою люди пізнього палеоліту могли обирати для виготовлення знарядь праці якісніший кремій з віддаленого місцезнаходження.

Протягом середньої та пізньої пори пізнього палеоліту населення території сучасної України належало до кількох відмінних моделей адаптації – структурно різних способів життєзабезпечення²⁹. Моделі адаптації можуть бути описані як своєрідні структури *longue durée*, які продовжували своє функціонування навіть у випадках повної чи часткової зміни населення.

Протягом середньої та пізньої пір пізнього палеоліту (24/25–12/13 тис. років тому) на теренах України та сусідніх держав існувала особлива модель адаптації, яка не має аналогів у сьогоденні. Її носіями були скоріш за все споріднені групи населення. Вони мали спільність дуже своєрідної виразної культури, на основі якої

було виділено Дніпро-Донську культурно історичну область (ДДКІО)³⁰. Зокрема, однією зі спільних рис є наявність на поселеннях цих людей численних кісток мамута. З них склалися житла, виготовлялися знаряддя праці та вироби мистецтва, ними навіть топили. Мамутові кістки є частою знахідкою на інших палеолітичних стоянках, але в невеликих кількостях. На поселеннях ДДКІО кісток родичів слонів було дуже багато – до сотень тварин. В 1950-ті рр. було остаточно доведено, що організовані за певним принципом скупчення сортованих мамутових кісток являють собою житла. Хто ж були люди, які мешкали у житлах з мамутових кісток? Чи вдавалося їм справді перемагати велетенських тварин?

Ще від часу відкриття перших палеолітичних стоянок з численними кістками цих тварин дослідники сумнівались у доцільності небезпечного полювання на настільки великого звіра. Натомість було запропоновано гіпотезу збиральництва мамутових кісток і, можливо, їх замерзлого м'яса на місцях масової природної загибелі великих тварин. В умовах невеликих первісносуспільних колективів справа, в ході якої гинули мисливці, могла виявитися небезпечною для відтворення невеликої ізольованої громади. Отже, раціональнішим було б обирати менш небезпечні об'єкти здобичі. А в умовах потужного похолодання та сильного поширення льодовика, яким датуються більшість стоянок ДДКІО, у мерзлоті утворювалися цілі мамутові кладовища – скупчення тіл сотень тварин, що загинули своєю смертю, але через мороз не розкладалися. Такі кладовища добре відомі з Сибіру. Там само коло них знайдені і сліди їх експлуатації давніми людьми. Природно було б припускати, що подібні «цвинтарі» існували і західніше – в Дніпро-Донському межиріччі, та використовувалися давніми людьми для збирання кісток³¹, або й для трупоїдства³².

Нещодавно група дослідників запропонувала оригінальну гіпотезу про симбіоз та «мирне співіснування» мамутів і людей. Під останнім розуміється специфічна форма регулювання стосунків між людьми та тваринами, у подальшому втрачена, певна форма контролю людей над мамутовими стадами, подібна до сучасного оленярства народів Північного Сибіру, коли олені лишаються напівприрученою твариною і в той же час активно використовуються людьми³³.

Гіпотеза збиральництва решток трупів мамутів, незважаючи на свою привабливість, лишається вразливою – на теренах Східної Європи невідомі мамутові кладовища, подібні до сибірських. Та й у Сибіру експлуатація родовищ замерзлої мамутятини не призвело до формування культури, схожої на своєрідну культуру ДДКІО. Своєрідна гіпотеза про напівприручення поки лишається занадто оригінальною. До того ж етнографічні дослідження свідчать про те, що здобуття найближчих родичів мамутів – африканських слонів, цілком можливе і за допомогою кам'яних знарядь праці³⁴. Більше того, окремі африканські народи практикують його на постійній основі. Тому саме гіпотеза про здобуття мамутів є панівною в сучасній літературі та й саму модель адаптації позначено як «мисливці на мамутів».

Широко поширена в популярній культурі ідея про ловлю мамутів у підготовлені ями-пастки навряд чи правильна. Викопати яму-пастку достатнього розміру в умовах мерзлоти, яка тоді, в час поширення льодовика, вкривала терени Центральної та Північної України, за відсутності спеціалізованих знарядь праці було практично неможливо³⁵.

Величезна кількість решток мамутів від тварин усіх статевовікових груп майже на кожній відомій пам'ятці ДДКІО викликала гіпотезу про загінне полювання. Розташування більшості стоянок поблизу крутих схилів, можливо, було пов'язано з загоном стада до урвища³⁶. Але проти концепції загінної охоти існують вагомі заперечення. Досі не знайдено місця загону та забиття стада мамутів – костища, де б давні люди добивали поранених, білували трупи та здійснювали первинне патрнання загнаних тварин. Крім того, особливості поведінки слонів виключають можливість систематичних загінних полювань на них без значного скорочення їхньої чисельності аж до зникнення в цьому регіоні³⁷.

Навпаки, знайдені місця первинної обробки здобичі розташовані високо на плато і свідчать, імовірно, на користь індивідуального полювання. Концепція індивідуального полювання на мамутів так чи інакше сходить до реконструкції полювання на мамутів, запропонованої Дж.Фрізоном. Американський дослідник описав методику полювання, коли мисливець підкрадався до тварини і наносив удар списом знизу в пахову зону, після чого смертельно пораненого звіра переслідували аж до смерті. Так полювали ще нещодавно пігмеї Тропічної Африки, а Дж.Фрізон вважав, що так могли здобувати мамутів носії культури Кловіс Північної Америки³⁸.

На користь моделі індивідуального полювання свідчить і те, що сучасні слони не утворюють великих стад, які можна було б ефективно заганяти. Вони мешкають невеликими сімейними групами до 20 особин та не здійснюють широких меридіональних міграцій великими групами. Отже, неможливо було контролювати шляхи таких пересувань³⁹.

Класичні великі поселення (Мізін, Межиріч, Добранічевка) розташовані відносно низько – в ярах та поблизу берегів річок. Вони містять насичені культурні шари з численними житлами, ямами та іншими об'єктами. Тривалий час припускали, що це місця постійного, цілорічного мешкання на кшталт сучасних сел. Зараз доведено, що насправді це короточасові стоянки, де люди кожні окремі відвідини мешкали лише кілька місяців, але до яких мисливці поверталися з року в рік, можливо – протягом тисячоліть. Саме цим постійним поверненням пояснюється значна насиченість культурних шарів у межах жител⁴⁰. На цих низько розташованих поселеннях люди мешкали в холодну зиму пору року⁴¹.

Влітку, рятуючись від численого гнусу, великі ссавці, на яких полювали ці люди, піднімалися на плато, де знаходили добрий підніжний корм. Слідом за ними переходили і мисливці. Ціла низка їх пам'яток виявлені досить високо: Семенівка 1, 2, 3, Фастів та ін.⁴² Як правило, такі стоянки не мають складних об'єктів, тривалих жител. Знаряддя праці з них складаються переважно з наконечників металевих зброї та засобів їх виготовлення і ремонту. Отже, йдеться про стоянки теплої весняно-літньої пори року.

Подібно до сучасних мешканців субарктичного пояса мисливці на мамута, скоріш за все, переважно залежали від жирів та вуглеводів тваринного походження. Роль збиральництва порівняно з мисливством була меншою, як це здебільшого трапляється в умовах адаптації до холодного клімату⁴³.

Мисливці на бізонів та інших стадних копитних населяли південноукраїнські рівнини – сучасну Причорноморську низовину. Цей господарсько-культурний тип

тут сформувався принаймні 24–22 тис. років тому і тривав аж до 11 тис. років тому – кінця льодовикового періоду⁴⁴.

Економічна стратегія мисливців на бізонів полягала в оптимізації пересувань услід за дичиною. У періоди міграцій стадних тварин (передусім бізонів) вони контролювали шляхи переміщень стад, отже, отримуючи змогу добути значно більше м'яса й інших поживних речовин, ніж у звичайні мисливські сезони. Можливо, для цього використовувалися загінні полювання⁴⁵. Загін бізонів добре описаний етнографічно на матеріалах індіанців Великих рівнин Північної Америки.

Сезонний цикл мисливців на бізонів за етнографічними аналогіями та археологічними джерелами складався з трьох головних частин⁴⁶. Найтяжчий період року давніх мисливців припадав на пізню зиму та ранню весну. В цей час бізони були дуже мобільними в пошуках їжі та виснажені зимівлею. Без запасів в'яленого чи сушеного м'яса прожити цей час було б складно. Общини розпадалися в цей час на невеликі групи в одну-кілька парних родин, які вирушали на пошуки бізонів чи іншої поживи. Саме в цей час мисливці переслідували й іншу здобич, крім бізону – широкопалих коней, хижаків та невеликих хутрових звірів. Після отелення в квітні-травні стада бізонів мігрували у бік літніх пасовиськ. Під час цієї міграції мисливці могли збиратися у великі групи та проводити колективні загінні полювання. Проте їх ефективність була нижчою від подібних заходів восени.

Літом рухливість бізонів значно зменшувалася. Вони проводили багато часу, пасучись на вододільних плато, і набирали оптимальної ваги. Збільшувалася вага індивідуального полювання, зручними прийомми ставали підкрадання, напад із засідки, переслідування пораненої тварини. Так, за висновками І.Сапожникова, мешканці окремих господарсько-побутових комплексів (скупчень відходів виробництва, фауністичних решток та кременевих знарядь) на периферії стоянки Велика Аккаржа утилізували по 1–2 бізонів в кожному зі скупчень⁴⁷. Окремі групи мисливців переслідували невеликі групи бізонів, зупиняючись у місцях з добрим краєвидом. Тут пізніше часто були зведені кургани людьми бронзового віку, які також шукали місць з широким оглядом. Тому виник феномен «стоянок під курганями», добре відомий в степу України.

Восени склалися найсприятливіші умови для колективного загону цілих стад бізонів. Велетні степу збиралися у великі стада для повернення на зимові пасовиська, спускалися до річкових лук, де протягом зими могли харчуватися гілками дерев та кущів. Стада нагодованих бізонів зручно було заганяти до урвища ріки чи яру. Заморозки створювали сприятливі умови для заготівлі м'яса на зиму. Біля місць успішних загонних полювань склалися господарчі комплекси з місць забою, місць розчленування туш тварин і житлових площадок (Амвросіївка, Анеївка 2)⁴⁸.

Вдалі колективні полювання на бізонів звершувалися обрядово-театралізованими діями, які, крім сакральної складової, могли мати і практичне значення – як спосіб навчання молоді азам мисливської майстерності⁴⁹.

З такою реконструкцією в цілому згодна більшість авторів⁵⁰. І.Сапожников обстоює діаметрально протилежні ідеї⁵¹. За ним, стоянки з монобізоновою фауною були заселені навесні та влітку, а пам'ятки з розмаїтою фауною відбивають осінне-зимовий період мешкання.

Мисливці на бізонів екстенсивно експлуатували природне середовище, вибиваючи величезну кількість тварин усіх вікових груп – від найстаріших до матерів з ще ненародженими телятами в череві. Це призвело до зменшення чисельності бізонів та поставило під загрозу саме існування їх популяції.

Тому протягом поступового потепління пізньольодовиків'я спеціалізовані мисливці на бізона еволюціонували від залежності лише від одного ресурсу (м'яса бізона), до все більшої розмаїтості харчової бази⁵². Спочатку місце бізона, що винищувався, посідали подібні за типом поведінки копитні (велика форма дикого коня). Полювання на коня мала спершу допоміжне значення порівняно з важливістю основного виду. Але згодом роль цієї «буферної стратегії» зростала аж до зникнення бізона з південноукраїнського степу⁵³.

Модель адаптації мисливців на північного оленя остаточно сформувалася в другій половині пізнього палеоліту й особливого поширення набула в час фінального палеоліту 14–11 тис. років тому⁵⁴. В Україні мисливці на північного оленя замешкували Полісся, Поділля, Волинь, Прикарпаття. До їх найяскравіших пам'яток відносяться Молодове I, V, Кормань IV (верхні шари), Володимирівка, Смячка, Прибір та ін.

Великі обшинні поселення складаються з кількох скупчень відходів виробництва та кременевих знарядь праці. Отже, йдеться про спільне мешкання кількох родин; кожній відповідав окремий господарсько-побутовий комплекс. Менші стоянки являли собою табори невеликих локальних груп і склалися лише з одного скупчення, часто з вогнищем. На останніх мешкало небагато людей – ті, які могли розташуватися довкола одного вогнища.

Життєзабезпечення носіїв цієї моделі було засновано на контролі за шляхами пересування стад оленів. Під час весняної та осінньої міграції ці тварини формують величезні стада, які пересуваються здебільшого в меридіональному напрямку. З етнографічних паралелей відома особлива ефективність масового здобуття оленів під час переправи таких стад через річки (поколка). При цьому основним озброєнням мисливця ставали кісткові гарпуни, які давали змогу витягнути зі стрімкої річки тіло пораненої тварини. Осіння поколка була особливо великою. В ході її заготовлювалося м'ясо на зиму. Зимували в резидентних таборах в долині ріки неподалік від місця масового забою оленів. Навесні відбувалася і весняна поколка – на шляху оленів, які поверталися на літні пасовиська. Вона була менш масштабною ніж осіння, адже після зими олені мали меншу вагу та гіршу шкіру. Влітку великі обшинні поселення залишалися і мисливці розпорозувалися кормовою територією, полюючи на північних оленів за допомогою лука та стріл. В одній локальній групі літнього періоду був один чи кілька дорослих мисливців, а отже, промисел мусив бути індивідуальним.

Носіям цієї моделі адаптації вдавалося виробляти досконалі довгі пластики – універсальні заготовки для знарядь праці з кременю, використовуючи техніку м'якого органічного відбійнику, матеріалом для якого з особливою ефективністю можна було використовувати рога того самого північного оленя.

Ця модель адаптації відповідає однойменному господарсько-культурному типу, відомому за етнографічними джерелами у низки народів сучасної Арктики: алгонкінів, ескімосів, нганасан, енцив, ненців, юкагірів, чукців.

Крім описаних вище, на території України функціонували протягом середньої та пізньої пори пізнього палеоліту й інші, менш вивчені моделі адаптації: зокрема, мисливці прильодовикових гір у Карпатах і Кримських горах⁵⁵.

Друга половина пізнього палеоліту була часом, коли на теренах України яскраво проявилася просторова диференціація економік давнього населення⁵⁶, яку ми намагаємося описати через виділення різних моделей адаптації. В цей період значну роль відігравало колективне спеціалізоване полювання⁵⁷. Мисливці намагалися контролювати місця концентрації тварин: локальні для немігруючої фауни (мамути) та шляхи міграцій стадних копитних (бізонів і північних оленів). В умовах відкритого перігляціального степу саме так можна було значно інтенсифікувати промисел тварин. Успішна зимівля часто залежала від вдалого колективного полювання восени. Зимові стоянки являли собою досить великі, сталі, резидентні табори, в яких мешкала більша частина общини. Влітку невеликі локальні групи в пошуках здобичі розпорозувалися кормовою територією.

Отже, економічна сутність пізнього палеоліту полягає в тому, що колективне спеціалізоване полювання на великих та середніх ссавців визначало способи господарювання, системи розселення та особливості побуту носіїв привласнювальної економіки цієї доби.

2. Економіка мезоліту

Льодовиковий період скінчився потужною кліматичною катастрофою, коли протягом кількох десятиліть змінився вигляд ландшафту в усіх природних середовищах північної півкулі. Потепління, наскільки його вдалося реконструювати за вмістом ізотопів газів у льодовикових кернах, зайняло лише кілька десятків років, якщо не менше. За однією з моделей кількість опадів подвоїлася за три роки, при цьому більша частка змін відбулася протягом року⁵⁸. За сучасними уявленнями післяльодовиковий час (голоцен) настав бл. 9500 р. до н. е., дещо давніше, ніж вважалося ще недавно⁵⁹. Громади мисливців та збирачів надалі існували в принципово відмінних природних умовах – змінився склад тваринного світу, колишні перігляціальні степи перетворювалися на ліс, лісостеп і сучасний степ.

Надзвичайно широке поширення лісів у добу раннього голоцену навіть дістало назву «зелена революція»⁶⁰. Загальною є думка про те, що особливості мезолітичного способу життя пояснюються здебільшого адаптацією до умов життя в широколистяному лісі, на який перетворилася більша частина Європи. Зменшення середньої площі стоянок, які були широко розсіяні по кормових територіях, зустрічаючись і вздовж дрібних річок та ярів, і на високих горбах поблизу джерел, і біля самої води, виразно вказують на індивідуалізацію здобуття їжі, збільшення мобільності населення, зменшення розміру локальних груп. Останнє характерне саме для мешкання на заліснених територіях⁶¹. У той же час таке пояснення, якщо вважати його правильним щодо значної низки випадків, не може бути єдино можливим. Крім вельми поширеної в мезоліті моделі адаптації лісових мисливців-збирачів, існувала ціла низка інших⁶². Ідеться про стоянки збирачів морського узбережжя – так звані черепашкові купи (кьокенмединги) – виразне свідоцтво збиральництва морських молюсків. Продовжували існування традиційні степові способи життєзабезпечення, разом з інтенсивним річковим рибальством.

Більш узагальненим, на нашу думку, є тлумачення мезоліту як завершального етапу кризи присвійної економіки. Криза присвійної економіки – дисбаланс між потребами суспільства і можливостями природного середовища, який зумовлював інноваційні зміни способу життя на останніх стадіях існування привласнювального господарства в Європі⁶³. Вона мала складний діалектичний характер і не може бути прямо описана в термінах прогресу або регресу. На кожній її стадії суспільство набувало нових форм адаптації, але з часом їх екстенсивна природа призводила до неминучого виснаження природного середовища⁶⁴. Криза привласнювальної економіки розпочалася ще у пізньольодовиків'ї і тривала протягом тисячоліть. Головний напрям трансформації полягав у переході від спеціалізованих стратегій до більш загальних способів адаптації. Колективне полювання на стадних мігруючих тварин змінювалося індивідуальним здобуттям нестадних тварин, невеликих ссавців, перелітних птахів, рибалкою та збиральництвом⁶⁵.

Отже, настання мезоліту маркується значним розширенням ресурсної бази суспільств. Мезоліт – це, на відміну від пізнього палеоліту, час неспеціалізованих адаптацій. Помітно розширюється перелік видів, які ставали об'єктом полювання. Крім того, порівняно з попередньою епохою виразно зменшується роль впольованої здобичі в раціоні, поступаючись продуктам збиральництва – рослинам, моллюскам та ін., а також рибальству. Це явище в англо-американській історіографії дістало назву «революція широкого спектра» і прямо пов'язано з кризою мисливського господарства кінця палеоліту, являючи собою її прояв. За теоретичною моделлю «оптимального фуражування» Б.Вінтерхальдера, розширення переліку здобичі, яку шукають та переслідують давні мисливці, пов'язано зі зменшенням кількості тварин, на яких полювали раніше⁶⁶. І справді «революції широкого спектра» в мезоліті України передують виразне скорочення чисельності основних об'єктів полювання протягом льодовиків'я – мамута, бізона і північного оленя.

Громади мезоліту меншою мірою залежали у своєму життєзабезпеченні від одного виду тварин, ніж їх палеолітичні предки. Економіка громад мезоліту була менш вразливою, ніж спеціалізоване господарство пізнього палеоліту. Видовий склад фауни мезолітичних стоянок досить різноманітний, на відміну від однорідних наборів промислових видів пізнього палеоліту. Неспеціалізований характер полювання в мезоліті, скоріш за все, пов'язаний з тим, що ресурси кормової території були розподілені неконцентровано і малими дозами. Тому мисливці намагалися зменшити час пошуку об'єкта полювання за рахунок збільшення витрат на переслідування й обробку дичини. З викладеним вище можна зіставити використання мисливської стратегії «широкого пошуку» (на противагу стратегії «сиди і чекай»).

Місце мезоліту в процесі економічного розвитку первісного суспільства визначалося по-різному. Так, низка авторів вважали, що технологічно мезоліт – епоха регресу щодо передуючої⁶⁷. І справді, в мезоліті поширюються дуже маленькі кременеві знаряддя – мікроліти, які виглядали невиразно порівняно з гарними речами палеолітичного часу. Проте збільшення рухливості та перехід до неспеціалізованої мобільності викликали потребу в економії сировини. В пізньому мезоліті поширюються нові технології виготовлення кременевих знарядь – за допомогою відтиску та з використанням посередника. Заготівки знарядь праці – пластинки та мікропластинки – мали дуже рівні краї за невеликої товщини та ваги, з яких виготовляли

ножі та вкладені мисливської зброї. Під решту знарядь використовувалися відходи виробництва (відщепи), а не інші заготовки особливої форми, як раніше.

У мезоліті вершини розвитку досягає вкладенева техніка. Кременеві мікроліти вставлялися до руків'їв, утворюючи набірні леза. У разі пошкодження фрагмента леза заміни потребували лише один чи кілька мікролітів, ціле ж знаряддя лишалося функціональним. Тому мікроліти мезоліту більш стандартизовані, ніж вироби попереднього часу. Зараз більшість дослідників згодна, що технології виготовлення знарядь праці мезоліту були ефективніші за палеолітичні аналоги⁶⁸. Завдяки використанню прогресивних технік відколу, заснованих на відтиску та посереднику, для багатьох типів знарядь вторинна обробка стає неонов'язковим, а то й зовсім непотрібним етапом у їхньому виробництві. Для них використовуються заготовки одразу після розщеплення без додаткової підправки⁶⁹.

Отже, у мезоліті виникає нова організація виробництва знарядь праці. Володіючи точнішими техніками розщеплення, ніж у пізньому палеоліті, майстри середньокам'яного віку могли працювати ефективніше, ніж їхні попередники, виготовляючи першокласне мисливське озброєння й засоби утилізації здобичі з мінімальними втратами часу, зусиль і сировини.

Мезолітичним громадам вдалося освоїти більше розмаїття природних середовищ, ніж їх пізньопалеолітичним попередникам. Поширення стоянок середньокам'яної доби долинами невеликих річок та ярів свідчить на користь певної «внутрішньої колонізації» теренів сучасної України, коли наявні території та їх фауністичні, флористичні та мінеральні ресурси використовувалися повніше⁷⁰. Традиційно це явище пов'язують як зі зростанням щільності мезолітичного населення, так і зі змінами в його мобільності. Якщо пізньопалеолітичні мисливці, контролюючи шляхи міграцій здобичі, змушували ресурси пересуватися до них, то люди доби мезоліту, навпаки, пересувалися услід за ресурсами⁷¹.

Часто мезолітичні пам'ятки утворюють «кущі» – скупчення кількох невеликих місцеперебувань довкола більшої стоянки. Оскільки жодного «куща» не вивчено повністю, проблема синхронізації його різних складових не вирішується однозначно. Можливо, більша стоянка являє собою базовий табір, а менші пункти знахідок – тимчасові спеціалізовані стоянки⁷². В цілому ж окремих «кущів» відповідає «зоні окупації» чи «кормовій території» – площі, яка перебуває в безпосередньому господарському використанні колективу.

Можна висловити гіпотезу, згідно з якою структура економічних змін знаходила системну відповідність у соціальній структурі. Збільшення рухливості промислових груп і ролі індивідуального полювання, скоріш за все, відбивалися в зростанні автономії окремих родин у громаді. Більшість дослідників згодні, що люди мезоліту мешкали невеликими рухливими громадами, з непостійним складом. Парна родина набуває більшого значення та ширшої економічної самостійності. Вони збиралися у більші понадобщинні об'єднання нечасто. Один з таких епізодів міжобщинної взаємодії, можливо, демонструє поселення Мирне, на якому зафіксовані комплекси двох відмінних археологічних культур – гребениківської та анетівської (кукрецької)⁷³.

Общину часів мезоліту слід уявляти як таку, що розпадається на кілька промислових колективів з досить стабільною кількістю учасників, але динамічним особовим складом. Промисловий колектив, мабуть, складався з кількох пов'язаних

родинними зв'язками сімей. Дослідження з планіграфії фауністичних решток на поселенні Мирне вказують, що розподіл здобичі відбувався, скоріш за все, в межах всього виробничого колективу, а не лише у межах окремої родини. При цьому кожна родина окремо здійснювала виробництво знарядь праці, приготування їжі та інші побутові операції, можливо, окремі дії зі здобуття продуктів споживання та інших ресурсів⁷⁴.

У часи мезоліту з'являється особливий зв'язок первісного виробничого колективу з певною ділянкою території, коли пряме володіння доповнюється протомайновими стосунками колективу до своєї промислової зони. Це явище засвідчено знахідками мезолітичних ґрунтових могильників⁷⁵. При цьому навряд чи можна говорити про якийсь єдиний мезолітичний спосіб господарювання. Натомість виникає низка структурно відмінних моделей адаптації, які були результатами єдиних процесів: голоценового потепління та кризи присвійного господарства.

На теренах Північної та Центральної України особливого поширення набула модель адаптації лісових мисливців⁷⁶. На зміну стадним тваринам плейстоцену приходять звірі, які пересуваються невеликими групами, – європейський олень, козуля, вепр. Здобування таких тварин вимагало як зміни стратегії, так і появи нових технік полювання. Основною дійовою особою стає окремий мисливець, який підкрадається до тварини тишком, проти вітру, можливо, використовуючи техніку маскування, чи чатує на оленів в засідці, на їх стежках чи поблизу водопоїв. Після ураження тварини стрілою відбувається її переслідування. Можливо, саме для потреб гону звіра в лісі був у мезоліті одомашнений собака. Особливу роль відігравали техніки лову з використанням розмаїтих пасток. Жертвами мисливців ставали і дрібні ссавці – хижакі та хутрові звірі, скоріше на одяг, ніж як частина харчового раціону.

Істотним додатком до щоденної їжі було збиральництво річкових та суходільних молюсків та розмаїтих в лісах ягід, горіхів, грибів.

Одним з найяскравіших поселень носіїв цієї моделі адаптації (точніше її лісостепового варіанта) є В'язівка 4а на Полтавщині⁷⁷. Тут у низькій топографічній позиції, поблизу річки було виявлено п'ять заглиблених жител. Мешканці стоянки застосовували неспеціалізовану господарчу стратегію, здобуваючи європейського оленя, дикого кабана, лося, бобра, коня, лиса, вовка, зайця, щуку та коропа. Мисливське озброєння представлене численними мікролітичними трапеціями.

Порослі лісом долини повноводних річок були заселені носіями іншої моделі адаптації – *річкових рибалок, мисливців і збирачів*⁷⁸. Її еталонними пам'ятками є Ігрень 8 (на Дніпрі), Заньківці 2 (на Південному Бузі), Сороки (на Дністрі).

Стоянка Ігрень 8, розташована при впадінні р. Самари до Дніпра, містила рештки 10 заглиблених жител, що тягнулися у лінію вздовж берега р. Самари. Житла мали під округлу форму з поперечником 4–9 м і були викопані на різну, іноді досить значну (понад метр), глибину. У двох з них були вогнища. Крім численних кременевих виробів, тут була зібрана і виразна колекція артефактів з кістки, у тому числі розмаїті наконечники для полювання як на великого звіра, так і на меншу дичину⁷⁹. Полювання мало неспеціалізований характер. Серед здобичі: тур, європейський олень, козуля, вовк, лисиця, заєць, водоплавні птахи та ін. Рибальство засвідчено наявністю рибальського гачку з кістки, важки для вудочок, блешні з перламутру. Ловили переважно сома, судака, щуку, коропових. Риба досягала значних

розмірів, адже було виявлено риб'ячі хребці з поперечником понад 3 см. Доказами збиральництва є численні рештки молюсків⁸⁰.

Отже, скоріш за все, основою раціону носіїв цієї моделі адаптації були продукти прісноводного походження. Особливо ефективною могла бути рибалка на мігруючу рибу, яка масово з'являлася у великих ріках України двічі на рік – навесні і восени⁸¹. Тому і виникли великі поселення в місцях, зручних для масового здобуття риби. Отже, мабуть, навесні і восени відбувалася концентрація зусиль всієї общини та навіть надобщинна кооперація, колективні форми здобування та обробки риби.

Численні кістки тварин вказують і на помітну роль полювання. Великі поселення в долинах річок являли собою резидентні табори. Крім часу колективної рибалки на них відбувалася зимування громади. Частина представлених на них тварин вполювали поблизу стоянок (європейський олень), інших – на віддалі (тур, кінь) і транспортували до місця сталого мешкання. Отже, мабуть, для цієї моделі адаптації був притаманний високий рівень логістичної мобільності та порівняно тривала осілість. Мисливці здобували не стадо цілком, а лише окремих його представників. Переважало індивідуальне полювання. Скоріш за все, влітку групи мисливців залишали резидентні табори понад Дніпром, Дністром, Південним Бугом та іншими річками та йшли вглиб суходолу в пошуках здобичі. Об'єктами збиральництва були річкові та суходільні молюски.

Реконструйована археологічно модель адаптації знаходить відповідності у відомому етнографічно господарсько-культурному типі рибалок берегів прісноводних водойм (ханти, мансі, селькупи, ітельмени, нівхи, ульчі та нанайці, індіанці Північного Заходу США).

У Карпатських та Кримських горах розквітала модель адаптації *мисливців і збирачів гір та передгір'їв*⁸². Аналіз топографії стоянок залежно від палеоекологічних реконструкцій поширення гірських лісів і полонин показав, що переважна більшість пам'яток належить до двох груп: висотних, які розташовуються поблизу межі гірського лісу та полонин, і низинних – у долинах біля підніжжя гір. Основним об'єктом полювання був європейський олень, слідуючи за сезонними міграціями якого первісні мисливці піднімалися високо в гори – до 1200 м над рівнем моря. Таку структуру можна інтерпретувати як свідчення висотних міграцій – протиставлення холодної пори року, яку зручно було проводити на низинах, і теплої пори року, коли мисливці проникали в гірські ліси.

Модель адаптації, описана вище, добре відповідає вивченому етнографами господарсько-культурному типу високогірних мисливців-збирачів (народи Південно-Західного Китаю, Індії, Непалу та індіанці Каліфорнії).

Площа степів у голоцені значно зменшується. Бізони, широкопали великі коні поступаються місцем турама і тарпанам. Зменшився і розмір угруповань промислових тварин. Гаї, ліси та переліски займають долини річок та ярів, а в окремих випадках заходять далеко на південь – до Чорного моря. В степу та на півдні сучасного лісостепу постає характерна модель адаптації. Основними об'єктами полювання були кінь і тур⁸³. Низка інших видів тварин, птахів і риб також ставали здобиччю. Знахідки жнивних ножів і результати палінологічних аналізів свідчать про становлення ускладненого збиральництва у рамках цієї моделі адаптації⁸⁴. Річний цикл базувався на чергуванні переважного перебування на плато та висо-

ких терасах (улітку) й у долинах рік і ярах (узимку), прямуючи за невеликими за відстанню міграціями основних об'єктів мисливства⁸⁵. Вивчення систем організації простору вказує, що значення логістичної мобільності (за Л.Бінфордом) зростає в пізньому мезоліті.

Найяскравішою пам'яткою носіїв цієї моделі адаптації є поселення Мирне, виявлене на широкій над заплавної ділянці р. Дракулі, на лівому березі Дунаю⁸⁶. Воно мало досить складну структуру і складалося з 18 скупчень археологічного матеріалу та центральної зони з малою щільністю знахідок, де, однак, були досліджені численні заглиблені вогнища та пекарські ями.

Склад виробничого інвентарю кожного скупчення включав всі основні категорії знарядь праці того часу. Отже, їх можна розглядати як господарсько-побутові комплекси, місця мешкання окремих парних родин. При цьому в деяких комплексах переважають вироби однієї культурної традиції (гребениківської), а в інших – зовсім відмінної (анетівської чи кукрецької). На поселенні знайдена виразна серія кістяних наконечників стріл та іншої металюної зброї.

Фауністичні рештки представлені на пам'ятці переважно кістками туру, коня, дикого кабана, лисиці, вовку та інших видів. Добре представлені залишки впольованих птахів та виловленої риби.

Етнографічними аналогами, охарактеризованої вище системи життєзабезпечення, можуть бути мисливці прерій та народи південної тайги та алтайського лісостепу. Описана модель адаптації відповідає господарсько-культурному типу *мисливців та збирачів степу і лісостепу*.

В мезоліті існували й інші гірше задокументовані моделі адаптації. Так, на стоянці Ласпі 7 у Криму були виявлені свідчення життєзабезпечення, орієнтованого на експлуатацію морських ресурсів⁸⁷. У лісостепу населення мало свій особливий спосіб господарювання – проміжний між лісовим та степовим⁸⁸.

Доки на теренах України розвивалися мезолітичні моделі адаптації, на Близькому Сході з'являються перші землероби та скотарі. Звідти вони поширюються до Малої Азії та бл. 7000 р. до н. е. – до Європи. Землеробська колонізація території України за сучасними уявленнями була досить довгим процесом і останні мисливці-збирачі співіснували з першими носіями відтворювальної економіки протягом тривалого періоду. При цьому традиції керамічного виробництва приходять до регіону раніше від перших імпортованих одомашнених рослин та тварин⁸⁹. Це запізнення може бути пояснене часом, необхідним для формування нових моделей соціокультурної адаптації в новому природному середовищі. Неолітичні суспільства в усіх відомих випадках не були простим продовженням «материнських» соціумів Близького Сходу. Вони являли собою органічний сплав місцевих і прийдешніх елементів. Ступінь і способи їх взаємодії є дискусійною проблемою. Більшість дослідників високо оцінюють внесок мисливців-збирачів півдня східноєвропейської рівнини до спільнот нового часу – неоліту.

Посилання до розділу 1

1. Polanyi K. The Economy as Instituted Process // Economic Anthropology. – New York, 1968.
2. Бибииков С.Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // Сов. археология. – 1969. – №4. – С.5-22.

3. Kabo V. Universal parameters of hunter-gatherer community // <http://www.aboriginals.narod.ru/community.htm>.
4. Hassan F. Demographic archaeology. – New York – London – Toronto, 1981. – P.12-15.
5. Кабо В.Р. Первовыбитная доземельческая община // http://aboriginals.narod.ru/primitive_preagricultural_community_2.htm.
6. Yellen John E. Archaeological Approaches to the Present: Models for Reconstructing the Past. – New York, 1977. – P.69-72.
7. Кабо В.Р. История первобытных обществ и этнография (К проблеме реконструкции прошлого по данным этнографии) // Охотники, собиратели, рыболовы. – Л., 1972. – С.63.
8. Ingold T. On the social relations of the hunter-gatherer band // The Cambridge encyclopedia of hunters and gatherers. – Cambridge, 1999. – P.399-410.
9. Sahlins M. Stone Age Economics. – London, 2004. – P.32-34.
10. Ширельман В.А. Позднепервовыбитная община земледельцев-скотоводов и высших охотников, рыболовов и собирателей // История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. – М., 1986.
11. Binford L. Debating archaeology. Updated Edition. – Walnut Creek, 2007. – P.258-260.
12. Ранний палеолит Евразии: Новые открытия. – Ростов-на-Дону, 2006. – С.72-73, 36, 60.
13. Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. – Черновцы, 2006. – С.147-148.
14. Там само. – С.79-84.
15. Binford L. Debating archaeology... – P.316.
16. Степанчук В.М. Вказ. праця. – С.85-116.
17. Вишняцкий Л.Б. Неандертальцы: какими они были и почему их не стало? // Stratum Plus. – 2010. – №1. – С.64-65.
18. Чабай В.П. Средний палеолит Крыма: стратиграфия, хронология, типологическая вариабельность, восточно-европейский контекст. – Симферополь, 2004. – С.225.
19. Voëda E., Geneste J.M., Griggo C., Mercier N., Muhesen S., Reyss J.L., Taha A. & Valladas H. A Levallois point embedded in the vertebra of a wild ass (*Equus africanus*): Hafting, projectiles and Mousterian hunting // Antiquity. – 1999. – 73. – P.394-402.
20. Вишняцкий Л. Вказ. праця. – С.58-59.
21. Анисюткин Н.К. Средний палеолит Восточного Прикарпатья накануне появления верхнего палеолита: хронология, вариабельность, эволюция, структура поселений, образ жизни // Stratum Plus. – 2009. – №1. – С.172.
22. Чабай В.П. Вказ. праця. – С.211.
23. Там само. – С.205-239.
24. Там само.
25. Encyclopedia of human evolution and prehistory. – New York; London, 2000. – P.334-336.
26. Степанчук В.Н. Вказ. праця. – С.157.
27. Демиденко Ю.Е. До питання про час винаходу луку та стріл // Археологія. – 1987. – Вип.60. – С.1-6.
28. Svoboda J. Cas lovcu. Dejiny paleolitu, zvlaste na Morave. – Brno, 1999. – С.124-126.
29. Гладких М.И. Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф. – К., 1975. – С.56; Залізняк Л.Л. Мисливіці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // Археологія. – 1988. – Вип.64. – С.11-21; Залізняк Л.Л. Передісторія України. – К., 1998. – С.62-67.
30. Аникович М.В. Днепр-Донская историко-культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту» // Восточный граветт. – М., 1998. – С.35-60.
31. Soffer O. The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain. – Orlando, 1985. – P.281.
32. Соффер О. Верхний палеолит Средней и Восточной Европы: люди и мамонты // Проблемы палеоэкологии древних обществ. – М, 1993. – С.99-118; Чубур А.А. «Мамонтовое собирательство» в бассейне Десны // Природа. – 1993. – №7. – С.54-57.
33. Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Платонова Н.И. Человек и мамонт в палеолите Восточной Европы: подходы и гипотезы // Stratum Plus. – 2010. – №1. – С.99-136.
34. Залізняк Л.Л. Мисливіці на мамонтів: від екзотичних домислів до прозаїчних реалій // Кам'яна доба. – 2003. – Вип.2. – С.48.

35. Питулько В.В. О ловле мамонтов и не только // *Stratum Plus*. – 2009. – №1. – С.291.
36. Аникович М.В., Анисюткин Н.К. Охота на мамонтов в палеолите Евразии // *Stratum Plus*. – 2001–2002 (2003). – №1. – С.574-581.
37. Машенко Е.Н. Интерпретация археозоологических данных стоянки Зарайск А в связи с биологией шерстистого мамонта (*Mammuthus primigenius* [Blumenbach, 1799]) // Исследования палеолита в Зарайске 1999–2005. – М., 2009. – С.402-435.
38. Frison G.C. Experimental Use of Clovis Weaponry and Tools on African Elephants // *American Antiquity*. – 1989. – 54(4). – P.766-784.
39. Шидловський П.С. «Мамонтові міграції» та сезонна адаптація населення Середнього Подніпров'я в добу верхнього палеоліту // Кам'яна доба. – 2005. – №7. – С.73-77.
40. Зализняк Л.Л. Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Каменный век на территории Украины. – К., 1990. – С.72-74.
41. Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграфетські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. – 1997. – №2. – С.18-19.
42. Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівка III та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури Середнього Подніпров'я // Археологічний альманах: Сб. науч. статей. – Донецьк, 2000. – №9. – С.123-136.
43. Зализняк Л.Л. Передісторія України... – С.67-73.
44. Станко В.Н. Охотники на бизона в позднем палеолите Украины // Археолог. альманах. – 1996. – №5. – С.129.
45. Зализняк Л.Л. Палеоекономічна реконструкція суспільства степових мисливців. // Археологія. – 1996. – №3. – С.29-39.
46. Krasnokutsky G. Bison hunting and Human adaptation: A Case of Comparative Study of the Upper Paleolithic of Southern Ukraine. – Odessa, 1996. – P.113-117.
47. Сапожников И.В. Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины. – К., 2003. – С.145-160.
48. Станко В.Н., Краснокутський Г.Є., Старкін А.В. Деякі особливості структури поселень пізнього палеоліту (за матеріалами Анетівки II) // Археологія південного заходу України. – К., 1992. – С.23.
49. Станко В.Н. Первые скотоводы азово-причерноморских степей // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса, 2000. – С.7-20.
50. Кротова А.А. Позднепалеолитические охотники на бизонов Северного Причерноморья // Археолог. альманах. – №3. – 1994. – С.151-160; Станко В.Н. Охотники на бизона в позднем палеолите Украины // Археологічний альманах: Сб. науч. Тр. – Вып.5. – Донецьк, 1996. – С.129-138.; Станко В.Н. Промысел бизонов в палеолите Северного Причерноморья // Записки історичного факультету. – Одеса, 1997. – С.3-14.
51. Сапожников И.В. Хозяйственная специфика степной историко-культурной области // КСИА РАН. – 1992. – Вып.206. – С.43-48.
52. Кюсак Д.В. Криза привласнюючого господарства та спеціалізація мисливства // Записки історичного факультету. – 2004. – №15. – С.39-46.
53. Горелик А.Ф. Памятники Роголикско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – К.; Луганск, 2001. – С.276-281.
54. Подальший виклад переважно базується на Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989; Зализняк Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. ... – С.74-78.
55. Зализняк Л.Л., Яневич О.О. Свідерські мисливці Гірського Криму // Археологія. – 1987. – Вип.60. – С.6-15.
56. Гладких М.И. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека: К X Конгр. ИНКВА (Великобритания, 1977). – М., 1977. – С.112-117.
57. Зализняк Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. – К., 1998. – С.32.
58. Mayewski P., Meeker L.D., Whitlow S. et al. The atmosphere during the Younger Dryas // *Science*. – 1993. – Vol.261. – P.195-197.

59. Rasmussen S.O., K.K. Andersen, A.M. Svensson et al. A new Greenland ice core chronology for the last glacial termination // *Journal of Geophysical Research*. – 2006. – Vol.111. – P.11-21.
60. Barbaza M. Les civilisations postglaciaires. La vie dans la grande forêt tempérée. – Paris, 1999. – P.23.
61. Svoboda J. Cas lovcu. Dejiny paleolitu, zvlaste na Morave. – Brno, 1999. – P.157-159.
62. Залізняк Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // *Археологія*. – 1988. – Вип.64. – С.11-21.
63. Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. – К., 1982. – С.101-102.
64. Залізняк Л.Л. Передісторія України... – С.36.
65. Кротова А.А. Позднепалеолитические охотники на бизонов Северного Причерноморья // *Археологический альманах*. – 1994. – Т.3. – С.151-160.
66. Winterhalder B. Work, resources and population in foraging societies // *Man*. – 1993. – №28. – С.321-340.
67. Ефименко П.П. Первобытное общество. – К., 1953. – С.635-636.
68. Станко В.Н. Эпоха мезоліту // *Давня історія України*. – К., 1997. – Т.1. – С.121-122.
69. Станко В.Н. Мирное... – С.120-121.
70. Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України... – С.39-44.
71. Залізняк Л.Л. Передісторія України... – С.32-33.
72. Станко В.Н. Эпоха мезоліту... – С.118-120.
73. Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья... – С.68.
74. Станко В.Н. Эпоха мезоліту... – С.143.
75. Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. – К., 1982. – С.220.
76. Залізняк Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // *Археологія*. – 1988. – Вип.64. – С.11-21; Залізняк Л.Л. Население Полесья в мезолите. – К., 1991.
77. Гавриленко І.М. Організація житлового простору та кількість мешканців жител мезолітичної стоянки В'язівок 4А // *Кам'яна доба України*. – 2003. – Вип.2. – С.126-135.
78. Залізняк Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту... – С.17.
79. Телегін Д.Я. Ігренське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. – Луганськ, 2002. – С.69.
80. Там само. – С.72.
81. Anthony D.W. Pontic-Caspian Mesolithic and Early Neolithic societies at the time of the Black Sea flood: a small audience and small effects. // *The Black Sea Flood Question. Changes in Coastline, Climate and Human Settlement*. – Berlin; Heidelberg; New York, 2007. – P.357.
82. Яневич А.А. Хозяйство мезолитического и неолитического населения горного Крыма // *Каменный век Украины*. – К., 1990. – С.102-111.
83. Библикова В.И. Охотничий промысел в палеолите и мезолите Северного Причерноморья // *Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР*. – 1985. – Т.181. – С.17-19.
84. Коробкова Г.Ф. Предпосылки сложения производящего хозяйства в Северно-Западном Причерноморье // *Первобытная археология: материалы и исследования*. – К., 1989. – С.54-63.
85. Дворянинов С.А., Сапожников И.В. О возможной интерпретации двух типов геоморфологического расположения стоянок позднего палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья // *150 лет Одесскому археологическому музею*. – К., 1975. – С.16-18.
86. Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита стезей Северного Причерноморья...
87. Burov G. M. Occupations and natural environment of the Final Palaeolithic and Mesolithic Man in the Crimean Mountains (Ukraine) // *Europe des derniers chasseurs épipaléolithiques et mésolithiques, actes du 5e colloque international UISPP, commission XII (Grenoble, 18-23 septembre 1995)*. – Paris: Éditions du CTHS, 1999. – P.411-416.
88. Залізняк Л.Л. Эпоха мезолита и типы мезолитического хозяйства Восточной Европы // *Первобытная археология: материалы и исследования*. – К., 1989. – С.76-86.
89. Anthony D.W. Pontic-Caspian Mesolithic and Early Neolithic societies at the time of the Black Sea flood: a small audience and small effects... – P.364.

Розділ 2

ГОСПОДАРСТВО ДОБИ НЕОЛІТУ ТА ЕНЕОЛІТУ

1. Виникнення відтворювального господарства

Людство тривалий час розвивалося за рахунок привласнення готових продуктів природи через мисливство, збиральництво та рибальство. Приблизно 10 тис. років тому розпочалися перші експерименти з доместикації (окультурення) рослин і тварин, що й склали згодом дві провідні галузі для отримання продуктів харчування – рільництво і скотарство. Зауважимо – саме провідні, оскільки люди й надалі користувалися (як і нині) дарами природи, урізномбарвлюючи раціон харчування, а у неврожайні роки рятуючись таким чином від недороду.

Учені сперечаються, що призвело до виникнення відтворювального господарства – нестача харчів (зокрема, через кризу мисливства), привабливість нових чи просто невгамовне прагнення людини до експерименту. Схоже, що її підштовхнула сама природа, в першу чергу, зміни, що сталися після закінчення льодовикового періоду, з настанням доби голоцену – геологічної сучасності. Тоді на земній кулі розпочалося потепління, яке супроводжувалося зникненням певної фауни (в північній півкулі вимерли мамути й інші великі стадні тварини) і флори. Попри деякі втрати тваринний і рослинний світ збагатився (за рахунок мутацій) новими численними видами. Відтак з'явилися нові об'єкти для полювання, активізувалося збиральництво за рахунок нового і багатшого набору рослин, а водночас збагачувався й розширювався досвід людей у спілкуванні з природою. Там, де цей досвід наклався на певне природне тло, себто наявність корисних для людини і придатних для доместикації рослин і тварин, виникло відтворювальне господарство.

Як то довів М.Вавилов, виняткові умови для формування рільництва склалися лише в кількох куточках світу, а саме – в гірських субтропічних смугах зі значним видовим і сортовим різнобарв'ям рослин, зокрема, диких злакових, бобових і ін., які стали пращурами культурних. Такі зони вчений назвав первинними осередками виникнення рільництва¹. Паралельно з'ясувалося, що такі осередки в загальних рисах збігаються з зонами одомашнення тварин, себто формуванням скотарства. Подальші дослідження, зокрема співпраця палеоботаніків з археологами, суттєво уточнили ці дані й, що особливо важливо, дозволили окреслити час і шляхи поширення нових видів діяльності на інших просторах.

Територія України, як і Європи загалом, не входила до первинних осередків виникнення відтворювального господарства. Сюди нові види діяльності були привнесені з Передньої Азії. Передньоазійський осередок був одним із найдавніших і найважливіших для подальшої історії людства. Там були окультурені злаки (пшениця, ячмінь), бобові (горох, сочевиця, нут і вика ервілія) та інші рослини (зокрема льон), а також одомашнена велика й дрібна рогата худоба, свині. Процес експериментів і пошуків, упровадження і пристосування до нових видів діяльності, а водночас і переходу від привласнювального до відтворювального господарства стався там за доби неоліту і охоплював час від 9 до 7 тис. до н. е.²

Виникнення відтворювального господарства – після появи людини розумної (*Homo sapiens*) – безперечно, було найважливішою подією в історії, яка, за висловом В.Вернадського, визначила майбутнє людства. Оскільки те сталося за доби неоліту, британський учений Г.Чайлд назвав цю подію «неолітичною революцією». Справді, якщо розуміти революцію як докорінні зміни в суспільному житті, то цей термін якнайкраще відповідає тому. Зреалізований тоді творчий потенціал немов відкрив шлюз, з якого ринув потік відкриттів, що, своєю чергою, спричинили ланцюгову реакцію у примноженні нових винаходів.

Тому, поза сумнівом, сприяла осілість – один із найважливіших здобутків «неолітичної революції». Вперше людина, образно кажучи, зупинилася в гонитві за харчами, наблизивши їхні джерела до себе: поруч полів влаштовували садиби, неподалік випасали худобу. Осілість подовжила репродуктивний період жінки і знизилася смертність дітей, що сприяло приросту населення, а це знову ж таки ставало запорукою подальших звершень. Осілість вивільнила час, який раніше витрачали на пошуки здобичі, на задоволення інших потреб, що були стимульовані і новими галузями діяльності, і новим способом життя. Вже початкові кроки в доместикації рослин і тварин спровокували такий винахід, як глиняний посуд. Оцінити значення цього, здавалося б, зовсім простого винаходу можна, лише усвідомивши, що тисячі й тисячі років люди харчувалися дуже просто, споживаючи сирі продукти або підсмажені на вогнищі. З винайденням посуду харчовий раціон докорінно змінився – з'явилася варена їжа, смажена, печена, приправлена різними добавками, зрештою, з'явилися напої. Освоївши пластичні якості глини, з неї виготовляли й інші речі, зокрема, пов'язані з культовою практикою, почали застосовувати її для зведення будівель – обмазували нею стіни з плиту чи дерева, робили глинобитні оселі – з цегли-сирцю, а пізніше й випаленої. Такі оселі оснащували глиняними лавками, лежанками, столами, печами. Глиняний посуд був першим штучним матеріалом, а водночас і новим кроком в освоєнні вогню як тієї сили, що має здатність надавати

матеріалу нову якість, перетворювати його. І вже доволі скоро люди почали виплавляти метал, а потім і скло.

Нова галузь діяльності, зокрема рільництво, спричинили вдосконалення старих (приміром, шліфування кам'яних знарядь – за цією ознакою колись і був виділений неоліт) і винахід нових знарядь і засобів для обробки ґрунту, збирання врожаю, його переробки і зберігання. До здобутків доби неоліту належать також прядіння і ткацтво, активне застосування деревини, вовни і шкур. Отже, рільництво і скотарство дали поштовх появі й примноженню різних виробництв, що заклали основи майбутнього ремісничої та промислової індустрії.

Додамо, що для цих звершень людина докладала не тільки розумові та фізичні зусилля, а й емоційні. Перехід до відтворювального господарства склав переворот не лише в матеріальній культурі, а й духовній, у свідомості. Головним об'єктом осмислення стає сама земля (ґрунт), атмосферні явища, від яких залежить добробут, небесні тіла, що дають тепло і світло. Настає усвідомлення тотального взаємозв'язку всіх явищ світу, який осмислювали в образній формі, міфологічній. Що прикметно, сприймаючи всілякі негаразди як порушення того взаємозв'язку, світового порядку, первісна людина схильна була брати провину на себе. Через це вона докладала духовних зусиль, аби зарадити тому чи залагодити порушений порядок. Відтак надзвичайно збагачується ритуальне життя. Творячи міф, людина реалізує його не тільки в думках, слові, пісні, танку, а й предметній діяльності – статуетках, формах і оздобленні посуду, оформленні житла, зведенні вівтарів і храмів.

Само відтворювальне господарство пов'язано з ідеєю родючості, яка цілком логічно асоціювалася з образом жінки-матері, яка виношує й народжує дитя. В середовищі ранніх рільників лежать витоки універсального образу Великої Богині-Матері, Матері-Землі, що годує своїх немовлят – людей – і уособлює родючість через зв'язок з іншими божествами – верхнього, надземного, небесного світу і нижнього, підземного. Через це життя давніх рільників наповнилося обрядами – не тільки колективними, приміром, пов'язаними з оранкою (свято першої борозни), сівбою чи збиранням врожаю, вигоном худоби на пасовиська після зимівлі тощо. Саме життя було суцільним обрядом, оскільки повсякчас було обставлене ритуалами і формулами. Звідси набожне ставлення (як до живої істоти) до землі, хліба, молока, сільськогосподарського реманенту, худоби, кожної роботи і дійства як священних – таких, що мають зберегти життя і забезпечити стабільність.

За міфологічним сприйняттям світу крилося чимало раціональних спостережень і знань, які не лише дозволили здійснити «неолітичну революцію», а й розширювати надалі асортимент культурних рослин і тварин, вдосконалювати агро- і зоотехнічні прийоми, провадити селекційну роботу, роздоїти худобу для отримання молока і пристосувати для запрягання для оранки чи у віз, під в'юк чи для їзди верхи, винайти календар та ін.³ І практична, і духовна діяльність, що складала тоді єдине ціле, неймовірно розширили межі предметного світу давніх людей, який вивчають археологи. Вони диференціюють строкатий матеріальний світ на ґрунті об'єднання подібних решток – посуд, оселі, риси поховань та ін. – в археологічній культурі, розрізняючи таким чином спільноти, які мали приблизно однаковий стиль життя і сповідували схожі вірування. Встановлення часу побутування таких спільнот (археологічних культур) дозволяє, з одного боку, синхронізувати певні

явища у просторі – вибудувати карту культур для певного відрізка часу, а з другого – намітити їхню хронологічну послідовність, а водночас і зміни, якими супроводжувалося життя людей.

Але все сказане, це, так би мовити, зовнішній, цілком помітний окові археолога бік справи. Та виникнення відтворювального господарства мало й глибші наслідки. З його появою в орбіту людської діяльності залучається земля (грунт). Оскільки в неї вкладають працю, вона набуває нової цінності. Щоб виростити худобу, теж треба докласти зусиль. Тож до неї інакше ставляться, ніж до диких тварин – її бережуть і примножують не так задля першої потреби (нестача м'яса), а з метою мати якомога більше тварин. Через це формування скотарства йшло паралельно зі зростанням престижного значення худоби. Все це приводить до формування нових стосунків щодо землі, худоби, отриманих продуктів і реманенту. До цього все створене природою однаково належало всім, і належність людини до певного колективу надавала їй права користуватися його угіддями. На цьому зріс первісний комуналізм, який зводився не тільки до спільного користування ресурсами, а й сумісного їх споживання. Відтепер певної матеріальної підтримки набуває сім'я, яка володіє ділянкою землі, худобою, помешканням, реманентом. Звичайно, первісний колективізм і освячений тисячолітніми традиціями обов'язок ділитися не пішов одразу в забуття, однак з часом він поєднується з прагненням зберегти своє. Нове ставлення до землі веде до формування територіальних зв'язків. Поєднувальною основою колективу відтепер є не лише кривна спорідненість (справжня чи вдавана), а й територіальне сусідство. Через це общину ранніх рільників називають первісно-сусідською. Отже, значення «неолітичної революції» полягає в тому, що вона створила передумови для формування нового способу життя, нових – економічних – стосунків, а точніше, соціально-економічних, оскільки вони були підпорядковані соціальним нормам, моралі, де панував дух колективізму.

Відтворювальне господарство надало можливості не тільки для урізноманітнення харчів, а й отримання їхнього надлишку – додаткового продукту. Поняття «додатковий продукт» – категорія економічна. Воно не означає, що суспільство не могло спожити вирощений хліб чи худобу. Але життя змушувало економити через невпевненість у завтрашньому дні, приріст населення, розширення його потреб і забезпечення їх, зокрема, через обмін. Але навіть не суто практичний бік був головний. Небачені доти перспективи для збільшення кількості харчів, контролю за їхнім виробництвом, можливість їхнього зберігання в сховищах у живому (зерно, боби) чи іншому вигляді (різні способи консервації), примноження худоби підштовхували до накопичення багатства. Що прикметно, те багатство не цінувалося як таке. Воно попервах не мало економічної цінності, не було просякнуте духом елементарного збагачення. Стимулом для його примноження була не нажива, а прагнення підтримати і підвищити соціальний престиж – власний, а заодно статус сім'ї, общини, племені. Заради того працювали до сьомого поту, економили і навіть недоїдали, аби щедро почастивати гостей на родинному святі, обдарувати їх, а також зробити якомога більший внесок у суспільний «казан», а водночас здобути шану і повагу. Той «казан» збирали для спільних свят і ритуалів – общинних і міжобщинних, для зведення громадських споруд (вівтарів, храмів, облаштування поселень), організації експедицій за якимось «товаром», а ще – для підтримки добро-

сусідських стосунків через влаштування спільних трапез і подарунки тощо. Таким чином, колектив (община, плем'я) набував поваги й престижу в очах сусідів.

Така соціально націлена на обмін дарунками і послугами діяльність має назву престижна економіка⁴. Вона гарантує (і стимулює) не тільки участь усіх у виробництві продукту, його обміні (а фактично – взаємообміні, оскільки дарунки обертались отриманими навзаєм), а й доступ до спільно нажитого добра. Багатство і сила колективу є запорукою захищеності кожного. Так само престижним називають обмін з метою отримання продуктів, речей і природних матеріалів, часто життєво не необхідних, але конче потрібних для задоволення емоційних потреб (ритуалів), бажаних, знаних у сусідів і через сусідів, рідкісних, незвичних, чимось привабливих і просто красивих. Володіння ними також підвищувало статус, ставало його символом. Звідси поняття: престижні, статусні речі. Обмін розширював межі спілкування, збагачував досвід, і зазвичай винаходи швидко поширювалися, хоча й не завжди активно втілювалися в реальне життя.

Отримання додаткового стабільного харчового продукту було важливим чинником у поступі людства, оскільки його оцінюють як одну з найнеобхідніших умов переходу суспільства до наступного, державного, щаблю розвитку. Тут важливу роль відігравали й організаторські здібності окремих осіб. У змаганні за престиж зросли лідери нового зразка – справжні вожді, які здобували авторитет не тільки власною працею, а й здатні були організовувати колектив на отримання додаткового продукту, а зрештою – шанованого в навколишньому світі статусу. Він надавав права таким важливим особам (очільникам общин, племен, жерцям тощо) носити й користуватися певними речами, що виділяли їх з-поміж інших. Залежно від економічної бази такі суто символічні привілеї можуть доповнюватися й іншими, скажімо, правом не тільки керувати накопиченням додаткового продукту, а й розпоряджатися ним на свій розсуд. Так з'являється загроза його рівномірному розподілові та спокуса під різним приводом привласнити частину нажитого колективом. Соціальні привілеї набувають опертя в економічних, а соціальна стратифікація – соціально-економічного характеру. Через це перехідну ланку між первісним суспільством і ранньокласовим (державним) американські антропологи К.Оберг, Е.Сервіс та інші запропонували називати вождівством (англійською – чифдом)⁵.

Відтак престижна економіка стимулювала розвиток виробництва, а організаційна функція набувала важливої якості – продуктивної сили (згодом – з елементами різного роду експлуатації). Ефективність її цілком наочно і доволі скоро після завершення «неолітичної революції» проявилася в Передній Азії та Північній Африці, де приблизно на рубежі 4–3 тис. до н. е. виникли найдавніші державні утворення – цивілізації Месопотамії та Давнього Єгипту. Вони зросли на дуже трудомісткому (в Месопотамії – просто пекельному) іригаційному рільництві, яке було можливе тільки за чіткої організації праці великих колективів і водночас згуртовувало (не без примусу) людей навколо спільної мети. Нас досі вражають колосальні звершення тієї пори, грандіозні міста й величні споруди, що сприймаються як диво на тлі надзвичайно примітивної технічної оснащеності тих суспільств. Це був справжній інтелектуальний прорив, і в давній історії ці цивілізації посіли престижне місце. Під впливом цих осередків цивілізаційний процес (себто державотворення) скоро поширився на інші регіони – Східне Середземномор'я, а потім і Південну Європу (крито-мікенська цивілізація).

Так у загальних рисах окреслюється поступ, спричинений «неолітичною революцією». Але історична конкретика була набагато строкатішою⁶ і на тлі Близькосхідного регіону менш динамічною⁷. Це, зокрема, стосується Європи. Попри доволі раннє знайомство з відтворювальним господарством ствердилося воно тут у різних регіонах у різні часи і приживалося нерідко повільно. Адаптація рільництва до природних умов помірної смуги вимагала якихось експериментів, пізнання властивостей місцевих ґрунтів, закономірностей зміни сезонів і їхнього впливу на вегетацію рослин, себто створення календаря землеробських робіт. Оскільки йдеться про дописемний і тривалий період, реконструювати цей процес на ґрунті мовчазних археологічних джерел, зокрема відтворити соціально-економічні його наслідки та їхню динаміку вкрай складно. Хоча загалом зрозуміло, що дорога європейського населення до цивілізації була дуже звивиста: підйоми в економіці чергувалися зі спадами, які нерідко змушували звертати в бік неперспективних (з точки зору загального поступу) систем господарювання.

2. Впровадження відтворювального господарства на території України

Наявність первинних осередків відтворювального господарства означає, що на інші простори воно поширилося звідти, як і всілякі новації, пов'язані з ним, приміром глиняний посуд. Водночас, пристосовуючись до інших природних умов, рільництво і скотарство набували певних нових рис з погляду і на нюанси ведення господарства, і на його напрями, і на темпи зростання добробуту та соціально-економічного поступу. Останні залежали від інтенсифікації господарства і всієї діяльності, інтелектуального напруження.

Доместикація рослин і тварин змінює їхню природу так, що їх можна вивести з материнського середовища і перенести в інші природні умови. Це й стало запорукою поширення відтворювального господарства з первинних осередків його формування на інші території. Поява його в Європі була пов'язана з розселенням передньоазійського населення, а доволі швидкі темпи поширення його тут – з готовністю європейського населення долучитися до нових видів діяльності. То було пов'язано з кризою мисливства за доби мезоліту, що змушувала людей шукати нові джерела харчування.

Переселення до Європи передньоазійського люду, мабуть, мешканців Анатолії (півострів Мала Азія), розпочалося приблизно у 8 тис. до н. е., себто ще в процесі «неолітичної революції»⁸. Не останню роль у тому відіграла, можливо, бідність Передньої Азії на земельні ресурси, придатні для обробітку. Не виключено, що надалі (десь на рубежі 8–7 тис. до н. е.) вони суттєво скоротилися. Тоді через потепління й танення льодовиків піднявся рівень води у Світовому океані. Вода ринула в Середземне море, прорвала Босфорський перешийок, що з'єднав Азію та Європу, і затопила величезні простори, на місці яких утворилося Чорне море (раніше – прісне озеро)⁹. Потепління (настання атлантичного періоду) позначилося в Передній Азії і певним посушінням клімату. Отже, нестача земель для обробітку постала тут, мабуть, дуже гостро, особливо до винайдення іригаційного землеробства, завдяки чому були освоєні долини великих річок – Тігру та Євфрату, які стали колискою перших цивілізацій. Натомість в Європі клімат покращився –

став теплішим і вологішим з лагідними зимами. Крім того, ці простори не були щільно заселені.

Один шлях до Європи пролягав через Грецію, де перші землероби й скотарі з'явилися, як зазначалося, доволі рано, що й знаменувало початок неолітизації цього континенту. У 7 тис. до н. е. вони вирощували два різновиди пшениці (одно- і двозернянку), ячмінь, сочевицю і розводили свійську худобу, віддаючи перевагу козам і вівцям. Протягом десь тисячі років – приблизно під кінець 7 тис. до н. е.* – відтворювальне господарство охопило весь Балкано-Дунайський регіон, наслідком чого було утворення значної культурно-історичної області ранніх рільників, яка охоплювала північ Греції, колишню Югославію, Болгарію, Румунію та Угорщину. Нові умови, особливо то стосується північної зони вказаного регіону, викликали формування господарської моделі, відмінної від передньоазійської. Вона характеризувалася певним співвідношенням голозерних і плівчастих пшениць і ячменю, до яких згодом додалося просо, незнане в Передній Азії та, можливо, окультурене в Центральній Азії, та інших рослин, зростанням питомої ваги великої рогатої худоби, але головне – іншою стратегією землеробства – екстенсивною, чому, мабуть, сприяли безкраї простори. Населення те довго не затримувалося на одному місці, долаючи негаразди пошуком нових ніш. Цей момент мав двоїсте значення: з одного боку, він сприяв динамічній ході відтворювального господарства просторами Європи, але, з другого – безумовно, стримував якісне наростання змін і накопичення тих здобутків, які б привели до переходу суспільства на новий щабель розвитку – щабель цивілізації. Це було головною причиною сповільнених темпів розвитку європейського населення на тлі Передньої Азії та Єгипту, де інтенсифікація сільського господарства (і отримання додаткового продукту) стала рушійною силою державотворчих процесів. Освоюючи Балкани, землеробське населення впритул підійшло до південно-західних рубежів території України.

Інший шлях із Передньої Азії до Європи пролягав через Закавказзя і Прикаспій і виводив у Поволжя й Подоння, а далі – і на південно-східні простори України.

Отже, дослідники зауважують два можливих шляхи появи відтворювального господарства на території України – балкано-дунайський (західний) і кавказько-каспійський (східний), але віддають пріоритет першому. У всякому разі рух із південного заходу, з Балкано-Подоунав'я, на нашу територію простежується нині чіткіше. Від доби пізнього мезоліту і надалі дослідники фіксують кілька міграційних хвиль, що сприяли тут появі, а потім і ствердженню відтворювальної економіки, а також спровокували хвилі внутрішньої міграції¹⁰. На перехресті різних традицій – прийшлих (культура Криш, північна периферія якої сягла Українського Закарпаття) і місцевих, долучання тутешнього люду до нових видів діяльності у межиріччі середніх течій Дністра і Південного Бугу формується один із найдавніших осередків відтворювального господарства на нашій території – буго-дністровська культура. Час її існування – від середини 7 до середини 6 тис. до н. е. – відображає

* Тут і далі ми оперуємо радіокарбонними каліброваними (календарними) датами, які на тлі традиційних (так званих історичних) доволі суттєво подавнюють різні події та явища, зокрема археологічні культури, однак послідовність останніх зберігається.

динаміку розширення її простору у північно-східному напрямку, в бік Середньої Наддніпряниці.

Не виключено, що носії буго-дністровської культури стимулювали поширення наприкінці 7 тис. до н. е. відтворювального господарства в степовій смузі України, репрезентованого сурською (чи сурсько-дніпровською) культурою, що охоплювала простори головно степового Подніпров'я, хоча в ній відчутний вплив і з-за Дону та навіть Закавказзя (приміром, кам'яний посуд, знаний у Передній Азії).

Протягом 6 тис. до н. е. цей процес охопив майже всю територію України, докотившись до Середньої Наддніпряниці, Волині, басейну Сіверського Дінця, Північного Приазов'я та Криму, де виниклі за неоліту культури розвивалися і за наступної – енеолітичної – доби¹¹.

Зауважимо, що неолітична доба в Україні – це час становлення відтворювального господарства. Головним здобутком тієї пори було те, що воно вирвалося за межі теплої смуги і ранні рільники почали освоювати помірну зону. Нові форми діяльності поширювалися поступово, відтак носії нових традицій становили острівки на тлі ще суцільного панування привласнювального господарства. Тоді відтворювальне господарство робило лише перші кроки і, схоже, приживалося непросто чи то через важку адаптацію до нових умов, чи то через забезпеченість населення звичними харчами.

Осмилення цієї доби ускладнюється через різні обставини. Пам'яток досліджено вкрай мало, особливо зважаючи на її тривалість, і фрагментарно (незначними площами). Здебільшого пам'ятки репрезентовані поселеннями на зразок стійбищ з незначними культурними накопиченнями, зокрема й кісток тварин, за якими реконструюють склад стада і мисливської здобичі. Добірки кісток тварин із них більше ніж скромні, інакше кажучи, непередставницькі для висновків. Вони мають й інший недолік – походять з багатошарових пам'яток, зазвичай стратиграфічно чітко не розділених, тож не виключено змішання фауністичних решток з різних шарів (матеріальні рештки мають властивість «пересуватися» в товщі ґрунту).

Не менше складною є й справа з пошуками свідоцтв рільництва. Зауважимо, що найнадійнішим тут є встановлення наявності самих решток культурних рослин, оскільки такі знаряддя, як мотики (тоді – з рогу оленя чи трубчастих кісток тварин), крем'яні вкладні до серпів чи кам'яні зернотерки використовували і в збиральництві. Однак попри можливості сучасної науки (споро-пилковий аналіз, промивання ґрунту під час розкопок) головним свідченням рільництва у нашому випадку є відбитки зернівок (чи колоска) культурних рослин і супутніх їм бур'янів на глиняному посуді чи на/в обмазці жител.

І все ж, спираючись на такі скромні дані, складається враження, що разом з першими кроками відтворювального господарства на нашій території почали формуватися й певні регіональні відмінності у веденні господарства, які цілком рельєфно постали вже за доби енеоліту. Вони були викликані різними екологічними умовами. Так, населення буго-дністровської культури торувало той шлях, що надалі вилився в землеробську форму діяльності, себто з ухилом у рільництво. Для цієї культури засвідчено кілька різновидів пшениці (плівчаста одно- і двозернянка, спельта), ячмінь плівчастий, просо і, може, льон. З огляду на локалізацію поселень (острови, береги річок) йдеться, видно, про обробіток невеликих відкритих (незаліснених) лугових ділянок, які використовували після спаду весняного паводка.

Буго-дністровці вирощували домашню худобу – велику і дрібну, свиней (чи знали вони коня – проблематично), яка лише почасти задовольняла потреби в м'ясних харчах, які доповнювали мисливством, а раціон загалом – також рибальством і збиральництвом.

Натомість для сурської культури майже немає свідчень рільництва. Зате кістки свійської худоби є і, схоже, їхня частка зростала порівняно з кістками диких тварин від раннього до пізнього періоду культури. Отже, це населення торувало шлях у бік скотарської форми діяльності, приділяючи менше уваги рільництву. Однак і роль першої галузі не слід перебільшувати. Новітні засоби дослідження дієти давніх популяцій підтверджують спостереження археологів, а саме: за неоліту степове населення харчувалося м'ясом диких тварин і птахів, рибою, молюсками і дикими рослинами. І лише приблизно від середини 6 тис. до н. е. (під кінець сурської культури) харчі почали доповнювати продуктами скотарства і злаковими¹².

У населення інших просторів, яке пізніше долучилося до відтворювального господарства (Києво-Черкаський регіон, басейн Сіверського Дінця, Північне Приазов'я), за знайомства з ним ще також цілком панували традиційні форми діяльності.

Найрозвиненішою з неолітичних спільнот була культура лінійно-стрічкової кераміки, носії якої охоплювали значні простори Середньої Європи, зокрема й Українське Закарпаття. Десять близько середини 6 тис. до н. е. мігранти звідти прибули на Західну Волинь і Середню Наддністрянщину, принісши оригінальний посуд, досконалі знаряддя, пшеницю плівчасту (одно- і двозернянку, спельту), ячмінь плівчастий і голозерний, горох, вику ервілію (у Центральній Європі для цієї культури засвідчені також сочевиця і мак, а також орне рільництво). Кістки з поселень демонструють суттєву перевагу решток свійської худоби на тлі дикої фауни. Що характерно, це населення не справило помітного впливу на сусідів – носіїв волинської культури, які мешкали на волинському Поліссі й долучилися до відтворювального господарства через імпульси з півдня. Не порушили архаїчного вигляду цієї тривалої в часі культури і наступні прибульці з розвиненим відтворювальним господарством доби енеоліту. Природні умови (обмежені земельні ресурси через болота, ліси, піщані ґрунти) тут були не на користь відтворювального господарства, зате цілком могли задовольняти людей традиційними харчами.

Чи справило знайомство з відтворювальним господарством суттєвий вплив на спосіб життя й організацію колективів? Якоюсь мірою так – приміром, з'явився посуд, а відтак – змінилося й харчування. Відомі рештки жител, для буго-дністровської культури – навіть залишки якихось кам'яних споруд. Але, схоже, осілість не набула твердого і повсюдного характеру, і більшість поселень являють собою сезонні стійбища. Схоже, що нові види господарської діяльності не забезпечували тієї стабільності, аби люди могли жити цілорічно на одному місці, себто не спричинили довготривалої осілості.

3. Доба енеоліту

Справжній розквіт відтворювального господарства стався на нашій території (і ширше) за доби енеоліту (кінець 6–4 тис. до н. е.), коли поряд з кам'яними почали використовувати металеві речі – мідні та зрідка золоті. Регіональні особливості

господарських систем, ледь помітні за неоліту, тепер постали цілком відчутно, що було спричинено природними чинниками. Нинішні лісостепові простори, тоді ще добре заліснені, були більше придатні для ведення комплексного господарства з гармонійним поєднанням землеробства і скотарства. Натомість степові простори з безкраїми пасовиськами і родючими, але важкими для ручного обробітку ґрунтами, сприяли ствердженню скотарства як провідної галузі діяльності. Цю картину доповнювало населення, яке мешкало в північній смузі. Долучившись пізніше до відтворювального господарства воно й за цієї доби продовжувало традиційний для неоліту спосіб життя. Це особливо стосується поліської смуги (волинська культура, лисогубівська), де густі ліси та широкі заболочені заплави не дозволяли тоді освоїти значні земельні ресурси під землеробство. Водночас багатий рослинний і тваринний світ цілком забезпечував це населення харчами. Цей стиль життя підтримувався, зокрема, й за рахунок прибульців з північного сходу – населення ямково-гребінцевої кераміки, яка загалом охоплювала великі простори лісової смуги Східної Європи.

Поступ відтворювального господарства, в першу чергу землеробства, був пов'язаний з новими хвилями прибульців. Пульсуючим осередком, що виплескував нові хвилі мігрантів, як і за неоліту, був Балкано-Карпатський регіон. Один потік із Північної Добруджі (Нижнє Подунав'я) привів до опанування Північно-Західного Причорномор'я (сучасна Одеська обл.) населенням культури Гумельниця, локальний відлам якої на нашій території називають культурою Болград (чи Болград-Алдені). Приблизно тоді ж Пруто-Дністровське межиріччя займають носії трипільської культури. Витоки її лежать у Південно-Східній Трансильванії та Румунській Молдові, де ця культура має назву Кукутені. Через це нині часто вживають назву культура Кукутені-Трипілля. Інші хвилі мігрантів, просуваючись Середньодунайською низовиною, вийшли на простори на північ від Карпат (сучасна Польща) і витворили свої культури. Одна з них – маліцька, займала і Західну Волинь, а надалі, схоже, трансформувалась у волино-люблінську культуру¹³, які сусідили і співіснували з трипільцями на середньому етапі їхнього розвитку (Трипілля В). Коли трипільська культура добігала завершення, опановуючи активно північні простори, зокрема, Західну і Східну Волинь і Київське Полісся, на північно-західних теренах України з'явилася людність культури лійчастих кубків, яка була поширена на значних просторах Середньої та Північної Європи. Польські дослідники оцінюють її як другий, генеральний, етап поширення відтворювального господарства в Середній Європі¹⁴. Водночас Західну і Східну Волинь тоді активно опанувало і пізньотрипільське населення. І зовсім осібно історію мало населення Українського Закарпаття, пов'язане з етнокультурною ситуацією в Потиссі й Подунав'ї. Там панувала полгарська культура.

Усі ці явища представляють коло ранньоземлеробських народів із доволі високим, як на той час, рівнем розвитку господарства, побуту, матеріальної та духовної культури¹⁵. Найграндіознішою з-поміж них за територіальним охоптом, тривалістю, рівнем розвитку і яскравим предметним світом була, безперечно, трипільська культура. Вона поступово зайняла майже всю нинішню лісостепову територію Правобережної України, перетнувши на пізньому етапі Дніпро в районі Київщини. Три моменти, які зазвичай характеризують кожен археологічний культурний комплекс (становлення), розквіт і занепад – у трипільській культурі виражені доволі конт-

растно, зокрема, мабуть, через те, що пік її розвитку був дуже яскравим і почасти загадковим.

Видно, попервах освоєння нових країв давалося нелегко, і прибульці поповнювали харчі і за рахунок природних ресурсів. Однак від самого початку (етап А), коли трипільці дісталися просторів Південного Бугу, в цій культурі яскраво був виражений землеробський характер: чітко сплановані (рядами чи по колу), хоча й невеличкі (до 2 га) поселення, різноманітний і доволі якісний посуд. Культура сповнена нової символіки – в криволінійних орнаментах чітко проступає образ змії (символ вологи), личини, деяким формам посуду разом з орнаментациєю надано антропоморфних (жіночих) рис, а пізніше до орнаментів додають зображення людей, тварин, рослин і всіляких значків, звичними стають антропо- і зооморфні статуетки. Власне тоді був апробований набір рослин, що надалі лишався незмінним протягом усього розвитку Трипілья: пшениця (плівчаста одно- і двозернянка, спельта), ячмінь (голозерний і плівчастий), горох і вика ервілія, який поповнився на пізньому етапі просом. Цей склад, зокрема популярність плівчастої пшениці, – менш врожайної за голозерну і доволі складної для переробки через міцність колоска і придатної для крупи (каш), пояснюють кращою пристосованістю їх до помірної та північної смуг¹⁶.

Потрапивши в заліснену зону, трипільці почали практикувати підсічно-випальне хліборобство, яке не потребувало значних зусиль для обробітку ґрунту – зерно висівали просто в попіл. Коли ж врожайність падала (десь через 4–5 років), випалювали нові ділянки. Отже, хліборобство трипільців мало екстенсивний характер.

Повною мірою новий стиль життя реалізувався надалі – зі зростанням чисельності населення, спровокованим природним приростом, поглинанням місцевих мешканців у процесі колонізації нових країв (за етапу В–СІ трипільці досягли Дніпра), а також нових хвиль мігрантів з прабатьківщини та інших територій трипільського світу (внутрішня міграція). Адже за тотального панування ручної праці людина, її мускули і наполегливість були основною продуктивною силою. Трипільська культура, зайнявши значні простори, диференціюється на дві основні лінії – західну (або західнотрипільську культуру), з якою саме й пов'язано поширення ефектного розмальованого посуду, і східну (або східнотрипільську культуру), яка продовжує прикметний ранній порі стиль оздоблення кераміки прокресленими візерунками. У межах цих великих масивів виділяють менші локально-хронологічні групи. Відтак трипільська культура перетворилася на мегакультуру чи спільноту культур. Як наслідок, збільшуються розміри поселень (40–50 га і більше), зростає їхня щільність, покращується побут. Люди мешкали в добротних оселях, часто двоповерхових. Перший поверх використовували для господарських потреб, зокрема зимівлі худоби (окремих господарських будівель на поселеннях не виявлено), другий – під помешкання. Він був оснащений піччю, лавками-лежанками, подіумами для кухонного посуду і тарного (піфоси), робочими місцями і вівтарями. Тоді, мабуть, починають впроваджувати орне хліборобство, запрягаючи в соху волів.

Трипільська культура демонструє дива престижної економіки. За оснащеності простими знаряддями (кам'яні, кістяні й рогові) осілість, ритмічність сільськогосподарських робіт, достаток харчів вивільняють час для творчості. Провідним матеріалом у побуті стає глина. Трипільці до тонкощів освоїли цей матеріал, зводячи

комфортні й гарні оселі на дерев'яній основі та виготовляючи всіляке побутове й культове начиння. Воно вражає барвистістю форм і оздоблення: різноманітний посуд, статуетки жінок (рідше чоловіків), свійських і диких тварин, модельки жител, санок, меблів, розмальовані фарбою чи ритованим орнаментом і значками. Формотворення, орнаментальне й фігуративне мистецтво сягають тієї гармонії, колориту й напруги¹⁷, що вже ніколи не повторилося в давній історії України. То був світ давніх землеробів, який немов демонстрував радість нового буття, творчий потенціал нової ери – відтворювального господарства, що живився новими матеріальними і духовними потребами, а водночас і бажанням продемонструвати їх. Витонченість і естетика глиняних виробів, сповнених сакрального змісту, як і наявність досконалих горнів для їхнього випалення, розташованих поза межами поселень, дозволяють думати, що керамічне виробництво, яке зазвичай було сімейною справою, тут було організоване інакше. Мабуть, община доручала це кращим майстрам, компенсуючи їхнє відволікання від сільськогосподарських робіт чи то продуктами, чи то обробляючи їхні поля й городи.

Наприкінці середнього етапу в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (Черкаська обл. і північ Кіровоградської) зростають так звані трипільські поселення-гіганти площею від 100 га і більше. Найбільше з них – Тальянки – становило 450 га і налічувало близько 3 тис. будівель. Відкриття таких поселень на рубежі 1960–1970-х рр. спричинило справжній шок у вчених. Відтоді почали говорити про найдавніші міста в Україні, а з подавленням трипільської культури через радіокарбонне датування – і найдавніші у світі. З огляду на те, що місто є ознакою цивілізації (термін «цивілізація» походить від лат. *civitas* – місто), а відтак – і держави (найдавніші держави виникли у вигляді міст-держав, або номів), виходило, що трипільська культура сягла рівня державності. Головним аргументом був розмір поселень-гігантів.

Але розміри важлива, однак, не головна риса міста. Місто – це не просто велике поселення. Це економічний, адміністративний та ідеологічний центр певної території, а отже, і певним чином спланований архітектурний комплекс, який, крім житлових, мав адміністративні та культові споруди, резиденцію правителя, які на тлі осель простих трудівників виділялися монументальністю і піднесеністю над навколишнім рельєфом (їх зводили на пагорбах чи штучних платформах). Монументальні споруди – це перше, що яскраво й наочно вирізняє найменше місто від найбільшого первісного поселення. Нічого цього поки що не зафіксовано на трипільських поселеннях-гігантах, як і кварталів ремісників, громадських зерносховищ тощо. Зведені за єдиним планом (по колу чи овалу), вони забудовані доволі одноманітними оселями, які різняться тільки розмірами. Великі поселення за планіграфією, матеріальною культурою та іншими рештками нічим не відрізняються від середніх чи малих. Не засвідчена для трипільської культури і писемність – ще одна неодмінна риса цивілізації. Та й існувало кожне з поселень недовго. І низка поселень-гігантів (Сушківка, Доброводи, Тальянки, Майданецьке) відбиває, як вважається, переселення однієї групи населення, яка приблизно кожні 50–70 років полишала поселення, спаливши його дотла, і зводила нове¹⁸.

Можливо, пояснення феномена поселень-гігантів слід шукати в його походженні. Такі поселення (як і менші) з'явилися в указаному регіоні внаслідок переселення населення з Подністер'я (західнотрипільська культура), яке принесло сюди

мальовану кераміку. Видно, прибувши у цей чужий регіон, воно змушене було триматися купи і ціле плем'я (чи об'єднання общин) оселялося разом. З економічного погляду сумісне проживання кількох тисяч людей було нераціональним. Давно встановлено, що в ідеалі сільськогосподарська околиця має охоплювати в радіусі приблизно 5–6 км (година ходи), інакше надто багато сил витрачається на дорогу й особливо доправлення врожаю на поселення (наявність колісного транспорту для трипільської культури твердо не встановлена). Зважаючи на кількість мешканців на поселеннях-гігантах і те, що не вся земля в указаному радіусі оброблялася (ліси, гаї, ярки, річки тощо), трипільці мали порушити цю норму. Це, безперечно, ускладнювало їхнє життя, а ще більше – дуже часті переселення. Спалення попереднього поселення знищувало колосальні ресурси (сотні й тисячі добротних осель, частину реманенту). І замість того, щоб примножувати багатства (додатковий продукт), ентузіазм витрачався на облаштування на новому місці. Пульсуючий ритм зміни поселень щоразу немов вертав колектив до початкової точки, не дозволяв розвиватися по висхідній. Це був доволі одноманітний рух по колу, свого роду стагнація, і слід думати, що пристойний рівень життя тримався на неймовірній працездатності людей і їхній організованості. Вони й склали сутність престижної економіки, що зводилася до рівномірного (симетричного) забезпечення членів колективу засобами для життя. На це, власне, були націлені організаційні потуги лідерів, роль яких цілком відчутна: переселення, зведення за єдиним планом поселення і організація господарства і побуту на новому місці. Однак чи мали вони якісь привілеї, якою мірою ця «правляча верхівка» відірвалася від мас? Тут можна згадати хіба що поодинокі великі будівлі на поселеннях (хоча їх можна інтерпретувати не тільки як оселі вождів), а також нечисленні металеві речі. Отримані в процесі обміну як дарунки чи навіть виготовлені на місці вироби з довізної сировини (власної металургії це населення не знало) вони не мали економічного значення, тож, скоріше, були знаком престижу.

Вчені схильні пов'язувати постійну ротацію поселень (а це й спричинило їхню величезну кількість), як і подальший занепад культури з екстенсивним способом веденням господарства. Це разом з винищенням лісів (площа їх, на думку В.Круца, завдяки діяльності трипільців скоротилася від 50 до 9%) і епідеміологічною обстановкою (що особливо стосується великих поселень зі значним скупченням людей і худоби), підривало економічний потенціал трипільців. До цих об'єктивних чинників, цілком можливо, додалися й інші. Тисячі років це населення жило в напрузі, доводячи собі й сусідам, на що воно здатне. Цей порив не міг бути безкінечним, мав жити якимись переминами. Але того не відбувалося. Можна думати, люди втрачали віру в богів-опікунів, а заодно і в себе.

Та хоч би як там було, освоївши всю лісостепову смугу, трипільці потрапили в безвихідь. Поправити ситуацію можна було, лише винайшовши якісь засоби інтенсифікації хліборобства. Цей іспит трипільці не склали, тож знайшли вихід у зміні господарської моделі. На заключному етапі в трипільських общинах на перший план виходить скотарство, і вони розселяються за межі своєї смуги, з одного боку, до Київського Полісся з його багатими мисливськими і рибними ресурсами, з другого боку – освоюють степи Північного Причорномор'я, де за взаємодії зі степовим населенням формується новий господарсько-культурний тип, відомий як усатівська культура. На основній території життя теж продовжувалося, однак і воно

кардинально змінилося, немов вертаючись на вихідні позиції – до часів початкового заселення трипільцями нашої території. Деградує будівельна справа – тепер можна було жити і в землянках, занепадає керамічна справа – в ній ледь помітне колишне буяння форм і візерунків, скульптура набуває тієї схематичності, що в ній ледь угадується образ жінки. Перед нами вже інша культура.

Зовсім інакшу ситуацію спостерігаємо в степовій смузі. Ствердження відтворювального господарства тут проходило повільніше, населенню треба було виробити власні способи адаптації нових галузей діяльності до умов степу¹⁹. Тож коли трипільці розгортали свою діяльність на нашій території, скотарство й рільництво тут ледь жевріли. Суттєві зрушення в степовій смузі припадають на час розквіту Трипільля, але то була зовсім інша стихія. То був світ ранніх скотарів, які вирвалися з тенет мисливства й рибальства і розпочали свою оригінальну ходу в історії. Ми не знайдемо тут поселень з комфортабельними оселями та гарним посудом, як у трипільців, а зонайбільше – стійбища зі скромними рештками. Віддаючи перевагу скотарству, це населення потроху займалося й рільництвом – адже хліба ніде було взяти. Через це в степу й виник своєрідний – рухливо-осілий – спосіб життя. Провідна роль скотарства і пов'язана з цим рухливість визначили своєрідність ритму життя і побуту мешканців степу, їхню соціальну організацію, специфіку матеріальної та духовної культури, сформували певний менталітет.

Безумовно, виникнення скотарсько-землеробської економіки в степу демонструє гнучку систему пристосування до навколишнього середовища, але вона не була позбавлена певних суперечностей. Двоїстий, суперечливий характер цієї господарської системи полягав у тому, що розведення й прагнення до збільшення поголів'я худоби вимагало рухливості – пересування разом з худобою мірою стравлювання пасовиськ, землеробство ж – осілості²⁰. Це фактично гальмувало розвиток обох галузей, а також нехарчове виробництво і, зрештою, було причиною сповільнених темпів розвитку степових спільнот.

Господарство це було екстенсивним, оскільки ґрунтувалося головню на випасі худоби. Багаті пасовиська, здавалося б, надавали можливості швидко накопичувати худобу. Але її було легко й втратити. Особливо тяжкою порою для скотарів була зима, коли від холоду і голоду гинуло багато худоби (її зазвичай дорізали). Не обходили скотарів і такі біди, як падіння худоби від пошесті, захоплення її сусідами. Отже, діяльність ця була цілком самодостатньою з погляду забезпечення прожитку. Однак суттєві зрушення в розвитку суспільства можливі лише за умов постійного нарощування виробничого потенціалу, що має випереджати приріст населення.

У скотарів це гальмується й іншими причинами. Хліборобській праці притаманна сезонність. Тут періоди напруженої праці (сіянка, збирання врожаю) чергуються з вільним часом (визрівання врожаю, осінньо-зимовий період). Це надає час для інших занять – облаштування побуту, розширення нехарчової сфери виробництва, сприяє накопиченню й реалізації досвіду в предметній діяльності. Через це землеробські поселення комфортабельніші, а життя людей оточене різноманітними речами, накопиченню яких сприяє осілість. Худоба вимагає щоденного догляду, тут фактично немає перерв у праці²¹, і, як зазначалося, життя скотарів проходить значною мірою «в дорозі», а саме скотарство не вимагає якихось спеціальних знарядь. Через це активне заняття скотарством не сприяє розвиткові інших галузей, а

рухливість перешкоджає накопиченню багатства, спрощує побут. Тут формується інша система цінностей, у якій провідна роль належить худобі.

Попри провідну роль скотарства це населення мало потреби і в хлібі. І хоча землеробство в степу (за певних винятків, про це далі) поступалося скотарству, це зовсім не означає, що воно не було значущим. У реальному житті навіть один-два пуди зерна були істотними для сім'ї²². Малопродуктивне рільництво й існувало тут, оскільки забезпечувало якимось мінімумом зерна, яке ніде було взяти. Землеробське населення мешкало в іншій смузі і для багатьох степових колективів було далекими сусідами. Крім того, те ж, приміром, трипільське населення навряд чи мало такі надлишки хліба, аби забезпечувати ним і степове населення. Через це надалі ми будемо спостерігати спроби активізувати тут землеробство, а відтак, і збалансувати дві галузі із забезпечення харчами.

Через рухливий спосіб життя головним джерелом для пізнання способу життя скотарів виступають головно поховання. Їхня систематика за археологічними культурами досі неоднозначна. Якщо спиратися на розробки Ю.Я.Рассамакіна²³, то енеолітичну добу, а заодно переможну ходу відтворювального господарства у степовій смузі відкриває скелянська культура, синхронна Трипіллю VI (приблизно друга половина 5 тис. до н. е.). Не маючи постійних місць мешкання і добротних осель, це населення втілило символічно свій потенціал інакше, влаштуовуючи гарні «оселі» для небіжчиків – кам'яні гробниці. Вони, безперечно, символізують народження того суспільства, яке демонструє нові можливості та зауважує на появі осіб з яскраво вираженим соціальним лідерством. Повагу до них засвідчували, вміщуючи в могилу найкраще, – металеві прикраси, зрідка навіть золоті (найдавніші на нашій території), чудові крем'яні знаряддя та зброю, кам'яні скіпетри й булави, а іноді й посуд, зокрема трипільський, – предмет престижного обміну чи дарунок на знак поваги чи за якусь послугу.

Незначна кількість таких поховань засвідчує появу лідерів нового зразка, їхня розкиданість на значних просторах – можливо, намагання закріпити території (пасовиська) за окремими групами, а наявність різноманітних речей – про широкі обмінні зв'язки з землеробським світом, зокрема й заради отримання престижних речей.

Тоді, мабуть, з'явилася традиція зводити над похованням курган. Однак чіткі прояви курганного обряду пов'язані з наступною світою культур (квітянська і нижньомихайлівська), який від цього часу стає панівним. Він, так би мовити, демонструє остаточне закріплення нового стилю життя – формування менталітету степовика з його схильністю до руху, простору, культивуванням чоловічого начала як уособлення сили, витривалості й простоти побуту, з його ціннісними орієнтирами, в яких худоба була мірилом соціального та майнового стану сім'ї, общини, племені, основним об'єктом ритуальної практики. З виникненням рухливого способу життя розширюються межі господарської, а відтак і сакральної території. Новий поховальний обряд відображає акцентацію уваги на просторі – пасовиськах, котрі гарантували існування степового населення. Хоча видимим змістом кургану є поховальний культ, не викликає сумніву, що функції цих споруд у соціальному і ритуальному житті були значно ширшими. Здіймаючись на тлі одноманітного ландшафту, кургани були орієнтирами на шляхах пересування скотарів, символізу-

вали зв'язок з пращурами, минулого – з тодішнім сьогоденням, тож були і засобом закріплення території за певними спільнотами.

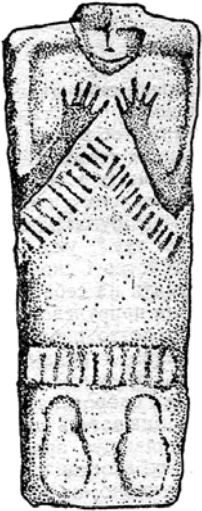
З виникненням курганів культове життя виходить за межі поселень і зосереджується навколо курганів, особливо тих, що були зведені над похованнями визначних осіб. Вони є своєрідними храмами, біля яких час від часу збиралися общини, аби пом'янути пращурів, принести жертви богам, відзначити сумні чи радісні події. Саме в цих спорудах втілені технологічні й культурні надбання степових спільнот – будівельна майстерність, образотворчі засоби, речовий комплекс. Деякі кургани вражають монументальністю – оточені кільцем з великих кам'яних трохи поправлених брил. Тоді ж в степовій смузі з'являється монументальна скульптура – кам'яні схематичні зображення людської фігури, іноді доповнені викарбованими на них зображеннями зброї, знарядь, фігурок людей і тварин та навіть сцен.

Зважаючи на такі факти, як розміщення невеликих могильників під одним насипом, а також тяжіння їх до річок, рухливість цього населення, мабуть, була доволі обмеженою, і глибинний степ воно активно не освоювало.

Посилання до розділу 2

1. Вавилов Н.И. Происхождение и география культурных растений. – Л., 1987.
2. Шнирельман В.А. Происхождение скотоводства. – М., 1980; Його ж. Происхождение производящего хозяйства. – М., 1989.
3. Леви-Строс К. Первісне мислення. – К., 2000.
4. Поланья К. Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени. – СПб., 2002. – С.55-68.
5. Service E.R. Primitive social organization. – New York, 1971.
6. Семенов Ю.И. Переход от первобытного общества к классовому: пути и варианты развития // Этнографическое обозрение. – 1993. – №1. – С.52-70; №2. – С.57-74.
7. Багатий матеріал з первісних суспільств усіх континентів узагальнений в фундаментальних працях учених Інституту етнографії АН СРСР: История первобытного общества. Эпоха первобытной общины. – М., 1986; История первобытного общества. Эпоха классового образования. – М., 1988.
8. Дані щодо появи й поширення культурних рослин у Європі див.: Zohary D., Hopf M. Domestication of plants in the Old World. The origin and spread of cultivated plants in the West Asia, Europe and the Nile Valley. – Oxford; New York, 2000.
9. Залізняк Л.Л. Чорноморський потоп та його археологічні наслідки // Археологія. – 2005. – №3.
10. Див.: Залізняк Л.Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. – К., 1998; Залізняк Л.Л., Панченко Ю.В. Неолітизація Правобережної України: Балкани чи «східний імпульс»? // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2006. – Вип.7.
11. Фактологічні дані щодо датування культур і конкретних свідочств про різні галузі діяльності див.: Котова Н.С. Неолітизація України. – Луганськ, 2002. Однак зазначимо, що ми не згодні з її реконструкцією процесу неолітизації нашої території, як і різних видів діяльності.
12. Потехіна І.Д. Біоархеологічні дослідження первісного населення України: нові підходи до старих проблем // Кам'яна доба України. – К., 2005. – Вип.7. – С.168-172.
13. Раніше ці явища і під іншими назвами помилково відносили до лендельської культури, пор.: Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т.1. – С.268-273; Позіховський О.Л. Голишів і проблема періодизації енеоліту Західної Волині // Археологія. – 2010. – №2. – С.5-18.
14. Див.: Kruk J., Milisauskas S. Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu. – Kraków, 1999.
15. Энеолит СССР. – М., 1982.
16. Пашкевич Г.О., Відейко М.Ю. Рільництво племен трипільської культури. – К., 2006.
17. Див.: Енциклопедія трипільської цивілізації: В 2 т. – К., 2004.

18. Круц В. Поселения-гиганты трипольской культуры; Поселение-гигант Тальянки // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. – К., 2008. – С.33-70.
19. Див. матеріали конференції за участі українських археологів: Levine M., Renfrew C., Boyle K. (ed.) Prehistoric steppe adaption and the horse. – Camdridge, 2003.
20. Бунятян К.П. Напрямки господарчої діяльності населення Причорноморських степів доби бронзи // Древности Северского Донца. – Луганськ, 2001. – С.76.
21. Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII–XX в. – Алма-Ата, 1971. – С.318-319.
22. Див., приміром: Эванс-Причард Э. Нуэры. – М., 1985.
23. Rassamakin Ju. Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. – Teil I, II. – Mainz, 2004.

Розділ 3

ЕКОНОМІКА ДОБИ БРОНЗИ

1. «Вік скотарства»

Доба бронзи на території України розпочалася наприкінці 4 тис. до н. е., коли на значній території продовжувало якийсь час мешкати населення пізньої пори Трипілля. У степовій смузі цій добі синхронні такі явища, як квітянська, нижньомихайлівська, репінська і усатівська культури. Якраз тоді розпочалися тенденції, що й визначили сутність нової доби. Найперше – це криза трипільської культури, яка репрезентувала на значній території України землеробську лінію розвитку й становила опозицію іншому світові – степовій смузі з домінантою скотарства. Ту кризу трипільці здолали, але своєрідно – віддавши перевагу скотарству. Це змінило їхню культуру так, що назавжди згас її блиск.

Але трипільська культура не була винятком. Кризу рільництва так само переживали й інші спільноти України. Вони теж звернулися до скотарства. Це разом з протореними раніше шляхами на нашу територію спричинило появу нових явищ – культур кулястих амфор і шнурової кераміки. Обидві ці культури, схоже, сформувалися на північноєвропейських рівнинах поміж Ельбою та Віслою на ґрунті культури лійчастих кубків і скоро поширилися й на інших просторах. Відтак за доби ранньої бронзи Волинь і північно-західне Поділля опановують носії культури кулястих амфор, яка вздовж Дністра сягала півночі Східної Румунії, а в східному напрямку спорадично доходила до Дніпра¹. Слідом за ними рухалося населення культури шнурової кераміки. Одна група заселила простори Верхнього Подністер'я, де сформувалася підкарпатська культура². Інші (схоже, трохи пізніше) – сягнули Верхньої (Білорусь) і Середньої Наддніпрянщини (Україна). Тут сформувалася серед-

ньодніпровська культура³. З формуванням цієї культури відтворювальне господарство, так би мовити, рішуче ступило на Полісся, хоча тут ще лишалися острівки старого неолітичного населення. Скільки прийшло того населення, невідомо. Але цілком припустимо, що попереднє, обравши новий напрям діяльності, під його впливом швидко перейшло на нові стандарти культури, – такі, що відповідали новим реаліям життя і новим віруванням.

Зміна господарської моделі на користь скотарства була, безумовно, виходом у тій кризовій ситуації. Але з погляду перспектив то був не найкращий вибір, оскільки закріплював екстенсивні способи господарювання. А вони завжди ґрунтуються на розширенні економічного простору. Утримання худоби, яка стала головною цінністю й засобом для існування, вимагало значних природних ресурсів – пасовиськ, сіножатей, зимівель, а отже, більшої чи меншої рухливості, і зрештою, погіршувало побутові умови. Але рільництво не згасло повністю.

Отже, землеробська лінія через кризу згасла на певний час і на території України запанувало скотарство, яке доповнювалося незначною мірою рільництвом. Населення лісостепової та лісової смуг прийшло до того способу життя, який цілком природно був вироблений у степовій смузі – себто рухливого. Разом з тим так само логічно зростає й соціальна роль чоловіків, які, певно, ініціювали такий вихід із кризової ситуації. То були, в першу чергу, воїни, які забезпечили надалі освоєння широких просторів, необхідних для ведення рухливого скотарства, і зрештою, стабільність такої системи господарювання. Хоча жінки більше ніж чоловіки несли тягар життя, їхня роль в суспільній та ідеологічній сферах звелася нанівець, і вони були причетні до неї хіба що пасивно – будучи дружинами вождів чи славетних вояків. Через це добу бронзи образно називають «віком скотарства». Найграндіознішим явищем тієї доби в степовій смузі була ямна культура. Простягаючись від Дону до Дунаю (та далі), а на півночі сягаючи широти Києва, вона була західною частиною більшої спільноти, яка на сході доходила Зауралля. На самому півдні (нижнє Подніпров'я) вона ділила простір з кемі-обинською культурою, пам'ятки якої концентруються в Криму. Але цей період приблизно в 3 тис. років не був одноманітний і, як побачимо далі, відмічений і певними винаходами, і своєрідними злетами.

Вказані культури різнилися речовим комплексом, рисами поховального обряду, нюансами ведення господарства, спричиненими різними умовами мешкання (приміром, на тлі підкарпатської культури в культурі кулястих амфор відчутна вагоміша частка рільництва, що демонструють колективні поховання і пристрасть до вирощування свиней, більше слідів якоїсь осілості), але водночас їм притаманне й дещо спільне. Поселення для цього часу рідкісні і представлені переважно незначними накопиченнями – на зразок стійбищ з оселями у вигляді куренів чи щонайбільше півземлянок. Майже все тодішнє населення України сповідувало курганний обряд поховань – тоді й було зведено більшість курганів (ямним населенням – десятки тисяч). Спільноти, котрі його цуралися (культура кулястих амфор), так само полишили головно поховальні пам'ятки. Що вражає, добре володіючи обробкою каменю і зводячи з нього «комфортні» гробниці, носії цієї культури не застосовувало його для будівництва осель. Власне, те саме можна сказати й про інші культури⁴. На перший план вийшло піклування про небіжчиків. У тому мож-

на вбачати посилення культу пращурів, спричинене, можливо, зневірою в старих богів, які не врятували від кризи.

Тотальне переважає поховальних пам'яток над побутовими вказує на доволі мобільний спосіб життя цих спільнот. Підмогою в тому виступали певні новації. Можливо, саме тоді була роздосна худоба й почали отримувати більше молока, яке є одним із основних продуктів харчування скотарів у дорозі. Свою роль відіграло й впровадження бронзових знарядь, хоча воно відбувалося повільно, оскільки залежало від наявності джерел сировини. Зауважимо, що в першій половині 3 тис. до н. е. ще суцільно панували кам'яні, кістяні й рогові знаряддя⁵. У похованнях культур шнурової кераміки і кулястих амфор бронзові речі не виявлені – тут роль престижних відігравали кам'яні сокири у першій, у другій – крем'яні сокири-тесла і кістяні орнаментовані пряжки. Натомість у ямній культурі вони трапляються, хоча це, головним чином, дрібні речі (ніж, шило, прикраси). Тут, особливо у Північно-Західному Причорномор'ї, були популярні й металеві прикраси, зокрема срібні, трапляються навіть золоті⁶. Розбіжності в поширенні металевих виробів пов'язані зі згасанням Балкано-Карпатської металургійної провінції, звідки отримували мідні вироби й метал трипільці, і формуванням Циркумпонтійської, що охоплювала й південь України. Якраз на просторах навколо Чорного моря і було започатковано виробництво штучного металу – бронзи (сплав міді й арсену)⁷.

Втім, ефект застосування бронзових знарядь цілком відчутний, зокрема, в деревообробній справі. Найважливішою подією тут було впровадження колісного транспорту – розібрані вози супроводжують деякі поховання ямної культури, а потім і катакомбної. Приблизно тоді віз, мабуть, з'явився і в Середній Європі⁸. Той віз був неповороткий і незграбний, через суцільні дерев'яні колеса був важкий, і його могли тягти тільки воли. Але він дуже полегшив життя скотарів і надав худобі ще однієї цінності – помічника людини в дорозі. На возі можна було розмістити хай який домашній скарб, запаси харчів, немовлят і літніх людей.

Нерідко скотарів доби ранньої бронзи називають кочовиками, і вони близькі якимось мірою до них. Але ні технологічні, ні соціальні умови ще не визріли для того, й виникнення кочівництва сталося пізніше. Отже, доцільніше такі спільноти називати рухливими чи мобільними скотарями. Мобільність їх була доволі обмежена і нединамічна і через заняття хліборобством, і через відсутність досконалих засобів пересування і захисту стад. Скажімо, ямне населення експлуатувало головню річкові долини й прилеглі території, не заглиблюючись особливо у відкритий степ. Це надавало змоги потроху займалося й хліборобством – воно вирощувало різні види пшениці, ячмінь, просо, коноплі⁹. Ясна річ, що таке рільництво було нерегулярним і малопродуктивним, що не применшує його ролі в реальному житті.

Як зазначалося, головним джерелом для пізнання таких спільнот є поховання. Розбіжності між ними – в облаштуванні могили (розміри, декорація), опорядженні небіжчика (одяг, прикраси) і супровід (посуд, знаряддя, зброя й інші речі) – давно навели археологів на думку, що за тим криється диференціація суспільства, хоча, як то свідчать етнографічні джерела, до того насправді причетні багато інших чинників (приміром, причини смерті, емоційна напруга колективу, пов'язана з втратою певної значущої особи, представника знатного роду, хороброго вояка, впливового жерця, чаклуна чи іншого «спеціаліста» тощо). Але якщо навіть абстрагуватися від останнього – поліінформативності поховального обряду, постає запитання, з якою

диференціацією ми маємо справу – соціальною (а вона притаманна будь-якому колективу, оскільки нерівність супроводжувала всю історію людства) чи соціально-економічною, себто такою, що мала опертя в майновому стані, який, своєю чергою, надавав певних привілеїв. Розпізнати це насправді важко, оскільки головне багатство – худоба, на ґрунті якої і могла статися майнова диференціація, – прямо не відображається в археологічних джерелах. Через це, відмічаючи диференціацію скотарських суспільств на горизонтальному рівні (соціальні ролі – знать [аристократія], служителі культу, воїнство, рядове населення – виробники) і вертикальному (рангова градація кожної ролі-статусу), дослідники зазвичай користуються терміном «соціальна диференціація»¹⁰.

Отже, осмислюючи ці суспільства, не можна обійтися без загальних міркувань – без розуміння специфіки скотарських суспільств, добре відомих за етнографічними джерелами. Першу таку особливість становить худоба. Вона від самого початку була індивідуальною чи сімейною власністю (інакше тварин не можна було одомашнити), а також відігравала престижну роль. Тож прагнення накопичувати худобу, її кількість могла обертатися соціально-економічною диференціацією. Це цілком припустимо для скотарських суспільств, де худоба була єдиним багатством. Крім того, пересування з худобою й організація такої надзвичайно важливої справи, як зимівля, не були хаотичними і підпорядковувалися не тільки природним ритмам, а й регулювалися якимись нормами. Порядок підтримувався через розподіл пасовиськ і угідь між громадами, аби забезпечити їхнє існування та запобігти сутичок за ресурсні ніші. Хоча відтворити розміри громад, як і більші об'єднання, не вдається, однак зрозуміло, що порядок підтримувався надобщинними органами управління і, не виключено, різного рівня. В самому факті розподілу угідь теж криється певна загроза рівності доступу до кращих із них, що відбивалося і на майновому стані колективів. Тут слід згадати про Михайлівську фортецю, яку зазвичай пов'язують з рільничою традицією в пізньоямній культурі Нижньої Наддніпряни. Однак, зважаючи на її винятковість, локалізацію (неподалік одного з бродів через Дніпро), зрештою весь характер цієї культури, вона, скоріше, виконувала іншу функцію: контролю за шляхами пересування скотарів, а також обміну.

Ще одна загроза соціально-економічній нерівності крилася в способі ведення такого господарства. Сумісне пересування і догляд за худобою солідаризувало громаду, спричинювало різні форми кооперації, взаємодопомоги і певний її демократизм, але водночас призводило до того, що громадяни доглядали не тільки власну худобу, а й суспільне стадо, яке призначалося для ритуальних цілей, а заодно – худобу поважних осіб (очільників громад і більших колективів, служителів культу тощо) з поваги до них і їхньої місії. Інакше кажучи, такий спосіб життя міг породжувати приховані форми експлуатації.

Однак перебільшувати роль економічного чинника, мабуть, все ж не варто з огляду на стиль господарства. Значне накопичення худоби тут стримувалося багатьма чинниками – і суто природними (приміром, надмір посушливе літо чи надто сувора зима, епізоотії, можливості пасовиськ – перевипас міг призвести до їхньої деградації), і соціальними – знищення худоби в ритуалах, неможливість перетворити її на інші цінності, оскільки навколишній світ був одноманітний. Інакше кажучи, таке господарство і соціально-ідеологічні настрої навряд чи дозволяли отримати той додатковий продукт, який став би підґрунтям суттєвої соціально-

економічної диференціації. Це й відображають поховання, які попри розбіжності в облаштуванні й супроводі все ж постають загалом доволі скромними, а статусно-рангову позицію небіжчика за життя символічно відображають рідкісні чи особливі речі. В них немає натяку на розкіш, з якою ми стикаємося, приміром, у кочових суспільствах.

2. Північна смуга України – від скотарства до рільництва

Колективи з яскравим ухилом у моногалузеве господарство та ще й на одноманітному просторі, коли втрачається можливість обміну й отримання скотарями хліба від сусідів, рано чи пізно стають перед вибором – або змиритися з долею й продовжувати те скромне життя, перетворившись на стагнатів, або здолати моногалузовість і перейти до справді комплексного господарства, яке, власне, і могло забезпечити нормальний побут (осілість) і гармонійний розвиток різних галузей, а зрештою – і подальший поступ. Вибір був зроблений на користь другого, можливо, й через те, що людина прагне осілого комфортного побуту й стабільного життя. Але цей вибір, зрештою, призвів до різних кінцевих наслідків у північній (лісо- і лісостеповій) та південній (степовій) смугах України. У північній смузі пожвавлення хліборобства відбувалося надзвичайно повільно. Все ж на рубежі доби бронзи – раннього заліза рільництво відродилося, зайнявши чільне місце в комплексній системі господарства. Через це розглянемо спочатку цей регіон.

Повсюдно від середини 3 тис. до н. е. на території України в середовищі різних спільнот спостерігаємо процес активізації землеробства. Це відчувається головним чином за опосередкованими даними, зокрема, за співвідношенням побутових і поховальних пам'яток. Зростання кількості поселень вказує на якісь форми осілості, а заодно – і на пожвавлення хліборобства. Найрельєфніше цей процес постає на Західній Волині, де культуру кулястих амфор змінила городоцько-здовбицька¹¹. Вона znana головно за поселеннями – їх відомо більше, ніж поховань. У такому співвідношенні, безперечно, відбитий і стан дослідження цієї культури. Все ж на тлі попередньої культури ситуація різко змінилася. Господарство цієї культури не вивчене, однак дещо впадає в очі. Західна Волинь здавна славилася покладами якісного й красивого кременю. Початок городоцько-здовбицької культури збігається зі сплеском тут біфасіальної індустрії, себто виготовленням двобічно оброблених знарядь і розширенням їхнього асортименту: крім сокир-тесел, знаних і в попередній час, тут виготовляли чудові витончені списи і кинджали, а потім – і серпи. Вони, безперечно, мали престижне значення, тож були бажаними в навколишньому світі. Їх знаходять у похованнях Подністер'я та Поділля, на території Малопольщі та ширше.

Тоді на Волині були відкриті, мабуть, поклади міді, на ґрунті яких сформувався металургійний осередок з виготовлення металевих виробів, головним чином, теж престижного значення. Це так звані верболисті прикраси – заушниці, каблучки, рідше браслети у вигляді скрученого в кільце вербового листка з витисненим зісподу реберцем. Прикметно, що територія їхнього поширення збігається в основному з межами городоцько-здовбицької культури, себто вони є свого роду етнічною прикметою, хоча зрідка трапилися і на сусідніх територіях України та Польщі.

Схоже, що в процесі розвитку цієї культури тяжіння до осілості, а отже, і рільництва, дещо зростали, що відображено в появі поселень з півземлянками, крем'яних серпів, зернотерок. І хоча визначити співвідношення двох основних галузей діяльності немає змоги, зрозуміло, що принаймні в організації господарства тут сталися якісь суттєві зміни. Незначні накопичення на поселеннях можна інтерпретувати двояко: або це населення часто змінювало осідки, або, що скоріше, змінило тактику ведення скотарства. Разом з худобою могла пересуватися не вся община, а дорослі дужі люди. Натомість інші лишалися на поселенні, займалися рільництвом, кременярською справою, готувалися до зимівлі худоби.

На рухливий у якомусь варіанті спосіб життя вказує і відсутність великих могильників. Виділяються поховання осіб з престижними речами – крем'яними чудовими списками чи кинджалами, бронзовими прикрасами. Як вважається, вони маркують соціальний статус небіжчиків, який спирався на вік, стать, особистий талант чи харизму, а не на економічні привілеї. Тож загалом це суспільство оцінюють як егалітарне, себто початкової стадії вождівства¹².

На тлі Західної Волині, населення якої демонструє деякі риси спорідненості з населенням Верхнього Подністер'я та Поділля, в цих регіонах помітно менше змін. Пам'ятки представлені головно похованнями, а нечисленні поселення постають як сліди стійбищ. Приблизно таку ж ситуацію, що й на Західній Волині, спостерігаємо в Середній Наддніпрянщині й у Подесенні, які щільно вкрилися невеличкими поселеннями й стійбищами. Схоже, що цей процес осідання носіїв середньодніпровської культури був стимульований не тільки власними намірами, а й катакомбним населенням, яке просунулося сюди зі степу.

Попри те що рільнича галузь завойовувала позиції дуже повільно, стратегія на комплексне господарство зі значнішою роллю хліборобства в північній смузі України надалі стає ще відчутнішою*. Приблизно від другої чверті 2 тис. до н. е. на великих просторах Середньої і Східної Європи формується велика спільнота, що має назву тцинецько-комарівська, а останнім часом – тцинецьке культурне коло¹³. Три чи чотири її анклавів (або культури) охоплювали значну територію Польщі (західнотцинецька культура), Білорусь і північну Україну (східнотцинецька і сонницька культури, саме це населення активно освоїло Поліську смугу) і Верхню Наддністрянщину (комарівська культура).

На світанку вивчення цих культур, зокрема тцинецької, панував погляд щодо скотарського її характеру. Але подальші дослідження спростували це враження. І нині йдеться про деяку перевагу скотарства над рільництвом, а то й приблизно врівноважену їхню роль залежно від регіону. Не останню роль у тому відіграло ширше впровадження бронзових знарядь. Як зазначає знавець доби раннього металу Є.М.Черних, її апогей припадає на 2 тис. до н. е., коли на тлі спалаху гірничо-металургійного виробництва на Євразійському просторі формується низка нових металургійних провінцій¹⁴. Розробка покладів мідних руд у Альпах і Карпатах дала сплеск бронзолivarної справи, що відбивають численні скарби речей. На нашій території той сплеск найяскравіше проявляється на території Закарпаття, де відомо

* Говорячи про певну лінію в розвитку господарства, ми не маємо на увазі спадковість культур. Походження кожної з них – то окрема тема.

багато скарбів, хоча добре відчутний і по східний бік Карпат, зокрема, в матеріалах культур тцинецького кола. Тоді ж розпочинається й розробка руд Донбасу¹⁵.

Попри наявність стійбищ, у цих культурах переважають стаціонарні поселення тривалого характеру, які разом з могильниками відображають барвистість і поступ цих явищ. Найпоказовішою тут є будівельна справа, яка суттєво вдосконалюється через активне й різнобічне застосування деревини, чого не могло статися без поповнення бронзових знарядь (сокири, стамески, долота). Зазвичай зводили великі наземні або заглиблені одно- чи двокамерні оселі, основу яких становили потужні стовпи, на які спиралася покрівля. Стіни були складені з дерева чи плоту й обмазані зсередини глиною. У Подністер'ї виявлені оселі на кам'яному фундаменті. Оселі оснащені вогнищами з глини й каменю, а іноді й купольними печами. На найкраще дослідженому поселення Пустинка¹⁶ зафіксовані садиби, що склалися з помешкання, господарських наземних будівель (зокрема, на палях) і господарських ям.

Збагачується асортимент посуду (зазвичай обмежений у колі скотарів), відроджуються землеробські культури. Найяскравішим їх проявом є зафіксовані в Пустинці дві кульгові споруди. В середині однієї був улаштований ровик, заповнений обгорілими уламками кам'яних зернотерок, золою та кальцинованими кістками, в іншій – вогнища-вівтарі та невеличкі ями з кальцинованими кістками. Тоді ж з'являються такі дивовижні й не зовсім зрозумілі пам'ятки, як зольники. Я.П.Гершкович пов'язує їх з ритуалом полишення помешкання, своєрідним його «похованням» у разі непридатності для життя¹⁷. Це певною мірою перегукується з трипільською культурою, де, полишаючи поселення, спалювали його, себто провадили своєрідне «захоронення».

У культурній практиці значна роль відводиться вогню. Вогонь здавна шанували всі народи, і все ж у землеробському колі його культ зазвичай виражений яскравіше та різнобічніше. Отже, поява тілопальних ґрунтових могильників у цьому колі культур (кальциновані рештки зсипали в яму або урну) сигналізує, з одного боку, про зміни в ідеологічній сфері, спричинені, найвірогідніше, більшою увагою до хліборобства, а з другого – про осілий спосіб життя, прикметою якого і є зазвичай ґрунтові могильники. Водночас тут практикували й курганний обряд. Курганні поховання багатші, тож, цілком можливо, що такий привілей мали не всі. В них, крім масивних бронзових прикрас (діадеми, шпильки, браслети, наручі, поножі, гривни) зрідка трапляються й золоті, а також зброя (кинджали, списи, сокири). Вони надходили головню з Балкано-Карпатського регіону, але й від інших спільнот, а також вироблялися у власному середовищі.

Попри значну диференціацію поховань за супроводом і облаштуванням могил, П.Макарович вважає, що загалом ця спільнота ґрунтувалася не на територіальному принципі, а на засадах кривної спорідненості (не біологічної, а культурної, міфологічної) з успадкуванням її по жіночій лінії. Головним аргументом тут виступає практика колективних поховань – улаштування свого роду склепів, які використовували протягом тривалого часу, а також багаті жіночі поховання тощо. У тому дослідник вбачає певну архаїзацію соціальної структури на тлі попередніх культур, повернення до колективізму і егалітаризму (рівності)¹⁸. Такий кінцевий висновок спровокований випинанням індивідуалізму, що буцімто був прикметний попереднім скотарським культурам, що дуже сумнівно. Радше має йтися про куль-

тивування там чоловічого начала. Осілість і активізація хліборобства могли вивести певною мірою роль жінки на передній план, що зовсім не означає архаїзації суспільства, а тим паче – повернення до матрилінійності, оскільки цього ніде не зафіксовано. Крім того, попри певну тенденцію заміщення матрилінійності патрилінійністю у зв'язку з розвитком суспільства цей чинник прямо не корелюється з тим, і матрилінійна система спорідненості зафіксована і в ранньокласових суспільствах¹⁹. Отже, слід говорити про зміни в організації суспільства через зростання ролі рільництва. Наголошуючи на генеалогічній системі спорідненості, дослідник якось упустив, що якраз вони і є підґрунтям, на якому розвивалася соціально-економічна стратифікація. Місце осіб, сімей, груп віднині визначалося не тільки місцем у виробництві, а головню – походженням. Саме воно надавало певних привілеїв: доступу до кращих ресурсів (території), обміну, розподілу тощо. Якраз комплексне господарство і надавало найкращих можливостей для реалізації цієї моделі та формування на ґрунті генеалогічного роду (лініджу) системи вождівств, хоча вона й не реалізувалася повністю в тцинецько-комарівській спільноті. Колись криза суспільств ранніх рільників змусила їх відійти від цього генерального шляху, тепер сталося повернення. До того ж ці зміни проходили в умовах піднесення гірничо-металургійної справи, зокрема в Карпато-Дунайському регіоні, що дозволяло трансформувати якщо й не додатковий продукт, то принаймні його надлишок у металеві речі чи навіть золоті.

Цю лінію продовжують наступні спільноти. Для культур фінальної бронзи (білогрудівська) і тих, які побутували наприкінці доби бронзи і початку наступної (заліза), дослідники однозначно констатують пріоритет хліборобства над іншими галузями (культури Гава-Голігради, висоцька, лебедівська, бондарихинська, чорноліська)²⁰. Оснащене воно було зряддями з традиційних матеріалів (кам'яні, крем'яні, кістяні), хоча набули поширення бронзові кельти, відомі на інших територіях у попередній час, та з'явилися перші залізні (ножі, шила). Отже, зміни помітні, як то часто буває, за опосередкованими, але промовистими даними.

За винятком білогрудівської культури, скрізь панівними стають ґрунтові могильники з інгумаційними похованнями, особливо грандіозні у висоцькій культурі (приміром, могильник Чехи на Львівщині налічує 450 могил), чи частіше тілопальними. Не менш важливим показником є культова практика, сповнена землеробсько-скотарської символіки, – зольники, мініатюрні посудинки, антропо- і зооморфна пластика, глиняні «хлібці», «коржі», модельки зерен. Урізнобарвлюється посуд, особливо столовий, що вирізняється чудовою якістю і естетикою (тонкостінний, лискований).

Десь на початку 1 тис. до н. е. з'являються городища – укріплені валами й ровами «фортеці», які немов маркують південні рубежі хліборобської ойкумени. У повоєнні роки скіфолог О.І.Тереножкін висунув припущення, що вони слугували схованками для навколишнього населення, яке мешкало в навколишніх селищах, у разі воєнної загрози. Їхня поява, з одного боку, відображає ті зміни, що сталися на рубежі двох епох, з другого – демонструє роль лідерів, які організовували зведення городищ і захист. Можливо, й скарби, які зазвичай розглядають як дари божествам, за цього часу були зариті через тривожну обстановку. Напругу й загрозу становила нова сила, що зростає на степових просторах, – кочовики. Тож звернемося до південної смуги України.

3. Через скотарство і рільництво – до кочівництва

Приблизно від середини 3 тис. до н. е. певну активізацію рільництва помічаємо в степовій смузі. Пов'язана вона з населенням катакомбної культури, яке намагалося здолати споконвічну проблему мешканців цієї зони – нестачу хліба. Походження цієї культури не зрозуміле, вона загалом постає як чужинське явище на нашій території, що не мало ні витоків, ні продовження. Перше, що незвично її виділяє, – це поховання в оригінальних могилах, у вигляді ями з камерою-підбоям, де й клали небіжчика. Від таких могил (катакомб) походить назва культури. Порівняно з ямною культурою її матеріальний комплекс довершений і яскравіший. На тлі панування тут знярядь і виробів з традиційних матеріалів особливо вражають витончені кам'яні сокири й булави, які розглядають як символи «влади», бронзових теж дещо побільшало. Зауважимо, що впровадження бронзи відбилосся й на крем'яній справі: металеві віджимники давали змогу виготовляти витончені стріли й інші вироби. Речовий комплекс – зокрема, посуд і його орнаментация – немов несе печать землеробських культур (криволінійні узорі, спіраль, мотив колоска).

Для цієї культури відомі вже сотні поселень. Але зазвичай це ще не справжні тривалого характеру селища, а сезонні стійбища. Якраз більша увага до хліборобства й спричинила прагнення вертатися з року в рік на одне місце, що зрештою призвело до виникнення триваліших осередків осілості. Власне, і про курганний обряд тут можна говорити з певною часткою умовності, оскільки населення, особливо інгульської катакомбної культури, схильне було ховати небіжчиків в курганах попередньої доби. І в цьому воно продовжувало традиції пізньоямного населення, яке теж майже не зводило курганів.

Експлуатувало це населення ті самі ніші, що й ямне, лише на заключному етапі трохи заходячи у відкритий степ. Але, мабуть, катакомбним населенням були вироблені досконаліші маршрути й ритми перегону худоби з більшою увагою до рільництва. Саме у похованні цієї культури знайдено найдавніше рало, а в фауністичних рештках виявлено значну кількість кісток вола. Мабуть, на шляхах перегону худоби влаштовували стійбища, зокрема зимівлі, аби пережити найважливішу пору для скотарів, а заодно навесні засіяти тут клаптики землі й рушити далі, можливо, лишивши сторожів тощо. За відбитками на посуді це населення вирощувало просо, ячмінь, овес і чину, а в одному похованні виявленій мішок з пшеницею²¹.

На тлі ямної культури катакомбне населення досягло дещо вищого рівня добробуту. Досконаліша й продуктивніша система організація харчового виробництва, деяке зростання осілості стимулювали розвиток різноманітних ремесел. Виділяються поховання, що супроводжувалися спеціальними наборами інструментарію та готовими виробами, що, на думку фахівців, відображають спеціалізацію в певних виробництвах: ливарників, ковалів, виробників крем'яних вістер стріл. Загалом поховання катакомбної культури обставлені пишніше. Ускладнюється поховальний ритуал і за рахунок якихось маніпуляцій з тілом небіжчика, що знайшло, зокрема, відображення в так званих портретованих масках²².

Акцентуючи увагу на яскравих і оригінальних рисах цієї культури, не будемо забувати, що загалом поховальний супровід тут дуже скромний. Тут ще немає жодного натяку на розкіш. А це означає, що можливості для отримання якогось сталого

додаткового продукту тут були обмежені. З боку хліборобства його годі було чекати за такого способу життя. Що ж до скотарства, то хай би якими навичками володіли тоді, його залежність від примх природи була дуже значна. Накопичення худоби стримувалося і зимівлею, і активним споживанням її в ритуальній практиці. І все ж це населення, як на той час, зробило доволі рішучий крок у бік хліборобства, тож надалі ця тенденція зростала.

Призвичаєне до великих відкритих просторів, що надавали значних можливостей для випасу худоби, населення степової смуги, хай і повільно, виробляло досконаліші методи ведення скотарства, які дозволяли активніше долучатися і до рільництва. Відігравали тут певну роль і різнобічні зв'язки з навколишнім світом. Приблизно від 2 тис. до н. е. на просторах Степу і значною мірою Лісостепу розвивалася бабинська культура (раніше називали культура багатоваликової кераміки). Зростає кількість поселень, зокрема, і цілорічного мешкання, вдосконалюється будівельна справа – крім землянок, з'являються наземні, зведені з каменю житлово-господарчі комплекси, зростає відсоток свині – показника осілого побуту. Та чи можна стверджувати, що в цій культурі хліборобство вийшло на передній план? Тут, крім інших, цікавим є той факт, що поява осередків осілості збігається з активним освоєнням глибинного степу, що маркують кургани. Як поєднати ці, на перший погляд, несумісні факти: з одного боку, тяжіння до осілості, з другого – зростання мобільності й розширення меж експлуатації степового простору?

Між цими фактами є зв'язок, і полягає він у тому, що поява осередків осілості якраз і стимулювала рухливість через зменшення кількості людей, які пересувалися разом з худобою. Тепер якась частина общини мешкала на поселенні, займаючись влаштуванням побуту, землеробством, заготівлею кормів для худоби на зиму тощо. Так було закладено основи територіального розмежування двох провідних галузей господарства, що пішло на користь обом. Така господарська модель мала підґрунтя і в певних новаціях. Саме за цього часу було винайдено колесо зі спицями, з'явилися легкі візки, запряжені кіньми, а також колісниці. Отже, попри увагу до землеробства скотарство бабинців стало мобільнішим на тлі попереднього часу, де пересування з худобою всієї (чи майже всієї) общини було стримуючим чинником.

Виникнення осередків осілості, більша увага до хліборобства, мабуть, змістили акценти в соціальному і ритуальному житті. Можливо, цим можна пояснити скромність поховального обряду – престижні речі, зокрема металеві, майже не потрапляють до могил. Зате з'являються скарби. Відтепер соціальна позиція общини визначається не лише кількістю худоби, а й іншим багатством, яке, видно, і дарували божествам.

Повною мірою ця модель територіального розмежування скотарства й землеробства реалізувалася в наступних культурах, але дещо по-різному. На захід від Дніпра – в сабатинівській культурі – то вилилося в небувалий як для степової смуги злет хліборобства. У лісостеповому Прикарпатті тоді побутувала споріднена з нею культура Ноуа (разом із ще однією «сестринською» культурою – Кослоджень у степовій смузі Румунії – їх об'єднують в єдиний блок). З формуванням сабатинівської культури степовий крайобраз невідомо змінився: Північно-Західне Причорномор'я, Побужжя та меншою мірою Подніпров'я вкрилися щільною сіткою поселень, яких налічують десь півтори тисячі. З-поміж них – і великі площею в

кілька десятків гектарів зі щільною забудовою з кам'яних чи зведених на кам'яному фундаменті садиб. Вони були центральними осередками, оточеними дрібнішими поселеннями, хуторами і стійбищами. Кількість поселень, їхні розміри, щільність забудови, знаряддя, різноманітні майстерні, дрібна пластика, зольники, скарби – все сигналізує про зміни²³. Їх пов'язують з широким впровадженням бронзових знарядь, які, безумовно, стали одним із важливих чинників освоєння степових просторів під землеробство. Попри те що сабатинівські майстри працювали на довізному з Карпато-Дунайського регіону металі, масове виготовлення бронзових виробів засвідчено чи не на кожному поселенні (сліди металургійної та металообробної справи), як і готові вироби, а також кам'яні (зі сланцю) ливарні форми багаторазового вжитку, які були продуктивнішими порівняно з глиняними (литво за восковою моделлю), хоча й не змусили відмовитися від останніх. Кам'яні форми дозволяли продукувати стандартні знаряддя чи зброю, але обмежували «фантазії» замовника й виробника в реалізації певних тонкощів їхніх деталей і оздоблення.

Однак не лише бронзова індустрія. Адже те населення не нехтувало безмежними пасовищами, тим паче, що осілий спосіб життя й увага до землеробства не перешкоджали тому. Якщо уважніше придивитися до тієї культури, то помітимо й вагому частку скотарства в її економіці: приміром, розкидані по степу могили, надзвичайна насиченість культурних нашарувань кістками тварин, високий рівень утилізації продуктів тваринництва – на цю культуру припадає пік виготовлення речей і знарядь з кістки, зокрема й для обробки шкур.

Є підстави припускати, що розквіт сабатинівської культури був спричинений не лише активним впровадженням бронзових знарядь і активізацією землеробства, а й новою організацією сільськогосподарського виробництва, що ґрунтувалася на територіальному розмежуванні цих галузей. Саме так можна було здолати споконвічне протиріччя системи, в якій рухливе скотарство як найпридатніший для тих умов спосіб господарювання обмежувало можливості хліборобства.

Просторове розмежування двох основних галузей діяльності дозволило раціональніше використовувати трудові ресурси. Адже добре організоване скотарство не вимагає багато рук. Отже, більша частина общини мешкала осіло та займалася традиційними для осілого побуту заняттями. Життя в степу набуло комфортності – кам'яні й глинобитні оселі, значний асортимент посуду та інших речей, а також стабільні запаси харчів. Величезна кількість кісток тварин в шарах сабатинівських поселень, а також кістяних і рогових виробів засвідчує не лише значну роль скотарства в тому середовищі, а й суттєві зрушення в цій галузі, що й дозволило споживати вдосталь м'яса. Адже власне рухливі скотарі надзвичайно ощадливо ставляться до худоби, а споживання м'яса приурочують до якихось подій або за вимушених обставин (хвороба, нестача харчів за лютої зими). Отже, успіхи економіки сабатинівців слід пов'язувати з гармонійним розвитком обох галузей.

У скотарів помірної смуги накопичення худоби значною мірою стримується умовами зимівлі – саме взимку від лютого холоду й голоду гине багато худоби, особливо молодняка, тож її змушені були забивати. Цей момент, певно, здолало сабатинівське населення шляхом організації баз і висілків. На основних поселеннях лишали мінімум худоби – для господарських потреб (оранка, перевезення вантажів, харчування). Основні ж стада більшу частину року випасали в степу. Але повернення худоби восени на поселення породжувало проблему її утримання взимку.

Видно, її розв'язали, розпорошуючи тварин по висілках. Тож кількість худоби не лімітувалася тим, скільки її можна було прохарчувати й захистити від холоду на основному поселенні. Розпорошення худоби по висілках і хуторах не лише полегшувало її утримання взимку, а й запобігало масовому падінню худоби через епізоотії. Саме так можна пояснити величезну кількість сабатинівських поселень, зокрема й з незначними культурними накопиченнями та незначних розмірів – з кількома оселями чи без них. Декотрі з таких поселень могли бути сезонними стійбищами, декотрі (з одним-двома житлами) – висілками, де мешкали одна-дві сім'ї чи кілька молодих осіб. Головне їхнє завдання полягало в підготовці до зимівлі худоби: зведення укриттів і заготівлі сіна, хоча для власних потреб такі люди могли вести й власне невелике господарство. Досконалі бронзові серпи, а вони становлять наймасовішу категорію серед металевих речей, дозволяли вдосталь заготувати кормів для худоби. Периферійний характер таких «хуторів» стосовно великих поселень, можливо, вказує, що якусь частину фуражу звідси могли доправляти до основних поселень, чи навпаки.

Отже, сплеск хліборобства, зростання осілости дозволили сабатинівському населенню інтенсифікувати й скотарство – відтепер воно ґрунтувалося не лише на випасі худоби, постійному її перегоні, а й на стійловому утриманні взимку, зокрема й за рахунок відходів землеробської продукції. Певно, в цей час худоба набула надійного захисту від холоду й голоду. Отже, у час існування сабатинівської культури вікова традиція скотарства в степу не перервалася. Вона набула завдяки хліборобству (а інакше й не могло бути) нових, досконаліших форм, і випас у теплу пору року поєднувався з утриманням худоби на поселеннях і спеціальних базах, де їй було забезпечено укриття і корми. Тож осілість тут не набула класичних форм, оскільки якась частина населення протягом значної частини року була зайнята у випасі худоби.

Але цей сплеск комплексного господарства скінчився кризою. Причини того вбачають у розорюванні земель і відповідно скороченні пасовиськ і підриві бази скотарства, у винищенні гаїв і лісів для потреб будівництва, опалення, металургії. Своєю чергою це вплинуло на екологічну ситуацію, спричинивши обміління річок і висихання степів. Можливо, до цього слід додати і руйнацію пасовиськ через надмірну їх експлуатацію.

Проте активізація скотарства за наступної – білозерської – культури вказує, що корені кризи крилися найперше в землеробстві – в невмінні його інтенсифікувати. Адже родючість ґрунту визначається не природними його якостями, а навичками поновлювати їх. За відсутності таких навичок землеробство матиме екстенсивний характер і рано чи пізно зайде в безвихідь. За спостереженнями Г.О.Пашкевич, сабатинівці засівали ділянки в заплавах і експлуатували їх недовго. Це означає, що попри широке впровадження бронзових знарядь залучити важкі степові ґрунти до обробітку було нелегко, що корелюється з незначною кількістю поселень у відкритому степу. Нетривале користування окультуреними ділянками вказує, що це населення не володіло навичками поновлення родючості землі, тож і величезну кількість поселень можна пояснити почасти екстенсивними методами господарства. Однак заплавні землі не безмежні, тим паче в степовій смузі. З цього погляду сабатинівське населення, можна сказати, якоюсь мірою повторило досвід і долю трипільців.

Іншою була ситуація в східній частині України, де поширені пам'ятки зрубної культури. Вона сформувалася в Доно-Волзькому регіоні і згодом перетнула нинішні кордони України, опанувавши спочатку лісостепову смугу, головно лівобережжя Сіверського Дінця. Тут виник своєрідний анклав цієї культури, населення якого активно займалося не тільки рільництвом і скотарством, а й гірничою і металургійною справою²⁴.

Надалі зрубне населення опанувало й степові простори, де стало сусідами носіїв сабатинівської культури. На відміну від неї, в зрубній культурі яскраво проступає скотарський напрям, виражений, у першу чергу, в поховально-поминальних комплексах. Продовжуючи традиції курганної архітектури, це населення надало їй нової виразності, організовуючи курганні ансамблі за певним планом. Вони складаються з насипів різної форми, з'єднаних валами й «дорогами»²⁵, і демонструють не просто піклування про небіжчика, а й якісь престижні цілі. Зростає ритуальна навантаженість цих споруд, що відбито в різноманітних деталях їхнього облаштування і доповнюється розширенням функції худоби в ідеологічній практиці. Не викликає сумніву, що не лише поховально-поминальні обряди, а й усе ритуальне життя цього населення зосереджувалося навколо курганів.

Зрубне населення активно освоює глибинний степ. Якраз цим часом датується більшість поховань на відкритих плато. То було спричинено, мабуть, зростанням населення та відповідно поголів'я худоби, що, виходячи з локалізації курганів, йшло паралельно з нарощуванням мобільності. А вона, своєю чергою, була можлива за формування оптимального складу людей, які пересувалися разом з худобою.

Освоєння зрубним населенням степової смуги призвело до виникнення тут осередків осілості. Північне Приазов'я вкрилося щільною сіткою поселень – ціло річних і сезонних. Вони зазвичай невеличкі – до 1,5 га, а землеробський компонент тут виражений слабше, ніж на сабатинівських. Отже, територіальне розмежування землеробства й скотарства не призвело тут до розквіту хліборобства. Чи то природні умови, чи то спорідненість зі східним світом, чи то інший менталітет спричинили панування тут скотарства. Різде переважання поховальних пам'яток над побутовими, їхня локалізація – все свідчить на користь мобільного способу життя та участь у пересуванні з худобою значної кількості осіб. Та саме територіальне розмежування основних галузей діяльності спричинило повне освоєння степу, зокрема й ніш, мало придатних для життя.

Попри злет металургії, металеві речі в похованнях зрубної культури трапляються вкрай рідко, навіть прикраси, як і зброя. Загалом їхній супровід дуже скромний, що спровокувало думки про стагнацію, регрес, соціальну дееволюцію, повернення до егалітарного стану цього суспільства. Однак прискіпливий аналіз поховальних пам'яток, які разом з іншими деталями обряду маркували статус і його градацію, скоріше, вказує не на спрощення соціальної структури, а на її певну специфіку. Важливу, а може, навіть першу, роль у цьому суспільстві відігравали особи, що займалися культурною практикою²⁶. Схоже, що жрецтво тут «доросло» до спроб закодувати священні знання в символічній формі та «нетлінному» матеріалі. Саме в зрубній культурі трапляється чимало горщиків зі всілякими значками та зображеннями – окремими чи вплетеними в орнаментацию і навіть «строчками написів». Прочитати їх навряд чи вдасться, але проникнути хоча б частково в їхній зміст усе ж можна²⁷.

За спостереженнями В.В.Циміданова, поховання служителів культу приблизно однаковою мірою характерні для двох основних періодів розвитку зрубної культури. На їхньому тлі захоронень осіб, які можна пов'язувати з владними функціями, не тільки значно менше, а й кількість їх падає від раннього до пізнього періоду розвитку культури. Якщо абстрагуватися від того, що це лише гіпотеза (хоча й добротню випрацювана), то «теократичний» характер зрубної спільноти (принаймні в межах території України), можливо, й був тим стримуючим чинником, що обмежував «пишність» поховального обряду та націлював на «спілкування» з божествами через зведення складних поховально-поминальних ансамблів.

Досвід «зрубників» відіграв неабияке значення для подальшого розвитку подій, що припало на заключну пору бронзового віку. На просторах, зайнятих у попередній час двома культурами – сабатинівською та зрубною, формується білозерська культура. У західному регіоні (на території класичної сабатинівської культури) різко скорочується обсяг хліборобства, що засвідчено зменшенням кількості поселень, зникненням великих, деградацією будівельної справи²⁸. Натомість кількість поховальних пам'яток зростає, з'являються й великі могильники. Зрозуміло, що різке скорочення обсягів хліборобства мало компенсуватися зростанням питомої ваги скотарства, що спричинювало реорганізацію всієї господарської системи. У Нижній Наддніпрянщині та далі на схід не спостерігаємо таких різючих змін. Це логічно, зважаючи на периферійний характер попередньої сабатинівської культури і специфіку зрубної з яскраво вираженою домінантою скотарства. Навпаки, кількість поселень тут, можливо, дещо зростає. Але якісь структурні зміни сталися й тут, що, зокрема, відбито в зміні поховального обряду.

Просторова локалізація могильників і поселень вказує на суттєві зміни в системі господарства і способі життя білозерського населення на тлі попереднього, хоча спостерігаються і певні риси спадковості. За збереження загалом комплексного господарства змінюється не лише співвідношення питомої ваги хліборобства й скотарства на користь останнього. Схоже рільництво трансформується в монокультуру (вирощування проса). Що ж до скотарства, то за зростання його питомої ваги кількість фауністичних решток, як і кістяних знарядь у культурних нашаруваннях, зменшується. Це може вказувати на утримання худоби поза межами поселень.

Що дивує, домінанта скотарства мала б відбитися в традиції курганного будівництва. Однак спад землеробства супроводжується цікавим і навіть винятковим явищем, не притаманним степовому населенню попередньої доби, – появою великих ґрунтових могильників на тлі зменшення кількості підкурганних поховань. Показово, що поширення ґрунтових могильників збігається з іншим явищем – не лише яскраво вираженою соціально-майновою диференціацією, а й появою елітних могильників і окремих курганів, які за монументальністю наближаються до курганів скіфської аристократії. Їхня наявність засвідчує не просто стратифікацію, яку ми більшою чи меншою мірою спостерігаємо в усіх археологічних культурах, а певне протиставлення «верхів» «низам», виражене, за підрахунками В.В.Отроценка, не тільки 8-кратною різницею в розмірах могил, а й у тому, що «сама можливість бути похованим у кургані стає привілеєм меншості»²⁹. Він же зазначив, що від цього часу розпочинається систематичне пограбування курганів.

На якому ґрунті виникло те протистояння? Зростання рухливості в білозерській культурі, зрештою, призвело до того, що якісь сім'ї, а скоріше, общини по-

ривають зі змішаним господарством і переходять до спеціалізованого скотарства з кочовим способом життя. Тут слід зазначити, що однією з передумов виникнення кочівництва є значне накопичення худоби – в такій кількості, аби її вистачало для потреб харчування, відтворення стада й обміну на землеробську продукцію³⁰. Тож кочові общини мали виділятися багатством, а заодно – і певним соціальним пріоритетом. За цього часу, можна думати, розподіл праці в общині змінюється на між-общинний. Певно, це протистояння кочових общин і общин з традиційною комплексною системою господарства й відображає біритуалізм поховального обряду. Можна думати, що білозерська еліта, що сповідувала старий звичай підкурғанних поховань, була носієм нового господарсько-культурного типу – кочового. Віднині соціальна диференціація набуває надійного підґрунтя в майновій, що відбито в облаштуванні могил, урізноманітненні поховального інвентарю та появі золотих речей. Це збігається з відмиранням практики заривання скарбів – вони, образно кажучи, потрапляють до могил еліти.

Зрештою, все населення степової смуги переходить до кочового способу життя, що й знаменує початок залізного віку. Тому сприяли й інші обставини технологічного й соціального характеру: формування нового комплексу зброї (саме білозерські майстри, як зауважує В.В.Отрощенко, освоїли серійний випуск біметалевих і залізних знарядь і зброї, в яких уже відчутні прикмети наступної доби); вдосконалення кінської вуздечки, а також – чи не найголовніше – зміни на лісостеповому просторі. Адже кочовики з їхнім суто моногалузовим господарством можуть забезпечити нормальне життя завдяки сусідам-рільникам, які постачали їм хліб і ремісничі товари.

Хоча безпосередній перехід до кочівництва стався на рубежі доби бронзи – раннього заліза, витoki його лежать глибше – в комплексному господарстві доби бронзи. Вдосконалюючись організаційно й технологічно, воно дозволило повністю освоїти степ до найглибших його куточків. Паралельно був вироблений оптимальний склад стада і якість худоби, придатної долати великі відстані та витривалої до перебоїв у кормах і воді, а також відповідний матеріально-технологічний і побутовий комплекс, що забезпечував життя людей: криті вози (кибитки), розбірні житла (юрта, шатро), міцний і легкий посуд (дерев'яний, шкіряний і металевий), дієта харчування (м'ясо-молочна) та ін. Все це не могло зрости в класичному осілому середовищі, як і своєрідний менталітет степовиків з їхньою любов'ю до худоби.

Отже, на початок доби заліза на території України цілком рельєфно постали два провідні господарсько-культурні типи, які ґрунтувалися на протилежних засадах. У лісостеповій і поліській смугах відновилася землеробсько-скотарська модель господарства і осілий спосіб життя, в степовій – розвиток комплексного господарства привів до формування моногалузового кочового скотарства з мобільним способом життя. Відтоді й розпочинається війна хліборобського світу з кочовим. Мов магніт притягував кочовиків той осілий стабільний світ. Прив'язані до ланів і садиб хлібороби були вразливі перед непередбачуваними і зухвалими наскоками кочовиків. Вони змушені були витратити багато сил на захист і сплачувати їм данину, що, безперечно, стримувало їхній поступ. Це протистояння продовжувалося і в середньовіччі та новітні часи історії. Останні кочовики – ногайці – полишили наші степи тільки в середині XIX ст.

Посилання до розділу 3

1. Szmyt M. Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950-2350 BC. – Poznań, 1999 (BPS. – 8).
2. Свешніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К., 1974.
3. Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. – М., 1967 (МИА – 148).
4. Див.: Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д. Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант). – К., 1986.
5. Черних Л.А. Развитие общинных ремесел та транспорту за доби бронзи // Історія української культури. – К., 2001. – Т.1. – С.211-227.
6. Иванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса, 2001.
7. Черных Е.Н. Степной пояс Евразии: феномен кочевых культур. – М., 2009. – С.216 і далі.
8. Krulik J., Milisauskas S. Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu. – Kraków, 1999. – S.166-170.
9. Дані з землеробства в степовій смузі зібрані: Бунятян К.П. Напрямки господарчої діяльності населення Причорноморських степів доби бронзи // Древности Северского Донца. – Луганск, 2001. – С.76-84.
10. Иванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса, 2001.
11. Бунятян К.П. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація // Археологія. – 2008. – №3. – С.10-20.
12. Kadrow S. Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolskie. – Kraków, 1995. – S.98 etc.
13. Аналіз цього явища на предмет господарства, обміну і соціальної організації див.: Makarowicz P. Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy. – Poznań, 2010.
14. Черных Е.Н. Степной пояс Евразии: феномен кочевых культур. – М., 2009. – С.237 і далі.
15. Бровендер Ю.М., Отрощенко В.В., Пряхін А.Д. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в центральному Донбасі // Археологія. – 2010. – №2.
16. Березанская С.С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. – К., 1974.
17. Гершкович Я.П. Феномен зольников белогрудовского типа // РА. – 2004. – №4. – С.104-113.
18. Makarowicz P. Op. cit. – S.281 etc.
19. Флюер-Лоббан К. Проблема матрилинейности в доклассовом и раннеклассовом обществе // Сов. этнография. – 1990. – №1. – С.75-85.
20. Див. відповідні розділи в узагальнених працях: Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т.1; 1986. – Т.2; Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. – К., 1990.
21. Фактологічні дані і літературу див.: Бунятян К.П. Напрямки господарчої діяльності населення Причорноморських степів доби бронзи // Древности Северского Донца. – Луганск, 2001. – С.76-84.
22. Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж. Обряд моделирования по черепу у племен катакомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991. – С.59-84.
23. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К., 1985; Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чердниченко Н.Н., Шарфутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986.
24. Березанская С.С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. – К., 1990; Татаринов С.И. Древний металл Восточной Украины. – Артемовск, 1993.
25. Отрощенко В.В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины. – К., 1990. – С.5-17.
26. Всебічний аналіз поховань зрубної культури див.: Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. – Донецк, 2004. Там само читач знайде історіографію проблеми і чималий список літератури щодо скотарських суспільств.

27. Отрощенко В.В., Формозов А.А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // *Studia Praehistorika*. – 1988. – Т.9. – С.147-178.
28. Бунятян К.П. Генеза кочового скотарства у Північному Надчорномор'ї // *Магістеріум. Археологічні студії*. – К., 2006. – Вип.6. – С.101-105.
29. Отрощенко В.В. Новый курганный могильник белозерского времени // *Скифский мир*. – К., 1975. – С.98.
30. Хазанов А.М. Социальная история скифов. – М., 1975. – С.9.

ЧАСТИНА ДРУГА
ДАВНЯ ІСТОРІЯ

Розділ 4

ГРЕКО-СКІФСЬКА ДОБА

Період VII–II ст. до н. е. – це час утворення, розквіту та загибелі на території України потужної економічної системи. Вона утворилася завдяки взаємодії трьох основних етнополітичних компонентів – лісостепоного, степового скіфського та приморського грецького, кожного зі своєю системою господарства.

Прибережні райони у пониззі Дністра, Дніпра, західного та східного узбережжя Криму заселили грецькі колоністи, які принесли з собою передову, як на свій час, систему античного господарства. Основними її елементами були сільське господарство, рибальство та ремісниче виробництво. З успіхом адаптувавшись до природних умов нової батьківщини, греки включили майже всю територію степу та лісостепу України до системи торговельних зв'язків античного світу.

Більшу частину степової зони населяли кочові племена, відомі в античних джерелах під збірною назвою «скіфи». Основою їх господарства було кочове, а згодом – і напівкочове тваринництво.

Лісостепова зона була населена осілими землеробськими племенами, частина яких була нащадками місцевого населення доби бронзи, а інша частина якраз на початку періоду, що розглядається, мігрувала до лівобережжя цього регіону. Основою господарства племен Лісостепу* було сільське господарство, що за галузевою структурою та технологічним рівнем суттєво відрізнялося від античного, а також доволі розвинуте ремесло.

Усі три схарактеризовані у загальних рисах

* Тут і далі лісостеп (з малої літери) вживається як назва ландшафтної зони, а Лісостеп (з великої) – як назва етнокультурного регіону.

системи господарства були пов'язані торговельно-економічними зв'язками. Саме ця їх взаємодія й сформувала єдину економічну систему. Варто зауважити, що основна увага автора зосереджена на періоді становлення та піднесення господарства всіх трьох етнополітичних груп: VI–IV ст. до н. е. Вже до кінця III ст. до н. е. дві з них – степова та лісостепова – припинили існування.

1. Економіка античних держав Надчорномор'я

Наприкінці VII – у VI ст. до н. е. на території сучасної України виникають перші держави, засновані грецькими колоністами. Грецькі колоністи з'явилися у пониззі Дніпра, де заснували в останній чверті VII ст. до н. е. Борисфен (Березанське поселення). Незалежно від того, яким був статус цього поселення – чи повноцінного, нехай і мікроскопічного, поліса, чи емпорію (торговельної факторії) Мілету, тобто частини Мілетського поліса, засновники Борисфену принесли з собою державні традиції і полісну економіку. Протягом наступного століття на північному узбережжі Чорного моря засновується чимало грецьких поселень – центрів нових полісів. Останні різнилися розмірами й економічним потенціалом. Частина з них перетворилася на великі, як за античними масштабами, поліси – Ольвія у Нижньому Побужжі чи Херсонес у Південно-Західному Криму. Інші залишалися мікроскопічними (як Керкінітіда у Північно-Західному Криму) і були поглинуті більш потужними сусідами (у випадку Керкінітіди – Херсонесом), або так і залишались невеличкими незалежними державами, як Тіра у Нижньому Подністров'ї. Особливе місце належить Боспорському царству, яке склалося на базі об'єднання (сімахії) грецьких полісів на берегах Керченської протоки і згодом перетворилося на потужну греко-варварську* державу, своєрідний прообраз елліністичних монархій.

Відповідно до людського та ресурсного потенціалу цих держав суттєво різнився і потенціал їхнього господарства – від потужної боспорської економіки до господарства полісів на зразок Керкінітіди, що за потенціалом не набагато відрізнялася від господарства не дуже великого села (однак мало набагато складнішу галузеву структуру). Різниця у природних умовах зумовлювала і відмінності у галузевій структурі економіки окремих полісів, наприклад – Ольвії та Херсонеса¹. При цьому всі господарства грецьких держав Надчорномор'я мали одну основу – традиційне господарство античних полісів Середземномор'я, адаптоване до кліматичних умов надчорноморських степів.

Грецькі колоністи прибули на нову батьківщину з цілим комплексом господарських навичок і технологій, які формувалися протягом століть і були добре пристосованими до природних умов Східного Середземномор'я. Це і видовий та сортовий набір сільськогосподарських культур та порід худоби, і відповідні орні знаряддя, і належні агротехнічні прийоми. У Надчорномор'ї греки стикнулися з природними умовами, що відрізнялися від звичних для них: іншим були рельєф, клімат, ґрунтовий покрив, рослинний і тваринний світ. Це вимагало коригування, а іноді й докорінних змін, передусім в агротехніці. Достатньо навести два приклади. Перший приклад: середземноморські сорти хлібних злаків пристосовані до м'якої вологості зими і не витримують морозів та снігів. Навіть за зовнішніми ознаками степові та

* Тут і далі слово вживається у значенні «негрецький».

середземноморські пшениці являють собою повну протилежність. Другий приклад: природна рослинність Середземномор'я – лісово-чагарникова і для підготовки нового поля необхідно було насамперед розчистити ділянку: вирубати деревну рослинність, викорчувати пні тощо. Після цього ґрунт можна було без особливих проблем зорати доволі легким ралом, в яке запрягалася пара волів. Не те було у степах: трав'яниста рослинність утворює тут потужний шар так званої степової повсті – залишків стебел і коренів. Для підняття цих ґрунтів потрібні важкі орні знаряддя та кілька (до чотирьох) пар волів. Приклади можна було б продовжувати, однак навіть наведені демонструють усю складність завдань, які мали вирішувати грецькі колоністи. Очевидно, саме пошук розв'язання цього завдання був однією з причин, які зумовили кількадесятилітню перерву між заснуванням Березанського поселення, з одного боку, і наступних за часом колоній, таких як Ольвія чи Пантікапей – з другого. Успіху в цьому посприяло й знайомство з сільськогосподарською практикою місцевого населення – фракійців з Добруджі, мешканців Лісостепоного Правобережжя та сіндо-меотських племен Прикубанья.

Успішне вирішення «адаптаційного завдання» мало результатом швидке освоєння греками протягом другої половини VI – початку V ст. до н. е. значних масивів степу: на лівобережжі Дністровського лиману (округа Ніконія²), у Нижньому Побужжі (округа Ольвії³), у Південно-Східному Криму (округа Феодосії⁴), а також на Тамані⁵. З цього часу створюється міцна сільськогосподарська база, яка давала змогу античним державам Надчорномор'я успішно розвивати власну економіку.

Перш ніж перейти до розгляду основних галузей економіки античних держав Надчорномор'я, необхідно зробити таке зауваження: попри те що всі вони (за невеликим винятком) розташовані на степовому узбережжі, природне середовище регіонів, де вони знаходилися, суттєво різнилося. Так, території полісів Північно-Західного Причорномор'я – Ольвії, Тіри та Ніконія, розташовувалися на Причорноморській низовині з переважно лесовими ґрунтами (чорноземами та темно-каштановими) та великими масивами лучних ґрунтів; на хорі Херсонеса у Західному Криму, особливо на Тарханкутській височині, переважали кам'янисті ґрунти – щєбенисті чорноземи та дерново-карбонатні; а на боспорській хорі на Керченському півострові великі площі займали солонцюваті та засолені чорноземи і солонці. Відповідно до природних умов різнилася і структура господарства античних держав Надчорномор'я: більшою чи меншою була питома вага сільського господарства у загальній структурі економіки, різним було і співвідношення його окремих галузей.

Сільське господарство античних держав Надчорномор'я. На початку треба зробити кілька зауважень щодо ролі сільського господарства в економіці античного світу та галузевої структури традиційного античного землеробства. Незалежно від того, чи належать дослідники до «модернізаторів» чи «примітивізаторів» античної економіки, всі вони визнають саме сільське господарство її основною галуззю. Основні розходження між прибічниками обох концепцій полягає в оцінці рівня його товарності та рівня розвитку агротехніки⁶.

Традиційно вважається, що основою сільського господарства Середземномор'я було рослинництво, а його основою, у свою чергу, так звана середземноморська тріада – зернове господарство, виноградарство та оливководство. Фахівці-

археоботаніки додають до цих трьох ще й четверту галузь – вирощування зернобобових⁷. Зрозуміло, що в окремих регіонах відносно більшу роль могло відігравати й тваринництво: яскравим прикладом цього слугує Мілет – метрополія більшості еллінських колоній Надчорномор'я, де провідною галуззю сільського господарства було вівчарство.

В умовах степового клімату, що так різко відрізнявся від середземноморського температурним режимом і режимом зволоження, ця «тріада» чи «квартет» не могли не зазнати суттєвих змін. Так, одна з провідних галузей античного рослинництва – оливководство – взагалі не могла розвиватися у Надчорномор'ї, бо оливкові дерева тут, якщо й ростуть, то не плодоносять. Величезні складнощі, як буде показано нижче, виникли у греків під час адаптації до місцевих умов агротехнічних прийомів античного виноградарства. Зате вирощування зернових і зернобобових досягло значних успіхів, причому надчорноморські греки змогли впровадити в культуру низку рослин, які на Балканах та у Малій Азії або зовсім, або майже не вирощувалися.

Зернове господарство. Давні греки вирощували широкий спектр зернових культур. Основними з них було дві – м'яка пшениця та ячмінь, причому в деяких регіонах, наприклад в Аттіці, саме останній був провідною культурою. Крім того, вирощувались також плівчасті пшениці – однозернянка та полба-двозернянка, просо та могар.

Усі перелічені вище культури були відомими і у Надчорномор'ї⁸. Так, двозернянку вирощували у Нижньому Подністров'ї та у Керкінітіді, могар – у тому ж Нижньому Подністров'ї та Південно-Східному Криму, на хорі Феодосії. Просо було однією з основних культур ольвійської хори в добу архаїки. Однак провідними культурами майже всюди були м'яка пшениця та ячмінь.

Специфічною рисою зернового господарства античних держав Надчорномор'я, особливо хори Херсонеса на Тарханкутському півострові, стало (очевидно, вперше в античній практиці) введення в культуру жита. Археоботанічні дослідження на сільських поселеннях Тарханкутського півострова середини – другої половини IV ст. до н. е. з усією очевидністю продемонстрували, що тут жито ставало, по суті, монокультурою. Однак не зовсім зрозумілими є джерела його появи, адже давнім грекам жито було відоме лише як бур'ян у посівах пшениці. Найбільш вірогідним припущенням є запозичення жита як зернової культури у мешканців Правобережного Лісостепу за посередництва ольвіополітів.

У цілому можна виокремити такі основні типи зернового господарства в античних державах Надчорномор'я VI–III ст. до н. е.:

1. Монокультура м'якої пшениці. Цей тип був поширеним на Боспорі, на півдні хори Херсонеса, в окремих пунктах ольвійської хори переважно в пізньокласичну та ранньоелліністичну добу.

2. Монокультура жита. Була поширена у пізньокласичну добу в північні частині хори Херсонеса.

3. Бікультура м'якої пшениці та ячменю. Цей тип був поширений, паралельно з першим, на хорі Боспору (особливо у Керченському Приазов'ї) та Ольвії.

4. Трикультура м'якої пшениці, ячменю та проса. Цей тип був типовим для хори Ольвії пізньоархаїчного та ранньокласичного часу.

Інші типи, з відносно більшим значенням плівчастих пшениць та могоару, мали менше поширення.

Між асортиментом культур, поширених в добу архаїки-ранньої класики (VI-V ст. до н. е.) та пізньої класики – раннього еллінізму (IV-III ст. до н. е.) спостерігалися певні відмінності: поступово зменшується кількість основних культур і зернове господарство спрямовується на вирощування однієї-двох провідних.

Зазвичай більшість дослідників намагається пов'язати монокультуру пшениці/жита з експортним характером зернового господарства надчорноморських греків. Однак така теза є справедливою лише частково.

Уважне вивчення земельних ресурсів античних держав Надчорномор'я наочно демонструє, що більшість колонізованих греками регіонів не вирізнялася наявністю родючих ґрунтів. Так, Тарханкутський півострів вкритий переважно каменистими ґрунтами, які зовсім несприятливі для вирощування більшості зернових. Очевидно, саме цей фактор спонукав місцевих греків перейти до вирощування жита, яке чи не найкраще з усіх хлібних злаків переносить кам'янистість ґрунту. Більша частина Керченського півострова вкрита засоленними чорноземами і солонцями, а родючі ґрунти розташовані «острівцями», наслідком чого міг бути і дефіцит землі. Трохи кращою була ситуація у Нижньому Побужжі, але найпоширеніші тут ґрунти – темно-каштанові аж ніяк не відзначаються високою родючістю.

Усе це змушує вкрай скептично оцінювати можливості хлібного експорту безпосередньо з сільської округи античних держав Надчорномор'я. Недарма ж єдина з-поміж цих держав – Боспорське царство – експорт зерна з території якої надійно підтверджується писемними й епіграфічними джерелами⁹, тримала під контролем родючі землі долини Кубані, заселені сіндо-меотськими племенами. Саме останні, очевидно, і постачали левову частину експортного зерна.

Виноградарство. Другою за значенням, після вирощування зернових, галуззю середземноморського рослинництва, що розвивалася й у Надчорномор'ї, було виноградарство. На нових землях греки зіткнулися із чималими труднощами в акліматизації середземноморських сортів винограду до місцевих умов¹⁰. Більше того, протягом усього періоду, що розглядається, лише у двох з усіх освоєних греками регіонів Надчорномор'я їм вдалося розвинути інтенсивне виноградарство, а згодом і виноробство: у Західному Криму, на території Херсонеського поліса, і на Керченському та меншою мірою Таманському півостровах – на землях Боспору¹¹. У той самий час на території Північно-Західного Причорномор'я – на хорі Ольвії, Тіри та Ніконія виноградарство не набуло скільки-небудь значного поширення, а виноробство взагалі не розвивалося. Очевидно, грецькі сорти винограду, що вирощувались на багатих на вапно ґрунтах земель басейну Егейського моря, краще акліматизувались на подібних за параметрами кам'янистих ґрунтах Криму.

Найкраще досліджено виноградарство Західного Криму, що у IV ст. до н. е. був включений до складу Херсонеської держави¹². На території своєї хори херсонесити заклали цілу низку масштабних виноградних плантацій. Найбільший і найкраще досліджений з-поміж цих масивів розташовувався поблизу самого Херсонеса – на Гераклеїському півострові. При його створенні греки провели величезну роботу з розчистки поверхні ґрунту від каменю, побудови плантажних стін та проведенню інших агротехнічних заходів¹³. Подібні плантажі були створені і на кам'янистих ґрунтах Тарханкуту, зокрема в околицях Калос Лімену та біля мису Ойрат¹⁴. Менших затрат вимагала закладка виноградників в інших районах з менш кам'янистими ґрунтами, зокрема – неподалік від Керкінітіди¹⁵. Значні масштаби

розвитку виноградарства на херсонеській хорі яскраво засвідчуються не тільки численними археологічними, а й археоботанічними¹⁶ та епіграфічними¹⁷ джерелами.

Варто зауважити, що херсонеські виноградарі вирощували різні сорти винограду: як сорти з дрібними насінинами, подібні до місцевого дикого винограду, так і з великими, очевидно – привізні¹⁸.

Другим районом інтенсивного виноградарства був Керченсько-Таманський регіон – базова територія Боспорської держави – і, зокрема, східне та північне узбережжя Керченського півострова. Саме у цьому регіоні греки почали адаптовувати своє виноградарство до суворих зим¹⁹.

Розвиток боспорського виноградарства розпочався практично від початку колонізації цього регіону – найбільш ранні знахідки залишків винограду з Мірмекія відносяться до другої половини VI ст. до н. е.²⁰ Отже, практично від самого початку грецької колонізації Боспору місцеві мешканці розпочали адаптацію власних технологій виноградарства до місцевих умов. Поширення виноградарства на території регіону засвідчується знахідками залишок плантажних споруд, які відкриті у Керченському Приазов'ї, а також на хорі Німфея²¹. Значних масштабів виноградарство досягло вже у IV ст. до н. е., коли з'являються й археологічні підтвердження виробництва вина на Боспорі: знахідки виноробень, монолітних і композитних, останні з яких були здатні виробляти й надлишкову продукцію²². Вони розташовані у тих самих районах, у яких відомі знахідки насіння винограду та виноградарських ножів – у північно-східній частині Керченського півострова (Пантікапей, Мірмекій, Німфей та їх округа), у Керченському Приазов'ї, на узбережжі Таманського півострова. У IV–III ст. до н. е. виноробство Керченсько-Таманського регіону набуло товарного характеру²³, з цього часу починається виробництво експортної продукції. Свідченням останнього є виробництво амфорної тари у Пантікапеї, Мірмекії та Фанагорії. Ця продукція експортувалася до сусідніх районів²⁴.

Місцевий виноград та вино поступалися за якістю середземноморським. Про це виразно свідчить масовий імпорт грецького вина та меншою мірою винограду (чи родзинок) у всі держави Надчорномор'я, за майже повної відсутності свідчень експорту боспорського чи херсонеського вина поза межі цього регіону.

Вирощування зернових та кормових бобових культур. В усі епохи в традиційному господарстві країн Середземномор'я надзвичайно важливу роль відігравало вирощування бобових культур²⁵. Бобові у раціоні греків були необхідним елементом.

Археоботанічні дані однозначно свідчать про якнайширше вирощування бобових культур еллінами Надчорномор'я, що вказує на відсутність суттєвих проблем в екологічній адаптації. Більше того, в окремих районах грецького Надчорномор'я культивувалися ті види бобових, які практично не вирощувалися у самій Греції.

Найпоширенішою зернобобовою культурою був горох, який вирощувався в усіх грецьких державах Надчорномор'я. Вирощувались й інші культури, причому, зважаючи на відмінності в ґрунтовому покриві, набір культур у кожному регіоні був відмінний: так, на посушливому Гераклеїському півострові активно культивували чину та нут, у Нижньому Побужжі – сочевицю, яка була також провідною культурою Північно-Західного Криму, а на лучних ґрунтах у заплавах річок Південно-Східного Криму вирощувались кінські боби. Тобто грецькі землероби гнучко реагували на специфіку місцевих умов кожного з регіонів, де вони проживали.

Зернобобові культури мають подвійне призначення: усі вони є цінними як у харчовому, так і у фуражному відношенні. У Надчорномор'ї, очевидно, провідною була саме перша функція, адже поряд із зерновими бобовими культурами місцеві елліни інтенсивно вирощували і суто кормові бобові.

Найпоширенішою кормовою бобовою культурою у грецькому Надчорномор'ї була віка ервілія, або французька сочевиця. Її рештки зустрічаються на переважній більшості грецьких поселень, причому практично рівною мірою в усіх регіонах Надчорномор'я. Особливо цікавою є знахідка в одному приміщенні будинку у Фанагорії – найбільшому грецькому місті Таманського півострова. Там було знайдено майже тонну обвугленого насіння віки ервілії²⁶. Це засвідчує вирощування рослини у польових, а не в городніх, сівозмінах. Свідчить цей факт і про розвиток інтенсивного скотарства, про що йтиметься далі.

Поряд з посухостійкою ервілією, у низці районів Надчорномор'я греки вирощували і вологолюбну посівну віку – рослину, що, як і боби, не була поширеною в Греції.

Вирощування технічних культур. Античні джерела містять чимало відомостей про вирощування греками технічних культур. Наприклад, Теофраст в «Історії рослин»²⁷ перелічує низку олійних та ефіроолійних культур, а про широке використання греками лляних тканин добре відомо не тільки з писемних, а й з археологічних джерел, які походять зокрема і з території Надчорномор'я. Відносно нещодавно з'явилося й перше однозначне свідчення про вирощування прядивних культур в античних державах Надчорномор'я – на Боспорі було знайдено насіння льону*. Попит на лляні та конопляні вироби – від тканин до рибальських сітей – був значним, але в якій мірі він задовольнявся продукцією місцевого виробництва, поки що встановити неможливо.

Садівництво. Садівництво є однією з небагатьох галузей сільського господарства античних держав Надчорномор'я, відомості про яку збереглися у писемних джерелах. Судячи з цих даних, найрозвинутішим було садівництво Боспорської держави. Так, Теофраст²⁸ пише про акліматизацію на Боспорі інжиру та гранатнику, а також про поширення там якісних сортів сім'ячкових – яблунь та груш. Цікаво, що залишки жодної з цих рослин не фіксуються археоботанічними джерелами, які натомість свідчать про вирощування сливових – терену та аличі, а також, можливо, абрикосу та волоського горіха.

Що ж стосується інших освоєних греками регіонів Надчорномор'я, то тут ми змушені спиратися винятково на археологічні та археоботанічні дані. Так, на деяких поселеннях ольвійської хори є знахідки кори груші, а в Ольвії – рештки волоського горіха²⁹. Узагалі ж про можливість доволі значного поширення садівництва на хорі Ольвії ще з доби архаїки може свідчити, на думку дослідників, наявність на багатьох поселеннях численних невеликих господарських ям, які могли використовуватись під посадку плодкових дерев³⁰.

Умови для розвитку садівництва у Нижньому Подністров'ї були кращими, аніж у Побужжі, тоді як на хорі Херсонеса – набагато гіршими через поширення

* Визначення Г.О.Пашкевич. До цього часу була відома лише одинична знахідка конопель в Ольвії, однак неможливо було визначити, чи належать вони культурній, чи дикорослій рослині.

кам'янистих ґрунтів, несприятливих для плодкових насаджень. Тому навряд чи є випадковістю, по суті, повна відсутність залишків плодкових рослин місцевого походження у археоботанічних знахідках з цього регіону.

Агротехніка сільського господарства. Завершуючи розгляд сільського господарства грецьких колоністів Надчорномор'я, необхідно зупинитися на питанні про технології землеробства, поширені в еллінських колоніях, і передусім – на тому, яка ж саме система чи системи землеробства були тут основними. З цього питання в історіографії існують діаметрально протилежні думки. Значна частина дослідників вважає двопільну систему ледь не єдиною, що її практикували в античній Греції³¹. Інша частина науковців припускає, що принаймні у таких економічно розвинутих полісах, як Афіни, селяни впроваджували більш прогресивні системи землеробства, аніж примітивне двопільля³². Такою системою могло бути або трипільля, або початковий варіант плодозмінної системи. Остання, без сумніву, була поширена у багатьох господарствах Давнього Риму, про що свідчить Колумелла³³, а римляни, судячи з усього, принаймні головні її елементи запозичили у грецьких колоністів півдня Італії.

На сьогодні дискусія між «примітивізаторами» та «модернізаторами» античного сільського господарства через крайню обмеженість даних писемних джерел зайшла у глухий кут. Вихід з нього можливий лише із залученням даних археології, археоботаніки та порівняльної етнографії. Це дозволяє відкинути поширене уявлення, буцімто греки практикували переложну систему землеробства. Адже практично в усіх освоєних ними регіонах проводилося розмежування земель, що виключає неупорядковане її використання (притаманне переліжній системі). Вирощування одночасно кількох зернових культур свідчить на користь існування трипільної системи, за якої провідними є одразу два зернових злаки – один озимий, а інший ярий. А введення кормових бобових у польові сівозміни, про що говорилося вище, може свідчити і про використання більш прогресивних, аніж трипільля, систем землеробства. Необхідно також зважати на регіональні відмінності в агротехніці: на хорі Херсонеса у період її найбільшого розквіту в останній чверті IV ст. до н. е. спостерігається, по суті, монокультурне вирощування зернових – пшениці або жита, тоді як на хорі Ольвії у той самий період переважає бікультура пшениці та ячменю. Очевидно, це свідчить і про відмінності в агротехнічних заходах. Однак ці відмінності не з'ясовані остаточно.

Поза сумнівом, рослинництво, як і сільське господарство в цілому, становило основу економічного життя грецьких держав Надчорномор'я. Цей факт сам по собі ще не означає, що місцеві греки могли вповні забезпечити себе продуктами харчування. Тим більше він не означає, що продукція землеробства у значних обсягах експортувалася за межі Надчорномор'я.

Останнє твердження зустрічається в науковій літературі доволі часто, адже достовірні факти вивозу продукції рослинництва добре відомі. Втім, таких фактів лише три. Перший – це масовий експорт зерна з Боспору в IV – на початку III ст. до н. е., який засвідчується писемними та епіграфічними джерелами. Детальний аналіз усієї сукупності даних археології, археоботаніки та природничих наук дозволяє стверджувати, що основна, якщо не вся, частка експортного зерна постачалася сіндо-меотськими племенами долини Кубані, а не грецькими поселенцями Криму та Тамані. Не варто забувати, що еллінські колоністи зайняли в цілому далеко не

найкращі у степу землі. Родючість місцевих ґрунтів була невисокою, а отже, головним завданням місцевого рослинництва, і насамперед зернового господарства, було забезпечення місцевого населення продуктами харчування. Кліматичні коливання чи політичні катаклізми одразу викликали нестачу продовольства. Про це недвозначно свідчить ольвійський декрет на честь Протогена³⁴.

Ще два факти вивозу рослинницької продукції – це експорт вина з Боспору та Херсонеса, засвідчений археологічно. Вино вивозилось у доволі значних обсягах. Судячи з його поширення винятково на місцевих, еллінських і варварських, ринках Надчорномор'я, якість продукту не була високою. Натомість більш якісне середземноморське вино завозилося у значних масштабах, причому не тільки до Ольвії чи Тіри, які не мали розвинутого виноробства, а й до Херсонеса та Боспору. Тобто принаймні у сегменті дорогих та якісних вин і, можливо, й у сегменті вин середньої ціни та якості, місцеві вина не становили конкуренції імпорту.

Ще одним і дуже важливим для грецького споживача продуктом була оливна олія. На відміну від вина, олія у Надчорномор'ї не вироблялась взагалі, і весь чималий обсяг її споживання задовольнявся винятково за рахунок імпорту.

Отже, рослинництво античних держав Надчорномор'я з об'єктивних причин не було здатним вповні забезпечити місцевих мешканців необхідною продукцією, навіть у найважливішому сегменті ринку – харчовому.

Тваринництво античних держав Надчорномор'я. Наявність великих просторів Надчорномор'я, вкритих трав'яною рослинністю, відкривала перед грецькими поселенцями широкі можливості для розвитку тваринницької галузі. При цьому кормова база тваринництва могла створюватись одночасно як завдяки використанню природних пасовиськ, так і вирощуванню фуражних культур. Варто зауважити, що найкращими пасовиськами, як за врожайністю, так і за якістю корму були не степові, а лучні пасовиська. У Надчорномор'ї вони розташовувалися, по-перше, на низьких і високих заплавах Дніпра, Південного Бугу, Дністра та інших великих річок; по-друге, на низьких заплавах малих річок, більшість яких нині пересохла, і по-третє, у степових блюдцях та подах*. Греки оцінили переваги лучних пасовиськ: про багатство дністрових луків говориться у періплі Псевдо-Скімна³⁵, про багаті лучні пасовиська Нижнього Дніпра та Південного Бугу – у Геродота та того ж Псевдо-Скімна³⁶. Тобто висока якість заплавних луків великих річок Північно-Західного Причорномор'я була відома далеко за межами регіону.

Крім того, як уже згадувалося вище, в усіх заселених еллінами регіонах Надчорномор'я успішно і масово вирощувалися фуражні культури: як спеціалізовані кормові, як віка ервілія чи віка посівна, так і зернофуражні – просо, ячмінь, зернобобові. У поєднанні з наявністю багатих природних пасовиськ це створювало добру базу для розвитку продуктивного тваринництва, причому залежно від обставин могли практикуватися різні форми тваринництва – від стійлової до відгінної.

Відгінне скотарство було найбільш характерним для полісів Північно-Західного Причорномор'я, де виникли спеціалізовані на скотарстві економічні райони, які розташовувались у великих балках, по дну яких в античну добу протікали

* Поди – плоскодонні округлі чи овальні пониження замкненої форми у степовій зоні, які часто заповнюються водою і перетворюються на озера. По сьогодні влітку та восени вони використовуються як пасовиська та сіножаті.

невеликі річки*. Найбільша кількість і площа таких районів була у Нижньому Побужжі: практично весь район Березанського лиману був скотарським, розвивалася ця галузь і у великих балках басейну Дніпро-Бузького та Дніпровського лиманів, найбільшими з яких були Аджигольська й Олександрівська. Зазвичай у гирлі балок розташовувалося велике стаціонарне поселення, що правило за базу та центр переробки продукції, а по всій довжині балки рівномірно розташовувались тимчасові стоянки, де влітку утримувалась худоба.

Зрозуміло, що на стаціонарних поселеннях тваринницька галузь мала відмінний характер, відіграючи допоміжну роль за основної ролі землеробства. Однак без його розвитку землеробське освоєння степових просторів було б просто неможливим. Відомо, що для підняття степової цілини використовувалися важкі орні знаряддя, до яких впрягалося кілька пар волів. Тому одним із провідних напрямів тваринництва на стаціонарних поселеннях було розведення великої рогатої худоби і, зокрема, волів – головної тяглової сили. Примітно, що у Нижньому Побужжі, яке чи не найкраще з-поміж інших регіонів досліджене археozoологічно, найбільший відсоток знахідок кісток волів (до 20–30% кісток великої рогатої худоби³⁷) на поселеннях припадає на добу архаїки – ранньої класики, тобто часу інтенсивного освоєння цілинних земель. У добу раннього еллінізму – часу найвищого піднесення ольвійського сільського господарства – цей відсоток знижується, що свідчить про використання здавна ораних земель.

Другим напрямом тваринництва, що розвивався на стаціонарних поселеннях, було свинарство.

Іншою була спрямованість скотарського господарства спеціалізованих районів. Великі відкриті степові простори Надчорномор'я були прекрасним місцем для розвитку вівчарства. Не варто забувати, що Мілет – метрополія більшості грецьких колоній Надчорномор'я – славився своїм високопродуктивним вівчарством**. Іншою, не менш важливою галуззю скотарства спеціалізованих районів було розведення великої рогатої худоби м'ясо-молочного напрямку.

Про інтенсивний розвиток тваринництва в античних державах Надчорномор'я свідчить інтенсивна селекційна робота, що її провадили місцеві мешканці. Відомо, що на різних поселеннях ольвійської хори, у самій Ольвії та на Березані розводилися відмінні породи тварин³⁸. Крім того, для покращання порід великої рогатої худоби ольвійські скотарі провадили інтенсивну селекційну роботу, схрещуючи привезені з Греції породи худоби зі скіфськими³⁹. Саме гетерозисом, тобто збільшенням розміру та життєвої сили гібридів першого покоління, на думку О.Журавльова, і пояснюється раптове побільшення ольвійської худоби класичного періоду порівняно з більш раннім часом. До речі, подібне явище спостерігається в елліністичний період (III–II ст. до н. е.) на скотарському поселенні Волна 1 в околицях Фанагорії на Тамані⁴⁰, що засвідчує поширення подібної практики у різних регіонах Надчорномор'я.

Від скіфів греки, принаймні ольвійські, одержували і майже всіх коней⁴¹.

* Окремі з цих річок продовжували існувати аж до XVIII ст. і їх зникнення не в останню чергу пов'язане з господарською діяльністю людини. Цілком вірогідно, що початок цього процесу відноситься до античних часів.

** Відомо, що тиран Самосу Полікрат спеціально завозив мілетських овець для покращення породи.

Можливо, саме скіфського походження були і ті невеличкі коні, що використовувалися як тяглова сила на поселенні Волна 1.

Продукція скотарства – вовна, шкіри, кістки – поступала у переробку. Найбільша кількість свідчень про переробку тваринницької продукції стосується переробки вовни*.

Так, на хорі всіх античних держав Надчорномор'я дуже численними є знахідки знарядь, призначених для обробки вовни – від чесал і епінетронів (знарядь для розкочування вовни до рівномірної товщини), серед яких відомі високоякісні вироби афінського виробництва, до пряслиць для веретен та грузил для ткацьких верстатів. Знахідки знарядь двох останніх типів є найчисленнішими.

Пряслиця мали різну форму (біконічну, конічну, трапецієподібну, пласку), різні розміри та виготовлених з різних матеріалів – від нашвидкуруч зроблених з фрагментів кераміки до відлитої зі свинцю⁴². Розміри пряслиць визначалися параметрами веретен, які дозволяли прясти нитки різної товщини – від дуже грубих до тонких. Варто підкреслити, що певна частина керамічних і кістяних пряслиць та всі свинцеві виготовлялись професійними майстрами: керамістами, кісткорізами та металургами відповідно.

Так само різноманітними були грузила для вертикальних ткацьких верстатів. На таких верстатах можна було виготовляти тканини як простого полотняного, так і репсового чи атласного переплетіння. Ткацькі грузила були різної ваги, що визначалося товщиною ниток. Це дозволяло виготовляти тканини різної якості – від дуже тонких до грубих, на зразок мішковини. Серед них трапляються не тільки кустарно виготовлені з підручних матеріалів, а й високоякісні керамічні та свинцеві грузила, виготовлені професійними майстрами. На Боспорі частина керамічних грузил помічена клеймами: або керамічних майстерень, або власників верстатів⁴³.

Поза сумнівом, більшість тканин виготовлялися в хатніх умовах. Можна припустити існування й невеликих спеціалізованих майстерень, подібних до єгипетських**⁴⁴.

Цікавим є питання про можливість виготовлення у Надчорномор'ї дорогих фарбованих тканин, які цінувалися і в античному світі, і у варварів, зокрема скіфів. З розкопок ольвійської агори походить лист на свинцевій пластинці, датований VI ст. до н. е., опублікований Ю.Г.Виноградовим⁴⁵. У ньому згадується вайда – рослина, з якої у Давній Греції виготовлялася синя фарба (індиго)⁴⁶. Використання барвників свідчить про можливість виготовлення дорогих фарбованих тканин та коштовного одягу з них принаймні у найбільших грецьких містах Надчорномор'я.

Іншим ремеслом, що базувалося на скотарській сировині, було косторізне. Значна частина виробів з кістки, виготовлених у державах Надчорномор'я, зокрема, в Ольвії та на Боспорі, була зроблена професійними майстрами, які користувалися токарним верстатом, а також циркулем для орнаментування виробів⁴⁷. Завдяки ви-

* Важливість цієї галузі підтверджує епіграфічний документ з території Ольвійського поліса, датований VI ст. до н. е., який свідчить, що в цей час вовна використовувалась як грошовий еквівалент, яким можна було сплатити борг чи орендну платню. Див.: Латышев В.В. Эпиграфические находки 1901–1903 гг. // ИАК. – 1904. – Вып. 1. – С.10-13.

** Так, навіть в елліністичному Єгипті, який славився потужними ткацькими майстернями, що виробляли льняні тканини, виробництво вовняних тканин зосереджувалося в основному на дому або у невеликих майстернях з двома-трьома працівниками.

сокому, як на свій час, технічному оснащенню, ця галузь не мала конкурентів в «варварських» регіонах Надчорномор'я, а її продукція експортувалася до Скіфії.

Значно менше у нашому розпорядженні даних про розвиток грецького чинбарства та лимарства. Найбільше решток знарядь для обробки шкіри знайдено на поселеннях Нижнього Побужжя: це численні стрижні, струги, гладилки тощо⁴⁸. У передмісті Ольвії було знайдено мармурове коло для пляшування шкіри⁴⁹. Мармур у Надчорномор'ї був лише імпортним, до того ж обсяги його ввезення були обмеженими, так що вартість цього знаряддя була чималою. Однак, попри наявність дорогих знарядь, немає свідчень про існування спеціалізованих майстерень. Тому адекватно оцінити рівень розвитку обробки шкіри в античних державах Надчорномор'я поки що не є можливим.

На завершення слід наголосити, що масштаб розвитку і самої скотарської галузі, і пов'язаних з нею виробництв, сильно різнився залежно від природних умов тих регіонів, де розташовувались античні держави. Так, якщо у Нижньому Побужжі, з його багатими пасовиськами, грецькі колоністи з успіхом розвивали цю галузь, то на бідних кам'янистих ґрунтах Західного Криму такий розвиток був просто неможливим. Відповідно і тваринництво Херсонеса відіграло у господарстві суто допоміжну роль, особливо порівняно з такими провідними галузями рослинництва, як виноградарство чи вирощування зернових.

Там, де природні умови були сприятливими, тваринництво могло виробляти великі обсяги продукції. Так, наприклад, м'ясне господарство поселення Велика Чорноморка 2 на хорі Ольвії постачало не менше ніж 40 кг м'яса на рік на кожного мешканця поселення⁵⁰.

Варто зауважити, що в околицях грецьких міст існували спеціалізовані скотарські господарства, діяльність яких була спрямована на забезпечення мешканців міст продуктами харчування. Прикладом невеликого господарства є садиба, нещодавно відкрита в околицях Ольвії, а більшого господарства – поселення Волна 1 в околицях Фанагорії.

Цілком вірогідно, що продукція скотарства, чи то у вигляді сировини, чи то у вигляді готової продукції, мала становити значну частку в експорті таких держав, як Ольвія чи Тіра.

Промисли. Серед промислів, що набули поширення в античних державах Надчорномор'я, найважливішим у господарському значенні був рибальський, що часом не поступався таким провідним галузям господарства, як зернове господарство чи виноградарство.

Відомо, що райони чорноморського шельфу є дуже багатими на рибні запаси, значно переважаючи у цьому відношенні Середземномор'я. Мешканці практично всіх держав Надчорномор'я мали можливості використовувати рибні багатства шельфу: адже вся північно-західна частина Чорного моря, райони Каркінітської та Каламітської заток, а також район Керченської протоки – це зони шельфу.

Багатими на рибу були й великі річки Причорноморської низовини та Передкавказзя – Дністер, Південний Буг, Дніпро, Дон, Кубань. Ще однією особливістю природи надчорноморської акваторії, порівняно з середземноморською, є наявність лиманів та великих акваторій з опрісненою водою, з їх багатою іхтіофауною.

Отже, сировинна база для розвитку рибальства у державах надчорноморських греків була дуже доброю. Рибні запаси склалися з трьох основних компонентів:

річкового, лиманного і морського. Питома вага кожного з них була відмінною в різних регіонах.

Так, у Нижньому Побужжі, з його великими лиманами та потужними річками, у виловах переважали лиманні та річкові, а також прохідні риби. Основу риболовлі в Бузькому лимані в античний час становили сом, осетер і судак. При цьому, на відміну від пізніших часів, виловлювали не стільки прохідних, скільки жилих осетрів. Другорядними промисловими рибами були сазан, плотва, стерлядь, вирезуб, севрюга і, можливо, щука; як прилов добувалися також лящ, чехонь та окунь⁵¹.

У Західному Криму у цей період головними промисловими районами були мілководні опріснені Каркінітська та Каламітська затоки, де виловлювали морських та прохідних риб. Основною промисловою рибою на всіх поселеннях Північно-Західного Криму були кефалі, переважно сингіль, другорядними – осетер, морський карась та камбала-калкан⁵². Поблизу Херсонеса добували також анчоуса, ставриду та султанку.

Найбагатшою була іхтіофауна Боспору, яка включала всі перелічені три компоненти. На жаль, археозоологічні дослідження іхтіофауни Боспору є найменш масштабними порівняно з дослідженнями у Нижньому Побужжі та Західному Криму. Згідно з наявними даними, основу промислу в Керченській протоці становили осетрові – севрюга та осетер, другорядними промисловими рибами були стерлядь, сазан і тарань⁵³. На Прикубанні виловлювали головним чином сазана та судака⁵⁴.

Виходячи з видового складу промислових риб, яких добували греки, та залучаючи археологічні та порівняльно-етнографічні матеріали, можна реконструювати і технології рибальства. Греки користувалися переважно ставними сітями завдовжки 40–60 м, які обважнювалися за допомогою кам'яних чи свинцевих, рідше – керамічних грузил. Такі сіті ставилися у річках, лиманах і Керченській протоці й були особливо ефективними під час ходу прохідних риб. Також використовувались неводи та гачкові снасті на зразок переметів⁵⁵. Особливо велику рибу, головню зимою, під час підльодного лову, били гарпунами.

Виловлена риба частково йшла безпосередньо на споживання, зокрема – поступала у продаж на спеціалізованих рибних ринках, подібних до ольвійського⁵⁶, частково йшла в переробку. На відміну від пізніших часів, коли риба йшла на виготовлення соусів, у греко-скіфську добу її здебільшого засолювали, коптили та в'ялили. Залишки коптилень відкрито в ході археологічних розкопок⁵⁷. Що ж стосується засолювання, то про нього говориться в писемних джерелах⁵⁸. Риба засолювалася переважно у великих керамічних посудинах – піфосах чи великих амфорах. Залишки таких посудин із цілим шаром луски на дні відкриті у багатьох пунктах Надчорномор'я.

Незрівнянно меншу роль, порівняно з рибальством, у господарстві античних держав Надчорномор'я відігравали інші промисли – мисливство та збиральництво. Грецькі мисливці полювали здебільшого на лісових звірів і озерно-болотних птахів. Очевидно, часто це мало скоріше спортивне, аніж власне господарське значення, за винятком тих випадків, коли під час полювання знищували тварин, які здійснювали потрапу посівів чи нищили домашню худобу. Самостійне значення мало лише полювання на хутрових звірів, серед яких траплялися й такі цінні, як горностаї чи ласки, та на бобрів, що, крім хутра, постачали також боброву струмину, яка високо цінувалася в античному світі.

Що ж стосується збиральництва, то у джерелах зустрічаються, щоправда, непрямі вказівки на збирання греками лікарських рослин, таких як лакриця (солонка), що постачалися і на середземноморські ринки. Для власних потреб греки збирали їстівні рослини.

Окремо слід сказати про заготівлю лісу, яка засвідчується і епіграфічними, і археологічними джерелами. Ліс використовували для випалювання вугілля, необхідного для ковалів, у домобудівництві і в кораблебудуванні. Ще одним промислом, існування якого є безсумнівним, було бортництво.

Видобуток і переробка мінеральної сировини. Більшість регіонів Надчорномор'я, освоєних греками, було бідними на мінеральні ресурси. Очевидно, єдиним винятком був Керченський півострів, з багатими покладами заліза, будівельного каменю та нафти. Однак і в інших регіонах видобуток та переробка окремих видів мінеральної сировини могли відігравати чималу роль у господарстві.

У цьому контексті в першу чергу слід назвати соляний промисел. Поклади солі існували, очевидно, в усіх регіонах Надчорномор'я, однак найвідомішими в античному світі були соляні промисли Ольвійського поліса, про які згадує ще Геродот⁵⁹. Цілком очевидно, що цей промисел відігравав неабияку роль як у внутрішньо-, так і у зовнішньоекономічній діяльності ольвіополітів. Сіль використовували, крім їжі, і для засолювання риби та м'яса, і у деяких хатніх виробництвах та ремеслах. Сіль була одним із небагатьох товарів, які могли експортуватися в усіх напрямках: і до еллінів, і до варварів.

Життєво необхідним для нормального розвитку господарства був видобуток гончарних глин і будматеріалів – каменю та будівельної глини. Поклади гончарних глин зустрічаються в усіх регіонах доволі часто, а от будівельні матеріали, а особливо – якісний камінь – у Надчорномор'ї є далеко не всюди. Через це у полісах Північно-Західного Причорномор'я, поряд з не дуже якісним місцевим вапняком, якого, очевидно, не вистачало, використовували будівельні глини, виготовляючи з них цеглу-сирець.

Якщо будівельне ремесло було спрямованим на задоволення винятково внутрішніх потреб, то продукція цілої низки інших ремесел, що розвивалися в античних державах Надчорномор'я, направлялася як на внутрішні, так і на зовнішні ринки.

До цих ремесел слід віднести, у першу чергу, металообробні – ковальське, бронзоліварне, ювелірне. При цьому варто зауважити, що ці ремесла значною мірою працювали на імпортній сировині. Лише боспорські ковалі могли вповні бути забезпечені сировиною місцевого виробництва, тоді як всі інші були змушені частково, як ольвійські, або й повністю, як херсонеські чи тірські, використовувати імпортну руду. Покладів же мідної руди чи руд дорогоцінних металів у Надчорномор'ї взагалі не було. Тим часом продукція металообробних ремесел з грецьких держав, особливо з Боспору і меншою мірою з Ольвії, у чималій кількості вивозилася до сусідніх племен, особливо скіфів.

До ремесел, які базувалися на місцевій сировині, і давали їй експортну продукцію, належало склоробне. Це ремесло ще з початку VI ст. до н. е. розвивалося на хорі Ольвії на Кінбурнському півострові⁶⁰. Виробництво скла потребувало як сировину, крім солі, про яку говорилося вище, також кварцових пісків і соди. Піски і сода добувалися у пониззі Дніпра та на берегах Ягорлицької затоки та Кінбурн-

ської коси. Через те виробництво скляних виробів розвивалося саме на поселеннях цього району, поблизу місць видобутку сировини і, що не менш важливо – неподалік лісових масивів, що постачали паливо.

Технологія виробництва скла не відзначалася досконалістю, в цілому відповідаючи загальному рівневі тогочасного склоробства. Ольвійські майстри виготовляли переважно невеличкі вироби, головним чином – прикраси з пастового скла: намистини, вставки до перснів тощо⁶¹.

Ще одним виробництвом, що базувалося на сировині місцевого походження, було виготовлення фарб, яке досягло значного рівня на Боспорі. Розписний тиньк та фарби широко використовувались у декоративному мистецтві: найбільш відомим прикладом використання останніх є настінні розписи боспорських склепів. Для виготовлення фарб використовували мінеральні пігменти, джерелом одержання яких слугували місцеві руди. Так, фарби жовтого, рожевого та червоного кольорів вироблялися з керченських руд та озалізненних вапняків-черепашників; оранжеву – з реальгару (сульфат миш'яку), який зустрічається у виходах залізних руд Залізного рогу на Тамані; синю – з вівіаніту (фосфат заліза), який часто зустрічається серед руд Керченського басейна⁶².

Торгівля. Ця галузь господарства відігравала надзвичайно важливу роль в економічному житті античних держав Надчорномор'я. Вище вже було показано, що цілу низку важливих для нормального життя античного суспільства товарів надчорноморські греки отримували лише, або переважно, з-за кордону. До таких товарів належали передусім руди кольорових і почасти чорних металів, маслинова олія та вино. Без міді та срібла було неможливо налагодити повноцінний грошовий обіг, без заліза – виробництво знярядь праці, а без вина та олії неможливим був би повноцінний грецький спосіб життя. Отже, із самого початку свого перебування на землях Надчорномор'я місцеві елліни мали створювати стабільні джерела експорту, за рахунок яких можна було б компенсувати вартість імпортованих товарів.

Для цього існувало два шляхи, які взаємно доповнювали один одного. Першим був розвиток експортно-орієнтованих галузей власного господарства, другим – налагодження посередницької та транзитної* торгівлі з місцевими варварами. Судячи з наявних даних, лише в експорті Херсонеса повністю переважали товари власного виробництва, тоді як інші античні держави поєднували обидва шляхи.

Традиційно головною статтею експорту всіх античних держав Надчорномор'я вважалося зерно. Вище вже говорилося, що лише Боспор міг постачати на експорт значні обсяги зерна, та й то за рахунок сіндо-меотського населення. Інші держави або взагалі були нездатними експортувати зерно, або могли це робити у незначних обсягах і до того ж нерегулярно.

Наскільки можна судити з наявних даних, основними експортно-орієнтованими галузями полісів Нижнього Подністров'я та Побужжя були скотарство та рибальство. Про експорт риби з цього регіону недвозначно говориться у періплі Псевдо-Скімна. Поза сумнівом, екпортувалася риба й з Боспору та Херсонеса. Крім риби, Боспор міг експортувати й скотарську продукцію. Особливо великим значення експорту цих товарів повинно було бути у перші півтора-два століття боспорської історії, коли сіндо-меотські племена ще не були підпорядкованими боспорській

* Наприклад, збирання мит за користування портом у Херсонесі.

владі. Цілком вірогідним виглядає й експорт солі, особливо з Ольвії, адже навряд чи технічні труднощі при перевезенні цього продукту морем були для греків неподоланими.

Не виключено, що й інші, допоміжні, галузі господарства також постачали експортну продукцію. Це стосується, насамперед, збирання лікарських трав та мисливства.

Що ж стосується посередницької торгівлі, то останнім часом в антикознавчих працях спостерігається тенденція, на протигагу колишній гіперболізації значення цієї галузі, зовсім відкидати важливість цього напряму торговельної діяльності античних держав. Однак аналіз структури і обсягів греко-скіфської торгівлі наочно демонструє, що асортимент та обсяги товарів, які постачалися греками своїм «варварським» сусідам, були достатньо значними. При цьому продукція, виготовлена безпосередньо у містах Надчорномор'я, особливо у сегменті дорогих престижних товарів, суттєво поступалася продукції, ввезеній із Середземномор'я. Цілком зрозуміло, що навзаєм греки також мали отримувати чималу кількість товарів. Детально асортимент скіфського експорту розглянуто у наступному розділі, зараз же будуть розглянуті лише ті товари, що постачалися безпосередньо до надчорноморських греків.

1. Худоба. Вище вже говорилося про імпорт ольвійськими та, можливо, боспорськими греками живої худоби зі Скіфії. Пік цього імпорту, за даними археozoології, мав припадати на другу половину V ст. до н. е.

2. Раби. Роль рабської праці у господарстві античних держав Надчорномор'я на сьогодні не може бути вповні з'ясованою через брак відповідних джерел, що дає змогу окремим авторам взагалі відкидати можливість скільки-небудь широкого її використання⁶³. Тим часом, інформація цілої низки епіграфічних документів свідчить про доволі широке використання рабської праці ще в добу архаїки і навіть про експорт рабів з Борисфену до Фанагорії⁶⁴. Відомо й про масовий відпуск рабів на волю в Ольвії під час облоги міста військами Зопіріона⁶⁵. Тому не можна сумніватись і у наявності попиту на «живий товар» у самих державах Надчорномор'я і в тому, що саме Скіфія була найнадійнішим джерелом його поповнення (детальніше див. наступний розділ).

3. Тваринницька сировина: вовна, шкіри тощо. Такого роду продукція також могла постачатися на ринки держав Надчорномор'я, одначе, зважаючи на конкуренцію з боку грецького тваринництва, більш інтенсивного за скіфське, вірогіднішим є її перепродаж до інших античних держав. Єдиним винятком тут міг бути Херсонес, з його слаборозвиненим тваринництвом.

4. Віск, хутра тощо. Скіфські промисли також могли бути джерелом постачання цілої низки товарів на античні ринки. Одначе, якщо віск міг закуповуватись переважно для власного вжитку (зокрема, для використання у ковальському та бронзолivarному ремеслах), то інші товари, такі як хутро чи боброва струмина мали в основному перепродуватися.

Власної продукції, а також товарів, одержаних від скіфів, грекам Надчорномор'я цілком вистачало для компенсації імпорту не тільки найнеобхідніших товарів, а й доволі широкого асортименту продукції. Крім згаданих вище товарів, до неї належать і керамічний та металічний посуд, і будівельна кераміка та інші будматеріали, зокрема мармур, і дорогі тканини, прикраси та парфумерія.

Широким було і коло торговельних партнерів античних держав Надчорномор'я. У добу архаїки і аж до іонійського повстання початку V ст. до н. е. їх основними торговельними контрагентами були поліси західного узбережжя Малої Азії та прилеглих островів, і передусім Мілет і його найближчі союзники – Хіос та ін. Пізніше дедалі більшу роль у торгівлі відіграють Афіни, які поступово починають ставити чорноморські поліси і під політичний контроль, включаючи їх до складу своєї морської держави, а під час Пелопоннеської війни взагалі на власний розсуд встановлюють квоти у торгівлі товарами з Надчорномор'я, повністю виключивши з неї своїх противників і навіть суттєво обмеживши союзників. Поразка Афін у Пелопоннеській війні послабила їх позиції, однак остаточно свобода мореплавства на протоках була встановлена лише після розгрому Афін Македонією. З цього часу головними контрагентами надчорноморських полісів у грецькому світі стають Пергам та Родос, а також поліси північного узбережжя Малої Азії, роль яких на надчорноморських ринках стає помітною ще у попередній період. Очевидно, непрямим стимулом налагодження внутрішньопонтійської торгівлі стала жорстка митна політика Афін, яка завдала чималої шкоди традиційним зв'язкам держав Надчорномор'я з торговельними партнерами басейну Егейського моря.

Не менш широким було і коло контрагентів на «континентальному» напрямку торгівлі держав Надчорномор'я. Воно включало і фракійські племена Подунав'я-Подністров'я, і населення Правобережного та Лівобережного Лісостепу, і племена Степової Скіфії – провідної сили регіону, і сіндо-меотські племена Прикубання. При цьому спостерігається певне розмежування сфер впливу в торгівлі з варварами. Так, поліси Нижнього Подністров'я, судячи з усього, обмежували свою посередницьку активність басейном Дністра. Ольвія активно торгувала з племенами Правобережного Лісостепу та скіфами Нижнього Подніпров'я та Побужжя-Поінгулля, меншою мірою – Лівобережного Лісостепу. Боспорський вплив переважав у Приазов'ї, Подонні, Прикубанні та, очевидно, у Лівобережному Лісостепу. Торгували боспоряни й у Подніпров'ї, однак у набагато менших обсягах, ніж ольвіополіти. Лише Херсонес не відігравав суттєвої ролі у греко-варварській торгівлі.

На жаль, реально оцінити обсяги товарних потоків, що проходили через надчорноморські порти, поки що не є можливим. Так само не можна оцінити кількісно і співвідношення товарів, що проходили транзитом через порти Надчорномор'я і тих, що осідали у тутешніх містах. Однак і на сучасному рівні знань можна однозначно твердити про важливість посередницької торгівлі у господарстві Боспору, Ольвії та полісів Подністров'я.

Грошовий обіг і фінансова справа. Історія грошового обігу античних держав Надчорномор'я, попри велику літературу з цього питання⁶⁶, досі містить багато дискусійних моментів як у датуванні та хронологічному співвідношенні окремих серій монет, так і в конкретних питаннях еволюції монетної справи. Тому в цьому параграфі буде окреслено лише основні тенденції розвитку монетної справи античних держав Надчорномор'я.

Усі торговельні операції в античних держави Надчорномор'я практично від самого початку існування проводилися у грошовій формі. Власні монети використовувались лише для внутрішнього обігу, тоді як у зовнішньоторговельних операціях – електрові чи золоті гроші, які виконували функції своєї рідної міжнародної валюти.

У класичну добу такою валютою були електрові статери міста Кізік, розташованого на азійському узбережжі Мармурового моря. В елліністичну добу їм на зміну приходять монети елліністичних правителів, спочатку – македонських царів Філіппа II та Олександра, а потім – статери Лісімаха. У надчорноморських державах уживалися заходи, аби запобігти надходженню цієї валюти на внутрішні ринки, як засвідчує відомий ольвійський декрет Каноба⁶⁷. На території поліса кізікіни підлягали обов'язковому обміну на місцеву монету за фіксованим курсом.

Місцеві, на початку дуже специфічні, монетні системи почали виникати рано. Очевидно, ще наприкінці VII ст. до н. е. у мілетських колоніях західного та північно-західного узбережжя Чорного моря – від Одессосу у Фракії до Борисфену – в обігу з'являються так звані монети-стрілки. Походження цього специфічного типу монет залишається до кінця нез'ясованим (вірогідним є його фракійське походження), однак у грецьких містах вони виконували роль внутріполісної монети. З другої половини VI ст. до н. е. у двох найбільших полісах Надчорномор'я – Пантікапеї та Ольвії – починається творення власних монетних систем, відмінних одна від одної.

В Ольвії на початку випускалися тільки мідні монети, переважно у формі дельфінів – так звані ольвійські дельфінчики*. З початку V ст. до н. е. в грошовий обіг вводяться литі асси, а з середини цього століття – срібні статери.

У Пантікапеї монетна система від самого початку базувалася на карбуванні винятково срібних монет, і лише з об'єднанням Боспору в єдину державу у грошовий обіг, разом зі сріблом, вводяться мідні та золоті монети. Останні карбувалися у добу найвищого піднесення Боспору – у другій та третій третинах IV ст. до н. е. Інші поліси Надчорномор'я почали випуск монети суттєво пізніше: Херсонес на початку IV ст. до н. е., а Тіра – у середині цього століття.

Що стосується фінансової системи окремих надчорноморських держав, то на сьогодні у розпорядженні дослідників є надто фрагментарні дані про її організацію. Так, наприклад, відомо про практику віддачі на відкуп збирання податків в Ольвії елліністичного часу, проте сама структура податкової системи залишається неясною⁶⁸. Це змушує відмовитись від спроб навіть дуже загальної реконструкції фінансової системи античних держав Надчорномор'я.

Розвинені товарно-грошові відносини сприяли появі у грецькому світі загалом, і у державах Надчорномор'я зокрема професійних фінансистів: мінняйлів-«валютників», лихварів і трапедзитів – «протобанкірів» античності. Вперше в історії трапедзити почали оперувати грошима вкладників, зокрема спрямовуючи їх на кредитування античних підприємців. Так, наприклад, в Афінах – економічно найрозвинутішому полісі Греції класичного періоду – трапедзити надавали позики на відкриття ергастеріїв – великих ремісничих майстерень, що використовували рабську працю, а також на організацію гірничих підприємств у Лаврійських копальнях⁶⁹.

Перші відомості про діяльність грецьких лихварів у Надчорномор'ї належать до кінця VI ст. до н. е.: у листах на свинцевих пластинах з території Ольвійського поліса згадуються лихварські операції, а місцеві лихварі навіть вели своєрідні «бухгалтерські книги»⁷⁰. Масштаби їх діяльності з часом стають доволі значними: так,

* Це, зокрема, пов'язано зі зміною в ідеологічному житті поліса, де на зміну домінуючому культу Аполлона Ієтроса, символом якого була стріла, приходив культ Аполлона Дельфінія.

ольвійський багач Протоген міг під час фінансової кризи рідного поліса з власної кишені покривати дефіцит держбюджету, а херсонесит Аполлоній – кредитувати сусідній Ольвійський поліс.

Надчорноморські фінансисти провадили різні грошові операції: і кредитування приватних осіб, і надання позик цілим полісам, і валютно-обмінні операції. Відсутні відомості про ведення операцій із внесками – тобто роду діяльності, який відрізняв трапедзитів від звичайних лихварів. Саме ведення операцій з відсотковими внесками і може вважатися початком банківської справи. Тому існування справжніх трапедз у державах Надчорномор'я поки що не доведено.

2. Господарство племен Степової Скіфії VI–IV ст. до н. е.

I тисячоліття до н. е. було часом, коли у степовій зоні Євразії, до якої входить і український степ, виникає та утверджується нова форма господарства – кочове скотарство.

Процес виникнення і становлення цієї форми відтворювальної економіки був доволі складним. Дослідники зазначають, що вже у середині II тис. до н. е. у народів, які проживали в степовій зоні, були створені достатні передумови для переходу від комплексного скотарсько-землеробського господарства до кочівництва. Однак протягом п'яти століть цей процес так і не рушив з місця. Очевидно, що в умовах вологого клімату цього часу кочове скотарство не мало переваг чи, скоріше, старі форми господарства цілком задовольняли потреби населення. Потрібен був масштабний поштовх ззовні, аби ситуація змінилася. Таким поштовхом стали глобальні кліматичні зміни на зламі II та I тис. до н. е.

З кінця II тис. до н. е. починається масштабна аридизація клімату⁷¹. Наслідком цього стає масове пересихання степових річок, у заплавах і надзаплавних терасах яких знаходились родючі орні землі, що їх експлуатували землероби зрубної та особливо сабатинівської культур доби пізньої бронзи. Частина «сабатинівців» була змушена залишити свої землі, інші – ті, що були творцями білозерської культури, вдалися до структурної перебудови своєї економіки, в якій все більшу роль відіграло скотарство і все меншу – землеробство⁷². Одначе, судячи з археологічних і археобіологічних даних, остаточний перехід «білозерців» до кочівництва так і не відбувся.

Поширення у надчорноморських степах кочової форми скотарства припадає на X–IX ст. до н. е., коли тут з'являються прибульці зі сходу, де через більшу континентальність клімату процес аридизації проходив швидше, і перехід до кочового скотарства відбувся раніше. Це було населення, яке залишило по собі пам'ятки чорногорівського та новочеркаського типів. Ще недавно воно ототожнювалось з історичними киммерійцями⁷³. А справжнє піднесення та розквіт господарства ранніх кочовиків припадає вже на наступну, скіфську, добу.

Згідно з сучасними хронологічними розробками, скіфська доба у степах Надчорномор'я розпочалася у VIII ст. до н. е. Одначе кількість археологічних пам'яток перших двох століть цієї доби – так званого ранньоскіфського періоду – у степовій зоні є дуже малою. Це дає змогу дослідникам вважати населення степу ранньоскіфського періоду вкрай нечисленним. Щоправда, цей факт може мати й зовсім інше пояснення: вкрай нестабільну політичну обстановку. Подібна ситуація

у надчорноморських степах склалася, наприклад, наприкінці IX – початку XI ст. н. е., коли тут проходили численні орди угрів, печенігів і торків, що не залишили по собі майже ніяких археологічних об'єктів. Та сама картина спостерігається і на початку половецького панування⁷⁴. Маршрутом, яким пізніше пройшли угорські племена, у VII–VI ст. до н. е. пройшло дві «скіфських» орди, одна з яких у середині VII ст. до н. е. осіла у Трансільванії, а друга, більша, півстоліттям по тому опанувала степи Альфольду⁷⁵. Навряд чи б вони йшли так далеко на захід, якби не намагалися відірватися від ворогів.

Іншим проблемним питанням є співвідношення «ранніх скіфів» VIII–VII ст. до н. е. з історичними скіфами VI–IV ст. до н. е.: чи були останні нащадками перших, чи завойовниками, які захопили їхні землі. Тому економіка ранніх скіфів у цій роботі залишається в основному поза розглядом.

Основою економіки скіфів, як і будь-яких кочовиків, було тваринництво. Як показують дослідження фахівців-кочовикознавців, протягом тривалого перебування кочовиків в одній місцевості їх скотарське господарство поступово еволюціонує від більш рухливих форм – до менш рухливих. При цьому слід підкреслити, що відносно м'який клімат Надчорномор'я, з його вологими сніжними зимами, і наявність великих річок з багатими заплавами угіддями були додатковим стимулом для переходу до напівосілих форм скотарства, і саме скіфи були першими зі степовиків Надчорномор'я, господарство яких пройшло цю еволюцію.

Першою стадією еволюції господарства кочовиків, після приходу на нове місце і «здобуття нової батьківщини» є стадія невпорядкованих перекочівок, або «табірного кочування» (за С.Плетньовою). На цьому етапі місця для перекочівок ще відносно багато, угіддя не поділені, а відсутність стабільності у степу змушує кочовиків триматись доволі великими групами. У такій ситуації кочовики ще не мали постійних стійбищ, відсутніми були й родові кладовища, бо їх ще не було можливості надійно охороняти. Відповідно, археологічними пам'ятками цього періоду є винятково одиночні поховання: чи то впущені в кургани попередніх епох (у випадку скіфів – до курганів доби бронзи), чи то просто старанно приховані ґрунтові поховання. Останні, до речі, взагалі потрапляють під заступ археолога випадково, а більшість із них залишається невідомою або нищиться в ході господарської діяльності людини.

Саме такий характер мають археологічні пам'ятки усього ранньоскіфського періоду та початку середньоскіфського. Протягом VI ст. до н. е., мірою укорінення скіфів на новому місці перебування, в їхньому господарстві відбулися якісні зміни, що мало наслідком появу нових типів археологічних пам'яток.

На *другому* етапі еволюції кочового господарства відбувається впорядкування маршрутів перекочівок і як наслідок – поділ пасовищних угідь. Відповідно виникають постійні зимівки та літвіки, а біля них – стаціонарні могильники⁷⁶. Такого типу пам'ятки поширюються в українських степах протягом VI–V ст. до н. е., а в окремих районах переважають аж до кінця IV ст. до н. е.

На *третьій* стадії еволюції постійні зимівки починають перетворюватись на стаціонарні поселення. Тут уже не сезонно, а постійно починають мешкати люди – з числа найбідніших кочовиків, які втратили худобу, або полоняників. Змінюється і напрям їхньої господарської діяльності: поселенці починають активно займатися землеробством і ремеслом.

Відповідним чином змінюються й археологічні залишки. На цьому етапі на місці окремих місцезнаходжень із невиразним культурним шаром з'являються стаціонарні поселення із виразними залишками господарчої, зокрема й ремісничої діяльності. Такі поселення у Степовій Скіфії починають виникати ще з кінця V ст. до н. е. і протягом IV ст. до н. е. у значній кількості існують по обох берегах Нижнього Дніпра. Поодинокі стаціонарні поселення кочовиків відомі також у Нижньому Подністров'ї, Нижньому Поінгуллі, а вірогідно – і у Передгірному Криму*⁷⁷. При цьому, враховуючи повну або майже повну відсутність подібного роду пам'яток у басейні Південного Бугу та у Приазов'ї, можна дійти висновку, що процес трансформації кочового скотарства у напівкочове відбувся не на всій території степу, а лише у найбільш сприятливих для цього районах, головним з яких було Нижнє Подніпров'я**. На інших територіях продовжували практикувати більш рухливі форми скотарського господарства.

Відповідно до змін форм кочового скотарства від більш до менш рухливих, змінювалися довжина і напрямки сезонних перекочівок, зазнавав трансформації і видовий склад скіфської худоби.

Почнемо з трас сезонних перекочівок. Найменш усталеними вони були на першому етапі розвитку кочового скотарства, коли вільних пасовиськ було ще багато, і їх розділ між окремими групами кочового населення (племенами чи айлами) ще не відбувся остаточно. Цілком очевидно, що перекочівки не були хаотичними, і їх загальний напрямок визначався станом пасовищних угідь різних районів степу в різні пори року. Скоріш за все, зимівники розташовувались у південній підзоні степу – поблизу подів і степових блюдець, що розташовані у Сухому степу, у заплавах нижніх течій річок, а також на узбережжі прісноводного в ті часи Азовського моря (фактично – величезного озера). На літо скіфи підкочовували на північ – аж до кордонів Лісостепу***. Тобто перекочівки здійснювались у меридіональному напрямку, подібно до того, як кочували монголи у XIII–XIV ст.⁷⁸ Загальна довжина таких маршрутів могла бути доволі значною. Визначити їх точніше навряд чи є можливим через брак «маркерів» у вигляді курганів чи стійбищ, які б позначали початкові та кінцеві пункти перекочівок.

З переходом скіфів до другої стадії кочування, після поділу угідь між окремими племенами та їх підрозділами, траси перекочівок стали постійними, а поблизу зимівників і, можливо, літівок, почали з'являтися курганні могильники. Це, а також знахідки решток стійбищ, дає змогу більш точно визначати напрямки сезонних перекочівок скіфів.

Якими ж були ці маршрути? Це питання потребує проведення спеціального

* Поселення, що знаходились на території грецьких держав, головним чином – Боспорського царства – тут не розглядаються, оскільки скоріш за все вони були складовою частиною сільської округи античних держав.

** Справедливості заради слід наголосити, що відсутність знахідок пам'яток скіфської осілости у деяких регіонах може мати не об'єктивний, а суб'єктивний характер. Так, зимівники скіфів Приазов'я, очевидно, затоплені водами Азовського моря, а культурний шар скіфських поселень Кримських передгір'їв міг бути знищений при побудові на їх місці пізньоскіфських городищ.

*** Чи не була регулярна поява кочових орд на кордонах Степу та Лісостепу однією з головних причин появи тут цілої системи городищ?

дослідження із залученням усього масиву археологічних даних: як даних про розташування основних груп поховальних пам'яток, так і відомостей про місцезнаходження стійбищ. Однак навіть за попереднього аналізу інформації не важко помітити, що найбільший відсоток поховань концентрується у придатних для зимівлі худоби місцях: у районі Дніпровських та Бузьких плавнів, на узбережжі прісноводних у той час Азовського моря та Сивашу⁷⁹, у передгір'ях Кримських гір. Дещо менший відсоток поховань розташовується на півночі степової зони, зокрема і на кордоні з лісостепом, а ще менший – у степу південніше других та північніше перших.

Якщо виходити з того факту, що більша частина могильників кочовиків виникає поблизу зимівників, а менша – літвників, то можна дійти висновку, що майже по всій території степів Надчорномор'я на той час практикувалися перекочівки у меридіональному напрямку. Єдиним районом, де у цей час не можна виключати переважання широтних перекочівок, було Нижнє Подніпров'я, район, де вже у цей час спостерігається концентрація найбагатших скіфських курганів⁸⁰. Щоправда, слід зазначити, що, скажімо, поховання скіфів у цей час у межиріччі нижньої течії Орелі й Самари зустрічаються набагато частіше, аніж у наступний період, коли майже всі вони концентруються нижче порогів. Тобто принаймні на лівобережжі Дніпра можна припускати поширення меридіональних перекочівок.

Із подальшим зростанням населення, викликаним стабілізацією обстановки в степу, та відповідним зростанням чисельності стад, у кочовиків виникає потреба у заготівлі додаткових кормів на зиму, чого можна було досягти вироццанням зернофуражних культур. Одночасно зерно цих культур могло слугувати і харчами для самих кочовиків. Цією справою, дуже непрестижною в кочовому суспільстві, могли займатися або найбідніші кочовики, що втратили власну худобу, або, меншою мірою, раби чи вільновідпущеники з числа полонених. Зайняття землеробством вимагало постійної осілості. У скіфські часи процес перетворення сезонних зимівників на стаціонарні поселення чітко фіксується археологічно у період кінця V – початку IV ст. до н. е. головню у Нижньому Подніпров'ї⁸¹.

Загальні зміни способу господарювання мали наслідком і зміни у структурі стада (про це детальніше йтиметься нижче), а це, у свою чергу, внаслідок меншої рухливості стад, приводило до скорочення довжини маршрутів, що стають здебільшого субширотними: заплава – вододіл⁸². Зрозуміло, що процес переходу від кочового до напівкочового господарства через відмінності у ландшафті та гідрології різних районів степу проходив з неоднаковою швидкістю. У багатьох районах він так і залишився незавершеним.

Розглянемо чотири головні райони скіфських кочовищ у Надчорномор'ї: район степового Побужжя-Поінгулля, район Нижнього Подніпров'я, Приазовський і Кримський райони*.

У степовому Побужжі та Поінгуллі археологами були відкриті лише окремі

* Район Нижнього Подоння розташований поза межами сучасної України, а тому в цій роботі не розглядається. Що ж до району Нижнього Подунав'я, Нижнього Подністров'я та Буджаку, то тут починаючи з V ст. до н. е. з'являється доволі чисельне гетське населення, що переводить їх із категорії «суто скіфських» до «мішаних», зі своїми, поки що не до кінця вивченими, особливостями.

скіфські зимівники, розташовані у пониззі Інгулу, виникнення яких датується кінцем V ст. до н. е.⁸³ Очевидно, масив Бузьких плавнів у районі Миколаєва (тобто саме у місці впадіння Інгулу до Південного Бугу) та заплава останнього, а також розташовані неподалік численні невеликі поди, були місцем зимівлі основної частини скіфських племен цього району*. Можливо, що інша частина цих племен зимувала східніше – у районі нижньої течії Інгульця та його притоки Вісунь, де Б.М.Мозолевським було відкрито курганний могильник⁸⁴. Що ж стосується літiвок, то, судячи з розташування курганів, напевно, вони знаходилися там само, де й у попередній період – на півночі степової зони, на кордоні з лісостепом. Це означає, що траси перекочівок були меридіональними, а відповідно, скотарство племен цього району залишалось на другій стадії розвитку.

Нижнє Подніпров'я, як вже зазначалося вище, було районом найбільш масштабної скіфської осілости. Саме тут найбільш повно відбувався перехід до напівкочового, а затим, очевидно, і до напівосілого скотарства. Н.Гаврилук було здійснено детальну реконструкцію маршрутів сезонних перекочівок скіфів цього району на прикладі тих груп, які зимували у районі Кам'янського городища⁸⁵. З початком водопілля стада переганяли на високі вододіли, а з настанням літньої спеки скіфи переганяли їх ближче до заплави річки Велика Білозерка. В осінньо-зимовий сезон скіфи відкочовували до Дніпра, використовуючи пасовиська на піщаних дюнах. При такій структурі перекочівок їх довжина була невеликою, а напрямок – переважно меридіональним. Це дозволяло максимально повно використовувати пасовищні ресурси регіону, проте і екологічне навантаження на них ставало все більшим.

Археологічними дослідженнями встановлена можливість існування неукріплених поселень IV ст. до н. е. у передгір'ях Кримських гір, на місці яких пізніше було побудовано пізньоскіфські городища (див. наступний розділ)⁸⁶. Отже, судячи з усього, зимівники кримських скіфів** розташовувались саме там, де в наступні історичні епохи знаходились зимівники кочовиків середньовіччя, аж до кримських татар включно. Це дозволяє вважати подібною і систему перекочівок, яку за численними аналогіями можна назвати «вертикальною». Щоправда, скіфи не мали змоги використовувати альпійські луки кримських яйл, що в цей період ще перебували під контролем таврів. Тому стада переганяли з передгір'їв у степ і назад.

Лише для Приазовського регіону в нашому розпорядженні наявні писемні джерела, які нехай і в дуже загальних рисах, але все ж говорять про траси перекочівок***. За інформацією Страбона⁸⁷, кочовики на зиму випасають худобу біля «боліт Меотіди» (тобто на заболочених берегах прісноводного Азовського моря), а влітку переганяють її на рівнини, тобто на північ. Отже, і в цьому регіоні, як і у Побужжі, переважали перекочівки меридіонального напрямку. На жаль, у нашому розпорядженні немає археологічних даних про рівень розвитку осілости у скіфських племен

* До речі, й регулярне тривале перебування царя Скіла з військом у районі Ольвії (Hdt., IV, 78, 3-5) могло бути не чим іншим, як регулярною підкочівлею на зимівлю до Нижнього Побужжя скіфської орди. Саме цим, можливо, пояснюється запустіння ольвійської хори у V ст. до н. е., а її відновлення – перенесенням зимівників північніше.

** Те, що на жодній з пам'яток не збереглося непорушеного культурного шару, нібито вказує, що це були саме зимівники, а не стаціонарні поселення.

*** Навряд чи можна точно встановити, відносяться ці дані до скіфського чи до сарматського часу, однак малоімовірно, аби траси перекочівок у ці періоди суттєво різнилися.

Приазов'я, оскільки територія, де розташовувались їхні зимівники, нині затоплена водами Азовського моря. Тож не існує можливості більш-менш точно визначити рівень розвитку осілости у приазовських скіфів, а отже, і визначити форму їх скотарства: кочове з постійними зимівниками чи напівкочове.

Як не були постійними форми випасу, так само відповідно до способу кочування змінювалась і питома вага різних видів худоби, що їх розводили скіфи.

Так, на етапі табірного кочування степовики розводили переважно рухливі види худоби – коней та овець⁸⁸. Велику рогату худобу могли й взагалі не розводити, особливо на найраніших стадіях табірної кочування, під час довгих перекочівок*. Підтвердити цю загальну картину конкретними остеологічними матеріалами, на жаль, неможливо, саме з тих причин, з яких у розпорядження дослідників не потрапляють поховальні пам'ятки ранніх скіфів. Однак в адекватності цієї картини навряд чи доводиться сумніватись, зважаючи на загальні закономірності розвитку будь-якого кочового суспільства.

З переходом до більш усталених форм кочування співвідношення різних видів тварин у стаді кочовиків починає зазнавати доволі вагомих змін. Поступово починає зростати питома вага великої рогатої худоби. Особливо велике значення, на думку С.А.Плетнєвої, розведення цих тварин відіграло у господарстві тих племен, які мали у розпорядженні значні площі лучних заплавної пасовиськ, тоді як у різнотравно-ковилових степах переважало конярство⁸⁹.

Ще більші зміни настають з початком осідання скіфів на землю. Все більшу питому вагу в їхньому господарстві відіграє розведення великої рогатої худоби і все меншу – конярство і вівчарство. Осіла частина скіфів починає розводити і свиней, що було неможливим за рухливого способу життя. На скіфських пам'ятках Нижнього Дніпра серед остеологічних решток кістки великої рогатої худоби становлять від 50 до 60%⁹⁰, тоді як коні – лише чверть, а вівці від 7 до 17,7%⁹¹. Решток свиней небагато – до 2%⁹², що дало змогу Н.Гаврилюк цілком слушно припустити, що ця галузь тваринництва лише почала розвиватися⁹³.

Як відомо, на поселеннях залишалася лише найбідніша частина степовиків, тоді як інша, а особливо найбагатші – продовжували кочувати. Очевидно, саме останні у своїх величезних стадах практикували селекцію, яка мала наслідком найвищі досягнення скіфського тваринництва: виведення порід високоякісних бойових коней і тонкорунних овець.

Археологи вказують, що більшість скіфських коней були малорослими, близькими за зовнішнім виглядом до алтайських та монгольських коней⁹⁴. Однак поряд з ними скіфи розводили й інших, тонконогих і рослих коней, подібних до арабських⁹⁵, залишки яких зустрічаються у курганах вищої знаті. Для виведення подібних порід скіфи використовували такі прийоми, як інбридинг⁹⁶. Очевидно, саме таких коней, згідно з відомостями «Історії проти язичників» Павла Оросія⁹⁷, македонці за наказом Філіппа II використали для покращення власних порід.

Скіфські вівці, судячи з відомих зображень на витворах торевтики, відрізнялися руном підвищеної якості і зовні нагадували сучасних цигайських овець⁹⁸.

* Однак навряд чи скіфи навіть на ранніх етапах своєї історії зовсім не розводили велику рогату худобу. Про протилежне виразно свідчать дані археозоології, згідно з якими саме у скіфів ольвійські греки запозичили комолу породу цієї худоби.

Відомо, що руно цигайських овець відрізняється високою якістю, наближаючись до руна мериносів. Руно саме такого типу було знайдено у скіфському кургані V ст. до н. е. в Криму. Високоякісна вовна була привабливим товаром на зовнішніх ринках. Виведення і підтримання таких порід також було неможливим без цілеспрямованої селекції.

Одначе, говорячи про селекційні успіхи скіфських тваринників, не можна випускати з виду той факт, що вони жодним чином не впливали на інтенсифікацію самих способів господарства. Адже відомо, що кочове скотарство не відрізнялося високим технологічним рівнем, завжди мало екстенсивний характер. Його кормова база, особливо там, де не відбувся перехід до напівкочового скотарства, надто залежала від кліматичних умов. Через це у степу час від часу після посушливих років траплявся масовий падіж худоби, наслідком чого ставав голод. У Надчорномор'ї певною «страховкою» на цей випадок було використання лучних заплавних угідь, врожайність яких менше залежить від посухи, ніж степових вододільних. Ще більш надійним захистом від природних катаклізмів було вирощування зернових культур, які б могли йти як на харчування людей, так і на корм худобі.

Землеробство. Землеробство у кочовиків за об'єктивних обставин, таких як відсутність навичок і відповідних знарядь, завжди мало доволі примітивний характер. Степовики, і скіфи зокрема, обробляли лише ті землі, які легко підняти найпростішими знаряддями, і де не потрібно було провадити заскладних для кочовиків агротехнічних заходів зі збереження ґрунтової вологи, що є вкрай необхідним у степу. Такими землями були ґрунти високих заплав і надзаплавних терас. Тому й не дивно, що найбільшою зоною скіфського землеробства у степу був район Нижнього Дніпра, де розташовані найбільші у Надчорномор'ї масиви заплавних земель.

Згідно з результатами археологічних досліджень, скіфські землероби Нижнього Подніпров'я користувалися переважно, якщо не винятково, найпростішими знаряддями для обробітку ґрунту – мотиками та заступами⁹⁹. Знахідки деталей орних знарядь – рал – тут поки що невідомі. Не виключено, що останні не використовувались скіфами взагалі. Заступ і мотика не є тими знаряддями, якими можна підняти степову цілину, особливо у північній підзоні степів, де шар степової повсті є особливо потужним. Низькому рівневі технічної оснащеності мав відповідати і рівень агротехніки: навряд чи скіфи використовували якусь більш складну систему землекористування, аніж переліжна.

Вирощували скіфи головним чином той набір рослин, що був типовим для кочовиків, які щойно починають переходити до землеробства: у ньому виразно домінують просо та ячмінь¹⁰⁰. Ці рослини, з одного боку, поряд з молочними продуктами завжди становили основу харчування кочовиків, а з другого – являють собою цінні фуражні культури.

Певною особливістю землеробства скіфів Нижнього Подніпров'я була наявність серед культур, що ними активно вирощувались, полби-двозернянки – культури, зовсім нетипової для землеробства кочовиків і водночас дуже характерною – для осілих землеробів лівобережного Лісостепу цього періоду (див. наступний розділ). Можливо, причиною появи полби в осілих скіфів була присутність серед них полонених «лісостеповиків», які принесли з собою свої культурні рослини, але поки це залишається лише припущенням.

Промисли. Певну роль у господарстві скіфів відігравали промисли: головним чином мисливство, значно меншою мірою – рибальство, бортництво та збиральництво.

Мисливство завжди відігравало значну роль у житті кочовиків. Відомо, що облавне полювання було улюбленою розвагою кочової знаті. Проте більш важливим є те, що дикі копитні є пасовищними конкурентами домашньої худоби, і за умови освоєння більшої частини степових пасовиськ їх винищення було необхідною передумовою для розширення кормової бази цього екстенсивного виду тваринництва. Крім того, чимало видів степових тварин були вельми цінними у промисловому відношенні, чиє хутро (і з-поміж інших горностаїв і куниць), жир (байбаків), струмина (бобрів) могли не тільки йти на власні потреби, а й бути цінним предметом експорту.

Рибальство у господарстві більшості кочових суспільств не відігравало скільки-небудь суттєвої ролі. Однак були й промовисті винятки: наприклад, у прикаспійських туркменів рибальство, разом зі скотарством, було основною галуззю господарства. Що ж стосується скіфів, то на час їхньої появи у Надчорномор'ї рибальство ще не відігравало практично жодної ролі в їхньому господарстві. Адже навіть на поселеннях та у могильниках Нижнього Подніпров'я – головної зони скіфської осілости, де існували якнайкращі передумови для розвитку цієї галузі, – знахідки решток риби у шарах VI–V ст. до н. е. повністю відсутні. Щойно на пам'ятках IV ст. до н. е. такі рештки починають з'являтися. Наймасштабніша знахідка такого роду походить з поселення Лиса Гора¹⁰¹. Цікаво, що там переважали рештки осетрових, до того ж середнього та великого розміру. Вилів осетрових вимагає наявності певних навичок і відповідного спорядження (човни, ставні сіті, неводи тощо), які навряд чи були набуті скіфами самостійно за такий відносно короткий термін. Скоріше, у цьому разі можна припускати запозичення технологій у грецьких рибалок Нижнього Побужжя.

Ремесла та хатнє виробництво. Рухливий спосіб життя кочовиків аж ніяк не сприяв появі у них високоспеціалізованих ремесел. Власне, процес подібної спеціалізації розпочався лише з початком процесу осідання скіфів на землю. Абсолютна ж більшість виробів, що їх виготовляли скіфи, робилася в хатніх умовах. До таких хатніх виробництв належали передусім всі пов'язані з переробкою скотарської сировини: прядіння та ткацтво, виготовлення повсті, чинбарство та лимарство, обробка кістки тощо.

Мабуть, єдиним очевидним винятком з переліку хатніх виробництв була металообробка: бронзоліварне та ковальське ремесла. Однак початок виокремлення їх як професійних ремесел, а точніше – одного професійного ремесла – можна віднести лише до початку періоду скіфської осілости. До цього часу потреби скіфів у виробках з металу задовольнялися винятково, або майже винятково, за рахунок імпортової продукції: частково з античних держав, а частково – з металургійних центрів Лісостепу, таких як Більське городище. Лише гіпотетично можна припускати існування серед кочовиків особливого прошарку майстрів-ковалів, подібних до туarezьких енаденів¹⁰². Характерно, що такого роду майстри, які рухаються разом з усім племенем, і відповідно мають лише переносний реманент, здебільшого займаються не виготовленням нових, а полагодженням старих речей. Це добре кореспондується з висновками фахівців з палеоремесел, які припускають існуван-

ня саме такого типу діяльності у скіфських майстрів Побужжя¹⁰³. Одначе оцінити питому вагу їх діяльності у забезпеченні скіфів виробами з заліза чи бронзи за браком відповідних джерел поки що неможливо.

Ситуація із технологічним рівнем та асортиментом виробів скіфської металообробки докорінно змінюється із виникненням у степу власне скіфських стаціонарних поселень на Нижньому Дніпрі. Саме в умовах осілого життя утворюються можливості для розвитку власного повноцінного ремісничого виробництва. Так, на Кам'янському городищі виникають стаціонарні металообробні майстерні, в яких водночас вироблялася і бронзоливарна, і ковальська продукція. Останній факт є яскравим свідченням того, що рівень спеціалізації виробництва на цьому, чи не єдиному металургійному центрі Степової Скіфії, був значно нижчим не тільки від рівня античних майстрів, а й від рівня майстрів Лісостепу, де йшов процес розділення цих ремесел¹⁰⁴.

Асортимент виробів, що їх виготовляли ремісники Кам'янського городища, в основному вичерпувався дрібними господарськими виробами, деталями кінської зброї та окремими видами озброєння, такими як наконечники стріл та пластини для панцирів¹⁰⁵. Тобто асортимент продукції був явно замалим для того, щоб задовольнити всі потреби степовиків у виробах з металу.

Серед хатніх виробництв Скіфії, що переробляли скотарську продукцію, найбільш розвиненим, очевидно, було косторізне. Найвищим рівень його розвитку був на поселеннях осілих скіфів, де розпочався процес перетворення його на ремесло. На Кам'янському городищі було відкрито рештки «садиби», в якій знаходилася майстерня з виробництва предметів з рогу та кістки¹⁰⁶. У цій майстерні виготовлялися кістяні руків'я для знарядь праці, передусім ножів і шил. У цій самій «садибі» вироблялися і залізні частини цих знарядь, а готова продукція доволі масово постачалася в основному до скіфів Нижнього Подніпров'я¹⁰⁷. Одначе навіть тут, у «своєму» регіоні, скіфські майстри стикались із серйозною конкуренцією з боку античних ремісників і майстрів Лісостепу, рівень технології в яких був вищим. Останнє особливо стосувалося греків, які використовували токарний станок, невідомий скіфам, і мали можливість виготовляти ширший асортимент товарів, до того ж вищої якості.

Більшість простих у виготовленні кістяних виробів, таких як наконечники стріл, виготовлялися багатьма скіфами в хатніх умовах. Відповідною була й їхня якість. Недарма багаті скіфи використовували кулеподібні кістяні наконечники, виготовлені іноземними майстрами¹⁰⁸.

Чинбарське виробництво для зручності зазвичай розвивалося у комплексі з обробкою кістки. Кушнірство та лимарство забезпечували скіфів і одягом, і зброєю, і бурдюками й іншим реманентом і мали майже винятково хатній характер і відповідний технологічний рівень. Лише на Кам'янському городищі ці виробництва мали вищий технологічний рівень, хоча й тут практикувалися у комплексі з косторізним та супутнім ковальським: майстри повністю розбирали туші тварин, обробляючи як кістку та ріг, так і шкіри та меншою мірою хутро. Знаряддя для цього, як вже говорилося вище, вони виробляли самі.

Ще менш спеціалізованими були виробництва, зайняті переробкою вовни: виготовлення повсті, прядіння, ткацтво та в'язання. Прядіння та ткацтво у скіфів, як власне, і усіх кочовиків, високим технологічним рівнем не відзначалося. Недарма ж

скіфи запозичували деякі типи пряслиць з Лісостепу та використовували веретена, виготовлені грецькими майстрами¹⁰⁹. З етнографічних джерел відомо, що кочовики зазвичай користувалися примітивним горизонтальним верстатом, основу для якого натягували на вбиті в землю кілочки. Такий верстат дозволяв виготовляти тканини лише найпростіших типів плетіння, і в цьому значно поступався навіть не дуже досконалому вертикальному верстату, поширеному в античних державах та у племен Лісостепу. Останній, через свою громіздкість, міг використовуватись лише осілими скіфами. І дійсно, знахідки керамічних пірамідальних грузил від вертикального верстата відомі на Кам'янському та Капулівському городищах¹¹⁰. Скоріше за все, місцеві скіфи запозичили його в ольвійських греків. У цілому ж, очевидно, скіфи могли забезпечувати себе в повному обсязі повстю та простим одягом та взуттям, тоді як більш якісний, зокрема, парадний, одяг міг лише імпортуватися.

Відносно меншу роль у господарстві скіфів відігравали інші хатні виробництва: обробка каменю, дерева тощо.

Однак існувала ще одна сфера діяльності, яка вимагала значно вищого, аніж звичайний, рівня знань та спеціалізації: це поховально-культова сфера. Йдеться про будівництво монументальних курганів, що вимагало цілого комплексу спеціальних архітектурних та інженерних знань, а також про виготовлення кам'яних скульптур¹¹¹. Імовірно, що у скіфському суспільстві на різних етапах його розвитку (для скульпторів це в основному VI–V ст. до н. е., для «будівничих» – V–IV ст. до н. е.) існували відповідні групи майстрів-фахівців, чий рівень знань виходив далеко за межі «хатнього виробництва».

Обмін і торгівля. Перш ніж говорити про роль і місце торговельних відносин у господарстві племен Степової Скіфії, необхідно зробити кілька зауважень про значення торгівлі у життєдіяльності кочових суспільств взагалі. Дослідники-кочовикознавці, історики й етнографи, здавна звертали увагу на той факт, що кочове суспільство не здатне вповні забезпечити себе всією необхідною для нормальної життєдіяльності продукцією¹¹². Для нього необхідним є приток ззовні низки життєво важливих товарів: це і зерно, і вироби з металу, зокрема і виробничі знаряддя та зброя, і ціла низка інших. Окрему статтю імпорту становили речі престижного вжитку, необхідні для внутрішнього перерозподілу в рамках «степових імперій»¹¹³ – вина, дорогий одяг, ювелірні вироби тощо.

Зрозуміло, що скіфи в цьому відношенні не становили винятку. Археологічні дослідження показали, що могильники скіфської знаті були заповнені ювелірними виробами переважно грецького походження, амфорами з дорогими винами, коштовними тканинами та одягом, виробленими у Середземномор'ї, коштовною зброєю. Зрозуміло, що простим скіфам такі вироби були, так би мовити, «не по кишені» (і не за статусом). Однак зерно для каші чи недороге вино, прості, проте якісні тканини чи металеві вироби, виготовлені майстрами грецьких міст та лісостепових центрів, могла дозволити собі більшість скіфів.

Щоправда, на Нижньому Дніпрі, де скіфське господарство мало куди повнішу галузеву структуру, аніж в інших районах, можливо, місцеві скіфи і могли себе повністю забезпечити принаймні зерном і рядовою продукцією ремесел і хатніх виробництв. Проте, як вже говорилося вище, місцеві виробництва, такі як металообробка чи обробка кістки, не могли повною мірою конкурувати і з грецьким, і з лісостеповим, ані за якістю, ані за асортиментом продукції. Це наочно демонстру-

ється знахідками імпортованих речей не тільки у похованнях знаті, а й у могильниках скіфів середнього достатку¹¹⁴, і навіть на поселеннях, де проживала найбідніша частина тутешніх скіфів. Що ж тоді говорити про племена басейну Південного Бугу та Інгулу або Приазов'я, яке не мало своєї виробничої бази?

Усе сказане вище дозволяє дійти висновку, що неавтаркичність скіфського господарства, як і будь-якого кочового, мала бути потужним стимулом для пошуку способів одержання необхідних товарів ззовні. Для цього існував широкий спектр можливостей: як позаекономічних – від звичайного грабунку до обкладання сусідів даниною, і від отримання платні за військову службу найманцями-кочовиками до отримання дарунків від союзників, так і економічних – проведення торговельно-обмінних операцій. Можливим був і комбінований варіант – нееквівалентна торгівля. Скіфи реалізовували ледь не всі ці можливості. Так, про виплату данини скіфам говориться у відомому листі Апатурія з Керкінітіди¹¹⁵. Неодноразова участь скіфів-найманців у воєнних кампаніях Боспору, наприклад у війні з Гераклеєю Понтійською¹¹⁶, а також як союзників у династичних війнах усередині цієї держави добре засвідчується писемними джерелами¹¹⁷.

На жаль, визначити співвідношення економічного та позаекономічного способів одержання товарів скіфами від своїх сусідів наразі не видається можливим. Однак, спираючись на історичні аналогії, можна обґрунтовано припускати, що у взаєминах із грецькими державами Надчорномор'я все ж переважав саме торговельно-обмінний спосіб.

Набагато складніше визначити характер взаємин кочових скіфів з племенами Лісостепу. Писемні та епіграфічні джерела у цьому випадку мовчать, а що стосується археологічних, то вони не мають однозначного трактування. Чи можна кожному пожежу на городищі чи поселенні Лісостепу обов'язково вважати наслідком набігу скіфів? Зазвичай критерієм цього є масові знахідки решток скіфського озброєння, головним чином – наконечників стріл. Однак скіфські стріли були в цей час універсальною зброєю, яку залюбки використовували і греки, і самі мешканці Лісостепу. І навіть у тому разі, коли ці залишки й належали скіфам, неможливо визначити, в якій ролі виступали останні. Адже вони могли бути і завойовниками, і просто грабіжниками, а могли бути й союзниками місцевих вождів у міжусобній боротьбі*. На жаль, відповіді на поставлені запитання відсутні. Лише аналогії з історії кочовиків середньовіччя дозволяють припускати все ж перевагу воєнних взаємин над мирними. Однак визнання такої переваги не означає повного відкидання тієї важливої ролі, яку торгівля з Лісостепом могла відігравати у житті скіфського суспільства, особливо коли йшлося про «рядові» товари. Адже важко собі уявити, щоб під час набігів скіфів цікавили, наприклад, ножі...

Отже, розглянемо основні статті скіфського імпорту. Найголовнішими з них були харчові товари, тканини та одяг і різноманітні вироби з металів, у тому числі й дорогоцінних (табл. 4.1).

Крім цих основних груп товарів, імпортувалися й інші, менш важливі, наприклад, парфуми чи скляні (пастові) буси тощо. Загалом і за асортиментом, і за обсягом (особливо це стосується зерна, вина, тканин і деяких виробів з металу)

* Обидва варіанти добре відомі з історії половецько-руських взаємин.

імпорт Степової Скіфії мав солідний вигляд*. Якщо зважати на той факт, що населення Степової Скіфії у IV ст. до н. е. могло сягати понад півмільйона¹¹⁸, то стає зрозумілим, що скіфський регіон був надто привабливим для грецьких купців. При цьому виникає цілком логічне запитання: а чим саме скіфи розраховувались за поставлені товари?

Таблиця 4.1. Основні категорії імпорту Степової Скіфії та джерела надходження товарів

Головні категорії імпорту	Товари загального вжитку	Регіони постачання	Товари престижного вжитку	Регіони постачання
Харчова продукція	Зерно (просо, ячмінь), дешеве вино	Греція, Лісостеп	Дороге вино, (олія?)	Греція**
Одяг, тканини	Лляні тканини та одяг, якісні вовняні тканини та одяг	Греція, можливо, Лісостеп	Коштовні фарбовані тканини та одяг з вовни, льону та бомбісину	Греція
Вироби з металів (зокрема дорогоцінних)	Знаряддя праці, рядова зброя та зброя, прикраси з недорогоцінних металів тощо	Лісостеп, Греція	Парадна зброя, дорога зброя, ювелірні вироби, коштовний металічний посуд тощо	Греція, рідше – Лісостеп

Уже давно відкинуто панівну колись концепцію «скіфської зерноторгівлі», згідно з якою основу скіфського експорту становило зерно, що його кочовики визискували з мешканців Лісостепу. З'ясувалося, що самого предмета визискування, схоже, не існувало в природі, а отже, основу експорту Скіфії мали становити все ж традиційні для кочовиків групи товарів.

До товарів, що їх найчастіше експортували кочовики в усі часи, належать, по-перше, жива худоба та інша продукція скотарства (вовна, шкіри, повсть тощо) і, по-друге – «живий товар», тобто раби.

Останнє, зрозуміло, було можливим лише у тому разі, коли на рабів існував попит. Однак, якраз у наявності попиту на рабів на античних ринках сумніватися аж ніяк не доводиться. Більше того, про експорт рабів кочовиками Надчорномор'я є пряме свідчення Страбона¹¹⁹. Ці обставини дають змогу дослідникам вважати, що основу скіфського експорту становили саме раби, переважно захоплені під час набігів на Лісостеп, де у V–IV ст. до н. е. якраз спостерігається суттєве скорочення кількості поселень (особливо на Правобережжі¹²⁰). Однак античні джерела не засвідчують масштабного притоку рабів зі Скіфії до грецьких держав¹²¹. Більше того, у тому разі, коли писемні джерела фіксують регулярне використання праці

* Не варто також забувати, що деякі з цих товарів є «невловимими» археологічно. Це стосується і зерна, і більшої частини тканин, і вина, що транспортувалося у бурдюках, а не в амфорах і багатьох інших товарів. Однак як дані писемних джерел (Strabo, XI, II, 3), так і надійні історико-етнографічні паралелі дають змогу реконструювати масштабнішу картину зовнішньої торгівлі Степової Скіфії, аніж це можна прослідкувати лише на археологічному матеріалі.

** Маються на увазі як грецькі колонії Надчорномор'я, так і поліси власне Греції.

рабів-скіфів, як це було зі скіфами-«поліцейськими» в Афінах, ідеться якраз про степовиків, а не про мешканців Лісостепу. Останнє, до речі, наштотує на думку про те, що внутрішні скіфські усобиці також являли собою джерело надходження «живого товару» на грецькі ринки. Проте у будь-якому разі поки що немає достатніх підстав вважати работоргівлю домінуючою статтею скіфського експорту. Не менш, а може, й більш важливою статтею скіфського експорту була скотарська продукція.

Безумовно, що скіфське скотарство, будучи в цілому екстенсивним, не мало високотоварного характеру¹²², а більшість його продукції споживалась самими скіфами. Однак не можна не зауважити, що господарство гунів II ст. до н. е., ногайців XVI-XVII ст., та й казахів XIX ст. мало фактично той самий рівень, що й скіфське, однак це не заважало цим кочовикам постачати великі обсяги продукції до Китаю чи Росії¹²³.

Отже, експортну продукцію скіфського скотарства можна поділити на дві категорії: сировину, чи напівфабрикати, та живу худобу*.

Головними статтями експорту товарів першої з цих категорій були вовна та шкіри. Про вивіз шкір кочовиками Надчорномор'я згадує Страбон¹²⁴, називаючи цей товар як один з головних, що їх експортували кочовики. Вище вже говорилося про високу якість вовни скіфських овець. Таке руно мало цінуватись на ринках Греції, де через гористість рельєфу існували значні обмеження для розвитку вівчарства.

Деяко складнішим є питання експорту живої худоби. Однак й у цьому випадку існують дані, які дозволяють однозначно стверджувати, що скіфи експортували принаймні коней і велику рогату худобу.

Аналіз остеологічних даних з поселень ольвійської хори дає змогу обґрунтовано стверджувати, що у V ст. до н. е. скіфи доволі широко постачали в Ольвію велику рогату худобу¹²⁵. Про зацікавленість македонців у скіфських конях вже писалося вище. Породисті бойові скіфські коні, безумовно, цікавили правителів «варварських» королівств і на Балканах, і в Малій Азії. Можливо, що ці коні експортувалися і у північному напрямку, до знаті лісостепових племен, однак це питання потребує проведення фахових археозоологічних досліджень.

Взагалі, напевно, велику рогату худобу скіфи експортували на найближчі до них ринки, зокрема, до держав Надчорномор'я, адже вивіз морем великої кількості цієї худоби навряд чи був економічно вигідним. Інша річ – дорогі племінні коні. Початок перевезення морем коней у Середземномор'ї розпочався ще у доантичні часи, сотнями їх перевозили під час Пелопоннеської війни¹²⁶, а на Балкани, зокрема, у Фракію, їх можна було переганяти й сухоходом.

Говорячи про скіфську торгівлю, не варто забувати про її натуральний, «безмонетний», характер. Тобто коректніше говорити про торговельно-обмінні взаємини. Безумовно, скіфи почали було знайомитись із грошовими відносинами, про що свідчать не тільки знахідки грецьких монет на скіфських поселеннях і меншою мірою у похованнях, а й факт карбування скіфським царем Скілом** монет у Ніконії

* Зважаючи на більш низький розвиток скіфського ремесла порівняно з грецьким і з «лісостеповим» експорт готових виробів не виглядає реальним.

** Скіла іноді безпідставно вважають царем об'єднаного Скіфського царства – одного з історіографічних фантомів, що міцно укорінився у науковій і популярній літературі. Втім,

ще у першій половині V ст. до н. е.¹²⁷ Одначе випуск цих монет був надзвичайно обмеженим і, відповідно, носив політичний, а не економічний характер, так само, до речі, як і монетна діяльність пізньоскіфських володарів. Так само і грецькі монети на території Скіфії навряд чи використовувались за призначенням, а слугували скоріше прикрасами чи показником статусу своїх володарів. Можливо, якби процес переходу скіфів до осілості продовжився б, і їхні городища перетворилися на справжні містечка, грошові відносини могли там набути певного поширення, особливо якщо зважати на активну участь греків у цьому процесі. Одначе загибель Степової Скіфії на початку III ст. до н. е. припинила цей процес, по суті, в зародку.

І на завершення необхідно зупинитися на ролі кочових скіфів у розвитку торговельних відносин на території сучасного степу та лісостепу України у VI-IV ст. до н. е. Зазвичай ініціаторами цього процесу вважають лише греків, які буцімто лише завдяки посередницькій торгівлі могли успішно розбудовувати свою економіку. Втім, у світлі викладеного вище, це видається суттєвим перебільшенням – основою економіки грецьких полісів Надчорномор'я було все ж власне виробництво. А особливо слід наголосити, що скіфи через неавтаркічність свого господарства у розвитку торгівлі були зацікавлені навіть більше, аніж греки. Тобто до певної міри саме скіфи були тим каталізатором, який спричинився до виникнення тієї економічної системи, що її можна, суто умовно, назвати «Велика Скіфія».

3. Господарство племен Лісостепу VII–IV ст. до н. е.

Економічна історія, як і, власне, вся історія лісостепових племен скіфської доби, значною мірою залишається білою плямою у нашій історіографії. Це пояснюється кількома причинами.

Першою з них є та, що свого часу більшість дослідників-скіфологів розглядала Лісостеп як невід'ємну частину так званої Великої Скіфії, яка буцімто охоплювала і степові, і лісостепові території. Саме так, зокрема, сприймали його історію засновники української скіфознавчої школи О.Тереножкін і В.Іллінська. За їх уявленнями, територія Лісостепу була завойована скіфами і включена до складу єдиної скіфської держави¹²⁸. Модифікований варіант цієї концепції був розроблений С.Скорим на матеріалах Правобережного Лісостепу. Згідно з його концепцією, Лісостеп спочатку був підкорений ранньоскіфськими племенами¹²⁹ (а ще до них – киммерійцями¹³⁰), які, асимілювавшись із місцевим населенням, спільно протистояли навалі степових племен середньоскіфського періоду. Останні розгромили «об'єднаних скіфо-лісостеповиків» і остаточно підкорили Лісостеп. Ця концепція має чимало вразливих місць¹³¹, одначе, попри це, вона здобула широке визнання.

Будуючи схему «єдиної скіфської історії», скіфологи якось не дуже зважали на думку дослідників Лісостепу і передусім – патріарха українського «лісостепознавства» Б.Шрамка¹³². За такого підходу якоїсь окремої історії лісостепових племен, зрозуміло, існувати не могло, адже вона сприймалася лише як невід'ємна частина скіфської, та й самі ці племена дістали у літературі неоквиру назву «скіфоїдних»^{*133}.

об'єктивний аналіз, зокрема і його «монетної діяльності», дозволяє бачити в ньому лише регіонального лідера племен Північно-Західного Причорномор'я: Подністров'я та Побужжя.

* «Скіфоїдність» їх виражалася головню у запозиченні окремих елементів скіфської ма-

Другою причиною слабкої вивченості історії Лісостепу скіфської доби є те, що різні його райони досліджені археологами дуже нерівномірно, а на більшості пам'яток масштаби розкопок були вкрай незначними.

Щасливим винятком тут є багаторічні дослідження колосального Більського городища, а також меншою мірою низки інших городищ та селищ Лівобережжя¹³⁴. У ході вивчення господарства Лісостепу скіфської доби ці дані є базовими, однак поширювати висновки, одержані шляхом їхнього аналізу, на всю територію Лісостепу далеко не завжди є правомірним.

На противагу цьому, дослідження правобережного Лісостепу залишаються доволі обмеженими, а їхні результати значною мірою опубліковані лише частково. Наприклад, кількарічними розкопками Мотронинського городища досліджено лише незначну його частину, те саме чи не більшою мірою стосується найбільших городищ Канівщини – Трахтемирівського – та Східного Поділля – Немирівського. Матеріали досліджень двох останніх залишаються значною мірою неопублікованими. Більшість великих городищ Правобережжя (Журжинецьке, Велике Ходосівське, Таращанське, городища Східного Поділля) були лише обстежені. Не проводились систематичні розкопки і на селищах Правобережного Подніпров'я та Східного Поділля.

Тим часом, навіть такі неповні дані дають змогу твердити, що лісостепові племена скіфської доби досягли значного рівня як у соціально-політичному, так і економічному розвитку. Цілком імовірно, що принаймні окремі з них утворили ранньодержавні об'єднання.

Етнічна та політична історія Лісостепу VII–IV ст. до н. е. досі містить більше загадок для дослідників, аніж відповідей. Нам відомо, що цю територію населяло два великих масиви племен. Перший з них – це нащадки творців чорноліської культури, які мешкали у лісостеповому Правобережжі, а також населяли частину басейну Ворскли на Лівобережжі. Друга група племен зайняла у VII ст. до н. е. більшу частину лісостепового Лівобережжя. Однак на відміну від своїх правобережних сусідів, які були автохтонами на більшій частині зайнятої ними протягом ранньоскіфського часу території, мешканці Лівобережжя прийшли до лісостепу ззовні. При цьому походження цих племен і місцезнаходження території, звідки вони прийшли, залишаються на сьогодні достеменно невідомими.

Можливо, вже до кінця VII ст. до н. е. все лісостепове Лівобережжя було об'єднано у рамках єдиного утворення ранньодержавного типу. Саме у цей час у Посуллі виникають грандіозні курганні могильники, в яких найбільші кургани сягають висоти 18–21 м, тобто величини найграндіозніших «царських» курганів Степової Скіфії, які до того ж постали аж наприкінці V–IV ст. до н. е.¹³⁵ Малоімовірно видається, аби ці грандіозні могильники слугували місцем поховання лише місцевої знаті Посулля, набагато більш вірогідним є припущення, що тут ховали володарів усього Лівобережжя. Головним центром лівобережних племен у VI ст. до н. е. стає колосальне Більське городище, яке охоплювало площу понад 4 тис. га. Воно являло собою складний комплекс, який складався з трьох окремих городищ – Західного (72 га), Східного (65,2 га) і Куземинського, а також не менше

теріальної культури: зброї, кінської зброї, «звіриного стилю» у прикрасах тощо і жодним чином не зачіпала ані домобудівництва, ані господарського укладу.

ніж з дев'ятьох селищ, об'єднаних єдиною оборонною системою із довжиною стін понад 25 км. Навколо городища існувала ціла система городищ-фортець¹³⁶, які прикривали підступи до нього.

Унікальним є й етнічний склад населення Більського городища: Західне городище і частина селищ було населено вихідцями з Правобережжя, а Східне і решта селищ – з басейну Сіверського Дінця. Найбільші городища інших районів Лівобережжя – Басівське у Посуллі площею понад 30 га та Городище у басейні Сіверського Дінця (23 га) – мали незрівнянно менші розміри та, очевидно, відігравали роль суто регіональних центрів.

Набагато складнішою видається етнополітична ситуація на Правобережжі. Тут відомо з півдню великих городищ, чия площа перевищує 100 га: Немирівське, Таращанське, Мотронинське, Журжинецьке, Трахтемирівське, Велике Ходосівське*. Площа цих городищ коливається у широких межах: від 150 га (Немирівське) до 700 (Журжинецьке) та навіть понад 2 тис. га (Велике Ходосівське). Одночасно дуже сильно різниться щільність забудови: якщо на Мотронинському городищі вона була майже суцільною, то на Великому Ходосівському виявлені лише незначні забудовані ділянки¹³⁷. Відповідно мало різнитись і їхнє функціональне призначення. Городища зі щільною забудовою, очевидно, являли собою адміністративні центри племінних об'єднань, тоді як інші скоріше були грандіозними сховищами, де навколишнє населення могло знаходити прихисток під час воєнних дій. Однак, враховуючи той факт, що на всіх великих городищах планомірні розкопки або провадилися у незначних обсягах, або не провадилися взагалі, ми не можемо робити однозначних висновків про кількість і кордони племінних об'єднань Правобережжя. Зокрема, некоректним є спроби визначати кожне з цих городищ як племінний центр.

Зважаючи на неповноту та фрагментарність інформації, науковці часом на базі одних і тих самих матеріалів робили дуже відмінні одна від одної оцінки структури господарства лісостепових племен, і особливо – сільського господарства. Так, більшість із них, зокрема такі провідні фахівці, як Б.Шрамко та А.Моруженко, вважали провідною галуззю сільського господарства племен Лісостепу землеробство. Останнім часом низка дослідників обстоює думку про переважання в ньому скотарської складової: чи то в окремих районах, а чи й на всій території Лісостепу скіфського періоду**¹³⁸. Яка ж з цих концепцій більш відповідає наявним даним?

Зернове господарство. У науковій літературі, а особливо серед учених, які безпосередньо історією Лісостепу не займалися, свого часу набула поширення концепція, базована на доволіному трактуванні відомого пасажу Геродота про скіфів-аротерів (орачів)¹³⁹, які сіють хліб на продаж, згідно з якою основою господарства племен Лісостепу було вирощування хлібних злаків, а точніше – голозерних пшениць***. Ця концепція була піддана різкій критиці О.Щегловим¹⁴⁰, який спирався

* Якщо спиратися на поки що неопубліковані дані археологічних розвідок, цей список є неповним.

** Особливо сміливою є теза про практикування «ранніми скіфами» кочового та напівкочового скотарства у басейні Тясмину – у величезній системі балок та ярів з Холодним Яром у центрі.

*** У цьому контексті не має принципового значення, чи самі вони продавали грекам хліб, чи скіфи-кочовики відбирали у них той хліб як данину і потім перепродували його грекам.

на результати археоботанічних досліджень, згідно з якими мешканці Лісостепу не вирощували зернові тих видів, які могли б йти на експорт до Греції. Це було прийнято майже всіма науковцями, і в результаті на сьогодні одні дослідники, услід за О.Щегловим, вважають головною зерновою культурою регіону полбудвозернянку, а інші – просо. Останнє, до речі, може свідчити про допоміжну роль зернового господарства у лісостепових племен, його фуражну спрямованість. Однак уважний розгляд усіх не дуже численних археоботанічних даних¹⁴¹ дозволяє дійти висновку, що реальна картина була куди складнішою, ніж це стверджують автори обох схем, адже часом на різних поселеннях одного й того ж району спостерігається абсолютно різне співвідношення зернових культур.

Попередньо можна окреслити три типи зернового господарства лісостепових племен:

1. «Ячмінно-полб'яний». Головними культурами є полба-двозернянка та ячмінь, рідше також однозернянка. Господарство орієнтоване на виробництво продовольчого зерна, з якого роблять крупу і в подальшому споживають у вигляді каш. Цей тип зернового господарства є характерним для Лісостепу починаючи ще з трипільської доби¹⁴². Він є типовим для сільського господарства землеробської спрямованості із доволі низьким рівнем агротехніки. У лісостеповій зоні його легше практикувати на лісових, а не на степових ґрунтах. Його продукція спрямовується винятково на внутрішній ринок. Подібний тип характерний для Більського городища.

2. «Просяний». Основною зерновою культурою є просо. Господарство орієнтоване на виробництво продовольчого зерна на крупи та/чи фуражного зерна. Цей тип зернового господарства може свідчити (а може й не свідчити) про скотарську спрямованість сільського господарства. Як і перший тип, другий не потребує високої агротехніки. Однак для господарства цього типу не виключена можливість експорту зерна до Степу. Другий тип зернового господарства є характерним для Мотронинського городища, а також, із певним застереженням, (через замалу репрезентативність вибірки) – для Трахтемирівського городища на Канівщині, поселення Михайлівка на Ворсклі, а також Книшівського городища з останнього регіону.

Знахідки з поселення Іване-Пусте на Західному Поділлі демонструють наявність більш комплексного господарства, що поєднує обидва напрями.

3. «Житній». Головною зерновою культурою є жито. Господарство орієнтоване на вирощування хлібних злаків. Цей тип зернового господарства є найбільш цікавим для дослідника. По-перше, тому що традиційно вважається, що жито на території України почало відігравати помітну роль лише у господарстві слов'янських племен. По-друге, тому, що саме з Лісостепу, імовірно, запозичили цю культуру греки Надчорномор'я. І, по-третє, тому, що жито, хоча й є культурою, значно менш вибагливою до ґрунтових умов та агротехніки, аніж голозерні пшениці, все ж з повним правом може називатися саме хлібним злаком, а отже, могло бути й предметом експорту. І хоча доказів цього експорту наразі ще немає, все ж навіть сам факт вирощування його «лісостеповиками» не дозволяє остаточно відкидати можливість бодай обмеженого вивозу зерна до грецьких міст. Третій тип зернового господарства є характерним для поселень Залісся на Західному Поділлі та М. Рублівка на Полтавщині.

У підсумку, говорячи про вирощування зернових культур мешканцями Лісостепу греко-скіфської доби, вже зараз можна говорити про складну структуру цієї галузі. Вона включає обидва головні елементи – і продовольчий, і фуражний напрями, що є виразним свідченням комплексності місцевого господарства.

Крім зернових злакових культур, населення Лісостепу займалося вирощуванням і зернових бобових. Їх знахідки відомі практично на всіх поселеннях Лісостепу. Найбільш поширеною з-поміж зернобобових культур був горох, на окремих поселеннях вирощували також сочевицю, нут і кінські боби¹⁴³. Відомо, що зернобобові можуть культивуватись і як польові, і як городні культури. Яким саме був спосіб їх вирощування на території Лісостепу, поки що лишається невідомим.

Технічні культури. Крім продовольчих культур, мешканці Лісостепу вирощували і технічні культури. Так, на Західному Поділлі активно розводили льон*, а на Канівщині – коноплі. Вирощування прядивних культур створювало добру сировинну базу для розвитку місцевого ткацтва. Крім того, цілком можливе і використання насіння цих культур для виготовлення олії.

Садівництво. На багатьох поселеннях Лівобережжя (Більське та Люботинське городища, поселення Лихачівка, Полкова Михайлівка) доволі регулярно трапляються знахідки решток плодкових культур: сім'ячкових (яблуні чи груші) та кісточкових – вишні. Це дає змогу дослідникам аргументовано припускати розвиток садівництва у племен Лівобережного Лісостепу. Менш впевнено можна говорити про садівництво правобережних племен, бо ж знахідки плодкових, що тут трапляються (наприклад, сливи чи кизилу на Мотронинському городищі) можуть належати і диким рослинам.

Підсумовуючи розгляд рослинництва лісостепових племен VII – початку III ст. до н. е., можна впевнено стверджувати його багатогалузеву структуру, яка включала вирощування і хлібних злаків, і фуражних зернових, і бобових культур, а також технічних (прядивних і, можливо, олійних), садових і, очевидно, городніх культур.

На завершення слід коротко зупинитись на питанні технології землеробства «лісостеповиків». Поза сумнівом, воно було орним¹⁴⁴, а головним орним знаряддям було рало. Цим знаряддям легше обробляти більш легкі ґрунти лісових ділянок чи заплав, аніж важкі лісостепові чорноземи. Це, зрозуміло, не означає, що останні взагалі не оброблялись, а лише вказує на кращу пристосованість орних знарядь до обробки не цілинних, а вже окультурених земель. І тут не можна не зачепити дискусійного питання про системи землеробства, що їх практикувало населення Лісостепу у період, що розглядається. У науковій літературі часом зустрічається твердження про поширення перелогу як буцімто основної сільськогосподарської практики мешканців Лісостепу¹⁴⁵. При цьому жодних доказів на користь цього твердження не наводиться. І це зрозуміло, бо всі непрямі дані (одночасне вирощування кількох зернових культур, тобто відсутність типової для перелогу монокультурності, знахідки озимих та ярих бур'янів тощо) вказують на куди більш прогресивну сільськогосподарську практику: як мінімум, на двопілля, а може – й трипілляну систему землеробства. Ще одним, хоча й також непрямим, аргументом на користь останнього твердження, є форма тваринництва, яка дозволяла місцевим

* Знахідка насіння льону на поселенні Залісся є чи не наймасштабнішою за всю історію археоботанічних досліджень в Україні.

мешканцям мати достатньо добрив для підтримання належного рівня родючості ґрунтів.

Тваринництво. Тваринництво було однією з провідних галузей господарства племен Лісостепу. Воно мало комплексний характер, поєднуючи, часто майже в однаковій пропорції, власне скотарство, вівчарство, конярство та свинарство, причому три перші галузі були поліфункціональними.

Першою за значенням галуззю тваринництва було, очевидно, розведення великої рогатої худоби: так, наприклад, на Більському городищі її залишки становлять понад половину всіх решток свійських тварин. Значний відсоток серед неї становили воли – головна, хоча й не єдина тяглова сила у землеробстві «лісостеповиків». Цікавим є той факт, що за зовнішніми ознаками, що їх видно на глиняних фігурках, що їх знаходять на поселеннях Лісостепу, ці воли були дуже схожими на звичайних сірих українських волів¹⁴⁶. Аналіз вікового розподілу забитих тварин Мотронинського городища дозволив О.Секерській дійти висновку про м'ясо-молочну спрямованість розведення великої рогатої худоби. Можливо, подібною була вона й на більшості інших поселень, хоча, зрозуміло, залежно від природних умов в окремих районах могли переважати й інші його напрями.

Вівчарство також відіграло важливу роль у господарстві Лісостепу, хоча й відносно меншу, аніж скотарство. Це, до речі, чітко відрізняє господарство лісостепових племен від господарства степовиків. Імовірно, основними напрямками вівчарства були вовняний і м'ясо-вовняний¹⁴⁷. При цьому варто підкреслити, що за зовнішніми ознаками вівці Лісостепу нагадували сучасних овець романівської породи, тобто грубововняних, а отже, за цією характеристикою суттєво поступалися степовим вівцям – тонкорунним чи напівтонкорунним.

Дуже важливу роль у тваринництві племен Лісостепу відіграло й конярство. Частина коней, судячи з результатів археозоологічних досліджень, використовувалась як тяглова сила*. Крім того, м'ясо коней широко вживали в їжу: так, серед кухонних покидьків Люботинського городища рештки коней не набагато поступаються решткам великої рогатої худоби¹⁴⁸, а на Мотронинському городищі конярство давало 28% усього м'яса, що споживалося його мешканцями**¹⁴⁹. Зрозуміло, що коней активно використовували і для верхової їзди, однак ця роль не була настільки важливою, як у господарстві степовиків. Те саме можна сказати і про конярство молочного напрямку.

Чимале значення у господарській діяльності «лісостеповиків» відіграло і свинарство. Схоже, що серед усіх основних етнічних груп населення України скіфо-грецької доби саме мешканці Лісостепу найактивніше розводили свиней. Так, наприклад, серед остеологічних решток на Люботинському городищі за кількістю особин саме свиня стоїть на першому місці¹⁵⁰. Зрозуміло, що на різних поселеннях, залежно від конкретних умов, питома вага цієї галузі могла бути більшою або меншою, але всюди – значною. Розвинуте свинарство є чіткою ознакою малорухливого тваринництва.

* Це, до речі, є свідченням на користь розорювання сірих лісових ґрунтів, оскільки для розорювання чорноземів використовували волів. Саме ґрунти першого типу поширені в околицях Мотронинського городища.

** Для порівняння: велика рогата худоба – 45,6%, свині – 16,6%, а дрібна рогата худоба – лише 6,5% загального обсягу м'яса.

На Лівобережжі в їжу йшло також і м'ясо собак, хоча навряд чи можна серйозно говорити про собаківництво як про окрему галузь тваринництва. До речі, на Правобережжі вживання собак у їжу не зафіксоване¹⁵¹.

Говорячи про форми утримання і випасу худоби, слід звернути увагу на такі обставини. По-перше, аналіз вікового складу забитих тварин дозволяє твердити про добрі умови зимового утримання, про достатню забезпеченість кормами¹⁵². По-друге, відомі знахідки хлівів, що дозволяє припускати й існування стійлової форми розведення тварин (щоправда, на думку Б.Шрамка, у хлівах тримали лише молодняк¹⁵³). Усі наявні дані вказують на переважання малорухливих форм тваринництва. У теплий період худобу тримали на підніжному кормі, а на зиму в належних обсягах підгодовували.

Мисливство і рибальство. Певну роль у господарській діяльності відіграло мисливство. Полували здебільшого на лісових і євритопних тварин: кабанів, оленів, козуль, меншою мірою – лосів, зубрів і хижаків. За сприятливих обставин мисливство могло постачати доволі великі обсяги харчів і відігравати чималу роль у харчуванні місцевого населення, як це було, приміром, на Мотронинському городищі¹⁵⁴.

На відміну від мисливства, рибальство не відіграло майже ніякої ролі у господарстві мешканців Лісостепу. На більшості поселень Лівобережжя не знайдено ані решток риби, ані залишків снастей; на Правобережжі рештки риби знаходять лише у вкрай незначній кількості, а залишків рибальського спорядження взагалі не знайдено.

Ремесла та хатне виробництво. Найбільш розвинутими ремеслами Лісостепу були, поза сумнівом, металообробні – бронзолivarне та ковальське¹⁵⁵, а також, можливо, ювелірне. У Лівобережному Лісостепу бронзолivarне та ковальське ремесла були спеціалізованими, відокремленими одне від одного¹⁵⁶, тоді як на Правобережжі, можливо, рівень спеціалізації був значно нижчим¹⁵⁷.

Бронзолivarне ремесло базувалося на імпортній сировині як кавказького, так і балкано-карпатського походження¹⁵⁸, а ковальське – на місцевих бурих залізнях (болотяних, озерних чи лучних рудах)¹⁵⁹.

Найбільшим центром металообробки на території Лісостепу було Більське городище, особливо Східне Більське городище. Тут виявлені дуже представницькі залишки виробництва, зокрема, й ливарну піч доволі гарної збереженості. Не виключено, що на городищі виготовляли прикраси не тільки з кольорових, а й з благородних металів¹⁶⁰.

Більшість виробів з бронзи відливалася у кам'яних чи глиняних, а серійні вироби – й у мідних формах. Асортимент цих виробів був доволі широким – різного роду прикраси, деталі зброї, наконечники стріл, металічний посуд і, зокрема, величезні бронзові казани.

Високого рівня розвитку досягло й ковальське ремесло. Ковалі Лісостепу користувалися цілою низкою складних технологічних прийомів: збагачення руди, цементация, зварювання тощо. Використовували вони ковальські горни з міхурами для подачі повітря, що давало змогу підтримувати високу температуру, потрібну для якісної обробки металу. Належна технологічна оснащеність давала змогу лісостеповим ковалям виготовляти вироби різними способами – від виготовлення

простих виробів з кричного заліза до багат шарового зварювання заліза й сталі відповідно до виробничої необхідності. Дуже широким був і асортимент продукції: численні й різноманітні інструменти та знаряддя праці, зброя, прикраси тощо.

Поза сумнівом, високоякісна продукція металообробки племен Лісостепу йшла не тільки на внутрішній ринок, а й на зовнішній – до степових скіфів, в яких і технологічний рівень цієї галузі був суттєво нижчим, і обсяги виробництва значно меншими.

Ще одним важливим ремеслом Лісостепу було керамічне. Однак, якщо металообробка у цьому регіоні досягла високого рівня, практично не поступаючись античній, то керамічне ремесло стояло на набагато нижчому рівні: лісостепові керамісти не знали гончарного кола, а отже, весь місцевий посуд та технічна кераміка (прясла, форми тощо) були ліпними. Зрозуміло, що далеко не всюди рівень виробництва був однаковим. Так, наприклад, на поселення басейну Сіверського Дінця та на Більському городищі посуд виготовлявся у гончарних пічках¹⁶¹, тоді як на Мотронинському городищі, схоже, кераміку обпалювали на відкритому вогні¹⁶². Далеко не вся кераміка виготовлялася професійними майстрами, чимало посуду виготовлялося в хатніх умовах. При цьому якісна кераміка, виготовлена професіоналами, експортувалася до сусідніх поселень, як було показано петрографічним аналізом керамічних виробів Люботинського городища, частина яких була імпортована з Більського¹⁶³.

Доволі високого рівня досягли хатні виробництва, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції, – чинбарство, кушнірство, косторізне, прядіння та ткацтво, а також обробка деревини та каменю.

Чи не найвищого розвитку серед них досягло косторізне. Більше того, не виключено, що на Більському городищі, де було відкрито спеціалізовану косторізну майстерню¹⁶⁴, це виробництво вже досягло рівня повноцінного ремесла¹⁶⁵. Додатковим підтвердженням є факт поширення виготовлених у цій майстерні виробів наприкінці VI-V ст. до н. е. по всьому Степу¹⁶⁶.

Активно розвивалося прядіння та ткацтво. Асортимент сировини, що її використовували ткалі з Лісостепу, не поступався античному і включав сировину як рослинного (льон і коноплі), так і тваринного (вовна) походження. Як і греки, лісостеповики користувалися вертикальним ткацьким верстатом¹⁶⁷ і виготовляли тканини не тільки простого полотняного плетіння, а й більш складних, таких як парчеве чи гобеленне¹⁶⁸. Такі вироби могли продаватися степовикам, які натомість могли постачати високоякісну вовну.

Інші згадані вище виробництва, судячи з усього, були спрямовані переважно, якщо не винятково, на задоволення внутрішнього ринку, часто їхня продукція не виходила за межі одного господарства.

Торгівля й обмін. Вивчення зовнішньоекономічної діяльності «лісостеповиків» стикається зі значними труднощами. Адже далеко не завжди ми можемо чітко з'ясувати спосіб надходження вироблених у Лісостепу товарів за межі регіону: тут можливим був як економічний шлях, себто торгівля та обмін, так і позаекономічний – грабунок чи данина. Тобто якщо імпортні товари надходили до Лісостепу головню внаслідок торговельно-обмінних операцій, то далеко не все, що рухалось у зворотному напрямку, вивозилося купцями, а не воїнами.

З другого боку, немає жодних підстав твердити, ніби взаємини скіфів з північними сусідами обмежувалась лише визиском, а їхня роль у розвитку економіки Лісостепу була суто негативною.

Говорячи про роль торгівлі у господарській діяльності населення Лісостепу, слід мати на увазі, що існувало кілька категорій імпортованих товарів, які були життєво необхідними для нормального розвитку цієї діяльності. Вище вже зазначалось, що вся сировина для бронзоліварного та ювелірного ремесел була імпортованою і ввозилася з двох головних джерел сировини – Північного Кавказу та Балкано-Карпатського регіону. Є цілком вірогідним, що кавказьку мідь мешканці лісостепоного Лівобережжя могли одержувати лише за посередництва скіфів, які у VI-V ст. до н. е. контролювали північнокавказькі степи*. Для західного напрямку більш імовірним є посередництво грецьких купців.

Ще одним важливим продуктом, необхідним і для ремісничих, і для харчових потреб, була сіль. Цей продукт міг ввозитись або з району надчорноморських солоних озер, або з Бахмутських озер у районі Дінця¹⁶⁹. Перше джерело поставок солі перебувало під контролем греків, друге – скіфів. Головним джерелом надходження солі до Лісостепу, принаймні до його правобережної частини, було Нижнє Побужжя – територія Ольвійського поліса. Важливим є питання: хто перевозив цей продукт з місця видобутку до споживачів: грецькі купці чи лісостепові «чумаки». Гіпотезу про існування останніх висунув свого часу Ю.Болтрик¹⁷⁰. Якщо прийняти цю гіпотезу, то це має означати існування певних гарантій недоторканності «чумаків» з боку скіфів.

Більшість категорій товарів, що їх постачали греки до Лісостепу, належали до категорії речей престижного вжитку, а не необхідних, як мідь чи сіль. Так, лісостепова знать, подібно до степової, хоча й у менших обсягах, одержувала вино в амфорах, парадну зброю античного виробництва, прикраси зі скла та металів, керамічні вироби тощо¹⁷¹.

Можливо, якісь товари одержувались і від скіфів. Зокрема, це могло стосуватися вовни скіфських тонкорунних овець, бойових коней, можливо, й іншої живої худоби. Однак на сучасному рівні знань роль скіфів можна оцінити більше як посередників, аніж виробників.

Доволі складним є й питання номенклатури та спрямованості експорту з Лісостепу. Адже є зрозумілою якісна різниця у рівні розвитку античного та скіфського ремесла. Ті товари, що викликали зацікавленість у скіфських споживачів, могли залишати байдужими греків.

Почнемо з експорту до Скіфії. Зважаючи як на загальні відомості про імпортовані кочовиків, так і на цілком конкретні археологічні дані, не викликає сумніву, що головною статтею експорту з Лісостепу до Скіфії була ремісничая продукція. Вище вже було показано, наскільки технологічний рівень практично всіх ремесел Лісостепу переважав рівень скіфських виробництв. Особливо скіфи були зацікавлені у продукції ковальського та бронзоліварного ремесел, а також і косторізного, і значно меншою мірою – ткацтва та інших хатніх виробництв. Судячи з усього, продукція майстрів Лісостепу в цілому поступалася грецькій у «престижному»

* Це могло б пояснити зменшення питомої ваги кавказької сировини порівняно з балкано-карпатською в IV ст. до н. е., коли скіфи втратили контроль над передкавказькими степами.

сегменті ринку, тоді як у сегменті звичайних, рядових, товарів була цілком конкурентоспроможною.

Абсолютно іншою була ситуація у торгівлі з греками Надчорномор'я. Грецькі ремесла у переважній більшості за технологічним рівнем або переважали, або принаймні не поступалися лісостеповим. Отже, навряд чи греків могла зацікавити готова продукція, навіть для власного вжитку, а про перепродаж годі й казати. Це означає, що асортимент продукції, що постачався до еллінських держав, був принципово іншим, аніж той, що цікавив скіфів, і мав включати здебільшого сировину.

Не можна повністю виключати можливостей зерноторгівлі. У принципі жито (але не пшениця!) цілком могло бути експортним товаром. При цьому неясними є масштаби такої торгівлі, особливо якщо зважати на труднощі з його доставкою суходолом через контрольовані кочовиками землі. Щоправда, не варто забувати, що скоріше за все надчорноморські греки запозичили культуру жита саме у мешканців Лісостепу, а це є, нехай і непрямим, свідченням на користь зерноторгівлі.

Цілком можливим видається експорт льону. Зацікавленість у лляному волокні існувала і у грецьких ткаць, і у рибалок, а умови для його вирощування у Надчорномор'ї були в цілому посередніми. Однак поки що це лишається лише припущенням.

Інша становище спостерігається з експортом продукції тваринництва і, зокрема, живої худоби. Вище вже говорилося, що експорт худоби зі Степової Скіфії до грецьких полісів можна прослідкувати за остеологічними матеріалами. Однак припущення Б.Шрамка про нібито більшу зацікавленість греків у імпорті великої рогатої худоби саме з Лісостепу не знайшла поки що жодних підтверджень.

Нічого певного не можна сказати і про работоргівлю. Однак набагато вірогіднішим все ж видається можливість продажу рабів з Лісостепу скіфами (як частина звичайної практики кочовиків), аніж продаж у рабство власних співплемінників.

Отже, дати достовірну відповідь на запитання щодо складу експорту з Лісостепу до грецьких держав Надчорномор'я поки неможливо. Найімовірніше, судячи з історичних аналогій, вивозилися такі товари, як мед, віск, хутра і, можливо, продуктів попередньої пробки сільськогосподарської продукції (льон, шкіри тощо).

На завершення слід зазначити, що за археологічними даними доволі чітко простежуються два періоди греко-«лісостепової» торгівлі, що мають якісні відмінності.

Перший період розпочався наприкінці VII ст. до н. е. (можливо, ще навіть до заснування Березанського поселення) і тривав протягом майже всього VI ст. до н. е. У цей час торгівля саме з Лісостепом, а не зі степовиками, була пріоритетною для грецьких торговців. Головним контрагентом з грецького боку була Ольвія і, що цілком логічно, ольвіополіти зосередили головну увагу на своїх найближчих сусідах – племінних об'єднаннях Правобережного Лісостепу, особливо на племінному об'єднанні в басейні Тясмину з центром у Мотронинському городищі та до якого, очевидно, належали і городища Пастирського вузла. Більше того, цілком вірогідним є проживання греків на самому Мотронинському городищі*. З другого боку,

* Принаймні саме так можна інтерпретувати дещо розпливчате формулювання С.Бессонової та С.Скорого про можливість перебування там «гетерогенного в етнічному відношенні

спостерігається поява на некрополі Ольвії багатих жіночих поховань з інвентарем, типовим для лісостепового Правобережжя¹⁷². Це є яскравим свідченням обопільної зацікавленості у налагодженні тісних стосунків, що включало і династичні шлюби і, вірогідно, заснування греками торговельних факторій на території Лісостепу.

Ситуація докорінно змінюється наприкінці VI ст. до н. е., коли племена козових скіфів, що вже міцно отаборилися у степах Надчорномор'я, перебирають на себе основну увагу грецьких торговців. Водночас спостерігається процес політичного та економічного занепаду племен Правобережного Лісостепу, який, на думку більшості дослідників, був спричинений війсьним тиском з боку степовиків¹⁷³. Поступово змінюється і склад контрагентів з обох боків. З грецького боку суттєво посилюється роль Боспорського царства, а з боку Лісостепу – племінного об'єднання Лівобережжя з центром у Більському городищі. Це пояснюється як політико-економічним піднесенням обох сторін, так і їх відносною географічною близькістю.

У підсумку можна констатувати, що зовнішня торгівля племен Лісостепу протягом VI–IV ст. до н. е. пройшла складну еволюцію, хід і зміст якої, на жаль, значною мірою ще залишається не до кінця зрозумілим для науковців. Залишається лише сподіватися на інтенсифікацію археологічних досліджень, насамперед – на Правобережжі, що дасть у майбутньому змогу бодай частково відповісти на поставлені питання.

На межі IV–III ст. до н. е.* економічна система «Велика Скіфія» зазнає масштабної кризи, яка у стислі терміни призвела до її загибелі. Для пояснення цього процесу дослідники висувують три гіпотези:

1. Воєнно-політична. Ця гіпотеза базується на даних античних джерел, які твердять про військовий розгром скіфів сарматськими племенами¹⁷⁴. При цьому сармати буцімто просто винищили більшу частину скіфів¹⁷⁵.

2. Кліматична. Саме на кінець класичної доби та початок доби еллінізму припадає початок глобальних кліматичних змін, які призвели до підвищення річних температур та падіння рівня зволоженості. Наслідком цього стало різке висихання степу і, можливо, навіть перетворення його південної частини на напівпустелю.

3. Еколого-економічна. Різке збільшення населення Скіфії протягом IV ст. до н. е. мало наслідком масштабне збільшення пасовищного навантаження, і з часом скіфська худоба просто «з'їла» степ, що призвело до екологічної катастрофи.

Не важко помітити, що всі три концепції не суперечать одна одній. Крім того, не варто забувати, що криза заторкнула всі три головні елементи системи – скіфський, грецький і лісостеповий. У кожному конкретному випадку питома вага перелічених факторів могла бути відмінною.

Найбільш руйнівними були наслідки кризи для Степової Скіфії, яка вже на початку III ст. до н. е. припиняє своє існування. Частина скіфів мігрує в Добруджу

населення Нижнього Побужжя». Див.: Мотронинское городище скифской эпохи... – С.125. На думку фахівців-античників (див.: Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии...), гетерогенність цього населення суттєво перебільшується і абсолютно більшість мешканців сільської округи Ольвії становили греки.

* Археологічні джерела поки що не дозволяють точніше датувати загибель Скіфії.

та Передгірний Крим, частина, очевидно, гине у боях із сарматами. Доля іншої частини цього чисельного народу залишається невідомою. Цілком імовірно, що якісь групи скіфів відійшли на північ, у лісостепові райони.

До середини III ст. до н. е. гинуть і племінні об'єднання Лісостепу, причому не тільки на Правобережжі, де вони почали занепадати ще принаймні з другої половини V ст. до н. е., а й на Лівобережжі, де ситуація була стабільнішою. Доля мешканців регіону залишається неясною: окремі науковці припускають навіть *повну* зміну населення Лісостепу протягом III–II ст. до н. е., щоправда, не пояснюючи долі його попередніх мешканців.

Античним державам вдається втриматись від повного краху, але їх економіка зазнає страхітливих кризи. Вже у першій третині III ст. до н. е. гине під тиском кочовиків хора Херсонеса¹⁷⁶, до середини цього ж століття – майже вся ольвійська хора¹⁷⁷ та поселення Нижнього Подністров'я¹⁷⁸. Лише Боспору вдалося уникнути тотального руйнування сільської округи, однак з-під контролю боспорських правителів виходять варварські племена Прикубання, що одразу позначається на експортних можливостях боспорського сільського господарства. Припиняється вивіз зерна з території Боспору, а в інших державах, що добре видно на прикладі Ольвії, постійною стає нестача продовольства.

Нестабільна обстановка у степах руйнує налагоджені торговельні зв'язки. Більше того, взаємини зі степовиками стають джерелом видатків, адже нові господарі степу починають вимагати регулярну та нерегулярну данину з грецького населення. Це погіршує і без того важкий економічний стан цих держав.

Апогеєм руйнацій у Північно-Західному Причорномор'ї стають грабівницькі походи військ гетського царя Бурбесті, внаслідок яких у середині I ст. до н. е. гине Ольвія.

Нове піднесення економіки античних держав Надчорномор'я відбулося вже у наступну, римську, добу.

Посилання до розділу 4

1. Див.: Одрін О.В. Сільське господарство античних держав Північного Причорномор'я у V–III ст. до н.е.: порівняльний аналіз // Причорноморський регіон у контексті європейської політики: минуле й сьогодення. – Одеса, 2008. – С.17-29.
2. Охотников С.Б. Нижнее Поднепровье в VI–V вв. до н. э. – К., 1990.
3. Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989.
4. Гаврилов А.В. Округа античной Феодосии. – Симферополь, 2004.
5. Абрамов А.П., Паромов Я.М. Раннеантичные поселения Таманского полуострова // Боспорский сборник. – М., 1994. – Вып.2. – С.25-98.
6. Isager S., Skydsgaard J.E. Ancient Greek agriculture: an introduction. – London; New York, 1992.; Garnsey P. Cities, peasants and food in classical antiquity. – Cambridge, 1998.
7. Sarpaki A. The Palaethnobotanical Approach. The Mediterranean Triad or Is It a Quartet? // Agriculture in Ancient Greece. – Stockholm, 1992. – P.61-75.
8. Див.: Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья. – Кишинев, 1986; Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н.э. – II тыс. н.э.: Каталог I. – К., 1991; Pashkevich G. A. Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea // Eurasia Antiqua. – 2001. – Band 7. – P.511-567; Лебедева Е.Ю. Палеоботанические исследования на античных памятниках Восточного Крыма // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. – К., 1991. – С.167-168 та ін.

9. Dem. XX, 31; Strabo, VII, 4, 6.
10. Strabo, VII, III, 18.
11. Стржелецкий С.Ф. Клery Херсонеса Таврического // Херсонесский сборник. – Вып.6. – Симферополь, 1961; Винокуров Н.И. Виноделие античного Боспора. – М., 1999.
12. Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. – М., 1990. – С.310-371.
13. Стржелецкий С.Ф. Вказ. праця. – С.68-73.
14. Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. – Л., 1978. – С.110.
15. Колесников А.Б., Яценко И.В. Античный виноградник на Евпаторийском мысу // Проблемы исследования античных городов. – М., 1989. – С.57-58.
16. Янушевич З.В. Вказ. праця.; Пашкевич Г.А. Вказ. праця.
17. Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae / Vol.I². – Petropolis, 1916 (далі – IOSPE I²), 418.
18. Янушевич З.В. Вказ. праця. – С.61-62; Колесников А.Б. К интерпретации источников по античному виноградарству // Древности Боспора. – Т.1. – С.125-142.
19. Strabo, VII, III, 18.
20. Pashkevich G.A. Op. cit. – P.522. До цього ж часу відносяться і перші знахідки виноградарських ножів на Таманському півострові (Винокуров Н.И. Садово-виноградарские ножи античного времени из Северного Причерноморья // Боспор Киммерийский на перекрестке греческого и варварского миров. – Керчь, 2000. – С.16).
21. Винокуров Н.И. Вказ. праця.
22. Там само. – С.17, 27.
23. Там само. – С.94.
24. Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – М., 1960. – №83. – С.94, 97.
25. Sargaki A. Op. cit.
26. Завойкин А.А. Фанагория во второй половине V – начале IV вв. до н.э. (по материалам раскопок «Южного города»). – М., 2004. – С.52.
27. НР., VI, 1, 1; VIII, 1, 5.
28. НР., II, 5, 3.
29. Крыжицкий С.Д. и др. Вказ. праця. – С.137; Pashkevich G.A. Op. cit. – P.542, Table 1.
30. Крыжицкий С.Д. и др. Вказ. праця. – С.137.
31. Див., наприклад: Isager S., Skydsgaard J.E. Ancient Greek agriculture: an introduction. – London; New York, 1992.
32. Активним пропагандистом цієї ідеї виступає Пітер Гернсі: Garnsey P. Cities, peasants and food in classical antiquity. – Cambridge, 1998.
33. De re rustica. II, 18.
34. IOSPE I², 32.
35. Ps-Scymn. 798-803.
36. Hdt., IV, 53, 2; Ps-Scymn. 813-819.
37. Журавльов О.П. Животноводство и охота в Ольвийском государстве (заметки археозоолога) // Ольвийские древности. – К., 2009. – С.263.
38. Журавлев О.П. Вказ. праця. – С.263.
39. Там само. – С.264.
40. Каспаров А.К. Скотоводческое хозяйство поселения Волна 1 // Таманская старина. – Вып.3. – СПб., 2002. – С.158.
41. Журавлев О.П. Свійський кінь в Ольвії // Археологія. – 2003. – №4. – С.87-114.
42. Крыжицкий С.Д. и др. Вказ. праця. – С.138.
43. Гайдукевич В.Ф. К вопросу о ткацком ремесле в боспорских поселениях // МИА. – 1952. – №25. – С.396.
44. Максимова М.И. Техника текстильной промышленности // Эллинистическая техника. – М.; Л., 1948. – С.250.
45. Vinogradov Yu. The Greek colonisation of the Black Sea region in the light of private lead letters // The colonisation of the Black Sea area. – Stuttgart, 1998. – P.158.
46. Zohary D., Hopf M. Domestication of plants in the Old World. – Oxford, 2000. – P.208-211.

47. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье / С.Д.Крыжицкий, А.С.Русяева, В.В.Крапивина и др. – К., 1999. – С.120; Крыжицкий С.Д., Лейпунська Н.О. Принципы моделирования экономического базиса північнопричорноморської античної держави на прикладі Ольвії // Палеоекономіка раннього залізного віку на території України. – К., 2004. – С.21.
48. Крыжицкий С.Д., Лейпунська Н.О. Вказ. праця. – С.21.
49. Козуб Ю.И. Кожевенное производство // Археология УССР. – К., 1986. – Т.2. – С.453-454.
50. Журавлев О.П., Отрешко В.М. О рационе питания архаического населения Нижнего Побужья // Древнее Причерноморье. II чтения памяти проф. П.О.Карышковского: Тез. докл. – Одесса, 1991. – С.84.
51. Житенева Л.Д. Промысловая фауна рыб и рыболовство бассейна Черного моря по археологическим данным: Автореф. дис. ... канд. биол. наук. – М., 1965. – С.6-7; Житенева Л.Д. Промысловые рыбы и рыболовство в древней Ольвии (VII–VI вв. до н.э. – III в. н.э.) // Зоолог. журн. – 1967. – Т.XLVI, Вып.1. – С.101-102.
52. Щеглов А.Н., Бурдак В.Д. О промысле рыбы у берегов Тарханкута в античную эпоху // Рыбное хозяйство. – 1965. – С.21; Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. – Л., 1978. – С.114-115.
53. Лебедев В.Д., Лапин Ю.Е. К вопросу о рыболовстве в Боспорском царстве // МИА. –1954. – №33. – С.205, Табл.1.
54. Житенева Л.Д. Промысловая фауна рыб... – С.6.
55. Одрін О.В. Ольвійське рибальство VI–III ст. до н.е. // Надчорномор'я: студії з історії та археології. – К., 2008. – С.71-89.
56. IOSPE I², 32.
57. Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С.76-77; Штителъман Ф.М. Рыболовство и рыбопереработочное производство Ольвии и ее округи в античную эпоху. – К., 1958; Рукопись // НА ІА НАНУ. – Ф.12, №389. – С.16-17.
58. Hdt., IV, 53.
59. Hdt., IV, 53, 3.
60. Островерхов А.С. К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов // ВДИ. – 1979. – №3. – С.115-136.
61. Островерхов А.С. Антична склоробна майстерня на Ягорлицькому поселенні // Археологія. – 1978. – Вип.25. – С.41-49.
62. Науменко П.И. Античный период освоения минеральных богатств Керченско-Таманской области // Геолог. журн. – 1979. – Т.39, №2. – С.61.
63. Див., наприклад: Зубарь В.М. К вопросу о рабах в составе населения Березанско-Ольвийского полиса в архаический период // Мир Ольвии. – К., 1996. – С.122-124.
64. Vinogradov Yu. The Greek colonisation of the Black Sea region in the light of private lead letters... – P.161.
65. Macc. Sat. I, 11, 33.
66. Див., зокрема: Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса. – К., 1977; Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. – К., 1989; Зограф А.Н. Античные монеты // МИА-16. – М.; Л., 1951; Зограф А.Н. Монеты Тиря. – М., 1957; Карышковский П.О. Монеты Ольвии. – К., 1988; Туровский Е.Я. Монеты независимого Херсонеса. – Севастополь. 1997; Фролова Н.А. Монетное дело Боспора середины VI–V в. до н.э. // Российская археология – 1996. – №2; Шелов Д.Б. Монетное дело Боспора VI–II вв. до н.э. – М., 1956; Шонов И.В. Монеты Херсонеса Таврического. – Симферополь, 2000 та ін.
67. IOSPE I², 24.
68. Див., зокрема: Отрешко В.М. Протоген // Ольвийские древности. – К., 2009. – С.123-135.
69. Глускина Л.М. Из истории кредитно-денежных отношений в Аттике IV в. до н. э. (Афинские трапедзиты) // ВДИ. – 1970. – №3. – С.39; Ї ж. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н.э. – Л., 1975. – С.96.
70. Vinogradov Ju. G. Olbia. – Konstanz, 1980. – S.19.
71. Див.: Бучинский И.Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К., 1963; Шнитников А.В. Внутривековая изменчивость компонентов общей увлажненности. – Л., 1969; Бруяко И.В., Карпов В.А. Древняя география и колебания уровня моря (на примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху) // ВДИ. – 1992. – №2. – С.89-93 та ін.

72. Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986.
73. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К., 1976.
74. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М., 1982. – С.29-30.
75. Див.: Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе X–V вв. до Р.Х. – Кишинев, 2005. – С.229-292.
76. Плетнева С.А. Вказ. праця. – С.41-42.
77. Охотников С.Б. Нижнее Поднестровье в VI–V вв. до н.э. – К., 1990. – С.7, 56, 59, 72-74; Гаврилюк Н.А. Значение степного Побужья-Поингуля для Ольвийского эколого-экономического района // Мир Ольвии. – К., 1996. – С.115; Храпунов Н.И. Этническая история Крыма в раннем железном веке. – Симферополь; Керчь, 2004. – С.83-84.
78. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С.70; Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990. – С.118.
79. Стащук М.Ф., Супрычев В.А., Хитрая В.А. Минералогия, геохимия и условия донных отложений Сиваша. – К., 1964.
80. Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. – К., 1988. – С.190.
81. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. – Харьков, 1999. – С.68.
82. Там само. – С.154, Табл.5.3.
83. Гаврилюк Н.А. Значение степного Побужья-Поингуля для Ольвийского эколого-экономического района // Мир Ольвии. – К., 1996. – С.115.
84. Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Вказ. праця. – С.213.
85. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии... – С.150-151.
86. Храпунов Н.И. Этническая история Крыма в раннем железном веке. – Симферополь; Керчь, 2004. – С.83-84.
87. Strabo, VII, 3, 17.
88. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья... – С.16.
89. Там само. – С.37.
90. Журавлев О.П. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья // Гаврилюк Н.А. Скотоводство Степной Скифии. – К., 1995. – С.134.
91. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии... – С.145-146.
92. Журавлев О.П. Фауна из скифских поселений... – С.134.
93. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии... – С.148.
94. Там само. – С.143.
95. Секерская Е.П. Анализ остатков лошадей из курганов скифской знати // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1992. – С.204-205.
96. Plin. N.H. VIII, 156.
97. Там само. – III, 13,6.
98. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии ... – С.146.
99. Там само. – С.156.
100. Пашкевич Г.А. Палеозоотботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н.э. – II тыс. н.э.: Каталог I. – К., 1991. – С.5-7.
101. Гаврилюк Н.А., Былкова В.П., Кравченко С.Н. Скифские поселения IV в. до н.э. в степном Поднепровье. – К., 1992. – С.22, 24.
102. Див.: Лот А. Туареги Ахагара. – М., 1989. – С.53-56.
103. Гребенников Ю.С., Недопако Д.П. Скифский меч с Нижнего Побужья // Вооружение скифов и сарматов. – К., 1984. – С.128.
104. Паньков С.В. Стародавня чорна металургія на території південного заходу Східної Європи // Археологія. – 1994. – №4. – С.47.
105. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии ... – С.177.
106. Там само. – С.189.
107. Там само. – С.201.
108. Там само. – С.199.
109. Там само. – С.215.
110. Там само.
111. Див.: Белозор В.П. Скифские каменные изваяния VII–IV вв. до н.э.: Автореф. дис. ... канд. ист.

- наук. – К., 1986; Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л. Скифские изваяния VII–III вв. до н.э. – М., 1994.
112. Цьому питанню присвячена ґрунтовна монографія: Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – Алматы, 2002.
 113. Див. про механізми перерозподілу: Крадин Н.Н. Империя хунну. – М., 2001. – С.182-200.
 114. Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии. – К., 1985.
 115. Соломоник Э.И. Два античных письма из Крыма // Вест. древней истории. – 1987. – №3. – С.114-125.
 116. Polyaeu Strateg, VI, 9, 4.
 117. Diod., XX, 22-24.
 118. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии... – С.126.
 119. Strabo, XI, II, 3.
 120. Див.: Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К., 1989.
 121. Див.: Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. – 1939. – №3. – С.231-312.
 122. Див. детально: Гаврилюк Н.А. Скотоводство Степной Скифии. – К., 1995.
 123. Крадин Н.Н. Империя хунну...; Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М., 2001. – С.528.
 124. Strabo, XI, II, 3.
 125. Журавлев О.П. Животноводство и охота в Ольвийском государстве... – К., 2009. – С.264.
 126. Thuc. II, 56, 2.
 127. Карышковский П.О. Монеты скифского царя Скила // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. семинара. – Кировоград, 1987. – С.66-68.
 128. Ильинская В.А. Тереножкин А.И. Скифия VII–IV в. до н.э. – К., 1983.
 129. Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. – К., 2003.
 130. Скорый С.А. Киммерийцы в украинской Лесостепи. – К.; Полтава, 1999.
 131. Див.: Гаврилюк Н.О. Рец. на кн.: Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблемы выделения иранского этнокультурного элемента) // Археология. – 2005. – №3. – С.101-110; Дараган М.Н. Геоинформационный анализ трансформации поселенческих структур в начале раннего железного века в Среднем Поднепровье: состояние проблемы и перспективы исследования (інтернет-публікація).
 132. Шрамко Б.А. К вопросу о взаимоотношениях племен степной и лесостепной Скифии // Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25–26 жовтня 2003 р. – Харків, 2003.
 133. Давня історія України. – Т.2. – С.81.
 134. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987; Люботинское городище. – Харьков, 1998; Гавриш П.Я. Племена скифського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя. – Полтава, 2004 та ін.
 135. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. – К., 1968.
 136. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи...
 137. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К., 1989.
 138. Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. – К.; Краков, 2001. – С.118.
 139. Hdt., IV, 17, 2.
 140. Щеглов А.Н. Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII–V вв. до н.э.: письменные источники и археология // Причерноморье в VII–V вв. до н.э. – Тбилиси, 1990. – С.99-121.
 141. Див.: Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья...; Пашкевич Г.А. Палеозтноботанические находки на территории Украины...; Пашкевич Г.А. Палеоботанические исследования материалов Мотронинского городища // Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. – К.; Краков, 2001. – С.133-137 та ін.
 142. Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья: Автореф. дис. ... д-ра биолог. наук. – К., 1992.

143. Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины... – С.2-5.
144. Шрамко Б.А. Найдавніші орні знаряддя на території України // Питання історії народів СРСР. – 1969. – №6. – С.3-15.
145. Мелюкова А.И. Хозяйство, быт, торговля // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – С.116.
146. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи... – С.89-90.
147. Секерская Е.П. Предварительные итоги изучения археозоологических материалов Мотронинского городища // Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. – К.; Краков, 2001. – С.132.
148. Люботинское городище. – С.110.
149. Секерская Е.П. Предварительные итоги изучения археозоологических материалов Мотронинского городища. – С.131. Табл.5.
150. Люботинское городище. – С.100.
151. Секерская Е.П. Предварительные итоги... – С.127.
152. Там само. – С.132.
153. Люботинское городище. – С.101-102.
154. Секерская Е.П. Предварительные итоги... – С.131.
155. Див.: Барцева Т.Б. Цветная металлообработка скифского времени (Лесостепное Днепроовское Левобережье). – М., 1981; Шрамко И.Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности. – Харьков, 1994. – С.43-57 та ін.
156. Люботинское городище. – С.73.
157. Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи... – С.120.
158. Барцева Т.Б. Цветная металлообработка скифского времени... – С.90.
159. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи... – С.115.
160. Там само. – С.121.
161. Люботинское городище. – С.105-106.
162. Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи... – С.120.
163. Люботинское городище. – С.117.
164. Радзиевская В.Е., Шрамко Б.А. Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище // Сов. археология. – 1980. – №4. – С.181-189.
165. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи... – С.84.
166. Гаврилук Н.А. История экономики Степной Скифии ... – С.195.
167. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи... – С.99.
168. Шрамко Б.А. Хозяйство лесостепных племен Восточной Европы в скифскую эпоху: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – К., 1965.
169. Болтрик Ю.В. Соляные промыслы Северного Причерноморья в скифское время (к постановке проблемы) // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ремесла и промыслы. – Керчь, 2010. – С.31-34.
170. Болтрик Ю.В. Основной торговый путь Ольвии в Днепроовское Лесостепное Правобережье // Российская археология. – 2000. – №1. – С.124.
171. Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V вв. до н.э. // Свод археологических источников (далі – САИ). Д1-27. – М., 1966; Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV–II вв. до н.э. // Там само. – М., 1970.
172. Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. – Л., 1988; Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – К., 1992. – С.178.
173. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепроовского Лесостепного Правобережья. – К., 1989.
174. Diod. II, 46.
175. Там само., 43.
176. Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Вказ. праця. – С.362.
177. Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С.100.
178. Самойлова Т.Л. Тира в VI–I вв. до н.э. – К., 1988. – С.100.

Розділ 5

РИМО-САРМАТСЬКА ДОБА

1. Економіка античних держав Надчорномор'я

Падіння скіфського і утвердження сарматського панування у Надчорномор'ї мали вирішальний вплив і на політику, і на економіку античних держав. Якщо говорити про економічну складову їхнього життя, то не можна не зауважити фундаментальних трансформацій у структурі господарства та його загального занепаду. Адже пљондрвання сільської округи античних міст, розрив традиційних зовнішньоекономічних зв'язків, катастрофічні погроми самих міст мали сумні наслідки. Лише на початку нашої ери почався процес поступового їх відродження.

Першим з кризи почало виходити Боспорське царство. Найпотужніша з античних держав регіону змогла пережити буремні події кінця I тис. до н. е. без таких катастрофічних наслідків, як Херсонес або, особливо, Ольвія. Вже з I ст. н. е. на Боспорі відбувається політична, а услід за нею і економічна стабілізація. Наслідком цього стало нове піднесення боспорської економіки, яке тривало більше двох століть – до перших десятиліть III ст.

Важчим було становище Херсонеса, який протягом I – першої половини II ст. неодноразово перебував під загрозою нападу з боку пізньоскіфських і сарматських племен. Однак і тут з появою стабільного римського гарнізону в середині II ст., а також зі створенням мережі римських опорних пунктів у Південно-Західному та Південному Криму наступив період стабілізації та економічного піднесення.

Набагато складнішим було становище Ольвії, розгромленої військом царя гетів Бурбесті у середині I ст. до н. е. Судячи з археологічних даних, близько

півстоліття місто перебувало в руїнах¹. Лише на початку I ст. н. е. мешканці повернулися до Ольвії*². Однак становище міста та його округи й надалі залишалося нестабільним – аж до середини II ст. н. е., коли в Ольвії були розміщені римські війська. Внаслідок цього відбулося й економічне піднесення поліса, що тривало до другої чверті III ст. н. е.³

Відносно легше, ніж Ольвія, пережила кінець I ст. до н. е. – початок I ст. н. е. Тіра. Їй вдалося уникнути повного розгрому, а піднесення господарства цього невеликого поліса, як і у випадку з Ольвією та Херсонесом, було пов'язане з військовою присутністю Риму починаючи з середини I ст. н. е.⁴

Новий економічний підйом античних держав Надчорномор'я був би неможливим без їх входження в орбіту політики та включення в економічну систему Римської імперії. Ольвія, Херсонес та Тіра, які зазнали найбільших економічних втрат протягом попередніх століть, були безпосередньо включені до складу імперії. Боспор, який зберіг значний військово-політичний та економічний потенціал, хоча і потрапив у васальну залежність від Риму, залишався окремою державою, частково зберігши свій суверенітет.

Зернове господарство. Говорячи про зміни у структурі господарства, не можна не відмітити, що найбільшою мірою вони торкнулися структури сільського господарства. Зменшилась питома вага зернового господарства, причому практично в усіх античних державах Надчорномор'я. Практично повна ліквідація хори Херсонеса та Тіри скоротили площі орних земель до найближчих околиць міст. У таких умовах могло йтися лише про забезпечення нагальних потреб у зерні самих мешканців полісів, а у неврожайні роки там могла траплятися навіть нестача зерна. Не набагато кращою була ситуація і в Ольвії. На хорі міста початку нашої ери було майже втричі менше поселень, ніж у добу її розквіту в пізньокласичний-ранньоелліністичний час⁵. Це, у свою чергу, означало відповідне зменшення площі земель, що оброблялися. Найкращою була ситуація на Боспорі, де базова, заселена греками частина держави – Керченсько-Таманський регіон – весь час залишалася під контролем боспорян⁶. Менш зрозумілою є ситуація у Прикубанні – яка його частина і в який саме період перебувала під контролем правителів Боспору. А від відповіді на останнє запитання залежить оцінка експортного потенціалу Боспору, адже, як вже говорилося у попередньому розділі, саме Прикубання було основним джерелом боспорського експортного зерна.

Археоботанічних матеріалів римського часу в розпорядженні дослідників значно менше, ніж матеріалів попередньої доби. Попри це, можна впевнено твердити, що основний склад зернових культур, вирощуваних греками Надчорномор'я, залишався в цілому незмінним. Основними культурами продовжували бути м'яка пшениця та ячмінь, меншою мірою вирощували просо. У зв'язку з втратою Херсонесом володінь на Тарханкутському півострові зменшилось значення жита у зерновому господарстві греків. Проте повністю з ужитку воно, очевидно, не вийшло: знахідки зернівок жита відомі в Ольвії⁷.

Очевидно, в цілому подібним до попереднього був і рівень агротехніки. У

* Очевидно, якась частина ольвіополітів перебула цей час на так званих «пізньоскіфських» городищах Нижнього Дніпра. Недарма після відродження Ольвії життя на більшості останніх завмирає.

принципі, можна було б припустити поширення у Надчорномор'ї прогресивних агротехнологій з Риму, однак підтвердити цю гіпотезу можна буде лише після проведення комплексних досліджень із залученням нових археоботанічних матеріалів. Варто лише зауважити, що в Імперії найактивніше прогресивні аграрні технології впроваджувались у великих господарствах, які у Надчорномор'ї існували хіба що на Боспорі.

Виноградарство. Виноградарство у різних районах Надчорномор'я у римську добу розвивалося з неоднаковою інтенсивністю. Так, на території Ольвійського поліса саме в цей час ця галузь починає інтенсивно розвиватися⁸. На противагу цьому, в сусідньому Херсонесі відбувається зворотній процес: площі, відведені під виноградники, скорочувалися, поступаючись місцем посівам пшениці⁹.

Очевидно, в усіх випадках збільшення або зменшення ролі виноградарства було викликане загальними структурними змінами в економіці, про які вже говорилося вище. Херсонес мав проблеми із забезпеченням продовольством, а за браком земель, розширення посівів зернових могло відбуватися лише за рахунок скорочення площ, відведених під інші культури, і передусім – виноградних плантацій. Що ж стосується Ольвії та Боспору, то тут зростання ролі виноградарства і виноробства могло бути викликане проблемами у торговельному балансі.

Інші галузі рослинництва. Очевидно, що, поряд із зерновим господарством і виноградарством, в античних державах Надчорномор'я в римську добу продовжували розвиватися й інші галузі рослинництва: вирощування технічних та фуражних культур, садівництво тощо. Однак археоботанічні відомості про їх існування наразі є вкрай неповними та нечисленними. Так, наприклад, одиничні знахідки решток конопель у Нижньому місті Ольвії¹⁰ можуть належати не культурній, а дикорослій рослині.

Єдина з-поміж перелічених вище галузей рослинництва, про розвиток якої можна твердити на підставі репрезентативних археоботанічних матеріалів, – це вирощування бобових культур як продовольчого, так і фуражного напрямків¹¹.

Тваринництво. Тваринницька галузь господарства античних держав Надчорномор'я, як і рослинництво, зазнала суттєвих втрат унаслідок плюндрування сільської округи грецьких міст. Фактично, у перші століття нашої ери тваринництво як продуктивна галузь існувало лише на Боспорі та в Ольвії, тоді як у Тірі та Херсонесі воно, як і сільське господарство в цілому, виконувало лише функції необхідного життєзабезпечення.

Натомість, на хорі Ольвії у римську добу значення тваринницької галузі порівняно з доримським періодом надалі підвищується. Складається враження, що саме ця галузь була провідною на більшості поселень ольвійської округи. Про це, зокрема, свідчать і зміни у складі стада: в римський час відсоток волів у стаді падає¹², що означає зменшення кількості тягової сили, а отже, є індикатором відповідного зменшення питомої ваги рослинницької складової сільського господарства порівняно з тваринницькою.

У галузевій структурі ольвійського тваринництва у перші століття нашої ери, порівняно з попереднім періодом, більшу роль відіграє вирощування великої рогатої худоби, тобто власне скотарство, і меншу – вівчарство. На деяких поселеннях, головню на правобережжі Бузького лиману, перша галузь була домінуючою, тоді

як роль вівчарства була відносно більшою на лівобережжі лиману¹³. Слід також відмітити зростання відсотка коней та собак, що є свідченням практики відгінного скотарства. Сприяло поширенню цього виду господарської діяльності і зменшення площ полів, викликане загальним скороченням населення, за рахунок чого збільшилась площа природних пасовиськ.

Відповідно до змін у структурі стада мало змінитися і співвідношення тваринницької продукції, що йшла у переробку: відносно меншу вагу становила продукція вівчарства (головно вовна) і більшу – скотарства (шкіри та кістки*).

На жаль, на сьогодні практично неможливо здійснити реконструкцію структури тваринництва Боспору римської доби. Osteологічні матеріали з сільських поселень Боспору, особливо з Керченського півострова, настільки нерепрезентативні¹⁴, що здійснені на їх базі реконструкції не можуть бути надійними. Більш представницькими є дані зі спеціалізованого скотарського поселення Волна 1 на Таманському півострові¹⁵, де спостерігаються ті ж тенденції, що й на поселеннях Нижнього Побужжя: зменшення відсотка дрібної рогатої худоби і доволі різке збільшення – великої.

Промисли. Мисливство у господарстві античних держав Надчорномор'я в усі часи не відігравало надто важливої ролі. Загалом це стосується і римського часу, попри те, що чисельність диких тварин на початку нашої ери через знелюднення степу і, відповідно, зникнення стад свійської худоби, поза сумнівом, зроста.

Виняток тут становить хора Ольвії, де спостерігається збільшення відсотка кісток диких тварин серед osteологічних решток. Особливо це стосується городища Скелька на південному сході регіону, де рештки диких тварин становлять більше чверті від усього osteологічного матеріалу¹⁶. Більшість добутих тварин – цінні промислові звірі «м'ясного» напрямку (кабан, лось, олень, козуля, сайгак). Вірогідно, що мисливство мало і товарний характер, а його продукція постачалася на ольвійський ринок, бо в самій Ольвії у цей час також спостерігається різке збільшення відсотка решток диких тварин серед osteологічних матеріалів**¹⁷.

У римську добу різко зростає роль іншого промислу – рибальства, особливо на Боспорі та в Херсонесі, де відбулися також і значні зміни у структурі вилову та технологіях обробки риби.

Втрата Херсонесом хори у Північно-Західному Криму призвела і до скорочення акваторії, де здійснювався рибальський промисел. У перші століття нашої ери херсонеські рибалки промишляли головню поблизу берегів Південно-Західного Криму. Відповідно, у структурі вилову різко меншає кількість осетрових і збільшується – хамси, скумбрії та інших морських риб¹⁸. Наслідком цього стають і докорінні зміни у способах обробки риби: у місті починається масове будівництво ванн для засолювання риби, в яких виготовлялися рибні соуси, які масово йшли й на експорт.

Подібні структурні зміни переживає й риболовля Боспору, попри те, що основні місця промислу – Керченська протока та Азовське море – і надалі продовжували експлуатуватися боспорськими рибалками. Основними промисловими рибами в

* Але не риг, бо велика рогата худоба в Ольвії була переважно комолюю.

** Майже п'ята частина проти двох відсотків у доримський час.

цей період стають оселедці та хамса*¹⁹, що масово йдуть у переробку. Саме у перші століття нашої ери у малих містах Боспору, розташованих на «європейському» березі Керченської протоки, – Мірмекії та, особливо, у Тіритаці – починається масове будівництво рибозасолювальних ванн²⁰. На думку В.Гайдукевича²¹, ці зміни були викликані потребами римської армії у великих обсягах (а лише ванни великого господарства з південного району Тіритаки могли переробляти за один раз 1600 ц оселедців) недорогої, порівняно з осетровими, риби.

У цьому контексті не зовсім зрозуміло, чому вищеописані структурні зміни відбулися у рибному промислі лише двох освоєних греками регіонів Надчорномор'я. Адже і в Ольвії, і в Тірі також існували можливості вилову хамси, проте структура вилову в цих регіонах у римський час нічим не відрізнялася від тієї, що існувала там у доримську добу²².

Ремесла та хатнє виробництво. У Надчорномор'ї у римську добу розвивалися ті ж самі ремесла та виробництва, що й у попередню добу. Щоправда, якщо в одних випадках спостерігається розширення виробництв і впровадження нових технологій, то в інших – певне скорочення обсягів чи технологічний регрес.

Поза сумнівом, на початку нашої ери розширились обсяги видобутку солі, адже розвинуте рибозасолювальне виробництво потребувало значних обсягів цієї сировини. Вірогідно, що в цей час, поряд зі старими соляними промислами, виникають і нові, особливо на Боспорі.

Продовжував розвиватись видобуток будівельних матеріалів – каменю й будівельної глини – та гончарних глин, і, відповідно, будівельне та гончарне ремесла.

Керамічне ремесло найбільш інтенсивно розвивалося на Боспорі²³. Місцеві керамісти виготовляли широкий асортимент продукції – посуд, технічну тару, теракоти, покрівельну черепицю тощо. Були впроваджені нові типи гончарних печей, в яких виготовлялися величезні амфори висотою понад метр та ємністю 65–70 л²⁴. Набагато менш потужні гончарні виробництва існували в усіх інших грецьких центрах Надчорномор'я²⁵.

Будівельне ремесло в цілому продовжувало традиції попереднього часу, вплив на нього римських будівельних традицій був обмеженим²⁶. Природно, що найрозвинутішим це ремесло було на Боспорі. Тут в римську добу з'являються і нові типи господарчих будівель – рибозасолювальні комплекси, де, на думку дослідників, було впроваджено і нові технологічні прийоми, запозичені з Римської імперії²⁷, і ускладнюються конструкції інших, зокрема виноробен²⁸. Натомість в Ольвії спостерігалася певна деградація будівельних технологій²⁹.

Ще одним життєво важливим ремеслом була металообробка. Залізообробні майстерні початку нашої ери відомі на Боспорі та в Ольвії. На Боспорі найбільшим металургійним центром залишався Пантікапей³⁰. Відомі знахідки майстерень і в Ольвії, причому якщо в римській цитаделі міста відома доволі спеціалізована кузня³¹, то у Нижньому місті було відкрито зовсім примітивні виробництва³².

Розвивалася обробка кольорових металів. В окремих випадках, як це було в Ольвії, ковальські та бронзоліварні виробництва сполучалися у межах однієї

* Щоправда, і осетрові, і річкові риби у цей період продовжують активно добуватися. Див.: Лебедев В.Д., Лапин Ю.Е. К вопросу о рыболовстве в Боспорском царстве // МИА. – 1954. – №33. – С.197-214.

майстерні³³. Проте навряд чи подібна практика переважала, адже навіть на ольвійській хорі було відкрито залишки бронзолivarного виробництва³⁴. Існували подібні виробництва і в інших регіонах Надчорномор'я³⁵. Найбільші з них, очевидно, знаходились на Боспорі.

Окремо слід згадати ювелірне ремесло. Як і в попередній період, головним центром ювелірної справи залишався Боспор³⁶.

Суттєвий зліт переживає склоробне ремесло. Якщо в доримський час воно розвивалося лише в Ольвійському полісі, то в римську добу склоробні майстерні відомі в Херсонесі³⁷, а залишки виробництва знайдено на Боспорі та в Ольвії³⁸. Удосконалюються і технології виробництва, що дозволило суттєво розширити асортимент товарів, який у цей час включає не тільки прикраси, а й скляний посуд, а також віконне скло³⁹. Щоправда, слід підкреслити, що рівень виробництва в державах Надчорномор'я в цілому був нижчим, аніж в Римській імперії, про що свідчить, зокрема, і широкий імпорту скляних виробів з її території.

Поза сумнівом, розвивались і виробництва, сировиною для яких слугувала головним чином тваринницька продукція, – прядіння та ткацтво, обробка шкіри та кістки. Однак відомості про них обмежуються головним чином знахідками знарядь виробництва, а тому судити про рівень їх технічної оснащеності та організації в римську добу поки що зарано.

Торгівля. Торгівля продовжувала відігравати важливу роль в економіці античних держав Надчорномор'я і в римську добу, однак її інтенсивність не досягала такого рівня, як у пізньокласичний-ранньоелліністичний час⁴⁰. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, знизився економічний потенціал більшості античних держав Надчорномор'я, що, у свою чергу, зменшило як купівельну спроможність тамтешніх мешканців, так і обсяги експортної продукції. По-друге, нестабільна ситуація у Степу аж ніяк не сприяла налагодженню стабільної торгівлі як із самими степовиками, так і з племенами Лісостепу. По-третє, господарський потенціал сарматів і племен зарубинецької культури був нижчим, аніж у скіфів та мешканців Лісостепу попереднього періоду.

На «античному» напрямку торгівлі головними контрагентами держав Надчорномор'я стали римські провінції Малої Азії, головні південнопонтійські центри та, меншою мірою, міста західного узбережжя цього півострова та Пергам. З Південного Понту ввозилися вино та маслинова олія, з інших малоазійських провінцій – якісний червонолаковий керамічний посуд. Із Сирії та Єгипту імпортувалися скляні вироби, із західних провінцій Римської імперії у невеликій кількості – бронзові вироби (посуд, прикраси). Очевидно, імпортувалися також одяг та тканини, однак про останню групу товарів інформація є вкрай обмеженою.

Частина отриманих з Риму товарів, особливо вино, тканини, скляний посуд та прикраси, перепродувалась негрецькому населенню – сарматам, кримським скіфам, меншою мірою – «зарубинцям»*. Найбільш активно на цьому напрямку діяли боспорські купці, які вели інтенсивну торгівлю з сарматами Приазов'я та Подоння через порт Танаїс на Нижньому Доні, а з сарматами та меотами Прикубання – через міста Азійського Боспору⁴¹. Торгівля з племенами зарубинецької культури здійснювалася переважно ольвіюполітами. Вони ж, вірогідно, були основними тор-

* Детальніше про це йтиметься у наступних параграфах.

говельними контрагентами кримських скіфів. Набагато меншою була торговельно-посередницька роль купців Тіри та Херсонеса, які в основному торгували лише зі своїми найближчими сусідами у Нижньому Подністрів'ї та Південно-Західному Криму відповідно.

Доволі складним є питання структури експорту з античних держав Надчорномор'я, особливо у напрямку римських провінцій. Зазвичай серед продукції, що вивозилася з цих держав до Римської імперії, називають хліб, рибу та продукцію скотарства, а до варварів (крім продукції римського виробництва) – вино, прикраси та, меншою мірою, скляний посуд і тканини. Хлібний експорт з Надчорномор'я в римську добу є ще сумнівнішим, аніж у попередню. Теоретично можливим він був лише з території Боспору, однак жодних прямих свідчень про зерновий експорт з території цієї держави, як це було у попередню добу, немає. Очевидно, якщо він все ж існував, то обсяги вивозу значно скоротилися, інакше не виникало б потреби розвивати інші експортноорієнтовані галузі. Тому найвірогідніше, що основними експортними товарами, які вивозилися до римських провінцій з Надчорномор'я, були лише продукти переробки риби – солена риба та соуси (з Боспору та Херсонеса) – та продукція скотарства (з Ольвії та Боспору), а також товари, які одержувались від варварів, у першу чергу – раби та скотарська продукція.

2. Господарство сарматських племен

Протягом понад 600 років* сармати становили основне населення степів Надчорномор'я. Майже весь цей час (крім періоду готського панування) вони були домінуючою військово-політичною силою в цьому регіоні. Варто підкреслити, що, на відміну від попереднього періоду – періоду скіфського панування, – обстановка у степах у сарматську добу характеризувалася великою нестабільністю. Дослідники налічують не менше п'яти «хвиль» сарматського просування у цей регіон⁴².

Сармати вели тривалі бойові дії на кордонах Римської імперії, брали участь у боротьбі між Херсонесом та Скіфським царством і війнах Боспору. Більшість повідомлень про сарматів в античних джерелах пов'язана саме з воєнною активністю сарматських загонів. Складається враження, що війна була одним з головних джерел доходів сарматських племен, а військово-політична нестабільність у Степу й околиць землях протягом більшої частини сарматської доби була нормою. Це, у свою чергу, не могло сприяти налагодженню стабільного економічного життя не тільки у сусідів сарматів, а й у самих кочовиків. І не є випадковістю, що рівень

* Різні дослідники дотримуються відмінних поглядів на час появи сарматів у надчорноморських степах. Зазвичай початок цього процесу датують межею III та II ст. до н. е. Саме такі дати наводяться і в узагальнюючих роботах з історії та археології. Див.: Вязьмитина М.И. Сарматское время // Археология УССР. – 1986. – Т.2. – С.184-222; Мошкова М.Г. Савроматы и сарматы в Волго-Донском междуречье, Южном Приуралье и Северном Причерноморье // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время – М., 1989. – С. 153-214; Симоненко О.В. Сармати // Давня історія України: Т.2. Скіфо-антична доба. – К., 1998. – С.154-175. Існують й інші погляди. Найнижчу дату проникнення сарматів запропоновано О.Дзиговським, який датує появу «прикордонної групи» сарматів у степах Наддністрянщини другою третьою або серединою III ст. до н. е. Див.: Дзиговский А.Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днестровских земель. – Одесса, 2003.

розвитку господарства сарматських племен майже за всіма параметрами поступається скіфському.

Провідною галуззю господарства сарматів протягом всього часу їх перебування у Надчорномор'ї було кочове скотарство. Це й зрозуміло, адже у більшості сарматських племен через зовнішні обставини просто не було можливості перейти до більш прогресивних форм тваринницького господарства. Процес стабілізації господарства новоприбулих кочовиків і перехід до другої стадії кочування, як відомо, тривав не одне десятиліття. Не менше часу тривав і процес переходу до напівкочового господарства. Так, у скіфів цей процес тривав не менше століття⁴³. А тим часом, нові «хвилі» переселенців зі сходу з'являлися в середньому раз на сторіччя-півтора, змінюючи етнополітичну карту регіону і практично наново розпочинаючи весь процес еволюції кочового господарства у напрямку осілості.

Отже, виходячи із описаних вище етнополітичних процесів розвитку Сарматії, логічним буде припустити, що основною формою господарства сарматів було кочування з постійними зимівниками та літівниками (перший етап другої стадії за О.Плетньовою). Наскільки таке припущення підтверджується археологічними та археозоологічними матеріалами?

Для вищезазначеної форми кочового скотарства характерні три основні ознаки: 1) розмежування пасовищних угідь, що засвідчується появою стаціонарних могильників, головним чином – у місцях зимівлі; 2) відсутність стаціонарних поселень: наявні лише стійбища з незначним культурним шаром (так звані «місцезнаходження»); 3) переважання у стаді більш рухливих видів худоби – коней та овець – над менш рухливою великою рогатою худобою.

Попри те, що більшість відомих нам сарматських поховань є впущеними до курганів попередніх епох, у Надчорномор'ї відомі й могильники з основними сарматськими похованнями. Прикладом такого могильника є великий курганний могильник поблизу села Новофиліпівка у Приазов'ї⁴⁴, який, на думку дослідників, розташовувався поблизу зимівника. У складі тризн на похованнях переважали кістки овець, тобто видова структура стада у місцевих сарматів була типовою для ранніх стадій напівкочового скотарства. Останнє також підтверджується відсутністю у цьому районі стаціонарних сарматських поселень. Очевидно, що саме маршрути і спосіб кочування місцевих сарматів описані у Страбона⁴⁵, який писав, що взимку вони знаходяться на болотах поблизу Меотіди (Азовського моря), а влітку відкочовують на північ. Літні стоянки сарматів Приазов'я могли розташовуватись у басейні Сіверського Дінця, як це було, наприклад, у половців, що проживали на цих землях у часи середньовіччя⁴⁶. В останньому районі також відомі сарматські поховання, хоча й переважно не основні, а впускні.

Іншими головними районами сарматських кочівок були Орель-Самарське межиріччя, правобережжя Дніпра у районі Дніпрові луки та р. Базавлук, Нижнє Подністров'я, а також, меншою мірою, степове Побужжя-Поінгулля. Можна доволі впевнено говорити про те, що форми кочового господарства сарматів у цих регіонах були подібними до тих, що їх практикували на цих землях скіфи у V ст. до н. е., тобто до початку процесу активного осідання на землю.

Той факт, що у степу в сарматську добу не спостерігається лінійного процесу зміни способів поховань – від впускних або прихованих до основних, а цей процес

йшов синусоїдально, то навряд чи можна говорити про перехід сарматів від напівкочового господарства першого типу до напівосілого. Тим більше археологічно зовсім не простежується процес осідання кочовиків на землю.

Щоправда, в літературі іноді зустрічається твердження про осідання на землю тих чи інших груп сарматів на території степу чи лісостепу України. Свідченням цього вважаються знахідки зернотерок і решток зерна у похованнях, а також практика ґрунтових поховань у степу, а особливо – на Лісостеповому Правобережжі у II ст. до н. е.⁴⁷ Навряд чи такого роду аргументація може вважатися задовільною. Знахідки зерна та терочників є лише свідченням того, що сармати мали зерно і виготовляли з нього борошно. Однак це аж ніяк не означає, що зерно вирощувалось самими сарматами. Безумовно, що перебування кочовиків у Лісостепу, зокрема – у Пороссі, могло б бути стимулом для початку осідання на землю, як це відбувалося, наприклад, у «торчеському поясі» часів Київської Русі. Однак в останньому випадку чітко фіксуються стаціонарні поселення кочовиків, тоді як у сарматську добу нічого подібного не спостерігається. При цьому не спостерігається переходу до ґрунтових поховань. До речі, на думку О.Симоненка, перебування сарматів у Правобережному Лісостепу не в останню чергу було пов'язане з воєнним тиском на зарубинецьке населення⁴⁸. А це означає можливість одержувати, зокрема, і продукцію землеробства шляхом накладання данини чи грабунку, що аж ніяк не сприяє розвиткові власного виробництва.

Отже, уся сукупність наявних даних поки що свідчить проти існування у сарматів бодай зародків власного землеробства. Тобто у них ця галузь, на відміну від скіфів, була зовсім відсутньою, а землеробська продукція одержувалась здебільшого позаекономічним шляхом, а меншою мірою, можливо, за рахунок торгівлі.

Промисли. Про значення промислів у господарській діяльності сарматів відомо небагато. Про заняття мисливством свідчить Страбон при описі сарматських та скіфських племен Надчорномор'я, називаючи серед їхньої здобичі як степових звірів – диких віслюків та кіз (сайгаків?), так і болотяних – оленів та кабанів⁴⁹. Однак, за браком репрезентативних археозоологічних даних, встановити питому вагу мисливства у забезпеченні кочовиків м'ясною їжею поки що не видається можливим.

Що ж стосується рибальства, то цей промисел у сарматів не був скільки-небудь розвинутим.

Ремесла та хатне виробництво. Говорячи про розвиток виробництв, що займалися переробкою скотарської чи мінеральної сировини у сарматському господарстві, слід зазначити їх суттєво нижчий, порівняно зі скіфами, технологічний рівень. Без сумніву, жодне з подібних виробництв не досягло рівня повноцінного ремесла, залишаючись на рівні хатніх виробництв.

Можна назвати дві основні причини, якими це було зумовлено. По-перше, розвиток більш-менш технологічно розвинутого виробництва (особливо у галузі обробки металів) був можливим лише на стаціонарних поселеннях, які у надчорноморських сарматів були відсутніми. По-друге, перед сарматськими племенами, особливо у Дунай-Дністровському регіоні, відкривалися широкі перспективи одержання якісних ремісничих виробів з римських провінцій позаекономічним шляхом – чи то у вигляді воєнних трофеїв, чи данини. Це, у свою чергу, теж гальмувало розвиток власного виробництва.

Серед головних сарматських хатніх виробництв слід назвати ті, що були пов'язані з переробкою сировини тваринного походження: прядіння, ткацтво, виготовлення повсті, обробка шкір і хутра (чинбарство, лимарство, кушнірство) тощо. У сарматських могильниках, головно у жіночих похованнях, нерідко зустрічаються деталі знарядь, що використовувались у цих виробництвах. Це засвідчує той факт, що у них були зайняті переважно жінки.

Ще одним підсобним виробництвом, що ним займалися сарматські жінки, було виготовлення ліпної кераміки.

Можна припускати й існування виробництв, пов'язаних якщо не з виготовленням, то принаймні з ремонтом виробів з металу, однак жодних решток таких виробництв археологами не виявлено⁵⁰.

Підсумовуючи цей короткий огляд хатніх виробництв у сарматських племен, слід ще раз підкреслити їх обмежену кількість та невисокий технологічний рівень. Зважаючи на це, слід констатувати, що кочовики були неспроможними забезпечити себе цілою низкою життєво необхідних речей, зокрема якісними металевими знаряддями та зброєю, не говорячи вже про предмети розкошів – прикраси, люстра, парфуми тощо. Це змушувало кочовиків шукати шляхи одержання товарів ззовні. Поряд з позаекономічними, силовими, шляхами отримання товарів, про які вже неодноразово говорилося вище, сармати використовували й мирні – торговельно-обмінні операції.

Торгівля. У сарматських могильниках знаходять рештки численних виробів, виготовлених в античному світі. До них належать амфори з-під вина, керамічний, металевий та скляний посуд, прикраси з дорогоцінних металів і скла. Значно рідше, через гіршу археологічну збереженість, зустрічаються залишки коштовних тканин та одягу. Однак, як свідчать матеріали поховань, таких як знаменита Соколова могила⁵¹, сарматська знать доволі широко користувалася дорогими фарбованими та вишитими тканинами та одягом.

Важко встановити, яка саме частка цих товарів одержувалася шляхом торгівлі, а яка – шляхом грабунку чи накладання данини. Однак при цьому не викликає сумнівів, що роль торгівлі у забезпеченні сарматів імпортованими товарами була вагомою. Особливо це стосується племен, що проживали на лівобережжі Дніпра, далеко від кордонів Римської імперії. Очевидно, місцеві кочовики отримували товари у боспорському торговельному місті Танаїс у гирлі Дону. Адже, судячи з повідомлень Страбона⁵², це місто забезпечувало товарами і «азійських», і «європейських» кочовиків, тобто племена, що проживали як на схід, так і на захід від цієї річки, яка в античні часи вважалася кордоном між Європою та Азією.

Інша, аніж з античними товарами, ситуація складалася з товарами східного походження: ювелірними виробами з Бактрії та Ірану, китайськими люстрами та шовком, дорогоцінним камінням з берегів Індійського океану⁵³. Ці товари могли потрапляти до сарматів головним чином, якщо не винятково, внаслідок торговельно-обмінних операцій. Це, у свою чергу, є, нехай і непрямим, свідченням на користь розвитку транзитної торгівлі за участі сарматських племен. Більш конкретні відомості про цей вид діяльності подає Страбон в XI книзі «Географії»⁵⁴, де мовиться про караванну торгівлю на верблюдах товарами зі Сходу, яка збагачувала кочовиків. І хоча у цьому пасажі йдеться про верхніх аорсів – сарматське плем'я, що проживало на узбережжі Каспію, навряд чи можна сумніватися, що й територія Надчор-

номорської Сарматії слугувала ланцюгом на трансконтинентальних торговельних шляхах, а місцеві кочовики також провадили посередницьку торгівлю.

Що ж стосується власного сарматського експорту, то відомості про нього містяться у вже неодноразово згадуваній вище «Географії» Страбона, де з-поміж товарів, що їх продавали кочовики, згадуються раби, шкіри та «інші товари кочовиків», тобто, найбільш вірогідно, інша скотарська продукція.

Завершуючи огляд сарматського господарства, слід підкреслити, що в цілому воно видається менш розвинутим за скіфське, що передувало йому в надчорноморських степах. Господарство кочовиків взагалі є доволі обмеженим у прогресивному розвитку, який є неможливим без сприятливих зовнішніх обставин, головню від військово-політичної стабільності у степах. А саме такої стабільності у сарматську добу вочевидь бракувало.

Мабуть, єдиною галуззю господарства, в якій сармати, безсумнівно, випередили скіфів, була транзитна торгівля. І, очевидно, саме у сарматську добу виникає система Великого шовкового шляху, оволодіння яким стало однією з основних задач кочових імперій середньовіччя.

3. Господарство пізньоскіфських племен

Після загибелі Степової Скіфії на початку III ст. до н. е. більша частина скіфського населення або залишила степи Надчорномор'я, або була винищена сарматами. Лише у двох регіонах – у Західному та Центральному Криму та на Нижньому Дніпрі – залишалися групи населення, що у науковій літературі дістали назву пізніх скіфів.

Однак останнім часом у працях як скіфологів, так і антикознавців «скіфськість» населення Нижнього Дніпра ставиться під сумнів⁵⁵. Архітектурні традиції, господарство та побут мешканців нижньодніпровських городищ мають набагато більше спільного з грецькими, аніж зі скіфськими, традиціями. Певна кількість скіфів увійшла до складу цього населення, але, безумовно, не як домінуюча група. Тому господарство нижньодніпровських городищ тут не розглядається.

Надалі йтиметься лише про мешканців Пізньоскіфського царства в Криму. Політична історія Кримської Скіфії висвітлена у цілій низці праць⁵⁶. При цьому дослідники давно звернули увагу на сильну еллінізацію багатьох сторін життя Скіфського царства, що навіть дало змогу вважати його елліністичною державою⁵⁷. Правда, остання думка не поділяється більшістю дослідників. В економічній сфері, як буде показано нижче, рівень еллінізації був надзвичайно високим, а чимало галузей господарства Кримської Скіфії за структурою та технологічним рівнем є більш подібними до античних, аніж до тих, що були характерними для осілих скіфів попереднього періоду.

Варто зауважити, що кордони території, заселеної пізніми скіфами, протягом кількасотлітньої історії Кримської Скіфії зазнавали суттєвих змін. У II ст. до н. е. основні території Пізньоскіфського царства – це північні передгір'я Кримських гір і Північно-Західний Крим – колишня хора Херсонеса. У цей самий час починається освоєння Південно-Східного Криму, де засновується Усть-Альминське городище – один із найбільших центрів Кримської Скіфії⁵⁸. Кордони скіфської держави зазнали суттєвих змін у I – на початку II ст. н. е., коли із до кінця не з'ясованих причин

мешканці полишили майже всі поселення Північно-Західного Криму, а також у долині річки Західний Булганак у Центральному Криму⁵⁹. Слідів збройних нападів на ці поселення не зафіксовано, а населення, що там проживало, очевидно, переселилося до Центрального та, особливо, Південно-Західного Криму, де в цей час якраз спостерігається виникнення нових поселень, розташованих навколо невеликих укріплень-сховищ⁶⁰. У цих кордонах Кримська Скіфія продовжує існувати і протягом першої половини III ст. н. е., попри всі зовнішньополітичні потрясіння, зокрема – невдалі війни з Римом та Боспорським царством. Однак вже у другій половині цього століття внаслідок навали готів держава пізніх скіфів припиняє своє існування.

Говорячи про еллінізацію господарства пізніх скіфів, слід розпочати зі структури його базової галузі – сільського господарства, особливо рослинництва. У попередньому розділі при розгляді сільського господарства «класичних» скіфів уже говорилося, що для кочовиків, які осідають на землю, характерною є спрощена галузева структура рослинництва, специфічний набір сільськогосподарських культур, у першу чергу – зернових, і вкрай примітивна агротехніка. За всіма цими ознаками землеробство пізніх скіфів радикально відрізняється від землеробства скіфів Нижнього Дніпра IV ст. до н. е.

Зернове господарство. Розпочнемо з зернового господарства. Чи не головною зерновою культурою пізніх скіфів була м'яка пшениця⁶¹, меншою мірою – ячмінь, просо та жито. Такий набір культур був більш характерним для греків Надчорномор'я, аніж для скіфів. Вирощування м'якої пшениці, наприклад у Північно-Західному Криму, який контролювався Пізньоскіфським царством у II ст. до н. е. – I ст. н. е., вимагало використання досконалої, як на той час, агротехніки. Чи могли скіфи у короткі терміни самостійно її освоїти, зважаючи на вигнання ними херсонеситів, що могли б стати джерелом інформації? Це видається сумнівним, особливо зважаючи на те, що палеоетноботанічний комплекс (ПБК) пізніх скіфів є дуже подібним до ПБК Ольвії та, меншою мірою, Херсонеса.

Сам факт вирощування м'якої пшениці як головної зернової культури засвідчував докорінні зміни в агротехніці. На зміну типовому для осілих кочовиків мотичному землеробству прийшло орне. Питома вага рослинницького компонента в сільському господарстві зростає, і він уже не може розглядатись як допоміжна галузь при основній – тваринництві. Змінюється і спосіб використання зібраного зерна. Якщо раніше у скіфів основними харчами рослинницького походження були каші, то у пізньоскіфський період дедалі більшу роль у харчуванні відіграє споживання борошняних виробів – коржів і/чи хліба.

Сам факт доволі масового вирощування пізніми скіфами хлібних злаків став підставою для низки вчених вважати, що «скіфський хліб» масово йшов на експорт. Це питання є дискусійним, про що детальніше йтиметься нижче, при розгляді експортного потенціалу господарства Кримської Скіфії.

Виноградарство. Новою, зовсім невідомою «класичним» скіфам (і добре відомою грекам) галуззю господарства пізніх скіфів було виноградарство. Знахідки, пов'язані з цією галуззю, на поселеннях Кримської Скіфії є доволі численними, і походять практично з усіх її регіонів: Північно-Західного, Південно-Західного та Центрального Криму. Так, знахідки насінин винограду та вугілля від виноградної лози відомі і у Північно-Західному Криму (городище Тарпанчі), і у Центральному

(Неаполь Скіфський); виноградні ножі було знайдено і на Південно-Донузлавському городищі у Північно-Західному Криму⁶², і на городищі Альма-Кермен, а також у східних передгір'ях – на селищі поблизу городища розташованого поблизу села Доброго⁶³.

Відомі також знахідки, що свідчать про існування виноробства: залишки давильні для винограду – як стаціонарних, що були вирубані у скелі, так і переносних тарапанів. Стаціонарні давильні відомі у передгір'ях – у Неаполі Скіфському, поблизу гирла річки Бельбек та біля Краснозоринського городища. Переносні тарапани відомі як у передгір'ях (Альма-Кермен), так і у Північно-Західному Криму (Беляус)⁶⁴.

Отже, немає сумнівів, що мешканці Скіфського царства у Криму доволі активно займалися виноградарством і виноробством. Більше того, у їхньому середовищі існували багаті винороби, подібні до того, якому належав склад амфор із Кизил-Кобинських печер⁶⁵. При цьому одразу виникає запитання: яким чином кочовики, які до кінця IV ст. до н. е. більш-менш налагодили лише технологічно доволі примітивне землеробство, змогли так швидко освоїти таку специфічну галузь рослинництва, як виноградарство, що потребує наявності цілого комплексу навичок та агротехнологій? І чи були взагалі «скіфські» виноградарі, а тим більше винороби, скіфами? У скіфологів, що займаються вивченням господарства пізніх скіфів, здається, з цього приводу жодних сумнівів не виникає. На їхню думку, всі типові для греків галузі сільського господарства були просто засвоєні скіфами. Але в кого саме, якщо херсонесити були ними вигнані зі своїх поселень? Набагато вірогіднішим є припущення щодо налагодження виноградарства та виноробства у Кримській Скіфії не скіфами, а греками, вірогідно, ольвіополітами за походженням, які, як засвідчують епіграфічні пам'ятки, проживали у цій державі ледь не з часу її заснування. Вони не мали жодної потреби вчитися виноградарству чи виноробству, а лише адаптували наявні технології до умов передгір'їв Кримських гір. Цікавим є той факт, що ця галузь господарства розвивалася паралельними шляхами у Кримській Скіфії та в Ольвії, де у доримській період вона за рівнем розвитку суттєво поступалася херсонеській.

Інші галузі рослинництва. Набагато менше у нашому розпорядженні даних про інші галузі рослинництва Кримської Скіфії. За браком інформації поки що не можна змоделювати структуру всієї галузі та визначити у ній питому вагу вирощування технічних культур, фуражних чи овочевих, визначити власне скіфські та грецькі за походженням її елементи. Можна лише зазначити, що археоботанічні дані з Усть-Альминського городища однозначно свідчать про існування цих галузей принаймні на частині пізньоскіфських поселень. Зокрема, було знайдено рештки зернобобових та фуражних бобових культур – гороху, сочевиці, віки ервілії. До речі, такий набір культур був доволі звичайним на поселеннях ольвійської, херсонеської та боспорської хори.

Тваринництво. Природно, що у господарстві пізніх скіфів велику роль відіграло тваринництво. За структурою ця галузь чітко відрізняється від тваринництва осілих скіфів Подніпров'я IV ст. до н. е. і так званих «пізніх скіфів» Нижнього Дніпра. На більшості поселень Кримської Скіфії найважливішою галуззю тваринництва було розведення дрібної рогатої худоби, головним чином – вівчарство⁶⁶, тоді

як на Нижньому Дніпрі провідною галуззю було власне скотарство, тобто розведення великої рогатої худоби⁶⁷. Розведення великої рогатої худоби також посідало значне місце у структурі тваринництва пізніх скіфів, особливо на початку нашої ери, не менше значення мало конярство. Розвивалося також і свинарство, і хоча його питома вага не була такою великою, як на «пізньоскіфських» городищах Нижнього Дніпра, однак значно більшою, аніж у осілих скіфів «класичного» періоду.

Зовсім новою галуззю тваринництва було птахівництво: принаймні на окремих поселеннях, таких як Усть-Альминське городище, розводили курей.

Судячи зі структури стада, а особливо зі зростання ролі свинарства, появи птахівництва, а також і з частих знахідок кам'яних годівниць для худоби⁶⁸, тваринництво кримських скіфів було набагато менш рухливим, аніж у кочових та навіть напівкочових скіфів попередньої доби. Можна цілком обґрунтовано припускати переважання стійлово-вигінної форми утримання худоби над відгінною. Проте для більш надійних висновків необхідні подальші археозоологічні дослідження пам'яток із різних регіонів Кримської Скіфії.

Промисли. Галузева структура промислів Кримської Скіфії демонструє різку відмінність від структури промислів Степової Скіфії попередньої доби.

Так, мисливство не відіграло суттєвої ролі у господарстві пізніх скіфів⁶⁹. Судячи з пам'яток мистецтва Кримської Скіфії, цей промисел був скоріше престижним заняттям аристократів, аніж нагальною господарською необхідністю.

Зовсім іншою була питома вага рибальського промислу на поселеннях приморської смуги – як у Північно-Західному, так і у Південно-Західному Криму. На більшості тамтешніх поселень зустрічаються знахідки решток рибальських знарядь – гачки, грузила для сітей, залишки самих рибальських сітей, а також численні рештки риби. Так, на Усть-Альминському городищі головними промисловими рибами були камбала, морський карась і кефаль⁷⁰. Цікаво, що з приморських районів рибу ввозили і до поселень Центрального Криму: так, у Неаполі Скіфському було знайдено кістки камбали⁷¹.

Технології рибальства, судячи з асортименту рибальських знарядь і структури вилову, мали бути подібними до грецьких.

Ремесла та хатнє виробництво. Рівень розвитку більшості, якщо не всіх, ремісничих і хатніх виробництв у Кримській Скіфії був суттєво нижчим, аніж у греків, і в цілому був подібним до рівня розвитку цих галузей в осілих нащадків кочовиків. Щоправда, у багатьох випадках спостерігається і певний технологічний прогрес.

Так, говорячи про групу виробництв, що займалися переробкою скотарської продукції, можна констатувати засвоєння скіфами вертикального ткацького верстата, як це було і на поселеннях Наддніпрянщини у попередній період. Численні знахідки пряслиць від веретен і грузил від ткацьких верстатів указують на значне поширення цих виробництв всією територією Кримської Скіфії, а їхній технологічний рівень цілком дозволяв скіфам забезпечувати себе принаймні якісною рядовою продукцією⁷². Імпортуватись міг лише дорогий престижний одяг.

Також на багатьох поселеннях доволі часто зустрічаються знаряддя для обробки шкіри – загострені бичачі ребра та кістяні терпуги. Останні засвідчують і наявність кісткорізного виробництва.

Розвивалася і металообробка – як ковальське, так і бронзолivarне виробництва, про що свідчать знахідки залізних і бронзових шлаків, тиглів і ллячок⁷³. Однак відсутність знахідок спеціалізованих майстерень не дозволяє говорити про ремісничий рівень пізньоскіфської металообробки.

Сказане вище стосується і виробництва кераміки. Майже вся кераміка місцевого виробництва була ліпною, головним чином специфічних місцевих форм⁷⁴. Така кераміка виготовляється у хатніх умовах. Щоправда, на деяких поселеннях Західного Криму, зокрема на городищі Красне та східному селищі Тарпанчі, було знайдено гончарні пічки античного типу. На думку О.Дашевської⁷⁵, вони могли належати і грецьким ремісникам, що виробляли посуд античних типів, однак ця гіпотеза ще потребує уточнення.

Окремо слід сказати про будівельне ремесло, точніше – про монументальне будівництво. На думку І.Храпунова, архітектурно-планувальні принципи та будівельні прийоми, що використовувалися пізніми скіфами під час побудови оборонних споруд і монументальних будівель, не мають аналогів в інших, чи то попередніх, чи то синхронних культурах⁷⁶. З одного боку, кам'яне домобудівництво, про що вже йшлося у попередньому розділі, взагалі не було характерним для кочовиків, що осідали на землю, і зокрема – для скіфів. З другого боку, кам'яне будівництво Неаполя Скіфського, на думку цього дослідника, чітко відрізняється від античного.

Проте, провідний фахівець з питань античної архітектури С.Крижицький дотримується інших поглядів. Фортечне будівництво Неаполя Скіфського (там, де існують надійні реконструкції), на його думку, є яскравим прикладом деградації античної традиції, інші ж фортифікаційні прийоми, поширені у пізніх скіфів, у цілому прямували в руслі тієї ж античної традиції⁷⁷. Продуктом останньої є й частина монументальних будівель Неаполя⁷⁸. Що ж стосується житлових будинків, то тут картина сильно різниться залежно від конкретного регіону: якщо у Неаполі Скіфському переважає або змішана греко-варварська, або специфічна пізньоскіфська традиція домобудування, то на поселеннях Північно-Західного Криму виразно преvalюють традиції античного домобудування⁷⁹.

Отже, можна припустити наявність у Кримській Скіфії професійних майстрів – архітекторів і будівничих, переважно греків*. Їхня кваліфікація, судячи з вищесказаного, була доволі посередньою. Найцікавішим є питання: а хто ж планував і будував ті монументальні споруди Неаполя Скіфського, де виразно переважає варварська традиція? Можливо, це були греки, що адаптували свої плани відповідно до вимог скіфських замовників, а можливо – й скіфи. Точної відповіді на це запитання наразі немає.

Торгівля. Торгівля відігравала доволі важливу роль у господарстві Скіфського царства в Криму. Говорячи про цю галузь, не варто оминати того факту, що у пізніх скіфів набагато інтенсивніше, ніж у «класичних», розвивалася внутрішня торгівля. Вище вже говорилося про вивіз риби з приморських районів у передгір'я. Так само очевидно є й торгівля вином зі спеціалізованих господарств. Не ви-

* Очевидно, що такими професіоналами спроектована та побудована абсолютна меншість будівель – лише масштабні оборонні, суспільно-культурні чи житлові споруди, тоді як більшість житлових та господарчих споруд будувалася непрофесіоналами.

ключена й торгівля якісною керамікою, якщо буде підтверджено факт існування у Кримській Скіфії спеціалізованих керамічних майстерень. Одначе, поки що обсяги внутрішньої торгівлі і коло споживачів (у майновому та етнічному розрізах) залишаються невизначеними, це потребує проведення спеціальних досліджень.

Говорячи про зовнішню торгівлю, треба наголосити, що далеко не всі аспекти торговельно-обмінної діяльності у державі пізніх скіфів є ясними.

Більш-менш ясною є імпортна складова торговельно-обмінних відносин. Асортимент імпортних товарів, що їх споживали пізні скіфи, розширився порівняно з попереднім періодом. Так само, як і у V–IV ст. до н. е., скіфи ввозили вино в амфорах, одяг, прикраси та інші предмети розкошів. Одначе осілий спосіб життя пізніх скіфів спонукав їх до купівлі якісного столового посуду, покрівельної черепиці, інших необхідних у побуті предметів, наприклад, зернотерок для виготовлення борошна, яке раніше скіфами не споживалось. Споживачами більшості цих товарів, судячи з усього, були головно люди високого та середнього достатку.

Зовсім іншою є ситуація з експортом з Кримської Скіфії. У літературі продовжує побутовати думка про масовий експорт зерна з цього регіону⁸⁰. Одначе якихось вагомих доказів на користь цього припущенню не наводиться.

Тим часом, можливості експорту хліба з Криму завжди були обмеженими. Західний Крим, з його каменистими ґрунтами, аж ніяк не був сприятливим місцем для товарного виробництва зерна. Не є таким місцем і передгір'я Кримських гір, де чималі площі займають малоплодючі та щербеністі ґрунти. Лише за умови високої агротехніки тут можна було одержувати більш-менш високі врожаї. Одначе пізньоскіфське землеробство аж ніяк не було вищим за цими параметрами за грецьке. Отже, не існує жодних вагомих аргументів на користь тези про широкий експорт зерна. Скоріше, в цьому випадку ми маємо справу з черговим історичним фантомом, що «кочує» з однієї праці в іншу.

Власне кажучи, за фасадом концепції «скіфського хліба» приховується той факт, що точно визначити основні статті експорту Кримської Скіфії на сьогодні не є можливим. Одначе найвірогіднішими, якщо виходити зі структури пізньоскіфського господарства, предметами експорту були продукти скотарства, а у Західному Криму, можливо, й рибальства.

Зовнішня торгівля Скіфського царства не могла провадитись самими скіфами без участі греків-посередників. Судячи з усього, більшість, якщо не всі ці греки за походженням були ольвіюполітами. Найбільш відомим з-поміж грецьких купців-ольвіюполітів, що оперували на території Кримської Скіфії, був Посідей, син Посідея, який присвятив кільком богам статуї у Неаполі Скіфському⁸¹. На думку Ю.Г.Виноградова⁸², Посідей був радником царя Скілура, який, як відомо, встановив протекторат над Ольвією і карбував там свою монету⁸³. Зважаючи на тісні взаємини між Пізньоскіфським царством та Ольвією, можна цілком обґрунтовано припустити, що грецький вплив на економіку цієї держави здійснювався саме ольвіюполітами, які, цілком вірогідно, проживали на багатьох поселеннях Західного Криму. Не варто забувати, що саме у другій половині III ст. до н. е. відбувається процес «згортання» ольвійської хори, і переселення частини її мешканців до Криму видається цілком можливим. Зі свого боку, тісні зв'язки з Кримською Скіфією дозволили Ольвії протриматися до кінця II ст. до н. е. Навряд чи випадковістю є одночасний тимчасовий занепад обох держав у I ст. до н. е.

На завершення слід ще раз зупинитися на питанні про еллінізацію пізньоскіфського господарства. Як неодноразово підкреслювалось вище, галузева структура господарства Кримської Скіфії була більш подібною до структури господарства античних держав Надчорномор'я, аніж господарства осілих скіфів IV ст. до н. е. Ціла низка технологій у сільському господарстві, будівництві та інших галузях, без сумніву, була запозичена у греків. Більше того, очевидною є безпосередня участь останніх у формуванні господарства пізньоскіфської держави. Тому не буде жодним перебільшенням кваліфікувати господарство Кримської Скіфії як греко-скіфське. Однак з'ясування ролі скіфської і грецької складових у формуванні його структури – це справа майбутніх досліджень.

4. Господарство племен зарубинецької та київської культур

Глобальні етнополітичні потрясіння III ст. до н. е. привели до кардинальних змін в житті населення Українського лісостепу та суміжних територій.

Більша частина цього століття становить собою «темну пляму» в історії Лісостепу. Відсутність надійно датованих пам'яток цього часу дала можливість низці дослідників, переважно російських (точніше, петербурзьких)⁸⁴, висловити гіпотезу про нібито повне знелюднення Лісостепу протягом більшої частини III ст. до н. е. При цьому питання про долю доволі численного населення цього регіону скіфо-грецької доби якось залишилося поза увагою авторів гіпотези. Утім, відсутність предметів імпортного походження, які є головними хроноіндикаторами під час датування археологічних пам'яток цього часу, може мати й інше пояснення: практично повний розрив зв'язків із зовнішнім світом⁸⁵, спричинений знелюдненням Степу та, можливо, грабінницькими походами задонських сарматів.

Завершення «темного періоду» в історії Лісостепу припадає на кінець III ст. до н. е., коли на великій території, яка включала в себе Лісостепове і Лісове Подніпров'я та Прип'ятське Полісся*⁸⁶, формується нова археологічна культура – зарубинецька. Риси матеріальної культури нової спільноти радикально відрізнялись від лісостепової культури скіфського часу**. На зміну скіфським впливам приходять кельтські, що й дає змогу зараховувати зарубинецьку культуру до кола латенізованих культур Центрально-Східної Європи. Однак на природу цих впливів різні дослідники дотримуються іноді діаметрально протилежних поглядів.

Так, найрадикальніші прибічники міграціонізму вважають, що зарубинецька культура була створена прибульцями з заходу – кельтськими чи кельтизованими племенами бастарнів⁸⁷. При цьому для доведення відсутності генетичних зв'язків між населенням зарубинецької культури та населенням Лісостепу скіфської доби ці дослідники іноді вдаються до прямого пересмикування фактів: так, В.Єрмоєнко оголошує останнє «кочовим скіфським»⁸⁸, що прямо суперечить усім наявним фактам.

Інші, головню українські та білоруські дослідники, не заперечуючи певної участі прийшлого населення у генезисі зарубинецької культури, що виступило у ролі своєрідного каталізатора при її створенні, наголошують на важливій ролі

* Землі Полісся в скіфо-грецьку добу були заселені племенами милоградської культури, яка припиняє своє існування або майже одночасно, або дещо пізніше за культури Лісостепу.

** А на Поліссі – від милоградської культури.

місцевих племен у цьому процесі⁸⁹. Однак і серед цієї групи дослідників немає єдності у поглядах на природу цього проникнення: адже прибульцями могли бути і військові дружини, і просто групи мирних переселенців, і ремісники – носії нових технологій та культурних традицій.

Як уже зазначалося вище, територією початкового формування зарубинецької культури вважається Подніпров'я та Прип'ятське Полісся. Протягом II – середини I ст. до н. е. зарубинецькі племена поступово поширюють свою територію в різних напрямках, зокрема на захід – на Волинь, на південь – на Східне Поділля та на південь – у Лісостепове Подніпров'я, а також і на схід – на лісове та лісостепове лівобережжя Дніпра⁹⁰.

Період розквіту та експансії зарубинецької культури змінюється у середині I ст. до н. е. новим періодом нестабільності. На думку деяких вчених, зарубинецька культура зазнає колапсу, викликаного сарматською навалою, а її носії «розбігаються» по сусідніх землях⁹¹. Щоправда, такій радикальній концепції виразно суперечать факти існування в цілому ряді регіонів Полісся та Лісостепу груп населення, матеріальна культура якого демонструє генетичну спадковість від зарубинецької⁹². Це населення, що залишило так звані пізньозарубинецькі пам'ятки. У майбутньому частина цього населення (у Південному Побужжі) влилася до складу племен черняхівської культури. На базі населення Середнього Подніпров'я, Подесення та, частково, Верхнього Подніпров'я у III ст. н. е. сформувалася так звана київська культура, яка, паралельно із черняхівською, проіснувала аж до V ст. У господарському відношенні її населення продовжувало традиції зарубинецької культури, тож є доцільним розгляд обох у рамках одного розділу.

Сільське господарство племен зарубинецької культури, на думку дослідників, мало скоріше скотарсько-землеробську, аніж суто землеробську спрямованість. До певної міри, очевидно, це було пов'язаним зі змінами у способі життя населення, викликаними зовнішньополітичною нестабільністю на кордонах Лісостепу. До того ж не варто забувати, що більша частина території зарубинецької культури, особливо на ранніх стадіях її розвитку, знаходилась у Поліссі та північній частині Лісостепу, де природні умови більше сприяли поширенню скотарства, ніж землеробства. Останнє у повній мірі стосується і племен київської культури.

Зернове господарство. Археоботанічні дані про зернове господарство племен зарубинецької культури не є надто численними⁹³. Це переважно поодинокі відбитки зернівок на уламках кераміки та на обмазці, що, до певної міри, викривляє реальну картину, адже на рештках кераміки завжди частіше зустрічаються відбитки проса, що використовувалося як підсіпка при її виготовленні. Останнє посідає перше місце за кількістю відбитків, однак не можна із повною впевненістю стверджувати, що просо домінувало також і в посівах зернових. Друге-третє місце посідають ячмінь і полба-двозернянка. Рідше зустрічаються жито та овес, так що є цілком вірогідним, що обидві ці рослини, особливо остання, у посівах «зарубинців» були бур'яновими, а не культурними.

У цілому ж набір зернових культур, типових для зарубинецької культури, подібний тому, що його вирощували мешканці Лісостепу в попередню добу. Хіба що можливим є збільшення питомої ваги проса, що може вказувати на відносно більшу роль фуражного напрямку зернового господарства порівняно з продовольчим. Од-

наче для остаточного підтвердження цього припущення потрібне проведення подальших археоботанічних досліджень, причому із одержанням також і результатів промивок ґрунту з помешкань і зернових ям.

Загалом подібний набір зернових культур продовжував вирощуватися у Лісостепу протягом століть. На поселеннях київської культури знаходять рештки тих самих злаків, що й на зарубинецьких⁹⁴. При цьому варто зауважити, що на двох поселеннях київської культури було проведено промивку ґрунтів, і якщо в одному випадку зафіксовано перевагу проса, то в другому – ячменю. Цілком вірогідно, що подальше проведення подібних досліджень підкоригує наші уявлення про зернове господарство зарубинецької та київської культур.

Інші галузі рослинництва. Обмеженість масштабів археоботанічних досліджень і повна відсутність писемних джерел не дають змоги більш-менш детально реконструювати галузеву структуру рослинництва зарубинецької та київської культур. Можна лише констатувати, що ці племена вирощували зернобобові, фуражні та технічні (головним чином, прядивні) культури.

З-поміж зернобобових культур переважав горох, вирощували також чину та сочевицю (знахідки першої відомі на поселеннях зарубинецької культури, другої – київської). Відомі також знахідки фуражної культури, поширеної у Лісостепу ще з трипільських часів, – віки ервілії. Нечисленність знахідок бобових культур не дозволяє робити висновок про те, чи вирощувались вони як польові, чи як городні культури. Однак другий варіант є більш вірогідним, якщо зважати на загалом невисокий рівень розвитку сільського господарства «зарубинців».

Очевидно, як городні вирощувались і прядивні культури, відбитки насіння яких зустрічаються на кераміці як із зарубинецьких, так і київських поселень.

Серед овочевих культур слід відмітити ріпу, знахідки відбитків решток якої трапляються на зарубинецькій кераміці⁹⁵.

Доволі складним є питання про системи землеробства зарубинецької культури. Традиційно вважається, що, з огляду на склад вирощуваних культур і невисокий технологічний рівень (на поселеннях зарубинецької культури не було знайдено жодної залізної деталі від орних знарядь⁹⁶, тобто всі вони були дерев'яними), домінуючою системою землеробства у «зарубинців» була переліжна. На користь цього нібито свідчить і велика відстань між групами поселень, що може засвідчувати потребу у великих площах орних земель. Однак твердити про переліжний характер землеробства лише на основі відсутності у складі культурних рослин жита⁹⁷ навряд чи є коректним. Необхідні подальші дослідження із аналізом нових археоботанічних матеріалів, зокрема складу бур'янових рослин.

Варто підкреслити, що у разі переважання не переліжної, а двопільної системи землеробства, то за такого набору культурних рослин і орних та інших сільсько-господарських знарядь⁹⁸ воно мало бути доволі малопродуктивним. Практично всі зернові культури, що їх вирощували «зарубинці», не можна назвати «хлібними» у точному значенні цього терміна. Тобто зерно цих культур споживалось не у вигляді хліба, а перероблялось на крупу для виготовлення каш. Винятком могли бути лише окремі поселення київської культури, розташовані у північній частині Лісостепу, де в культуру було введено жито⁹⁹. Тому немає жодних сумнівів у тому, що зернове господарство племен зарубинецької та київської культур, як і все їх рослинництво в цілому, було спрямоване винятково на задоволення власних потреб.

Тваринництво. Тваринництво племен зарубинецької та київської культур мало доволі малорухливий характер. У стаді переважала велика рогата худоба, меншою мірою – свині, менше було розвинуте розведення дрібної рогатої худоби та коней¹⁰⁰. Так, у племен київської культури, що проживали на лісовому Лівобережжі, велика рогата худоба та свині становили понад дві третини стада¹⁰¹. Така сумарно видова структура, як і наявність серед великої рогатої худоби волів, не дозволяє однозначно пристати на думку про перевагу тваринницької складової у господарстві «зарубинців» та їх нащадків над рослинницькою. Скоріше, можна говорити про комплексне землеробсько-скотарське господарство, в якому перевага тієї чи іншої складової визначалася природними умовами конкретного регіону. Основною ж формою утримання стада була стійлово-вигінна.

Промисли. У господарській діяльності племен зарубинецької та київської культур певну роль відігравали промисли, і передусім – мисливство та рибальство. Полювали здебільшого на лісових звірів, а особливо на тих із них, що мали харчову цінність – оленя, лося та зубра¹⁰². Меншу роль відігравало полювання на хутрових звірів, особливо у пізній період¹⁰³. Однак саме хутровий промисел міг давати експортну продукцію.

На відміну від племен Лісостепу скіфо-грецької доби, у господарській діяльності яких рибальство не відігравало особливої ролі, «зарубинці» доволі активно займалися риболовлю. На поселеннях зарубинецької та київської культур знаходять рештки рибальських човнів і риболовних знарядь (гачки, остроги). У чималій кількості знаходять і кістки цінних промислових риб. На зарубинецьких поселеннях це головно – осетер, судак і сом¹⁰⁴. У племен київської культури, чия основна територія розташовувалась у Поліссі, основними промисловими рибами були сом і щука¹⁰⁵. Про масштаби рибальського промислу свідчить відкриття на окремих зарубинецьких поселеннях господарських ям, заповнених товстим шаром риб'ячих кісток і луски¹⁰⁶.

Значно менше у розпорядженні дослідників інформації про інший важливий промисел – бортництво. Поза сумнівом, принаймні у племен, що проживали у лісовій місцевості, цей промисел не міг не існувати, однак про його масштаби свідчень поки що замало.

Ремесла та хатне виробництво. Рівень спеціалізації та технологічний рівень виробництв, зайнятих переробкою сировини – мінеральної, тваринницької чи рослинницької – у племен зарубинецької культури був суттєво нижчим, аніж у їхніх попередників. Очевидно, вживати щодо них термін «ремесла», причому не тільки щодо ковальського чи бронзолivarного, а й гончарного¹⁰⁷, не є достатньо коректним, адже більшість із них не переросли рівень хатніх виробництв.

Найбільшого рівня спеціалізації досягла, природно, металообробка. Порівняно з попереднім періодом зменшується роль бронзолivarних виробництв, які у зарубинецьку добу виробляли в основному прикраси, натомість зростає значення ковальства. Принаймні частина металургійних виробництв досягла доволі значного рівня спеціалізації, як це було, наприклад, на пізньозарубинецькому поселенні біля с. Лютіж, звідки, на думку дослідників, продукція могла постачатись і до околиць поселень¹⁰⁸. Однак варто наголосити, що більшість залізних виробів виготовляли-ся із низькосортного кричного заліза, а сталеві вироби, що були доволі поширеними

у попередню добу, зустрічаються лише на півдні Центрального Подніпров'я, де, на думку фахівців, ще зберігалися технологічні традиції скіфського часу¹⁰⁹.

Однак існують дані, які дещо вибиваються з накресленої вище схеми. На околиці міста Умань дослідниками було відкрито доволі потужний металургійний центр, існування якого датується пізньозарубинецьким часом¹¹⁰. Там були знайдені численні залишки ямних горнів разового використання, які є ефективними лише за умови масштабного виробництва продукції, до того ж на добрій сировинній базі. Такий центр не міг виникнути без налагоджених поставок сировини і без існування стабільних ринків збуту. На думку фахівців¹¹¹, ринком збуту могли бути римські провінції Надчорномор'я. Однак це питання ще потребує подальшого вивчення.

Керамічне виробництво. На відміну від багатьох інших виробництв, гончарне не тільки не поступалося за технологічними параметрами гончарству скіфського часу, а й переважало його. Аналіз форм керамічного посуду дав змогу стверджувати, що під час його виготовлення зарубинецькі керамісти (точніше, керамістки) користувалися гончарним кругом ручного типу¹¹². При цьому гончарство залишалося на рівні хатнього виробництва, а не спеціалізованого ремесла.

Інші виробництва. Крім виробництв, що займалися переробкою мінеральної сировини, у племен зарубинецької та київської культур були поширені хатні виробництва, де перероблялася сировина тваринного чи рослинного походження: прядіння та ткацтво, чинбарство, лимарство, косторізне.

Найчисленнішими є знахідки решток знарядь прядіння та ткацтва: глиняні пряслиця для веретен і грузила від вертикальних ткацьких верстатів. Сировиною слугували льон, коноплі, а також вовна. Відомі також рештки знарядь для обробки шкіри та хутра.

Також на поселеннях обох культур знайдено чимало виробів із кістки, однак поки що не відкрито жодної косторізної майстерні, подібної до тих, що існували у попередню добу. Судячи з цих даних, жодне з перелічених вище виробництв не досягло рівня ремесла.

Торгівля. Торговельні зв'язки племен зарубинецької культури були спрямовані у двох основних напрямках: південному і західному.

Найбільш важливим був південний напрямок торговельних зв'язків – з античним світом. Транзитними пунктами тут слугували так звані «пізньоскіфські» городища Нижнього Дніпра з їх мішаним населенням. Цілком вірогідним є проживання на цих городищах і «зарубинців», про що свідчать знахідки зарубинецької кераміки як у житлах, так і на некрополях*¹¹³.

Особливо тісні зв'язки з античним світом мали зарубинецькі племена Середньої Наддніпряни. З античного боку головним торговельним контрагентом виступала Ольвія. До певної міри тут повторилася історія взаємин ольвіюполітів з населенням Правобережного Лісостепу скіфської доби. Якщо приймати тезу про генетичну спорідненість населення лісостепової культури скіфського часу та зарубинецької культури, то мова може йти і про відновлення давніх зв'язків, порушених у «темні десятиліття» середини III ст. до н. е.

* Прибічники міграціонізму вважають цю кераміку не власне зарубинецькою, а бастарнською. Див.: Еременко В.Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. – СПб., 1997. – С.185.

З античних центрів ввозилися вино в амфорах, столова кераміка, намиста з пастового скла, а також бронза у злитках і виробих¹¹⁴. Серед товарів, що вивозилися до античних центрів, називають хутра, шкіри, мед, віск та худобу. Цей перелік побудовано, головним чином, на базі аналогій з пізнішим часом, без докладного аналізу експортних можливостей господарства «зарубинців», і, зокрема, його скортарської складової. Тому це питання потребує подальшого вивчення.

Взагалі, структура торговельних відносин «зарубинців» і греків є досі доволі неясною. У попередню, скіфо-грецьку, добу в племен Лісостепу існувало значне соціальне розшарування, і саме знать була чи не головним споживачем античних товарів. Відповідно, затребуваними були товари престижного вжитку. Можна припускати, що значно менший рівень соціального та майнового розшарування у зарубинецькому суспільстві був однією з причин скорочення імпорту грецьких товарів і звуження їх асортименту. Іншою причиною цього мав бути нижчий рівень розвитку господарства «зарубинців», що не давало їм змогу продукувати значні обсяги продукції на експорт.

Що ж стосується західного напрямку торгівлі, тобто торговельно-обмінних зв'язків із «латенізованими» племенами, то із заходу імпортувалися передусім вироби з бронзи – головним чином, прикраси, меншою мірою – посуд¹¹⁵. Очевидно, з території Польщі завозилась залізна руда для виробництва на Уманському центрі¹¹⁶. Що ж стосується структури «зарубинецького» експорту в західному напрямку, то його структура може бути встановлена лише шляхом порівняльного аналізу структури господарства зарубинецької та інших латенізованих культур. Це, зважаючи на брак даних, є справою майбутнього.

5. Господарство племен черняхівської культури

Господарство племен черняхівської культури становило собою найвищий щабель економічного розвитку «варварських» племен на території України, рівень, якого в подальшому вдалося досягти лише у часи Київської Русі. Саме у часи існування цієї культури на великих територіях Степу та Лісостепу виникає потужне ремісниче виробництво, здатне виробляти великі обсяги стандартизованої продукції, що є свідченням формування внутрішнього ринку. Більше того, знахідки великої кількості римських монет на території Надчорномор'я та Лісостепу дозволяють припускати можливість існування у черняхівських племен початкових форм грошового обігу. Саме високий рівень економічного розвитку був однією з підстав для науковців назвати черняхівську культуру «протоцивілізацією»¹¹⁷.

На думку більшості дослідників, черняхівська культура виникла на межі першої та другої третин III ст. н. е. і припинила своє існування у першій третині V ст. до н. е.¹¹⁸ Однак шляхи формування та етнічний склад населення цієї культури викликали і викликають палкі дискусії. На сьогодні більшість дослідників погоджуються, що каталізатором утворення черняхівської культури став прихід на територію степової та лісостепової України та Молдови, а також, частково, Румунії, племен готського союзу. Однак при цьому науковці дотримуються відмінних поглядів на співвідношення різних етнічних компонентів у Готському об'єднанні. Майже всі дослідники вважають черняхівську культуру поліетнічною, існують розбіжності лише у питаннях ролі тих чи інших етнічних груп (слов'ян, сарматів,

пізніх скіфів тощо) в окремих регіонах її поширення¹¹⁹. Навіть ті науковці, які вбачають у германцях домінуючу групу населення черняхівської культури, все ж визнають її поліетнічність¹²⁰. При цьому, поряд з військово-політичною потугою готів, одним з вирішальних факторів утворення цієї спільноти вчені називають потужний вплив провінційно-римської культури¹²¹.

У період розквіту територія поширення черняхівської культури охоплювала на теренах сучасної України майже всю територію Лісостепу, а також майже все степове Правобережжя Дніпра, тоді як його Лівобережжя залишалося під контролем сарматів.

Германські племена почали просуватися на територію України на межі II та III ст. н. е., спочатку захопивши Волинь, населення якої було змушене відійти у Верхнє Подністрів'я. Тут осідає частина готського населення, що залишила по собі пам'ятки вельбарської (вельбаркської) культури, яка на порядок поступалася черняхівській за рівнем розвитку*.

Вважається, що політико-економічне об'єднання, що залишило по собі пам'ятки черняхівської культури, остаточно сформувалося у ході так званих «Готських воєн» 238–270 рр. Під час походів готи та їх союзники не тільки грабували римські провінції Малої Азії та Балкан, а й брали в полон чимало мешканців цих провінцій, серед яких було багато ремісників різного профілю. Це стало колосальним поштовхом для розвитку господарства готів, їх союзників та підлеглих. Адже рівень технологічного розвитку римського господарства був на порядок вищим, аніж у мешканців Надчорномор'я – чи то германців, чи сарматів, а чи слов'ян.

Катастрофічна поразка готів під час походу 269–270 рр. змушує їх згорнути експансіоністські плани стосовно Римської імперії та зайнятись «облаштуванням Готії». Протягом періоду Готських воєн черняхівська культура поширюється здебільшого у Лісостепу України та Молдови, її носії поступово освоюють і степову зону. Протягом наступних понад півстоліття ця культура поширюється і у західному (на територію сучасної Румунії), і у південному (Правобережжя Надчорномор'я), і у східному (Центральна Наддніпрянищина та Лівобережжя) напрямках.

Максимальний економічний розквіт черняхівської культури припадає на другу-третю чверті IV ст. н. е., коли на зміну війнам та грабункам у взаєминах з Римської імперією остаточно приходять активні торговельні зв'язки. Саме у цей час на троні остроготів-грейтунгів перебував Германаріх, з ім'ям якого пов'язується активна експансія у землі сусідніх народів. Археологічно це виражається, зокрема, у витісненні «черняхівцями» населення київської культури з Дніпровського Лівобережжя у чернігівське Полісся (басейн Десни).

Протягом свого перебування у Надчорномор'ї носії черняхівської культури знищують та/або асимілюють більшість етнічних груп римо-сарматської доби: нащадки племен зарубинецької культури («пізньозарубинецькі» та «київські» племена) або витісняються у Полісся, або підкоряються; готи завдають удару по античних державах Надчорномор'я, нищать Пізньоскіфське царство в Криму. На базі усього конгломерату з пришельців, тубільців і примусових переселенців формується нова

* Існує й інший погляд на етнічну належність носіїв вельбарської культури Волині. Це могли бути гепіди – германське плем'я, споріднене з готами, але при цьому часом вороже до них налаштоване. Див.: Шукин М.Б. Готский путь. – СПб., 2005. – С.163.

політико-економічна система, археологічним вираженням якої і є черняхівська культура.

Як вже говорилося вище, господарство племен черняхівської культури являло собою складне поєднання різних елементів: як місцевих, так і привнесених ззовні – з одного боку, прибульцями з північного заходу (германці), а з другого – бранцями з римських провінцій. Це повною мірою стосується не тільки ремесла, а й сільського господарства, і в першу чергу – землеробства.

Зернове господарство. Саме вирощування зернових вважається основою сільського господарства черняхівських племен. За складом зернових культур ця галузь в цілому демонструє спадковість від культур попереднього часу, зокрема від зарубинецької культури. Основних зернових культур, судячи з наявних даних, було три-чотири: просо, ячмінь та жито, меншою мірою – полба-двозернянка. На більшості поселень, незалежно від регіону розташування*, головною культурою було або просо, або ячмінь¹²², третьою за важливістю культурою було жито. Щоправда, слід зауважити, що на багатьох поселеннях останнє було другою за важливістю культурою після проса або ячменю. Слід також підкреслити, що поширена в науковій літературі думка про нібито абсолютне домінування вирощування проса у зерновому господарстві племен черняхівської культури видається помилковою. Відносно переважання проса простежується у лісостеповій зоні, хоча в її західній частині на перше місце за значенням серед зернових іноді виходить полба-двозернянка. У той самий час на черняхівських поселеннях Надчорномор'я переважає ячмінь. При цьому жито було другою за значенням зерною культурою на поселеннях різних регіонів, як у лісостеповій, так і у степовій зоні. Варто наголосити, що та різниця у ПБК різних регіонів черняхівської культури, що простежується нині¹²³, може бути наслідком недостатньої репрезентативності наявних матеріалів, адже вони одержані, до того ж не завжди у достатній кількості, лише з десятої частини розкопаних пам'яток, а останні, у свою чергу, становлять лише трохи більше п'яти відсотків від усіх відомих. Тому варто говорити лише про загальні тенденції у структурі зернового господарства черняхівської культури.

Зважаючи на наявні матеріали, вже сьогодні можна твердити про поліфункціональність цієї галузі рослинництва, де прослідковуються і хлібний, і круп'яний, і зернофуражний напрямки. Отже, в цьому спостерігається певний прогрес порівняно з добою зарубинецької культури, коли зерно споживалося лише у вигляді круп. Про виготовлення борошна «черняхівцями» свідчать доволі численні знахідки ручних млинів (чи, точніше, жорен¹²⁴) римського типу¹²⁵. Вони, як й інші типи знарядь (серпи, нові типи рал тощо¹²⁶), були запозичені населенням черняхівської культури у римських провінціях Подунав'я. Якщо таке запозичення стало наслідком поселення на території черняхівської культури вихідців із римських провінцій (безвідносно того, чи були це полонені, чи добровільні переселенці), то цілком можливо й використання «черняхівцями» прогресивних римських агротехнологій. Принаймні одночасне використання кількох культур і наявність серед археоботанічних матеріалів решток як озимих, так і ярих бур'янів може свідчити про практикування трипілья.

Виходячи з цього, навряд чи можна погодитись із думкою про використання

* До уваги бралися лише ті поселення, де кількість знахідок є репрезентативною.

«черняхівцями» переліжної системи землеробства¹²⁷. Така система могла переважати лише на початкових стадіях розвитку цієї культури (до готських походів включно), в умовах загальної нестабільності і до знайомства з римською агротехнікою. До того ж у таких густонаселених регіонах, як Верхнє Подністров'я, навіть у ці часи панування перелогу видається неможливим.

Не варто також забувати, що для переліжної системи характерною є монокультура зернових, а для трипілля – вирощування одночасно озимих та ярих культур, наприклад – проса та жита, перше з яких, як відомо, є винятково ярою, а друге – озимую культурую.

Вирощування зернових і фуражних бобових культур. Загальна кількість знахідок залишків бобових культур на черняхівських поселеннях є відносно невеликою, однак їх асортимент був доволі широким. Найбільш поширеною бобовою культурою був горох, крім нього вирощувались також чина та сочевиця, а також віка ервілія – фуражна культура. Звертає на себе увагу абсолютне переважання решток зернобобових культур над фуражними. Загальна кількість знахідок є замалою, аби спробувати визначити форму вирощування бобових – чи у польових, чи у городніх сівозмінах. Зважаючи на загальний рівень розвитку сільського господарства «черняхівців», друге є більш вірогідним.

Вирощування технічних культур. На багатьох поселеннях черняхівської культури, причому майже в усіх регіонах, зафіксовані залишки насіння льону чи конопель (разом вони не зустрічалися). Доволі очевидним є їх використання передусім як прядивних, а не олійних культур.

Що ж стосується інших галузей рослинництва «черняхівців», таких як садівництво чи виноградарство, то в нашому розпорядженні немає даних про їх поширення на території черняхівської культури, а поодинокі рештки плодкових рослин, що знайдені на поселеннях, очевидно, належали не культурним, а дикорослим рослинам.

Підсумовуючи короткий огляд рослинництва черняхівської культури, слід підкреслити, що навіть за тих не дуже численних даних, які є сьогодні у розпорядженні дослідників, можна прослідкувати поступову еволюцію цієї галузі від доволі примітивного господарства зарубинецьких племен (і, судячи з усього, не менш примітивного господарства готських племен) до більш прогресивних форм, що було спричинено засвоєнням римських сільськогосподарських знарядь та, цілком вірогідно, технологій землеробства. Можна припустити, що якби цей процес не було перервано гунською навалою, то дедалі більшу роль відіграло б вирощування хлібних злаків – жита та, можливо, м'якої пшениці, і саме продовольчий напрямок став би домінуючим у зерновому господарстві «черняхівців».

Утім, якщо судити з відсоткового співвідношення зернових культур, фуражний напрямок відігравав надзвичайно важливу роль у господарстві «черняхівців», а в окремих районах міг бути й домінуючим. У свою чергу, це засвідчує надзвичайно велику роль тваринницької складової у сільському господарстві племен черняхівської культури.

Тваринництво. Тваринництво у структурі господарства черняхівської культури посідало одне з чільних місць. Не варто забувати, що саме з цією галуззю, а не з землеробством, пов'язані згадки про експорт сільськогосподарської продукції (щоправда, ці дані стосуються лише придунайських готів).

Вважається, що тваринництво черняхівської культури мало складну регіональну структуру. Найбільш розвинутою була ця галузь у Надчорномор'ї та, меншою мірою, в окремих районах Лісостепу.

За даними В.Цалкіна, загальне співвідношення видів свійських тварин, що їх розводили «черняхівці», було таким: на першому місці – велика рогата худоба (35–40%), на другому – дрібна рогата худоба (25–30%), на третьому – свині (15–20%), на четвертому – коні (10%)¹²⁸. Однак у різних регіонах це співвідношення мало відмінності, іноді доволі суттєві. Так, на поселеннях Надчорномор'я відносно більше розводили великої рогатої худоби й, особливо, коней (майже вдвічі більше, аніж у Лісостепу)¹²⁹. У Верхньому Подністров'ї дуже велику роль відігравало свинарство*. Очевидно, такі відмінності були пов'язані і з природними умовами конкретних регіонів**, і з традиціями «дочерняхівського» населення: пізньозарубинецького у Лісостепу та «пізньоскіфського» у степовій зоні.

Говорячи про форми розведення худоби, слід згадати про доволі численні знахідки приміщень для її утримання. Майже на всіх поселеннях Надчорномор'я були знайдені кам'яні огорожі від дворів-загонів, а у кам'яних будинках – загородки-годівниці вздовж стін¹³⁰. На поселеннях Лісостепу відкриті «довгі доми», в яких під одним дахом знаходились і житлові приміщення, і стайні¹³¹. Вважається, що перша традиція походить від античного населення, а друга – привнесена германцями-переселенцями. Однак в обох випадках можна говорити про практику стійлового чи стійлово-вигінного розведення худоби, а також про наявність доброї кормової бази, що дозволяла утримувати тварин у зимові місяці.

Як окрема галузь тваринництва розвивалося й птахівництво¹³².

Варто ще раз підкреслити, що питома вага тваринництва у господарстві черняхівських племен була високою. Більше того, принаймні у частині регіонів воно було основною галуззю господарства, спроможною давати надлишкову продукцію – чи то у вигляді живої худоби, чи то скотарської продукції (головно шкір). Зважаючи на асортимент продукції, що її постачали до Римської імперії готи Подунав'я, є дуже вірогідним, що всю цю продукцію давало саме скотарство у вузькому значенні терміна, тобто розведення великої рогатої худоби, тоді як вівчарство чи конярство давали продукцію лише на внутрішній ринок.

Промисли. Мисливство та рибальство у господарстві племен черняхівської культури відігравали суто допоміжну роль. Особливо це стосується мисливства: в остеологічних матеріалах з черняхівських поселень рештки диких тварин становлять незначний відсоток***. Настільки низький показник протягом усього періоду давньої історії зафіксовано лише у господарстві греків та еллінізованих скіфів.

* Рештки свиней становлять 33,5% остеологічних залишків, тоді як, приміром, віці та кози – 13,3%, а коні – лише 6%. Див.: Баран В.Д. Черняхівська культура. – С.126.

** Наявність великих площ дубових лісів у лісостеповій зоні створювала добру кормову базу для свинарства, а наявність великих відкритих трав'янистих просторів у степовій зоні спричинила більшу рухливість тваринництва, що сприяло і одночасно робило необхідним розвиток конярства.

*** У цілому по Правобережжю – до 3,5% (див.: Белан Н.Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України в I тис. н. е. // Археологія – 1977. – Т.24. – С.29-37), проте на окремих поселеннях Верхнього Подністров'я ця цифра могла сягати і 9–16%. Див.: Баран В.Д. Черняхівська культура. – С.126.

Мешканці прибережних поселень займалися риболовлю. На низці таких поселень було знайдено рештки рибальських снастей, рідше – гачків¹³³. Що ж стосується ролі рибальства у господарстві «черняхівців», то, очевидно, у різних регіонах вона мала різнитися, проте через брак даних точно встановити цю різницю наразі неможливо. Можна лише припускати, що у Лісостепу значення цього промислу було меншим, аніж у Надчорномор'ї. Так, на поселеннях Подністров'я залишки риб'ячої луски було знайдено лише на одному поселенні¹³⁴. А, наприклад, на нижньодніпровському поселенні Осокорів було знайдено велику кількість кісток цінних промислових риб, особливо сомів (вага яких за життя сягала 200 кг)¹³⁵. Очевидно, тут зберігалися традиції античного риболовства.

Ремесла та хатне виробництво. Як уже говорилося вище, рівень розвитку виробництв, що займалися переробкою мінеральної та сільськогосподарської сировини, у племен черняхівської культури був найвищим серед «варварських» племен, як скіфо-грецької, так і сармато-римської доби. Ціла низка цих виробництв досягла рівня професійних ремесел: металообробка, гончарне ремесло, обробка кістки та каменю. З найпоширеніших виробництв, очевидно, лише прядіння та ткацтво залишалися на хатньому рівні.

Ковальське ремесло поєднувало традиції східноєвропейського ковальства¹³⁶ та, вірогідно, римського¹³⁷. У черняхівську добу продовжує функціонувати Уманський металургійний центр, що виник ще в пізньозарубинецькі часи¹³⁸. При цьому його продукція, на думку дослідників, спрямовувалася в основному не на зовнішній, як у попередні часи, а на внутрішній ринок¹³⁹. Технологічний рівень ковальства черняхівського часу був доволі високим, що дозволяло місцевим майстрам виготовляти широкий асортимент продукції, користуючись різними способами обробки сировини, залежно від потреб у кожному конкретному випадку¹⁴⁰.

З кольорових металів у цей час виготовляли майже винятково прикраси¹⁴¹. У технологіях бронзолivarного ремесла «черняхівців» поєднувались прибалтійські та надчорноморські традиції¹⁴².

Варто зазначити, що попри високий, як на свій час, рівень технологічної оснащеності, металообробка черняхівської культури в цілому поступалася античній за рівнем спеціалізації. Не всюди відбувалося відділення ковальського ремесла від бронзолivarного¹⁴³. Продукція ковалів спрямовувалася лише на локальний ринок, у межах однієї громади¹⁴⁴. У цьому відношенні металообробні ремесла черняхівської культури суттєво поступалися керамічному.

Черняхівська кераміка відрізнялася дуже високим рівнем стандартизації і високою якістю. Дослідники прослідковують впливи античної, головню римської, традиції на технологічний рівень черняхівського керамічного виробництва, а деякі з них прямо вказують на дунайські провінції Римської імперії як на джерело запозичень форм і технологій, а то й як територію, звідки носії тих технологій прибули у Готію¹⁴⁵. Усі науковці, що вивчали черняхівську кераміку, однастайні у твердженні, що за якістю вона не має аналогів на території України в давню добу.

Серед виробництв, що переробляли органічну сировину, найвищого рівня досягла обробка кістки. У Середньому Подніпров'ї було відкрито цілу компактну групу поселень (Велика Снітинка 2, 3 та Мала Офірна), де виготовлялися вироби з рогу, які постачалися широкому колу споживачів. Там само, очевидно, виготовля-

лися і знаряддя виробництва. Це дещо нагадує структуру виробництва на майстерні Кам'янського городища, що згадувалась у попередньому розділі.

Поряд з такими спеціалізованими кісткорізними виробництвами існували і звичайні хатні. Різниця була в асортименті виробів: ті, які потребували високої майстерності, передусім рогові гребені¹⁴⁶, виготовлялись у спеціалізованих майстернях, які постачали свою продукцію широкому колу споживачів, а прості у виготовленні речі робилися в хатніх умовах.

Останнє в повній мірі стосується і обробки каменю: лише частина виробів з цієї сировини виготовлялася професіоналами. Можна впевнено говорити про те, що виготовлення жорен для ротаційних млинів римського типу здійснювалось професіоналами-ремісниками з виробничого центру, розташованого поблизу сучасних сіл Лугова та Жорнище Вінницької області¹⁴⁷. Цілком вірогідно, що цими професійними майстрами були вихідці (чи полонені) з римських провінцій¹⁴⁸.

Не всі виробництва у племен черняхівської культури досягли рівня професійних ремесел. Такі з них, як прядіння, ткацтво чи обробка дерева залишалися на рівні хатніх виробництв.

На завершення слід наголосити, що висока якість продукції професійних ремісників сприяла формуванню внутрішнього ринку, прикладом чого є ринок гончарного посуду. Адже відомо, що з появою майстрів-керамістів, що виготовляли великі партії якісного посуду, починає занепадати, а в деяких районах майже зникає хатнє виробництво ліпної кераміки¹⁴⁹.

Торгівля. Рівень розвитку внутрішньої торгівлі у племен черняхівської культури був найвищим серед усіх «варварських» племен, що проживали на території України аж до часів Київської Русі. Адже в них ціла низка ремісничих виробництв створювала стандартизовану продукцію, коло споживачів якої було куди ширшим, аніж одна невелика громада. Дослідники припускають існування на території цієї культури кількох торговельних (і одночасно ремісничих) центрів, які розташовувались на перехресті суходільних і водних шляхів, подібних до того, що було відкрито поблизу сучасного села Градизьк¹⁵⁰.

Дуже інтенсивно розвивалася і зовнішня торгівля. Першим у ряді торговельних контрагентів «черняхівців» був античний світ. Археологічні джерела свідчать про масштабний імпорт античних товарів: вина в амфорах, керамічного та, меншою мірою, скляного посуду, скляних прикрас тощо. Писемні джерела додають до цього переліку ще одяг та зброю.

Очевидно, що великі обсяги імпорту мали компенсуватися відповідними обсягами експортних товарів. Писемні джерела називають серед останніх рабів, худобу та шкіри¹⁵¹. Низка дослідників називають серед експортних товарів і зерно. Теоретично подібний експорт був можливим, зважаючи на поширення у «черняхівцями» жита. На практиці ж він виглядає малоімовірним, бо практично всюди жито було не основною зерновою культурою, і навряд чи в якомусь із освоєних «черняхівцями» регіонів вироблялися обсяги зерна, достатні не тільки для власних потреб, а й для експорту.

Набагато вірогіднішим, аніж хліботоргівля, видається перепродаж товарів, одержаних від «варварських» сусідів, передусім – бурштину.

Що ж стосується торгівлі з «варварським» світом, то вона також була доволі інтенсивною. Цілком вірогідно, що головним предметом імпорту з північного за-

ходу була сировина – руди чорних і кольорових металів і напівфабрикати, а також бурштин і вироби з нього. І якщо рудна сировина споживалася самими «черняхівцями», то бурштин частково перепродувався до римських провінцій¹⁵².

Експорт з території черняхівської культури у «варварському» напрямку також включав як власну продукцію (керамічні та кістяні вироби), так і товари античного виробництва (вино, скляні вироби тощо), що перепродувались.

Окремим складним питанням є характер торгівлі, особливо внутрішньої: чи мова може йти лише про обмінні операції, чи можна говорити про початок монетної торгівлі. Останнє припущення спричинене наявністю на всій території черняхівської культури величезної кількості римських монет¹⁵³. І хоча на сьогодні це питання ще залишається предметом дискусій¹⁵⁴, початок процесу зародження грошових відносин на території Готії є цілком вірогідним.

Посилання до розділу 5

1. Крапивина В.В. Ольвия. Матеріальна культура I–IV вв. н.э. – К., 1993. – С.141.
2. Див.: Гаврилюк Н.А., Крапивина В.В. Нижнеднепровские городища (к проблеме возникновения и развития) // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизации, катастроф. – Керчь, 2005. – С.66-73.
3. Крапивина В.В. Вказ. праця. – С.153.
4. Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. – К., 1985. – С.98; Сон Н.А. Тира римского времени. – К., 1993. – С.31.
5. Див.: Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989.
6. Див.: Масленников А.А. Эллинская хора на краю Ойкумены. – М., 1998.
7. Pashkevich G.A. Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea // Eurasia Antiqua. – 2001. – Band 7. – P.533-534.
8. Крапивина В.В. Виноградарство, виноделие и виноторговля в Ольвии // Карпатика. – 2004. – Вып.31. – С.193-201.
9. Див.: Кадеев В.И. Очерки истории и экономики Херсонеса Таврического в I–IV вв. н.э. – Харьков, 1970.
10. Pashkevich G.A. Op. cit. – P.542. Table 1.
11. Див.: Pashkevich G.A. Op. cit.; Пашкевич Г.А. Состав культурных и сорных растений из шурфа №10 на укреплении Куру Баш // Гаврилов А.В. Округа античной Феодосии. – Симферополь, 2004. – С.219; Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С.199 та ін.
12. Журавлев О.П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства (по костным остаткам) // Морфологические особенности позвоночных животных Украины. – К., 1983. – С.38-45.
13. Див.: Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С.201. Табл. 4.
14. Див.: Цалкин В.И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // МИА. – 1960. – №53. – С.104; Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. – М., 1975. – С.200.
15. Каспаров А.К. Скотоводческое хозяйство поселения Волна 1 // Таманская старина. – СПб., 2002. – Вып.3. – С.153-162.
16. Журавлев О.П., Маркова Е.П., Сычева Л.В. К истории животноводства ольвийской сельской округи // Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья. Археологическая карта. – К., 1990. – С.112-116. Табл.6.
17. Журавлев О.П. Животноводство, охота и ландшафтные особенности античного Ольвийского государства... – С.43. Табл.2.
18. Кадеев В.И. Очерки истории и экономики Херсонеса Таврического в I– IV вв. н.э... – С.6-8.
19. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. – М.; Л., 1949. – С.352.
20. Марти В.Ю. Рыбозасолочные ванны Тиритаки // МИА. – 1941. – №4. – С.93-95; Марти В.Ю.

- Новые данные о рыбном промысле в Боспоре Киммерийском по раскопкам Тиритакки и Мирмекия // Сов. Археология. – 1941. – №7. – С.94-106.
21. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство... – С.352.
 22. Пидопличко И.Г. Домашние и дикие животные Ольвии по находкам костей из раскопок 1935 и 1940 гг. // Ольвия. – К., 1940. – С.205. Табл.3; Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С.200-201; Сон Н.А. Тира римского времени... – С.68.
 23. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство... – С.360.
 24. Там само.
 25. Ветшейн Р.И. Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть н.е. // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1958. – С.61-76; Кадеєв В.И. Очерки истории и экономики Херсонеса Таврического в I–IV вв. н.э... – С.77-82; Сон Н.А. Тира римского времени... – С.71.
 26. Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. – К., 1993. – С.211.
 27. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство... – С.354.
 28. Див.: Винокуров. Н.И. Виноделие античного Боспора. – М., 1999.
 29. Крыжицкий С.Д. Вказ. праця. – С.211; Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье / С.Д.Крыжицкий, А.С.Русяева, В.В.Крапивина и др. – К., 1999. – С.273.
 30. Марченко И.Д. Материалы по металлообработке и металлургии Пантикапея // МИА. –1957. – №56. – С.162, 163; Козуб И. Металлообработка // Археология УССР. – К., 1986. – Т.2. – С.446.
 31. Штительман Ф.М. Раскопки мастерской по обработке металла в Ольвии // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1955. – Вып.4. – С.62-63.
 32. Лейпунская Н.А. Предместье первых веков нашей эры в Нижнем городе Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья. – К., 1998. – С.75-76.
 33. Штительман Ф.М. Вказ. праця. – С.63.
 34. Крыжицкий С.Д. и др. Сельская округа Ольвии. – С.202.
 35. Див.: Шелов Д.Б. Ремесленное производство // Античные государства Северного Причерноморья. – М., 1984. – С.164.
 36. Там само. – С.164-166.
 37. Белов Г.Д. Стеклоделательная мастерская в Херсонесе // Краткие сообщения Ин-та археологии. – 1969. – Вып.116. – С.80-84.
 38. Козуб Ю.И. Стеклоделие // Археология УССР... – С.451; Крыжицкий С.Д. и др. Ольвия... – С.285-286.
 39. Сорокина Н.П. Стеклоделие античного мира первых веков н.э. (основные проблемы). Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – М., 1988.
 40. Про зовнішню торгівлю античних держав Надчорномор'я див.: Кадеєв В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в до н.э. – V в н.э. (на материалах Херсонеса); Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство... – С.366-373; Крыжицкий С.Д. и др. Ольвия... – С.289-295, 336-337; Сон Н.А. Тира римского времени... – С.74-79 та ін.
 41. Шелов Д.Б. Танаис и Нижний Дон в первые века н.э. – М., 1972.
 42. Симоненко О.В. Сарматы... – С.159-164.
 43. Див.: Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н.э. – Харьков, 1999.
 44. Вязьмитина М.И. Сарматское время... – С.191.
 45. Strabo, VII, 3, 17.
 46. Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990. – С.118.
 47. Вязьмитина М.И. Сарматское время... – С.196; Мошкова М. Г. Савроматы и сарматы... – С.207.
 48. Симоненко А.В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. – СПб., 2009. – С.6.
 49. Strabo., VII, VI, 8.
 50. Симоненко О.В. Сарматы... – С.167.
 51. Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге. – К., 1986.
 52. Strabo, XI, II, 3.
 53. Симоненко О.В. Сарматы... – С.168.
 54. Strabo, XI, V, 8.
 55. Гаврилюк Н.А., Крапивина В.В. Нижнеднепровские городища (к проблеме возникновения и

- розвиття) // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизаций, катастроф. – Керчь, 2005. – С.66-73.
56. Дашевская О.Д. Поздние скифы (III до н.э. – III н.э.) // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – С.125; Зубар В.М. «Мала Скiфiя» в Крыму // Давня iсторiя України. – Т.2. Скiфо-антична доба. – К., 1998. – С.180-192; Высотская Т.Н. Скифские городища. – Симферополь, 1989 та ін.
 57. Щеглов А.Н. Позднескифское царство в Крыму: к типологии эллинизма // Древний Восток и античная цивилизация. – Л., 1988. – С.29-40.
 58. Див.: Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь. – К., 1994.
 59. Храпунов Н.И. Этническая история Крыма в раннем железном веке. – Симферополь; Керчь, 2004. – С.116.
 60. Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. – К., 1972. – С.66.
 61. Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму // САИ. – 1991. – Вып.Д1-7. – С.13.
 62. Там само.
 63. Высотская Т.Н. Скифские городища... – С.48.
 64. Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму... – С.13.
 65. Высотская Т.Н. Скифские городища... – С.49.
 66. Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму... – С.13; Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму... – С.173. Винятком був Неаполь Скiфський, де провідною галуззю було конярство. Див.: Цалкин В.И. Домашние и дикие животные из скифского Неаполя (по материалам раскопок Тавро-Скифской экспедиции) // Сов. археология. – Вып.ХХ. – 1954. – С.253-287.
 67. Див.: Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. – С.334.
 68. Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму... – С.13.
 69. Там само.
 70. Высотская Т.Н. Усть-Альминское городище и некрополь.
 71. Высотская Т.Н. Скифские городища... – С.50.
 72. Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму... – С.14.
 73. Там само.
 74. Власов В.П. Етнокультурні процеси в Крыму у III ст. до н.е. – IV ст. н.е. (за матеріалами ліпної кераміки). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999.
 75. Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму... – С.13.
 76. Храпунов Н.И. Этническая история Крыма... – С.93.
 77. Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. – С.220.
 78. Там само. – С.221.
 79. Там само. – С.226-228.
 80. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – М., 1989. – С.245; Высотская Т.Н. Скифские городища... – С.53.
 81. Соломоник Э.И. Эпиграфические памятники Неаполя Скифского // Нумизматика и эпиграфика. – 1962. – Т.3. – С.32-44. А.Русяева припускає навіть, що саме Посідей міг бути засновником Неаполя. Див.: Русяева А.С. Ольвия и Неаполь // Мир Ольвии. – К., 1996. – С.174-178.
 82. Виноградов Ю.Г. Вказ. праця. – С.244.
 83. Фролова Н.А. Монеты скифского царя Скилура // Сов. археология. – 1964. – №1. – С.44-55.
 84. Еременко В.Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. – СПб., 1997. – С.187; Щукин М.Б. На рубеже эр. – СПб., 1994. – С.109-111 та ін.
 85. Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. – К., 2006. – С.19.
 86. Там само. – С.22-23.
 87. Щукин М.Б. На рубеже эр... – С.116-119; Щукин М.Б. Готский путь. – СПб., 2005. – С.60; Еременко В.В. «Кельтская вуаль»... – С.189-190.
 88. Еременко В.В. «Кельтская вуаль»... – С.66.
 89. Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже эр. – К., 1972; Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. – К., 1982; Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы...; Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен. – Л., 1982 та ін.
 90. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура // Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э. – М., 1993. – С.35.

91. Шукин М.Б. На рубеже эр... – С.233.
92. Обломский А.М. Позднезарубинецкие памятники // Славяне и их соседи... – С.51-52.
93. Див.: Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. – К., 1974. – С.14; Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н.э. – II тыс.н.э.: Каталог II. – К., 1991. – С.18-20.
94. Пашкевич Г.А. Вказ. праця. – С.21-26.
95. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура // Славяне и их соседи... – С.31.
96. Там само. – С.29.
97. Там само.
98. Там само. – С.31.
99. Пашкевич Г.А., Терпиловский Р.В. Сельское хозяйство деснянских племен III–V вв. // Использование методов естественных наук в археологии. – К., 1981. – С.93-113.
100. Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже эр... – С.173; Терпиловский Р.В. Киевская культура // Славяне и их соседи ... – С.112.
101. Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III–V вв. – К., 1984. – С.62-64.
102. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура // Славяне и их соседи ... – С.29; Терпиловский Р.В. Киевская культура... – С.112.
103. Терпиловский Р.В. Киевская культура... – С.112.
104. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура // Славяне и их соседи... – С.30.
105. Терпиловский Р.В. Киевская культура... – С.112.
106. Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен... – С.46.
107. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура // Славяне и их соседи... – С.28.
108. Бидзиля В.И., Пачкова С.П. Зарубинецкое поселение у села Лютеж // МИА. – 1969. – №160. – С.58-64.
109. Гопак В.Д. Кузнечное ремесло славян Днепровско-Днестровского лесостепного междуречья в VI–VIII вв. н.э. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1976. – С.7.
110. Див.: Паньков С.В. Про організацію виробництва заліза у племен лісостепової зони Східної Європи першої половини I тис. н.е.// Стародавнє виробництво на території України. – К., 1992. – С.94-116.
111. Паньков С.В. Про організацію виробництва заліза... – С.122-125.
112. Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен... – С.120.
113. Третьяков П.Н. По следам древних славянских племен... – С.47; Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР... – С.72.
114. Максимов Е.В. Зарубинецкая культура // Славяне и их соседи ... – С.33.
115. Там само.
116. Паньков С.В. Вказ. праця.
117. Приходнюк О.М. Что такое «черняховская культура»? // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. – К., 1991. – С.65-67.
118. Історіографію питання див.: Магомедов Б.Черняховская культура. Проблема этноса. – Lublin, 2001. – С.15.
119. Див.: Баран В.Д. Черняхівська культура. – К., 1981. – С.163-165; Магомедов Б. Черняховская культура... – С.113.
120. Шукин М.Б. Готский путь. – СПб., 2005. – С.190.
121. Баран В.Д. Черняхівська культура. – С.152-162.
122. Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н.э. – II тыс.н.э. Каталог II. – К., 1991. – С.1-8.
123. Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья. Автореф. дис. ... д-ра биолог. наук. – К., 1992. – С.16.
124. Баран В.Д. Черняхівська культура. – С.125.
125. Магомедов Б. Черняховская культура... – С.90-91; Баран В.Д. Черняхівська культура. – С.125.
126. Магомедов Б. Черняховская культура... – С.90.
127. Див., наприклад; Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические исследования в области славянской археологии // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1986. – Т.4. – С.173.
128. Цалкин В.И. Домашние животные Восточной Европы в раннем железном веке // Бюл. Московского общества испытателей природы. Отд. биологии. – М., 1964. – Т.19 (3). – С.25-29.

129. Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. – К., 1987. – С.67-69.
130. Магомедов Б. Черняховская культура... – С.92.
131. Там само.
132. Там само.
133. Сымонович Э.А. Черняховская культура. Хозяйство, торговые связи и общественный строй // Славяне и их соседи... – С.155-156; Магомедов Б. Черняховская культура... – С.93.
134. Баран В.Д. Черняхівська культура. – С.126.
135. Пешанов В.С., Сымонович Э.А. Нижнеднепровское поселение черняховской культуры у с. Осокоровка // МИА. – 1964. – №116. – С.170.
136. Вознесенская Г.А. Техника обработки железа и стали // Там само. – №187. – С.27-32.
137. Магомедов Б. Черняховская культура... – С.94.
138. Паньков С.В. Про організацію виробництва заліза у племен лісостепової зони Східної Європи першої половини I тис. н.е. // Стародавнє виробництво на території України. – К., 1992. – С.125-126.
139. Магомедов Б. Черняховская культура... – С.94.
140. Вознесенская Г.А. Вказ. праця. – С.11-27.
141. Магомедов Б. Черняховская культура... – С.95.
142. Черных Е.А., Барцева Т.Б. Сплавы цветных металлов // Барцева Т.Б., Вознесенская Г.А., Черных Е.А. Металл черняховской культуры. – М., 1972. – С.63-66.
143. Магомедов Б. Черняховская культура... – С.94.
144. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності: Соціально-економічний розвиток черняхівських племен. – К., 1964. – С.100-102.
145. Шукин М.Б. Вказ. праця. – С.123.
146. Магомедов Б. Черняховская культура... – С.101-102.
147. Див.: Хавлюк П.І. Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя // Археологія. – 1980. – Вип.34. – С.30-34.
148. Там само. – С.34.
149. Магомедов Б. Черняховская культура... – С.100.
150. Див.: Рутковская Л.М. Археологические памятники IV–VI вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // Slovenska Archeologia. – 1979. – №27-2. – С.317-364.
151. Див.: Корсунский А.Р. О социальном строе вестготов // ВДИ. – 1965. – №3. – С.58.
152. Магомедов Б. Черняховская культура... – С.110.
153. Див.: Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. – К., 1959.
154. Див.: Сымонович Э.А. Вказ. праця. – С.157, 159.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ
СЕРЕДНЬОВІЧНА ДОБА

Розділ 6

ОКРАЇНА СТЕПОВИХ ІМПЕРІЙ

Співіснування спільнот кочових скотарів Степової України та греко-римських міст на узбережжі Чорного моря було порушено двома чинниками.

Першим з них на початку III ст. стала навала готів з Північної Європи. Вона принесла з собою знищення багатьох міст і відповідно послаблення торговельних зв'язків степу з цивілізованими країнами Середземномор'я. Роль Північного Причорномор'я як зустрічного пункту євразійської степової та середземноморської землеробсько-торговельної цивілізації значно впала. Разом із занепадом торгівлі, що до певної міри компенсувала економічну нестабільність кочового скотарства степу і приносила степовим політичним елітам можливість збагачення, Північне Причорномор'я втратило сприятливі умови, необхідні для утворення степових держав. Відтоді творці степових імперій змушені були шукати для здійснення своїх амбіцій місця на кордоні Римської імперії. Середньо-Дунайська низина стала таким місцем.

Другим чинником стала політична нестабільність у Євразійському степу. Її викликав розпад степової імперії сюнну/гунів (II ст. до н. е. – II ст. н. е.) та політичний розпад Китаю III–VI ст. (від повалення династії Гань до утвердження династії Суй). В результаті степові імперії, які продовжували виникати на північних кордонах Китаю, були не в змозі ані набігами, ані даниною, забезпечити себе ресурсами для досягнення стабільності, як це було можливо за часів об'єднаного Китаю. Тому кожний новий степовий гегемон степів Монголії, що був центром творення степових імперій, змушував свого попередника рятуватися від загрози винищення міграцією на захід. Там зручними для них виявилися перська

Центральна Азія, Північний Кавказ, звідки відкривався доступ до тієї ж Персії та східних провінцій Візантії, а далі – вже Подунав'я. В цих районах утворювалися центри степових імперій, заснованих втікачами з Монголії.

Україна, попри свої вигідні для кочового скотарства природні умови, лежала задалеко від кордонів Перської та Римської, а далі Візантійської імперій. Чорне море за цих обставин надійно розділяло середземноморську та євразійську цивілізації, віддаляючи степовиків від східних володінь Римської імперії. Степи Північного Причорномор'я перетворилися на кілька століть на глухий кут Євразії, який швидко проминали творці степових імперій у пошуках кращого плацдарму для своєї кар'єри, а на довший час затримувалися лише невдахи. Циклічно-монотонний коловорот часу, що задавався сезонними кочуваннями скотарів, переривався лише на короткий час чергової навали степовиків. Навали неодмінно накочувалися зі Сходу і приносили з собою лише зміну правителів, нові панівні племена, їхню говірку, але не міняли ані засад господарювання, ані складу населення.

Греко-римський світ уцілів лише на Південному узбережжі Криму. Тамтешні володіння перетворилися на глухий закуток Візантії, і, крім власного животіння, вони мали хіба що значення спостережного пункту Візантії за глибинами Євразії. Тому цей час не залишив вражаючої пам'яті про економічне життя, як антична доба. Лише завдяки сторожкій увазі візантійців Північне Причорномор'я таки не зникло з поля історичних хронік того часу.

Лісові райони України залишалися поза історичним буттям, їхні сліди простежуються лише за археологічними пам'ятками. Вони потраплять у світло писемних джерел тільки під кінець цього періоду.

1. Північне Причорномор'я у складі степових імперій

Стабільне співіснування спільнот степовиків та греко-римських анклавів Північного Причорномор'я було порушено серією навал, які метафорично, але не зовсім точно, називають Великим переселенням народів.

Першим з них стало нашестя германських племен з Північної Європи, в складі яких провідними були готи, герули, гепіди, борани. На початку III ст. вони переселилися на північні береги Дунаю і почали здійснювати набіги на римські міста. У середині III ст. якась їх частина на чолі з Філімером захопила Скіфію на схід від Дністра, підкоривши при цьому кочових аланів (spali)¹.

Готи були справжніми вояками. На відміну від кочових скотарів, вони вміли плавати по річках і штурмувати фортеці. Проте їхні вожді мали на меті винятково грабунок багатств римського світу. Тому їхнє нашестя скінчилося взяттям та знищенням найстаріших вогнищ середземноморської цивілізації на півночі Чорного моря – Ольвії та Тіри. Перша зникла назавжди, а в другій міське життя відродиться лише через тисячоліття. Було знищено також Неаполь Скіфський – столицю останнього Скіфського царства та перше місто кочовиків, відоме у Східній Європі. Від готів постраждали також Херсонес, Боспор і головний ринок для торгівлі з кочовиками – Тана.

У Боспорі місцева царська династія Тиберіїв-Юліїв (правила 71–262 рр.), яка мала досвід стосунків з варварами, утримала місто, поступившись варварам дозволом торгувати². Проте готи також виявили інтерес до боспорського флоту

для організації нападів на візантійські володіння. 252 і 256 р. готи на боспорських кораблях спустошили східні береги Чорного моря і навіть захопили й пограбували Трапезунд. 257–258 та 262 рр. готи переправлялися через Дарданелли у Малу Азію, де сплюндрували багаті міста поблизу Мармурового моря: Нікомедію, Нікею, Апамею, Прусу. У 264 р. проникли у Каппадокію, що в центральній частині Малої Азії³. У 268–269 флотилія кораблів, яку спорудили готи, герули, певки та інші «варвари» в гирлі Дністра, прорвалася через протоки Босфор і Дарданелли в Егейське море. Нападники брали в облогу Салоніки, захопили багатий Ефес і знищили в його околиці одне з чудес світу – храм Артеміди⁴. Крім грабунку, готи також хапали у неволю людей, щоб дістати за них викуп.

Останній набіг готів відбувся 275 р. Після того вони були не в змозі організувати масштабні морські походи. Не в останню чергу припинення набігів було зобов'язане християнській пропаганді. За легендою, готів навернув у віру в Христа Ульфїла, онука якого готи захопили в полон у Каппадокії. Він же став першим єпископом Готської єпархії, що розташовувалася на Кримському півострові. На Боспорі існувала Боспорська єпархія, і її уже на першому Вселенському соборі у Нікеї 325 р. представляв єпископ Кадм. Херсонеський єпископ Єферій брав участь у другому Вселенському соборі 381 р. у Константинополі.

Тоді ж Візантія провела укріплення Херсонеса, перетворивши його на головний форпост на порозі Євразійського степу. На додачу готам було надано статус федератів, що передбачало несення служби в обмін на поселення у передгір'ях Кримських гір та звільнення від податків. А от Босфор залишився незалежним, хоча 362 р. намагався увійти в підданство Константинополя. Тому його правителі були змушені йти на компроміси з господарями степу. Це зберігало за ним роль торговельного і культурного перехрестя на межі середземноморського та євразійського світів.

Готське панування було нетривалим. У 350-ті рр. племена гунів, очевидно тюркомовних, нащадків сунну, які перекочували до Центральної Азії, рушили далі на захід під тиском імперії жу-жань, що запанувала у Монголії. Близько 370 р. під проводом вождя Баламіра гуни переправилися через Волгу, підкорили аланів, а у 375 р. десь на правобережжі Дніпра завоювали державу, створену одним з готських племен – остроготами. Її володар Германаріх був поранений і покінчив життя самогубством. Його син Вітімір спробував відстояти свою державу, але загинув у безнадійній битві з гунами⁵. Кінець кінцем остроготи швидко підкорилися гунам. Інші готське плем'я – візиготи знайшло притулок від гунів у володіннях Римської імперії за Дунаєм, але скоро приєдналися до інших германців у їхніх нападах на Західну Римську імперію. Разом з аланами, частина яких відкололася від гунів і також кинулася на римські володіння, ці готи залишили по собі пам'ять у назві іспанської області Каталонія (колишня Гото-Аланія).

Кочовий спосіб життя гунів та аланів справив сильне враження на римського офіцера та історика Амміана Марцелліна (бл. 330 – бл. 400). Він залишив їхній опис у своєму творі «Res Gestae» («Діяння», або «Римська історія»), що був знаний і цитований століттями. За зневажливими портретними замальовками (дикуни, потворні створіння, що схожі на скопців і грубих бовдурів, що видають його відразу до кочовиків, Амміан Марцеллін реалістично повідомляв про риси їхнього побуту і господарства:

«...Вони настільки загартовані, що не потребують ані вогню, ані придатної для людського смаку їжі; вони харчуються корінцями диких трав і напівсирим м'ясом усякої худоби, яке вони кладуть на спини своїх коней собі під стегна і дають йому трохи попріти. В них не можна побачити навіть критого комишем шалаша. Вони кочують по горах і лісах, з люльки привчені переносити холод, голод і спеку... Вони неначе пристають до своїх коней, що витривалі, але потворні на вигляд, і часто, сидючи на них жіночим способом, займаються своїми звичними справами. День і ніч проводять вони на коні, займаються купівлею та продажем, їдять і п'ють, і, похилившись на круту шию коня, засипають і сплять так міцно, що навіть бачать сни. Коли їм доводиться радитися про серйозні справи, то й нараду вони проводять, сидючи верхи... Ніхто в них не оре і ніколи не торкнувся сохи»⁶.

Для аланів, до яких автор ставився поблагливіше, він повідомив схожі, але дещо докладніші деталі:

«Нема в них шалашів, і ніхто з них не оре; харчуються вони м'ясом і молоком, живуть у кибитках, які покрито зігнутими у вигляді склепіння шматками деревної кори, і перевозять їх нескінченими степами. Дійшовши до багатой травою місцевості, вони ставлять свої кибитки колом і годуються, наче звірі, а коли пасовисько виїдене, вони навантажують своє місто на кибитки і рухаються далі. Це – їхнє постійне житло, і куди б вони не зайшли, там їхній рідний дім. Женучи перед собою упряжних тварин, вони пасуть їх разом зі своїми стадами, а найбільше турботи приділяють коням. Земля там завжди зеленіє травою, а подекуди трапляються і садки плодкових дерев. Де б вони не проходили, вони не потерпають від браку ані їжі для себе, ані корму для худоби, що є наслідком вологості ґрунту та повноводності тамтешніх річок. Усі, хто за віком та статтю не годиться для війни, тримаються коло кибиток, і зайняти хатніми справами, а молодь, з раннього дитинства зріднившись з верховою їздою, вважає за ганьбу для чоловіка ходити пішки, і всі вони внаслідок чудових вправ стають прекрасними вояками»⁷.

Узагальнення Амміана Марцелліна щодо суспільного устрою гунів неточні, наприклад, що вони не знають суворой царської влади і задовольняються випадковим предводительством когось зі своїх старійшин, що вони не знають закону і тому подібне. Приклад Аттіли спростовує їх (щоправда, автор не дожив до того часу). Проте замітки про побут чи військові справи, схоже, були результатом живих спостережень і на них можна покладатись. Вони змальовують стандартні риси кочового побуту – рухливість та войовничість. Тільки знов-таки узагальнення Амміана Марцелліна створюють безпідставне враження про відсутність організації в кочовому житті.

Гуни не затрималися у степах Північного Причорномор'я, де було вдосталь трави для худоби, але дуже далеко до золота, до якого вони за справедливими словами того ж Амміана Марцелліна, палали дикою пристрастю⁸. Тому вони зупинили свій вибір на Паннонії, знайшовши там і степові простори, і римський кордон уздовж Дунаю. Вони підкорили германське плем'я гепідів, яке там проживало, і негайно почали нападати на римські прикордонні міста. Уже перший їх відомий вождь Баламір примусив римлян платити йому щорічну данину у триста літр* в

* 1 римська літра – 327,5 г.

обмін на утримання від набігів. Цікаво, що уже від Баламіра відоме хрестоматійне виправдання усіх кочовиків за порушення миру: мовляв, їм бракувало харчів⁹.

Відсутність консолідації у Гунській імперії, що розкинулася від Дунаю до Волги, якийсь час рятувала римлян від організованої навали. З приходом до влади в 434 р. її останнього правителя, талановитого і харизматичного ватажка Аттіли, йому теж доводилося раз у раз братися за упокорення повсталих племен і доручати власним синам тримати присмирених жорсткою рукою¹⁰. Гунам підкорялися і племена кочових скотарів, і германці, і місцеве протослов'янське населення Подунав'я.

Нотатки Пріска Панійського, учасника посольства до Аттіли, вказують на місцеві продукти харчування, що були типові як для кочового населення (баранина та яловичина, просо замість пшениці), так і для осілого, яке практикувало землеробство (ячмінь і напій з нього «камос», хмільний напій «мед»)¹¹. Через різноплемінну суміш, підданці Аттіли розмовляли, крім «своєї варварської» (?) мови, ще гунською, готською, латинською, а іноді й грецькою¹². З гунських продуктів, які були предметом престижу, Пріск звернув увагу на коней, хутра¹³, повсті й вишивані тканини¹⁴. Столярні вироби та посуд з дерева також не раз звертали на себе увагу візантійського дипломата. Маса рабів оточували гунських можновладців і використовувалися на їхній власний розсуд. Очевидно, це й були ті товари, що гуни як усі кочовики були готові запропонувати на візантійському ринку. Не випадково Аттіла у двох відомих мирних угодах з візантійцями – 434 та 448 рр. домагався рівноправних і безпечних умов торгівлі на їхніх ринках¹⁵. В обмін на власні товари гуни розраховували отримати передусім гроші, а також предмети розкоші для елітного споживання, як-от шовкові тканини, срібні келихи, спеції, фініки, вино – про них дізнаємося, коли Пріск Панійський описує дипломатичні подарунки¹⁶.

Сам Аттіла мав військовий і державний досвід, накопичений гунами за кількадесятилітню історію. Основу його війська становило типове ополчення кочовиків. Воно воювало, обстрілюючи ворога з луків на відстані. У разі зосередження великих сил це робило його непереможним у відкритому полі¹⁷. Водночас його військо, завдяки залученню на службу римських офіцерів та інженерів, вміло споруджати мости через ріки, будувати і використовувати споруди для штурму фортифікацій і кидавки. Підневільне місцеве населення переправляло його вояків у човнах-довбанках і на плотках. Крім того, значну силу у війську Аттіли являло ополчення підкорених племен германців, передусім гепідів. В оточенні Аттіли та вищих достойників його імперії перебували бюрократи грецького, римського і германського походження.

Аттіла зумів примусити Візантію піти на мир з головними умовами виплати щорічної данини розміром 2100 літр золота¹⁸ та територіальними поступками на південь від Дунаю. Завоювання багатих римських провінцій збільшило значення подунайських володінь для Аттіли. Аттіла мав амбіції завоювати ще й Персію, перейшовши на сході своїх володінь Кавказ, і візантійці хотіли схилити гунського імператора до цієї ідеї¹⁹.

Аттіла так і не повернувся до Персії, а все своє правління присвятив війні в Європі. 450 р., скориставшись скандалом у римській імператорській родині, висунув вимогу одруження з Гонорією, сестрою імператора Валентиніана III, і одержання в посагу половини імперії. Війна, що запалала внаслідок зарозумілих

вимог гунського вождя, принесла страшні спустошення на півночі Італії й у Галлії. Битва на Каталаунських полях 451 р., де гуни та їхні германські союзники-підлеглі зустрілися з військами Західної Римської імперії, візіготами й аланами, змусила Аттілу відступити. Він, щоправда, повернувся до Галлії через два роки, але його нагла смерть наприкінці 453 р. поклала край і його планам, і його імперії. Підневільні остроготи, гепіди та інші германці негайно повстали і подолали гунське військо під проводом Еллака, старшого сина Аттіли. Інші сини Аттіли змогли якийсь час утриматися лише на окраїні батьківської імперії. У степах Північного Причорномор'я утвердився Денгізіх. Проте його спроба перейти Дунай і утвердитися на візантійському боці скінчилася для нього поразкою і смертю.

З відсутністю єдиного лідера було підірване й панування гунів на всьому просторі до Волги. Саме ім'я гунів ще зберігалось на Північному Кавказі, але у степах уже з'явилися інші племена. Візантійці усвідомлювали потенційну небезпеку, що виходила навіть від розрізнених та віддалених від кордонів кочовиків Північного Причорномор'я, і збирали всі новини, які доходили звідти. Їхні хроніки містять мудровані назви племен та племінних союзів. Багато з них ідентифікуються як протоболгарські, або огурські, через присутність у їхній назві компонента *огур/гур*, що, не виключено, означало тих самих гунів, і отже, було логічно для уламків гунської імперії. У цих назвах розпізнаються також числівники, що видають складну композицію цих племінних об'єднань: *шарагур* (жовті, себто західні огури), *кутригур* («дев'ять огурів»), *утургур* («тридцять огурів»), *булгур* («п'ять огурів»).

У першій половині VI ст. простір між Дунаєм і Доном, включно зі степовим Кримом, перебував під владою кутригурів. На схід від Дону розташовувалися утургури. По сусідству також розташувалися монгололомовні савіри. Візантійці, так само як і перси, використовували останніх, сила яких, за їхніми оцінками, сягала 100 тис. вояків. До всього в них були машини для штурму міст²⁰.

Візантійці підбурюваннями та підкупом намагалися спровокувати конфлікти між цими племінними об'єднаннями, сподіваючись відвести небезпеку від власних кордонів. Вони, зокрема, пересунули савірів ближче до Константинополя і найняли їх для боротьби з якимись огурськими вождями. 545 р. візантійський імператор Юстиніан I спровокував усобицю між кутригурами й утургурами. Це не усунуло загрозу, адже 558 р. полководець Велізарій відкинув варварів від стін самої столиці. Тим часом, пора гунського панування вже котилася до схилу, бо зі сходу до Дону вже підступили орди нових завойовників.

У ширшій часовій перспективі гунська епоха не була лише часом монотонних циклів завоювань та постійного кровопролиття. Від неї ведуть відлік два історичні явища, які на тривалий час визначили економічний і політичний розвиток України.

Перше стосується міжнародної торгівлі. Незважаючи на надзвичайну перемінливість і заплутаність політичної ситуації у Північному Причорномор'ї гунського періоду, саме у цей час з'являються свідчення проникнення сюди купців з Центральної Азії, які вже тривалий час контролювали торгівлю у Центральній Євразії. Готський історик Йордан зауважив у поемі «Гетика», що плем'я альцигів знаходиться поряд з Херсонесом, «куди жадібний купець увозить багатства Азії»²¹. Це спостереження перераховувало трьох учасників трансконтинентальної

євразійської торгівлі, а саме візантійський Херсонес із його ринком і купецтвом, міжнародних купців і нарешті кочовиків, землями яких пролягали трансконтинентальні торговельні маршрути. Там само Йордан зазначає, що інше плем'я кочовиків – оногури славилися саме тим, що від них приходила торгівля куничим хутром²². В обох випадках говориться не про стихійний обмін грецьких купців з Херсонеса з випадковими кочовиками десь на стихійних прикордонних ринках (які тривалий час існуватимуть на території степової України). Отже, гунський контроль над територією, що тягнулася від Дунаю до Волги і Каспійського моря, і їхні воєнні успіхи на римсько-візантійському кордоні створили умови для прокладання сюди торговельних шляхів купцями з глибин Азії. Степи Північного Причорномор'я долучилися також до сухопутних трансконтинентальних торговельних шляхів Євразії.

Розвій континентальної торгівлі справив значний вплив на степові спільноти. Взаємна вигода від торгівлі давала стимул до партнерства для кочових еліт та міжнародних купецьких компаній і кланів. Покровительство кочовиків гарантувало купцям безпеку на зручних, але небезпечних степових шляхах. Купці, своєю чергою, надавали амбітним степовим ватажкам фінансові та інтелектуальні ресурси, необхідні для побудови степових імперій. Самі купці були ознайомлені з державними та соціальними традиціями, релігійними віруваннями, були носіями різноманітних наукових знань і технологій розвинених цивілізацій. Їхні послуги степовикам дозволяли організувати й стабілізувати імперії, що невдовзі сягнуть небувалих територій. Міжнародні купці дістануть у них нові можливості для торгівлі та самостійної політичної кар'єри.

Другим явищем гунської епохи, що мало довготривалі структурні наслідки для України, був розвиток інституту тренуваних воєнних рабів. Воєнне рабство було невід'ємною складовою степових спільнот. Підкорені силою степової імперії племена витіснялися завойовниками на окраїни, де служили прикордонною охороною, власне, живим щитом від сусідів. Однак перенесення війни на кордони римського світу, що знаходилися поза степом і були важко доступні через гори, річки, ліси та фортифікацію, потребувало від гунів створення військової сили, що була б здатна долати ці перешкоди. Завдяки германцям гуни познайомилися з військовими поселеннями, які влаштовували і де проходили воєнне тренування авантюристи, що прагнули дістатися до римських багатств. З цими поселенцями в германців було пов'язано поняття вінітаріїв/венетів (від герм. *vinr* – «круговий товариш»). Вінітарії були вільними, і один з остроготських королів навіть носив ім'я Вінітарія. Але, підкоривши германців, гуни за степовим звичаєм тримали їх на становищі державних рабів. Такими ж рабами привели гуни у Подунав'я і готів з аланами. В аланів, як кочовиків, уже існувала категорія спеціального прикордонного населення, що в іраномовних аланів називалися «прикордонниками» – антами (від іранського *anta* – «кордон»). У тюркомовних гунів мусило виникнути і власне слово для рабів, які виконували військові обов'язки, подібні до прикордонних вінітаріїв і антів – саклаг/саклав – «охорона, варта» (від тюркської основи *sakla* – зберігати). Воно зрештою закріпилося за масою бездержавних протослов'янських племен, особливо коли в IX ст. ті прийняли цю назву як назву етноніма²³. Первісно ж це слово в грецькій (*склавін*), латинській (*sclavus*) та арабській (*саклаб*, множ.

сакаліба) мали значення саме невільника, видаючи його походження в середовищі тюркомовних господарів*²⁴.

Навчені воєнні невільники виявилися ефективним військом. Природно, що це засвідчене і у спадкоємців Великої Булгарії хана Кубрата, Волзькій Булгарії та у Хозарському каганаті. Крім того, венети стерегли кордони королівств франків і лангобардів. На силі венетів і склавінів покоїлася короткотривала держава франкського купця Само, що на короткий час виникла на франксько-аварському кордоні у VII ст. Склавінів переманювала на свій бік Візантія, сподіваючись захиститися від арабів. Проте араби уже з кінця VII ст. самі переманювали склавінів на свій бік і селили їх у Північній Сирії для оборони від Візантії. У IX ст. навчені воєнні невільники перетворюються на основну військову силу Арабського халіфату. Відтоді треновані воєнні невільники перетворюються в універсальний інститут ісламського світу. Серед його найбільш знаменитих представників – мамлюки Єгипту (правили від 1250 до 1517) та османські яничари (проіснували з кінця XIV ст. до 1826 р.). Враховуючи підневільний стан венетів і склавінів, широкий міжнародний попит на цей товар створив територіям, що були у складі гунської імперії, у тому числі й Північному Причорномор'ю, репутацію рабського краю. Навіть після того, як Аббасиди на початку IX ст. зроблять ставку на поповнення свого війська тюркськими невільниками, їхні *саклаби* знайдуть собі місце в ролі елітних невільників. Особливо помітними були *сакаліба* у Кордовському халіфаті протягом X ст. Переважна більшість *сакаліба* були євнухами, тому самий цей термін набув значення євнуха. Отже, Північне Причорномор'я набуде сумної репутації невільничого берега і таким чином створить довготривалу торговельну спеціалізацію для цього регіону.

2. Господарство давніх слов'ян

Писемні джерела застають слов'ян-венедів на території, де з глибокої давнини існували землеробсько-скотарські традиції. В цю природну зону входить і лісостепова частина України. Помірний клімат, родючі ґрунти, трав'янисті луки, добре розвинута річкова система – все це сприяло розвитку землеробства і тваринництва. Змінювались археологічні культури, а землеробське населення, принаймні якась його частина, залишалося на своїх землях. Отже, слов'яни-венеди, згадані римськими авторами I–II ст. н. е., повинні мати глибокі місцеві підоснови. Вже Корнелій Тацит у I ст. н. е. звернув увагу на осілість венедів, їхню відмінність від кочових сарматів та близькість за способом життя і поведінкою до землеробських германців. Візантійські писемні джерела середини I тис. н. е. містять більш конкретну інформацію про характер господарства давніх слов'ян. У них вказується, що «слов'яни володіють великою кількістю худоби і плодів земних, складених у скирти, особливо проса та пшениці»²⁵. Відомості візантійських авторів продовжують арабські джерела. Вони свідчать, що більшу частину слов'янських посівів становить просо, а самі вони пасуть свиней, як араби овець. Інший автор пише, що слов'яни двічі на рік засівають поле і збирають два врожаї. Отже, не може бути

* Найраніше свідчення про набуття латинським словом «*sclavus*» значення етноніма представлене імперськими дипломами для м. Магдебург 937 р.

сумніву, що землеробство і тваринництво посідало в господарстві слов'ян раннього середньовіччя провідне місце.

Землеробство і тваринництво в господарській діяльності слов'ян відображено й у лінгвістичній термінології.

Найґрунтовніші матеріали про господарську діяльність давніх слов'ян дає археологія в поєднанні з палеоботанічними дослідженнями. Нерідко обвуглені зерна злаків вдається розчистити в господарських ямах-коморах, або на долівці житлових будинків. Зерно здобувають шляхом промивання гумусного заповнення житлових і господарських споруд. Палеоботаніки навіть встановлюють асортимент культурних рослин у складі обпаленої глиняної обмазки із розвалу стін будинків і кераміки. За даними досліджень, основними злаковими культурами у лісостеповій і південній частині лісової зони були просо, ячмінь, пшениця-двозернянка (полба). Вирощувалися й інші сорти пшениці, жито, овес, технічні культури: льон, конопля. З городніх культур можна назвати горох, ріпу, редьку, цибулю, часник. Звертає на себе увагу поступове кількісне зростання голозерних пшениць і жита.

Встановлено, що набір зернових культур сусідніх із слов'янами етнічних груп нерідко відрізняється як у кількісному відношенні одних і тих же сортів, так і за асортиментом. Цікаво, що за цими показниками лісостепове слов'янське населення багатоетнічної черняхівської культури культивувало ті ж зернові культури (просо звичайне, плівчастий ячмінь, пшениця-двозернянка, жито, горох, льон), що й носії київської культури. Натомість черняхівське населення Лівобережного Подунав'я не вирощувало жита, гороху, льону, а у степових регіонах Північного Причорномор'я носії тієї ж черняхівської культури надавали перевагу голозерним пшеницям, бобовим культурам – гороху, виці, ервілії, чині. У цьому разі етнографічні відмінності, встановлені за характером ліпного посуду і жител, корелюються з певними відмінностями господарської діяльності в різних регіонах черняхівського ареалу, де переважало неслов'янське населення. Фракійське населення Українського Прикарпаття (липицька культура і культура карпатських курганів) вирощувало досить значну кількість чумизи та вівса²⁶.

Населення Лісостепу і Полісся у I тис. н. е. використовувало під посіви заплави та перші, переважно низькі надзаплавні тераси. Враховуючи наявні технічні засоби, слов'янське населення надавало перевагу легким для обробітки низинним ґрунтам перед більш родючими, але важкими для оранки мисовими чорноземами. Обробіток чорноземів на мисових плато помітно розширюється наприкінці I тис. н. е. Землеробство було орним, але екстенсивним. Ділянки експлуатувались до повного виснаження. Їхня родючість відновлювалася шляхом довготривалого або короткочасного перелогу залежно від потреб господарства.

Перехід до інтенсивного землекористування відбувся у VIII–X ст. Це пояснюють поліпшенням кліматичних умов і збільшенням народонаселення. Невідривною складовою частиною обробітки ґрунтів, особливо в Поліссі, була підсіка – засіб розчищення нових земель під посіви. Це підтверджує порівняно значна частина посівів проса і ячменю – культур, що вимагають незасмічених ґрунтів і дають найкращі врожаї на спалених підсіках.

У першій половині I тис. н. е. переважали ярі культури (просо, пшениця-двозернянка, плівчастий ячмінь). Це підтверджується наявністю відповідних бур'янів – їхніх супутників. У другій чверті I тис. н. е. слов'янське населення, що входило

до складу черняхівської культури, певною мірою чергувало ярі та озимі культури. У ранньому середньовіччі, особливо у VIII–X ст., ширше застосування сівозмін і скорочення строків перелогу приводить до двопілля. На поселеннях райковецької та роменської культур VIII–IX ст. н. е. збільшується асортимент сортів пшениці, з'являється насіння бур'янів, характерне для озимих культур. Однак двопілля не витісняє повністю перелогової системи та підсіки.

Прогрес у землеробстві супроводжувався вдосконаленням сільськогосподарських знарядь праці. Порівняльне їх вивчення за хронологічними періодами свідчить про відповідність технічних засобів певним системам землеробства. На рубежі нашої ери населення зарубинецької культури для розпушення землі користувалось дерев'яним ралом. Носії черняхівської культури певною мірою користувалися плужним ралом із залізним наральником та череслом.

Населення зарубинецької культури збирало врожаї невеликими (10–24 см), асиметрично вигнутими залізними серпами із бічною п'яткою. Переважно такі ж серпи відомі на черняхівських і синхронних їм київських пам'ятках. Ранньосередньовічні серпи більш досконалі. Вони довші й мали відігнуту пряму ручку. Відомі і залізні коси. В одному із поховань черняхівського могильника, в с. Чернелів-Руський знайдено п'ять серпів і чотири коси.

У I–II ст. на Середньому і Верхньому Дністрі з'являються поодинокі ротаційні жорна, хоч основним засобом для помелу зерна і розщеплення його на крупу ще були зернотерки, а для очищення від плівки – кам'яні ступи. Жорнові споруди на спеціально обладнаних майданчиках досить широко використовувалися населенням черняхівської культури, а в наступних V–VII ст. жорнові камені нерідко трапляються на слов'янських поселеннях празько-корчацької і пенківської культур. Масове використання жорен припадає на VIII–X ст. Наприкінці тисячоліття вони повністю витісняють зернотерки²⁷.

Поряд із землеробством важливе місце у господарстві східних слов'ян посідали тваринництво і птахівництво. Тваринництво (молоко, м'ясо, яйця) суттєво доповнювало запас продуктів харчування землероба, особливо взимку, коли заморожені туші у господарських ямах-коморах зберігалися тривалий час. Крім того, тварини (воли, коні) були основною тяговою силою. Тому коси для збирання трави і заготівлі сіна з'являються разом з серпами. Від перших століть нашої ери відомі пружинні ножиці для стриження овець. Коней використовували і під верхову їзду, про що свідчать знахідки кінської збруї, зокрема, вудил, а також залізних шпор.

Важливість тваринництва у господарстві найкраще визначають знахідки тваринних кісток на поселеннях, які за кількістю посідають друге місце після кераміки. На першому місці у слов'янських господарствах перебуває велика рогата худоба, на другому – свиня і на третьому – дрібна рогата худоба. Кінь посідає переважно четверте місце. На окремих черняхівських поселеннях на Верхньому Дністрі велика рогата худоба та свиня представлені однаковою кількістю особин.

Незначна кількість кісток коней на поселеннях у всіх слов'янських культурах не відбиває їхнього реального місця у стаді, а свідчить про те, що конина порівняно рідше, ніж м'ясо інших видів тварин, уживалося в їжу. У південних районах Лісостепу на друге місце після корів виходить дрібна рогата худоба. За складом тут домінують кістки вівці та коня. Північні сусіди слов'ян – балти та фінни – віддавали перевагу свині та коню.

Серед промислів певне місце посідало мисливство. Воно слугувало доповненням продуктів харчування, а також було одним із засобів отримання хутра і шкір для пошиття одягу, взуття чи окремих його деталей. Шкурки пухнастих звірів також часто йшли на обмін.

У зв'язку з тим що обробка тушок хутрових звірів проходила на місці полювання, кісток диких тварин на слов'янських поселеннях завжди менше, ніж свійських – переважно 10–20% від усього остеологічного матеріалу. Види диких тварин і птиці, м'ясо яких вживалося в їжу, представлені кістками кабана, лося, оленя, тура, козулі, зубра, зайця, тетерева, рябчика. Хутрові звірі – це ведмідь, вовк, борсук, лисиця, видра, куниця та ін. У I тис. н. е. хутро було одним із ходових товарів, яким торгувало слов'янське населення на надчорноморських та прикаспійських ринках. Хозари отримували данину від слов'ян також хутром. Мисливство і збиральництво у господарстві слов'ян мало лише допоміжне значення, його роль була дещо вищою у лісовій зоні.

На пам'ятках усіх слов'янських культур I тис. н. е. знайдені кістки та луска риб, а також рибальське спорядження: гачки, остроги, важки для сітей та ін. Відомий широкий спектр риб: щука, плотва, судак, сом, лящ, сазан, линки, осетер. В археологічному відношенні слабо представлено бортництво, хоча в господарстві слов'ян воно посідало помітне місце. Лише на городищі Монастирьок у житлі VIII–X ст. знайдені рештки обвугленого дупла зі стільниками та медом, а на городищі Воргол на р. Сейм – залишки меду в одному з горщиків.

У міру піднесення землеробства і тваринництва створювались умови для розвитку ремесел. Вагоме місце серед них посідала металургія. Нині спеціальні металографічні дослідження з використанням методів природничих наук мають значення не лише для вивчення процесів розвитку металургії, а й більш загальних проблем – соціальних і навіть етнокультурних. Зокрема, простежено в багатьох випадках спадкоємність досягнень у металургійному виробництві першої половини I тис. н. е. і раннього середньовіччя.

Металургійне виробництво одне із перших виділилося в окрему галузь. Його значення в економіці і побуті слов'ян зростало. Постійно вдосконалювався сам процес виробництва заліза, який еволюціонував у напрямі до все вужчих спеціалізацій. У I тисячолітті н. е. металургія знаходилася на рівні, коли видобуток руди, підготовка її до плавки, отримання металу у вигляді півтора-двокілограмових шматків криці, її проковки для дальшого видалення шлаків і виготовлення з неї готової продукції було справою одного фахівця. Лише з періоду раннього середньовіччя відбувається відокремлення металургії від ковальської справи, виникають невеликі виробничі осередки²⁸.

Як і в попередні часи, протягом I тис. н. е. залізо як сировину добували сиродутним способом із болотяної руди. В перших віках нашої ери існувало два типи горнів: 1-й – горни з наземною або заглибленою в землю шахтою і переднічною ямою, 2-й – горни у вигляді ям із шлаковипуском. Обидва типи були стаціонарними спорудами багаторазового використання. Біля с. Лютіж Київської області відкрито 15 таких горнів, а також близько 400 ям для випалювання та зберігання деревного вугілля і накопичення болотяної руди. Очевидно, металурги цього осередку забезпечували залізом кілька общин у найближчій окрузі, а може, все плем'я. Такі

центри були відокремлені від землеробства. Сліди плавки заліза виявлені майже на 20-ти зарубинецьких поселеннях.

На території українського Закарпаття у с. Ново-Клинове та під Уманню на Черкащині відкрито центри з багатьма горнами одноразової плавки.

У другій чверті I тис. н. е. також існували горни багаторазової та одноразової плавки, але на території України таких виявлено лише одиниці.

У середині I тис. н. е. технологія залізодобутку залишається такою самою. Залізодобувне і залізопереробне виробництво помітно зростає в VIII–X ст. Невеликі виробництва забезпечували одну або групу сільських общин, розташованих гніздами на невеликій відстані одна від одної. Потужні виробництва обслуговували населення цілого племені, навіть племінні об'єднання.

Для поліпшення якості залізних виробів широко використовувались цементация заліза і наварювання сталі на робочі частини залізних знарядь праці. З'являються чіткі ознаки відокремлення плавки заліза від виготовлення залізних виробів. Металографічний аналіз продукції ковалів дозволяє визначити рівень технології металообробки. Встановлено, що групи зарубинецьких племен від рубежу ер до певної міри володіли технікою пластичної обробки металу. Зустрічаються предмети з цементациєю леза, що пройшли процес гартування та пакетування.

У другій чверті I тис. н. е. під впливом римських провінцій дещо підвищується рівень металургійних технологій. При виготовленні знарядь праці ковалі поєднують прийоми пакетування, цементации і гартування. Дещо нижчий рівень ковальства спостерігається у північно-східних племен київської культури. Ремісники свою продукцію виготовляли на замовлення, а не на ринок. Асортиментна кількість залізних виробів у період зарубинецької культури становила 40 різних видів у черняхівському ареалі – 60. Помітно зросло виробництво землеробських знарядь, ремісничих інструментів та предметів озброєння.

У період раннього середньовіччя (V–VII ст.) поглиблюється процес дальшої спеціалізації металургійного виробництва. З'являються спеціальні залізодобувні та залізообробні центри, які концентруються на городищах. Складаються скарби дорогоцінних речей, виготовленні з предметів як чужого, так і місцевого слов'янського виробництва.

Вироби слов'янських ремісників V–VII ст. вказують на продовження технологічних традицій попереднього періоду. У VIII–IX ст. слов'янське ковальство дещо підвищує свій рівень, особливо на Лівобережжі Дніпра. Тут під впливом Хозарського каганату вперше створюють вироби із використанням сталі, виконані за технікою тричленного зварювання, переважно зі смугою високовуглецевої сталі, ввареної у залізний каркас. Значно зростає кількість залізних виробів, а в них – частка інструментарію, що збільшує потужність виробництва.

Продовжуючи традиції ковальства антсько-склавінських часів, населення літописних союзів племен дещо міняє свою орієнтацію залежно від територіального розміщення. Якщо правобережні племена, вдосконалюючи виробництво, продовжують традиції попереднього часу, то лівобережне населення сіверян широко використовує нові технологічні здобутки виробництва сталі, що надходили з південного сходу, зокрема з Хозарії.

Кольорова металургія характеризується своїми специфічними рисами. В Україні не було промислових запасів кольорових металів. Найімовірніше, мідь надходила

до слов'ян із сусіднього Семиграддя. Ремісники-ювеліри, а також ковалі-універсали не тільки використовували злитки міді, а й піддавали повторній переробці старі попсовані предмети, що вийшли з ужитку. Шматки бронзи як сировини зустрічаються майже на всіх слов'янських поселеннях I тис. н. е. З кольорових металів виготовляли прикраси, кінське спорядження і дуже зрідка – посуд, що вимагало відносно значної кількості сировини. Оскільки ювелірні вироби як дорогоцінності мали більш естетичне, ніж практичне значення, попит на них був обмежений. Тому вони є рідкісними знахідками на пересічних поселеннях. Значно більше їх на городищах, де жила слов'янська община знать. Нерідко прикраси і металеві деталі одягу (сережки, фібули, пряжки) зустрічаються в похованнях, особливо багатих. На початку I тис. н. е. скарби переважно невеликі, їх кількість збільшується в другій половині I тис., особливо в період Великого переселення слов'ян.

Неоднорідність предметів у складі скарбів вказує на різні джерела їхнього походження. Безсумнівно, що значна їх частина виготовлена у місцевих слов'янських майстернях. Характерним є те, що поряд із виробами знайдені форми для їх відливки і напівфабрикат. У VIII-X ст. деякі типи жіночих прикрас дозволяють пов'язати їх з конкретними групами літописних східнослов'янських племен.

У хронологічному вимірі не тільки зростає кількість ювелірних виробів та їх асортимент, а й підвищується технологія виробництва, з'являється більше прикрас, виготовлених із дорогоцінних металів. У перших століттях нашої ери майстри виготовляли бронзові фібули, браслети, кільця, каблучки, різного роду підвіски і проколки шляхом простого кування. З II ст. н. е. виготовлялися відливні бронзові вироби, в тому числі з виїмчастою емаллю. Територія їх поширення величезна: вся Прибалтика, Білорусь, Прикам'я, Північна і Середня Україна.

Технологія цих виробів вимагала неабиякої майстерності. Бронзові литі прикраси з геометричними, різної форми виїмками заливалися різнокольоровою емаллю. Це надавало їм ажурного високохудожнього вигляду, що вражає нас і сьогодні.

Ранньосередньовічні слов'янські майстри на Середньому Дніпрі і Дністрі виготовляли пальчасті фібули, що мали широкий попит не тільки на слов'янських ринках. Крім пальчастих фібул, до комплексу ювелірних виробів слов'янських майстрів входять браслети з потовщеними кінцями, пряжки, сережки, прикрашені зерню, сканню, скроневі кільця, бляшки поясного набору та інші різноманітні нашивні бляшки, наконечники паска з карбованим чи прорізним орнаментом, лунниці, різного роду підвіски, нашійні гривні і т. п. Асортимент виробів сягав сотні найрізноманітніших предметів.

Ранньосередньовічне ремесло базується на складній технологічній основі. Дослідження кам'яних форм показало, що відливання проводилось або безпосередньо у кам'яних формах, або по восковій моделі. Застосовувались прийоми карбування або тиснення, зернь, орнамент з привареного дроту (скань), штампований орнамент, гравірування по гладкій поверхні, інкрустація, позолота.

У ранньому середньовіччі поступово формується одяг та кінська зброя племінної верхівки, дружинників, общинних старійшин і простих общинників, що разом виробляє певний художній стиль, властивий для різних племінних груп східного слов'янства.

Важливе місце в комплексі археологічних знахідок посідає кераміка, зокрема

посуд. Доступність сировини (глини) і способів виготовлення, а також властивість відносно довго зберігатись у землі незалежно від стану вологості і температури, робить посуд найбільш масовим матеріалом на археологічних пам'ятках. З'явившись у неоліті, посуд не втратив значення в житті людини і сьогодні. Набір посуду втілював естетичні смаки людей і відбивав етнографічні, а отже, й етнічні особливості їхніх певних груп, племен, народів. Кераміку називають «прапором археологічної культури». Чимало етнокультурних спільностей дістали свою назву за формою або характером орнаментаций посуду «культура мальованої кераміки», «культура шнурової кераміки»). Тривалий час посуд може зберігати свою традиційність. Керамічні комплекси зазнають відчутних змін лише в період глобальних суспільних криз і корінних етнічних зрушень.

Керамічне виробництво почалося з виготовлення посуду ручним способом, переважно жінками для своєї сім'ї. З появою гончарного кола та спеціалістів-гончарів воно набуло статусу ремесла²⁹.

Найкращі художні зразки з лаковим покриттям поверхні належать античній культурі. Ні до, ні після неї керамічне виробництво вже не піднімалось до такого художнього рівня.

У першому тисячолітті нашої ери слов'янам притаманний ручний рівень виробництва глиняного посуду. Існує припущення, що в зарубинецькій культурі з'являються майстри-керамісти, переважно жінки, які своїм посудом забезпечували потреби найближчих груп сусідніх сімей. Вони вже почали використовувати поворотну підставку, що була зародком виробничо-керамічних вдосконалень.

Асортимент зарубинецької ліпної кераміки був досить різноманітним і вона досягла високого рівня. Основні форми – це горщики для приготування їжі, корчаги для зберігання припасів, невеликі чорнолощені горнятка, миски, кухлики і зрідка глеки столового призначення. Кухонний посуд грубий, з домішками жорстви і шамоту в глині, а столовий виготовлений більш старанно, з дрібнішими домішками, гладкою, лискучою поверхнею.

Приблизно такого ж рівня ліпна кераміка виявлена на поселеннях київської культури другої чверті I тис. н. е. і на слов'янських пам'ятках раннього середньовіччя.

Інша картина спостерігається на території синхронної київській черняхівській культури. На тих черняхівських поселеннях лісостепової зони України, що належали слов'янам, ліпний посуд вживався лише для кухонних потреб, для столових потреб використовувався високоякісний гончарний посуд. Його виробництво з'являється на території України близько середини I тис. до н. е. у грецьких містах Північного Причорномор'я. У Закарпатську область гончарний посуд принесли кельти. У перших століттях нашої ери у Верхньому Подністров'ї виникає липицька культура, носії якої користувались гончарним посудом³⁰. У лісостеповій зоні на слов'янських пам'ятках, що входили до складу черняхівської культури, гончарне виробництво приходить з римських надчорноморських та придунайських провінцій. На території України відомо близько 50 місцезнаходжень гончарних майстерень. Гончар-майстер міг виробляти щоденно від 30 до 80 посудин. Гончарні горни різних розмірів, що являють собою повні аналогії до провінційно-римських, вмщували від 25 до 150 посудин. Випалювали посуд у відновному режимі за мінімального доступу кисню, що зумовлювало колір посудин від світло-сірого до темного. Черняхівські гончарі

виготовляли горщики та піфоси – посудини для зберігання припасів, різноманітний столовий посуд: миски, глечики, кухлі, келихи, триручні вази. Вони прикрашалися вигадливим орнаментом. Поширення гончарного посуду в III–IV ст. набуло таких масштабів, що у надчорноморській зоні він витісняє ліпну кераміку.

У лісостеповій частині України, де жили слов'яни, поряд з гончарним посудом на поселеннях ще зберігається традиційна ліпна кухонна слов'янська кераміка, що сягає до 50% усього керамічного комплексу.

Черняхівська гончарна кераміка виготовлялася на ринок і нерідко експортувалася у райони, віддалені від центрів виробництва, ліпний посуд виготовлявся для власних домашніх потреб.

У середині I тис. н. е. відбуваються події загальноєвропейського масштабу, які помітно знижують гончарне керамічне виробництво. Основні причини – занепад Римської імперії та Велике переселення народів, що призводить до варваризації Європи.

В Україні гончарне виробництво не зникає відразу. В гунський період (V ст. н. е.) на слов'янських поселеннях у невеликій кількості (3–15%) зустрічається сіроглиняний посуд, що продовжує традиції черняхівської культури. Сіроглиняна гончарна кераміка в поєднанні з ліпним слов'янським посудом виявлена нами в шести житлах V ст. на поселенні празько-корчацької культури в селі Рашків на Буковині. Вона відома і в інших поселеннях цього часу на Дністрі й Дніпрі³¹.

У комплексах слов'янських поселень VI–VII ст. сіроглиняного посуду вже немає. У період з VI до VIII ст., а в деяких випадках – до початку IX ст. – слов'янське населення на території України і Східної Європи знову користується лише ліпним посудом.

Відродження гончарного ремесла на слов'янських теренах Південно-Східної Європи починається лише в другій половині VIII – на початку IX ст. Якщо порівняти керамічні вироби цього періоду з посудом III–IV ст., то не важко побачити: значно змінюється технологія, склад керамічної маси, оформлення зовнішньої поверхні. Втрачається спосіб лоцнення зовнішньої поверхні посуду, а також лоцений сітчастий орнамент на гладкій матовій поверхні, штампований орнамент тощо. Із давніх здобутків слов'янські майстри-гончарі використовують лише хвилястий заглиблений орнамент. Він став багатшим, нерідко покриває весь корпус посудини. Крім гончарного посуду власного виробництва, лівобережні групи слов'ян використовували гончарний високоякісний посуд своїх сусідів – хозаро-алано-булгарського населення салтівської культури. Освоєння слов'янами гончарного кола ще довго не витісняє ручного способу формовки посудин. Ліпний посуд часто прикрашається по краю вінчика пальцевими вдавленнями. Крім горщиків, виробляються миски, цідилки з отворами для приготування сиру, сковорідки з низьким бортиком. У X–XI ст. виробництво гончарного посуду помітно вдосконалюється і поступово витісняє ліпну кераміку спочатку на городищах, а потім і на поселеннях³².

Важливе місце у виробничій діяльності слов'ян посідала деревообробка. Поряд з глиною дерево – найдоступніший, придатний для виробництва матеріал. Дерево використовувалось для будівництва житла і господарських споруд, укріплень, для виготовлення деталей різноманітних знарядь праці, зброї, меблів і побутових речей. Деревообробні інструменти знайдені на поселеннях практично всіх археологічних культур, залишених слов'янами. На слов'янських поселеннях черняхівської

культури виявлені сокири, тесла, струги, долота, ложкоподібні свердла, а на поселенні III–IV ст. у Бовшеві Івано-Франківської області й на городищі VI–VII ст. у с. Зимне на Волині – добре збережені різці від токарного верстата. У Бовшеві знайдено і мергельне пряслице для веретена, виточене на токарному верстаті. Токарний верстат, з'явившись у III–IV ст., більше не зникає із виробництва. Можливо, це пояснює і брак глиняного столового посуду в ранньому середньовіччі, який у той час був замінений дерев'яним точеним, а отже, не зберігся, як і інші вироби з дерева.

На слов'янських пам'ятках I тис. н. е. виявлено чимало різних предметів, виготовлених із кістки чи рогу тварин. Це проколки, голки, накладки луків, гребені та ін. Виробництво більшості із цих речей здійснювалося в рамках домашнього промислу. Виготовлення гребенів з художньо оформленими орнаментованими спинками вимагало спеціальних умінь і навичок. Їхнє поширення вказує, що більшість їх виготовлялася на ринок. Віртуозності у виготовленні гребенів досягли готські майстри.

Доступним матеріалом, хоч і не легким для обробки, був камінь. Слов'яни широко користувалися ним для обкладання вогнищ, у тих регіонах Придністров'я, де поклади каменю залягали неглибоко або виходили на поверхню, з нього почали складати печі-кам'янки. У другій половині I тис. н. е. вони поступово поширилися на все Правобережжя Дніпра, а також занесені у Подунав'я і на Ельбу. Нерідко печі-кам'янки існували поряд з глиняними печами.

У перших століттях нашої ери з каменю виробляли зернотерки і ступи, а з другої чверті в побут увійшли жорна. Жорнові камені виявлені на багатьох поселеннях і городищах, як в культурах раннього середньовіччя, так і на більш ранніх. Їх виробляли з різних порід каменю, а найчастіше з ефузивної туфоподібної породи. Зокрема, таке виробництво відоме на Вінниччині.

М'який камінь, переважно мергель, широко використовувався для виготовлення ливарних форм, у яких відливали прикраси з кольорових металів. Понад 60 таких форм знайдено на поселенні в Бернашівці на Дністрі.

Із Середнім Подністров'ям пов'язані перші спроби слов'янської кам'яної скульптури. На поселеннях черняхівської культури виявлені кам'яні ідоли із зображенням поганських богів. Відомою чотиригранною скульптурою з каменю є так званий Збруцький ідол Світовид, випадково знайдений у річці Збруч.

Такі види виробництва, як прядіння, ткацтво, обробка шкіри та пошиття одягу і взуття в умовах натурального господарства тривалий час залишалися домашніми промислами. На слов'янських пам'ятках вони представлені багатьма предметами (пряслиця до веретен, грузила для ткацького верстата, деякі деталі одягу), які засвідчують ці види необхідної для життя діяльності.

Обмін товарами мав глибокі традиції. Розвиваючись він переростав в торгівлю. Обмін і торгівля посідали важливе місце в житті слов'ян.

Як засвідчує археологія, найбільш активні зв'язки слов'яни підтримували з населенням Подунав'я, Центральної Європи і Прибалтики, а потім з римськими і візантійськими провінціями, зокрема, античними центрами Північного Причорномор'я. В добу раннього середньовіччя, особливо за посередництва Хозарії, слов'янські подніпровські племена налагоджують торговельні зв'язки з арабським світом.

Уже з раннього середньовіччя слов'янське населення північних та північно-східних районів тяжіло до прибалтійської торговельно-економічної зони, а південно-східні племена Подніпров'я і Подністров'я підтримували постійні зв'язки з південними надчорноморськими та придунайськими центрами.

З періоду зарубинецької культури вгору по Дніпру завозилися вино й олія в амфорах грецького виробництва. Крім вина й олії пізніше надходили столовий посуд, скляні, бронзові, навіть срібні і золоті вироби грецького, римського і візантійського виробництва (фібули, пряжки та інші деталі одягу, браслети, каблучки, сережки, скляні та пастові намистини, бронзові і срібні монети). Їхнім еквівалентом було хутро, мед, віск, шкури, можливо зерно і раби. Работоргівля набула значних масштабів у часи Великого переселення слов'ян та їх походів на Дунай і на Балкани. Слов'янські племена Подніпров'я фактично контролювали Великий торговельний шлях по Дніпру, що поєднував обидві торгові зони – Прибалтику і Надчорномор'я. Можливо, цим пояснюється прохід на територію України готів у III–IV ст. н. е. і підкорення ними венедрів, а в IX ст. – норманських дружин на чолі з князями з династії Рюриковичів. Боротьба за Дніпровський торговий шлях, який приносив відчутні економічні вигоди з певними перервами тривала протягом усього I тисячоліття.

За археологічними даними краще простежуються зв'язки слов'ян з античним півднем, ніж з Прибалтикою. Разом з тим через посередництво слов'янських торгівців античні товари попадали в Прибалтику³³.

Встановлено, що в римський період, зокрема в II–IV ст., на територію Подністров'я переносились і певні провінційно-римські виробництва³⁴. Свідченням цього є велике поселення – провінційно-римська факторія в с. Комарів, Кельменецького району, Чернівецької області, де відкрито гончарне виробництво та виробництво скла, а також незвичні в цьому регіоні кам'яні будівлі. Можна вважати, що і виробництво досконалого високохудожнього сіроглиняного гончарного посуду здійснювалось висококваліфікованими провінційно-римськими гончарями.

Очевидно, провінційно-римські торгівці організували на території України грошовий обіг римськими денаріями.

Грошові операції власними монетами слов'яни почали здійснювати лише наприкінці I тис. н. е. – в період правління київських князів. Тривалий час слов'яни використовували срібні і золоті монети, а також бронзові для виготовлення коштовних прикрас, тому їх нерідко збирали сотнями і тисячами. Що стосується скарбів VI–VIII ст., то їх можна трактувати як продукт вдалих походів на візантійські провінції, дорогих подарунків слов'янським племінним вождям, навіть збору данини з місцевих племен.

Міжнародна торгівля, у якій брала участь слов'янська дружинно-торговельна еліта, помітно зростала у VIII–X ст. Волзький і Дніпровський шляхи в цей час набули статусу міжнародних, їхнє значення в торговельних операціях прибалтійської і південної зони зросло. Все це підняло економіку слов'ян, хоч і не нівелювало поділу східнослов'янських ринків, одні з яких були зорієнтовані на Прибалтику, інші – на Каспій і Надчорномор'я. Очевидно, ця орієнтація підживлювалася тим субстратним населенням, яке інтегрувалося слов'янськими поселенцями, з одного боку, у Подунав'ї і на Балканах, з другого – на Двіні й у Поволжі.

3. Економіка Хозарського каганату

Хозарська держава з'явилася у 620–630-х рр., водночас з Великою Булгарією, в умовах занепаду Тюркського каганату і втрати ним контролю над західними степами. Однією з її перших історичних дій стала війна з Великою Булгарією у 660-х рр., яка закінчилася витісненням частини булгар на чолі з Аспарухом за Дунай. Про ці події повідомляв один з останніх хозарських правителів (*каган-бег*) Йосип у своєму листі до кордовського достойника Хасдая Ібн-Шапрута у X ст.:

«У країні, де я мешкаю, раніше мешкали В-н-н-тр'и (Оногури). Наші предки, хозари, воювали з ними. В-н-н-тр'и були численні, настільки численні, як пісок у моря, але не могли встояти перед хозарами. Вони залишили свою країну і втекли, а ті їх переслідували, поки не нагнали їх, до річки під назвою Дуна. По цей день вони розташовані на річці Дуна поблизу Кустандіни*, а хозари зайняли їхню країну по сей день»³⁵.

Творцями держави мусили бути члени династії А-ши-на, що правила Тюркським каганатом. На це вказувало титулування хозарських правителів каганами, оскільки привласнення цього титулу без належних прав не мало б легітимності у степовиків. Та й хозарсько-булгарська війна скидається на суперництво двох гілок династії А-ши-на**³⁶. Обряд воцаріння хозарського кагана також був ідентичний тому, що практикувався у Тюркському каганаті: учасники імперського з'їзду піднімали кагана і обертали по колу на повстяному килимі, складаючи у такий спосіб присягу на вірність, а також проводили ритуальне удушення для символізації того, що перебування кагана при владі визначалось на небесах³⁷.

Історія Хозарського каганату поділяється на два періоди, що мали виразні особливості як в політичній будові, так і економічній діяльності. Перший період до кінця VIII ст. був пов'язаний з війнами на Кавказі з Арабським халіфатом. Другий відзначився відносним миром, прийняттям правлячою верхівкою каганату іудаїзму, переїздами в державному устрої, піднесенням міжнародної торгівлі, передусім з тим же Арабським халіфатом.

Початково політичним і економічним центром Хозарського каганату був Північний Кавказ з окраїною у степах між Дніпром та Волгою. Перша хозарська столиця – місто Семендер – розташовувалася десь на території сучасного Дагестану. Місто знаходилося, як це звично для степових столиць, на головному торговельному шляху держави. Таким був шлях, що пролягав із степів Східної Європи до Закавказзя через Дербендський прохід, що в хозарські часи називався тюркською *Деміркапу* («Залізні ворота») або арабською *Баб-ал-Абваб* («ворота над воротами»). Він і до хозар уже був принадою для гунів, савірів і утургурів як основний підхід до Персії з боку степу. Власне, назва Семендера вказувала на те, що це було колись місто савірів³⁸, а десь поряд розташувалися два інші міста з протомонгольськими назвами Джунгар («ліве крило») та Баланджар («праве крило»). Отже, хозари на Північному Кавказі зайняли уже політично організовану територію і випробували опорну базу для торгівлі з Персією.

* Константинополь.

** Династія булгарських правителів належала клану Дуло, тоді як хозарські правителі відносилися до Ну-ши-пі (ім'я відоме лише в китайській транскрипції).

Та хозари, на відміну від попередників, наштовхнулися за Кавказом не на Персію, яка користувалася горами як укриттям, перегородивши стінами Дербендський прохід (у другій половині VI ст.). У 640 р. до Закавказзя дійшли араби, які з ревністю неофітів нової ісламської віри мали амбіції поширити своє панування на весь світ, і Кавказ їм не видавався перешкодою. Саме араби організували перший набіг на хозар уже 642 р., дійшовши до міста Баланджара. Після десятилітньої перерви арабські правителі на Закавказзі почали організовувати масштабні набіги у хозарські володіння, що викликало з хозарського боку набіги у відповідь, починаючи з 661 р.

Війна між хозарами та арабами була масштабною і запеклою. Баб-ал-Абваб кілька разів переходив з рук в руки. Іноді хозарам вдавалося укласти мир з арабськими правителями і за степовим звичаєм скріплювати його, віддаючи заміж хозарських принцес. За тією ж традицією такі стосунки передбачали розвиток торгівлі. Та невдовзі конфлікт поновлювався. В результаті хозари, уникаючи арабських пљондрвань, змушені були перенести свою столицю з Семендера в гирло Волги. Тоді уже їхня влада сягнула у Середнє Поволжя на півночі та до Дніпра на заході, привівши у підданство буртасів, черемисів, болгар, протослов'ян (*салавійюн*).

У 737 р. Марван ібн Мугаммад (майбутній халіф Марван II з династії Омейядів) здійснив найуспішніший похід арабів. Йому вдалося під приводом укладення мирної угоди прорватися до нової столиці, а далі нагнати й розбити хозарське військо у країні буртасів. Каган тоді був змушений прийняти іслам. Араби повернулися назад, обтяжені здобиччю, і вивели 20 тис. склавів, яких вони оселили на кавказькому пограниччі. Цей похід, між іншим, наводить на думку, що якби на шляху арабів не трапилися хозари, то Східна Європа могла б стати ісламським краєм. Війни хозар з арабами були виснажливими, але після останнього великого походу до Закавказзя 798–799 рр. у стосунках між двома імперіями запанував мир.

В цілком іншому ключі розвивалися стосунки хозар з Візантійською імперією. Власне, в хозар не було спільного кордону з Візантійською імперією, проте були спільні вороги. Ще у 627–628 рр. вони були союзниками візантійців у війні з персами. У середині VII ст. усі візантійські володіння на північних берегах Чорного моря, за винятком Херсонеса, належали хозарам. У Фанагорії перебував намісник кагана *бабаджі*, у Боспорі – намісник *балгичи* (ймовірно від *балигчи* – городовий). Незважаючи на це, правителі двох імперій підтримували союзні і навіть дружні стосунки. Хозари, зокрема, здійснили напад на Закавказзя 717–718 рр. під час спроби арабів захопити Константинополь. На початку VIII ст. у візантійському Херсонесі знаходився хозарський намісник *тудун*, що, судячи зі степової традиції, мусив мати судово-фіскальні повноваження стосовно хозарських підданців у місті. Поодинокі випадки конфліктів відомі у зв'язку з авантюрними діями Юстиніана II під час його перебування у Криму в ході боротьби за владу 695–710 рр.

На початку VIII ст. в устрої Хозарського каганату відбулися драматичні зміни, які були симптомами значних модифікацій соціально-економічного ладу степових імперій. По-перше, вища влада в імперії набула дуалістичного характеру. Хозарські кагани, які традиційно для степових держав були одноосібними володарями, залишилися лише символом божественної харизми і консолідації імперії. Вони виконували лише ритуальні функції голови держави, тоді як вся влада, в тому числі

й право призначати каганів, перейшла до рук особи, що носила титул хакана-бега. Різні джерела називали його іншим тюркським титулом – *іша* (*шад*, заступник кагана в Тюркському каганаті) або арабською – *малік* (володар). Стисло і точно це описує Ібн Русте:

«І їхнього (Хозар) володаря вони називають *іша*, а їхній верховний правитель є *хазар каган*, і слухаються його хозари, але хіба номінально. Справжня влада належить *іші*, тому що він займається справами правління і командування військом, займає таку позицію, що йому нема перед ким звітувати, хто би був вищий за нього»³⁹.

Не зрозуміло, чи належали хакан-беги до правлячої династії, але відомо, що ця посада передавалася від батька до сина. Це було відступом від системи передачі влади старшому в роді, яку практикували євразійські кочовики і яка була головним джерелом їхньої хронічної нестабільності. Така консолідація центральної влади є симптомом появи і посилення політичних еліт, які економічно орієнтувалися на землеробство, міста, державну службу. Крім того, дуалістичне правління саме по собі відбивало ускладнення державних функцій, що й спричиняло виділення розвинених ритуальних обов'язків, по суті, в окремий державний інститут. Подвійне правління було притаманне і Тюркському каганату, де існувала подібна посада *єб-кагана* («кагана юрту»). Але хозари провели повне розмежування релігійних та адміністративних функцій, що засвідчило більші зміни в соціально-економічній будові їхньої держави.

По-друге, хозарська верхівка прийняла іудаїзм. Хоч би які були причини й обставини цієї події, що залишаються непроясненими, іудаїзм, безперечно, відкрив нові можливості для політичних і торговельних відносин хозар з Візантією та Арабським халіфатом, які б навернення в іслам чи християнство, напевно б, обмежили. До того ж у степових імперіях саме купці виступали в ролі місіонерів. Тому в цьому кроці правлячої верхівки Хозарії, втягнутої у міжнародну торгівлю, вгадується вплив єврейських купців, які потягнулися з заходу Європи на схід і, зокрема, до Хозарії й орудували там протягом 750–830-х рр. При цьому іудаїзм не поширився серед маси населення Хозарії, якого не стосувалася міжнародна торгівля. Воно продовжувало сповідати релігію подібну тій, що мали турки⁴⁰, себто степову релігію – тенгріанство. Більше того, прийняття іудаїзму було причиною внутрішніх заворушень у 840-х рр., внаслідок яких Хозарію залишила частина племен. Підвладне хозарам населення лісів, як-от протослов'яни, залишилися прибічниками власних релігійних вірувань*⁴¹.

По-третє, у війську каганату зросла роль постійного війська феодального типу, тоді як територіально-племінне ополчення кочовиків та підлеглих їм народів (у тому числі склавів), схоже, втратило своє значення. Нове військо утримувалося, як повідомляв Ібн Русте, за рахунок податків на знать, «аби вони виставляли вершників у кількості, відповідній їхнім статкам або успішності їхніх занять... Сам *іша* завідує даниною, яку він одержує, і він іде на війну з його власним військом. Царське військо складається з десяти тисяч вершників, як тих, хто служить постій-

* Той самий Ібн Русте повідомляв про вогнепоклонство протослов'ян-*сакаліба*, які в його час (початок X ст.) уже не підлягали Хозарії.

но, так і тих, хто був виставлений заможними в рахунок підданства». Нова система комплектування війська була принципово подібна до податкових практик, відомих на той час на Близькому Сході. З наявної інформації тільки неясно, чи хозари практикували земельні пожалування з різного розміру прибутками (так званих *ікта*), чи обмежувалися стяганням податку пропорційно до величини майна. В будь-якому разі інформація вказує на майнову та соціальну стратифікацію населення Хозарської імперії, ускладнення структури спільноти кочових скотарів.

Кочове скотарство залишалось на весь час існування Хозарського каганату провідною галуззю економіки, хоча пізні джерела про хозар дійсно безпосередньо свідчили про піднесення ролі землеробства. З того, що оповідав цар (бег) Йосип, випливає, що в державі клани зберігали своє значення в економічній організації, оскільки за ними були закріплені певні кочів'я. Вищий хозарський каган залишався весь час у столиці, а бег у традиціях засновників держави продовжував сезонне кочування своєї ставки уздовж річки Ітиль (Волга), про що писав бег Йосип:

«З місяця Нісана (квітень) ми виходимо з міста і йдемо кожний до свого винограднику і свого поля і до своєї роботи. Кожен з наших родів має ще (спадкове) володіння (одержане) від своїх предків, місце, де вони розташовуються; вони відправляються (туди) і розташовуються в його межах. А я, мої князі і раби йдемо і пересуваємося протягом 20 фарсахів шляху (уздовж річки Ітиль), поки не доходимо до великої річки, що називається В-д-шан, і звідти йдемо довкола (нашої країни), поки не прийдемо до кінця (нашого) міста без боязні і остраху; наприкінці місяця Кіслева, у дні (свята) Хануки, ми приходимо у (наше) місто. Такі розміри нашої області і місце наших стоянок. Країна наша не дістає багато дощів, (але) багата річками та джерелами, а з її річок ... дуже багато риби. Країна наша плідюча, в ній дуже багато полів, лук і ... яким нема числа; усі вони зрошуються з ріки і від ріки дістають рослинність»⁴².

Анонімна авторитетна перська географія X ст. «Худуд аль-Алам» («Межі світу») у конспективному описі Хозарії на першому місці згадала той факт, що з цієї країни до Арабського халіфату надходили корови та вівці⁴³. Для цього часу це певна ознака поширення саме кочового скотарства. Причому вона свідчить також про існування прикордонної торгівлі, оскільки худоба не є звичайним предметом торгівлі на великих відстанях. А прикордонна торгівля з кочовиками могла існувати лише в умовах миру.

Про простору землеробську зону навколо столиці Ітиля повідомляв Ал-Істахрі бл. 932 р.:

«Навколо міста нема сіл. Проте є просторі помістя. Вони виходять з міста улітку приблизно на двадцять фарсахів у поля для посіву. Вони збирають щось з врожаю біля річки і щось у степу і привозять їхні продукти чи на возах чи річкою. Їхня головна їжа – це рис та риба»⁴⁴.

Утримання постійного війська коштом заможних підданих пропорційно їх прибуткам, потребувало економічної стабільності і також є непрямим підтвердженням зростання значення осілого землеробства.

Кілька джерел роблять наголос на поширенні садівництва та виноградарства. Останнє навряд чи мусить приносити хозарам славу виноробів, тим більше, що межі поширення виноградарства обмежувалася Передкавказзям. Скоріше поширен-

ня виноградарства було симптомом орієнтації землеробства на попит саме кочових скотарів, оскільки вино як основний продукт виноградарства за традицією високо цінувалося в їх середовищі.

Іноземні відвідувачі Хозарії одностайно свідчили про існування великих міст. Наприклад, твір «Хдуд аль-Алам» повідомляв:

«Самандар, місто на морському узбережжі. Це приємне місце, з ринками та купцями. Хамліх, Баланджар, Байда, Савгар, Хутлуг, Лакан, Сувар, Маскат, це міста хозар, усі з міцними стінами. Добробут та багатство володаря хозар походять головню з морських мит»⁴⁵.

Ця інформація потребує пояснення, оскільки міста звичайно є центрами ремесла і торгівлі, тоді як з наведеного та інших повідомлень про міста нічого не можна дізнатися про ремесло в Хозарії. Власне, інший автор Ал-Істахрі навіть прямо зауважив, що «Хозарська країна не виробляє нічого, щоб можна було вивозити, крім риб'ячого клею»⁴⁶, тим самим даючи зрозуміти, що ремесло в хозар не варте уваги. В такому разі міста в хозарській економіці постають лише в ролі ринкових центрів, орієнтованих на заморську, отже, міжнародну торгівлю, адже морські мита були головним джерелом багатства каганів. Насправді, парадоксальна, здавалося б, відсутність ремісничого виробництва за наявності торгівлі суголосна структурі економіки суспільств кочових скотарів. Оскільки кочове скотарство комбінується з такими галузями привласнювальної економіки, як мисливство та збиральництво, то на потребу ринку кочовики завжди здатні перенести свою діяльність у ці галузі, або примусити до цього підданих їм людей. Єгипетський історик Ібн Халдун (1332–1406) для іншого часу й обставин теж висловився про таку залежність кочовиків від запитів ринку осілих спільнот: «У той час як кочовики потребують міст для задоволення своїх первісних життєвих потреб, міське населення потребує їх для власних зручностей і розкошів»⁴⁷. Хозарія, з її доступом до лісової зони Східної Європи, якраз дістала такий запит з боку Арабського халіфату. Економічне піднесення останнього створило попит на предмети розкоші, зокрема, такі, що хозари могли поставити на ринок – хутра і «незліченних рабів»⁴⁸. Вивіз цих товарів у великих обсягах в Арабський халіфат становив причину одержання хозарськими правителями значних прибутків від вивізних мит і відповідно був джерелом появи в Хозарії багатьох великих міст. Вони, однак, були переважно центрами торгівлі, причому торгівлі колоніальної.

У IX та X ст. суходільний шлях з Хозарії на Багдад, що пролягав через Дербендський прохід, доповнився потужним караванним шляхом з волзької столиці хозар Итиля/Хамліха на ісламізований Хорезм*, звідки він через Хорасан доводив до столиці країни ісламу. На Хорезм також проклали шлях каравани, що направлялися у Надволзьку Булгарію. Опис товарів, що прибували з Хорезму, складений географом Аль-Мукаддасі 985–986 рр., дає уявлення про склад товарів хозарської торгівлі. Він включав хутра соболев, білок, горностаїв, ласок, куниць, лисиць, бобрів, зайців різних кольорів, кіз, а також віск, стріли, бересту, капелюхи, риб'ячий клей, моржеві ікла, янтар, мед, лісові горіхи, соколів, мечі, панцирі, деревину, дівчат-невільниць з Саклабів, овець і волів⁴⁹. Хозарія, напевно, була основним

* Оазова територія в гирлі р. Аму-Дар'я з головним містом Гургандж/Ургенч.

джерелом хутра для Арабського халіфату, і висока репутація деяких видів хутра, що надходило звідти, стала причиною того, що вони дістали назву хозарських⁵⁰.

Вивозом цих товарів, як і належить степовій імперії, відали купці, що займалися міжнародною торгівлею. Серед них джерела вказують на угруповання єврейських купців. Це угруповання, що мало власну назву Раданія, за свідченням начальника пошт і розвідки халіфату Ібн Хордадбега другої половини VIII ст., мало свою базу в країні *Фіранджа* («Франкія», Франкське королівство) і торгувало коштовними товарами, такими як тканини, хутра, прянощі, невільники, зброя, пахощі тощо, по цілому Старому Світу до Індії та Китаю. Він також зауважив, що «часом (Раданія) вибирають [дорогу] поза Румії (Італія), через край саклабів (*біляд ас-сакаліба*), [а] опісля до Хамліха – [столичного] міста хозар. Опісля перепливають море Джурджанське (Каспійське) і йдуть у напрямку Балху, Мавераннагру»⁵¹. Дорога морем від Хамліху до південно-східного берега Каспійського моря (*Джурджану*) займала 8 днів за сприятливого вітру⁵².

Раданія дістала свою назву від річки Рони (лат. *Родан*) у південній Галлії. Вони також мали свою колонію у передмісті Багдаду, що називалася *Рагдан* («знавець/господар дороги», що схоже на народну етимологію Родана перською мовою, яка залишалась у вжитку і після арабського завоювання). Внаслідок виникнення ісламської держави Арабського халіфату, який ворогував з християнським світом, іудеї, яких толерували іслам і християнство, виявилися краще спроможні перебувати на території християнських і мусульманських країн і вести між ними торгівлю. Раданіти розмовляли арабською, перською, грецькою, франкійською та андалусійською, а також «саклабською», як і належало постачальникам саклабських рабів⁵³. Проте з повідомлення Ібн Хордадбега не ясно, де знаходилася ота «земля саклабів», на Балканах чи у Східній Європі, як раданіти діставалися туди і звідти до Хозарії і яким чином вони діставали бранців. Володіння раданітів «саклабською» мовою вказує на те, що маршрут пролягав саме «країною саклабів» і що вони послуговувалися мовою для збирання свого невільницького товару ще по дорозі до Хамліха. Щоб купувати його в самій хозарській столиці, навряд чи знання саме саклабської мови було потрібне. Тому залишається думати, що якщо раданіти справді доставляли товари з «саклабських країв» у Багдад через Хамліх, то цими краями могли бути і Полісся, і ліси Лівобережжя України. В такому разі Київ міг бути купецьким та митним центром на шляху, що вів з Хамліха на захід. Якщо ж раданіти купували саклабських невільників на Балканах, то їх би скоріше провозили морем через Константинополь у Керч або Тамань, звідки ті потрапляли у Хамліх. Утім цей шлях є задовгим, якщо зважати на те, що з Адріатичного узбережжя Балкан у Багдад вели коротші шляхи через арабські ринки Сирії та Єгипту.

Торговельну активність раданітів у Хозарському каганаті засвідчили знахідки кладів арабських диргемів на Кавказі, що з'явилися там приблизно з останньої чверті VIII до середини IX ст., себто одразу після зменшення напруження у хозаро-арабських стосунках⁵⁴. Оскільки хозари не мали свого власного купецтва, то на початковій стадії їхніх торговельних стосунків з арабами роль посередника, можна припускати, лягла саме на раданітів. І ті, як видно, користувалися першим і на той час єдиним шляхом з Хозар на Близький Схід, який простував через перевали Кавказу. Тільки на 880-ті рр., коли писав Ібн Хордадбег, раданіти уже користувалися шляхом по Каспійському морю.

Замирення з країною ісламу привело й мусульманських купців на хозарські ринки. Власне, завдяки саме мусульманським купцям арабські перські джерела містять основні відомості про Хозарію. Ці мусульманські купці походили винятково з Центральної Азії⁵⁵. Вони користувалися переважно сухоподольним караванним шляхом, що пов'язував Хорезм і Хамліх, і стали головними торговельними агентами Хозарії після згасання інтересу раданітів до неї у середині IX ст. Хозарія й надалі не мала власного купецтва. Не випадково, що саме частина її столиці, розташована на лівому березі Волги, стала місцем перебування ринків і кварталів мусульманських купців.

Останні також допливали угору по Волзі для торгівлі з бургасами, хозарськими данниками, і мешканцями Надволзької Булгарії. Вони також закуповували там хутра та рабів⁵⁶. І це є додатковим свідченням впливу ринку Арабського халіфату на економіку віддалених країв Східної Європи.

Через Хозарію досягали Багдаду також купці з угруповання на ім'я Рус, яких Ібн Хордадбег уважав за одне з племен саклабів. Руси, за повідомленням Ібн Хордадбега, привозили з найвіддаленіших окраїн саклабської країни до Багдаду хутра, мечі⁵⁷. Як впевнено засвідчили Ібн Русте та Ібн Фадлан, вони також займалися работоргівлею. Свій крам, крім мечів, які вони вивозили з Німеччини та Скандинавії, руси вивозили з земель *саклабів*. Джерела ясно вказують, що Руси збирали свій товар у Поволжі, адже вони сплавляли його униз по Волзі і в хозарській столиці Хамліху з них стягалася десятина. Звідти вони перевозили товари Каспійським морем до Джурджана, також везли товари сухоподолом караванами до Хорезму, очевидно, спільно з мусульманськими купцями⁵⁸.

Отже, на зламі IX–X ст. Хозарська імперія опинилась у дуже вигідному становищі, коли поряд з нею виник найпривабливіший ринок західної половини Євразії того часу – Багдад та інші міста Арабського халіфату, причому він мав значний попит саме на ті товари, які ця степова імперія могла запропонувати – хутро та рабів. Додатковою вигодою був контроль за територією, якою пролягали торговельні шляхи до Арабського халіфату для інших міжнародних купців – це відкривало перспективи зиску мита за транзит товарів. Взаємний інтерес у торгівлі, напевно, сприяв тому, що у IX–X ст. арабо-хозарський конфлікт не відновився. Каган-бег Йосип навіть дозволяв собі хизуватися тим, що стримував небезпеку для мусульман і самого Багдаду, що виходила від небезпечних Русів:

«Я охороняю гирло ріки і не пускаю Русів, які приходять на кораблях, приходити морем, аби йти на ісмаїльтян, і (так само) усіх ворогів на суші приходити до «Воріт». Я веду з ними війну. Якби я залишив їх (у спокої) на одну годину, вони б знищили усю країну ісмаїльтян до Багдада»⁵⁹.

Хозарська верхівка добре розуміла вигоди свого становища і тому здійснила належні заходи для того, щоб скористатися ними. Для цього вона мусила організувати, по-перше, збирання мита, а по-друге, збирання товарів, на які виник попит. Тому навіть колоніальний характер торгівлі справив глибокий вплив на державну організацію Хозарського каганату та його економіку.

Передусім потрібно було організувати інфраструктуру торгівлі – дороги, ринки, а отже, й міста. Хозари явно керувалися традицією степових імперій щодо протегування торгівлі. До того ж, як зазначалося вище, на Північному Кавказі вони, імовірно, скористалися уже наявною мережею савірських міст. У Надчорномор'ї

вони теж зберегли захоплені міста – цар Йосип ретельно перелічив їх усі в своєму листі*⁶⁰, хоча, здається, серед них не всі були власне містами. Серед міст, збудованих хозарами, безперечно, були Итиль/Хамліх і Саркел. Дата заснування міста Києва, принаймні за писемними пам'ятками, також вказує на хозарський час⁶¹.

У містах було обладнано базари. Щоправда, стіни, схоже, не оточували усі міста. Наприклад, в Итілі стіни оточували лише каганську частину, тоді як торговельна східна половина їх певно не мала. Останнє, щоправда, є скоріше ознакою безпеки, ніж недбалості. Крім того, вони були організовані як зібрання внутрішньо самоврядних етно-релігійних громад, що займали в місті окремі дільниці. Цей принцип організації не мав нічого спільного з принципом толерантного ставлення до іноземців та іновірців, а мав на меті забезпечення сприятливих умов для торгу всіх учасників ринку в інтересах верховної влади. Відповідно до цього принципу, надволзька столиця каганату була поділена спочатку на дві частини. Західна, острівна, частина міста, що називалася Хамліх (можливо, зіпсоване Ханбалік – «царське місто»)/Саригшин (тюркською «біле (місто)»)/ Байда (арабською «біле (місто)») була місцем перебування каганського двору. Східна частина – власне Итиль, названий по імені річки, на якій місто розташовувалося – була відведена для купецтва. Там нібито перебувало сім намісників, які сповідали сім різних вір⁶², або за іншими даними по двоє суддів мали мусульмани, хозари, християни, а одного мали саклаби, руси та інші поганці⁶³. Судячи з опису Агмедом Ібн Фадланом умов існування мусульманської громади в Итілі хозари допускали внутрішнє самоврядування етно-релігійних громад, і навіть самостійне зведення культових споруд:

«Над мусульманами начальником є муж з наблизених отроків володаря, який називається хаз. Він мусульманин, і судова влада над мусульманами, які живуть у країні хозар і тими, хто приїздить до них у торговельних справах, надана цьому отроку-мусульманину, так що ніхто не розглядає їхні справи і не чинить суд між ними, окрім нього. В мусульман в цьому місті є соборна мечеть, в якій вони творять молитву і перебувають в ній по п'ятничних днях. При ній є високий мінарет і кілька муедзинів»⁶⁴.

Судячи з листа, написаного бл. 930 р. від імені іудейської громади Києва, та наявність в історичній топоніміці Києва районів, з відетнонімними назвами (Угорське, Копирів кінець), показує, що поділ міст на етно-релігійні громади не обмежувався столицею, а був правилом.

Хозари організували також митну службу. Першу згадку про збирання мита хозарами подає Ібн Хордадбег: володар хозар збирав у Хамліху десятину з товарів купців Русі⁶⁵. Те саме повідомляв Ібн Фадлан⁶⁶. Інформація Істахрі не залишає сумнівів у тому, що десятина збиралася не лише з русів і не лише за перевезення по Волзі. «Його скарбниця залежить від митних стягнень і десятин на товари у відповідності до певних їх звичаїв від кожного шляху суходолом, морем та річкою»⁶⁷. Стягнення десятини за провезення товарів було міжнародною практикою – візантійці також збирали десятину з товарів, що їх руси привозили у Константинополь⁶⁸. Отже, хозари могли позичити досвід оподаткування від своїх сусідів. Повідомлення джерел дозволять думати, що при цьому нарахування десятини на товари чи гроші

* С-м-к-р-ц (Самкарц), К-р-ц (Керч), Суг-рай (Судак), Алус (Алушта), Л-м-б-т (Ламбат), Б-р-т-нит (Партеніт), Алубиха (Алупка), Кут, Манк-т, Бур-к, Ал-ма, Г-рузин (Гурзуф?).

(адже арабські диргеми були головною метою купців) відбувалося шляхом точних підрахунків, які потребували як мінімум письменних кадрів податківців.

Організація оподаткування підвладних територій була ще однією складовою успішної міжнародної торгівлі хозар. Повідомлення Ал-Істахрі свідчить про всеїдність хозарської податкової системи. До скарбниці стягалися регулярні виплати, накладені на людей у різних місцях та районах. Вони склалися з усіх різновидів їжі, напоїв і тому подібного, що потрібно каганові⁶⁹. Далі, хозарські правителі діставали нараховане не шляхом приблизного нарахування данини, а організацією рівномірного оподаткування, себто через призначення податків, розверстаних по однакових податкових одиницях. Розрахунковою одиницею виступав дім/«дим» (родина?). Так, на кожен будинок Волзької Булгарії, підвладної Хозарії, нараховувалося по одній шкірці соболя⁷⁰. Давньоруські літописи теж зберегли пам'ять про розверстані податки, які хозари збирали з народів які увійшли згодом до складу Київської Русі. Хоча згадані там податкові ставки були досить різними*⁷¹, неймовірними**, просто казковими***, їх усі об'єднує те, що вони фігурують як розверстані, обчислені за податковими одиницями. У випадках, коли йшлося про розверстані податки, що нібито збирали на Русі, бракувало то точного означення податкової одиниці****, то податкової ставки*****. Точно з формального боку названо лише один давньоруський фіскальний досвід – данину по три голуби та три горобця від двору від жителів Іскоростеня⁷², але він є лише у легендарній історії. Так що пам'ять про хозарську податкову систему мала домішок заздрощів та/або поваги до фіскальної практики хозар, адже давньоруські князі явно були не в змозі її повторити і задовольнялися даниною, розміри якої визначалися тільки переговорами між володарями та підвладними. У Київській Русі скопіювали хіба що хозарські шкірянні гроші.

Отже, Хозарська держава не просто тішилася вигідною економічною кон'юнктурою та власним географічним положенням, а здійснила низку цілеспрямованих заходів в матеріальному забезпеченні та організації торгівлі й міст, а також запровадила безпрецедентну в історії степових держав систему розверстаних податків.

Економічна політика хозар справила значний вплив на всю Східну Європу. Її степові простори, які до того були віддаленим пасовиськом для кочовиків і транзитним коридором для купців, що вже казати про лісову глушину, яка взагалі існувала поза історичним часом, – усі ці простори перетворилися на джерело коштовних товарів. Колись дикий світ завдяки знанням хозарських правителів і бюрократів-

* З полян збиралися «по білі (себто срібній монеті, ногаті) й вевериці (шкірці білки від диму»); з в'ятичів бралось по щелягу від кожного рала.

** У Новгородському першому літописі у повідомленні про данину, яку збирали варяги з чуді, словенів, мері, весі й кривичів, хозарську систему розверстаних податків було приписано варягам: «и дань даяху варягом от мужа по беле веверици». Див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С.137. Проте літописець вочевидь не орієнтувався у тонкощах податкових практик свого часу, дозволивши собі змінити опис податкової ставки з «білі та вевериці з диму» на «білу веверицю з мужа». Для того часу ще було неможливо нараховувати з кожного чоловіка.

*** Легенда про хозарську данину з полян – меч від диму. Див.: Повесть временных лет. – Ч.І. – М.; Л., 1950.– С.16.

**** Див. згадки про податок з деревлян по чорній куні, з радимичів – по щелягу. Див.: Повесть временных лет. – С. 20, 47.

***** Див. згадку про данину з в'ятичів від кожного плуга. – Див.: Там само. – С.58.

податківців став джерелом фінансування великої потужної держави. За два століття стабільного і передового для свого часу правління Східна Європа залучилася до світової торгівлі і набула першого досвіду державного буття.

В той же час створений хозарами світ став привабливим і в очах шукачів наживи в інших кінцях світу. Спочатку загроза виникла з боку степу. Так, уже на початку IX ст. Хозарію турбували набіги печенігів. У відповідь на цю загрозу хозари з допомогою візантійців 833 р. спорудили на Дону велику фортецю Саркел. Близько 850–860 рр. печеніги витіснили підданих хозарам маляр з межиріччя Дону і Дніпра (Леведію) за Дніпро. Їхнє місце негайно посіли огузи. Проте головна загроза підійшла до хозар не зі знайомих їм лісів, а з далеких північних лісів, де скандинави вирішили розбудовувати власну державу.

4. Економіка візантійських провінцій

Економіка візантійських провінцій Північного Причорномор'я розвивалась відповідно до умов загальноімперської соціально-економічної ситуації з урахуванням особливостей власного географічного та соціокультурного середовища. Після нашестя гунів у 70-х рр. IV ст. сільськогосподарські райони Херсонесу були вкрай спустошені, економіка переживала занепад. У V ст. місто поступово відновило стратегічно важливе для імперії значення.

Наприкінці VII ст. – у VIII ст. економічна ситуація на території Північного Причорномор'я стабілізувалась. Істотно збільшилось виробництво продукції землеробства, зросли зовнішньоторговельні зв'язки. Процвітало ремісництво, особливо гончарна справа. Торгівля посудом і черепицею не тільки охоплювала власне територію Візантійської імперії, а й відбувалася за її межами. Економічна ситуація характеризувалася розвитком будівничої справи і ремісництвом.

Перший період візантійської історії (IV–VII ст.) характеризувався поступовим відходом від античних традицій. Цьому сприяло християнство, оформлене в державну ідеологію ще за Константина I Великого (306–337). У спадок від Римської імперії Візантія дістала соціально строкатий поліетнічний склад населення, різний економічний розвиток провінцій, зумовлений їх географічним розташуванням і природними умовами.

Зовнішньополітична ситуація традиційно загострювалась на Сході, де головним противником ромеїв були перси. Основна боротьба з ними точилася через територіальні претензії на Вірменію, Лазіку, за вплив на Південно-аравійські землі та на північноаравійських кочовиків. Ця боротьба мала вагомий економічний підґрунтя. Торговельні інтереси обох держав перетинались: Іран виступав посередником у торгівлі Візантії з країнами Сходу. Тому більш вигідні для ромеїв умови торгівлі і посередництва були одними з пріоритетних завдань у цих відносинах.

У VI і VII ст. перська загроза посилилася нападами варварських племен, зокрема, аварів і слов'ян. Воєнним кампаніям імператорів Юстиніана I (527–565) та Іраклія (610–641) вдалося стримати загрозу. Основними завданнями зовнішньої політики означеного періоду стало зміцнення кордонів імперії і налагодження стосунків з варварськими народами.

Зовнішня політика Візантії зазначеного періоду призвела до зменшення кількості рабів, погіршився стан життя колонів, внаслідок чого знизилась продуктив-

ність праці. Економічне життя імперії протягом кінця IV-V ст. характеризувалося зростанням великих незалежних землеволодінь, але разом з тим і популяризацією дрібного натурального господарства. Торговельні відносини втратили свої колишні позиції, гроші знецінились, міста почали занепадати. Відбулися зміни й у соціальной структурі населення. Становище нижчих прошарків населення стало дещо кращим, ніж раніше: інститут колонату досі існував, але ставлення до колонів було набагато лояльнішим. У V ст. більшість колонів стали вільними, а на рубежі V–VI ст. намітилася тенденція приписувати колонів до землі.

Соціально-економічна політика Юстиніана характеризувалась послабленням великого землеволодіння й підтримкою так званого середнього класу (землевласники-куріали і рабовласники середнього ґатунку). Реформи соціальної сфери сприяли розвитку господарства широких прошарків землевласників. Рабів теж активно залучали до праці на землі, масово перетворюючи їх на пекуліїв, які хоч і були невільними, все ж таки мали переваги перед звичайними рабами. Наймана сила вільних робітників також активно використовувалась для праці на землі. Для підняття сільського господарства в провінціях і залучення до обробки спустошених і занедбаних земель було ініційовано створення емфітевсіса – довгострокової оренди землі з широкими правами і головним обов'язком, згідно з яким орендарі повинні були дбайливо обробляти орендовані землі і постійно турбуватися про їх стан протягом усього терміну оренди. Однак вже після смерті Юстиніана I, за правління його наступника Юстина II, розвиток великого землеволодіння як світського, так і церковно-монастирського активно підтримувався і заохочувався владою.

Одночасно з цими процесами скорочувалась чисельність населення і зростала кількість спустошених необроблюваних земель. Інститут колонату перестав відігравати колишню роль провідного фактора розвитку сільського господарства імперії. Отже, поступово зникало соціальне підґрунтя для зміцнення дрібного селянства, що призводило до послаблення індивідуального селянського господарства і занепаду земельної власності міської общини та до подальшої кризи невеликих міст. Така ситуація тривала до VII ст., коли селяни, спираючись на свої права і зміцнілу общинну організацію, почали відігравати важливу роль у соціально-економічних перетвореннях у Візантії. Рабство втратило своє економічне значення. Місце колонів посіли вільні селяни-общинники, які набули більш високого соціального статусу.

VII–IX ст. в історії Візантії окреслилися насамперед ідеологічною кризою, яскраво вираженою в іконоборницькому русі (726–842). Заборона іконопочитання і масові гоніння на монахів розділили імперію на дві ворогуючі партії. Не останню роль у цій боротьбі відіграло етносоціальне питання. Іконоборництво віддзеркалювало глибинні кризові процеси візантійського суспільства. На відміну від початкового періоду становлення християнства як доступної релігії, віра почала набувати вагомішого значення, аніж знання. Відхід від пізньоантичного християнського світогляду з його розумінням догматів релігії змінився сліпою вірою більшості населення держави. Соціальною основою імперії становили селяни і вихідці з селянства, які мали інше світосприйняття, кардинально відмінне від ранньохристиянського.

У VII–IX ст. основу економіки імперії становило дрібне господарство як у сільській місцевості, так і в містах. У селах розквітали дрібні приватновласницькі

господарства хліборобського, виноградарського, тваринницького профілю, власники яких об'єднувались в общини, життя в яких було регламентоване землеробським законом і нормами загальнодержавного громадянського, церковного і карного права. Розквіт дрібного селянського господарства супроводжувався частковим занепадом великого землеволодіння, таким поширеним у V-VII ст. Однак наприкінці IX ст., коли в містах значними темпами розвивалися торгівля і ремісництво, великі землевласники відвойовували свої позиції у дрібних селянських господарств.

Період кінця IX–XI ст. відзначився війною з булгарами, внаслідок якої їх територія увійшла до складу імперії, завоюванням Вірменії та Іберії, відносинами з Руссю. В цей час помітний суспільно-політичний, культурний та економічний підйом. Внутрішньополітичний занепад держави розпочався лише з другої чверті IX ст. Селяни наприкінці IX ст. мали значно менше можливостей порівняно з міськими торговельно-ремісничими колами та великими землевласниками, права яких були юридично закріплені у X ст. рецепціями римського права Юстиніана, здійсненими імператором Левом VI. Міста у IX–X ст. були осередками ремісничого виробництва, яке слугувало одним з основних джерел доходів держави шляхом оподаткування. Держава жорстко контролювала процес виробництва та ціноутворення у цій галузі. Вдала фінансова політика візантійських імператорів у X–XI ст. сприяла розквіту промисловості, ремесел і торгівлі. Ювелірні прикраси, коштовні тканини, вироби зі слонової кістки активно продавались за межами імперії. Аграрні відносини характеризувались зростанням великого феодалного спадкового землеволодіння.

Внутрішня політика імператорів періоду візантійської історії від кінця XI до 60-х рр. XIII ст. характеризувалась балансуванням між мусульманами та християнами. Зовнішню загрозу становили хрестоносці, які зробили Константинополь об'єктом своїх завоювань. В результаті IV хрестового походу 1204 р. він був захоплений. На території Візантійської імперії утворились три державні угруповання – Нікейська імперія, Епівське царство і Трапезундська імперія. В останній період візантійської історії (1261–1453 рр.) імперія ненадовго відродилася. Імператори з династії Палеологів намагались об'єднати під своєю владою всі колишні провінції Візантії, але зусилля ці виявились марними. З початку XIV ст. доленосу роль у житті імперії відігравали турки-османи. Невдала внутрішня політика Палеологів призвела до втрати позиції Візантії на Балканах. Ті провінції, які ще залишались під владою імперії, прагнули до політичної самостійності. За правління останнього візантійського імператора Константина XI Палеолога у 1453 р. Візантійська імперія припинила існування.

Боспорське царство. Загальноімперська криза торкнулась і економіки Боспору. Економічне життя в регіоні зосереджувалося на окремих господарських територіях поблизу міст. У 40-х рр. IV ст. там припинили чеканити власну монету, однак протягом IV–VI ст. візантійські та боспорські монети продовжували бути в обігу. Сільське господарство найефективніше розвивалось у цей період у районі кримського Приазов'я.

Боспор і залежні від нього міста до першої чверті IV ст. зберігали автономію та перебували під верховною владою готів, а згодом, у V ст., потрапили під військово-політичний протекторат гунів⁷³. Однак уже на початку VI ст., під час

правління Юстина (518–527), гуни втратили свою владу над територією Боспору. Візантія робить спроби знову повернути собі владу над регіоном: «Жителі Боспору здавна жили незалежно, але нещодавно вони віддали себе під владу басилевса Юстина»⁷⁴.

За правління імператора Юстиніана I відбулося остаточне підпорядкування Боспору Візантії. Як зазначав історик Феофан, правитель гунів Горд, прийнявши християнство у Константинополі, був посланий Юстиніаном до своєї країни з наказом охороняти Боспор від нападів кочовиків, а до самого міста у той час вже були введені візантійські війська на чолі з трибуном Далмацієм. Однак Горд, як справжній християнин, почав знищувати язичницькі ідоли, а ті з них, які були зроблені з коштовних металів, переплавляти на монети. Проти таких дій правителя виступили гунські жерці на чолі з братом Горда Мугелем; в їхньому середовищі відбулася змова, в результаті якої Горда вбили. Коли про ці події дізнався Юстиніан, він надіслав на Боспор війська, які придушили повстання⁷⁵.

Представником імператора на території Боспору був коміт (пізніше – коммеркіарій, тобто чиновник, до обов'язків якого входив контроль над збиранням податків з експортно-імпоротної торгівлі), а за правління Юстина II (565–578) він почав носити вищий титул – дукс.

Залежність Боспорського царства від Візантійської імперії майже одразу відчували на собі прості жителі регіону. Вона виявлялась у запровадженні морського натурального податку, який передбачав постачання кораблів, предметів оснастки і морського спорядження⁷⁶. Це зумовлювалося тим, що основу економіки Боспору становили мореплавання і кораблебудування, які залежали як від природних географічних і кліматичних умов, так і від попиту візантійців на дану продукцію. Натомість боспоряни, разом з херсонеситами і жителями Лазіки, на відміну від решти населення імперії, не були змушені сплачувати основний поземельний податок.

Економічне життя Боспорського царства значною мірою зумовлювалось його геостратегічним положенням між варварськими степовими племенами і Візантійською імперією. Так, кочові племена продавали на Боспорі хутро, яке вже звідти доправлялось до Константинополя⁷⁷. Тож, транзитна торгівля була однією з головних статей доходів боспорян.

У містах Боспору активно розвивалось виробництво різноманітних ремесел, орієнтоване на задоволення потреб сусідів-кочовиків. Існував попит на прикраси поліхромного стилю з вставками з кольорового каміння і скла. Такі вироби активно використовувались як на території самого Боспору, так і по всій степовій зоні Східної Європи.

У першій чверті VI ст. на політичній арені з'явилося нове державне утворення – Хозарський каганат, до складу якого входили степові території від Волги до Дону. З кінця VII ст. хозари почали активно поширювати свою владу на території Надчорномор'я. З кінця VII по IX ст. Боспор перебував під владою Хозарського каганату, тут правив намісник хана – тудун. Однак з IX ст. Візантія знову відновила владу над регіоном. Поряд із основними традиційними галузями економіки, такими як землеробство, рибальство, кораблебудування, торгівля, в регіоні в цей період починають освоювати нафтові родовища. Цей факт має археологічне підтвердження: на Боспорі було знайдено велику кількість залишків амфор, в яких знаходилася нафта для виготовлення пального, відомого під назвою «грецький вогонь».

З кінця X ст. території Боспорського царства перебували у складі давньоруського Тмутараканського князівства, яке знаходилося на перетині великого торговельного шляху з Європи на Схід. Боспоряни продовжували займатися своїми традиційними промислами. Після захоплення Тмутараканського князівства половцями у XII ст. і фактичного зникнення його з політичної карти Європи, ймовірно, після татаро-монгольської навали у XIII ст., Боспор номінально входив до складу Трапезундської імперії, а на початку XIV ст. став генуезькою колонією.

Херсонес. З IV ст. Херсонес перебував у складі префектури Сходу, а пізніше – безпосередньо Візантійської імперії. Імператорів Візантії приваблювало зручне геостратегічне розташування Херсонеса, адже місто фактично виконувало функції пункту спостереження у Північному Причорномор'ї. Саме тому херсонесити діставали від Константинополя політичну та економічну підтримку, а також повністю утримували тисячний військовий гарнізон, розташований на території міста. Гарнізон формувався з місцевих жителів, в організаційному плані він був дуже схожий на малий пізньоримський легіон⁷⁸.

Херсонес був головним опорним пунктом Візантійської імперії на території Надчорномор'я протягом V – на початку VI ст. Напади кочовиків на території регіону змушували візантійців підсилювати міць Херсонеса. Так, 488 р. у місті були відбудовані кріпосні стіни, раніше зруйновані землетрусом. Херсонес виконував посередницькі торговельні функції між Візантією та степовими районами Криму і Надчорномор'я. В імперію морем ввозились хліб та інші продовольчі товари.

З другої половини VI ст. економічна ситуація у Херсонесі (з кінця VI ст. візантійці називали його Херсоном) характеризувалася нестабільністю. Візантійські імператори обкладали населення міста податками і торговельним митом, натомість забезпечували херсонеситам безпечну торгівлю з малоазійськими містами і захист від нападів кочовиків. В останні роки правління Юстиніана I Візантія вступила в період глибокої кризи. Багаторічні завойовницькі кампанії у Північній Африці та Італії підірвали внутрішньополітичну стабільність в імперії, до того ж після підкорення цих територій вони виявилися економічно розореними і спустошеними. До цих негараздів додалася ще й війна з Персією, яка претендувала на території Закавказзя і поширення свого впливу на південно-аравійські області з метою підкорення східних торговельних шляхів, а також виходу до Чорноморського узбережжя. Після підписання миру у 561 р. найбагатші східні провінції Візантії опинилися розореними і спустошеними. Балканські провінції теж сильно постраждали від нашествия гунів і слов'ян, які скористались тим, що імперія, виснажена війнами, послабила охорону кордонів.

У результаті зовнішньополітичних процесів наприкінці VI ст. значно погіршився економічний стан імперії. Так, через постійну нестачу грошей імператор посилив податковий тиск на населення. Особливо страждали від податків вільні селяни і колони. Юстиніан I змушений був запровадити митні збори у розмірі 10%, в результаті чого вся загальноімперська торгівля різко скоротилася. Запровадили монополію на торгівлю найважливішими товарами, в результаті чого страждало просте населення імперії. Усі ці події негативно позначилися на економічному житті Херсонеса, адже основний вид діяльності мешканців міста і навколишньої території – рибальство, не приносив належного прибутку: обсяги вилову риби

зменшились порівняно з початком VI ст. Галузь кораблебудування, яка відіграла помітну роль у розвитку економіки міста, занепала; знизилась масштаби розвитку ремісничого господарства, зокрема виробництва зброяцької праці. Це призвело до погіршення умов життя ремісників і часткового відтоку цього прошарку населення до сільської місцевості. Як наслідок, місто втратило своє колишнє значення торговельно-ремісничого і культурного осередку.

Загальноімперський соціально-економічний спад у VII–VIII ст. негативно позначився і на ситуації в регіоні. Кількість населення Херсона зросла, збільшилась чисельність візантійського військового гарнізону – все це спричинило підвищений попит на продукти харчування і домашнього вжитку. Так, папа римський Мартін, перебуваючи на засланні у місті, зазначав, що херсонітам не вистачає продуктів харчування, але зерно, борошно й інші харчові товари їм привозять на кораблях купці з сусідніх земель, переважно з Малої Азії, в обмін на продукт місцевого видобутку – сіль⁷⁹. Це, очевидно, свідчить про те, що сільське господарство переживало в регіоні свої не найкращі часи.

Під час хозарського панування в Надчорноморському регіоні протягом VII–IX ст. Херсон відігравав значну роль в їх стосунках з імперією. Присутність хозар у житті херсонітів мала мирний характер: «...довготривалим і глибоким миром користуються і Херсон, і Клімати, адже хозари, побоюючись нападів аланів, вважають небезпечним похід з військом на Херсон і Клімати і, не маючи сил для війни одночасно проти одних та інших, будуть змушені зберігати мир»⁸⁰.

Зазначимо, що ще з IV ст. Херсонес був місцем заслання опозиційно налаштованих до влади осіб⁸¹. Як зазначає Феофан Сповідник, 695 р. сюди був відправлений візантійський імператор Юстиніан II: «...Юстиніан мешкав у Херсонесі і проголошував, що скоро знову буде правити...»⁸². Жителі міста поставилися до нього вороже, остерігаючись помсти з боку тодішнього правителя Візантії, і вирішили або вбити, або відіслати назад до Візантії. Юстиніан змушений був тікати і шукати підтримки у хозарського хана, який надав йому притулок і навіть одружив з ним свою доньку Феодору⁸³. Згодом, 705 р., Юстиніан повернув собі владу в імперії і почав мстити херсонеситам, але ті за допомогою хозар відбили атаки на місто, запрягнувши засланому у Херсонес Вардану, проголосивши його імператором під іменем Філіппіка⁸⁴.

Отже, перебуваючи під владою Візантії, Херсон відчував на собі істотний вплив каганату. Візантійські імператори ставились до Херсона з певною обережністю, адже змушені були підтримувати нормальні відносини з хозарами і розуміли економічну і політичну вигоду від міста. Після закриття арабами морського торговельного шляху на схід зв'язок зі східними ринками для візантійців забезпечували чорноморські морські та надчорноморські суходільні комунікації. Ця обставина спонукала посилення візантійської присутності в Херсоні. У місті була створена візантійська тогочасна модель управління – фема (кліматі), на чолі зі стратигом⁸⁵. До феми увійшли прилеглі до міста території.

Отже, самоврядування Херсона залишалось лише номінальним, посада виборного провінційного чиновника, міського начальника – протевона – зберігалась, але насправді вже досить скоро все адміністративне управління зосереджувалось в руках стратига (військового намісника, головнокомандуючого фемою), проте візантійська військова адміністрація не мала великого впливу на торговельні справи

регіону. На території Херсона і його округи наприкінці VIII–IX ст. активізується торгівля з малоазійськими містами, Сирією, Фракією, Палестиною, Єгиптом, зростає попит на різноманітні ремісничі вироби, розвивається землеробство і посилюється економічне значення сільськогосподарської округи.

Наприкінці IX ст. степову територію від Дону до Дунаю захопили племена печенігів: «...народ з тих же самих пачинакитів знаходиться поряд із областю Херсона»⁸⁶. Херсон був для них ринком збуту продукції тваринництва і бджільництва (зазвичай шкір тварин і воску), яку херсоніти перепродавали потім до малоазійських міст: «Вони торгують з херсонітами і виконують доручення як їхні, так і басилевса й у Русі, й у Хозарії... й у всіх тамтешніх краях, отримуючи від херсонітів погоджену платню за ці послуги...»⁸⁷. Печеніги натомість купували в Херсоні ремісничі вироби і витвори мистецтва. Неабияке значення у торгівлі міста мало виготовлення і реалізація солоної риби – основної статті прибутку місцевих рибалок. З Малої Азії та інших південних регіонів херсоніти привозили хліб, вино, спеції, вироби мистецтва, тканини.

Протягом IX–X ст. торгівля в Херсоні перебувала у стані свого розквіту. З другої половини IX ст. місто відновило карбування власної мідної монети, що відображало всю повноту його економічної самостійності. Ремесла протягом означеного періоду активно не розвивались, однак виробництво сільськогосподарських знарядь праці, посуду, будівельних матеріалів було традиційно попитоспроможним і, очевидно, не припинялося.

Економічна ситуація в регіоні протягом IX–X ст. відзначалася активними торговельними зносинами Візантії з Руссю. Основними видами експортної продукції з Русі були оброблений льон і хутро. Херсон (Корсунь) був стратегічно вигідним містом для обох сторін і сам був зацікавлений у збереженні та зміцненні відносин як з Візантією, так і з Руссю. Посередниками у торговельних зносинах херсонітів з русами були печеніги, які восени доправляли письмові доручення з Херсона на Русь з таким розрахунком, що за зиму хутро заготовляти, а навесні приїде херсонський купець і забере товар для подальшої доставки його у Константинополь.

На території міста археологами були знайдені залишки керамічних виробів, що вказує на процвітання ремісництва в регіоні⁸⁸. Іншим прибутковим у товарному відношенні промислом мешканців Херсона була ловля риби та видобуток солі⁸⁹. Мирні стосунки Русі з Херсоном припинились 988 р., після захоплення міста князем Володимиром. Але з прийняттям ним християнства і підписання союзницького договору з Візантією, руські війська залишили Херсон. Після цього відносини Русі з Північним Причорномор'ям стали більш жвавішими. Русь отримувала з Херсона предмети християнського культу, вироби з коштовних металів, прикраси.

У другій половині XI ст. сусідами херсонітів у надчорноморських степах стали половці, які змінили печенігів, котрі масово перемістились на захід, за Дунай. Половці перейняли у печенігів естафету в торговельних відносинах з жителями Херсона. Вони використовували місто як ринок збуту сировини, а також налагодили тут торгівлю людьми, перетворюючи його на один з великих рабовласницьких ринків Надчорноморського регіону. Серед рабів, яких привозили половці на продаж, було чимало руських, з якими у кочовиків були доволі напружені й ворожі відносини.

У той час, коли Боспор перебував у складі Тмутараканського князівства, Херсон залишався підвладним Візантії. У XIII ст. після завоювання столиці імперії місто увійшло до складу Трапезундської держави.

Трапезундська імперія і Північно-Причорноморський регіон у XIII–XIV ст. Завоювання хрестоносцями Константинополя у 1204 р. стало для Візантійської імперії початком її занепаду. Територія держави розпалась на кілька частин: «...римська держава, як великий човен, котрий не в змозі боротися з поривами вітру і морськими хвилями, розкололась на багато уламків і дрібних частин. Один управляв однією, інший іншою частиною, кому як пощастило, доки, нарешті, Федору Ласкарю не вдалося бути проголошеним царем у Нікейській митрополії... Тоді одні підкорились йому, поступаючись силі, інші – за власної згоди, крім, однак, Олексія Комніна, підвладною якого була Колхіда, і ще того, котрий в Європі управляв Фессалією і областю, названою стародавнім Епіром...»⁹⁰. Отже, як видно з джерела, наслідками розгрому Візантії стало утворення численних дрібних держав, серед яких помітно виділились три головні державні формування: Латинська імперія, Епірське царство і Трапезундська імперія.

Трапезундська імперія утворилась на анатолійському узбережжі Чорного моря, охопивши території східних провінцій Візантії від Гераклеї до Кавказу. Засновниками її стали представники роду Комнінів, онуки Візантійського імператора Андроніка I – Олексій і Давид, які за допомогою військ грузинської цариці Тамари захопили Трапезунд і навколишні території навесні 1204 р. Імператором було проголошено Олексія I (1204–1222) Проіснувала держава до 1461 р., коли останній правитель імперії Давид Комнін капітулював перед військами турецького султана Мегмеда II.

Херсонес і Південний Крим (Готія) номінально входили до складу Трапезундської імперії, їх правителі визнавали васальну залежність від імператора та платили щорічний податок, а також в разі необхідності змушені були виставляти допоміжні загони. Базовою галуззю економіки Трапезундської імперії була посередницька торгівля з сусідніми державами⁹¹. Предмети ремісничого виробництва трапезундців користувалися попитом і становили основу як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Торговельно-ремісничі кола об'єднувалися у своєрідну спілку з міською знаттю.

Помітну роль у господарському житті країни відігравало землеробство, де основною робочою силою були вільні селяни. Великі землевласники скуповували землі у розорених селян, так відбувалося зростання великого землеволодіння. Феодали володіли значною самостійністю і мали фактично необмежені права над своїми залежними селянами (париками). Однак їхні землеволодіння були відносно невеликими, кількість париків у них не перевищувала 30–40 осіб⁹². Ще однією стратегічно важливою складовою господарства Трапезунда було виноградарство. Сільське господарство слугувало важливою галуззю економіки імперії, проте більш прибутковими і стратегічно вигіднішими були ремісництво і торгівля.

Після завоювання Константинополя у 1204 р. хрестоносці серйозно пограбували Херсон. Венеціанські купці заволоділи монополією на торгівлю у Надчорноморському регіоні. У 1299 р. місто зруйнували і спалили татари на чолі з Ногаєм. На Надчорноморський регіон стали претендувати генуезькі купці, натомість попе-

редні господарі, венеціанці, не бажали поступатись своїми володіннями. Генуезці будували нові міста, які ставали потужними торговельними осередками – Кафа (Феодосія), Солдайя (Судак), Чембало (Балаклава).

За допомогою татар у 1365 р. нові господарі регіону остаточно прогнали венеціанців і почали контролювати все узбережжя Чорного моря від Боспору до Балаклави. У 1350 р. Херсон офіційно перейшов у підпорядкування Генуї, але місто виявилось непотрібним новим власникам, їх у торговельно-стратегічному відношенні більше влаштувала Кафа. Рятівним для міста були торговельні відносини з Трапезундською імперією, яка номінально поширювала свою владу на місто, а також і на деякі регіони Південно-Західної Таврики з м. Феодоро.

У другій половині XIV ст. Херсон двічі був спустошений і пограбований Великими литовськими князями Ольгердом і Вітовтом у процесі боротьби з татарами. Після 1399 р., коли хан Едигей спалив і зруйнував місто, воно вже остаточно занепало і вже ніколи більше не відновило свого колись такого важливого торговельного значення. Основною причиною занепаду міста дослідники називають втрату ролі Херсона у міжнародній транзитній торгівлі. На початку XV ст. Херсон ще продовжував існувати як невелике поселення.

5. Діяльність скандинавських воєнно-торговельних кампаній у Східній Європі

Торгівля Хозарської імперії з Арабським халіфатом, з її попитом на хутра та рабів, спонукала хозар до розширення контролю на лісові території Східної Європи з метою стягнення потрібних товарів шляхом оподаткування. Проте непевність більшості повідомлень «Повісті временних літ» про податки, які слов'янські племена платили хозарам, ставить під сумнів і точність вказівок на самі племена слов'янських данників хозар, зокрема тих, що пов'язуються з територією України, а саме: полян, древлян та сіверян. Що, однак, ці повідомлення засвідчують з певністю, так це саме данницький статус слов'янських племен Хозарської імперії. Отже, про їхню самостійну участь у міжнародній торгівлі у той час не могло бути й мови, хоч би в одному арабському джерелі і говорилося про появу нібито слов'янських (саклабських) купців у Багдаді*. Багдад знав саклабів лише як невільників: воїнів, євнухів, наложниць. Але араби цим словом називали руських людей з півночі, а до них належали протослов'яни, угрофінни і скандинави. Отже, люди і території лісів України продовжували залишатися осторонь цивілізованого життя, що уже півтора тисячоліття існувало на узбережжі та в степах. Степові держави й справді мали обмежені можливості для підкорення та утримання влади на лісових територіях. Утім це ж сприяло або в усякому разі не заважало проникненню у ліси Східної Європи інших, краще пристосованих до пересування лісами пошукачів багатств Арабського халіфату. Це були мореплавці-добичники-купці з Балтійського моря, відомі у Східній Європі під назвою варягів. Їхні спроби організувати у власних інтересах економічне життя лісових мешканців Східної Європи мали політичні

* Ідеться про повідомлення Ібн Факіга (пом. бл. 902) про купців-саклабів. Проте О.Пріцак текстологічно продемонстрував, що дане джерело, як і споріднене з ним повідомлення Ібн Хордадбега, було переробкою ранішого документа, в якому ці купці називалися «рус». Див.: Раданія і Русь // Походження Русі. – Т.2. – С.855-871.

наслідки, головним з яких стало утворення держави, що дістала назву від одного з варязьких угруповань – Русь.

На жаль, історія походження Русі стала предметом надзвичайно гострих і заплутаних дискусій, викликаних, однак, не так мовчазністю чи суперечливістю джерел, як прагненням російських і радянських істориків в душі уявлень про історію, що панували у модерну добу, представити цю подію як акт волевиявлення чи результат дій руського народу. По суті, дискусія між тими, хто обстоював думку про участь варягів у походженні Русі (норманістами), і тими, хто ігнорував її (антинорманістами), була суперечкою між тими, хто враховував свідчення джерел, і тими, хто зневажав ними. Проте одні й інші сперечалися на ґрунті хибної методології історії модерної доби. Остання ще досить повільно здає свої позиції, і тому навіть зникнення анти-норманізму як ідеологічної догми після розпаду СРСР ще не привело до переоцінки ідей і концепцій, за якими досі зберігається визнання, набуте за доби дискусії.

Виникнення Русі припадає на епоху, коли не існувало поняття про нації та національні держави. Отже, у той час вони не могли братися до уваги творцями держав. Тому єдина теорія походження Русі, що виходить з визнання цього стану речей і до того ж пропонує синтез найширшого кола джерел з даної проблеми – теорія О.Пріцака⁹³. Вона слугує найпривабливішим відправним пунктом для реконструкції подій у лісовій зоні України, які передували утворенню Київської Русі. Її базова ідея полягає у тому, що купецько-піратські угруповання варягів, які були активними у Східній Європі, початково були винятково професійними об'єднаннями купців та авантюристів, які переслідували власні матеріальні вигоди і не мали національного характеру, а тому були багатонаціональними за складом і не переслідували жодних національних чи культурних цілей. Утворення Русі з центром у Києві стало випадковим результатом дії численних факторів, серед яких чільну роль відіграли економічні та політичні заходи варязьких ватажків. І початком національної історії східнослов'янських народів Русь стала через слов'янізацію правлячої верхівки та проведення культурної політики – прийняття православ'я, сакральної церковнослов'янської мови та писемності.

Варяги звично вважаються скандинавськими купцями та піратами, які діяли на схід від Ельби. Вони були аналогом вікінгів, які здійснювали напади на береги Західної Європи, а деякі її ареали (Британські острови, Нормандію, Сіцилію, Ісландію) навіть колонізували. Різницю в назвах О.Пріцак пояснює існуванням двох типів поселень для мандрівних купців у Євразії: східного, що перською мовою називався *вар*, і західного, що германською називалося *вік*. В обох типах поселень, крім купців, існувала професійна обслуга (охоронці, перевізники, наймити – зрозуміло, різного етнічного походження). Вона називалася спеціальним терміном на протиставлення купцям та залежно від ареалу поширення тієї чи іншої міської традиції «людина з віку» чи «людина з *вару*». Однак перш ніж вийти на історичну арену самостійними дійовими особами, вікінгам і варягам справді було потрібно набутися той професійний досвід, який мали міжнародні купці. І тому їхня передісторія ховається в свідченнях, що стосуються саме міжнародних купців.

Попередниками вікінгів/варягів у домінуванні на північних морях Європи були фризи. Це були мешканці Фризії, території дельти Рейну, які з V ст. тримали в своїх руках торгівлю і мореплавство на Ла-Манші та у Північному морі. Уже під

кінець VII ст. в зону їхньої торгівлі потрапила й Балтика, а місто Дорестад стало їхньою основною базою для торгівлі там.

Розмах торгівлі на Балтиці зумовило зростання ринку у франкській імперії Меровінгів і в Англії з початку VIII ст. Звідти потребувалися предмети розкоші, хутра, раби та янтар. Фризи швидко знайшли собі ділових партнерів у особі дрібних і бідних скандинавських князьків (*конунгів*), спочатку данців, норвежців, а згодом і шведів. Повз їх землі й пролягав їхній шлях. А крім того, ті могли здобути такі товари у менш цивілізованих сусідів – саамі, фінів. Останніх було примушено давати данину хутрами, пташиним пір'ям, хутровим одягом, а пізніше – з огляду на технічні потреби – корабельними канатами зі шкіри моржів та інших морських тварин⁹⁴. В обмін на свої товари конунги та інші скандинавські аристократи діставали якісні тканини, навіть готовий одяг, вишукану зброю, вироби з кольорових металів і скла. У їхніх володіннях почало вироблятися більше і кращої якості зброї, ювелірних прикрас⁹⁵.

Скандинавські конунги легко йшли на співпрацю з заможними фризькими купцями, тому що охорона торговельних конвоїв, збування фризам данини з підлеглих племен, а то й звичайне піратство, що було тоді неодмінним супутником торгівлі, обіцяли можливість швидко розбагатіти. Фризи, напевно, залучили скандинавів також до будівництва кораблів, що дало останнім можливість засвоїти технології кораблебудування. Скандинави вдосконалили її, створивши кілька власних різновидів суден, вітрильників та вітрильно-гребних, що були пристосовані для навігації у північних морях, затоках та річках. Скандинави зрештою перехопили ініціативу операцій на Балтиці, адже вони були численніші й мали власну організацію. До того ж Карл Великий підкорив фризов бл. 790 р. Скандинавські ж конунги могли мобілізувати до своїх походів не лише власних іменитих соратників (*ярлів*, *герсірів*), дружину (*лід*), гвардію (*гірд*), а й селянське ополчення, службу в якому конунги обернули на одну з повинностей на свою користь. Так вікінги перетворилися на організовану і грізну військову силу. Пануючи на морі й озброєні знаннями географії, вони могли собі дозволити на початку IX ст. обрати шлях до ще швидшого збагачення, почавши займатися піратством у багатих цивілізованих країнах – імперії Карла Великого, Британських Королівствах, в іспанських арабів.

Відсутність єдності серед скандинавів та фризов давала, однак, привід для конкуренції між різними їх угрупованнями. В одній з битв, що в джерелах дістала назву Бравеллірської, зійшлися шведи (східні гаути) Сігурда Грінга з дансько-фризьким військом Гаральда Гільдетьона. Повідомлені джерелами історії про цю подію дуже непевні. Схоже, що вона відбулася на території сучасної Швеції, але невідома ані дата, ані навіть результати битви. Однак у довгих списках учасників битви, що вони містили, на данському боці було згадано ім'я якогось Регнальда Рутена (*Regnaldus Ruthenus*)/Роґнвальда Довгого, онука Радбарда. Останній був історичною особою – королем Фризії (679–719), а отже, для самої події було запропоновано приблизну дату 770 р. Регнальдове прізвисько *Ruthenus*, оскільки воно є у латиномовній хроніці Саксона Граматака (бл. 1150–1220), і тому фігурує у латинізованій формі, мусило звучати як Рус, адже в тодішній латині означало тільки підданців Київської Русі. Однак Русь-Рутенія у VIII ст. знаходилася не довкола Києва, а на півдні Франції, на колишній території галльського племені *рутен/руті*, де з римського часу існувало угруповання міжнародних купців, і його пред-

ставники послуговувалося цим іменем⁹⁶. Так само назва річки Рони пристала до сусідніх єврейських купців Раданія. Тільки у вимові різних областей Європи ім'я рутів звучало по-різному – як *руцці*, *руді*, *ругі*. У франків, у тому числі у долині Рейну, а отже, у Фризії, це слово набуло звучання *русс* і *рус*.

Оця поява *русів* на Балтиці вказувала на зв'язок з фризами, а отже, і скандинавами. Невідомо, як рано могло початися проникнення русів на Балтику, але на 770 р. у них існували вагомі причини для цього. По-перше, вони вже знали про відкриття сусідніми раданітами прибуткової торгівлі з Арабським халіфатом. Знайдені на сьогодні скарби арабської срібної монети, диргемів, що були заховані в імперії Карла Великого та на Балканах приблизно з 770-х рр., слугують певним свідченням цієї торгівлі⁹⁷. По-друге, вони як мінімум знали про освоєння скандинавами Східної Європи, завдяки зв'язкам з фризами, якщо тільки самі не брали участі в експедиціях на сході Балтики. Там приблизно з 750 р. уже існувала купецька факторія Альдейгьюборг (сучасне російське місто Стара Ладога), що знаходилася за 13 км від впадіння річки Волхов у Ладозьке озеро. Звідти купці та здобичники уже проникали далі у ліси Східної Європи, опановуючи на своїх кораблях мережу повноводних річок. Вони також налагодили переволоки, завдяки чому могли потрапляти у басейни всіх головних річок цього регіону аж до Чорного та Каспійського морів.

Отже, руси бажали вийти на ринок Арабського халіфату і знали, як туди дістатися через Балтику та Східну Європу. Шлях був довгий, але на ньому не було конкурентів, і до того ж Східна Європа мала потрібні для торгівлі ресурси. 787 роком датується свідчення успішного досягнення цієї мети. Цим роком датуються перші диргеми, відкриті у скарбах, що були знайдені в районі Старої Ладоги⁹⁸.

Руси таки змогли скласти конкуренцію раданітам. Тому Ібн Хордадбег у «Книзі доріг і володінь», створеній поміж 846 та 885 рр., посеред свого опису раданітів зробив вставку, в якій представив русів як окреме купецьке угруповання, що торгувало в Арабському халіфаті та Константинополі:

«Вони – різновид саклабів. Вони привозять шкіри бобрів, чорних лисів разом з мечами з найвіддаленіших окраїн Саклабії до Румського (Чорного) моря, і владар Руму (візантійський імператор) стягає десятину [з привезеного]. Якщо хочуть, то подорожують по Ітилю (Волзі), Саклабській ріці, і проходять Хамліх, місто хозар, і його владар стягає десятину. Далі прибувають до моря Джурджану і виходять на тому його березі, де хочуть. Довжина того моря 500 фарсахів. Інколи вони привозять свої товари на верблюдах з Джурджану до Багдаду, і перекладають для них саклабські слуги/євнухи. Вони видають себе за християн і платять джизью»⁹⁹.

З цього повідомлення випливає, що руси були справжнім угрупованням купців, і тому за ними, як за раданітами, закріпилося власне професійне ім'я, що виконувало роль також торговельної марки. Вони торгували товаром, що походив з лісів Східної Європи, а також мечами, що додавало до ареалу їхньої комерції Скандинавію та Німеччину. За цією торговельною спеціалізацією руси належали до варягів. Невідомо, однак, чи русами називалися всі варяги, які оперували у Східній Європі, чи лише окрема їх група, яка монополізувала варязьку торгівлю з арабами. Ібн Хордадбег, зауваживши, що вони були різновидом саклабів, лише вказав на їхню зовнішню схожість з руськими народами Східної Європи. Руси не розмовляли арабською, але розуміли мову саклабів.

На середину IX ст. руси та інші варяги ще не привозили рабів до Арабського халіфату, якщо покладатися на мовчання Ібн Хордадбега з цього приводу. Це цілком правдоподібно, враховуючи той факт, що работоргівля потребувала капіталу та/або військової сили для здобуття живого товару. Та й організація перевезень, причому на далекі відстані, потребувала облаштування місць збору, відпочинку та переховування рабів. Саклабські євнухи, яких руси знаходили собі на допомогу на Близькому Сході для ведення торговельних справ, привозили туди інші – раданіти й уже, можливо, волзькі булгари, які на той час перебували в орбіті економічного та релігійного впливу Арабського халіфату.

Однак немає причин припускати, як часто дозволяють собі дослідники варязького минулого Русі, що операції русів носили здебільшого характер мирної торгівлі. Вони ніколи не цуралися работоргівлі. Уже на початку IX ст. за 200 км від Альдейгьюборга вище по течії Волхова, неподалік від витоку з озера Ільмень, руси заснували укріплення з промовистою назвою Дрелленбург, яке навколишні слов'яни дослівно переклали як Холопський городок. Найраніший диргем із знайдених у цьому місці датовано 810 р.¹⁰⁰ Інший Холопський городок виник на р. Молога у верхів'ях Волги. Оці «холопські городки» являли собою невеличкі городища. Городища цього типу – круглої форми з діаметром 100 м або трохи більше, валом заввишки до 5–7 м, кількома виходами – були відомі в інших місцях Прибалтики та Скандинавії – тільки в Данії збереглося чотири. Судячи з їх невисокої придатності для оборони (невеликі городища круглої форми з кількома входами) і наявності при них великих некрополів із незвично великою часткою померлих в юному віці, ці укріплення служили не фортецями, а таборами для рабів. До того ж в них не виявлено решток ремісничого виробництва, як у міських поселеннях. Зрештою назва сама говорила про призначення цих спеціальних поселень. Та й присутність диргемів у них промовляла на користь їхнього зв'язку з зовнішньою торгівлею. Подібні круглі городища дещо пізнішого часу відомі й на території України, зокрема, на шляху між Києвом і Булгаром. Археологи визнають їх принаймні як місця зупинок караванів між денними переходами¹⁰¹.

Отже, Русь, яку знав Ібн Хордадбег, уже з кінця VIII ст. користувалася шляхом, що вів з Альдейгьюборга на Білоозеро, звідти у верхів'я Волги, а далі вниз по Волзі й через Каспій приводив до країни ісламу. Ще один шлях варяги проклали в обхід Скандинавського півострова на Біле море, звідки він знов-таки доводив у верхів'я Волги. Третій шлях на Волгу вів з Гедебю до гирла Західної Двини у верхів'я Оки.

Крім шляхів у Багдад, варяги знайшли шляхи до Чорного моря і Константинополя. Деякі з них навіть осіли у Константинополі під кінець VIII ст., але невідомо, як і звідки вони потрапили туди. У наступному ж столітті, незадовго до звіту Ібн Хордадбега про русів, ті самі з'явилися в Константинополі з посольством від свого правителя, який називався хаканом. Посольські місії звичайно мали торговельні цілі. Візантійський імператор Теофіл (829–842) відправив посланців хакана Русі, які не мали змоги повернутися додому шляхом, яким прийшли, до франкського імператора Людовіка I (814–840), аби той допоміг їм повернутися. Так ця подія була записана у хроніці династії Каролінгів, відомій як Бертинські аннали.

Повідомлення Бертинських анналів є першим свідченням появи русів на іншому перспективному ринку – візантійському. Вони вказували також на прагнення

русів до створення державної організації на підконтрольних територіях, причому в співробітництві з місцевими політичними елітами.

Мотивом для такої політики слугувало бажання, з одного боку, стабілізувати надходження з підконтрольних територій товарів у вигляді регулярної данини, а з другого – забезпечити оборону володінь від внутрішніх заколотів і зовнішніх загроз. Співробітництво з місцевими політичними елітами підвищувало шанси на досягнення поставленої мети. Адже руси, хоча й грізні воїни, були надто нечисленними та ще й чужими для своїх підданців. На той час племінна верхівка місцевих вендів (словен, кривичів), естів (чуді), вепсів, воді, югри та інших в свою чергу виявляли інтерес до участі у торгівлі з варягами. Та одержання якимось руським ватажком каганського титулу – вищого в степовій ієрархії (а вона була єдиною відомою у бездержавній лісовій Східній Європі) – було найкращим з усіх можливих способів здобути собі авторитет серед місцевих племінних ватажків та простолюду. Але для цього потрібно було встановити родинні стосунки з каганською династією хозар. Це було головною вимогою для визнання цього титулу місцевим населенням за русами, адже воно не знало такого ефективного ідеологічного контролю, яким була церква у християнській Європі. Обставини появи хакана Русі темні. Давньоскандинавські саги справді натякають, що один каган після невдалої спроби повернути собі владу від каганів-бегів, знайшов притулок у Ростові на верхній Волзі, що належав визначному шведському клану Інґлінгів. І там одружив своїх синів з дівчатами того клану. Якими б не були справжні обставини появи каганського титулу серед русів, самий по собі факт задає точку відліку для процесу кооперації між варягами та місцевими елітами, що визначив подальшу долю Східної Європи.

Перехід варягів від торговельного та силового забезпечення своїх комерційних інтересів до політичного переустрою підконтрольних народів логічно йшов рука об руку із зміцненням присутності варягів у Східній Європі. Він передусім знайшов свій вираз у появі нових міст, що стали його політичними центрами. Такими стали для каганату Русі Ростов та Муром. Крім цих земель, руси з каганату контролювали шлях по річках Ока й Дон до Азовського моря. Правителями каганату були представники клану Інґлінгів, що походив з Упсали. Схоже, що торгові факторії Палтескья (пізніший Полоцьк) на Західній Двині та Смоленськ у верхів'ях Дніпра були засновані та належали іншому варязькому клану Ільфінгів, теж шведського («готського») походження, відомих вовкулаків свого часу. Близько 873 р. фризько-данський король Рьорік/Рюрік залишив Данію, очевидно, внаслідок загострення стосунків з Каролінгами, і очолив варязьке угруповання, що контролювало Альдейгьюборг, Білоозеро та Ізборськ і племена естів, вепсів (весь) та вендів (кривичів)¹⁰². До пригод варягів долучилися, можливо, й інші підприємливі діячі, як, наприклад, Малко Любечанин, якого у літописах названо деревлянським князем.

Період 860–880-х рр., на який логічно припадає прибуття Рюрика в Альдейгьюборг, також позначився помітним зростанням торговельної активності та прибутків варягів, що засвідчили знайдені скарби того часу, складені майже винятково з арабських диргемів¹⁰³. Саме місто Альдейгьюборг значно розрослося за рахунок кварталів поза межами первісного центру – Земляного городища, а також на лівому березі річки Ладожки. З цього часу Альдейгьюборг почав бути схожим на західноєвропейські купецькі *віки*¹⁰⁴. Близько 900 р. поряд з поселенням, що знаходилося поблизу Дрелленборга у верхів'ях Волхова на острові (звідки й дістало

свою скандинавську назву Голмгардр – «острів-місто»), виникло велике місто, яке стане відоме як Новгород.

На цей же час припадають ознаки військового посилення варязьких кампаній. 860 р. руси здійснили набіг на Константинополь. Константинопольський патріарх Фотій (820–891), який не пошкодував сильних слів і натуралізму на описи страшних учинків русів, усе ж справедливо зауважив, що руси, поневоливши навколишні народи від того пройнялися надмірною гординою і тому піднесли руку на саму Ромейську державу¹⁰⁵. Справді, від того часу вони здійснюють дальні походи на південь. Так, відомі їхні перші походи на ісламські землі за Каспійське море 864–884, 909, 910 рр. (а далі вони відзначались у 943, 987, 989, 1030, 1032 рр.). Руси (у супроводі підвладних народів) під проводом Олега здійснили походи на візантійські володіння бл. 907 та 911 рр., скоріше за все, міфологізовані як походи на Константинополь¹⁰⁶, а також воювали з Хозарією пізніше й у союзі з Візантією¹⁰⁷.

На кінець IX – початок X ст. припадають повідомлення арабських джерел про постачання русами саклабських невільників на ринки Близького Сходу. Ібн Русте належить докладний опис цієї діяльності:

«А в них володар зветься «хакан Русі». І чинять вони набіги на саклабів. Під'їжджають кораблями так, що виходять на них, і хапають їх і вивозять їх до хозар і до болгар. Вони їх продають тим [хозарам і болгарам]. У них нема оброблених полів, але вони живляться лише тим, що вивозять із землі саклабів»¹⁰⁸.

За цим повідомленням руси постають уже як панівна військова сила, що контролювала по річках цілу «країну саклабів». В цих рядках уже нема місця для натяку на добування невільників шляхом торгівлі – руси продавали у неволю бранців, захоплених під час набігів на саклабів. Ще одна важлива деталь мусить привернути увагу – це вказівка на те, що руси нібито уже не їздили до Багдаду, а продавали своїх невільників болгарам і хозарам. Це добре узгоджується із тим, що на початку X ст. хозари воювали з русами. Отже, хозари перекрили русам торговельний шлях на Каспій, і варяги могли прориватися туди лише з боєм.

Ворожнеча з хозарами, напевно, перекривала варягам і шлях на Константинополь. Згадані походи до візантійських володінь на Чорному морі під проводом Олега пролягали по Дону та Азовському морю, які були заперті хозарськими фортецями по боках Керченської протоки. Дніпро ж був перекритий хозарським Києвом, а також порогами, тому скандинавські джерела дуже мало згадують про це місто. Однак економічне піднесення Візантії від другої половини IX ст. було дуже привабливим для варягів. Константинополь не лише мав попит на ті самі товари – хутро й рабів – і був готовий розплачуватися золотом і шовком, а й знаходився значно ближче, ніж землі ісламу. Це надавало економічну мотивацію завоюванню хозарського Києва русами. Ця подія, всупереч вигаданій історії про це та всупереч хронології «Повісті временних літ», мала місце бл. 930 р. під проводом новгородського князя Ігоря, який і став першим руським правителем Києва.

Що давньоруські літописці не вигадали у своїх оповіданнях про варягів та захоплення Києва варягами під команду Олега, так це епізоди запеклого суперництва між різними варязькими угрупованнями, хоча годі довіряти наведеним іменам і обставинам. Власне, вони зробили все можливе, щоб прибрати їх з офіційної історії, що як і всі офіційні історії, представляла тодішніх правителів єдиним

легітимним носієм влади на Русі. Тому вбивство Олегом Аскольда і Діра, знищення полоцьких Льфінгів 980 р., або згадка про Малка Любечанина збереглися через неухважність літописців. Це тим більше мало сенс, що присутність варягів тривала, та й київські князі аж ніяк не були схожими на голубів миру. Навіть організувавши Дніпровський шлях з «варяг у греки», що діяв уже бл. 945 р., коли візантійський імператор Константин Багрянородний створив його знаменитий опис¹⁰⁹, київські Рюриковичі не могли безсторонньо спостерігати, як величезні багатства з країн ісламу, передусім з держави Саманідів у Центральній Азії, текли до інших варягів, а про хозар і булгар годі й казати. Східна торгівля досягла свого піку саме 940–940 рр., так що близько 30% усіх диргемів, завезених до Східної Європи, припали саме на цей час¹¹⁰. Тому князь Святослав, син Ігоря, походами 964–966 рр. захопив землі уздовж Оки та середньої Волги і піддав розгрому Хозарію.

Утворення Київської Русі створило передумови для кардинальної зміни економічної ситуації у Східній Європі, зокрема, на території України. Поява сильної у військовому відношенні держави потребувала організації самодостатньої економіки, здатної підтримати її військово-політичну силу. Цим закінчується в лісовій зоні України час колоніальної економіки, спрямованої на збагачення чужинців, правителів степових імперії, грецьких купців чи варязьких добичників.

Посилання до розділу 6

1. Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – СПб., 1997. – С.66.
2. Про «правильно організовані торговельні зносини» Боспора з готами повідомляє грецький історик V ст. Зосима. Див.: Зосима (I:31) // Великая Степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов. – Алматы, 2005. – С.487.
3. Зосима (I:35). – Там само. – С.488.
4. Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С.82; Аммиан Марцеллин. Римская история (*Res Gestae*). – СПб., 2000. – С.432.
5. Аммиан Марцеллин. Римская история (XXXI:3, 2-3) // Великая Степь в античных и византийских источниках. – С.1216.
6. Аммиан Марцеллин. Римская история (XXXI:2, 2-10). – Там само. – С.1214-1215.
7. Аммиан Марцеллин. Римская история (XXXI:2, 18-20). – Там само. – С.1215-1216.
8. Аммиан Марцеллин. Римская история (XXXI:2, 11). – Там само. – С.1215.
9. Приск Панийский. Готская история (IV:28) // Великая Степь в античных и византийских источниках. – С.479.
10. Приск Панийский. Готская история (разд. 1, 8) // Там само. – С.466, 471, 474.
11. Приск Панийский. Готская история (разд. 8) // Там само. – С.468, 471.
12. Там само. – С.473.
13. «Пожалував їх конями та звірячим хутром, яким прикрашаються царські скіфи» (IV:14). – Там само. – С.478.
14. Там само. – С.474.
15. Там само. – С.466, 468.
16. Там само. – С.472.
17. Див. визнання Зосими щодо ефективності цієї тактики: Великая Степь в античных и византийских источниках. – С.491.
18. Приск Панийский. Готская история (разд. 5). – С.468.
19. Великая Степь в античных и византийских источниках. – С.474-475.
20. Прокопий Кесарийский. Войны с готами. – М., 1996. – Т.1. – С.45-46.
21. Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. – С.68.
22. Там само. – С.69.
23. Ця правдоподібна гіпотеза була висунута й обґрунтована О.Пріцаком. Див.: Пріцак О. Слов'яни

- та авари // Походження Русі: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К., 2007. – Т.II. – С.787-803.
24. Verlinden Ch. Lesclavage dans l'Europe medievale. – Т.II: Italie, colonies italiens du Levant latin, Empire Byzantin Grand. – Gent, 1977. – P.999-1010.
 25. Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. // Вест. древней истории. – 1941. – №1. – С.254; Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т.1. – М., 1991.
 26. Баран В.Д. Пражская культура Поднепровья. – К., 1988; Шашкевич Г.А. Палеоботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н.э. – I тыс. н.э.: Каталог I. – К., 1992; Янушевич З.В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинев, 1976.
 27. Баран В.Д. Черняхівська культура за матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. – К., 1981. – С.107-113.
 28. Вознесенская Г.А. Кузнечное дело // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К. 1990.
 29. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. – М., 1978.
 30. Там само.
 31. Баран В.Д. Пражская культура Поднепровья... – С.16-17.
 32. Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – С.91-98.
 33. Кропоткин В.В., Клады римских монет на территории СССР. – М., 1961.
 34. Смішко М.Ю. Поселення III–IV ст. із слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької області. – Вип.5. – К., 1964. – С.67-80.
 35. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. – Л., 1932. – С.91-92.
 36. Golden P. Khazar Studies. – Budapest, 1980. – Vol.I. – P.59.
 37. Dunlop D.M. The History of the Jewish Khazars. – Princeton, 1954. – P.97.
 38. Прицак О. Протомонголи в хазарському Закавказзі // Східний світ. – 1995. – №2. – С.73.
 39. Хвольсон Д. Известия о хозарах, бургасах, болгарах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар ибн Даста. – СПб., 1869. – С.15; Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. – T.2, część druga. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977. – S.26-27.
 40. Там само.
 41. Там само. – T.2, część druga. – S.36-37.
 42. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. – Л., 1932. – С.103.
 43. Hudud al-'Ālam. «The Regions of the World». A Persian Geography (372 A.H. – 982 A.D.). – London, 1937. – С.162.
 44. Цит. за: Golden P.B. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. – Budapest, 1980. – Vol.1. – P.102.
 45. Hudud al-'Ālam. The Regions of the World... – С.163.
 46. Цит. за: Golden P.B. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. – Vol.1. – P.102.
 47. Ibn Khaldun. The Muqaddimah: An Introduction to History. – Princeton University Press [Bollingen Series], 1989. – P.122.
 48. Hudud al-'Ālam. The Regions of the World... – P.162.
 49. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. – T.I. – 267; пор.: Golden P.B. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. – Vol.1. – P.108.
 50. Lewicki T. Studia nad źródłami arabskimi // Slavia antiqua. – №XII. – 1965. – С.29.
 51. Цит. за: Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. – T.I. – S.76-77; пор.: Прицак О.Й. Раданія і Русь // Походження Русі: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – Т.II. – С.865; Golden P.B. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. – Vol.1. – P.109.
 52. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. – T.I. – S.72-73.
 53. Там само. – S.76-77.
 54. Noonan T. Why dirhams first reached Russia: the role of Arab-Khazar relations in the development of the earliest islamic trade with Eastern Europe // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Wiesbaden, 1985. – Vol.IV (1984–1985). – P.151-282.
 55. De la Vaissière É. Les marchands d'Asie centrale dans l'empire khazar // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient. – Paris, 2000. – P.367-378.

56. Див. повідомлення про буртасів і болгар у звіті Ібн Русте. – *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*. – Т.2, część druga. – S.28-33.
57. Там само. – Т.І. – S.76-77.
58. Там само.
59. Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X веке. – Л., 1932. – С.102.
60. Там само.
61. Голб Н., Прицак О. Хазаро-еврейские документы X века. – М.; Гешарим, 1997. – С.53-98.
62. *Hudud al-'Ālam. The Regions of the World...* – P.162.
63. Golden P.B. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. – Vol.1. – P.102.
64. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956. – С.147.
65. *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*. – Т.І. – S.76-77.
66. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956. – С.140-141.
67. Цит за: Golden P.B. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. – Vol.1. – P.102.
68. Про це писав Ібн Хордадбег, див.: *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*. – Т.І. – S.76-77.
69. Golden P.B. An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars. – Vol.1. – P.102.
70. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956. – С.140.
71. Повесть временных лет / Изд. Д.С.Лихачева. – Ч.І. – М.; Л., 1950. – С.18, 47.
72. Там само. – С.42.
73. Прокопий Кесарийский Война с персами. I, 12. 7. // Великая Степь в античных и византийских источниках: Сб. материалов. – Алматы, 2005. – С.503.
74. Там само.
75. Феофан Исповедник. Хронография, или Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта // Великая Степь в античных и византийских источниках: Сб. материалов. – Алматы, 2005. – С.650.
76. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. – К., 2002. – С.139.
77. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – СПб., 2001.
78. Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Харьков, 2000. – С.131.
79. Там само. – С.212-215.
80. Константин Багрянородный. Об управлении империей // Великая Степь в античных и византийских источниках: Сб. материалов. – Алматы, 2005. – С.737.
81. Зосима. Новая история // Там само. – С.490-491.
82. Феофан Исповедник. Хронография, или Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта // Там само. – С.679.
83. Там само.
84. Там само. – С.682.
85. Константин Багрянородный. Об управлении империей // Великая Степь в античных и византийских источниках: Сб. материалов. – Алматы, 2005. – С.752.
86. Там само. – С.734.
87. Там само.
88. Литаврин Г.Г. Византия и Древняя Русь в конце IX–X в. // Литаврин Г.Г. Византия и славяне: Сб. статей. – СПб., 1999. – С.422.
89. Там само. – С.424.
90. Никифор Григора. Римская история // Великая Степь в античных и византийских источниках: Сб. материалов. – Алматы, 2005. – С.1005-1053.
91. Успенский Ф., Бенешевич В. Вазелонские акты. – Л., 1927. – С.87-101.
92. Карпов С. Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII–XV вв. – М., 1981. – С.20.
93. Вона викладена у праці «Походження Русі». Див. перше видання: Pritsak O. The Origin of Rus'. – Vol.1: Old Scandinavian Sources other than Sagas. – Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1981. Видання українською мовою: Прицак О. Походження Русі. – Т.І: Стародавні

- скандинавські джерела (крім ісландських саг). – К., 1997; Т.ІІ: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К., 2003.
94. Див. повідомлення норвежця Оттара, який відвідав двір англійського короля Альфреда (пом. 899 р.), цитоване в Sawyer P. The age of Vikings and before // *The Oxford Illustrated history of the Vikings*. – Oxford, 1997. – P.5-6.
95. Callmer J. From West to East: Penetration of Scansinavians into Eastern Europe ca. 500–900 // *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. – Paris, 1997. – P.45-94.
96. Прицак О. Коли і як галльські рутени вступили на арену світової торгівлі? // *Походження Русі. – Т.2 (Екскурс II)*. – С.812-823, 1133-1135.
97. McCormick M. *Origins of the European economy: Communications and commerce, AD 300–900*. – Cambridge University Press, 2001. – P.343-387.
98. Callmer J. From West to East: Penetration of Scansinavians into Eastern Europe ca. 500–900// *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. – P.62.
99. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. – Т.І. – S.76 (текст).
100. Повідомлення про це див.: Гайдуков П.Г., Федоров-Давыдов Г.А., Янин В.Л. Новый клад куфических монет X в. из Новгорода // *Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция: Москва, 17–21 апреля 2000 г.: Тез. докл. и сообщений*. – М., 2000. – С.56.
101. Моця А. П., Халиков А. Х. *Булгар – Киев: Пути – связи – судьбы*. – К., 1997.
102. Прицак О.Й. Звідки прийшов літописний Рюрик? // *Походження Русі. – Т.ІІ (Екскурс X)*. – С.932-939, 1167-1169.
103. Noonan Th. *Scandinavians in European Russia* // *The Oxford Illustrated history of the Vikings*. – Oxford, 1897. – P.146.
104. Kuz'min S. *Ladoga, le premier centre proto-urbain russe* // *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. – P.133-134.
105. Великая Степь в античных и византийских источниках. – С.730. Усі писання Фотія, що торкалися нападу русів, див.: Там само. – С.726-732.
106. Див.: Прицак О. *Походження Русі. – Т.1. – С.199-208*.
107. Про це повідомляє анонімний лист кордовському достойникові Хасдаю ібн Шапруту (так званий документ Шехтера). Див. нове видання: Голб Н., Прицак О. *Хазаро-еврейские документы X века*. – М., 1997. – С.128-160.
108. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. – Т.ІІ, część pierwsza. – S.40 (текст).
109. Константин Порфирородный. *Об управлении империи: Текст, перевод и комментарий*. – М., 1991. – С.51.
110. Noonan Th. *Scandinavians in European Russia* // *The Oxford Illustrated history of the Vikings*. – P.147.

Розділ 7

ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ДАВНЬОЇ РУСІ

Кілька вступних слів. Більше тисячі років тому на величезному обширі Східної Європи народилася перша держава східних слов'ян, яку давньоруські книжники називали Руссю або Руською землею, а сучасні історики – Київською, або Давньою, Руссю. Оспівана в давньоруських билинах і скандинавських сагах, звеличена вітчизняними літописами й красним письменством, описана в західноєвропейських хроніках і візантійських історичних творах, нанесена на карти арабськими й перськими географами, Давня Русь була однією з найбільших і наймогутніших держав середньовічного світу IX–XIII ст.

Від Білого моря до Чорного, від Карпат до Волги простяглася давньоруська земля, на якій жили працелюбні й мужні люди. Високого рівня досягло її економічне життя: землеробство і скотарство, ремесла і промисли, внутрішня та міжнародна торгівля. Вишукані прикраси київських ювелірів не мали рівних у Європі, а мед і віск, збіжжя, хутра й шкура, численні ремісничі вироби вивозилися з Русі до різних країн світу. Руські купці відвідували головні міжнародні торги, постійно з'являючись на ринках Константинополя і Палермо, Дамаска і Багдада, Регенсбурга і Праги.

Винятково високим рівнем відзначалася матеріальна і духовна культура давніх русичів. Вони будували величні собори й багаті палаци, укріплювали свої міста велетенськими земляними валами й дубовими стінами з баштами, створювали неприступні кам'яні фортеці, зводили гарні дерев'яні будинки, винахідливо прикрашені різьбленим мереживом. Люди Давньої Русі склали билини й історичні пісні, казки й легенди. У Києві й Новгороді, Галичі й

Володимирі на Клязьмі, Пскові й Твері, Рязані й Смоленську, в інших визначних містах створювалися літописні ізводи – вартісні та яскраві історико-літературні твори. Великого розвитку досягли живопис (фрески, книжкова мініатюра), архітектура, скульптура, художня обробка металу, дерева, кістки, кераміки, шкіри тощо.

Не можна переоцінити внеску Давньої Русі до історії Європи та Азії. Вона підтримувала політичні та економічні стосунки з Візантійською і Германською імперіями, Польщею і Чехією, Швецією, Норвегією і Данією, з багатьма іншими країнами світу. До кінця свого існування, яке перервала варварська навала монголів у середині XIII ст., Русь та її військо були велетенським і надійним щитом, що захищав країни Європи і Азії, світову цивілізацію від нападів кочовиків із Півдня і Сходу. Хоробрі русичі перешкодили просуванню на Захід незліченних орд печенігів, торків і половців, а в 1237–1241 рр. першими прийняли на себе страшний і винищувальний удар 150-тисячного війська хана Батия, чим врятували Європу та її культуру від сплюндрування, розграбування, по суті, знищення.

1. Виникнення і розвиток державності на Русі

Потребує перегляду усталена в науці теза, начебто державність у східних слов'ян виникає лише тоді, коли в їхньому середовищі встановлюється класовий лад. Засвідчене письмовими джерелами існування держави, у нашому випадку – Давньоруської, визнавалося, та й досі багатьма визнається вирішальним доказом побутування феодального способу виробництва на Русі. Тим часом, і в докласових суспільствах існувало немало держав. Наприклад, державним утворенням у родоплемінному середовищі була, на наш погляд, слов'янська «державка Само», що виникла у VII ст. на Середньому Дунаї.

Східнослов'янське суспільство до початку XI ст. залишалось ще докласовим (пізнім родоплемінним), тоді як перше державне утворення в їхньому середовищі склалося ще на середину IX ст.: Київське князівство Аскольда. Ця перша, ще не Давньоруська (бо охоплювала лише малу частку території, яку в той час посідали східнослов'янські племена), держава була недосить консолідованою, з нерозвиненими системами правління, суду й збирання данини.

Такою самою залишалась перший час і Давньоруська вже держава, виникнення якої наука пов'язує з об'єднанням східнослов'янських Півдня і Півночі бл. 882 р. Структура тієї держави залишалась аморфною і за князювання Олега (882–912) і Ігоря (912–944). Стягання данини (в той час «полюддя») було ненормованим, влада і суд хіба що спорадично здійснювались на підвладній київському князеві території. Племінні вожді на місцях почувалися майже незалежно. Таким був перший етап формування державності в давньоруському суспільстві.

Другий етап її еволюції починається за князювання Ольги (944–964). Вона рішуче впорядкувала системи і норми стягання данини, організувала опорні пункти центрального уряду на місцях, поширила адміністративну й судову системи на підвладні Києву землі. Діяльність Ольги стала вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних князів і союзів, злиття їхніх земель у державну територію Київської Русі. Цей етап завершується на початку князювання Володимира Святославича (978–1015), коли племінні об'єднання остаточно закріплюються в складі держави, що робить її більш згуртованою, а внутрішні соціальні та політичні зв'язки більш сталими.

Нарешті, третій етап творення давньоруської державності припадає на князювання Володимира і його сина Ярослава (1019–1054). За Володимира князівська влада, залишаючись спадковою, робиться ще й одноосібною. Прихід його до влади літописець зазначив словами: «И нача княжити Володимер в Києве един», тобто єдиновладно. За Володимира і Ярослава в основному завершився тривалий і різноманітний процес розбудови державності в давньоруському суспільстві.

Ця державність попервах мала особливу форму, властиву суспільствам переходової доби. Варто прийняти вдале визначення О.О.Мельникової суспільного ладу Давньоруської держави IX – більшої частини X ст. як дружинного¹. Бо панівний прошарок такої держави складався з верхівки княжої дружини, дружинники протягом тривалого часу складали елементарний апарат управління, вони ж збирали данину і чинили суд.

Історики розглядають Київську Русь часів Володимира і Ярослава як єдиновладну, одноосібну монархію. Державна структура була тоді загалом сталою, для ранньосередньовічних часів були відпрацьовані системи управління, збирання данини і судочинства (за Ярослава створено перший писемний правовий кодекс – Правду Руську), на місцях замість племінних вождів сиділи князівські посадники (сини великого князя і його бояри), що здійснювали верховну волю і владу. Успішні дії обох государів проти кочовиків Надчорноморських степів, активна міжнародна політика, нарешті, запровадження і поширення християнства як державної релігії – все це зміцнило князівську владу, піднесло авторитет керівника держави. В останні десятиліття правління Володимира завершується існування дружинної форми державності, починає складатись елементарний до часу апарат управління країною. Держава поступово набирає ранньофеодальної структури.

Єдиновладдя і Володимира і Ярослава великою мірою трималось на особистих талантах і авторитеті обох государів. Величезна територія держави, що стрімко складалася, в роки їхнього володарювання ще не була повністю освоєна. Почасти тому по смерті Ярослава (1054) до влади прийшов тріумвірат його старших синів Ізяслава, Святослава і Всеволода. Причиною цього була насамперед правова невідзначеність «ряда» (заповіту) Ярослава Володимировича, в якому він уник прямої вказівки на старшого сина Ізяслава як на свого наступника на київському столі. Крім того, сам Ізяслав не володів необхідними для керівника держави якостями й сильним характером, тому й поділив владу з братами. Літописи, певна річ, не знають латинського слова «тріумвірат». Вони називають таке правління інакше: «Ярославичи же триє». Джерела зберегли чимало свідоцтв діяльності й дієвості тріумвірату.

Троє Ярославичів майже двадцять років разом вершили загальноруські справи. Вони прагнули зосередити Руську землю в своїх руках, розділити її між собою. Двох молодших братів, Ігоря і В'ячеслава, вони усунули від керівництва державою, а по їхній смерті (В'ячеслав помер 1057, Ігор – 1060) поділили їхні волості поміж собою. Синам померлих братів тріумвіри не дали нічого, перетворивши їх на князів-ізгоїв. Правління тріумвірату дещо стабілізувало політичну ситуацію на Русі. Однак з часом тріумвірат вичерпав себе. Початком його розпаду стали події 1068 р., коли тріумвіри зазнали поразки в битві проти половців на р. Альта, а далі повсталі кияни вигнали Ізяслава і посадили на стіл полоцького князя Всеслава. Через півроку Ізяслав Ярославич з польською підмогою повернувся на Русь і по-

карав повсталих. Та суперечності поміж братами наростали, й на початку 1073 р. Святослав і Всеволод перетворили тріумвірат на дуумвірат, вигнавши з держави старшого брата Ізяслава.

З того часу і аж до початку другого десятиліття XII ст. на Русі постійно правлять дуумвірати. Влітку 1077 р. із вигнання повернувся Ізяслав і знову посів київський стіл. Він став правити спільно з братом Всеволодом. Цей новий дуумвірат, що склався, мабуть, за інерцією (де-факто) діяв трохи більше року. На початку жовтня 1078 р. Ізяслав загинув у битві зі своїми небожами (князями-ізгоями) Олегом Святославичем і Борисом В'ячеславичем, котрі прагнули одержати колишні батьківські землі.

До влади у жовтні 1078 р. прийшов останній серед тріумвірів Всеволод. Він залучив до управління державою старшого сина Володимира Мономаха. Суто родинний дуумвірат батька і сина протримався до смерті Всеволода і певною мірою стабілізував становище в країні. Про існування і дієвість цього дуумвірату неодноразово свідчить літопис. На його сторінках Володимир діє зазвичай від імені Всеволода, виконує всі головні функції загальноруського князя: очолює замість нього походи, залагоджує стосунки поміж князями, приборкує їх.

Коли 13 квітня 1093 р. помер Всеволод Ярославич, верхівка суспільства, призвичаєна до того, що в країні фактично правив Володимир Мономах, була готова до його вокняжіння в Києві. Однак Володимир вчинив інакше. Він вирішив дотриматись давнього порядку заміщення київського стола, так званого родового старійшинства, коли влада передавалась старшому в князівському роді. Серед онуків Ярослава старійшим був Святополк, бо доводився сином старшому серед Ярославичів – Ізяславу. Йому й передав Мономах київський стіл. А сам поїхав княжити до Чернігова.

Уже в перші місяці свого київського княжіння, у травні 1093 р., Святополк Ізяславич запропонував Володимирі Всеволодичу разом керувати державою. Мономах охоче відгукнувся на його пропозицію. Імовірно, дуумвірат Святополк–Мономах утворився 1094 р., коли князь-ізгой Олег Святославич змусив Володимира Мономаха повернути йому Чернігів із князівством і податись до батьківського Переяславля, але початок активної діяльності дуумвірів припав на кінець лютого 1096 р., коли вони зібрали південноруських князів для походу на половців. Усі згодились, лише Олег Святославич чернігівський ухилився від участі в загальноруській справі, бо здавна спирався на половецьких ханів у міжусобній боротьбі на Русі. Дуумвіри приборкали Олега й у покарання відібрали у нього Чернігів із землею, віддавши його молодшому братові Олега Давиду. Відтоді дуумвірат постійно діяв аж до кінця життя Святополка. Причини його стійкості й тривалості полягали, з одного боку, в постійній небезпеці від Половецького степу, з другого – в необхідності приборкання міжкнязівських чвар на Русі, насамперед – угамування буйних чернігівських Святославичів.

Кончина Святополка (16 квітня 1113) привела до одноосібного вокняжіння в Києві Володимира Всеволодича Мономаха. Його порівняно недовге правління (1113–1125) нарешті стабілізувало центральну владу й підвищило її авторитет, зміцнило державу й відновило єдиновладну монархію. За синів Володимира Мстислава і Ярополка Давньоруська держава почала втрачати монолітність.

Отже, головною особливістю державної влади на Русі в другій половині XI – початку XII ст. було сумісне правління старших членів дому Ярославичів. Воно здійснювалось у формі дуумвіратів і тріумвіратів й сприяло усталенню міжкнязівських відносин, припиненню усобиць і подоланню загрози з боку Половецького степу. Вже перший тріумвірат Ярославичів, попри егоїзм і постійну неузгодженість дій його членів, значною мірою виконував ці завдання. А для часів київських князів Всеволода Ярославича і Святополка Ізяславича дуумвіратний спосіб правління найбільш, мабуть, відповідав умовам часу.

Історики XIX – першої третини XX ст. розходились у думках стосовно причин настання удільної роздробленості Давньоруської держави. Була поширена ідея, за якою країна розділилась на окремі волості й землі насамперед тому, що Ярославичі надто розмножились і на всіх князів просто не вистачало столів. Тому багато хто з них був змушений силою зброї добувати собі княжіння. І дійсно, літописці наводять безліч прикладів на підтвердження цієї тези. Однак подібне пояснення плаває на поверхні складних і суперечливих явищ часів роздробленості. Чомусь ніхто з його adeptів не замислювався над тим, чому це раніше, в роки недавнього князювання Володимира Мономаха і його сина Мстислава, коли кількість князів-Ярославичів також набагато перевищувала кількість столів, жодний член панівного дому не насмільювався виступити із зброєю в руках не те що проти великого князя київського, а й проти найслабкішого серед своїх родичів...

Так само невдалим є інше пояснення причин настання роздробленості: Ярославичі, що стали надто численними на середину XII ст., почали порушувати традиційний порядок престолонаслідування (за родовим старійшинством). Становище погіршувалось ще й різко зростаючою активністю городян у політичному житті своєї землі й держави в цілому.

Лише починаючи з 30-х рр. XX ст., зусиллями вітчизняних істориків була вироблена наукова теорія причин, перебігу і наслідків удільної роздробленості на Русі. Було встановлено, що в основі роздроблення відносно єдиної Давньоруської держави крились процеси соціально-економічного розвитку, які набрали сили якраз з кінця XI ст. Народилось поняття *феодальної роздробленості* – явища, породженого еволюцією феодальних відносин. Уперше ця ідея була проголошена в книжці Б.Д. Грекова «Киевская Русь» (1939) і розвинута вченим у пізніших виданнях цієї праці й інших працях.

Протягом XI – першої третини XII ст. у країні визріли принципи соціально-економічні зрушення. Уперше елементи послаблення єдності Давньоруської держави виявились одразу по смерті Ярослава Мудрого. Проте в другій половині XI ст. суспільно-економічний розвиток Русі, особливо на місцях, у віддалених від центру князівствах, волостях і землях, виявився недостатнім для розгортання відцентрових процесів і порушення єдності країни.

На кінець XI – першу половину XII ст. еволюція феодального способу виробництва породила прошарок великих і середніх землеволодільців, яких літописці зазвичай називають загальним терміном «бояри». Вони з'явилися не лише в середку держави, у Києві та Київській землі, а повсюдно, навіть у віддалених від столярного граду Русі землях: Володимиро-Суздальській, Новгородській, Галицькій, Волинській, Смоленській та ін. Утворилося велике феодальне землеволодіння, спочатку князівське, далі боярське. Якщо раніше Київ був найбільшим і мало не

єдиним осередком суспільно-політичного, економічного і культурного життя Русі, то з початком XII ст. зміцніли економічно й політично землі й князівства, що становили Давньоруську державу.

Місцеве боярство і залежні від нього князі відтоді перестають бути зацікавленими в загальноруських справах, віддаючи перевагу справам власним. Як писав Б.Д. Греков: «Нові економічні умови, за яких у XII ст. продовжували існувати окремі феодальні князівства, що входили до складу Давньоруської держави, і їх боротьба поміж собою створили нову політичну карту Східної Європи, на якій Києву було відведене більш скромне місце»². Влада великого князя, вів далі історик, робиться для них обтяжливою, а загальноруські походи проти половців – небезпечними і такими, що не приносили їм особистих вигод. У державі швидко визрівають і набирають сили процеси, що вели до політичного відособлення князівств і земель. Так Русь вступила в добу удільної або феодальної роздробленості.

На думку В.Т. Пашуто, «відносно єдина державна структура, що склалася на час князювання Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, ...виявилась недовговічною. Причина цього криється не в занепаді країни, а в її соціально-економічній еволюції, де спостерігаються два ряди причинно взаємопов'язаних явищ: розвиток феодалізму вшир і послаблення економічної та політичної могутності центральної влади»³.

Роздробленість, отже, визрівала довго, поступово й підспудно. Тому її наближення не помічали навіть найбільш прозорливі люди того часу, до яких можна віднести літописців. Безумовно, її симптоми давались взнаки вже за життя Мономаха – занадто вже часто доводилось цьому государю приборкувати залежних від нього князів, чого не було за Ярослава Мудрого. Літописці яскраво й емоційно описують і засуджують удільну роздробленість країни, що виливалась у нескінченні війни між князями. Палали міста і села, гинули великі тисячі руських людей, а половці, заохочувані відсутністю єдності сил Русі, майже щорічно грабували її землі й забирали у полон селян і городян. Вже під 1134 р. новгородський літописець з гіркотою записав: «И раздрася вся земля Руская». У цьому контексті «раздрася» означає: розірвалася, вступила у смугу смуту. Мине близько ста років, й інший літописець, уже галицький, із тугою відобразить іншу смуту, що продовжувала панувати і набирати сили у Галицько-Волинській Русі: «Начнем же сказати бещисленья рати и великыя труды, и частыя войны, и многиа крамолы, и частая востания, и многиа мятежи...».

Історики минулого (та й дехто із сучасних) взагалі відмовляли внутрішньому життю Давньоруської держави доби роздробленості в будь-якій організованості, відкидали саму можливість визначення його найменших закономірностей, бачили у ньому лише хаос, безглузді війни й короткозорість государів. Багато хто вважав, що в той час Давньоруська держава перестала існувати. Лише вітчизняні вчені, починаючи з 60-х рр. XX ст., виробили логічну й струнку концепцію державної структури Київської Русі доби роздробленості.

Настання удільної роздробленості зовсім не означало розпаду Давньоруської держави. Змінилася лише її суспільно-політична організація і характер державної влади. Політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості. Вона була монархією *федеративною*. В середині XII ст. державний лад Русі набирає нової форми. Стольний

град Київ і підвладний йому великокнязівський домен південної Руської землі перетворився на сукупне володіння групи князів, членів дому Ярослава. Вони вважали себе колективними власниками Руської землі й вимагали там собі частки володінь («частки»), а свої суперечки прагнули полагоджувати на загальноруських «снемах». В.Т.Пашуто назвав таку структуру влади *колективним сюзеренітетом*. Літописи містять підтвердження (щоправда, нечасті) дієвості такої системи влади.

Яскраве свідоцтво на користь існування порядку колективного володіння і управління південною Руською землею містить «Слово о полку Ігоревім». Одно з центральних місць знаменитої пам'ятки кінця 80-х рр. XII ст. посідає заклик співця до низки князів захистити Руську землю від хижих половецьких ханів. Автор починає його зверненнями до володимиро-суздальського князя словами: «Великий княже Всеволоде! Не мыслию ти прилетети издалеча, отня злата стола поблюсти?». Далі автор «Слова» звертається до інших сильних государів Русі, серед них – до Рюрика і Давида Ростиславичів, Ярослава Галицького, Романа Волинського, із закликом захистити Київ і Південну Русь.

Довгий час історики й літературознавці не могли задовільно пояснити звернення співця «Слова» до багатьох князів з різних земель Русі з вимогою йти до Києва й захищати великокнязівський «золотий стіл» – при тому, що він мав законного государя, великого князя Святослава Всеволодича. На наш погляд, у наведених словах автора пам'ятки проглядає якраз система колективного сюзеренітету Ярославичів над Києвом і південною Руською землею. Всі ті князі, як свідчать літописи, мали невеликі (часто символічні) володіння в південній Руській землі, головним чином на півдні Київщини, і за них були зобов'язані обороняти її від ворога, насамперед половецьких ханів.

Із структурою колективного сюзеренітету в другій половині XII ст. співіснувала інша: давня система дуумвіратів. Звичайно такі дуумвірати становили глави найсильніших князівських родів. Так, у 1181–1194 рр. у Південній Русі успішно діяв дуумвірат Рюрика, глави роду Ростиславичів, князя південної Руської землі, й Святослава Всеволодича, чільного представника роду чернігівських Ольговичів. Дуумвірат встановив рівновагу політичних сил, значною мірою стабілізував внутрішньополітичне життя і певною мірою сприяв зміцненню оборони країни від половців. Під проводом Святослава і Рюрика було проведено кілька переможних походів углиб Половецького степу (1183, 1185, 1190, 1191), що послабили небезпеку для Русі з боку кочовиків Надчорномор'я.

Не варто розглядати часи роздробленості на Русі лише як добу послаблення соціально-політичних та інших зв'язків у державі. Вона проходила у взаємодії й змаганні відцентрових і доцентрових сил. Сепаратизму панівної верхівки земель і князів протистояли наростання економічних і культурних зв'язків, що робиться особливо помітним з 60-х рр. XII ст., а також ідейні чинники: ідея спільності всіх східних слов'ян, що становили населення Київської Русі та ідея спільної для всіх них Руської землі – народу, країни, держави, мови.

З початком XIII ст. відцентрові процеси в країні посилювалися, але держава збереглася. Хто знає, як би проходило політичне й суспільне життя Давньоруської держави в середині – другій половині XIII ст., якби вона не загинула під страшним ударом «тьмочисленной» кінноти хана Батия в 1237–1241 рр.

2. Суспільство. Стани і прошарки

Давньоруське суспільство було динамічною і здатною до еволюції спільністю. Воно складалось і розвивалось протягом всього часу існування Київської держави (кінець IX – 30-ті рр. XIII ст.). Однак найдавніші літописні звістки містять замало відомостей для докладного уявлення про стан і структуру східнослов'янської спільноти часів зародження і перших кроків поступу Давньоруської державності. Чи не перші писемні свідчення про це містять тексти русько-візантійських угод 911 і 944 рр., вписані до «Повісті временних літ». У першій із них згадуються великий князь Руський Олег, «светлые и великие князья, иже суть под рукою его», та великі бояри, в другій – ще й «всякое княжье» і «все люди Рускыя земли»⁴.

«Світлі й великі князі» та «всякое княжье» – то вожді племінних союзів і князів, вони разом із боярами та старшими дружинниками становили панівну верству Русі. Та в структурі східнослов'янського суспільства ще дохристиянської доби багато значили «старці». В оповідці Нестора про княжіння Володимира Святославича не раз згадуються «старці», котрі належали до верхівки давньоруського суспільства. Літописець ставить їх поряд із боярами. Сучасні вчені вважають, що старці були племінною знаттю, якій князь доручав судово-адміністративні обов'язки. Джерела називають для кінця X – початку XI ст. ще й такі групи людності, як «кращі мужі» й «стара чадь», що входили до родоплемінної верхівки, яка поступово вливалась до панівної верстви давньоруської спільноти.

В угодах Русі з Візантією першої половини X ст. не згадані дружинники, котрі належали до привілейованого стану населення східнослов'янських земель. Проте, як мовилось, вони відіграли одну з головних ролей у створенні державності, яку історики назвали «дружинною». У літописі дружинники виступають з першої появи на його сторінках як активна сила, що впливала на всі боки суспільно-політичного життя, а то й відігравала у ньому вирішальне значення. Дружина була продуктом зародження і розвитку елементів державності на Русі. В руках государя вона являла собою засіб примусу і управління, збирання данини, захисту власних інтересів і населення країни від ворогів. Дослідники наводять численні докази того, що найчисленніші і найсильніші контингенти дружинників зосереджувались на Середній Наддніпрянщині. А це засвідчує конструктивну діяльність дружини в добу становлення східнослов'янської державності навколо Києва.

Взаємини між князем і дружиною були важливі не стільки самі по собі. Вони можуть пролити світло на певні особливості її соціального стану й політичного устрою. Свічення про це запозичені переважно з відбитих у літописі фольклорних джерел, через що їм властиві хронологічна нечіткість й ідеалізація князівсько-дружинних стосунків.

Літописні відомості про відносини між князем і дружиною беруть початок з часів князя Ігоря, після 912 р. Та й саме слово «дружина» з'являється в джерелах досить пізно, в описі походу цього князя на Греків 941 р. Так сталося не випадково і може свідчити про зрослу роль дружинників в тодішньому суспільстві і про початок перетворення її верхівки на елементарний апарат державного управління і раду при государі.

У ході другого походу на Царгород у 944 р. Ігор «созва дружину и нача думати» з приводу пропозиції візантійського імператора укласти мир. Дружинники

запропонували своєму князеві взяти запропоновані греками золото й паволоки і «не воевати их [греків]», і «послуша ихъ Игорьъ» («Повість временних літ»). Як бачимо, дружина, по суті, вирішує питання війни і миру в недостатньо згуртованій державі Ігоря. Як дотепно зауважив В.І.Сергеевич, «дружині не можна наказувати, її слід переконувати». Так діялося, слід гадати, до встановлення ранньофеодальної монархії на Русі в останні роки князювання Володимира Святославича.

У літописі Ігор має вигляд залежного від своєї дружини князя. А це означає, що в його час державна влада не була ще достатньо сильною й організованою, а сам він не мав авторитету серед воїнів, на відміну від свого попередника Олега. Ігор слухається дружинників у всьому, і не лише у найважливішій державній справі – підписання миру з Візантійською імперією. Дружина спонукує князя піти в останній, згубний для нього похід за древлянською даниною.

Государі Русі другої половини X ст. Святослав та Володимир зображені в літописі як справжні дружинні князі, це при тому, що обидва мали сильний і незалежний характер. Таким виступає Святослав у розповіді джерела за 964 р. про початки його самостійної державної діяльності (коли він перейняв владу від матері Ольги). Його дружина в усьому слухається свого князя, але й він рахується з її думкою та цінує її. Так, на умовляння Ольги хреститися Святослав з ніяковістю відповідає: «Како аз хочю ин законъ приятии един? А дружина моа сему смеятися начнуть!». Она же рече ему: «Аще ты крестишися, вси имуть то же створити!». Он же не послуша матере...» («Повість временних літ»). Можливо, Святослав Ігоревич не розумів важливості прилучення до універсальної світової релігії, як це розуміла його державна матір... Але й якщо розумів би, то все одно не міг зважитися здійснити такий важливий крок без ради з своєю дружиною, певна річ, з її верхівкою.

Охоче й докладно розповідає «Повість временних літ» про увагу і любов Володимира Святославича до своєї дружини. Маю на увазі епізод із заміною дерев'яних ложок на срібні. Розповідаючи про учти, що їх влаштував Володимир у своїй гридниці, літописець сповіщає: «Егда же подъпьяхуться [дружинники], начъняхуть роптати на князь, глаголюще: «Зло есть нашим головам: да нам ясти деревяными лъжицами, а не сребряными». Се слышав Володимер, повеле исковати лжице сребрены ясти дружине, рек сице, яко: «Сребром и златом не имам налести дружины, а дружиною налезу сребро и злато, якоже дед мой и отец мой доискася дружиною злата и сребра».

Поза сумнівом, книжник вписав до свого тексту уривок дружинного фольклору, мабуть, якоїсь пісні, що нею воїни оспівували свого пана, не забуваючи при тому про себе. Навряд чи подібний епізод взагалі мав місце, і не лише у стосунках Володимира з дружиною, а й його попередників. Для нас є важливою донесена джерелом суспільна думка, за якою князь із дружиною були немовби єдине ціле. Як зауважив М.С.Грушевський, відносини між князем і дружиною були й службові, й неформальні, теплі, вона поділяла успіхи й неуспіхи князя. Адже дружина була головною підпорою княжої влади. Йому, крім дружини, не було на кого покластися. Тому радитися з дружиною, тримати її в курсі своїх планів вимагали не тільки амбіція або інтереси дружини, а й інтереси самого князя.

Дружинники не лише воювали за свого князя, а брали участь у придушенні народних виступів, були охороною свого государя. До дружини входили також бо-

яри, члени княжої адміністрації, котрі таким чином нобілізувалися, якщо не були особисто вільними й незалежними людьми. Серед дружинників виробився кодекс честі, служба князеві була почесним обов'язком, а випадки залишення дружинником свого пана були надзвичайно рідкісними.

У світлі джерел за X–XIII ст. ієрархічну структуру давньоруського суспільства можна уявити як піраміду, вершину якої становили князі. Спочатку Русь була в руках великого князя київського (X – перша половина XII ст.), а з середини XII ст. утворюються княжі земельні династії: Мономашичі, Мстиславичі, смоленські Ростиславичі, Ольговичі, Давидовичі, галицькі Ростиславичі. Вони поступово обростають земельними володіннями і утверджуються в землях, що становили державу. Далі князівства діляться на волості, в яких сиділи удільні князі. Київський та інші князі вели перед в соціально-економічному житті Русі. Вони зосереджували в своїх руках управління землею, законодавчу і судову владу, збирали данини і мита. Члени панівного класу стояли у феодально-ієрархічній системі, започаткованій у роки князювання Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.).

Наступну й набагато численнішу категорію панівної верстви становили бояри. Основних джерел формування цієї верстви панівного прошарку було два. Переважна частина боярства виросла з родоплемінної знаті, що осідала на землю або з ласки князя, або на власний ризик. Іншим джерелом складання боярства були надання великого князя й місцевих князів, починаючи з 40-х рр. XII ст. Бояри з часом перетворилися на великих землевласників. Літописи й інші джерела, зокрема археологічні, доводять, що боярство було соціально диференційоване. Так, літописці поділяють київське і галицьке боярство на великих і малих. Подібно до князів, великі й багаті бояри мали своїх васалів з числа малого боярства і дружинників. Верхівка дружини також перетворювалась на боярство, зливаючись із ним.

Бояри не було соціально однорідними, і це позначалося на роді їх занять. З великих бояр виходили дворські (керівники княжого двору), тисяцькі, що були військовими урядовцями, часом начальниками міста чи округи, печатники (канцлери). Малі бояри стояли на нижчих сходинках княжого апарату. Вони були соцькими, десяцькими, дворецькими, тіунами, огнищанами. Близько до бояр стояли дружинники, старші серед яких перетворювались на тих же бояр. Боярство було динамічним станом, постійно розшаровувалося, переходило від цивільного життя до військового, хтось збагачувався. Хтось зубожів, перетворюючись, подібно до князів, на ізгоїв.

Основну масу населення становили селяни, яких давньоруські джерела зневажливо називають смердами. Значна їх частина мала своє господарство і землю, худобу, вони жили в княжих селах і платили данину государю. Добрі господарі піклувались про своїх селян, які приносили їм добробут. Володимир Всеволодич Мономах у «Повчанні» згадував: «И худаго смерда и убогыє вдовице не дал есмь силным обидети»⁵. А новгородського князя Мстислава Всеволодича 1136 р. позбавили престолу також і за те, що «не блюдетъ смерд».

Феодально залежними людьми були також челядь, холопи, закупи, рядовичі, наймити, ізгої. Челяддю називали головним чином людей рабського стану, що звичайно використовувались у хатньому господарстві. Коли їх садовили на землю, вони робились смердами. Так само холопи перебували в повній залежності від свого пана. Вони працювали в ремісничому й сільськогосподарському виробництві,

залучались до торгівлі. Й ті, й інші часто були охороною бояр. Изгоями називали людей, котрі втратили зв'язок із своїм соціальним середовищем. Їх позбавили землі й засобів виробництва. Нарешті, феодально залежними виробниками були й вотчинні ремісники, що жили в садибах феодалів. З перебігом часу вотчинних ремісників володільці переселяли в міста, де вони працювали на міських дворах своїх панів. Суспільно-правове становище цих груп давньоруського населення відбите в Правді Руській і літописах.

Великий інтерес учених здавна викликали ізгої. У Правді Руській XI ст. вони згадуються серед неповноправних людей, здебільшого селян. У джерелах XII – першої третини XIII ст. ізгої згадуються серед осіб, котрі перебувають під церковною юрисдикцією і мають коритися єпископові. Більшість ізгоїв порвала з сільською общиною. Изгойство було масовим явищем, Літописи пишуть про цілі села ізгоїв. Вони потрапляли в залежність від землевласника і, як правило, переходили до стану смердів. У грамоті смоленського князя Ростислава Мстиславича 1150 р. вони виступають як феодально залежні селяни.

Особливе місце в давньоруському суспільстві посідали князі-ізгої. Ними прозвали князівських дітей і онуків, котрі втратили землі й майно внаслідок смерті батьків і дідів. Вони боролись за оволодіння родинними землями, що викликало нерозуміння і спротив з боку старшого покоління Рюриковичів, адже на Русі здавна діяв родовий порядок заміщення княжих столів («лествичное восхождение»), коли престол передавався від старшого брата до молодшого за віком. Изгої ж з 60-х рр. XI ст. почали із зброєю в руках обстоювати «отчинний» порядок передання столів. Вони не бажали чекати, коли перемруть їх дядьки, старше покоління княжого роду.

В 40-х рр. XII ст. Давньоруська держава вступає в смугу удільної роздробленості. Історики пояснюють це явище загальним соціально-економічним поступом суспільства, коли окремі частини країни вирости й не бажали у всьому коритись київському осередковій владі. Князі-Рюриковичі й вотчинники-бояри, насамперед у віддалених від південних степів землях, перестали бути зацікавленими в об'єднанні сил і спільних походах на ворога, насамперед на половців. Бо, не пускаючись у небезпечні воєнні акції, вони одержували гарантовану й постійну ренту від феодально залежної людності. Київський центр на чолі з великим князем навіть став заважати їм у проведенні власної внутрішньої та зовнішньої політики.

Усупереч поширеній серед істориків думці про буцімто вирішальну роль землеволодільців-бояр у розкручуванні колеса роздробленості, вбачаю одну з основних її причин саме в діяльності князів-ізгоїв. Адже в джерелах відсутні відомості щодо порядку передання землі й іншого майна у родинах бояр. Та непрямі їх звістки переконують у тому, що бояри успадковували свої маєтності винятково за отчинним правом, від батька до сина.

Незабаром по смерті Ярослава Володимировича (1054) серед його онуків почали з'являтися ізгої. У 1057 р. помер його молодший син В'ячеслав, і його син Борис нічого не одержав від київського князя Ізяслава. Через три роки сконав Ігор Ярославич, його сини також перетворились на ізгоїв. Полку ізгоїв прибуло по смерті Святослава Ярославича в 1076 р., котрий останні три роки просидів на київському престолі. Його дев'ятеро синів у мить перетворились із спадкоємців

головного руського стола на безземельних княжичів. Особливо гостро переживав своє суспільне падіння другий за народженням Святославич – Олег. Він одним із перших узявся за меч серед покоління князів-ізгоїв другої половини 70-х рр., піднявшись проти самого великого князя київського. Борис В'ячеславич також спробував взяти собі батьківську отчину – Смоленську землю. Він об'єднався з Олегом Святославичем, і вони спробували відібрати Чернігівське князівство у Всеволода Ярославича. Справа закінчилася кривавою битвою на Нежatinій Ниві поблизу Чернігова, в якій загинув і Борис, і великий князь київський Ізяслав.

Кончина Всеволода Ярославича (1093), котрий став київським государем по Ізяславу, викликала хвилю усобиць з боку ізгоїв. Олег Святославич знову захопив Чернігів. Київському князю Святополку Ізяславичу в союзі з Володимиром Мономахом, переяславським князем, вдалося вгамувати ізгоїв. Та поступово вони обзавелися землями, перестали воювати з владою, зміцнювали своє становище у батьківських волостях. Склалися княжі клани, що намагалися вийти з-під руки великого князя київського (Мономашичі, Мстиславичі, Ростиславичі, Ольговичі, Давидовичі) і поступово досягали цього. Так Давньоруська держава вступила в смугу удільної або феодальної роздробленості.

Визначну роль у суспільно-економічному житті держави відігравало населення великих і малих міст. Воно складалося переважно з ремісників, торгових людей, духовенства, слуг, що були особисто вільними людьми, а також холопів, челяді, закупів, рядовичів та ін., що перебували в залежності від князя, бояр і старших дружинників. Соціальний склад міщан був строкатий, вони утворювали дві основні великі спільності: аристократія й багатії та низи. Між ними перебував «середній клас». У центральному районі будь-якого чималого міста жили князь і бояри, багате купецтво, заможні ремісники, духовенство. Їм належали просторі будинки з садибами, до яких входили господарські приміщення і будинки челяді й холопів, а також залежних від пана ремісників. Княжі палаци бували кам'яними, оздобленими фресками, майоліками та різьбленим деревом. Середні шари городян мешкали в скромніших будинках, біднота тулилася в хижках, часом у напівземлянках.

Городяни з давнього часу були горючим матеріалом у всіх міських заворушеннях і повстаннях. «Повість временних» літ під 1068 р. розповідає про одне з перших повстань городян проти князя Ізяслава. Троє старших синів Ярослава Ізяслав, Святослав і Всеволод вийшли назустріч величезній половецькій орді, що вперше напала на Русь, і зазнали нищівної поразки на Переяславщині. Князі з дружинами і військом прибігли до Києва, де городяни почали вимагати від них зброю, щоб дати відсіч кочовикам. Київський князь Ізяслав відмовив, побоюючись, щоб вони не звернули зброю проти нього. Тоді кияни вигнали Ізяслава, посадили на його місце визволеного ними з «поруба» (в'язниці) полоцького князя Всеслава. Лише наступного року з польською допомогою Ізяслав зміг повернутись до Києва, жорстоко помстившись на городянах. І надалі київське віче (виборний орган самоуправління) неодноразово скидало і ставило собі князів.

З перебігом часу давньоруське суспільство робилося поліетнічним, до нього вливалися вихідці з інших етносів: угро-фіни, алани, печеніги, далі торки і половці. Звичайно вони ставали громадянами країни, вступаючи до княжих дружин і до війська. Такий вигляд має соціальна характеристика давньоруського суспільства, що малюється письмовими та матеріальними джерелами X–XIII ст.

3. Земельна власність. Праця, данини і повинності селян

За свідченнями давньоруських джерел, головним чином літописів, спершу головними і єдиними володільцями землі були племінні вожді, згодом (з кінця IX ст.) – київський князь. Історики вважають, що первинно вона перебувала у колективній власності панівного прошарку, а саму земельну власність уособлювали вожді союзів племен і князів, далі київський государ. Це відбилося у суспільній правосвідомості. Таке землеволодіння можна назвати корпоративним або державним. Головним методом експлуатації земельних угідь було стягання данини, і не лише за доби існування Давньоруської держави, а й у додержавні часи, ще в родо-племінному суспільстві.

Різниця між родоплеменним і феодалним землеволодінням полягає в тому, що феодално повинне було обов'язково давати володільцю продуктову, відробіткову або грошову ренту. Разом із тим не варто забувати, що окремі земельні наділи частково або повністю перебували у власності селян, залежних від родових і племінних старійшин, згодом від князів і феодалів. Про реальну феодалізацію Русі можна говорити лише з часу появи індивідуального великого земельного володіння, княжого і боярського. Таке давньоруське суспільство мусило бути організовано за феодалним принципом, коли всередині панівного прошарку обов'язково існують ієрархічні відносини: сюзеренітет – васалітет⁶.

Переростання колективної (корпоративної) земельної власності на індивідуальну було закономірним наслідком суспільно-економічного поступу в різних країнах і суспільствах середньовічного світу. Згідно з уявленнями давніх германців, вся добыта силою зброї земля вважалась власністю племені та його вождя. Та мірою того, як влада вождя перетворювалась на королівську (князівську чи ін.), всі землі, що перебували у користуванні общинників, почали розглядатись як королівські володіння. Складання і кристалізація прав государя на землю, луки й ліси відбувалися повільно і були непомітними для сучасників, котрі ще довго по тому не бачили різниці між його володіннями і власністю племені. Подібне відбувалось і в східнослов'янському середовищі наприкінці IX, X і на початку XI ст. А вже на другу половину XI – початок XII ст. з'являється землеволодіння князівське (домініальне), боярське і церковне, що ґрунтувалось на привласненні додаткового продукту, виробленого працею залежного селянства і посаджених на землю холопів.

За висновками істориків, на Русі форми великої власності розвивались шляхом «окняжіння» земель і обкладення вільних общинників даниною, що поступово переростала на феодалну ренту. Приватна не князівська земельна власність складалася головно за рахунок розшарування сусідської общини, з якої виділялися селяни, що мали добрі наділи, частина яких із часом перетворилася на феодалів, а також шляхом земельних пожалувань васалам, спочатку з боку князів, а далі й бояр. У феодалному суспільстві у землевласників переросли й племінні вожді, котрі зуміли пристосуватись до нових умов життя.

Для того щоб стала можливою індивідуальна велика земельна власність, необхідні були поряд із соціально-економічними чинниками серйозні зміни в суспільній свідомості, виникнення норми приватного землеволодіння в звичаєвому праві. Подібна норма почала зароджуватися на Русі незадовго перед вокняжінням Володимира Святославича (978), а через сто й більше років стала головною пра-

вовою підвалиною зародження спочатку княжого, а далі й боярського приватного землеволодіння.

Літописи, пам'ятки права й княжі грамоти з другої половини XI ст. віддзеркалюють зростання великого землеволодіння панівної верстви. У джерелах згадуються села князів, бояр і монастирів. Вже Правда Ярославичів 1072 р. змальовує нам сформовані князівські й боярські маєтності, а літописи за другу половину XII ст. неодноразово пишуть про феодалні володіння й села.

Князі й великі бояри в другій половині XI – XII ст. вели власне господарство, що часом вражає своїми розмахом і багатством. У Київському літописі за 1146 р. принагідно описані маєтності чернігівських князів Ольговичів. Їх суперник Ізяслав Мстиславич під час усобиць на Русі забрав у них табун коней у 4 тис. голів, в «Ігоревім сільці» було захоплено величезну кількість харчів: вина, меду, збіжжя, а також заліза, міді, зброї. На околиці села стояло 900 стогів сіна. А в Путивлі, на дворі Святослава Ольговича, люди Ізяслава взяли 500 берківців меду, 80 корчаг вина, багато різних цінностей і 700 чоловік челяді, що працювала на свого пана. Київ, Чернігів, Любеч, Галич, Володимир Волинський, Переяславль та інші значні міста Південної Русі були оточені княжими, боярськими і церковними селами. Повсюдно в державі зростало велике землеволодіння.

З літопису відомо, що однією з початкових форм експлуатації землі в Давньоруській державі дофеодалної доби було «кормління», коли князь дарував васалові право збирання данини або її частини на свою користь з тієї чи іншої волості без права володіння самою волостю. Так, князь Ігор віддав у кормління землі племінних об'єднань древлян і уличів своєму ближньому воєводі Свенельду. Це викликало невдоволення княжих дружинників, котрі з обуренням мовили своєму князеві: «Се дал еси единому мужеве [занадто] много»⁷. Йшлося про збирання людьми Свенельда так званого полюддя.

Отже, першим засобом господарського освоєння земель було «полюддя»: поїздки княжих і боярських дружинників у підвладні землі для стягання данини і годування там за рахунок населення доти, доки данина не буде зібрана. У творі сучасника Ігоря (912–944), візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією», описано збирання полюддя на Русі в ті часи. На думку багатьох істориків, полюддя як форма одержання ренти в Давньоруській державі в той час доживало останні десятиліття, бо не відповідало новим суспільним реальностям. Полюддя годувало государя й княжу дружину протягом половини року, накопичувало запаси продовольства на другу його половину. Навіть коли полюддя в часи Володимира Святославича було в основному замінено даниною, його продовжували збирати навколо Києва для потреб дружини.

У своєму трактаті імператор відобразив враження очевидців, що бували на Русі за часів Ігоря: «Коли настає місяць листопад, тоді їхні архонти [князі] виходять з усіма росами з Києва і відправляються в полюддя, що іменується «кружлянням». Вони збирають полюддя в оточуючих Київ землях древлян, сіверян, кривичів та ін. «Годуючись там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане лід ні річці Дніпро, повертаються до Києва». Там вони «беруть свої моносили [однодеревки, довбанки], споряджають їх і прямують до Романії [Візантії]»⁸.

В іншому місці своєї праці Константин умістив розділ «Про росів, що відправляються з моносилами з Росії до Константинополя», в якому докладно розпо-

відає про підготовку і здійснення такої подорожі. Він пише про те, що біля Дніпра в Києві збираються люди з усіх кінців Русі, зокрема із Новгороду, де сидів син Ігоря Святослав, щоб далі вирушити на південь. Залежні від київського князя східні слов'яни, що живуть вище Києва вздовж Дніпра, писав він, виготовляють під час зими човни-однодеревки і сплавляють їх до Києва, де й продають княжим людям і купцям. На тих човнах купці спускаються до моря, долаючи численні пороги. Діставшись острова Березань, вони перебираються в Дністер, а звідти, дочекавшись сприятливої погоди, – в Дунай. Потім купці прямують морем до Візантії.

Полюддя було насильницькою і по самій своїй суті ненормованою формою данини. Князі й дружинники збирали його на власний розсуд, не гамуючи власних апетитів, що часто призводило до протестів селян. Саме під час стягання полюддя у Древлянській землі був забитий тамтешніми людьми київський князь Ігор Старий.

Полагодивши стосунки з Візантією, князь Ігор вирішив поповнити свою скарбницю й задобрити дружинників. Він «іде в Древа [Древлянську землю] в дань, и примышляше к первой дани, и насиляше им и мужи его. Возьмав дань, поиде в град свой. Идущу же ему въспять, размыслив, рече дружине своей: «Идете с данью домови, а я возвращаюся, похожу и еще». Пустити дружину свою домови, с малом же дружины возвращатися, желая больша имения». Судячи з наведеного фрагмента «Повісті», все ж таки, хай в ідеалі, існували бодай приблизні норми стягання полюддя з сільського населення, які порушив київський государ. Та й древлянська данина, певно, була лише частково віддана Свенельдові, а інша частина, мабуть, належала самому князеві. Адже коли Ігор перший раз рушив у полюддя, древляни не противилися насильствам його дружинників.

Прихід князя за даниною вдруге порушив усі домовленості між ним і древлянською племінною верхівкою. Як писав Б.О.Рибаків, «данина, очевидно, була здавна тарифікована, бо Ігор збільшив її, примисливши нові побори до «першої данини». Коли ж Ігор з'явився знову, «желая больша имения», сталася красномовна консолідація всіх шарів населення: проти київського князя виступають древляни та їхні племінні вожді на чолі з «князем князів» Малом: «Слышавше же деревляне, яко опять идетъ, сдумавше со князем своим Малом: «Аще ся въвадитъ волк в овце, то выносятъ все стадо, аще не убьютъ его... И послаша к нему, глаголюще: «Почто идеши опять? Поимал еси всю дань». И не послуша их Игорь, и вышедше из града Изькоростеня древляне убиша Игоря и дружину его: бе бо их мало».

Порівняння Ігоря з вовком показове і характерне для менталітету древлян і взагалі східних слов'ян. У ньому відбилася зіткнення двох начал в становленні державності, двох поглядів на сутність княжої влади. Можливо, древляни бачили в полюдді насамперед ритуал, освячений звичаєм, воно було, на їх думку, законне, і коли князь перший раз прийшов за даниною, він був у безпеці, хоча й творив насильства. Ігор же дивився на полюддя прозаїчно, як на засіб збагачення. Обидва погляди не могли суміститися, що й призвело до трагічного фіналу.

Древляни розглядали вбивство Ігоря як законну й виправдану обставинами акцію. Пізніше вони скажуть Ользі: «Мужа твоего убихом, бяше бо муж твой аки волк восхищая [расхищая] и грабя, а наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьску землю». «Повість временних літ» глухо нотує мученицьку смерть Ігоря, не наводячи жодних подробиць. А от візантійський історик Лев Диякон у шостій

книзі своєї «Історії» пише, згадуючи смерть Ігоря: «Відправившись у похід на германців, він був узятий ними в полон, прив'язаний до стовбурів дерев і розірваний навпіл»⁹. Історики, котрі вивчали життєвий шлях Ігоря, дивувались, чому Лев Диякон назвав древлян германцями. При цьому дехто думав, що історик знав про відособленість древлян (на мій погляд, уявну) від інших союзів племен і намагався її підкреслити. Можна запропонувати простіше пояснення: Лев Диякон знав, що древляни, подібно до давніх германців, сиділи в непролазних лісах, тому їх можна було назвати германцями.

Полюддя збирали й пізніше Ігоря. Згідно з розповіддю «Повісті временних літ», Володимир Святославич «раздая грады» кращим своїм дружинникам варягам, що можна тлумачити як свідоцтво того, що їм надали гради із землями в кормління, що здійснювалося методом стягання полюддя.

У часи Володимира приватне землеволодіння ще не почало народжуватися, хоча в суспільній свідомості князь, певно, вже вважався верховним власником держави і всього її майна, отже, й землі. Для цього тоді ще не визріли суспільно-економічні умови. Надзвичайно багато значила народна традиція, що стримувала рух уперед. Літописні слова: «И живяше Володимер по усмотренью отню и дедню» були, на мій погляд, не лише даниною старим фольклорним і літературним кліше, а й відбиттям реальностей соціального життя тих часів.

Після смерті Ігоря Ольга жорстоко придушила повстання древлян проти київської влади. Ольга пішла «по Дервьстей земли с сыном своим и с дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища ее и ловища». У пізніх літописних ізводах сказано, що після знищення Іскоростеня «Ольга возвратися къ Киеву и уготова войско». Наступного року («пребывши [в Києві] лето едино») вона «иде... Новугороду, и уставы по Мьсте погосты и дани и по Лузе оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли, знамянья и места, и погосты... и по Днепру перевесища и по Десне. И есть село ее Ольжичи и доселе» (Літопис Нестора).

«Повість временних літ», отже, зберегла нам дорогоцінні відомості про організацію княжого доменіального господарства середини X ст. В джерелі увесь час підкреслюється володільницький характер установлень Ольги. У переможений Древлянській землі встановлено княжий порядок, накладена тяжка данина, визначені повинності, «уроки» і «устави», тобто судові збори і мита. Щоб зробити безпечним стягання данини, княгиня встановила свої становища, опорні пункти при збиранні полюддя. Визначено також межі княжих мисливських угідь – «ловищ», за порушення яких трьома десятками років пізніше внук Ольги Олег убив варяга Люта Свенельдича. Встановлюється своєрідний каркас княжого домену, що ста роками пізніше буде закріпленний на сторінках Правди Руської.

Доменіальні володіння київського князя вказані Нестором не лише на Дніпрі й на Десні, а й на руській Півночі, в Новгородській землі, по річках Мсті та Лузі. Поряд із погостами* названі стоянки (опорні пункти княжої влади на місцях), місця промислу, що давали мед, віск і хутра, а також «знаменія» (знаменні борті), мисливські угіддя й «места», можливо, головні рибні місця. Щоб ця владна систе-

* Погости – осередки округ, на які була поділена країна. У погостах діяли ринки збуту зібраного княжими дружинниками збіжжя, інших продуктів землеробства, скотарства і промислів. Там, певно, зберігалось стягнене під час полюддя, ще не відвезене до Києва.

ма діяла, урядовцям Ольги необхідно було розмежовувати угіддя, охороняти межі заказників і призначити людей, котрі б організовували їх використання.

Історія з придушенням древлянського повстання, попри всю її фольклорну легендарність, показала, що державна структура Русі в часи Ольги залишалась неміцною. Зміна князя в Києві призводила до відпадиння від держави сильних союзів племен і племінних княжінь. По смерті Олега (911) древляни вийшли з покори, Ігор було приборкав їх, але потім став жертвою своєї ненаситності у Древлянській землі.

Найбільш примітивна і насильницька форма данини – полюддя – одвічно залишалась ненормованою, а його стягання велось шляхом «примучування» і безмежного визиску сільської людності. Тому Ольга вжила рішучі заходи щодо встановлення норм, бодай тоді приблизних, збирання полюддя. Завдяки організації погостів, стоянок, «знаменій», «мест» тощо була значною мірою централізована Руська держава. Можна вважати князювання Ольги в Києві другим етапом формування давньоруської державності (перший припав на княжіння Олега й Ігоря). Так само, як і землеволодіння, данини й повинності залежної людності були дійсно усталені з настанням феодальних відносин на Русі. Це сталося у часи князювання Володимира Святославича (978–1015).

Як відомо, в східнослов'янському і давньоруському суспільствах земля була головним багатством і засобом виробництва. Споконвіку вона перебувала у власності громад (общин). Общинна земля поділялась на індивідуальні наділи, якими користувались члени громади, й на оброблювану ними спільно. До останньої належали луки й пасовиська. Та з неминучим майновим розшаруванням суспільства громадська земля і права збирати з общинників данину були захоплені племінною знаттю. Натуральні повинності вільних землеробів і скотарів на користь общини поступово перетворилися на феодальні. Джерела (здебільшого літописи) застали заключну фазу цього тривалого процесу. Приблизно наприкінці IX – першій половині X ст. право стягання данини перейшло від племінної верхівки до київського князя як єдиного і верховного сюзерена.

Протягом IX – першої половини XI ст. на Русі на ґрунті розкладу первісно-общинних стосунків виникли феодальні відносини, а родоплемінна верхівка більшою частиною перетворилася на феодалів. Влада насильницьким чином зробила общинників феодально залежними виробниками матеріальних благ, вони ставали об'єктами феодальної експлуатації.

Починаючи з часів Володимира Святославича, полюддя як засіб одержання ренти відходить на другий план, замінюючись продуктовою, відробітковою і грошовою данинами. Розповідь «Повісті временних літ» про посадництво Ярослава Мудрого в Новгороді Великому під 1014 р. розкриває характер і розміри данини, яку збирав він у підвладній йому землі: «Ярославу же суццю Новегороде, и уроком [данину] даюццю Киеву две тысяче гривен от года до года, а тысячу Новегороде гридем [дружинникам] роздаваху». Можна думати, що йшлося про збирання полюддя. Та вже в ті роки складалася система нормованих данин, за збиранням яких слідували княжі чиновники і міністеріали (слуги).

Система обкладення даниною селянських і міщанських господарств виникла в глибокій давнині. Літопис Нестора сповіщає під досить умовним 859 р.: «Имаху дань варязи из заморья на чюди и на словенех, на мери и на всех кривичех. А

козари имаху на полянех и на северех, и на вятичех, имаху по беле и веверице от дыма [будинку]». Подимна данина з часом перетворилася на земельну: від рала або плуга. Вона згадується в «Повісті временних літ» спершу під 964 р. Тоді Святослав перемиг військо сильного племінного княжіння в'ятичів і «рече вятичем: «Кому дань даєте?». Они же реша: «Козаром по щелягу от рала даем», після чого князь наказав платити данину йому («вятичи победи Святослав и дань на них възложи»). А в 981 р. його син Володимир знову «вятичи победи, и възложи на ня дань от плуга, яко же и отець его имаше». Такі данини сплачувалися зазвичай натурою: хутрами, медом, воском, збіжжям та ін.

Водночас існували данини грішми. Коли київський князь Володимир Святославич, занепокоєний, що в країні «умножишася зело разбоеве», вирішив жорстоко карати злочинців, проте єпископи і старці мовили йому: «Рать многа, оже вира, то на оружьи и на конях буди» («Повість временних літ»). Вони порадили государю стягати грошові штрафи (віри) й використовувати їх на утримання дружини. Вірами обкладалась людність в різних землях держави. За законом («Покону вірного»), княжі адміністратори одержували в них продукти і гроші, частину яких віддавали князеві.

Літопис відкриває нам ще одну форму повинності, ймовірно, поширену в землях племінних об'єднань, з яких складалась держава. Розказавши про включення союзу радимичів* до її складу, Нестор зауважує: «и платять дань Руси [радимичі], повоз везуть и до сего дне». Історики припускають, що повоз був державною повинністю, постачанням коней і возів для князя, його оточення і дружини в тих чи інших землях. Так само відробітковою рентою було виготовлення човнів і вітрил, влаштування княжих становищ. Данина на місцях збиралась племінною знаттю, змушеною ділитись з київським князем, котрий присилав за нею своїх дружинників. Однією з головних повинностей сільської й міської людності було будівництво міст, фортець, укріплень, гребель та інших споруд, що вимагали залучення великої кількості робочих рук. Для зведення велетенських валів Києва, Чернігова, Володимира Волинського, Галича доводилось збирати населення з усієї округи, а то й з усього князівства.

З перебігом часу все більше місце, поряд із продуктовою і відробітковою рентами, посідала грошова данина. У літописах XII–XIII ст. неодноразово згадуються такі побори. У жалуваній грамоті 1150 р. смоленського князя Ростислава Мстиславича (онука Володимира Мономаха), одному з монастирів названо близько 30 сіл і волостей, що мали сплачувати грошову ренту в розмірі 800 гривен, десята частина яких віддавалась смоленській єпископії. Історикам відомі такі грамоти Мстислава Володимировича Юр'єву монастиреві 1130 р., Святослава Ольговича новгородському софійському дому 1137 р., в бутність обох новгородськими князями.

Сільське господарство посідало головне місце в економічному житті Київської Русі. Воно спиралось на давні традиції й досягло на свій час високого рівня, не поступаючись перед землеробством і скотарством своїх слов'янських сусідів: Польщі, Чехії, Болгарії та ін. У сільській місцевості мешкала за середньовіччя абсолютна більшість населення (на Русі більше від 80%). Тому економічне життя й обсяг додаткового продукту визначались головним чином працею селян, землеро-

* Союз племен на території пізнішої Білорусії.

бів і скотарів. Вона, в свою чергу, спиралась на землеробські знаряддя й культури рослин, що вирощувались у ті часи. Відомості про це наука здобувала головним чином завдяки працям і знахідкам археологів.

Знаряддя праці селян-землеробів давньоруської доби були різноманітними і виготовлюваними з чималим умінням. Для оранки вони існували як ручні, так і тяглові. До останніх належали рала різних типів, однозубі, двозубів і багатозубі сохи. Вони дістались Київській Русі від східних слов'ян VI–IX ст. і поступово удосконалювались. Застосування цих знарядь залежало від характеру ґрунтів і різних методів їх обробки. Найбільш досконалим і поширеним орним знаряддям був плуг, що з'явився в лісостеповій зоні Русі близько кінця I тис. н. е. Плуг з перебігом часу поступово потіснив інші знаряддя оранки. На користь цього свідчать знахідки решток плугів у різних лісостепових землях. Застосовувались також борони, звичайно виготовлені з дерева. Поряд із тягловими знаряддями оранки вживались ручні землеробські: заступы, мотики, серпи й коси, про них часто згадують писемні джерела й звіти археологів. За призначенням і формою вони мало чим відрізнялись від сучасних. А для обмолоту хліба використовували ціпи. У «Слові о полку Ігоревім» кривава битва образно порівнюється з молотью за допомогою ціпів: «На Немизе* снопы стелють головами/, молотять чепа харалужными/, на тоце живот кладуть/, веють душу от тела». Згадуються ціпи й в історичних джерелах, і не в метафоричному, а в прямому значенні.

Названі й неназвані знаряддя землеробства стояли на європейському рівні свого часу і становили технічну основу давньоруського землеробства. До поширених на Русі зернових культур належали жито, ячмінь, овес, пшениця і просо. Кожна з них культивувалася у тих кліматичних умовах, які були найсприятливішими для неї. А найдавнішим і найбільш простим методом відновлення плідності ґрунтів, що застосовувався переважно в лісостепу, була перелогова система ведення землеробства. Вона з'явилась у східних слов'ян, імовірно, в першій половині I тис. н. е. одночасно із появою землеробських знарядь, здатних піднімати важкі, поросли травами землі. Перелогова система панувала в землеробстві південноруського лісостепу протягом усього I тис. н. е.

Письмові джерела, найперше літописи, неодноразово і найчастіше згадують жито і як найважливішу зернову культуру, без якої звичайно наставав голод, і як символ благополуччя родини, людей взагалі. Під 1024 р. «Повість временних літ» розповідає, що був голодний рік на Русі, тоді «идоша по Волзе вси людье в Болгары, и привезоша жито, и тако оживша». Це саме джерело в статті 1071 р. пише про повстання зголоднілого люду в Ростовській області, коли волхви, що очолили його, бивали багатих людей, відбираючи у них жито і рибу.

Еволюція агротехніки внаслідок загального соціально-економічного поступу Русі призвела до появи більш активних методів землеробства, за яких родючість ґрунтів відновлювалася селянами самим обробітком землі, її живленням, знищенням бур'янів тощо. Виникла парова система обробітку землі з двопільною і трипільною сівозмінами. Однак у лісових зонах країни ще довгий час по народженні

* У 1067 р. полоцький князь Всеслав Брячиславич захопив Новгород Великий, котрий йому не належав. Тоді троє Ярославичів – Ізяслав, Святослав і Всеволод – пішли на нього, розгромивши Всеслава на початку березня поблизу Мінська на р. Немизі й змусивши його до покори. Див.: Повість временних літ.

держави обробка землі залишалась підсічною (вогняною). Ліс вирубували, спалювали, що не лише звільняло землю для оранки, а й знищувало бур'яни і удобрювало ґрунт попелом. Випалені ділянки засівали і збирали з них врожай лише кілька років, після чого їх залишали необроблюваними на 10–20 літ.

Поряд із землеробством визначальну роль в економіці країни відігравало скотарство. Для пасовиськ використовувались луки, пойми, степи, перелогові землі й толоки. Взимку худобу годували сіном і підгодовували овочами і зерном. Велике значення скотарства в країні засвідчено Правдою Руською, що карала великими штрафами злодіїв, котрі крали домашніх тварин. Стада корів і табуни коней, отари овець і кіз становили велику частину багатств руських князів. Вище розповідалося про багатства чернігівських князів Ольговичів кінями і худобою. В свою чергу, в 1141 р. київський князь Всеволод (з Ольговичів) захопив південноруські міста, контрольовані Юрієм Долгоруким і «поима городаы Гюргевы [Юрія] Олговичь, и коне, и скоты, и овце, и товар [добро]»¹⁰. Такі події літописці зазначають неодноразово. Так Рюриковичі завдавали один одному великих матеріальних збитків, послаблювали військову силу суперника.

Одним із головних джерел добування продовольства на Русі було полювання на дикого звіра. Часом воно було пов'язано з великою небезпекою для мисливців, коли йшлося про великих і сильних звірів. Наприклад, велетенських биків-турів. Давньоруські письменники всіляко розписують мисливські подвиги князів, та й самі вони пишаються своїми звершеннями в лісах і степах. У першому світському творі Давньої Русі, «Повчанні» Володимира Мономаха, створеному, ймовірно, в другому десятилітті XII ст., літній вже князь із ностальгічною гордістю згадував: «А се тружахься, ловы дея... конь диких своима руками связал есмь в пущах 10 и 20 живых конь... Тура мя метала на розех и с конем, олень мя один бол, а 2 лоси, один ногами топтал, а другый рогома бол, вепрь ми на бедре мечь отъял, медведь ми у колена подъклада укусил, лютый зверь скочил ко мне на берды и конь со мною поверже. И Бог неврежена мя съблюде»¹¹. Той лютий звір, на думку деяких учених, не що інше, як рись.

Недарма Нестор порівняв свого героя Святослава Ігоровича із гепардом, благородною улюбленою твариною руських князів, яких використовували на «ловах» (полюванні) на оленів, сайгаків, диких коней. Чудовими мисливцями були Данило Романович Галицький (1201–1264) і його небіж Володимир Василькович (помер 1288 р.). У 1251 р. немолодий вже князь Данило проводжав своїх «воїв» на війну. «Едушю же ему... убив вепрев шесть, сам же убив рогатиною трех, а отроки его трех, и вдасть мяса воем на путь»¹².

Мисливодство забезпечувало руських людей не тільки м'ясом, а й хутром, ще й сировиною для ремісників. Шкурки хутрянних звірів були однією з головних статей експорту Русі до Візантії й країн Європи. Давньоруське законодавство охороняло права власності на мисливські угіддя, що були у власності общини або феодалів. На жаль, мисливські звершення простих людей Русі не відбиті в літературних пам'ятках.

Велику роль у давньоруському господарстві відігравало рибалство. Писемні джерела XI–XIII ст. неодноразово згадують рибу як один з головних продуктів повсякденного харчування. Археологи постійно знаходять у містах і поселеннях того часу кістки риб, серед яких зустрічаються рештки великих сомів вагою в кілька

десятків кілограмів. Рибу ловили переважно сітками і неводами, свідченням чого є масові знахідки глиняних і металевих грузил. Були у вжитку вудки і остроги, свідченням чого є археологічні знахідки крючків, блешень і поплавків.

Особливе місце в господарстві Русі відігравали мед і віск як у щоденному харчуванні, так і міжнародній торгівлі. Цей промисел називався бортництвом. Спочатку стихійно збирали дикий мед у дуплах лісових дерев, з часом бортями заволоділи заможні й владні люди, що пильно охороняли своє добро. Письмові джерела неодноразово згадують про привласнення чужих бортей, за що Правда Руська передбачала суворе покарання. Існували навіть невеликі ділянки бортних дерев, що також охоронялись законом. Одночасно Було поширено бджільництво у вуликах, що з'являються на Русі принаймні в X ст.

Отже, сільське господарство і промисли Давньої Русі забезпечували продуктами харчування, хутром і сировиною народ, роблячи можливим повноцінне життя селян і городян.

4. Міста

У наш час ніхто серед істориків не заперечує того, що процеси утворення міст були складовою частиною загального перебігу соціально-економічного розвитку суспільства східних слов'ян. На жаль, конкретні умови їх поступу від союзів племен і племінних князів до земель і князівств недосить ясно і чітко виявлені істориками. Тим часом, одним із головних чинників, що стимулювали цей поступ, був генезис міст і міського життя.

Дослідники неодноразово звертали увагу на значення міських центрів у тривалому процесі переростання племінного поділу суспільства у територіальний. Феодалізація східнослов'янської спільноти в IX–X ст. підштовхнула народження міст як ремісничо-торговельних, релігійних та адміністративних осередків. Тому історики давно цікавляться роллю міст і передуючих їм протоміст (чи зародків міст) у плинні феодалізації суспільства. Академік М.М.Тихомиров, котрий досліджував час і обставини складання міст на давньоруських землях, вважав XI ст. добою найінтенсивнішої їхньої появи та розвитку, зазначивши при тому, що цей процес був характерним для багатьох країн тогочасної Європи. Він бачив безсумнівний і прямий зв'язок між народженням міст і розвитком землеробства як основного заняття населення. Вчений віддавав належне й ролі ремесла й торгівлі у складанні міського життя, зазначивши, що наростання феодальних відносин викликало приплив сільських жителів до міст. З цим солідаризується більшість сучасних учених.

Вивчення часу і обставин зародження міських осередків на Русі ускладнюється різним розумінням серед учених поняття «місто». Більшість визначає його як центр ремесла і торгівлі, товарного виробництва і товарообміну. Місто мало бути обнесено оборонними спорудами. Б.О.Рибаків лаконічно сформулював визначальні ознаки феодального міста, якому притаманне «поєднання таких елементів: фортеці, дворів феодалів, ремісничого посаду, торгівлі, адміністративного управління, церков»¹³. Таке визначення загалом схвалено сучасними дослідниками. Зрозуміло, однак, що у формулюванні Рибаків йдеться про класичне феодальне місто, яке в цілому оформилось. Зрозуміло, що на початкових етапах складання майбутній город не мав усіх тих ознак. Якими ж були визначальні містоутворюючі показники?

Здебільшого історики виділяють серед них два головних: існування укріплень, що оточували поселення, й наявність торгово-ремісничого населення. Варто додати до цих ознак, що визначають протомісто, ще одну: перебування в такому поселенні представника влади, центральної чи місцевої.

Деякі медієвісти, погоджуючись із тезою, за якою міста виникали завдяки розвитку ремесла і торгівлі, думають, що міське життя з'явилося насамперед в осередках влади, тому що княжі й боярські замки неминуче робились центрами попиту на ремісничі вироби й сприяли торговельному обмінові. Завдяки цьому поруч із замком («градом» руських літописів) виростало ремісничо-торгове поселення («предградье»).

Існувало кілька головних шляхів розвитку ранніх доміських поселень (зародків майбутніх міст). Вони виростали: 1) із замків князів і бояр; 2) із ремісничо-торговельних селищ, торжків та ін.; 3) із міжплемінних центрів. Утім, учені, котрі дотримуються таких поглядів, зазначають, що складність і різноманітність шляхів виникнення міст на Русі залежали від різноманітності функцій феодального міста, отже, в час зародження і складання міст одні ознаки могли переважати інші, а справжньому давньоруському місту властива лише сукупність всіх цих ознак.

Видатний медієвіст О.І.Неусихін дійшов висновку, що середньовічне місто виникло внаслідок дії складних взаємно переплєтених процесів: соціальних, культурних, економічних і військово-політичних, і одразу виступило на історичну сцену у вигляді складного комплексу явищ. Справа була не в тому, що коренем, висхідною точкою зростання міста було якесь одне явище: ремісничий цех, ринок, замок тощо; якраз навпаки – всі сили розвитку, основні елементи, з яких утворилося місто, були закладені в його зародку¹⁴.

Таке розуміння сутності зародку міста відповідає свідченням матеріальних джерел VII–IX ст., що дають можливість судити про наявність уже у висхідному пункті основних елементів такого зародка: укріплень, ремісничого виробництва, торгу та ін. На користь цього свідчать наслідки археологічних досліджень південноруських міст, насамперед Києва і Чернігова. Разом із тим не виключається й одночасне, «разове», виникнення давньоруських градів. У ряді випадків археологічні розкопки дозволяють твердити про активне втручання княжої влади в їхню долю.

Можна пригадати форсоване будівництво міст і фортець на рубежах Русі з «диким полем» наприкінці X – на початку XI ст. Володимиром Святославичем для зміцнення південних кордонів. Під умовним 988 р. літопис Нестора оповідає: «И рече Володимер: «Се не добро, еже мал город около Киева». И нача ставити городы по Десне, и по Востри [Остру], и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне», забезпечивши у такий спосіб захист стольного града Русі від печенігів. Так само дбав про захист від набігів кочовиків його син Ярослав. Мине майже півстоліття по фортифікаційній діяльності Володимира, і те саме джерело засвідчить: «Ярослав поча ставити городы по Роси». Досі археологи знаходять сліди існування цих міст-фортець на південних рубежах Давньоруської держави.

З багатьох праць істориків може створитися враження, ніби міста були пасивним породженням загальної еволюції суспільства. Тим часом, гради активно сприяли переходові від племінного поділу країни до поділу територіального, а далі вже до утворення державної території Давньої Русі. Міста підтримували розвиток

феодалних відносин, зокрема відділення ремесла від сільського господарства і піднесення внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Видатну роль міських осередків у створенні обласних, а далі княжих територій-волостей підкреслює «Повість временних літ» під умовним 988 р., повідавши про нову систему керівництва Давньоруською державою, що перебувала в процесі становлення. Володимир Святославич садить своїх численних синів у найбільших містах країни: «И посади Вышеслава в Новгороде, а Изяслава в Полотське, а Святополка в Турове, а Ярослава в Ростове», тобто в осередках Новгородської землі, що на той час в основних рисах уже склалася, і Полоцької, Турово-Пінської й Ростово-Суздальської земель, які перебували в процесі формування.

Коли на кінець XI ст. територіальні об'єднання в Південній Русі стали вже історичною реальністю, літописці розглядають поняття «місто» і «волость» як тотожні: «И рече Святополк*, яко поведи ми Давыд Игоревич, яко Василко** ... хочет зайти волость твою, Туров и Пинеск, и Дорогобуж и Пересопницу». Складачі й редактори «Повісті временних літ» не бачили між ними великої різниці, навіть коли розповідали про події сивої давнини. В Іпатіївському списку цього джерела паралельно з терміном «гради» використано поняття «волоости», а в Лаврентіївському – гради заступають визначення «волості» (И прия власть Рюрик, и раздая мужем своим грады, овому Полотеск, овому Ростов, другому Белоозеро)¹⁵.

З перебігом часу поняття «волость» у джерелах часом відділяється від образу міста. Але й у середині XII ст. ту чи іншу землю звичайно окреслюють, називаючи її основні міста. Під 1150 р. Київський літопис сповіщає, як княжич Мстислав, котрий допомагав своєму батькові Ізяславу Мстиславичу боротися з Юрієм Долгоруким за київський стіл, супроводив його сина Гліба з Дорогобужа «до Коречьска; и тако проводив и за Корческ, и рече ему Мьстислав: «поеди же, брате, к отцю своему, а то волость отца моего и моя по Горину»***¹⁶. Піднесення ролі міст в утворенні територіальних спільностей підтверджується тією обставиною, що східнослов'янські племінні назви поступово витісняються назвами, утвореними спершу від головних центрів союзів племена, а далі й від стольних градів новоутворених земель і волостей. Під 1152 р. літописець розповідає, що київський великий князь Ізяслав Мстиславич пішов війною на князя галицького Володимирка Володаревича: «И вшедше у землю Галицкую... Володимер не дадя в свою землю внити рати».

Зв'язок у часі між народженням міст і формуванням навколо них земель, далі князівств, простежується в літописах досить чітко. Встановлено, що південна Руська земля (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) утворилась у IX ст., ще до князів Олега та Ігоря в Києві, за доби занепаду хозарського володарювання над частиною східних слов'ян. Так сталося завдяки загальному соціально-економічному розвитку на Наддніпрянщині, цьому сприяли зовнішні загрози: натиск кочовиків-угрів, боротьба з ними і з хозарами. Все це підштовхнуло складання державного утворення навколо Києва – Київського князівства на чолі з Аскольдом.

Таке раннє становлення Руської землі варто пов'язати з інтенсивним утво-

* Великий князь київський у 1093–1113 рр.

** Тербовльський князь.

*** Ішлося про р. Горинь, що була природним рубежем між Київською і Волинською землями.

ренням протоміст, а далі й міст на Середній Наддніпрянщині у VIII–IX ст. Останні дослідження археологів дають підстави вважати що протомісто Києва виникло наприкінці V–VI ст. і перетворилося на справжнє місто в середині IX ст., а Чернігів згаданий у літописі Нестора під 907 р. вже як один з найбільших міських центрів Давньоруської держави, що в ті часи формувалася. За підсумками археологічних досліджень зародок Чернігова належить до VII–VIII ст. Обидва протоміста були найдавнішими в Східній Європі.

Археологи зазначають бурхливе зростання зародків міст на землях Південної Русі у VII–IX ст. Але подальша доля їх була різною. Одні розвинулись у справжні міста, в інших зародковий період розтягнувся на довгі десятиліття, треті так і не перетворилися на міста. Їм не знайшлося місця в нових соціально-територіальних структурах: землях і князівствах. До них можна віднести Пересічен на Дніпрі, що його облягав три роки князь Ігор, аж поки взяв, Зимно на Волині, що в VI ст. було розвиненим ремісничо-торговим осередком, численні городища в Північній Буковині VIII–IX ст. та ін. Більшість протоміст того часу в суспільно-економічних умовах кінця IX–X ст. назавжди зникли з історичної карти Південної Русі. Ті, що вижили, були щасливим винятком з цієї закономірності.

Історики неодноразово намагались визначити часи інтенсивного містоутворення на Русі й узагалі в Європі. Поширеною в історичній літературі думкою є твердження, що європейські міста почали масово народжуватись в X і XI ст. Певна річ, таке датування є приблизним, тому що нерівномірним був суспільно-економічний розвиток у різних країнах. Наприклад, в Італії міста як ремісничо-торговельні осередки оформлювались уже у VIII ст., тоді як у Франції, Германії, Фландрії та Брабанті – лише в X ст.

Найприйнятнішою уявляється теорія, вироблена вітчизняними вченими в другій половині XX ст., за якою час виникнення ранньофеодальних міст було пов'язано з хронологією народження їх історичних попередників – зародків градів або протоміст. Історики вважають, що у VIII–IX ст. у східнослов'янському просторі з'явилися поселення, які можна назвати зародками міст. Сам процес переростання таких укріплених торгово-ремісничих поселень у справжні міста був тривалим і означав одночасно і відділення міста від села. А перетворення протоміст на дійсні міста розпочалось на Русі приблизно в другій половині IX ст. і проходило досить енергійно. Вже для кінця X і, поза сумнівом, для XI ст. існує можливість констатувати складання справжніх міст. Безумовно, на величезній території, де формувався давньоруський етнос і його держава, в різних кліматичних умовах ці процеси проходили по-різному і в різний час. Найраніше справжні міста виникли на Середній Наддніпрянщині, і найстарішим серед них виявився **Київ**.

«Стольний град» Русі з'явився на зламі двох епох: пізньоантичної та ранньосередньовічної наприкінці V – на початку VI ст. Літописці віддають першість його заснування трьом легендарним братам Києю, Щеку і Хориву: «И створиша град во имя брата своего старейшого, и нарекоша имя ему Киев»¹⁷. Безумовно, спочатку виникло протомісто, що, однак, містило в зародку головні елементи майбутнього града. Завдяки археологічним дослідженням останніх десятиліть встановлено, що початки безперервного суспільно-економічного розвитку Києва належать до кінця V – VI ст., і відбувався він спершу на Замковій горі, згодом почали заселятися сусідні горби і рівнини.

Нове протомісто швидко посіло місце головного соціального й політичного осередку Середньої Наддніпрянщини завдяки вигідному географічному розташуванню: на схрещенні земель різних племінних союзів (полян, древлян, сіверян, уличів та ін.). Тут також сходилися головні торговельні гостинці раннього середньовіччя, з Півночі на Південь і зі Сходу на Схід. Вони ілюструються надзвичайно численними знахідками ранніх східних монет: сасанидських драхм і кувачинських диргемів. Поступово центр життя майбутнього града Києва переноситься на Старокиївську гору. Там зосереджувалися двори князів, бояр, верхівки дружинників, язичницьких жерців. Їм протистояв ремісничо-торговий Поділ.

Справжнє міське життя в Києві розпочалося близько середини IX ст. із вокняження там Аскольда («Повість временних літ» пише про спільне князювання Аскольда і Діра в 60-х рр., проте Дір правив після Аскольда, в 70-х – на початку 80-х рр.). Тоді будуються перші княжі палаци. До нас дійшли рештки двох палаців княгині Ольги, принаймні один з яких належав її чоловіку Ігорю, а то й попереднику Ігоря Олегу. Археологами знайдені палаци її наступників, зокрема Володимира Святославича і Ярослава Мудрого.

У X–XI ст. Київ перетворюється на один із основних осередків міжнародної торгівлі. На київській землі знайдено більше 10 тис. арабських і візантійських монет, грецькі амфори, тисячі матеріальних доказів участі столярного града Русі в міжнародних економічних контактах.

З перебігом часу поступово розширювалася площа Києва, укріплювався дитинець. За Володимира Святославича (978–1015) було зведено «город Володимира» із дерево-земляними укріпленнями, за його сина Ярослава (1019–1054) оточена валами і стінами площа Горішнього міста була в кілька разів розширена. Літопис Нестора під 1037 р. лаконічно зазначив: «Заложи Ярослав город великий, у него же града суть Златяя врата. Заложи же и церковь святяга Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотыхъ вортехъ святяга Богородица Благовещенье, посемь святяга Георгия манастирь и святяга Ирины». Горішне місто було обнесене могутніми валами, на яких стояли високі дерев'яні стіни («город Ярослава»). Воно мало площу близько 80 га.

За Володимира в історичному центрі міста звели Десятинну церкву, за Ярослава – Софійський собор, головні храми християнської Русі. Християнське віровчення було прийняте у Київській державі бл. 990 р. На центральній міській площі «Бабин торжок» перед входом до Десятинної церкви поставили вивезені Володимиром із кримського міста Херсона (внаслідок переможної війни з Візантією) бронзову квадригу й античні скульптури богинь («баб»). Будувались інші християнські церкви, найбільшою серед яких був Михайлівський Златоверхий собор. При ньому було засновано монастир. У Горішньому Києві в XII ст. було започатковано ще кілька значних монастирів.

Найбільша кількість київської людності мешкала на Подолі, що почав заселятися в IX ст. Тут жили ремісники, промисловики і торгівці. Його площа становила близько 200 га. В XII ст. він мав свої полегшеного типу укріплення, так зване столпье. У 1161 р. під час боротьби за Київ Ізяслав Давидович намагався вибити з міста Ростислава Мстиславича і скористався з допомоги половецьких ханів: «И нача одолевати Изяслав, уже бо половци въездяху в город, просекаючи столпье»¹⁸. Можна думати, що те «столпье» було звичайним гостроколом, що стояв просто

на землі, інакше б половецька кіннота не змогла б так легко «просечь» його, не маючи облогових знарядь. Посередині Подолу знаходилось не раз згадане в літописі «Торговище», довкола стояли великі храми: Пирогощі, Борисоглібська та Михайлівська церкви.

Серед інших великих південноруських городів на першому місті стояв **Чернігів**. Уперше він названий у вписаному до «Повісті временних літ» під 907 р. договорі Русі з Візантією серед міст, яким Візантія мала виплачувати данину («дати уклады на рускыа грады: первое на Киев, та же на Чернигов»)¹⁹. У формі «Чернигога» місто згадується в творі сучасника князів Ігоря і Ольги візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією». Чернігів постійно виступає в «Повісті» і Новгородському першому літописі молодшого ізводу в розповідях про події на Русі та за її межами в XI–XIII ст.

Незадовільний стан джерел не дозволяє скільки-небудь чітко уявити ранню історію Чернігова, протомісту якого налічується близько тринадцяти століть. Він чомусь не названий у розповіді Нестора під 988 р. про адміністративну реформу, проведену Володимиром Святославичем, коли той розсадив своїх синів у головних містах своєї держави. Історики припускають, що до 20-х рр. XI ст. у Чернігові сиділи князі якоїсь місцевої династії, один із яких похований в знаменитому на увесь історичний світ кургані Чорна могила (нині на території міста), що датується за допомогою знайдених у ньому візантійських монет 60-ми роками X ст.

Першим відомим нам із літописів чернігівським князем був один із синів Володимира Святославича Мстислав, котрий раніше княжив у Тмуторокані. У 1024 р. він, скориставшись відсутністю в Києві Ярослава Володимировича, запропонував себе в князі місцевому вічу, але «не прияша его кіяне», після чого він подався до Чернігова. Спроба Ярослава примусити брата до покори не мала успіху: він програв Мстиславу битву поблизу Листвена біля Чернігова. Лише після смерті Мстислава 1036 р. Ярослав зумів поширити свою владу на місто і Чернігівську землю.

Згідно із заповітом («Рядом») Ярослава Мудрого 1054 р. місто із землею дісталось другому серед живих на той час його синові («Святославу даю Чернигов»). По смерті Святослава (1076), котрий три останні роки життя просидів на київському столі, його дев'ять синів перетворилися зі спадкоємців головного престолу Русі на безземельних ізгоїв. Старші серед них Олег і Давид із зброєю в руках заходилися добувати собі «отчини». 1094 р. Олег силою з допомогою своїх родичів половецьких ханів забрав Чернігів із землею у Володимира Мономаха, мотивуючи свій вчинок «отчинним» правом, яке тоді на Русі не визнавали.

Протягом першої половини XII ст. у Чернігові й землі отаборились сини Олега і Давида Святославичів. Вони домагались великокнязівського престолу і з 1210 р. неодноразово сиділи на ньому (Всеволод Ольгович, Святослав Всеволодич). У 1194 р. в Чернігові утвердився Рюрик із смоленської династії Ростиславичів (онуків Мономаха). Перед монгольською навалою на Русь (1237–1241) чернігівський стіл посідав син Рюрика Володимир.

Свідчення писемних джерел і результати археологічних розкопок дозволяють уявити топографію давньоруського Чернігова так. Він складався з кількох частин: 1) дитинець (15–16 га); 2) окольний град, що прилягав із півночі та заходу до дитинця (близько 40 га); 3) третяк, що був частиною окольного града (20 га); 4) предграддя на лівому березі р. Стрижня (88 га); 5) поділ, торгово-ремісничий

район у заплаві Десни. Його площу не пощастило встановити через невивченість тамтешнього культурного шару. Фортифікації Чернігова належали до наймогутніших у Південній Русі, поступаючись лише укріпленням столярного Києва. Його земляні вали (з дерев'яними конструкціями всередині) й дубові стіни дозволяли витримати багатоденну облогу. Лише Батисеві 1239 р. пощастило подолати їх.

Археологами виявлено величезну кількість житлових і громадських споруд на території давнього міста. На дитинці розкопано руїни Благовіщенської і Михайлівської церков, залишки житлових і господарських приміщень, на Предградді в районі реставрованої П'ятницької церкви знайдено чимало жител. Чернігів належить до міст, багатих на пам'ятки архітектури давньоруської доби. Величні церковні й громадські споруди, серед яких залишки княжих палаців, розташовані в різних районах стародавнього міста, створювали свого часу величний і мальовничий ансамбль.

Дитинець неодноразово перебудовувався, в перебігу чого зносились старі будівлі. На руїнах княжого терему XI ст. князь Давид Святославич у першій чверті XII ст. збудував монументальний Борисоглібський собор, що в реставрованому вигляді дійшов до наших днів. У центрі дитинця стоїть Спасо-Преображенський собор, молодший сучасник Софії Київської, започаткований братом Ярослава Мудрого Мстиславом і завершений після його смерті (1036). Спасо-Преображенський собор був кафедральним храмом чернігівської єпископії. На дитинці археологами відкриті залишки невідомих з писемних джерел княжих палаців і багатих боярських садиб.

Головними місцем ремісничо-торговельного життя було Предграддя, де знайдено залишки гончарного, металургійного, скляного та інших виробництв. Там само був розташований торг. Економічне життя давнього Чернігова мало чим поступалося за інтенсивністю і масштабами виробництва ремеслам і торгівлі давнього Києва. Про це свідчать багаті скарби арабських монет, коштовних золотих і срібних прикрас, частин парадного вбрання князів і бояр.

Як відомо, південну Руську землю утворювали території трьох давніх земель: Київської, Чернігівської та Переяславської. Тож їх столярні гради відіграли велику державотворчу роль у складанні соціально-політичних утворень Давньоруської держави – князівств. Третім визначним містом південної Руської землі був княжий **Переяслав**, що часом залишався у тіні свого близького сусіда Києва. Тим часом, місто відіграло чималу роль в історії Русі, будучи осередком концентрації Переяславської землі, далі князівства. Переяслав протягом усього давньоруського часу був висунутим у кочівницький степ форпостом захисту Русі від ворога.

Переяслав розташований на 85 км південніше Києва, на правому березі р. Трубіж, притоки Дніпра. Перша згадка про нього міститься в тексті угоди Русі з Візантією 907 р., в якій він названий третім за значенням давньоруським містом серед тих, яким греки зобов'язувались платити данину. «Повість временних літ» під 993 р. помістила народний переказ про започаткування Переяслава унаслідок перемоги Русі над печенігами. На місті града, розповідається в ній, руський юнак Кожум'яка здолав у герці печенізького велетня – «зане перея славу отрок тот», чому місто і назвали Переяславом. Можливо, літописець відбив під 993 р. час створення міської фортеці, саме ж поселення на місці града, мабуть, виникло на початку X ст.

Дитинець стародавнього Переяслава стояв біля впадіння річки Альти до Трубежа. Він був оточений потужними земляними валами, на яких стояли товсті дубові стіни з вежами і бійницями. За дитинцем була лінія фортифікацій, що захищала ремісничо-торговельний посад. Вона теж являла собою земляний вал із дерев'яною стіною. Посадові передувало «предградье», яке мало легкі укріплення. З боку південного заходу до міста підступав ліс, що теж був перешкодою для печенігів і половців. Система укріплень робила Переяслав доброю фортецею, яку жодного разу не змогли здобути кочовики, аж до Батисевої навали на Русь.

Досить рано в Переяславі з'являються кам'яні будівлі, насамперед церкви. Під 1008 р. Никонівський літопис занотував: «Митрополит Иоан... в Переяславлі постави церков камену Воздвижение Честнаго Креста»²⁰. А наприкінці XI ст. переяславський митрополит Єфрем збудував у місті величний храм святого Михаїла і, як свідчить літопис Нестора, «тогда многа зданья въздвиге». Йому ж, за словами літописця, належить честь створення «каменного града», тобто Переяславського дитинця. На схилі XI ст. кам'яне будівництво було продовжене Володимиром Всеволодичем Мономахом, котрий по смерті батька посів переяславський стіл. У 1098 р., за свідченням Нестора, «заложи Володимир церков камяну святое Богородице Переяславлі, на княже дворе». Жодна із названих у джерелах церковна споруда не збереглася повністю, вони були знищені під час спустошувальних набігів кочовиків та іншого ворога. Залишки цих будов, збережені часом у землі, дають змогу уявити велич і красу стародавнього міста.

У складі «Повісті временних літ» міститься «Повчання дітям» Володимира Мономаха. У ньому він скупко і красномовно описує труднощі життя у Переяславі, що роками був відрізаний половецькими ханами від Руської землі. «И седех я в Переяславлі три лета и три зимы, и с дружиною своєю, и многы беды прияхом от рати и от голода», пригадував на схилі років немолодий уже князь. У Переяславській землі було небезпечно займатися землеробством і скотарством, бо в полі на мирних селян чатували хижі кочовики.

Коли в 1103 р. київський князь Святополк вагався йти в степ проти половців, його дружинники лицемірно бідкалися, що ось підуть вони в похід, зберуть людей, а йти доведеться по ріллі, та ще й селянських коней загублять. Тоді Мономах, що наполягав на виступі проти ханів, палко вигукнув, звертаючись до Святополкових дружинників: «Дивно ми, дружино, оже лошадей жалуете, ею же кто ореть. А сего чему не промыслите, оже то начнет орати смерд, и приехав половчин ударить и стрелою, а лошадей его поиметь, а в село его ехав, иметь жену его и дети его, и все его именье? То лашади жаль, а самого не жаль ли?»²¹. Володимир Всеволодич знав, що казав, бо так щорічно відбувалось у рідній йому Переяславській землі. Присоромивши дружину київського князя та й самого Святополка, Володимир очолив великий похід у степ і здобув звитязну перемогу.

Археологічні розкопки, що розгорнулися з 40-х рр. XX ст., дали можливість уявити топографію давньоруського Переяслава. Їх здобутки дозволили доповнити і розширити лаконічні свідчення літописів про давньоруський Переяслав, найперше про його житлову забудову, архітектурні пам'ятки, площі та вулиці й уявити вигляд стародавнього міста.

Структура Переяслава XI–XII ст. видається сьогодні загалом такою. Дитинець, в якому жили переважно князі й бояри, займав південну частину міста й мав

площу близько 10 га. Він був значно укріплений у роки князювання в Переяславі Володимира Мономаха. Залишки земляних валів дитинця частково збереглися до нашого часу. Первинна їх висота сягала 12 м. До дитинця вели дві брами, названі в літописі: Княжа і Єпископська. Поперек валу в місцях брам стояли дві масивні стіни, складені з каменю, між ними був проїзд шириною в 4 м. Над проїзною частиною Єпископської брами була зведена невелика церква.

Головною спорудою єпископського двору Переяслава, що розташовувався в дитинці, був Михайлівський собор. На території двору археологи розкопали ще й залишки кам'яної будівлі кінця XI ст. Можна припустити, що то був палац переяславських єпископів. Поряд із ним стояла Андріївська церква. На північ від резиденції єпископів був княжий двір з Успенською церквою, збудованою Володимиром Мономахом 1098 р.

Стародавній Переяслав був визначним ремісничим і торговельним осередком. Адже ремісники й дрібні торгівці (всі вони названі літописцем узагальнено – «людьє») становили переважну частину його людності. Величезна як для такого міста площа демократичного посаду (близько 80 га) свідчить про чисельність і виробничу активність трудового люду. Оспіваний у народному переказі, що увійшов до «Повісті временних літ» під 992 р., отрок кожум'яка, який належав до славних переяславських чинбарів, безстрашно вийшов на герць із велетнем печенігом і здолав його големи руками. Археологи знайшли безліч ремісничих виробів, що свідчать про розмах виробництва і різноманітність виробів переяславських умільців.

Переяславському робочому люду були під силу роботи по золоту й сріблу. Ще з кінця XIX ст. в місті були знайдені високохудожні срібні й золоті прикраси (ковтки, намиста, обручки та ін.), залишки скляного виробництва і самі ті вироби, серед яких була різнокольорова смальта для виготовлення мозаїк. Все це представляє переяславське ремесло як досконале й високохудожнє. Високий рівень торгівлі, її міжнародний характер репрезентують скарби арабських і візантійських монет, знайдені в Переяславі та його околицях.

Давня Русь, зокрема Південна, була насичена великими і малими містами. Тому скандинавські хроністи і складачі саг називали її «Гардарикі» – країна міст, бо в Швеції, Норвегії та інших скандинавських країнах міст було значно менше. Серед міст Наддніпрянщини виділялись добре укріплені, з розвинутими ремеслами і торгівлею, осередки землеробства і скотарства – Вишгород, Білгород, Путивль, Любеч, Воїнь, Василів, Новгород Сіверський, Полоцьк та ін.

5. Ремесла

Праця ремісників Київської Русі сприяла її економічному поступу, зробила до нього величезний внесок, творячи тим самим матеріальну культуру країни. «У тисячах кузень по Дніпру і по Ільменю, по Волзі й по Оці кували плуги для оранки полів, сотні зброярів готували зброю, що перемагала кочовиків-степовиків, візантійців, німців і поляків, а в ювелірних майстернях творилось найтонше «узорокчя» з бронзи, срібла і золота, прикрашене філігранню, карбом і емаллю, що не вицвітала»²². За цією лаконічною і вражаючою картиною, накресленою найвидатнішим знавцем середньовічної матеріальної культури академіком Б.О.Рібаковим, стояла щоденна копітка і творча праця багатьох тисяч руських людей на всьому обширі Давньоруської держави.

Не лише в містах і городках, а й у селах Русі X–XIII ст. ремесло досягло такого високого рівня розвитку, що підняти до нього пощастило лише великим майстрам-«хитрецам», і всі вони творили ту яскраву й блискучу культуру, що вражала сучасників в країні й закордоном і продовжує тішити нас через багато століть по тому у вітринах музеїв. Ремісниче виробництво зосереджувалось у містах, хоча деякі його галузі продовжували розвиватись і на селі.

Однією з перших галузей ремесла була чорна металургія. Залізо добувалось із болотної руди, на яку була багата земля Давньої Русі, особливо поліські райони. Виплавлялось воно в спеціальних сиродутних горнах, залишки яких знайдені в багатьох місцях сільських округ, а оброблялось переважно у містах і містечках. На Південній Русі відомі особливі залізобірні центри, один з яких був розташований на р. Тетерів. Залишки таких майстерень виявлені в усіх давньоруських містах, асортимент їх виробів вражає різноманітністю. За підрахунками археологів, продукувалось близько 150 найменувань виробів із металу, серед яких були знаряддя праці, ремісничі інструменти, хатнє начиння, зброя, набори кінської упряжі, різноманітні прикраси.

В арсеналі давньоруських ковалів мався великий асортимент технологічних прийомів обробки заліза. Вони кували, зварювали, обточували, полірували, інкрустували кольоровим металом. Досить рано вони навчилися виготовляти якісні мечі, що спочатку довозились із Германії та Скандинавії. Ковалями на Русі називали і ремісників, котрі працювали з шляхетним металом – «кузнець злату, сребру, меди». Вони володіли всіма методами обробки кольорових металів, відомими в тогочасній Європі: литтям, виготовленням дроту, від найтоншого, у волосину, сканню, філігранню, зерню, емаллю, відливкою у формах. Виробами київських майстрів, що дійшли до нашого часу, є й коштовні емалі, що тішать наше око в музеях, й коштовні руків'я кинджалів і мечів, і численні прикраси, серед яких виділяються дорогоцінні ковтки з перегородчастими емаллями, обручки й персні.

Техніка перегородчастих емалей, запозичена свого часу з Візантії, набула розвитку і удосконалення на Русі XII–XIII ст. Поряд із Києвом визначними центрами їх виготовлення вважались Рязань, Новгород Великий, Володимир на Клязьмі й, можливо, Галич. Зразки виробів руських майстрів можна побачити в київському музеї історичних коштовностей, серед яких найперше кидаються в око дві розкішні княжі діадеми і хрест Єфросинії Полоцької. Там само зберігаються й численні срібні речі з черню: медальйони, ковтки, хрестики-енколпіони, персні та ін., знайдені в перебігу розкопок.

Тривалий час вчені думали, що всі речі з скла, які археологи знаходять на Русі, мають візантійське походження. Однак завдяки розкопкам у Києві та інших давньоруських містах з'ясувалося, що майже всі скляні речі давньоруської доби (що дійшли до нашого часу) виготовлені на давньоруських землях. У руських майстернях робились і масові речі, намистини, браслети, посуд, віконне скло, і коштовна мозаїчна маса (смальта), якою милуємось і в наш час у нечисленних мозаїках київських храмів.

Наймасовішим ремісничим виробництвом на Русі здавна було керамічне. Горщики, миски, глеки, світильники та ін. причандалля були в кожному домі, навіть у нужденному. А з початком XI ст. почали виготовляти полив'яну кераміку, столовий посуд і кольорову плитку, якою звичайно прикрашали храми й княжі палаци. На

думку багатьох дослідників давньоруської кераміки, у XII–XIII ст. руські майстри виготовляли такий полив'яний посуд, що він міг конкурувати з привізним на внутрішньому ринку. Потрапляв він і на торги сусідів, про що свідчать його знахідки у Польщі, Германії та інших європейських країнах.

Не можна обминути увагою й виробництво речей з кістки. Прагнення прикрасити свій побут, своє життя проглядають чи не в кожному кістяному виробі: руків'ях ножів і кинджалів, різноманітних дзеркал, обкладинках луків і сідел, гребінцях, писалах, гудзиках та багато інших. Майстерні різьбярів кістки знайдені археологами в Києві, Новгороді Великому, Галичі, Звенигороді та багатьох інших давньоруських містах.

Досі дослідників матеріальної культури Русі вражають розмах оборонного і монументального будівництва в країні, технічні можливості руських зодчих, будівничих і фортифікаторів. Майстри виготовляли цеглу, вапно, тесали камінь, виробляли матеріал для покрівель. Та на першому місті стояло деревообробне ремесло. З дерева будували майже все: житлові й господарські приміщення, більшість храмів по всій Руській землі, оборонні стіни навколо міст і замків. Із дерева майстрували різноманітні господарські й побутові речі: меблі, посуд, барила, вози, сани та ін.

Руські люди бажали оточувати себе гарними речами, тому звичайно столяр був умілим різьбярем по дереву. Свідченням цього є чудові зразки художньої різьби, що їх масово знаходять у Києві, Новгороді Великому, Бересті, Чернігові, Ладозі та багатьох інших великих і малих містах Давньоруської держави. Будівництво дерев'яних споруд потребувало кваліфікованих майстрів багатьох спеціальностей. Існували навіть артілі «древоделов». Відомі об'єднання городників, котрі зводили дерев'яні основи захисних споруд – «городни», а також «мостников», які будували й мости і викладали мостові, особливо добре представлені в розкопках Києва і Новгорода Великого.

З середини XI ст. на Русі розгорнулось кам'яне будівництво, до того представлене лише окремими прекрасними зразками (Десятинна церква, Софії Київська і Новгородська, княжі палаци Києва). Воно також відчувало потребу в спеціалістах різних профілів: архітекторів і будівничих оборонних споруд, тих, що виготовляли цеглу (плінфу), обробляли камінь, випалювали вапно. Поблизу Софійського собору Києва археологи відкрили спеціальні печі, які були здатні випалювати одночасно 600 бочок вапна.

Розмаїття ремісничих професій не може не викликати поваги сучасних дослідників. На Русі існували кравецька й шкірообробна справи. Писемні пам'ятки неодноразово згадують кожум'як і усмошвеців. Вичинкою шкіри й виготовленню з неї взуття займалися цілі квартали ремісників (пригадаймо квартал Кожум'яки в Києві). Майстерні ремісників цих профілів виявлені археологами в Києві, Новгороді Великому, Бересті, Звенигороді Галицькому та в інших містах. Серед домашніх ремесел виділялись прядіння й ткацтво, що забезпечували людей тканинами і одягом. На Русі вміли виготовляти й тонкі, коштовні сукна і льон, прикрашати їх вишивкою. Звичайно цим займалися жінки, їхні імена часто зустрічають на масових знахідках прясел.

У давньоруських містах і селах знайдені залишки виробництва харчових продуктів з м'яса, риби, зерна тощо. Писемні джерела згадують кислий хліб, солодкі пироги з медом і маком, караваї, коврижки, кашу, сочиво (супи), кисіль, сир,

квас, пиво. У великих містах існували й хлібопекарні, що пекли хліб для великих панських господарств і монастирів, також на продаж. У Києві та Новгороді провадилась щоденна торгівля хлібом на міських ринках.

6. Торгівля і купецтво

Значною складовою давньоруського економічного життя була торгівля, як внутрішня, щоденна, так і та, що велася між землями й містами країни та за її межами. Особливо інтенсивною і масштабною була міжнародна торгівля. У своєму «Повчанні дітям» київський государ Володимир Всеволодич, на прізвисько Мономах, заповідав синам особливо турбуватися про купецтво, бо торгові люди, мандруючи різними землями, можуть багато чого розповісти про Русь і її владу: «Боле же чтите гость, откуда же к вам придет, или прост, или добр, или сол [полсол], аще не можете даром, то брашном и питьемъ: ти бо, мимоходячи, прославятъ человека по всем землям»²³.

До Києва, Новгорода Великого, Чернігова, Володимира на Клязьмі та інших великих і квітучих міст з'їжджались торгові люди мало не з усього світу. Вони дійсно прославили Русь по всіх землях Європи і Сходу. Про Давньоруську державу, її багатства хутрами і хлібом, воском і медом, дорогоцінними золотими і срібними прикрасами знали повсюдно, від далеких північних земель, де її оспівували в поетичних сагах, до казкових країн Близького Сходу, де в державних архівах багдадських халіфів зберігались записи купців і дипломатів, котрі бували на Русі.

Заповзятливі руські торгові люди плавали Балтійським, Чорним і Середземним морями, доходили до Багдада і Олександрії, мали свої постійні двори в Царгороді, хозарській столиці Ітилі, на острові Готланді, одному з центрів світової торгівлі в ранньому середньовіччі. А на торгах Києва, який Адам Бременський в XI ст. називав суперником самого Константинополя, можна було зустріти купців з усього цивілізованого світу.

Довгий час міжнародна торгівля Давньоруської держави забезпечувалась активною і наступальною зовнішньою політикою. Знамениті на весь світ морські походи Русі на Візантійську імперію мали на меті досягнення насамперед державно-політичних інтересів. Адже війна була в середньовіччі головним і загальновищим засобом проведення цілеспрямованої зовнішньої політики. Морські експедиції князя Олега і його наступників були покликані зав'язати дипломатичні відносини з світовою імперією того часу, протиставити їй власну політику, підвищити міжнародний авторитет своєї молоді держави, проголосити на весь середньовічний світ її вихід на історичну сцену.

У усіх цих воєнних виправах надзвичайно багато важив економічний чинник. Князі й бояри прагнули забезпечити головний і мало не єдиний аж до часів Володимира Святославича ринок збуту своїх товарів, набутих в перебігу насильницького збирання полюддя. То були продукти землеробства, скотарства, ремесла і промислів. Це засвідчено сучасником Ігоря й Ольги Константином Багрянородним.

Звитяжний напад князя Олега на чолі великої ескадри (від 200 до 360 кораблів) на Царгород 907 р. виявився несподіваним для візантійського уряду. Воїни, що висадилися з кораблів, вкупі з наспілим пішим військом почали облогу міста і досягли вигідного для Русі миру. Давньоруська держава одержала величезну

контрибуцію, її дипломати і купці – виняткові економічні права і пільги у Візантії, яких не мали представники жодної іншої країни: «Да приходючи Русь слюбное емлют елико хотячи, а иже придут гости да емлют мясчину на 6 місяць, хлеб, вино, мясо, и рыбы и овощ... Поидучи же домов, в Русь, да емлют у царя вашего на путь брашно и якори, и ужища, и парусы, и елико им надобе»²⁴. Так записано в русько-візантійській угоді 907 р., а через чотири роки вона була доповнена і розвинута новим договором. У ньому визначались правові норми взаємних відносин, принципи врегулювання суперечок між руськими і греками.

Наступник Олега на київському столі Ігор, на прізвисько Старий, вчинив два походи на візантійську столицю. Причиною цього було різке погіршення добрих стосунків між Києвом і Константинополем і обмеження руської торгівлі у Візантії. Грецький імператор Роман Лакапін почав вважати надмірними і ганебними для його країни торгові й дипломатичні привілеї, завойовані Олегом в 907–911 рр., насамперед, право безмитної торгівлі руських купців у містах імперії.

Візантійський ринок набув тоді особливої цінності для Русі внаслідок занепаду її торгівлі з країнами арабського Сходу, що переживали значні економічні труднощі й псування своєї монети – кувачівних диргемів, які раніше виготовляли із майже чистого срібла, а з 30–40-х рр. X ст. стали наполовину мідяними й олов'яними. Перший велелюдний похід Ігоря на Царгород 941 р. виявився невдалим. Візантійський флот, озброєний «грецьким вогнем» (особливими трубами, з яких викидали під тиском на кораблі ворога запалену суміш нафти, сірки та інших речовин), частиною спалив, а частиною розсіяв руські човни. Ігор не став рятуватися втечею, а з вцілілою частиною своїх воїнів висадився на узбережжя і протягом більше двох місяців спустошував околиці Константинополя, після чого йому довелося повернутися додому.

Через три роки Ігор повторив свою масштабну воєнну виправу проти Візантії. Якщо вірити руським і візантійським джерелам, руський князь повів на Царгород величезний флот із 10 тис. суден! Навряд чи це було так, бо тоді на його човнах мало сидіти 400 тис. воїнів, а населення Русі в ті часи не сягало й одного мільйона. Тим не менше, при всій гіперболічності таких цифр, у флоті Ігоря було не менше півтисячі човнів близько 20 тис. людей на них. Проте до справжньої війни справа тоді не дійшла. Імператор запропонував Ігорю мир, і руський государ прийняв пропозицію. Можливо, він знав, що в гирлі Дунаю на його флот чатували грецькі кораблі, озброєні «грецьким вогнем». Нова угода виявилась набагато менш вигідною для Руської держави, ніж договори Олега з греками.

Через кілька місяців після підписання попередньої угоди в таборі Ігоря на Дунаї до Києва завітали послы імператора Романа і обговорили з дипломатичними представниками Ігоря («Повість временних літ» вмістила довгий перелік руських дипломатів) умови договору, що складався з багатьох пунктів. Цей факт заслуговує на велику увагу: вперше в історії Київської Русі офіційна імператорська місія відвідала її столий град. У відповідь до Константинополя виїхало руське посольство. Отже, відбувся цивілізований і рівноправний обмін дипломатами. Нарешті, завдяки тривалим переговорам восени 944 р. було підписано і затверджено обома сторонами русько-візантійський договір, відомий історикам за, мабуть, досить близьким за змістом до оригіналу перекладом з грецької, що вписаний до «Повісті временних літ» (так само, як і обидві угоди Олега з греками).

В угоді 944 р. вже не було й мови про безмитну торгівлю руських купців у Візантії або про особливі пільги для київських дипломатичних агентів. Не було згадано і про сплату імперією Русі контрибуції. Ігорові довелося дати обіцянку захищати від печенігів і хозар грецькі володіння в Криму. Так закінчилися великі морські походи Русі проти Візантії в X ст., однією з цілей яких було забезпечення збуту руських товарів на грецьких торгах. Давньоруському урядові з кожним роком ставало ясніше, що на черзі дня стоять інші, мирні засоби міжнародної торгівлі.

Торговельні операції в ранньому середньовіччі були небезпечною справою. Звичайно купці об'єднувались у великі валки, наймали сильну охорону. Та й самі вони були озброєні, бо і на шляхах, і на самих ринках їх постійно підстерігала небезпека. Показовим з цього погляду є остання війна між Давньоруською державою і Візантійською імперією, що спалахнула 1043 р. Як розповів візантійський історик Іоанн Скіліца, приводом до неї стала сварка на торгу Константинополя між грецькими і руськими купцями, у перебігу якої було забито знатну руську людину. В ті часи шляхетні люди, як-от бояри і верхівка дружини, часто самі торгували власними товарами.

Драма на ринку Царгорода не була випадковістю, подібні речі траплялись і раніше. Недарма руські купці й дипломати зупинялись в грецькій столиці на постоялому дворі, де жили під пильною охороною, і звідки лише невеликими партіями, знову-таки з охороною, могли відвідувати торг. Одночасно за наказом імператора були розграбовані товари руських купців у Царгороді, а також гавань і склади руського монастиря на Афоні. У відповідь київський государ Ярослав Мудрий послав на Візантію свій флот. Непідготовлена війна завершилась для Русі невдало.

Та князь не став, подібно до свого прадіда Ігоря, домагатись реваншу. У відповідь він почав збивати антивізантійську коаліцію з європейських країн, покладаючись насамперед на Германську імперію. Це справило враження на нового імператора Константина Мономаха. 1046 р. («по трех же летех миру бывшю») ²⁵ було укладено новий русько-візантійський договір, який був підписаний у проміжку часу між 1046 і 1052 рр. Візантійська сторона компенсувала збитки, завдані руським купцям у Константинополі й на Афоні, і запропонувала на знак примирення видати доньку імператора (здається, її звали Марією) за сина Ярослава Всеволода. Ця історія остаточно переконала руського государя в необхідності зміни зовнішньої політики і напрямів міжнародної торгівлі.

Такі спроби робилися руським урядом і раніше. Вже княгиня Ольга, невдоволена результатами свого візиту до Константинополя і переговорами з імператором Константином Багрянородним (946 р.), у 959 р. надіслала своїх послів до германського імператора Оттона I. В науковій літературі розглядається переважно намір руської княгині запросити на Русь християнських місіонерів з Германії, що, однак, так і не сталося. Дехто з істориків припускає, що вона піклувалась тоді головним чином про руські торгові інтереси в Європі ²⁶.

Хоч би як там було, з часів Ярослава Мудрого руська зовнішня торгівля робиться багатовекторною, і це знайшло відображення у великій кількості іноземних джерел. Перш ніж розповісти про різні напрями давньоруських економічних зв'язків і країни, що були контрагентами Русі в міжнародній торгівлі, варто коротко сказати про товари, які обертались у ній. Головні категорії руських товарів лаконічно визначив князь Святослав, котрий отаборився було в Болгарії, й думав про те,

щоб закріпитися в тій багатій землі, торговельному центрі Європи. Він полемічно заявив своїй матері Ользі, котра поприкала його за те, що він надовго залишив Київ: «Не любо ми есть в Кieve быти, хочю жити в Переяславци на Дунаи, яко то есть середа земли моей, яко ту вся благая сходятся: от Грек злато, паволоки*, вино и овощеве разноличныи, из Чех же, и из Угор сребро и комони, из Руси же скоро**, и воск, и мед, и челядь»²⁷.

Ці головні статті руського експорту зберігали значення протягом всього давньоруського періоду. З творів арабських географів і мандрівників, котрі побували на Русі в X–XI ст., вимальовується більш повний перелік товарів, які потрапляли з Русі на іноземні торги. Наприклад, арабський вчений географ і літератор X ст. Аль-Мукаддасі називає товари, що проходили Волгою з руських земель на Итиль, Булгар і Хорезм. У цьому надзвичайно докладному й довгому переліку виділимо хутра соболя, горностая, бобрів, лисиць, хорів, куниць, ласок, добре вичинені кінські й воліві шкури, льон, полотно, моржева кістка, коштовні шапки, мисливські собаки й соколи, бурштин, різноманітна зброя: мечі, панцирі, стріли. Протягом XI–XII ст. цей список поповнився за рахунок срібного посуду, бронзових дзеркал, замків, продукції ливарного, ювелірного і керамічного виробництва.

Поряд із візантійським напрямом міжнародної торгівлі Русі в XI–XII ст. набирають сили інші шляхи. Південна Русь мала жваві економічні зв'язки як із Візантією, так із Заходом і Сходом. Багато важила в економічному житті Давньоруської держави торгівля з містами Арабського халіфату, насамперед із розташованими на терені Середньої Азії (Хорезм, Ургенч, Балх, Мавераннахр та ін.). Важливим посередницьким ринком у такій торгівлі був хозарський. У творах арабських географів і мандрівників X–XI ст. неодноразово підкреслювалось, що самі хозари не є торговим народом, бо все, що йде з Хозарії до арабських країн, довозилося з країни русів. З арабських міст на Русь ішла величезна кількість срібної монети, куфічних диргемів, міжнародного платіжного засобу VIII–XI ст.

Головними торговими гостинцями на південний схід були річки, Волга і Дон з притоками. Руські купці через гирло Волги виходили в Каспійське море, бували в Дербенті, одному з осередків тодішньої світової торгівлі. Арабські купці зустрічались із руськими на ринках хозарської столиці Итиля і Константинополя. У Києві постійно жило багато візантійських, вірменських і єврейських купців. Останні мали в місті свій квартал, що прилягав до однієї з міських брам.

Основний торговельний напрямок на Захід з Південної Русі існував, по суті, один – з Києва до Центральної й Західної Європи: до Моравії, Чехії, Угорщини, Польщі, Південної Германії. Він виникає дуже рано, на середину IX ст., коли давньоруське державне об'єднання на чолі з Києвом лише почало складатися. Цьому сприяли піднесення імперії Карла Великого, розгром ним Аварського каганату, що стримував економічне й соціальне життя Русі, й встановлення тісніших відносин із Візантією після походу Аскольда на Константинополь 860 р.

Цей головний торговельний гостинець ближче до країн Центральної Європи розгалужувався. Через Краків і польське місто Ратибор на Одері руські торгові

* Дорогоцінні шовкові тканини.

** Ішлося головним чином про коштовні хутра лисиць, соболів, куниць, бобрів, а також білок та іншого хутряного звіра, яким були наповнені ліси східноєвропейської рівнини.

люди потрапляли до Моравії. Відгалуження цього шляху приводило на Дунай, до Відня і Пешта. На Дунаї головним торговим контрагентом Південної Русі було місто Регенсбург, в якому й досі знаходять сліди діяльності руських купців. Протягом наступного XI ст. міцні торговельні зв'язки встановлюються між Києвом і Регенсбургом. Ченці тамтешнього монастиря св. Якова були торговими представниками київських торгових людей у Германії та Італії. 1089 р. один із них Маврікій одержав від князя Всеволода Ярославича 100 фунтів срібла, хутра і на кількох возах привіз їх до Регенсбурга. На руські пожертви був добудований величезний собор св. Петра в місті. Із західних джерел відомо, що в 1129 р. польські розбійники пограбували валку руських торгових людей, що йшли до Регенсбурга. У тому місті існувала навіть колонія купців, котрі жваво і постійно торгували з Руссю. Їх називали «рузарії». Близько 1180 р. регенсбурзький купець Гартвіг, котрий постійно мешкав у Києві, переказав монастиреві св. Еммерама в Регенсбурзі 18 фунтів срібла, що їх мали сплатити боржники Гартвіга, які жили в Регенсбурзі.

У XII ст. торгівля Русі з Германією через Регенсбург залишалась жвавою, хоча у «рузаріїв» з'являються конкуренти – торгові люди з італійських міст Генуї, Венеції та ін. Італійці, що вели торгівлю з Руссю через Білгород поблизу Чорного моря, поступово перебрали у німців торговельні операції східного напрямку, зосередившись на східних товарах. Торгівля з Польщею в XI–XII ст. у писемних джерелах майже не відбилась, проте цей шлях представлений матеріальними джерелами дуже щедро. Йдеться про скарби й окремі знахідки головної міжнародної монети того часу, арабських (куфічних) диргемів, а також про багатющі речові скарби, якими позначений цей важливий гостинець.

Надзвичайно важливим джерелом до історії міжнародної торгівлі Русі, зокрема Південної, є масові знахідки так званих дорогичинських пломб, свинцевих знаків належності товарів тим чи іншим купцям. Десятки тисяч таких пломб знайдені в м. Дорогичині Надбузькому. На них є різні зображення і значки, скеред яких трапляються літери кириличного алфавіту. Ці пломби знаходять у Києві, Рязані, Новгороді Великому, в багатьох торговельних осередках Русі, що були перевалочними пунктами у великій між народній торгівлі. Поза межами Давньоруської держави дорогичинські пломби знайдені, здається, лише в Константинополі. Адже там був руський квартал і руський постійний двір, куди везли товари з Русі й де їх перевіряли. Ця практика опечатування товарів йде з Візантії, де згідно з угодою Ігоря з Візантією 944 р. «царев муж запечатывал паволоки», придбані русами перед тим, як віддати їм²⁸.

7. Грошове господарство

Монетний обіг у Східній Європі розпочався у VIII ст. з надходженням великої кількості арабських срібних монет – куфічних диргемів. Вони карбувалися на величезній території Арабського халіфату, в багатьох містах Середньої Азії, Ірану, Закавказзя, Месопотамії і Малої Азії, на африканських берегах Середземного моря й у захопленій арабами Іспанії. Понад 200 років тривав доплив диргемів на східнослов'янські землі. На арабському Сході відбувалися династичні зміни, виникали і гинули державні утворення, що знайшло відображення насамперед у монетній справі. Бо кожний халіф чи емір, прийшовши до влади, розпочинав із

карбування монет з власним ім'ям, датою і місцем емісії. Завдяки цьому науці відомі імена всіх можновладців арабських країн. Без монет було б неможливо уявити політичну історію Арабського халіфату.

Арабські монети в Південній Русі почали використовуватись із середини VIII ст. Спочатку в обігу перебували диргеми династій Омейядів та Аббасидів, головним чином з Північної Африки і в меншій кількості – з Азії. Незначну за обсягом домішку до диргемів становили у скарбах сасанидські драхми, емітовані іранськими царями династії Сасанидів у VI–VII ст., що були поширені в басейні р. Кама, звідки вкупі з диргемами потрапляли до Східної Європи. З 30-х рр. IX ст. і до його кінця в обігу Південної Русі залишались аббасидські й омейядські монети, переважно азійських емісій. Як і до того, їхній обіг на землі майбутньої України був скромним за обсягом. На перше 40-річчя X ст. припадає пік припливу диргемів до Східної Європи; серед них переважали саманідські монети азійського карбування. Нарешті, 40-ві рр. – кінець X ст. ознаменувались розширенням ареалу обігу арабських монет (головним чином саманідських). Їхнє використання у торгівлі було інтенсивним. На південноруських землях знайдена велика кількість скарбів того часу з багатьма тисячами арабських монет.

Та з часом приплив диргемів на Русь почав скорочуватися, а на кінець X – початок XI ст. зовсім припинився. Вичерпались копальні срібла в арабських країнах, що призвело спочатку до погіршення якості диргемів, а далі й до відмови від їхнього карбування. У внутрішньому обігу халіфату їх місце посіли мідні монети, непридатні для вивозу. Золоті ж арабські монети (денари), що заступили диргеми в країнах халіфату, ходили на південноруських землях у незначних розмірах, бо слов'янське суспільство було призвичаєне до обігу добрих срібних монет і неохоче приймало золото. Поряд з арабськими монетами обмежену участь в обігу Південної Русі брали візантійські монети: золоті соліди, срібні міліарисії та мідні фоліси. Однак вони не могли заступити на ринку диргеми. Тому руські князі вирішили розпочати карбування власної монети.

Першою давньоруською монетою стала золота – златник, емітований, імовірно, у зв'язку з одруженням Володимира Святославича з візантійською принцесою Анною бл. 989 р. і запровадженням християнства на Русі. Прототипом златника був візантійський солід сучасників Володимира візантійських імператорів Василя II і Константина VIII. Надзвичайна рідкісність златників (науці відомо лише 11 примірників) і відсутність традиції обігу золотих монет на Русі переконали вчених, що мета їхньої емісії була пропагандистською. На лицьовому боці златників зображено князя Володимира в парадному одязі й вінці, над лівим плечем його родовий знак (тризуб). На зворотному – зображення Пантократора. Відомі два типи легенд: «Владимир, а се его злато» і «Владимир на столе» (престолі). Далі були емітовані срібні монети – срібляники, теж у незначній кількості. На сьогодні їх відомо лише 340 примірників (арабських же монет у Південній Русі знайдено десятки тисяч). Подібно до златників, срібляники карбувались спочатку із зображеннями князя з тризубом над лівим плечем і Христа-Пантократора. Далі останнього на зворотному боці срібляників змінив великий, на все поле монети, родовий знак Володимира. Найбільш поширеною легендою срібляників, емітованих бл. 989 р., була: «Владимир на столе, а се его сребро». Срібляники були випущені Володимиром ще раз, бл. 1011 р., коли він одружився (після смерті Анни) з якоюсь германською

принцесою. Срібні давньоруські монети карбували також син Володимира Ярослав (у Новгороді, де він був намісником батька) в 1014–1015 рр. і пасерб Святополк (у Києві 1018 р.). На відміну від високопробних диргеїв, срібляники виготовляли з низькопробного срібла, часом у скарбах трапляються майже мідні примірники. Давньоруський уряд, імовірно, нехтував можливими прибутками від доброякісної емісії й віддавав перевагу ідеологічним функціям срібляників. Монети на давньоруських землях називали кунами, ногатами, векшами, резанами: і диргеї і, мабуть, срібляники. Давньоруська лічильна гривна об'єднувала 20 ногат, 25 кун і 50 резан залежно від типу і ваги монет.

Поступово, протягом XI–XII ст., монети зникали з обігу Давньої Русі, позбавленого їх припливу. Настав так званий безмонетний період на Русі²⁹.

Посилання до розділу 7

1. Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. – М., 1992. – С.39.
2. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953. – С.505. Див. також інші праці вченого.
3. Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси // Польша и Русь. – М., 1974. – С.11.
4. Повесть временных лет. – СПб., 1999. – С.18, 23. Далі Повесть... цитується за цим виданням.
5. Повесть временных лет. – С.105.
6. Черепнин Л.В. Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Пути развития феодализма. – М., 1972. – С.147 и сл.
7. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С.109.
8. Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, перевод, комментарии. – М., 1989. – С.51.
9. Лев Диякон. История. – М., 1988. – С.57.
10. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Л., 1927. – Т.1. – Вып.2. – Стб.309.
11. Повесть временных лет. – С.104.
12. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С.117.
13. История СССР с древнейших времен до наших дней: В 12 томах. – Т.1. – М., 1967. – С.536.
14. Неусыхин А.И. Проблемы европейского феодализма. – М., 1974. – С.478-479.
15. Повесть временных лет. – С.13. Пор.: Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – С.11 (862 р.).
16. Летопись по Ипатскому списку. – С.276.
17. Повесть временных лет. – С.9.
18. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – С.353.
19. Повесть временных лет. – С.17.
20. ПСРЛ. – Т.9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – СПб., 1862. – С.69.
21. Повесть временных лет. – С.109.
22. История культуры Древней Руси. –М.; Л., 1948. – Т.1. – С.78.
23. Повесть временных лет. – С.101.
24. Там само. – С.17.
25. Там само. – С.67.
26. Див., наприклад: Ариньон Ж.П. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги // Византийский временник. –М., 1980. – Т.41. – С.122-123.
27. Повесть временных лет. – С.12 (969 р.).
28. Там само. – С.24.
29. Толстой И.И. Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. – СПб., 1882; Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. – М., 1956; Спасский И.Г. Русская монетная система. – Л., 1971; Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России. – Л., 1983.

Розділ 8

МОНГОЛЬСЬКИЙ ПЕРЕЛАМ

Поява Монгольської імперії визнається одним з поворотних моментів в історії людства. Це пов'язано не тільки і не стільки з руйнівними наслідками монгольських завоювань для небувало великої кількості переможених держав (тому, власне, самі по собі монгольські завоювання ніколи не викликали позитивних оцінок), скільки зі спробами завойовників організувати економічний зиск та забезпечити політичне панування на територіях, включених до складу імперії. Об'єднання в одній велетенській імперії територій кількох цивілізацій, розділених політичними кордонами та відстанями, у сполученні з монгольською політикою створили нові умови для політичних, економічних й культурних перетворень на всій її території. Стабільність і тривалість монгольського панування дали можливість новим явищам сповна розвинутися і встигнути прижитися так, що вони не зникли разом із занепадом імперії.

Монголи назавжди перекроїли карту Євразії. Знищивши підкорені держави, як-от Київську Русь, Надволзьку Булгарію та половецьку конфедерацію у Східній Європі, вони на власний розсуд поділили завойовані території, немов пасовища. Та цей поділ не спинив, а тільки створив нові умови для економічного, а з ним і політичного та культурного розвитку. Держави, які утворювалися в процесі розпаду Монгольської імперії, – Литва, Московія, Молдавія, Кримський ханат – уже повстали в межах адміністративних одиниць та кордонів, утворених монголами. Східний і південно-західний кордони сучасної України теж походять від тих монгольських кордонів.

Територією Монгольської імперії пролягли нові торговельні шляхи, що на віки визначили зв'язки

між частинами Старого Світу. Саме за монгольської доби відбулося проникнення західноєвропейських купців до Центральної Євразії, що пробудило зацікавлення європейців у шляхах до Східної Азії. Це стало одним з основних мотивів для Великих географічних відкриттів XV–XVI ст., що відіграли вирішальну роль у формуванні сучасного світу. Уздовж шляхів виникли нові міста, завдяки яким поживався торговельний обмін у цілій Євразії. Економічний і культурний зв'язок між різними частинами світу сприяв прогресу людської цивілізації.

Монгольське правління залишило свій слід в усіх країнах, що потрапили в його орбіту. Монголи встановили на підкорених територіях власний політичний та економічний режим. За всієї своєї репресивності він не був ксенофобським. Навпаки, улягаючи степовій політичній традиції, він залучав до співпраці політичні, а також інтелектуальні еліти підкорених держав і народів. У межах своїх потреб він був зацікавлений у використанні і дійсно міг вільно користуватися найкращими талантами з будь-якої сфери людської діяльності. Це відкривало шляхи до складної взаємодії державних традицій завойовників та завойованих.

Результати міжцивілізаційної взаємодії залежали від зрілості цивілізованого життя на завойованих територіях. Тим паче, що Монгольська імперія була поділена на кілька частин, по суті – самоврядних. Так, у Китаї, з його потужною економікою та культурою, монгольська еліта досить скоро китаїзувалася, а в мусульманському Ірані й у Центральній Азії – прийняла іслам, перейнявши відповідні політичні, економічні та культурні традиції. Отже, там монгольський вплив був досить обмежений. Скоріше можна стверджувати, що в цих країнах відбулася адаптація адміністративних (китайських та ісламсько-близькосхідних) традицій до умов монгольського панування. На Русі й у половців господарсько-адміністративний апарат не йшов у порівняння з китайським чи близькосхідним ані за чисельністю кадрів, ані за рівнем методів і технік управління. Тому його співпраця з монголами мала обмежений характер і не вплинула на завойовників так, як в Китаї та країнах ісламу. Та й суверен в особі Золотої Орди міцніше тримався політичних традицій степової імперії, а прийняття ісламу визначило відповідну орієнтацію його політичної та культурної еволюції не на користь Русі. Тому саме Русь зазнала сильного впливу монгольської адміністрації (а через неї також китайської та близькосхідної), а не навпаки. Утім, занепад західних улусів Золотої Орди, що настав уже в середині XIV ст., призвів до включення підконтрольних їм територій Русі до складу Польського королівства та Литовської держави.

Наслідки розпаду Монгольської імперії були дуже несхожими в різних ареалах. Китай внаслідок антимонгольського повстання 1368 р. відродився як національна держава. При цьому відродився на всій території китайської цивілізації, як це було і за монголів. Вони, власне, й покінчили з кількостілітнім періодом роздробленості країни. Іран, Афганістан і Центральна Азія у другій половині XIV – на початку XVI ст. пережили один з найвищих злетів своєї історії під правлінням Тимура, спадкоємця монголів, та його нащадків. На західних окраїнах Монгольської імперії у XIV ст. виникли нові держави, як-от князівства Молдавське, Волоське, Литовське, Московське, анатолійські бейліки, один з яких (османський), перетворився на Османську імперію. Тоді ж в історії з'явилися перші згадки про козаків, поки що степових підневільних солдат, але попередників українського козацтва. Те, що названі держави і спільноти стали попередниками сучасних держав – Молдавії,

Румунії, Литви, Росії, Туреччини, України, служить одним з доказів тривалості помонгольської доби. Кримський ханат, який утворився з Кримського улусу Золотої Орди, був прямим спадкоємцем Монгольської імперії.

Існування Монгольської імперії в тому чи іншому ареалі задає хронологічні рамки для періоду монгольського переламу. Для території України він починається з часу завоювання (від 1236 р.) і завершується формально падінням Золотої Орди (1502 р.), яка була частиною Монгольської імперії. З огляду на те, що Золота Орда фактично втратила контроль над землями на захід від Дону вже у 1430–1440-х рр., відколи там утворився Кримський ханат, саме ці роки становлять верхню межу Монгольського переламу для території України.

1. Економічні наслідки монгольського завоювання

Історики не пошкодували емоційних оцінок для характеристики Монгольської імперії, але в них не було однаковості. Вони то зверхньо не визнавали Монгольську імперію за державу взагалі, виставляючи монголів бандою примітивних грабіжників, то, навпаки, у надмірному захопленні представляли її унікальною, незвичайною державою, творінням генія Чингіс-хана. У дійсності вона була степовою імперією – типовою державою кочових скотарів Євразійського степу. Унікального в ній було тільки те, що вона виявилася найбільшою серед степових імперій і другою за площею державою після Британської імперії. Вона дістала цілком традиційну назву, що походила від імені панівного народу, а скоріше – племінної конфедерації монголів.

Монголи були відомі китайцям з X ст. У середині XII ст. один з монгольських ватажків, Хутула, висунув претензії на вищий титул у політичній традиції степу – кагана (хагана – у монгольській вимові), проте невдовзі після його смерті монгольська конфедерація розпалася. На зламі XII–XIII ст. її відновив онук Хутули-хагана Чингіс-хан, названий при народженні Темучжином. Під його проводом монголи підкорили і приєднали до своєї імперії й інші племена кочових скотарів, що мешкали на території сучасної Монголії. Принаймні з часів сюнну (гунів) Монголія була відома як економічний, політичний та культовий осередок Євразійського степу. Серед підкорених була, зокрема, племінна конфедерація татар, через що монголів часто називали подвійним іменем – монголо-татари. Що ж привело монголів зі сходу на захід Євразійського степу і чому їх спіткав успіх?

Грабунок, звичайно, був першою метою монгольських завоювань, але далеко не єдиною. Він укладався у значно ширшу політичну теорію степовиків. Ідеалом ватажків усіх степових імперій було всесвітнє панування. Воно, по-перше, як уявлялося, мусило принести загальний мир і безпеку як переможцям, так і переможеним. По-друге, воно могло принести добробут, щоправда, насамперед переможцям, хоча самий мир уже відкривав кращі життєві перспективи й переможеним. Про відданість цьому ідеалу було красномовно заявлено присвоєнням Темучжину офіційного імені Чингіс-хана, себто «Повелителя Океану». Це відбулося ще на самому початку його кар'єри – при утворенні персонального улусу (бл. 1190 р.), який і став зародком майбутньої імперії¹.

Вищій меті були підпорядковані й тисячолітні політичні традиції Євразійського степу, які визначили будову Монгольської імперії та способи експлуатації

підкорених народів. Степова імперія являла собою федерацію внутрішньо самоврядних племен з жорстким поділом на панівних і підлеглих. До останніх належало й підкорене населення лісів і осілих держав. На чолі держави стояв харизматичний ватажок з талантом полководця та правителя, а також його родина – династія. Від останньої залежала політична стабільність під час зміни правителя, а також консолідація імперії. Політична лояльність племен державі скріплювалася інститутом колегіального управління – імперським з'їздом (монгольською – *хуріл*, споріднене з тюркським терміном *курултай*). Центральний уряд імперії та її вищий правлячий клас становили сам правитель і його двір, династія й верхівка союзних монгольських племен. Уряд матеріально утримувався за рахунок не лише воєнної здобичі, а й різних натуральних і грошових поборів, які правитель і династія збирали з підлеглих. Ці побори могли мати вигляд періодичної данини (монгольською – *албан*), разових надзвичайних стягнень (монгольською – *кубчір*), а в разі появи ефективного податкового комісаріату – регулярних податків. Серед монголів було поширене також звичаєве право – *Йеке Тьоре* («Великий звичай»). Імовірно, що вже на час об'єднання всіх монголів в улусі Чингіс-хана (1206 р.) при його ставці вже велися державні реєстри *Коко Дефтер Бічік* («Синя Зшитка»), куди заносилися державні укази та податкові розписи*. Монголи навіть дуже рано, на час смерті сина Чингіс-хана Огодая (1241 р.), самостійно записали історію походження своєї держави – «Таємну історію монголів». Словом, Монгольська імперія, попри свою страшну славу, не була випадковим вдалим експериментом темних кочовиків. Саме завоювання Східної Європи, що знаходилася за тисячі кілометрів від Монголії, зайвий раз продемонструвало великий потенціал держави монголів. Воєнна катастрофа, що спіткала Київську Русь, Волзьку Булгарію, половецьку конфедерацію, Польщу й Угорщину, була реальним віддзеркаленням переваг військової та державної організації монголів.

До завоювання Східної Європи Монгольська імперія підійшла поступово, протягом тридцяти років завойовницьких кампаній. Загальномонгольський курултай 1206 р., на якому монголи проголосили Чингіс-хана своїм верховним правителем – великим хаганом, поставив за мету завоювання лише степових сусідів монголів. Наступного року монголи перемогли союз сусідніх племен меркітів і найманів. Меркіти після того знайшли собі прихисток у потужного племінного об'єднання кипчаків, що контролювало степи від Алтаю до Надчорномор'я. Кипчаки, відомі давньоруським літописам як половці, у свою чергу перебували у тісних стосунках з державою хорезмшагів у Центральній Азії та Руссю. Отже, за правилами степової політики війна з союзниками і покровителями меркітів – кипчаками, Хорезмом і Руссю стала для монголів справою честі. Так, війна з хорезмшагами Мугаммедом II та Джалаледдіном (розпочалася 1219 р.) зрушила монголів в гонитву за кипчаками і через Кавказ вперше привела до кордонів Русі. У битві, що відбулася на річці Калка у травні 1223 р., монгольський корпус під проводом Джебе та Субудая розгромив збірне, але безладне половецько-руське військо. Далі монголи пройшли половецькими степами на Волзьку Булгарію і, сплюндровавши її, повернулися з багатою

* Чингіс-хан наказав: «Нехай записують у Синій Зшитці, зв'язуючи потім у книги, розписи щодо розверстання по частинах для підданців усіх мов (гур-ірген), а річним чином і судові рішення». Див.: Сокровенное сказание монголов. – С. 103.

здобиччу у Монголію. Через цей набіг монголи познайомилися з новим ареалом і включили його до цілей майбутніх завоювань – усю західну, найвіддаленішу частину своїх володінь Чингіс-хан передав в уділ старшому сину – Джучи.

Завоювання і підкорення половців та Русі було ухвалене на монгольському імперському курултайі у 1235 р. На той час Монгольська імперія перебувала в руках сина Чингіс-хана (пом. 1227) – Угедея (великого хагана 1227–1241 рр.). Але династія ще була єдиною, і в керівництві імперією її слово мало вагу. Особливим авторитетом користувалися старший брат – Чагатай (пом. 1242) і Бату – син і спадкоємець Джучи (пом. 1227.), які правили своїми улусами. Сини Толуя, який помер 1232 р., ще чекали на свій улус. Сама держава уже не була бандою степовиків, а включала, крім степів, значні осілі території, що потребували відповідного правління. Тоді Чингізиди під впливом досвідчених адміністраторів з підкорених народів, таких як китаїзований кидань Єлюй-Чуцай, мусульмани Абдурагман і Магмуд Ялавач з сином Максудом, уйгур Чинкай й ін., уже запроваджували у державі адміністративно-податкові інститути й чиновницький комісаріат, покликані упорядкувати експлуатацію монголами завойованих територій. Тому правляча династія, що залишалася поки що згуртованою, та ефективна держава були спроможні мобілізувати необхідні матеріальні ресурси й військо для організації великого походу. Формально мета його полягала у розширенні улусу для нащадків старшого сина Чингіс-хана Джучи, який помер за півроку до батька. За степовою традицією, йому, як старшому сину, Чингіс-хан уділив території, що знаходилися найдалше від батьківського юрту, а саме: Алтай, землі уздовж Іртишу в Західному Сибіру і, нарешті, Кипчацький степ (перською – *Дешт-і Кипчак*), який ще треба було завоювати. Спадкоємцем Джучи став його другий син – Бату (Батий – у давньоруських літописах). Він формально й очолив похід. Але у його війську були війська під командуванням принців, які представляли усіх чотирьох синів-спадкоємців Чингіс-хана, в тому числі майбутні великі хагани Гьоюк (правив 1246–1248 рр., син Угедея) та Мунгке (1253–1259 рр., син Толуя). Серед воєначальників-нечингізидів були досвідчені Субудай і Бурундай. Власне, Субудай, переможець кипчаків і русів на Калці, був фактичним командувачем походу*.

Похід розпочався восени 1236 р. завоюванням Надволзької Булгарії та розправою над половцями. Навесні 1237 р. Мунгке на Нижній Волзі знищив одного з очільників конфедерації половців у Східній Європі – князя племені ольберлі Бачмана. 1238 р. два загони покінчили із силами половців уже у Подніпров'ї та на Кримському півострові. Тоді було сплюндровано Судак. Рятуючись від монголів, половецький князь з племені тертер Котян подався із своїми єдиноплеменниками до Угорщини. Узимку 1239/40 р. Мунгке завершив підкорення степів Східної Європи завоюванням Північного Кавказу².

Поміж цими походами відбувся перший монгольський похід на Русь. Під кутом зору військової тактики, він був блискавично-швидким зимовим набігом. У грудні 1237 р. монголи штурмом оволоділи Рязанню і знищили її. Після цього вони розділилися і пішли облавою кількома загонами. Уже до кінця зими вони

* «Тамна історія монголів» (§274) повідомляє, що, власне, царевичі були приставлені Субудаю на допомогу. Див.: Там само. – С.148. Субудаю з Бурундаєм приписав завоювання Волзької Булгарії та Суздальської землі Іпатіївський літопис. Див.: Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.II. – М., 2001. – Ствп.785.

здобули усі міста Володимиро-Суздальського князівства, включно зі столичним Володимиром-на-Клязьмі. Кілька разів вони вступали у битву з розрізненими загонами руських князів, але знищували їх без значних зусиль. Великий князь Юрій Всеволодич зібрав сили кількох князівств у верхів'ях Волги на р. Сіть, але монголи раптовим нападом 4 березня 1238 р. знищили це військо і його предводителів. З настанням весни вони вирішили відходити у степ, але дорогою домовилися між собою захоплювати і знищувати всі руські міста. Водночас інша частина їхнього війська сплюндрувала землі мордви. Військо під командуванням Бату до початку весни захопило північну частину Чернігівського князівства. Бату затримався на два місяці лише при облозі Козельська³. Уся північно-східна Русь до самого Новгороду Великого була сплюндрована за лічені зимово-весінні місяці. Монгольські сили, однак, не залишилися на Русі й відійшли для перепочинку та продовження завоювань у степу.

1239 р. загін під проводом Мунгке завоював Чернігівське і Переяславське князівства. Підступивши до Києва з лівого берега Дніпра, монгольський принц вислав послів до чернігівського князя Михайла Всеволодича, який на той час володів містом, пропонуючи здати його. Князь нібито стратив послів, але не став чекати наступу монголів і втік в Угорщину. Монголи тим часом повернули назад у степ. Київ зайняв Данило Галицький, але теж не залишився там, а доручив його оборону боярину Дмитру. Зосереджений на своїх володіннях, він був готовий поступитися Києвом своїм суперникам з чернігівської династії в обмін на зречення їхніх претензій на Галич.

Восени 1240 р. монголи відновили наступ на Русь з метою надалі рушити на завоювання Польщі й Угорщини. 6 грудня їхнє військо під проводом Бату після тижневої облоги штурмом захопило Київ. Далі монгольське військо швидко оволоділо землями та містами Галицько-Волинського князівства. Місцеві князі не організували оборону, а знайшли притулок у сусідів на заході. Трафаретні літописні описи на зразок «взя копьем», «изби не щадя ... многы грады имже несть числа» не дають підстав думати про жорстокі бої та виснажливі облоги. Навпаки, зловтішно описаний у літописі приклад Колодяжина, який здався на милість⁴, свідчив про деморалізацію населення і брак організації.

Далі одна частина монгольського війська під командуванням Байдара та Кайду рушила на Польське королівство, а Бату вдерся в Угорщину. Обидві армії перемогли: 9 квітня 1241 р. під Легніцею було розбито польсько-німецьке військо під орудою Генріха, герцога Сілезького, а 11 квітня 1241 р. на річці Шайо (Солоній) знищено військо короля Бели IV. У грудні 1242 р. монголи переправилися через замерзлий Дунай і попрямували добувати міста Далмації, куди втік король Бела IV. Перебуваючи в Угорщині, Бату викарбував свою монету⁵, продемонструвавши суверенітет монгольської влади на зайнятій території. Проте навесні він дізнався про смерть великого хагана Угедея (11 грудня 1241 р.). Перебуваючи в конфлікті з племінниками, зокрема із сином Угедея Гьоюком, який претендував на владу, Бату вивів війська з Угорщини і подався на схід, у степи Надчорномор'я та Поволжя.

Негайні наслідки бойових дій були трагічними для всієї Східної Європи, беручи до уваги людські жертви, які, напевно, були великими. Щоправда, прями повідомлення джерел про людські втрати досить скупі та непевні, щоб зробити якісь орієнтовні оцінки. Посланець папи римського Іннокентія IV Джованні дель Плано

Карпіні під час проїзду у 1246–1247 рр. землями Русі та Куманії (так у Візантії і тодішній Західній Європі називався Половецький степ) мимохідь зауважував, що населення цих країн було перебите татарами або виведене у полон⁶. Він у подробицях розповів лише про те, як монголи буденно страчували полонених після взяття штурмом якогось міста⁷. Однак Плано Карпіні не міг бачити цього на власні очі, бо приїхав уже після завершення завоювання, і тільки переповідав почуте у дорозі. Втім, на доказ своїх розповідей він написав про бачені ним у полях Куманії та довкола Києва розкидані, подібно до гною, людські кістки та голови⁸. Давньоруські літописи досить одноманітно і скупо описували людські втрати словами «побили», «полонили». Жахи війни вони робили виразнішими хіба що словами про забиття монголами отрочат (дітей) і немовлят⁹. Утім, натуралізм однієї з картин руїни, залишеної монголами, узгоджується з описом Плано Карпіні. Йдеться про епізод, коли князь Данило Галицький, повернувшись у свої володіння після відходу звідти монголів, не зміг вийти за мури Берестя через сморід від великої кількості вбитих, що лежали навколо міста¹⁰.

Справді, існує велика імовірність масового винищення людей, адже монголи ставилися до Русі та половців як до своїх кровних ворогів (що були один одному союзниками). Вони оголосили свій похід проти половців і Русі каральним¹¹. Руські князі та й городяни під час самого завоювання також давали монголам приводи до каральних дій. Такий привід міг дати князь Михайло Всеволодич через страту послів від Мунгке за пропозицію здати Київ. Та й самі кияни за рік теж відмовилися здати місто Бату¹². Маючи численні приклади того, що монголи застосовували масовий терор до інших народів, які чинили спротив, зокрема вбивали їхніх послів, не викликає сумніву, що такий терор було застосовано до Русі та половців. Поселення, навіть найбільші міста, спалювали і руйнували дощенту, а їхнє населення геть усе знищували. Хоча щодо цього нема прямих свідчень, монголи і на Русі так само, як це було у Китаї та Центральній Азії, використовували полонених для живого прикриття під час битв у відкритому полі чи для штурмів міських укріплень.

Монгольська політика терору була спрямована передусім на еліту, себто на руських, половецьких, аланських, болгарських князів, які взялися за зброю. Показним є той факт, що в кампаніях 1236–1241 рр. монголи навіть відступали від своїх правил страчувати людей шляхетного походження без пролиття крові. Вони дотримувалися цих правил щодо руських князів ще тоді, коли полонили їх на Калці 1223 р.* і, схоже, повернулися до політики терору вже після закінчення завоювань. Мунгке, як згадувалося, наказав половецького князя Бачмана розкроїти мечем¹³. Бату, якщо вірити літопису, віддав наказ «зарізати» юного князя Всеволода Юрійовича, який вийшов до нього під час облоги Володимира-на-Клязьмі¹⁴. Як свідчив Плано Карпіні, навіть залишаючи в живих бранців, монголи ніколи не милували представників знаті, яких вони страчували або тримали у довічному ув'язненні¹⁵.

Оскільки міжнародні купці зі Східної Європи, вивозячи на зарубіжні ринки переважно природні багатства краю, виступали партнерами місцевих правителів, то вони теж відчули на собі політику терору. Про це свідчить пригода руських купців з Судака за часів погоні Джебе та Субудая за половцями 1221–1224 рр.,

* За повідомленням Ніконовського літопису (С.92), монголи задушили полонених руських князів, підклавши їх під поміст, на якому святкували перемогу на річці Калці.

коли монголи вперше досягли Кримського півострова. Тамтешні руські купці, що були торговельними партнерами половців, мусили рятуватися від монголів втечею через Чорне море до Анатолії. Тогочасний арабський хроніст Ібн аль-Асір записав унікальне свідчення про ті події:

«Тоді зібралось багато з найзначніших купців та багатіїв руських, уносячи з собою, що в них було цінного, і рушили в путь, щоб на кількох кораблях переправитися через море у краї мусульманські. Коли ж вони наблизилися до гавані, в яку направлялися, то один з кораблів їх розбився і потонув; врятувалися лише люди. Існував такий звичай, що султану належав корабель, який розбивався, і той забрав з нього багато добра. Решта кораблів уціліла. Так розповів про цю справу причетний до неї»¹⁶.

Монгольські репресії проти руських купців, напевно, припинили торгівлю невольниками й хутрами, що йшла з Русі та Волзької Булгарії транзитом через Дешт-і Кипчак на Близький Схід, бо той же Ібн аль-Асір нарікав на припинення поставок відповідних товарів, принаймні на якийсь час*. Однак після відходу корпусу Джебета та Субудая на схід постачання цих товарів відновилося у звичному обсязі¹⁷.

Наявні джерела мовчать про те, яка доля спіткала купців, зокрема руських, під час нападу монголів на Північне Причорномор'я у 1236–1241 рр. Давньоруські літописи взагалі досить рідко торкаються теми торгівлі. Нічого не відомо навіть про здобич, захоплену у Східній Європі, крім полону, хоча перські, арабські та монгольські джерела докладно звітували про неї, коли в них йшлося про інші території. Однак незалежно від того, наскільки могло постраждати місцеве купецтво під час завоювання, винищення монголами старих еліт або усунення їх від влади поставили місцеве купецтво в нові умови, змушуючи пристосовуватися до нових власників. До того ж монгольське завоювання Близького Сходу, де знаходилися основні ринки збуту традиційних предметів, що вивозили зі Східної Європи, підірвало, принаймні на деякий час, попит на ці товари. Отже, хоча завоювання і не обов'язково знищило місцеве купецтво фізично, але викликані ним зміни умов міжнародної торгівлі поклали край наявній організації торгівлі. Через це зникло руське купецтво як окрема компанія, якою вона з'явилася в джерелах під іменем «Рус» у першій половині IX ст. Маючи інших постачальників і покровителів, руські купці мусили пристосовувати свою тотожність та ім'я до нових реалій**.

Політика терору, однак, не була тотальною на Русі. Як згадувалося, 1240 р. Бату намагався схилити до капітуляції Київ, незважаючи на вбивство там раніше послів Мунгке, – тим самим демонструючи, що він не перекладав на киян провину князя Михайла за вбивство послів. Колодяжин, за свідченнями, є прикладом захоплення міста без штурму. Кременець військо Бату просто оминуло. Навіть захоплення міста силою не означало його знищення, як це було в Козельську, де монгольські предводителі на якийсь час зупинилися на відпочинок¹⁸. Ці повідомлення,

* Хроніст назвав товари, які вивозилися на Близький Схід з Судака, – невольники (хлопці та дівчата), бургаські хутра, бобри, білки. Див.: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды... – С.26, 27.

** Відомим прикладом може служити Афанасій Нікітін (пом. 1474), тверський купець, який представлявся ім'ям Ходжи Юсуфа Хорасані. Див.: Афанасий Никитин. Хождение за три моря. – Л., 1986.

брати які під сумнів нема підстав, позбавляють переконливості прагнення літописців представити монгольське завоювання як руїну апокаліптичного масштабу¹⁹.

Нема також підстав думати, що монголи винищили до ноги половців. Вони таки уціліли, і навіть дали своє ім'я для неофіційної назви Джучийового улусу – Кипчацький ханат. Ще наприкінці XIV ст. половці утворювали окремі загони у війську Тимура²⁰.

Прямі наслідки монгольського завоювання не зводилися лише до винищення людей, грабунку та руйнувань. З певністю їх можна віднести до короткотермінових за часом дій, якими б вони не були дражливими для нащадків. Як писемні, так і археологічні джерела засвідчили швидке відновлення постраждалих міст²¹. Натомість головним наслідком завоювання була зміна політичного статусу завойованих земель.

Щоправда, основні джерела до історії Східної Європи монгольської доби – давньоруські літописи – хоч і проповідували примирення із загарбниками²², все одно досить неохоче представляли справді принизливі та трагічні стосунки Русі з монголами, адже ті були іноплеменниками й іновірцями. До того ж більшість давньоруських літописів дійшла до нас у пізніх редакціях, які несли відбиток антимонгольських настроїв і тому прагнули притлумити залежність руських князівств від монголів²³. І хоча переписувачам не все вдалося виправити на власний смак, проте історики модерної доби під впливом уже власної національної гордості піддалися на цю антитатарську тенденційність літописів і взагалі схильні були ігнорувати зміну політичного режиму на Русі. Південно-Західна Русь у повідомленнях Іпатіївського літопису, точніше, його складової – Галицько-Волинського літопису, взагалі здавалася вільною від монгольського панування, а князь Данило Галицький – головний персонаж цих історій – успішним оборонцем своїх земель від іноземців. Українські історики схильні робити на цій підставі висновок про ефемерність монгольського панування на Південно-Західній Русі, порівняно з Північно-Східною, і навіть припускати в ній причину розколу Русі на дві частини. Монгольське військо і справді не залишалося подовгу на території Русі, неодмінно повертаючись у степи після завершення кампаній, або, як під час останнього походу 1241 р., прямувало далі на захід. Проте нема підстав думати, що брак військової окупації, навіть якщо він мав місце, означав відсутність монгольської влади. Власне, степові ватажки уникали заселення осілих територій кочовиками, адже добре розуміли, що це призвело б до їх економічного краху. Так само нема підстав відкидати можливість співпраці місцевих політичних еліт із завойовниками. Насправді навіть літописи, попри редакторські втручання пізнішого часу, а про інші джерела годі й казати, здатні досить ясно показати зміну політичного стану Русі негайно після монгольського завоювання, причому щодо цього свідчення для Південно-Західної Русі не менш промовисті, ніж для Північно-Східної.

Політичний статус завойованих монголами земель з усією самоочевидністю можна визначити як такий, що взагалі не існує, – ці землі були воєнною здобиччю. На практиці це означало, що усі матеріальні ресурси та населення завойованих земель перейшли у повне розпорядження переможця-завойовника, себто династії Чингізидів і всієї правлячої верстви Монгольської імперії. Мовою джерел це становище описувалося не інакше, як термінами «полон», «неволя», «рабство». «Таємна історія монголів» переможно звітувала, що монголи «вкінець розбили

та полонили *урусів*²⁴. За словами Іпатіївського літопису, руські князі були або «в волі татарській»²⁵, або «в неволі татарській»²⁶; літописець представляв читачам, як Данило Галицький покійно ставав перед Бату на коліно і називав себе холопом²⁷. Плано Карпіні зі свого досвіду перебування на Русі та у Половецькому степу називав стан підкорених монголами людей, як «надмірне та нестерпне рабство»²⁸, а наведені ним подробиці підтверджували, що це не було перебільшенням, у тому числі й щодо руських князів. Монголи, за його словами, наклали на підкорених тяжку данину, причому збирали її не лише з майна, а й з людей, а також примушували їх служити у своєму війську. Щоб домогтися бажаного, вони могли позбавити власності, свободи і самого життя будь-яку людину, незалежно від її суспільного становища. Нарешті, не лише ханські намісники, а й проїжджі ханські посланці мали повну владу («були немовби володарями») над усім підкореним населенням, і князі також мусили їх слухатися в усьому²⁹.

Враховуючи той факт, що монголи розпоряджалися не лише землею, майном та плодами праці підкореного населення, а й свободою та життям усього населення, підданство Русі, Половецького степу та інших підкорених монголами територій слід кваліфікувати як державне рабство, що було різновидом корпоративного рабства. Відмінність корпоративного рабства від приватновласницького полягає лише в тому, що власником раба є не особа чи група осіб-співвласників, а корпорація, в якій право власності передане її представницькому/керівному органу. У цьому разі через колективний характер власника послаблювалися персональні стосунки між ним та кожним рабом, внаслідок чого дещо зменшувалася можливість натуралістичної експлуатації рабів (спричиненої біологічними потребами/вадами власника, як-от сексуальне насильство, жорстоке поводження тощо). Державні службовці не мали основоположного персонального права рабовласника – права життя і смерті над такими рабами, і їхня сваволя щодо останніх контролювалася державою. Але зрозуміло, що загроза персонального насильства в усіх формах щодо державних рабів з боку представників монгольської адміністрації, наприклад, урядових гінців, повністю не зникла. Тому насправді становище приватновласницьких рабів мало чим відрізнялося від державних, особливо для нижчих прошарків населення. Держава передусім використовувала підкорене населення – зазвичай його продуктивні прошарки – для економічного визиску. Також вона могла на власний розсуд використовувати його і на військовій і державній службі, в тому числі релігійній. У таких випадках залучалися представники колишнього правлячого класу, але не лише вони. Зазвичай військові та урядові слуги різного рівня теж ставали членами правлячого класу держави-завойовника – Монгольської імперії, і їхнє персональне становище було далеким від рабства селян та простих міщан. Але від того вони не переставали бути рабами, адже служили чужим інтересам, ризикуючи власним життям, як і належить рабам. Власне, тому автор Галицько-Волинського літопису й виправдовував участь руських військ у монгольських походах на Угорщину та Польщу тим, що князі були у волі/неволі татарській³⁰.

Для державного рабства у степових імперіях було органічно припустиме збереження державної організації підкорених суспільств. Адже запровадження інших форм державного управління було б надто складним завданням для степовиків. Тому монголи від початку завоювання Русі були зацікавлені у співпраці з правля-

чою верхівкою Русі («улещуючи» руських князів і міщан*) і, зрештою, зберегли руські князівства та династії. Проте вони не бачили руських князів повноправними хазяями у своїх володіннях, а лише своїми намісниками, які передусім служили, а вже потім правили своїми підданцями з дозволу і від імені монгольських ханів.

На території України, однак, руські князі полишили свої володіння, поставивши перед монголами завдання негайно організувати управління. Чингізиди прийняли цей виклик, примусивши до співпраці інших представників місцевого правлячого класу. Галицько-Волинський літопис містить унікальну для давньоруських літописів інформацію з цього приводу. У ньому повідомляється одразу про кілька місцевих представників князівського оточення, бояр, яких монголи призначили на свою адміністративну службу під час просування країною. Щоправда, хроніст та/або пізніші переписувачі цього літопису щосили старалися замаскувати повноваження цих персонажів, прагнучи представити їх підлеглими князя Данила Галицького. Найточніше представлений персонаж такого роду – це Дмитро, мабуть, боярин Данила Галицького, який керував обороною Києва супроти монголів. Монголи не тільки дарували йому життя, нібито за проявлену доблесть, а й призначили київським тисяцьким, себто військовим губернатором території, здатної виставити тисячу вояків**. Плано Карпіні, проїжджаючи Києвом до Монголії взимку 1245/46 р. зустрічався або з цією особою, або з іншою руською людиною, що була на такій самій посаді***.

Дуже докладно про монгольський режим літопис розповідає в епізоді повернення Данила Галицького з Польщі до своїх володінь. Князь застав після відходу монголів своїх бояр у ролі монгольських управителів, які уже контролювали («держажу») його землі і здійснювали економічний зиск, а в трактовці літопису – грабунок: «грабаше всю землю», «бысть мятеж велик в земле и грабежь»³¹. Зокрема, Судьіч, «Попів онук», перебував у Бакоті на Дністрі й звідти відав Поділлям («Пониззям»), а Григорій Василькович відав Перемишльщиною. Крім них, дрібніші округи («волости») перебували у віданні чернігівських бояр. Соляні копальні у Коломиї були під наглядом Лазаря Домажирича й Івора Молибожича. Боярин Доброслав, про якого сказано, що він призначав бояр завідувати волостями та соляними копальнями, очевидно, стояв на чолі цієї монгольської цивільної адміністрації у князівстві. Про нього літописець написав з іронією, що той «вокняжился». До речі,

* Див.: Ипатьевская летопись. – Ствп.778-780, 782. В.Рудаков неправий, припускаючи, що літописці, брали випадки «улещування» не з життя, бо нібито вони не могли зацікавити літописця, а для того, щоб підкреслити «якісь суттєвіші характеристики» завойовників. Див.: Рудаков В.Н. Монголо-татары глазами древнерусских книжников. – С.77.

** Іпатіївський літопис (Ствп.786) подає занадто громіздку характеристику цієї особи – «Дмитр Киевский тысяцкий Данилов». Не треба розуміти, ніби київським тисяцьким його призначив Данило – це могли зробити лише монголи, які й дарували тому життя. Вказівку на Данила можна пояснити лише як нагадування, що той був людиною Данила, може навіть його тисячником. Також це могло бути й вставкою пізнішого часу, з метою представити Данила більшим господарем становища, ніж він насправді був. Інший тисячник Дмитро на службі в Данила згадується під 1213 р. (Ствп.733-734), і це є дещо зарано, аби припускати його тотожність з «київським тисячником» 1241 р.

*** Тисячник з іншими значними людьми давали поради папському легату, як подорожувати по «Татарії». Як можна зрозуміти, монгольських адміністраторів Плано Карпіні зустрів лише в Каневі. Див.: Плано Карпини. История монгалов. – С.69-70.

наявність цілої ієрархії адміністраторів заперечує можливість навіть припускати боярську анархію після монголів. Ось до цього старшого монгольського урядника і колишнього свого боярина князь Данило Романович не наважився приїхати особисто, а вислав посланця. Слова звернення до нього, приписувані Данилу, попри волю хроніста промовисто видавали, що ці особи правили не від свого імені, а вже служили іншій верховній владі: «Князь ваш азм есмь, повеления моего не творите, землю грабите». Князь через посла просить Доброслава віддати йому назад соляні копальні у Коломиї під тим оглядом, що прибутки з них князь витрачав на утримання свого пішого війська («держать сию Коломью на роздавание оружником»). Доброслав на це лише з посмішкою («усмеявся») відповів, що нічого змінити не в силах: «Что могу же глаголати?» – і відправив посла ні з чим на розпач Данилові: «Данил же скорбяше и моляшеся Богу у отчине своеи».

Судячи з функцій названих осіб, вони були залишені монголами в ролі цивільних адміністраторів, які переважно стягували податки на зразок намісників, відомих як даруги та баскаки. Отже, монголи, схоже, організували у Галицько-Волинському князівстві цілу ієрархічно побудовану мережу податкових округ під управлінням місцевих бояр. Нібито пізніше Данило з братом Васильком схопили і кинули до в'язниці Доброслава з Перемишльським намісником-даругою Георгієм. І знову літописець натякає, що захоплені бояри служили комусь іншому («не хотят по воли его ходити, и власть его иному предати»).

Ще один можливий адміністратор, з призначених монголами княжих бояр, був згаданий у Галицько-Волинському літописі як «Курил печатник князя Данила»³². За літописом, ця особа на чолі значного війська (три тисячі піхоти та триста вершників – кількість, мабуть, епічна) відбила напад на Бакоту з боку супротивників князя Данила – чернігівського княжича Ростислава та болохівських князів, після чого вона й зайняла всю Болохівську землю (Послущя та Побужжя). У цьому оповіданні автор та/або переписувачі представили князя Данила господарем ситуації, який не лише подолав старого суперника з чернігівської династії, а й покарав місцевих татарських пособників – болоховців. Однак зроблено це незграбно, з повторами, бо, за текстом, і Данило з Васильком взяли болохівські міста (перераховано шість), і Курил полонив Болохівську землю, причому теж захопив одне зі згаданих вище міст (Дядьків). Це позбавляє довіри інформацію з літопису щодо керівництва Данила діями даної особи, як і щодо того, що він був «печатником» саме Данила.

Не менш промовистим є той факт, що сама посада печатника взагалі не згадувалася в літописах у статтях, присвячених домонгольському часу, і це не дає підстав виводити її походження з державної традиції давньої Русі. Тим паче, що в ній ще не видно ознак розвинутої бюрократії, де б існувала посада завідувача державної печатки, що за європейською практикою належало до компетенції завідувача державної канцелярії, канцлера. Невідомою у Київській Русі була й практика проведення фіскальних переписів, а саме цим названа особа, за свідченням літопису, займалася у Бакоті – він там перебував, щоб нібито «списати грабительства» бояр (ще одного супротивника Данила). Зате фіскальні та військові функції були в компетенції монгольських намісників – даруг і баскаків, причому назвою обох у перекладі давньоруською могло бути слово «печатник»*. Отже, коли відкинути

* Даруга – віддієслівний іменник з розряду назв діяча (nomen actoris), утворений від мон-

панегіричні приписки на користь Данила, що вносять в оповідання суперечливість, то реальні події матимуть такий вигляд: монголи призначили Курила, колишнього Данилового боярина, намісником (даругою або баскаком) і доручили йому проведення податкового перепису. А літописець чи радше пізніший редактор представив, ніби це було Данилове доручення.

Як згадувалося вище, у Бакоті перебував ще один монгольський намісник – Судьїч, «Попів онук». І Данило, судячи з мовчання літописної розповіді, не розправився з ним, як із Доброславом та Григорієм Васильковичем – звісно, ніби щоб помститися «нечестивим» – тобто монгольським* – боярам-колаборантам. Бакота, як видно, була монгольським адміністративним центром на Правобережній Україні. Вона пізніше згадувалася як місце перебування іншого монгольського урядовця, прямо названого баскаком Милеєм³³. До речі, цей урядовець теж мав слов'янське ім'я, і літописець вирізняє його від татар: «приїхали татари до Бакоти, і пристав до них Милей»³⁴.

Присутність двох монгольських адміністраторів на одній території підтверджує гіпотезу про те, що характерною ознакою монгольської адміністративної системи, яку було запозичено з Китаю, було призначення в кожному провінцію двох намісників (даругу і баскака), наділених перехресними військово-адміністративно-податковими функціями³⁵. Повідомлення, що належить до 1241 р., засвідчило, що ця система була негайно запроваджена монголами під час завоювання Галицько-Волинського князівства. Воно, крім того, повністю узгоджується зі свідченням монгольської хроніки – «Таємної історії монголів», написаної 1241 р., про те, що по завоюванні Булгара (*Белермана*), Києва (*Кермен-Кива*) та інших міст Східної Європи монгольські ватажки призначили туди даругачинів (даруг) і танмачинів (баскаків)³⁶.

Оцінюючи наслідки завоювання, крім заподіяних ним людських втрат, слід брати до уваги ще дві його особливості. По-перше, уся кампанія монголів у Східній Європі не була однією тривалою війною, а серією швидкоплинних набігів, що тривали менше півроку кожний. Переможці не затримувалися на захоплених землях, відходячи на відпочинок або просуваючись далі. Це дозволяло місцевим князям, як, наприклад, Данилу Галицькому чи чернігівському князю Михайлу Всеволодичу з сином Ростиславом, повернутися до своїх земель, адже в них складалося хибне враження, що лихо вже проминуло. Самовпевненість завойовників, що вели бойові дії за тисячі кілометрів від власних баз, видає їхню незацікавленість тотальним терором, що загрожував би тилу повстаннями. Вражаюча рухливість теж не залишала ані часу, ані сил на руйнування. Очевидно, давньоруські літописці не перебільшували в описах монголів їхню підступність («лесть»), якою вони користувалися під час завоювань. Якщо спиратися лише на конкретні дані, що повідомляють джерела, і не зважати на гіперболічні узагальнення на зразок того, що

гольського дієслова *daru-*, а баскак – утворений від тюркського дієслова *bas-*, що мало значення «прикладати печатку». Див.: Ostrowski D. *Muscovy and the Mongols: Cross-cultural influences on the steppe frontier, 1304–1589*. – Cambridge, 1998. – P.40.

* «Нечестивий» – один з основних епітетів, що вживався в Іпатіївському літопису для характеристики монголів. Див.: Рудаков В.Н. Монголо-татари глазами древнерусских книжников. – С.76.

монголи зруйнували незчисленну кількість міст, то вийде, що монголи у Східній Європі штурмували заледве півтора десятка міст. Руські літописці жодного разу, навіть заради досягнення більшого враження на читача, не додумалися написати, що монголи зрівняли якесь місто (стіни і житлові квартали) з землею, як це, приміром, мусульманські історики повідомили про Ургенч (Хорезм), Самарканд, Бухару, Балх, Бамьян та інші міста держави хорезмшахів*. Тож реалії не давали підстав для цього. У порівнянні з іншими літературними традиціями опису монголів руйна у Східній Європі, змальована давньоруськими літописами, видається помірнішою. Що, напевно, справляло враження на давньоруських літописців, спонукаючи їх привносити у свої оповіді апокаліптичні мотиви, так це відчуття невідворотності лиха перед лицем небачених за чисельністю та ефективністю монгольських військ та штурмових машин. Проте в наслідках навали літописці апокаліпсису не показали, отже, навряд чи бачили його.

По-друге, монгольські кампанії у Східній Європі були для кочовиків не звичайними набігами, спрямованими лише на плюндрування супротивника, а завоюванням заради розширення меж імперії. Монголи, на відміну від попередніх кочовиків, що опинялись у цьому регіоні, вперше здійснили цілеспрямоване завоювання осілих територій. Важливо, що вони вже мали власний досвід правління такими територіями, набутий ними у високорозвинених країнах, таких як Китай та країни ісламу. Тому суцільна руйнація економіки та винищення населення не грали їм на руку. Навпаки, монголи по-своєму пишалися завоюванням Русі й кілька разів згадали про неї та її столицю Київ у своїй першій хроніці – «Таємній історії монголів»**. Руйнація та знищення населення, до яких вони вдавалися, як видно, були радше раціонально прораховані, виходячи з тактики завоювань, ніж інспіровані вандалізмом, що з погляду осілих народів нібито був властивий степовикам. Цілком правдоподібно, що в монгольському війську під час походів на Русь і половців були й жорстокі командири. Наприклад, лютістю уславився принц і в майбутньому імператор Гююк. Але не він був командувачем походу, і до того ж його немилосердність до русів викликала невдоволення великого хагана – його батька Угедея, що й відбилося у монгольській хроніці³⁷.

Тож монголи захопили Русь і Північне Причорномор'я, аби залишитись і правити там. Крім терору та руйнування, що навряд чи були їхньою головною метою, в них уже було певне бачення, досвід і рішучість встановити своє правління на осілих територіях, при цьому розраховуючи на місцевих колаборантів. Тому описи «загибелі Руської землі», характерні для давньоруських літописів, слід мати за перебільшення і відкинути навіювані ними припущення про масштабну руйну. Проте важливіші наслідки мала втрата незалежності через завоювання та перехід

* За повідомленням Рашид-ад-Дина, Чингіс-хан наказав, щоб ця фортеця назавжди стала порожнім місцем у покарання за смерть одного з його улюблених онуків під час її штурму. Див.: Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.; Л., 1952 [репринтне видання: М., 2000]. – Т.І, Кн.2. – С.219.

** Київ було згадано тричі під різними іменами: Кива-Менкермен, Кермен-Кеибе, Керман-Кива; різницю форм можна пояснити тим, що вони фіксували вимову різного часу; усі варіанти означали «(Велика) фортеця Київ». Див.: Сокровенное сказание монголов. – С.141, 146, 148.

у повне розпорядження переможних монголів, що означало для всієї території України знищення старих державних кордонів і зміну власника. І новий власник продемонстрував свої наміри запровадити новий порядок негайно по завоюванні.

2. Улусний переділ українських земель у складі Монгольської імперії

Економіка степових імперій мала три провідні галузі – кочове скотарство, війну і міжнародну торгівлю. Кочове скотарство становило економічний фундамент степового суспільства. Суспільне управління ним, однак, зводилося до регулювання користуванням пасовиськами та іншими угіддями, себто, по суті, до переділу земель між родичами та сусідами. Війна теж відповідала ідеалам степового суспільства, яке бачило в ній засіб досягнення суспільного миру. На додачу війна вабила перспективою збагачення здобиччю за рахунок ворога. Міжнародна торгівля, з огляду на відсутність у кочовиків власного внутрішнього ринку, давала їм доступ на ринки. Нарешті, у степових імперіях, що включали до свого складу осілі території, порядкування ними становило окрему галузь економіки.

Але опинившись у руках нащадків Чингіс-хана в ролі трофея, завойовані землі мусили пережити долю будь-якого трофея – розподіл. У рамках степової традиції цей переділ мав першорядне економічне значення, оскільки впливав на подальшу долю кочового скотарства, і реалізував здобутки війни. Крім того, він протримався досить довго і вплинув на подальшу долю українських земель. Отже, далі необхідно з'ясувати обставини і наслідки цього розподілу, тим паче, що дослідники історії Східної Європи або навмисно ігнорували його, або просто не могли розпізнати його у свідченнях джерел.

Монгольська імперія, як усі степові імперії, була патримоніальною державою, в якій володар вважався верховним власником землі, усіх багатств і самих підданців. Однак навіть ця наймогутніша степова імперія не мала інших моделей для здійснення централізованого управління своїми підданими та ресурсами, крім родинної. Родоплемінний лад цілком задовільно виконував регуляторні функції у степовому суспільстві та натуральній степовій економіці, а державність, що тільки й мала потребу у бюрократії, існувала лише епізодично. За родинною моделлю імперія вважалася ще й власністю родини, себто правлячої династії. Відповідно імператор ділив свої володарські права і управлінські функції лише між родичами, головно братами, синами, рідше – з довіреними персональними слугами (які вважалися неповноправними членами родини), щоб ті правили від його імені на віддалених територіях. Родинна солідарність мала забезпечити консолідацію держави. Роль центрального уряду в цих державах, у тому числі й Монгольській імперії, виконували родинні наради.

Модель родинного правління не підходила для держав, і тим паче вона не підходила для великих імперій. Передусім тому, що не могла запобігти звичній конкуренції між родичами, яка призводила до розколу держави.

Більше того, дотримання родинного ідеалу створювало умови для розколу, переносючи на державу необхідність удільного поділу. В ідеалі батько мусив залишити своїм синам добрий спадок, достатній для гідного самостійного життя. Тому степові імперії, як звичайні родинні маєтності, часто ділилися на уділи між

синами правителя. Уділи, по суті, мали характер власності й були покликані служити запорукою економічної самостійності їхніх власників. Оця економічна природа степових уділів ясно проявлялася в одній з монгольських назв уділів – *нунтух*, що означало пасовище, основу господарства кочових скотарів степу. В масштабах держави уділи мали населення, представлене не родичами, а цілими родами та племенами, тому володіння ними й економічний зиск передбачали ще й виконання адміністративних функцій, зокрема підтримання порядку і міжплемінного миру, відправлення правосуддя, упорядкування користування населенням тими ж пасовищами. Усі ці повноваження делегувалися удільним правителям, які й тішилися внутрішньою автономією. З огляду на мілітарний характер степових суспільств, володіння уділом передбачало командування ополченням, що набиралося з його території, та розподіл воєнної здобичі між учасниками походів. Отже, уділи являли собою осібі й автономні у військовому та політичному сенсі провінції. Їхні обов'язки стосовно до верховного уряду обмежувалися видачею імператорові частини зібраної данини, податків, воєнної здобичі й участю удільного війська у загальноімперських походах. Нарешті, уділи були спадковими володіннями, тож створювали необхідні передумови для утворення окремих родів правлячої династії, що надалі виступали їхніми колективними власниками. Відтак уділ, улягаючи ідеалам степової родини, мав дробитися на менші уділи, відповідно до розростання роду. Словом, улус був самодостатнім зародком самостійної держави. Не випадково «слово» улус у монгольському та тюркомовному середовищі означало як уділ, так і державу. Самі монголи називали свою державу не інакше як «великим монгольським улусом» (*Йеке Монгол улус*). Так що підтримання сімейної солідарності фактично самостійних улусних правителів бувало скоріше епізодом, ніж правилом. Коли в родини зникала спільна мета членів родини – а як правило, вона полягала у завоюваннях, – то удільний розподіл неминуче кінчався усобицею або розпадом держави. Віддаленість від центру, як завжди, служила додатковим стимулом для появи серед членів династії заколотів та сепаратистських рухів.

Крім того, єдності степових імперій завжди загрозувало включення до їхнього складу територій, що належали до інших, ніж степовики, цивілізацій і мали власні державні традиції. Не маючи власної бюрократії, степові правителі були змушені, якщо тільки хотіли мати зиск із таких земель, повністю покладатися на державні кадри оцих завойованих територій. Далі завойовники або самі підпадали під вплив розвиненої осілої цивілізації, або виділяли підкорені осілі території в осібну зону з власною адміністрацією. Монгольська імперія опанувала території, що належали кільком цивілізаціям. Отже, не могло бути й мови про запровадження в ній уніфікованого правління, а відтак і тривалого підтримання єдності держави. Вона почала розпадатися ще до завершення формування її території, попри запобіжні заходи її засновника.

Чингіс-хан за всіма правилами призначив своїм синам уділи. Передусім він обмежив кількість спадкоємців лише чотирма синами від першої дружини Бортечін. Вони утворили «Золотий рід» (*Алтан уруг*). Синів Чингіс-хана від сотень дружин і наложниць було виключено з кола претендентів на улуси. Цим зменшувався ризик розпаду держави. Правляча династія виступала як звичайна моногамна родина. Монголія була обрана центральним улусом, який метафорично називався *юрт* – намет, дім. У Східній Монголії, що була лівим (нижчим за значенням) кри-

лом, було виділено уділи для братів і племінників Чингіс-хана. Улуси синам було виділено на правому, старшому, крилі за принципом – чим старше син, тим далі знаходився від Монголії: на Алтаї був розташований улус третього сина Угедея, у Центральній Азії – улус Чагатая, Половецький степ на захід від Иртіша – улус старшого сина Джучи. Щоправда, Джучи ще мав подбати сам про розширення свого улусу далі на захід. Молодший син Толуй мав перебувати у батьківському юрті за життя батька, на що вказував його титул – *еке-нойон* (великий нойон, себто правитель старшого з улусів), і по батькові успадкувати його собі в уділ³⁸. Водночас Чингіс-хан призначив своїм наступником третього сина Угедея. Хоча це й суперечило степовій традиції змагання царевичів за трон, монголи виконали волю свого харизматичного вождя, який хотів, щоб його держава уникла усобиць. Однак Угедей з синами зажадали закріпити за їхнім родом верховну владу навечно, що спровокувало конфлікт всередині династії.

Після воцаріння на престолі великого хагана Мунгке (1251), сина Толуя, Толуїди вкупі з Джучидами знищили династію Угедея, переділили його улус і збиралися знищити також нащадків Чагатая. На час смерті Мунгке (1259) Толуїди створили для себе два улуси – один на Близькому Сході (з центральними володіннями в Ірані й Іраку), що дістав назву держави *іль-ханів* (тюркською означало «улусних ханів»), другий – в Китаї та Монголії, де династія перейняла китайські інститути влади і, відповідно, обрала собі китайське ім'я Юань й імператорську церемоніальну титулатуру. Саме цій династії Юань від 1260 р. належав також трон великого хагана. Чагатаїди, помирившись з великими хаганами, зберегли за собою окремих улус у Центральній Азії. За цим переділом Монгольська імперія фактично розділилася на чотири улуси, причому території яких накладалися на цивілізаційні ареали. Улус великого хагана включав у себе весь Китай. Улус Чагатая знаходився у Середній Азії. Хулагуїди осіли на Близькому Сході. Володіння Джучидів знаходилися загалом у Половецькому Полі (Дешт-і Кипчак).

Правителі улусів належали до «Золотого роду», і кожен з них представляв в своєму улусі вищу владу Монгольської імперії*. Тому за ними визнавався титул хана, що традиційно носили лише суверенні володарі. Великий хаган теж фактично був улусним правителем. Хубілай (правив 1260–1296 рр.) зрештою переніс хаганську ставку з Каракорума у Монголію до Китаю, в місто Хан-Балик («Царгород», сучасне м. Пекін). Монголія, що теж належала до його улусу, знову обернулася на глушину, якою була до Чингіс-хана.

Кожна улусна династія дотримувалася степової традиції передачі престолу старшому в роді. Внаслідок утворення улусів династія Чингіс-хана фактично розпалася на чотири. Але персональна харизма Чингіс-хана забезпечувала престиж походження для його нащадків, і кілька століть лише Чингізиди вважалися єдиними носіями політичної влади серед степовиків.

Єдність династії Чингізидів тримала відкритими міжулусні кордони Монгольської імперії. Улусні хани по-сімейному мали право діставати прибутки у землях один одного, в тому числі влаштовували своїх синів на провінційні уряди один до

* Хани Джучийого улусу ще у середині XIV ст. адресували свої ярлики підданцям усієї Монгольської держави. Див.: Григорьев А.П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам. – СПб., 2004. – С.65, 70, 114, 201.

одного. Так, в улусі Бату 1245 р. на посадах провінційних намісників були Курмиши, син Орда-Еджена, старшого брата і хана лівого крила (Синьої Орди), та Муджи Яя, син Чагатая (незважаючи на напружені стосунки між Бату та Чагатаєм)³⁹. У свою чергу, діти Орда-Еджена до початку XIV ст. правили Газною та Баміаном (сучасний Афганістан) на території улусу Чагатая⁴⁰. Чингізид Ногай, один з намісників у Джучіївм улусі, протегував одному монгольському адміністратору на території іншого улусу*.

Однак родина не мала міцного авторитета. Тож, ніщо не утримувало улусних ханів від запеклих усобиць, що, зважаючи на розміри улусів, були великими війнами, як, наприклад, столітня війна між Джучіївм улусом і державою іль-ханів за Азербайджан (1260–1357). Великі хагани користувалися авторитетом голови династії Чингізидів, і їхнє слово мало силу у визначенні спадкоємців улусних престолів. Крім того, вони до початку XIV ст. ініціювали загальноімперські завоювання. Хоча ці пізні кампанії проводилися лише у Східній Азії на кордонах їх власного улусу, великі хагани мобілізували для їх проведення матеріальні та людські ресурси інших улусів. У всьому іншому кожен з улусів існував незалежно. Але через повалення династії Юань 1368 р. у Китаї, викликане місцевим повстанням, зникла і Монгольська імперія. З того часу жоден з улусних ханів не мав достатньо сил, аби перебрати в свої руки уряд і титул великого хагана. Хоча й після цього століттями продовжували існувати держави – спадкоємці Монгольської імперії, в яких правили династії Чингізидів.

Отже, землі України, увійшовши до складу Монгольської імперії, опинилися під владою як великих хаганів, так і ханів Джучіївго улусу. Влада великих хаганів, однак, втрачала авторитет протягом XIII ст. Оскільки улуси були автономними у внутрішній політиці, то українські землі потрапили безпосередньо у розпорядження ханів Джучіївго улусу. Тому всі адміністративні перетворення на території України цього часу спричинилися політикою цього улусу й відповідали на специфічні виклики Джучидським правителям.

Територія Джучіївго улусу була величезною. Від річки Іртиш на сході його західний кордон внаслідок походу 1236–1242 рр. сягнув Одеру, Середнього Дунаю та Адріатики. Однак з відступом Бату у половецькі степи війська з інших улусів розійшлися по домівках. Наступними загальноімперськими походами монголів були завоювання на Близькому Сході й у Східній Азії. Улус Джучи теж виставляв війська для участі в цих кампаніях. Отже, в Бату вже просто не вистачало лише його власних сил, аби відновити у тому ж масштабі завоювання в Європі, та ще й зважаючи на значну відстань і природні перешкоди, як-от гори та ліси.

Також Бату відволікала зайнятість протягом дев'яти років виборами великого хагана, адже він ворогував з нащадками Угедея, які тримали цю посаду. 1249 р. він навіть вирушив з військом проти великого хагана Гююка, з яким ворогував ще від часу походу на Русь, і лише нагла смерть останнього зупинила тоді війну. Загроза інтересам Бату минула лише з обранням на трон великого хагана його союзника Мунге 1251 р.** Після того війська Джучіївго улусу ще неодноразово нападали

* Про це йдеться в історії про баскака Ахмата у Курському князівстві 1284 р.

** На цей час припало регентство удови Угедея Тьорегене (1246–1248), дворічне правління Гююка, яке закінчилося збройним конфліктом між ним і Бату, і регентство удови Гююка Огул-Каймиш (1248–1251). Бату відкрито посварився з Гююком ще під час завоювання Русі.

на сусідні Балкани, Угорщину, Польщу і Прибалтику. Вони навіть привели до покори литовців, в яких щойно почала творитися власна державність. Але ці походи не були загальноімперськими, і, схоже, навіть не всі сили улусу брали в них участь. Отже, монголи, якими б непереможними вони не здавалися, не втримали владу на території Польського й Угорського королівств. Але і без цих територій Джучиїв улус виявився дуже великою та строкатою в політичному й економічному відношенні територією, централізоване управління якою становило надзвичайно складну проблему. Тому після завершення західної кампанії створена на завойованих територіях монгольська адміністрація зазнала реорганізації.

Улус Джучи, крім великої території, відзначався тим, що тут було представлено щонайменше п'ять цивілізацій.

Центральну частину улусу займали степи, що розкинулися від Дунаю до Іртиша. Їх населяли переважно половецькі племена, які були кочовими скотарями, як монгольські завойовники. Половці були тюркомовні, але мали у своєму складі й протомонгольські племена. Вони сповідали степові релігії та шаманські культури. Половці, можливо, були організовані у конфедерації. На чолі тієї конфедерації, що межувала з Руссю, розпізнаються два співправлячих клани протомонгольського походження⁴¹. Існувала також конфедерація кипчаків Приуралля з провідним племенем *кангли*. А от завершеної степової імперії половці ніде не створили і, отже, не мали власної державної організації та державних кадрів. Будучи близькими до монголів за культурою та мовою і такими ж степовими вершниками, як монголи, половці без їхньої племінної організації в перспективі являли собою основну опору влади в улусі. Не випадково саме половці стали емблемою Джучиївського улусу в очах і єгипетських арабів, які називали цю державу Кипчацьким (треба читати: Половецьким) ханатом, і західноєвропейських купців та місіонерів, які знали, що населення цієї держави становили переважно кумани, себто ті самі половці (звідки й знаменитий словник розмовної мови у Монгольській імперії, складений у Венеції на початку XIV ст., дістав згодом назву «Codex Cumanicus» – «Половецький кодекс»).

Русь, розташована у лісах на захід і північ від Половецького степу, займала не меншу територію, ніж степи. Вона славилася своїми коштовними товарами (хутра, мед, віск, раби) і за правління Рюриковичів у ній розвинулося ремісниче виробництво, що надало їй більшої економічної самодостатності, а в очах завойовників – привабливості. Проте управління Руссю було проблемним для монголів. Русь мала власну державність, право, християнську релігію і церкву, соціальний устрій, які неможливо було повністю змінити, тому завойовникам конче важливо було покладатися на співпрацю з місцевими елітами. Співпраця з церквою у забезпеченні лояльності населення не становила проблем на ґрунті збереження за церквою її економічної незалежності. Проте цивільна адміністрація Русі обмежувалася лише князівською династією Рюриковичів та її оточенням. А династія розривалася від конфліктів та усобиць. Державність ще не знала централізованого правління та бюрократичного апарату, на службу якого завойовники могли б розраховувати. Економічний зиск зводився до збирання довільно встановленої данини. Лише оподаткування зовнішньої торгівлі (мити) мусило бути унормованим. Прийняти відсталу систему оподаткування, що не дозволяла ані контролю, ані можливостей мобілізації ресурсів, монголам, які були вже обізнані з податковими практиками у

Китаї та країнах ісламу, було не вигідно. Русь не могла розраховувати на вплив на завойовників. Їй судилося бути лише об'єктом визиску.

Волзька Булгарія та Хорезм були централізованими ісламськими державами. Вони мали складну соціальну будову: крім правлячих династій, правлячий клас мав сформовані верстви військових, духовенства та бюрократії. Ісламська політична та релігійно-правова традиція мала розроблену соціально-економічну теорію, що визначала стосунки усіх соціальних сегментів ісламського суспільства. Населення обох держав було переважно тюркомовним. Хорезм до того ж був одним зі старих визнаних центрів ісламської культури. Тому він був основним культурним центром і разом резервом державних кадрів для Джучийового улусу.

Північний Кавказ і ліси Східної Європи та Західного Сибіру утворювали ще два бездержавних ареали, які були хіба що об'єктом експлуатації: лісові ареали були постачальниками хутра, а Північний Кавказ – джерелом рабів, що мало, як і Русь, широку міжнародну репутацію.

Організація державного управління на такій великій площі та ще й об'єднання в одній державі стількох спільнот з різною культурою та політичною організацією кидали серйозний виклик правлячій верхівці Джучийового улусу. На початковому етапі також треба було узгоджувати свою політику з урядом великого хагана, оскільки імперія все ще формувала свої інститути. Отже, організація уряду в улусі, що зрештою проіснував набагато довше, ніж решта улусів, потребувала від Бату та його наступників продуманих кроків, ініціативи, рішучості й, звичайно ж, сили.

Повернувшись із західного походу, Бату облаштував свою ставку (*орду*) на лівому березі Волги у нижній її течії. Це був район, де колись розташовувалася друга столиця Хозарського каганату – місто Ітиль/Хамліх/Саригшин. Вибір столиці у цьому старому осередку влади степової імперії ясно показував, що Бату був вірний політичним ідеалам степової держави і зробив опорою своєї влади степи Половецького Поля/Дешт-і Кипчаку. Власне, в нього не було причин відмовлятися від батькових ідеалів і смаків, на відміну від двоюрідних братів, які для правління Китаєм і країнами ісламу мали довіритися тамтешнім культурам і державним традиціям. Якщо в управлінні розрізненими частинами Джучийового улусу сила була ключовим інструментом, а степова кіннота, як доводили безпрецедентні завоювання монголів, залишалася найкращим військом того часу, то саме степ мав бути домінуючою складовою його держави. До того ж Дешт-і Кипчак географічно мав центральне положення, і звідти було зручніше мати сполучення з околицями і тримати їх під контролем. Насамкінець, західна половина Євразійського степу, що потрапила до Джучийового улусу, мала дуже сприятливі природні умови для кочового скотарства – основи степової економіки та суспільства. Перський історик Джузджані сповіщав, що Джучи, батько Бату, був у захваті від Половецького Поля:

«Коли Туши (Джучи – *Авт.*)... побачив повітря і воду Кипчацької землі, то він збагнув, що в цілому світі не може бути землі, приємнішої за цю, повітря, кращого за це, води, солодшої за цю, лук та пасовиськ, безкрайніших за ці»⁴².

Кочове скотарство, як економічна та соціальна основа держави та війська Джучийового улусу, залишилося домінуючою формою економіки у Дешт-і Кипчаку і за монгольського часу. Так Золоту Орду і описував у першій половині XIV ст. тогочасний єгипетський ерудит Ал-Умарі (1301–1349) :

«Більша частина його (золотоординського хана Узбека) підданих – мешкан-

ці наметів у степах. Їхню поживу становлять їхні тварини: коні, корови та вівці. Засівів у них мало, а найменше в них пшениці та ячменю, знайти квасолі майже неможливо. Найчастіше в них зустрічаються засіви проса; ним вони живляться, і воно й є усім, що родить їхня земля. Ціни в усій цій державі надзвичайно низькі, за винятком Гурганджа, це столиця Хорезмського краю, і [тому] воно називається просто Хорезмом... Що стосується м'яса, то воно дешеве, і в цих країнах [на м'ясо] здебільшого ріжуть коней. В тих з них, хто мешкає на степу, м'ясо не продається і не купується. Більша частини їхньої їжі – м'ясо від полювання, молоко, сало і просо. Коли в одного з них занедужує тварина, як-от кінь, чи корова, чи вівця, то він її заколює і разом із своїми домашніми з'їдає її частину, а решту дарує своїм сусідам, а коли в тих також занедужає вівця, чи корова, чи кінь, то вони заколюють її і дарують тим, хто їх обдарував. З цієї причини у них вдома не бракує м'яса. Це так в них вийшло, ніби взаємне обдаровування м'ясом увійшло в обов'язок»⁴³.

Це була типова картина господарства кочових скотарів з усіма елементами. Крім кочового скотарства, як видно з наведеного свідчення, в економіці степу значну роль традиційно відігравало мисливство, хоча здається перебільшенням те, що степовики жили переважно впольованою звіриною. Землеробство зводилося до виробництва невибагливого у вирощуванні та врожайного проса. Дешевизна продуктів харчування на степу та поширення взаємних подарунків віддзеркалювали властиву для натуральної степової економіки відсутність внутрішнього ринку. Тобто нема й натяку на те, що монголи змінили характер економічної експлуатації степу.

Що ж до того, що Половецьке Поле було населене ворожими половцями, то їхній спротив було зломлено, еліти винищено або асимільовано. Навіть утікши перед нашествиям монголів, багато з них повернулися назад і підкорилися завойовникам*. Через відсутність або слабкість державної організації в половців до монгольського завоювання їхня племінна ідентичність не могла змагатися з престижем належності могутній державі й уже не давала знати про себе повстаннями чи заколотами. Тож монголи не боялися мобілізувати підкорених половців на свою службу, і дехто з половців шляхетного походження зробив успішну кар'єру на державній службі в Монгольській імперії⁴⁴. Зрештою, половці, будучи провідним за чисельністю та культурою етнічним компонентом степів Джучийового улусу, швидко асимілювали, мовно та культурно, своїх завойовників монголів і відтак стали представляти правлячий етнос, принаймні для нетюркських підданців з Русі. Так вийшло, що в очах зовнішнього світу сама держава нащадків Джучи поставала половецькою і називалася, наприклад, у мамлюцькому Єгипті Кипчацьким ханатом, а її правителі – володарями кипчаків. І у Західній Європі розмовна мова (*lingua franca*) в улусі також вважалася половецькою, точніше куманською – за поширеною там назвою половців.

Степовий характер Джучийового улусу відбивсь у його назві. Назва «улус» означала водночас і належність Монгольській імперії, і самостійність, адже сама Монгольська імперія називалася улусом. Крім того, Джучийів улус неофіційно називався ордою. Самий термін «орда» означав ставку-шатро правителя держави

* «...Дуже багато з тих (половців. – Авт.), хто втік, повернулися до них (монголів. – Авт.)». Див.: Плано Карпини. История монгалов. – С.74.

(він же був командувачем війська), а тому метафорично означав військо, що було центральним інститутом степової держави, а також – державну територію, звідки набиралося військо, адже степове військо було територіальним ополченням, і, отже, саму державу. У давньоруських літописах та інших джерелах слово «орда» так і вживалося в усіх цих значеннях. Але для називання улусу Джучи на Русі також використовували монгольський термін «Золота Орда», який означав церемоніальне тронне шатро монгольського правителя і відзначав його прикметну рису – рясне прикрашання золотом*. За браком усталеної офіційної назви за Джучиївим улусом закріпилася назва, яку йому дали на Русі.

В основу територіально-адміністративного устрою було також покладено традиційні степові моделі, за винятком батьківського розподілу володіння між синами, який дозволив собі Чингіс-хан. Роди Чингіс-ханових синів, віднесених до «Золотого роду» (*Алтан уруга*), не повинні були дробитися. В кожному з них мусив бути лише один старший спадкоємець.

Улус ділився на два крила між двома старшими братами, а в наступному – їх родами. Бату і його рід безпосередньо управляли західною половиною, що за південною орієнтацією, прийнятою в монголів, вважалася правою і старшою**. Вона знаходилася на захід від річок Урал і Сир-Дар'я. За колірним означенням сторін світу, прийнятим у степовиків, вона називалася Білою Ордою. Східна половина держави, або Синя Орда, належала роду Орда-Еджена – старшого брата Бату. Ханська ставка там розташовувалася на південь від озера Балхаш***. Після зникнення роду Бату 1359 р. рід Орди заволодів цілим улусом Джучи. Персональне володіння улусних ханів, яке включало столицю або столиці, вважалось центром і було відоме з пізніх джерел як Улуг-Орда, або Велика Орда. Однак воно знаходилося на території Білої Орди. Поділ держави на орди означав намір Джучи та його нащадків, за прикладом Чингіс-хана, самим стати родоначальниками. Заводячи в структурі династії два ієрархічних сегменти родів, що походили від синів Джучи, він звужував коло претендентів на верховну владу в інтересах збереження принаймні номінальної єдності династії та держави. Цей поділ також відповідав традиційному моделюванню степових імперій як війська. Правителі Синьої Орди носили ханський титул і, отже, вважалися суверенами для підвладної території.

Безпосередньо управлінські функції, пов'язані з додержанням внутрішнього миру й порядку, судочинством, мобілізацією військ і керівництвом ними, виконанням завдань центральної влади, нарешті організацією економічного зиску, були

* Плано Карпіні записав, що для зведення на престол великого хагана Ѓююка було налаштоване спеціальне «шатро, що називалося в них Золотою Ордою... Це шатро було поставлене на стовпах, вкритих золотими листами й прибитих до дерева золотими гвіздками». Див.: Плано Карпіні. Історія монгалов. – С. 77-78. Двір же великого хагана відповідно називався *Сира-Орда* (див.: Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – М.; Л., 1946. – Т.ІІ. – С.41; Плано Карпіні. Історія монгалов. – С.77), що тюркською означало «жовта ставка» (подібне до тюркської назви хозарської столиці *Саригшин*) і вказувало як на її центральне значення (жовтий колір позначав центр), так і на її золотий колір.

** Похід Тимура проти золотоординського хана Тохтамиша 1395 р., за визначенням тимуридського історика Шерефеддіна Єзді, відбувся на правому крилі Джучиївого улусу. Див.: Золотая Орда в источниках. – Т.І. – С.357.

*** У м. Іміль (Омил – у передачі Плано Карпіні). Див.: Плано Карпіні. Історія монгалов. – С.75.

доручені провінційним адміністраторам менших рангів. За заповітом Чингіс-хана, монгольський адміністративний устрій передбачав організацію населення за формальними критеріями, як у війську, – десятки тисяч, тисячі, сотні та десятки⁴⁵. Відповідно до цього монголи й розділили свої підвладні території на округи, здатні виставити відповідну кількість воїнів.

Основною адміністративною одиницею стала округа, здатна послати до війська десять тисяч воїнів, або тумен*. Ці округи могли називатися туменами, а їхні адміністратори іменувалися тумен-беками. Тумени також мали назву улусів, що відповідало широкому значенню цього слова у степовому середовищі. Додатковий сенс називати тумени улусами полягав у тому, що посада правителя могла успадковуватися родичами, як це було в ханських улусах. Також серед тумен-беків могли трапитися Чингізиди. Були випадки архаїчного називання цих округ також нунтухами. Тому тумен-беки могли титулуватися улус-беками⁴⁶. Отже, улусні/туменні беки були намісниками правителя Джучієвого улусу.

Улусні беки мали у своєму віданні великі території і як намісники ханів мали повну свободу дій у всіх сферах правління. Промовистим прикладом їх повноважень було право зустрічатися з усіма іноземними послами і вимагати від них подарунки, хоча б ті послы направлялися до хана. Саме так Плано Карпіні проїхав у Монголію і міг назвати по іменах, крім хана Бату, всіх намісників, яких зустрів, – Курмиши, Муджи Яя, Картана, Шейбана, хоча в розповіді описано лише прийом у Курмиши та Бату. Зрозуміло, що улусні беки не були суверенними правителями, як хани, навіть якщо належали до Чингізидів. Уся земля була у власності хана та династії. Тому, наприклад, ярлики на княжіння руські князі, які підпорядковувалися тому чи іншому улусному беку, мали діставати лише в золотоординського хана, а початково – у 1240–1250-х рр. при дворі великого хагана у Монголії. Призначення на посаду тумен- або улус-бека належало до компетенції лише хана Золотої Орди та династії Чингізидів, незважаючи на зазначену можливість спадкового правління для династій улус-беків. Посади тумен-беків/улусних беків доручалися зазвичай представникам монгольської родової знаті.

Арабські спостерігачі з Єгипту, які добре знали на справах Золотої Орди, вживали для їх означення терміни *наіб*⁴⁷, себто намісник, та *емір*. Останній звичайно означав правителя, але зазвичай не суверенного⁴⁸. Тож складається враження, що улусні беки справді визнавалися як повноправні намісники хана, але не були суверенними правителями. Інша річ, що контроль за значними ресурсами, які зосереджували великі тумени-улуси в умовах ослаблення центральної влади підбурював честолюбних улусних беків ініціювати сепаратистські заклоти.

Тисячники, сотники й десятники підпорядковувалися улусним бекам, а також провінційним урядникам, таким як даруги та баскаки. Утім, тисячники виділялися з-поміж них своєю значною владою, яка впливала з їхнього номінального призначення командувати тисячним військом і відати населенням, з якого набиралося тисячне ополчення. Так, тисячник являв собою монгольську адміністрацію у великому місті Київ. Тож правдоподібно, що тисячники як військові намісники

* Справжня кількість війська могла відрізнятись в той чи інший бік. Нібито улус Курмиши був здатний виставити й шістдесят тисяч вояків. Див.: Плано Карпін. История монголов. – С.71.

інакше називалися баскаками. Сотники і десятники були місцевим комісаріатом. До їхньої компетенції входили переважно поліцейські функції та виконання розпоряджень провінційного уряду. Порівняно скромне місце цих посадовців в ієрархії монгольського державного апарату відбиває й той факт, що вони могли рекрутуватися з представників завойованого населення, як-от Дмитро, київський тисячник. Джерела не подають інформації про територіальне розмежування тисяч, сотень і десятків. Можливо, ці адміністративні одиниці навіть не мали певних постійних кордонів, бо виділялися залежно від кількості населення і були надто дрібні: на території тисячі перебували і сотники, як це видно зі свідчень про зустрічі Плато Карпіні з київським тисячником і сотником.

Отже, вищим типом адміністративно-територіальної одиниці в Джучийовому улусі були намісництва/тумени/улуси. Намісництва потребували чіткого поділу території, принаймні щоб уникнути конфліктів між владними намісниками.

Джерела містять суперечливі дані щодо кількості цих намісництв у західній частині Джучийового улусу – у Білій Орді. Сумнівно, щоб у Джучийовому улусі існувало сімнадцять туменів, про які повідомив один мусульманський мандрівник Ібн Баттута бл. 1334 р.⁴⁹: сімнадцять було, мабуть, епічним, а не точним числом з огляду на смак степовиків до всіх чисел, що закінчувалися сімкою. Єгипетський бюрократ Аль-Калькашанді (пом. 1418) повідомляв про існування лише чотирьох улусних емірів⁵⁰. Та він, напевно, подавав відомості, що стосувалися періоду розпаду держави. Ключове значення для визначення кордонів улусів-туменів від початку існування улусу має повідомлення Плато Карпіні про степи Північного Причорномор'я, якими він проїхав уже через п'ять років після завоювання (1246 р.). Воно мало на меті поінформувати про намісників, але було неповне, бо папський посланець проїхав не через всі улуси.

«Їхали ми через всю країну команів (половців. – *Авт.*), що являла собою суцільну рівнину і мала чотири великих річки: першу *Ненер* (Дніпро. – *Авт.*), біля якої з боку Русі кочував Коренца, а з другого – Мауці, який вище Коренци; другу – Дон, біля якої кочує якийсь князь на ім'я Карган, одружений на сестрі Бату, третю – Волгу, ця річка дуже велика, біля неї переходить з місця на місце Бату; четверта річка називається Яїк, попри ній переходять з місця на місце два тисячника, один з одного боку, другий – з другого боку. Усі вони сходять узимку до моря, а літом берегами цих самих рік вони піднімаються угору»⁵¹.

Перше, що видно з цього повідомлення, це те, що за кордони улусів-туменів було взято точні природні кордони – річки. Кочування, причому як літне, так і зимове, відтоді було організоване в межах цих улусів. Повідомлення Плато Карпіні абсолютно прозоре за змістом, адже показує, що кожен улус розташовувався поміж двома річками, хоча за його описом, що показував улуси як кочовища (!), може скластися враження, ніби біля кожної річки мусило кочувати по дві якісь орди. Тисячники, що кочували по берегах Яїка, не були улусними беками і кочували в кордонах різних улусів.

Заїхавши до Золотої Орди через Польське королівство, Плато Карпіні не проїжджав найзахіднішим улусом, що знаходився на південь від його маршруту. Він розташовувався на захід від Дністра. Цей улус належав Моголу, сьомому синові Джучи, молодшому братові Бату. Останні три десятиліття XIII ст. правителем

цього улусу був Ногай (пом. 1300), онук Могола⁵². На заході територія цього улусу досягала річки Сірет і Залізних Воріт на Дунаї. Зимова ставка цього улусу розташовувалась у дельті Дунаю, поблизу пізнішого міста Ісакчі⁵³.

Територія сусіднього улусу, отож, обмежувалася річками Дністер і Дніпро. Нею правив Коренца, в якому вгадується Куремса руських літописів. Оригінально ж ім'я звучало як Курмиши/Курумши. Цей улус-бек був третім сином Орди (або Орда-Еджена), старшого брата Бату⁵⁴. Саме до цього улусу належав і Київ.

Межі річчя Дніпра та Дону, разом з Кримським півостровом, було відведено в улус двоюрідному брату Бату – Муджи Яя (Мауці – в передачі Плато Карпіні), другому сину Чагатая⁵⁵. Його зимівник і адміністративний центр, напевно, знаходилися на Кримському півострові. Очевидно, на тому місці й виникло місто Крим, що за поширеним степовим правилом дало назву цілому улусу, а в подальшому й Кримському ханату, що повстав на його території.

Між Доном і Волгою знаходився улус, наданий Картану, зятеві Бату. Столицею цього улусу стало місто Азак, що виникло на місці давньої Тани.

За Волгою до наступної річки Яїка/Уралу знаходився улус самого Бату, що дістав назву Великого улусу, або Великої Орди. Плато Карпіні, переправившись через Яїк, не зауважив, що перетнув кордон Синьої Орди, але про існування кордону по Яїку свідчила його інформація стосовно того, що ця річка розділяла двох тисячників. Тисячники за степовим дипломатичним протоколом мусили супроводжувати його як важливого посла*, і на кордоні передали з рук в руки. Отже, Яїк справді можна вважати східним кордоном Великого улусу. Золотоординський хан, однак, кочував також територією всіх улусів. Так, перебування його двору засвідчене на Північному Кавказі поблизу П'ятигір'я (*Бештау*)**.

Потрапивши на територію Синьої Орди, Плато Карпіні проїхав нею до річки Сир-Дар'я, оминувши ще один улус-тумен Білої Орди – Хорезм (тому він не сказав ані слова про нього). Тут побував інший мандрівник – марокканець Ібн Баттута. Він називав місцевого правителя еміром⁵⁶, що відповідає статусу улус-бека, отже, даючи підстави виділити Хорезм в окремий улус. Будучи ареалом ісламської цивілізації, Хорезм став найрозвиненішою в культурному й економічному сенсі провінцією Золотої Орди, з давніми традиціями міжнародної торгівлі. Наявність такої провінції у складі Золотої Орди відкрила державу впливові ісламської культури та релігії й визначила її ісламізацію на початку XIV ст. Власне, тогочасні джерела прямо вказували на змову між мусульманином з Хорезму везіром Кутлуг-Тимуром і ханом Узбеком (1312–1341), що привела останнього на золотоординський престол⁵⁷. Узбек посів на престолі і запровадив іслам як державну релігію. Кутлуг-Тимур був везіром за попереднього хана Тохти, а від 1321 р. – улусним бегом Хорезма⁵⁸. В цього улусу був один водний кордон – Аральське море і річка Сир-Дар'я, що на півночі

* Плато Карпіні зустрічався з ханом Бату і, оскільки останній визнав посольські поновження папського легата, той навіть зміг користуватися не придбаними за власний кошт (у Києві) конями та підводами, а послугами державної довозної служби – яму. Див.: Плато Карпіні. *История монгалов.* – С.74.

** Там була розташована ставка хана Узбека, коли було страчено тверського князя Михайла Ярославича 1318 р. Там знайшов ставку Узбека і марокканський мандрівник Ібн Баттута бл. 1334 р. Див.: Ibn Battûta. *Voyages.* – Т.ІІ: *De la Mecque aux steppes russes et à l'Inde.* – Paris, 1997. – С.216-217.

і сході відмежовували його від улусу Шейбана, брата Бату і улусного бека Синьої Орди. З заходу та півдня природними кордонами служили безлюдні пустелі, що обступали родючі оази дельти Аму-Дар'ї.

Отже, у Білій Орді можна вирізнити шість туменів-улусів. Усі вони розмежувалися річками, що слугували природними кордонами на відстані у тисячі кілометрів. Лише райони річкових витоків могли потребувати штучного розмежування. Така послідовність монгольської схеми розмежування провінцій, що виходила з потреб зручності визначення кордонів і, до речі, дала досить рівні за площею улуси, вказує на те, що річкові кордони пролягли як по степах, так і по лісах, себто по землях Київської Русі. Ці нові адміністративні кордони на Русі літописці спеціально не відзначали, бо все-таки самі представляли руську православну церкву, що залишалася єдиною, або свідомо приховували з середини XV ст., коли викидали з літописів усі ознаки залежності Русі від монголів. І все ж їхнє існування та територія встановлюються за всією сукупністю джерел про монгольську добу на Русі.

Плано Карпіні добре показує межі влади Курмиши, намісника улусу, розташованого між Дністром і Дніпром. Його спочатку зустрів володимирський князь Василько, який уже був визнаний монголами. Далі він приставив до нього власну людину, щоб супроводжувати до Києва, що знаходився в межах улусу, до якого належало і його Володимирське князівство. Київський тисячник відправив посла не прямо до Бату, а до Курмиши, причому в Києві посла прийняли люди від алана Міхея, начальника Канева (мабуть, іншого тисячника?), який, безсумнівно, діяв за звісткою від київського тисячника. Це вже на зворотному шляху київський тисячник послав по Плано Карпіні свого сотника в ставку до Бату. Причини цієї чемності (якщо це була чемність) невідомі, але порівняно з цим випадком добре видно, що під час першого приїзду Плано Карпіні до Києва тисячник не мав права на власний розсуд відправляти того прямо у Сарай, хоча шлях туди ніби існував*. Він мусив доправити його до свого безпосереднього начальника Курмиши, хоча той, судячи зі згадки про подорож протягом багатьох днів дніпровським льодом, знаходився десь далеко на Нижньому Дніпрі. До речі, коли Данило Галицький вирушив до Бату або до Муджи Яя (Могучого) і подався прямим шляхом, то з Переяслава однаково мусив завертати назад до свого прямого начальника Курмиши⁵⁹. Отже, під рукою Курмиши перебували і володимирський князь Василько, і його брат Данило Галицький (Василькові послі привезли для нього подорожню грамоту від Бату), і київський тисячник, і начальник Канева Міхей. Територія Русі, на якій правили названі особи, розташовувалася само між Дністром (на лівому березі якого стояли і столиця Данила Галицького Холм, і згадувана раніше Бакота) та Дніпром (на правому березі якого стояли Київ та Канів). У цьому світлі стає зрозумілим зміст повідомлення Плано Карпіні (схоже, записане з пихатих слів самого Курмиши) про те, що той «є паном над усіма, хто поставлений на заставі проти усіх народів Заходу». До сектора, утвореного річками Дністром і Дніпром, справді потрапляв майже весь західний кордон Золотої Орди (з Угорщиною, Польщею, Литвою). Дунайсько-Дністровський улус, що був відомий як улус Ногая, також мав частину

* Залозний шлях, що йшов від Києва на південний схід, з переправою на лівий берег Дніпра біля Канева, був відомий з киево-руських часів. Див.: Іпатьевская летопись. – Ствп.526, 538, 541.

західного пограниччя. Відсутність чіткого розмежування між цим улусом та улусом Курмиши давала підставу для їхніх об'єднаних походів на Угорщину та Польщу.

До улусу, розташованого між Дніпром і Доном, потрапили території Переяславського, Чернігівського та Смоленського князівств. Точно невідомо, як його територія була розмежована від сусіднього Волзько-Донського улусу на ділянці між гирлами Дону та Дніпра. Проте, якщо взяти до уваги гідрографію цього місця, то можна припустити, що розмежування між Кримським та Волго-Донським улусом тут проходило по річках Упі (правій притоці Оки), далі Окою до влиття в неї Угри й далі до витоки Угри. Це зумовлено тим, що між витоками Дніпра та Угри й витоками Упи та Дону відстані дуже незначні. При цьому порубіжне значення Угри добре виявилось 1480 р. під час оборони московським князем Іваном III своїх володінь від нападу золотоординського хана Ахмата. Крім того, існує переконливе підтвердження щодо земельних володінь Кримського улусу у цьому секторі верхів'їв Дніпра та Дону – це претензії кримських ханів – спадкоємців названого улусу на право володіння містами, що належали їхньому улусу, але були зайняті литовськими та московськими князями. Влітку 1515 р. кримський хан Мегмед-Герей зажадав від московського князя Василя III повернути міста, якими хан Менглі Герей поступився колись литовській державі та Москві, а саме Смоленськ, Брянськ, Стародуб, Почеп, Новий Городок, Рильськ, Путивль, Карачев і Радогощ⁶⁰. Одоїв, Любуцьк, Мценськ, згадувані в деяких ярликах, теж знаходилися в цьому районі*.

Власне, кордони Кримського улусу засвідчили й московські літературні пам'ятки, присвячені битві на Куликовому полі 1380 р. Вони представляли тогочасного господаря Кримського улусу Мамаю, попри титулування його ханом Золотої Орди, саме правителем земель між Дніпром та Доном. У «Задонщині», створеній наприкінці XIV ст., так описано сили Мамаю: «Уже бо въскрипели телегы между Доном и Непром, идут хинове на Русскую землю. И притекоша сирые волцы от уст Дону и Непра»; місце ж битви двічі описано як розташоване «меж Дона и Непра, на поле Куликове на речке Непрядве»**. Драматично підкреслювався і перехід війська Дмитра Донського через Дон – звісно, це був напад на ворожу територію.

Маючи добре означені кордони та автономних намісників, улуси являли собою окремішні як в політичному, так і в економічному відношенні ареали, що мало певні наслідки. По-перше, в кожному з улусів склалися різні умови для економіки, внаслідок як природних економічних характеристик, так і різної взаємодії монгольської адміністрації та підвладного населення. Інакше кажучи, улусний поділ спричинив регіональну специфіку в політичному й економічному розвитку укра-

* Існують деякі подібні ярлики кримських ханів Гаджжі Герей (1461) і Менглі Герей (1472), до яких включено також міста Дністровсько-Дніпровського улусу. До них долучено також Полоцьк і Рязань. Таке розширення меж Кримського улусу можна пояснити тим, що правителі Кримського улусу на той час ще мали претензії на золотоординський трон і використовували Крим лише як базу в боротьбі з ханами Великої Орди. Тексти ярликів див.: Gołębiowski Ł. Dzieje Polski za panowania Jagiellonów. – Т.3: Dzieje Polski za panowania Kazimiera, Jana Olbrachta i Alexandra. – Warszawa, 1848. – S.230-233.

** Изборник (Сборник произведений литературы Древней Руси). – М., 1969. – С.380-397. «Сказание о Мамаевом побоище», написане під кінець XV ст., цитує місце «межу Доном и Непром, на поле Куликове на речке Непрядве» з «Задонщини». Див.: Поле Куликово. Сказания о битве на Дону. – М., 1980. – С.110-217.

їнських земель. По-друге, економічний потенціал улусів стимулював сепаратизм їхніх правлячих верхівок, і політична криза Золотої Орди другої половини XIV ст. призвела до розпаду держави саме по кордонах улусів.

Дунайсько-Дністровський улус дістався Моголу, сьомому сину Джучи, і став уділом цього роду. Географічне розташування робило Угорщину, Булгарію та навіть Візантійську імперію досяжними для улусного війська, що приносило улусним бегам багату здобич і данину. Крім того, вони брали участь у війнах між Джучидами та Хулагуїдами на Закавказзі й у набігах на Польщу. Багатство улусу приваблювало сюди міжнародних купців, і його територією вперше пролягли міжнародні караванні шляхи. Судячи з протекції Ногая, онука Могола, курському баскаку Ахмату, який мав причетність до відкупів і зловживань податковими пільгами⁶¹, його фінансові операції поширювалися й на сусідні улуси. На цьому економічному фундаменті в Ногая виникли амбіції утворити самостійний улус. 1270 р. Ногай навернувся в іслам і почав карбувати власну монету – символ державного суверенітету в ісламському праві. Він втягнув у союз із собою нащадків Курмиши – Абаджи та його синів, які правили сусіднім улусом. Зрештою це спровокувало відкритий конфлікт Ногая з золотоординським ханом Тохтою. Ногай завдав поразки хану, встановив контроль над Дністровсько-Дніпровським і Кримським улусами, проте такі його дії спричинили відхід від нього частки прибічників, а зрештою призвели до поразки від хана Тохти 1300 р.⁶² Спротив Джеки, сина Ногая, теж було зламано, він утік у Тирново до свого зятя, але той за наказом Тохти вбив його⁶³. Син Джеки Каракісек нібито якийсь час вештався і промишляв розбоєм на Поділлі.

Посланий на місце Ногая брат Тохти Сарай-Буга теж підняв сепаратистське повстання разом з Тураєм, молодшим сином Ногая. Тохта придушив це повстання і призначив тоді улус-бегом свого сина Ільбасара. У першій половині XIV ст. цей улус ще переживав період розквіту завдяки торгівлі худобою та міжнародній транзитній торгівлі. На його території існувало кілька монетних дворів – у Вічіні, Лозовій, Костештах, Старому Орхеї, Ак-Кермані (сучасний Білгород-Дністровський). Ще 1368 р. угорський король Людовік I дарував правителю цього улусу право безмитної торгівлі у Брашові⁶⁴. Починаючи з 1340-х років Угорське королівство проводило успішну експансію, що зрештою привела до постання князівств Валахії та Молдавії (останнє 1365 р. визнане незалежним від Угорщини). Правителі Молдавії, скориставшись кризою Золотої Орди 1360–1380-х рр. і литовським наступом на правобережжя Дніпра, повністю загарбали землі улусу від Сірета до Дністра. На початку XV ст. вони звели сильні фортеці на східному кордоні у Хотині, Кілії та Четаті-Албе (той самий Білгород-Дністровський), закріпивши землі колишнього улусу під власним контролем. Так Північна Буковина та Південна Бессарабія перейшли з-під влади улус-беків у володіння молдавських господарів.

Дністровсько-Дніпровський улус мав кордони, засвідчені присутністю монгольських адміністраторів. З Дністровського боку ворота улусу знаходилися у Бакоті, де правив службу баскак Милей. На кордоні по Дніпру таким пунктом слугував Канів, префект (praefectus) якого (мабуть, сотник) заправляв і контролював рух через Дніпро (або взимку по Дніпру). Нижче по Дніпру в пізніші часи була відома митниця у селищі Тавань (власне, сама назва могла означати митницю). Адміністративним центром цього улусу і zarazом зимовою ставкою улус-беків гіпотетично

був Кочубіїв, що розташовувався на місці сучасної Одеси. Хоча це портове місто вперше згадувалося під 1415 р. у хроніці Яна Длугоша, його ймовірний епонім Кочубіїв згадувався у повідомленні про легендарну Синьоводську битву 1362 р. Остання відбулася поряд з містом Торговиця. Вдале положення цього міста на північній межі степу сприяло розташуванню тут літньої резиденції для улус-беків – власне її знали на Русі як «поле царевичів» (pustynia Ulanów)⁶⁵.

Улус включав, крім степів, території Галицько-Волинського та Київського князівств. Рід першого улус-бека Курмиши, сина Чагатая, не зміг встановити династичне правління в цьому улусі, можливо, через відому ворожнечу Джучидів з Чагатаїдами. 1261 р., коли ця ворожнеча була у розпалі, тут бачимо в ролі улус-бека Бурундая⁶⁶, який приводив до покори князів Данила та Василька Романовичів⁶⁷ і водив їх за собою у походи на Литву 1260 р., на Польщу 1261 р. Імовірно, це був золотоординський воєначальник, згаданий під іменем Буралтай, який загинув 1288 р. під час походу проти іль-ханів Ірану в Азербайджан⁶⁸. Далі при владі опинився Абаджи, син Курмиши. Він приєднався з братами до сепаратистського повстання Ногай, однак зрадив його, за що Ногай вбив його з братом Караджином. Після придушення руху Ногай, Тохта поставив на улусний престол Янджи, молодшого сина Курмиши.

Київське князівство, не маючи власної династії правителів на час приходу монголів, схоже, не відновилося у складі цього улусу. Випадкова згадка від 1331 р. про київського князя Федора, який урядував містом з якимось баскаком, не дає певних підстав припускати існування в місті князівської династії (князь був названий без імені батька, що не є характерним для згадок княжих персон у руських літописах)⁶⁹. Проте завдяки Галицько-Волинському літопису існують порівняно докладні відомості про нього за перші півстоліття монгольського правління. На відміну від інших улусів, тут збереглося династичне правління руських князів. Звісно, воно було цілком залежне від монголів, які військовою рукою тримали князів у послуху. Проте відчувались і співпраця, і певне взаємне порозуміння між сторонами. Так, Данилу Галицькому вдалося здобути Галич, «осягнувши мету свого життя»⁷⁰. Він відстояв права на нього власними збройними перемогами над чернігівськими конкурентами і знайшов потрібні аргументи для цього перед самим ханом Бату. Але ключ до пояснення успіху Данила Романовича слід шукати не лише в тім, що він лояльно погодився відбутися монгольські релігійні та палацові ритуали, тоді як його давній суперник у змаганні за Галич чернігівський князь Михайло Всеволодич поплатився життям за відмову їм слідувати. Річ у тім, що права на Галич домагався бек сусіднього улусу (і сюзерен чернігівських князів!) Муджи Яя⁷¹. Тож у князя, який перебував у повній неволі татарській, не було шансів опиратися цим вимогам без монгольського заступника. Він міг легко здобути собі такого в особі власного улус-бека Курмиши, а також бека Дністровсько-Дунайського улусу, до якого належав Галич і якому навряд чи подобалося зазіхання на його володіння з боку сусіда. Подібний конфлікт спалахнув, як згадувалося вище, і між Ногаєм і Туле-Бугою (поки цей був улус-беком до обрання на ханство) бл. 1284 р. через курського баскака Ахмата. Ці приклади дієвості улусного розмежування пояснюють той досі непояснений факт дуже швидкого порушення контактів між Північно-Східною та Південно-Західною Руссю. Востаннє перебування Києва під владою Великого князівства володимирського було визнане монголами 1249 р. Проте навіть князь

Олександр Невський, який дістав цей привілей, так і не був у Києві. Щоправда, присутність тут монгольського агента з іншого улусу вносила безлад двовладдя у прозору монгольську схему улусної організації.

Та все ж князю Данилу не щастило навечно оволодіти Галичем. Розташоване на правому березі Дніпра, це місто опинилося на території Дністрово-Дунайського улусу. Тож свою резиденцію він переніс у місто Холм, засноване ним 1223 р. Події у Галичі майже не згадуються у галицько-волинському літопису після 1255 р., тоді як Холм почав привертати основну увагу. Востаннє Галич згадано під 1272 р. у зв'язку з вокняжінням Лева Даниловича, але поряд з Холмом: «Лев почав княжити у Галичі та Холмі»⁷². Зведені Данилом величні храми ще зберігали пам'ять про Галич як про столицю, проте його справжня столиця перемістилася вже на північ. У складі Дністрово-Дунайського улусу місто опинилося на периферії іншого економічного регіону, що формувався, і швидко втратило своє політичне й економічне значення.

Однак Данило Романович зумів взяти під свій контроль Болохівську землю (Побужжя та Послущя) та Київщину походами 1241, 1258, 1259 рр. Хоча літописець і силкувався представити їх як акції, спрямовані проти монголів, але усі вони відбувалися лише на території «свого» улусу.

Галицько-волинським князям також відкрилися можливості ходити у грабіжницькі походи на сусідні Угорщину, Польщу, Литву і навіть Тевтонський орден. Якщо походи спрямовувалися за межі улусу, то вони відбувалися у складі монгольського війська під проводом власного улус-бека, як похід на Сандомир 1261 р., очолений Бурундаєм. З відома того самого Бурундая князь Василько 1260 р. здійснив і самостійний набіг на литовців, але на знак покори віддав своєму улусному начальнику сайгат – це тюркське слово (монгольською – «суга» – подарунок) означало частку трофеїв, що належала сюзеренові. Це спростовує враження, яке прагнули створити давньоруські літописці, ніби руські князі дозволяли собі самочинні дії, навіть спрямовані супроти монголів. Ні, самочинні кроки закінчувалися то викликом до золотоординської столиці Сараю, то каральними акціями з монгольського боку, як, приміром, 1261 р. Бурундай змусив князів Лева та Василька знищити укріплені багатьох міст, і навіть власноручно спалити столичний Володимир⁷³.

Цікаво, як автор Галицько-Волинського літопису виявляє персональне сприйняття нових адміністративних кордонів, в яких він сам опинився. Так, лише коли князі брали участь у походах під проводом беків інших улусів – 1282 р. в Угорщину під проводом Ногая і Туле-Буги, 1283 р. на Польщу під проводом Ногая і Туле-Буги, 1287 р. під проводом Туле-Буги та Алгуя, – він згадує про те, що руські князі брали участь у цих походах через «неволю татарську»⁷⁴, ніби виправдовуючи князів за службу стороннім улус-бекам. Він також називав руські князівства на лівобережжі Дніпра «задніпровськими»⁷⁵, демонструючи, що вже 1283 р. на Русі прижився монгольський адміністративний поділ, за яким Дніпро визнавався кордоном. У тому ж сенсі вживався термін «білобережці», зафіксований для території цього ж улусу, – у степовій орієнтації він стосувався населення західного («білого») берега Дніпра⁷⁶.

Уряд правобережного (чи точніше «білобережного») улусу підтвердив зацікавленість у збереженні управління руськими землями цього улусу в одних руках, коли рід галицько-волинських князів згас зі смертю Юрія-Болеслава 1340 р. Мон-

гольська адміністрація призначила тоді на роль руського правителя Дмитра Детька* і навіть прислала військо на відбиття нападу польського короля Казимира⁷⁷. Власне, спільні походи руських та монгольських сил на Польщу та Литву, що у XIV ст. не раз відбувалися, тривали понад століття після монгольського завоювання Русі. Остання звітка про них датується 1357 р. Інколи до ординських походів на Польщу долучалися й литовці, які визнали золотоординську зверхність. З настанням у Золотій Орді політичної кризи 1359–1380 рр. уже поляки та литовці здійснювали загарбання руських земель на території Дністрово-Дніпровського та Кримського улусів. Отже, золотоординський улус слугував певним гарантом збереження цілісності й Галицько-Волинського князівства. І галицько-волинські князі користувалися своїм становищем монгольських підпоручників, беручи на себе зобов'язання перед тевтонськими лицарями та поляками не допускати монгольських походів⁷⁸.

Широка автономія, що живила самостійницькі амбіції улус-беків, дала ознаки під час кризи у Золотій Орді, спричиненої Тимуровим походом 1395 р.: місцевий улус-бек Хурмадай посів ворожу позицію щодо хана Тохтамиша⁷⁹. Однак це вже були останні звістки про існування ординської влади, бо зубожіння та знелюднення цього улусу, спричинене посухами та голодом, а також політична криза в усій Золотій Орді на той час уже зробили його об'єктом литовської експансії. Кампанії литовського князя Ольгерда, що літописці об'єднали в оповіданні про битву на Синіх Водах 1362 р., принесли Литві Поділля та степи Правобережжя до берегів Дніпра та Чорного моря. 1397 р. литовський князь Вітовт, скориставшись втечею під його протекцію хана Тохтамиша, скинутого з трону Тимуром, дістав від останнього ярлик, яким той віддавав Великому князівству Литовському зайняті ним землі по обох берегах Дніпра, включно з Києвом, Смоленськом та іншими містами⁸⁰. Тим самим Дністровсько-Дніпровський, або – якщо користуватися степовою топонімією – Білоберезький, улус припинив своє існування. Литовська держава, однак, не мала ані планів, ані засобів для економічної реорганізації степових земель. Тому литовська влада утрималася лише на лісостеповому Поділлі, завдяки чому там почалася слов'янська землеробська колонізація. Степи правобережжя Дніпра повернулися до стану анархії.

Дніпро-Донський улус, або – за назвою улусної столиці – Кримський улус, мав свою специфіку в організації правління. В ньому не одразу встановилося родинне правління. Після Муджи Яя 1260 р. ним правив Уранг-Тимур, син правлячого хана Мунгке-Тимура⁸¹. 1269–1279 рр. там правив сельджуцький султан Ізеддін Кейкаус, який втік з Анатолії. У 1280-х рр. Кримським улусом розпоряджався Туле-Буга, праонук Бату, а коли він став ханом 1287 р., то, можливо, його напівбрат Алгуй. Близько 1334 р. мандрівника Ібн Баттуту територією улусу супроводжував улусний бек Толук-Тимур, мабуть, уже не чингізидського походження. Причому ця поїздка, що для улус-бека скінчилася в Азаку, зайвий раз указувала на Дон як східний кордон його володінь⁸². Далі в улусі правив впливовий Кутлубуга, який мав титул інака («наперника»), себто наближеної до ханської династії особи, – він доводив-

* «Provisor seu capitaneus Terrae Russiae» – під таким титулом він фігурує у привілеї торунським купцям на торгівлю у Львові, який він видав від власного імені 1341 р. після укладення миру з польським королем Казимиром III. Див. нове видання тексту й перекладу: Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть: Дослідження, тексти. – Львів, 2004. – С. 194-200.

ся братом Тайдулі, дружині хана Узбека. В нього також був брат Могулбуга, який правив сусіднім Волго-Донським/Азацьким улусом.

Судячи з цього наближення кримських улус-беків до ханської династії видно, що Кримський улус мав значний економічний потенціал. Мабуть, ця обставина відіграла не останню роль і у виникненні політичної кризи в Золотій Орді, адже брати Кутлугбуга (з сином Мамаєм) та Могулбуга (з сином Урусбугою) опинилися у різних політичних таборах: перший підтримував права на престол нащадків Бату, перших господарів Джучієвого улусу, тоді як другий попирав кандидатів від Ордаїдів, правителів Синьої Орди⁸³. Під час кризи 1359–1380 рр. цим улусом заволодів Мамай, а по його смерті тут правив його брат Ільяс і ще один Кутлугбуга⁸⁴ (судячи з імені, він, напевно, був онуком Кутлугбуги, інака). Та уже на час походу Тимура улус перебував у руках Бек-Ярик-оглана*, який не належав роду Кутлугбуги. Після втрати престолу саме Кримський улус став головною базою у боротьбі за золотоординський престол для Тохтамиша та його нащадків з роду Тука-Тимура, тринадцятого сина Джучи. З ними змагалися менші правителі, як Едигей, князь ногайського племені мангит, і хани Великої Орди, як Улуг-Мугаммед (утвердився тут 1428 р.) і Ахмат. Тука-Тимуридам не вдалося повернути собі Сарай, зате один з них, Гаджжі Герей, зумів утвердитися в Кримському улусі й зміцнити там у 40-х рр. XV ст. незалежну державу – Кримський ханат. Ця держава успадкувала й кордони колишнього ординського улусу і покликала на них у своїх стосунках з сусідами – Литвою, Московією, Великою Ордою та її спадкоємцем – Астраханським ханатом.

Руські землі в кордонах Кримського улусу у домонгольські часи належали Переяславському, Чернігівському та Смоленському князівствам. Перше після монгольської навали зникло, оскільки в ньому не було власної княжої династії. У Переяславі вже перебувала певна монгольська адміністрація**. Династії чернігівських і смоленських князів за монгольського правління не зберегли родової єдності й у другій половині XIII – першій половині XIV ст. поділилися на дрібні роди, які правили невеличкими уділами. Зокрема, чернігівська династія по смерті Михайла Всеволодича при дворі Бату 1245 р. одразу розпалася на три роди, започатковані молодшими синами князя. З кожним новим поколінням княжичів роди та їхні володіння продовжували дробитися. Подрібнення зробило їх об'єктом територіальних претензій сильніших сусідів, зокрема смоленських і брянських князів. Проте усобиці та територіальні прирощення відбувалися лише в улусних кордонах. Монголи часто фігурували у літописних повідомленнях про ці землі як учасники князівських усобиць, що зрештою не давало можливості жодному з удільних князівств значно посилитися за рахунок сусідів. При цьому колишні чернігівські та смоленські землі, що опинилися за улусними кордонами уже з початку XIV ст., почали потрапляти до володінь московських князів. Ідеться, зокрема, про Можайськ, Вязьму, Перемишль, Тросну, Серпухов. Рязанські ж князі теж відібрали від колишніх чернігівських маєтностей Лопасну⁸⁵.

* Війська Тимура спочатку пограбували цей улус біля Дніпра (Озі), а потім наздогнали Бек-Ярика біля Дону (Тан). Титул оглана вказував на належність Бек-Ярика до синів правлячого хана (Тохтамиша). Див.: Золотая Орда в источниках. – Т.І. – С. 357-358.

** Вона повернула Данила Галицького назад, коли той самочинно вирішив податися до Бату. Див.: Ипатьевская летопись. – Ствп.806.

Певно, й у Кримському улусі руські землі було переділено відповідно до улусних кордонів. Крім того, улусна адміністрація виявила байдужість до адміністративно-територіального устрою руських земель у складі улусу, в усякому разі не зважала на подрібнення руських князівських династій і втручалась у князівські усобиці лише з корисливою метою. Руська адміністрація виступала другорядною паралеллю до монгольської. Монголи не надто переймалися й литовською експансією, що досягла цієї території у другій половині XIV ст. Адже литовці теж вважалися монгольськими підданцями. Тому з точки зору монголів видача ярликів на міста, що переходили з руських рук до литовських чи московських князів, не зачіпала суверенних прав монголів на завойовані землі, за якими вони й вважали себе в праві вимагати податків з нових управителів, а то й вимагати їхнього повного повернення.

Наведемо підсумки монгольського переділу українських земель після завоювання. По-перше, вони всі вважалися власністю династії Чингіс-хана. Це, з одного боку, робило великого хагана їх верховним розпорядником, який міг впливати на заміщення улусних ханських престолів і мав право на розпорядження ресурсами та на економічний зиск з усієї території імперії. З другого боку, право на участь в управлінні та розподіл прибутків діставали й інші роди Чингізидів. Поступово, однак, прерогативи великого хагана та родини стали лише номінальними, поки не зникли зовсім через повалення династії Хубілая у Китаї 1368 р.

По-друге, за степовою політичною традицією в основу адміністративно-територіального устрою в Монгольській імперії було покладено розділ родинного майна на уділи-улуси. Ця модель надавала високий ступінь автономії улусним володарям, чим робила їх фактичними розпорядниками в межах уділів, а самі улуси перетворювала на окремішні економічні зони. Тому уділи синів Чингіс-хана перетворилися на майже самостійні держави, які з огляду на верховний суверенітет великих ханів до 1368 р. слід все ж визнати як улусні ханати. Українські землі належали до улусного ханату Джучи, який мав неофіційні назви Кипчацького ханату та Золотої Орди. Ця держава зберегла усі риси типової степової імперії. Нею правила династія, що походила від першого хана Бату, але внаслідок її знищення з кінця XIV ст. верховна влада перетворилася на предмет змагання інших родів Джучидів.

Через степовий характер державності Джучиїв улус також був поділений за улусним принципом, за винятком того, що право призначення на посади правителів золотоординських улусів (улусних беків, темників) належало улусним ханам. Та все ж улусні беки також мали широкі повноваження і права, аж до визнання за ними права на династійне правління, що й призвело до перетворення улусів на автономні економічні зони. Політична криза у Золотій Орді призвела до занепаду та знищення золотоординської влади в одних улусах або до їхнього відокремлення від Золотої Орди і утворення нових держав в рамках улусних кордонів.

По-третє, монгольський адміністративно-територіальний поділ усе ж не міг і не ставив перед собою за мету подолати цивілізаційні кордони. Це викликало необхідність збереження певних форм державної організації на землях, що не були степовими. Так, у структурі улусного правління були допущені елементи державної організації підкорених народів. На осілих землях України, що до завоювання належали Русі, монголи на додаток до власної десяткової організації населення ви-

знали лише інститути князівської влади та церкви, але поставили їх під контроль центрального уряду й улусних намісників-беків. Підпорядкування улусним бекам зумовило поступовий переділ територій князівств. Структура князівських династій також була різною в князівствах, що належали різним улусам. Отже, з огляду на наведені дані джерел є помилковою гіпотеза про несуттєвий вплив монгольської адміністрації на осілі території Південно-Західної Русі.

3. Модернізація управління економікою українських земель у складі Золотої Орди

Порядкування на осілих територіях завжди становило складну проблему для степових завойовників. На одному полюсі можливих підходів було копіювання методів і органів управління осілих держав, що неминуче вело до культурної асиміляції степових еліт підкореним осілим населенням, а відтак і до їхнього відчуження від решти степовиків, себто тієї сили, на яку спиралася їхня влада. Рано чи пізно це скінчалось вигнанням завойовників. На другому – був елементарний грабунок степовими завойовниками осілого населення, як невільників. Але він загрожував руйнацією економіки підкорених і позбавляв сенсу завоювання. Руїна, в свою чергу, провокувала постійні протести і зрештою закінчувалася поваленням влади степовиків. Отже, єдино можливий підхід полягав у пошуку балансу інтересів степовиків з осілими, хоча він не мав перспективи остаточного рішення. Інакше кажучи, більш-менш успішне розв'язання цієї проблеми неминуче полягало у запозиченні степовою імперією моделей управління та кадрів осілих суспільств і пристосуванні їх до власних державних інститутів і традицій. Результатом такої взаємодії з підкореними осілими народами в Монгольській імперії стало утворення осібної адміністрації з соціально-економічних питань, що зазвичай була підпорядкована правлячій верхівці – чингізидській династії та улусним бекам. Призначена передусім для осілих територій, вона була поширена на всі інші завойовані землі, незалежно від того, мешкало в них осіле чи кочове населення, існувала там державність чи ні.

Взірцем спеціальної адміністрації з соціально-економічних питань у Золотій Орді, як і в інших улусних ханатах Монгольської імперії, послужила китайська система подвійного військово-цивільного управління провінціями⁸⁶. За даною системою, традиція якої сягала імперії Цинь Ши Хуанді, управління адміністративними округами надавалося у відання двох губернаторів, один з яких – *тайшу* – відав збиранням податків, і, отже, цивільними та господарськими справами, а другий – *дугей* – виконував функції військового намісника. Їхні функції були взаємопов'язані й навіть частково суміжні. Це створювало конкуренцію і умови для взаємного контролю між цими адміністраторами, а в разі кризи – забезпечувало взаємопідміну адміністраторів і як наслідок збереження керованості в умовах децентралізованого правління віддаленими провінціями. Монгольськими відповідниками військових губернаторів у Золотій Орді були *баскаки*, а цивільних – *даругачини*, або *даруги* (східнослов'янськими мовами – *дороги*).

Обидва слова, як згадувалось вище, означали буквально «печатник», себто особа, яка прикладала державну печатку, що вказувало на її повноваження приймати рішення від імені центрального уряду. Термін «*Даругачин/даруга*» мон-

гольського походження (від монгольської основи *дару-* – притискати). Військових губернаторів монголи початково називали *таммачин/танмачин* (від монгольського терміна «*тамма*» – спеціальний авангард*), як про це згадано й у «Таємній історії монголів», де йшлося про упокорення Східної Європи⁸⁷. У тюркомовному середовищі Центральної Азії та Східної Європи для нього виник тюркський термін «*баскак*» (від основи *бас-* – притискати). Семантична ідентичність двох термінів доводила подібність їхніх функцій, принаймні в очах підкореного населення. Зосередження влади також давало можливість тим і іншим виконувати невластиві цим посадам функції, приклад чого подає баскак Ахмат, який на Курціні засновував слободи (поселення з пільгами для населення) і брав на відкуп податки. Напевно, тому важко очікувати від давньоруських літописів точного розмежування цих посад. Однак функції даруги та баскака все ж були різними.

Баскак був не полководцем, а провінційним військовим губернатором. Його місія полягала у виконанні поліцейських функцій на підвідомчій території, себто у здійсненні збройного примусу стосовно підкореного населення. В компетенції баскака могло бути командування монгольським військом (*тамма*), коли воно розміщалося на підвідомчій території. Але звичайно під його команду були війська васальних правителів (як-от руських князів, генуезької комуни Кафи), а також провінційні ополчення, в тому числі міські гарнізони. Ополчення набиралися з місцевих мешканців, що мали виконувати військову повинність.

Даруга відповідав за таке: а) постачання монгольського війська усім необхідним; б) збирання данини та податків з місцевого населення; в) розподіл податкових надходжень між представниками провінційної влади та відправка належної частки центральному уряду; г) організація й утримання на підвідомчій території імперської служби доставки – *яма*. Рекрутування ополченців з місцевого населення на воєнні потреби також потребувало участі даруг, адже військова служба вважалася окремою повинністю, що називалася «війна». Водночас як представник влади улусного бека Куремси київський тисяцький Дмитро віддав наказ яму доставити посольство на чолі з Плано Карпіні у Сарай. Отже, межі компетенції цих двох намісників справді перетиналися.

Система подвійного урядування проглядає і на самій верхівці державного керівництва. Улус-беки зі старшим над усіма (*беклярібек*) являли собою верхівку військової вертикалі влади. Везір був головою податкових намісників. Єгипетський хроніст Ал-Умарі досить прозоро змалював розподіл цих двох гілок влади:

«Правителі цього султана – чотири улусних еміри, з яких старшим є беклярібек, себто старший емір... Усяка важлива справа вирішується не інакше, як цими чотирма емірами. Коли когось з них не було, то його ім'я (все-таки) вписувалося у ярлики, себто укази писалися, ніби й від його імені, наче він був, або намісник заступав його місце. Вирішують же справу не інакше як через везіра, а везір вирішує справу без них, віддає накази намісникам і вписує їхні імена (до ярликів). Везір – справжній султан, який єдиновладно розпоряджається фінансовою частиною, адмініструванням і усуненням (кадрів), навіть у найважливіших справах, як

* Це ополчення збиралося на пропорційній основі від усіх монгольських воїнів. Див.: Morgan D. The Mongols. – P.93-96; The *tamma* and the dual-administrative structure of the Mongol Empire // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. – 1998. – Vol.61, №2. – P.262-277.

беклярібек розпоряджався одноосібно у військовій справі. Стосовно сукупності (дій) їх усіх у майнових справах народу, то емірам вони більшою частиною знайомі лише настільки, наскільки їх знають їхні намісники»⁸⁸.

Якщо улусні беки були командувачами десятитисячного війська і відповідно називалися тумен-беками, то баскаки, що були також військовими командирами, мусили посідати нижче місце в ієрархії, ніж тумен-беки, найімовірніше виконували обов'язки командувачів тисяч і виступали під іншим іменем – тисячників. У баскаків був власний комісаріат в особі сотників і десятників, які відали відповідними сегментами населення і теж могли служити військовими командирами.

Даруги підпорядковувалися улус-бекам і везіру, але були незалежними від тисячників. У них існувала своя територіальна ієрархія, що складалася з даруг волостей та селищ⁸⁹. Крім того, їм мали надавати підтримку селищні старости (атамани). В штаті комісаріату даруг мусили перебувати також цивільні слуги – писарі (монг. *бічечі*, тюркською *бітікчі*, або *бакши* – від китайського боши – «учитель, пан»).

Зберігся ярлик золотоординського хана Улуг-Мугаммеда на пожалування посадою даруги Керченської округи (15–24 квітня 1420 р., м. Крим), який ілюструє компетенцію провінційного даруги як збирача податків, а також його стосунки з місцевою владою:

«Колись цей Туглу-бай звертався з петицією до хана, нашого великого старшого брата, кажучи про те, що на підставі звичаєвого права батько його... був [Керченським даругою], а тепер настала його черга [посісти цей пост]. Попередній хан, старший наш брат, дістав від Туглу-бая заставу, з'ясував його справу, визнав його прохання можливим і зволив пожалувати його посадою керченського [даруги].

Позаяк брати Туглу-бай і Хизр звернулися тепер до нас з проханням і представили ярлик на спадкову передачу їхньому роду [цього посту], ми також, керуючись звичаями пожалувань покійних ханів, наших старших братів, зволили передати Керченський *іль* (округу) Туглу-баєві як старшому братові і Хизрові.

Віднині й надалі хоч би хто це був, нехай не заміряється і не вступає ані в Керч, ані в місцевості, які здавна приписані до Керченського іля, які називаються Отли-Таз, Япин-Гьолі, Істебан-Тюпи, Качир-Єрі, Кабак-Таш, Маджар, Кункуз, Качи, Балта, Керпіч, Туз-Гьоль, Ікі-Умрак, Аяни та Кизилар. І ви старійшини Керченського іля Селенга, Кічик і Каракчи, на чолі з Селенгою, всіляко допомагайте [державцям цього ярлика] у збиранні податків денної та нічної податі, *орун* (тронний збір), *черік* («військове»), *тюкарек*, *ок*, *кон* і *чикиш*, не викривляйте сенсу вказівок Туглу-бая та Хизра, які робитимуться відповідно до наказів нашого ярлика, а збирайте, діставайте та накопичуйте. І ще платіть щорічно нашим пожалуванням державцям ярлика стільки ж, скільки й раніше ви платили своїм даругам.

А також ми зволили нікому не наvertати на рабів утікачів з Керченського іля, а належить їх вивести з готовністю звідти, де б вони не опинилися – у [містах] Крим, Кафі чи в Кипчацькому степу, і видати [державцям ярлика]. І нехай люди керченського іля, які здавна мешкають там осіло чи кочують у тамтешньому юрті, не йдуть звідти і не вештаються.

І вказівки, які виходять від Туглу-бая та Хизра і відповідають положенням нашого ярлика, нікому не наважуватися викривляти, а невігласи, які викривляли ці вказівки, неодмінно стерегтимуться цього робити, тільки-но дізнаються, що ті відповідали нашому велінню.

І ви самі, Туглу-бай та Хизр, що коли будете утискати тих податних бідняків, які уже несуть тягар і перебуватимуть у вашому віданні, знайте, що і вам за це нічого доброго не буде.

На підставі викладеного вище для постійного зберігання видано цей ярлик з золотим *нішаном* (ханський вензель. – *Авт.*) та червоною *тамгою* (ханська квадратна печатка)»⁹⁰.

Монголи, як зазначалося вище, були не в змозі подолати цивілізаційні розбіжності підкорених територій і мали потребу у ретельному контролі над підвладним населенням. Вони від самого початку панування у Східній Європі доручали посади баскаків/тисячників та даруг представникам місцевих еліт, як можна було бачити на прикладі київського тисячника Дмитра, печатника Курила та тисячника Милея в Бакоті. Тут доречно також згадати Андрія, одного з бояр Данила Галицького, якого було призначено на одну з цих посад у Кременці (він покликався на якусь Батієву грамоту, що була в нього) і в якийсь спосіб почав зловживати своїм становищем на шкоду монголам (представлявся то «королевим», себто Даниловим агентом, то татарським), за що улусний бек Курмиши стратив його⁹¹.

Проте система економічної експлуатації населення, що у Київській Русі й у половців зводилася лише до збирання примітивно визначеної данини, не відповідала амбіціям монгольських еліт. Вони познайомилися з податковими практиками Китаю та ісламського світу, що давали можливість кращої мобілізації ресурсів підкорених у Східній Європі, і мали для цього силу свого війська та кадри фахівців. Стандартизована розкладка податків серед населення з наступною їхньою реєстрацією у податкових переписах слугувала основним інструментом податкової політики. Для технічного виконання переписів уряд Золотої Орди залучав мусульманських експертів.

Свідком першого перепису був Плано Карпіні під час свого повернення з посольства (1246–1247), хоча наведена ним інформація не викликає довіри. Правдоподібними були його дані про здійснення перепису якимось мусульманином у ранзі намісника, про те, що перепис зареєстрував населення Русі, нарешті про збирання монголами податку – десятини⁹². Навряд чи до перепису вносилися усі жителі аж до одностовпного немовляти. Замовчав він і про оцінку майна під час перепису, хоча твердив, що монголи вимагали одну десяту частину від майна кожного, що вказувало на таку можливість. Тож малоімовірно, щоб за результатами перепису монголи призначили мешканцям Русі лише податки хутром від різного звіра. Виняткова згадка про те, що татари призначили населенню Болохівської землі постачати їх зерном*, свідчить про зацікавлення завойовників в експлуатації землеробства. Не викликає сумніву, однак, що монголи могли за несплату податків забирати у неволю – безперечно, це не суперечить навіть Правді Руській, де така сама норма щодо неспроможних боржників також існувала.

Наступний відомий перепис у Золотій Орді було проведено 1257 р. через потребу коштів і військ на завоювання Південного Китаю, яке очолив великий хаган Мунгке. Згадка про його проведення збереглася у Лаврентіївському літописі лише

* «...Бо залишили їх татари, аби їм орати заради пшениці та проса». Див.: Ипатьевская летопись. – Ствп.792.

для Суздальської, Рязанської та Муромської землі⁹³, а також для Новгородської землі – у Новгородському першому літописі*. Ці повідомлення містять кілька реалістичних деталей стосовно переписів і дають точку порівняння з подекуди сумнівними даними Платона Карпіні. По-перше, немусульманські імена переписувачів (численників) у Новгороді – Берка та Касачик – навряд чи належали самим переписувачам, а скоріше вони були монгольськими начальниками групи писарів. По-друге, вони ходили по вулицях і переписували новгородців будинками, а не по головах («пишущие дома крестияньския»). Отже, родина, що мешкала в окремому будинку, як можна припустити, виступала базовою одиницею підрахунку. Згадка про вулиці тут відбила проведену переписувачами територіальну фіксацію кожного будинку – податкової одиниці. Під час цього перепису на Північній Русі було здійснено десяткову організацію осілого населення, як про це повідомляв Лаврентіївський літопис: «и ставиша десатники и сотники и тысящники и темники»**. По-третє, у новгородській історії прямо зазначено про збирання монгольськими численниками якогось податку – «туски»***. Нарешті, важливою деталлю цієї історії є співучасть новгородської верхівки у проведенні перепису: не тільки переписувачі працювали під охороною самого великого князя Олександра Невського, але його бояри заслужили на свою адресу гостру ремарку літописця, мовляв, переписом бояри собі зробили легко, а меншим людям зло⁹⁴. Дізнатися достеменно, у чому полягала участь бояр, не можна. Проте ці слова досить прямо звинувачують їх у пособництві монголам.

На подібну реорганізацію населення степу посилається ранньою згадкою китайська хроніка «Юань ши»: «Субудай подав доповідь [хагану], щоб тисячі з меркітів, найманів, керетів, кангли-кангар та кипчаків, – усіх цих племен разом зложили ціле військо»⁹⁵. Тут тільки прямо не згадано про сам перепис, але зрозуміло, що десятирична реорганізація потребувала проведення переписів.

Невідомо, як довго тривала практика податкових переписів у Золотій Орді, якою була їхня періодичність і хто брав участь у переписах. Проте залучення до неї адміністрації руських князів призвело до засвоєння її на Русі та започаткувало для народження власної бюрократії. Повідомлення Галицько-Волинського літопису від 1283 р. цілком засвідчує використання практики переписів для княжих потреб, або – точніше – потреб князівської канцелярії. Літопис повідомив, ніби сам князь Лев Данилович наказав порахувати населення за час участі князівства у західних походах улус-беків Ногая та Туле-Буги, і вийшло, що воно зменшилося на п'ятдесят дві тисячі осіб****. Може, й завелика кількість, але не округлене.

Існує достатньо прикладів на підтвердження того, що монголи розглядали

* У землях Новгорода перепис і збирання данини через місцеві протести розтягнулися принаймні до 1260 р. Див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С.309-311.

** Лаврентьевская летопись. – Ствп.475. Щоправда, згадка про темників тут, мабуть, з'явилася завдяки здогадам літописця чи редактора.

*** Побоги, призначені для утримання проїжджаючих послів. Див.: Григорьев А.П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам. – С.28-29.

**** «Левъ князь соче колко погнбло воѣ его землѣ людии што поимано. избито и што ихъ Бѣжюе волею изъмерло. поль трѣтъи. падесать. тысячѣ». Див.: Ипатьевская летопись. – Ствп.895.

завойоване населення як свій важливий ресурс. Це – приклади переміщення людей по території усїєї імперії для певних служб. Монголи набирали людей ще під час походів, і вже тоді робили це не стихійно, а за усталеною методикою: дані про бранців писарі заносили до реєстру, причому із зазначенням походження та професії⁹⁶. Плано Карпіні переповідав про руського золотаря Козьму, який працював на великого хагана Гьоюка⁹⁷. Гійом де Рубрук, посланець до монголів від французького короля Людовіка IX, повідомив про перебування у ставці великого хагана Мунгке у Каракорумі бранців з русів, угорців, аланів, грузинів і вірмен⁹⁸, зокрема якогось руського тесляра, з яким він познайомився⁹⁹. Є повно свідчень про те, що у Золотій Орді масово набиралися воїни – руси, кипчаки й алани, які відправлялися на службу аж до Монголії та Китаю. Відомі масові депортації воїнів з Русі у Китай 1252–1255 рр. і 1275 р.¹⁰⁰ Ці воїни брали участь у завоюванні півдня Китаю, а надалі слугували окремими військовими з'єднаннями (відомий руський тумен), або розподілялися між наявними з'єднаннями¹⁰¹. У 1330-х рр. біля Хан-Балика (сучасне м. Пекін) існувала колонія руських переселенців, в обов'язки якої входило постачання риби й дичини для імператорської кухні. В цій низці не дивує відомий факт перебування руського воїна також на службі у золотоординського хана Тохти*.

Запровадження десятиричної організації населення за допомогою переписів слугувало інструментом державного управління прибутками та матеріальними ресурсами. Монгольська податкова система мала три категорії податків.

Перша категорія складалася з традиційних обов'язків підданців своєму правителю у степовому суспільстві. Це – данина та послуги, що стягалися за домовленістю регулярно або епізодично. Монгольською вони називалися «кубчір», а в тюркських мовах еквівалентом стало слово «ясак». Данина та послуги вважалися належними винятково улусному хану як верховному суверену й були символом підлеглості данника. В зв'язку з цим данина набула також інших назв, що походили від арабського терміна (знов-таки вказівка на роль мусульманських податківців) «харадж». Давньоруською мовою це слово перекладалося як *вихід*, а тюркською – *чикиш*.

Власне, для збирання цієї категорії податків переписи були не потрібні. Данина була фіксованою за складом і кількістю та зазвичай виплачувалася готівкою чи коштовними товарами.

До цієї категорії належали також найрізноманітніші нерегулярні зобов'язання, як-от повозне (*улаг*), покорм (*шусун*, подібно до згаданої «туски»), ловче (обов'язок брати участь у ловах) та чимало інших.

До другої категорії належали податки у сфері торгівлі, що мали три різновиди. Один з них – ввізне та вивізне мито на товари. Воно мало тюркську назву *тамга*, що початково означало тавро – знак власності, яким помічалася худоба, а надалі, за аналогією, мітку на пакунках з товаром (від чого давньоруською мовою митник називався «мечник»). Цей податок фігурував також під назвою *костки* (від слова «гость» – купець). Другий податок – *мито*, що стягалося за провіз товарів територією митної зони. В Україні він мав назву також *корована*¹⁰². Третій вид

* Про це повідомляється в історіях про смерть Ногая від руки руського воїна з війська Тохти 1300 р. Див. повідомлення Рукнеддіна Бейбарса та ан-Нувейрі: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.І. – С.114, 160.

податку – це ринковий збір, або стягнення з продажу, в ординських документах фігурує як *тартнак* – «зважувальне», з огляду на те, що він стягався залежно від кількості товару і, отже, потребував зважування.

Податки з торгівлі стягалися з фактичних обсягів торгівлі (перевезення через кордон, транспортування, продаж на ринку) і теж не передбачали попередньої реєстрації. Проте податки від торгівлі збирали тільки готівкою і тому вони були жаданим об'єктом державних надходжень. Тож щорічні надходження від торговельних податків фіксувалися. Як результат, розподіл митних надходжень між центральною владою та провінційними правителями зазнавав різноманітних компромісів і комбінацій, що було видно на прикладі успішної політики московських князів¹⁰³.

Третя категорія містила традиційні податкові зобов'язання осілих держав: поземельні податки, різного роду оплати, відробітки, в тому числі на будівництві фортець чи доріг, забезпеченні потреб яму, утриманні проїжджих офіційних осіб і війська тощо. Ось для організації цього типу податків й потрібні були переписи. Ці податки мали монгольську назву *албан*, тюркський відповідник – *калан*, а давньоруською вони називалися *пошлина*¹⁰⁴.

Навіть нечисленні наявні документи переважані термінологією, що стосується цих податків, і на сьогодні їхній зміст ще достеменно не встановлено. Серед них, однак, виділяється група податків, що їх стягували із землеробів: амбарний податок (*анбар гакки*), поземельний податок (*екін*), *індір мали* (гуменне). Згадка про ці податки у золотоординських ярликах показує, що монгольська адміністрація запровадила спеціальне і досить детальне оподаткування землеробства. Очевидно, як податкову одиницю монголи обрали окрему родину, але визначали її в економічних величинах – як плуг/соху чи дим. Пізніше ці податкові одиниці становили основу податкової організації Великого князівства Литовського та Московської держави.

Фіксовані податки були економічним базисом для службовців різного роду, кількість і розмаїття функцій яких зросли за монголів. Податкові переписи литовської доби, що, безсумнівно, успадкували риси попередньої монгольської доби, детально фіксували податки на користь службових осіб, зокрема військових (як-от пугкарі), чи старост/атаманів. Хоча назви податків, що спрямовували на утримання адміністрації, ще зазнавали впливу архаїчної традиції, як, наприклад, у випадках податків «кормление», «полюдье», «дань», але їхня фіксація у переписах надавала їм змісту справжніх податків, а не довільних поборів. Зрештою, деякі з таких податків було розверстано по податкових одиницях – димах*.

Фіксовані і регулярні податкові надходження стали підставою для поширення практики земельних пожалувань. Такі пожалування могли маскуватися під старим тюркським терміном «*дархан/тархан*», що означав привілейовану особу (від цього терміна походила й умовна назва відповідної жалуваної грамоти – тарханний ярлик). Але у Золотій Орді було засвідчено й нову тюркську назву такого пожалування – *со-юргал* («пожалування»). Зразком тарханного ярлика є привілей, виданий золотоординським ханом Тохтамишем 19 лютого 1381 р. якомусь Беку Гаджжі на увільнення від податків його волості над Молочним лиманом (тюркською – *Сют-гьолю*).

* Наприклад, староста черкаського замку за люстрацією 1552 р. одержував щорічну платню від податку під назвою «колядка» (тому що він збирався на Різдво), норма якого становила шість грошей від кожного диму. Див.: Архив Юго-Западной России. – Ч. VII, Т. I. – С. 82.

«Державцю цього ярлика Беку Гаджжі, який перебуває під нашою опікою і дістав *союргал* (пожалування), було даровано *чикиш* («вихід» – весь комплекс урядових повинностей) разом з додатками, який щорічно надходив до скарбниці з *Сютгьольського іля* («округа над Молочним лиманом»). Віднині і надалі уповноважені від [Кримського] тумена нехай не збирають з [іля] Сютгьоля [податок] під назвою «річне» (*салик*), «повоз» (*улаг*) «покорм» (*шусун*), і не домагаються і не збирають усередині та ззовні Криму на стоянках зарахованих до Сютгьоля людей, хто б вони не були, «амбарне звичаєве» (*анбар гакки*) і «посівне» (*екін*). Нехай вони звільняють від данини (*чикишу*) з усіх їх разом через виняток, який ми робимо, через протекцію, яку ми надаємо, через написання йому (Бек Гаджжі) тарханства нашого з *пайцзою* (відзнака, клейнод) та *ярликом* (тут – грамотою) і надають Беку Гаджжі вірою і правдою сприяння – отак ми звалили. Після такого нашого веління уповноважені від тумену особи, які стягають *салик* та *кисмет* (усі податки, крім поземельного), нехай побояться завдавати йому турботи та смутку.

Також і ти, Бек Гаджжі, якщо будеш чинити утиски бідним та убогим, говорячи «Он як мене пожалувано», тобі також не буде добре. З таким словами, було видано для постійного зберігання ярлик з червоною тамгою»¹⁰⁵.

Практика союргалу надавала, як бачимо, повний податковий імунітет, включно з даниною, що виступала символом підлеглості. Це було одностороннє пожалування з боку суверена, від якого у заключному протоколі ще й подавалося застереження не зловживати своїми повноваженнями щодо податкового населення. Практика союргалу подавала приклад земельного пожалування, подібного до ісламського (*ікта*), що було цілком логічно, зважаючи не лише на залучення ісламських податківців на державну службу, а й на ісламізацію Золотої Орди на початку XIV ст. Ця практика, своєю чергою, була споріднена з пізнішими діями Московської держави, котра надавала помістя військовим¹⁰⁶. Аналогічними були умови отримання помість і у Великому князівстві Литовському, яке теж захопило золотоординські землі.

Мусульманські податківці познайомили Русь з двома способами регулювання економіки, пов'язаними з податками. Перший – це утворення поселень (так званих слобід) з наданням податкових пільг їх населенню з метою стимулювання їх економічного розвитку. Другий – це практика відкупу податків, себто внесення наперед суми податку, яка була розрахована на підставі переписів, з тим, щоб відкупникові зібрати більшу суму. Обидва способи прямо згадувалися лише в історії про курського баскака Ахмата¹⁰⁷. Обидва викликали негативні коментарі з боку літописця через те, що слободи призвели до відтоку населення з княжих земель, а відкупи – покляли більший тягар на селян. На жаль, неможливо оцінити, наскільки ця практика була поширена на Русі. Здається, однак, що князь Данило Галицький скористався прикладом слобід для будівництва своєї північної столиці – м. Холм. За повідомленням літопису, князь закликав до свого міста і русинів, і іноземців, і в результаті до нього подалися різного роду ремісники (зброярі, ковалі та ювеліри), а також селяни, що можна зрозуміти зі слів «и наповнилися двори навколо граду, поля, села»¹⁰⁸. Практика заснування слобід зазнала поширення в польсько-литовську добу.

Експансія Польського королівства та Великого князівства Литовського на території трьох західних улусів Джучийого улусу, що почалася у середині XIV ст., відбувалася зі збереженням економіко-адміністративних інститутів і практик, розвинутих монгольською адміністрацією. Історичні джерела з кінця XIV до початку XVI ст., що збереглися, засвідчують тривання данницьких зобов'язань території України у складі Польсько-Литовської держави на користь золотоординських ханів*. Це – свідчення того, що польсько-литовсько-руська адміністрація до того, як заявити свої претензії на політичну владу на цих землях, виконувала роль податкових агентів Золотої Орди, у такий спосіб діставши можливість безпосередньо перейняти ординський досвід економічного управління. Перше документальне свідчення такої кооперації належить до кінця XIII ст. – князь Володимир Васильович 1287 р. віддавав у своєму заповіті (складеному у присутності хана Туле-Буги й улусного бега Алгуя) розпорядження збирати ординські податки («тотарщину») у маєтностях дружини на користь свого спадкоємця брата Мстислава¹⁰⁹. Отже, руська князівська адміністрація щонайменше століття здобувала вишкіл економічного правління, встановленого монголами і, звісно, перейняла його. В цій адміністрації завелися посадовці, на яких покладалися функції баскаків і даруг, – волостелі, намісники, воеводи, атамани/старости. Вона перейняла практику земельних пожалувань, за рахунок якої утримувались як військові, так і цивільні службовці. У цьому полягав перший важливий наслідок монгольського панування на українських землях. Вони вже ніколи не повернулися до примітивного данництва давньоруських часів.

Переміщення підданого населення територією держави з метою його використання на різних державних службах також мало далекосяжні наслідки для України. Серед численних державних повинностей, які монголи поклали на підкорене населення, таких як данина, обслуговування ямської служби, утримування проїжджаючих чиновників (послів), була також збройна служба в ролі вартових фортець, перевозів, доріг. У цьому слід бачити головну причину появи слов'янського населення в степовій зоні України у монгольську добу. Це привело до прогресу в технології обробки землі, зокрема до появи саме у XIV ст. важкого колісного плуга, придатного для оранки степових ґрунтів. Спільне проживання та служба монголам таких самих підневільних половців привели до освоєння слов'янами господарських практик кочових скотарів, а разом і їхніх військових навичок¹¹⁰. Литовська експансія у другій половині XIV ст. включила це населення до складу Великого князівства Литовського. Люстрація Київської землі 1471 р. зафіксувала мешканців степового пограниччя та їхні податки, що своїми назвами видавали монгольське походження:

«На Роси. Село Терпсеев, а в том селе с отамоном пять слуг, а служба их толко на войну ходить. А подимъщину дей давали за великого князя Витовта на трети годъ. А коли на войну ходять, тогда подимъщины не даютъ. А куничниковъ три: по шести куниць даютъ, а третий куничникъ по три куници, а вси три голтяи; а три челвк новыхъ во воли не седели трехъ годъ, а два выседели...

* Такі зобов'язання включено до грамоти Олександра Коріатовича 1375 р., Федора Коріатовича 1392 р., Свидригайла 1405 р., польського короля Володислава IV 1442 р., великого князя литовського Олександра Казимировича 1500 р. Існують свідчення про виплати татарським даругам данини на Київщині, у Турово-Пинському князівстві, у цей же період.

Село Цветков, а въ том селе отамонъ а два челвка, один слуга, а другой коланъный. А за великого князя Витовта подымщину давали на третий годъ...

Село Водотыинъ, а въ томъ селе деветь слугъ конми служатъ, на войну хоживалы, сено кошивали, ставъ сыпали; а то дей князь Семен увель на нихъ новизну. А один слуга девятый службу служить издавна за великого князя Витовта, два кораимона меду; а два челвка новыхъ, ещо воли не выседели трехъ годовъ; а болкуновщину давали на приезд князя великого Витовта. – Слуги три на имя Олизаровичи з вековъ служатъ о дву конехъ и з слугою; а иное службы никоторое не служивали, а ни побору не давали...»¹¹¹

Характерна особливість податків населення сіл південної Київщини – наявність військових обов'язків, що було звичною складовою фіскальних практик монголів. Вони докорінно відрізнялися від європейських тим, що військова служба в степовиків зазвичай могла визнаватися за рабську повинність, тоді як у Західній Європі військова служба вважалася підставою для привілейованого статусу. Переїнявши цю практику, за свідченням згаданих вище домовленостей між литовськими князями й ординськими та кримськими ханами, литовці несвідомо створили необхідні підстави – кадрові й легальні – для формування українського козацтва. Козаки – початково воєнні раби монголів, познайомившись у складі Литовської держави з європейською ідеєю щодо привілейованого статусу військових, самі висунули претензії на права шляхетського стану. Монгольська практика набула нового змісту і визначила хід української історії.

4. Зовнішня торгівля: поява східно-західного транзиту

Зміна суверена у Східній Європі внаслідок монгольського завоювання одразу далася взнаки. Руські купці, що хазяйнували у Судаку, втікали від монголів ще під час їх першого нападу на половців. Ці репресії видавали той простий факт, що руські купці, які займалися міжнародною торгівлею, були тісно пов'язані з династією Рюриковичів, адже степовики на загал брали під своє покровительство міжнародних торговців. Плано Карпіні навів промовисте свідчення про втрату руськими князями статусу господарів природних ресурсів: чернігівського князя Андрія Мстиславича було страчено за наказом Бату за те, що той самостійно займався вивозом коней на продаж¹¹². Отже, якщо руські князі ще могли розраховувати на збереження своєї влади мірою потреб монголів у запровадженні економічного зиску з підкореного населення, то міжнародна торгівля Русі, а з нею і Східної Європи, що пропонувала на вивіз лише природні багатства ареалу, а не продукти ремесла, тобто була функцією влади, мусила зазнати цілковитої реорганізації зі встановленням монгольського правління.

Комерційні інтереси монголів були традиційними для всіх степовиків, які діставали доступ на китайський ринок. Це насамперед вивіз шовкових тканин та інших коштовних товарів китайського виробництва на Захід, який за задоволення свого попиту розплачувався сріблом. Для цієї торгівлі й існував тоді вже майже півтори тисячі років Великий шовковий шлях, який пролягав з Китаю у Середземномор'я. До китайських товарів завдяки монгольським завоюванням додалися ще середньоазійські тканини, а також товари Південної Азії, серед яких головне місце належало спеціям.

Джучиїв улус володів доступом до Великого шовкового шляху лише у Хорезмі та Семиріччі, і Джучиди могли розраховувати лише на крихти прибутків від цієї торгівлі, основний потік якої зазвичай проходив південніше Каспійського моря по старих краях Близького Сходу – Ірану, Іраку, Сирії. Багдад – економічний полюс західної частини Євразії – був у руках Хулагуїдів, з якими до того ж Джучиди від 1260 р. вступили у конфлікт через Азербайджан і Хорезм. Проте улус Хулагуїдів вступив у конфронтацію з мамлюцьким Єгиптом і після поразки від мамлюків під Айн Джалутом 1260 р. тримав торгівлю з ними закритою до 1322 р. Та й Багдад їх цікавив менше, ніж розташований серед пасовиськ Тебріз на Закавказзі. Там вони заснували свою столицю, і китайські товари попрямували туди, а звідти сушею або Чорним морем до Константинополя. В міжчасі мамлюки, вигнавши хрестоносців 1291 р., не відновили порти Леванту (східного берега Середземного моря), щоб забезпечити себе від повернення європейців¹¹³. Перекриття шляху з Ірану до Леванту до того ж назавжди перешкодило поверненню Багдаду (захопленому монголами 1258 р.) його значення як центру економічного тяжіння, в поле якого Русь вступила у IX ст.

За таких умов міжнародні купці вимушені були прокласти одне з відгалужень Великого шовкового шляху північніше – територією Джучиїва улусу. Це і визначило докорінну переорієнтацію зовнішньоторговельних зв'язків українських земель у монгольську добу і пізніше. Власне, лише з цього часу Україна стала ланкою між Сходом і Заходом, уявлення про що узвичаїлись у сучасному національному дискурсі та в українській історіографії.

Новий шлях на захід прямував на Хорезм і звідти спочатку доходив до нового центру економічного тяжіння – столиці Джучидів Сараю. Далі було кілька можливостей для просування на Захід.

Передусім купцям були доступні рівні степові шляхи. Їх не бракувало, адже, як згадувалося вище, Золота Орда й окремі улусні беки у другій половині XI–II ст. все ще активно ходили походами на Угорщину (Трансильванію, Паннонію) з Дунайсько-Дністровського улусу та на Польщу й Прибалтику з Білоберезького (Дністровсько-Дніпровського) улусу. Київ, з якого вів старий шлях на Краків, Прагу, Майнц, Верден, спочатку також відвідували європейські купці, в тому числі з Венеції, Генуї та Пізи¹¹⁴. Проте місто лежало на півночі, у нього був статус лише провінційного – в масштабах нового улусного поділу – тисячного міста і, отже, не було шансів зберегти свою роль торговельного вузла на цьому шляху. Центри зосередження товарів (хоч би й воєнної здобичі) та грошей, що передусім вабили купецтво, перемістилися у ставки улусних беків, про комерційне значення яких промовисто свідчила навіть їхня назва – орду-базари. Вони ж розташовувалися у місцях зимівників, отже, десь в Ісакчі, у Кочубіїві чи десь на Великому Лузі, у Солхаті/Криму. Київ опинився осторонь від шляхів, що прямували з Північно-Східної Русі на південь, – вони пролягли територією інших улусів, східніше¹¹⁵. Тому торговельне значення Києва занепало принаймні на два століття. Однак українські степи у другій половині XIII – першій половині XIV ст. пережили період, може, найвищого в їхній історії економічного злету. Він знайшов своє наочне втілення в активному будівництві міст.

Через коротке життя більшості з цих міст від них залишилися лише незначні рештки – городища та руїни будівель, що до того ж обділені увагою археологів.

Із золотоординських міст в Україні збереглися лише Кілія, Ак-Керман і Крим. За руїнами решти не збереглося навіть назв, за винятком хіба що знаменитої Тавані на Дніпрі, біля сучасного міста Берислава, та Кирк-Єра поблизу сучасного Бахчисарая. У руїнах будівель ще якийсь час можна було впізнати мечеті. У розпорядженні істориків залишається на сьогодні здебільшого географія розташування цих руїн та городищ, яка теж дозволяє оцінити масштабність містобудування, а з ним і торгівлі, у цих місцях за монгольського правління. У Дунайсько-Дністровському улусі збереглися городища у Вічині, Костештах, Старому Орхеї. На території Білоберезького улусу знаходяться рештки семи міських поселень. У степах Лівобережної України (Кримський улус) відомі принаймні три городища. При цьому на Кучугурському городищі, що ідентифікується з містом Шегр-ал-Джедід, були розкриті фундаменти капітальних споруд значної площі (ймовірно, мечетей, лазень, палацу)¹¹⁶.

Це відгалуження східно-західного транзиту йшло з Нижнього Подніпров'я на Краків. На цій торгівлі розвинулися міста Володимир, Луцьк, Холм. За монгольських часів на прямому шляху у Краків виник також Львів (відомий з 1256 р.). На додачу до зв'язків з Краковом у руських міст швидко встановилися міцні торговельні стосунки з німецькими купцями також новозаснованого міста Торн (сучасне Торунь). Завдяки цим зв'язкам з Краковом і Торном¹¹⁷ руські міста Галичини переживали розквіт. Очевидно, Володимир, Луцьк та Львів, коли вони ще перебували у складі Галицько-Волинського князівства і, отже, на золотоординському пограниччі до середини XIV ст., запровадили складське право (потребувало обов'язкового продажу усіх товарів), що зробило їх ключовими посередниками у східно-західній торгівлі. Від 1379 р. зберігся лист від володимирського і луцького князя Дмитра (Любарта) Львівській міській громаді з гарантіями збереження складського права¹¹⁸. Серед складських міст під кінець XIV ст. Львів постав провідним центром міжнародної торгівлі на території Русі.

Коштовні товари, як-от шовкові тканини, ювелірні вироби, спеції, становили основу східного експорту. З заходу Європи вивозилися вовняні та лляні тканини, а також срібло.

Східно-західний транзитний шлях мав ще відгалуження, що йшло на Чорне море та Константинополь. Візантія через окупацію хрестоносцями 1204–1261 рр. втратила свою монополію на Чорне море, і там уже орудували купці з європейського Середземномор'я – з Венеції, Генуї, Пізи, Флоренції, Каталонії. Навіть повернення Константинополя з рук латинян не дало візантіяцям сил стримувати тиск з боку латинських купців, і імператори толерували їхню присутність у колись внутрішньому візантійському озері. Останніх же монгольське завоювання Східної Європи захистило від конкуренції колишніх місцевих господарів – руських, грузинських та інших купців, і принесло нові торговельні перспективи.

Однією з нових можливостей був вивіз місцевих невільників у країни Середземномор'я. Вони були дешеві, бо монголам їх не бракувало: навіть після завершення завоювань монгольська податкова машина могла задовольнити широкий попит. Першим з-поміж потенційних споживачів був Єгипет під правлінням династії Айюбідів, яка очолила боротьбу з хрестоносцями і в цьому з успіхом користувалася добре вишколеним військом з невільників – мамлюків. 1 жовтня 1246 р. папа римський Іннокентій IV (1243-1254) скаржився прелатові Єрусалимського королівства хрестоносців на генуезьких, пізанських і венеціанських купців, які

привозили з візантійських земель у Єрусалимське королівство невільників, щоб там їх продати сарацинам на шкоду хрестоносцям. Папа називає серед народів, з яких бралися ці невільники, болгар, русів (Ruthenes) і волохів*, що походили тільки з Надчорномор'я. Тож генуезці дуже швидко стали потрібні новим панам Східної Європи – монголам. А в перспективі була ще торгівля азійськими ремісничими товарами, передусім шовком. Тому заради доступу на береги Монгольської імперії не гребували генуезці і зрадою латинян в Константинополі. Прагнувши обійти венеціанських конкурентів, вони запропонували імператору Нікейської імперії Михаїлу Палеологу військову допомогу проти латинян в обмін на заснування колоній у Константинополі і на Чорному морі. Після відновлення Візантійської імперії 1261 р. вони таки умовили номінальних та фактичних власників Південного Криму (візантійців і монголів відповідно) і бл. 1275 р. заснували свою факторію Кафу (Caffa). Місто було засноване неподалік від ставки золотоординського улусного бега і головного улусного ринку – орду-базара Солхата (інакше – Крим, сучасне м. Старий Крим)**. Туди стікалися і награвані монголами багатства, і товари з віддалених місцевостей Монгольської імперії.

Кафа одразу підключилася до трансєвразійського коридору, під'єднавши до нього цілу гілку, що вела якраз у найзаможніший Середземноморський регіон Західної Європи. Генуезці платили за товари (шовк, прянощі, хутра, віск, рабів) сріблом, таким жаданим для степовиків. З 1276 р. вони почали навіть карбувати власну монету Кафи – аспри-барікати. Тож місто швидко перетворилося на головний порт для усієї чорноморської торгівлі. До нього потягнулися й грецькі купці з Константинополя, Трапезунда, торговці з Золотої Орди та Близького Сходу. Нотаріальні акти 1289–1290 рр. (найраніші, що збереглися) містять також контракти, де названо й русів (вони фігурують під прізвиськами Рубеус або Россо), причому деякі з них були купцями і мешканцями Кафи¹¹⁹. Деяких продали як рабів, виступаючи, отож, агентами для генуезців у цьому складному бізнесі на новій для них території¹²⁰. В цих актах згадується також чимало купців зі Солхата, Константинополя, Трапезунда, Північного Кавказу, які торгували місцевим товаром – зерном, сіллю, шкірами, квасцями, продуктами харчування. Отже, будучи портом Середземномор'я посеред караванних шляхів степової Євразії, Кафа стала економічним центром Чорномор'я, столицею власної колоніальної імперії у чорноморському басейні, що дістала архаїчну назву Газарія.

Наступні півстоліття принесли максимальні вигоди генуезцям від євразійсько-

* Berger E. Les registres d'Innocent IV. – Paris, 1884. – Т.1, №2122 – Р.316; Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ukrainiae Illustrantia (1075–1953): V.I (1075–1700); Athanasius P., Welykuj G. Roma, 1953. – Док. №19 (С.34-35). На обізнаність Іннокентія IV можна покладатися, адже він сам походив з Генуї, та й взагалі дуже цікавився східноєвропейськими справами – це він активно підтримував Тевтонський орден у наступі на Пруссію, і він же відправив Плато Карпіні навірнути на католицтво народи, список яких також свідчить про його добру обізнаність зі східноєвропейськими справами – папа згадує між іншим Cumanorum, Alanorum, Gazarorum, Gothorum, Zicorum, Ruthenorum.

** Відповідну назву *Lordo Bazar* (ставка-ринок) засвідчив для Солхата/Криму севільський подорожник Перо Тафур. Див.: Tafur Pero. Andancas e viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435–1439). – Madrid, 1874. – Р.166. Початкове воєнне призначення міста видавала назва «Солхат» – тюркською «ліве крило» (праве – перебувало в Ескі-Юрті поблизу сучасного Бахчисарая).

го транзиті. Кафа швидко розрослася, оточила себе кам'яними стінами з вежами і забудовувалася на зразок метрополії кількопверховими кам'яними будинками. Сюди стікалися переселенці – як багаті купці-аристократи, так і ремісники, клерки – з Генуї та цілого краю Лігурії, сусіднього П'ємонта, а також з Вірменії та Близького Сходу. У мусульман тут була власна громада і діяв суд. Мешкали тут також і руси, але у XIV ст. серед них важко зустріти купців – переважно вони були ремісниками або випадковими контракторами.

Сама Кафа, по суті, не виробляла товарів для експорту та й не володіла територією, де вироблялися б товари, що продавалися на її ринках. Вона була передусім купецькою колонією, віддаленим від метрополії перевальним пунктом транзитної торгівлі. Це був характерний для середньовіччя тип колонії. Нетиповою, втім, була етнічна строкатість цієї колонії. Якщо у середньовіччі купецькі колонії звичайно об'єднували представників одного етносу, і тому в тогочасних містах існувало по кілька таких колоній, то у Кафі, заснованій генуезцями, по суті, на порожньому місці, пліч-о-пліч існували інші регіональні етнічні громади ремісників та купців – тюрки, греки, вірмени, руси, євреї, а також середньоазійські купці. Це зумовлювалося насамперед посередницьким характером кафської торгівлі й інтересом золотоординської влади у послугах купців. І ця влада нагадувала постійно про себе. Генуезька адміністрація завжди визнавала верховний суверенітет Золотої Орди, що формально відбилося у карбуванні кафської монети із неодмінним зображенням золотоординської тамги¹²¹. Крім того, хани Золотої Орди неодноразово за найменшим бажанням проганяли західноєвропейських колоністів зі своїх володінь*. Тому Кафа закономірно була космополітичною колонією, де тубільне населення – «східняки», в тому числі й ординці – хоч і не мали повноважень у правлінні, змушували генуезьку комуну Кафи рахуватися із собою¹²². Татари як підданці верховного суверена Кафи – чи то Золотої Орди, чи пізніше держави Ґереїв – перебували під окремою юрисдикцією, маючи свого суддю та податківця з титулом «тудуна»¹²³.

Ординці дозволили генуезцям відкрити свої факторії в інших місцях Надчорномор'я – у Кілії, Лікостомо, Монкастро (Ак-Кермані) – на території Буджака, Лерічі (Ілліче/Олешки), Судака, Копаріо, Керчі – у Кримському улусі, у Тані/Азаку та Матрезі – в Азачькому улусі. Кафа все ж зберегла своє значення центру генуезької Газарії. У названих містах теж діяли подібні до Кафи консульські уряди.

Східно-західний транзит призупинився після 1342 р. у зв'язку з початком усобиць у династії Юань, якій також належала посада великого монгольського хагана. Повалення династії 1368 р. і кінець Монгольської імперії майже припинив товаропотік китайської данини на захід. Це кинуло серйозний виклик як руським містам Галичини та Волині, так і генуезьким колоніям у Надчорномор'ї. Від припинення торгівлі генуезька колонія у Константинополі занепала, тому що в неї не було шансів переорієнтуватися на інші торговельні потоки. А от купецтво міст України такі шанси мало і змогло скористатися ними. Як руські міста, так і Кафа з іншими генуезькими колоніями запропонували європейському ринку місцеві товари.

Серед місцевих товарів Білоберезького улусу, що належали до вищої катего-

* Хан Тохта прогнав генуезців з Кафи 1308 р., а хан Джанібек 1343 р. вигнав з Судака венеціанців. Див.: Heyd W. Histoire de commerce du Levant au Moyen-Âge. – Amsterdam, 1967. – Vol.I. – P.192-196; Balard M. La Romanie génoise. – Roma, 1978. – P.158-162.

рії, на ринках Львова, Луцька та Володимира можна було помітити традиційні для експорту з Русі хутра, але лише бобра та лисиці¹²⁴. Та вже починаючи з 1320 р. з'являється свідчення нового напрямку торгівлі – торгівля худобою (*animalus*)¹²⁵ і продуктами тваринництва, зокрема овечими шкірами¹²⁶. Це означало втягнення улусних земель у торгівлю з Західною Європою. Хоча йшлося лише про товари тваринництва, проте це була продукція виробничої економіки, а не промислів, таких як бортництво та мисливство. До того ж в неї була перспектива великої позиції з боку степу.

Своєю чергою, західноєвропейський ринок відповів попитом на продовольство і, зокрема, на товари тваринництва, що значно зріс після «чорної смерті» (1346–1353)¹²⁷. Цей інтерес втягнув в орбіту торговельних центрів Галичини та Волині також території колишнього улусу Ногая, і таким чином постав економічним фундаментом для утворення князівств Волощини та Молдавії у другій половині XIV ст. Це спричинило утворення потужного торговельного шляху, що пов'язав Кілію, Ак-Керман, Ясси, Сучаву, Хотин, Кам'янець-Подільський, Львів. Цим шляхом, крім худоби, що йшла транзитом на Польщу та Німеччину, з XV ст. доставлялися також товари з Османської імперії¹²⁸. Це був один з основних зовнішньоторговельних шляхів на українських землях¹²⁹.

Кафа відповіла на запити західноєвропейського ринку різким збільшенням експорту зерна, шкір, солі. Але основною відповіддю кафіотів була работоргівля, і була не лише згадана торгівля хлопчиками-балабанами (як вони називалися на торговельному жаргоні тих часів) з Єгиптом. Ідеться про вивіз невольників з Золотої Орди передусім у європейське Середземномор'я.

Спочатку генуезці не купували тут рабів для власного вжитку*. Ситуація змінилася після заснування Кафи. Уже з 1275 р. відомо про перший контракт на продаж у Генуї руського невольника на ім'я Балада¹³⁰. Дешевизна невольників у Золотій Орді збільшила доступність цього товару в метрополії й у заможному європейському Середземномор'ї взагалі. Генуя перетворюється на основного посередника у транспортуванні невольників з Надчорномор'я до Західної Європи. Перекупники рабів з Каталанії, Провансу, італійських міст, Майорки приїздили по живий товар як до самої Генуї, так і до її колоній у Константинополі (Пері), на острові Хіос. Щорічні обсяги вивозу рабів з Кафи можна встановити за даними 1385 р., що ілюстрували період найбільшого розквіту міста. Тоді цей показник сягав 1500 невольників¹³¹, а у XV ст. щорічно з Кафи вивозилося приблизно 2–4 тис. рабів¹³².

На європейському ринку XIII–XV ст. раби переважно користувалися попитом у ролі домашніх слуг. Руси та черкеси становили близько половини рабів, що вивозилися з Чорномор'я до Західної Європи. Це диктувалося насамперед прагненням власників оточувати себе вродливими і здібними слугами. Тому-то білі невольники і невольниці зі Східної Європи та Кавказу здобули велику популярність. Великі міста, зосереджуючи основну масу заможного населення Італії, були основними

* Відомо звільнення 3 лютого 1233 р. якогось раба на ім'я *Sibilinum*, який був половцем (*Cumanum*). Див.: Verlinden Ch. *L'esclavage dans l'Europe Médiévale*. – Gent, 1978. – Т. II. – Р. 447. З 1277 р. відомий контракт на продаж дівчини з Готи, очевидно, з Готії, адже, як пояснювалось у контракті, її було привезено десь із Черкесії (*Gota que est ranga de partibus Zechie*). Див.: Там само. – Р. 458.

центрами попиту на рабів. Раби становили 4–10% населення у Генуї¹³³, і, напевно, близько того в інших великих містах – у Венеції, Флоренції, Пізі, Неаполі. Значна присутність рабів, крім демографічно-економічного ефекту, викликала й соціальні напруги (зростання злочинності, збільшення кількості безбачченків)¹³⁴. Після епідемії чуми 1348 р. («чорна смерть») у Західній Європі попит і ціни на невольників стрімко зросли, передусім на русинок і черкешенок, що їх не раз купували навіть як законних наречених¹³⁵. Тільки в період 1359–1380 рр. до Європи вивозилося рабів татарського походження більше, ніж будь-коли, – до 2/3 загальної кількості, – але це було викликано кризою в Орді. Золота Орда була основним джерелом невольників для Західної Європи з кінця XIII до середини XV ст., постачаючи близько 80–90% сумарної їх кількості.

Водночас тривав значний попит на тюркських, черкеських, а також руських невольників-чоловіків у ролі новобранців для мамлюцького війська¹³⁶. Він відкривав для генуезців додаткову можливість заробити на посередницькій торгівлі. Французький прочанин до Палестини на ім'я Емануель Пілоті 1420 р. засвідчив, що генуезці, як і за часів папи Іннокентія IV, продавали невольників у Каір¹³⁷.

Торгівля невольниками надала генуезькій комуні Кафи кошти і силу. Користуючись політичною кризою у Золотій Орді, кафська комуна розпочала агресію проти своїх суверенів і відібрала в них усе південне узбережжя Кримського півострова. Ресурси цієї зони мали задовольнити попит Кафи на продукти харчування та вино (надійний еквівалент у торгівлі зі степовиками). У 1381–1385 рр. місто було оточено великим муром, і його населення сягає 20 тис. Тож Кафа стає одним з найбільших міст у тогочасній Європі. Одно слово, Кафа успішно відповіла на припинення східно-західної торгівлі, завдяки якій вона зазнала піднесення, переорієнтацією на торгівлю місцевими товарами.

Як видно, східно-західний євразійський транзит проіснував лише майже століття, приблизно з 1260-х до 1360-х рр. Проте його вплив на торгівлю на українських землях був фундаментальним та довготривалим. Саме тому він є центральним явищем монгольської доби в історії економіки України. Передусім цей вплив привів до утворення великих центрів міжнародної торгівлі – Львова, Луцька, Володимира на заході та Кафи з іншими генуезькими колоніями – на півдні. Внаслідок переорієнтації торгівлі на вивіз місцевих товарів на ринки Західної Європи навколо цих центрів утворилися економічні зони. Вони охоплювали – завдяки відсутності політичних кордонів всередині золотоординських улусів, принаймні у XIII–XIV ст., – землеробські осілі та скотарські території цілої України. В економічну зону західноруських міст були втягнуті землі Правобережної України, включно з Поділлям і одесько-очаківськими степами, а також Молдавія та Валахія. У цьому слід шукати економічні імпульси південної експансії Великого князівства Литовського та української колонізації степів, що проявилися уже з середини XIV ст. В економічну зону Кафи були втягнуті території усіх західних улусів Золотої Орди. Піднесення Кафи деякою мірою пожвавило торгівлю Києва, тож венеціанський купець Амброджо Контаріні 1474 р. засвідчив прохід Києвом великих караванів з хутром¹³⁸. Проте профілювання работоргівлі в торговельному балансі Кафи заклало нерозв'язний внутрішній конфлікт у підґрунті її економіки: в межах однієї зони не можуть співіснувати людоловство й агрокультура. Работорговельні інтереси мусили політично розколоти західні улуси Орди. Ординські походи уже

зnelюднювали степи, які самим генуезцям, саме їм, почали здаватися закинутими пустелями – Диким полем (італійською *Campi deserti*). Отже, інтереси зон Львова та Кафи неминуче розходилися. І це був ще один результат монгольського хазяйнування. Генуезцям цей конфлікт не судилося розв'язати. 1475 р. перспективи переохплення работоргівлі привели у південний Крим османського султана Мегмеда II, який загарбав генуезькі володіння разом з їхньою торгівлею. Україна перейшла в нову епоху.

Посилання до розділу 8

1. Сокровенное сказание монголов. – М., 2002. – С.42-43.
2. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – Т.II. – М.; Л., 1946 [репринтне видання: М., 2000]. – С.39.
3. Там само.
4. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.II. – Ствп.786.
5. Spuler B. The Muslim World: a Historical Survey. – Part II: The Mongol Period. – Б.м., 1960. – P.13; Morgan D. The Mongols. – Camdrige, MA; Oxford, 1993. – P.139.
6. Плато Карпини Дж. дель. История монгалов // Путешествия в восточные страны. – М., 1997. – С.69, 74.
7. Там само. – С.57.
8. Там само. – С.51, 74.
9. Ипатьевская летопись. – Ствп.779, 781.
10. Там само. – Ствп.788.
11. Див. біографію полководця Субудая у «Хроніці династії Юань» (Юань-ши): Золотая Орда в источниках. – М., 2009. – Т.III. – С.230. Про бажання розправитися з кипчаками монголи прямо заявляли руським князям (див.: Новгородская Первая летопись Старшего и младшего изводов // ПСРЛ. – М.; Л., 1950. – Т.III. – С.62) та угорському королю Белі IV (див.: Аннинский С.И. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и восточной Европе // Исторический архив. – М.; Л., 1940. – Т.III. – С.88).
12. Летописный сборник, именуемый Патриаршей, или Никоновской, летописью // ПСРЛ. – Т.10. – М., 2000. – С.116, 117.
13. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – Т.II. – М.; Л., 1946. – С.38.
14. Див.: Ипатьевская летопись. – Ствп.781. Інформація про кампанію 1237–1238 р. в цьому літописі дуже стисла і плутана.
15. Плато Карпини Дж. дель. История монгалов. – С.57.
16. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.1. – СПб., 1884. – С.27.
17. Там само. – С.28.
18. Див. Рашид-ад-Дин Сборник летописей. – Т.II. – С.39.
19. Рудаков В.Н. Монголо-татары глазами древнерусских книжников середины XIII–XV вв. – М., 2009. – С.82-84.
20. Див. згадку про кипчацькі кошуни у війську самаркандського еміра Тимура під час воєн із Золотою Ордою: Золотая Орда в источниках. – Т.1. – С.349.
21. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200–1304. – М., 1989. – С.127-130.
22. Рудаков В.Н. Монголо-татары глазами древнерусских книжников. – С.45-84.
23. Ostrowski D. Muscovy and the Mongols: Cross-cultural influences on the steppe frontier, 1304-1589. – Cambridge, 1998. – P.144-163.
24. Сокровенное сказание монголов. – С.148.
25. Ипатьевская летопись. – Ствп.888, 897.
26. Там само. – Ствп.892, 893.
27. Там само. – Ствп.808.
28. Плато Карпини. История монгалов. – С.63.
29. Там само. – С.58-59.
30. Ипатьевская летопись. – Ствп.888, 892, 893, 897.

31. Ипатьевская летопись. – Ствп.789.
32. Там само. – Ствп.792.
33. Там само. – Ствп.828-829.
34. Там само. – Ствп.828.
35. Ostrowski D. Muscovy and the Mongols: Cross-cultural influences on the steppe frontier. – С.37-45.
36. Сокровенное сказание монголов. – С.148.
37. Там само. – С.150.
38. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – Т.ІІ. – С.18-19.
39. Плано Карпини. История монгалов. – С.72.
40. Про це повідомив єгипетський історик Ібн-Халдун, щоправда не вказавши, що ця територія належала улусу Чагатая. Див.: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – С.394.
41. Pritsak O. The Polovcians and the Rus' // Archivum Eurasii Medii Aevi. – 1982. – Vol.2. – P.368-369.
42. Золотая Орда в источниках. – Т.І: Арабские и персидские сочинения // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, в переводах В.Г.Тизенгаузена. – М., 2003. – С.250.
43. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.І. – С.230.
44. Відомості про кипчаків у вищій монгольській адміністрації див.: Halperin C.J. The Kipchak Connection: The Ilkhans, the Mamluks and Ayn Jalut // Bulletin of the School of African and Oriental Studies. – 2000. – Vol.63, №2. – P.236-241.
45. Плано Карпини. История монгалов. – С.49, 53.
46. Галенко О. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.134-135.
47. Див. хроніку Ібн Дукмака (пом. 1388): Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.І. – С.318 (текст арабською), 325 (переклад російською).
48. Див. пояснення канцеляриста аль-Калькашанді: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.І. – С.411-413.
49. Там само. – С.299.
50. Там само. – С.412.
51. Плано Карпини. История монгалов. – С.72.
52. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – Т.ІІ. – С.75.
53. Див. повідомлення Рукнеддіна Бейбарса: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.І. – С.117.
54. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – Т.ІІ. – С.70.
55. Про походження Муджи Яя повідомляє Рашид-ад-Дин. – Там само. – С.88.
56. Ibn Battûta. Voyages. – Т.ІІ. – р. 266-267.
57. Золотая Орда в источниках. – Т.І. – С.150-151, 283-283. 154.
58. Там само. – С.150-154.
59. Ипатьевская летопись. – Ствп.806.
60. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею. – Т.2 // Сборник Русского исторического общества. – Т.95. – СПб., 1895. – С.153, 154.
61. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.І. – Л., 1927. – Ствп.481-482.
62. Див. Докладні відомості про конфлікт Ногай з ханом Тохтою в хроніці: Рукнеддін Бейбарс. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.І. – С.109-119.
63. Там само. – С.117.
64. Bratianu G.I. «Demetrius princeps tartarorum (ca. 1360–1380)» // Revue des Études roumaines. – IX–X (1965). – P.39-46.
65. Галенко О.І. Золота Орда у битві на Синіх Водах 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.143-145.
66. «Став на Куремсиному місці». Див.: Ипатьевская летопись. – Ствп.846.
67. Там само. – Ствп.849-851.
68. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. – Т.ІІ. – С.82.
69. Докладніше див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.ІІІ. – С.172-174.

70. Там само. – С.66.
71. Ипатьевская летопись. – Ствп.805.
72. Там само. – Ствп.870.
73. Там само. – Ствп.849-850.
74. Там само. – Ствп.888, 892, 893, 897.
75. Там само. – Ствп.892.
76. Там само. – Ствп.838. Термін цей має давніше степове походження. Він зустрічався ще у статтях літопису, що стосувалися X ст. – Там само. – Ствп.39, 61.
77. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т.IV. – С.21-22.
78. Див. Грамоту князів Андрія і Лева Брійовичів Зігарду Шварцбурзькому від 9 серпня 1316 р.: Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства. – С.145-152. Ця позиція сприймалася з довірою, як свідчать визнання польського короля Володислава Локетка. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.III. – С.118, 121.
79. Золотая Орда в источниках. – Т.I. – С.357-358.
80. Prochaska A. Z Witoldowych dziejów: Układ Witolda z Tochtamyszem 1397 // Przegląd historyczny. – 1912. – Т.XVI, z. 3. – S.255-270.
81. Абу-л-Гачи Бахадур Хан. Родословная история о татарах: В 2 т. – СПб., 1871. – С.173.
82. Ibn Battūta. Voyages. – Т.II. – P.204-217.
83. Григорьев А.П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам. – С.150.
84. Balard M. La Romanie génoise (XIIe-debut du XVe siecle). – Roma: École française de Rome, 1978. – P.161, 461, 662.
85. Про втрати чернігівської династії див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.III. – С.178-183.
86. Реконструкція монгольської системи правління через фрагментарність свідчень є гіпотетичною і спірною. Такі реконструкції пропонувалася в працях Дж.Вернадського, І.Вашарі та ін.: Vernadsky G., Karpovich Michael. A History of Russia. – Vol.III: The Mongols and Russia. – Yale University Press, 1953; Vásáry I. The Golden Horde. – Budapest, 1986. В основу пропонованих тут спостережень покладено дослідження і висновки Дональда Островського. Див.: Ostrowski D.G. Muscovy and the Mongols: cross-cultural influences on the steppe frontier, 1304–1589. – Cambridge, 1998. – P.36-63.
87. Сокровенное сказание монголов. – С.148.
88. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.I. – С.249.
89. Див.: Григорьев А.П. Сборник ханских ярлыков русским митрополитам. – С.68-71.
90. Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kirim ve Turkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler. – Istanbul, 1940. – S.6-36; Григорьев А.П. Золотоордынские ярлыки: поиск и интерпретация // Тюркологический сборник, 2005. – М., 2006. – С.120-124.
91. Ипатьевская летопись. – Ствп.829.
92. Плано Карпини. История монгалов. – С.58.
93. Лаврентьевская летопись. – Ствп.475.
94. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.309-311.
95. Золотая Орда в источниках. – Т.III. – С.228.
96. Плано Карпини. История монгалов. – С.57.
97. Там само. – С.80.
98. Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны. – М., 1997. – С.157.
99. Там само. – С.139-140.
100. The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age. – Cambridge, 2009. – P.94.
101. Золотая Орда в источниках. – Т.III. – С.203-216.
102. Архив Юго-Западной России. – Ч.VII, Т.I. – К., 1886. – С.112.
103. Каштанов С.М. Финансовое устройство московского княжества в середине XIV в. По данным духовных грамот // Исследования по истории и историографии феодализма. К 100-летию со дня рождения академика Б.Д.Грекова. – М., 1982. – С.178.
104. Ідентифікація типів та назв податків подана за виданням: Ostrowski D. Muscovy and the Mongols. – P.119-121.
105. Григорьев В.В. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Гирея // Записки Одесского общества истории и древностей 1844. – Т.I. – С.338-340.

106. Ostrowski D. Muscovy and the Mongols. – P.59-61.
107. Лаврентьевская летопись. – Ствп.481-482.
108. Ипатьевская летопись. – Ствп.843.
109. Там само. – Ствп.903-904.
110. Поки що симбіоз осілої та кочової цивілізацій на степовій Україні залишається в царині археології. Див.: Козловський А.О. Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. – К., 1992; Єльніков М.В. Золотоординські часи на українських землях. – К., 2008.
111. Архив Юго-Западной России. – Ч.VII, Т.II. – К., 1890. – С.1-2.
112. Плано Карпини. История монгалов. – С.36.
113. Abu-Lughod J.L. Before European Hegemony: the World System AD 1250-1350. – Oxford, 1989. – P.150-151.
114. Див. свідчення Плано Карпини про Михаїла з Генуї, Мануїла з Венеції, Миколу з Пізи: Плано Карпини. История монгалов. – С.84.
115. Сыроечковский В.Е. Пути и условия сношений Москвы с Крымом на рубеже XVI века // Изв. АН СССР. Отделение общественных наук. – 1932. – №3. – С.200-202, 217.
116. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С.79-87.
117. Ці зв'язки відбилися в привілеях галицько-волинських та литовських князів і польських королів купцям Кракова і Торна на торгівлю з Руссю. Див.: Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. – Док. №5, 6, 8, 13, 14; Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – Док. №1-6.
118. Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. – Док. №8.
119. Genes et l'Outre-Mer. – T.I: Les actes de Caffa di notaire Lamberto di Sambuceto 1289–1290. – Paris, 1978. – Док. №244, 424, 679, 697, 833, 834.
120. Там само. – Док.№244, 373, 685, 697, 723.
121. Григорьев В. Монеты Джучидов, генуэзцев и Гиреев, битые на Таврическом полуострове и принадлежащие обществу // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т.I. – С.301-314; Юргевич В. О монетах генуэзских, находимых в России // ЗООИД. – Т.VIII. – С.147-160.
122. Становище «східняків» див.: Balard M. La Romanie Genoise (XIIe-debut du XVe siecle). – P.269-288.
123. Галенко О. «Тудун» // Східний Світ. – №1-2. – К., 2000. – С.183-204.
124. Митний тариф 1349 або 1386 р. для товарів на шляху між Торунем та Володимиром. – Там само. – Док. №7.
125. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. – Док. №6.
126. Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. – Док. №7.
127. The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age. – P.104-105.
128. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі. – К., 1990. – С.95-100.
129. Там само. – С.147-155.
130. Verlinden C.L'esclavage dans l'Europe Médiévale. – Т.II. – Gent, 1978. – P.456.
131. Balard M. La Romanie Genoise (XIIe-debut du XVe siecle). – Т.I. – P.300.
132. Balard M. «Esclavage en Crimée et sources fiscales génoises au XVe siècle», Figures de l'esclave au Moyen Âge et dans monde moderne. – Paris, 1996. – P.77-87.
133. Там само. – P.817.
134. Origone I. «The domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the fourteenth and fifteenth Century», Speculum. – 1955. – Vol.30, №3. – P.321-366; Heers J. Esclaves et domestiques au Moyen Âge dans le monde mediterraneen. – Paris, 1981.
135. Докладніше див.: Лучицкий И. В. Рабство и русские рабы во Флоренции в XIV–XV вв. – К., 1886; Лучицкий И.В. Рабство и русские рабы в Руссильоне в XIV–XV вв. // Университетские известия. – К., 1886. – №11.
136. Verlinden Ch. L'esclavage dans l'Europe Médiévale. – Т.II. – P.949-963.
137. Traité d Emmanuel Piloti sur le passage de Terre sainte, 1420. – Louvain-Paris, 1958. – P.140.
138. Барбаро и Контарини о России. – Л., 1971. – С.211.

Розділ 9

ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКІЙ РУСІ

1. Складання й еволюція державних структур

Якби можна було глянути з висоти пташиного лету на стародавню землю Галицько-Волинської Русі, то ми б побачили родючу рівнину, напоєну великими і малими ріками, серед яких найбільшими є Дністер, Західний Буг, Південний Буг, Серет, Збруч і Случ. Із заходу країна межувала з Польщею, Литвою і Землею ятвягів по річках Вепр і Вислока, із Сходу – з Київською землею по ріках Горинь і Серет. На півночі Галицько-Волинська земля обмежувалась Західним Бугом, а з півдня – Дністром. Кордоном між Галицькою землею й Угорщиною були Карпатські гори.

Галицька і Волинська землі формувалися протягом кількох століть і склалися протягом XII ст., досить пізно, якщо порівняти з більш ранніми Київською та Чернігівською землями. Це було спричинено об'єктивними й історично вагомими причинами. В часи існування відносно єдиної централізованої монархії на Русі (кінець X – перше сорокаріччя XII ст.) обидві ті землі опинилися на периферії політичного, соціального та економічного життя країни. Волинь перетворилася на домен київських князів, а Галичина довгий час залишалася глибокою провінцією Давньоруської держави.

Становище почало змінюватися з ослабленням влади Києва на місцях незабаром по смерті Мономахового сина Ярополка (1139 р.). Рюриковичі починають осідати в різних землях і князівствах Руської землі, створюючи земельні династії: Мономашичі й Мстиславичі, Ростиславичі й Ольговичі, Давидовичі й галицькі Ростиславичі. На місцях підноситься велике боярство, котре з початком XII ст. обзаводиться

чималими земельними володіннями, що дозволяло йому набувати економічної, а отже, і політичної могутності. Особливо яскраво це виявилось у Галицькій землі в середині XII – XIII ст.

2. Формування території

Волинська і Галицька обласні території виникли не одночасно. Їх формування почалося ще наприкінці X ст. і продовжувалось у наступні десятиліття. Волинська земля утворилася на соціально-територіальній основі земель Червенської та Белзької, народження яких із племінних союзів і княжінь дулібів, бужан і волинян відбулося протягом X ст. В етногеографічному вступі до «Повісті временних літ» першими серед західноруських об'єднань племен названо бужан і волинян: «Се бо токмо словенск язык* в Руси: поляне, деревляне, ноугородьци, полочане, дреговичи, север, бужане... вельняне»¹.

Чи не найбільше відомостей початкова частина літопису зберегла про дулібів. Нестор переказав сумну легенду про обрив (так на Русі звали тюрків-кочовиків аварів, що встановили свою владу над східними слов'янами в VI ст.): «Си же обри воеваху на словенех, и примучиша дулебы, суцая словены и насилие творяху женам дулебским», запрягаючи їх у вози, мов худобу. Подібні легенди властиві фольклорові багатьох європейських народів, за їх допомогою передається граничне приниження гноблених завойовниками. Авари підкорили собі й частину західних і південних слов'ян. Всі слов'яни довго боролись з жорстокими кочовиками, допомогли Карлу Великому наприкінці VIII ст. ліквідувати Аварський каганат.

Археологи вважають, що на півночі Дулібська земля була обмежена Прип'яттю, на півдні верхів'ями Дністра, на сході Горинню, на заході Західним Бугом і Сяном. Менше відомо про бужан. Літопис згадує їх лише один раз: вони сиділи на Бузі. Волиняни посідали ту саму територію, що й бужани з дулібами, адже давні племена жили черезсмужно, не відчуваючи особливої різниці між собою. Історикам і археологам вкрай важко буває розрізнити поселення тих чи інших західноруських племінних об'єднань з огляду на близькість, а то й часом ідентичність пам'яток матеріальної культури (насамперед кераміки).

В основі Галицької землі лежало головно велелюдне східнослов'янське об'єднання білих хорватів, центром яких був стародавній Перемишль. «Повість временних літ» відзначила його існування під 981 р. Хорватське племінне об'єднання існувало принаймні до кінця X ст., коли розпалося внаслідок удару, завданого військом київського князя Володимира.

Історики звернули увагу на те, що східнослов'янські землі й князівства формувалися навколо протоміських і міських центрів. Протомістами, на соціальній основі яких склалася земля Червенська, були Червен і Белз, в основі Белзької землі стояли Белз, Бузьк і Всеволож. У всіх них археологи знаходять залишки ремісничо-торговельних поселень, що беруть початок у IX чи на початку X ст. У більшості таких протоміст учені відкрили сліди адміністративних і культових осередків.

Однак більшість протоміст Західної Русі захиріли, так і не перерісши на справжні давньоруські міста. Така доля спіткала і Червен, і м. Волинь, а Белз,

* У давньоруській мові слово «язык» означало і мову, і народ. У цьому контексті йдеться насамперед про східнослов'янські племена.

Бузьк і Всеволож стали скромними міськими утвореннями, що лише час від часу в другій половині XII–XIII ст. бували стольними градами маленьких удільних князівств. Лише стародавній Перемишль зберіг значення і творчу роль у подальшій історії регіону. Він серйозно вплинув на створення і Галицької землі, і Галицького князівства. А Волинська земля мала в територіальній і соціальній основі місто Володимир, яке літопис знає з кінця X ст. Ця історична область почала складатися дещо пізніше, з середини XI ст. шляхом об'єднання Червенської та Белзької земель, до яких далі були приєднані Берестейська волость і території на сході з містами Дорогобуж і Острог. Так поступово утворилося Волинське князівство.

У процесі формування Галицького князівства, що взяв початок ближче до середини XII ст., до Перемишльського князівства, яке виникло першим, були приєднані князівства Звенигородське і Теревольське разом з інтенсивно освоєваними землями на заході й півдні.

Серед руських міст, що народилися в X ст., чільну увагу привертає Володимир. Посаджений батьком Володимиром Святославичем у тому місті згідно з адміністративною реформою, зазначеною Нестором під 988 р., його син Всеволод одразу зникає з давньоруського політичного об'єкту. У скандинавських сагах є глуха звітка про руського князя Вісівальда, котрий утік «за море» і загинув на шведській землі бл. 995 р. Сучасні вчені бачать у тому Вісівальді Всеволода Володимировича. Хоч би як там було, першим реально існуючим волинським князем «Повість временних літ» називає онука Володимира Святославича Ігоря, якому батько Ярослав надав це місто («даю ...Ігорю Володимерь»)².

1057 року тріумвірат синів Ярослава Мудрого Ізяслав, Святослав і Всеволод, котрі купно правили Руссю, вивів Ігоря з Волині до Смоленського князівства. Ізяслав Ярославич приєднав Волинське князівство до своїх володінь. Далі Волинь стала предметом суперечок між нащадками Ярослава, сином Ізяславом і онуками Олегом Святославичем, Ярополком Ізяславичем і Давидом Ігоровичем. На Любецькому з'їзді князів 1097 р. Волинь дісталася Давидові, та незабаром по тому він скоїв злочин, і князівство перейшло до київського князя Святополка Ізяславича. З тієї пори воно перетворилося на великокнязівський домен, яким володіли государі, що княжили в стольному граді Русі.

По смерті Святополка Волинське князівство опинилося в руках його наступника на київському столі Володимира Мономаха. По князюванні в Києві його синів Мстислава і Ярополка головний руський стіл перейшов до Всеволода, глави династії чернігівських Ольговичів. Волинь залишалася великокнязівським доменом протягом більшої частини XII ст. На середину XII ст. з утворенням князівських земельних кланів вона належала переважно Мстиславичам, котрі або княжили в Києві, або відсиджувалися у м. Володимир, збираючись із силами, щоб знову рушити на Київ. Останнім волинським князем був праправнук Мономаха Роман Мстиславич (1170–1199 р.), котрий на схилі XII ст. зумів об'єднати Волинь із Галицьким і створити нове державне утворення – Галицько-Волинське велике князівство.

Галицьке князівство складалося протягом кінця XI – першого сорокаріччя XII ст. навколо трьох волостей, де сиділи брати Ростиславичі Рюрик, Володар і Василько: Перемишльської, Звенигородської й Теревольської. По смерті старшого брата Рюрика (1092 р.) до Перемишля перебрався Володар. Однак не загублений у горах Перемишль очолив процеси формування Галицького князівства, цьому за-

важало його окраїнне становище. Брати Ростиславичі Володар і Василько зробили вирішальний внесок в «окняження» території майбутнього державно-політичного утворення. Вони померли приблизно в один час (в 1124 і 1125 рр.). Далі процеси розвитку Галицької обласної території очолили нащадки Володаря Ростиславича. Поступово Галицьку волость, що швидко формувалася в 20–30-х рр., зосередив у своїх руках Володимирко (Володимир) Володаревич. Він же й переніс свій стіл до нового міста Галича (вперше згадується в джерелах під 1141 р.) із Перемишля, де сидів з кінця 20-х рр.

Залишаючи без уваги марні спроби дилетантів «удревнити» княжий Галич (недавно тамтешня влада даремно відсвяткувала йому 1200 років), слід звернути увагу на те, що це маленьке місто протягом кінця 30-х (коли воно й виникло) – 70-х рр. XII ст. швидко піднеслося й заступило собою і стародавній Перемишль, і молодший від нього Теревовль. Історична заслуга князя Володимирка полягала в тому, що він зумів розгледіти в малому містечку зародок міста, здатного зосередити під собою не те що округу, а й величезну землю нового князівства, яке безупинно зростало в розмірах і соціальній структурі населення.

Місцеві бояри, що вийшли з родоплемінної знаті, вороже зустріли нового князя, що змінив на престолі свого брата в перших Івана Васильовича. Вони спробували скинути його зі стола, запросивши 1145 р. в князі його небожа Івана Ростиславича. Володимирко відбився від Івана і жорстко покарав бунтівне боярство. Виникнення нового з великою площею князівства на родових землях Ростиславичів стимулювало соціально-економічні процеси, зокрема, сприяло народженню і зростанню міст, насамперед Галича. Згуртування значної частини західноруських земель і людності навколо цього міста було підштовхнуте і полегшене дією відцентрових економічних і суспільних процесів та явищ удільної роздробленості, що чимдуж наростали. Київський владний осередок виявився неспроможним опиратися створенню небезпечного для його домінування на Русі нового князівства та його політичному відособленню.

Головний руський стіл у Києві з перших років існування нового князівства докладав зусиль до підкорення Володимирка Володаревича і навіть зміни його на галицькому престолі більш зручним претендентом. 1145 р. тодішній київський государ Всеволод Ольгович пішов війною на нього і примусив до покори і сплати контрибуції. Однак наступного року Володимирко перестав визнавати владу київського князя, що спричинило новий похід Всеволода проти нього. Київському государеві не пощастило здобути Галич, до того ж він захворів і повернувся до Києва ні з чим.

Та наступник Всеволода на київському столі заповзятливий і наполегливий онук Мономаха Ізяслав Мстиславич подібно до попередника не полишив думки щодо упокорення Володимирка. Він уклав союз із угорським королем Гейзою і примусив Володимирка визнати себе київським васалом. Той не полишав думок про звільнення від обтяжливої опіки київського государя, аж коли раптова смерть наприкінці 1152 р. не розв'язала той конфлікт природним чином.

Син і наступник Володимирка Ярослав провадив обережну політику щодо Києва, не даючи підстав Ізяславу та його наступникам застосувати силу проти нього. Галицьке князівство за Ярослава досягло вершини свого розвитку. Розбудовувалися старі й будувалися нові міста, розквітли ремесла і промисли, сільське

господарство підтримувало економічне піднесення і давало продукцію для торгівлі, яка простягнула свої шляхи на захід і південь. Автор «Слова о полку Ігоревім» мав усі підстави сказати, звертаючись до галицького государя: «Галичкы Осмомысле Ярославе! / Высоко седиши на своем златокованнем столе/ подпер горы Угорскыи своими железными плькы, заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота / меча бремены чрез облакы, суды ряда до Дуная, /...отворяеши Киеву врата, стреляеши с отня злата стола салтъани за землями»³.

Дійсно, Ярослав Володимирович володів великим і багатим князівством, стримував тиск угорського короля в Карпатах, контролював Дунайське і Дністерське пониззя, неодноразово впливав на посаження і скинення київських князів. Загадкові слова «стреляеши... салтъани за землями» розшифровані ще в середині XIX ст. Ідеться про можливу участь галицьких воїнів у III хрестовому поході (1189–1192 рр.). От тільки Ярослава на той час уже не було серед живих. Перед нами ще одна загадка, багато яких містить пам'ятка давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім».

Все своє чвертьвікове княжіння в Галичі Ярослав боровся з боярством за необмеженість своєї влади, але так і не досяг свого. Могутні й свавільні бояри безцеремонно втручалися не лише в державні справи, а й в особисте життя свого государя. В 1173 р. його дружина Ольга (донька Юрія Долгорукого), дізнавшись про зраду чоловіка, втекла з сином Володимиром до Польщі. А бояри схопили і ув'язнили... свого князя і перед вікном його світлиці спалили на вогнищі кохану Анастасію, від якої він мав сина Олега. Боярські заколотники негайно повідомили про це Володимира: «Отца ти есмы яли, а се твой ворог Настаська». Галичане же [бояри] накладъше огонь сожгоша ю, а сына ея в заточение послаша»⁴. Та миру в родині Ярослава так і не настало. Він зневажав свого сина, пияка і розпусника Володимира, а дружину так і не простив. Вона втекла до рідного їй Суздаля, де й померла 1181 р.

По смерті Ярослава Володимировича (1 жовтня 1187 р.) на галицький стіл сів його позашлюбний син Олег, та бояри швидко скинули його і посадили гульвісу Володимира, сподіваючись, що він слухатиметься їх. Однак цього не сталося. На галицький престол зазіхнув сусід, волинський князь Роман Мстиславич. Бояри скинули Володимира і запросили Романа. Володимир звернувся за допомогою до угорського короля Бейли III. Той охоче прийшов на допомогу. При приближенні угорського війська Роман забрався назад до Володимира. Король увійшов до Галича, але не відновив Володимира на престолі, а посадив на нього свого сина Андрія. Володимира ж схопив, відвіз до Угорщини й ув'язнив у башті.

Далі події розвивались мов у середньовічному авантюрному романі. Зв'язавши кілька простирадл, Володимир Ярославич спустився з башти і попрямував до германського імператора Фрідріха Барбароси – одного з ініціаторів III хрестового походу. За пообіцяну втікачем величезну суму щорічної виплати двох тисяч гривень срібла імператор звелів своєму васалові польському князю Казимиру повернути Володимира на галицький стіл, що й було виконано. Заручившись підтримкою свого дядька – могутнього володимиро-суздальського государя Всеволода Велике Гніздо, він приборкав бояр і спокійно досидів на неспокійному престолі до самої смерті в 1199 р.

У Володимира Ярославича не було законних спадкоємців, двоє синів від якоїсь попаді не брались суспільством до рахунку. Його престол залишився виморочним, і на нього відтоді міг претендувати Роман Мстиславич Волинський. У 1199 р. він вокняжився в Галичі, подолавши спротив могутнього галицького боярства.

Найбільш докладні й вірогідні свідчення про ті події зберегли польські історичні хроніки, зокрема записки Вінсентія Кадлубка. На думку цього вкрай тенденційного польського хроніста, вокняжіння Романа в Галичі стало можливим буцімто за повної підтримки і навіть ініціативи краківського князя Лешка Білого. Польське військо на чолі з воєводою Миколаєм разом із Романом заволоділо містом, випередивши угорські полки, які тільки ще наближалися до Карпат.

Можливе опертя Романа на польську силу було звичайним для тих часів явищем і не спричинило його залежності від Польщі. Як свідчить дальший розвиток подій, галицько-волинський государ проводив самостійну зовнішню політику, не раз успішно втручаючись у внутрішні польські справи. Тенденційна розповідь Кадлубка містить, проте, вірогідні факти. Він повідомляє, що галицьке боярство не бажало вокняжіння Романа й пропонувало великі дари польським воєводам, аби ті не допустили цього. Мабуть, галицькі боярські олігархи чували про Романа як про борця проти засилля світських і духовних вельмож.

Перші вже дні князювання Романа Мстиславича в Галичі підтвердили найгірші сподівання великих галицьких бояр. Найбільших ворогів сильної княжої влади він просто винищив або вигнав до Угорщини, відлуння чого збереглось на початкових сторінках Галицько-Волинського літопису, що являє собою життєписи самого Романа, його синів і небожів.

Об'єднання Галицького й Волинського князівств мало величезне значення для історії Південної Русі. Могутнє, економічно сильне Галицько-Волинське князівство виявилось здатним протистояти іноземній агресії. Його утворення сприяло господарському освоєнню нових земель, подальшому розвитку землеробства, скотарства, ремесел і промислів, внутрішній та зовнішній торгівлі, умноженню і розквіту міст, еволюції міського життя. Воно знаменувало початок завершальної стадії у складанні державної території Галицько-Волинської Русі.

Однак проведенне зусиллями Романа Мстиславича і його соратників об'єднання Галичини з Волинню не змогло створити дійового і сталого державного організму. Нове князівство виявилось недовговічним і трималось тільки на силі й авторитеті самого великого князя. Занадто мало часу воно існувало, щоб могли скластися й зміцнитися системи адміністрації, судочинства і збирання данини, а влада центру – поширитися на всю територію нового князівства. Та й надто різними були його складові частини: Волинь зі стійкою князівською владою, зміцненою Романом, земельною аристократією, що в своїй масі підтримувала государя, й приборканою боярською опозицією, та Галичина, в якій князь завжди залежав від великих бояр і в якій Роман просто не встиг викорінити боярську фронду.

Прокняживши неповні чотири роки в Галичі, Роман загинув біля польського міста Завихост під час походу проти польського князя Лешка, свого недавнього союзника. Причини цього невідомі. По його смерті вчинили бунт великі галицькі бояри. Вдова Романа княгиня Анна з двома малими синами Данилом і Васильком була змушена тікати з Галича, потім з Володимира Волинського і далі блукати за-

хідними землями в пошуках прихистку. Лише по досягненні повноліття 1219 р. її старший син Данило розпочне боротьбу за повернення батьківської спадщини, за відновлення Галицько-Волинського великого князівства. Ця боротьба приведе до успіху лише в 1245 р.

Протягом XIII ст. державна територія Галицько-Волинського князівства продовжувала перебувати в процесі складання. Освоювалися нові території, усталювалися рубежі, які зміцнювалися все новими і новими містами і фортецями. Данило Романович приділяв чільну увагу фортифікації кордонів. Ним збудовані за останнім словом європейської оборонної техніки неприступні фортеці Данилів, Кременець і Холм. У Холмі він провів останні роки життя, перетворивши місто на свою столицю.

3. Склад суспільства

Галицько-Волинська Русь за всіх особливостей свого соціального, економічного, політичного і культурного розвитку була складовою частиною Давньоруської держави. Тому її соціально-економічне життя необхідно розглядати в річищі загальноруських процесів і явищ такого роду. Так само, як в інших князівствах і землях Русі, тут вирощували хліб і худобу, ремісники виготовляли досконалі речі, люди ходили до православної церкви, купці їздили по Русі й чи не по всьому світу. А галицькі й волинські полки були здатними захистити свою землю від ворога.

Суспільство було соціально неоднорідним, як і всюди на давньоруському просторі. Існували знатні й прості люди, духовні особи й воїни, багаті й бідні русичі. Структуру суспільства починаємо розглядати з його верхніх шарів, найперше з князів-Рюриковичів. З кінцем XI ст. Волинь перетворилася на великокнязівський домен, яким управляли київські государі, їхні діти і близькі родичі. А от у Галичині отаборилися нащадки онука Ярослава Мудрого Ростислава. То був нечисленний і неплодовитий рід, він прокняжив недовго (децю більше ста років) і згас, не залишивши нащадка чоловічої статі.

Науці зовсім небагато відомо про перших галицьких Ростиславичів, братів Рюрика, Володаря і Василька. По смерті старшого, Рюрика (1092 р.), двоє молодших трималися разом. Особливо важко довелося їм, коли одразу після Любецького з'їзду князів 1097 р. князь-ізгой Давид Ігорович ув'язнив і осліпив Василька Ростиславича, вимагаючи від того віддати йому Тербовльське князівство. Василько рішуче відмовився, його підтримав Володар. Вони відбилися не лише від Ігоря, а й від київського князя Святополка, котрий мовчазно підтримав злочинця.

Київський літопис, головне й, по суті, єдине давньоруське джерело з історії регіону, дуже скупо розповідає про долю нащадків старших Ростиславичів. Певні й недосить конкретні відомості про них зберегла «Історія Польщі» польського середньовічного історика Яна Длугоша. За його відомостями перед смертю (1125 р.) Володар Ростиславич заповів Перемишль із волостю старшому синові Ростиславу й виділив особливий стіл молодшому, певно, побоюючись того, що енергійний і нерозбірливий у засобах Володимирко зазіхатиме на володіння брата. Так воно і сталося 1126 р. Проте Ростислава підтримав наступник і син Мономаха на київському столі Мстислав і діти Василька Григорій та Іван. Старший Григорій княжив у Тербовлі, молодший Іван – у Галичі. У проміжку часу між 1126 і 1140 рр. по-

мерли Ростислав Володаревич, а також Григорій та Іван Васильковичі, їх володіння зосередив у своїх руках Володимирко Володаревич.

Вище йшлося про перипетії його князювання у Галичі, так само його сина Ярослава і онука Володимира. Вони значною мірою були поглинені боротьбою з могутнім галицьким боярством, яке вкоротило віку і Ярославу, і його синові. Кончина останнього Ростиславича Володимира Ярославича природним чином призвела до посідання галицького і перемишльського столів представником династії інших Ростиславичів – Смоленських. Йдеться про Романа Мстиславича.

Галицьке боярство становило історичний феномен, якого не знали інші князівства і землі Південної Русі. Хіба що бояри Новгород Великого могли помірятися з галицькими силою, свавільністю і властолюбством. Подібно до самого стольного града князівства Галича, місцеві бояри якось несподівано з'являються на сторінках руських літописів, польських і угорських історичних хронік. Політична могутність галицького, та й будь-якого іншого великого боярства стояла на його багатстві, насамперед на земельних володіннях.

Історики останнім часом дійшли висновку, що переважна більшість галицьких великих і середніх бояр виросла із родоплемінної верхівки, яка зуміла пристосуватись до нових умов життя. Якщо спроба галицьких бояр скинути зі стола князя Володимирка 1145 р. видається хіба що епізодом, то в оточенні його сина Ярослава київський літописець зображує владних і зарозумілих боярських олігархів. Уже наступного по його вокняжінні в Галичі 1153 р. київський князь Ізяслав Мстиславич пішов війною на нього, вимагаючи повернути захоплені його батьком Володимирком київські порубіжні волості. Молодий государ виїхав назустріч Ізяславу на чолі війська, як і годилося голові князівства. Однак «галицький же мужи почаша молвити князю своєму Ярославу: «Ты еси молод, а поеди прочь, и нас позоруй, как ны будеть отець твой кормил и любил, а хочем за отца твоего честь и за твою головы свои сложити»⁵.

У цих зовні поштивих словах ховалася глибока образа і водночас програма боярського життя за Ярослава. Війна, мовляв, то справа бояр, а княжа – годувати і любити їх. Слово «кормління» означало в ті часи надання данин з княжої землі васалові. Та в тих словах йшлося не лише про такі привілеї. Численні джерела свідчать, що бояри одержували величезні земельні володіння від своїх князів-сюзеренів у повну власність, а це підносило їх економічно і давало в їхні руки велику владу. Вони принижували свого князя, і таке зверхнє ставлення боярства супроводжуватиме галицьких Ростиславичів усе їхнє життя.

Великі галицькі бояри почувалися й поводитися, мов справжні господарі своєї землі. Вони жили в розкошах, носили дорогий іноземний одяг, золоті ланцюги і персні, мали коштовну зброю, їздили на чудових, привезених з Угорщини і навіть з арабських країн конях. Бояри будували для себе не те що палаци, а справжні замки. У містечку Судова Вишня львівський археолог О.Ратич розкопав добре укріплений замок бояр Молибоговичів, куди вони 1230 р. вирішили заманити Данила Романовича Галицького і там убити його.

Галицькі й якась частина волинських бояр вважали себе вищими від князів, справжніми господарями краю. Дійшло до того, що, скориставшись із заколоту в краї, спричиненого тими ж боярами, в Галичі 1213 р. вокняжився боярин Володислав! Це було нечуваним і цинічним порушенням феодальних законів і суспільної

ієрархії. Адже на Русі за феодалним правом князем міг бути лише член династії Рюриковичів. Уперше на Русі боярин став князем, і це збурило суспільну думку в країні та за її межами. Наступного року Володислава усунув і ув'язнив угорський король.

По загибелі Романа Мстиславича в польському поході 1205 р. його Галицько-Волинське велике князівство розпалося. До влади в Галичині прийшли боярські олігархи. Вони ж відсунули від влади вірних Роману Мстиславичу людей на Волині. Галицька і Волинська землі розділилися на кілька удільних князів, володарі яких бажали проводити власну внутрішню і зовнішню політику. Це відкрило сусідам можливість зазіхати на багату Галицько-Волинську Русь і втручатися в її внутрішні справи. Цьому сприяли тамтешні боярські верховоди⁶.

Починаючи з 1219 р. Данило Романович при допомозі молодшого брата Василька розпочинає змагання за відновлення батьківського князівства. При тому він спирається на людність країни, городян, міщан і дрібне боярство, що терпіли від сваволі великих бояр. Його супротивниками були Польща і особливо Угорщина, королі якої звикли дивитись на Галицьку землю, мов на власність. Та головним ворогом Данила і Василька були великі галицькі бояри. Довгі роки Романовичі долали спротив бояр, яким сильна княжа влада була гіршою від будь-якої іншої, бо не дозволяла безкарно розпоряджатися в країні.

Щоденно долаючи боярський опір, Данило поступово оволодіває Волинською землею, застосовуючи як мирні і дипломатичні засоби, так і в разі необхідності – військову силу. Щоб забезпечити бодай нейтралітет тодішнього галицького князя Мстислава Мстиславича, ставленика бояр, він 1219 р. одружується з його донькою Анною. Однак тесть не виправдав сподівань зятя. Князь Мстислав, під'юджуваний ближніми боярами, відмовився допомогти зятю у поверненні Волині. Данило вправся з поляками сам. І в наступні десять років молодий Романович поступово повернув собі Волинську землю. Смерть тестя (1228 р.) розв'язала йому руки і дала можливість зосередити сили на відвоюванні Галицької отчини. Протягом 30-х – першої половини 40-х рр. XIII ст. брати Романовичі відвоювали батьківський спадок і відновили Галицько-Волинське князівство.

У перебігу державного будівництва країни Данило неодноразово міг стати жертвою боярської змови. Про одну із них сповіщає Галицько-Волинський літопис початку 1230-х рр.: «Крамоле же бывши в безбожных боярех галицких, съвет [змову] сътворише на убиение и преданнее земли его». Змова розкрилася випадково, і це врятувало князеві життя. Наступного 1231 р. Данило опинився сам на сам із зграєю ворожих йому бояр. Драматизуючи події, літописець пише, начебто з князем було лише 18 вірних йому отроків молодшої дружини. Зате підтримали його галицькі городяни. Висловлюючи їх волю, соцький Микула мовив йому: «Господине! Не погнетши пчел, меду не ясти!». Тобто сперш, ніж мати необмежену владу, слід розправитися з боярами. Данило запалився цими словами і завдав боярам сильного удару⁷.

1235 року Данило Романович прийшов на допомогу союзникові, київському князеві Володимирі Рюриковичу. У вирішальній битві з військом чернігівського князя Михайла Всеволодича (що зазіхав на київський стіл) ближні бояри галицького походження зрадили Данила, він зазнав поразки, втративши в тому бою багатьох воїнів і воевод. Не раз і не два галицький літописець незворушно повідомляє, роз-

повідуючи про воєнні невдачі свого князя: «А бояре галицькыя все отступиша от него» або «Вси бояре галицькыи предашася»⁸, перебігши до угорського короля.

Лише після перемоги під м. Ярослав у серпні 1245 р. над угорським і польським військами, приведеними претендентом на галицький стіл чернігівським княжичем Ростиславом Михайловичем, Данило Романович рішуче розправився з ватажками ворожих йому бояр. Опозиція, що шкодила єдності й економічному розвитку князівства, перестала існувати. Вцілілі у перебігу тієї розправи бояри частиною знову втекли до Угорщини, а частиною змушені були служити своїм законним князям.

Бояри, як і всі інші вільні люди, зобов'язані були служити князю чи то в дружині, чи то у війську. Одні робили це з почуття обов'язку, інші під тиском государя. Великі бояри обіймали посади головних чинів двору і війська: дворського, тисяцького, печатника (канцлера), воєвод. Романовичі більше довіряли волинським боярам, отже, і воєводам з їхнього числа. Проте більшість воєвод, так само, як інших вищих чинів двору з середовища боярства, не були професійними військовими. Часом їхні невдалі дії пояснювались не ворожістю до Романовичів, а військовим невмінням.

Доба удільної роздробленості породила явище, раніше невідоме на Русі: інститут служилих князів. То були безземельні або малоземельні члени родини Рюриковичів, або й такі серед них, хто втратив свою землю. Це явище було особливо поширене в Галицько-Волинській Русі. Першим таким руським кондотьєром на зразок італійських, що діяли у Венеції, Флоренції, Падуї та ін. містах у XII–XVI ст., був згаданий вище небіж Володимирка Володаревича Іван. Зазіхнувши на галицький престол, він зазнав невдачі й провів життя на службі кільком руським князям, беручи за неї великі гроші. Цей Іван Ростиславич служив чернігівському й київському князеві Ізяславу Давидовичу до його смерті, а далі подався в Дунайське пониззя, де очолював ватагу так званих берладників – вільних людей, котрі не бажали підкорятися жодному князеві, руському чи іноземному. У 1161 р. підіслані ворогом Івана Ярославом галицьким убивці отруїли Івана у візантійському місті Фессалоніці, про що сповістив київський літописець: «инии тако молвяхуть, яко с отравы бе ему смерть»⁹.

Те кондотьєрство Івана Ростиславича в середині XII ст. було хіба що епізодом політичного життя тогочасної Руської держави. Дійсного поширення інституту служилих князів набув у Галицько-Волинській Русі часів Данила Галицького – у 40–50-х рр. XIII ст. Служили Рюриковичі одержували від нього та його брата Василька, а потім і від їхніх синів, землі – невеликі уділи, й гроші. Ті, хто набував землі «в держание», іменувались «держателями» й були зобов'язані за них великим князям службою: «Служащие же князи [князю] Данилови и людье [князя] Василкови»¹⁰.

Узимку 1254–1255 р. Данило Романович пішов на ятвягів. З Новогрудка (у Чорній Русі) прийшов до нього син Роман «со всеми новгородци и с... Глебомъ, и со Изяславом с Вислоческым»¹¹. Ізяслав був Ростиславичем, сином пінського князя Ростислава Святополчича, князем світлоцьким (удільним у Новогрудському князівстві Романа). Він служив Романовичам. Цей самий Гліб, імовірно від усього, згадується ще раз, і більш докладно, в розповіді про оволодіння Данилом

Романовичем містом Волковийськом у Чорній Русі: «По том же Данило король еха взя Волковьеск, и Глеба князя послав я и дрѣжаше его в чести». Так Гліб, що не мав, мабуть, уділу, одержав за службу місто Волковийськ з волостю. Дехто з генеалогів визнає Гліба Ростиславичем – братом Ізяслава Ростиславича й сином Ростислава Святополчича.

Інші звістки Галицько-Волинського літопису про служилих князів містяться на його заключних сторінках. Там вони вже виступають під своїм реальним найменням воевод. Неодноразово згадується слонімський князь Василько, котрий служив небожеві Данила, волинському князеві Володимирі Васильковичу. Василько був сином Романа Даниловича, що княжив у Чорній Русі, і сидів у Слонімі, містечку в Чорній Русі, з 1256 р. Цей збіднілий онук Данила Романовича був у великій честі в свого дядька Володимира Васильковича.

Уперше цей Василько Романович (повний тезко рідного брата Данила) діє у розповіді Галицько-Волинського літопису про похід Володимира Васильковича 1282 р. проти краківського князя Болеслава, коли волинський князь допомагав своєму союзнику Конраду Мазовецькому: «И поиде Вълодимер к Мелнику* с множествомъ вой, из Мелника же отряди с ними воеводу Василка, князя слонимского». У похідному порядку волинської раті «Василко поиде своимъ полком, Кондрат же князь с ляхы своим полком». Імовірно, серед воевод, що очолювали волинсько-мазовецьке військо, Василько не випадково названий першим: з контексту виходить, що йому волинський князь довірив свій головний полк.

Після успішного завершення кампанії «Василко князь поиде к Берестию с множеством полона, и посла пред собою вестъ господину своему князю Володимеру». Подальша літописна оповідь доводить, що князь Володимир у той час довірив Василькові свою дружину і був радий, що той зберіг її неушкодженою. Війна з Болеславом тим часом продовжувалась, і «Вълодимер же князь указал бяше своим воеводам тако, Василкови и Жилиславу и Дунаеви, не роспуцати рати воевать...». І в цьому контексті Василька названо першим серед воевод волинського князя.

Наступного року Лев Данилович і Володимир Василькович вирішили піти на Болеслава. Самі князі у цей похід не пішли, доручивши війська воеводам: «Володимеръ посла с своею ратью Василка князя и Жилислава, и Оловяньца и Вишту». Як бачимо, Василько Романович продовжував залишатися першим серед воєначальників волинського князя. Та дальша його доля у Галицько-Волинському літописі не відбилася.

Нарешті, останнім за часом серед служилих князів у Галицько-Волинській Русі був Юрій Пороський. У 1289 р. наступник Володимира Васильковича на престолі Володимира Волинського Мстислав Данилович вступив у конфлікт зі своїм братом Левом і його сином Юрієм. Справа йшла до воєнного зіткнення. «Мъстислав вборзе посла гонце по Юрии князи порусском... тогда бо Юрий порусский служаше Мъстиславу, а пръвое (служил) Володимеру». Перед нами типовий образ князя-васала, кондот'єра, неначе у спадок переданого Володимиром своєму наступнику на володимирському столі.

Із закінченням Галицько-Волинського літопису на подіях 1289–1290 р. уривається наша історія про служилих князів Романовичів. Вони діятимуть і на інших

* Місто на північно-західному рубежі Волині з Мазовією.

землях Русі, як Південної, так Північно-Східної й Північно-Західної в XIV – XV ст. Та лише час від часу потраплятимуть на сторінки джерел, недостатньо докладних і систематичних.

Розповідь про військових людей Галицько-Волинської Русі не може бути обмежена лише князями, боярами, воеводами, старшою княжою дружиною та іншими важливими постатями. Вища верства суспільства мала універсальну назву «княж муж». Верхівка дружини складалася частиною з тих же бояр, яким перебування в дружині забезпечувало поважний статус. Таких дружинників джерела іменують ще й «огнищанами», тобто господарями, котрі мали свій двір і свій вогонь у печі. Старша дружина виконувала функцію княжої ради, про існування якої при галицьких князях довідуємось з Київського і Галицько-Волинського літописів. Існувала ще й молодша дружина, отроки, або детські, вони й становили основну масу цього збройного загону. Отроки виконували княжі доручення, збирали данини, охороняли княжих мужів у поїздках по країні. Те саме можна сказати і про простих воїнів.

Народ в абсолютній більшості складався із селян, землеробів і скотарів, городян, ремісників і торгівців. То була «мовчазна більшість» середньовіччя, як називали їх деякі історики минулого. Адже письмові джерела умовчують про них, зосереджуючи увагу на тих, про кого йшлося вище. Тим часом, саме прості люди несли на собі тягар щоденного життя, посух і повеней, терпіли від набігів кочовиків і знущань своїх панів. Вони ходили з князями і воеводами у далекі й близькі походи, гинули у відомих і не відомих історикам воєнних сутичках і битвах. Такою вже є специфіка історичної науки – писати про тих людей, про яких писали наші далекі попередники, літописці й автори житійної та художньої літератури. Бо інших джерел у нас немає.

4. Міста і рубежі

На кінець XI ст. Волинська земля посідала територію від Берестя на Західному Бузі на півночі до Бузька і Вигошів у верхів'ях Серета на півдні. Її порубіжними містами на заході були Сутейськ і Червен, на сході – Дорогобуж і Острог. Незначна кількість відомих з літописів XI ст. волинських міст, рідкість і бідність згадок про цю землю в джерелах позбавляють вчених можливостей визначити рубежі Волині початкового етапу її складання.

Стольний град Волинської землі й князівства Володимир був розташований при впадінні р. Смотрич до р. Луг, притоки Західного Бугу. Місто збудували в багністій місцевості, що утруднювало підходи до нього протягом більшої частини року. Тривалий час Володимир залишався невеликим містом з нерозвинутих ремеслами і торгівлею. Археолог М.Каргер встановив, що до другої половини XII ст. в ньому не існувало кам'яних храмів, – адже збудовані з каменю чи цегли храми й палаци були показником багатства і значущості давньоруського міста. Перший дитинець Володимира мав скромні розміри. Контури валів, залишки яких збереглись, нагадують півколо. Лише на середину XII ст. Володимир переступив через вали дитинця. Стрімко зростав його торгово-ремісничий посад. А Галицько-Волинський літопис XIII ст. зображує Володимир величезним і прекрасним містом, побачивши яке угорський король у захваті вигукнув, що такого града він не бачив навіть у землях німецьких, тобто в іноземних країнах.

Розповідаючи про кончину володимирського князя Володимира Васильковича 1288 р., його літописець із сумом нотує: «И тако плакавшесе над ним все множество влодимерцев... и сурожци, и новгородци, и жидове плакахуся, яко в возяттии Иерусалиму, егда ведяху их в полон»¹². Це лапідарне речення зображує місто Володимир як визначний торговельний осередок Русі, в якому існували колонії іноземних купців. Німцями на Русі взагалі називали іноземців, під сурожцями можна розуміти венеціанських і генуезьких купців, котрі отаборилися в кримському Сурожі (нині Судаку). Не випадковою є згадка про новгородців у м. Володимир, представників торговельної Руської Півночі.

Другим за значенням містом Волинського князівства після стольного Володимира був Луцьк. Висувалося припущення, ніби він був осередком племінного об'єднання лучан, яких глухо згадує Константин Багрянородний в своєму трактаті «Про управління імперією» (середина X ст.). «Повість временних літ» знає лучан як жителів Луцька, коли під 1085 р. уперше називає про це місто. Тільки на середину XII ст. Луцьк перетворюється на значне місто, хай і залишаючись у тіні Володимира. З 1154 р. він був центром удільного князівства у Волинській землі. На той час місто мало сильні укріплення. 1149 р. його шість тижнів безуспішно облягав Андрій Боголюбський, допомагаючи батькові Юрію воювати з волинським і київським князем Ізяславом Мстиславичем. А в 1155 р. Луцьк не зміг здобути Ярослав Володимирович Галицький.

Місто відігравало важливу роль у соціально-політичному житті Волині й усієї Південно-Західної Русі. Там накопичували сили для змагань за Київ онуки Мономаха Мстиславичі, а володимиро-волинські князі знаходили там притулок, коли тимчасово втрачали Володимир. Луцьк протягом усього давньоруського часу був визначним ремісничо-торговельним осередком завдяки розташуванню на торговельному гостинці до Європи з Києва до Праги і Регенсбурга в Південній Германії.

Одним із найдавніших міст Волинської землі й князівства було висунуте на північний захід Берестя. Вперше воно з'являється на сторінках «Повісті временних літ» під 1019 р. Розгромлений Ярославом Володимировичем Святополк Ярополчич через Берестя втік до Польщі. З 1022 р. Берестя перебувало під безпосередньою владою київських государів. Пізніша згадка про нього датується 1097 р., коли Берестейська волость належала Святополку Ізяславичу.

Далеко на південний схід був висунутий інший волинський град Вигошів, згаданий у «Повісті временних літ» під 1097 р. Після жвавих дискусій знавці історичної географії регіону встановили, що він стояв недалеко від Шумська, Тихомля, Гнійниці, недалеко від межі з Галицькою землею. Не менше суперечок викликала локалізація Перемиля, теж згаданого «Повістю» під 1097 р. З літопису за кінець XI ст. неясно, де стояв той Перемиль. Дві згадки про нього в Галицько-Волинському літописі під 1233 і 1286 рр. позиціонують це місто-фортецю на лівому високому березі р. Стир біля однойменного села, де збереглося велике городище овальної форми і поблизу нього п'ять курганів. Під час археологічних досліджень у культурних шарах Перемиля XI–XIV ст. виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител. Знайдено сліди залізодобувної та залізобробної промисловості, кераміка, сокири, ножі, свердла, кам'яні форми для відливання прикрас, що свідчить про існування в місті розвинутого ремісничого виробництва.

На східному кордоні Волинського князівства було місто Турійськ, уперше згадане Нестором під 1097 р. Тоді бояри Давида Ігоровича Лазар і Василь, що взяли участь у ганебному дійстві осліплення Василька Ростиславича, повернулися до Турійська, рятуючись від його гніву у віддаленому куті Волині. Вчені локалізують Турійськ на місці сучасного селища з такою самою назвою у Волинській області. Збереглось городище у вигляді правильного кола діаметром 100 м. Судячи з насичення культурного шару, Турійськ було збудовано в другій половині X – на початку XI ст.

Розташований поблизу Луцька Шеполь належав до числа городків, які 1097 р. Давид Ігорович пропонував осліпленому ним нещасному Василькові Ростиславичу з тим, щоб той утримав від походу на Волинь грізного переяславського князя Володимира Всеволодича Мономаха. Це єдина згадка про Шеполь у літописі й джерелах узагалі. Історики сходяться на тому, що місто було розташоване там, де нині є село Шеполь Волинської області. На березі р. Става (лівої притоки Стиру) знайдено городище, обведене валом і ровом, біля нього посад. Судячи з усього, Шеполь був невеликим і незначним містом.

До подібних міст Волині на межі XI й XII ст. належав і Дубен (на місці сучасного м. Дубна). У 1100 р. за рішенням Витичівського княжого з'їзду в Давида забрали м. Володимир із волостю, натомість йому дали Дубен і ще кілька другорядних городків. Дубен розташований серед непролазних багн, над р. Іквою. Збереглося його давнє городище. Археологічна розвідка виявила культурний шар часів Київської Русі. Серед виділених Давиду Святополком Ізяславичем і Володимиром Мономахом 1100 р. міст був і Острог. Він розташований на злитті Ікви з Горинню, в області Погорина, на рубежі Волині й Київської землі. Археологічно місто давньоруського часу не досліджене, а літописна згадка про нього під 1100 р. залишається єдиною для всієї першої половини XII ст.

Отже, з кінця XI ст. джерела дають можливість твердити про усталення рубежів Волинської землі. Процеси її формування проходили недосить інтенсивно і одержали нові імпульси з початком XII ст. Ці імпульси лежали в царині суперництва Рюриковичів навколо Волині.

Як мовилось, проти інших південноруських земель Галицька була новоутворенням. Сказане підтверджується малою кількістю міст навіть у другій половині XII ст., позначеній на Русі бурхливим зростанням кількості нових міських центрів. На зв'язок між складанням земель і виникненням і розвитком міст історики вказували неодноразово¹³. Образно кажучи, Галицька земля тривалий час обходила тими містами, що дісталися їй у спадок від Перемишльської, Звенигородської та Тербовльської волостей. Якщо на Волині з 40-х рр. XII ст. зароджувалися нові міста, то в Галичині процес містоутворення довгий час розвивався уповільнено. Київський літопис, що, можливо, скористався з якихось галицьких джерел, називає за другу половину XII ст. всього лише десять нових міст у Галицькій землі. Більшість їх була прикордонними оборонними замками.

Зате стольний град новоутвореного князівства Галич зростав і велелюднів стрімкими темпами, небаченими на тогочасній Русі. Про це може свідчити той факт, що науці відомо близько 30 кам'яних храмів другої половини XII–XIII ст. у самому місті та його околицях, 9 з яких досліджено археологами. Місто стояло на Дністрі, одній з великих річок Європи (на р. Луква, недалеко від її впадіння до

Дністра), що була чудовою торговельною магістраллю, яка з'єднувала Галич із ринками Півдня, – насамперед візантійськими та близькосхідними. Історики зазвичай підкреслюють велике торговельне значення цього міста і децю нехтують вивченням розвитку його ремесел і промислів. Адже вони були головними пружинами, що розкручували швидко піднесення Галича. Він був визначним ремісничим осередком. Ремісниками переважно був заселений найбільший за площею квартал давнього Галича – «Предградье», мало не рівний Подолові Києва XII–XIII ст.

Ремісники становили не лише найчисленнішу, а й найактивнішу в суспільно-політичному плані частину городян. Галичани швидко проявили себе в соціальному бутті, майже одночасно з появою їхнього міста на сторінках джерел. Є підстави вважати, що в літописному оповіданні 1145 р. про бунт у Галичі проти князя Володимирка відбилась діяльність галицького віча. Нині мало хто з істориків сумнівається в тому, що віче на Русі було не загальним зібранням усіх городян, а становим, швидше кастовим, представницьким органом. Так само, як у Києві, Чернігові, Новгороді Великому, на галицькому вічі верховодили бояри.

Самий феномен млявості й уповільненості містоутворення в Галичині другої половини XII ст., певно, може бути пояснений зосередженням ремесел, промислів і торгівлі цієї землі в стольному граді, економічного й соціального потенціалу якого вистачало для консолідації території князівства. Чималу роль у цьому зіграла також концентрація боярських садиб навколо Галича. З цього погляду Галицька земля подібна Новгородській, у якій також було мало міст, бояри стискали стольний град кільцем своїх садиб і замків, а стольний град князівства височів над іншими і перешкоджував їхньому розвитку.

Перемишль, що перебував на західній окраїні Галицького князівства, частково зберіг своє колишнє соціально-економічне значення в другій половині XII–XIII ст. та його порубіжне розташування позбавляло перемишльських бояр можливості ефективно суперничати з галицькими в створенні й керівництві утвореного Володимирком Володаревичем князівства. Перемишль протягом другої половини XII–XIII ст. залишався гніздом невдоволених галицьким осередком влади бояр, там знаходили притулок князі, що претендували на галицький стіл (чернігівський княжич Ростислав Михайлович у 30-ті – 40-ві рр. XIII ст.).

Майже всі нечисленні міста Галицького князівства, що народились у середині – другій половині XII ст., були засновані на порубіжжях. Природно поєднувати їх положення із визначенням кордонів князівства. До таких порубіжних градів належав Сяник, уперше згаданий у Київському літописному ізводі під 1150 р. Його збудували на кордоні з Угорщиною. З контексту того повідомлення зрозуміло, що Сяник був своєрідною сторожовою заставою, яка захищала Перемишль від угорського війська. І в XIII ст. він залишався прикордонною фортецею, про що неодноразово свідчить Галицько-Волинський літопис.

Так само порубіжним укріпленим містом, але на кордоні з Польщею, був Ярослав, уперше названий у Київському літописі під 1152 р. у розповіді про зустріч київського государя Ізяслава Мстиславича з угорським королем Гейзою. Деякі історики вважають, що Ярославський замок, так само як Сяницький, збудували для прикриття Перемишля від нападів польських королів. Місто Ярослав мало сильні укріплення, свідченням чого є розповідь Галицько-Волинського літопису про вирішальну битву 1245 р. між Данилом Галицьким і угорським військом, яке

підтримувало боярську маріонетку і прислужника угорського короля Ростислава Михайловича. Ростислав не зміг здобути Ярослав, хоч і мав облогові машини. Літописець лаконічно сповіщає, що місто було сильно укріплене.

На західному рубежі Галицького князівства існували численні невеликі замки, які ще чекають на своїх дослідників-археологів. Порубіжні захисні лінії допоможуть ясніше уявити територію кожного з державних утворень Русі, зокрема Галицького князівства. Так само важливим є визначення природних рубежів. Так, порубіжною річкою Галицького князівства з Польщею і частково з Угорщиною була р. Сян. Угорські феодалі вже тоді просочилися до Закарпаття, і дедалі частіше літописи, спочатку Київський, а далі Галицько-Волинський, називають «Гору», тобто Карпатський хребет, кордоном з Угорщиною.

З утворенням Галицького князівства, в другій половині XII ст., склалася Попрутська прикордонна смуга, основою якої став горішній Прут, що протікав уздовж східних схилів Карпатських гір. Карпати і розмежовували Угорське королівство з Галицьким князівством Ростиславичів. Порубіжна смуга в цьому регіоні була широкою, сягаючи часом 200 км. Вона охоплювала Карпатські гори, на схилах яких стояли, виходячи й на рівнину, прикордонні замки обох держав.

Східний рубіж Галицького князівства другої половини XII ст. був позначений стародавнім Теревовлем і новими містами-фортецями – Микулиним і Голими Горами, вперше згаданими в Київському ізводі під 1144 р. Біля Голих Гір і починався галицько-волинський рубіж. Сам Микулин стояв на р. Сереті. Далі галицько-волинський кордон прямував на захід до Пліснеська. Його порубіжне становище зафіксоване київським літописцем у розповіді про невдалу спробу Романа Мстиславича вокняжитись у Галичі 1188 р. Цей важливий прикордонний замок народився незадовго перед першою згадкою про нього, про що свідчать матеріали археологічних розвідок на його городищі.

Від Пліснеська галицько-волинський рубіж ішов уздовж Західного Бугу на північний схід. Там стояло волинське місто-фортеця Бужськ. Довгий час воно було предметом суперечок між київськими, галицькими і волинськими князями. Його близько середини XII ст. захопив був Володимирко Володаревич, але далі місто повернули собі Мстиславичі й на короткий час зробили його столицею удільного князівства. Київський літопис під 1167 р. згадує бужського князя Ярослава Мстиславича. Він помер 1170 р., і Бужську волость приєднали до удільного князівства іншого Мстиславича – Святослава, котрий володів Червеном і Берестям.

Далі галицько-волинський кордон прямував на захід, вододілом між Західним Бугом і Сяном, до згаданого вже міста Ярослава. Інші галицькі замки, що, без сумніву, існували на цій ділянці кордону, науці не відомі. Галицько-Волинський літопис за друге десятиліття XIII ст. називає галицьке місто Любачів, що стояло на р. Любачівка, правій притоці Сяну. Здається, Любачів виник як порубіжна фортеця в останні десятиліття XII ст., коли стосунки між Галицьким і Волинським князівствами були особливо напруженими.

Дискусії в історіографії, що не вщухають і досі, викликала лінія проходження південного рубежу Галицького князівства в другій половині XII ст. Довгий час історики вважали, нібито його південна межа сягала пониззя Дунаю, виходячи насамперед із поетичного панегірика Ярославу Всеволодичу в «Слові о полку Іго-

ревім»: «Галичкы Осмомысле Ярославле! / Высоко седиши на своем златокованнем столе.../ Суды рѣдя до Дуная»¹⁴.

Однак останнім часом встановлено, що той південний рубіж проходив середньою течією Дністра і позначений галицькими фортецями Кучелмииним, Ушицею, Василевом, Каліусом і Бакотою. Земля південніше Дністра не належала галицьким князям. Там панували половці, а на великих і малих річках розташовувалися поселення бродників, буйної і незалежної ні від кого вольниці.

Подібно до Волинської, Галицька земля складалася в різних її частинах, з різною інтенсивністю, в різний час і різними темпами. Найбільш швидко й енергійно галицькі князі «одержавлювали» Пониззя і Середнє Подністров'я, до чого їх підштовхували як політичні, так і соціально-економічні інтереси. Ними також докладались зусилля для зміцнення західних рубежів з Угорщиною і Польщею, завдяки чому в XII ст. були засновані Сяник і Ярослав. З боку Київської землі, на Сереті, до фортифікованого Теревовля додали ще й Микулин, що мав добрі захисні споруди.

Водночас історики встановили незвичайну для другої половини XII ст. млявість і повільність процесів містоутворення в Галицькій землі. Своєрідність її суспільно-політичної еволюції полягала в тому, що Галич був не лише головним, а й по суті єдиним її організуючим центром. У ньому, мов у фокусі, зосереджувались життєдайні процеси і явища князівства. Засилля боярства, великих землевласників, чії садиби, замки і земельні володіння були скупчені навколо Галича, теж перешкоджали появі нових міст і фортець, опорних пунктів княжої влади. Становище змінилося в 40-х рр. XIII ст., в другій половині князювання Данила Романовича, коли буде придушена й викорінена боярська опозиція в самому Галичі й землі.

Територія Галицько-Волинської Русі загалом сформувалась протягом першого сорокаріччя XIII ст. Далі тривали процеси зміцнення рубежів, будівництва прикордонних замків і укріплених міст. Розвиваються старі й виникають нові міські осередки. Народження і розвиток нових міст на Русі взагалі були наслідком дії об'єктивних соціально-економічних процесів. Не можна обминути, проте, увагою активну діяльність панівної верхівки, спрямовану на створення міст. Головну заслугу в зміцненні рубежів Галицько-Волинського князівства і побудові на них укріплених міст і замків слід віддати великому князеві Данилові Романовичу.

Йому дісталися від попередників прикордонні міста Волині з Польщею, що являли собою стійкий земельно-територіальний комплекс. Так, під 1210 р. Галицько-Волинський літопис називає низку фортець на західному рубежі Волині: Угровськ, Верещин, Ствп'я, Комів, що разом із давнішим Берестям становили оборонну лінію проти Польщі. На цьому кордоні стояли ще два порубіжних міста Волинського князівства Орельськ і Ухані. Далі на лівому березі р. Вепр була збудована фортеця Щекарів. Недалеко від неї після 1213 р. звели ще один замок – у Кам'янці (на місці сучасного Каменя-Каширського) на північ від Ковеля.

Менш активно будувались оборонні замки в Галицькому князівстві в 1210–1220-х рр. Галицький літописець бл. 1214 р. називає порубіжний замок на Дністрі Биковно й місто Збараж на східному кордоні з Волинню. На західному кордоні Галичини з Польщею літопис відзначає Любачів (на Сяні) й Городок. А на Дністерському рубежі в ті часи з'являються фортеці Товмач, Онут і Плав. Найукріпленишим

містом на південній межі Галичини з Волинню був Крем'янець. Могутністю своїх укріплень він переважав і давній Теребовль, і зведений у XII ст. Тихомль. У 1227 р. угорський король напав на Галицьке князівство, але не зміг подолати фортифікації Крем'янця.

Завдяки енергії й зусиллям Данила Романовича в 30-ті рр. XIII ст. на східному рубежі Волинського князівства були збудовані за останнім словом європейської військової науки першокласні фортеці Данилів і Колодяжин, а Крем'янець перетворений у неприступну твердиню. На початку 1241 р. всі вони витримали таранний удар полчищ Батия, снарядів його облогової техніки, створеної й керованої китайськими і середньоазійськими інженерами і механіками. Лише підступністю і хитрістю монголи змогли здобути окремі з них. Галицький літописець розповідає: «И прииде [Батий] к городу к Колодяжну, и постави порока 12* и не може разбити стени... Видев же Кремянець и град Данилов, яко невъможно прияти ему, отиде от них»¹⁵.

Ключові позиції на західному рубежі Галицько-Волинського князівства посідав Холм, наймогутніша фортеця тогочасної Східної й Центральної Європи. Він був збудований, за моїми спостереженнями над Галицько-Волинським літописом, у 1237 або 1238 р. Попервах то був невеликий замок, який протягом кількох років переріс у величезну й могутню фортецю. Данило Романович звів у Холмі височенну і товсту башту-донжон. Такі башти в європейських країнах звичайно ставили всередині міських стін поблизу найбільш вразливих під час ворожого штурму ділянок. На донжонах розміщувалися катапульти і стрільці з луків і арбалетів, які не дозволяли ворогові наблизитися до стін і будувати облогові пристрої. На випадок тривалої облоги в Холмі накопичили великі запаси провіанту. На підступах до Холма були зведені добре укріплені замки, висока башта одного з них описана літописцем.

Холм витримав навалу Батия в 1241 р. Через майже два десятиліття до міста підступив полководець Батия Бурундай з величезним військом, спорядженим облоговими машинами. Але й він відступив від фортеці: «Бурундай же рассмотрив твердость города, аже немощно бысть взяти его» і пішов геть, марно спробувавши обманом захопити його¹⁶.

Про велику цілеспрямованість фортифікаційної діяльності Данила Романовича свідчить стаття Галицько-Волинського літопису за 1245 р. Коли Батий висунув князеві ультиматум: «Дай Галич», – Данило Романович «бысть в печали велици, зане не утвердил бе земле своей городы»¹⁷, тобто не встиг збудувати всі неприступні фортеці на східних рубежах Галицько-Волинського князівства.

Після Батиевої навали Данило і Василько Романовичі продовжували зміцнювати рубежі свого князівства, ставити на них укріплені міста і оборонні замки. Десь у 40-х – на початку 50-х рр. XIII ст. на заході Волині збудували замок Влодаву, південніше звели інший порубіжний град Андріїв, ще південніше стояв ще один град-фортеця Тернава, вперше згаданий у літописі під 1262 р.: «Бысть снемь рускым князем с лядскым князем Болеславом и снимашася в Тернаве». З повідомлення цього джерела наступного року зрозуміло, що місто стояло на русько-польському кордоні¹⁸. Далі на захід від Тернави були збудовані порубіжні фортеці Бусовно,

* В цьому контексті стінобитні машини, тарани і катапульти.

Охожа і Грубешів. Отже, на кінець великого княжіння Данила Романовича (1264 р.) на західному рубежі Волині сформувалася система фортець, що забезпечувала потреби активної оборони. Була вдосконалена захисна смуга і на північному кордоні Волині. У звістках Галицько-Волинського літопису кінця 40-х – 50-х рр. XIII ст. згадані нові міста Здитов, Мельник, Рай і Стожок.

Менш активним було оборонне зодчество в Галицькій частині великого князівства Романовичів. Причини цього дивного, на перший погляд, явища криються у вже зазначеному феномені соціально-економічної еволюції Галицької землі, насамперед у зосередженні великого землеволодіння і боярських маєтків навколо старих на той час міст Перемишля, Теремовля, Звенигорода, Галича та ін., а також у традиційній слабкості княжої влади аж до 1245 р., коли Данило знищив боярську опозицію. Однак його перемога над боярами виявилася Пірровою, була здобута запізно і в несприятливих зовнішньополітичних умовах (Батієва навала), тому її результати не змогли дати скільки-небудь помітних наслідків у галузі містобудування. Романовичі здавали собі справу з того, що західний кордон був недостатньо укріплений, і Данило заново вибудовує фортифікації двох головних міст Перемишля і Ярослава, мабуть, коли він утвердився в Галичі 1238 р.

За роки великого князювання Данила Романовича остаточно сформувалася територія і встановилися кордони Галицько-Волинського князівства. Нових міст до збудованих Романовичами по його смерті в регіоні не додалось. Більше того, розпад держави Романовичів на уділи, на кілька князівств його дітей і небожа, зашкодив справі зведення укріплених міст і замків.

5. Сільське господарство

Основою ведення сільського господарства, землеробства і скотарства в Галицько-Волинській Русі була земля, що в XII–XIII ст. перебувала більшою частиною у володінні князів і бояр. Вона становила основне багатство суспільства і самий засіб виробництва. Так само, як і всюди в Давній Русі земля спершу була у власності общини (громади), вона ділилась на індивідуальні ділянки общинників і на спільні володіння, якими були луки, пасовиська, борті, рибні угіддя тощо. Сільське господарство було фундаментом економічного життя Давньої Русі, зокрема Галицько-Волинської. Поступово протягом кінця XI–XII ст., виникла земельна власність і швидко набула ієрархічного характеру, а землевласники виступали як корпорація, соціально спрямована проти пригнічуваного ними виробника. Про це йшлося в попередньому розділі.

Протягом IX–XIII ст. землеробство в Галицько-Волинській Русі невпинно розвивалося, удосконалювалися знаряддя оранки, догляду землі, методи її обробітку. Поступово відбувся перехід від елементарного розпушування ґрунту до оранки за допомогою рала, сохи, згодом плуга, що дозволяло переміщувати шари землі. Впроваджувались кращі, більш врожайні сорти зернових культур, застосовувалась сівозміна. З перебігом часу жито стає основною зерновою високопродуктивною культурою, відтіснивши на другий план ячмінь, овес і просо. Більш прогресивні способи обробітку землі, застосування парового триплля підвищували врожайність зернових та інших культур. Це дозволило з часом продукувати хліб для внутрішньої торгівлі й на вивіз до сусідів.

Протягом усього давньоруського часу жито було основним експортним продуктом. У 1279 р. стався страшний голод у Східній і Центральній Європі, що охопив Русь, Польщу, Литву та Ятвязьку землю. Тоді ятвязькі старійшини прислали послів до володимиро-волинського князя Володимира Васильковича із словами: «Господине княже Володимере! Не помори нас, но перекуси нас себе, пошли, господине, к нам жито свое продавать, а мы ради купим, чего ли въсхочешь, воску ли, бобров ли, черных ли кун, бели ль, сребра ль, мы ради дамы»¹⁹. Добросердий князь послав ятвягам із Берестя по Західному Бугу кораблі з зерном.

У перебігу нескінченних міжкнязівських війн, на які так багата історія Русі доби удільної роздробленості, суперники завдавали шкоди один одному, нищачи добро, в тому числі запаси хліба і навіть жито, що стояло в полі. Галицько-Волинський літопис із сумом розповів, як войовничий галицький князь Юрій Львович, онук Данила Романовича, воював і мирився з мазовецьким князем Конрадом. Під час одного з набігів на Мазовію в 1287 р. Юрій «взяша полона много, а жита пожгоша, и села».

Селяни і міщани мали підсобні господарства, в яких переважали городництво і садівництво. Вирощувались різноманітні овочеві культури: капуста, ріпа, огірки, гарбузи. Археологи знаходять сліди садівництва. У садах (які на Русі звались городами) росли яблуні, груші, сливи, вишні, різноманітні ягоди. У садах князів і бояр висаджувались кращі сорти плодкових дерев і кущів, а численні монастирі були осередками агрономічних знань і вирощування саджанців.

Іншим видом сільського господарства було тваринництво. Розведення великої рогатої худоби приносило молочні продукти, необхідні для харчування, особливо в зимовий час. М'ясо приносило свинарство і вівчарство, останнє давало і шерсть, так потрібну для виготовлення теплого одягу. В ряді районів Галичини і Волині набуло поширення конярство. Там паслись величезні стада коней, призначених для господарських цілей, транспортних і військових потреб. Поступово збільшилось використання коня в торгівлі й військовій справі. У «Повчанні» Володимира Всеволодича Мономаха (бл. 1118 р.) йдеться про селянина, котрий оре за допомогою коня і піддається небезпеці з боку степових кочовиків-половців.

Велике місце в господарстві Русі посідали промисли. Джерела рясніють згадками про хутра соболів, куниць, лисиць, песців, вовків та ін. Ними збирали данини і податки. Тільки-но утвердившись у Києві наприкінці IX ст., князь Олег Віщий підкорив племінний союз древлян «и примучив а, имаше на них дань по чернѣ куне»²⁰. В другій половині 50-х рр. XIII ст. галицький і волинський князь Данило Романович «посла Коснятина, да побереть на них* дань: чернѣ куны и бель сребро» (Галицько-Волинський літопис). Ліси Галичини і особливо Волині були наповнені хутряним звіром, і полювання на нього приносило великий зиск.

Хутра були однією з статей давньоруського експорту починаючи з часів утворення державності. А князі й бояри робили один одному коштовні дарунки шкурками дорогих звірів. 1160 р. київський князь Ростислав зустрівся з своїм суперником у змаганні за загальноруську владу чернігівським государем Святославом Ольговичем. «И бысть же радость в тот день межю има, и дарове мнози, да бо

* Нещодавно переможених ним племенах прибалтійських ятвягів.

Ростислав Святославу соболми, и горностайми, и черными кунами, и песци, и белыми волкы»²¹.

Полювання на кабанів, оленів, кіз додавало м'яса до того, що вирощувалося в селянських і панських господарствах. Добували також зубрів і турів, полювання на яких було справою небезпечною. В 1164 р. галицький князь Ярослав Володимирович надав притулок суперникові візантійського імператора Мануїла Андронікові Комніну. Той подружився з Ярославом, брав участь у засіданнях княжої ради, бенкетував із ним. Повернувшись до Візантії, Андронік з гордістю згадував, що полював на страшних велетенських биків – турів. Це було відображено на фресках, що прикрашали покої палацу Андроніка в Константинополі. Великого звіра полювали і для господарчих потреб, для поповнення харчового раціону. Не гребували цим і князі. 1252 р. Данило Романович послав свого сина Романа з боярами проти новгород-сіверського князя Ізяслава Володимировича, котрий задумав відняти у нього Галич. Данило пішов проваджати своїх воїнів: «Едуцю же ему до Грубешова*, убив вепрев шесть, а сам же уби рогатиною три, а три отроци его, и вьдасть мяса воемь на путь»²². Археологи знаходять чимало мисливського причандалля: залишки луків, стріл, арбалетів, списів, рогатин. А з писемних джерел XII–XIII ст. відомо, що мисливці використовували капкани, ловчі ями, сітки та інше знаряддя.

Багатство Волинської та Галицької земель великими й малими ріками, озерами і ставками сприяло рибальству і вживанню риби в їжу різними шарами населення. Археологам відомий різноманітний набір рибальських засобів волинян і галичан: гарпуни, остроги, блешні, різноманітні гачки і грузила. Там, де ґрунти зволожені і зберігають органічні речовини, часто знаходять поплавки з деревини і кори. Різноманітний і доброякісний інвентар забезпечував риболовлю протягом всього року. В XII – на початку XIII ст. рибальство переростає у спеціалізовану галузь господарства, існували навіть особливі поселення рибалок на Західному й Південному Бузі, Дністрі й у гирлах Дунаю.

Помітного значення в господарстві Галицької та Волинської земель набули бортництво і бджільництво. Спочатку мед і віск добували від лісових бджіл (бортю називали дерево з дуплом, заселеним бджолами). Мед і віск користувались сталим і великим попитом на внутрішньому й міжнародному ринках. Бортницькі угіддя належали не лише сільським общинам, а й князям і боярам, вони пильно охоронялись. У Правді Руській визначено: «а еже борть разнаменуеъ, то 12 гривен продажи» (штрафу). Князі й монастирі мали власні борті. При княжих дворах існували посади спеціальних урядовців-бортників. З початком XI ст. поряд із бортництвом, коли мед добували з природних вуликів у дуплах дерев, ведеться культурне бджільництво у вуликах.

Ще перші руські князі одержували данину медом. Древляни платили княгині Ользі «медом и скорою» (хутрами) (946 р.). Смоленська уставна грамота 1150 р. згадує про сплату данини медом. Князі накопичували величезні запаси меду і воску як для власних потреб, так і для продажу. В 1146 р. під час розгрому людьми київського князя Ізяслава Мстиславича двору Святослава Ольговича в Путивлі в «погребех [Святослава] было 500 берковьцов меду»²³, тобто 5 тис. пудів.

* Містечко на Волині.

Нищівна навала монгольських полчищ Батия в 1237–1241 рр. завдала величезної шкоди господарському життю Галицько-Волинської Русі, сільському господарству і промислам. Заросли лісом і травою колись плідні ниви і луки, спустіли міста і села. Літописець, сучасник навали, із скорботою і тугою писав: «Села от того нечестиваго Батыева пленения запустеша». Значна частина земельних угідь перестала оброблятися внаслідок загибелі або втечі селян. Занепала техніка обробітку землі, а князі й бояри повернулись від одержання грошової та відробіткової ренти до збирання данини натурою. Систематичне пограбування населення завоєвниками посилювало зuboжіння селянства і міщанства.

З населення міст і сіл Русі ординські поневолювачі збирали надзвичайно важкі податки, при тому що воно, як і раніше, мало платити їх власним князям і боярам. Людність Галицько-Волинської Русі відбувала візникову повинність (ям), посилати озброєних воїнів для участі в грабіжницьких походах ханів та їх полководців. Усе це негативно позначилось на економічному житті, зокрема, на сільському господарстві, ремеслах і промислах.

6. Ремесла

Давньоруські ремісники здійснили величезний внесок до розвитку матеріальної та духовної культури своєї країни. У тисячах кузень на Дніпрі й Дністрі, Західному й Південному Бузі, у нетрях чернігівських лісів і на просторі київського лісостепу кували плуги й наральники для оранки полів, сотні зброярів виготовляли зброю, якою русичі воювали з візантійцями і німцями, уграми і поляками, степовими кочовиками. А в ювелірних майстернях творилось витончене «узороччя» із срібла і золота, прикрашене філігранню, сканню, карбуванням й розкішною немеркнучою емаллю.

На Русі існувало два види ремесла: сільське і міське. Сільське ремесло продукувало метал, насамперед залізо, що вироблялось із болотних руд, особливо багатих на нього в поліських областях Русі, зокрема в Галичині й на Волині. Плавилось воно в особливих сиродутних горнах, залишки яких виявлені в багатьох місцях. Давньоруські міста одержували продукцію чорної металургії звичайно через ринок або через відчуження доробку общинних металургів на користь феодалів. Археологи відкрили спеціалізовані осередки залізобного ремесла, серед них кілька у Волинській землі.

Слово «кузнец» на Русі означало ще й ремісника, котрий працював з кольоровими і дорогоцінними металами. «Кузнецы злату и сребру» володіли всіма способами обробки металів, притаманних середньовіччю: литвом, волочінням дроту, зерню, сканню і філігранню. Особливо високою технічною і художньою досконалістю позначені давньоруські перегородчасті емалі, головними осередками виготовлення яких у Південній Русі були Київ і Галич. Найвищої майстерності досягло мистецтво черні в XII – першій половині XIII ст. У скарбах і культурних шарах міст знаходять виготовлені в цій техніці срібні колти, медальйони, хрестики, персні, браслети-наручі.

Близьким до емальєрного мистецтва було виготовлення скляних речей і віконного скла. Склоробні майстерні виготовляли мозаїчну масу (смальту), скля-

ні браслети, посуд, персні, намистини та ін. Історики вважають, що мистецтвом скловаріння руські майстри оволоділи наприкінці X – першій половині XI ст. До цього часу відносять знахідки скляних речей на Волині і в Галичині. Та найбільш масову продукцію виготовляли і поставляли на ринок гончарі. Згідно зі знахідками археологів, асортимент гончарного виробництва був дуже широким на всіх південноруських землях. То були горщики різних типів, глечики, корчаги, амфори, голосники, свічники, світильники, керамічні плитки. Вже з початком XI ст. розпочалося виробництво полив'яної кераміки: столового посуду, кахлів, декоративних плиток. Усе це масово знаходять під час розкопок галицьких і волинських міст, Володимира, Галича, Луцька, Перемишля. Не можна обминути увагою ремесла, що слугували будівництву, насамперед обробка дерева і каменю, виготовлення цегли і вапна.

За соціальним типом ремесло на Русі було помісно-вотчинним і вільним, посадським. Помісно-вотчинне існувало у феодалних, княжих і боярських дворах, воно обслуговувало господарів і виготовляло обмежену кількість речей для вузького кола замовників. Лише в другій половині XII–XIII ст. воно вийшло на ринок. Набагато більшим за масштабами виробництва і збуту було вільне ремесло, зосереджене на посадах міст. Вивчення посадів найбільших галицьких і волинських міст Володимира, Луцька, Галича, Перемишля та ін. XII–XIII ст. дозволили вченим вважати, що вони являли собою чітко сформовані міські райони. У найбільш давньому серед них місті Перемишлі посад формується вже наприкінці X – першій половині XI ст.

У посадських районах волинських і галицьких міст (так само, як і в містах інших давньоруських земель) археологи виявили рештки майстерень для обробки каменю, шиферу, бурштину, виготовлення скляних і ювелірних речей, відкрили цілі квартали осель і майстерень кожум'як і гончарів. Насиченість культурного шару посадів ремісничими виробами свідчить про виробничу активність їхніх мешканців, інтенсивність їхньої праці. З перебігом часу посадські райони робляться зосередженням дрібнотоварного виробництва.

Історики відносять зведення міст, оборонних укріплень, церков, палаців до сфери державного будівництва. Літописці постійно називають імена князів, за ініціативи і коштом яких створювалися великі й малі храми в Галицько-Волинській Русі. Такі майстри звичайно перебували у розпорядженні княжої адміністрації. Будівничі й виробники цегли й вапна, оброблювачі каменю об'єднувались в артілі. Артіль супроводжували свого князя, коли він перебирався з одного столу на інший.

Історики досі сперечаються навколо організаційних форм вільних ремісників. Чи існували в давньоруських містах цехові організації, притаманні західноєвропейським містам уже з XII–XIII ст.? Впевненої відповіді на це запитання вчені не дають. А повідомлення джерел про ранні прояви артільної праці на Русі все ж таки не дозволяють бачити в них зародки цехового самоуправління. П.П.Толочко розглянув свідчення Києво-Печерського Патерика «князь призва старійшину древоделов, повеле ему изготовить древо на согражение церкви» і дійшов висновку, що та вишгородська будівельна артіль перебувала в повній залежності від государя, а в її старійшині побачив представника княжої адміністрації. Все ж таки історик

припускає існування консолідаційних процесів і явищ у давньоруському ремісничому виробництві, але не думає, що вони відбивали наявність цехової організації ремесла²⁴.

Нищівна навала монгольського війська навесні 1241 р. завдала величезної шкоди ремеслу Галицько-Волинської Русі. Загинула й була забрана в полон переважна кількість ремісників, занепали виробництва найбільш витончених і складних речей. Проте незабаром після Батієвого погрому починає швидкими темпами відроджуватися ремесло в галицьких і волинських містах. Галицький книжник оповідає, як через кілька років після руйнування його князівства Данило Романович «нача призивати [ремісників], прихожаа немци и русь, и иноязычники и ляхы, идяху день и в день, и уноты [юнаки підмайстри] и мастера всяции бежаху ис Татарь, седелници и лучници, и тулници, и кузнеци железу и меди и сребру»²⁵. Життя в Західній Русі відроджувалося, відновлювалося й ремісниче виробництво.

7. Торгівля і грошовий обіг

Відмовою Володимира Святославича від переважної орієнтації економічних зв'язків на Візантію, притаманної його попередникам, зумовила його інтерес до західних гостинців починаючи з перших років його князювання в Києві. У 981 р. він прорубує «вікно до Європи» сміливим походом на західні міста Русі Перемишль, Червен і ще якісь, не названі літописцем, і забезпечує для руських товарів шлях на Краків, польське місто Ратибор на Одері, а звідти до Моравії. Відгалуження цього шляху вело до Відня і Пешта на Дунаї, про що йшлося в попередньому розділі.

Поряд із цими гостинцями галицькі купці вели торгівлю з придунайськими землями, будучи зв'язаними з ними зручними річковими шляхами по Дністру й Пруту, що виходили або на Дунай (торговельна факторія Малий Галич у гирлі Прута), або в Чорне море (місто Білгород в гирлі Дністра). Галицьке князівство провадило торгівлю з Угорщиною, звідки привозили зливки срібла, предмети розкоші й дорогих коней (згаданих у літописах як «фарі»). Хоча в писемних джерелах немає свідчень про безпосередні зв'язки з Польщею, скарби арабських монет фіксують гостинець Київ–Галич–Краків.

Шляхи через Волинь і з Волині вели спочатку до міста Дорогичина Надбужького, в якому знайдено величезну кількість свинцевих печаток і plomb, що служили товарними знаками. На багатьох plomb серед різних зображень і значків є літери руського (кириличного) алфавіту, серед них близько чверті датуються XIII ст. Такі plombи знаходять не лише в Галицько-Волинській Русі, а й у Києві, Новгороді Великому, Пскові, Рязані, у багатьох містах, розташованих недалеко від західних рубежів Русі, де товари могли перевантажуватися і знову plombуватися.

Дорогичин знаходився на західному кордоні Волинського і далі Галицько-Волинського князівства. Із пізніших документів можна зробити висновок, що саме у цьому місті перевантажували різноманітні товари на човни, що йшли вниз Західним Бугом. Судячи з того, що велика кількість товарних plomb знайдена саме в цій частині русько-польського рубежу, можна думати, що основна торгівля Русі з Польщею велася через Дорогичин. Сюди, до Берестя і Дорогичина, майже впритул підходив водний шлях по річці Прип'ять.

Характерно, що єдиним містом поза межами Русі, в якому знайдені такі пломби, був Константинополь. Там існував руський квартал біля церкви св. Мамонта. Туди з Русі, зокрема Галицько-Волинської, везли товари і там їх розвантажували і продавали. Адже далі Константинополя, вглиб імперії, руські купці не мали права їздити. Сама практика опечатування товарів походить із Візантії. За договором Ігоря з греками, руські купці мають право купувати дорогоцінні тканини (паволоки), якщо ж хто їх купить, «да показываеъ цареву мужю, и ть я запечатаеъ и дасть им»²⁶.

Існували ще й інші гостинці з Галицької та Волинської земель на Захід. Згідно з літописними свідченнями 50-х рр. XII – кінця XIII ст., один шлях прямував від Києва по межі з кочівницьким Степом через Василів, Котельницю, Болохів, Межибіж, Тербовль, далі до Галича або через Звенигород до Перемишля. Дехто з істориків ототожнює цю дорогу з відомим у літописах Соляним шляхом, а інший, Володимирський шлях, збігався з давньою Подунайською трасою. Від Володимира Волинського він простував на Сандомир, Краків, Прагу і до Регенсбурга. Обидва шляхи жваво використовувались у XII–XIII ст.

У той час в Галицько-Волинській Русі виникає розгалужена мережа регіональних шляхів. Від Галича до Пониззя Дністра вели як водні, так і суходільні гостинці. Адже приступним для великих суден Дністер був нижче Кучелмина і Ушиці. А суходільні шляхи вели обабіч Дністра, переправа через нього була розташована біля Василева. Постійно велася торгівля з Польщею. З Володимира шлях ішов на Городло, Холм, Люблін і далі до Торуня; з Червена – на Сутейськ, Завихост, Сандомир і на нижню Віслу. Інша дорога вела від Володимира на р. Случ через «Чортів ліс», між правобережжям середньої течії Случа та Лівобережжям горішнього Тетерева. Княжа влада підтримувала торгівлю, турбувалася про стан доріг і безпеку купців. Літописи неодноразово сповіщають про виступи княжого війська на охорону купецьких валок. Джерела засвідчують існування мостів і організованих переправ через річки. Щоправда, не завжди державні заходи мали успіх і дійсно сприяли торгівлі.

XII і XIII ст. в історії грошового господарства Русі були безмонетним періодом. Обіг арабського монетного срібла на Русі на початку XI ст. заглух, а візантійські й західноєвропейські монети в XII–XIII ст. надходили на східнослов'янські землі у незначних кількостях і не могли замінити на ринку куфічні диргеми. Замість дрібної розмінної монети в Давній Русі почали використовувати товаро-гроші: намистини, мушлі-каурі, ламане срібно та ін. У великих транзакціях монети заступили гривни, зливки срібла стандартної ваги і форми.

У Галицько-Волинській Русі в скарбах найчастіше зустрічаються гривни київського типу, шестикутні шматки металу вагою трохи більше 160 г, і новгородські, паличкоподібні зливки, що важили в середньому 200 з чимось грамів. На Волині відомі знахідки литовських гривен у формі паличок вагою близько половини новгородської гривни. Галицько-Волинський літопис за 1288 р. розповів про те, що перед смертю важкохворий волинський князь Володимир Василькович звелів перелити в гривни дорогоцінний срібний посуд з його скарбниці. Найімовірніше, то були гривни київського типу. Грошовий обіг на Волині і в Галичині відновлюється з настанням XIV ст., коли туди починають надходити срібні монети з Чехії, так звані празькі гроші.

Посилання до розділу 9

1. Повесть временных лет. – СПб., 1999. – С.10.
2. Там само. – С.70.
3. Слово о полку Игореве. – М.; Л., 1950. – С.22.
4. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – С.385.
5. Там само. – С.321.
6. Котляр М.Ф. Данило Галицький. – К., 2002. – С.98 і далі.
7. Галицько-Волинський літопис. – К., 2002. – С.93, 94.
8. Там само. – С.94.
9. Летопись по Ипатскому списку. – С.355.
10. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С.139.
11. Галицько-Волинський літопис. – С.117.
12. Там само. – С.149.
13. Див.: Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985.
14. Слово о полку Игореве. – С.22.
15. Галицько-Волинський літопис. – С.102.
16. Там само. – С.124.
17. Там само. – С.109.
18. Там само. – С.126, 129.
19. Там само. – С.134.
20. Повесть временных лет. – С.14.
21. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., 1871. – С.345-346.
22. Галицько-Волинський літопис. – С.117.
23. Летопись по Ипатскому списку. – С.237.
24. Толочко П.П. Ремесло // Давня історія України. – Т.3. – К., 2000. – С.425.
25. Галицько-Волинський літопис. – С.122.
26. Повесть временных лет. – С.24.

Розділ 10

ГОСПОДАРСТВО ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Закарпаття, або Підкарпатська, Русь належить до регіонів зі складною політичною історією і так само складним етногенезом. Вивчення базових чинників історичного розвитку цього регіону довгий час блокувалось політичними стереотипами. Тому навіть зараз у багатьох підручниках з історії України розділ про Підкарпатську Русь іноді просто відсутній, а згадки про неї залишаються на рівні старих повторів про мало не одвічний економічний занепад краю.

Відомо, що в епоху Великого переселення народів через Карпати пройшло плем'я білих хорватів, частина якого залишилась на постійне проживання¹. Є відомості про існування в Карпатах об'єднання племен під назвою «Велика Хорватія»². У 70-х рр. IX ст. до Верхнього Потисся простяглися межі Першого Болгарського царства, яке за часів царя Сімеона (893–927) контролювало низинні терени Підкарпатської Русі³, а західні терени (володіння напівлегендарного князя Лаборця) перебували під впливом Великоморавської держави⁴. У джерелах тих часів уже згадуються соляні шахти Мараморощини, центри-гради Унг, Мункач, Вари-Боржава, Гунг⁵.

Існує чимало тверджень щодо впливу на Підкарпатські терени Київської Русі. Літописи під 992 роком згадують про повстання хорватів і його придушення Володимиром Святославичем⁶. Деякі закарпатські славісти простежують формування культури білих хорватів, вважаючи її основою матеріальної і духовної культури карпатських русинів, етнічні ознаки яких визначилися саме у IX–XI ст. Утім, сучасні автори вважають наявність у хорватів політичних об'єднань і входження цих теренів до складу Русі припущенням, яке потребує ґрунтовного досліджен-

ня. Ще одним етносом, крім білих хорватів, що мешкав на цих теренах здавна, були волохи – племена романського походження, що випасали свої отари на полонинах Карпат, але, на відміну від осілих слов'ян, вели ще напівкочовий спосіб життя. В період поширення християнства на ці терени вони, як і білі хорвати, прилучились, очевидно, разом з болгарами, до східної гілки християнства, що потім спричинилось до багатьох ускладнень в їхньому житті в католицькій Угорщині.

Близько 896 р. мадяри перейшли Верецький перевал долиною Латориці, підкорили князівство Лаборця, як свідчить найдавніша угорська хроніка «Гесте Гунгарорум» (Діяння угорців)⁷. Після цього неодноразово спалахували війни слов'ян з уграми. Нестор-літописець під 898 р., згадуючи мадярів, повідомляє: «Воювати на живущие волохи и словини». Завоювання угорцями теренів майбутнього королівства відбувалось поступово. Південну частину нинішнього Закарпаття у 30-х рр. XI ст. загарбав перший угорський король Іштван I. 1031 р. він передав край своєму сину Імре, який дістав титул Герцога Руського, очевидно, саме через наявність на цих теренах руського населення. Спершу тут зберігалася влада місцевої слов'янської знаті, але на кінець XIII ст. Підкарпатська Русь була повністю інкорпорована Угорщиною. У хроніках цей край згадувався, як «Marchia Ruthenorum»⁸. Але ця Руська марка, очевидно, існувала вже в складі князівства Трансильванії, що було сформовано в ході завоювання. За переказами, у 1003 р. Іштван I розбив місцевого воєводу Дьюлю і приєднав ці терени до королівства, але дав їм деяку автономію, яка зберігалась до 1301 р.⁹ Правив цим автономним князівством звичайний воєвода, що належав до саксів. Король Гейза II запросив саксів разом з італійцями на спустошені монголами землі. Вони поселились, зокрема, у місті Лампертсас (нині Берегове) і почали активно розвивати здавна поширене тут виноградарство, добували й золото. Саме в Береговому з 1247 р. відбувався ярмарок, на якому торгували вином, худобою, хлібом. Одним з найдавніших промислів Закарпаття було добування солі біля Солотвина і торгівля нею¹⁰. У джерелах VII–XII ст. згадується соляний шлях із Підкарпатської Русі до інших країн Східно-Центральної Європи по Тисі¹¹.

Підпорядковуючи закарпатські терени, угорці спочатку закріплювались в містах, а решта теренів використовувалась як мисливські угіддя. Тому навколо міст розселялись чимало мисливців, псарів, сокольників¹². Місцеве населення зобов'язувалось поставляти продукти, залучалось до будівництва й укріплення замків.

Політичне та економічне життя краю у добу пізнього середньовіччя залишалось неспокійним. Мадяри намагались поширити свій вплив за Карпати, на терени Галицької Русі. З другого боку, протягом сорока років частина Закарпаття входила до складу Галицько-Волинської держави¹³. Очевидно, саме через наявність за Карпатами Галицько-Руської держави мадяри спочатку надали населенню Руської марки певні привілеї і не підпорядковували католицьким єпископам місцеву православну церкву¹⁴. Але поступово на цих теренах утворилися нові територіальні структури Угорського королівства: у 1214 р. – Ужанський комітат, у 1262 р. – Угочанський, у 1263 р. – Березький, у 1303 р. – Марамороський комітати¹⁵.

На Підкарпатській Русі панувало замкове господарство. Всі землі і замки на них були власністю корони і тільки надавались у користування шляхті, з середовища якої призначались ішпани (графи). Вони мусили облаштовувати господарство,

збирати податки з населення, дбати про оборону¹⁶. В кожному комітаті для цього призначались спеціальні урядники¹⁷. Поступово навколо замків почали утворюватись великі королівські домінії. Серед служилої шляхти, яка призначалась для управління замками, було чимало слов'ян, але вони швидко мадяризувались.

Поступово угорські королі почали надавати замки і прилеглі терени по всій країні, у тому числі в Підкарпатській Русі, шляхті та аристократії, зокрема своїм родичам. Так з'явилися нові господарі Хуста, Вишкового, Тячева і Довгого. У привілеях на ці землі зазначалось, що навколишні мешканці тепер мають виконувати повинності на користь нових власників. Землі надавались також і католицьким орденам – павликіанам, августи́нцям.

Серед доміній, що виникали і розвивались у XII–XIII ст., найбільшими були Ужанська, Мукачівська, Севлюська. Намісник кожної з них третину зібраних податків залишав собі, а решту віддавав королівському двору. Крім фортець, будувались за згодою короля нові міста і містечка для служилих людей. Деякі з них були засновані саксонцями, запрошеними угорськими королями. Найбільше їх осіло у Мукачевому, Береговому, Севлюші, Хусті та Тячеві, а також у Солотвині і Сігеті, де вони залучались до виготовлення солі. Право поселятись надавалося переважно саксам-ремісникам, їх діяльність сприяла розвитку місцевого ремесла.

Поширення на Підкарпатську Русь «Золотої булли» Ендре II (1222 р.) і доповнень до неї 1231 та 1235 р. сприяло закріпленню спадкових прав шляхти на надані землі, а також впорядкуванню повинностей підданих. Поступово зникає і без того малопоширене рабство і виникають панщинні селяни. Значну частину підданих становили також лібертини, які донедавна були вільними, а тепер залучались до панщини, але поступово переводились на натуральний оброк. Колишні замкові люди одержували земельні наділи і мусили за це відробляти повинності. Серед слов'янського населення було чимало удворників, як працювали в господарстві замків і доміній.

Особливу категорію сільського населення XII – першої половини XIII ст. становили йобагіони – в минулому вільні общинники, яких тепер обкладали повинностями. Вони ще зберігали право переходу. Поступово різниця між різними категоріями селян зменшувалася, і формувався єдиний стан залежного селянства, до якого належала значна частина слов'янського населення¹⁸. Ще одну групу становили вільні госпіти – здебільшого переселенці, угорці з центральних регіонів, де повинності були тяжчими, а також німці і волохи. Спочатку госпіти звільнялись від повинностей, але з часом мусили сплачувати оброк. Ця категорія населення найдовше зберігала право вільного переходу¹⁹.

В цей період Ужгород, Берегове, Мукачеве, Севлюш уже ставали не лише резиденціями комітатських властей і королівськими фортецями, а й осередками економічного життя. Розвиток Хуста, Вишкового, Тячева, Солотвина, Вилока був пов'язаний з видобутком і торгівлею сіллю. Міста втягувались у торгівлю з Галицькою Руссю, Чеським королівством, словацькими та волоськими землями, що перебували під владою Угорщини.

Земельні володіння укрупнювались. Частину замків із навколишніми землями магнати захоплювали силою у дрібної і середньої шляхти, частину – купували. Зростали земельні володіння графів Розгоні Гунт-Пазмані (пізніше вони пере-

йшли до графів Перені, які стали одним з найбагатших родів на Закарпатті). В Угочанському і Марамороському комітатах у XIV ст. утворилось велике володіння графів руського походження Довгаїв. Частину володінь вони одержали від короля, частину – захопили силою. Їм належало наприкінці XIV–XV ст. близько 35 сіл²⁰. У тому ж XV ст. у південних районах Закарпаття отримав великі володіння визначний угорський полководець, батько майбутнього короля Матіаша Корвіна Янош Хуньяді. Йому належало 28 замків, 57 міст і містечок, близько тисячі осель²¹.

Серед королівських доміній найбільшою була Ужанська. Маєтки її тяглися від Тиси до Карпатського хребта. Тут розміщувалось три замки – Горяни, Невицьке та Унгвар – й кілька десятків сіл²². Мукачівською домінією у другій половині XIII–XIV ст. управляли зяті короля – Ростислав Михайлович та Лев Данилович, а від 1393 р. домінія перейшла у володіння князя з Поділля Ф.Коріатовича. З ним переселились кілька тисяч дружинників з родинами²³.

Зростало також церковно-монастирське землеволодіння. Великими землевласниками стали не лише католицькі, а й православні монастирі – Мукачівський і Краснобрідський. Католицька церква здебільшого одержувала землі навколо міст. Джерелом зростання церковних земель були королівські дарування. Але у XV ст. королі видали ряд законів, що обмежували зростання церковного землеволодіння²⁴.

Формується стан немешів – шляхтичів, яким належало по 10–15 осель. Король Карл-Роберт перевів до стану немешів значну частину йобогіонів замків, серед яких було чимало руського населення. Законом 1351 р. вся шляхта проголошувалась рівноправною. Створювались її місцеві органи – комітатські збори, які вирішували питання місцевого життя – суду, управління адміністрацією, збору податків. Король Жигмонт 1433 р. підтвердив право шляхти збирати податки з селян, а магнатам заборонив втручатись у діяльність комітатських зборів.

Основними галузями господарства у XIII–XV ст. залишались землеробство і скотарство. Землеробство, як і раніше, розвивалось на низинних теренах, але з кінця XIV ст. поширилося на передгірську і частково гірську зони. Основними сільськогосподарськими культурами були пшениця, жито, ячмінь, просо, конопля, льон, хміль. З XV ст. частина вирощеного зерна почала відправлятися на ринки Європи. Технічні культури збували на ринках Галичини, Горішньої Угорщини і Трансильванії²⁵. Поступово провідною галуззю господарства стають виноградарство і садівництво, зокрема в Мукачевому, на Берегівщині. У другій половині XIII ст. привілей на виноградарство одержав Севлюш. Поширилося воно і на Мараморощину, Ужгородщину. Уже XIII–XV ст. підкарпатські вина, особливо берегівські, середнянські та мукачівські, сливи, яблука і черешні вивозили на ринки Галичини, Чеських земель, Польщі²⁶.

Скотарство на Закарпатті найактивніше розвивалось у передгірських і гірських районах. Розводили велику рогату худобу специфічної карпатської породи, але найбільше – свиней та овець. Здавня розвинуте мисливство було не лише розвагою для шляхти, а й засобом поповнення продуктів харчування, а для селян – ще способом заробітку.

Лісівництво стає спеціальною галуззю господарства лише з кінця XV ст., до того ліси лише скорочувались в результаті розширення орних площ. Більшість

продукції лісових промислів збували на місцевих ринках, лише частину вивозили в інші райони Угорщини, а також до Галичини²⁷.

Пізнє середньовіччя для Підкарпатської Русі було часом колонізаційних процесів. Для розселення прийшлих німців призначались шолтеси, волохів – кенези, які ставали посередниками між колоністами та власниками доміній. За свою діяльність вони одержували наділи і поповнювали лави немешів – дрібною шляхти. В Ужанському комітаті за допомогою шолтесів було засновано або розширено понад 40 поселень. Волоські поселенці освоювали гірські терени Мараморощини, Угочанського та Березького комітатів. Виникали й волоські оселі військового характеру, які охороняли фортеці та перевали. Спочатку колоністи користувались деякими привілеями, але вже у XV ст. вони обмежуються²⁸. Колонізація призвела до зростання кількості населення, яке на кінець XV ст. становило близько 110–115 тис. осіб²⁹.

Кінець середньовіччя приніс суттєві соціальні зміни. Зростала в кількості і набиравала сили дрібна шляхта – немеші. Уніфікуються селянські повинності. Йобагіони мусили сплачувати грошову ренту за користування землею, віддавали частину продуктів як натуральну ренту, відробляли від одного до трьох днів панщини, віддавали десятину доходів церкві³⁰. Додатково всі мешканці мусили ремонтувати мости і шляхи.

Міста Підкарпатської Русі у другій половині XIII–XV ст. залишались у королівській власності і користувались певними привілеями. Після походів татаро-монголів усі міста були укріплені. Управління і збір податків доручалися наближеним до короля аристократам. Ужгород перебував в управлінні союзника короля Карла-Роберта – французького графа Другета, у Мукачевому наприкінці XIV ст. порядкував князь Федір Коріатович, який спорудив монастир і організував регулярне проведення торгів. 1445 р. Мукачевому було надано магдебурзьке право³¹. Недалеко від Берегового (Лумпрехтсас) була споруджена фортеця біля с. Вари. Туди переселилися ремісники з навколишніх сіл і чимало німецьких колоністів. 1342 р. Лумпрехтсас набув статусу королівського міста. Саме через нього пролягали торговельні шляхи з Угорщини на північ Європи, з Чехії – у Молдавію і Трансильванію. Навколо міста активно займалися виноградарством, а само воно успішно торгувало виробами свого ремесла, вином, брало участь у транзитній торгівлі³².

Королівським містом був і Севлюш (Виноградів). До його привілеїв належало право вирощувати виноград і вільно продавати вино, безмитно переправляти вантажі через Тису, вести торгівлю на щотижневих торгах і ярмарках. Міщани мали право ловити рибу у ставках, полювати в лісах, будувати млини. Повинності на користь короля були порівняно незначними. Згодом таке «севлюське право» було поширене на інші міста.

Важливим економічним і стратегічним осередком був Хуст з фортецею. 1329 р. йому було надано статус міста. Хуст контролював водний шлях Тисою, яким перевозили марамороську сіль у Центральну Європу. Разом з Хустом міські привілеї отримали Вишкове, Довге Поле, Тячів і Сігет. Їхні мешканці займалися, крім землеробства і ремесла, видобутком і транспортуванням солі³³.

Крім згаданих, грамоти на міські привілеї одержали Чинадієво, Вилок, Вари та інші поселення. Юридично на кінець XV ст. на Підкарпатській Русі було близько

двадцяти міст, але фактично реальних ознак міста набули лише п'ять – Ужгород, Мукачеве, Берегове, Севлюш і Хуст.

Міське ремесло в основному обслуговувало потреби краю і забезпечувало будівництво і охорону міст. Найпоширенішими були каменярство, кравецтво, шевство, столярне ремесло. Поступово почали виникати й цехи, перші згадки про які зафіксовано наприкінці XIV ст.³⁴ З середини XIV ст. відновилося зруйноване ще монголо-татарами виробництво солі. Видобуток солі належав до королівських монополій. До солеваріння долучались колоністи з німецьких країв та Волощини. Поступово видобуток солі зосередився в руках німецьких колоністів, які вдосконалили цей важкий промисел³⁵.

Крім добування солі, на Закарпатті у XIV ст. почався видобуток золотоносної руди в районі Берегового. У селах Пасіка та Верхня Бистра працювали вапнякові каменоломні. Активізувалось у XIV–XV ст. використання мінеральних вод.

Зростання продукції ремесел і промислів, переведення більшої частини ренти у грошову форму, вдале розташування краю на перетинах торговельних шляхів сприяло розвитку торгівлі. У всіх містах Закарпаття вже з другої половини XIII, а ще більше у XV ст. відбувались не лише щотижневі торги, а й спеціалізовані річні або сезонні ярмарки. У Береговому щорічні ярмарки, на яких здебільшого продавались вина, хліб і худоба, були запроваджені за королівським привілеєм ще з 1247 р., у Мукачевому – з 1348. Севлюш привілей на винні ярмарки здобув 1355 р., а Хуст і Тячів мали привілеї на торгівлю сіллю. Крім міст, великі ярмарки відбувались по селах. Зокрема, вином торгували у с. Косино, Королево і Середне, худобою – у Вишковому, Білках, Довгому, Сваляві, деревом – колодами, гонтами, поташем – у с. Порошково, Люта, Ясині тощо. Королівські грамоти охороняли ярмарки Закарпаття від конкуренції з боку інших міст Угорщини та сусідніх країн. У Мукачевому чужі вина можна було продавати лише після того, як буде продано все вино місцевого виробництва³⁶.

Купці Закарпаття вели жваву торгівлю на ярмарках не лише Угорщини, а й Молдавії, Чеського королівства, Галичини і Польщі. Відомі купецькі роди, які спеціалізувались на торгівлі окремими видами товарів – худобою, сіллю, виробами зі шкіри. Деякі товари вивозились до Греції, Стамбулу, італійських міст за посередництвом венеційських і генуезьких купців. Найбільше з Підкарпатської Русі вивозилось виробів з дерева, шкіри, сукна, поташу, вин, коней, худоби, солі. Завозились металеві вироби з Чехії, шовкові тканини з країн Сходу через Кам'янець, зброя, ювелірні вироби, оливкова олія, венеційське скло тощо³⁷. В грошовому обігу на ринках зустрічались динари, флорини, марки, іноді товари просто обмінювались. Успішній торгівлі заважали відсутність добротних шляхів і високі мита, розбійництво на дорогах. Але всупереч цьому торгівля розвивалась, і роль краю у торгівлі країн Центральної Європи поступово зростала.

Успішний економічний і досить активний політичний розвиток Угорського королівства був перерваний катастрофою під Могачем, після якої єдине королівство надовго припинило своє існування. 1541 р. османи закріпились у Буді і створили з угорських теренів Будійський пашалик. На східних землях відродилось позбавлене автономії ще в 1303 р. князівство Семиграддя (Трансильванія) на чолі з графом Я.Запольяї. Збори станів Західної Угорщини обрали, як і чеські та моравські ста-

ни, своїм королем Фердинанда I Габсбурга. З цього і започаткувалось формування конгломерату Габсбурзьких володінь, які значно пізніше утворили Австрійську імперію.

Підкарпатська Русь була поділена на дві частини. Центральні і західні райони з містами Мукачеве, Берегове, Севлюш, Хуст і Тячів відійшли до Семиграддя, а Ужанський комітат з містом Ужгород та ужгородською, невичанською та середнянською фортецями потрапили під владу Габсбургів. Сфери володінь довго не щастило встановити, що призводило до спустошливих походів з обох сторін, ворожість між якими посилювалась ще й конфесійними відмінностями між католицькою Угорщиною і протестантською Трансильванією. Тільки 1595 р. спеціальний договір закріпив Березький комітат і мукачівську фортецю за Трансильванією. Терени краю стали прикордонними. Економічний розвиток був значно ускладнений і грабінницькими походами турків, і тяжкими умовами постачання продуктами воюючих армій, що спричинились до великих руйнацій матеріальних втрат і загибелі значної кількості населення. Все це тривало протягом усього часу поділу Угорщини. Та все ж турецька загроза змусила двох королів об'єднатися. У 1538 р. в Надь Вароді вони уклали між собою договір. Згідно з ним західні, північно-західні землі Угорщини та Хорватія, яка перебувала у її складі лишалися за Фердинандом I, а південно-східні землі та Трансильванія – за Яношем Запольяї. Ця угода була особливо вигідною для Фердинанда, до якого мали перейти всі землі Я.Запольяї після його смерті. Проте 1540 р. його порушив Я.Запольяї тим, що визнав сина своїм спадкоємцем. Тоді ж він помер, а його жінка Ізабелла в інтересах сина звернулася по допомогу до турецького султана. У цей час розпочалися війни між католицькою Австрією та протестантською Трансильванією, які дуже виснажували населення і господарство краю.

Врешті, з ослабленням Османської імперії, Габсбурги почали відвойовувати втрачені терени. Під владу Габсбургів потрапила вся Трансильванія, яка продовжувала існувати як окрема територія під прямим управлінням Габсбурзької адміністрації.

Посилання до розділу 10

1. Пеняк С. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – К., 1980. – С.160-169.
2. Неєдлы З. История Карпатской Руси до начала XIV в. // Изв. АН СССР. Сер. истории и филологии. – 1945. – №4. – С.207-208.
3. Пеняк С. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – С.26-27.
4. Історія Центрально-Східної Європи. – Львів, 2000. – С.37.
5. Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1995. – Т.1. – С.47.
6. Корольок В.Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI ст. – М., 1956. – С.105.
7. Denis Sinor The Outlines of Hungarian Prehistory // Journal of World History. – 1996. – 4(3). – P.516.
8. Szugar P.F. Hanak P., Frank T. A History of Hungary. – Indiana University Press, 1990. – P.108.
9. Там само. – P.121.
10. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Ужгород, 1936. – Т.1. – С.26.
11. Неєдлы З. История Карпатской Руси до начала XIV в. – С.207.

12. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т.1. – С.23.
13. Нариси історії Закарпаття. – Т.1. – С.53.
14. Пап С. Історія Закарпаття. – Т.1. – Івано-Франківськ, 2001. – С.28.
15. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т.1. – С.26.
16. Perfecky E. Socialne a hospodarske pomeri Podkarpatske Rusi ve stoleci XIII–XV. – Bratislava, 1924. – С.27.
17. Неедлы З. История Карпатской Руси до начала XIV в. – С.214.
18. Там само. – С.28.
19. Там само. – С.215.
20. Нариси історії Закарпаття. – Т.1. – С.61.
21. Маркуш В.М. Социально-экономические отношения и классовая борьба в Северо-Восточной Венгрии и в Закарпатье в XVI–XVII вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ужгород, 1974. – С.14.
22. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т.1. – С.44-45.
23. Задорожний В., Мазурок О., Шульга І. Зоря незгасна. – Ужгород, 1986. – С.11.
24. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т.1. – С.54.
25. Perfecky E. Socialne a hospodarske pomeri Podkarpatske Rusi ve stoleci XIII–XV. – Bratislava, 1924. – С.32-33.
26. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т.1. – С.153.
27. Там само. – С.71.
28. Там само. – С.80.
29. Нариси історії Закарпаття. – Т.1 – С.64.
30. Ачади И. История венгерского крепостного крестьянства. – М., 1956. – С.15-16.
31. Троян М.В. Мукачевский замок. – Ужгород, 1987. – С.12.
32. Нариси історії Закарпаття. – С.67.
33. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т.1. – С.180.
34. Коломиец И.Г. Очерки по истории Закарпатья: Сб. работ по истории // Тр. Томского госуниверситета. – Т.121. – Томск, 1953. – С.47-48.
35. Науковий збірник товариства «Просвіта». Рочник 1. – Ужгород, 1928. – С.141-142.
36. Нариси історії Закарпаття. – С.71.
37. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Т.1. – С.199.

Розділ 11

ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XIII–XVI СТ.

1. Народні промисли та сільське господарство

Своєрідністю економіко-географічного становища українських земель напередодні та у період їхнього перебування під владою Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), Королівства Польського (далі – КП), Угорщини, Молдови та Кримського ханату було їх розташування на межі лісостепу та південних степів. Відсутність у цей історичний період чітких географічних вододільних кордонів, за винятком Карпат і північних поліських боліт, не давала Україні надійного прихистку від народів степової цивілізації, особливо зі сходу та півдня. Внаслідок цього кочові народи відтіснили українців у ліси та лісостепи, гальмуючи південно-чорноморський напрямок колонізації. Цим самим помітно послаблювався зв'язок українських земель з Кримом і Надчорномор'ям, а звідси – з Балканами, Малою Азією, Кавказом, Середземномор'ям. Через це поселення українців все більше мігрували у бік лісової зони, активно заповнюючи території Київщини, Чернігівщини, Волині та Галичини, а на півдні практично не виходили південніше Канева та Вінниці. Проте, попри наявні труднощі, в досліджуваний період спостерігався господарський розвиток і відбувалося хоча й повільне, але неухильне зростання кількості населення – основної продуктивної сили України. Наявні відомості дають можливість скласти загальну картину динаміки чисельності українців у цей період. Зокрема, на рубежі XIII–XIV ст. налічують близько 3,2 млн осіб, на 1400 р. – 3,7 млн, на 1500 р. – 4 млн, на 1550 р. – близько 5 млн¹.

Промисли. Зазначені фактори справили помітний вплив на соціально-економічний розвиток

України, оскільки поліські лісові та лісостепові простори не славились родючими ґрунтами й були трудомісткі для рільництва. Хоча одночасно вони давали поселенцям прихисток від степовиків і спонукали до розвитку промислів. Промисловим заняттям також сприяла та обставина, що у навколишніх угіддях було багато різноманітної живності. У лісах і лісостепу водилося чимало оленів, зубрів, турів, лосів, річкових бобрів, куниць, лисиць, ведмедів, кабанів, вовків, зайців, диких коней. Схожою була ситуація й на порубіжних степових просторах України. Як нотували про останні у 1392 р. мандрівники: «Була це дорога гірка й томлива... тільки пустині великі і звірів сила: кози, лосі, вовки, лисиці, видри, ведмеді, бобрі й птиці, орли, гуси, лебеді, журавлі та інші». Через це економічно доцільним було існування різноманітних категорій сільської мисливської людності (сокольників, бобровників, ловців, стрільців тощо), які хутрами сплачували данину та торгували, засолювали і в'ялили м'ясо, займалися відловом диких коней (тарпанів), які мігрували чималими табунами (50–60 особин). Останні хоча й були помітно меншими від господарських коней, але відзначалися силою та витривалістю. Загалом означена економічна діяльність зазвичай ставала заняттям не лише окремих груп промисловиків, а й переважної більшості населення, оскільки у лови часто виходили не лише мисливці, а й усі жителі поселення. Про що згодом опосередковано свідчили й назви українських сіл: Бобрівники, Соکیلники, Козильники тощо. Особливим, а часто й небезпечним, було добування великого звіра – оленя, лося, ведмедя, зубра та тура. Останні два види, зокрема, відзначалися великою силою і могли відважно нападати на ловців, перевертаючи останніх разом із конем. Хоча протягом XVI ст. тур, як попередник одомашненого вола – головної тяглової сили українського селянина й чумака, практично переводиться на українських теренах.

Полювання на пернату дичину часто проводилося із соколами, яструбами, кречетами. Відмінною від інших промисловиків сільською кастою були бобровники, які заготовляли шкіри бобрів для князівських дворів. Традиційно відбувалося й полювання на меншого хутрового звіра (білок, куниць тощо), дорогоцінне хутро яких інколи ставало грошовим еквівалентом у торгових і податкових операціях. Великі масштаби зазначеної мисливської активності з часом призвели до значного скорочення ареалу білок-попелиць та чорних куниць на українських землях, що входили до складу ВКЛ, а тому все частіше хутра останніх постачалися в Україну з Литви².

Особливим попитом в українців користувалися продукти бортницьких промислів, тобто збирання дикого меду в бортях (такі дупла готувалися в липах, соснах, дубах) або у виготовлених колодах. Мед і віск були важливими експортними продуктами тогочасної України. Особливо поширеним був бортницький промисел у жителів Київщини, Волині, Поділля та Лівобережної України, жителі яких дбайливо охороняли свої бортні дерева. А за знищення відповідних знаків та печаток (що позначали належність такого дерева тому чи іншому власнику) на бортях чи руйнування останніх правові норми, що діяли у ВКЛ, передбачали суворе покарання аж до смертної кари тут же, на місці злочину. Водночас у литовську добу української історії наявні також згадки про одомашнених бджіл – пасічництво, яке набувало все більшого розвитку не лише у селян, козаків та шляхти, а й у церковних володіннях. А розміри великих південноукраїнських пасічних господарств за протяжністю сягали 3–7 верст. Бортництво й пасічництво давало українцям солодкий

продукт – мед, з якого також виготовляли «сичені» й «прісні» напої. Із воску переважно виробляли свічки, а також мазі, замазки для човнів, ним вощили нитки тощо. Віск, який готувався на продаж, селяни постачали в воскобійні, де його очищали, перетоплювали в злитки (капи) і ставили печатку³.

Надзвичайно популярним промислом, яким займалася переважна більшість сільського населення українських земель, було рибальство. Писемні джерела згадували й спеціалізовані категорії «рибників», «неводщиків» тощо. В ріках та озерах водилося багато риби (білуга, осетер, лосось, стерлядь, судак, щука, сом, карась, лин, плотва і т. ін.), а тому водні угіддя були значним багатством українського населення. Селяни влаштовували й рукотворні ставки, перегороджуючи гатями річки та притоки. Для лову риби використовували різноманітні снасті: вудочки, підсаки, неводи, мережі, сіті. Причому рибний промисел проводився як влітку, так і взимку. Тому риба була постійним джерелом харчування у тогочасних господарствах, оскільки частину улову селяни й козаки сушили, в'ялили чи солили, а решту продавали. Мандрівники із здивуванням зазначали, що в Україні «річки наповнені неймовірною кількістю осетрів та іншої великої риби».

Під час розширення шляхетського землеволодіння та посилення державного контролю над рибними угіддями встановлювалися натуральні оброки рибою. В одній великокнязівській грамоті правителів ВКЛ від 1529 р. говорилось, що ті господарі, які мають рибні угіддя «на Дніпрі і на інших ріках, вони всі... мають на замок наш державці нашому давати десятого осетра, а зі всіякої риби десяту рибину»⁴.

Важливою економічною галуззю посеред лісових промислів було виготовлення побутових речей домашнього вжитку, знярядь праці, клеп (для бочок) і ванчос (для кораблів), добування смоли та дьогтю. Із дерева будувалося селянське житло, господарські будівлі та засоби пересування (вози, сани тощо). Значного розвитку набув поташний промисел. Поташ отримували з попелу спалених дерев (берези, сосни), а застосовували під час виробництва фарб, мила, скла, в шкіряних промислах і для миття посуду. В 60-х рр. XVI ст. у поташний промисел вкладають значний капітал купці та шляхта. Зокрема, у 1565 р. із поташних буд у Березенському лісі на Волині вивозили на берег Бугу сотні лаштів поташу, для чого потрібно було до 700 підвід. Тут же у с. Велехове Степанської волості шляхтичем О.Лаським було створено чи не найбільше поташне виробництво, на якому за наймом працювало півтори сотні працівників. У першій половині XVI ст. 1 лашт попелу коштував 32 золотих, а продукція поташних промислів з українських земель збувалась у Польщі, Німеччині, Нідерландах та Англії.

Поширеним народним промислом на Поліссі було видобування та переробка залізної руди. Сільські металоплавильники, які мешкали в місцях покладу болотних і лугових руд, виплавляли з них метал в печах-домницях сиродутим способом з допомогою деревного вугілля. Добуте у такий спосіб залізо перероблялося в сільських або міських кузнях, де з нього виготовляли побутові вироби та сільськогосподарський інвентар. На Чернігово-Сіверщині у XVI ст. селяни більше як сотні поселень займались добуванням руди. У Київському Поліссі цей промисел був вельми поширений у селах понад місцевими річками та їх притоками. З часів середньовіччя про давній залізорудний промисел на українських землях нагадують численні села з назвою «Руда», «Рудка» тощо.

В окремих регіонах України побутувало солеваріння, яке переважно застосовувалося у промисловій діяльності жителів Прикарпаття (Дрогобиччина, Коломийщина, Перемишльщина) та Північного Причорномор'я й Криму. Про кримські соляні озера XIII ст. сповіщав французький посол Рубрук у 1252 р. Саме в цьому регіоні сіль добували шляхом випарювання води в соляних озерах або лиманах. Звідти валки українських чумаків доставляли сіль в інші регіони України та інших земель ВКЛ. Іншою середньовічною технологією було виварювання солі із ропи, яку видобували з-під землі в соляних шахтах Прикарпаття. Менш якісну кам'яну сіль видобували на Закарпатті поблизу Солотвина. Наприкінці XVI ст. з'являються перші відомості про солеваріння селян Слобідської України. Крім того, соляні варниці також згадувалися на Сіверщині та Північній Буковині⁵.

Повсюдного поширення, особливо в селянському середовищі України в литовську добу, набуло домашнє прядіння та ткацтво із льону та конопель, а також виготовлення з глини посуду, побутових речей, різноманітної домашнього начиння тощо.

Загалом розвиток народних промислів на українських землях у складі ВКЛ ґрунтувався на давньоруських традиціях і даною галуззю господарства займалися переважна більшість сільської людності, промислові доходи становили вагому (20–30%, а подекуди й більше) частку прибутків населення України.

Агрокультура. Попри значну роль промислів у господарському житті українських земель ВКЛ і КП, все ж основою селянської економіки було землеробство. Українські археологічні матеріали (вже на період XIII ст.) представляють широкий асортимент селянських землеробських знарядь праці (різноманітні лемехи, коси, серпи тощо), а також залишки хлібних злакових культур (жито, пшениця, просо, овес), гороху та льону. Загалом подальший розвиток землеробства та удосконалення сільськогосподарських знарядь у цей час значно залежали від несприятливих зовнішньополітичних чинників, що склалися після монголо-татарського спустошення. Через що в Південноукраїнських регіонах прогресивна агрокультура ставала практично неможливою через постійну присутність татарських орд чи потенційну загрозу спустошливих походів ординців, які вже з останньої чверті XV ст. стають регулярними.

Регіонально в Україні побутували різноманітні системи рільництва. Зокрема, на теренах українського Полісся (Чернігівщина, Волинь, Північна Київщина) переважала підсічно-вогнева система землеробства, яка доповнювалася різноманітними промислами (полювання, рибальство, бортництво тощо). Для порівняння в інших регіонах України: на Закарпатті (під владою Угорщини), Північній Буковині (під владою Молдавії) та в Галицьких Карпатах (Галицька земля врешті-решт підпала під Польщу) побутувало гірське землеробство, яке поєднувало традиційну підсічно-вогневу систему з двопіллям, а також культивувалось гірське тваринництво (розведення волів, овець). В окремих районах Галичини та на Поділлі прогресивний розвиток техніки сільськогосподарського виробництва приводив не лише до поєднання підсіки з двопіллям, а й використання трипільної сівозміни, що в кілька разів збільшувало продуктивність оброблюваної землі⁶.

На першу половину XIII ст. припадають перші чіткі згадки про трипільну систему рільництва на українських землях, а вже за півтора століття остання стає найпоширенішою в агрокультурі. Хоча на Чернігово-Сіверщині, Слобожанщині,

Запорожжі й Північній Буковині ще тривалий час фіксується наявність перелогових земель. Навіть наприкінці XVI ст. у Путивльському повіті перелог становив половину оброблюваної селянської землі. Особливо це стосувалося віддалених від селянських поселень ділянок землі, угноєння яких було значно ускладнене. Але магістральний напрям розвитку агрокультури йшов шляхом відмирання підсічно-вогневої системи землеробства та утвердження трипілля. Очищені від дерев та кущів ділянки полишалися селянами все рідше і тому значно розширювались ареали постійних земельних наділів. Однак освоєння нових земель за традицією відбувалося підсічним і перелоговим методом. Це давало селянам можливість відвоювати від лісу ділянки ріллі й протягом перших кількох років отримувати значні акордні врожаї (до сам-30).

У цілому трипільна сівозміна не була заскоруюлою схемою, а мала регіональні відмінності. У повсякденному селянському господарюванні вона набувала різних модифікацій через зміну періодичної ротації полів, сівозміни різних культур, збільшення тривалості парового поля тощо. Та й сама орна ділянка подекуди ділилась не на три, а на 4–5, а то й 6–8 полів. Особливо важливими для трипілля були технологія обробітку ґрунту й орні знаряддя праці. Агротехнічний прогрес проявлявся насамперед у розширенні ареалів застосування відомих з давньоруського періоду рала та плуга. Вже під завісу XIII ст. плуги із залізними лемешами використовувало населення окремих регіонів Київщини й Галичини. Хоча паралельно відбувалося і вдосконалення основних знарядь праці. У XIV ст. стає помітною асиметрія плужних лемешів, чого не було в давньоруську епоху. Це дало підставу дослідникам твердити про плуги цього періоду як перехідні від плуга з симетричним лемешем (землю розвалював на два боки) до пізнього плуга з однобоким лемешем XVIII ст. (який повністю перевертав пласт землі). В інших регіонах України (Волинь, Північна Київщина, Чернігово-Сіверщина) переважаючою залишалася соха.

В агрокультурі певних регіонів ще тривалий час фрагментарно було помітне використання рала, яке все більше з основного орного знаряддя перетворювалося на допоміжне й використовувалося для другої оранки і дроблення скиб. На розчищених від лісу полях Чернігово-Сіверщини та Путивльщини застосовували поряд з іншим інвентарем двозубі та багатозубі орики або орчики. Соху найчастіше застосовували селяни для оранки легких поліських ґрунтів. Досить важливу роль в господарстві відігравав й інший сільськогосподарський реманент: коси, серпи, ціпи, вила, граблі, лопати, заступи, сокири, ручні жорна тощо. Загалом же техніко-конструктивні характеристики українських аграрних знарядь праці були на рівні кращих аналогів знайдених археологами в Західній Європі. Зафіксована практично одночасна поява плуга як в Європі так і на українських землях (кінець X ст.), з подальшою класифікацією останнього як «український традиційний». Згодом на його базі формувались інші модифікації: степовий, карпатсько-гірський, поліський і волинський плуги⁷.

У литовську добу побутувала загалом досконала технологія обробітку ґрунту, яка в XIII–XIV ст. відзначалася багатством варіантів і складністю способів рільництва. Селяни майже повсюдно застосовували багатоступеневу оранку: весною для ярового клину, оранку чорного пару, обробіток стерні і толок під озими зернові й оранку на зяб. При багаторазовій оранці, як правило, комбінували поетапний

обробіток поля плугом і ралом, рідше плугом і сохою, а ще рідше всіма трьома знаряддями. Оброблені різними знаряддями поля мали свою назву. Так, поліські селяни називали «пахотою» поле, де пройшла соха, «оранкою» чи «ріллею» – оброблені плугом, а «ролянкою» – ралом.

У польових системах рільництва велике значення надавалося рекультивації ґрунту, шляхом поетапної зміни ділянок і почерговості сівозміни зернових культур і городини. Велику роль у цьому відіграло удобрення полів попелом, торфом та гноєм. Дбайливо угноєні ділянки давали селянам набагато більші врожаї, через що коштували вдвічі дорожче, ніж неугоєні.

Хоча загалом про практику удобрення полів в Україні ми можемо говорити вже в період Київської Русі, але про регулярне використання селянами добрив як агротехнічної системи можна твердити лише з XV ст., що було пов'язано з перемогою трипільля. Цікавими були селянські спостереження і щодо періодичності внесення добрив (передусім гною) та його кількості. На одну десятину ґрунту селяни Центральної України вивозили кілька десятків (аж до півсотні) возів гною, а карпатські українці на 1 морг – вносили 100 возів. Для городів це співвідношення було значно вищим і сягало кількох сотень возів. Селяни вважали, що належно угноєний супісок дає добру родючість до 6 років, сіропіщані ґрунти – до 4 років, а піщані – ще вдвічі менше⁸.

Через важливу продуктивну роль гною в середньовічній агрокультурі, досить актуальним в селянському господарстві був розвиток тваринництва. Причому стійлові забудови для утримання худоби в індивідуальних селянських господарствах фіксувалися вже Правдою Руською XI ст. й в XIII–XVI ст. вони набули подальшого розвитку. Хоча й у XVIII ст. в південних регіонах України лише третина селян мали хліви для тварин, друга третина – лише піддашся, а решта – жодних будівель для худоби. Крім того, селянське рільництво потребувало відповідних тяглових тварин. Головною тяговою силою при обробітку ґрунту в лісостепових регіонах України були воли. Крім того, значного поширення набувало використання коней, що значно оптимізувало й пришвидшувало обробіток землі. Зокрема, воли використовувалися на більш тяжких ґрунтах (чорноземних і глиняних), а коні – головним чином на супіщаних та дерново-підзолистих землях.

Набір сільськогосподарських культур був досить численним. Сюди входив цілий ряд зернових, бобових, технічних та садово-городніх культур. Особливого поширення набували озиме жито (основної озимої культури) та яровий овес. Жито становило понад 2/3 всіх посівів зернових. Це пояснювалося невибагливістю жита до погодних, ґрунтових та виробничих умов. Чималу питому вагу селянських посівних площ займала пшениця, причому в південноукраїнських господарствах переважала озима, а в північних – яра. Важливе місце відводилося вівсу та ячменю, які, приміром, гірські селяни Галичини у XV–XVI ст. вирощували за допомогою двопільля. Ще у XII ст. з'являється гречка, яка в подальші століття розширює свої ареали посіву й дає непогані врожаї в лісових поселеннях та на кислих ґрунтах. Полба та просо скорочуються до мінімуму у XIV–XV ст. Розширюються плантації бобових культур (горох, боби, чечевиця), ріпи та маку. Практично повсюдного поширення в селянських господарствах України набувають такі технічні культури, як льон і коноплі. Останні особливо були вибагливими до якості ґрунту та обро-

бітку. Спостерігається певна спеціалізація регіонів, де селяни вирощували хміль (Поділля, Волинь, частково Житомирщина і Чернігівщина), закладаючи спеціальні хмільники.

Загалом трипільна система землеробства дозволяла селянам вирощувати непогані на той час врожаї. Так, середня врожайність жита, пшениці та ячменю становила сам-5, сам-6, а урожайність вівса, гречки, проса та гороху була трохи нижчою. Така врожайність (незважаючи на часті посухи, нищення посівів сараною тощо) забезпечувала не лише внутрішні потреби господарств, а й рештки зернових широко використовувалися у тваринництві і йшли на ринок.

3-поміж городніх культур важлива роль належала капусти, яку вирощували як на городах, так і в низинних ділянках поблизу річок та озер. На селянських грядках вирощували огірки, моркву, буряки, редьку, щавель, петрушку, часник, цибулю (у тому числі й озиму), м'яту, пастернак тощо. В селянських садах росли яблуні, груші, вишні, сливи, куці смородини, малини, агрусу⁹.

Отже, основними галузями сільськогосподарського виробництва були землеробство і тваринництво, побічними – промисли з переробки зерна і продуктів тваринництва, бджільництво, рибальство та інші промисли, а також сільське ремесло. Подальша ж прогресивна еволюційна зміна систем рільництва в Україні привела до унормування просторової локації сільських поселень. А остаточна перемога трипільля та перенесення вказаної сівозміни на все нові регіони уніфікували розміри українського села та територіальні параметри сільських громад.

Локація сільських поселень. На час входження українських земель до складу ВКЛ і КП в Україні переважали сільські поселення з площею 0,5–1 га, тобто були малодвірними (переважно не більше 5 дворогосподарств). Тенденція зменшення площі селищ була досить стійкою й спостерігалася ще в період з IX по XIII ст. Імовірно, це можна розцінювати як підвищення господарської й економічної самостійності малих сімей у складі громади. Ця тенденція зберігалася і в XIV–XVI ст. Кількість селянських дворогосподарств, які становили українське середньовічне село, була незначною, що було виправдано з економічної точки зору. У XIV–XV ст. чимало сіл в Галицькій, Київській та Подільській землі складались або з одного дворища, яке включало кілька селянських сімей, або з 2–4 відокремлених дворогосподарств малих сімей. Причому в документах цього періоду, в яких згадуються сільські поселення, часто села називаються дворищами, і навпаки. І навіть на середину XVI ст., незважаючи на існування старих великих і розростання нових сіл, ще немало залишалось сільських поселень з невеликою кількістю дворів¹⁰.

Такі загалом досить незначні розміри українських сіл могли бути зумовлені місцевими природно-економічними умовами. Характерні для цих районів сірі й суглинисті ґрунти вимагали під час обробки або застосування підсічно-перелогової системи землеробства, або угноєння полів. В умовах ранньої появи польових систем рільництва підсіка й перелог залишалися переважно на віддалених від поселень ділянках у вигляді додатка до перших. З другого боку, розвиток тваринництва давав можливість розчищені раніше землі вводити до системи постійних полів, оскільки угноєння давало змогу ефективно використовувати їх протягом тривалого часу. Проте систематично угноювати можна було лише ділянки поблизу поселень, що найефективніше досягалось в малих селах. Багатодвірні села неминуче створювали

дальноземелля, а з цим і значні господарські труднощі з удобрюванням далеких полів. Селяни, яким не вистачало близьких полів, віддавали перевагу переселенням на нові місця, створюючи собі сприятливі економічні умови для зручного використання навколишніх земель і угідь. Створені у такий спосіб нові селища і дворища теж були малодвірними.

Підсічно-перелогова система рільництва вимагала великої кількості землі та економічно виправдовувала існування великосімейних колективів. Останні існували в Україні в литовсько-польський період у вигляді дворищ, являючи собою найпростішу форму кооперації робочої сили з сільському господарстві. Але з розвитком продуктивних сил і переходом до трипілля паралельно йшов процес розпаду великосімейних колективів. Під впливом дії наведених вище факторів, а також у зв'язку із захопленням частини волосних земель шляхтою волосна громада, що являла собою конгломерат як окремих дворищ, так і більш-менш згуртованих їх груп, поступово трансформувалася в громаду окремого села двох типів (подвірну і дольову). Остання виникала у випадках, коли виділені зі складу великої сім'ї малі сім'ї не відселялися на нове місце, а заводили окремі двори поряд в попередньому поселенні. В таких випадках селяни розділеного дворища намагались отримати однакові частини – «долі» – зі складу попереднього спільного господарства. З цією метою вони ділили між собою землі, які перебували у розпорядженні великої сім'ї до розділу. Під час такого поділу виникали дольові сільські громади¹¹.

Протягом XVI ст. на Волині і в Галичині дольові села складалися з «півдворищ». Хоча найчастіше дворище в господарському відношенні ділилося на жеребки. Останні згадувалися в дольових селах Київщини і Волині. З часом вказані частини (півдворища, жеребки і т. п.) поділялися ще на менші ділянки і створені таким шляхом сільські громади вже складалися винятково з малосімейних селянських димів.

У зв'язку з тим що кожний власник своєї майнової частки міг її вільно продати, то серед співвласників з'являлися сторонні особи. Тому з часом сільська громада співвласників-родичів перетворювалася на громаду співвласників-складників. Цей процес чітко прослідковується на документальних матеріалах Київщини XVI ст. Зокрема, у той період у с. Лелети з 6 димів, що становили сільську громаду, в чотирьох головами були селяни, які іменувалися Лелетовичами (імовірно, співвласники-родичі колишнього дворища, що розпалося на долі, нащадки засновника села), а інші два дими очолювали, відповідно, Давидович і Карпович. Останні, отримавши на території села тим чи іншим шляхом частку землі, були рівноправними членами громади.

Відмінним від означеного вище шляхом формування складних громад було також об'єднання груп селянських дворів в одне багатодвірне село. Утворену у такий спосіб громаду назвемо подвірною або подворищною. У цьому разі село набувало форми не концентрованих, а розкиданих поселень. До складу подвірних громад входили, як правило, не лише господарства, які вийшли з одного розділеного дворища, а й дими, що виділилися з різних дворищ. Так, у другій половині XVI ст. у Київському повіті с. Рокитне складалося з 8 димів/дворів вихідців з 3 дворищ (Куриловичі, Осташковичі, Сезюковичі); с. Горловщина – з 21 диму, в 14 з яких були вихідці з 4 дворищ (Мишковичі, Сачиничі, Вешнековечі, Самсоновичі), а решта – вихідці з інших дворищ. З часом під впливом різноманітних економічних

факторів у таких селах залишалося все менше однофамільних, тобто родинних димів. У XVI ст. в українських селах вже рідко зустрічалось в наявності 2–3 дими селян з однаковими прізвищами¹².

Подібний процес господарсько-територіальної еволюції волосної громади з подальшою її трансформацією в громаду села (дольового і подвірного типу), крім Волині й Наддніпрянщини, можна було спостерігати й на Прикарпатті.

2. Земельні відносини

Селянське та громадське землеволодіння. Територіально-економічною основою сільських громад були освоєні її членами орні землі й угіддя. Вона формувалася протягом тривалого часу і мала добре відомі межі. Особливо чітко такі кордони позначалися, коли селянські землі впритул наближалися до меж іншої громади або приватного власника.

Економічний комплекс сільської громади все більше ускладнювався. Із часом він вже включав не лише нові орні землі, а й різноманітні угіддя та господарські споруди. Зокрема, під 1499 р. у Володимирському повіті Волині описувалося «село Сомино... с землями пашными и с бортными, и с соколым гнездом, и з дубравами, и з лесеы, и з сеножатми, и з ставы, и з ставищи, и з озеры, и з реками, и з речками, и з бобровыми гоны, и з ловы, и з ловищи». А в 1567 р. на території с. Козлиничі Луцького повіту, крім традиційних угідь, згадувалися «млины и их вымелки», а також обширні території «з ловы звериными, пташымы и рыбными». В селах Чаруків, Серебич і Тоцлі того ж повіту в середині XVI ст. були угіддя «з млыны их вымелки, и з руды, и з реками, и з потоками, с криницами, и з зереманы и бобровыми гоны»¹³.

За майновою належністю переважна більшість угідь та частина оранки сільської громади перебували в її спільному володінні. Про це неодноразово згадують документальні матеріали. Зокрема, на Волині в 1528 р. Івану Подолянину було пожалувано три дворища в селі Підгайці, і поряд з цим йому надавалося право, яке мали всі члени сільської громади: «в гай липовый и в дуброву волный ему въезд по дрова, как жо и подданным господарским, и в дуброве и на болоте, што прикопаеть поля и протеребит сеножать, тое супокойное держати маеть»¹⁴. Значна кількість спільних угідь села документально зафіксована також у Північній Київщині. В процесі формування території селянської громади та встановлення її меж траплялося так, що в межах земель одного села мали свої володіння (вступи/в'їзди) члени інших сусідніх громад.

Моделі громадського землекористування теж були різноманітними. В одних випадках спільна альменда відводилася для виконання загальних селянських повинностей, для задоволення спільних потреб села, частина здавалася в оренду, а решта слугувала фондом розширення індивідуальних селянських господарств.

Спільно оброблювані землі громади існували майже в кожному селі. Починаючи ще з Правди Руської, джерела повідомляють про оброк і «корм», які селяни давали намісникам, їх тивунам та іншим князівським слугам. Подібні податки існували і в XVI ст. Траплялося, що одне селянське господарство громада виділяла для роботи лише на спільних землях і виконання загальних повинностей, а решта дворів брали на себе податки такого господарства¹⁵.

Представники громадського самоврядування повсякчас регулювали не лише використання загальних володінь села, а й землекористування дворовими наділами. У ході регіонального поширення трипільля та в зв'язку зі скороченням площі пасовищ у громадах встановлювалася примусова сівозміна, особливо в дольових селах. Для випасу худоби селяни використовували ті ділянки оранки, з яких уже був зібраний урожай. У зв'язку з цим кожне з трьох полів поділялося на полоси або долі, які, щоб уникнути потрав, необхідно було одночасно зорати, засіяти, обгородити і згодом зібрати урожай. Це змушувало селян у межах одного поля висівати однорідну культуру з тим, щоб синхронізувати періодичність польових робіт¹⁶.

Найбільша питома частка орних земель на території сільської громади перебувала в індивідуальному володінні дворогосподарств. Селяни зазвичай отримували свої землі, а часто й угіддя від батьків, а потім передавали їх у спадок дітям. Такі землі в документах іменуються «отчизны», «дедизны», «отчизны прадедични». Проте, хоч би як сильно було розвинуто успадкування земельних володінь, воно також підпорядковувалось і принципам трудового права й займанщини. Економічне право селянського двору на володіння орними землями, сінокосами й іншими сільськогосподарськими угіддями базувалося на трудовому принципі. Та й у цілому землеволодіння громад волості чи села опиралося на цей же принцип. Окремі селянські сім'ї і громади в цілому претендували лише на ті землі, до яких була прикладена їхня праця або праця батьків, дідів і прадідів. І навіть якщо господарі, які зробили такі розробки, не постійно (або взагалі) не користувалися ділянкою певний час, то все ж таки ці землі вважалися володінням громади і все село обстоювало їх від захоплення іншими людьми. А своє переважаюче право володіння «уходом» громада доводила першістю розробки цілини. Цікаво, що і в найм вона здавала не цілинні ділянки, а запустілі двори, покинуті орні землі, пасовища й інші угіддя, часто разом з будівлями, які там збереглися. Тому в документальних матеріалах нерідко зустрічаються ситуації, коли на території сільської громади ділянка землі має одну назву, а ім'я теперішнього господаря, що на ній працює, зовсім інше. Нові господарі землі ставали повноправними (економічно й соціально) членами громади і нарівні з іншими відбували спільні повинності¹⁷.

Отже, сільська громада України в досліджуваний період мала в загальному користуванні не лише різного роду угіддя, а й право розпоряджатися ще не розробленими цілинними ділянками. В її володіння, як правило, переходили всі залишені селянами розроблені землі. Громада села на свій розсуд могла спільно обробляти такі землі або здавати в оренду окремим особам на тих чи інших умовах. Кошти, виручені за користування такими землями, надходили в касу громади і могли використовуватися на виплату податків та інші спільні економічні потреби.

Попри встановлені обмеження з боку сільської громади щодо користування індивідуальними наділами, окремі селяни все ж намагалися розпоряджатися ними на свій розсуд. Тому зустрічається чимало документів про купівлю-продаж селянських наділів. Продавати й віддавати в заставу наділи, на яких селяни вели своє господарство, їх змушували різноманітні мотиви. Зазвичай продаж і застава землі були ознакою розорення. Але селяни не лише продавали, а й купували землю. Це значить, що серед них були й такі, які мали надлишкові кошти та трудові ресурси, щоб її обробляти. Тому серед причин, які породжували дані процеси, слід відмітити все зростаючу в досліджуваний період економічну неоднорідність господарств

членів громади. Одні селяни розорювались, а інші ставали багатшими й діставали можливість розширювати господарство. Для цього їм необхідні були нові ділянки землі. Крім того, у зв'язку з подальшим поширенням трипільля і відмиранням перелогу паралельно йшов процес розпаду великосімейних селянських господарств. Виділені зі складу дворощ нові сім'ї, які засновували нові господарства, не завжди могли задовольнитися тими землями, які були розорані ще до розділу великої сім'ї. Тому вони або розробляли «новину», або купляли вже розчищені й розорані ділянки.

Загалом реальних правових обмежень, які б гальмували рух селянської землі до початку XVI ст., було небагато. Насамперед контроль за цими процесами проводила сільська громада. Але він зводився лише до того, щоб індивідуальний аллод попереднього власника займав рівноцінний господар, здатний відбувати всі належні повинності (як індивідуальні, так і спільні). Особа ж покупця особливого інтересу не викликала. Щоправда, поміж претендентів перевага віддавалася односельцям перед чужинцями. Урядовці на місцях теж були зацікавлені лише в своєчасному отриманні від громади всіх належних повинностей, а внутрішньому перерозподілу землі великого значення не надавалося. Шляхта лише контролювали те, щоб окремі ділянки землі не змінили загальної юрисдикції і не перейшли до інших власників. Усе це пояснювалося тим, що власне дворове господарство окремих феодалів та й верховних правителів ВКЛ у XIV–XV ст. не набуло в Україні значного поширення. Та й велося воно головним чином з метою забезпечення незначних місцевих потреб кожного конкретного помістя в натуральних продуктах, оскільки в XV ст. набувала все більшого розвитку грошова рента із селянських господарств. Нерозвиненість феодального господарства в Україні XIV–XV ст. зумовлювалася практичною відсутністю попиту на хліб на внутрішньому ринку. Це значною мірою пояснювалося тим, що переважна більшість населення міст у цей період біла задіяна у сільсько-господарському виробництві¹⁸.

Водночас в литовський період дуже слабким був попит на хліб і на міжнародному ринку. Хоча в процесі розвитку та вдосконалення техніки і зростання продуктивності сільського господарства й ремесла відбувалося неухильне збільшення обсягу виробництва в Україні продуктів харчування та ремісничих виробів. Міські жителі все більше відходили від сільськогосподарських занять й зосереджувалися на власне міській економіці, що значно збільшувало попит на хліб, особливо в великих та середніх містах. З другого боку, значне збільшення урожайності полів завдяки значного поширення трипільля привели до все зростаючої торгівлі хлібом на внутрішньому ринку. Остання відзначалася не лише місцевим продажем збіжжя у волосних, повітових і воєводських центрах, а й регіональним обміном. Зокрема, в документальних матеріалах зазначається, що зерно з Волині вивозили на Наддніпрянщину. Аналогічно зростала торгівля хлібом як у деяких країнах Центральної та Західної Європи, так і в Росії, Білорусії, Польщі, Литві. Все зростаючий західноєвропейський попит міст на хліб в XVI ст. значною мірою задовольнявся поставками зі Східної Європи. З-поміж яких Україна, як свідчать новітні дослідження, відігравали значну роль у постачанні хліба (поряд з іншою продукцією) в Західну Європу. Оскільки попередні дослідники, які дещо применшували експортні можливості Волині і Наддніпрянщини, не враховували того фактора, що відомий в Європі «польський» експорт включав значно більшу частину української продук-

ції (ніж вважали до цього), яка вивозилась через Польщу. Роль основних артерій торгівлі зерном з польськими містами і Західною Європою відігравали Західний Буг та Вісла, а також м. Гданськ¹⁹.

Землеволодіння шляхти. У досліджуваний період в Україні значного розвитку набули земельні володіння великої знаті, значну частину якої становили автохтонні спадкоємці давньоруських можновладців та церкви, а також прийшли іноетнічні землевласники (поляки, литовці, угорці тощо). Причому значних параметрів досягло не лише князівське, а й боярське землеволодіння, яке набуло стабільного розвитку ще в давньоруський період. Основним джерелом розширення помісної системи в Україні в цей період виступали державні надання вільних та освоєних селянами земель, а також насильне заволодіння селянськими громадськими землями. Верховні правителі ВКЛ і КП щедро жалували в умовне держання та спадкове володіння своїй знаті не лише незначні дворища/хутори, селища й приселки, а й комплекси поселень і цілі волості. Тому є чимало підтверджень у документальних матеріалах передусім галицьких і волинських земель. Саме так було пожалуване у приватне володіння пана Волчка село Новосільці в Терехівській волості (1393 р.), в 1408 р. Ягайло надав своєму слугі Й.Бедуну чималі володіння у «волості Перемишльській». У 1414 р. Вітовт своєю грамотою пожалував пану Бедриху подільські поселення «у Смотрицькій волості», осумувавши останні в «60 кіп подільських напівгрошів». Що свідчило про своєрідне умовне володіння/заклад, яке, щоб повернути назад великий князь мав сплатити вказану суму. На початку 30-х рр. XV ст. великий князь Свидригайло провів пожалування А.Вологовичу на села в Луцькому та Кременецькому повітах Волині тощо.

Отриманими пожалуваннями українська польська та литовська знать володіла переважно в двох формах – умовного (тимчасового) й постійного держання. Тимчасове землеволодіння передбачало володіння селом доти, допоки виконувалася відповідна служба на користь сюзерена (верховного правителя), а друга означала остаточний перехід пожалуваних володінь у постійну спадкову власність шляхти. Як свідчать документальні джерела, протягом XIV–XV ст. переважали умовні пожалування, тобто на розсуд великокнязівської влади без зазначення конкретних умов і термінів. Хоча окремі джерела зафіксували й безумовні пожалування, які фактично передавали землю в приватні руки на віки²⁰.

Стійкою тенденцією тих можновладців, які набували земель на певних умовах своєї служби сюзерену, було прагнення повторного їх підтвердження у кожного верховного правителя. Останні ж, намагаючись заручитися підтримкою місцевих еліт, йшли назустріч подібним проханням і видавали такі підтверджувальні привілеї, а також провадили нові пожалування. Це виснажувало великокнязівський/королівський домен, а тому верховні правителі ВКЛ і КП уже на рубежі XV–XVI ст. все більше зосереджуються на підтверджувально-фіксаційних наданнях. У подальшому така земельна стратегія – яка була досить чітко зафіксована вже в грамотах Казимира IV Ягеллончика (1440–1492), Олександра Казимировича (1492–1506) і Сигізмунда I (1506–1548) – призвела до концентрації цілих земельних масивів у руках спадкоємців відомих на той час родин землевласників²¹. Як це, приміром, було в Руському воєводстві Галичини, де півсотні шляхетських і магнатських родин тримали у своїх руках близько півтори тисячі поселень (у тому числі й міст). Подібна характеристика стосувалась і Волині, де численні села й містечка належали

знатним волинським князям (Вишневецьким, Гольшанським, Заславським, Збарзьким, Корецьким, Курцевичам, Сангушкам, Четвертенським, Чорторийським, Острозьким та ін.). І хоча найвища князівська верства Волині сягала в соціальній структурі лише 13% і включала переважно близько 500 великих родів, але останній належало 2/3 від усіх шляхетських володінь (тобто близько 23 тис. дворогосподарств посполитих). А от значно переважаючій верстві зем'ян (становила близько 87% від усієї шляхти) належала лише третина селянських дворогосподарств. Щоправда, у подальшому відсоток володінь волинських князів дещо зменшився (до 56%) за рахунок зростання зем'янського землеволодіння, але абсолютні параметри володінь князів зросли до понад 60 тис. селянських дворів.

З-поміж інших регіонів України значні земельні надбання набули князі, магнати й шляхта на Подніпров'ї – Глинські, Верейські, Домонти, Друцькі, Долголатовичі, Заславські, Пронські, Рожановські, Ружинські, Сенські, Капусти, Немиричі, Проскури, Полозовичі, Полубенські, Юрші; на Брацлавщині – Четвертенські, Химські, Вишневецькі; на Чернігівщині – Воротинські, Можайські, Новосільські, Рильські, Стародубські та ін.²²

Незважаючи на існування в Україні значних магнатських володінь, все ж головним у земельній політиці великокнязівської влади була підтримка та зміцнення середніх і дрібних землевласників (бояр і зем'ян). Причому землі останнім надавалися в основному на умовах їхньої служби своєму сюзерену, що неодноразово зазначалося у великокнязівських/королівських привілеях у першій половині XVI ст. А тому переважна більшість шляхетського стану докладала чималих зусиль, щоб змінити невизначену й хитку формулу «до волі и ласки» сюзерена більш чіткими умовами (у довічне володіння самого васала, васала і його дітей або ж трьом поколінням того чи іншого роду). Тому в процесі отримання земельних володінь простежувалася загальна тенденція до перетворення умовного феодального землеволодіння (особливо боярського) в повне безумовне (на вічність)²³.

Наступною віхою в еволюції шляхетського землеволодіння стало судово-адміністративне реформування 60-х рр. XVI ст. та ухвалення Другого Статуту ВКЛ у 1566 р., коли загалом було знято обмеження на торгівлю землею. Оскільки попереднім Статутом 1529 р. великокнязівська влада дозволяла шляхтичу відчужувати тільки 1/3 своїх маєтностей, а решту дозволялося лише передавати в заставу. Попервах, на стадії підготовки Статуту 1566 р., вказана правова норма ще зберігалася. Хоча згодом шляхта таки добилася прийняття Берестейських поправок, що відмінили будь-які обмеження щодо операцій зі шляхетською земельною власністю, що в подальшому призвело не лише до зміцнення шляхетського землеволодіння, а й до значного перерозподілу земельної власності української шляхти²⁴. Після Люблінської унії 1569 р., із переходом належних колись ВКЛ земель до Корони Польської, в останніх досить помітно зростає роль польського елемента в землеволодінні, який відчутно посунув місцеву шляхту на Волині, Київщині та Брацлавщині. Загальні параметри володінь іноетнічних власників напередодні Національно-визвольної війни середини XVII ст., на думку фахівців, сягали близько чверті від усього шляхетського землеволодіння вказаних українських земель. Особливо помітними були земельні здобутки Замоїських, Любомирських, Собеських, Фірлеїв, Даниловичів, Лещинських, Радзивілів, Красенських, Бжозовських, Лащів, Суходольських, Калиновських, Потоцьких, Сенявських, Струсів, Хмелецьких та ін.²⁵

Міське землеволодіння. Аграрний аспект був досить помітним і у функціонуванні міської економіки України в досліджуваній період, що було властиве й європейським містам. Хоча економічні умови для землеробських занять українських городян були різними і часто не завжди сприятливими. Причому в феодальних містах і містечках їхні власники зазвичай намагалися сприяти аграрним заняттям городян (що зміцнювало міську економіку). Хоча у великокнязівських міських центрах навколومیське землеробство зустрічало спротив місцевої шляхти, бо це зачіпало її земельні інтереси, через що в джерелах неодноразовими були скарги міських жителів (Києва, Луцька, Володимира та інших значних міст), що вони втратили свої землі через сваволю місцевих урядників та шляхти²⁶.

У той час як якісних орних земель поблизу українських міст було обмаль (це меншою мірою стосувалося південно-східного порубіжжя), то наявність різноманітних угідь компенсувала цю нестачу і чимало городян активно займалися ухощуванням і промислами.

Помітного розвитку набуло міське землеволодіння у середніх і малих містах/містечках Волинського воєводства, де до 50% і більше городян займалося рільництвом і мали орні поля, значні городи та навіть засновували фільваркові господарства. Зокрема, поблизу Старого Костянтинова (611 дворів) на початку XVII ст. джерела згадували близько 90 міщанських фільварків. А заможні старокостянтинівці володіли кількома навколومیськими хуторами із десятками гектарів землі. В цілому за підрахунками фахівців у другій половині XVI ст. жителям 18 міст і містечок Луцького повіту належало 435 сільськогосподарських ланів землі, міщанам 12 міст Володимирського повіту – 172 лани, а городянам 9 міст Кременецького повіту – 212 ланів. Водночас городяни 23 подільських міст оброблювали 600 ланів землі.

Хоча у великих містах України аграрні заняття жителів не мали такого розвитку. Так, більшість киян не володіла приміською землею і тільки 13% міщан мали городи. А от у значному на той час волинському місті Кременці (700 будинків) тією чи іншою мірою землею володіла більша половина городян, а 20% із них займалися рільництвом. Особливо економічно міцними були представники міської верхівки та урядовці (передусім у Києві), які накопичували в своїх руках значні земельні багатства включно із залежними селянами. Представники міських рад нарівні зі шляхтою формально-юридично мали повне право на землеволодіння й активно цим користалися, прибираючи до своїх рук навіть прилеглі шляхетські землі. Зокрема, київський урядовець В.Ходика у другій половині XVI ст. був власником одинадцяти сіл, двох містечок та ще чотири села тримав у заставі. І таких прикладів своєї міської феодалізації було чимало²⁷.

Церковне землеволодіння. Важливим фактором економічного розвитку українських земель у досліджуваній період було розширення монастирського й церковного землеволодіння. Відомі земельні пожалування на користь церкви із самого початку XIV ст., коли галицький князь Лев Данилович надав на храм Успіння в Галичі землю й окремі села. А в 1375 р. удільний князь Олександр Коріатович пожалував домініканському монастирю у подільському Смотричі село Ходоркове зі всіма землями. Хоча більш предметно можна говорити про розвиток церковного землеволодіння починаючи з другої половини XV ст., коли розширювалися володіння ставропігійальних Києво-Печерського, Пустинно-Микільського та Михайлівсько-

го Золотоверхого монастирів. Саме в цей період до Києво-Печерського монастиря відійшли остерські землі, окремі поселення Глуської волості, села Киселевичі, Осове та ін. А в XVI ст. Києво-Печерська обитель уже володіла щонайменше 40 селами Київського, Любецького, Остерського та Чорнобильського повітів²⁸. Наявні фрагментарні свідчення фіксують також зростання володінь Пустинно-Микільського монастиря, який дістав грамоту Казимира IV Ягеллончика (1440–1492) на селище Княжичі, надання Олександра Казимировича (1492–1506) на землі на ріках Борщовці та Дарниці, а згодом на село Гридкове та половину Шепелич на Прип'яті, на землю Полукнязівську за Дніпром тощо. На початку XVI ст. серед володінь цієї обители згадувалися також землі в Олевській волості, а пізніше ще понад 30 українських сіл²⁹.

Аналогічно зростала економічна земельна могутність Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Межигірського, Красносільського Спаського та інших українських монастирів.

Основним джерелом зростання й розвитку церковного землеволодіння виступали приватні пожалування значних шляхетських родин, а також активна господарська діяльність церкви, яка скуповувала суміжні землі та угіддя. У такий спосіб формувалися цілісні церковні земельні латифундії, які були досить ефективними в управлінні з боку монастирів і митрополичих кафедр.

Сприятливою для економіки церковного господарства була й земельна політика правителів Великого князівства Литовського, спрямована на підтримку нових землевласників (за рахунок державних земельних пожалувань), щоб ослабити могутність місцевих удільних князів України та здобути авторитет у місцевого духовенства.

Значними у досліджуваній період були волинські церковні володіння, де згадувалось у документах майже сім десятків належних монастирям і церковним установам сільських поселень. Крім того, значним місцевим єпископіям (Луцько-Острозькій і Володимиро-Берестейській) також належало понад 60 українських сіл. А на Київщині джерела зафіксували щонайменше 80 монастирських сіл і кілька десятків поселень належних Київській митрополії. Водночас в досліджуваній період також зростало землеволодіння католицьких церковних установ, про що свідчили відомості джерел ще з часів правління великого князя литовського Вітовта. А після Люблінської унії 1569 р. означені процеси набули ще більшого розмаху.

Подібною була земельна політика щодо церкви і на підвладних Угорщині та Молдавії українських землях Закарпаття та Північної Буковини. Зокрема, на території останньої протягом XV–XVI ст. у володіння місцевих єпископій і монастирів перейшло майже дві сотні буковинських сіл³⁰.

3. Аграрна реформа середини XVI ст.

Протягом першої половини XVI ст. традиційний економічний уклад середньовічної України поволі зазнавав помітних змін внаслідок втілення як регіональних, так і загальнодержавних реформаторських проектів. Основною метою аграрної політики правителів Великого князівства Литовського було примноження державної казни за рахунок підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. На основі ретельного обліку великокнязівської, шляхетської та селянської землі

передбачалося підвищення продуктивності фільваркових (а там, де не було останніх, – їх створення) і селянських господарств з метою збільшення насамперед виробництва тваринного збіжжя. Для цього великокнязівська влада прагнула усунути всі перешкоди, які зберігалися в структурі фільваркових і селянських земель (дальноземелля, хаотичність полів тощо) та створити умови для остаточного переходу вказаних господарств до застосування досконаліших землеробських систем. Необхідним ставав і більш рівномірний перерозподіл землі згідно з виробничими можливостями кожного окремого дворогосподарства та встановлення адекватної економічній спроможності останніх (однорідних у різних регіонах) податків і повинностей³¹.

Апробація теоретичних положень аграрної реформи відбувалася поетапно й включала вироблення низки великокнязівських юридичних актів. Перші спроби регулювання економічного життя в цьому контексті належать до середини другого десятиліття XVI ст. Зокрема, вже устава 1514 р. передбачала збільшення прибутковості великокнязівських дворів за рахунок розширення дворової ріллі, яку зобов'язані були обробляти тяглі селяни. Уставна грамота 1529 р., адресована державцям і урядникам волостей, загалом повторила положення уставу 1514 р. та передбачила розширення дворової ріллі через залучення невільних категорій сільської людності (челяді), а переважну більшість селян передбачалось перевести на оброчні виплати та толоки й шарварки у великокнязівських господарствах³².

Наступним правовим актом реформи можна вважати уставу 1547 р., видану старостам, державцям і урядникам замків, дворів та держав ВКЛ. Цей документ вже враховував досвід реформ попередніх грамот, а тому обмежив використання челяді в дворовій оранці, оскільки невільні категорії сільської людності вимагали для цього чималих коштів. Акценти було зміщено в бік широкого використання тяглових категорій селян, яким рекомендувалося роздавати пустки. Було також здійснено спробу реформування фіскальної системи. Зокрема, оподаткування сільських дворів передбачалося проводити згідно з кількістю та якості земельних наділів. У цілому устава 1547 р. апробувала чимало оптимальних положень, які знайшли розвиток у подальших правових актах³³.

Найдетальніше заходи аграрної реформи були розроблені в прийнятій у ВКЛ 1 квітня 1557 р. загальнодержавній *«Уставі на волоки»* й у наступних поправках до неї (від 20 жовтня 1557 р., 20 травня, 20 червня, 20 жовтня 1558 р.). Вони передбачали використання поряд з сільською челяддю й волосних селян для роботи (вводилася дводенна панщина) у фільварках, які повсюдно мали створюватися на родючих ґрунтах. Челядь осаджували на невеликі земельні наділи (згодом їх іменували городниками) з фіксованою одноденною панщиною³⁴. *«Устава»* передбачала перемірювання землі уніфікованими земельними одиницями – волоками з відповідним оподаткуванням за кадастром. Трипілля ставало основною землеробською системою, змінювалася просторова локація селянських поселень, регламентувалась діяльність місцевої сільської адміністрації.

Незважаючи на те що основні ідеї реформування земельних відносин фіксувалися правовими актами XVI ст., все ж перші практичні спроби волочного обмірювання земель на терені ВКЛ належать до XIV–XV ст. Саме на волоках осідали німецькі та польські селяни, які в цей період колонізували Підляшшя. Принесена

самими переселенцями така земельна міра могла бути симбіозом польського лану і хелминської волоки. Переваги стандартних земельних одиниць швидко стали очевидними, а тому великокнязівська влада й шляхта поширили волочну модель серед місцевих селян та завели в своїх помістях. Значного розмаху набула реорганізація економічного укладу в помістях королеви Бони (Гродненщина, Пінщина, Підляшшя та ін.). З її реформаторськими кроками в 50-х рр. XVI ст. пов'язують перші відомості про волочну систему на українських землях (люстрація належного королеві Кременецького староства у 1563 р. згадувала десь півтора десятка перемірних волоками поселень). Крім того, ще задовго до «Уставів» 1557 р. за принципом волочної поміри були реорганізовані землі в селах Руського воєводства (за винятком Снятинського, Коломийського, Галицького, Терехівського, Рогатинського староств), де запроваджувалися інші уніфіковані стандарти – франконські лани³⁵.

У подальшому протягом другої половини XVI ст., як свідчать актові матеріали, волочна поміра торкнулась селян майже 50 сіл Ковельського, Ратненського й Любомльського староств, а також окремих поселень Луцького та Володимирського повітів Волині.

Втілювали в життя основні положення аграрної реформи великокнязівські ревізори, які зобов'язані були переміряти всі великокнязівські та селянські землі. Жителі волості та кожного окремого села через місцеву адміністрацію й громадське самоуправління сповіщались про час і місце землевпорядкування. Роботи розпочиналися зі встановлення старих меж села, а потім усі наявні землі зводилися в одне ціле, через ліквідацію хаотичності полів (шахівниці), і наново обмірювалися. Орні землі селян, у тому числі індивідуальні аллоди та спільна громадська альменда, розділялися на три рівновеликі ділянки. Натомість окреме селянське господарство отримувало уніфікований наділ у кожному з трьох полів. Сума таких наділів становила одну волоку землі. І хоча цим ліквідовувалася безсистемність полів і пов'язані з цим незручності, але й зникало історично сформоване селянське землеволодіння та право вільного розпорядження землею. Бо під поміру потрапляли всі наділи незалежно від того, хто і яким чином їх придбав. Та й новоотримані волоки за своїми розмірами помітно поступалися дореформним селянським дворищам. Натомість на експропрійованих у селян землях, а це були переважно якісні ґрунти, створювалися фільваркові господарства.

У зв'язку з цим ставлення селянства України до заходів аграрної реформи та волочної поміри своїх земель було негативним. Заворушення на селі та виступи проти її проведення фіксувалися протягом всієї другої половини XVI ст. Навіть у тих регіонах України, де все ж урядовцям вдалося провести волочну поміру, селяни ще довго не приймали волок, не переселялися у нововиміряні селища, а то й просто тікали з помірних місць. Зокрема, в 90-х рр. XVI ст. у кількох десятках сіл Ковельського староства пусті волоки становили близько 20% від їх загальної кількості³⁶.

У ході проведення аграрної реформи значної трансформації зазнала просторова локація сільських поселень України. У тих регіонах, яких торкнулась волочна поміра, на зміну розкиданих маломірних селищ-дворищ з черезсмужжям їхніх ґрунтів приходили багатодвірні села зі впорядкованою забудовою. Зокрема, на Волині ревізори чітко дотримувалися положень «Уставів» 1557 р. Тому в середньому

(із трьох) полі вони відводили додатково кілька прутів* (8–9) землі, де вибивалася вулиця. Селянські хати ставилися вздовж вулиці в один ряд. Навпроти них через дорогу розміщувалися господарські будівлі, що пояснювалося протипожежною безпекою. Хоча в певних випадках житлові будівлі селян ставилися по обидва боки вулиці, а господарські прибудови розміщувалися в глибині наділу, за будинком. Інколи, щоправда, ревізори не наважувалися ламати старі села і залишали їх попередній (хоча й хаотичний) устрій (Берестейщина, Кременеччина)³⁷.

У ході реформування експропрійованих селянських наділів окреме селянське господарство отримувало землю в кожному з трьох полів, що в сумі дорівнювало 1 волоці. В переважній більшості реформованих литовських та білоруських земель ВКЛ волока становила 33 морги**, тобто в кожному полі по 10 моргів та ще 3 під садибу. Або ж селянин отримував по 11 моргів у трьох полях. Але існували й певні регіональні відмінності. Зокрема, на заході ВКЛ у Жемайтії волока дорівнювала 30 моргам. У переважній же більшості розмірних українських сіл Кременецького староства на Волині волока становила в сумі 36 моргів землі, а в окремих випадках і понад 50 моргів. Пояснення цьому крилося не в особливому ставленні ревізорів до волинських селян, а в якості місцевого ґрунту. Тут останній був переважно визначений як середньої якості та поганий («подлый»). «Устава» так співвідносила волоки різної якості: передбачалось за 1 волоку доброї землі давати 1,5 середньої або 3 волоки поганої, а за 1 волоку середньої давати 2 волоки поганої³⁸.

Крім індивідуальних наділів, усім жителям села на загал відводилися додаткові орні волоки загального користування (застінки). Кількість таких земель на одне село була в межах від 1 до 6, а їхні розміри сягали від 20 моргів до 21 волоки. Також селянам виділялися різноманітні угіддя: лісові, річкові, озерні й сіножаті. Розміри сінокосів у волинських селах коливалися від кількох до десятків волок, що свідчить про значний відсоток громадського землеволодіння, яке загалом у структурі всіх земель окремого села коливалось в середньому від 30 до 70%. Щоправда, після реформи за землі спільного вжитку вже встановлювалися чіткі податки, але в XVI ст. не обкладалися податками від 50 до 70% громадського землеволодіння реформованих сіл України³⁹.

Протягом XVI ст. на українських землях спостерігалось неухильне збільшення норм феодалної ренти. В міру розширення фільваркового господарства значних розмірів набувала відробіткова рента, зберігалась натуральна та одночасно зростала грошова. Особливо вказана тенденція була помітною в тих регіонах України, яких торкнулась аграрна реформа. В реформованих селах Волині незаперечним фактом стає абсолютне зростання норм ренти (особливо відробіткової і грошової), оскільки стандартні селянські волоки, які підлягали оподаткуванню, за своїми розмірами поступалися попереднім «дворищам» і «службам». В реформованих селах Кременецького повіту Волині селяни перебували винятково на грошовому чиншу. Тому сума виплат від кожного селянського господарства включала податок за 1 індивідуальну волоку орної землі та частку за користування громадським вигоном і сіножаттям. Оскільки, переважна більшість вказаних сіл мала волоки на ґрунті

* Прут землі дорівнював 7,5х75 ліктів (близько 241,3 кв. м). Лікоть – міра довжини: від 30 до 70 см.

** Морг дорівнював 30 прутам землі (близько 0,7 га).

середньої якості, з яких за тарифом сплачували по 40 грошей (з волоки), то загальна сума чиншу з одного господарства в кожному випадку залежала від кількості дворів та розмірів угідь і коливалася від 43 до 60 грошей. У селах із поганим ґрунтом, де за власні волоки селяни сплачували лише 30 грошей, загальний чинш з окремого селянського двору коливався від 31 до 49 грошей⁴⁰.

У структурі українського селянства XVI ст. винятково чиншових селян було небагато. Та й сама «Устава» 1557 р. передбачала існування на реформованих землях усіх трьох видів ренти, у тому числі відробіткова повинна була становити два дні на тиждень. Причому для обслуговування кожного шляхетського фільварку чи великокнязівського двору відводилося не менше 7 селянських господарств. Тому для реформованих сіл типовими були свідчення документальних матеріалів, що селяни «чинш платят и робят ведле повинности», тобто виконують комбіновані грошові, відробіткові й натуральні повинності та податки. Як, приміром, селяни Сеневки Володимирського повіту Волині повинні були «в каждый рок давати цыншу с каждое волоки оселое по золотому полскому*, по две мацы овса, по двое кур, по гусяти, по 12 яец, а подвода и работа водле повинности их»⁴¹.

Відробіткова рента в цей період переважала в тих селах, які розташовувалися поблизу замків, великокнязівських дворів та фільварків. Норма останньої, щоправда, перевищувала рекомендовані «Уставою» два дні на тиждень і сягала 3–4 днів. Цікаво, що «Устава» чітко регламентувала й порядок відробітків: «становитися к работе поданным як солнце всходит, а сойти з работы як солнцу заходити»⁴². Однак твердити, що відробіткова рента стала основною в реформованих селах Волині, немає достатніх підстав.

Важливо зазначити й різноманітні заохочувальні заходи з боку представників великокнязівського уряду та приватних власників, щодо зменшення податкового тиску на селянство. Для заохочення селян поселятися в нововиміряних поселеннях й освоєння волочних наділів було встановлено пільги для перших поселенців. Останні повністю звільнялися від виконання будь-яких повинностей або сплачували незначні, фактично символічні, податки. Залежно від складності умов господарювання «Устава» 1557 р. передбачала різні терміни пільг. Коли селянин оселявся на «волоки пустые, альбо не приняты и розробленные», то мав пільговий термін: «до лет двух, альбо трех». За складніших умов передбачалося, що «вольности мает давати уряд на пять, альбо шесть лет, аж и до десяти». В повсякденному селянському житті українських селян десятилітній пільговий термін був не таким уже й рідкісним явищем, а в с. Пулин на Житомирщині навіть згадувалось, що місцевий шляхтич казав «волю закликати на 20 лет»⁴³. Із завершенням пільгових термінів селяни зобов'язувалися в повному обсязі виконувати рентні платежі, з-поміж яких один був основним та кілька допоміжних. Коли село перебувало переважно на чинші, то останній доповнювався сезонними толоками на користь фільварку та незначним натуральним оброком. У поселеннях же, де переважала відробіткова рента, остання супроводжувалася невеликими грошовими та натуральними податками⁴⁴.

У ході аграрної реформи певною мірою змінювалося становище сільських урядів, очолюваних сільськими старостами, які в документах іменувалися отама-

* Золотий польський дорівнював 30 грошам польським (24 грошам литовським).

нами, старцями, тивунами, десятниками. Мірою посилення залежності сільських громад від великокнязівської влади та шляхти останні все більше підкоряли собі й сільську адміністрацію, яка дедалі частіше набувала дуалістичного характеру. З одного боку, сільські старости по-старому обстоювали інтереси своєї громади, а з другого – набували рис посадових осіб нижчої ланки великокнязівського адміністративного апарату з функціями контролю і примусу щодо односельців. Юридичне оформлення вказаних процесів знайшло своє відображення в «Уставі» 1557 р., а саме в положенні про інститут сільських вїтїв. Останніх призначали на головування сільськими урядами великокнязівські ревізори за формальної згоди місцевих громад. Вїтї мусили слідкувати за порядком на території села, вирішувати незначні селянські конфлікти, поправляти спірні межі земель, допомагати односельцям при веденні справ у судах⁴⁵.

З метою заохочення до виконання своїх обов'язків сільських старост звільняли від оподаткування. Це було своєрідною формою оплати праці керівників села, але водночас робило їх більш залежними від державних урядовців ВКЛ. Хоча «Устава» передбачала, що «на селах войтове мають мети по одной волоце вольной», але в українських реаліях вїтї тримали й по дві безподаткові волоки землі⁴⁶.

У процесі реформування сільських урядів «Устава» передбачала також створення вїтївств як фактично нових адміністративно-територіальних осередків. До складу останніх мало входити не менше ста волок, а це означало, що вїт часто ставав керівником не одного, а кількох сусідніх сіл. Зокрема, на Волині згідно з люстрацією Кременця 1563 р. у 13 селах із загальною кількістю волок – 623 було створено 5 вїтївств, тобто в середньому на одного вїтїта припадало 2–3 села і близько 125 волок. Пізніші поправки до реформи збільшували розміри вїтївств до 300–400 волок. З входженням до складу вїтївств села продовжували зберігати свої виборні сільські уряди⁴⁷.

Регламентувати та обмежити владу сільських старост у реформованих регіонах України покликані були також уряди лавників. До кола їхніх повноважень входило «шкод межі подданных в испасек [потравах посівів] и в иных речех оглядати», тобто освідчення й фіксація правопорушень. На відміну від вїтїта, лавники не звільнялись від оподаткування за користування волочними наділами. Проте за неправдиві свідчення лавника могли суворо покарати «яко кривоприсяжца – горлом [на смерть]»⁴⁸.

Зростання залежності керівництва селянських урядів від державних урядників в українських селах і пільгове користування землею вїтїв призводили до зростання економічної нерівності в селянському середовищі та до соціального розшарування. Згодом у реформованих селах України вїтїти значно збільшували свої понаднормові (часто безподаткові) волочні наділи, паралельно освоюючи й різноманітні промисли⁴⁹.

Загалом ж аграрна реформа на українських землях ВКЛ сприяла відчутним суспільним перетворенням. Насамперед через економічний тиск на селянське землеволодіння посполиті були змушені мігрувати на південний схід України, де була змога вийти з-під влади великокнязівських ревізорів і навіть перейти в козацький стан. Схожа із селянством доля спіткала й службові категорії українського населення (бояр-путних, бояр-слуг тощо). Певна частина останніх, і особливо тих, що

не мали змоги в ході аграрної реформи юридично підтвердити свій соціальний і майновий статус, також влилася до лав українського козацтва, що сприяло не лише кількісному зростанню останнього, а й якісним змінам у його середовищі.

4. Фіскальна політика ВКЛ на українських землях

Оподаткування українських волостей. Досить важливими соціально-економічними осередками сільського населення в добу перебування українських земель у складі ВКЛ і КП були волості. За часів Київської Русі термін «волость» уживався переважно в значенні комплексу земельних володінь того чи іншого князя. У наступний історичний період українські волості були, з одного боку, результатом трансформації давньоруських волостей, а з другого – обіймали й новостворені в Україні за середньовіччя волосні утворення.

За кількісними параметрами до складу українських волостей у середньому входило від 20–30 до 50–70 сіл і невеликих присілків, селищ, дворич. Територіальні розміри волостей коливалися в межах 40–400 кв. км, що найбільше співвідносить українські середньовічні волості з городовими волостями давньоруського періоду, які, як правило, охоплювали навколومیську околицю в радіусі 15–20 км⁵⁰.

У ході еволюції волостей на українських землях чітко прослідковувалася тенденція перетворення останніх з великокнязівських у приватні з проміжною стадією тимчасового умовного держання. Особливо інтенсивно зазначені процеси проходили на Волині, що призвело до обмеження прав громадських урядів волостей, які все ж зберігали певне суспільне значення. Схожа характеристика стосувалася й Галицької землі, яка до XIV ст. виступала під іменем «галицьких волостей», а про ситуацію кінця XII ст. сповіщалося, що «все волости... на веча сходяться». Загалом же сільське населення галицьких волостей, керованих «руськими» воєводами, навіть після впровадження польської судової системи у 1434 р., зберігало свою економічну міць та власне самоврядування, хоча вже під патронатом «польських» старост⁵¹.

Очолював волость волосний староста, якого джерела іменують «старцем», інколи «сотником». З часом представники великокнязівського/королівського уряду на місцях почали брати з волості при виборах старця фіксовану плату. Волосна устава 1560 р. вже трактувала волосного старосту як представника сільського самоврядування, якого призначає місцевий урядовець із запропонованих волощанами кандидатів⁵².

У повсякденному врядуванні старости репрезентували селян у відносинах з іншими волостями, урядовими намісниками та окремими феодалами. В разі потреби старці та інші авторитетні «мужи» зверталися до представників влади і навіть самого короля чи великого князя для захисту економічних та інших інтересів волосної людності. Зокрема, у середині XVI ст. король Сигізмунд II Август писав: «Приходили до нас... *старец* Пронко Занкович а Иван, биючи нам челом, сам от себя и от всей волости Любецкой». У цьому випадку ми бачимо старосту на чолі депутації, до прохань якої король прислухався і звільнив волощан від наднормових податків: «на челобитие их и смотря на то, что они мешкают на небезпечной Украине»⁵³.

Під час в'їзду на територію волості королівських чи великокнязівських ревізорів старости надавали їм всі необхідні відомості щодо економічного стану та оподаткування. Так, зокрема, було під час ревізії українських замків у середині XVI ст. У разі потреби волосні старости скріпляли відомості, свідчення, присяги чи інші документи своїм підписом і печаткою.

Вагомою функцією волосних старців був збір спільних коштів до так званої волосної скарбнички «для їхньої потреби загальноволосної». Старці радилися з цього приводу із сільським населенням волості, визначали кількість необхідних коштів і призначали термін їх збору. Ці економічні й фінансові ресурси волосної громади використовувалися на спільні потреби волості й офіційно визнавалися верховною державною владою ВКЛ⁵⁴.

Задля розв'язання важливих проблем волосного життя старости збирали селян («мужів») на віча/копи. Збираючись на традиційних місцях, посполиті обговорювали нагальні питання виплати волосних податків, поповнення спільних коштів, розмежування земель та угідь, розглядали майнові конфлікти та кримінальні справи.

Волості українських земель, які входили до складу ВКЛ, поставали в досліджуваній період як відособлені податкові одиниці. Представники державного фіску узгоджували із волосними урядами форму та розміри оподаткування й покладали на волощан всю відповідальність за їх виконання. В подальшому волосне самоврядування розподіляло загальну суму як на окремі селянські господарства волості («дими», «доми», «дворища», «служби» тощо), так і її структурні складові (селища, села). Коли окремі господарства волощан запусівали (через перехід, втечу селян чи турецько-татарські спустошення), то й у цьому разі на волості лежала відповідальність за виконання повинностей з усіх (навіть пустих) селянських господарств. Це підкреслювалося у великокнязівській грамоті Олександра (1500 р.): «А которые у вас будутъ земли пустовские або люди голтайные, абы по себе раскинули, на большего большей, а на меншого меньшей, как здавна бывало, абы ни один грош дани нашео у вас не осталъ»⁵⁵.

Загалом механізм виконання волосних повинностей не був сталим, тому в ньому можна виділити кілька етапів. Протягом XIV – першої половини XV ст. селяни волостей самі через своїх старост збирали данину і відправляли її до великокнязівського скарбу. З другої половини XV – на початку XVI ст. для контролю збору податків у волості стали направляти великокнязівських писарів, які також досягували заборговані раніше населенням недоїмки. У цей же період місцеві урядовці (намісники, старости) прагнули добитися й собі права в'їзду в волость з метою контролю фіскальних процесів. Сільське населення українських волостей рішуче виступало проти таких грабіжницьких в'їздів, посилаючи депутації або скарги до короля й великого князя. Селяни ж приватних волостей скаржилися на подібні дії місцевих управителів шляхті або ієрархам церкви у чиєму володінні перебувала волость. Так, у середині XVI ст. у такий спосіб обстоювали свою автономність «подданные киевские волости Тетеровское». Тому митрополит Київський і всієї Русі «на чолом битие их... у объезд до них наместнику своему сохвейскому въезджати на полюде в каждый год заборонил»⁵⁶.

З-поміж податків сільської людності середньовічних українських волостей значну питому вагу становила натуральна данина. На півночі Київщини, Чернігівщини, північно-східній Волині селяни її сплачували передусім медом, воском,

цінними хутрами (бобри, куниці, лисиці), худобою та рибою. Важливою складовою частиною натурального оброку було зерно та сіно, яке джерела іменують *дяком*. Згідно з грамотою Сигізмунда I (1529 р.) цю данину селяни з волостей мали доставляти городничим, уряди яких в Україні документально були зафіксовані в Києві, Луцьку, Володимирі, Кременці та інших містах. У Подніпровських волостях українсько-білоруського пограниччя різновидом «дякла» була «житщина», а також згадувалися «колодина» та «глинние пенязи» – обов'язок селян возити дерево й глину для будівництва й ремонту міст і замків. Ще одним видом натуральної данини була *мезлева*: яловиці, вівці, свині, кури, яйця і т. п. Враховуючи регіональну специфіку, документи зафіксували й інші натуральні платежі українських селян: рибу, сіллю, вугіллям, рудою, рогатинами, санками, човнами тощо⁵⁷.

Певну частину волосної данини селяни сплачували грішми. Причому в досліджуваній період спостерігалася тенденція до зростання її частки в структурі фіскальних платежів і витіснення натуральних оброків. Зокрема, на Київщині *грошова дань* згадується у другій половині XV ст. у жителів Заушської волості, а селяни Подніпровських волостей на початку XVI ст. сплачували її «водле давного звичаю». Цікаво, що й інші виплати, які стягували з селян (мита, штрафи тощо) все частіше беруться грошима. Великокнязівська грамота 1500 р. рекомендувала (за відсутності раніше визначених натуральних продуктів) брати такі грошові еквіваленти: «за бобра чорного – по копе* грошей, а за карого бобра – по сороку грошей, а за куницю по шести грошей, где не будет шерстью». Пропонувалася також заміна медової данини на грошову: «за встав меду пресного – по 4 рубли грошей, а за колоду** – по 2 копе грошей», а також за 1 яловицю – 30 грошей, за 1 курку і 10 яєць – 1 гріш⁵⁸.

Вагомою загальною грошовою даниною, яку платили великокнязівські і приватні селяни Київської і Подільської землі, була *подимщина*. Це не був щорічний податок. На рубежі XIV–XV ст. «подымщину дей даивали за Великого князя Витовта на третий год». У першій третині XVI ст. великий князь передав право збору подимщини на користь місцевих князів та шляхти (у Подільській землі – у 1507 р., в Київській – у 1529 р.). У той же час волинські та київські волосні селяни (як великокнязівські, так і приватні) сплачували данину під назвою *воловщина*. Щоправда, щораз частіше шляхта добивалася відміни вказаного податку для своїх підданих на тривалі періоди (до 12 років). А на початку XVI ст. помітною стає тенденція до остаточного її скасування. Привілей Сигізмунда I 1506 р. відмінив воловщину у володіннях К.І.Острозького, а в 1509 р. такого права набули селяни всіх князів, бояр і зем'ян Волинської землі⁵⁹.

Крім зазначених, у XV–XVI ст. на українських землях існував також загальнодержавний грошовий податок – *серебщизна*, який, очевидно, був наступником тієї данини, яку сплачувало селянство Поділля татарам сріблом («серебро») у XIV ст. Згодом серебщизна була зафіксована й на інших українських землях (на Волині й Київщині). У 1457 р. Казимир IV Ягеллончик звільнив своєю грамотою приватних селян Великого князівства Литовського від сплати серебщизни, що згодом підтвердив і земський привілей 1492 р. Але час від часу збір серебщизни відновлювали за

* Копа дорівнювала 60 грошам литовським.

** Колода дорівнювала 2 кадї (8 відер).

рішенням «вальних сеймів», хоча й не фіксували чітко розмірів вказаного платежу. Приміром у 1507 р. Віленським сеймом було вирішено встановити такі її тарифи для селян: «с воловое сохи – по 6 грошей, а с коньское сохи – по 3 гроши, а хто землю держить под собою, а волов и клячь не маєть, а з земли поживу маєть, тот однак 3 гроши маєт дати». Хоча вже наступний Гродненський сейм, що відбувся через місяць, удвічі збільшив розміри сребщизни і такі її норми зберігались у 20–30-х рр. XVI ст. На середину XVI ст. селяни сплачували сребщизну: «с каждое службы, волоки оселое по 30 грошей, з огородников по 3 гроша, а з дымов киевских, волинских, руских, поднепровских и полеских с каждого дыму по 15 грошей». Загалом же, за підрахунками дослідників, в період з останньої чверті XV до 60-х рр. XVI ст. збір сребщизни оголошували не менше 15 разів і збирали з перервами 26 років. Згодом сребщизна у деяких регіонах була замінена (введеним ще у першій чверті XVI ст.) поголовним податком. Так, на Волині селяни Луцького та Володимирського повітів востаннє сплачували сребщизну у 1565 р., а перший збір поголовщини відбувся у 1567 р. Нормативні акти так регулювали норми останньої: «с каждого человека простого вольного и невольного, и з жоны, и з детей их, с каждое души по грошу».

Локальним податком, який сплачували переважно селяни Подніпровських волостей українсько-білоруського пограниччя у XV–XVI ст., була *ординщина*. Попередницею останньої можна вважати *дань у татары*, яку селяни України з переходом її земель до складу ВКЛ, продовжували сплачувати до великокнязівського скарбу. Вказана татарщина була відома на Волині з 80-х рр. XIII ст. і зберігалась на українських землях в наступні віки, зокрема, на початку XV ст. (в 1405 р.) була зафіксована на Поділлі, наприкінці цього ж століття – на Пинщині й згодом зникає з джерел. А перші звістки про ординщину якраз і припадають на цей період – 90-ті рр. XV ст., коли великі князі литовські посилали подарунки ханам Кримської та Волзької орд. Тож, очевидно, що ординщина замінила татарщину для українських селян десь наприкінці XV ст.⁶⁰

Паралельно із загальнодержавними повинностями селяни великокнязівських волостей змушені були відбувати данину і на користь місцевих намісників та державців. Приїзди останніх до волощан відбувались, як правило, один раз на рік і мали назву *полюддя*. Попервах полюддя селяни платили натурою та частково грошми, хоча з кінця XV ст. спостерігається його еволюція в бік винятково грошових платежів. Полюддя, яке було зафіксовано джерелами на Київщині та Волині у XVI ст., сягало своїм корінням епохи Київської Русі, коли князі, як писав сучасник князя Ігоря візантійський імператор Константин Багрянородний, виходили «со всеми Русами из Киева... в полюдь». З X і до XVI ст., як бачимо, на українських землях збереглася не лише назва, а й форма збору данини, обмежена, щоправда, територіями не земель-князівств, а волостей.

Поряд з іншими повинностями волосних селян відігравали різноманітні *роботизни* – тобто трудова участь у будівництві замків, острогів, доріг, мостів, гатей та інших споруд. Причому до розбудови і ремонту середньовічних українських замків рівною мірою залучались як великокнязівські (королівські) так і приватні піддані. У 1545 р. сповіщалося, що «замок Вруцкий (Овруцький – Авт.) людми господарскими, мещанами и волощанами, и людми князьскими, панскими и боярскими

роблений». А до розбудови Брацлавського замку в середині XVI ст. залучалось «з волості Луцької півтора ста чоловік, а з волості Володимирської сто чоловік». У цей же період для будівництва «замків ново початих» у Києві, Білій Церкві, Черкасах та інших містах активно залучали волощан з Подніпровських волостей.

Щодо близьких замків, під захистом яких перебувало сільське населення сусідніх волостей, то останнє систематично ремонтувало й поправляло в них замкові укріплення, мало навіть свої дільниці, за належний стан яких відповідало. Так, у Кременці середини XVI ст. зазначалось, що «острог ... и ворота робить волость», у Вінниці 1552 р. – «городня от воротное вежи, волостная, повинна тую вся волость Веницкая робити» і т. д.⁶¹

Інший комплекс повинностей волосних селян становила *сторожа замкова і польна* (тобто віддалена в полі). Зокрема, в Овруцькому замку (1545 р.) «сторожу день у ворот замковых стерегут по человеку по тыжню и з сел и з места подданные господарские (великокнязівські), и некоторые и землянские». Поблизу Вінницького, Брацлавського і Черкаського замків селяни брали участь у «сторожи польной». У середині XVI ст. поблизу Вінниці на південних рубежах України виставлялось по дві такі застави. Одна за 4, а друга за 2 милі від замку, по два вершники в кожній. Коли ж необхідно було переслідувати неприятельські війська, тоді в похід мали вирушати «з волости кожний хто коли кони має, а в погоню один другого выправляет о двух конях»⁶².

Крім того, сільське населення волостей було зобов'язане поставляти «пидводы и стации» великокнязівським урядовцям і послам, періодично їздити з місцевим старостою у лови, гатити греблі на річках тощо.

Необхідність оборони своїх волостей і навколишніх замків була не лише регламентованою повинністю, а й нагальною життєвою необхідністю через спустошливі набіги ординців. Адже їхні володіння наприкінці XIV ст. сягали земель, які безпосередньо прилягали майже до самого Києва. І хоча по владності останніх було завдано значного удару ще в процесі входження українських земель до складу Великого князівства Литовського, але українське населення продовжувало сплачувати данину Орді. До середини XIV ст. ординці здійснили більше двох десятків великих воєнних походів, що завдало значних економічних збитків українським землям.

У 1395 р. в ході боротьби Тамерлана з ханом Золотої Орди Тохтамишем війська першого спустошили Подніпров'я. Наступним етапом великого нищення українських волостей став 1399 р., коли після поразки армії Вітовта на р. Ворскла орди Кутлук-Тимура Едигея розорили Київщину, Волинь і Поділля. А через півтора десятиліття Едигей знову спустошив Київщину та спалив Київ. У 30-х рр. XV ст. правитель Андар українські «волости повоевал, а до Києва не доходил за 15 миль»⁶³.

Після утворення у середині XV ст. Кримського ханату воно стає основним осередком організації набігів на українські землі. Хоча сам Гаджжі Герей, будучи союзником великого князя литовського, певний час їх не здійснював, однак інші претенденти на кримський престол не полишали такого важливого джерела збагачення, як походи на Волинь, Подніпров'я, Галичину й інші землі ВКЛ і Королівства Польського, що детально підтверджується подальшими літописними даними. Початок систематичних татарських вторгнень на українські землі припадає на кінець 70-х рр. XV ст. і пов'язаний з іменем кримського хана Менглі Герейя. Тому з цього

часу збройні напади Кримського ханату, інколи разом з військами Османської імперії, стають постійним чинником, який суттєво впливав на чисельність і структуру населення України. Як свідчать документи, правителі ВКЛ недостатню увагу приділяли обороні «українних» земель і весь тягар боротьби лягав на місцеві загони.

Під час ворожих нападів гинула велика кількість українського населення – головної продуктивної сили. Багато селян потрапляли до полону, про що свідчить значна кількість «пустовщин» у волостях України. Зокрема, в 1497 р. татари взяли значний полон в Олевській і Мозирській волостях Київщини. У 1498 р. велика турецько-татарська армія вдерлася на Поділля і Галичину. Тоді в полон було захоплено близько 100 тис. осіб. Інтенсивність нападів не зменшувалася і в XVI ст. У 1500 р. під час вторгнення кримчаків на Волинь у полон було забрано 5 тис. осіб; у 1505 р. на Волині й у Білорусії, а в 1506 р. на Поділлі було захоплено по 100 тис.; у 1508 р. в ході розорення Галичини, Волині та Поділля ясир становив 50 тис. осіб.

У цілому ж джерела протягом останньої чверті XV–XVI ст. згадують більше десятка татарських нападів на Україну, коли ясир становив понад 50 тис. осіб. Загальні втрати української людності коливалися від 1 млн (за даними Б.Барановського, в період з 1474 по 1694 рр.) до 2–2,5 млн (за підрахунками Я.Р.Дашкевича, протягом XV – першої половини XVII ст.)⁶⁴.

Такий стан справ призводив до того, що заселеність Брацлавщини та Південної Київщини була значно меншою, ніж Волині і Північної Київщини. Про спустошення волостей Брацлавщини свідчив той факт, що в середині XVI ст. в Брацлавському замку не було «ни одного сторожа ни кликуна», яких раніше наймали селяни, а в 1545 р. «ино все тые села спустели от поганства и та сторожа згинула», – зазначав люстратор. А про Черкаси у 1570 р. сповіщалося, що ні «волості а ні фільварків жодних до того замку немає». Наприкінці XVI ст. значна кількість волостей була спустошена і на Волині. Під час нападу в 1593 р. татари спалили 37 сіл Полонської волості, 17 Шульжинської, 67 Костянтинівської, 15 Красновольської, 7 Любартівської, 27 Остропільської, 42 Жеславської. На початку XVII ст. було спустошено 19 сіл Острозької волості та інші поселення. Люстратори констатували: «Села спалили, одно по килку хат зостало, подданных одних постинано, а других до Орды забрано»⁶⁵.

Через турецько-татарську агресію в південних регіонах України населення в основному концентрувалося поблизу замків. Оскільки волосні громади навколо Вінницького, Брацлавського, Черкаського і Канівського замків фактично були зруйновані, вони, поряд з Київським замком, будувалися й ремонтувалися жителями подніпровських і волинських волостей. У свою чергу наявність замку була однією з умов заселення південних регіонів України. Незважаючи на зовнішню небезпеку, люди оселялися навколо південних замків, що пояснювалося більш сприятливими соціально-економічними, фіскальними та природно-географічними умовами. Зазначені обставини зумовлювали те, що в південно-східних регіонах України волості мали не лише адміністративне та економічне, а й воєнне значення. Подібну волосну організацію на чолі з отаманами згодом відтворювали і козаки на порубіжних степових просторах.

5. Розвиток міст і торгівлі

Міста України були не лише важливими політико-адміністративними та культурними центрами, а передусім вагомими економічними осередками, в яких інтегрувалися різноманітні форми духовної та матеріальної діяльності людей. І хоча практично до кінця XV ст. не можемо констатувати динамічних урбаністичних процесів на українських землях, все ж соціально-економічний стан міських центрів поступово прогресував і змінювався, а також зростала їхня роль як потужних центрів ремесла, промислів і торгівлі. З-поміж десятків міст, які існували в цей період більшість виникла ще в давньоруський час і пройшла складний процес трансформації в ході переходу українських земель до складу ВКЛ і КП. А от протягом першої половини XVI ст., на думку дослідників, відбувалися помітні якісні зрушення в розвитку українських міст та значне зростання впливу товарно-грошових відносин на міську економіку. В подальшому це привело до появи нових міст і містечок. Загалом, за підрахунками фахівців, на українських землях, що перебували у складі ВКЛ налічувалося близько півтори сотні міст і містечок. Водночас на західноукраїнських землях (у Руському та Белзькому воєводствах) налічувалося близько 90 міських поселень, а на Буковині – близько 50.

Часто економічна потужність того чи іншого міського центру залежала від чисельності міського населення, яке на той час становило основну продуктивну силу, що дало можливість фахівцям навіть класифікувати українські міста за цим показником. До великих міст (до Люблінської унії 1569 р.) належали Львів (більше 10 тис.; на першу половину XVII ст. не менше 22 тис. городян), Київ (де проживало понад 6 тис. жителів; на першу половину XVII ст. у Києві вже налічувалося близько 12 тис.), Кам'янець-Подільський, Кременець, Брацлав, у яких налічувалося понад 700 будинків і понад 4 тис. жителів*; до середніх (понад 200–700 будинків і 1,5–4 тис. жителів) – Берестечко, Вінниця, Володимир, Дубно, Збараж, Житомир, Канів, Ковель, Костянтинів, Літовиж, Луцьк, Олика, Острог, Соколь, Степань, Торчин, Турійськ, Черкаси; до малих (менше 200 будинків і трохи більше 1 тис. жителів) – Вишва, Заславль, Звенигород, Клевань, Корець, Красилів, Любеч, Межиріч, Овруч, Острожець, Остер, Полонне, Рівне, Чорнобиль, Чуднів та ін.⁶⁶

Важливо зазначити, що поряд із великими й малими містами в Україні побутувало й багато містечок. Останні відрізнялися від повноцінних міст тим, що в основі їхньої економіки все ж лежало землеробство, а не ремісничо-торговельні заняття. А тому, порівнюючи кількість ремісників, промисловиків і торгівців у містечках і навіть у малих містах, указані показники значно різняться. У містах кількість зазначеної людності в середньому сягала 20–30% від усіх жителів, а в містечках лише 2–3%⁶⁷.

Міські поселення розташовувалися нерівномірно. Найактивніше урбаністичні процеси відбувалися на Волині, де напередодні Люблінської унії 1569 р. налічувалося більше 30 міст і близько 90 містечок. На Київщині існувало більше десятка відомих міст і стільки ж чималих містечок (Білогіродка, Городище, Івниця, Левків, Олевськ, Поліщанці, Романів, Топорище, Хабне, Черняхів та ін.). Брацлавщина,

* За коефіцієнт обрахунку взято 6 осіб, що становили в той час у середньому одну міщанську родину.

як, власне, і південна Київщина, не мала значної кількості міських поселень, що пояснювалося не стільки економічними, як порубіжними факторами. Найвідомішими містами в цьому регіоні були Вінниця та Брацлав, а також окремі містечка й невеликі городища/замки (Бершадь, Дашів, Животів, Звенигород, Ільїнці, Караул, Ситківці, Мізяків, Пиків, Тиврів, Ямпіль тощо), кількість населення в яких могла значно коливатися через небезпеку ворожих вторгнень. Приміром, лише за 7 років (1545–1552 рр.) кількість міщан Брацлава зростає з 442 до 770, а Вінниця – з 274 до 511, тобто майже подвоїлася. Адже за стінами міських укріплень та замків навколишнє населення знаходило прихисток і сприятливі умови для занять ремеслом і промислами. Загалом міграційні процеси в Україні у першій половині XVI ст. були важливим економічним чинником, що впливав на характер міського господарства. Адже переселенці в цей період становили основне джерело суттєвого поповнення людьми як західноукраїнських (Львова й ін.), так і поліських міст (приміром, у 1552 р. в Житомирі прийшло населення становило 3/4 усіх городян)⁶⁸, що могло пояснюватись як міжрегіональною міграцією та напливом сільських жителів, так і спустошенням окремих міст у певних регіонах України, звідки масово відходили городяни.

Міське ремесло. Попри те що в господарському розвитку українських міст у цей період значне місце досі належало аграрному виробництву, все ж основу міської економіки становили ремесла, промисли і торгівля. За підрахунками фахівців, в українських містах налічувалося близько 130 основних і допоміжних ремісничих спеціальностей у різноманітних галузях міського господарства. Хоча вказане різноманіття рідко зустрічалося в одному місті. Приміром, у Львові в XV ст. з-поміж 500 ремісників згадувалося більше трьох з половиною десятків спеціалізацій. Причому найбільше спеціалізацій було в *зброярів* (пушкарі, бронники, мечники, лучники, стрільники, сагайдачники, шабельники, ножовщики, бехтерники*, кольчужники, панцирники, шоломники тощо), *ювелірів/золотарів*, *слюсарів* і міських *ковалів*, останні виготовляли всі необхідні сільськогосподарські знаряддя праці, риболовні снасті, різноманітні інструменти, а також досить складні вироби: внутрішні та вищячі дверні замки й особливо міські годинники.

В українських містах вагому роль відігравали ремесла, пов'язані з виготовленням полотна, одягу, взуття, побутових речей і продуктів харчування на продаж. Причому в кожній зі вказаних галузей була своя досить детальна спеціалізація. Так, у виготовленні харчових продуктів і винокурінні згадувалося понад півтора десятка спеціальностей, у шкіряному виробництві та деревообробці більше десятка спеціалізацій у кожній, у виготовленні полотна, одягу, взуття, транспортних засобів, керамічному виробництві та будівництві – від 4 до 8 спеціальностей. За різними даними, на Волині у 60-х рр. XVI ст. з-поміж луцьких ремісників згадувалося близько восьми десятків хлібників, більше як по три десятки м'ясників і чоботарів; у Кременці – по два десятки м'ясників і чоботарів і півтора десятка шевців й обробників хутра та шкір (кушнірів); у Володимирі – по 25 шевців та чоботарів і півтора десятка кушнірів тощо. А в Києві поряд із згаданими ремісничими спеціальностями із близько 250 представників торгово-ремісничої верстви було також

* Бехтерцем називали захисний обладунок воїна, який складався із десятків, а то й сотень металевих пластинок і важив близько 10 кг.

близько семи десятків торгівців і перекупників (що продавали на ринку продукти харчування), добрий десяток корчмарів, понад чотирьох десятків були рибалками та близько 30 осіб мали у володінні великі човни та кояги.

Загалом виготовлення річкових суден було налагоджене українськими ремісниками на берегах річок в тимчасових і постійних міні-верфях. Одним із відомих на той час містом, де широко виготовлялися великі судна – кояги, був волинський Устилуг на Західному Бузі. Місцеві майстри виготовляли великі кояги, що мали прямокутну форму, мілку посадку, обладнувалися 7–12 веслами та могли брати на борт 15–35 лаштів* сипучих вантажів (збіжжя, поташу тощо). Все це робило український водний транспорт досить ефективним, особливо у здійсненні європейської торгівлі. А попит на такі судна був постійним. Тому українські майстри виготовляли великі партії кояг не лише на замовлення, а й для вільного продажу на верфях і в міських портах-причалах. Непоодинокими були випадки, коли такі судна здавалися/бралися в оренду, або перепродувалися перекупниками-посередниками. Вартість однієї кояги становила близько 6 кіп (360 грошей)⁶⁹.

Досить вагому роль у міському ремісництві відіграла деревообробка, адже дерево було чи не найголовнішим ремісничим матеріалом. Численні розряди міських тесль і тесельників зводили житлові та господарські будівлі, мости та оборонні споруди, будували водні судна та сухопутні вози/фури й сани тощо. Крім того деревообробкою займалися окремі ремісничі групи бондарів, столярів, колісників, візників, каретників, «шкатулочників» і т. п. У XIV ст. з'являються перші відомості про бондарів, чиє виробництво у наступні віки досягає свого розквіту, коли виготовлялися різноманітні бочки (вміщали від 36 до 122 горнців), відра, кадї (ємність у 4 відра), горнці/горнята (ємність у 4 кварта/літри), жбани тощо. Особливо популярними були у городян предмети побуту, кухонні вироби та меблі (столи, стільці, лави, полиці). Найважливішим предметом домашньої обстановки в будинках міщан, як, власне, і селян, були скрині, в яких зберігалися найцінніші речі та одяг. Різноманітні за розміром та оздобленням скрині мали різну вартість і в середньому на міських ринках продавалися від 30 грошей і дорожче. У той час як полотно та одяг, які складалися в скрині, були теж не дешевими. Зокрема, якісне тонке полотно продавали по 2,5 гроша за лікоть пояси – по 5 грошей, верхній одяг із грубого не фарбованого полотна («сермяги») – за 40 грошей, кожух з баранячої шкіри – за 80 грошей, а більш дорогі «люндські» (лондонські, ліонські) фарбовані «жупани» від 3 до 8 і більше кіп грошей.

Базовими ремеслами для кравців та шевців було ткацтво та виготовлення сукна, яке було поширене практично по всій Україні, як у містах, так і в селах. На міських ринках процвітала торгівля овечою шерстю та прядивом/пенькою, що являли собою важливу текстильну сировину для багатьох промислів. Продовжувало удосконалюватися сукновиробництво в якому з'являлися нові спеціалізації валяльників (валяли сукно в ступах) і підстригальників (підрівнювали ворсу). Відбувалося нарощування виробництва товарів у вказаних ремісничих галузях та спостерігалася певна товарна спеціалізація українських міст, куди приїжджали вітчизняні та зару-

* Лашт – міра ваги сипучих товарів. У XVI ст., за відсутності уніфікованої одиниці тоннажності суден, лашт виконував таку функцію й дорівнював кількості товару, що могла перевозити одна парокінна фура. Український віз-лашт цілком співвідносився із гданським і дорівнював близько 2 т.

біжні купці й оптом закупували пеньку (по кілька возів одразу), сукно та полотно (десятками ліктів довжини). Головним видом продукції вітчизняних ремісників були тканини із льону та шерсті. Для цього за допомогою веретен і прядок формували нитки, а потім на ткацьких станках виготовляли свою продукцію.

Загалом в українських містах досить вагомим був відсоток ремісників, які займалися виготовленням різноманітного одягу та взуття (шевців, кравців, кушнірів, шкірників, шапочників, калитників, сумників, чоботарів тощо). Зокрема, за даними дослідників, на період 60-х рр. XVI ст. в Луцьку з майже 450 ремісників було 40 кравців і 33 чоботаря; в Острозі з понад 130 ремісників згадувалося 13 кравців, 21 чоботар і 4 кушніри; в Костянтинові з понад 80 ремісників працювало 10 кравців, 15 чоботарів і 8 кушнірів; у Києві лише, за приблизними даними, згадувалося по півтора десятка кравців і кушнірів і понад 30 чоботарів.

Асортимент матеріалів і тканин, які використовували українські ремісники був досить різноманітним. Це й домоткані матеріали із пеньки та льону, просте дешеве сукно, овчина, шкіри (кіз, лосів, оленів, зубрів, ведмедів), хутра (куниць, білок, соболів, лисиць, вовків, росомах, рисей) тощо. Заможні городяни, крім вітчизняних матеріалів, замовляли собі одяг із дорогих привозних тканин виготовлених в Англії, Франції, Чехії, Нідерландах, а також доставлених зі Сходу⁷⁰.

У XIV–XVI ст. подальшого розвитку в містах і селах України набув традиційний гончарний промисел – виготовлення (з допомогою гончарного круга), покритого жовтою або зеленою поливою, глиняного посуду (гличиків, гладішок, горшків, мисок, макітер тощо). Посуд відзначався витонченістю (був тонкостінним і мав орнаменти), розмаїттям і досконалістю форм⁷¹.

Провідною галуззю міського ремісничого виробництва в Україні досліджуваного періоду була металообробка. Міські слюсарі та ковалі виготовляли широкий асортимент товарів сільськогосподарського реманенту, різноманітні інструменти, побутові речі та складні вироби (міські годинники, внутрішні й висячі замки тощо). Вагому частку в міському ремеслі становило зброярство. Відповідно до своєї спеціалізації ремісники виготовляли широкий асортимент захисної амуніції військового призначення: бехтерці, кольчуги, панцирі тощо. Зокрема, бехтерці старанно складалися з металевих пластинок (кількість яких могла перевищувати тисячу), які укладали рядами та з'єднували металевими кільцями. Вага такого виробу була більше десяти кілограм і коштувала чимало. Кольчуги за традицією виготовлялися із круглих дротяних кілець, а панцирі з клепанних плоских кілець, що в кілька разів покращувало захисні властивості обладунків. Для захисту голови тогочасного воїна українські зброярі виготовляли спеціальні шоломи: шишаки/каска із суцільного металу та «прилбиці/прилобниці», які залізною пластиною прикривали лоб, а решту голови аж до плечей захищала кольчужна сітка.

Широким був і асортимент холодної зброї, яку виготовляли ремісники українських міст: шаблі (відомі ще з X ст.), мечі (потроху втрачали своє значення і витіснялися шаблями), бойові сокири (коштували 8–12 грошей), списи, рогатини (коштували по 12 грошей), булави тощо. Для них використовували високоякісну (інколи булатну) сталь часто привезену із-за кордону, або ж перековували старі/пошкоджені мечі та шаблі. Часто зразком для української (козацької/черкаської) шаблі були східні (турецькі, іранські) або західні (польські, угорські) її моделі, які не рідко і в оригіналі були присутніми поряд з вітчизняними в українському вій-

ську. Увібравши в себе кращі досягнення тогочасного зброярства, українські шаблі (дещо коротші та ширші від польських) були навіть предметом експорту в Європу, куди, зокрема, вивозили свою продукцію ремісники/зброярі з Острога.

Широкою популярністю на внутрішньому українському ринку (та частково за рубежем) користувалася продукція вітчизняних лучників, стрільників і сагайдачників, адже бойовими луками й стрілами були озброєні як піші, так і кінні воїни. Ціна одного лука з сагайдаком і 30 стрілами у XVI ст. була в районі 3 кіп (180 грошей), а татари навіть були готові обмінювати 10 українських стріл (із залізними наконечниками й орлиним пір'ям) на віз солі.

З-поміж вогнепальної зброї, яку виготовляли міські ремісники-пушкарі, були як «старосвітський» і вже дещо застарілий залізний кий (примітивна вогнепальна зброя, що являла металеву трубу із отвором для запалу), так і досконаліші гаківниці, рушниці, аркебузи. Масивні гаківниці (вага до 10 кг, калібр 24 мм, довжина трохи більше 1 м), які в народі звали «козами», десятками штук були на озброєнні українських замків. Гаківниці, як і рушниці/ручниці, були обладнані (відомими з XV ст. в Європі) гнотовими замками. Проте рушниці були менш габаритними і краще пристосованими для стрільби в польових умовах. Українські аркебузи (цей вид рушниць винайшли іспанці в XV ст.) були двох різновидностей: довгі (2,4 м) піхотинські та короткі (1,2 м) кавалерійські. Протягом XVI ст. ремісники обладнали частину аркебузів колісними замками (коліщатко-огниво висікало об кремій іскру, що запалювала порох), але ті були не набагато кращими від гнотових і часто виходили з ладу. Тому їх заступили відомі українським майстрам більш надійні ударно-кременієві замки нідерландського типу (в них кремій вдарявся об метал і висікав іскру). У процесі виробництва вогнепальної зброї українські ремісники освоїли складну техніку виготовлення досконалих стволів рушниць та набоїв до них (залізні кулі «закутувались» у тонкий шар свинцю чи олова)⁷².

Найпривілейованішу верству українських ремісників становили ювеліри/золотарі, які працювали з дорогоцінними металами та каменями і виготовляли предмети розкоші й церковне начиння. Майстри ювелірної справи мешкали та працювали не лише в значних містах України (Луцьку, Києві, Житомирі, Володимирі, Вінниці, Кременці, Острозі), а й у невеликих міських центрах (Дубні, Клевані, Сокалі, Степані тощо). Традиції українського золотарства в цей період зберігалися в заможних родинах міських ювелірів, де передавалися нащадкам не лише всі секрети ремесла (використання різноманітних технік та емалей), а й досить коштовний ювелірний інструментарій. На відміну від давньоруського золотарства українські ювеліри в досліджуваній період вже володіли більш складною технікою кування, чеканки, лиття, гравірування, штампування, інкрустації тощо. До асортименту виробів українських золотарів входили не лише коштовні прикраси (персні, сережки, кулони, пояси, гудзики, пряжки), а й дорогий посуд із родинними гербами знаті та високохудожні зразки церковного начиння (натільні й напрестольні хрести, чаші, підсвічники, панікадила, обрамлення ікон та євангелій тощо). Тому значний асортимент товарів українського золотарств із Києва та Львова був широко відомий як на Заході, так і на Сході.

Наближеним до ювелірного було й декоративно-прикладне мистецтво українських майстрів: різьба по дереву, художня вишивка, церковний живопис та іконо-

писання. Особливо високого рівня досягло мистецтво створення українських рукописних книг першої половини XVI ст. У цій галузі було задіяно чимало ремісничих спеціальностей: переписувачів/каліграфів, художників/оформлювачів, ювелірів тощо. Оправи книг виготовлялися з дерева з металевими фрагментами, перепліталися шкірою, оксамитом або шовком, а також оздоблювалися тисненням, мали вставки із золота, срібла, дорогоцінних каменів, перлин та різних емалей. Найціннішим зразком української рукописної книги досліджуваного періоду є Пересопницьке Євангеліє, яке було створене майстрами із високоякісних пергаментних листків (їх у книзі близько 500) у Дворецькому та Пересопницькому монастирях (1556–1561 рр.) на Волині⁷³.

Ремісничі цехи. Помітний вплив на розвиток міського ремісничого виробництва у досліджуваній період справила його цехова організація. Найраніші відомості про цехи як виробничо-корпоративні організації з'являються на українських землях разом із магдебурзьким правом починаючи із 80-х рр. XIV ст., коли цех шевців Перемишля отримав свою цехову грамоту, яка гарантувала місцевим ремісникам ті ж права, що вже мали львівські цеховики. Згідно з реєстром цехових ремісників Львова 1425 р. у місті вже діяло близько десятка цехів (шевців, кравців, пекарів, столярів, ковалів, лимарів, сідельників, кушнірів, солодовників/пивоварів тощо), а на кінець століття у Львові згадувалося до восьми сотень цеховиків та півтора десятка самих ремісничих цехів. До середини XVI ст. їх кількість сягнула 20. У 1530 р. у Львові виник об'єднаний цех ювелірів, а у 1539 – токарів. Популярність цехів львівських ювелірів і столярів стрімко ширилася не лише всією Україною, а й цілою Річчю Посполитою. Надалі, протягом XV–XVI ст., цехи невпинно поширювалися українськими містами (у Володимирі, Ковелі, Кременці, Луцьку, Кам'янці, Коростені, Холмі, Красноставі тощо) й досягли піку свого розвитку тоді, коли цехова організація західноєвропейських міст вже занепадала. Українські цехи сплачували на користь держави спеціальний податок, а в торгівлі дні ще й надавали грошові пожалування замковій адміністрації за право продажу певних видів товарів (як, приміром, цеховики Кременця в 60-х рр. XVI ст. сплачували за право торгувати м'ясними виробами).

Особливістю становища ремісничих цехів у Києві було те, що, незважаючи на поетапне введення в місті магдебурзького права (привілеї 1498, 1502, 1514 рр.), ремісники все ж залишалися не під міською, а під замковою/воєводською юрисдикцією. І тільки після повторного звернення киян до Сигізмунда I їм було видано привілей (від 12 січня 1516 р.), який, з-поміж іншого, передавав київські ремісничі цехи (кравецький, ковальський, ювелірний, зброярський, лучницький, кушнірський, шевський, цирульницький) під владу міського уряду на магдебурзькому праві. Що також підтвердив через два роки у своєму листі від 9 січня 1518 р. і київський воєвода А.Немирович. Після втрати оригіналу привілею 1516 р. (був захоплений татарами під час чергового нападу) кияни витребували у великокнязівській канцелярії наново переписаний привілей (тотожний з попереднім) 8 березня 1544 р., а 24 квітня 1545 р. київські урядовці отримали у Вільні (Вільнюсі) новий привілей, який не лише підтвердив міську юрисдикцію цехових ремісників, а й передав у відання ратуші ринкову вагу й вагове, що було пізніше закріплено у підтверджувальних привілеях Сигізмунда II Августа (21 липня 1569 р.) та інших польських королів⁷⁴.

У процесі свого розвитку цехи українських міст не лише перетворювалися на впливові економічні, виробничі корпорації, а й ставали регіональними самоврядними та навіть військовими організаціями, які часто мали свою церкву/каплицю та власну атрибутику (печатку, цехову скриньку, корогву/прапор, емблему/знак тощо). Цехове самоврядування мало поділ на соціально-вікові групи (учнів, підмайстрів, майстрів, старших майстрів) із чітко окресленим колом обов'язків та повноважень для кожної із них. На найнижчій сходинці цехової ієрархії перебували учні, які зобов'язані були постійно проживати в будинку/майстерні свого майстра й виконувати усі накази останнього. Залежно від складності обраної ремісничої спеціалізації учень міг проходити навчання/стажування від одного до кількох років. Найдовше (від 4 до 7 і більше років) учні опановували технічно складні професії годинників, золотарів і зброярів, що у досліджуваній період підтверджується матеріалами цехів Львова та Луцька. Після опанування необхідних навиків з обраної спеціалізації учні за згоди майстра й цеху переводилися у підмайстри, які продовжували ще кілька років шліфувати свою майстерність під керівництвом майстра в обраній на свій розсуд майстерні. Інколи підмайстри з рекомендаційним листом свого цеху навіть відбували до інших міст, щоб там збагатити свій ремісничий досвід. І лише тоді виготовлявся екзаменаційний виріб/«штука», за якістю виконання якого майстри-екзаменатори переводили новобранця у своє коло, а той вносив до цехової каси чималу суму та влаштовував для колег бенкет.

Очолювали цехи обрані цехмістри, які здійснювали загальне керівництво різноманітними сторонами цехового життя (організовували/налагоджували процес виробництва, переводили цеховиків на нову/вищу сходинку, приймали нових членів, провадили зібрання та збір коштів/складчини, розбирали конфлікти тощо). Цехове виробництво й самоврядування в українських містах регулювалося відповідними статутами (що, як правило, зберігалися у цеховій скриньці), які затверджувалися королівськими/великокнязівськими грамотами (приміром, у 1564 р. польський король Сигізмунд II Август підтвердив статут цеху луцьких кравців і кушнірів, а в 1581 р. Стефан Баторій затвердив цехові статuti для ковалів, тесль і каменярів Луцька), а в приватних містах – сюзеренами/власниками. Важливі справи цехового життя вирішувалися на загальних зборах майстрів (звичайних чи святкових), до участі у яких підмайстри допускалися лише у виняткових випадках, але без права голосу. Натомість підмайстри створювали при цехах свої організації – господи або молодші братства із власними фінансами та посадовцями (старшими товаришами, писарями тощо). Зокрема, у 1469 р. у Львові згадувалась така господа підмайстрів цеху ткачів, а у 1483 р. в Коростені – цеху шевців.

Помітний вплив на економіку цехового ремесла в Україні справляли певні регламентаційні норми (для кожного окремого цеху), які, щоправда, були значно м'якшими, ніж у Західній Європі, де чітко регламентувалася техніка виробництва та стандартизація товарів тощо. Це навіть дало привід західноєвропейським дослідникам твердити, що регулятивний механізм європейської цехової системи на певному етапі ставав гальмом економічного зростання, оскільки не враховував інтереси розвитку позацехових торгово-виробничих форм. Хоча слід зазначити, що українські цехові регламентації частіше стосувалися організаційних (а не технічних) вимог щодо кількості підмайстрів та учнів у кожного майстра, щодо підпоряд-

кування правилам цеху усіх без винятку ремісників конкретної галузі у цьому місті (щоб усунути позацехових конкурентів) тощо. Але останні заходи не завжди були абсолютними й ефективними, а тому позацехове ремесло міських партачів/виробників та торгівців було вагомим економічним фактором в українських містах⁷⁵.

Розвиток торгівлі. Вагомий вплив на розвиток української економіки в досліджуваній період справляла торгівля, активізація якої була наслідком не лише поглиблення суспільного поділу праці, а й розширення товарно-грошових відносин. Саме це привело до економічного зростання ролі міст як головних центрів товарообігу не лише регіонального, а й міжнародного значення. І навіть уже через кілька років після Батієвого спустошення джерела зафіксували активну роль українських міст у розвитку торгівлі. Зокрема, як писав папський легат Плато Карпіні, він зустрів у Києві в 1245 р. чимало іноземних купців: «Імена ж купців цих такі: Михайло *Генузький*, а також і Варфоломій, Мануїл *Венеціанський*, Яків Реверій *із Акри*, Микола *Пізанський*... було ще багато інших, але імена їхні нам не відомі». Причому подальший розвиток торговельних відносин приводив не лише до все більшого залучення до цієї галузі торгівців/виробників (зазвичай це були ремісники, що продавали свої ж товари), а й до збільшення верстви торгівців/перекупників, які винятково присвячували себе веденню різноманітних торгових операцій. Зокрема, в 60–70-х рр. XVI ст. із майже восьми десятків луцьких хлібників/пекарів у торгівлі був задіяний кожний четвертий; з-поміж трьох десятків м'ясників торгував практично кожний другий, а із трьох десятків кушнірів – кожен третій тощо. Водночас фрагментарні відомості джерел чітко фіксують в українських містах постійну кількість торгівців/перекупників: у Житомирі – 4 особи, в Овручі – 9, у Степані – 10, у Чуднові – 13, в Острозі – 19, у Костянтинові – 20, у Луцьку – 36 тощо.

Основну форму щоденної міської торгівлі представляли стаціонарні *лавки, прилавки, торгові ряди* тощо. Приміром у Луцьку згадувалося про існування майже трьох десятків таких торгових лавок, в яких переважно продавали сукно, різноманітні тканини й інші промислові товари. Загальна кількість торгівців, які сплачували торгове державне мито, в Луцьку становило більше ста чоловік. Досить відомими також були суконні ряди в Кам'янці-Подільському та Львові, а в Києві, приміром, джерела зафіксували щонайменше півсотні торгівців лише продовольчими товарами. Широко відомими були своїм розмаїттям київські хлібні та рибні ряди. На ринковій площі Кременця в цей період постійно працювало щонайменше 70 лавок, які фактично були універсальними магазинами. Практично повсюдно у таких торгових точках продавали і сировину (металеві заготовки для різноманітних інструментів тощо), і напівфабрикати (сірка, мідний купорос, барвники), і готові ремісничі вироби (мило, тканина, хутро, одяг, взуття, побутові речі, ювелірні вироби, прикраси тощо). Ті торгівці/купці, які спеціалізувалися на певному товарі, вже в XV ст. почали створювати в містах свого роду цехові об'єднання для контролю за торгівлею однотипними товарами та ціноутворенням.

До постійних, практично щоденних, форм торгівлі належала також скупка заготівельниками продукції промислів та напівфабрикатів у містах і селах, а також пересувна торгівля крамарів/«коробейників». Останні у своїх коробах/коробках привозили до населених пунктів досить різноманітний асортимент товарів. Так, один луцький коробейник у 1564 р. мав до продажу 5 м шовку, 5 фунтів перцю,

3 фунта імбиру, 2 фунта ладану, турецьку тасьму, мило, гребінці, дзеркала, голки, шпильки і т. п.

Значно більшими обсягами й асортиментом товарів відзначалися місцеві *торги/торжки* та базари, які влаштовувалися у містах і містечках України один раз на тиждень і обслуговували переважно локальні місцеві ринки. Часто місцеві жителі самі ратували за встановлення конкретного торгового дня на тижні. Так, Сигізмунд I у 1531 р. затвердив днем торгу четвер у містечку Порицьку, а в інших містах були встановлені інші дні тижня. Відомими були у вказаний період, за даними фахівців, щотижневі торги в Берестечку, Чуднові, Турійську, Клевані, Локачах, Белеві, Дубровиці, Матееві, Мельниці, Олиці, Острожці, Сатиеві та інших населених пунктах. В окремих випадках міста випрошували собі по два щотижневих торги, як це було на Поділлі (в Барі, Ягельниці, Ярівцях тощо). А в розвинутих торгових центрах торгівля на ринках та базарах могла проходити по кілька разів на тиждень, а то й переростати в щоденну. Інколи торги влаштовувалися прямо поблизу причалів і портів на березі річки, куди прибували торгові каравани з інших регіонів чи із-за кордону. Про такий прибережний торг сповіщалося в 1566 р., коли в Луцьк приплив караван суден петрківських купців. Останні поставили свої комаги на р. Стир поблизу Кривого мосту й протягом трьох тижнів продавали свій крам і закупували місцеві товари, особливо, сіль.

Основними товарами на таких торгах були переважно продукти, промислів, домашнього ремесла та сільського господарства: хліб, різноманітне збіжжя, м'ясо, худоба, овочі й фрукти, риба, птиця, яйця, мед, молочна продукція, віск, сіль, деревина, сіно тощо. Особливим попитом у городян користувалися продукти харчування, адже в тогочасних містах практично не було значних продовольчих запасів. Так, коли в жовтні 1566 р. до Луцька протягом тижня зовсім не підвозилося продовольство (через чутки про моровицю), то в місті практично заговорили про загрозу голоду. Схожа ситуація склалася у 1568 р. і в Кременці, коли через епідемію холери була паралізована міська торгівля, а тому чимало городян самі змушені були виїжджати по селах за продовольством та сировиною для ремесла.

Наймасштабнішою формою української торгівлі (часто оптової) у досліджуваний період були *ярмарки*, дозволи на проведення яких видавалися загальнодержавними королівськими/великокнязівськими привілеями. У переважній більшості українські міста й містечка набували права проводити один великий щорічний ярмарок, як це було, приміром, у Кам'янці-Подільському, Володимирі-Волинському, Брацлаві, Вінниці, Звягелі, Перемилі, Костянтинові, Межирічі, Муравиці, Торговиці, Чуднові, Полонному, Рівному, Красиліві, Кузьмині, Колодному тощо. В особливих випадках важливі міські торгові центри України набували права провадити по два річних ярмарки – Київ, Дубно, Берестечко, Летичів, Литовіж, Острожець, Олика, Ковель, Степань, а інколи й навіть по три – Львів, Луцьк, Ярослав, Бар, Острог, Торчин⁷⁶. Особливо вагомими торговими центрами поступово ставали Львів і Київ, ярмарки у яких перетворювалися на регіональних лідерів українських земель та відігравали значну роль у міжнародній торгівлі. Зокрема, сповіщалося, що в лютому 1569 р. один польський купець повертався з Києва до Любліна зі значною партією хутра на суму понад 3 тис. польських золотих (мав 8 шкір рисі, 40 – бобра чорного, 100 – куниць, 102 – видри, 10 – вовків). Хоча поряд із такими потужними були й невеликі ярмаркові центри, що консолідували навколо себе ло-

кальну місцеву торгівлю: на Київщині – у Вишгороді та Топорищах; на Поділлі – у Скалі; на Волині – у Вербовій, Городищі й Соколі. У тих випадках, коли в певному регіоні у близьких містах ярмарки припадали на близькі календарні дні, що могло зашкодити повноцінній торгівлі, магістрати домагалися зміни дня ярмарку. Так, на Волині міщани Володимира у 1560 р. добилися перенесення свого ярмарку з дня св. Марії на свято св. Пилипа, що значно оптимізувало регіональну торгівлю, а володимирський Пилипівський ярмарок став відомий у всій Волинській землі та за її межами. Зазначений локальний випадок свідчив про намагання розглядати поодинокі ярмаркові центри в системі як регіональної, так і загальнодержавної та міжнародної торгівлі. Тому, характеризуючи цілісні ярмаркові системи (приміром, Західної і Східної Європи), дослідники намагаються прослідкувати в ярмарковій торгівлі взаємозв'язки/взаємовпливи між регіональними центрами великих земель. Зокрема, польські історики зазначають, що ярмарки Польщі були загалом регіонально зорієнтовані й пов'язані зі значними литовськими (Вільно), білоруськими (Могилів) та українськими (щоправда, згадується лише Кам'янець-Подільський) ярмарковими центрами. Вагомою для всієї Правобережної України у XVI–XVII ст. була роль ярмаркового центру в м. Ярослав, який активно торгував з Острогом, Кременцем, Луцьком і фактично був воротами для українських земель у коронні землі та загалом у Західну Європу.

На ярмарках сільське населення, промисловики та міські ремісники мали змогу продавати значні обсяги сільськогосподарської, промислової та ремісничої продукції: збіжжя, худобу, продукти харчування, тканини, полотно, одяг, взуття, ремісничі й гончарні вироби, металеві знаряддя та ювелірні прикраси тощо. Також водночас закуплялося чимало необхідних у господарстві та ремеслі речей, товарів і сировини, укладалися угоди на поставку великих партій різноманітної продукції та виготовлення традиційних чи особливих ремісничих виробів⁷⁷.

Вагомим чинником розвитку української економіки була *монетна система* та відповідна останній монетна лічба. У грошовому обігу паралельно перебувало кілька фінансових різновидів монетних одиниць. Найпоширенішим з-поміж них був литовський гріш, який дорівнював десяти пенязям, а шість десятків таких грошей становили копу. У широкому вжитку на українських землях, крім гроша, були також інші срібні монети більших номіналів: півторагрошовики, трьохгрошовики, шестигрошовики й орти. Причому литовський гріш був дещо дорожчим за польський. Ці схожі грошові одиниці доводилося порівнювати, оскільки по всій Україні одночасно використовувалися й фінансові одиниці Королівства Польського. Польський золотий/злотий дорівнював 30 польським грошам, або 24 литовським грошам. Водночас, крім литовського та польського, на українських землях також набув поширення і празький гріш. Зокрема, широкий празький гріш був дорожчим від литовського й дорівнював 12 литовським пенязям. Особливо вартісними й популярними на українському ринку були великі (важили 30 г) срібні монети (високої якості) – талари. Їх виготовляли у кількох країнах Європи й вони сприймалися на всіх ринках як універсальна й авторитетна валюта. Високовартісною грошовою одиницею в досліджуваній період був золотий дукат (або золотий червонний/чирвонний). Останній на початку XVI ст. вартував 32 гроші, а на середину того ж століття значно зміцнив свої позиції. Досить промовистим з цього приводу був запис в луцьких замкових книгах. Зокрема, у 1563 р. в луцькому уряді заслуховувалося

свідчення про пограбування на ринку в м. Дубровиці слуги пана М.Козинського. У потерпілого було забрано досить значну суму грошей і він спочатку назвав загальний еквівалент (суму) вкраденого у нього в талярах: «двесте таляров», що було зрозуміло повсюдно. Але потім уточнив, що вся вказана сума була в нього частково в дукатах, а частково в грошах: «сто золотых чирвоных, а монеты пятнадцат коп грошей»⁷⁸. Якщо 15 кіп грошей (по 60 грошей у кожній копі) дорівнювало 900 грошей, то 100 дукатів мали вартувати більше, ніж по 50 грошей кожний, щоб у сумі досягти 6000 грошей. Оскільки 200 талярів дорівнювало саме 6000 польських грошей (1 таляр = 30 польським грошам).

Мірою зростання міської економіки та розвитку сільськогосподарського виробництва й промислів значно активізувалася в досліджуваний період українська *міжрегіональна торгівля*. Продовжувала розвиватися (налагоджена ще з давньоруських часів) торгівля між наддніпрянськими та західноукраїнськими землями. Львівські купці не лише освоїлися в Києві та окрузі, а й доходили на Лівобережжя й у Новгород-Сіверський, як, власне, і київські товари міцно освоїли галицькі й волинські ринки. Водночас досить розвиненим був економічний обмін як всередині Волині (приміром, між Володимиром, Луцьком та іншими містами) й Галичини, так і поміж ними, з одночасним виходом на подільські ринки (особливо на Кам'янець-Подільський)⁷⁹.

Досить вагомим чинником економічного зростання України була *міжнародна торгівля* центрально-українських і галицько-волинських земель із європейськими країнами та Балтією. Адже в досліджуваний період балтійський економічний регіон та пов'язані з останнім держави справляли потужний вплив на торгово-економічні пріоритети усіх земель ВКЛ. Значно сприяла цьому князівська грамота 1432 р., яка надавала право Вільно (Вільнюсу) на безмитну торгівлю з Києвом, Луцьком та іншими містами ВКЛ. Особливо активізувалася західна торгівля України після Торунського трактату 1466 р., коли Польща здобула вихід до Балтійського моря. Саме Гданський, Крелевецький (Кенігсберзький) і Ризький торгові порти відкрили широкий доступ українським купцям і товарам на Захід. Звичайно, лідером морської торгівлі в цьому Балтійському регіоні був підвладний Польщі Гданськ, адже Рига підлягала польським королям лише півстоліття (1561–1621 рр.), Крелевець контролювався Пруссією, а Ельблонг виконував лише допоміжну роль. За підрахунками фахівців, які вивчали голландську торгівлю (досить вагому її частку становили товари польського та українського виробництва, які доставлялися на Балтику), саме на Гданськ припадало 2/3 її обороту, на Крелевець – 1/5, а на Ригу – 1/10. Адже з другої половини XVI ст. Амстердам і Лондон перетворюються на основні економічні центри Європи та стають загальноєвропейськими торговельно-фінансовими лідерами. І вже в середині XVII ст. 60% обігового капіталу на біржі в Амстердамі становили надходження від балтійської торгівлі⁸⁰.

Важливі статті українського експорту на Захід (у тому числі й на Балтику) становили збіжжя, продовольство, мед, віск, хутра, шкури, худоба, лісоматеріали, попіл тощо. Ще у XIV ст. через практично всі українські землі проходив Великий торговий шлях на Польщу і далі: Київ–Луцьк–Володимир–Завихост–Краків–Битом–Ополе–Вроцлав, а також із середини XIV ст. згадується досить протяжний «воловий шлях» із Волині в північно-західну Польщу: Володимир–Городло–Холм–Люблін–Казимеж–Сецехів–Черськ–Варшава–Закрочим–Вишгород–Плоцьк–Бобровник–То-

рунь. Водночас Україною в XV–XVI ст. проходили європейські: на Краків – Вроцлав і до Балтики; на Краків–Прагу–Нюрнберг–Рейнську землю–Фландрію, а також трансконтинентальні торговельні шляхи: Париж–Франкфурт–Краків–Київ–Астрахань–Бухара; Стамбул–Київ–Рига; Стамбул–Київ–Москва. Головними статтями російського експорту в Україну в досліджуваний період були хутра, одяг, побутові речі та зброя, а на Москву йшли торгові каравани навантажені українським збіжжям, медом, воском, сіллю, рибою (солонюю й сушеною), продукцією деревообробних промислів, хутром свійських тварин, одягом (каптани, сіряки, шапки) тощо. Для торгівлі з Кримом (Кафою, Судаком) московські купці використовували як транзитний водний шлях через Україну: Чернігів–Київ–Канів–Черкаси–Тавань–Перекоп, так і частково відомий Муравський шлях: Москва–Брянськ–Путивль і далі Лівобережною Україною, вододілом р. Самара на Перекоп.

Ключовими торговими посередниками у здійсненні левантійської (східної) торгівлі між Заходом і Сходом на українських землях виступали Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський, через які східні товари (прянощі, коштовні тканини, перли, зброю, верхових скакунів, коштовну шкіру та вироби з неї тощо) переправлялися до Росії, Білорусії, Польщі, Німеччини та інших європейських країн. А в зворотному південно-східному напрямку йшли українські товари (збіжжя, мед, віск, полотно, сукно, одяг, хутро тощо) та вироби з Польщі, Німеччини, Чехії, Фландрії й інших західних країн. Про ключове значення Києва в цьому ж сенсі так писали у 1550 р. мандрівники: «Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого і надійнішого шляху, ніж ця стародавня і загальновідома у всіх своїх звивинах дорога, що веде з чорноморського порту, тобто з міста Кафи через Таврійські ворота до Таванської переправи на Борисфені, а звідти через степи – до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію і Данію дорогоцінне каміння, шовк і золоте ткання, ладан, фіміам, перець та інші благовоння. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки до тисячі чоловік, звані караванами»⁸¹.

Дедалі більшого значення у здійсненні міжнародної й транзитної торгівлі у XIV–XVI ст. набував Львів, звідки на схід ішов один із найважливіших торгових шляхів – київський, а на південь – перекопський. Поблизу Перекопа каравани розходилися: частина повертала у Таврію до Кафи, а інші йшли на Танаїс, Астрахань і далі в Середню Азію, Персію, Індію, Китай. Разом з тим Львів вважався торговими воротами Польщі у відносинах із Молдавією та Туреччиною. Отримавши ще у 1408 р. у молдавських правителів привілей на право виняткової торгівлі, львівські купці активно переправляли у молдавські міста західні товари, а в зворотному шляху – значні партії шкіри, вина та худоби тощо. Також Львовом широко використовувався й молдавський транзит з України до Угорщини та Бессарабії. На користь корпорації львівських купців завершилося й тривале змагання із Краковом (середина XV ст.), коли Львів отримав королівський привілей у 1460 р. на виняткове право оптової торгівлі в Королівстві Польському та із Заходом (Німеччиною, Фландрією тощо).

Досить важливе місце в розвитку загальноукраїнської та галицько-волинської торгівлі, зокрема, відіграло Нижнє Подунав'я, де в цей період навіть була встановлена галицька митниця. Саме в цьому напрямку постійно здійснювалася приду-

найська та центральноєвропейська торгівля. На півночі західноукраїнського регіону найважливішу роль у зв'язках із Литвою відігравав водний шлях по Західному Бугу, а також все зростала роль Берестя (Бреста) у загальному розвитку української торгівлі з Білорусією, Польщею та Балтикою загалом.

Крім того, українські купці активно освоювали буковинські водно-сухопутні шляхи Дністровсько-Прутського межиріччя, з виходом на Подунав'я та Білгород-Дністровський, а також закарпатські торгові шляхи через Хуст, які відігравали ключову роль у торгівлі солотвинською сіллю. Через важкі карпатські перевали та долини також пролягали торгові шляхи Українського Прикарпаття, де торговці з допомогою місцевих пастухів переганяли великі стада худоби та іншої живності із Трансільванії та Банату⁸². Хоча в досліджуваний період одним із найпотужніших регіонів, який здійснював власну й транзитну *торгівлю худобою*, була Волинь. Протягом XV – першої половини XVI ст. волинські купці (з Острога, Кременця, Заслава тощо) постачали через Польщу в Європу тисячні партії великої рогатої худоби. Причому десь із 90-х рр. XIV ст. в лідери виходить острозьке купецтво, на чю частку припадало більше половини усіх поставлених на Захід з Волині волів (як місцевих, так і зібраних тут з інших українських земель, а також з Молдавії та Валахії). Зокрема, у 1522 р. з Острога за контрактом на суму понад 3 тис. талерів було відправлено півтори тисячі волів. Хоча в Європі також авторитетними вважалися сілезькі купці, які ще у 1447 р. отримали привілей на право безперешкодної торгівлі (худобою та іншими товарами) на всій території Речі Посполитої та ВКЛ. Загалом же, як зазначають європейські й вітчизняні дослідники, трансконтинентальна торгівля худобою країн Центрально-Східної Європи (у тому числі й України) із Заходом була настільки вагомим економічним явищем, що могла бути зіставлена (за масштабами та задіяними ресурсами) хіба що з поставками зерна у Балтійський регіон. Звичайно лідером у європейських поставках великої рогатої худоби в цей період була Угорщина, яка значною мірою задовольняла потреби Австрії, Італії та Південної Німеччини. Хоча в історіографії дослідники й схильні ототожнювати угорський і молдаво-валаський транзит худоби в Європу, який у 80-х рр. XVI ст. сягав 200 тис. голів щорічних поставок. Водночас вказується й на вагомий канал українських поставок худоби з Поділля й Галичини, який здійснювався зі Львова на Сілезію, Німеччину, Бранденбургію, що значно ефективніше зближувало Україну з європейським ринком, аніж водні поставки до Гданська та Кролевця. І хоча львівський транзит до Європи на середину XVI ст. дещо скоротився порівняно з попереднім періодом, все ж сухопутні шляхи на Захід та в Середземномор'я, які пролягали через Львів, були визначальними, тим паче, що львівські купці користувалися своїм привілейованим становищем у постачанні різноманітних спецій, дорогих тканин і середземноморських вин⁸³.

Досить вагому роль у *торгівлі* покутською сіллю та її транзитом в інші регіони України, Білорусії, Литви й Балтики, на думку дослідників, відіграла Волинь. Відомо, що у 20-х рр. XVI ст. волинський Давид-Городок більшість своїх прибутків отримував через здійснення сухопутного й водного транзиту солі на Подніпров'я та в інші регіони ВКЛ. А доставкою солі на Волинь займалися не лише спеціалізовані прошарки соляників/прасолів, а й волинські селяни (виконуючи свою панщинну повинність), міщани, боярство та волинське купецтво. Це навіть створило

передумови для значних оптових закупок солі луцькими купцями з подальшим її перепродажем по території Волині й за її межі.

Але попри значний соляний транзит, усе ж переважаючою і дедалі зростаючою протягом першої половини XVI ст. на Волині була контрактова *торгівля збіжжям*. Поступово в цей торговельний процес поряд із великокнязівськими господарствами включаються й маєтки волинської шляхти та духовенства, а також купці та міщанство.

Відомо, що вже у 20-х рр. XVI ст. купецтво Луцька поставляло великі партії збіжжя до Крелевця за довгостроковими контрактами, а в 50-х рр. того ж століття на Балтику щороку вже надходило близько 3 тис. лаштів зерна⁸⁴. Тож справедливими є зауваження вітчизняних та європейських дослідників про те, що ринок зерна був «ключовим елементом усієї балтійської торгівлі»⁸⁵.

Водночас значною статтею контрактової торгівлі українських земель (і особливо Волині) з іншими регіонами Речі Посполитої та зарубіжжя були *лісові товари* (поташ, корабельний ліс тощо). Ще у XIV–XV ст. монопольне право на таку торгівлю мали пруські купці, а великий князь литовський (1377–1392) і король польський (1386–1434) Ягайло змушений був домовлятися із магістрами пруського ордену (які на той час контролювали Гданськ) про право руських купців на торгівлю лісоматеріалами в цьому європейському регіоні. І вже в першій половині XVI ст., коли аугсбурзькі купці протягом чотирьох десятиліть вивезли з Гданська в Нідерланди близько 10 тис. квінталів (тисяча тонн) поташу, частка українсько-білоруського товару в ньому була вже досить значною. А в подальшому (1547 р.) великокнязівська влада ВКЛ встановлює державну монополію на експорт лісоматеріалів, вилучає із відання державців скарбові ліси та передає ці господарства своїм справцям і новостворені державні лісові комори рентабельно скуповують у місцевих промисловиків лісові товари (які значно здешевшали через заборону їх самовільного вивозу). Зазнавши значних збитків, шляхта ВКЛ все ж домоглася прийняття сеймової постанови (1551 р.) про дозвіл на вивіз за кордон шляхетських лісоматеріалів (що значно пришвидшило розвиток промислового виробництва в шляхетських господарствах) й ще через три роки (1554 р.) таки скасувала державну монополію у цій галузі економіки. Вже в 60 – на початку 70-х рр. XVI ст. обсяги експортних поставок поташу в Європу сягали десятків тисяч лаштів. Оскільки лише в скаргах, поданих до волинських гродських урядів за дванадцятирічний період, з цього приводу згадується про 14 тис. перевезених до Гданська лаштів виготовленого в Україні поташу. Отже, річний обсяг українських поставок поташу міг сягати 2 тис. лаштів, що давало понад 40 тис. золотих чистого прибутку. Такі розрахунки підтверджуються й іншими відомостями польських і українських дослідників, які стверджують, що вся річна річкова поставка поташу з Речі Посполитої сягала 10 тис. лаштів, а частка українських товарів у ньому могла сягати п'ятої, а то й четвертої частини (тобто 2–2,5 тис.)⁸⁶.

Митниці. Відомо, що на українських землях мито як відокремлений від інших податків збір із купецтва (за проїзд, вивіз/ввезення товару, торгівлю і зберігання) прослідковується із XII ст., коли митні податки були у віданні місцевих князів та їхніх бояр і тивунів. Важливо, що вже в удільний період між окремими князівствами велися перемовини про оптимальну кількість митних зборів та заборону місцевих зловживань у вказаній сфері. Вже в XIII ст. існували королівські/великокнязівські

митні тарифи/приписи щодо податкової діяльності певних митних комор. А з кінця XIV ст. спостерігається диференціація тарифних зборів на два види: на встановлені державою митні тарифи й обов'язкові до повсюдного виконання та на приватні, які регулювали збір коштів у володіннях шляхти. В часі перебування українських земель у складі ВКЛ і КП митна сфера переходить у відання державного скарбу вказаних державних утворень, а в латифундіях магнатів і шляхти митниці були повністю в приватному підпорядкуванні. Протягом XIV–XV ст. продовжується формування митної системи українських земель, опорними пунктами якої були належні державі й приватним власникам комори/прикоморки, які поділялися на головні/цельні та митні й діяли на основі усталених звичаєво-правових норм і королівських/великокнязівських привілеїв. Найдавніші відомості про митні комори в Україні відносяться до початку 20-х рр. XIV ст., коли згадувалася володимирська, та до 50–60-х рр. XIV ст., коли повідомлялося про львівську митницю. За своїм статусом митні комори розподілялися на головні та звичайні (прикоморки). Наприкінці XV ст. останні мали такий територіальний поділ: головні комори розташовувалися в Володимирі (Волинському), Кременці, Луцьку (луцькі прикоморки були у Брацлаві, Берестечку, Вінниці, Горохові, Дубно, Дубровиці, Жабчому), Ковелі, Заславі, Корці, Літовичу, Перемилі, Львові, Тереховлі, Турійську, Белзі, Галичі, Городку, Коломиї, Києві (київські прикоморки були у Вишгороді, Житомирі, Звягелі, Тавані, Чуднові). Крім того, повідомлялося про митні комори на українських землях під владою Кримського ханату: в Ак-Кермані, Кафі, Кілії, Перекопі, а також на підвладних Молдавському князівству буковинських землях: Чернівецьку, Хотинську, Дорогойську та Серетську митниці.

У період правління Олександра (1492–1506) в митній сфері ВКЛ було проведено реорганізацію й створено значні *митні округи*. Яких у XVI ст. налічувалося 11: 1) віленський, з головними митницями у Вільно та Мінську; 2) ковенський (Ковно); 3) підляшський (Брест, Бельськ); 4) новгородський; 5) полоцький; 6) вітебський; 7) смоленський; 8) могилівський 9) дисенський і два українських: 10) волинський (Луцьк, Володимир), 11) київський. У значних регіональних державних містах перебувала центральна митна комора, на прикордонних пунктах такого округу чи важливих дорогах/шляхах – підлеглі їй прикоморки, а на другорядних шляхах та в містечках – невеликі пости митної сторожі. Останні два підрозділи митниці могли розташовуватися і в приватних шляхетських володіннях. До складу службового штату митної комори входили митники/справці (провадили митний оглядали та збирали виплати) та писарі (а згодом додалися ревізори, писарі, експедитори, загони митної сторожі та вивідники/шпигуни). Посадовці головних митних комор, крім митних платежів, також відали наглядом за нижчими митниками та боролися з премитниками (тими, хто ухилявся від сплати мит, і контрабандистами). У свою чергу службовці митниць на українських землях були підзвітні місцевим адміністраціям (воєвод, старост, намісників), які слідкували, щоб митники не зловживали своїми повноваженнями, але місцевим урядовцям суворо заборонялося втручатися в митні справи чи претендувати на якісь митні збори чи штрафи/промита за конфісковані товари. За своєю підсудністю митні службовці мали судовий імунітет і були у винятковій юрисдикції короля/великого князя або земського підскарбія. І лише у разі скоєння митником тяжких злочинів (убивства, насильства, розбою, підпалу) він підлягав притягненню до відповідальності місцевою владою.

Будівля приміщення митниці була незначних розмірів, тому в міських торгових центрах влаштовували гостинні двори, де митники оглядали доставлений товар і брали належне мито. Мережа підпорядкованих митниці вивідників слідувала, щоб купці ніде не зупинялися (й не розпаковували вантаж) до митного оформлення товару в тому чи іншому митному окрузі, оскільки це давало можливість приховати (частково, а то й повністю) від оподаткування товар. Тому у ВКЛ у 1567 р. було прийнято сувору заборону під загрозою сплати великого штрафу (у 500 кіп грошей) усім міщанам надавати прихисток торгівцям із нерозмитненим товаром, а новоприбулі купці одразу ж мали задекларувати кількість і асортимент товару й сплатити обістку/обвістку (сповістивши про свій приїзд)⁸⁷.

Крім того, на початку XVI ст. королівська/великокнязівська влада пішла на деяку реорганізацію митних зборів, розширивши перелік виплат на кордонах (у 1507 р.). Що разом із значною кількістю приватних комор викликала спротив значної кількості учасників ринку. У зв'язку з цим в 1496 р. шляхта була звільнена від сплати мита, а в 1504 р. таку пільгу дістало й духовенство. Надалі в 1505 р. було ухвалено сеймову конституцію, яка передбачала провадити митні збори лише з партій товарів, які ввозилися на продаж. Особи ж шляхетського стану, які стверджували/доводили, що їхні товари ввозяться винятково для власних потреб, не повинні були тепер сплачувати жодного мита.

Починаючи із XV ст. адміністрація митних округів та митниць формувалася кількома способами. Перший із них передбачав передачу митних структур у відання довірених великокнязівській владі чи шляхтичу осіб (називався «до вірної руки»), які працювали за фіксовану платню, й передбачав, що всі митні збори надходитимуть власнику митної комори. До середини XVI ст. такими «довіреними особами» могли ставати вихідці з єврейських фінансових кіл, а пізніше лише переважно шляхта й інколи міщани.

Другий спосіб передбачав передачу в оренду права збору митних надходжень на різних умовах. Найчастіше це був відкуп, який орендар комори мав сплатити готівкою в зумовлені контрактом терміни. Ще однією умовою передачі митної комори в оренду був безтерміновий контракт, допоки орендар/кредитор не повертав позичену власнику митниці (представнику державного скарбу чи шляхтичу) суму позики й відсотків. Середня тривалість контрактів на оренду митниць коливалась від 2 до 3 років, з представленням щорічного звіту кожного нинішнього держателя митної комори. За підрахунками дослідників, значну кількість орендарів митниць (до 2/3 їхньої чисельності) становили представники єврейських економічних кіл. Хоча це не стосується періоду рубежу XV–XVI ст. (вигнання євреїв з ВКЛ) і другої чверті XVI ст. (тимчасова передача митниць королеві Боні Сфорца). А з кінця 30-х рр. на українські землі було поширено дію конституції «de Judaeis», яка забороняла єврейським представникам орендувати комори целні (цло – це митний збір, що надходив з кордонів держави). На Поділля та Галичину дія цього законодавства поширилася у 1538 р., а на Волинь – у 1569. Наступні конституції 1562 та 1565 р. знову підкреслили зазначену заборону і лише на кінець 60-х рр. XVI ст. ситуація дещо змінилася.

Протягом XV–XVI ст. відбувається подальше унормування тарифної політики у митній сфері (детально зазначаються види товару, його якісні та кількісні

параметри й відповідні останнім митні збори), а свої митні правила отримують як окремі митниці, міста, так і цілі регіони (а також і окремі види товарів). Такими, приміром, були митний реєстр Снятина 1444 р., ординація мит для Поділля 1518 р., державні/коронні митні тарифи КП 1512, 1524 рр. та відповідні устави ВКЛ 1561, 1566, а ще через три роки великокнязівська влада ухвалила «Уставу мита старого» (1569 р.), на положеннях якої пізніше базувалося загальнодержавне митне законодавство (1629, 1643, 1650 рр.) як коронних земель так і ВКЛ.

Загалом у досліджуваній період митні податки поділялися на мито головне, що стягувалося при перетині товарами міждержавних кордонів і торгове мито, яке включало різного роду виплати під час самих торговельних операцій. Конкретно-історичне навантаження терміна «мито» в цей період не мало такого універсального значення й стосувалося переважно виплат (натуральних і грошових) від привозних товарів і транспортних засобів, які перетинали/користувалися комунікаційними спорудами (мостами, переїздами, греблями, гатями, єзами тощо).

Найголовнішим митним податком, який стягувався державною владою на українських землях (найраніше згадується в тарифі 1320 р.), було *мито головне* (або на польський манер його називали *цло*). Як окремий податок, який повністю призначався для королівського/великокнязівського скарбу, стягувався протягом XIV–XVI ст. від усіх експортно-імпорتنих торгових операцій на кордоні, а також як внутрішній збір від кожної одиниці товару. Постановою 1477 р. було встановлено повну державну монополію щодо визначення конкретних тарифів і загального регулювання збору мита головного. Приміром, державою були встановлені такі імпорتنі ставки мита головного: для сукна – 1% (від його вартості), для коштовних каменів – 1,5% тощо; а от експортні ставки були значно вищими: для воску – 10%, а для худоби аж 59% і т. п. Мито головне/цло, крім прикордоння, також збиралося у головних/цельних митницях/коморах. До Люблінської унії 1569 р. з-поміж українських земель вони існували у Львові, Луцьку, Володимирі (Волинському), Кременці та Києві. Крім того, у 50-х рр. XVI ст. на українських землях ВКЛ великокнязівським митникам було навіть дозволено збирати мито головне в конкретних невеликих містечках (13 містечках у Луцькому та Кременецькому повітах Волині; одному містечку в Київському повіті та двох на польському порубіжжі) у визначені ярмаркові дні. А на польсько-молдовському кордоні подібні цельні митні комори існували в Чернівцях і Сучаві, де стягувалося досить важливе в цьому регіоні волове мито (1 гріш від вола) від прогону значних партій худоби, а от у другій половині XVI ст. вже за перегін подільської худоби бралось до 30 грошей з однієї тварини.

До головних мит у цей період належало так зване *старе мито*, яке стягувалося у розмірі 1 гріш від кожної 1 копи вартості провезеного товару. Від нього, як зазначалося, були звільнені шляхта і духовенство, які ввозили товар для власних потреб, а не на продаж. У Польщі це мито було замінене *новим митом* за правління Сигізмунда I у 1507 р., а на території ВКЛ формально було відмінено у 1523 р. (хоча реально існувало й надалі, допоки на територію ВКЛ 1561 р. юридично було поширено дію мита нового). У подальшому, з ухваленням Петрівського митного тарифу 1513 р., нове мито регулювало оподаткування чіткого асортименту польського експорту (у тому числі й на українських землях): коней, худоби, шкіри, воску, меду, риби. Загалом надходження від зборів мита нового становили чверть усіх прибутків державної казни Речі Посполитої.

З-поміж місцевих митних виплат, які йшли на користь старости чи приватного власника (землі, міста, комунікаційних споруд), існувало *торгове мито* (гроші торгіві). Останнє збиралося від усілякого законно доставленого товару (такого, що не потребував особливого дозволу) і встановлювалося на місці. При зважуванні товару бралось помірно, корчовщина, поколодне й вагове (і також при користуванні міською вагою), при переважуванні – бочкове; податок із збіжжя – верховщина (попервах відсипали вершок з відра чи діжки); мита від худоби – волове, копитне й аргишове (від степової худоби); за право продажу хутра – скопне, а від шкірок білок – білковщизну. Існувала ціла низка зборів кваліфікованих за групами товарів: дерев'яне (від товарів з дерева), ванчосне (за вивіз дощок для будівництва суден), рибне, соляне, повітщина (продаж меду), гончарне, восковичне/воскобійне (переробка та торгівля воском) тощо. Розмір митних зборів залежав при цьому від кваліфікації торговця й товару. З постійних місцевих продавців бралася одна плата, а із приїжджих купців (з іншої місцевості чи з-за кордону) – окреме мито. При цьому існувало чимало так званих місцевих дорожніх/проїзних зборів, які часто звалися мостовим, гребельним, дорожнім, бруковим (від назви вимощених бруківкою доріг); возовим і дубасним (від кількості пройдених возів і суден/дубасів), перевозним і побережним (збір від річкових переправ та причалів), головщиною (від пройдених у валці/каравані людей), за право в'їзду до міста, переїзду через міст, греблю, перевіз, пропливання суден під мостом тощо; транзитний перехід/переїзд через місто, перегін стад худоби. Такі збори здебільшого направлялися на ремонт та утримування відповідних комунікаційних споруд. Починаючи із 1554 р. шляхта ВКЛ домагалася у великокнязівської влади, щоб її було звільнено від сплати «мостового» та «гребельного» у разі доставки на продаж збіжжя та лісових товарів, на що дістала дозвіл у 1563 р.

Великокнязівська влада, за твердженнями дослідників, часто використовувала практику пожалування права збору внутрішніх мит у приватні руки. Це передусім було у випадках, коли особа на свій кошт оснóвувала поселення (міста, містечка) й організовувала місцеву торгівлю; коли місцевим урядовцям передавалися на їхнє утримання деякі митні надходження; при виплаті приватним особам (через передачу їм права збору окремих мит) отриманих державою позик; при наданні помість, де вже були (або де дозволялося створити) митниці; як відзнака за заслуги перед державою⁸⁸.

У цілому подальше формування та розвиток митної служби на українських землях у складі ВКЛ і КП, попри те що на кінець XV ст. вказаний регіон ще відставав у економічному розвитку від сусідніх центральноєвропейських країн, було пов'язане з активізацією господарського життя, впровадженням заходів аграрної реформи, ринковою переорієнтацією шляхетського господарства, розвитком товарно-грошових відносин, міст і міського виробництва, нарощуванням обсягів міжрегіональної та міжнародної торгівлі. Загальний же розвиток торговельних відносин в Україні із поширенням системи контрактно-кредитних форм торгівлі у досліджуваній період, попри наявні труднощі (нашарування різнорідних/різночасових митних зборів і перепон, відсутність уніфікованої монетної системи та свавілля урядовців і шляхти), був вагомим чинником зростання економіки, свідчив про значне поглиблення виробничо-торгової спеціалізації окремих регіонів України та значно сприяв консолідації українського етносу.

Посилання до розділу 11

1. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970. – С.74; Копчак С.І. Населення Українського Прикарпаття (Історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період. – Львів, 1974. – С.42-44; Нариси з історії Північної Буковини. – К., 1980. – С.48; Крикун М.Г. Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI–XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип.1. – С.59-60.
2. Історія української культури. – К., 2002. – С.16; Гурбик А.О. Сільське населення в добу політичної роздробленості // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т.1. – К., 2006. – С.73-75.
3. *Źródła dzejowe*. – Warszawa, 1876. – Т.6. – С.127; Українські грамоти XV ст. – К., 1965. – С.30-31; Сас П.М. Феодальні міста України в кінці XV – 60-х років XVI в. – К., 1989. – С.102-111; Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворіччя, село, сярбринна спілка). – К., 1998. – С.40-43.
4. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.389. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.100-101. (Вказані матеріали Литовської метрики використовувалися нами за мікрокопіями, що зберігаються в ЦДІАУК під шифром КМФ-36); Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1880. – Вып.1. – С.48.
5. Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – К., 1990. – С.129-132; Федоренко П.К. Рудни Левобережної України в XVII–XVIII вв. – М., 1960. – С.22-26; Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII ст.: Історичні нариси. – Львів, 2004. – С.40-49.
6. Історія крест'янства СРСР. – М., 1990. – Т.2. – С.167-169; Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К., 2006. – С.75.
7. Історія крест'янства в Європі. – М., 1986. – Т.2. – С.256-257; Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М., 1987. – С.156-159; Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991. – С.141-163; Історія української культури. – С.66-67.
8. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України. – С.102-120.
9. Шенников А. Распространение животноводческих построек у народов Европейской России // Сов. этнография. – 1968. – №6. – С.99-105; Якубовский В.А. Податные реестры XVI в. и реконструкция зернового баланса фольварочной Польши // ЕАИВЕ. – 1966. – С.66; Горская Н.А. Земледелие и скотоводство // Очерки русской культуры XVI в. – М., 1971. – С.45; Історія крест'янства в Європі. – Т.2. – С.256-257.
10. Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.4. – С.35-49; Т.2, Ч.7. – С.1-9; Южнорусские грамоты. – К., 1917. – Т.1. – С.109; Стельмах Г.Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. – К., 1964. – С.45; Диер Я.Г. Древнерусская деревня в археологических исследованиях // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т.2. – С.40-58; Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. (По материалам археологических исследований). – К., 1982. – С.44.
11. Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией (далі – РИБ). – СПб., 1915. – Т.27. – С.657-658; Ефименко А.Я. Южная Русь. – СПб., 1905. – Т.1. – С.418-419.
12. Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.4. – С.11, 16, 29, 45; Т.1, Ч.6. – С.244-253; Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. – Т.І. – Одесса, 1912. – С.217.
13. РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.50; Спр.38. – Арк.500; Спр.31. – Арк.234-235; Южнорусские грамоты. – Т.1. – С.118.
14. Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.6. – С.10.
15. Там само. – Т.1, Ч.8. – С.485, 487-491; Т.2, Ч.7. – С.118.
16. Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. – К., 1905. – С.136.
17. Архив ЮЗР. – Т.2, Ч.7. – С.7; Южнорусские грамоты. – Т.1. – С.118.
18. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографической комиссией (далі – Акты ЗР). – СПб., 1862. – Т.1. – С.41-42; Сас П.М. Феодальні міста України. – С.143-152.

19. Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С.118; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі. – К., 1992. – С.164-177, 191.
20. Акты ЗР. – Т.1. – С.11, 12, 67; Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С.97-98.
21. Акты ЗР. – Т.1. – С.72, 98; Акты ЮЗР. – Т.ІІ. – С.125; Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С.98-99; Блануца А. Надання та підтвердження Олександра Ягеллончика на українські землі Великого князівства Литовського // Terra Cossacorum: студії з давньої та нової історії України. Наук. зб. на пошану проф. В.Степанкова. – К., 2007. – С.434-455; Блануца А. Земельные пожалования Казимира Ягеллончика на украинские земли Великого княжества Литовского: попутка реконструкции по источникам Литовской метрики // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей. – К., 2007. – С.17-19; Блануца А. Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.8. – К., 2008. – С.60-72.
22. Южнорусские грамоты. – К., 1917. – Т.1. – С.136; Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – С.252-277, 282-307, 359-371, 404, 409; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.83-104; Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С.57-65, 97-100.
23. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – С.626-630; Пичета В.И. Белоруссия и Литва в XV–XVI вв. – М., 1961. – С.196-198; Юргинис Ю.М. Бояре и дворяне и их землевладение в Великом княжестве Литовском // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – 1969. – К., 1979. – С.21-22; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – С.206-208; Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С.100-101.
24. Історія українського селянства. – С.142-143.
25. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – С.206-208.
26. Сас П.М. Феодальные города Украины. – С.143-147.
27. Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – С.90-93; Сас П.М. Феодальные города Украины. – С.143-150; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С.160-162.
28. Русіна О.В. До питання про земельні володіння Києво-Печерського монастиря на Лівобережжі (за актами XVI–XVII ст.) // Укр. археограф. щорічник. – К., 1992. – Вип.1. – С.300-306; Ричка В.М. Про джерела та основні етапи формування церковно-монастирського землеволодіння у Південній Русі (друга половина XI–XVI ст.) // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1990. – С.3-11; Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С.58-59.
29. Хорошкевич А.Л. Сословное землевладение украинских и белорусских земель XIV – начала XVI в. и древнерусские традиции // Исследования по истории и историографии феодализма. – М., 1982. – С.210-211; Головата Н.А. Землеволодіння та економічна діяльність православної церкви в другій половині XVI – першій половині XVII ст. на Правобережній Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – С.16-18.
30. Головата Н.А. Землеволодіння та економічна діяльність православної церкви. – С.18; Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С.58-59; Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст. – К., 2007. – С.42; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – С.112-115.
31. Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI–XVII вв. // Материалы по истории земледелия СССР. – М., 1952. – С.322-410; Юргинис Ю.М. Аграрная реформа и хозяйственные мероприятия литовского великокняжеского правительства // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г. – Рига, 1977. – С.46.
32. Акты ЗР. – СПб., 1848. – Т.2. – С.159; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – М., 1892. – Приложение. – С.19-21.
33. Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997. – С.10-11.
34. Акты ЗР. – Т.3. – С.84.

35. Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI–XVII вв. – С.332; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1867. – Т.1. – С.18-32; Архив ЮЗР. – К., 1890. – Т.2, Ч.7. – С.75-120; Dunin-Wąsowicz A. Pomiaru gruntu w Koronie w XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 1894. – S.198, 200; История крестьянства СССР. – С.287.
36. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.61-91 зв.; Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.6. – С.110, 203-207, 225; Т.1, Ч.7. – С.232-233, 250-252.
37. Архив ЮЗР. – Т.2, Ч.7. – С.76, 79, 82, 91, 95, 98, 100, 107-110.
38. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1896. – Т.XVII (2). – S.82; Акты ЗР. – Т.3. – С.83; Архив ЮЗР. – Т.2, Ч.7. – С.107-108; Т.2, Ч.8. – С.95, 103.
39. Архив ЮЗР. – Т.2, Ч.7. – С.76-78, 101; Гурбик А.О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // Укр. іст. журн. – №4. – 1996. – С.56-57.
40. Архив ЮЗР. – Т.2, Ч.7. – С.75-110.
41. ЦДІАУК. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.61, 61 зв., 65, 65 зв., 69, 70; Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.7. – С.203-207, 251.
42. ЦДІАУК. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.61, 65; Акты ЗР. – Т.3. – С.77.
43. Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.6. – С.145-148; Т.2, Ч.7. – С.33; Акты ЗР. – Т.3. – С.85-87.
44. Hurbik A. Reforma włóczna na Ukrainie w XVI wieku // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. – Т.LIX. – Poznań, 1999. – S.122-125.
45. Акты ЗР. – Т.3. – С.73.
46. РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр.51. – Арк.71 зв.; Акты ЗР. – Т.3. – С.73, 74, 90; Архив ЮЗР. – Т.2, Ч.7. – С.80, 84, 98, 100.
47. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1897. – Т.2. – С.116-143; Акты ЗР. – Т.3. – С.74, 90; Архив ЮЗР. – Т.2, Ч.7. – С.75-100.
48. Акты ЗР. – Т.3. – С.74.
49. Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – С.48-50.
50. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях. – Львів, 2004. – С.87-90; Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С.11-24; Źródła dziejowe. – Т.XXII. – S.653-733; Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.4. – С.48; Т.1, Ч.6. – С.290-292.
51. Інкін В. Сільське суспільство. – С.89.
52. Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т.1. – С.62; РИБ. – Т.27. – С.535; Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.6. – С.38; Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. – К., 1905. – С.47-60.
53. Архив ЮЗР. – Т.5, Ч.8. – С.469-470; РИБ. – Т.27. – С.535.
54. Акты ЗР. – Т.1. – С.202; Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.7. – С.615-616; Жизнь князя А.М.Курбского в Литве и на Вольни. – К., 1849. – Т.2. – С.143; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. – Приложение. – №17, 51. – С.15, 56.
55. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. – Приложение. – №12. – С.13.
56. РДА. – Ф.823. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.1.
57. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. – Приложение. – №12, 17, 51. – С.13, 15, 56; РИБ. – Т.27. – С.535; Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т.1. – С.113-114.
58. Там само; Акты ЗР. – Т.2. – С.200.
59. Акты ЗР. – Т.1. – С.350; Т.2. – С.28, 33-36, 207-211; Архив ЮЗР. – Т.2, Ч.7. – С.1-9; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. – С.480-481; Акты ЗР. – Т.2. – С.64-67.
60. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – С.471, 472, 733; РИБ. – Т.30. – С.415; Акты ЗР. – Т.1. – С.21, 64-67, 75-76; Т.2. – С.8-10, 18-19; Архив ЮЗР. – Т.2, Ч.7. – С.377-380; Т.1, Ч.6. – С.58-59; Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С.46-47.

61. Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.4. – С.35-49; Т.1, Ч.7. – С.81; Т.2, Ч.7. – С.29, 599; Известия византийских писателей о Северном Причерноморье. – М.; Л., 1934. – С.10.
62. РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.35 зв.; Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.VII. – С.601-602, 617; Т.2, Ч.7. – С.19-23; Т.1, Ч.4. – С.39.
63. Густинская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т.2. – С.354; Рогожский летописец // ПСРЛ. – Пг., 1922. – Т.15, Вып.1. – Стб.428; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С.395; Егоров В.Л. Границы Руси и Золотой Орды в XIII–XIV веках // ВИ. – 1985. – №1. – С.18-19; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.72, 140-150; Його ж. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.9-27.
64. Kronika polska, litewska, źmódska i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego. – Warszawa, 1848. – Т.2. – С.116, 154, 271, 305; Сборник русского исторического общества. – СПб., 1882. – Т.41. – С.323, 360; Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т.1. – С.116-117; Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій пол. XVI ст. // Феодалізм на Україні: 36. наук. праць. – К., 1990. – С.114-130; Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.), як історико-демографічна проблема // Укр. археограф. щорічник. – К., 1993. – С.43-46.
65. Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.6. – С.20-22, 290-292, 381-382, 416, 418; Т.2, Ч.7. – С.12.
66. Кісь Я.П. До питання про умови розвитку міст на території Руського і Белзького воеводств у XIV–XVII ст. // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. істор. – Львів, 1970. – Вип.6. – С.79; Швидько А.К. Соціально-економічне розвиток міст України в XVI–XVIII вв. – Днепропетровск, 1979. – С.25-29; Сас П.М. Феодальні міста України. – С.10-13, 21-22; Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С.254; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С.88-89.
67. Сас П.М. Феодальні міста України. – С.18.
68. Баранович А.И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. – М., 1959. – С.134; Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – Львів, 1968. – С.40; Сас П.М. Феодальні міста України. – С.22-25.
69. Rybarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. – Poznań, 1928. – Т.1. – С.117; Сас П.М. Феодальні міста України. – С.88-89; Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII века. – К., 1982. – С.71; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. – С.85.
70. Сас П.М. Феодальні міста України. – С.73-77, 88; Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С.314.
71. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. – С.59, 67-77, 114; Сас П.М. Феодальні міста України. – С.57-59.
72. Савваитов П. Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, в азбучном порядке расположенное. – СПб., 1896. – С.11-12; Сидоренко В.О. Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна: За матеріалами історії України XIV – першої половини XV ст. // Іст. джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип.2. – С.274-276; Сидоренко В.О. Зброя XVI–XVII ст. на Україні – пам'ятка мистецтва. – К., 1970. – С.20; Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. – Л., 1976. – С.39; Сас П.М. Феодальні міста України. – С.60-71; Свешніков І. Озброєння козацького війська за матеріалами розкопок місця Берестецької битви 1651 р. // Українське козацтво: витоки еволюція, спадщина: Матеріали міжнар. наук. конф. – Вип.ІІ. – К., 1993. – С.161-170.
73. Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. – К., 1960. – С.6-7, 78-79; Сас П.М. Феодальні міста України. – С.71-73.
74. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. – С.54-59.
75. Швидько А.К. Соціально-економічне розвиток міст України в XVI–XVIII вв. – С.26-41; Його ж. К вопросу о ремесленном цехе в средневековом городе (по герм. и укр. источникам) // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1973. – С.7; Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и магдебургское право // Вопр. истории. – 1958. – №3. – С.121-141; Sonenscher M. Work and Wages: Natural Law, Politics and the Eighteenth-Century French Trades. – Cambridge, 1989. – P.49-84; Сас П.М. Феодальні міста України.

- да України. – С.91-100; Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993. – С.16-21; Farr J.R. On the Shop Floor: Guilds, Artisans, and the European Market Economy, 1350–1750 // *Journal of Early Modern History*. – 1997. – Т.1, №1. – P.25-26; Берковський В. Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи // *Укр. іст. зб.* – 2006. – Вип.9. – С.349-353.
76. Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси с 1480-1569. – Чернигов, 1898. – С.36-45; Сас П.М. Феодальные города Украины. – С.125-126, 133-134; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – С.135-136.
77. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – С.98; Історія Львова. – К., 1984. – С.40-43; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – С.135-136; Bogucka M. Jarmarki w Polsce w XVI–XVIII wieku // *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu.* – Toruń, 1996. – Т.1. – S.16-25; Kus J. Jarmarki jarosławskie i ich wpływ na rozwój miasta w XVI i XVII wieku // *Rocznik historyczno archiwalny. Archiwum Państwowe w Przemyślu.* – Т.IX. – Przemyśl, 1995. – Т.IX. – S.29-70; Берковський В. Економіка Правобережної України XVI–XVIII ст. в польській історіографії кінця XX – початку XXI ст. // *Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.* – Хмельницький, 2007. – Т.17. – С.48-49.
78. Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – №72. – С.99; Сас П.М. Феодальные города Украины. – С.126-128; Котляр М.Ф. Торгівля на Україні в XIV–XV ст. // *Укр. істор. журн.* – 1975. – №1. – С.38-47; Його ж. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – С.72-82.
79. Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. – №9, 12, 132, 151. – С.23, 26-28, 174-175; 213-214.
80. Fedorowich J.K. Anglo-Polish Commercial Relations in the First Half of the Seventeenth Century // *The Journal of European Economic History*. – 1976. – Т.V, №2. – P.362; Munro J. The Symbiosis of Towns and Textiles: Urban Institutions and the Changing Fortunes of Cloth Manufacturing in the Low Countries and England, 1270–1570 // *The Journal of Early Modern History*. – 1999. – Т.III, №1. – P.64; Swanson H. Medieval Artisans: An Urban Class in Late Medieval England. – Oxford, 1989. – P.26-43; Lloyd T.H. England and the German Hanse, 1157–1611: A Study of Their Trade and Commercial Diplomacy. – Cambridge, 1991. – P.173-234; Берковський В. Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи. – С.353-355.
81. Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. – Передмова. – С.5-7; №32, 56, 64, 66, 108. – С.43-44, 76-78, 91-92, 93-95, 139; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – С.90-146.
82. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – К., 1983. – Т.1. – С.109; Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – С.60; Українська народність: Нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – С.134-135.
83. Сидоренко О.Ф. До питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С.47-59; Берковський В. Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи. – С.356-357.
84. Документы и регесты к истории Литовских евреев из актовых книг: метрики литовской, виленского центрального архива и некоторых печатных изданий. – СПб., 1882. – Т.1 (1388–1550), №13. – С.141; Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – С.480; Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках. – Кишинев, 1968. – С.99; Ї ж. Экономические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI и XVII вв. – Кишинев, 1991. – С.82; Берковський В. Кредит і контракт в системі міжнародних та міжрегіональних торгових відносин Волинського воєводства (середина XVI – перша половина XVII ст.) // *Укр. іст. зб.* – 2004. – Вип.7. – С.124-126.
85. Collins J.B. The Role of Atlantic France in the Baltic Trade: Dutch Traders and Polish Grain at Nantes, 1625–1675 // *The Journal of European Economic History*. – 1984. – Т.XIII, №2. – P.244; Берковський В. Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи. – С.354-355.
86. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.VI. – К., 1995. – С.182-187; Берковський В. Кредит і контракт в системі міжнародних та міжрегіональних торгових відносин Волинського воєводства (середина XVI – перша половина XVII ст.). – С.130-131.
87. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. –

- C.502-518; Weymann S. Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej. – Poznań, 1938; Rubarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI stolecie. W 2 T. – Poznań, 1929. – Т.1; Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). – Warszawa, 1953; Nowakowa J. Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku. – Wrocław, 1951; Сидоренко О.Ф. Гостинні двори за джерелами XVI–XVIII ст. (Волинь, Наддніпрянщина): Матеріали VIII Всеукраїнської наук. конф. [«Історичне краєзнавство і культура»]. – К.; Харків, 1997. – Ч.1. – С.209-213; Дячок О.О. Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 2004. – С.154-171; Регулювання митних відносин у Першому Литовському Статуті та боротьба шляхти за митні пільги // *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys*. – Vilnius, 2005. – Р. 208-225; Берковський В. Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. // Вісн. Академії митної служби України. – Дніпропетровськ, 2006. – №1 (29). – С.120-133; Його ж. До питання розвитку митного господарства Речі Посполитої в кінці XV – XVI ст. на західноукраїнських землях // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2007. – С.57-61; Жеребцова Л. Організація митної служби на землях Великого князівства Литовського наприкінці XV – в середині XVI ст. (до 1569 р.) // Історія торгівлі, податків та мита. – Дніпропетровськ, 2007. – С.52-57; Її ж. Структура таможенної системи Великого князівства Литовського в кінці XV – середині XVI вв. // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського*. – Т.1. – К., 2009. – С.144-162; Berkowski W. Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku // *Nad społeczeństwem staropolskim*. – Białystok, 2007. – Т.1: Kultura – Instytucje – Gospodarka w XVI–XVIII stuleciu. – S.321-338; Берковський В. Митна комора // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К., 2009. – С.672; Його ж. Митна система // Там само. – С.672-675.
88. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – С.495-510; Грушевський О. Митні комори // Україна. – К., 1918. – Кн.1/2. – С.21-31; Kutrzeba S. Taryfy celne i polityka celna w polsce od XIII do XV wieku // *Ekonomista*. Kwartalnik, poświęcony nauce i potrzebom życia. – Warszawa, 1902. – R.II. T1. Zesz.1. – S.207-211; Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 г. – М., 2005. – Т.1. – С.383, 577; Ващук Д. Деякі системи оподаткування у Київській землі (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т.14: На пошану академіка І.С.Винокура. – С.149-160.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА
РАННІЙ НОВИЙ ЧАС

Розділ 12

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1569–1647)

1. Основні тенденції економічного розвитку. Фільварки, торгівля та митна справа

Протягом XVI – першої половини XVII ст. в соціально-економічному розвитку західноєвропейських країн помітною тенденцією стало встановлення капіталістичних відносин. Навпаки, в східноєвропейському регіоні вони не набули значного поширення через консервацію панщинно-фільваркової моделі економічних відносин. Разом з тим спостерігалось значне збільшення попиту на товари сільськогосподарського виробництва як в західноєвропейських країнах, так і в самій Речі Посполитій, до складу якої входили українські землі. Значна рентабельність аграрного сектора економіки призвела в XVI ст. до помітного розширення наявних і створення нових шляхетських фільварків, які все більше набували характеру товарного виробництва. У подальшому частка фільваркової продукції у вирощуванні зернових культур стала перевищувати 20%, оскільки збіжжя селянського виробництва вже було явно недостатньо. Тим паче, що нарощуванню обсягів поставок зерна сприяла стійка ринкова кон'юнктура через чотирикратне зростання європейських цін на зернові. Водночас й ринки Речі Посполитої теж демонстрували постійне збільшення попиту на хліб, а тому понад 2/3 виробленого в країні збіжжя йшло на задоволення внутрішнього ринку. На експорт працювали переважно фільваркові господарства підприємливих шляхтичів і магнатів, які у своїх володіннях оперативного намагалися заводити все нові фільваркові двори-садиби, навіть за рахунок привласнення селянських земель та визиску власних селян (оскільки один лан фільварку давав дохід щонайменше 35 злотих, а селянські чиншові платежі з такого ж одноланового наділу були вдсятеро меншими)¹.

Основною формою шляхетського землеволодіння у період правління Сигізмунда II Августа (1530–1570 – король польський; 1548–1572 – великий князь литовський) і наступних правителів Речі Посполитої були насамперед спадкові володіння (передані від батька, діда-прадіда), які було підтверджено (за фактом їхнього існування) за землевласниками в цей період. Зокрема, за свідченнями фахівців, подібні підтверджувальні грамоти масово видавалися і на українських землях (луцькому каштеляну М.Козинському, Я.Синявській, М.Залеському, О.Бринзі, П.Шмунгеру, князю К.Вишневецькому та багатьом іншим можновладцям). Це було продовженням земельної політики попередніх правителів ВКЛ і КП, яка не обтяжувала державний земельний фонд і сприяла зміцненню позицій центральної влади в різноманітних регіонах держави. Другу групу земельних володінь шляхти становили так звані вислуги, які підтверджувалися чи надавалися заново за виконання служб на користь великокнязівської/королівської влади тощо. Такого роду пожалування на ленному праві надавалися в умовне («на поживенє», «до живота», «до двох животів» тощо) володіння. Через значне розширення шляхетського землеволодіння й вичерпаність державного земельного фонду у попередній період, це були, як правило, цілині, покинуті й конфісковані наділи та помістя. Третя група земельних володінь магнатів і знаті була наслідком активізації трансакційних операцій із землею (купівля/продаж, оренда, застава тощо). Ухвалений 1566 р. Другий статут ВКЛ зняв будь-які обмеження (що існували у Першому статуті 1529 р.) щодо розмірів відчужуваних шляхтою володінь. Це загалом свідчило про перерозподіл земельної власності та економічну диференціацію в шляхетському середовищі. Більш активні його представники також вдавалися до зухвалих акцій насильного захоплення/присєднання сусідніх земель своїх опонентів/конкурентів, збіднілих/слабких власників та селянських громад².

Загальний розвиток аграрного виробництва й торгівлі сприяв також нарощуванню небувалих обсягів товарного збіжжя. За два століття абсолютні показники вирощеного зерна (на другу половину XVI ст.) вже перевищували вдвічі попередні обсяги зернових і, за підрахунками дослідників, сягнули рекордних близько трьох з половиною центнерів на душу населення (навіть у другій половині XIX ст. аналогічний показник зріс лише до 420 кг). Тваринницька (частково спрямована на експорт) м'ясо-молочна та риболовецька галузі фільваркового виробництва, а також птахівництво, рибицтво, бджільництво, садівництво й городництво, які не були експортно зорієнтованими, залишалися на попередньому рівні й слугували переважно для внутрішнього споживання/продажу.

На першу половину XVII ст. чимало фільваркових земель були вже досить виснажені гонитвою за надприбутками у виробництві збіжжя, а тому врожайність зернових рідко перевищувала сам-3. У поєднанні з негативними кліматичними змінами на європейському континенті (помітним збільшенням вологості й похолоданням) це значно зменшило рентабельність фільваркового господарства. Цьому ж сприяли падіння попиту та цін на збіжжя на місцевих та європейських ринках (через вичерпаність потенціалу так званій революції цін, спричиненої напливом дорогоцінних металів з американського континенту) й швидкі темпи цінового зростання на ремісничу продукцію (чого не спостерігалось у попередній період).

Разом з тим усе відчутнішими для економіки європейських країн ставали політичні та військові протистояння на континенті. За підрахунками дослідників,

лише прямі втрати людей у війнах по всьому європейському континенту протягом XVII ст. становили понад 3 млн осіб. І хоча Річ Посполита не брала участі у Тридцятилітній війні (1618–1648 рр.), її фінансова система сповна відчула вплив європейської монетарної кризи, до якої спричинили небувалі до того військові затрати. На фінансові ринки усіх регіонів Польщі ринув потік низькопробних монет, а якісний за вмістом срібла польський злотий став основним засобом приватного накопичення та поступово вивозився в західноєвропейські країни. Особливо боляче вдарила монетна криза по економіці Речі Посполитої, а саме по експорту збіжжя, у 30-х рр. XVII ст., коли реальна вартість золотого впала ледь не на половину. І навіть збільшення зернових поставок і зростання цін на хліб не в змозі були компенсувати значне знецінення срібної монети. Стабільність на фінансовому ринку вдавалося втримувати лише високопробним великим срібним монетам – таліарам (вагою 29 г), які протягом XVI ст. карбувалися в Богемії, Німеччині та Речі Посполитій (з 1580 р.). У першій половині XVI ст. таліар вартував 30, а наприкінці цього ж століття – понад 35 польських грошей. Хоча вже за перші три десятиліття XVII ст. вказана грошова одиниця здорожчала майже вдвічі – від 40 до 75 грошів. Досить вартісними також залишалися золоті дукати/флорини (вагою 3,5 г) на тлі яких досить помітним було стрімке падіння знецінених низькопробних грошів. На початку другої половини XVI ст. вартість дуката сягала 50 грошей, а протягом першої половини XVII ст. курс вказаної грошової одиниці (по відношенню до зіпсованих срібних грошей) зріс більш ніж утричі (від 70 до 180 грошей за 1 дукат)³.

Зосередивши на складах експортне зерно, шляхта й купецтво оперативно налагоджували транспортування значних партій збіжжя в балтійські порти (4/5 товарного зерна вивозилося через Гданськ). А звідти воно вже переправлялося до головного перевалочного порту Європи Амстердама та прямувало далі на Захід. За рахунок активного включення українських земель, особливо Волині, в Європейську торгівлю значно зросли експортні поставки збіжжя до Балтії. В середовищі шляхетських експортерів з України дослідники виділяють кілька їхніх груп залежно від обсягів поставок. Найбагатші магнати/королевіята (Заславські, Корецькі, Острозькі, Сангушки та ін.), які мали значні маєтності на Волині, Київщині й Поділлі, могли щорічно постачати на Захід від 100 (50 лаштів) і до 250 (2000 мац*) тонн збіжжя. Для доставки водними шляхами такої партії українського зерна могло вистачити 2 великі або 3 середні комяги. До другої умовної групи належали експортери з обсягом обороту від 50 до 100 т збіжжя, для чого потрібно було 1–2 комяги. І третю групу постачальників становили дрібні шляхтичі, які в складчину наймали комягу чи кілька комяг (або довантажували свій товар до великої партії зерна) й вивозили по 20–40 т (10–20 лаштів). Але в своїй більшості дрібні шляхетські господарства орієнтувалися на місцеву торгівлю збіжжям. І саме там міське купецтво формує свої чималі запаси зерна й теж включається в міжнародну торгівлю. Але обсяги їхньої поставки збіжжя (у середньому коло 50 т) не були такими значними, як зі шляхетських володінь. Хоча з часом, коли Луцьк перетворюється на регіонального лідера з-поміж міст-імпортерів Волині, а міщани вже самі ввозять і нагромаджують збіжжя в міських складах, ситуація дещо змінюється на користь відомих купецьких родин, які вдало використовують устилузький порт у торгівлі з Гданськом. Решта

* Маца торчинська = 8 пудів (128 кг).

ж дрібнішого купецько-міщанського прошарку перетворюється на посередників чи просто постачальників/факторів і супроводжують/доставляють товари на Захід.

Тогочасні джерела рясніли повідомленнями про водні каравани українського збіжжя у напрямку Європи. Зокрема, князь Р.Сангушко (1561 р.) за контрактом (на 8 тис. грошей) поставив у Гданськ близько 130 т (1 тис. мац) зерна. А вже в першій половині XVII ст. князь Д.Заславський за 1637 р. відправив з України жита на 600 тис. грошей (20 тис. золотих). З-поміж середніх постачальників хліба протягом 1583 р. пани Я.Копелинський та А.Романовський імпортували до Гданська по три комяги збіжжя з Волині, Я.Ланевський – одну і т. п. А в цілому 1583 р. через Берестейську митну комору на Гданськ пройшли десятки суден, що належали близько 40 шляхтичам. Зі зростанням поташного промислу українські купці та шляхта вже формували комплексні річкові каравани і відправляли збіжжя разом із попелом. Так, із семи комяг, які вийшли з товарами князя К.Острозького на Гданськ, 5 везли зерно, а дві – по тридцять лаштів попелу. А князь Пронський відправив на продаж аж 9 комяг зі збіжжям і понад 200 лаштів попелу (50 лаштів якого приносило 1 тис. золотих чистого прибутку). Хоча це вже були досить вагомими торгові операції, але одним із лідерів, щодо поставок волинських товарів до Гданська у 1555–1580 рр. був королівський дворянин С.Граєвський, який протягом 1568 р. експортував понад 15 тис. лаштів (30 тис. т) попелу. Загалом підприємливі купці скуповували для відправки на Захід поташ і смальцюгу, не лише виготовлені в шляхетських і магнатських господарствах України, а й на ринках міст, досить віддалених від Польщі (Переяславі, Глухові, Ромнах, Новгороді-Сіверському тощо). Загальні річні прибутки постачальників збіжжя з українських і польських земель через гданський порт сягали від 7 млн злотих, як це було в 1618 р., до 24 млн в окремі більш сприятливі роки.

Протягом XVI – першої половини XVII ст. поставки збіжжя із земель (значною мірою й українських) Речі Посполитої на Захід були чи не найвагомішими в Європі. За приблизними підрахунками дослідників транзитна гданська торгівля «польським» збіжжям становила у 1557 р. понад 40 тис. лаштів, а в 1583 р. близько 63 тис. Відомо, що в останнє десятиліття XVI ст. з усього Балтійського торговельно-економічного регіону (куди переважно прямував український експорт) лише нідерландські купці вивезли далі на Захід більше 413 тис. лаштів жита, близько 40 тис. лаштів пшениці, більше 21 тис. лаштів вівса та майже 5 тис. лаштів ячменю. На початку XVII ст. поставки збіжжя з українських і польських земель ще більше зросли й у 1608 р. сягали 87 тис. лаштів, а в першій половині XVII ст. в окремі роки перевищували 90 тис. У цей період купецтво Нідерландів щороку відвантажувало із гданських портів у напрямку Італії, Іспанії, Португалії до 300 наповнених зерном кораблів. На думку дослідників, зростання зернового експорту із земель Речі Посполитої могло бути напряму пов'язане із активним розвитком шляхетського фільваркового господарства та поступовим розширенням шляхетського (в тому числі й польського) землеволодіння в Україні. Загалом же на користь твердження про те, що український експорт становив вагому частину відомого в Європі «польського збіжжя», також свідчив і той факт, що з початком Української національної революції, а згодом і Другої північної війни (1655 р.), експортні поставки зернових через Гданськ скоротилися майже вдвічі, і понад 200 кораблів у 1648 р. відпливли з цього порту, не загрузившись, як зазвичай, збіжжям⁴.

Значного розвитку на українських землях (як, власне, і в усій Речі Посполитій) набула гуртова торгівля, яка відзначалася детально відпрацьованими формально-юридичними та практичними формами, а також чіткою (товарною й регіональною) спеціалізацією. Саме транзитна роль галицьких і волинських земель і участь місцевого купецтва в регіональному та міжнародному товарообігу призвели до удосконалення кредитних і контрактних форм торгівлі, а укладений контракт, незалежно від форми (усної чи письмової), унормував і оптимізував параметри оптової торгівлі. Порушення ділової угоди щодо поставки великих партій товарів сприймалося в купецьких колах як антиправовий акт, про що робилися офіційні записи в урядових гродських книгах. Саме так учинив князь О.Сангушко у 1565 р., коли промисловик Юнос вчасно не поставив для сплаву на р. Буг 700 возів поташу із буди в Степанському лісі. Так само поступали й ті учасники торгової угоди, які були не в змозі виконати попередньо погоджені її пункти через непередбачувані (часом трагічні) причини. Така офіційна заява в подальшому давала можливість позиватися на винуватців через понесені фінансові збитки та вимагати певних відшкодувань або ж, навпаки, виправдатися, пославшись на нездоланні обставини.

Контрактній регламентації у досліджуваний період здебільшого підлягали товари, які здобули значний попит на ринку й переправлялися великими партіями (збіжжя, худоба, деревина, поташ, сіль тощо). Як це було, приміром, у 20–30-х рр. XVII ст., коли волинські князі С.Любомирський і В.Заславський уклали торгові угоди із англійцем Д.Гавратом: перший – на понад 12 тис. злотих, а другий – на 125 тис. злотих. Саме на таку суму мали бути поставлені українською стороною великі партії поташу до гданського порту. В контрактах також чітко було регламентовано терміни виконання угод та зумовлено якість товару й надлишок продукції для покриття можливого браку⁵.

Значні обсяги товарообороту та капіталовкладень у ході розвитку української торгівлі XVI–XVII ст. (як внутрішньої, так і зовнішньої) призводили до активізації кредитних товарно-грошових операцій. Взамін за отримані фінанси або товар позичальник видавав кредитору (завірений ярмарковим судом або міським/замковим урядником) вексель/церокграф, у якому зазначалися умови, термін дії та сума кредиту. У певних випадках для скріплення кредитної угоди достатньо було підписів поручителів з кожної сторони, які могли гарантувати дотримання угоди своїми статками. Відсоткові ставки по кредитах могли коливатися від 6 до 60%. При недотриманні умов вексельного кредитування шляхтич-позичальник наражався на судове переслідування, а купецтво й міщанство – на часткове позбавлення правоздатності (інколи – разом з нащадками) й (навіть тимчасову, до повного розрахунку за кредитними зобов'язаннями) втрату свого майна. Загалом же контрактно-кредитна система була вагомим локомотивом у розвитку економічних відносин на українських землях. Вона сприяла налагодженню оптової та великооптової міжрегіональної та міжнародної торгівлі⁶.

Митниці. Після Люблінської унії 1569 р. до вже наявних на українських землях із XV ст. митних комор* додалися новозасновані у 1578 р. митниці в Кам'янці-

* З кінця XV ст. головні митні комори розташовувались у Володимирі (Волинському), Кременці, Луцьку (луцькі прикоморки були у Брацлаві, Берестечку, Вінниці, Горохові, Дубно, Дубровиці, Жабчому), Ковелі, Заславі, Корці, Литовежі, Перемилі, Львові, Тереховлі, Турійську, Белзі, Галичі, Городку, Коломиї, Києві (київські прикоморки були у Вишгороді, Житомирі, Звя-

Подільському та Снятині, з 1643 р. – у Галичі, Барі, Стрию, а навесні 1644 р. також відкрилися в Батурині, Гадячі, Конотопі, Кременчуці, Лосєві, Любечі, Ніжині, Острі, Ромнах, Чернігові та Чорнобилі.

Головним митним збором у цей період було мито головне, яке збиралося на території Речі Посполитої у головних/цельних коморах держави, кількість яких постійно зростала, в тому числі й на українських землях. Серед різновиду головних мит у цей період згадувалося так зване старе мито (формально нібито й було відмінене у першій половині XVI ст.), яке реально співіснувало з митом новим аж до рубежу XVI–XVII ст., коли ці два податки були об'єднані одним збором – митом королівським. Водночас у середині 60-х рр. XVI ст. було введено також податок, званий «четвертий гріш», сума якого попри назву доходила до понад 33% на імпортовані до Речі Посполитої товари. Збирався на головних митницях окремими посадовцями, підвладними винятково вальному сейму. А з 1593 р. його дія поширилася й на експортні торгові операції. З іноземних торговців «четвертий гріш» стягувався у подвійному розмірі.

Ще одним головним податком, який, щоправда, зрештою перетворився на звичайну торгіву виплату, було введене Сигізмундом III Ваза (1620 р.) водне мито. Останнє збиралося митниками від усіх товарів, що доправлялися в балтійські порти (Гданськ, Ельблонг, Кролевець) водними шляхами. Сейм слідкував за цими зборами й неодноразово підтверджував за ними головний податковий статус (постанови 1626, 1627 рр.), але згодом (1629 р.) перевів їх у звичайну сплату. А натомість у тому ж 1629 р. вводиться експортне мито: для торговців із теренів Речі Посполитої – 2%, а для чужинців – 4%. У подальшому його аналогом було імпорتنе 4-відсоткове мито, встановлене у 1643 р. для потреб королівської та державної казни.

Загалом з другої половини XVI ст. в Речі Посполитій відчутно зростає вплив вального сейму на митну політику держави. У 1576 р. польський сейм ухвалив постанову, якою увів мораторій на зростання/розширення митних виплат без згоди вального сейму. А в 1578 р. було запроваджено митну реформу, згідно з якою територія держави поділялася на чотири митні провінції, дві з яких створювалися в Україні: Волинсько-Київська з центрами у Києві й Луцьку та Руська з центром у Львові. І з початку 90-х рр. XVI ст. державні митні збори направлялися вже лише винятково на потреби публічного державного скарбу. Вказана митна політика та структура Речі Посполитої проіснувала до запровадження чотирьох митних суперінтенданств (1661 р.) і митної інструкції/ординації 1676 р. Водночас численні місцеві митні збори (мито торгове, осібне для приїжджих та місцевих купців; мостове та чимало інших), які були спрямовані переважно на утримання старостинських урядів, а також йшли на користь власників торгових/складських міст, мали тенденцію до постійного зростання. Зокрема, за підрахунками фахівців, розміри митних податків протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. зросли майже в 3–4 рази⁷.

гелі, Тавані, Чуднові). Крім того, повідомлялося про митні комори на українських землях під владою Кримського ханату: в Ак-Кермані (Білгород-Дністровському), Кафі (Феодосії), Кілії, Перекопі, а також на підвладних Молдавському князівству буковинських землях – Чернівецьку, Хотинську, Дорогойську та Серетську митниці.

2. Економіка українського села. Селянські дворогосподарства

У досліджуваній період відбувалося хоча й повільне, але неухильне зростання кількості населення – головної продуктивної сили України, частка селянства в якому була значно переважаючою. Найвні відомості дають можливість скласти загальну картину динаміки чисельності українців у XVI–XVII ст. Зокрема, на 1550 р. налічують близько 4,9 млн, на 1600 р. – 5,2 млн, на 1650 р. – близько 5,3 млн осіб. Це дещо перевищувало загальноєвропейські показники. Адже в Європі, після епідемії чуми (1348, 1360, 1371) і втрати 25% населення, теж намітилась прогресивна динаміка. І вже із середини XV і до середини XVII ст., за підрахунками фахівців, загальна чисельність європейців збільшилася на 20%. За приблизними даними в Україні цей показник сягав 28%. І це – незважаючи на голод 1422 р. та періодичні спустошливі епідемії.

Зроблено спроби й регіональних підрахунків українців. На середину XVII ст. на Волині проживало від 650 до 770 тис. жителів (близько 110 тис. подимних господарств), у Подільському воєводстві налічують (1629 р.) близько 350 тис. осіб (загалом 2200 поселень), із яких селяни становили 230 тис. і проживали вони в понад 900 селах. Кількість населення у Брацлавському воєводстві сягала 500 тис. жителів, які проживали у понад 500 населених пунктах (понад 70 тис. димів). На Буковині в цей період налічувалося близько 50 тис., а в Закарпатті – 300 тис. осіб. У Київському (близько 80 тис. подимних господарств) і Чернігівському воєводствах проживало близько 1,75 млн осіб (майже 4000 поселень). Чернігово-Сіверщина, як відомо, із 1503 р. перебувала у складі Московської держави, а в 1618 р. перейшла під владу Польщі. Причому на півночі України досить чітко окреслилася поліська межа між українським, а також білоруським й російським етносом, а протягом XVI ст. активізувалася колонізація Слобожанщини у вододілах річок Айдару, Бахмутки, Сейму та Сіверського Дінця.

У досліджуваній період розбудовуються Білгород, Валуйки, Воронеж, Курськ, Оскол, а згодом Новий Оскол, Охтирка та інші поселення так званої Білгородської лінії. Тисячі українських сімей переселилися «слободами» південніше останньої, а цей регіон став називатися Слобідською Україною. У 50-х рр. XVII ст. було засновано Харків, Суми, Тростянку, Охтирку, Лебедин, Острогозьк, Великий Прокопець, Близню Полуб'янку тощо. На середину XVII ст. на Слобожанщині вже налічувалося більше 60 міст, містечок та сіл і близько 100 тис. поселенців, а регіон розселення все зростав (до меж нинішніх Донецької та Луганської областей). Ізюмський полк вже включав Троїцьке, Сватове, Боровське й інші поселення. Відомими сотенними містечками були Закотне, Осинівка, Білолуцьк, Старобільськ та інші поселення в басейні р. Айдар, де українська колонізація впритул наблизилася до зустрічної колонізаційної хвилі донських козаків. Продовжувалося освоєння українськими поселенцями та козаками нижньої Наддніпрянщини, Запорожжя, просторів «Великого Лугу» та Надчорномор'я, чому значною мірою сприяло створення Запорозької Січі, Хортицького замку (розгромлений 1557 р.), Томаківської (зруйнована 1593 р.), Базавлуцької (1593–1638) і Микитинської (1639–1652) січей⁸. У досліджуваній період колонізаційні процеси загалом значно сприяли економічному розвитку, приросту населення та формуванню етнічної території українського народу.

Разом з тим зростання кількості населення відбувалося за умов значної залежності економіки, й особливо сільськогосподарського виробництва, від природних умов. Посухи в Україні повторювалися кожні 3–4 роки. В цілому ж від середини XIII ст. до середини XVII ст. дослідники налічували близько 70 важких засушливих років, а в басейні Дніпра – 55 маловодних років (приміром, в 1575 р. Дніпро могли вбродити перейти вівці). Крім того, за цей же період налічують близько 190 років, які відзначились великими дощами, бурями та значними повеннями (у басейні Дніпра зафіксовано 67 повноводних років)⁹. Усе це важким тягарем лягало на господарство селян і вимагало дбати про довготривалі запаси продуктів харчування та посівного зерна. При середній урожайності зернових, яка становила сам-3, сам-4, навіть без врахування прибутковості тваринництва, різних промислів і технічних культур, середнє селянське господарство загалом мало оптимальні можливості простого самовідтворення. Про сприятливі роки й говорити не доводиться, бо тоді урожайність на родючих ґрунтах могла сягати сам-5 – сам-9 і більше, що давало селянству реальну можливість накопичувати надлишки й робити кількарічні запаси. Важкою була ситуація в несприятливі роки, коли урожайність становила сам-2 і менше. За таких умов селяни використовували колишні запаси, а коли неврожайні роки повторювались один за одним, то звертались за позичкою. Загалом же, за деякими відомостями, циклічність зміни мало-, середньо- і високоврожайних років відбувалася в проміжку 5–7 років. Незважаючи на голодні роки, епізоотії, нашествия сарани, відбувалося неухильне зростання продуктивності селянських господарств на тлі глобальних кліматичних змін. Від XIII і до кінця XVII ст. клімат ставав помітно холоднішим з тенденцією до відносного потепління від середини XV до середини XVI ст.¹⁰

Дослідження значного масиву документальних матеріалів свідчить про те, що за своїм економічним становищем переважна більшість селянських господарств в досліджуваній період перебувала у приблизно рівних матеріальних умовах. Зокрема, з 24 господарів громади с. Когильне Володимирського повіту (Волинь) у 90-х рр. XVI ст. майже всі мали по одній волоці землі, а також певна кількість тяглової худоби (волів і коней). Так, 3 господарства мали по 2 воли і 2 коні (в сумі 4), 8 – по 2 воли і одному коню (3), 9 – лише по 2 воли або по 2 коні (або ж по одному волу і одному коню) (2), 1 – одного вола, 3 – жодної робочої тварини¹¹. Отже, економічно не забезпечених і погано забезпечених (1 тварина) тягловою худобою було 4 господарства, або 16% дворів.

Подібний стан справ спостерігався й у с. Свойчів того ж повіту, де у 1590 р. із 18 господарств кожне сиділо на одній волоці землі, і всі мали як мінімум одну пару волів. Зокрема, в одному з господарств налічувалося 5 волів і 2 коні (7), в одному – 4 воли і 2 коні (6), в шести – по 3 воли і 1 коню (4), в одному – 4 воли, в одному – по 2 воли і 2 коні (4); у двох – по 2 воли і 1 коню (3) і в трьох – по 2 воли¹². Підсумовуючи дані про один із найважливіших компонентів селянського господарства – тяглову худобу, можна зазначити, що в другій половині XVI ст. на один двір сільських громад Волині припадало в середньому майже по 3–4 тяглові тварини. А саме: кількість господарств, де було 2 тварини, становила 24%, де 3 – теж 24%, де налічувалося 4 тварини – 28%. Практично безтяглих селян було всього 4,5%, а решту (19,5%) становили заможні господарства, що мали 5 і більше тварин.

Чималу кількість худоби у селянських господарствах Волині засвідчують й

дані Луцького повіту. Так, у 1568 р. княгиня Ганна Соколинська у господарів із сіл Стави, Невільне, Лолович «росказала быдла побрати... то есть 130 волон, 170 коров, овец 500», а «черета Радосельская и Илищинская» в цей період налічувала коней – 164, волів – 200, ялівон – 150, корів – 230, овець – 700¹³.

Належним чином були забезпечені тягловою силою селянські господарства і в Кременецькому повіті. Про це свідчить документ, в якому говориться про те, що князь Михайло Збараський у 1570 р. відпустив назад зі свого помістя (в Кременецькому повіті) селян, які раніше втекли до нього: «однож осьмнадцать пустил, што наубогших и в тях по волу и по копе грошей литовских взял»¹⁴. Як бачимо, і найбільшні селяни мали тяглових волів і, ймовірно, не по одному та чималі суми готівки.

Про певну майнову нерівність за кількістю робочої худоби можна твердити на основі даних з Полонських маєтностей Луцького повіту за 1589 р. Із 229 господарств у селах Городище, Гірки, Оздів, Баїв, Коршів і Полоннем по 6 і більше голів худоби мало 21 господарство, або 9,17%, по 4–5 – 48 (21%), по 2–3 – 104 (45,41%), по 1 – 36 (15,72%) і зовсім не мали худоби 20 господарств, що становило 8,7% усіх дворів¹⁵.

Вибіркові відомості про тяглову худобу в господарствах селян є й для Київщини. Враховуючи те, що волочна поміра в другій половині XVI ст. зупинилася на підступах до Київського воеводства, слід зазначити, що тут у названий період ще збереглися у складі громад дворищні господарства з великою нерозділеною сім'єю, а значить – зі значними розмірами землі і з відповідним тягловим забезпеченням останньої. Так, під 1587 р. сповіщалося, що поміщик Ф.Т.Логойський напав на села Піски та Луці Житомирського повіту, скоїв там розбій, а потім «занял череду и с тое череды выбрал волон што лепших 80, коней ездных 38». Отже, черета, яка належала селянам двох сусідніх сіл, була досить значною. І в ній загалом налічувалося 118 найкращих тяглових одиниць. Встановити, скільки всього було худоби і скільки припадало на один двір, немає можливості, але, враховуючи опосередковані дані про кількість господарств у селах Луці та Піски, можна констатувати, що на один двір припадало щонайменше 3 тяглові тварини¹⁶.

Точніші дані про робочу худобу та землеробський реманент одного господарства на Київщині містить наступна частина вказаного документа. Так, під час розбійницького нападу на згадувані села, крім череди, було забрано «у Тимоша взяли плуг волон, в том плузе было волон десеть... железа плуговые... сокеру... кони два»¹⁷. Таку ж кількість худоби й реманенту було забрано в господарствах Левка Лисинського і Аврама Мокея, а також у Євтуха, Василя та Мирона – жителів названих сіл. Отже, у другій половині XVI ст. в межах Київського воеводства, зокрема у Житомирському повіті, на одне середнє селянське господарство припадало близько десяти тяглових тварин (10 волів і 2 коні).

Вартість селянського реманенту та худоби, які були забрані з окремого селянського господарства під час розбійницького наїзду в 1587 р. в Житомирському повіті, становила від 37 до 46 кіп грошей «литовское личбы»¹⁸.

Про економічне становище селян у досліджуваний період свідчили не лише кошти, витрачені на купівлю худоби та сільськогосподарського реманенту, а й інші матеріальні цінності, якими володіла окрема селянська сім'я. У 80-х рр. XVI ст. під час пограбування в с. Піски Житомирського повіту селянських господарств

сусіднім поміщиком, зокрема, у «Яцка Цокотуна в дому, розбивши скриню, взяли грошей коп 10, ермяков 2 Люнских... кождый с них коштвал по 3 копы и по 20 грошей, жупан синий Люнский... который жупан с серебром коштвал коп 8 грошей личбы литовское, плахоть черчатых 6, которые каждая коштвала по золотому, полотна тонкого 100 локоть, каждый локоть стоял по полтретя гроша, кошуль женских полотна ткацкого 6, за которые каждую дано по золотому, кошуль мужских 4, которые каждая коштвала по 12 грошей, колпак лисий сукном чирвоным Лунским* крытый, сагайдак с луком и з стрелами, у котором было стрел тридесят»¹⁹. Разом було взято цінностей на суму більше як 30 кіп грошей і, крім того, 10 кіп «грошей готових», тобто готівкою.

У решти селян цього ж села було забрано «в домах», «скринях» і «боднях» речей на суму від 7 до 30 кіп грошей та ще «готовых грошей» в сумі від 9 до 12 кіп. А селянин Петро Іванович, у якого забрали речей на 22 копи 40 грошей та 9 кіп «готовых грошей», щоб відкупитися від смертної кари, дав поміщикові ще 6 кіп грошей. Так само зробив Ігнат Ковалевич, якого пограбували на 28 кіп 12 грошей і взяли 12 кіп «готовых грошей». Щоб відкупитися, він заплатив ще 6 кіп грошей. Не виділялися своїм матеріальним становищем і керівники селянської громади. Зокрема, в 1587 р. «у Тимоша – отамана песецкого» було вкрадено цінностей на суму близько 15 кіп і 10 кіп «готовых грошей». Це були статки середнього селянського господарства²⁰.

Матеріальні статки одного селянського господарства на Київщині в другій половині XVI ст. коливалися від 45 до 80 кіп грошей при наявності у селян, крім того, близько 10 кіп готівки. Ще більші економічно міцніші селянські господарства були зафіксовані в Галичині. У с. Перегінську Теревовлянського староства під час грабіжницького наїзду Г.Балабана у селян, крім худоби і речей, було забрано від 50 до 400 золотих (тобто 20–160 кіп грошей) готівкою з одного господарства. А в сумі із села – 2000 золотих. Про активне залучення волинського селянства до торговельно-економічних відносин і поголовну наявність у них готівки свідчить і той факт, що в 1568 р. в Луцькому повіті княгиня Ганна Соколинська збрала з підданих сіл Невільного, Ставів, Лолович від 2 до 5 кіп грошей з кожного господарства. Щоправда, на такі грабіжницькі побори селяни відповіли масовими виступами й втечами.

Існують й інші оцінки вартості рухомого майна селянського господарства. Зокрема, у 1587 р. землянин Василь Сурин так оцінював маєтності своїх селян, яких насильно вивели з с. Колодеженського (Житомирський повіт) до помістя князя Януша Острозького: «вдершися в доми подданных колодеженских дворищ тяглых 24, з жонами з детьми и их всими на все маєтностями, то есть на имя Дашка з жоною его и с синами чотирма, и з их жонами, детми, которого я шацую (оцінюю. – Авт.) на тысечу коп грошей литовских». Далі в документі Василь Сурин описує господарства решти 23 дворищ. Два господарства він оцінив у 100 кіп кожне, чотири – по 150 кіп, п'ять – по 200 кіп, п'ять – по 300 кіп, три – по 400 кіп, два – по 500 кіп, одне – у 600 кіп, одне – у 700 кіп грошей²¹. Як бачимо, вар-

* Ермак – довгий верхній чоловічий одяг; люнський (лундський) – лондонський, з тонкого англійського сукна; жупан – довгий верхній одяг з вузькими рукавами; плахта черчата – плахта (жіночий одяг), переткана шовком червцем; лікоть – міра довжини (30–70 см); кошуля – сорочка; ковпак – висока циліндрична або конусоподібна шапка, обшита хутром (лисиці тощо).

тість усього майна окремого селянського господарства, включаючи й робочу силу двора, В.Сурин оцінив у межах від 100 до 1000 кіп грошей. Проте основну масу дворогосподарств становили двори, оцінені в межах від 150 до 500 кіп. Останніх налічувалося 19, або 79%. Це дає підстави твердити про відносну рівність економічного статку селянських дворів у другій половині XVI ст. Дворищ, оцінених у 600–1000 кіп, було всього 3, або 13%, а «ошацovaných» менше 150 кіп – усього 2, або ж 8%. Хоча тут уже помітна різниця в майнових рівнях селянських господарств, особливо на крайніх полюсах (до 150 і після 600 кіп). У цілому населеність селянського двора та кількість дорослих працездатних чоловіків у ньому не справляли суттєвого впливу на формування його вартості. Так, одне з вказаних дворищ, де, крім його голови та дружини, ще жили їхні син і донька, було «ошацované» в 700 кіп, а інше, де, крім голови з дружиною, господарювали ще аж троє їхніх синів і дочка – лише в 150 кіп.

Схожим було матеріальне становище і селян Брацлавщини у другій половині XVI ст. Так, у 1582 р., під час розбійницького наїзду на с. Скуринці двотисячного загону пана Ю.Струся, маєтність 24 селянських господарств була оцінена так : 30–100 кіп грошей – 15 дворів, 100–300 кіп – 7 господарств, 300–700 кіп – 2 селянських двори²².

Аналізуючи співвідношення вартості рухомого і нерухомого майна українських селян, зазначимо, що селянська нерухомість оцінювалась значно вище (в сотні кіп грошей), а основне місце в ній належало житловим та господарським будівлям. Основним будівельним матеріалом, із якого селяни будували свої хати, було дерево. У лісовій зоні аж до лісостепу основними типами були наземні зрубні житла та хати-напівземлянки. У степових південних регіонах зрубні хати траплялися рідше, а переважали там наземні глинобитні житла. Із XV ст. все більше селяни будували плетені з лози та обмазані глиною хати та господарські будівлі. На Поліссі найпростіші зрубні житла селян будувались у вигляді однокамерної хати, кліті або стебка. Кліті були досить міцними будівлями і тому в них селяни зберігали свої речі, одяг, реманент, запаси харчів тощо. Стебки ставили поруч з хатою, стіни всередині обмазували глиною і найчастіше зберігали запаси овочів і фруктів, бочки з солінням і квашенням.

За своїм плануванням житло українського селянина являло прямокутну трикамерну будову зі входом на довшій стіні, часто до центральної камери – сіней. По обидва боки від останніх було дві «хати» (тобто кімнати). Композиція приміщень селянських жител була різноманітною: безсінною (хата + хата + комора), з одним житловим приміщенням (хата + сіни + комора), або великою (хата + сіни + хата + комора) і т. п. Переважна більшість жител була прямокутною, наземною та орієнтованою за сторонами світу. Середня площа селянської хати дорівнювала 20–30 кв. м. Обов'язковим атрибутом житла була глинобитна або ж кам'яна піч. Зберігалась традиція обмазування та побілки всього житла. Загалом традиційна українська хата мала подібність з житловими будівлями черняхівської культури²³.

Паралельно з процесами гальмування майнового розшарування в селянському середовищі постійно існувала тенденція до зростання розриву рівнів економічного статку між найбагатшими та найбіднішими селянськими дворами. Причини прогресування вказаної тенденції крилися передусім у природі сільськогосподарського виробництва. Ті форми, в яких воно існувало в досліджуваний період, значною

мірою залежали від випадковостей, до яких у першу чергу слід віднести такі природні фактори, як якість землі, наявність і близькість джерел води, розташування земельної ділянки, погодні умови, шкідники і т. п.

Випадкові фактори справляли певний вплив на кількість членів селянського двору, їх віковий і статевий склад. Причому вплив був тим більшим, чим менші розміри мало дворогосподарство. На рівні матеріального достатку селянського двору особливо позначалося співвідношення кількості працюючих та утриманців. У дворогосподарствах з невеликою кількістю працівників хвороба чи смерть одного з них, особливо голови двору, могли поставити господарство на межу розорення й розпаду. Отже, хід і результати господарювання кожного селянського двору залежали від збігу низки обставин. Проте на різних дворогосподарствах вплив останніх позначався по-різному. Для одних умови склалися більш сприятливо, для других – менш вдало, а для третіх – зовсім неблагополучно. У подальшому, зі зростанням майнової нерівності, у набирали сили нові економічні чинники. Допомогообмінні відносини, що існували між приблизно рівними в економічному відношенні селянськими дворогосподарствами громади, заступають відносини патронатні, які встановлюються між полярними за рівнем матеріального статку дворами. Голови заможних дворогосподарств поступово перетворювалися в патронів-кредиторів голів бідніших господарств. Згадувані допомогоюобмінні відносини між ними зникали, оскільки збіднілі селяни не мали змоги подавати рівнозначну економічну допомогу/послугу своїм багатим сусідам.

Власник-кредитор згодом вже не лише вимагав у боржника сплати всієї позики, а й брав за останню відсотки, що призводило до ще більшого розриву між ними. Повернути всю позику з відсотками селянин-боржник не мав змоги, а тому часто розплачувався з кредитором власною працею в господарстві останнього. Це в свою чергу сприяло зростанню економічної могутності заможних дворів і було причиною збіднення й без того слабких, оскільки через такі роботи боржник не приділяв достатньої уваги своєму господарству і тому за певних умов міг повністю втратити засоби виробництва та економічну самостійність²⁴. Через зазначений механізм майнового розшарування в українському селі у досліджуваний період з'являються такі економічно неповноцінні категорії селян, як городники, підсусідки та ін.

Городники становили категорію бідних селян, які з тих чи інших причин не мали змоги обробляти великі польові наділи, а лише працювали на своїх городах розміром близько 3 моргів землі. Одні з перших відомостей про городників відносяться до середини XVI ст., яку можна вважати рубіжною в посиленні тенденції до майнового розшарування в українському селі. Так, у 1545 р. серед описів сіл Луцького замку сповіщалося, що до ключа Луцького належать 30 сіл, в яких налічується 124 дворища і лише 3 городники²⁵.

Серед сіл Луцького замку (1552 р.) городники згадувалися лише в Підгайцях. Громада села складалася з 6 дворищ (11 димів) і 5 городників: «Михнова вдова на огороде, Лукьянець Давидович на огороде, Юруш *прихожий* на огороде, Ярмола *прихожий* на огороде, Марушка на огороде». Зазначений документ певною мірою сповіщає і про джерела формування даної економічної категорії селян. Зокрема, городниками ставали сім'ї, які втратили годувальника, тобто вдова з малими дітьми; прийшли з інших сіл селяни, які якщо й мали якісь вартісні статки, то залишили їх на попередньому місці, і їм потрібен був час, щоб обзавестися господарством

і поліпшити своє матеріальне становище; розорені селяни. Серед городників ми також помічаємо молодих господарів, які щойно виділилися з батьківського дворища і починали самостійне господарювання.

Помітно більше городників на середину XVI ст. було в селах Кременецького замку. Зокрема, за люстрацією 1552 р., вказана категорія селян згадувалася в 11 поселеннях з 20. Причому кількість городників у одній громаді коливалася від 1 до 24. Це, щоправда, були крайні цифри, а в переважній масі сіл кількість городників була 3–8 господарств, що становило від 8 до 32% усіх селянських дворів²⁶.

З другої половини XVI ст. кількість городників зростає, хоча вони документально були зафіксовані переважно на Волині та в інших регіонах України. Так, серед сіл князя А. Масальського (Ботин, Суско, Бодачів, Носачевичі, Петрашевичі, Олешковичі й Смердин) Луцького повіту у 70-х рр. XVI ст. городники були зафіксовані лише в Ботині, де їх було 4, що становило 30% усіх димів громади²⁷. У 1582 р. в приватному селі Григоровичі того ж повіту згадувалося 5 димів городників (у двох з них мешкали вдови), що становило майже половину дворів громади.

Схожа ситуація була і у Володимирському повіті Волині. Так, у 80-х рр. XVI ст. селяни-городники згадувались у відомостях про приватні села Конюхи – 21 дим, або 42% усіх господарств, Біле Поле – 4 (9%), Кути – 11 (57%), Деречин – 7 (39%), Завидів – 10 (19%). У 1595 р. городники були зафіксовані в селі Житин Володимирського повіту в кількості 8 димів, що становило 32% господарств громади²⁸.

У певних регіонах Волині в ході проведення волочної поміри городників часто іменували «загородниками», або «застенками», оскільки вони поселялись особливими димами за «стеною», «огорожей», тобто не на розміряних волоками землях села, а на «остаточних» після поміри невеликих обрубах-городах. Так, у селі Когильне Володимирського повіту у 90-х рр. XVI ст. кожне господарство тяглих селян сиділо на одній волоці (всього 25 господарств), а 4 городники – лише на городах. «Устава на волоки» 1557 р. передбачала не лише розміри наділів городників, а й їхні повинності: «Кожному по 3 морги землі, а им с того служити по одному дню в тыждень пешо, а жоны их лете, не больше, одно 6 дней до жнива, альбо до полотья будутъ повинни»²⁹.

Розміри повинностей, які відбували селяни-городники, значно відрізнялися від норм, які виконувала переважна більшість селянських господарств і які відповідали економічним можливостям їхніх господарств. У селах Луцького повіту в 70-х рр. XVI ст. городники платили лише незначний грошовий чинш. Зокрема, в Бруховичах 3 городники давали по 3 гроші, в той час як решта селян – 33 господарства – по 30 грошей; в Рудниках 2 городники платили по 5 грошей, а інші 19 господарів – по 30 грошей; у Волі Ситній 2 городники сплачували по 12 грошей, а решта 15 селян – по 60 грошей. Як бачимо, серед городників існували господарства з різними економічними можливостями, що й відбилося в їхньому оподаткуванні. Одні з них могли виконувати повинності в 4 рази більші від інших селян цієї ж категорії. Інколи спостерігалися різні розміри грошового чиншу навіть серед городників однієї громади. Так, у 1578 р. в Дідовичах Луцького повіту один дим городників платив 4 гроші, а другий – 6 (інші 12 повноцінних селянських господарств громади платили по 30 грошей)³⁰.

Однак, хоч би якими були відмінності в середовищі самих городників, їхні економічні можливості не йдуть ні в яке порівняння з основною масою селянських

дворів, які виконували в кілька десятків разів більші повинності. Ймовірно, така різниця в оподаткуванні більш-менш відображала наявную різницю матеріальних статків господарств основної маси селян і дворів городників.

Зважаючи на обмежені економічні можливості останніх, фіск ішов не шляхом збільшення грошових чиншів і натуральних оброків (хоча й останні дещо росли), а шляхом запровадження відробітків для городників. Так, у 80-х рр. XVI ст. городники деяких сіл Луцького повіту повинні були «с кожного огорода по 3 дни лете в тыждень робити, а у восень и зиме по 2 дни, по грошей 3 плату, по курици одной давати». В такому ж становищі були городники Володимирського повіту. У 80–90-х рр. XVI ст. вони відбували дводенну панщину, сплачували від 3 до 12 грошей і давали «по куряти»³¹.

Оригінальними з точки зору можливості певного статистичного узагальнення є дані про збір «податку поголовного» з великокнязівських/королівських та приватних підданих Володимирського повіту наприкінці 60-х рр. XVI ст. Зокрема, структура виплат була такою: 12 тис. селян сплатили по 3 гроші, 6408 – по 2 гроші, 2423 – по 1 грошу. Поряд з ними згадувалось 4034 городники, які виплатили від 1,5 до 5 пенязей*. Зроблені на основі вказаних даних підрахунки свідчать, що городники становили близько 16% загальної кількості селян.

У цілому тенденція до зростання кількості селян-городників на Волині у другій половині XVI ст. була досить стійкою. І вже реєстри кінця 70-х рр. її чітко фіксують. Так, у 1579 р. відсоток городників був: у Луцькому повіті – 34,2%, у Володимирському – 32,8%, у Кременецькому – 39,9%. Подібне співвідношення зафіксував і реєстр 1589 р. у Луцькому повіті, де городники становили близько 37%. Приблизно таким же був у той час відсоток городників і у Володимирському та Кременецькому повітах³².

У Київському воєводстві кількість дворів городників у другій половині XVI ст. була нижчою відносно загальної кількості селянських господарств, ніж на Волині. Згідно з поборовим реєстром від 1581 р., городники становили близько 20%. Хоча, за даними 1571 р., їх відсоток у селах Петрівці, Виточів, Свиноїди, Лісківці, Товстолісі і Козарі, які належали окремим панам, монастирям і київській єпископії, був значно вищим. Городники разом з комірниками й убогими становили близько половини селянських господарств. За даними 1581 р., подібний стан був і в селах Києво-Печерського монастиря. За даними подимного перепису 1631 р., на Київщині городники/загородники й інші збіднілі верстви становили 38,5%³³. Можна припустити, що власники сіл умисне записали більше дворів у категорію городників, щоб зменшити державні податки з них. Але відсоток городників у вказаних селах все ж, мабуть, був високий. Причиною збільшення кількості городників у другій половині XVI – першій половині XVII ст. була не лише тенденція зростання майнової нерівності на селі, а й та обставина, що на городи феодала садили багато колишньої дворової челяді, особливо в тих регіонах України, де проводилась волочна поміра.

Найбіднішу категорію селян у цей період становили підсусідки, які часто були не в змозі вести самостійне господарство внаслідок втрати не лише землі, а й присадибної ділянки та житла і селилися при дворах односельчан. У 1571 р.

* Гріш дорівнював 10 пенязям.

в с. Рикані Луцького повіту згадувались «подсуседки пол не мают и сеножатеи и подачки нит», і кожен з них «повинность робити повинен».

Підсусідництво як соціальне явище в Україні з'являється з другої половини XVI ст. В 70-х рр. підсусідки в незначній кількості згадувались у відомостях про села Луцького повіту (Воля Ситна – 1 підсусідок, Дідовичі – 1, Опоатовичі – 1, Бруховичі – 2), а також про села Вінницького замку (1552 р.), де в П'ятничанах і Демидівцях було відповідно по 12 і 10 «подсуседков»³⁴. Отже, підсусідки становили досить незначний відсоток від загальної кількості селян у середині та другій половині XVI ст. Та й не скрізь вони були зафіксовані документально. Зокрема, в описах сіл Луцького (1545, 1552 рр.), Кременецького, Житомирського, Мозирського, Остерського, Черкаського, Канівського, Київського замків (1552 р.) ця категорія селян зовсім не згадується. А тому твердити про остаточне розорення значної кількості селян і перехід їх до лав підсусідків немає підстав. Про це свідчать і загальностатистичні дані. Так, згідно з поборовими реєстрами Волині, у 1579 р. кількість підсусідків була такою: у Луцькому повіті – 404, або 3,2% селян, у Володимирському – 15 (0,4%), у Кременецькому – 29 (0,8%)³⁵. У середньому підсусідки в цьому регіоні становили 2,2% всіх селянських господарств. На Київщині та Брацлавщині це співвідношення було ще меншим.

Не всі названі в реєстрах підсусідки становили найбіднішу їх частину і проживали в господарствах заможніших селян. Частина з них мала свої будинки й присадибні ділянки, а тому часто прирівнювалась у документах до городників³⁶. Часом документи і зовсім не роблять різниці між підсусідками та городниками. Так, у 1589 р. в опису повинностей громади села Верхове Луцького повіту зазначалось: «а подсуседки то есть огородники»³⁷. Детальніше садиби підсусідків описані в документальних матеріалах громади села Вишків Луцького повіту. Там у 1572 р. з 21 селянського господарства виділялись «подсуседки напрод Юско Пичюкович на огороде, Дудка на огороде, Дерлик на огороде, Пивовар на огороде, Рачко на огороде, Микита на огороде, Коропченя на огороде, Иван Шиткович живет в халупе без огорода»³⁸. Як бачимо, з восьми підсусідків семеро мали городи, а найбідніший, хоча городу й не мав, але проживав не в будинку сусідів, а в своїй халупі.

Різниця матеріального становища між городниками та підсусідками простежується в розмірах повинностей. Зокрема, в приватних селах Волині – Конюхи, Млинове, Білопілля, Кути, Деречин й Завидов (Володимирський повіт) – у 80-х рр. XVI ст., на відміну від городників, які відробляли дводенну панщину і давали грошовий чинш і натуральний оброк, підсусідки відробляли лише одnodенну панщину³⁹.

З-поміж бідних верств селянства другої половини XVI ст. документи інколи виділяли комірників і халупників, які, як правило, не мали навіть своїх городів. Проте кількість їх у цей період була незначною, а тому твердити про них, як про досить помітне явище суспільного життя громад, немає підстав. Так, за реєстрами 70-х рр. XVI ст., комірників у селах Луцького повіту налічувалося 278 осіб, або 2,2% загальної кількості селян у повіті, Володимирського – 169 (4,5%), Кременецького – 139 (3,6%) (серед останніх було 59 «убогих халуп») ⁴⁰. У цілому на Волині налічувалося 586 комірників і халупників, що становило 2,9% загальної кількості селян краю. А загалом найбіднішу сходинку людності становили люзні люди, які не мали постійної осілости й проживали з тимчасових заробітків або милостині.

Економіка селянських дворогосподарств. В основі родинного ладу селянських дворогосподарств, які входили до складу різноманітних форм територіальної громади, були малі та нерозділені (великі) сім'ї. Своєрідними економічними осередками нерозділеної сім'ї в Україні були дворища. В українських дворищах XVI ст. проживало по кілька малих сімей, які були зв'язані родинними відносинами і спільно володіли землями й угіддями дворища, спільно розпоряджались основними продуктами харчування й результатами ремісничого виробництва. У дворищах досліджуваного періоду господарювала нерозділена сім'я, і долю таких дворогосподарств, їхніх земель та угідь вирішували всі голови малих сімей, які входили до їх складу.

Порівняно з дворищами Галичини, Волині, Поділля й Київщині, особливо великі за кількістю сімей дворища були на поліському порубіжжі, де налічувалося від чотирьох до семи й більше малих сімей у складі одного дворища⁴¹. Економічною підставою існування великих нерозділених селянських сімей у досліджуваний період була передусім залежність окремого дворогосподарства від впливу різних несприятливих факторів, яких зазнавало сільськогосподарське виробництво. Чим більшим за розмірами був двір, чим більше дорослих чоловіків входило до його складу, тим менш відчутним для нього були різні зовнішні несприятливі умови. І тому забезпечити належний матеріальний достаток могло лише великосімейне господарство.

Попри наявну загальну тенденцію до відособлення малих сімей у рамках селянських дворищ, які до XVI ст. були складовими частинами волосної форми територіальної громади, остаточного відокремлення малосімейних дворів у рамках волості не спостерігалося. Але разом з тим у процесі переходу до польових систем землеробства, дальшого розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, загального зростання кількості дворищ, руйнування території волосної громади відбувалася трансформація останньої в громади окремих, як правило, великих сіл. Вони формувалися внаслідок розростання старих дворищ (коли з них виходили малі сім'ї і осідали поряд), а також об'єднання окремих дворищ в село (при цьому з дворищ також виділялися малі сім'ї, які концентрувалися поблизу старого батьківського гнізда; село в таких випадках складалося з частин-кутків, яких було стільки, скільки дворищ утворило село). Отже, у ході еволюції територіальної громади, із переходом дворищ та їх груп у вищу суспільну форму співжиття людей – село, стійкою ставала тенденція до зменшення складу дворищ і виділення з них малих селянських сімей.

За таких обставин селянська громада з її складною мережею економічних взаємозв'язків і системою допомогаобмінних відносин між малосімейними селянськими дворами ставала гарантом економічної безпеки останніх, чого раніше малі сім'ї досягали за рахунок входження до складу великосімейного господарства (дворища). Хоча рецидиви розширення малосімейних дворогосподарств виявлялись і в цей період через залучення до ведення господарства нерівноправних членів двора (підсусідків, коморників та ін.) та шляхом кооперації малосімейних дворів у рамках сьабринних спілок⁴².

Можливість відносно безпечного економічного функціонування дворогосподарств малої селянської сім'ї в рамках громади села на практиці зумовила поділ багатосімейних дворищ. Особливо інтенсивно цей процес проходив у XVI ст. В

цей період у дворищах спостерігається простіший родинний склад. Найчастіше в дворищі господарювала мала селянська сім'я або ж нерозділена (батьківська чи братська). На українсько-білоруському пограниччі типовими були згадки: «дворище Превалчич, которе держи Марцин Превалка», «дворище Трохимович, на тим сидит Трохим Яцкович»⁴³ тощо.

Процеси розпаду великосімейних селянських дворощ проявлялися в існуванні великої кількості різноманітних економічних частин/осколків, на яких господарювали малі сім'ї (півдворища, жеребки). Чимала кількість жеребків документально була зафіксована на Волині, рідше – на Київщині. Згодом указані частини дворощ могли ділитися між новими малими сім'ями і з часом у документах уже зустрічаються «третина двороща» і «чверть двороща»⁴⁴. Аналогічні процеси спостерігалися в Руському та Белзькому воеводствах, де протягом другої половини XVI ст. кількість півланових селянських господарств (10–14 га землі) зменшилася з 47,5 до 33%, тих, що мали більше половини лану землі, – з 18,5 до 15%, а тих, що володіли менше чверті лану (менше 5–7 га), навпаки, зросла з 6,3 до 20%⁴⁵. Тож третина селянських господарств в регіоні вважалася малоземельними та безземельними.

Найпоширенішим терміном, яким у документальних матеріалах позначалося дворогосподарство малої селянської сім'ї, був «дим». Аналізуючи подимний склад сільських громад, можна дійти висновку, що малосімейні подимні колективи переважали в селах Київщини, Житомирщини, Остерського, Мозирського, Черкаського і Канівського замків, Східного Поділля і частково Волині (тут вони співіснували з півдворищами й жеребками)⁴⁶.

Переважно в документах згадувався тільки голова сім'ї, на якому трималась основна частина господарства. Але з часом, коли підросли і одружувалися сини, вони могли певний час разом з батьком вести спільне господарство. Так, згодом на основі малої сім'ї з'являлися нерозділені батьківські сім'ї. Це до певної міри ускладнювало внутрішню структуру двору. В другій половині XVI ст. в селах Київського повіту кількість дорослих (часто – одружених) синів, які господарювали разом з батьком у межах одного дворогосподарства, коливалася від одного до чотирьох. Хоча траплялися й винятки. У с. Горловщина того ж повіту в димах Малка і Мелешка Сачиничів також господарювали по п'ятеро їхніх синів – голів малих сімей⁴⁷. Причому названі Малко і Мелешко були рідними братами, раніше спільно проживали в господарстві батька, але з часом кожен з них став головою окремого, самостійного диму. Подібна перспектива чекала і на їхніх синів, які згодом відселялися на нове місце і засновували своє господарство.

Необхідність збереження великосімейних колективів зникала мірою розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, який виявлявся передусім в зміні систем рільництва. В XVI ст. трипільля стає панівною системою землеробства, а переліг – рідкісним явищем. Це призводило до появи значної кількості постійних полів. Отже, не було необхідності постійної розробки та розчистки нових ділянок, що могло зробити лише великосімейне дворогосподарство. За таких умов з'являлася економічна можливість стійкого функціонування дворогосподарств малої селянської сім'ї.

Важливою передумовою ведення польових систем землеробства було їх угноєння, яке, в свою чергу, ставало ефективним лише за близькості дворогосподарства і оранки. Проте зі зростанням кількості членів сільських громад, ущільненням за-

будови близьких полів ставало дедалі менше. Тому, щоб уникнути дальноземелля, частина господарів відселялась зі старого двору на нові «розробки». Такими переселенцями найчастіше ставали малі сім'ї, голови яких прагнули створити економічно самостійне господарство. В батьківському дворі залишалися молодші сини.

Наявні труднощі із заснуванням нового дворогосподарства могли призводити до того, що дорослі одружені сини досить часто надовго затримувались у батьківському дворі. Тому можна говорити про певну трансформацію сім'ї в тимчасово нерозділену, яка з часом усе ж ділилася на окремі господарства. Щоправда, період побутування нерозділеної сім'ї міг затягуватися. Відокремлювались, як правило, економічно найміцніші брати, а інші продовжували господарювати в батьківському димі навіть після смерті його власника⁴⁸. У зв'язку з цим можна твердити про існування нерозділених братських сімей, більша частина яких мала тимчасовий характер. Деякі братські нерозділені сім'ї продовжували зберігатися навіть у разі одруження дітей братів. Такі дими згадувалися в XVI ст. в с. Веледник (Київщина), де вели господарство «старець из братом своим Сенком», а «Сенко маєть сынов три». В сусідньому селі Сорокопеня в одному з 14 димів господарювали «Улас а Кузма Хоничи... сынов мають чотири». В останньому випадку після смерті батька в його дворі залишилося двоє синів, і тут же згодом почали господарювати їхні дорослі діти.

Нерідко у батьківському дворі (за відсутності власних синів) могли залишатися вести господарство його пасинки або зяті. Так, в одному з сіл Київського повіту (друга половина XVI ст.) був дим Паршука Сметанича, в якому, крім нього, господарювали «Гришко Матусевич из зятем своим Неладом»⁴⁹. Але найчастіше поряд із батьком залишався один з його синів. Поки жив і вів господарство батько, існувала так звана батьківська нерозділена сім'я, а після його смерті виникало дворогосподарство однієї малої сім'ї. Щоправда, на практиці мала сім'я могла нетривалий час самостійно господарювати. Підросли сини, і цикл повторювався знову.

За певних обставин в одному селянському дворогосподарстві поряд з дідом і батьком починали вести господарство дорослі онуки. В такому випадку виникала нерозділена дідівська сім'я, яка складалася з сімей представників трьох поколінь. Так, на Київщині в селі Прибитки (1595 р.) в одному з димів господарювали «Тишко Якович», який «сына має Саска, а сын его сынов має два – Васко, Кіндрат»⁵⁰. Але зазначені випадки були досить рідкісним явищем. Переважаючими все ж були дворогосподарства малої сім'ї, нерозділені батьківські сім'ї двопоколінного складу (як етап еволюції малосімейних колективів), рідше – братські нерозділені сім'ї.

Наявні документальні матеріали XVI ст. з історії форм сім'ї в Україні дають усі підстави говорити про малі та нерозділені (регенеровані на основі малих) сім'ї як про основні форми сімейного ладу того часу. Відмежовані багатьма віками патріархальні і нерозділені сім'ї є представниками історичних форм різних епох, які мали певну зовнішню схожість. Однак патріархальна сім'я була етапом переходу від роду, що розпадався, до малої сім'ї, а нерозділена існувала за умов панування малої сім'ї і відтворювалася на її основі⁵¹. Причому на українському ґрунті досліджуваного періоду дедалі чіткішою ставала тенденція до зменшення періоду тривалості існування нерозділеної сім'ї в циклі: мала сім'я – нерозділена сім'я – малі сім'ї. Адже новостворені малі сім'ї вже могли забезпечити свою економічну стабільність/безпеку не шляхом тривалішого перебування в нерозділеній сім'ї, а

через входження в систему парних і кругових допомогоюобмінних відносин у рамках громади окремого села, шляхом створення сябринних спілок та через прийняття до складу малосімейного дворогосподарства нерівноправних членів, кількість яких синхронно зростала внаслідок паралельного процесу майнового розшарування в громаді.

Провести широкі статистичні узагальнення подібних матеріалів для всього XVI ст. поки немає можливостей, але все ж деякі підрахунки для певних груп поселень можна зробити. За описом 1552 р., у замкових селах поблизу Луцька прослідковувалася мала населеність селянських дворів. У середньому на одне дворогосподарство припадало від 1,1 до 3,0 малої сім'ї. Зокрема, в с. Гнідівському було 13 дворів, у яких проживала 21 мала сім'я, тобто в середньому 1,6 малої сім'ї на двір. В інших селах ситуація була подібною. Так, у с. Свеш, відповідно, 2/4 (в чисельнику вказується кількість дворів, в знаменнику – кількість малих сімей, які проживали в них), тобто 2 малі сім'ї на двір; у Колчині – 14/26, тобто 1,8 малої сім'ї; в Підгайцях – 6/11, тобто 1,8 малої сім'ї; в Радомишлі – 14/20, тобто 1,4 малої сім'ї; в Гоминцові – 2/6, тобто 3 малі сім'ї; в Солтисах – 28/32, тобто 1,1 малої сім'ї. Причому з 79 селянських дворів даної групи сіл 34 (або 43%) становили дворогосподарства, в яких мешкала одна мала сім'я, 31 (39%) – де господарювало дві малі сім'ї, і 14 (18%) становили двори, в яких було від трьох до п'яти малих сімей⁵². Як правило, двосімейні господарства включали сім'ю батька і одного з його синів, що було природним результатом еволюції малої сім'ї і перетворення її на нерозділену, яка після смерті батька знову ставала малою. Наявність же дворів з трьома-п'ятьма малими сім'ями була для Волині XVI ст. швидше винятком.

Подібні уструповані параметри селянських дворогосподарств були і в приватних селах Волині. У 1570 р. в селах князя А. Масальського в Луцькому повіті кількість малих сімей на один двір коливалася від 1 до 1,5. У цьому випадку населеність селянських дворів була значно менша, ніж у селах Луцького замку в середині XVI ст. (де було від 1,1 до 3), що дозволяє говорити про тенденцію до зменшення населеності селянських дворів протягом другої половини XVI ст. Зокрема, в Ботині в 10 дворах проживало 10 сімей (1 мала сім'я на дворогосподарство); в Суску – 33/52, тобто 1,5 малої сім'ї, у Бодачові – 9/12, тобто 1,3 малої сім'ї; у Носачевичах – 6/9, тобто 1,5 малої сім'ї; в Петрашевичах – 2/3, тобто 1,5 малої сім'ї; в Олешковичах – 5/6, тобто 1,2 малої сім'ї; у Смердині – 8/12, тобто 1,5 малої сім'ї. Причому в цей період значно зросла питома вага односімейних господарств. Останні із 73 дворів даної групи сіл становили 44, тобто 60% (у 1552 р. – 43%). Двосімейні були в 27 дворах, тобто 37% (у 1552 р. – 39%), що свідчило про незначне їх скорочення, а загалом про певну стабільність їх існування. Дворів, у яких господарювало 3 сім'ї, було лише 2, що становило приблизно 3% (в 1552 р. – 18%)⁵³. Отже, збільшення односімейних дворогосподарств у цей період відбувалося за рахунок дворів з трьома і більше селянськими сім'ями.

Подібною була ситуація й у Володимирському повіті в другій половині XVI ст. У 1582 р. серед шести приватних сіл тут лише в Млинові на 7 селянських дворів припадало 12 сімей, тобто 1,7 малої сім'ї на двір. У решті ж сіл (Конюхи, Біле Поле, Кути, Деречин, Завидів) з незначним відхиленням на одне дворогосподарство припадала одна мала сім'я. Причому існування дворів з трьома і більше сім'ями взагалі не спостерігалось. Двосімейних господарств було 11 зі 107, тобто 10%, а

решту становили односімейні двори⁵⁴. Тож загалом на Волині наприкінці XVI ст. чітко прослідковувалась абсолютна перевага односімейних селянських дворів, що свідчило про остаточну перемогу економічної тенденції до поділу багатосімейних селянських дворогосподарств.

А от в інших регіонах України вказані процеси мали свої особливості. На Київщині наприкінці XVI ст. були села, до складу яких входили переважно дво- і трисімейні господарства. Проведені підрахунки показують, що в 11 селах Київського повіту (1595 р.) середня чисельність малих сімей на одне селянське дворогосподарство коливалася від 2,1 до 3,8. Кількість односімейних дворів у даній групі сіл становила 20 (10%) від загальної кількості дворогосподарств (яких було 193). Основну масу становили двори нерозділеної батьківської сім'ї, в яких поряд з батьком господарювали 1–3 сини. Таких дворогосподарств було 143 (74% від загальної кількості дворів). У цій же групі сіл були нерозділені сім'ї, в яких вели господарство рідні брати. Ця категорія сімей була незначною – приблизно 4%. Небагато було і дворів нерозділеної батьківської сім'ї, в якій поряд з батьком господарювали четверо і більше синів. Дворів з чотирима-шістьма синами серед вказаної групи сіл було 20, тобто 10%, а двори, де господарювало семеро синів, згадувалися лише в Замисловичах і становили трохи більше 1%⁵⁵. Дещо більша кількість малих сімей припадала на один селянський двір на Київщині (порівняно з Волиною), що пояснюється передусім нерівномірністю поширення в цьому регіоні польових систем рільництва, дією фіскальної системи та й демографічними факторами.

Проведений аналіз кількості сімей в одному дворогосподарстві дає можливість визначити лише форму, але не повний склад сім'ї в Україні XVI ст. Хоча деякі конкретно-історичні матеріали дають певну можливість більш точно підрахувати чисельність селянського двору в досліджуваній період. Якщо враховувати крайні цифри, то загальна кількість жителів односімейного селянського дворогосподарства в цей період коливалася від 3 до 7 осіб. Зокрема, у с. Полонне Луцького повіту в 1561 р. в п'яти господарствах проживало по 3 осіб, одному – 4, п'яти – 5, інших п'яти – 6, двох – 7. У середньому на одне селянське дворогосподарство припадало 5,5 осіб⁵⁶.

Цікавий матеріал щодо устрою селянських господарств містить опис села Колодежного Луцького повіту (1587 р.). Серед 25 селянських господарств указанного села в двох були нерозділені батьківські сім'ї, в яких разом з батьками мешкали одружені сини з дітьми. Інші господарства населяли малі сім'ї (чоловік з дружиною та їхні неодружені діти). Кількість жителів у даних дворах коливалася від 2 до 12 осіб⁵⁷.

Можна зазначити, що в XVI – першій половині XVII ст. на більшості українських земель у складі сільських громад переважали економічно самодостатні дворогосподарства малої селянської сім'ї (батьки та їхні неодружені діти), що свідчило про остаточну перемогу тенденції розпаду великосімейних колективів. А середня населеність селянських дворів в Україні у цей період становила 5,5 осіб на одне дворогосподарство, частіше маючи тенденцію до збільшення.

3. Соціально-економічні відносини в українському місті. Зародження мануфактури

Подальшого розвитку практично на всіх етнічних українських землях набували міські поселення, що зумовлювалося не лише поглибленням поділу праці, а й регіональною виробничо-торговельною спеціалізацією. Створювалися нові міські центри, що часто було наслідком не лише розбудови села чи містечка, а й простого змінення статусу сільського поселення через надавані королівські привілеї. Отже, у межах Руського та Белзького воєводств протягом XVI ст. з'явилося 97 нових міст, а на середину XVII ст. додалося ще 26 і загалом було зафіксовано 123 нових міських поселення (що засвідчило помітне зменшення темпів міського будівництва у першій половині XVII ст.). Більшість поселень (понад 100) були осаджені/засновані магнатами й шляхтою, а також належали церкві. І лише ледь коло 20 мали королівську юрисдикцію. На Волині із середини XVI ст. і на кінець першої третини XVII ст. з'явилося понад 45 нових міст, а загалом на середину XVII ст. було відомо, на думку дослідників, понад 180 містобудівельних ініціатив. Значними темпами зростала кількість міських поселень на сході та півдні України. Зокрема, на Брацлавщині протягом першої половини XVII ст. з'явилося до сотні нових міст (лишень поодинокі з них були королівськими), а в Лівобережній Україні та Київщині виникло майже дві сотні міських центрів. На загал, як свідчать дослідження фахівців, з-поміж усіх міст в Україні було близько 80% приватних міських центрів⁵⁸. Обтяжливими й негативними для економічного розвитку українських міст були різноманітні оренди, посесії, а також існування підлеглих магнатам і шляхті міських ділянок – юридик, куди не сягало власне міське самоврядування.

На кінець першої половини XVII ст. в Україні згадувалося понад 1 тис. (за окремими підрахунками до 1200) міських центрів. Найбільше міст у цей період було зафіксовано в Київському воєводстві – 358, далі йшли Руське (177 міст) та Волинське (близько 150 міст) воєводства. Більше сотні міських поселень було в досліджуваній період також у Брацлавському (більше 120) і Подільському (понад 110) воєводствах. В інших регіонах України кількість міст була незначною й сягала лише кількох десятків: на Чернігово-Сіверщині – понад 40, у Белзькому воєводстві – 32, у Південній Україні – близько 30, на Закарпатті, Холмщині та Слобожанщині – по 20 міських поселень, а в Північній Буковині – 10⁵⁹.

Вагомим чинником зростання ролі міст та приросту їхнього економічного потенціалу було помітне збільшення чисельності міського населення, яке приростало не лише за рахунок навколишніх сільських околиць, а й через певні міграційні рухи в Україні. Зокрема, в Києві й у містах Київщини (Макарові, Мотовилівці, Обухові, Василькові та ін.) джерела неодноразово фіксували подолян, волинян, поліщуків, сіверян, галичан, а також городян – вихідців з інших південноукраїнських та галицьких міст. У той же час міста Переяславщини були наповнені переселенцями із Київщини, Поділля та Чернігівщини, а міста Слобожанщини осаджували вихідці з Чернігово-Сіверщини й інших українських земель (у 1652 р. майже 1 тис. українських козацьких родин переселилася в цей регіон з Батуринщини, Бахмаччини, Борзнянщини, Ніжинщини, Сосниччини, Конотопщини тощо). Саме козацтво, як досить рухливий та економічно активний стан, стало вагомим чинником розвитку українських міст на середину XVII ст. Адже міські козаки активно займалися різ-

номанітними промислами й становили вагому конкуренцію купецтву й міщанам у гуральництві та продажу хмільних напоїв. Зокрема, козацький «Реєстр Війська Запорозького» 1649 р. зафіксував наявність у Києві понад 500 козаків, а дослідники зазначали, що в цей період у місті покозачилася майже половина правлячої верхівки⁶⁰.

Тож зважаючи на вказані чинники, помітно зросла загальна чисельність міського населення українських міст. Найбільшими з них залишалися Львів та Київ. Зокрема, на період перших десятиліть XVII ст. дослідники налічували у Львові до 23 тис. міщан, а в Києві, за різними даними, – від 13 і до 20 тис. осіб. Значними міськими центрами України продовжували залишатися Кам'янець-Подільський, Луцьк, Чернігів, Переяслав, Житомир, Біла Церква, Перемишль, Ярослав та ін. Так, за підрахунками дослідників, у Кременці та Білій Церкві в досліджуваний період було по 1 тис. будинків, у Лубнах – 882, у Павлочі – 754, Брацлаві – 730, Пирятині – понад 700 тощо. Отже, загальна чисельність населення зазначених (та подібних до них) міських центрів коливалася в межах від 4 до 6 тис. осіб. Ще більше міст мали в своєму складі від 1 до 4 тис. мешканців, хоча переважаючими вважаються міста й містечка, в яких налічувалося від 100 й до кількох сотень будинків із загальною чисельністю городян до (або трохи більше) 1 тис. осіб. Тому вказаний показник урбаністичних процесів на українських землях дещо відставав від чисельності міських жителів на польських землях Речі Посполитої, куди входила в цей період більшість українських територій. Зокрема, в Польщі міста Ельблонг, Люблін, Торунь мали по 10 тис. мешканців, Познань – 20 тис., Краків, Варшава, Вроцлав – по 30 тис., а Гданськ – понад 70⁶¹.

Міське ремесло. Паралельно із розвитком міських центрів України в економіці останніх все більшого значення набуває ремісниче виробництво, яке відзначається як кількісним зростанням, так і якісними зрушеннями. У досліджуваний період помітно зростає кваліфікація та розширюється спеціалізація в окремих ремісничих галузях. Порівняно з попереднім періодом, коли кількість ремісничих професій сягала 150, на середину XVII ст. таких спеціальностей (у тому числі й досить рідкісних) уже налічувалося близько 270. Вказана характеристика більшою мірою стосувалася великих міст України, але навіть і в незначних міських центрах уже, як правило, працювали спеціалісти з кількох десятків ремісничих професій. У Переяславі й Ірклієві дослідники налічували в цей період по 30 і більше ремісничих спеціальностей, у Борисполі та Гоголеві – по майже півтора десятки, а в Бикові, Яготині, Березані, Воронкові – близько десятка професій.

Зросла й загальна чисельність ремісничого населення в загальній структурі українських міст. Зокрема, у Львові на першу половину XVII ст. працювало щонайменше 3 тис. міських ремісників, а в основних регіонах Руського воєводства таких майстрів налічувалося трохи більше 2,8 тис. осіб. Також у цей період понад 2 тис. кваліфікованих ремісників працювало в 25 міських центрах Волині. Для порівняння в інших великих містах Речі Посполитої теж була велика кількість ремісничого населення. Так, на початку XVII ст. у Гданську згадувалося до 3 тис. цехових ремісників, у Вроцлаві – близько 1,7 тис., а в Кракові – близько 700. За підрахунками фахівців, відсоток ремісничого населення українських міст коливався в межах від 17% (як це було у Волинському воєводстві) і до 26% (на Лівобережній Україні) від загальної кількості городян⁶².

Цехи. Продовжувала розвиватися відома в Україні з XIV–XV ст. цехова система організації міського ремісничого виробництва. До вже відомих з попереднього історичного періоду цехів (у Києві, Львові, Перемишлі, Володимирі, Ковелі, Кременці, Луцьку, Кам'янці, Коростені, Холмі, Красноставі тощо) додалися й нові цехові об'єднання в інших містах України та зросла кількість у вже наявних. Дослідники зазначали, що кількість львівських цехів зросла з 20 до понад 30, а в місті у цей період працювали майстри більше 130 ремісничих спеціальностей. Значне зростання авторитету ремісничих цехів Львова перетворило місто на регіонального лідера України з-поміж ремісничої братії навколишніх воєводств. Львів задавав тон і моду в стандартизації ремісничих виробів, а тому з повним правом здійснював шефство над цеховиками інших міст. Так, столярам Львова підпорядковувалися майстри вказаного профілю зі всіх міських поселень Волинського, Подільського та Руського воєводств, а львівським мечникам – всі мечники Руського воєводства та інших земель Речі Посполитої.

Крім Львова й інших значних міст України, у досліджуваній період також зросла кількість цехів у Ярославі (до 20), Кам'янці-Струмиловій (до 14), Білій Церкві (до 12), Самборі та Перемишлі (до 10), Ніжині, Рогатині, Жовкві (до 8), Переяславі, Бродах, Тербовлі (до 7), Стрию й інших містах (до 6) тощо. Цехові міські корпорації, як і в попередній період, боролися за своє монопольне виробниче/торгове право на ринках українських міст. Адже лише члени цеху мали право на постійну/щоденну торгівлю у своєму місті виробами власного виробництва. А перекупники та купці могли торгувати таким асортиментом виробів (який виготовлявся місцевими цехами) лише під час ярмарків. Для забезпечення себе від позацехового ремесла міські цеховики боролися з останнім не лише в межах міста, а й у навколишній сільській окрузі. У першій половині XVII ст. з цією метою шевський цех м. Баришівка домігся у місцевого старости відповідного письмового підтвердження: «По селах, належних до містечка, щоб ніхто не наважувався займатися тим [шевським] ремеслом без відома й дозволу цехової братії». При порушенні встановлених заборон позацехових ремісників/партачів (відсоток яких у розвинутих містах міг сягати 30% від усіх наявних ремісників) карали штрафами, а згодом і конфіскацією виробів і товарів, що свідчило про недостатню розвиненість місцевих ринків і таку жорстку боротьбу за покупця/замовника. Але незважаючи на суворі цехові регламентації та підтримку місцевих урядовців, позацехове ремісниче виробництво у містах України не лише не згасало, а й намагалося конкурувати із цеховиками (якістю товарів, нижчими цінами, швидким реагуванням на ринкову кон'юнктуру, мобільністю при торгових операціях). Крім того, партачі часто користувалися покровительством місцевих можновладців, які, бувало, надавали прихисток таким ремісникам у своїх помістях або в підконтрольних приватним власникам дільницях українських міст – юридиках. Зокрема, на рубежі XVI–XVII ст. львівський староста тримав у своїй ділянці міста понад сотню ремісників, при належних йому двох. Тому в ході насичення ринків товарами (частка позацехового виробництва в яких була вже досить вагомою) купецтво вступає в боротьбу/протистояння з цеховою торгівлею в українських містах і слідкує за тим, щоб цеховики продавали товари винятково власного виробництва. Так, коли купецьке братство Львова ввіймало місцевого шевця Якова на торгівлі сторонніми товарами (1572 р.), то за позовом 40 найзаможніших купців до міської влади самі цеховики провели вилучення таких ремісничих виробів⁶³.

Певним стримуючим фактором розвитку ремісничого виробництва на українських землях досліджуваного періоду була корпоративна замкненість цехових організацій. Регламентувалася кількість не лише майстрів, а й підмайстрів і учнів у кожному цеху. У першій половині XVII ст., щоб стати тільки учнем львівського цеху, слід було здати в касу від одного до трьох злотих і виконати інші вимоги. У певних випадках для того, щоб потрапити до «цехового братства», вимагали документ про місце народження й походження претендента, рекомендації/відгуки попередніх наставників, а також деяку суму грошей, бочку пива, пуд воску тощо. Та й навіть після вступу до числа цеховиків, учні й підмайстри перебували на підневільному становищі у майстрів і цехмайстрів, які змушували підлеглих працювати від 10 до 15 годин на добу (залежно від спеціалізації того чи іншого цеху). Подальше розширення цехового виробництва також призводило до того, що майстри українських міст не витримували передбачені для них квоти щодо кількості учнів та підмайстрів у одного майстра (за цеховим регламентом їх могло бути по кілька, але не більше трьох-чотирьох). Насправді ж вказані норми перевищувалися у 3–5 разів, як це, приміром, було в цеху львівських мулярів у першій половині XVII ст. Щоб у подальшому піднятися на вищу соціальну сходинку і стати майстром, претендент повинен був не лише неодноразово підтвердити свою кваліфікацію в обраному ремеслі, а й сплатити в касу досить значну грошову суму від 40 до 250 злотих. У свою чергу, поміж майстрами теж не було економічної рівності. Більш заможні посеред них і власне цехмайстри сплачували до казни вдвічі більші виплати, ніж рядові цехові майстри⁶⁴.

У подальшому великі цехи та багата цехова верхівка, наситивши місцеві міські ринки своїми товарами, намагалися потрапити на ринки сусідніх міст і навіть інших регіонів (приміром, шаповали, шевці й ковалі з Бродів везли свою продукцію до інших міст Галичини та Поділля (Бара, Самбора, Унева тощо). А тому цехи вже виготовляли свою продукцію не лише для поточного продажу в своїх містах, а й для складування та подальшого переправлення великих партій товарів по Україні та за рубіж.

Зародження мануфактури. Подальшому розвитку ремісничого виробництва в досліджуваний період значною мірою сприяла купецька діяльність, адже власники значних торговельних капіталів (серед яких зустрічалося чимало й представників цехової верхівки) замовляли українським ремісникам (інколи й цехам) значні партії виробів, із запасом наповнюючи ними заклади внутрішньої торгівлі для безперервного продажу товарів. Цим самим цехи все більше втрачали монопольне право на ринку товарів та послуг, оскільки замовники/посередники, розміщуючи свої замовлення по різних ремісничих (як правило, позацехових) майстернях і навіть містах створювали конкуренцію між останніми. Крім того, купці часто, щоб збити ціну на товар, віддавали велику частину своїх замовлень позацеховим партачам та сільським ремісникам, постачаючи останнім всю необхідну сировину й забираючи готову продукцію.

Саме такі виробничо-торговельні операції у другій половині XVI – першій половині XVII ст. широко провадило купецтво Львова, Луцька, Кам'янця та інших українських міст, постачаючи ремісникам сіл та передмість, куплені на ринках хутро, шкіри, сукно, тканини та іншу сировину, а потім оптом забираючи готову продукцію (різноманітний одяг, взуття, ковдри тощо). Позаміські ремісники з готовністю пра-

цювали на таких фінансових посередників, адже вільно займатися своїм ремеслом у них не було іншої можливості через цехові обмеження та жорстке протистояння із міськими цехами. Та й потрапити на міські ринки ремісникам/партачам було майже неможливо. Отже, позацехові ремісники все менше переймалися турботами про сировину та збування готової продукції, а більше зосереджувалися на власне своїх виробничих функціях, що сприяло зростанню продуктивності праці й перетворенню останніх фактично у найманих працівників. У такий спосіб створювалася свого роду розпорошена мануфактура, як більш продуктивна форма капіталістичного промислового виробництва. Адже до виробничої діяльності одночасно залучалося помітно більше працівників, ніж їх налічували цехи, і значно зменшувалися позавиробничі затрати часу й ресурсів самих виробників. Генератором вказаних процесів виступає в досліджуваній період торгово-ремісничий капітал, представники якого беруть на себе всі невиробничі затрати і разом з тим віддаляють від ринку (сировини й готової продукції) ремісничі верстви населення. Оптимізації економічного розвитку промислового виробництва сприяли й значні оптові торговельні операції (із сировиною та готовими виробами), розвиток позаміської, міжрегіональної та міжнародної торгівлі. Водночас дослідники зазначають й паралельну появу мануфактурного виробництва (приватного/кріпосного) у шляхетських помістях, яке базувалося на праці залежних від власника земель ремісників.

Загалом виготовлені у такий спосіб великі партії промислових та інших ремісничих товарів стабілізували ціни на ринках українських міст та залишали поза конкуренцією незначних виробників, адже їхні вироби мали більшу собівартість. У зв'язку з цим у досліджуваній період навіть деякі цехові майстри починали звертатися до партачів, передаючи останнім чимало своїх замовлень на виготовлення не лише простих і побутових виробів, а й більш складної (слюсарної, зброярної, ювелірної тощо) ремісничої продукції. А на базі деяких ремісничих майстерень у подальшому починали формуватися і централізовані мануфактури. Проте переважна більшість великих цехів розгорнула боротьбу (в тому числі й судову) супроти купців-фінансистів, які виступали організаторами позацехового мануфактурного виробництва. Зокрема, в судовому позові (1625 р.) львівських цехів (сідлярів і лимарів) на такого підприємця Аведиковича відзначався широкий розмах (в Острозі, Гологорох та інших навколишніх містах) його мануфактурного виробництва та величезна кількість складованої у нього продукції, що завдавало небувалих збитків цехам Львова та їхній торгівлі⁶⁵.

Досить широкою базою для створення мануфактурних підприємств стали в досліджуваній період різноманітні промисли, в яких уже застосовувалися найпростіші форми виробничо-переробної кооперації: *білшні, броварні, воскобійні, гуральні, водяні млини, ливарні, папірні, поташні, порохівні, постригальні, рудні, солеварні, селітряні варниці, цегельні* тощо. Мануфактурний характер виробництва носило виготовлення зброї (рушниць, гаківниць, набоїв, ядер і особливо гармат) і дзвонів. Досить досконалі ливарні виробництва українських зброярів були у Львові, Білій Церкві, Острі, Черкасах та інших містах, де виливали різноманітні гармати (мортири, гаубиці, фальконети, кулеврини тощо) зі сплавів міді, заліза, чавуну. Особливо відомим у XVI ст. було підприємство львівського ливарника Л.Гирі, яке постачало великі гармати і дзвони для Львова, Житомира, Кам'янця-Подільського й інших міст. Сам процес ливарного виробництва був досить трудомістким, тех-

нологічно складним, вимагав будівництва кількох приміщень та чималої кількості працівників різного профілю. Поетапно ливарники виготовляли фальшиву форму гармати, кожух, казенну частину. Для лиття необхідна була плавильна піч з пристроями, звідки метал розливався у форми та водяний млин. Подібним було й виготовлення дзвонів, для виробництва яких майстри проходили багаторічну підготовку й опановували всі секрети й нюанси роботи з рідким металом і формами. До виробництва мануфактурного типу дослідники також відносять і монетні двори. Саме таке карбування монет було налагоджено у Львові, коли сюди з Варшави переїхав Ян II Казимир під час «шведського потопу». Зазначена монетарня була розташована у шести приміщеннях, де працювали ремісники окремого фаху аж до виготовлення готової продукції.

Протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. на українських землях (Галичина, Волинь, Київщина) налагоджується мануфактурне виробництво паперу. Перші папірні було створено поблизу Львова в Янові (1552), згодом в Луцьку (1570), Буську (1578), Острозі (1580), а на рубежі XVI–XVII ст. – в Бруховичах, Жашкові, Крехівському монастирі (біля Жовкви), Радомишлі. Через відносно пізню появу та складність технологічного процесу папірні минули стадію простого ремісничого виробництва. На українських мануфактурних підприємствах з виготовлення паперу широко використовувалися різноманітні пристрої, механізми та водяні млини, а також праця найманих робітників.

Зі значним розвитком міського ремесла та паперового виробництва дослідники пов'язують появу в Україні друкарства, яке теж кваліфікують як мануфактурне. Адже у Львові й Острозі, де побачили світ друковані книги «Апостол» (1574), «Буквар» (1574), «Азбука» (1578), «Острозька Біблія» (1581), було чимало висококваліфікованих майстрів, які здатні були підготувати обладнання й налагодити процес книгодрукування (львівська друкарня Івана Федорова запрацювала у 1573 р.). Крім того, освічені львівські ремісники не лише активно допомагали друкареві налагодити друкарське виробництво, а й надавали йому притулок та фінанси. Децю пізніше (1591 р.) у Львові було відкрито друкарню місцевого братства, а в Києві – друкарню Києво-Печерської лаври (1616 р.), які за сотні подальших років свого існування видрукували десятки книг-шедеврів⁶⁶.

Значного розмаху в досліджуваній період набуло використання водяних млинів у різноманітних галузях ремісничого та мануфактурного виробництва. До їх прямої/основної функції – помелу зернових (на крупи та борошно) – також додалося використання млинів як потужних агротехнічних установок, що приводили в дію ковальські міхи, горни й механічні молоти в кузнях, руднях та ливарнях, рухали сукновальні, рудорубки та пили (у лісопильнях) тощо. За окремими відомостями, лише у Волинському воєводстві в другій половині XVI ст. налічувалося понад 770 млинових комплексів.

Особливо використання силової потуги млинів та водяних коліс (кількість яких могла сягати трьох) сприяло розширенню металоплавильного та рудного виробництва. Великі рудні включали по кілька виробничих підрозділів: *димарку* з двома горнами і міхами, в яких плавилася й виварювалося залізо; *молот* для криці; *кузню* для кінцевого виробництва. Загалом кількість рудень у цей період на українських землях збільшилася з 70 (в XVI ст.) до 120 на середину XVII ст.⁶⁷

Значного розмаху на українських землях у XVI–XVII ст. набуло поташне

виробництво, яке мало всі ознаки мануфактурної організації. Кількість найманих робітників на великих будах сягала багатьох десятків, а то й перевищувала півтори сотні працівників. Зважаючи на постійний і повсюдний попит на поташ як важливу складову для виготовлення соди, фарб, скла та мила, десятки поташних буд створювалося в усіх регіонах України, починаючи від карпатських лісових масивів і до незначних лісових смуг лісостепу. Часто організаторами поташного виробництва виступали орендарі міст і маєтків. Саме так було на Полтавщині в 1649 р., де С.Конецпольський вимагав від орендаря своїх міст (Гадяча, Лютеньки, Рашева) щорічної поставки до 1 тис. т якісного поташу та 80 т твердої смольчуги. Такі значні розміри поташного виробництва свідчили про його рентабельність і подальший розвиток. Адже власники таких поташних виробництв мануфактурного характеру могли за рік отримати до 500 тис. грошів чистого прибутку (як це було на поташнях Канівщини в перші десятиліття XVII ст.). Загалом же на початок XVII ст., за окремими відомостями, в межах Брацлавського та Київського воєводств працювало щонайменше півсотні поташних виробництв.

Аналогічно з поташем було налагоджено виготовлення смоли, дьогтю, випалювання деревного вугілля тощо. На Прикарпатті, Закарпатті, Північній Буковині, Північному Причорномор'ї та Приазов'ї продовжував розвиватися життєво необхідний соляний промисел. Особливо великого розвитку набуло прикарпатське солеваріння в районі Галича, Дрогобича, Коломиї та Перемишля. Місцеві соляні варниці/жупи все більше орієнтувалися на найману оплачувану працю великої кількості (часто досить кваліфікованих) робітників, чисельність яких сягала багатьох сотень (до 700) чоловік. На першу половину XVII ст. припадає й піднесення, новозапочаткованих переселенцями, соляних розробок на Слобожанщині (у вододілах річок Бахмутки і Тора), які розвивалися винятково завдяки найманій праці новоселів і прихожих (з різних регіонів) на Торські промисли людей⁶⁸.

У цілому в досліджуваний період рудне виробництво, як, власне, і поташне, солеварне, жупне, селітряне та низка інших, мало ознаки раннього мануфактурного виробництва. Сама ж поява початкових мануфактурних форм свідчила про зростання рівня продуктивних сил, збільшення (затребуваних ринком) масштабів виробництва, втрату монопольного становища цехової ремісничої організації, використання різнорідних технічних механізмів і пристроїв та праці численних найманих ремісників/робітників.

4. Південна колонізація та розвиток козацького господарства

Конкретно-історичний аналіз документального матеріалу свідчить, що перші джерельні відомості про козаків Поділля та Київщини припадають на рубіж 80–90-х рр. XV ст., а під 1499 р. вже згадуються козаки, які ходили Дніпром на промисли «до Черкас і далі»⁶⁹. Ось ці перші зафіксовані документально козаки-провідники та козаки-уходники, вихідці з міст і волостей (переважно України й частково Білорусії), які спочатку на сезон, а згодом і на довше поселялися за порогами Дніпра, і були прообразом пізніше зафіксованих джерелами «запорозьких» козаків.

Уходництво в таких віддалених від південних українських замків місцях становило велику небезпеку з боку турецько-татарських військ, вторгнення яких в Україну з кінця XV ст. стають систематичними. Тому козаки повсюдно під час

господарських робіт носили зброю. Посол австрійського імператора Еріх Лясота писав у 90-х рр. XVI ст., що кожен там, «їдучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку – і шаблю чи тесак: татари нападають дуже часто і спокою від них майже ніколи немає»⁷⁰.

Постійна загроза турецько-татарських вторгнень спонукала козаків до об'єднання у ватаги, громади і товариства. Ними будувались укріплені поселення, городки і невеликі січі, перебуваючи в яких, можна було б відбитися від нападників. Уже в 20-х рр. XVI ст. такі поселення були засновані аж поблизу татарських кочовищ, з приводу чого хан Сагіб-Герей скаржився в 1527 р. литовському уряду⁷¹. В 40-х рр. уже черкаські ухадники писали скарги великому князю литовському на намісника Андрія Пронського з приводу заборони їм будувати подібні городці в пониззі Дніпра на Орелі й Тясминах⁷². А на початку 50-х рр. XVI ст. у районі порогів та островів згадувалося більше 30 уходів і станів, які контролювалися черкаським старостою⁷³. Причому термін «стан», який у цей період дедалі ширше вживався, передбачав не сезонне, а постійне перебування козаків/промисловиків у цьому регіоні.

Про те, що козацькі ватаги в другій половині XVI ст. вже постійно залишали в уходах і станах певні залоги, свідчив і сучасник, польський історіограф Мартин Бельський (бл. 1495–1575)⁷⁴. Проте час, коли окремі козацькі городці та невеличкі протосічі, які, проіснувавши понад сто років у розрізненому вигляді, об'єдналися у велику Запорозьку Січ, яка взяла під свій захист та опіку територію Запорозжя, з прийнятною точністю дослідникам визначити ще не вдалося.

Проведений фахівцями детальний аналіз наявних джерел свідчить, що першою більш-менш достовірно зафіксованою джерелами військово-політичною організацією козаків за порогами була Томаківська* Січ. Вона існувала на однойменному острові, який у давнину ще називали Бучки, Буцький**, Дніпровський і Городище. Хоча відсутність прямих відомостей не дає підстав достеменно точно визначити час заснування Томаківської Січі. Відомо, що в першій половині XVI ст. в джерелах відсутні відомості про централізовану Запорозьку Січ. Адже пропозиція черкаського старости Є. Дашковича (1514–1535 рр.) на Піотрковському сеймі 1533 р. про доцільність будівництва фортеці на одному з дніпровських островів із залогою 2 тис. козаків хоча й дістала схвалення, але, як писав М. Бельський, «з неї нічого не вийшло». Так, ревізори Черкаського староства, які на початку 50-х рр. XVI ст. описували землі Запорозжя, жодним словом не обмовилися про централізований більш-менш укріплений козацький форпост. Хоча в своїх описах вони під 1552 р. згадували територію за порогами і, зокрема, «уход Томах[к]овку»⁷⁵.

Подальші події – будівництво замку Вишневецького на Малій Хортиці в середині 50-х рр. XVI ст. та його розгром влітку 1557 р. – теж не дають підстав для твердження про існування великої організації козаків на сусідньому острові Томаківка, який був розташований південніше (на 50 км) і про який французький інженер Гійом Левассер де Боплан (бл. 1600–1673) писав, що з нього «видно увесь Дніпро від Хортиці аж до Тавані»⁷⁶.

* Назва Томаківка могла походити від татарських слів «тамак» – гирло або «тумак» – шапка.

** Буц – втікач.

Характер документальних свідчень залишається незмінним практично до другої половини 70-х рр. XVI ст., коли Стефан Баторій (з 1576 р. польський король) почав проводити жорстку політику з підпорядкування Запорозжя. Передбачалося витіснити козаків з цього регіону, частину з них взяти на королівську службу, а найбільш непокірних знищити. Своїм універсалом від 4 квітня 1578 р. Баторій зобов'язав усіх без винятку прикордонних старост допомагати київському воєводі князю К.Острозькому (бл. 1526–1608) виганяти козаків «з Дніпра» (зазначимо: не з Січі) і «на горло карати». До цієї кампанії передбачалося залучити і турецько-татарські війська. Причому в листах останнім Баторій сповіщав, що труднощі у боротьбі із запорожцями ще й у тому, що Польща не має в цьому регіоні фортець (про великий укріплений козацький табір теж не згадувалося ні в польських, ні в тюркських джерелах)⁷⁷. Загалом заходи князя К.Острозького та похід любельського воєводи Яна Тарла (1578 р.) проти запорожців не дали бажаних результатів⁷⁸. Думається, що воєнні дії проти запорожців були малоефективними передусім через розпорошеність козаків на великому просторі Дніпра й Великого Лугу та відсутність єдиного центру – Січі, здобути яку Польща в цей час все ж мала достатньо сил (оскільки вже в 1579 р. Баторій оголосив війну Росії, а польська армія захопила ряд російських міст). З другого боку, Баторій міг піти і на компроміс з козаками, щоб використати укріплену фортецю на Дніпрі в інтересах Речі Посполитої (оскільки восени 1578 р. він і так збільшив реєстр до 600 осіб)⁷⁹.

Викладений матеріал, думається, дає підстави твердити про те, що практично і в другій половині 70-х рр. XVI ст. на Запорозжжі не було великої Січі. Козаки в цей період не були ще згуртовані в єдину організацію, а переважно розселилися по уходах, городцях, невеличких протосічах, які контролювали свою територію й загалом займалися господарським освоєнням цього регіону. Саме такий стан речей був зафіксований в Хроніці Бельського, який радив королю взяти запорожців на службу, «а щоб було плачено їм і нехай би там, на Дніпрі, мешкали... по островах, яких там є кілька, а так міцно укріплених і де яких осяде кілька або кільканадцять сот чоловік, аби навіть військо прийшло, нічого їм там не вчинять»⁸⁰.

Отже, можна констатувати, що в середині 70-х рр. XVI ст. джерела ще не вирізняли однієї великої Січі, а фіксують наявність кількох островів, на яких мешкали козаки. Не згадується і сам термін «кіш» щодо поселень козаків. Хоча тому ж Бельському цей термін (під ним розумівся укріплений табір) був добре відомий і він його неодноразово використовує у своїй Хроніці. Вперше – під 1589 р., коли 18 серпня татари вдерлися «до Подоля і до Русі»⁸¹. Польські хроністи зазначали, що козаки на Запорозжжі поселяються «на кореню». Малося на увазі постійне поселення на відміну від сезонного «уходу». Вказаний термін був широко вживаний в Україні XVI ст. Коли поселення зводилося на новому місці, то в документах часто писалося про оселю «на сырор корени». Похідним від цього слова згодом, можливо, стали козацькі курені.

Перший більш-менш достовірний опис Томаківської Січі з укріпленням і козацькою радою маємо лише для початку 80-х рр. XVI ст. Він подається польським істориком Бартошем Папроцьким (бл. 1543–1614), який описав поїздку на Запорозжя польського шляхтича Самуїла Зборовського. Останній прибув на початку 80-х рр. XVI ст. на південь України, «до Канева», потім відправився «до Черкас» і далі на південь⁸². Запорозька Січ першої половини 80-х рр. XVI ст. контролювала

значну територію від Низу до Надпоріжжя та південних українських замків – Канева і Черкас, а січовики вільно пересувалися в даній місцевості, вступаючи у переговори з королівськими посланцями, і порівняно вільно почувалися у відносинах зі старостами південноукраїнських замків⁸³. Джерела також згадували про наявність у Січі регалій найвищої влади, якими були «булава гетьманська» та «зброя перших гетьманів місця того»⁸⁴, що шанувалися січовиками як найвищі реліквії. А пам'ять про «перших гетьманів» Січі та їхні регалії у першій половині 80-х рр. XVI ст. були ще не втрачені. Та й сам термін «січові козаки», як зазначав М.С.Грушевський, укорінюється в джерелах лише в середині 80-х рр. XVI ст. Першою половиною 80-х рр. датуються і найраніші відомості про дерев'яні січові укріплення – засіки, які будували козаки⁸⁵.

Отже, саме консолідація запорозького козацтва та створення могутнього центру – Запорозької Січі, яка контролювала територію всього Запорожжя, стали головною передумовою активного й масового освоєння українцями запорозьких земель та економічного розвитку краю. Адже тут пролягали важливі торгові сухопутні (Муравський, Кучманський, Чорний) і водні шляхи, а також переправи.

Загалом південна колонізація відбувалася з допомогою опорних пунктів – поселень-кошів та природних захисних лісових буферних зон, а також численних островів Дніпра й інших річок (Самарська товща, Великий Луг тощо). Саме в таких місцях створювалися господарські осередки промисловиків/уходників – зимівники, звідки продовжувалося освоєння прилеглих земель і угідь. Основними заняттями поселенців було полювання, рибальство, пасічництво й рільництво. Після завершення господарського/промислового сезону ватага уходників на освоєній території згортала тимчасові стани (яких могло бути кілька) й переходила до основного базового зимівника, де зберігалася/перероблялася добута продукція та готувався необхідний реманент. Зимівники у значній кількості згадувалися (від Самарських володінь до р. Дон) починаючи з перших десятиліть XVI ст. (за козацького гетьмана П.Ляскоронського), про що писав у своїй грамоті (1576 р.) польський король Стефан Баторій. Новозаснованими господарствами промисловики/уходники володіли на приватній та корпоративній основі. А від злагоджених дій часто залежав загальний успіх справи. Тому в промислових артілях вагомими були самоврядні засади з обраним батьком-ватагом (відомими були Василь Чорний, Семен Гузенко та ін.) та інститутом побратимства/братання й заступництва.

Протягом досліджуваного періоду прослідковується еволюція забудови козацького зимівника: від примітивної однокамерної землянки/напівземлянки (хижі, бурдюга), які типологічно були близькими до подібних місцевих/автохтонних будівель XIV ст., і до пізнішого добротного хутірського обійстя (багатокамерної наземної будівлі, яка згодом стала основою південного типу української хати). За своїм соціально-економічним значенням дослідники поділяють зимівницькі козацькі господарства на кілька типів. Найпростіший (куговий) тип зимівника (пасіки, рибні стани тощо) включав незначну житлову та господарські будівлі, в яких господарювали, як правило, новосели (прибульці або старі січовики). Він працював переважно на виготовлення необхідного продукту, а ті незначні сезонні надлишки реалізовував/обмінював на місцевому ринку. Другим, найпоширенішим, типом зимівника було господарство повної козацької сім'ї (інколи кількох сімей, що жили в одному обійсті та разом розпоряджалися результатами своєї господарської

діяльності). До третього, фермерського, типу зимівників (займалися переважно скотарством) належали господарства заможних козаків, які працювали на ринок і постійно залучали до роботи наймитів (до десятка і більше), для яких в обійсті навіть відводилося спеціальне помешкання. У більш пізній період (XVII–XVIII ст.) на Запорозжжі формуються й великі багатопрофільні господарства поміщицького типу, які мали по кілька управителів і постійно спиралися на найманих робітників, що з часом осідали в околиці, створюючи цілі сільські громади зі своїм самоврядуванням і церквою⁸⁶.

Тому в Запорозжжі поряд із повноправними господарями зимівників існували й різні економічні категорії людності. Зокрема, згадувалися підлеглі Запорозькому Кошу січовики – аргати, які на свій розсуд могли вести господарське життя як самостійно, так і в складі якогось зимівника чи промислової ватаги. Численними були прийшли на Запорозжжя представники так званого посполства, які не записувалися до січових куренів (тож не мали військових зобов'язань) і тому були частково юридично неповноправними та підлягали відповідним отаманам або паланковій старшині. Вони займалися господарством (самостійним або ж у місцевих зимівниках) і один раз на рік сплачували встановлений Кошем податок. До найнижчих суспільних верств на Запорозжжі належали молодики/малюки, підсусідки, зайди/передержії тощо⁸⁷.

Основними передумовами господарської колонізації Запорозжжя в досліджуваний період було широке земельне привілля, яке приваблювало різномірну землеробську та промислову людність, а також постійний попит на продукцію козацьких промислів на українському ринку. У подальшому нові колонізаційні хвилі котилися, як правило, долинами великих і малих рік, поступово заповнюючи південні вододіли Дону, Дніпра, Бугу й Дністра. У процесі внутрішнього ущільнення селянських і козацьких зимівників і з їхнім наближенням до володінь, освоєних сусіднім кочовим етносом, усе загострювалися як внутрішні, так і міжетнічні стосунки на прикордонні. Що нагальним чином порушувало питання координації зусиль, а також самоорганізації у боротьбі за ресурси та захист освоєних володінь. Типологічно південноукраїнська колонізація досліджуваного періоду, на думку фахівців, була схожою із «третім» колонізаційним типом, властивим Західній Європі, де на новоосвоєних землях також переважали невеликі господарські поселення/господарства.

Підсумовуючи, зазначимо, що протягом другої половини XV ст. основним джерелом поповнення козацтва були промисловці-уходники, які ходили на Низ, де займалися рибальством, мисливством, бортництвом та іншими промислами, а із закінченням сезону поверталися назад для продажу свого товару. Поступове освоєння Запорозжжя призвело до наближення козацьких уходів і станів впритул до татарських кочів'їв, а це, в свою чергу, викликало сутички між зустрічними хвилями колонізації. Що змушувало козаків завжди носити зброю. До цього ж спонукало створення в середині XV ст. Кримського ханату, набіги якого на Запорозжжя з останньої чверті XV ст. стали систематичними. Останній фактор значно вплинув на еволюцію козацтва. Оскільки з кінця XV ст. економічна/промислова та військова діяльність козаків стає рівноцінно важливою для останніх, бо в умовах постійної загрози турецько-татарських вторгнень уходництво було неможливим без надійного військового захисту козацьких угідь, у цей період починають створюватись і

перші укріплені поселення на Низу – городці та протосічі, які були розпорошені територією Запорожжя.

Водночас формуються суто військові козацькі загони, на як згодом спиралися литовські та польські воєначальники як на провідників у степах і яких як професіональних вояків наймали окремі магнати та шляхта для служби в своїх маєтках. Діяльність козаків-воїнів з кінця XV ст. була пов'язана вже із суто військовими справами: захистом від татар уходів і станів на Низу, шляхетських маєтків, замків і міст Південної України; несенням сторожової служби на Дніпровських переправах і переслідуванням нападників після їхнього вторгнень. Окремою формою боротьби та здобичництва козаків у цей час стають як воєнні напади на близькі татарські кочів'я, так і далекі морські походи на турецькі міста, їхньою метою часто було не лише звільнення українських бранців і повернення худоби, а й помста за татарські вторгнення та пограбування кочів'їв і міст останніх.

Протягом XVI ст. промислово-військові козацькі товариства, ватаги й загони на Низу поступово витіснили татарські кочів'я з правого на лівий берег Дніпра й освоїли Запорожжя, перейшовши від сезонних промислів до постійного проживання в невеликих протосічах і городцях, де в зимівниках протягом усього року залишалися певні козацькі залоги.

Проте значні зміни, які відбувалися в українському суспільстві в середині XVI ст., стають важливим фактором впливу на еволюцію козацтва в цей період. Так, погіршення правового й економічного становища селянства в 60-х рр. (Другий Литовський статут 1566 р.) призвело до значних селянських рухів і втеч, які з кінця 60-х – протягом 70-х рр. набувають масового характеру. Значна кількість втікачів направлялася на Запорожжя, що призводило до помітного зростання кількості козаків. Цьому ж сприяла і поява на Запорожжі певної кількості бояр-слуг, які не змогли документально підтвердити своїх прав на землю та шляхетство. Перевірка останніх почалася в Україні в 1557 р. з проведенням волочної поміри, а після Люблінської унії 1569 р. набула ще жорсткішого характеру. Тому в 70-х рр. XVI ст. відбулося не лише кількісне зростання козацтва, а й якісне його перетворення. Боярство внесло в козацтво не тільки організуючий елемент, а й зміцнило його економічний потенціал та націлило на боротьбу за визнання станово-економічних прав козаків у межах Речі Посполитої, яка вже в 70-ті рр. дала певні позитивні результати (реєстри 1572 та 1578 рр.)⁸⁸.

Переважає більшість українського козацтва, яка не потрапила до реєстру, змушена була закріпитися на Запорожжі й розв'язувати проблеми своєї організації самостійно. А наступ великого магнатського землеволодіння та агресивна політика польського короля С.Баторія щодо «низовці» у другій половині 70-х рр. XVI ст. лише прискорили структурування запорожців на рубежі 70–80-х рр. XVI ст. та їх об'єднання у військово-політичну організацію – Запорозьку Січ (остання була зафіксована джерелами на Томаківці на початку 80-х рр. XVI ст.). Січ-Мати одразу ж стала центром боротьби колишніх бояр, селян та низовиків (уходників, промисловиків, провідників, воїнів) за повернення втрачених маєтностей і визнання станових прав останніх, але вже в новій загальній іпостасі – козацтва. Контрольоване Січчю Запорожжя становило не лише значну військову силу, а й економічно самодостатній (оперезаний торговими шляхами) розвинутий регіон, і тому з Кошем змушені були рахуватися не лише Крим і Порта, а й правителі інших держав (Речі

Посполитої, Росії, Австрії тощо). А в середині XVII ст. Запорозька Січ стала коліскою Української національної революції, яка справила визначальний вплив на подальший політичний і соціально-економічний розвиток України.

Вагомим загальним наслідком розвитку економіки й освоєння окраїнних регіонів України в XVI–XVII ст. стала консолідація етнічних українських земель та практично повсюдне (від Галичини, Закарпаття і до Чернігово-Сіверщини й Слобожанщини, від північних поліських регіонів і до Надчорномор'я) поширення назви/самоназви «Україна». Що знайшло своє повне підтвердження і в іноземних авторів/сучасників. Зокрема, французький інженер-картограф Г. де Боплан на одній із перших відомих в історії повних карт українських земель (середина XVII ст.) саме так узагальнено відобразив територію України⁸⁹.

Посилання до розділу 12

1. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – К., 1983. – Т.1. – С.112-135; Зашкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 106-113.
2. Блануца А.В. Земельные владения дворовой элиты Сигизмунда II Августа // Верховная власть, элита, общество в России XIV – первой половины XIX века. Российская монархия в контексте европейских и азиатских монархий и империй: Вторая междунар. науч. конф. (23–25. VI.2009). – М., 2009. – С.25-26; Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст. – К., 2007. – С.39-57; Ліпінін С. Набуття та захист земельної власності шляхти на Правобережній Україні в XVI – першій половині XVII ст. // Укр. археограф. зб. – 2001. – Т.8/9. – С.234-241.
3. Урланис Б.Ц. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII–XX вв.: Историко-статистическое исследование. – М., 1960. – С.46-47; Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970. – С.64-74; Історія народного господарства Української РСР. – Т.1. – С.112-135; Зашкільняк Л. Крикун М. Історія Польщі. – С.106-113.
4. Кордт В.А. Русское зерно на голландском хлебном рынке в 30-х годах XVII века // Техника и право: Науч. зап. ин-та народного хозяйства. – К., 1925. – №1. – С.91; Грушевський О.С. Луцьке міщанство в XVI в. // Історично-географічний збірник ВУАН. – К., 1927. – Т.1. – С.1-12; Бааш Э. История экономического развития Голландии в XVI–XVIII веках. – М., 1949. – С.257-258; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С.49-50; Якубський В.А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. – Л., 1975. – С.72-73; Берковський В. Кредит і контракт в системі міжнародних та міжрегіональних торгових відносин Волинського воєводства (середина XVI – перша половина XVII ст.) // Укр. іст. зб. – 2004. – Вип.7. – С.125-134.
5. Obuchowska-Pysiowa H. Handel wislany w pierwszej polowie XVII wieku. – Wroclaw, etc., 1964. – S.84; Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. – №83. – С.112-113; Берковський В. Кредит і контракт в системі міжнародних та міжрегіональних торгових відносин Волинського воєводства (середина XVI – перша половина XVII ст.) // Укр. іст. зб. – 2004. – Вип.7. – С.123-124.
6. Кривонос В.П. Роль кредиту в торгівлі українських земель з Балканами в середині XVI – першій половині XVII ст. // Проблеми слов'язознавства. – Вип.32: Історія зарубіжних слов'янських народів. – Львів, 1985. – С.97; Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. – К., 1997. – Т.ІІ: Ігри обміну. – С.112; Берковський В. Кредит і контракт в системі міжнародних та міжрегіональних торгових відносин Волинського воєводства (середина XVI – перша половина XVII ст.) // Укр. іст. зб. – 2004. – Вип.7. – С.134-137.
7. Грушевський О. Митні комори // Україна. – К., 1918. – Кн. 1/2. – С.21-31; Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). – Warszawa, 1953; Берковський В. Типологія і структура мит-

- ної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. // Вісн. Академії митної служби України. – Дніпропетровськ, 2006. – №1 (29). – С.120-133; Його ж. До питання розвитку митного господарства Речі Посполитої в кінці XV – XVI ст. на західноукраїнських землях // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2007. – С.57-61; Berkowski W. Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku // Nad społeczeństwem staropolskim. – Białystok, 2007. – Т.І: Kultura – Instytucje – Gospodarka w XVI – XVIII stuleciu. – S.321-338; Берковський В. Митна комора // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К., 2009. – С.672.
8. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство. – К., 1931. – С.32-34; Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – К., 1970. – С.74; Копчак С.І. Населення Українського Прикарпаття (Історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період. – Львів, 1974. – С.42-44; Нариси з історії Північної Буковини. – К., 1980. – С.48; Крикун М.Г. Динаміка чисельності поселень Подільського воєводства в XVI–XVIII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1985. – Вип.1. – С.59-60; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.258-259; Fagg J.R. On the Shop Floor: Guilds, Artisans, and the European Market Economy, 1350-1750 // Journal of Early Modern History. – 1997. – Т.1, №1. – P.29-30; Історія української культури у п'яти томах. – Т.2. – К., 2001. – С.25-35; Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст. – С.39-41; Берковський В. Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи // Укр. іст. зб. – 2006. – Вип.9. – С.350-351.
 9. Бучинский И.Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К., 1978. – С.84-93; Швец Г.И. Многовековая изменчивость стока Днепра. – Л., 1978. – С.27-28; Дулов А.В. Географическая среда и история России (конец XV – середина XIX века). – М., 1983. – С.7-18.
 10. История крестьянства в Европе. – Т.2. – С.258, 274; Історія української культури. – Т.2. – С.28.
 11. Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.6. – С.205.
 12. Там само. – С.206-207.
 13. Там само. – С.67-69; AS. – Т.IV. – S.478.
 14. Там само. – Т.1, Ч.6. – С.70-71.
 15. Памятники, издаваемые временной комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). – К., 1852. – Т.3. – С.60-158.
 16. Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.6. – С.179, 185-186.
 17. Там само.
 18. Там само. – С.179-180.
 19. Там само. – С.176-177.
 20. Там само. – С.178-179.
 21. Там само. – С.68-69; 171-172.
 22. Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С.169-170.
 23. Данилюк А. Релікти давнього будівництва. – Рівне, 1995; Його ж. Українська хата. – К., 1991. – С.21-22; Мочитич І. Типи та розвиток будівель селянського двору // Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. – К., 1987. – С.57-58.
 24. Семенов Ю.Н. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государства. – М., 1976. – С.48-49, 74-76.
 25. ПКК. – Т.3. – С.167.
 26. Архив ЮЗР. – Т.2, Ч.7. – С.32-34.
 27. Там само. – С.381.
 28. Там само. – Т.1, Ч.6. – С.113-116, 149.
 29. Там само. – С.205; Акты ЗР. – Т.3. – С.76.
 30. ПКК. – Т.3. – С.24-35.
 31. Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.6. – С.109, 113-116, 149, 205.
 32. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1894. – Т.XX. – S.149.
 33. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т.XXII. – S.36-47; 22-23; Бойко І.Д. Назв. праця. – С.309; Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. – К., 1983. – Т.1. – С.127-128.
 34. Архив ЮЗР. – Т.6, Ч.8. – С.352; Гуржій О.І. Назв. праця. – С.68; ПКК. – Т.3. – С.25-26, 27-29, 31-35; Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.7. – С.609.
 35. Бойко І.Д. Назв. праця. – С.284.

36. Жерела... – Т.І. – С.293.
37. Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.6. – С.202.
38. Там само. – С.93.
39. Там само. – С.111-116.
40. Бойко І.Д. Назв. праця. – С.284.
41. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф.389. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.254; Акты Литовской метрики, собранные Ф.И.Леонтовичем (далі – АЛМ). – Варшава, 1896–1898. – Т.1. – С.9, 12, 110; Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. zw. Bernardyńskiego we Lwowie / Wyd. K.Liske, A.Prochaska, W.Hejnocz (далі – AGZ). – Lwów, 1870. – Т.ІІ. – С.21-22; Т.ХІХ. – С.493; Южно-русские грамоты. – Т.І. – С.61,89, 108-109; Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, составленная пинским старостой С.Хваличевским в 1552–1555 гг. (далі – ПКПКК) – Вильно, 1884. – С.237.
42. Гурбик А.О. Типологія української середньовічної сім'ї в контексті еволюції територіальної громади XIV–XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 4, Ч.2. – К., 2000. – С.415-419.
43. Леонтович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // ЖМНП. – 1896. – №1-2. – С.368; ПКПКК. – С.198, 202; Писцовая книга бывшего Пинского староства, составленная в 1561–1566 гг. пинским и кобринским старостой Л.Войною. – Вильно, 1874. – Ч.ІІ. – С.234.
44. Російський державний історичний архів. – Ф.823. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.1; ПКК. – Т.3. – С.34-35.
45. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. – С.358.
46. Архив ЮЗР. – Т.2, Ч.7. – С.1-9; Т.1, Ч.7. – С.597, 629-647, 97-102, 607-611, 177-184.
47. Там само. – Т.1, Ч.6. – С.249-252.
48. Там само. – С.249-250.
49. Там само. – С.249-252.
50. Там само. – С.250-252.
51. Александров В.А. Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма // История СССР. – 1981. – №3. – С.78-93.
52. Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.7. – С.177-184.
53. Там само. – Т.2, Ч.7. – С.380-383.
54. Там само. – Т.2, Ч.6. – С.113-116.
55. Гурбик А.О. Назв. праця. – С.426.
56. Архив ЮЗР. – Т.1, Ч.6. – С.123.
57. Там само. – С.170-174.
58. Кісь Я.П. Виникнення і розташування міст на території Руського та Белзького воєводств від XIV до середини XVII ст. // Архіви України. – 1968. – №1. – 35-41.
59. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С.33-36; Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959. – С.85, 138; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654). – К., 1975. – С.17.
60. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С.224; Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – Т.1. – С.137-138; Заяць А. Козацтво у містах Волині XVI – першої половини XVII ст. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – Вип.1. – К., 1993. – С.83-86; Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С.245-271.
61. Стрішенець М.М. Чисельність населення Київського і Чернігівського воєводств в першій половині XVII ст. // Демографічні дослідження. – К., 1982. – Вип.6. – С.94; Історія Києва: У 3 т., 4 кн. – К., 1986. – Т.1. – С.256-257; Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – С.124-125; Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С.254.
62. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – С.142; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України. – С.18; Голобуцький В.О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI – першій половині XVII в. на Україні // Вісн. АН УРСР. – 1958. – №8. – С.34-42; Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – Т.1. – С.139-143; Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – С.126-127.

63. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Ч.1: Ремесло і мануфактура. – К., 1959. – С.89-90; Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.: 3б. док. – Львів, 1961. – С.85; Кісь Я.П. Промисловість міста Львова у період феодалізму (XVIII–XX ст.). – Львів, 1968. – С.64-66.
64. Кісь Я.П. Промисловість міста Львова у період феодалізму. – С.53-54; Білецький С.Т. Розвиток ремесла й промислів у Львові в середині XVII ст. // 3 історії західноукраїнських земель. – К., 1957. – С.3-8; Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – Т.1. – С.139-143.
65. Голобуцький В.О. Про цехове ремесло і зародження капіталістичного виробництва в XVI – першій половині XVII в. на Україні. – С.38-42; Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – Т.1. – С.139-143; Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – С.91-93; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – С.128-129.
66. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. – С.93-95; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – С.129; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI перша половина XVIII ст.) // 3б. док. – К., 1975. – С.80-82; Ісаєвич Я. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С.107; Історія української культури: У 5 т. – Т.2. – С.608-618.
67. Федоренко П.К. Рудні Левобережної України в XVII–XVIII вв. – М., 1960. – С.22-26; Стрішенець М.М. Рудні України XVI – першій половині XVII ст. // Питання історії СРСР. – 1975. – Вип.19. – С.102-108; Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – Т.1. – С.144-146; Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти у другій половині XVI ст. – С.66.
68. Бойко І.Д. Назв. праця. – С.74; Крикун М.Т., Кравченко В.М. Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. // Проблеми слов'янознавства. – Вип.36. – Львів, 1987. – С.78-86; Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Харьков, 1964. – С.313-314; Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – С.130-132.
69. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т.1. – СПб., 1846. – С.170.
70. Еріх Лясота зі Стеблева: Щоденник // Жовтень. – 1984. – №10. – С.99.
71. Костомаров Н. Собрание сочинений. – Кн.4. – СПб., 1902. – С.17.
72. Архив ЮЗР. – Ч.VII, Т.2. – К., 1890. – С.372; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.123.
73. Архив ЮЗР. – Ч.VII, Т.1. – К., 1886. – С.84-85.
74. Kronika M. Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т.3. – С.1358.
75. Архив ЮЗР. – Ч.VII, Т.1. – С.84; Kronika M. Bielskiego. – Т.2. – С.1059.
76. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. – К., 1990. – С.43.
77. Akta Historyczne do panowania Stefana Batorego. – Warszawa, 1881. – С.31-37; Голобуцький В. Назв. праця. – С.147.
78. Kronika M. Bielskiego. – Т.3. – С.1441.
79. Голобуцький В. Назв. праця. – С.148-149; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1590). – Чернівці, 1999. – С.90-100.
80. Kronika M. Bielskiego. – Т.3. – С.1358.
81. Ibid. – С.1620.
82. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roky 1584. – Kraków, 1858. – С.156.
83. Ibid. – С.157.
84. Ibid. – С.158.
85. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.VII. – С.139, 293.
86. Каманин И.М. К вопросу о казначестве до Богдана Хмельницкого // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1894. – Кн. 8. – С.60; Олійник О.Л. Запорозький зимівник. – Запоріжжя, 1997. – С.1-64.
87. Олійник О.Л. Запорозький зимівник в соціально-економічному розвитку Запорозьких Вольностей (1734–1775 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2007. – С.10-11.
88. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: 3б. Док. і матеріалів. – К., 1993. – С.368-376.
89. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. – С.1-43; Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – С.84-85.

Розділ 13

ЕКОНОМІКА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ (1648–1676)

1. Економічна політика Б. Хмельницького та його наступників

1648 рік призвів до кардинальних зрушень у всіх сферах життєдіяльності українського соціуму. Було зламано річесполитську і створено національну політичну систему; відбулися зміни в стратифікації суспільства; набирали обертів державотворчі процеси. Як наслідок – країна опинилася перед необхідністю організації власної господарської структури, яка б відповідала економічним інтересам нової української спільноти.

Цей аспект започаткованих Національною революцією перетворень не залишився поза увагою Європи. «З усіх кінців її, – зазначав один із найвідоміших дослідників української економічної історії М.Слабченко, – з Англії, Франції, німецьких земель, Голландії, Швеції, Московії, – на Україну подалися кореспонденти, гінці та дипломати для нащупування економічного ґрунту, встановлення господарських загалом і торговельних зокрема відносин»¹. Така посилена увага могла означати одне – для Європи надзвичайно важливими були українські економічні ресурси; для Європи було не байдужим, яку економічну модель розвитку обере новоутворена держава, наскільки органічно вона ввійде в загальноєвропейський економічний простір раннього нового часу.

Слід зауважити, що перебудова економічної сфери² ніколи не обмежується лише переакцентацією пріоритетності тих чи інших господарських галузей, нарощуванням їх виробничих спроможностей, технічним переоснащуванням і втягуванням у виробничий процес значного людського потенціалу. При цьому неодмінно порушується – з позитивними чи негативними наслідками – відлагоджена на поперед-

ньому етапі система торговельно-економічних зв'язків; змінюються координати, в яких формуються відносини між суб'єктами господарської діяльності, а також сам їх характер; зачіпаються ментально-свідомісний рівень і культура виробництва тощо.

Саме такий комплекс проблем, які виносилися на порядок денний стихійним імпульсом національно-визвольної боротьби і потребували свого нагального адміністративного врегулювання, і постав перед Б.Хмельницьким вже незабаром після його обрання на булаву.

Недостатній рівень вивчення проблематики національного сегмента економічної історії, як, до речі, і розвитку економічної думки в Україні, дозволяє лише гіпотетично відповісти на запитання, наскільки економічні погляди українського володаря зазнали на собі впливу сучасних йому західних теоретичних розробок. Зважаючи на те, що Хмельницький був людиною високоерудованою, слід припустити, що хоча б у загальних рисах вони йому були знайомі. До того ж відомі і приклади вироблення економічних проектів ще з кінця XVI – у першій половині XVII ст. в середовищі українських інтелектуалів (вони виношувалися, зокрема, ідеологом Львівського братства Ю.Рогатинцем, письменником-полемістом І.Вишенським, відбиваються на сторінках творів Г.Смотрицького, Х.Філалета, І.Борецького та ін.)³.

Контури економічної політики очолюваного Б.Хмельницьким уряду пунктирно окреслилися вже на кінець 1648 р. Насамперед зазначимо, що гетьман намагався запобігти руйнації міст і містечок як осередків ремесел, промислів і торгівлі, а отже, суворо забороняв полковникам «свавілля чинити, міста палити й руйнувати». Окремі з них (Меджибіж, Львів та ін.) гетьман брав під свій захист, визнавав за ними право на самоврядування⁴. Старшин зобов'язував пильнувати, щоб містам, які переходили під владу Війська Запорозького, не завдавалося «найменшої кривди»⁵. Водночас на визволених територіях проводився курс на охорону життя, майна й власності різних груп населення (інша річ, що всупереч волі гетьмана повстанці вдавалися до погромів, убивали євреїв, представників католицького духовенства, католицьку і православну шляхту, яка підтримувала польську владу). Так, починаючи з червня 1648 р. Б.Хмельницький видав низку універсалів на захист маєтностей і землеволодіння православної церкви, в якій вбачав духовну опору українського (руського) суспільства, а також на підтримку інтересів деяких магнатів і шляхтичів, торговців і купців⁶.

До весни 1649 р. гетьман вважав прийнятним збереження економічних підвалин (включно з фільварковим господарством) дореволюційної моделі господарювання на селі. Тому, уклавши наприкінці листопада 1648 р. Замостянське перемир'я з Річчю Посполитою, він дозволив шляхті повертатися до маєтків. Однак уже наприкінці лютого 1649 р., враховуючи масштаби спротиву населення, заборонив їй з'являтися у володіннях, що опинилися в кордонах утвореної Української держави⁷. Виразніше окреслюється курс сприяння реалізації економічних інтересів монастирів (Богоявленського, Микольського Пустинного, Михайлівського Золотоверхого й ін.). Фактично українська державна адміністрація, за незначними винятками, послідовно дотримувалася його і в наступні роки. Православна церква регулярно отримувала млини, нові маєтності й угіддя. Чимало уваги приділялося формуванню фонду державних земель (із королівщин, володінь шляхти, католицької церкви тощо), що належали скарбу Війська Запорозького (він водночас був державним і

гетьманським)⁸. Налагоджується функціонування механізму збирання податків та різного роду грошових надходжень⁹. Б.Хмельницький також дбав про вільний розвиток торгівлі, встановлюючи різні пільги як для українського торгового люду, так і іноземних купців¹⁰. Припускаємо, що влада пішла також на визнання необмеженого права на торгівлю й заняття промислами за усіма прошарками населення¹¹.

Істотно позначилося на економічній політиці Б.Хмельницького укладення Зборівського (серпень 1649 р.) й Білоцерківського (вересень 1651 р.) договорів. Адже виконання включених до них статей про обмеження козацького реєстру відповідно 40 і 20 тис. осіб, прибуття урядників і шляхти до маєтків у козацькій Україні й повернення поспільства у «звикле підданство» панам означало реставрацію великого й середнього землеволодіння магнатів і шляхти та ліквідацію дрібного селянського й більшої частини козацького. Наростання масового спротиву з боку поспільства й нереєстрового козацтва спонукало його до маневрування. З одного боку, гетьман видавав грізні універсали «бунтівному плебсу», закликаючи розійтися по домівках і припинити заколоти, з другого – утримувався від репресій проти нього, перекладаючи на плечі шляхти відповідальність за врегулювання стосунків з підданими¹².

Ставши на захист міського самоврядування й магдебурзького права, Б.Хмельницький, як видно із змісту його універсалу про затвердження чернігівського війта (листопад 1649 р.), взяв під контроль центральної влади процес організації проведення виборів керівників місцевого рівня («аби порядок бил і справедливост свята множилас...») та їх затвердження. Захищалися міські земельні володіння, власність міщан, їх майно і добробут від зловживань (сюди включався збір незаконних податків й поборів) з боку козацьких підрозділів¹³. В історіографії неодноразово зверталася увага на сприяння уряду Б.Хмельницького розвитку різноманітних ремесел і промислів, насамперед тих, які забезпечували потреби армії у проведенні тривалих воєнних кампаній, – виробництва заліза й зброї, включно з гарматами, пороху, селітри, куль, військового спорядження, пошиття одягу тощо. Організовується централізоване постачання цих товарів (поряд з продуктами харчування й напоями) з міст до військових таборів¹⁴. Уживалися заходи для розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі, в якій активну участь брали й представники козацької старшини. Життя і майно торгового люду перебували під захистом держави. Укладена, вочевидь, у 1650 р. угода про торгівлю з Османською імперією відкривала для українських купців можливість безмитного збуту товарів у її містах, а для турецьких – в українських¹⁵.

Постійні воєнні дії, витрати на військо, дипломатичні переговори і спорядження посольств, утримання татарських підрозділів тощо вимагали чималих коштів. Тому приділялася велика увага організації збору податків, які виплачувалися поспільством і козаками, а також забезпечення регулярних надходжень від оренд і мита. Прикметно, що останні значно зменшилися (наприклад, розміри оренд знизилися у 1650 р. на 10%¹⁶) порівняно з тими, які виплачувалися в Речі Посполитій¹⁷. Фінансовий апарат, котрий відав надходженням коштів до скарбу, обліком земельного фонду, встановлював контроль над доходами та витратами, повністю був підпорядкований гетьману¹⁸.

Батозька перемога ознаменувала виборення козацькою Україною незалежності. За таких обставин економічна політика гетьмана стає більш послідовною

й менш суперечливою (особливо у сфері земельної власності). Навіть прийняття царської протекції у січні 1654 р. не позначилося кардинально на її проведенні. По-перше, Б.Хмельницький де-факто визнав результати Селянської війни 1648 – першої половини 1652 рр., що полягали у виборені селянством особистої свободи, права вступу до козацького стану і визнання їх співвласниками землі. Щоправда, відсутність законодавчого врегулювання економічних інтересів селян приховувала загрозу реставрації дореволюційних порядків¹⁹.

По-друге, утверджується козацька приватна власність на землю, збереження якої гарантувалося умовами договору 1654 р. у формі «козацьких прав і вольностей» лише для 60 тис. реєстровиків. Важливо зазначити, що вона також не була повною й безумовною, бо несла на собі відбиток верховенства корпоративної власності Війська Запорозького, яка тісно перепліталася й часто зливалася з державною. Адже лише за умови виконання військового обов'язку перед державою (Військом Запорозьким) козаки могли володіти нею (як і іншими правами й свободами)²⁰.

По-третє, український уряд визнав факт ліквідації великого і середнього землеволодіння (за винятком монастирського), фільваркового господарства, кріпацтва, панщини й майже всього комплексу наявних до 1648 р. податків, повинностей і поборів тощо, відродженню яких гетьман протидівав. Украй неохоче Б.Хмельницький ішов на підтвердження прав шляхти на володіння маєтками (упродовж 1654–1657 рр. видав лише 4 універсали) й практично не надавав їй нових. Не винагороджував він земельними володіннями «заслужених козаків» і старшин (за деякими підрахунками, з 1648 по 1657 рр. їх одержали лише 7 осіб)²¹. Тому невипадково вони (Виговські, Золотаренки, П.Тетеря, Г.Лесницький та ін.) таємно від гетьмана домагалися від царя жалуваних грамот на маєтки, якими, однак, не могли скористатися, бо, за визнанням П.Тетері, яке він зробив влітку 1657 р. у Москві, «у Війську Запорозькому володіти їм нічим не можна»²². Водночас Б.Хмельницький продовжував політику сприяння зростанню монастирського землеволодіння – у 1654–1657 рр. 11 монастирів одержали щонайменше 10 універсалів на нові маєтки, 4 – на угіддя і 8 – на млини й млинарські кола²³.

Як і раніше, Б.Хмельницький підтримував міське самоврядування й вживав заходів до активізації господарського життя міст. Деякі з них одержали від гетьмана охоронні універсали, а їхні жителі – різноманітні пільги (Київ, Ніжин, Слуцьк, Козелець). Надавалася допомога в їхній розбудові, зміцненні обороноздатності²⁴. Після прийняття царської протекції український володар не лише не перешкоджав міщанам Переяслава, Києва, Ніжина, Чернігова й Козельця домагатися підтвердження магдебурзького права й окремих пільг, а й сприяв їм у цьому²⁵. І все ж, попри заходи гетьмана, полкові й сотенні органи влади нерідко прагнули підпорядкувати собі магдебурзьке й ратушне самоврядування, обкладали міщан податками й поборами, що, зрозуміло, викликало в останніх невдоволення²⁶.

Проводилася політика підтримки міської промислової галузі. Робилися спроби поліпшувати функціонування цехів²⁷. Утверджуються права власне українських ремісників, котрі набували вільного доступу до занять різноманітними промислами, що, безперечно, було на руку запорожцям, городовим козакам, міщанам й заможним селянам. Щоправда, державний скарб взяв під контроль виробництво і продаж горілчаних напоїв у містах, віддаючи їх в оренду магістратам²⁸.

Усіляко сприяючи розвитку торговельної справи, Б.Хмельницький намагався утворити єдиний внутрішній ринок, зміцнюючи відносини з різними регіонами України²⁹. Заохочуючи зовнішню торгівлю, він, зіткнувшись з проблемою нестачі коштів, у травні 1654 р. розпорядився скасувати привілеї на безмитний продаж товарів для іноземних купців (з визначенням при цьому конкретних розмірів тарифів)³⁰. Всупереч договору 1654 р., уряд, щоб запобігти зростанню податкового тиску на населення, не пішов на збір податків для виплати жалування 60 тис. реєстровиків³¹. Є підстави вважати, що на цьому етапі скарбниця значною мірою (якщо не на половину) поповнювалася за рахунок вже традиційних надходжень з занять промисловою та торговельною діяльністю.

Економічна політика наступника Б.Хмельницького Івана Виговського до укладення Гадяцького договору (вересень 1658 р.) в основному проводилась у руслі попереднього часу. Сьогодні дослідникам вдалося спростувати поширену в історіографії думку про помітне зростання за його гетьманування старшинського й шляхетського землеволодіння. Спостерігалось тільки неухильне збільшення кількості монастирських маєтностей³². Новими явищами стали поширення оренд, надання дозволу козакам займатися виробництвом і безмитною торгівлею спиртними напоями, обмеження запорожців у заняттях промислами, намагання поновити шляхетське землеволодіння у Полтавському й Миргородському полках³³. Укладення Гадяцького договору з Річчю Посполитою (вересень 1658 р.) ознаменувало поворот до відновлення фільварків і королівщин, кріпацтва й інших форм залежності, що існували до 1648 р., а також виокремлення з козацької спільноти групи середніх і великих землевласників³⁴. У сферах ремесел, промислів, торгівлі та міського самоврядування уряд І.Виговського продовжував курс на їх підтримку й розвиток.

Більшість козаків і старшин виступила проти Гадяцької угоди, й у вересні 1659 р. гетьманом обирається Юрій Хмельницький. При ньому економічна політика втрачає самостійність, бо він змушений був дотримуватися умов договорів, укладених з Російською державою (у Переяславі у жовтні того ж року) й з Річчю Посполитою (жовтень 1660 р. у Чуднові). Відповідно до Переяславських статей, російські послы й посланці набули права, проїжджаючи українськими містами, без відома гетьмана брати у міщан «корми і підводи»³⁵. Чуднівський договір поновлював статті Гадяцького, що торкалися повернення шляхті маєтків. Усіляко підтримуючи зростання церковного землеволодіння (за деякими підрахунками, протягом 1659–1662 рр. було видано 16 універсалів 11 монастирям), Ю.Хмельницький, утім, як і його батько, не поспішав винагороджувати шляхту й старшину маєтками³⁶. Він намагався також захищати міщан і торговий люд від зловживань місцевої державної адміністрації, а у Правобережжі – здирств з боку розташованих на постій жовнірів. Восени 1659 р. гетьман взяв під захист грецьких купців, котрим дозволив безмитну торгівлю й надав право судитися за своїми законами. Наступного року він дав дозвіл «торговим людям» Києва безмитно торгувати на теренах Гетьманщини³⁷.

Курс на реставрацію моделі соціально-економічних відносин, що існувала до 1648 р., викликав потужний спротив з боку лівобережної старшини й козацтва, які вийшли з-під підпорядкування владі Ю.Хмельницького. Адже вони усвідомлювали, що повернення до складу Польщі позбавить більшість із них завойованих прав і свобод³⁸. Так окреслилися політичні контури розколу (по Дніпру) козацької України на два самостійні державно-політичні утворення – Правобережний і Лівобережний.

бережний Гетьманати й виділення в автономну адміністративно-економічну одиницю Запорозжя, статус яких був закріплений статтями Андрусівського договору 1667 р. По суті, водночас утверджувалися і три самостійні господарські системи. Не допустивши відродження середньовічних форм земельної власності, наказний лівобережний гетьман Яким Сомко й полковники сприяли розвитку козацького господарства, зростанню монастирського землеволодіння, торгівлі, надавали пільги окремим цехам, обстоювали інтереси купців, не підтримували дій російських воєвод, спрямованих на впровадження до грошового обігу російських мідних монет, хоча водночас допускали зростання податків і поборів з поспільства, орендної платні тощо³⁹.

На Правобережжі прихід до влади на початку 1663 р. Павла Тетері не вніс помітних коректив до економічної політики, яку проводив Ю.Хмельницький. Всебічна підтримка монастирського і козацького землеволодіння, намагання врегулювати порядок і розміри стягнення мита з іноземних товарів, невдалі спроби захистити міщан від наслідків перебування на залогах жовнірів перепліталися з послідовним курсом на підтримку поновлення шляхетської власності й королівщин. Це викликало масовий спротив серед поспільства й нереєстрових козаків, внаслідок чого влітку 1665 р. П.Тетеря втратив булаву. Вона переходить до рук Петра Дорошенка⁴⁰.

Суперечливою і неоднозначно сприйнятою населенням виявилась економічна доктрина обраного в червні 1663 р. гетьманом Лівобережжя Івана Брюховецького. З одного боку, він приділяв значну увагу захистові майнових інтересів (зокрема, у справі накопичення земельних ділянок) старшин, покозаченої шляхти та заможного поспільства, розширював церковні маєтності, протегував іноземним купцям та сприяв зміцненню місцевого самоврядування (гетьманські захисні універсали одержали Київ, Ніжин, Чернігів, Козелець, Погар тощо)⁴¹. З другого – саме за правління Брюховецького розробляється чи не перший у практиці України так званий проект націоналізації землі (його авторство приписується єпископу Мефодію), згідно з яким увесь земельний фонд «проголошувався військовою власністю», що загрожувало конфіскацією приватновласницьких володінь⁴². При цьому зачіпалися майнові інтереси практично всіх прошарків населення; «усі міські підприємства, рівно всяке майно» селян «обліковувалося і обкладалося натуральними і грошовими внесками, для чого було введено досить струнке фінансове управління за допомогою дозорців і скарбових чиновників...»⁴³. Укладені між урядом І.Брюховецького і владними російськими структурами в грудні 1663 р. Батуринські статті передбачали запровадження царської монополії на торгівлю вином і тютюном (українським купцям заборонялося вивозити цей товар до Росії), заборону продажу хліба на Правобережжя й утримання російських вояків коштом українського населення⁴⁴. На початку 1665 р. І.Брюховецький повів курс на ліквідацію магдебурзького права й підпорядкування міщан гетьманській владі, зобов'язавши їх виплачувати усі податки до державної скарбниці. Однак під тиском царя змушений був відмовитися від цього⁴⁵.

Підписання Московського договору (листопад 1665 р.) істотно змінювало економічну політику українського уряду. Адже тепер податки з населення мали збиратися не українськими урядовцями, а воєводами, і не до гетьманської, а до царської скарбниці. Водночас з-під гетьманського регіменту вилучалося некозацьке населення міст і сіл⁴⁶. Спроба реалізації цих нововведень, що супроводжувалася

переписом селян і міщан, фіксацією їх соціального й майнового становища, площ обробленої землі й норм оподаткування, викликала масовий спротив поспільства, що переріс у першій половині 1668 р. у повстання. Воно завершилося перемогою й сприяло об'єднанню Лівобережного і Правобережного Гетьманатів під булавою П.Дорошенка⁴⁷. За короткий проміжок політичної стабілізації гетьману вдалося провести низку заходів, спрямованих на те, щоб повернутися у внутрішній політиці до засад економічної доктрини Б.Хмельницького. Їхнім наслідком стало, зокрема, те, що хоча росіянам незабаром вдалося знову завернути Лівобережжя під царський скіпетр, однак відповідно до Глухівських статей (березень 1669 р.) вони змушені були відмовитися від запровадження у регіоні «власної податкової та адміністративної системи»⁴⁸.

За нового гетьмана Дем'яна Многогрішного помітно зросла кількість універсалів старшинам, покозаченій шляхті, «військовим товаришам» і священикам щодо підтвердження їхніх маєтків і сільськогосподарських угідь та надання нових, а також прав на користування млинами (їх кількість зростала), насадження слобод тощо. Імовірно, саме за його правління започатковується процес формування рангового, тобто тимчасового («до ласки військової») землеволодіння. Стрімко збільшувалася кількість маєтності, що перебувала у власності монастирів і духовенства. Пришвидшуються темпи феодалізації старшин і заможних козаків, що супроводжувалося втратою селянами вільних військових поселень своїх прав і свобод⁴⁹. Гетьман підтримував міське самоврядування (Стародуб, Погар), задовольняючи економічні інтереси міської адміністрації, звільняв міщан від виконання повинностей, сплати податків і мита за перевезення товарів тощо (Київ, Переяслав, Короп, Оржиця)⁵⁰.

Початковий період гетьманування Івана Самойловича (1672–1676) став продовженням курсу свого попередника. Відбувалася у таких же (а можливо, й більших) масштабах роздача маєтностей і сільськогосподарських угідь та млинів представникам соціальної еліти й монастирям, інтенсивнішим ставало надання земель на ранг, обстоювалися інтереси магістратів й міщан Стародуба, Києва, Ніжина, Прилук, Чернігова й інших міст (звільнення від поборів, стацій, торгового мита, виконання повинностей, дозволи на вільну торгівлю збіжжям тощо). Отримали пільги українські й іноземні купці, було визначено право останніх і встановлено розміри мита на їхні товари⁵¹.

Економічна політика Петра Дорошенка у Правобережжі мала як спільні, так і дещо відмінні риси порівняно із заходами у цій сфері лівобережних володарів булави. Він так само обстоював економічні інтереси церкви, сприяв зростанню її землеволодіння⁵². Взявши під захист настаську шляхту⁵³, гетьман, проте, не надавав ані їй, ані шляхтичам інших місцевостей жодних маєтків і сільськогосподарських угідь. Не отримували їх і правобережні старшини й заслужені козаки. А отже, не відбувалося, на відміну від Лівобережжя, помітних процесів феодалізації соціальної еліти. Водночас він послідовно обстоював права й вольності козаків у відносинах з Річчю Посполитою, не допускав повернення до маєтків шляхти, старост й урядників. Поспільство продовжувало користуватися соціально-економічними завоюваннями Селянської війни: особистою свободою, власністю на землю, відсутністю залежності від землеволодільців, правом займатися промислами, ремеслами й торгівлею⁵⁴.

Через брак джерел украї важко охарактеризувати політику П.Дорошенка стосовно міст. Маємо підстави стверджувати, що гетьман захищав їх населення від постоїв жовнірів, намагався обмежувати свавілля татар, деякі з-них (як, наприклад, Оржицю) взяв під свою оборону. Від польського уряду він домагався урівняння у правах міщан українського походження з поляками, включаючи їхню участь у роботі магістратів⁵⁵. П.Дорошенко сприяв розвитку торгівлі з Лівобережжям, українськими землями, що залишалися у складі Речі Посполитої, а також Молдовою й іншими країнами. Незважаючи на сильне спустошення краю й великі витрати, пов'язані із створенням та утриманням постійного війська (6–8 тис. осіб), виплатами кримським союзникам тощо, йому вдалося налагодити регулярний збір податків до скарбниці (їх розміри були прийнятними для населення), внутрішнього і зовнішнього мита.

Отже, принципи економічного меркантилізму⁵⁶, закладені в програму державного будівництва Б.Хмельницьким і в основі своїй підтримані практично всіма його наступниками, з одночасною налаштованістю на вільну підприємницьку діяльність покозаченого поспільства відкривали перспективи вибудови в козацькій Україні розвиненого господарського комплексу як органічної складової загально-континентальної системи.

2. Зміни в структурі соціально-економічних відносин

На початок революції всі без винятку групи селян і переважна більшість населення міст і містечок України мали вагомні підстави для невдоволення своїм становищем. Зрозуміло, що в кожному регіоні, повіті чи навіть поселенні склалася своя шкала стрижневих і другорядних причин формування ненависті до чинного режиму, однак далеко не останню роль серед них відіграло посилення соціально-економічного визиску, національно-релігійного протистояння, придушення базових інстинктів особистості. Силою зброї знедолені селяни і міщани намагалися докорінно змінити свій соціально-економічний статус. У їхньому світобаченні сформувалася цілком земний ідеал – набуття козацького імунітету (прав і свобод). Прагнення до його реалізації й стало потужним генератором соціальної активності. Тому спостерігалася масове покозачення поспільства. Проголошуючи себе козаками, селяни та міщани тим самим поривали зі своїм соціальним середовищем. Як занотував у своєму рукописі казімирівський райця М.Голінський, «хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло»⁵⁷. Майже дослівно цю думку повторив на початку 1649 р. у Москві український посол С.Мужилівський: «посполство дочувшисе, же короля в землі немаш, в козацтво все обернулося, так на суй стороне, як і на туй Днепра»⁵⁸.

Взявши масову участь у революційних подіях, селянство рішуче виступало проти панування шляхетського стану, підданства й повинностей, за особисту свободу й право вільно користуватися результатами важкої праці. Існують сотні свідчень джерел, що селяни «не хотіли бути підданими панів», а палко бажали, аби «не було жодного шляхтича», «стати вільними». Їхня боротьба за волю й право власності на землю й сільськогосподарські угіддя впродовж літа 1648 – першої половини 1652 рр., на відміну від інших селянських воєн у Європі, завершилася перемогою. Адже вони домоглися ліквідації заснованої на підневільній праці фільваркової моделі господарювання й утвердження натомість індивідуальних селян-

ських і козацьких господарств, що ґрунтувалися на праці вільної особи на вільній землі. Завоювавши право на володіння землею й вступ до козацького стану, селяни рішуче протидіяли намірам шляхти, вищого православного духовенства й частини старшини поновити попередні соціально-економічні відносини.

Отже, у середині XVII ст. в аграрній сфері стався грандіозний переворот: ліквідується велике й середнє землеволодіння (1657 р. у лівобережній частині Української держави шляхті, старшинам і монастирям належало всього 7,4% поселень⁵⁹, а по всій території, вочевидь, не більше 2–3%). Кардинальні зміни, що відбулися в характері і формах земельної власності, порушили підвалини всієї попередньої економічної системи. Відбувався масштабний перерозподіл земельного фонду. Основним економічним осередком господарського розвитку козацької України стало вільне селянське й козацьке господарство, що ґрунтувалося на приватній власності (спільно з державою) на землю, чого не спостерігалось у жодній країні Східної і Центральної Європи (за винятком Скандинавії). Ліквідувавши фільваркову систему господарства і різні форми особистої залежності, селяни й козаки розгорнули надзвичайно активну господарську діяльність. Господарювання вільної людини на вільній землі переконливо демонструвало свою економічну ефективність порівняно з працею кріпака у фільварку.

З'явилася і набула надзвичайного поширення така форма козацького та селянського землеволодіння, як займанщина⁶⁰. Захоплення на основі побутуючих звичаїв землі та її наступний обробіток стали чи не нормою господарського життя України. Характерно, що здобуті у такий спосіб землі козаки і селяни вважали своєю власністю, якою могли вільно розпоряджатися: здійснювати операції купівлі-продажу, обмінювати, дарувати, заставляти і т. п.

На думку козаків і селян, земля належала їм на цілком законних підставах. Адже вони завоювали право власності силою зброї, а не одержали його з рук сюзерена. Характерний також інший бік цього питання. У купчих, оформлених у ратушах, сотенних і полкових канцеляріях, підкреслюється, що земельні угіддя продаються козаками і селянами «в вечное владение», «в потомственное владение», «в спокойное владение», «вечно и безповоротно».

Стійкість, з якою українське поспільство доводило своє право на землю і волю (опираючись не лише на документи, а й на усталені норми звичаєвого права), пояснюється соціально-економічними та політичними реаліями, що почали складатися в Україні з кінця 50-х рр. XVII ст. Показово: селяни намагалися зректись традиційних назв «хлопи», «мужики», «піддані» тощо. Показуючись, одні називали себе козаками, інші – міщанами.

Перерозподіл землі шляхом займанщини мав масовий характер. У 1650 р. венеційський посол А. Віміна, побувавши у козацькій Україні, у своїх записках констатував, що на раніше нерозділених полях з'явилися встромлені у землю жердини «для попередження перехожих не випасати там худоби... Подібні знаки вживають у тих місцях, де проходити заборонено, і порушникам загрожує сувора кримінальна кара»⁶¹. На те, що козаки, визволивши країну «поділили землю й угіддя поміж собою», вирубуючи ліс, спалюють пні і «нову ділянку засівають хлібом», звернув увагу і Павло Алепський⁶². Отже, вперше в історії український селянин – прагматик, індивідуаліст й консерватор, який протягом багатьох століть був укорінений

у землю не лише господарюванням, а й духовним життям і споконвіків прагнув, аби «та земля, на якій він плідно працював, викохував і плекав її, належала саме йому»⁶³, досяг сповнення своїх мрій. Щоправда, в окремих районах Лівобережжя (переважно північних) оволодівали землею не окремі особи, а сільські громади (общини) чи об'єднання кількох сімей або осіб (сябринне землеволодіння)⁶⁴.

На жаль, сьогодні важко відповісти на запитання, чи були селяни власниками землі, чи виступали лише її користувачами (тимчасовими володільцями)? Поза сумнівом, в їхній свідомості, відповідно до звичаєвого права, займанщина трактувалася легітимною приватною власністю. Навіть через сто років (у середині XVIII ст.) генеральна військова канцелярія підтверджувала, що у вільних військових містечках, селах і селищах «посполитим дворам і ґрунтам вільній продажі і купівлі належало бути»⁶⁵. Отже, держава продовжувала на офіційному рівні визнавати «законність такої купівлі-продажу землі»⁶⁶. Невипадково також кошовий отаман І. Брюховецький (майбутній гетьман) у розмові з російським послом (кінець 1662 – початок 1663 рр.) наголошував, що кожен, «хто де займе пустку землі і лугів, і лісу й огородить його чи окопає й поселиться зі своєю сім'єю», може вільно на ній проживати⁶⁷. Як засвідчує зміст актової книги полтавського уряду 1664–1671 рр., селяни справді нарівні з міщанами й козаками вільно продавали й купували садиби й землі⁶⁸. І все ж їхня власність не була повною. Як вже зазначалося, в Україні склалася ситуація, за якої селяни й держава виявилися співвласниками землі.

Одним з наслідків викликаних революцією змін у сфері соціально-економічних відносин стала поява такого унікального соціокультурного явища, як так звані вільні військові села (зокрема, на 1666 р. в них налічувалося 24 604 двори)⁶⁹. Поспільство, яке населяло їх, після звільнення з-під юрисдикції шляхтичів і Корони перейшло у підпорядкування сотенному, полковому й гетьманському урядам (перебували «під управлінням сотенним, у відомстві полковому і в диспозиції гетьманській»)⁷⁰. Здобуття частиною населення нового статусу значною мірою визначило шляхи еволюції господарського розвитку Лівобережної та Слобідської України. Віднайдені нами джерела дають підстави для припущення про існування такої ж або подібної до неї функціональної моделі поселень з вільним населенням і у Правобережжі.

Проте започаткована ще наприкінці 50-х рр. XVII ст. тенденція щодо збільшення різних форм залежності селян і посилення їхнього соціального визиску з часом набрала стійкого й динамічного характеру. Причому це торкнулося всіх категорій селянства. Насамперед за кілька десятків років на Лівобережжі помітно зменшилася кількість дворів у вільних військових селах. Села, що перебували у підпорядкуванні Військового скарбу, перетворилися на своєрідний земельний фонд, з якого поповнювала свої володіння українська старшина. Відповідно змінювався і статус мешканців цих сіл. За короткий час вони пройшли шлях від вільних виробників до залежних (у різних формах) селян (у приватних, монастирських і рангових маєтностях вони, по суті, перетворювалися на залежних виробників матеріальних благ).

Одночасно з перерозподілом форм власності на землю та земельного фонду на користь селянства в соціальній структурі суспільства було ліквідовано стан великих і середніх землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти; керівна роль у політичному житті держави перейшла до козацької старшини;

зміцнився статус православного духовенства; провідну роль у житті міст стали відігравати представники українського етносу і пришвидшився процес формування нової еліти.

Провідну роль у формуванні нових соціальних відносин продовжувало відігравати козацтво. Очоливши національно-визвольну боротьбу, яка ліквідувала панування шляхти, воно, однак, не зайняло її місця у суспільстві. Здобувши статус правлячого стану, козацтво, як і раніше, залишалося станом дрібних землевласників-вояків, відкритим для поповнення з боку інших верств і груп (за умови виконання власним коштом військової повинності на користь Війська Запорозького), насамперед селян і міщан. Реальна можливість покозачення, з одного боку, посполитих, як – з другого – опосполічення козаків (через озлидніння частина тих, хто був не в змозі надалі виконувати своїм коштом військову повинність, добровільно переходила у стан міщан⁷¹) запобігала виникненню гострих соціальних суперечностей і відкритих конфронтацій. Спираючись на норми звичаєвого права, козацтво рішуче протистояло поновленню великого панського землеволодіння, особливо перетворенню старшин у володарів маєтків з підданими. Це підтверджується численними джерелами.

Однак право вільного козацького землеволодіння не було безумовним. Воно обмежувалося двома чинниками: по-перше, кожен козак мусив бути реєстровим, тобто занесеним до складеного у сотнях реєстру; по-друге, він мав за обов'язок особисте несення військової служби. Якщо він випадав з реєстру чи направляв замість себе до війська іншу особу, то втрачав усі козацькі права й свободи, включаючи право приватної власності на землю. Показовою у цьому відношенні стала ухвала, прийнята восени 1663 р. старшинською радою Правобережного Гетьманату, яка позбавляла козацьких свобод усіх, хто не з'являється до війська⁷². Інше питання, що в умовах масового покозачення поспільства й незавершеності процесу правового виокремлення реєстрового козацтва у привілейований стан ухвали подібного змісту залишалися нереалізованими.

Зазнала змін суспільна роль шляхти. Якщо у соціальній основі польської політичної системи вона посідала домінуюче становище, то в українській, по-перше, втратила статус соціального стану, перетворившись на суспільну групу, а по-друге, спромоглася лише зберегти, і то переважно формально, свої привілеї, позбувшись політичної влади. Внаслідок потужного спротиву поспільства й козацтва всі її зусилля відновити дореволюційну модель соціально-економічних відносин зазнали краху. Як підкреслював улітку 1664 р. П.Тетеря, «Україна ще не палала таким страхітливим бунтом, як тепер», і посполиті, незважаючи на власну погібель, продовжують боротися, «аби не мати панів», вони не хочуть, щоб пани утримували їх «під своєю владою» й користувалися «їхньою працею»⁷³.

Ще один важливий момент: шляхта могла залишитися у домівках, користуватися земельними наділами (включаючи маєтки з підданими) з дозволу влади, вступати до лав війська й обіймати у ньому старшинські посади тільки за умови вірної служби Війську Запорозькому, тобто Українській державі⁷⁴. Вона мусила відмовитися від претензій на провідну політичну роль у суспільстві й державі, визнавши її за козацтвом. Як справедливо підмітив у свій час Ф.Шевченко, «шляхта на Україні, перебуваючи у Війську Запорозькому, переходила на платформу козацької старшини...»⁷⁵. Щоправда, маючи впливове становище серед старшин, вона вино-

шувала наміри домогтися легітимації свого привілейованого становища у козацькій спільноті. Перша така спроба датується 1654 р., коли у січні під час переговорів з російським посольством В.Бутурліна група старшин-шляхтичів таємно від гетьмана порушила питання, щоб «шляхта була поміж козаків знатною, і судилася б за своїм правом, і масткам бути б за ними по-давньому. І приносили на письмі імена свої, воеводства й уряди собі розписали»⁷⁶. І хоча договір 1654 р. з Росією підтверджував права і вольності шляхти, вона починає поповнювати прошарок так званих знатних військових товаришів, що інтенсивно формувався у 50–70-х рр.⁷⁷

Відповідні зміни відбувалися і в становищі міщан. За деякими даними, на початок революції в Україні існувало близько 1 тис. міст і містечок, в яких (за винятком Белзького й Руського воеводств) проживало 46% усього населення⁷⁸. Зокрема, в Київському і Чернігівському воеводствах, за спостереженням І.Крип'якевича, поселень міського типу було 409⁷⁹. За даними В.Романовського, наведеними у його докторській дисертації, у 1666 р. у Лівобережній Україні серед 756 населених пунктів налічувалося 85 міст. Нерівномірною була щільність міщан у різних регіонах. Так, наприклад, на Волині вона становила близько 30%. Для Брацлавщини цей показник сягав 63,5%, хоча переважно міста тут були невеликими. У межах Поділля у 40 містах у середньому мешкало понад 400 жителів у кожному⁸⁰. В цілому ж, як зазначають дослідники, щодо густоти заселеності та за загальною площею українські міста дещо відставали від західноєвропейських⁸¹.

Абсолютну більшість до революції становили приватні міста і містечка, що перебували у власності магнатів і шляхти, а їх жителі виконували на користь володільців різні повинності, включаючи панщину. Попри те що власне саме мешканці міст «започаткували руське культурне й національне відродження і першими сформували концепцію Русі як культурно-релігійно-історичної спільноти, вони не мали ані достатнього багатства, ані збройної сили, ані єдності, щоб репрезентувати руську націю»⁸². Інше питання, що міщани брали активну участь у національно-визвольній і соціальній боротьбі (особливо наприкінці 40-х – першій половині 60-х рр.) та в обстоюванні власних станових інтересів.

Від самого початку революції міщани вливалися до лав українського війська, допомагали його підрозділам звільняти міста, у яких проживали, формували загони повстанців. Майже всі міста-фортеці Брацлавського, Волинського, Київського, Руського й Чернігівського воеводств були звільнені за допомогою їхніх мешканців. Паралельно проходив процес утворення у них і органів нового самоврядування, і козацьких органів влади (адже міста ставали організаційними центрами формування сотень і полків) Аби уникнути руйнувань, деякі з міст добивалися від гетьмана охоронних універсалів. Відновлювалася повнота самоврядування містечок і міст, які не володіли магдебурзьким правом; значна частина міщан здобула козацький статус.

У ході революції суттєво змінилося соціально-етнічне й конфесійне обличчя міст. Унаслідок масового від'їзду інонаціональних і покозачених городян, котрі становили привілейовану групу населення, в містах було ліквідовано ґрунт для національних і релігійних суперечностей і конфліктів. Однак продовжувало існувати певне соціальне напруження у взаєминах між козацькими й міщанськими громадами або їхніми представниками, яке, однак, не переростало у відкрите протистояння між ними.

Якісно новим явищем стала поява у містах і містечках Брацлавщини, Чернігівщини, центральних і північних районів Київщини й південно-східної частини Подільського воєводства великої соціальної групи козаків, що формувалася переважно з місцевого населення. Вона не підлягала міським органам влади й користувалася власними правами і свободами.

Важливі зміни сталися й у складі міського патриціату, який тепер формувався із представників заможних авторитетних православних міщан. Обстоювання міських, корпоративних й особистих інтересів, з одного боку, сприяло консолідації міської верхівки, з другого – часто призводило до протистояння з місцевою полково-сотенною владою. Міська верхівка складалася не тільки з патриціату, а й заможних міщан (купців, торгівців, ремісників, млинарів й ін.), козаків, представників духовенства. Майнове розшарування міського населення зафіксували переписні книги 1666 р. Вони поділили його, залежно від заможності, на три – п'ять груп («статів»), відповідно до розмірів виплати податку з двору: найбагатші виплачували по 1 руб., середньозаможні по 50 коп., незаможні по 25 коп., бідняки – менше 25 коп. За підрахунками І.Крип'якевича, у 8 містах (Переяслав, Воронків, Носівка й ін.) найзаможніші становили понад 30% міщан, решту середньозаможні й незаможні. В деяких містах (Київ, Ніжин, Переяслав, Батурин, Нові Млини й ін.) виділялася ще й численна група бідняків (бобилів)⁸³.

Стосунки між міським поспільством й козаками, попри певні конфлікти з козацькою старшиною, в цілому склалися у формі соціального партнерства. Останнє виявлялося насамперед у спільних діях, спрямованих на захист витвореної держави, проти відродження дореволюційної системи соціально-економічних відносин, феодалізації старшини, за збереження набутого у ході революції нового соціального статусу. Не випадково міщанами, статус яких традиційно вважався вищим, почала називати себе значна частина селянства⁸⁴. Натомість відносини міських і державних (козацьких) органів влади склалися далеко не просто, особливо з кінця 50-х рр., коли полкові і сотенні уряди посилили втручання у міське самоврядування, намагаючись підпорядкувати собі магістрати й ратуші. Відома затята боротьба магістратів Переяслава, Ніжина, Полтави, Стародуба й інших міст Лівобережжя з полковою адміністрацією (припускаємо, що вона точилася, хоч і не так гостро, й у Правобережжі)⁸⁵.

Після підписання Зборівського договору соціально-економічний розвиток українських міст істотно різнився від тих, що перебували у межах козацької України, і зазнавав відчутних деформацій внаслідок майже безперервних воєнних дій, епідемій і голоду та егоцентричної політики польського і російського урядів. Названі деструктивні явища й процеси призвели до суттєвого скорочення як кількості міст, так і їх мешканців (майже на 60–70%). Щоправда, після громадянської війни 1658–1663 рр. та провалу походу у Лівобережжя польського короля (1663–1664 рр.) тут розпочалося повільне відродження господарського життя. У 50–60-х рр. найбільш залюдненими й економічно найрозвинутішими були у Лівобережжі – Полтава (до руйнації 1658 р.), Ніжин, Бахмач, Лукомль, Миргород, Батурин, Чернігів, Переяслав, Сосниця, Стародуб, а у Правобережному Гетьманаті – Київ, Канів, Біла Церква, Богуслав, Умань, Брацлав, Кальник, Вінниця, Могилів-Подільський, Ладизин та інші міста. З них лише Київ, Полтава, Ніжин, Чернігів, Стародуб, Кальник,

Біла Церква, Канів, Умань, Могилів-Подільський і Ладизин могли налічувати (у сприятливі роки) близько 6–10 тис. жителів⁸⁶.

У середині – 70-х рр. XVII ст. в Україні зберігалося три типи самоврядування: перший (найвищого рівня) представляли міста, що користувалися магдебурзьким правом, другий – міста й містечка, що підлягали ратушам (органам самоврядування, що склалися з війта й кількох бурмистрів) і третій – малі міста і містечка, в яких не було спеціальних самоврядних установ⁸⁷. Хоча джерела не фіксують наявності «ратушних» міст і містечок у Правобережжі, зі значною часткою вірогідності можна припустити їхнє реальне існування, оскільки міський уклад обох Гетьманатів, за наявності регіональної специфіки, в цілому розвивався в одному напрямі. Вірність такого припущення засвідчують, зокрема, присяжні книги 1654 р. Білоцерківського й Ніжинського полків (єдині, що збереглися), в яких зафіксовано наявність війта й бурмистрів у більшості міст і містечок Білоцерківського полку. Подібне ж мало місце і в Ніжинському полку⁸⁸. Існувала також категорія міських поселень (близько 12% усіх населених пунктів Лівобережжя й значно менше у Правобережжі), які перебували у приватному володінні (часто ранговому) гетьманів, старшин і духовенства (Чигирин, Гадяч, Медведівка, Ромни, Павлоч й ін.)⁸⁹. Зрозуміло, найбільшим набором прав і привілеїв користувалися міщани міст, які мали магдебурзьке право. Останнє, на думку науковців, ґрунтувалося на «українському муніципальному праві, що виникло шляхом злиття і переплетіння українського звичаєвого права з видозміненими і пристосованими до місцевих умов елементами різних інших правових систем, в тому числі німецького магдебурзького права»⁹⁰.

У складних політичних умовах жителі Києва, Чернігова, Ніжина, Вінниці, Переяслава й інших міст не тільки вельми успішно обстоювали його норми, а й домагалися від гетьманів, польського короля й царя нових пільг («вольностей»). Так, узимку 1649 р. Ян Казимир надав нові вольності київському магистрату й ствердив виданими привілеями статуту київських цехів і права ремісників. На початку наступного року підтвердив «права й вольності» Києва, Чернігова й інших міст⁹¹. Наприкінці серпня 1650 р. король ствердив привілеї і вольності міської громади Вінниці⁹². Після прийняття царської протекції у 1654–1660-х рр. грамот про підтвердження чинності магдебургії вдалося добитися міщанам Переяслава, Києва, Ніжина, Чернігова, Козельця, Почепа, Остра, Мглина, Канева, Стародуба, Погара й інших міст⁹³.

З 1660-х рр. в Україні поширюється самоназва – «посполиті». Економічна активність останніх зумовлювалася викликаними революцією кардинальними перетвореннями у сферах соціальних відносин, духовного життя й побуту. Ліквідація середньовічних форм залежності й доменіального суду, чинності правових норм, що традиційно визначали стан «підданства» селян і незаможних міщан, особиста свобода й можливість «показачення» змінювали їхні поведінкові стереотипи, ламали чи наповнювали новим змістом традиційні уявлення про правові й етичні норми й цінності, включаючи такі, як «право», «справедливість», «звикле послушення», «стародавні права і вольності» тощо⁹⁴. Поспільство вважало, що панам не має місця в суспільному устрої, в якому вони хотіли жити, тому твердо стояло на тому, «аби жодного шляхтича не було». Ідеал особистої свободи стає основною засадою соціальної поведінки показаченого населення, а отже, воно рішуче боролось проти поновлення дореволюційної моделі як економічних, так і соціальних відносин.

Водночас у самосвідомості посполитих утверджувався ідеал соціальної рівності й справедливості. А тому вони рішуче виступали проти намагань частини старшин і козаків виокремитися у привілейовану групу (на кшталт шляхти), яка б володіла маєтками з підданими. Відомо, що козацька спільнота не сприйняла факту отримання у Варшаві у травні 1659 р. окремими її представниками нобілітації й володінь. Обурені козаки заявляли: «всі ми є рівними, жоден із нас пана мати не хоче і працювати на нього не буде...»⁹⁵. Витворені якісно нові підвалини життя вкарбовувалися у свідомість поспільства як ідеал справедливого суспільства.

З багатьох причин (соціально-політичного й геополітичного характеру) здобути завоювання у наступні десятиріччя, по-перше, не набули правової легітимациї з боку політичної еліти, що приховувало латентну загрозу поновлення юридичних норм дореволюційного часу. По-друге, не набуваючи внутрішніх імпульсів для утвердження й розвитку, вони повільно, але неухильно піддавалися феодалізації внаслідок перетворення старшин на володільців маєтками та політики гетьманського уряду й московської бюрократії.

З кінця 50-х рр. проходив нестримний процес перетворення покозаченої шляхти, козацької старшини й окремих «військових товаришів», представників вищого православного духовенства та монастирів у типових великих землевласників з формуванням у них відповідної психології й свідомості. В їхніх руках зосереджувалося все більше маєтків (особливо у північних районах) з залежними підданими. Цією маєтністю вони користувалися на правах приватної власності чи умовного (рангового) володіння. Так, у Чернігівському полку упродовж 1657–1672 рр. у власність «нових феодалів» перейшло 62 поселення, а в 1673–1708 рр. – 153; у Стародубському полку до 1672 р. – близько 80 поселень; у Ніжинському полку з 1657 до 1672 р. – 51 поселення. Збільшувалося старшинське землеволодіння і в Прилуцькому, Переяславському, Лубенському, Миргородському полках⁹⁶. Товаром стає й земля, яку нерідко продавали (траплялося, що із примусу) селяни, міщани і козаки. Так, упродовж 1664–1680 рр. у Полтавському міському суді зафіксовано 170 актів продажі земельних ділянок⁹⁷.

На великих землевласників перетворювались і монастирі, кількість землі у володінні яких істотно зросла в усіх полках. На кінець XVII ст. київським монастирям лише на території Київського полку належало 88 сіл; у 70-х рр. у Чернігівському полку монастирі володіли майже 40 селами і слободами⁹⁸. Основними джерелами становлення середнього й великого землеволодіння були царські, гетьманські і полковницькі надання, скупівля землі та її насильницьке захоплення у посполитих і козаків. Водночас запускається в дію механізм втрати вільними посполитими й біднішими козаками своїх соціально-економічних завоювань, їх обезземелення й перетворення у різні групи залежного населення, окремі з яких примушуються до виконання панщинних робіт.

На відмінну від Лівобережного Гетьманату, де процес феодалізації соціально-економічних відносин відбувався швидкими темпами, у Правобережній Україні поспільство й козаки захистили свої завоювання. Незважаючи на підриг продуктивних сил, викликаний безперервними воєнними діями, вторгненнями кримських орд, турецьких, польських і російських полків, а також глибокою кризою економіки, зумовленою громадянською війною, господарське життя у краї не замерло. У другій половині XVII ст., як і в інших українських землях, тут відчувалися глибокі

зрушення, здобуті на першому етапі Національної революції: зменшилася кількість великих землевласників, знищено панщину й особисту залежність селян, ліквідовано великі магнатські латифундії. На значній частині Правобережжя продовжували діяти правові норми молодого козацької держави.

Так тривало до середини 70-х рр. XVII ст. Падіння П.Дорошенка знаменувало початок нової сторінки в історії правобережних українських земель. В їхніх межах почалася поступова реставрація польських порядків. Насамперед це виявилось у відновленні діяльності владних структур Речі Посполитої і спробах повернення магнатів і шляхти до проведення довоєнної соціально-економічної політики.

Нова епоха, породжена соціально-економічними реаліями XVII ст. та визвольними змаганнями українців, викликала до життя низку явищ, що є справжнім етносоціальним витвором української людності (зрозуміло, що це не виключало загальних тенденцій господарського розвитку, характерних для всього Європейського континенту). В Українській державі створювалися сприятливі умови для економічного розвитку. Однак їх реалізація помітно загальмовувалася постійними воєнними конфліктами й міжусобицями, які були спровоковані політичними інтересами сусідніх держав.

3. Види та форми господарсько-економічної діяльності

Географічне розташування України як транзитної країни центрально-східного, переважно сільськогосподарського, регіону Європейського континенту та специфіка природно-кліматичних умов ще задовго до політичних подій 1648–1676 рр. визначили аграрний характер її економіки. Сільське господарство продовжувало превалювати в діяльності населення й у середині – другій половині XVII ст. Однак до дії традиційних чинників, від яких залежали вибір роду занять та інтенсивність виробництва в різних місцевостях українських земель, в роки Національної революції додалися мілітарний і геополітичний фактори, посилення міграційних і колонізаційних процесів (основні їхні потоки спрямовувалися з півночі на південний схід, з Правобережжя на Лівобережжя, хоча мали місце і зворотні напрями руху) та докорінний злам традиційних форм власності, що змінювало саме ставлення широких мас поспільства до землі й праці на ній, а відповідно й усієї системи соціально-економічних відносин, про що йшлося вище.

У 40–70-х рр. XVII ст. окреслилися межі основних економічних областей, господарський розвиток яких, крім низки спільних для всієї України характеристичних рис, мав доволі виразні відмінності. Це – західноукраїнський, правобережний і лівобережний регіони, територія Запорозьких Вольностей, в кожній із яких створюються власні економічні моделі. Водночас започатковується процес поступового втягнення в зону впливу створюваної в козацькій державі господарської системи Слобожанщини (хоча на неї паралельно поширювалася чинність влади російського престолу) й українського півдня.

Отже, з одного боку, спостерігалось господарське освоєння значних територіальних масивів. З другого – «революція, – зазначав М.Слабченко, – змусила багатьох зійти в інші країни, як у межі Московії, Криму і Туреччини; частина населення вимерла під час безперервних війн і набігів татар, а також від епідемій. Населення, природно, доволі зменшилося у кількості»⁹⁹. Найбільші хвилі міграцій

припали на 1651–1652, 1654, 1657–1667 рр. Відповідно зазнавав змін ринок праці, що спонукало до пошуку нових форм організації господарювання та залучення додаткових людських і технічних ресурсів. Основними суб'єктами господарської діяльності у цей час стають реєстрове та низове козацтво, поkozачене поспільство, православна церква і міста, а її центрами – селянські, міщанські, козацькі виробничі осередки, невелика кількість збережених шляхетських маєтностей, маєтки козацької старшини та вищого православного кліру й монастирів.

Те, що економіка в Україні не тільки не занепала, як того слід було очікувати, зважаючи на умови війни і розрухи, а й поступово переходила до більш продуктивних форм своєї організації, засвідчують численні спостереження іноземців, які в революційну добу відвідували українські землі. Зокрема, О.Єфименко звернула увагу на те, яке враження справила на Павла Алепського «кипуча життєвість країни» у 1654 р., коли він проїздив найбільш спустошеною воєнними діями її територією («через Рашків і Умань на Київ») ¹⁰⁰. Дійсно, якщо звернемося до дорожніх записів дякона, побачимо, що під час подорожі він зазначав, що у господарствах місцевих жителів було багато домашньої птиці і живності. На їхніх полях визрівали різні види злакових і технічних культур, а садиби були в оточенні садів і городів, рибних ставів і млинів. Селяни, міщани й козаки, за його словами, вирубували дерева, «корчували і спалювали пні (на поташ. – Авт.), вируби орали й ріллю засівали... так робили посполиті по всій цій землі» ¹⁰¹. Це ж підтверджується й іншими очевидцями, зокрема, П.Шевальє та Н.Ганновером, К.Гільденбрандтом, Я.Дробишем-Тушинським, У.Вердумом ¹⁰².

В історіографії неодноразово висловлювалася думка, що одним із вагомих зрушень в економічній сфері вже початкового етапу революційних подій стало те, що у розпорядженні української спільноти опинилися «такі маси земельних просторів, що населення могло перейти вільно до будь-якої господарської системи» ¹⁰³. Зокрема, на цих землях насаджувалися гаї, місцеві мешканці «заводили сади, хутори, слободи і села заселяли на своє ім'я» ¹⁰⁴. На відміну від фільваркових форматів Речі Посполитої та великопомісних маєтностей Російської держави, в аграрному секторі України певний час превалювало дрібне селянське та козацьке господарство. При цьому його основною структурною одиницею для сільської місцевості, а також міст залишався двір – замкнений економічний простір з орними та технічними угіддями, помешканням господарів, підсобними забудовами та визначеною щільністю заселеності. Так, наприклад, для XVII ст. її середній показник становив 7,8 душ для посполитих та 6,61 для підсусідків. Поява останньої категорії в соціальній стратифікації населення сприяла тому, що в межах козацької держави почали розрізняти «хати і двори, хати з дворами» і без них ¹⁰⁵. При цьому значно рідше, ніж за попередніх часів, уживається таке поняття, як «дворище». Поряд з тим О.Єфименко виділяє (особливо для лівобережних північних районів) існування таких доволі великих господарських осередків, як «подим'я», «пляца», «ґрунта», «хутора». На «ґрунті заможного хазяїна, – зазначає вона, – який володів не лише надлишком земельних угідь, а й господарським реманентом, оселялися «люзні» (бобилі), що не мали статків, щоб, незважаючи на земельний простір, обзавестися власним господарством» ¹⁰⁶.

Іншу суголосну запитам модернізації соціально-економічних відносин і підвищення рентабельності сільськогосподарської сфери модель організації господа-

рювання продемонструвало козацтво. Створений у межах Запорозьких Вольностей та поширений дещо згодом на волості зимівник став національною формою фермерського шляху розвитку аграрної галузі. В координатах українських реалій кінця XVI–XVIII ст. він еволюціонував «від екстенсивного здобичництва – до інтенсивного землеробства. Але завжди це було товарне господарство, зорієнтоване в першу чергу потребами ринку»¹⁰⁷. В козацькому зимівнику, по суті, знайшов своє втілення той необхідний баланс між суспільною та приватною формами власності, завдяки якому накопичений у руках нової категорії землевласників капітал без залучення системи примусу втягувався в грошовий обіг, створюючи основу модернізації всієї економічної системи. Принципи функціонування цієї нової господарської структури здавна привертала увагу науковців¹⁰⁸. При всій розбіжності поглядів вони однотайні принаймні в тому, що саме на її основі розвивалася специфіка всього економічного життя Запорожжя та закладалися основи хутірської форми господарства в Україні.

Панівною агрокультурою в козацькій державі, зокрема, в її лівобережній і правобережній частинах, залишалося засноване на трипільній системі зернове землеробство. «Трипільля, – зазначали дослідники, – було прийняте – що важливо – і в поміщицьких землях, однак зустрічалося і на незначних, в яку-небудь чвертку землі господарствах»¹⁰⁹, хоча поряд з цим в деяких районах Північної Буковини та Карпат для обробки землі і далі застосовувалися двопільна і підсічно-вогнева системи. Під вирощування злаків як індивідуальними землеволодільцями, так і сільськими громадами відводилася значна частка закріплених за суб'єктами господарювання угідь. Мати якнайбільше орної землі ставало престижною для господарів справою. Показники врожайності, наприклад, жита для другої половини XVII ст. були доволі високими. Так, від засіву 50 корців зерна його збиралося 1500 коп.¹¹⁰ Дещо менше від жита вирощувалося пшениці. Великі ділянки відводилися під гречку, просо, овес, ячмінь. Значна вартість зерна на ринку спричинилася до доволі швидкої переорієнтації українських господарств різних форм власності на заготівлю його для продажу¹¹¹. Так, наприклад, за даними В.Борисенка, київським полковником В.Дворецьким було продано державі жита у 1659 р. на 300, а у 1660 р. на 330 крб.¹¹² Порівняно менше через складну внутрішню ситуацію вирощувалося зернових культур на Правобережжі. Однак, незважаючи на це, і тут натуральне господарство все більше поступалося товарному. Серед технічних культур майже в усіх господарських регіонах, а особливо у Лівобережжі та на Слобожанщині, переважало вирощування конопель і льону.

Широко культивувалося виноградарство і садівництво. Причому в джерелах і літературі можна зустріти згадки про спроби окультурення деяких видів плодоносних диких дерев і кущів. Цікаві дані про садове господарство другої половини XVII ст. в полках Слобожанщини навів Д.Багалій. «У Охтирському Троїцькому монастиреві, – зазначав він, – було 4 сади, з котрих один виноградний. Зміївський козацький монастир мав 20 садів у 20 десятин, у тім числі виноградний у 4 десятини. У Святогорському монастиреві був невеличкий, але дуже гарний сад з яблунь та груш та виноградний з 400 лоз. У Сумському Успенському монастирі було 7 садів – з них Діонісійєв та Сосипатрів займали по 112 десятин, Новий – 6 десятин, Котов і Комишин – 3 десятини, 5 садів укупі – 33 десятини»¹¹³.

Садки біля селянських хат, міських будинків і в козацьких і шляхетських

маєтках рясніли яблунями, вишнями, грушами, шовковицями. Розводились ягідні культури, наприклад, агрус, малина, смородина (особливо червона). З городів збирали врожаї давно звичних для українців буряків, моркви, ріпи, гороху, капусти, також огірки, цибулю, часник тощо. З'явилися і нові для України культури, під які відводилося все більше площ, – кукурудза, картопля, соняшник, тютюн, баштанні (кавуни, дині)¹¹⁴.

Типовими знаряддями праці на землі залишалися заступ, серпи, коси, дерев'яний плуг (у другій половині XVII ст. його було помітно вдосконалено, що дозволяло поліпшити якість обробки землі), так звані поліська соха і рало (останні у незмінному вигляді найчастіше використовувалися у селянських господарствах Закарпаття і Буковини, а у межах традиційного козацького регіону були модифіковані у два види сапи – більш масивну, що застосовувалася у виноградарстві, і полегшену для городніх робіт). З'явилися брускові борони з дерев'яними зубцями. Для обробки зернових продовжували використовуватися шурлі, віянки, решета на тринозі, ціп, типовий для степових районів коток (натомість у південних при молотьбі зерна перевага надавалася залученню тварин). У сільськогосподарському реманенті з середини XVII ст. помітно частішає використання заліза для виготовлення окремих деталей¹¹⁵.

У тих місцевостях, де земельні угіддя виявилися малоприсадними для землеробства (гірські та степові райони), переважала така сільськогосподарська галузь, як тваринництво. Водночас двори для утримання худоби мала і більшість заможніших господарів у Лівобережній, Правобережній та Слобідській Україні. Зокрема, вони спеціалізувалися на розведенні різних порід овець, свиней, кіз, коней, великої рогатої худоби, яка використовувалася як для забезпечення господарів та ринку продуктами харчування (молоко, м'ясо), так і для потреб війська як тяглова сила (воли, коні).

Поголів'я худоби в окремо взятому дворогосподарстві виступало яскравим свідченням заможності його володільця. «Наприклад, – зауважує В.Борисенко, засновуючись на документальних даних, – полтавські козаки Н.Коваленко і Я.Деркачів мали відповідно 20 і 26, два колонтаївські козаки – по 100, Р.Сахнов з с. Деркачів – також 100, а Г.Семенов з с. Лозової на Слобожанщині – 300 овець»¹¹⁶. У монастирських і старшинських господарствах великої рогатої худоби було сотні, а дрібної – тисячі голів¹¹⁷. Для збільшення прибутковості тваринницької сфери доволі широко застосовувалася селекція. Значно повільніше розвивалося вівчарство, наприклад, на Бойківщині, де в більшості селянських дворів налічувалося лише по кілька овець. Невеликими були й їхні отари в заможніших господарствах¹¹⁸. Переважно незначним був приріст поголів'я худоби на Закарпатті та півночі Буковини¹¹⁹. Однак зовсім інша картина спостерігалася на Запорозжі.

Землеробству в економічній діяльності низового товариства відводилася другорядна роль¹²⁰. «Маючи більший нахил до рибної їжі й городини, ніж до хліба й м'яса, – писав Д.Яворницький, – і не маючи біля своїх вольностей великих хлібних ринків і гаваней», вони, навпаки, завжди відчували потребу в завозі на Січ додаткових хлібних запасів у вигляді круп і борошна¹²¹. Значними їх постачальниками для низовиків виступали Гетьманщина, Російська держава (після 1654 р.) і православна церква, зокрема Київський Межигоро-Спасо-Преображенський монастир. Натомість специфіка життя запорозького козацтва зумовила у межах Вольностей

домінування тваринницької галузі, особливо коневодства. Біля Інгульця, Буга і Великого Лугу в другій половині XVII ст. існували великі кінні заводи, які постачали скакунів до війська¹²². Покриті високими травами степові простори створювали сприятливі умови для розведення великої рогатої худоби, що, як зазначали дослідники, становило одну із головних статей поповнення січової скарбниці¹²³, а також давало можливість виробляти молокопродукцію для щоденного вживання: «кожен козак-зимовчак мав по кілька сотень, тисяч, навіть десятків тисяч голів рогатої худоби, і були приклади, що іноді судові штрафи виплачувалися козаком замість грошей рогатою худобою...»¹²⁴. Перевірити наведені цифри практично неможливо. Однак навряд чи існують підстави сумніватися, що тваринницька продукція на Запорозжі час від часу виступала своєрідним еквівалентом грошей. Доволі розвинутим також було вівчарство (в окремих зимівниках отари, особливо волоської породи, досягали кількох тисяч). Крім традиційних видів тваринництва як у господарствах поспільства, так і в козацьких зимівниках, старшинських і монастирських маєтностях у великій кількості вирощували свійську птицю – переважно гусей, качок і курей.

Помітною була частка сільськогосподарського виробництва в міській економіці. Великі масиви прилеглих до міста орних земель, сіножатей, луків, пасовиськ, лісних угідь і річкових заводей перебували у власності як міської адміністрації, так і окремих міщан. О.Лазаревський, зокрема, наводить приклад Лубен, де саме через скупівлю навколишніх «нивок, гайків і ставків» місцеві жителі здобували можливість піднятися на вищій соціальний щабель¹²⁵. І хоча з працею на землі було пов'язане існування багатьох промислових центрів Європи¹²⁶, однак «українським містам, – на думку О.Компан, – заняття землеробством було властиве в більшій мірі...»¹²⁷. Наприклад, підраховано, що у 36 містах Лівобережжя (включаючи Київ), 27% дворів були землеробськими¹²⁸. Працею на землі займалася і значна частина жителів інших міських поселень регіону (виняток у цьому становили Козелець, частково Остер і Переяслав).

Перш ніж перейти до висвітлення ситуації в промисловому секторі української економіки та привнесених сюди змін, зауважимо, що якихось систематичних досліджень не лише щодо кінця 40–70-х рр., а й стосовно попереднього та наступного періодів в українській історіографії практично не проводилося (певна їхня кількість існує лише стосовно XVIII ст.). Більшість праць, що сьогодні мають у своєму розпорядженні історики, відзначається фрагментарністю і стосується або історії окремих економічних центрів, або тих чи інших ізольовано взятих ремесел чи промислів, без охоплення при цьому стану галузі в цілому, до того ж з локалізацією на окремих географічних регіонах. Розпорошеною є і джерельна база, що фактично унеможливило спроби навести якісь статистичні дані у межах всієї козацької України ані щодо кількісного або соціального чи національного складу залученого до промислової діяльності населення, ані щодо показників виробництва того чи іншого виду продукції та номенклатури підприємств і ремісничих професій.

Насамперед потенційні можливості промислового сектора в будь-яку епоху доводить існування доволі розгалуженої системи міст, які, за твердженням науковців, виступають «тим нервовим вузлом, що в'яже в єдину суцільну сітку» поступ цивілізації¹²⁹. Загальна характеристика українського міста середини – 70-х рр. XVII ст. та тих змін, що відбулися в його соціальній структурі, наведена нами у

попередньому підрозділі. Поза сумнівом, ці зрушення в традиційній системі взаємин між основними категоріями міського населення і стали тим визначальним чинником, що вплинув на певну переорієнтацію основних галузей міської економіки. До того ж навколо великих міст оселялася також більшість сільської людності, розвивалися ремесла та засновувалися підприємства, які займалися переробкою продуктів сільськогосподарського виробництва і розробкою сировинних баз.

Другим важливим показником є щільність втягнутого у виробничо-торговельну діяльність населення. За наявними підрахунками, у межах Волині промислами та торгівлею займалося приблизно 35–40% мешканців. На Поділлі ця цифра на 1665 р. становила 20–25%. У правобережній частині Київського воєводства на початок 1648 р. вона досягла 37%, а вже на 1665 р. збільшилася, наприклад, у м. Коростишів до 42%. Для Лівобережної України В.Романовський називає такі цифри: у найбільш економічно розвинених містах у 60-х рр. ремісників і торгових людей налічувалося 60% у Стародубі, Києві – 43, Ніжині – 37,5, Батурині – 45, Острі – 65, Козельці та Сосниці – по 29, Нових Млинах – 40 від загальної кількості жителів. Найбільш залученим до промислового виробництва виявився Переяслав – тут відсоток ремісничого люду та купецтва сягав 73%¹³⁰.

Накреслюючи методологічні підходи до вивчення історії промислового виробництва в Україні, О.Оглоблин як головні висував два взаємопов'язаних завдання: по-перше, прослідкувати поступовий перехід галузей «від домашнього ремесла» до створення окремих підприємств, які б жили «ринком та були б оснащені останніми технічними удосконаленнями та інколи користувалися вільнонайманою працею»; по-друге, розглянути процес формування зосередженої в містах промисловості, що «створювалася розвитком ринку і діяла вільнонайманою працею...»¹³¹.

Зауважимо: обидва ці варіанти за доби революції розвивалися як на Лівобережжі, так і на Правобережжі паралельно, з більшою чи меншою мірою інтенсивності в окремо взятих господарських сферах. У цілому аграрний характер української економіки висував на перший план обробіткову та добувну галузі, які концентрувалися переважно у форматі малогабаритних присадибних ремесел або промислів як у козацько-міщанських та монастирських володіннях, так здебільшого у сільській місцевості, безпосередньо наближеній до джерел сировини. Пов'язаний такий вид діяльності був із виготовленням продуктів харчування, одягу, взуття, виробів першої необхідності, що широко використовувалися в побуті всіма верствами населення, а в умовах воєнного часу забезпечували потреби та дієздатність війська. Розвивалося таке підприємництво у трьох формах – надомництва, цехового або позацехового ремесла, що відповідало певним етапам економічної історії всіх країн¹³², і промислів, виробничий процес яких був більш наближений до економічних викликів нового часу. В умовах революції помітно послаблюється чинність цехових уставів, що жорстко контролювали відносини не лише всередині цехового братства та цехову ієрархію, а й сам процес вироблення того чи іншого товару. Це відкривало ширші можливості для запровадження у виробництво нових технологій¹³³. Розмитість цехової корпоративності в межах однієї спеціалізації, з другого боку, сприяла появі нового виду цехів, які об'єднували під керівництвом одного цехмістра ремісників різних професій. Приклади існування таких мегацехових організацій маємо, зокрема, в Кам'янці-Подільському (тут спеціальності стельмахів,

колодіїв, бондарів і столярів здобували уродженці з-понад 100 населених пунктів України та Польщі), Ковелі, низці міст Лівобережжя¹³⁴.

У другій половині XVII ст. в козацькій Україні поширюється індивідуальна форма організації ремісництва, якою, крім спеціалістів-надомників, охоплювалися і ті, хто поривав з певними цехами (так звані партачі). Особливо це явище поширилося на обробіткові та будівельну галузі.

Водночас відбувався і діаметрально протилежний процес концентрації виробничих сил і ресурсів у мануфактурному виробництві, технічне забезпечення якого також було підняте на дещо вищий рівень, ніж це спостерігалось в ремісництві. Незважаючи на те, що сам термін «мануфактура» не набув в Гетьманщині широкого поширення (дослідники зазначають, що у XVII–XVIII ст. в Європі ним ідентифікували «не певну форму підприємництва, а промисловість загалом»¹³⁵), прикметні риси мануфактуризації, однак, можна знайти у таких промислах, як мукомельний, лісний і тісно пов'язаний з ним будівельний, склоробний, залізорудний. На промислову основу поступово ставали винокуріння, виробництво тканин (особливо сукна), селітроваріння тощо.

Спостерігалася певна спеціалізація окремих районів. Так, центрами з виробництва полотна стало Поділля. Виготовлення шовкових і золотолитих тканин було поширене у Києві, Бродях, Соколі, Міжгір'ї, Золочеві, Львові, Корці, Меджибожі, Немирові, Кам'янці-Подільському. На півночі Лівобережжя поширювалося сукноділля. В цілому оснащені вдосконаленими ткацькими станками та ручними або водяними фолюшами суконні майстерні поступово засновувалися по всій козацькій Україні, складаючи (як і у винокурінні) конкуренцію дрібним ремісникам. На думку дослідників, такі міні-підприємства існували ледь не в кожному заможному господарстві¹³⁶. На великі центри з промислового виробництва сукна у другій половині XVII ст., крім уже згадуваних північних лівобережних полків, перетворилися Волинь, Луцьк, Кременець, Володимир, Львів, Броди.

Дуже розгалужену мережу мала в 50–70-х рр. харчова галузь, яка розвивалася переважно в малих підприємницьких формах, однак це зовсім не виключало поставленого на потік вироблення продуктів харчування в маєтностях козацької старшини, вищого православного духовенства та місцевої аристократії, в шляхетських фільварках західного регіону та володіннях великих монастирів з їх доволі розгалуженою і багатопрофільною господарською системою. В харчовій промисловості були поширеними такі професії, як бортники, бубликарі, вареничники, калачники, ковбасники, крохмальники, крупники, медівники, м'ясники, олійники, піріжники, рибники, хлібники, куховари, млинарі тощо¹³⁷. Із галузей перше місце посідала мукомельна, яка засновувалася на застосуванні мливарної техніки (до речі, остання набувала дедалі більшого поширення й у залізорудній мануфактурі¹³⁸ та на лісопильнях).

Наявність великої кількості млинів загалом була характерною рисою тогочасної господарської системи. Так, документи фіксують на 1664 р. 261 млин і 421 коло на Брацлавщині. Часто їхніми власниками, поряд із шляхтою чи старшиною, ставали козаки, міщани і селяни. Згідно з поборовим реєстром, ці категорії населення виступали й орендарями млинів. Так, у 1658 р. монастир віддав в оренду лубенським міщанам Іванські млини. У 1672–1673 рр. в оренді у міщан перебували деякі млини м. Дубна. Подібне ж явище документи за 1660 р. фіксують і щодо Волині. На

Лівобережжі, за даними перепису 1666 р., міщанам належало 118 млинів, козакам – 33, селянам – 6, монастирям – 18, органам місцевого самоврядування – 4. Інколи «це були великі і дорогі підприємства, цілі своєрідні комбінати з кількох відділень для помелу зерна, очистки і дроблення круп, фольовання сукна тощо»¹³⁹. У Києві 8 млинів було побудовано на р. Сирець, 7 – на р. Либідь, 4 – на р. Совка. Поблизу міста переписні книги зафіксували байдачний млин на Дніпрі, 2 млини на р. Кудряві, 5 – на р. Котир. 13 козацьких і міщанських млинів знаходилося в Батурині та його околицях. В Острі, Конотопі та Сосниці – відповідно по 19, 11 та 14 млинів і по 32, 25 і 26 хлібних кіл. Козаки та міщани Стародубського полку володіли 182 млинами, 378 хлібними та 81 фольотним колами¹⁴⁰. Поширилося млинарство і на Слобожанщині, куди воно було занесене українськими переселенцями й у другій половині XVII ст. перетворилося на важливу складову господарювання¹⁴¹. На відміну від Правобережжя та західних районів, у полках Лівобережжя, а відповідно і Слобожанщини власники млинарень рідше удавалися до послуг орендарів, натомість наймали спеціальних людей, що наглядали за промислом, – управителів.

Винокурний промисел переважно розвивався на основі залучення до виробництва найманих робітників. Основні його підприємства зосереджувались у містах Лівобережжя. Багато з них належали козакам і міщанам. Прибутковість галузі породжувала між ними сильну конкуренцію. Горілчані заводи існували також і в містах Правобережної України. Винокуріння посідало чільне місце в промисловій діяльності слобожан – «про те, як широко був розвинутий сей промисел, видно, наприклад, з того, що у 60-х рр. XVII ст. у мешканців Харкова був 501 винний казан, 4 броварських і 73 шинкових двори»¹⁴².

Райони, багаті на ліси, ставали осередками розвитку лісних промислів. Останні спеціалізувались як на заготівлі сировини (пиляні колоди, дубовий брус, лико, смола, дьоготь, вугілля для рудень тощо), так і на виготовленні з деревини промислових товарів, які, крім побуту, в умовах воєнного часу широко застосовувались у війську (зокрема, для організації табору в ході наступально-оборонних операцій, підвезення боєприпасів, наведення переправ тощо). Значного поширення набули, наприклад, поташні буди, продукція яких виявилася вельми прибутковою. Зокрема, чимало буд засновувалося на Стародубщині, яка поступово перетворювалася на основний лісопромисловий район. Місцеві підприємці також успішно займалися заготівлею щоглового дерева, дьогтярництвом, виготовленням смальчуги.

Загалом деревообробний промисел налічував 34 виробничі спеціалізації. Найпоширенішими були професії токаря, тесляра, бердника, колісника, бондаря. Застосування дерев'яних водогонів у старшинських, шляхетських та монастирських маєтках, а також в помешканнях заможних міщан і великі будівельні роботи, пов'язані з відновленням зруйнованих міст і поселень у сільській місцевості (особливо Правобережжя), диктувало потребу в таких рідких для України фахівцях, як рурмайстри, що виготовляли каналізаційні труби (рури) та замощували деревом міські вулиці і площі¹⁴³.

У тісному зв'язку з лісною та деревообробною промисловістю розвивалися будівельна справа та виробництво паперу. Загалом будівельна галузь налічувала 22 спеціальності, серед яких особливо виділялися фахи зі спорудження млинів, гребель, будинків і церков¹⁴⁴. Праця будівельників засновувалася на найманстві й, як правило, не знала великих організаційних форм. Роботи здійснювались переважно

або ремісниками-індивідуалістами, або невеликими позацеховими корпораціями з майстрів різних спеціальностей.

Переважно в рамках ремісничого виробництва традиційно розвивалися гончарство (особливо в містах Полтавщини, Чернігівщини, Поділля) з різноманітним асортиментом виробів¹⁴⁵, цегельництво (підприємства з виробництва цегли засновувалися у великих містах і, як правило, підпорядковувалися міським урядам), ковальство, свічкаство. Однак поряд з невеликими цеховими або позацеховими воскобійнями починають виникати і підприємства заводського (відповідно до свого часу) типу, в яких підпорядковане зрослому споживацькому попиту виготовлення різного виду свічок було поставлене на технічно вдосконаленішу основу.

На розвинену галузь з середини XVII ст. перетворилося селітроваріння. Особливого поширення воно набуло на Лівобережжі. Власниками селітроварень тут були переважно заможніші селяни, які збували виготовлену продукцію на продаж. Зафіксовані також випадки утримування селітроварних підприємств міщанами Києва, Переяслава, Ніжина¹⁴⁶. Великий селітряний майдан наприкінці 50-х рр. належав підданому Києво-Печерського монастиря М.Рандарю¹⁴⁷ та миргородському міщанину М.Калінникову¹⁴⁸, козакам К.Новицькому, В.Саєнку та Якову з Полтавського полку¹⁴⁹. Селітроварні існували і на Слобожанщині, де було багато буртів. Одне з перших відомих тут селітряних виробництв, що містилося на р. Бурлуці поблизу Чугуєва, перебувало у власності С.Тевяшова¹⁵⁰. Переведення виготовлення селітри на промисловий рівень, коли в її виробництві було задіяно по кілька десятків робітного люду¹⁵¹, диктувалося в першу чергу підвищеною потребою в пороху козацького та найманого війська.

Важливого значення в умовах викликаного революцією перманентного воєнного протистояння набувала залізрудна промисловість. Головними районами добування та переробки руди стали українське Полісся (переважно території Волині та Чернігівщини) і південно-східні терени країни (зокрема, великі рудні масиви були сконцентровані на Криворіжжі). Особливо швидкими темпами засновувалися нові, оснащені водяним колом рудні у 60-х рр. Вони перебували як у власності окремих осіб міщанського, селянського та козацького станів, так і православної церкви та військового скарбу¹⁵². У 1661 р. запаси руди «у 500 сажнів довжини і 250 сажнів ширини» були віднайдені на Слобожанщині у районі р. Боромлі козаком Прутіним¹⁵³. Високою продуктивністю відзначалася Неданчинська рудня в Чернігівському полку, власниками якої спочатку були міщани М.Матвієвич і Ш.Медвідь, а пізніше Г.Юхимович і М.Гломбик-Сухий¹⁵⁴. Міщанам належали й Унецька та Волоківська рудні на Стародубщині¹⁵⁵. По кілька рудень як у Лівобережжі, так і Правобережжі мала у власності Києво-Печерська лавра¹⁵⁶. Найбільшого поширення набули руднодобувні та переробні підприємства, що мали по 3 млинарських кола та 2 горни – плавильний і кричний¹⁵⁷. За спостереженням учених, «в перші роки після визвольної війни більшість рудень належала власникам, які не мали залежної робочої сили, а тому використовували працю наймитів»¹⁵⁸. Широко застосовувалась практика передачі рудень управителям або в оренду.

Загалом у металообробній галузі у другій половині XVII ст. були задіяні 34 робітничих спеціальностей. Особливим попитом в умовах війни користувалася продукція гарматників, ковалів, лучників, мечників, пороховиків, рушникарів, стріль-

ників, шабельників. Набирали міці такі промисли, як конвісарство та людвисарство (виробництво олова переважало у Лівобережній Україні, а найбільшими центрами виготовлення продукції з міді стали Київ, Новгород-Сіверський, Стародуб, Глухів¹⁵⁹), сировина для яких поставлялася з-за кордону. Водночас процес збагачення козацької старшини, а також потреби церкви сприяли збільшенню кількісного асортименту виробів сріблярів, золотарів, дзвонарів та інших фахівців.

На промисловий рівень було піднято складувну галузь¹⁶⁰, в якій почали утворюватися великі підприємства – гуті. Центрами гутного виробництва скла стали Житомирщина, північні райони Чернігівщини, Волинь, Галичина, Закарпаття. Великі гуті з кінця 40-х – у 80-х рр. існували в Лебедині, Гадячі, Соснівці, чернігівських селах Білиця, Грузьке, Гутка, Кударівка, Новосьолки, в с. Ямборівці та Біле Озеро під Конотопом, в великих Літковичах під Києвом¹⁶¹. Їхніми власниками і засновниками, як і в інших промислових галузях, були духовенство, козацька старшина, заможне міщанство і козацтво, які часто брали безпосередню участь у виробничому процесі. Відомі приклади належності гут міським урядам (наприклад, у м. Потилічі на Галичині), які здавалися в оренду майстрам-склоробам. Загалом в Західній Україні оренда підприємств склоробного промислу була явищем більш поширеним, ніж на Лівобережжі чи в козацьких полках Правобережжя.

Порівняно в менш активних формах, як можна судити з джерел, протікало промислове життя на Запорозжжі. У другій половині XVII ст. запорозьке козацтво та січовики переважно займалися переробкою природних багатств краю. Основними промислами у них залишалися рибальство (воно досягало значних розмірів; для переробки риби існували спеціальні заводи), звіроловство (зокрема, на промислову основу було поставлено переробку шкір та хутра), бджільництво (козаки ситили мед, який використовували, крім їжі, для виготовлення спеціальних напоїв, а з воску виготовляли свічки)¹⁶². Важливу статтю доходів січового скарбу становило чумацтво. «Чумаки, – зазначалося в літературі, – як торговці та промисловці, склали між собою «артілі» на початках повної асоціації чи товариства, а як воїни, входили до складу низового товариства...»¹⁶³.

На 40-ві – 70-ті рр. припадає заснування у межах Запорозьких Вольностей перших міст-фобургів. Найважливішими з них як у військовому, так і господарському відношенні стали Кодак, Самар і Микитин Ріг¹⁶⁴. Іншим видом військово-економічних осередків були так звані бекети – укріплені населені пункти, в яких розміщувалися січові залоги. 1650 року утворено бекет Суходол, 1660 р. – Макарів Яр. Із 70-х рр. відомий бекет лоцманів Дружківка. Пізніше вони перетворилися на доволі великі селища¹⁶⁵. В джерелах згадуються також Суха Балка, Холодів Яр, Степний Яр, під 1665 р. – слобода Нехвороща. У цих населених пунктах, як і на самій Січі, переважали ті види виробництва, що мали насамперед забезпечити потреби війська. «Як мілітарна одиниця, – писав М.Слабченко, – Січ у самій собі зосереджувала промисли, що без них січове козацтво не могло прожити. Зброю вироблювано в Січі. Будівельні роботи зосереджено там же, як і ковальство. Знала Січ кравецтво й штихарство; готували там і човни, і приладдя до них»¹⁶⁶. Розвивало Запорозжжя також кравецький, гончарний, столярний і ковальський промисли. Загалом місцева економіка формувалася значною мірою завдяки протегуванню Коша¹⁶⁷, а її явно виражений товарний характер зумовлювався наявністю розгалуженої системи шляхів сполучення та «відповідних транспортних засобів»¹⁶⁸.

Поза сумнівом, політичні події наклали на економіку України свій карб. Зокрема, темпи розвитку та продуктивності окремих галузей коригувалися станом війни з Польщею, Росією, Кримом і Туреччиною, міжстаршинськими усобицями, що також призводило до значних руйнувань і спустошень, згортанню господарської активності цілих регіонів або окремих поселень. Ці самі фактори зумовлювали й переважання тих чи інших виробів у загальному асортименті продукції. Адже нагальною була потреба забезпечити харчування, обмундирування та озброєність козацьких полків. Збільшувався попит і щодо тих товарів, які необхідні були населенню для осілости на нових місцях, для нормального функціонування міста та села.

4. Торгівля, фінанси й грошовий обіг

Меншою мірою революційні перетворення позначилися на сфері внутрішньої й зовнішньої торгівлі, хоча й зумовили появу кількох нових, сприятливих для її розвитку чинників. Насамперед ліквідувалася монополія магнатських і шляхетських господарств у торгівлі, особливо експортній, сільськогосподарською продукцією¹⁶⁹. Зміна соціальної ролі шляхти та позбавлення її традиційних привілеїв відкрило рівні можливості у конкуренції всім суб'єктам торговельної діяльності. Водночас коло осіб, які займалися торгівлею, помітно розширилося за рахунок безпосередніх виробників – міщан, козаків і селян. Активізації торговельних відносин сприяла також протекціоністська політика українських урядів в економічно-фінансовій сфері. Адже, починаючи від Б.Хмельницького, усі володарі булави проводили послідовний і цілеспрямований курс сприяння торгівлі, захисту торговців. Разом з тим існували й гальмівні фактори. Насамперед до них слід віднести постійні воєнні дії з їх руйнівними наслідками, поділ українських земель на два великих регіони: козацьку Україну й ту територію, що залишалася у складі Речі Посполитої, розпад Гетьманщини на кілька державних утворень, окремі аспекти фінансово-економічної політики російського уряду тощо.

Якісні зрушення у формах земельної власності й соціальному становищі селян, міщан і козаків дозволили їм виробляти надлишок сільськогосподарських продуктів – збіжжя, худобу, мед, рибу, тютюн та інші товари, що надходили на продаж. Зрозуміло, що він продавався у крамницях, на торгах і ярмарках у містечках і містах. Товаром ставали також ремісничі вироби, продукція промислів (горілка, поташ, дьоготь тощо), захоплена під час воєнних перемог здобич.

На жаль, обмеженість джерельної бази значно утруднює створення цілісного уявлення щодо функціонування внутрішньої і зовнішньої торгівлі на теренах Української держави, а також появи у ній нових тенденцій. Отже, з певністю можна говорити лише про окремі аспекти, що характеризують її загальний стан.

Передусім зазначимо позитивний факт пришвидшення процесу еволюції окремих міських поселень у центри місцевої регіональної й всеукраїнської торгівлі, внаслідок чого вони дістають у тогочасних джерелах назву «торгових». Так, Павло Алепський відніс до них М'ясківку, Жабокрич, Ободівку, Медвин, Обухів, Бориспіль, Гетьмязів, Золотоношу, Черкаси, Жаботин, Смілу й Буки¹⁷⁰. У Вердум восени 1671 р. називав «торговим» містом Брацлав¹⁷¹. Такими вважалися, вочевидь, ті поселення, в яких, по-перше, систематично проводилися ярмарки, торги, базари, а по-друге, в торговельній діяльності була задіяна значна частина мешканців.

Переписні книги 1666 р. створюють певне уявлення щодо кількості купців і торговців у містах Лівобережжя та їхньої спеціалізації. Зокрема, відомо, що у Стародубі їм належало 107 дворів (11,7%), а в Ніжині – 57 дворів (приблизно 8,8%); у Нових Млинах проживало 150 купців (28%), Батурині – 90 купців (25%), Переяславі – 73 (27%)¹⁷². Серед них були торговці і скупники великої рогатої худоби, коней, хліба, тютюну, солі, гончарних виробів, прядива, взуття й інших товарів. Найзаможніші займалися зовнішньою торгівлею, дрібні (коробейники) розвозили крам по селах і містечках. І.Крип'якевич слушно звернув увагу на таку показову рису міської торгівлі, як існування великої кількості дрібних крамарів (серед останніх були й жінки), котрі продавали свій товар на «лавках»¹⁷³.

Важливу роль в економічному житті козацької України відігравали торги, базари і ярмарки, які слугували тими своєрідними «кровоносними судинами», що виконували функцію зв'язку між сільським господарством, з одного боку, ремеслом і промислами – з другого, а також з'єднували не лише економічний простір країни, розірваної політично, а й об'єднували її з рештою українських земель. «Ярмарки в країні козаків, – підкреслював Павло Алепський, – улаштовуються цілорічно, за будь-якої пори; на кожен празник у тому чи тому місті неодмінно буває ярмарок, як це повелося ще за ляхів»¹⁷⁴. Їхня кількість у 60–70-х рр. у Лівобережжі зростала (у Правобережному Гетьманаті, внаслідок воєнних дій, навпаки, спостерігався зворотний процес). Так, у 1665 р. відбулося 45 ярмарків, наступного року – 76, а у 80-ті рр. – не менше 665¹⁷⁵. Збільшувались обсяги торгівлі й тривалість торгів, зокрема, в Києві вони продовжувались уже не один, а два тижні, у Стародубі два щорічних ярмарки тривали по 2–3 тижні кожен, Ніжині – 3 тижні, а в деяких містах – до 6 тижнів¹⁷⁶. Крім ярмарків, у містах і містечках щотижня (у різні дні) проходили торги й базари, де панувала роздрібна торгівля. Торговельні відносини розвивалися не лише між містами й селами, а й між різними регіонами. Наприклад, до Полтави з'їжджалися з товаром купці з Лубен, Миргорода, Чернігова, Переяслава, Ромен; Прилук – з Варви, Коропа, Липовця, Ніжина, Полтави, Носівки; до Стародубу – з Чернігова, Ромен, Мглина, Почепа, Новгород-Сіверського й інших міст. Окреслювалася й спеціалізація ярмарків, зокрема, у Зінькові й Опішні більше продавалося гончарної продукції, Погарі – прядива, Ніжині – виробів з дерева, Стародубі – хутра й прядива¹⁷⁷. На базарах і невеликих торгах продавали продукцію міщани і селяни навколишніх сіл (спеціальні ряди, на яких розкладався товар, створювалися на ринкових майданах). Вона була переважно сільськогосподарською, хоча до асортименту входили також тканини, одяг, взуття, хутра, посуд, дьоготь, риба, поташ тощо¹⁷⁸.

В окремих містах ярмарки набували міжнародного характеру. Так, наприклад, на торги до Ямполья (на р. Дністер) з'їжджалися купці з Молдови, Валахії, Греції, Туреччини й, очевидно, інших країн¹⁷⁹. У другій половині 60-х – на початку 70-х рр. «дуже великим» стає ярмарок у Могилеві-Подільському¹⁸⁰. У Лівобережжі чимало іноземців з'їжджалися ярмаркувати до Прилук. За визнанням Павла Алепського, у «вировисько великого ярмарку», який відбувся «на празник Івана Хрестителя, ... з'їхалося багато купців, зокрема й грецьких, з Румелії та Караманії, понавозили шовкових та бавовняних виробів, перських килимів, хусток, мусліну, білих вовняних габ та іншої всячини»¹⁸¹. Особливо великими були ярмарки у Києві

(найбільший з них збирався на території Печерського монастиря)¹⁸². Спогади про ярмарок на Подолі залишив Павло Алепський. «Купці привозять сюди, – записав він, – оливкову олію, мигдаль, оливки, рис, родзинки, смокви, тютюн, червоний сап'ян, шафран, прянощі, перські килими та бавовняні тканини – у великій кількості з турецьких володінь, що їх відділяє од Києва сорок днів шляху. Але увесь цей крам вельми дорогий. Жіноцтво торгує на мальовничих ярмарках та в чудових крамницях виробами з тканини і соболиного хутра; молодіці пишно вбрані, заклопотані своїм ремеслом, і ніхто не пасе їх ласим поглядом»¹⁸³.

Найпоширенішими товарами внутрішньої торгівлі у козацькій Україні та в межах українських земель у цілому продовжували залишатися збіжжя й інші продукти харчування. В умовах постійних воєнних дій, необхідності утримування 40–100-тисячного війська, постоїв іноземних підрозділів, обезлюднення великих регіонів їхня значущість у функціонуванні суспільства настільки зростала, що час від часу владні структури намагалися використати торгівлю зерном і продовольством як військово-стратегічний чинник. Наприклад, брацлавський полковник Д.Нечай узимку 1650 р. не дозволяв продавати хліб та інші харчові продукти у зайняті жовнірами райони («на ярмарки і торги подільські і покутські») ¹⁸⁴. Інколи накладав заборону на продаж збіжжя до Литви (Білорусі) й Польщі і Б.Хмельницький, зокрема, відомі його відповідні розпорядження від 1655 і 1656 рр. ¹⁸⁵ Саме нестача продовольства спонукала П.Дорошенка домагатися у 1666 р. від Варшави звільнення поспільства від обов'язку утримання польських залог ¹⁸⁶. Восени цього ж року великий коронний гетьман С.Потоцький наказав полковнику С.Маховському слідкувати за тим, щоб «ніхто не наважувався ні волів, ні худоби, ні збіжжя вивозити з України», а порушників карати смертю ¹⁸⁷. 1671 року російський уряд тимчасово заблокував вивіз хліба з Лівобережжя на Правобережжя ¹⁸⁸, а П.Дорошенко у відповідь наказав конфіскувати у київських купців 3 тис. осьмачок зерна, закупленого у південних районах Гетьманату ¹⁸⁹. Зазначимо також, що Б.Хмельницький й інші гетьмани закупляли зерно й продовольство для потреб війська. Наприклад, у липні 1649 р. до українського табору під Збаражем київські купці, крім пороху, привозили борошно ¹⁹⁰. За визнанням полонених козаків, у травні 1651 р. до обозу гетьмана під Тернополем привозили вдосталь продовольства, пороху, свинцю та шабель з Києва ¹⁹¹ й інших міст. Очевидно, влітку 1653 р. до українського війська з Білої Церкви вирушив великий купецький караван з харчами ¹⁹². З кінця 60-х рр. російський уряд змушував київського й інших воєвод закупляти їх для утримування розташованих у містах залог. Наприклад, на початку 1670 р. київський воєвода придбав 16 286 четвертей жита на суму 6 тис. червоних злотих. Наступного року йому надійшло розпорядження закупити 10 720 четвертей зерна, а 1673 р. він придбав кілька тисяч четвертей збіжжя ¹⁹³.

Основними центрами торгівлі збіжжям були Київ, Полтава, Ніжин, Ромни, Прилуки, Стародуб, Переяслав ¹⁹⁴. Постійно закупляли його запорожці, котрі натовість продавали рибу, хутро, мед, шкіру, сіль тощо ¹⁹⁵. Основну масу хліба на торги і ярмарки поставляли заможні селяни, міщани, козаки. Деякі старшини спеціально займалися вирощуванням збіжжя на ринок. Наприклад, київський полковник В.Дворецький 1659 р. лише київському воєводі продав 218 четвертей зерна, а в наступному році 1 тис. кіп жита й пшениці та 350 осьмачок зерна ¹⁹⁶. Активно тор-

гували худобою, горілкою, тютюном, сіллю. Останню довозили з Коломиї, соляних промислів Тора (це «соляне містечко» заснується 1675 р., пізніша його назва «Слов'янськ»), Криму й Молдови¹⁹⁷. В обох частинах козацької України поширювалася торгівля горілкою, що велася у корчмах, шинках й окремими особами. Так, якась Бородавчиха у Тростянці продала купцям з Подільського воєводства горілку дешевше, ніж її продавали купці у Ладижині й Умані¹⁹⁸. Не можна недооцінювати значущості торгівлі ремісничими товарами: вовняними, гончарними, дерев'яними виробами, а також книгами¹⁹⁹.

Помітний вплив справили політичні події і на зовнішню торгівлю, заторкнувши при цьому і традиційні торговельні шляхи. Воєнні дії й розорення поселень Правобережжя зумовили різке скорочення обсягів товарів (особливо збіжжя, худоби, поташу, селітри, воску тощо), що надходили на білоруські, литовські, польські й західноєвропейські ринки з тих регіонів українських земель, які увійшли до складу Української держави.

Однак це зовсім не означає, що торгівля ними припинилася. Адже джерела засвідчують протилежне. Наприклад, 1648 р. міщани Норинська продали білорусам зерна на суму в 5470 злотих²⁰⁰. Торговельні відносини з Білоруссю мали сталий характер. Як повідомляли влітку 1649 р. з обозу литовського війська, міщани Могильова «з козаками через киян мають своє порозуміння... торгують з ними й під цим виглядом відомості й перестороги про все, що у нас діється, їм увесь час передають...»²⁰¹. Білоруські торговці відвідували Київ, Переяслав, Полтаву, Ніжин й інші міста, закупаючи здебільшого хліб. Попри заборони гетьмана, жвава торгівля тривала й у 1655–1657 рр. Влітку 1656 р. кияни відправили караван з 50 суден, навантажених зерном, до Давидова й Петрикова. Наступного року Б.Хмельницький дозволив безмитну торгівлю київським купцям і торговцям у Старому Бихові. Підтримувалися торгові відносини з Білоруссю і в 60–70-х рр.²⁰²

Торгували українці й з Річчю Посполитою. Збереглися, наприклад, відомості про те, що купці І.Тетеревка і П.Котович їздили туди з товаром, були у 1649 р. арештовані й гетьман домагався в короля їхнього звільнення²⁰³. Після укладення Зборівського договору частина шляхти повернулася до маєтків і почала вивозити до Польщі на продаж худобу. Так, у червні 1650 р. з Пекарщини погнали 180 волів, Ходорова – 40, Горошткава і Горбалівки – 160; а Стрибель відправив туди 100 волів, Тишкевич – 120. У липні з маєтку Г.Вітовської погнали 110 волів, маєтку А.Бубновського – 300, маєтку С.Стрибеля – 200 і т. д.²⁰⁴ Показово, що після вже згадуваної заборони Д.Нечая на вивезення збіжжя й продуктів харчування «до Польщі» гданські купці самостійно вступили у 1650 р. у перемовини з українським гетьманом щодо продажу їм великої партії поташу²⁰⁵. Весною 1660 р. посольство Ю.Хмельницького у Борисові на переговорах з польською стороною мало доручення порушити питання про введення «вільної торгівлі» між Польщею й Україною²⁰⁶. Зі свого боку П.Дорошенко домагався (1670 р.) від польського короля скасування мита для козаків, котрі здійснювали торговельні операції на території Польщі й Литви²⁰⁷.

Відомо, що купці нерідко зазнавали насильств від представників місцевої влади, шляхти, жовнірів. Так, 1672 р. у київського купця О.Скородки забрали товарів на суму 27 686 злотих, а іншого, Г.Минцова (Г.Минцевича), пограбували на

20 тис. злотих²⁰⁸. Попри ці ризики, торговельні відносини між Українською державою і Річчю Посполитою продовжували підтримуватися. За деякими даними, у них брали участь заможні міщани й козаки Лівобережжя. Так, полтавська міщанка П.Видричка відгодовувала чимало волів і продавала їх у Гданську. Конотопський сотник А.Кандиба займався скупівлею й перепродажем туди худоби²⁰⁹. Торгували українці й в інших європейських країнах. Приблизне уявлення про їхні маршрути й асортимент товарів, що закуплялися для продажу в Україні, дає список, складений київським купцем М.Сусловим у 1684 р. У ньому знаходимо дані про 60 «завоїв» різнокольорового шовку, 50 пар окулярів «простих венецьких», 25 пар окулярів «кришталевих», 60 ліктів «венецьких витяжків», 13 в'язок агатів «венецьких», 8 чорниць з слонової кістки, 24 разки перлин з Риму, 5 мап «венецьких» «на бумазі», 32 картини мальовані, 5 картин великих на полотні, 5 фунтів кави, 1 панцир, 2 фузеї німецькі, 2 пістолі, 15 «образків венецьких», 2 скрині кипарисових й ін. За продану українську продукцію ним було виручено у Вроцлаві – 257 червоних битих, Відні – 8 злотих «доброї монети» і 5 «злотих ринських», Венеції – 31 дукат і 2 «пилили», Кракові – 30 червоних битих і 40 злотих шелягами тощо²¹⁰.

Значно менших збитків зазнала торгівля з Молдовою, Волощиною й Трансільванією (логічно припустити, що на цьому напрямі спостерігався навіть зворотний процес). Джерела засвідчують постійний характер торгівлі у прикордонному районі козацької України (Подністров'ї), де торговельними центрами були Ямпіль, Рашків, Могилів, Шаргород й інші міста. Українські купці й торговці також були частими відвідувачами молдовських ярмарків. Зокрема, в одному з листів до коронного хорунжого О.Конецпольського (6 серпня 1651 р.) А.Крупіцький повідомляв, що «купці з України майже щоденно приїжджають» до Ясс²¹¹. Величезні партії поташу продав у Молдові Б.Хмельницький, виручивши за них 200 тис. талерів²¹². 1652 р. до молдовської столиці приїхало для закупівлі солі 400 возів; інший караван з 150 возів із сіллю вирушив звідтіля до Умані²¹³. Влітку 1672 р. турки відібрали в українських торговців під Яссами 900 підвід, завантажених сіллю²¹⁴. Частина товарів з Молдови потрапляла і на Лівобережжя (сіль, вино, горіхи, саджанці фруктових дерев, тютюн тощо)²¹⁵. Не виключено, що українські і молдовські торговці й купці спільно координували проведення великих ярмарків²¹⁶.

Ще у 30-х – 40-х рр. виник важливий торговельний шлях, що пролягав територією Поділля, яким турецькі товари (одяг, килими, бавовна, фарби, папір, кінська збруя, сап'ян тощо) потрапляли на український ринок²¹⁷. Не виключаємо, що з початком революційних дій їх питома вага у торгівлі з козацькою Україною дещо скоротилася, хоча і залишалася досить-таки значною, чому сприяло укладення Б.Хмельницьким відповідної угоди з Портою. Російські послы восени 1653 р. повідомляли до Москви, що торгувати до Умані приїжджають купці з Очакова й кримських міст (вірмени й татари); вони наймають у місті «і двори, і лавки» для товарів²¹⁸. Наступного року через Бендери й Чечельник проїхав турецький торговий караван із 100 возів з крамом²¹⁹. Чимало товарів, які привозилися купцями з Туреччини (червоний сап'ян, перські килими, бавовняні тканини, оливкова олія, прянощі, муслін, шовкові тканини тощо), зафіксував на ярмарках Києва і Прилук Павло Алепський²²⁰. Торгували з Туреччиною й лівобережні купці. Зокрема, 1662 р. Ю.Григор'єв, І.Іванов й ін. (всього 8 осіб), продавши там свої товари, накупили

турецьких й збували їх у Києві, Переяславі та Москві. 1665 р. Р.Манойлов і ще кілька торговців привезли звідтіля тканини, прикраси і прянощі. Грецькі купці з Ніжина (вони завжди користувалися опікою гетьманської влади) 1669 р. проводили торговельні операції у Порті й Молдові, викупивши при цьому 26 російських в'язнів. Відвідували лівобережні купці Порту і в 70-х рр.²²¹

З початком національно-визвольної боротьби стрімко збільшився (попри об'єктивні труднощі й тимчасові переponsи владних структур з обох сторін) обсяг торгівлі з Росією. 1648 року він був незначним (заважали воєнно-політичні чинники), хоча відомі факти продажу українськими купцями волів²²². Однак уже під його кінець почастишали поїздки російських торговців з продовольчими товарами у Лівобережжя, населення якого відчувало їх нестачу. В лютому 1649 р. російський уряд дозволив «торговим людям» обох країн без перешкод проїжджати через кордон, а в березні – українцям торгувати всіма товарами (тільки у прикордонних містах), за винятком горілки і тютюну (заборонених ще у 30-х рр.) і звільнив їх від сплати мита²²³. Як уже нами зазначалося, у відповідь гетьман теж запровадив для росіян безмитну торгівлю. Українці переважно приїжджали торгувати до Путивля, Брянська (на Свенський ярмарок), Севська, Белгорода, Хотмижська, Рильська й інших російських міст, однак виїхати за встановлену «лінію порубіжних міст», зокрема, добратися до Калуги чи Москви вдавалося не часто. Основними пунктами збуту товарів для росіян були Переяслав, Чернігів, Ніжин, Миргород, Стародуб, Почеп, Новгород-Сіверський, Прилуки, Гадяч, Київ, Чигирин, Корсунь, Канів, Умань, Біла Церква й інші міста²²⁴. Після 1654 р. успіх торговельних операцій для українців значною мірою залежав від характеру політичних відносин й політики російського уряду. Значних збитків вони зазнали у 1666–1667 рр., коли російські урядовці спробували вплинути на економічне життя Лівобережного Гетьманату.

Асортимент товарів (переважно це були продукти сільського господарства), якими торгували обидві сторони, істотно не змінювався. Якщо внаслідок недороду 1648–1649 рр. українські й російські торгові люди ввозили до України з Росії збіжжя й продукти харчування, то в наступні роки, навпаки, їх почали вивозити і в зворотному напрямі. Україна отримувала від росіян чимало солі, прісного меду (в голодні роки), хутра («мягкой рухляди»), обробленої шкіри, матеріалів для оздоблення храмів. Твердження ж про масштабний експорт до Гетьманщини російської зброї й пороху є явно перебільшеним²²⁵. Торговці, купці й козацькі старшини продавали росіянам багато поташу, селітри, конопляного прядива, меду, воску, сала, олії, тютюну, горілки, великої рогатої худоби, коней, свиней, шкір-сирцю тощо²²⁶. Потрапляли на Свенський та інші ярмарки захоплені в обозах польської армії трофеї²²⁷. Продавали росіянам також порох, свинець і «гвинтівки». Очевидно, це були непоодинокі випадки, бо восени 1653 р. гетьману довелося під страхом смертної кари заборонити їхній вивіз із козацької України²²⁸. Експортувалися й інші промислові товари: кожухи, шуби, кафтани, панчохи, скляні вироби, сукна тощо²²⁹. У 60-х – першій половині 70-х рр. помітно збільшився продаж поташу й селітри з буд старшин й вищого духовенства, а також горілкової продукції. Наприклад, 1671 р. на кухлевий двір у Москві було привезено 30 729 відер горілки, 362 відра заспиртованих вишень, 423 відра морсу й 36 відер конопляного масла. Цього ж року лише глухівські купці привезли сюди на 187 підводах 192 бочки і 25 бочечок

горілки²³⁰. Спеціально для українських купців були збудовані гостинні двори у Севську й Брянську, а для російських – у Стародубі й Мглині. Центрами торгівлі з Росією стали Стародуб, Ніжин й Кролевець, в якому з'єднувалися два найбільших торговельних шляхи, що вели від Києва до Москви²³¹.

Гальмівним чинником у розвитку торгівлі була неврегульована система виплати торгового мита, різні збори (часто вони мали місцевий характер) з купців і торговців, зокрема, за переправи через ріки («погребельний» і «мостовий»), користування ваговими й мірними засобами, з торгового місця, торгових комор, з возів тощо. Вони стягувалися магістратами й ратушами від продажу хліба, худоби, воску, жиру й іншої продукції²³². У 1666–1667 рр. внаслідок політики російських воевод у Лівобережному Гетьманаті митні тарифи помітно зросли (безмитно торгували лише ніжинські й київські купці), що викликало серед торгового люду масове невдоволення²³³. З усіх українських гетьманів тільки Б.Хмельницький намагався впорядкувати митну справу. В травні 1654 р. він запровадив новий митний тариф на ввіз і вивіз товарів, який був у 2,5 раза нижчий за чинний перед цим польський (від кожних 250 злотих збиралося мито у 2 злотих, а за польським – 2 злотих від 100 злотих). На відміну від поширеної в Речі Посполитій практики, в основу оподаткування були покладені предмети розкоші. Тим самим тарифна політика спрямовувалася на заохочення ввозу благородних металів й коштовного каміння й обмеження (через високе мито) їхнього вивезення з козацької України²³⁴.

Проголошення незалежності Української держави відразу ж висунуло на одне з чільних місць проблему заснування власної фінансової установи, налагодження до неї надходжень й карбування монети. Функціонування національної системи фінансування фактично було налагоджено на кінець 1650 р. і в своїй основі залишалося незмінним до 1676 р. Відразу ж істотним організаційним недоліком стало об'єднання державних прибутків (Війська Запорозького) з власне гетьманськими (відокремлення одних від других було передбачено тільки в «Пактах і конституціях...» Пилипа Орлика 1710 р., із введенням посади генерального підскарбія)²³⁵. Фінансами розпоряджався безпосередньо гетьман, якому підлягав «гетьманський підскарбій», що займався практичними питаннями наповнення скарбу. Нижчими посадовцями були завідувач орендами, фінансові агенти та збирачі податків («екзактори»). У полках організацією надходження фінансів відали полковники (подекуди з'являлися посади полкових підскарбіїв), а сотень – сотники. У містах і містечках збір коштів здійснювали бурмистри²³⁶. Відсутність окремішньої централізованої структури, яка б зосереджувала у своїх руках увесь процес надходження фінансів до скарбниці, створювала вкрай сприятливі умови для зловживань. Оскільки сотників і полковників ніхто не контролював, то, зрозуміло, вони часто плутали державну кишеню з власною. Механізми цього процесу розкрив, зокрема, влітку 1657 р. у Москві український посол П.Тетеря. Полковники, визнавав він, збираючи податки з кожного двору по 2–3 злотих, кажуть, що вони йдуть «на гетьмана, а гетьману хоча і щось дадуть, і то не все, а користуються тим полковники...»²³⁷. З поділом козацької України 1663 р. на два Гетьманати у кожному з них формуються свої військові скарби; мала його і Запорозька Січ.

Основними джерелами надходжень до державної скарбниці слугували земельний фонд (пригадаймо, держава була його співвласником), оподаткування

населення, прибутки з промислів, мито з торгівлі тощо. Щоправда, за гетьманування Б.Хмельницького випадки продажу землі з дозволу уряду були поодинокими. Лише з початку 70-х рр. у Лівобережжі цей процес починає набирати обертів (у Правобережжі, як уже зазначалося, ситуація розвивалася за іншим сценарієм). Тому частка коштів від операцій з купівлі – продажу земельних наділів у скарбниці була невеликою. Інша річ, що розглядаючи землю власністю Війська Запорозького, уряд вважав цілком легітимним збір податків не лише з поспільства, а й деяких категорій козацтва. Саме ці надходження й слугували основними джерелами поповнення скарбниці. На думку В.Веселаго, вони становили 60% усіх фінансових ресурсів²³⁸. Збір податків з населення запроваджується наприкінці 1648 р. До цього часу скарбниця наповнювалася здобиччю, захопленою в обозах розгромлених польських військ (вона в основному поступала від наказного гетьмана М.Кривоноса й козацьких полковників, котрі влітку і восени звільняли українські землі).

Вже у січні 1649 р. до скарбниці почали надходити перші кошти від збору податків²³⁹. За гетьмана Б.Хмельницького, згідно з проведеними науковцями дослідженнями, основним податком був постійний податок з двору («подимне»), який стягувався з посполитих й інколи з козаків грошима. Існував податок за виробництво спиртних напоїв – показанщина, який платили й козаки (щоправда, гетьман в окремих випадках міг звільняти їх від нього)²⁴⁰. Крім традиційних, набрала поширення виплата надзвичайного податку – військового (стації), як у грошовій, так і натуральній формах, який частково використовувався на утримання татар.

Про розміри надходжень до скарбниці певне уявлення дозволяють скласти свідчення згаданого уже П.Тетері. За його словами виходило, що якби збирати з кожного селянського двору по 1–2 злотих, то лише у Київському воеводстві загальна сума доходила б до 50 тис. червоних злотих*. Так, навесні 1649 р. з кожного двору «на війну» було зібрано по 4 талери²⁴¹. Восени посполиті виплатили чинш²⁴². Наприкінці наступного року за наказом гетьмана з посполитих і з козаків «по усій Україні, аж до самого кордону» збрали стацію по пів-осьмачки збіжжя²⁴³. Навесні 1651 р. у Лівобережжі населення виплачувало подимний податок по 4 талери з двору, а в Правобережжі – стацію на татар (по 8 тис. злотих та 30 коней з кожного полку)²⁴⁴. 1652 р. селяни дали податок «від плуга», а також в окремих районах разом з міщанами і козаками – стацію для утримання артилерії²⁴⁵.

У цілому згадані податки не особливо обтяжували посполитих, тому в Павла Алепського склалося враження, що вони взагалі їх не мали²⁴⁶.

Державний скарб поповнювався і за рахунок прибутків з промислів, які раніше належали польській державі, магнатам і шляхті, а тепер перейшли у власність Війська Запорозького. Найбільший відсоток надходжень становив продаж поташу, спиртних напоїв (меду, пива й горілки) тощо²⁴⁷. Поширювалася практика передачі ремесел і промислових об'єктів в оренду. Орендарями ставали міщани, старшини, ратуші й магістрати міст, монастирі; виділявся прошарок фахових орендарів (з багатих міщан і козаків, що спеціалізувались у цій сфері діяльності)²⁴⁸. Наприклад, київський воевода А.Кисіль восени 1649 р. повідомляв канцлеру, що звідусіль збирають кошти від оренд для Б.Хмельницького, а також спродують для

* 1 червоний злотий у середині XVII ст. дорівнював 5,5–6 злотих.

нього запаси поташу²⁴⁹. Влітку наступного року посланці коронного хорунжого О.Конецпольського розповідали, що гетьман «жодного староства, а ні жодних маєтків й. м. п. хорунжому повернути не хоче, а все на себе поорендував на десяту частину дешевше, ніж раніше були оренди»²⁵⁰.

Важливим джерелом поповнення скарбу були прибутки від торгівлі. Вони надходили від різних торговельних зборів, які виплачували купці на дорогах, торгах і ярмарках, а також мита на іноземні товари²⁵¹. Важливість цих надходжень підкреслював, зокрема, у своєму щоденнику Павло Алепський. За його словами, «Хміль оддає на відкуп утримувачам митниць увесь митний збір з купців на кордонах своєї держави, а також прибутки від продажу меду, пива, горілки за сто тисяч динарів (червінців)»²⁵².

Постає питання: яку суму становили річні надходження до скарбу? Великий польський гетьман М.Потоцький обчислював її восени 1650 р. у понад 5 млн злотих²⁵³. І.Крип'якевич вважав цю цифру занадто перебільшеною²⁵⁴. В.Веселаго, зробивши відповідні розрахунки, дійшов висновку, що вона не є «надто перебільшеною» і її можна вважати орієнтовною²⁵⁵. Як на наш погляд, то вірогіднішим є міркування В.Веселаго. Саме наявність наповненого бюджету дозволяла Б.Хмельницькому успішно розв'язувати основні проблеми державного життя. Не без підстав він виношував, зокрема, наміри (зима 1653 р.) створення 50-тисячного «грошового війська, на зразок кварцяного...»²⁵⁶.

Створена ним фінансова система з часом набувала нових рис. З початку 60-х рр. окреслюються відмінності в її функціонуванні у Правобережжі й Лівобережжі. З літа 1663 р. вони наростають і після Андрусівського договору 1667 р. зумовлюють відгалуження від загальновійськового регіональних скарбів. У Лівобережжі спостерігалось прагнення російського уряду спочатку обмежити джерела наповнення української скарбниці та право гетьмана розпоряджатися коштами, а пізніше – в 1666–1667 рр. – взяти повністю під контроль, звівши до мінімуму обсяг надходжень (податки з селян і міщан мали переважно направлятися до російської казни). У Правобережній Україні у першій половині 60-х рр. відбувалося відродження дореволюційної моделі фінансової системи, отже, скарб Гетьманату також втратив як самостійність, так і основні джерела поповнення. Тому П.Дорошенко у березні 1666 р. порушив перед королем і сеймом клопотання, щоб хоча на рік звільнити поспільство й козацтво від обов'язку утримувати за власний рахунок жовнірів розташованих залоги, а надходження від збору індукти (мита за товари, які ввозилися чужоземними купцями) на території Брацлавського і Київського воєводств віддати до скарбу Війська Запорозького²⁵⁷. Добившись незалежності від Речі Посполитої та взявши у внутрішній політиці курс на активізацію економіки, гетьман у результаті вжитих заходів зумів наповнити скарб коштами, не обтяжуючи поспільство непосильними податками. За визнанням одного з польських сановників, «поборів, подимних і такого роду податків і не згадуї! А якщо й випадє податок, який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільше – два на тих, котрі не ходять на війну, через нездатність або, наприклад, на ремісників чи торгових людей, і то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває...»²⁵⁸.

Ефективність функціонування фінансової системи значною мірою залежала від стану грошового обігу. За Б.Хмельницького на території козацької України найбільш ходовими залишалися польська, литовська й західноєвропейська монети: злоті, червоні злоті, талери, дукати, гроші, литовські гроші, шостаки, чехи, шаги й ін. З прийняттям царської протекції поширюється російська монета, яка починає домінувати у Лівобережжі з середини 60-х рр.: рублі, єфимки, копійки. У Правобережжі переважали польські, а з 70-х рр. також і турецькі монети (акче – леви)²⁵⁹.

Переживаючи фінансові кризи у середині XVII ст., уряди Речі Посполитої та Російської держави пішли на карбування неповноцінної монети, що завдало значної шкоди економіці в цілому й торгівлі зокрема. Так, у Польщі на початку 60-х рр. за наказом короля почали «клепати» з міді й срібла «шеляги» – тимфи, в яких питома вага срібла сягала тільки допустимого для 18 грошей рівня. Населення ж змушували користуватися ними як повноцінними злотими (30 грошей). Протягом трьох років їх випустили в обіг 6 млн, що для економіки Правобережного Гетьманату становило справжню загрозу²⁶⁰. В свою чергу 1656 р. Росія розпочала карбування мідних рублів, які за номінальною вартістю прирівнювалися до срібних. Це призвело до знецінення мідних грошей (за один рубль давали 10–12 мідних) і, як наслідок, зростання цін, особливо на продовольство. На початку 60-х рр. у Лівобережжі українці масово відмовлялися брати мідні монети й не приховували невдоволення фінансовою політикою російського уряду²⁶¹.

Дати ствердну відповідь щодо карбування у 50–70-х рр. власних українських грошей важко. В деяких джерелах зустрічаються згадки про започаткування цього процесу при Б.Хмельницькому (зокрема, про це повідомлялося й на сторінках «Gazette de France»²⁶²)²⁶³. У спеціальній літературі згадується також про опис майна ніжинського полковника В.Золотаренка 1663 р., в якому серед іншого йшлося і про «3000 золотих черкаського рахунку» (відомо, що росіяни часто називали українців черкасами)²⁶⁴. Є дані, що П.Дорошенко організував 1666 р. карбування срібної монети у Торговиці²⁶⁵. Відомо, що при ньому перебував «майстер грошової справи Серебреник», котрий згодом перебрався до Росії²⁶⁶. Однак це лише уривчаста інформація, переконатися у достовірності якої можна буде тільки за умови віднайдення хоча б однієї монети. До того ж часу питання залишатиметься відкритим.

«Кінець XVII і початок XVIII століття застають українське народне господарство на великому і цікавому піднесенні, коли зійшлися в загальній справі торгового обміну і зголоднілий за довгі роки Руїни без української сировини західноєвропейський ринок і, без сумніву, утруднене довгою відсутністю імпорту західноєвропейських фабрикатів українське господарство», – зазначав О.Оглоблин²⁶⁷. Початки цього піднесення слід шукати в тих кардинальних змінах, яких зазнала, починаючи з 1648 р., українська економіка. Втягнений політичними подіями середини – другої половини XVII ст. у вир суспільних і соціально-економічних перетворень доби європейських революцій раннього нового часу український соціум з постановням самостійної Української держави опинився перед непростим і водночас доленосним вибором – залишитися в тенетах середньовічного способу виробництва з відповідною системою господарських цінностей і формами організації відносин між суб'єктами господарювання або встати на шлях (власне, запропонований козацтвом) створення моделі, ґрунтованої на засадах ринкової економіки з вільним

приватним підприємництвом та породженими новою епохою соціальними і господарськими зв'язками.

Обравши другу альтернативу, український народ в практичній площині її реалізації фактично упередив появу пізніших концепцій в галузі дослідження економічної історії та історії економічної думки. Йдеться про тісну пов'язаність економічної сфери з політичними, духовними та соціокультурними тенденціями свого часу, доведену в теоріях Й.Кулішера, Ф.Новаліса, В.Куля, У.У.Ростоу, Д.Лукача, Р.Фьорса, Й.Шумпетера, Ж.Пуар'є та багатьох інших мислителів. Повсякденною практикою вибудови національної економічної системи, особливо на першому етапі революції, українці демонстрували перевагу господарської ініціативи особисто вільного індивідуума, який повністю усвідомлював залежність матеріального статусу своєї родини від вкладеної у будь-яку виробничу сферу власної праці.

Революція не лише привела в рух великі маси населення, сприяла звільненню колосальних земельних масивів і робочих рук. Вона викликала радикальні зміни форм власності, надавши перевагу невеликим господарствам перед латифундіями великих земельних власників, поширеними в центрально-східному регіоні Європи. Товаризація ринку праці сприяла зміцненню торговельно-економічних зв'язків між окремими господарсько-географічними районами як Української держави, так і того етнічного українського ареалу, що залишався поза її межами. Водночас зростаючий попит як на продукцію сільського господарства, так і на найрізноманітніший асортимент товарів промислового сектора сприяв розширенню і відмежовуванню від вже добре відомих галузей нових виробничих напрямів, професійній спеціалізації. По суті, в Україні створювалася оаза того типу господарювання, який, дещо раніше апробований на європейському Заході, викликав у наступному столітті в найрозвиненіших країнах континенту великий промисловий переворот і економічне зростання.

На жаль, Україна опинилася на маргіналах цього європейського процесу. Реалії склалися так, що зміцніти паросткам нового на українському ґрунті не судилося. Вже після смерті Б.Хмельницького рудименти попереднього способу господарювання та виробничих відносин, що залишилися в надрах економічної сфери, поступово почали диктувати вибір між річпосполитською, російською та національною моделями господарювання не на користь останньої. Поверталася велика приватна власність, носії якої поширювали свій вплив як на сільськогосподарський, так і на промисловий сектори, створювалися умови для другої хвилі закріпачення поспільства, українська економіка знову підпадала під вплив іноземного капіталу, для якого володіння українським ринком, українськими чорноземами та українською сировинною базою ставало стрижнем власної економічної могутності.

Посилання до розділу 13

1. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Ч.І: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т.1: Землевладение и формы сельского хозяйства. – Одесса, 1922. – С.V–VI.
2. Про специфіку господарювання на українських землях у складі Речі Посполитої та пов'язаного з цим стану економіки, а також подальше формування відмінних соціально-економічних систем див., наприклад: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших

- днів. – Львів, 2002; *Między Zachodem a Wschodem*. – Т.IV: *Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XIV-XVIII wieku / Materiały konferencji naukowej*. – Torun, 2007; Rusiński W. *Gospodarka i społeczeństwo w Polsce w okresie różnofeudalnym (XVI-XVIII w.)*. – Poznań, 2008 та ін.
3. Смолка А.О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. – К., 1996. – С.36-53.
 4. Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ). ВР. – Спр.2576. – Арк.196, 270; Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). Відділ мікрофільмів (далі – ВМФ). – №11013; Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника (далі ЛНБ). ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №225/II. – Арк.121 зв., 126 зв.; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – С.67, 654; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації // *Укр. іст. журн.* – 1979. – №1. – С.32; Мыцык Ю. Новые документы Б.Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // *Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. науч. тр. – Днепрпетровск, 1980.* – С.181.
 5. Грабовецкий В.В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1972. – С.73-74.
 6. Документи Богдана Хмельницького... – С.54, 55, 61, 63, 88, 196, 654; Мыцык Ю. Новые документы Б.Хмельницкого... – С.184.
 7. Документи Богдана Хмельницького... – С.105.
 8. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С.171-173, 185, 240, 246; Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648–1657 рр.) // *Історія українського селянства: Нариси в 2 т.* – К., 2006. – Т.1. – С.216; Смолка А.О. Назв. праця. – С.62.
 9. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №225/II. – Арк.199 зв.; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1862. – Т.III. – С.36; Архив Юго-Западной России. – К., 1914. – Ч.III, Т.IV. – С.296; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т.II. – С.134; Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С.203; Документы Богдана Хмельницького... – С.88-89, 108-109; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.245-247.
 10. Архів Інституту історії України НАН України (далі – АІІ). – Оп.3. – Спр.7. – Арк.92; Воссоединение Украины с Россией. – Т.II. – С.153; Визвольна війна 1648–1654 рр. і воз'єднання України з Росією. – К., 1954. – С.136; Голобуцький В. О. Соціально-економічна політика... – С.33-34; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С.386-387.
 11. Смолка А.О. Назв. праця. – С.73.
 12. Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика... – С.27-28; Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови Української держави... – С.208-210; Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // *Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць.* – К., 1990. – С.57-60; Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // *Нариси з історії економічної думки на Україні.* – К., 1956. – С.91.
 13. Документи Богдана Хмельницького... – С.147-180; Грушевський М. *Історія України-Руси.* – К., 1996. – Т.IX, Ч.1. – С.219; Гурбик А.О. Миське самоврядування та самоврядні засади сільських громад // *Історія української культури: У 5 т.* – К., 2003. – Т.3. – С.257-258.
 14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.1230. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.19; Белокуров С. Арсеній Суханов: Исследования. – М., 1891. – Ч.1. – С.LI-LII; Веселаго В.В. Назв. праця. – С.95-96; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика... – С.33; Смолка А.О. Назв. праця. – С.71.
 15. АІІ. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.132, 220; Спр.23. – Арк.21; Документи Богдана Хмельницького... – С.621; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.208; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією... – С.397.
 16. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №225/II. – Арк.305.
 17. Акты ЮЗР – Т.III. – С.408; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика... – С.34-35; Веселаго В.В. Назв. праця. – С.98-99; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.249-251.
 18. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть: Гетьманщина, Запорозжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-

- функціонального аналізу). – К., 2000. – С.42-43; Єрмолаєв В., Козаченко А. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.). – Харків, 2002. – С.41-44; Козаченко А. Організація державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2001. – С.13-14; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.244-245.
19. Степанков В. Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2005. – Вип.5. – С.303-305.
20. Степанков В. Аграрна політика Богдана Хмельницького... – С.61; Барг М.А. О природе феодальной собственности // Вопр. истории. – 1978. – №7. – С.94.
21. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С.60.
22. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.184-188; Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови Української держави... – С.214.
23. Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького... – С.62.
24. Документи Богдана Хмельницького... – С.291-292, 460-461, 468-469, 539-540, 659-663.
25. Гурбик А. Назв. праця. – С.258; Швыдько А. К. Борьба городов Украины за осуществление решений Переяславской рады (вторая половина XVII – середина XVIII в.). – Днепропетровск, 1983. – С.38-39, 69.
26. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.206-207; Швыдько А.К. Социальные отношения и классовая борьба в городах Левобережной Украины во второй половине XVII – середине XVIII века. – Днепропетровск, 1984. – С.34-35.
27. Документи Богдана Хмельницького... – С.275, 539, 547; Смолка А. О. Назв. праця. – С.71.
28. Документи Богдана Хмельницького... – С.317; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.206; Смолка А. О. Назв. праця. – С.71-72.
29. Документи Богдана Хмельницького... – С.564.
30. Документи Богдана Хмельницького... – С.343; Голобуцький В.О. Соціально-економічна політика... – С.34; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.248.
31. АП. – Спр.54. – Арк.30; Акты Московского государства. – СПб., 1899. – Т.II. – С.308; Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т.XI. – С.744-745.
32. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Львів, 2004. – С.51-98; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С.61-62, 417-418.
33. Акты ЮЗР. – СПб., 1863. – Т.IV. – С.35-36; СПб., 1872. – Т.VII. – С.187; СПб., 1879. – Т.IX. – С.801-802; СПб., 1892. – Т.XV. – С.40, 82; Грушевський М. Історія України-Руси... – К., 1998. – Т.X. – С.110, 128; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С.91-92.
34. Pakta hadyjackie autentyczne 6/16 Septembris 1658 postanowione (transkrypcja i opracowanie Piotr Borek, na podstawie rkpsu 402 IV Biblioteki XX Czartoryskich w Krakowie. – S.281-305) // W kręgu Nadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury. – Kraków, 2008. – S.33-40; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.X. – С.352-375; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 2009. – С.311-312.
35. Борисенко В.Й., Бульвінський А.Г., Візер С.О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. – К., 2006. – С.153-154; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К., 2001. – С.219.
36. Універсали українських гетьманів... – С.129-184; Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.133-139.
37. Акты Московского государства. – СПб., 1901. – Т.III. – С.247, 272, 310, 319; Універсали українських гетьманів... – С.133-135, 161.
38. Горобець В. «... Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все Військо любить». Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип.4. – С.238.
39. Універсали українських гетьманів... – С.197-212; Горобець В. Еліта козацької України... – С.363-366, 385-387; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003. – С.287, 291-293.

40. АГАД. – Ф.559. – Спр.467. – Арк.29; Спр.3036. – Арк.193; Універсали українських гетьманів... – С.219-249; Газін В. Гетьман Павло Тетеря. Соціально-політичний портрет. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.144-177.
41. Мицик Ю. 3 документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // Сіверянський літопис. – 1999. – №3. – С.18; Універсали українських гетьманів... – С.285-343.
42. Слабченко М. Организация хозяйства Украины... – С.21.
43. Там само.
44. Горобець В. Еліта козацької України... – С.411-413; Його ж. «Волимо царя східного...». – С.244-246; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... – С.359-362.
45. Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. – М., 1954. – С.416-418; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... – С.435-436.
46. Універсали українських гетьманів... – С.266-272; Горобець В. «Волимо царя східного...». – С.251-252; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – М., 1899. – С.303-309; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... – С.472-476.
47. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С.292-295.
48. Універсали українських гетьманів... – С.458-474.
49. Там само. – С.482, 489, 491-494, 498-520, 522-525, 527-531, 532-533, 535-560, 561-563; Бутич І. Пам'ятка до історії українського дипломатарію // Укр. археограф. щорічник. – Київ; Нью-Йорк, 2004. – Вип.8/9, Т.11/12. – С.102.
50. Універсали українських гетьманів... – С.478, 480-482, 487-491, 495-498, 521-522, 526, 531-532, 534, 560, 563-564.
51. Там само. – С.622-713.
52. Там само. – С.398, 402-406, 408-410, 411-414, 415-417, 419-433, 435-437.
53. Там само. – С.401-402.
54. АГАД. – Ф.4. – Спр.25. – Арк.60 зв.; Ф.549. – Спр.317. – Арк.40; Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – №4. – С.5-6; Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. – К., 2008. – С.89-90.
55. БМЧ. ВР. – Спр.2105. – Арк.213; ДАК. – Ф.452. – Спр.372. – Арк.12; Акты ЮЗР. – СПб., 1869. – Т.VI. – С.161; Дорошенко Д. Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.107, 668-669.
56. Стислу характеристику цієї економічної теорії див.: Дейвіс Н. Європа – історія. – К., 2006. – С.540; Ведута Е.Н. Стратегия и экономическая политика государства. – М., 2004; Войтов А.Г. История экономических учений. – 4-е изд., пер. и доп. – М., 2009; Дейвіс Н. Європа – історія. – К., 2006. – С. 540; Меркантилизм. – М.; Л., 1935; Ткаченко А.А. Экономическая история Западной Европы и Америки. – Запорожье, 1998. – С.262.
57. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Осолінських №189/II. – Арк.133.
58. Воссоединение Украины с Россией. – Т.II. – С.129.
59. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С.425-427. – Табл. V.
60. Багалеї Д.И. Займанщина в Левобережной Украине XVII–XVIII ст. // Киевская старина. – 1883. – №12.
61. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т.III. – С.193.
62. Халєбський П. Україна – земля козаків. – К., 2008. – С.64.
63. Апанович О. За плугом Господь іде (Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей Сергія Подолинського та Володимира Вернадського). – Севастополь, 1999. – С.6-8.
64. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С.88-95; Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Прага, 1926. – Т.I. – С.131-156; Сироткін В.М. Общинні поземельні відносини у звичасовому праві Лівобережної України (друга половина XVII – XVIII ст.) // Укр. іст. журн. – 1987. – №6. – С.112-114, 117.

65. Цит. за: Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.106.
66. Гуржій О.І. Українське селянство в часи соціокультурних трансформацій в другій половині XVII–XVIII ст. // Історія українського селянства. – Т.1. – С.249.
67. Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т.VII. – С.349.
68. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века: Справы поточныя 1664–1671 годов. – Чернигов, 1912. – Вып.II. – С.4-76.
69. Романовский В.А. Развитие городов Левобережной Украины... – С.397.
70. Стецюк К.І. Вільні військові села – соціальний наслідок визвольної війни 1648–1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: 36. наук. праць. – К., 1986. – С.117.
71. Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови Української держави... – С.226; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття... – С.77-78.
72. Библиотека Института Оссолинских (далі – БІО). ВР. – Спр.237/II. – Арк.211: БН. ВМФ. – №4214; БМЧ. ВР. – Спр.157. – Арк.68: БН. ВМФ. – №7632.
73. БМЧ. ВР. – Спр.402. – Арк.513-518.
74. Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // До 300-ліття Хмельниччини (1648–1948). – Мюнхен, 1948. – С.25-27; Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. – Мюнхен, 1948. – С.9-11; Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького... – С.55-56.
75. Шевченко Ф.П. Про народ і класи-стани на Україні під час визвольної війни 1648–1654 рр. // Середні віки на Україні: 36. наук. праць. – К., 1973. – Вип.2. – С.50.
76. Воссоединение Украины с Россией. – Т.III. – С.476.
77. Окіншевич Л. Значне військове товариство... – С.11-18; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.114, 124-125.
78. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.26; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. // Історик Олена Компан: Матеріали до біографії. – К., 2007. – С.80-81.
79. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.34. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. – 1995. – №3-4. – С.71.
80. Компан О.С. Міста України... – С.71-75.
81. Там само. – С.85; Птаха М. Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков. – М., 1945. – С.71.
82. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. – С.71.
83. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.203-204; Романовский В.А. Назв. праця. – С.400-407.
84. Акты ЮЗР. – Т.VII. – С.360.
85. Гурбик А.О. Назв. праця. – С.258-259; Швыдько А.К. Борьба городов Украины... – С.38-43; Ї ж. Социальные отношения... – С.35-37.
86. Компан О.С. Міста України... – С.62-63; Романовский В.А. Назв. праця. – С.396-397.
87. Гурбик А.О. Назв. праця. – С.241; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С.79-80.
88. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. – К., 2003. – С.51, 57, 60, 67, 72, 78, 85, 98, 101, 105, 110, 114, 120, 123, 126, 128, 136, 140.
89. Компан О.С. Міста України... – С.143-144.
90. Цит. за: Гурбик А.О. Назв. праця. – С.242.
91. Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С.78-79.
92. Отамановский В. Д. Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и магдебургское право // Вопр. истории. – 1958. – №3. – С.125.
93. Швыдько А. К. Борьба городов Украины... – С.69-73.
94. Гуржій О., Гошко Ю., Гурбик А. Правова культура // Історія української культури. – Т.3. – С.196-198.
95. Библиотека Ягеллонского университета (далі – БЯУ) (Краків). ВР. – Спр.5. – Арк.895; ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолинских №189/II. – Арк.1140.
96. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток ... – С.71-77; Економічна історія України і світу. – К., 2004. – С.134.

97. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... – С.87; Стрішенець О.М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII ст.). – Чернівці. 2009. – С.80.
98. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... – С.78-82.
99. Слабченко М. Организация хозяйства Украины... – Ч.І, Т.1. – С.96.
100. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С.251.
101. Халєбський П. Назв. праця. – С.64-67, 80-81, 90-91, 93-95.
102. Див., наприклад: Holsten H. Przygody wojenne 1655–1666. – Warszawa, 1980. – S.65; Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego // Dwa pamiętniki z XVII wieku. – Wrocław, Kraków, 1954. – S.51; Вердум У. Щоденник // Жовтень. – 1983. – №10. – С.90-93.
103. Слабченко М. Организация хозяйства Украины... – С.64.
104. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – 2-е изд. – С.234.
105. Цифри наведено за працями: Слабченко М. Организация хозяйства Украины... – С.32; Труды Полтавской археографической комиссии. – Вып.ХІІ. – С.48-49, 130, 137.
106. Ефименко А.Я. История украинского народа. – С.219.
107. Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). – Запоріжжя, 2005. – С.7.
108. Детальніше про це див.: Багалій Д.І. Заселення Півдня України і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920; Біднов В.О. Запорозький зимівник. – Катеринослав, 1916; Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995; Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запорозжя XVIII ст. – Харків, 1931; Лашенко Х.Г. Реєстри татарських претензій до запорожців як джерело для локалізації запорозьких зимівників // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжн. наук.-практ. конф. – Запоріжжя, 1994. – Т.1. – С.175-179; Пірко В.О. Заселення степової України в XVI–XVIII ст. – Донецьк, 1998; Полонська-Василенко Н.Д. Майно запорозької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запорозжя // Нариси з соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т.1. – С.43-206 та ін.
109. Киевская старина. – 1883. – №1. – С.68.
110. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т.І. – С.22; Слабченко М. Организация хозяйства Украины... – С.178.
111. Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990. – С.143.
112. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... – С.58.
113. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – С.131.
114. Історія Української культури: У 5 т. – Т.3. – К., 2003. – С.726.
115. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців. – К., 1971. – С.45, 46; Гольденштедт А. Описание некоторых в Малой России употребляемых плугов // Технолог. журн. – 1804. – Т.І, Ч.2; Історія української культури. – Т.3. – С.1032 та ін.
116. Українська народність... – С.144.
117. Там само.
118. Бойківщина. – К., 1983. – С.105.
119. Нариси з історії Північної Буковини. – К., 1980. – С.62.
120. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1991. – Т.1. – С.397.
121. Там само. – С.398-399.
122. Там само. – С.401.
123. Там само. – С.402.
124. Там само. – С.402-403.
125. Лазаревский А. Люди старой Малороссии. – К., 1882.
126. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – М., 1959. – С.21.
127. Компан О.С. Міста України... – С.158.
128. Романовский В.А. Назв. праця. – С.398-407.
129. Клименко П. Місто і територія на Україні за гетьманщини // Зап. іст.-філолог. відділу ВУАН. – Кн. VII-VIII. – К., 1926. – С.1-2.
130. Романовский В.А. Назв. праця. – С.407.
131. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. – С.11-12.

132. Подолинський С.А. Ремесло і фабрики на Україні. – Женева, 1880; Зибер Н. Еще о братствах // Слово. – 1881. – №1; Ефименко А. Южнорусские братства // Южная Русь. – Т.1. – СПб., 1905; Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. – Каменец-Подольский, 1904; Клименко П. Цехи на Україні. – К., 1929; Пажитнов К.А. Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. – М., 1952 та ін.
133. Компан О.С. Міста України... – С.183-184.
134. Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине... – С.130; Лазаревська К. Матеріали для історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX ст. // Зап. іст.-філолог. відділу ВУАН. – Кн. VI. – К., 1925. – С.22, 29 та ін.
135. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. – К., 1925. – С.17; Кулишер И.М. Эволюция прибыли с капитала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе: В 2 т. – СПб., 1906. – Т.1. – С.598.
136. Січинський В. Нариси з історії української промисловості. – Львів, 1938. – С.65.
137. Компан О. Міста України... – С.169.
138. Див.: Федоренко П.К. Рудни Лівобережної України в XVII–XVIII вв. – М., 1960.
139. Переписні книги 1666 р. – К., 1993; Компан О. Міста України... – С.231.
140. Там само.
141. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – С.133.
142. Там само. – С.132.
143. Самойловський І.М. Дерев'яні водопровідні труби і мостова в Києві // Нариси з історії техніки. – Вип.2. – К., 1955. – С.99-106.
144. Компан О.С. Міста України... – С.173.
145. Січинський В. Назв. праця. – С.40-41.
146. Лукьянов П.М. История химических промыслов и химической промышленности России до конца XIX в. – Т.1. – М.; Л., 1948. – С.167.
147. Архив ЮЗР. – Ч. VII, Т.1. – С.526, 546.
148. Борисенко В.Й. Перші елементи буржуазії на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1990. – С.109.
149. Там само.
150. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – С.132.
151. Лукьянов П.М. Назв. праця. – С.154-156.
152. Федоренко П.К. Назв. праця. – С.70; Компан О.С. Міста України... – С.261; Материалы по истории СССР. – Т.V. – М., 1957. – С.132-134.
153. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – С.133.
154. Материалы по истории СССР. – Т.V. – С.131-132.
155. Борисенко В.Й. Перші елементи буржуазії на Лівобережній Україні... – С.108.
156. Федоренко П.К. Назв. праця. – С.70.
157. Там само. – С.33-35.
158. Борисенко В.Й. Перші елементи буржуазії на Лівобережній Україні... – С.108.
159. Січинський В. Назв. праця. – С.93; Лазаревский А.М. Украинские исторические мелочи. – Т.1. – К., 1901. – С.61-62; Модзалевський В.Л. Гути на Чернігівщині. – К., 1926.
160. Рожанківський В.Ф. Українське художнє скло. – К., 1959; Любомиров П.Г. Из истории ремесленного производства в России в XVII–XVIII и начале XIX вв. // Исторические записки. – 1941. – №10.
161. Рожанківський В.Ф. Назв. праця. – С.128-142; Переписні книги 1666 р. – С.415, 325.
162. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.1. – С.403-409.
163. Там само. – С.422. Див. також: Чумацькі пісні. – К., 1874. – С.33 та ін.
164. Ефименко А.Я. История украинского народа. – С.290-291; Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип.6. – К., 1929. – С.160-163.
165. Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. – С.170-174.
166. Там само. – С.175.
167. Олійник О. Запорозький зимівник часів нової Січі... – С.172-173.
168. Там само. – С.199.

169. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1997. – С.25-26.
170. Халебський П. Назв. праця. – С.59, 63, 93, 116, 234, 240-241, 251-252.
171. Вердум У. Назв. праця. – С.90.
172. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.207; Романовский В. А. Назв. праця. – С.398-403.
173. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.207.
174. Халебський П. Назв. праця. – С.224.
175. Мельниченко В.М. Торговельні зв'язки між Лівобережною і Правобережною Україною у другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1998. – №1. – С.71.
176. Там само. – С.71; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... – С.135.
177. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... – С.134-135.
178. Там само. – С.136.
179. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.IX, Ч.1. – С.194-195; Radziwiłł A. Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656. – Warszawa, 1980. – Т.3. – S.289.
180. Державний архів у Кракові (далі – ДАК). – Ф.452. – Спр.372. – Арк.80.
181. Халебський П. Назв. праця. – С.224.
182. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.208.
183. Халебський П. Назв. праця. – С.178.
184. АП. – Оп.3. – Спр.19. – Арк.9.
185. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... – С.143; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.209.
186. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. – К., 2006. – С.218-219.
187. ЦДІАУК. – Ф.36. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.157.
188. Мельниченко В.М. Назв. праця. – С.72.
189. Борисенко В.Й. Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1988. – №3. – С.115.
190. Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. – 1995. – №4. – С.20.
191. ЦДІАУК. – Ф.1230. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.19.
192. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.209.
193. Борисенко В.Й. Хлібний ринок... – С.114-115; Його ж. Соціально-економічний розвиток... – С.136.
194. Борисенко В.Й. Хлібний ринок... – С.112-116; Його ж. Соціально-економічний розвиток... – С.136.
195. Борисенко В.Й. Хлібний ринок... – С.117-118; Його ж. Соціально-економічний розвиток... – С.139-141.
196. Борисенко В.Й. Хлібний ринок... – С.114; Компан О.С. Міста України... – С.304.
197. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... – С.140-142; Мельниченко В.М. Назв. праця. – С.73; Стрішенець О.М. Назв. праця. – С.206-207.
198. Компан О.С. Міста України... – С.302-303.
199. Мельниченко В.М. Назв. праця. – С.73-74.
200. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.209.
201. АГАД. – Ф.553. – Від. VI. – Спр.36. – Арк.57.
202. Документи Богдана Хмельницького... – С.572; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... – С.143; Його ж. Хлібний ринок... – С.120.
203. Документи Богдана Хмельницького... – С.159.
204. Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – С.181.
205. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №225/II. – Арк.305 зв.
206. Kubala L. Wojny duński i pokój oliwski 1657–1660. – Lwów, 1922. – S.358.
207. Дорошенко Д. Назв. праця. – С.296.
208. Мельниченко В.М. Назв. праця. – С.70.

209. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... – С.144.
210. Компан О.С. Міста України... – С.311-312.
211. АГАД. – Ф.559. – Спр.449. – Арк.54.
212. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.211.
213. Мельниченко В.М. Назв. праця. – С.73.
214. Компан О.С. Міста України... – С.271.
215. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... – С.145.
216. ДАК. – Ф.452. – Спр.372. – Арк.80.
217. Сидоренко О.Р. Українські землі у міжнародній торгівлі... – С.112.
218. Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т.Х. – С.84.
219. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.213.
220. Халебський П. Назв. праця. – С.178, 224.
221. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... – С.144-145.
222. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.210.
223. АП. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.84, 92; Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі... – С.140-141; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією. – С.384-386, 389.
224. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією. – С.390-412.
225. АП. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.3-4; Спр.36. – Арк.471; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією. – С.416-427; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... – С.150-152.
226. АП. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.132; Спр.23. – Арк.11; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.210-211; Пиріг П.В. Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1991. – №12. – С.51; Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – К., 1960. – С.64-66; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією. – С.427-435.
227. АП. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.220.
228. Там само. – Спр.11. – Арк.434.
229. Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією. – С.435.
230. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток... – С.153-155; Компан О.С. Міста України... – С.308; Романовский В.А. Назв. праця. – С.415.
231. Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. – С.64-65.
232. Дядиченко В.А. Назв. праця. – С.86-87; Мельниченко В.М. Назв. праця. – С.70-71.
233. Національна бібліотека України НАН України ім. В.Вернадського (далі – НБУ). Інститут рукопису (далі – ІР). – Ф.ІІ. – Спр.15421. – Арк.44; Спр.15422. – Арк.128-130, 146-147.
234. Компан О.С. Міста України... – С.277; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.248; Мельниченко В.М. Назв. праця. – С.70; Смолка А.О. Назв. праця. – С.74.
235. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.245; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С.55, 64.
236. Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького. – С.99; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.245.
237. Акты ЮЗР. – СПб., 1879. – Т.ХІ. – С.745.
238. Веселаго В.В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького. – С.99.
239. Акты ЮЗР. – СПб., 1862. – Т.ІІІ. – Дополнения. – С.36; Документи об освободительной войне украинского народа... – С.203.
240. Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого (1648–1657): Дис. ... канд. економ. наук. – К., 1955. – С.288-291; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.249-250.
241. Grabowski A. Ojczyzste spominki. – Kraków, 1845. – Т.ІІ. – С.42.
242. АП. – Оп.3. – Спр.55. – Арк.135; Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – С.509.
243. Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР. – Спр.1062. – Арк.351 зв.
244. АГАД. – Ф.553. – Від. VI. – Спр.36. – Арк.588; НБУ. ІР. – Ф.ІІ. – Спр.13700. – Арк.100.
245. АП. – Оп.3. – Спр.54. – Арк.30; АМГ. – СПб., 1894. – Т.ІІ. – С.308; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.249.
246. Халебський П. Назв. праця. – С.109.

247. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.246.
248. Там само. – С.246-248; Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... – С.283-284.
249. Michałowski J. Op. cit. – S.509.
250. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолинських №225/II. – Арк.305.
251. Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... – С.285-288; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.248-249.
252. Халебський П. Назв. праця. – С.109.
253. АГАД. – Ф.553. – Від. II. – Книга №18. – Арк.70.
254. Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.250.
255. Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... – С.294-295.
256. БМЧ. ВР. – Спр.142. – Арк.54.
257. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького... – С.219-221.
258. Мицик Ю. Козацька держава... – С.5.
259. Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... – С.297-299; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.251. про ходіння монет і грошовий обіг див. також: Шугаевский В.А. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII в. – Чернигов, 1918; Спасский И.Г. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654-1663 гг. // Археографический ежегодник за 1959 г. – М., 1960; Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971; Його ж. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. – К., 1981; Його ж. Гроші й грошове господарство // Історія української культури. – Т.3. – С.1086-1099.
260. Компан О.С. Міста України... – С.275-276; Економічна історія України і світу. – С.173.
261. Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні. – С.203-204, 226.
262. АГАД. – Ф.559. – Спр.3036. – Арк.148; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.251.
263. АГАД. – Ф.559. – Спр.3036. – Арк.148; Акты ЮЗР. – Т.III. – С.408; Крип'якевич І.П. Назв. праця. – С.251.
264. Веселаго В.В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого... – С.293.
265. Дорошенко Д. Назв. праця. – С.107. Бакалець О. Монетні скарби як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648-1764): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2007. – С.7, 9.
266. Компан О. С. Міста України... – С.275; Бакалець О. Назв. праця. – С.7, 9.
267. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. – С.32.

Розділ 14

КРИМСЬКИЙ ХАНАТ – ОСТАННЯ СТЕПОВА ІМПЕРІЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

З Кримським ханатом циклічна історія степової цивілізації в Україні зробила свій останній повний оберт. Це була цілком розвинена степова імперія, що поділяла чимало спільних рис зі своїми попередниками та сучасними їй державами Євразійського степу, в тому числі й в економіці. Кочове скотарство, міжнародна торгівля, залежність від ринків осілих держав, воєнний зиск з таких держав, сполучення торгівлі з дипломатією – всі ці риси були характерними і для Кримського ханату. Але з череди степових імперій, що існували в Україні, Кримський ханат вирізнявся деякими істотними рисами. Він передусім відокремився від політичного середовища Центральної Євразії. Його територія зазнавала лише міграцій кочових ногайців та калмиків, які, проте, були нездатні на завоювання, і кримським ханам вдалося узяти під свій контроль перших і тримати на відстані других. Натомість ханат уже на початку своєї історії потрапив у політичну залежність від Османської імперії, що панувала на Близькому Сході. Тим самим Кримський ханат став частиною Близького Сходу, а це зумовило встановлення ісламських інститутів у його економіці. В той же час Кримський ханат став однією з перших ісламських держав, яка зробила кроки у бік вестернізації, хоча вони не були ані своєчасними, ані достатніми. Тому Кримський ханат спочатку втрачав землі в ході української колонізації й врешті-решт був завойований Російською імперією. Включення території степів до складу осілих держав привело до заміни кочового скотарства іншими формами господарювання (уходництвом, відгінним скотарством, землеробством), а з ним покляло край тисячолітній історії степової цивілізації в Україні.

Кримський ханат утворився шляхом унезалежнення Кримського улусу Золотої Орди. Ключову роль у цьому процесі відіграли економічні чинники – торговельна експансія генуезьких колоній на території Кримського улусу та занепад золотоординської столиці Сараю та Великого Улусу.

Скорочення у другій половині XIV ст. трансєвразійської торгівлі між Китаєм і Середземномор'ям, основний маршрут якої пролягав землями Золотої Орди, та політична криза у Золотій Орді, що супроводжувалася збройним змаганням різних претендентів за золотоординський престол, підірвали роль столиці держави Сараю як економічного й політичного центру держави. Це призвело до перебудови економічних зв'язків і зміни політичної ситуації у західних улусах. На території Дунайсько-Дністровського/Буджацького улусу виникли князівства Валахії та Молдавії, які успішно торгували з Угорським і Польським королівством. Землі Дністровсько-Дніпровського/Білоберезького улусу були завойовані і увійшли до складу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Два інших західних улуси – Кримський і Волго-Донський/Азацький, завдяки генуезьким колоніям у Чорному морі та венеціанській колонії в Азаку, які після скорочення торгівлі з Китаєм збільшили обсяги вивозу місцевих товарів, посіли ключове місце у торгівлі із європейським Середземномор'ям. Поразки золотоординського хана Тохтамиша у війнах із самаркандським еміром Тимуром 1391 та 1395 рр. відкрили останньому можливість знищити столицю суперника та прилеглі до неї міста. Важко стверджувати, що Тимур при цьому прагнув цілком знищити торгівлю північним відгалуженням Великого шовкового шляху (Хорезм – Сарай – Азак – Кафа), щоб спрямувати її через власні володіння. Проте сталося саме так, адже його військо зруйнувало столицю Новий Сарай (Сарай уже втратив своє значення, і його Тимур обійшов) та інші золотоординські міста, розташовані між Волгою та Дніпром (він підходив до Києва/Менкермена)¹. Під час цієї навали було сплюндровано Азак. Місто сильно постраждало, хоча колонії генуезців і венеціанців продовжували там функціонувати².

Отже, Кафа, столиця генуезької колоніальної імперії у Чорному морі – Газарії, – стала беззаперечно головним ринком, доступним для європейської торгівлі у золотоординських володіннях. Тим більше, що з Кафи генуезька адміністрація контролювала також все морське сполучення Азака, у том числі й конвої (*муда*) венеціанців. Отже, в руках правителів Кримського улусу, на території якого знаходилася Кафа, зосереджувався безпосередній контроль над основним джерелом прибутків у зовнішній торгівлі Золотої Орди. Це розуміли як хани Золотої Орди, прагнучи тримати Кримський улус під своєю рукою, так і претенденти на золотоординський трон, для яких Крим ставав опорою у боротьбі за трон у Сараї. Щоправда, генуезька комуна Кафи, спираючись на свою економічну силу, була спроможна проводити самостійну політику. Тому влада у самому Кримському улусі залежала від контролю над Кафою.

Тож не випадково Кримський улус обрав собі притулком хан Тохтамиш, після того як Тимур зігнав його з престолу. Проте звідти Тохтамиша вигнав бек ногайського племені Мангит Едигей, союзник Тимура. Тохтамиш утік у Литву під покровительство князя Вітовта – свого номінального підданого. За послугу, щоправда, Вітовт зажадав і дістав від Тохтамиша ярлик з його формальною поступкою По-

ділля, Київщини, Путивльщини та Курщини. Цим було покладено підґрунтя політичного союзу литовських князів з правителями Кримського улусу, що триватиме до кінця XV ст. Вітовт навіть зважився надати військову допомогу Тохтамішеві у його боротьбі за золотоординський престол. Проте союзники зазнали розгрому від руки Едигея у битві на річці Ворсклі 1399 р., і надалі Вітовт уникав прямого втручання в ординські усобиці.

«У землях Дештських (себто Дешт-і Кипчаку. – *Авт.*), столиця котрих Сарай, панував великий безлад. Унаслідок відсутності старшого, який би узявся за всі справи, там вибилися нагору кілька осіб з роду ханського та інших. Кожен з них править своїм краєм, і в жодного справа не йде на лад, як належало б; але перевагу над усіма таки узяв хан Мугаммед (йдеться про Улуг-Мугаммеда. – *Авт.*)», – повідомляв мамлюцький хроніст ель-Айні у 1424–1425 рр.³ У 1426–1427 рр. у Криму владу захопив Девлет-Бірді⁴. Проте вже через рік, коли Улуг-Мугаммед втратив Сарай, він утвердився у Кримському улусі. Той самий хан нібито правив і пізніше як володар Криму і Дешту*.

В непевній політичній ситуації чингізиду Гаджжі Герейю на початку 1430-х рр. вдалося здобути владу в Кримському улусі. Родовід виводить його походження від Тоґа-Темюра (Тука-Тимур), тринадцятого сина Джучи. Отже, походження давало йому потрібну владну харизму. Його першочерговою метою було підкорення Кафи. Остання вирішила застосувати силу, переправивши з Генуї шеститисячний корпус на чолі з Карло Ломмеліно. Гаджжі Герей завдав йому нищівної поразки під стінами Солхата/Криму. Однак перші монети, карбовані від імені Гаджжі Герейя, – символ держави в ісламському праві – відомі лише від 845 р. гіджри, себто 1441–1442 рр.⁵ У 1445 р. Гаджжі Герей уклав союз з литовським князем, а згодом польським королем Казимиром IV, шукаючи спільника у протистоянні з Золотою Ордою, чи, власне, з Великим Улусом – що залишився від колишньої Золотої Орди. У серпні 1449 р. він формально проголосив себе незалежним правителем Криму. У 1452 р. він довів свою військову перевагу над Великим Улусом, розбивши правлячого хана Сейїд-Агмеда після набігу того на Поділля. У 1466 р. він відбив і спробу хана Ахмата вдертися на свою територію.

Гаджжі Герей досяг успіхів у війнах з ханами Золотої Орди завдяки підтримці з боку родової знаті кочових кланів, які розмістилися на території Кримського улусу. Клани являли собою розгалужені племінні об'єднання, утворені як із кровно споріднених племен і родів, так і тих, що виявили лояльність верхівці. Кожен з кланів мав постійну територію для кочування і виставляв окреме військо. Правлячу верхівку клану утворювала родина на чолі з *бегом*, який ще називався *карачу-бегом*, або *крим-бегом*. Бег зазвичай був старійшиною клану. Його родичі мали титул *мурз* (від ар.-перс. *емір-заде* – «син правителя»). Вплив племінної верхівки на політику хана забезпечувався традицією проведення курултаїв, на яких відбувалося обрання ханів, і постійних нарад знаті за участі хана й уряду (*гьорюнюш* – «побачення»). Чільне місце серед кримської знаті у початковий період належало головам кланів Шірін, Барин, Аргин і Кипчак. Крім того, підтримка з боку кланів коштувала ханові того, що в руках Шірінів перебувала посада улусного намісника у Кафі, що носив

* Ель-Айні повідомляє про це під 1443/44 р. Однак це схоже на помилку. Див.: Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.І. – С.534.

давній тюркський титул тудуна. Вона автоматично належала бегу Шірінів. Тудун здійснював адміністративний та судовий контроль над ханськими підданцями, які мешкали у місті, а також діставав частку податків, які ті сплачували. Словом, тудун контролював одне з головних джерел державних прибутків, що, звичайно, сприяло існуванню колегіального правління у державі, але водночас являло собою джерело конфлікту між ханом та кримськими бегами.

Уявлення про уряд та економіку Кримського ханату-улусу в початковий період його історії дає тарханний ярлик, виданий ханом Гаджжі Гереем 7 березня 1453 р. лікарю Ягьї з Анкари⁶. Державний устрій Кримського улусу, як і належало, в основному повторював устрій Золотої Орди. Тільки слід брати до уваги, що заради посилення враження хан удавав, ніби його Кримський улус був не менше Золотої Орди, складаючись з кількох улусів: «Цього Великого Улусу огланам і бекам туменів, тисяч, сотень і десятків». Далі перераховувалися Емінек, який був названий головним даругою Кримського тумену та другий даруга, що відав лише, як можна зрозуміти, зоною Кирк-Єра. Згадувалися князі (беки). З військових губернаторів згадано «головного сотника» Галіля. Далі згадувалися духовні особи, які, проте, мали за ісламським правом причетність до призначення та збирання податків, а саме «великі [мужі]», законознавці (муфтїї), професори медресе (мюдерріси), судді (кадії) та базарні пристави (мугтесіби), суфїї та шейхи. Далі перераховувалися писарі дивану та митники: головний митник улусу і державець великої тамги Агмед Ходжа Гаджіке з інспекторами-ваговиками та – аналогічно даругам – головний митник Кирк-Єра з інспекторами-ваговиками, продовольчі комірники (*анбарчі*), таврувальники (худоби? товарів?) *яфтачі*, завідувачі ясаку-данини (*ясакчі*) та калану-податків/служб (*каланчі*). Насамкінець йшли вартові війська, прикордонні та внутрішні патрулі.

Нижче у ярлику згадувалися ще спеціалізовані податківці, як-от пташники (*кушчі*) та барсники (*барсчи*), корабельники (*земічі*), мостовщики (*кьопрючі*), перевальники (*гічючі*), далі – цехові старости у містах і сільські старости.

За наведеними на початку ярлика даними виходить, що у самому улусі було утворено два крила. Молодше було на заході Кримського півострова і мало центр у Кирк-Єрі, що поблизу сучасного міста Бахчисарая. Старше крило мусило, відповідно, бути на сході півострова, і мало центр у тодішній столиці Солхаті/Криму. Як видно, поділ на крила стосувався лише Кримського півострова, який на цей час став ядром Кримського ханату. Території за Перекопом вважалися зовнішніми. Дійсно, в майбутньому командувати північним прикордонням буде перекопський бей. Загалом суверенітет Кримського улусу поширювався за цим документом на міста й округи Кирк-Єр, Солхат/Крим, Кефе, Керч, Тамань, Каба (Кабарда, чи Прикубанья), Кипчак (Дешт-і Кипчак). Важко достеменно встановити, коли і за яких обставин під владу кримських ханів потрапили землі на Північному Кавказі, крім того, що ці землі було завойовано. На останнє явно вказує право кримських ханів збирати данину рабами з підлеглих черкесів. Про цю практику, наприклад, писав османський хроніст початку XVIII ст. Мегмед Рашид:

«Разом з тим, що черкеський народ відзначається тим, що він здавна перебуває у ролі рабів кримських ханів і піддається наказам та розпорядженням трону ханів, їхні володарі на ім'я беги та сіпаги поставляються з-поміж них. Проте кожного разу нехай з бега та сіпага, чи нехай когось з їхніх підданців, якщо він

здійснить проступок, від чоловіків та жінок забирається кілька осіб людей під назвою *айиблик* («соромного») і вручається кримським ханам, і на спокутування злого вчинку таким чином відбувався штраф»⁷.

Податки та послуги, від яких звільнявся державець ярлика, були звичайними для золотоординської податкової системи. Серед них розпізнаються збори та послуги на утримання переїжджих послів і військ, ввізне та вивізне мита й базарні стягнення, і нарешті річна данина (*салиг*). Податок провіантом (*сосун/шосун*) схоже збирався розверстаним способом з худоби та землі («Нехай вони не беруть з їхньої худоби чи землі провіанту (*улюфе*), мовляв, [це податок] *сосун*»). Останнє тим більш імовірно, що серед осіб, яким адресувався ярлик, було зазначено багато мусульманських духовних осіб, а в ісламському праві податки трактувалися як різновид персональної добродійності вірних (*закят*) і передбачалися лише як індивідуальні, не гуртові.

Стосовно виробничих галузей кримської економіки документ містить згадки про скотарство, землеробство та работоргівлю, хоча остання фігурувала як різновид скотарства («Нехай вони не беруть податок, відрахування, мито та вагове від тих, хто б продав чи купив худобу та тяглових тварин, продав би чи купив рабів (*кул*) і рабинь (*караваш*)»⁸). Враховуючи побіжність згадок про конкретні галузі економіки, вказівка на работоргівлю виділяє її значення для наділеного привілеєм і поширення в державі. Вона, справді, узгоджується з даними про участь Кримського ханату у генуезькій работоргівлі в ролі головного постачальника рабів*.

Отже, від початку історії Кримського ханату його економіка поєднувала риси економічної організації степової імперії, з її традиційними податками та послугами на користь держави, та ісламської податкової практики, що передбачала використання досвіду мусульманських правознавців, суддів і податківців. Очевидно, розвиток міст, зокрема тих, що перебували під управлінням ханської адміністрації (Кирк-Єр і Крим), а також організація в них міських цехів теж не обійшлися без ісламських адміністративно-податкових практик. Адже у документі вжита відповідна термінологія, що запозичена з арабської – мови ісламського права.

Тим часом на північні береги Чорного моря простерла свої експансіоністські плани Османська імперія. У 1453 р. османці заволоділи Константинополем, а наступного року відрядили ескадру для приведення до покори генуезької Газарії. Коли османці взяли в облогу Кафу 11 липня 1454 р., то на третій день під стінами міста з'явився разом з семитисячним військом Гаджжі Герей, верховний суверен Кафи. Невідомо, які переговори відбулися між османцями, кафіотами та Гаджжі Гереєм, але після втручання останнього османці забралися геть, а кримський правитель дістав від Кафи щорічну данину в розмірі 300 соммо сріблом**⁹, що приблизно дорівнювало 1200 золотим флоринам. Безперечно, такий великий дохід підсилював позицію ханської влади супроти кримських бегів.

* Іспанський подорожник Перо Тафур, який відвідав Кафу 1438 р., засвідчив походи за ясиром на Україну ще від часів громадянської війни Жигмонта із Свидригайлом у Великому князівстві Литовському на початку 1430-х рр. Див.: Tafur Pero. Andancas e viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435–1439). – Madrid, 1874. – P.162; Галенко О. Крим у 1438 р., Україна в минулому. –К.; Львів, 1996. – Вип.VI. – С.176-190.

** *Соммо* (від перс. *сем/сім*, що вживалося також в половецьку добу) – срібна гривня, що за часи Джанібєка важила 187,2 г.

Але питання контролю над Кафою чи, власне, над посадою тудуна залишилося для хана нагальною потребою. Воно знову загострилося під час правління Менгі Герая, одного з синів Гаджжі Герая, який по смерті батька виборов собі трон у боротьбі із своїми старшими братами Нур-Девлетом та Айдером. Він спровокував конфлікт з новообраним бегом Шірінів Емінеком, бажаючи передати посаду тудуна власному обранцю. У відкритому протистоянні Емінек виявився сильнішим за хана, який втік до Кафи, де генуезці заточили його до в'язниці. Однак це позбавило державу легітимного правителя, і Емінек запросив втрутитися у справу османського султана Мегмеда II. Той же скористався цим запрошенням як претекстом, щоб 1475 р. послати військо у Крим на завоювання генуезьких володінь у Криму та Приазов'ї. Тим більше, що для цього в нього були власні причини – конфлікт з Єгиптом. Під час походу військо під командуванням Гедюка Агмеда Паши оволоділо й маленьким князівством Феодоро у південно-західній гірській частині Кримського півострова. На усій завойованій території османці утворили провінцію із столицею у м. Кафа (*Кефе*).

Османське завоювання докорінно змінило внутрішнє та зовнішнє становище Кримського ханату. Воно дійсно усунуло причину конфлікту між Гераями та Шірінами – відтоді згадки про кримського тудуна у Кефе зникли з джерел. Щоправда, пізніше на території османської провінції ще проживали якісь ханські підданці, і в податкових документах є свідчення про перебування там ханських суддів, які мали юрисдикцію над ханськими ними*. Тому можна гадати, що османці визнавали ханський суверенітет над його підданцями, які проживали в османських володіннях. Це улягало практиці ще генуезьких часів та, власне, традиційній степовій практиці. Проте не становить сумніву, що османці в жодному разі не платили б на користь хана данину та податки, як це робили генуезці. Інша річ, що пізніше ханам та їхнім заступникам (калгам і нуреддінам) османці встановили щорічне жалування (*сальяне*), що надходило з прибутків митниць кримських портів. Сальяне було формою пожалування за службу османським султанам**. Отже, Османи позбавили Кримський ханат доступу до головного джерела грошових надходжень, яке, власне, і породило цю державу. Це поставило кримських ханів, а зрештою й усю державу, в економічну залежність від Стамбула і викликало відповідні модифікації в економіці держави.

* У податковому реєстрі санджаку Кефе 1542 р. зареєстровано житла 41 підданця кримського хана Сагіб-Герая. Серед них 3 податкових комісари (*еміна*), 3 судді (*кадія*), 4 писаря (*кятіба*), решта позначена як «підданці хана» (*табі-і хан*). Див.: Архів Прем'єр-міністра Турецької Республіки у Стамбулі (*Başbakanlık Arşivleri*), фонд *Tapu ve Tahrir Defterleri*, справа № 214.

** У творі османського полімата XVII ст. Гюсейна Гезарфенна про османські закони про сальяне зазначено так: «І кожен з них з боку Великої Держави має своє сальяне («річне [утримання]»). Його високість хану призначено сальяне [на суму] п'ятнадцять юків акче (1,5 млн акче), [які надходять з прибутків] Кефської митниці. Калгай-султану призначено сальяне [на суму] десять юків акче, а нуреддін-султану – [на суму] п'ять юків акче, [які надходять] частково з митниці Гюзлевського порту, а частково – з митниці Балаклавського порту. А вони з суми згаданих сальяне дають [гроші] деяким своїм наблизеним агам. А ще вони дають [гроші] на благо деяких «бідних» (себо духовних осіб) з Кефе, Ак-Месджита та Багчесарая, які творять молитви в їхнє ім'я». Див.: *Hezarfenn Hüseyin Efendi. Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*. – Ankara, 1998.

Іншим наслідком османської інтервенції у Криму було те, що хани потрапили у політичну залежність від Османів. Статус Кримського улусу/ханату формально не змінився. Він залишився під правлінням синів Гаджжі Герея. Спочатку на трон зійшов Нур-Девлет, старший брат Менглі Герея, який уже правив. Менглі Герей, якого османці знайшли ув'язненим у Кафі, був відправлений до двору султана. Однак 1476 р., внаслідок безвладдя, в Криму утвердився Джанібек, ставленик золотоординського хана Ахмата. Внутрішня анархія та загроза відновлення суверенітету Золотої Орди над півостровом змусили клани відновити на ханстві Менглі Герея. Мегмед II на їх прохання відпустив Менглі Герея у Крим 1478 р. Визволення Менглі Герея з ґенуезької в'язниці змусило його свого часу визнати особисте підданство османському султану Мегмеду II, засвідчене листом на початку липня 1475 р.* Оце визнання та поставлення Менглі Герея на трон створили прецедент для підпорядкування цілої династії Герейів дому Османів. Цьому додатково сприяло тривале царювання Менглі Герея та вигнання з Криму його братів, що зафіксувало право престолонаслідування в лінії Менглі Герея – хана, який визнав зверхність османських султанів. Практика призначення кримських ханів на престол закріпилася наприкінці XVI ст. Починаючи з правління хана Іслам-Герей II (1581–1584) кримські хани відмовилися від одного з символів власного суверенітету – першочергової заздравити на свою честь під час п'ятничної соборної молитви (права *хутби*). Османські султани також вільно усували ханів з престолу. Усунуті від влади хани перебували на засланні у султанських помістях, часто на о. Родос. Деякі представники династії сходили на трон двічі й навіть тричі (ель-Гаджж Селім-Герей правив чотири терміни між 1671 і 1704 р.). Османські султани мали право страчувати усунутих з престолу ханів. Як виняток, два хани – Мегмед-Герей у 1584 р. та Інайєт-Герей у 1637 р. були страчені, перебуваючи при владі. Кілька родичів правлячого хана мешкали в помістях у султана як заручники.

Отже, хоча формального договору між династіями Османів і кримських Чингізидів ніколи не існувало, кримські хани мусили узгоджувати власну зовнішню політику з політичними інтересами османських султанів. Оскільки війна традиційно була одним з головних джерел державних прибутків у степових імперіях, політична залежність від османських султанів мала прямі наслідки для економіки ханату.

Включення до складу Османської імперії залучило Кримський ханат до сфери впливу ісламських традицій Близького Сходу. Це позначилося і на складі центрального уряду в ханаті. Поряд з посадами заступників та співправителів хана – калги і нуреддіна, які були зобов'язані своєю появою степовим політичним традиціям, зросло значення везіра (*дуван*, у XVIII ст. *каймакан* – араб. заступник, намісник). До складу уряду (його функції виконував ханський *гьорюнюш/диван*) увійшли також особи, що мали духовну та судову владу – муфтії і казиаскер (головний суддя), причому вони призначалися шейхюльісламом і казиаскером Румелії, які були членами імперського уряду у Стамбулі («Високого Порогу»), або «Високої Порти»). В уряді – за османським зразком – також був дефтердар, себто завід-

* Хан, щоправда, тоді перебуваючи без трону, у листі невідомій впливовій особі в султанському уряді назвав себе ставлеником султана – *тікме*. Див.: Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. – Paris, 1978. – P.55-57; Історія державної служби в Україні. – Т. 3: Документи і матеріали. – Док. № 74.

увач кадастрово-податковим відомством. У його підпорядкуванні перебував штат податківців (*мугассилів*) і різного роду комісарів (*емінів*), які збирали податки на користь скарбниці. Природно, що османські моделі були запозичені і в організації економічного життя ханату – у виробництві й оподаткуванні.

У Кримському ханаті й на місцевому рівні зберігся традиційний для монгольських устроїв принцип поділу влади військовою та економічною адміністрацією. Адміністративно-територіальний поділ упродовж майже всього існування держави був представлений бейліками, на території яких бейам належала вся повнота адміністративної влади. Вони мали власні уряди, в яких каймаками були відповідальні за збирання податків. Мірою утворення осілих поселень, сформувалися судові округи – кадилики. На 1666 р. їх налічувалося 24. У 1740 р. існувало 48 кадиликів. Вони стали зародкам цивільного адміністративно-територіального та судового поділу, запровадженого у Кримському ханаті після відокремлення від Османської імперії. Він складався з 6 повітів (*каймакамлик*) і 42 кадиликів.

У зовнішній політиці кримські хани ще тривалий час проводили самостійну політику як спадкоємці Золотої Орди. Її економічний сенс полягав у стягненні данини з колишніх золотоординських територій. Але спочатку кримським ханам потрібно було позбавити влади правителів Великого Улусу. Після повернення до влади Менглі Ґерей встановив союз з московським князем Іваном III, який прагнув того самого. Укладення союзницьких стосунків з Москвою уможливилася для хана-чингізида тим, що, по-перше, на той час Ґереї все ж визнавали себе правителями лише Кримського улусу (цитований ярлик Гаджжі Ґерея представляв його як «Цей Великий Улус»), а по-друге, тим, що Москва не входила територіально і не підлягала юрисдикції Кримського улусу. Внаслідок спільних дій союзники відбили наступ Ахмата на Московію 1480 р. Поразка спричинила заколот проти Ахмата і його вбивство у 1481 р. Надалі Менглі Ґерей організував набіги на Україну, що перебувала у складі Польсько-Литовської держави, збагачуючись грабунком і полонем і допомагаючи Івану III та Василю III воювати з Литвою. Водночас Менглі Ґерей сам на сам воював з нащадками Ахмата і завдав остаточної поразки Золотій Орді 1502 р., після чого її правителі вимандрували до Литви.

Кримські хани надалі кілька разів збройно перемагали і астраханських ханів, що облаштувались у колишній метрополії Золотої Орди. Принци Ґереїв Сагіб-Ґерей (1521–1524) і Сафа-Ґерей (1524–1534; 1546–1549) посідали трон у Казані. Отже, у першій половині XVI ст. колишня Золота Орда майже відновилася під правлінням династії Ґереїв. Але віддаленість її колишніх складових і знелюднення, особливо у Нижньому Поволжі, перешкождали зміцненню там влади Ґереїв. Для самих Ґереїв центром володінь став лише Кримський півострів.

Московське князівство, що після занепаду Золотої Орди багатіло на міжнародній торгівлі, передусім хутром, перетворювалося на економічний і політичний центр Східної Європи і ставало головним конкурентом Криму в боротьбі за золотоординську спадщину. Починаючи з Мегмед-Ґерея (1515–1523) кримські хани проводили виразно антимосковську політику. Але внутрішня нестабільність Криму, посилена 1551 р. вбивством Сагіб-Ґерея внаслідок втручання Османів (які підозріло ставилися до його посилення), дозволили Івану IV завоювати Казань 1552 р., а 1556 р. з допомогою ногайців – також Астрахань. На початку 1560-х рр.

московський цар Іван IV утвердився на північному Кавказі, впритул наблизившись до володінь Кримського ханату й Османської імперії. Відсутність злагоди між кримськими ханами й османськими султанами зірвали їхні спроби відвоювати колишні золотоординські землі й покласти край посиленню Московії. Османська експедиція 1569 р. з метою завоювання Астрахані і спорудження каналу між Волгою і Доном скінчилася безрезультатно. Спустошливі набіги кримців на Московію, навіть спалення Москви Девлет-Гереем 1571 р., не дали політичних наслідків. У XVI ст. Московське князівство зуміло організувати ефективну оборону південних кордонів, зокрема, завдяки спорудженню «засечних смуг» і прийняттю на військову службу ординців. До всього, занепад торгівлі у степах Східної Європи прив'язав кочовиків Східної Європи до ринків Московії. Останній похід усіх сил Кримського ханату на Москву узимку 1591 р. скінчився поразкою кримців. Договір 1593 р. між ханом Гази-Гереем і Федором Іоанновичем про замирення означав перемогу Москви у змаганні за золотоординську спадщину.

Османський тиск на Кримський ханат залежав від узгодження політики кримських ханів з військовими та політичними цілями Османської імперії у Східній Європі. Віддаленість Східної Європи від центральних земель імперії і його важливість для постачання невільників блокувала плани територіальної експансії. Підтримка мирних стосунків з Річчю Посполитою диктувалася також завданням запобігати її союзу з австрійськими Габсбургами, що мало значення для османського контролю над Угорщиною. Нарешті, стабільність була важливою умовою для організації довозу товарів з Московії (як через Азак, так і через територію Речі Посполитої), насамперед хутра.

Військове домінування і автономний статус Кримського ханату в цьому регіоні відповідали інтересам Порти, тому що ханат оберігав османські кордони, постачав невільників і при цьому не потребував державних коштів. Хани за це мали право стягати данину з Речі Посполитої (15 тис. флоринів щорічно) та Московії (близько 10 тис. руб. на рік у першій половині XVII ст.). Додатковий зиск з цих та інших країн (Австрія, Данія, Швеція, Рим) приносив обмін посольствами, під час якого кримські посольства вимагали подарунків та утримання від приймаючих сторін, що було прихованою формою данини. Так, загалом за першу половину XVII ст. Кримський ханат стягнув з Московської держави близько 1 млн руб.¹⁰ Значні прибутки приносила работоргівля та викуп полонених.

Кримський ханат сам організовував воєнні кампанії у Північному Причорномор'ї, передусім набіги за ясирем, що зазвичай не переслідували політичної цілі. Водночас хани брали участь і в османських походах у цьому регіоні. Вперше кримські війська було запрошено взяти участь у воєнній кампанії Османів уже 1476 р., для походу на Молдавське князівство. Внаслідок внутрішніх чвар та золотоординського втручання той похід не відбувся. Вперше кримське військо на чолі з ханом Менглі Гереем приєдналося до османців для завоювання фортець Кілії та Ак-Кермана 1484 р. на запрошення Баезіда II. У 1538 р. кримські воїни були у наступному поході османців на Молдавію. Кримці взяли участь в організації оборони проти українського козацтва, а з початку 1560-х рр. також Московії. Однак Девлет-Герей саботував османський похід на відвоювання Астрахані 1569 р.

На загал же Північне Причорномор'я дуже рідко ставало ареною спільних османсько-кримських походів. Османи не раз ігнорували інтереси Кримського ха-

нату. Часом вони намагалися стримати татарські напади на Річ Посполиту прямими наказами, 1538 р. заради посилення контролю у Північному Причорномор'ї вони окупували Бендери та Очаків, відібравши останній в хана Сагіб-Герейя. З метою усунення причин для прикордонних конфліктів Порти ініціювала упорядкування османсько-річпосполитського кордону 1542 р., хоча й не досягла результату. Тому висунута російською історіографією теза про повне узгодження кримської політики з політичним курсом Порти видається перебільшенням, покликаним історично виправдати російську експансію в Північному Причорномор'ї.

Хани самостійно укладали союзи і приймали рішення про військові походи у Східній Європі. Тут підтримання військово-політичної гегемонії було головним завданням кримської політики. Вона зазвичай досягалася військовими набігами на сусідів і укладанням тимчасових союзів Кримського ханату з одними державами проти інших, що було засобом підтримання вигідного балансу сил в регіоні. Іслам-Герей III з цією метою пішов на союз із Богданом Хмельницьким 1648 р., що мало вирішальне значення для успіху Хмельниччини на початковому її етапі. Хан тримався цього союзу до грудня 1653 р., коли він вирішив укласти союз із Річчю Посполитою з огляду на намір Хмельницького взяти підданство Московії.

Кримський ханат 1709–1734 рр. знову дав притулок запорозьким козакам, які шукали у володіннях хана притулку від репресій Петра I на помсту за союз із шведами Карла XII.

Воєнна здобич передусім у вигляді полонених, яким легко знаходили збут або вимінювали на гроші, була основною метою походів кримських військ. Тому набіги часто-густо відбувалися всупереч політичним цілям Кримського ханату та його міжнародним зобов'язанням. Особливо страждали від них українські землі Речі Посполитої, незалежно від того, чи між Османською державою та Річчю Посполитою був стан війни або миру. Кримці брали ясир на територіях османських союзників. Османська політика зазвичай потурала кримцям у цьому, виправдовуючи це їхньою окремешністю від імперії.

Воєнна і політична активність Кримського ханату в Східній Європі, що збагачувала правлячу верхівку держави, стимулювала її сепаратистські настрої відносно Османської держави. Деякі кримські хани, що прагнули проводити незалежну політику, навіть йшли на союз із супротивниками османців. Через слабкість центрального османського уряду таких ханів було чимало протягом перших двох третин XVII ст. Так, 1624–1628 рр. уряд хана Мегмед-Герейя III тримався з допомогою українських козаків під проводом Михайла Дорошенка. Спільними зусиллями союзники дали відсіч яничарському десанту біля Кефе 1624 р. Союз хана Інайет-Герейя з козаками дозволив йому розбити ногайські війська Кан-Теміра 1637 р. Навзаєм татари потурали морським нападам козаків на Чорноморському узбережжі Анатолії та Румелії. Цей період був кризовим для османсько-кримських стосунків.

Кримські війська добре виявили себе у далеких походах ще у війнах із севевідським Іраном від 1570-х рр. Потім – під час «довгої» війни з Габсбургами 1593–1606 рр. в Угорщині. Здебільшого кримці воювали за звичною тактикою – раптовими і короткотривалими набігами на ворожу територію, руйнуючи комунікації ворога і забираючи з собою полонених як головний трофей. Кримці мали велику ефективність при стратегічних оточеннях і в організації блокад під час облоги міст.

До генеральних баталій татари залучалися рідко, оскільки османське командування саме уникало цього через недисциплінованість татарських союзників.

Незадоволення діями кримських військ не раз ставало причиною серйозних конфліктів між Багчесараєм і Стамбулом. У 1583 р. хан Мегмед-Герей II самовільно залишив театр воєнних дій у Закавказзі й проігнорував наказ повернутися, переданий через бейлербея Кафи, і сам оточив місто. Османці організували заколот, у результаті якого хан зазнав поразки, втік і зрештою був страчений. Інайет-Герей 1637 р. відмовився йти походом у Закавказзя. Порта знову організувала збройний заколот, цього разу підбурила ногайців під проводом Кан-Теміра. Хан з допомогою козаків Тараса Федоровича завдав поразки ногайцям, але з'явився на аудієнцію до султана, де його було задушено. Отже, обидва випадки страти правлячих кримських ханів мали безпосередньою причиною конфлікт щодо участі кримців у воєнних діях на боці Османів.

Османський уряд стикався зі значними труднощами, коли бажав поставити лояльнішого хана. Якщо йому не щастило натиснути на неугодного хана шляхом заколоту правлячих кланів, то уряд вдавався до підбурювання племен ногайців та черкесів.

З останньої третини XVII ст. Османська держава спромоглася поставити Кримський ханат під значно жорсткіший контроль. До цього спонукали такі обставини. По-перше, виснажливі війни в Європі викликали зростання потреби в дешевому кримському війську. Воно було потрібне майже постійно для компенсації невдач в османській обороні в Угорщині. По-друге, приєднання українського козацтва до Московської держави порушило військово-політичну рівновагу у Північному Причорномор'ї на користь останньої і спричинило активну експансію Московії у південному напрямі. Територія Кримського ханату втрачала буферну зону степу і перетворювалася на театр воєнних дій, тоді як татарська кіннота втрачала свою ефективність проти козацько-московського війська, озброєного вогнепальною зброєю. Це викликало потребу в упорядкуванні й укріпленні кордону, організації оборони, а отже, вимагало посилення дисципліни і лояльності ханів. Прихід до влади і тривале правління великих везирів з родини Кьопрюлю мало своїм результатом упорядкування фінансів та централізацію уряду, що відбилося і на стосунках з Кримським ханатом.

Хани цього останнього періоду існування держави частіше міняються на престолі й царюють коротші терміни. Військовий досвід і талант разом з лояльністю стають головними критеріями у відборі кандидатів на ханство, тоді як воєнна невдача або неправність були достатніми підставами для усунення навіть заслуженого хана, наче пересічного османського генерала. Так хани втратили зовнішньополітичну ініціативу і мусили вступати у союзи, укладені Портою. Стратегічно важливий для Кримського ханату союз з Річчю Посполитою, спрямований проти Москви, було відкинуто внаслідок прийняття Петром Дорошенком османського протекторату і участі Речі Посполитої у «Священній лізі». Водночас кримці майже щорічно здійснювали походи в Угорщину, Трансільванію. Тим часом московське військо і запорозькі козаки під час Кримських походів 1687 та 1689 рр. досягають Перекопа. 1695 р. Кримський ханат втрачає свої фортеці у нижній течії Дніпра. Щоб компенсувати втрату Азова (1696), османці будують фортецю Єнікале і укріплюють

Очаків. Газі-Герей III (1704–1707) планував приєднатися до союзу українського гетьмана І.Мазепи зі шведським королем Карлом XII, але перемога Петра I під Полтавою 1709 р. зірвала ці плани. Прийняття у підданство запорозьких козаків, які заснували Січ в Олешках, і визнання Кримського ханату гарантом вольностей Війська Запорозького за конституцією П.Орлика були ознаками скоріше прикордонного партнерства, ніж політичної ваги Кримського ханату.

Останнім стратегічним успіхом ханату в боротьбі з Російською імперією стала поразка імперії у Прутській кампанії 1711 р. Кримське військо на чолі з Девлет-Гереем II відіграло ключову роль в оточенні і блокуванні військ Петра I. Однак уже під час війни 1736–1739 рр. війська Російської імперії двічі вдиралися у Крим, у 1736 р. через Перекоп, а в 1739 р. – по Арабатській косі. У 1736 р. було захоплено столицю Багчесарай і спалено ханський палац. Белградський мир не приніс територіальних втрат, але визнання Османською імперією прав Російської імперії на Україну призвело до зростання економічної та військової присутності Росії у Північному Причорномор'ї. Зокрема, Російська імперія вперше дістала право торгівлі на Чорному морі (хоч і на кораблях османських підданців) і змогла будувати фортеці на території Гетьманщини.

Наступні чверть століття османський уряд намагався стабілізувати стосунки з Російською імперією різними миротворчими заходами. Було облаштовано сухопутний кордон, організовано комісію для врегулювання взаємних прикордонних претензій між Кримським ханатом та Військом Запорозьким, відкрито спочатку українську консульську місію (проіснувала до 1758 р.), а згодом і російську (проіснувала від початку 1750-х рр. до 1764 р.). З 1746 до 1769 р. в Багчесарай існував і французький консулат, що також представляв інтереси Швеції. Консульський рівень іноземних посольств вказував на провінційний статус Кримського ханату. У XVIII ст. хани дозволяли будівництво османських фортець на своїй території (Єнікале, Арабат), розміщення османських гарнізонів у власних фортецях, проте не могли самостійно проводити будівництво у власних фортецях на Дніпрі. Пропозиція прусського короля Фрідріха II Крим-Гереею 1761 р. укласти наступальний союз проти Росії скінчилася нічим.

Однак російський уряд не виявляв зацікавлення у нормалізації стосунків і, втілюючи плани Петра I, прагнув захопити узбережжя Чорного моря. 1758 р. російський уряд підбурих ногайців до повстання проти хана. В ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. османські війська переважно зосереджувалися у Подунав'ї, тоді як Кримський ханат оборонявся власними силами, яких вистачало хіба на проведення раптових рейдів в Україну. Проросійські симпатії ногайських кланів ще більше послаблювали оборону держави. У липні 1771 р. російські війська під командою В.Долгорукого легко зайняли півострів, включно з османською провінцією Кефе.

За умовами Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. Кримський ханат став незалежною державою, причому до нього долучалася колишня територія провінції Кефе. Росія зберігала за собою фортеці Керч та Єнікале, а її війська залишилися на півострові.

Правління хана Шагін-Герейя (1777–1783) було позначене рішучими заходами модернізації держави. Столицю Кримського ханату разом з резиденцією хана було

перенесено у м. Кефе. Було організовано уряд у складі 12 міністрів, заведено постійне наймане шеститисячне військо *бешлю* європейського зразка, налагоджене карбування якісної срібної монети. Частину вакфів (добročинних фундацій) було відібрано в розпорядження держави, а улема* відправлено на державну пенсію. Численні реформи, однак, здійснювалися за рахунок надзвичайної мобілізації коштів, що традиційно проводилася шляхом відкупів різних прибуткових промислів, що залишало значну частину державних прибутків у кишенях відкупників і супроводжувався зловживаннями стосовно податного населення. Крім того, залучалися фінансові дотації Росії, що зтягувало державу у борг перед останньою. До всього, 1778 р. за наказом Катерини II православне населення Криму (греки та вірмени) було депортоване у Приазов'я, чим міську економіку ханату було дезорганізовано. Фінансові труднощі та економічна дезорганізація, посилені значними втратами населення внаслідок останньої війни, дестабілізували внутрішню ситуацію. 1781 р. повстання ногайців, заколот двох братів, повстання власного війська примусили Шагін-Герей навесні 1782 р. тікати під російську протекцію. Його владу було відновлено тими ж таки російськими військами, але 8 лютого 1783 р. Катерина II видала маніфест про анексію Криму. Шагін-Герей після перебування на засланні в Калугі було дозволено повернутись у Туреччину, що він і зробив на початку 1787 р. У шеввалі (липень-серпень) 1787 р. його було страчено на о. Родос.

На жаль, надійні джерела про економіку Кримського ханату до 1774 р. ще мало досліджені. Дані, зібрані після цієї дати російською адміністрацією, з одного боку, містять показники економіки османської провінції Кефе, територія якої увійшла до складу незалежного Кримського ханату, а з другого – не показують прибутків від торгівлі, що на той час була припинена¹¹. Тому поки що неможливо оцінити ступінь розвитку кримської економіки під османською зверхністю, а про те, щоб встановити, наскільки самодостатньою була економіка ханату без торгівлі і як остання взагалі впливала на неї, годі й казати. Не викликає сумніву хіба що те, що на початковому етапі існування держави її економічну основу становило кочове скотарство, а також продаж в Османську імперію та іншим сусідам худоби, зокрема коней, і продуктів тваринництва: шкір і масла. Масло користувалося значним попитом по всій Османській імперії і навіть постачалося султанським кухнем, а його доставкою відав спеціальний штат чиновників у Кефе**.

Політика примусового заселення Криму кочовиками, що призводила до дефіциту земель для пасовиськ, і вигідні умови для торгівлі хлібом в Османській імперії, стимулювали осідання кочовиків з переходом до землеробства. Доступність дешевої рабської сили служила додатковим стимулом для розширення вирощування зерна, передусім пшениці. У XVIII ст. пшениця на продаж вирощувалася уже на

* Улеми (множина від араб. *алім* – «знавець», «учений») – збірна назва знавців богослов'я, історико-релігійного трактування та етично-правових норм ісламу.

** У 1542 р. в кадастровий перепис Кефе було внесено спеціального писаря Муслігеддіна, що відав поставками масла (*кятіб-і ревгян*), він мешкав у кварталі мечеті Мерджана Аги, розташованому на пагорбі у Франкській фортеці; у передмісті «Земляне місто» (*Кале-і хак*) у кварталі мечеті Кятіба Сінана Факига зареєстровано «масляного» комісара (*ревгяні*) Омера. Див.: Архів Прем'єр-міністра Турецької Республіки у Стамбулі (*Başbakanlık Arşivleri*), фонд *Tapu ve Tahrir Defterleri*, справа № 214.

материкових територіях Кримського ханату, і хани мали наміри будувати порти при своїх фортецях на Дніпрі, придатні для завантаження хлібоперевізних кораблів¹².

З Кримського півострова до Туреччини у великій кількості вивозили льон і мед.

Ремісничче виробництво було обмежене потребами натурального господарства. Найбільшим центром ремесел була столиця Багчесарай, що обслуговував потреби двору та правлячого класу. З ремісничих товарів, що вироблялися масово і потрапляли на експорт, славилися дрібні залізні вироби, насамперед ножі, виготовлені з місцевого та привозного заліза. У Східній Європі й у Османській імперії набули широкої слави татарські луки.

Значним був видобуток солі у соляних озерах. Сіль експортувалася в значній кількості до Османської імперії, в Україну, а також використовувалася для засолювання риби й кав'яру в османських володіннях. Зиск від продажу солі був одним із головних джерел прибутків кримських ханів.

Війна та работоргівля – найприбутковіші види активності населення тогочасного Криму. Упродовж XVI–XVII ст. Кримський ханат був найбільшим постачальником рабів для Османської імперії¹³. Однак в умовах нестабільного кочового скотарства надходження від війни та работоргівлі лише певною мірою компенсували брак вільних коштів місцевих землеробів і скотарів. До того ж данина, визискувана з сусідніх територій, споживалася винятково ханом і його оточенням. Отже, кошти від війни та работоргівлі дозволяли лише підтримувати прожитковий мінімум існування основної маси населення. Останнім кримським набігом за ясирем став рейд Крим-Геряє взимку 1768–1769 рр., що прирікало на невдачу реформи Шагін-Геряє без відповідних реформ економіки.

Міжнародна торгівля початково мала велике значення для держави. За Івана III московський напрям переживав значний сплеск. Хани всіляко опікувалися станом доріг, мостів та переправ. Однак нестабільність їхньої влади на материковій частині держави негативно впливала на торгівлю з Річчю Посполитою та Московією. Обмін посольствами був одним з основних способів організації торговельних караванів з північними краями. Тому Османська імперія була основним споживачем кримських товарів і разом постачальником Кримського ханату тканинами, ремісничими виробами та іншими товарами. Зовнішню торгівлю держави провадили переважно купці з греків, вірмен та євреїв.

У 1785 р. Порта планувала призначити хана татарським племенам у Буджаку. У 1787 р., з початком чергової війни Османської імперії з Росією, титул хана було пожалувано Портою Шагбаз-Геряєю, пізніше Бахт-Геряєю, які билися на чолі загонів буджацьких татар. Остаточо Порта визнала російську анексію Кримського ханату за Ясським договором 1792 р. після поразки у війні.

Посилання до розділу 14

1. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды. – С.221-223.
2. Berindei M., Veinstein G. La Tana-Azaq de la présence italienne á l'empire ottomane (fin XIIIe – milieu XVI siècle) // *Turcica*. – Vol.8, №2. – 1976. – P.110-201.
3. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.І. – С.533.
4. Там само. – С.534.

5. Петовский О.Ф. К нумизматике Гиреев // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Вып.18. – Симферополь, 1893. – С.76.
6. Див. текст: Özyetgin A. M. Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin ve Üslûp İncelemesi. – Ankara, 1996. – S.112-115; переклад див.: Історія державної служби в Україні. – Т.3: Документи і матеріали. – Док. №72.
7. Mehmed Raşid Efendi. Tarih-i Raşid. Cilt 3. – Istanbul, 1282 h. (1865). – S.353.
8. Про тюркську термінологію невільництва див.: Golden P. The Terminology of slavery and Servitude in Medieval Turkic // Studies in Central Asian History in honor of Yuri Bregel. – Bloomington, 2001. – P.27-56.
9. Małowist Marian. Kaffa – kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475. – Warszawa, 1947. – S.157-159; The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age. – P.104, fn.13; Григорьев А.П., Григорьев В.П. Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции. – СПб., 2002. – С.176.
10. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.; Л., 1948. – С.434-442.
11. Узагальнюючі дані зібрано у так званому камеральному описі Криму. – Див.: Лашков Ф. О камеральном описании Крыма 1784 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Т.2-8. – Симферополь, 1887–1889.
12. Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. – Paris, 1978.
13. İnalçık H. The Servile Labor in the Ottoman Empire // The Mutual Effects of the Islamic and judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern. – New York, 1979. – P.25-52.

Розділ 15

ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ В ОСМАНСЬКОМУ НАДЧОРНОМОР'І: МІЖ ЦАРСТВОМ ІСЛАМУ ТА КРАЄМ ВІЙНИ

Понад три століття, від кінця XV до початку XIX ст., південь України входив до складу Османської імперії. Наприкінці XVII ст., що було часом найбільшого розширення османської присутності, володіння династії Османів разом з землями Кримського ханату простягалися приблизно на половину сучасної території України. Володіння Османської імперії поширювалися на Анатолійський та Балканський півострів, а також на землі Близького Сходу та Північної Африки. Османська імперія являла собою окремий світ-економіку, що розвинувся зі світу-економіки ісламського Близького Сходу. У золотоординський час південь України пережив ісламізацію. Як складова Османської імперії, він став частиною ісламської цивілізації Близького Сходу. Центр політичного й економічного тяжіння для цих земель відповідно перемістився з Центральної Євразії до Близького Сходу, що й визначило специфіку їх економічного розвитку під османським пануванням.

Однак і за Османів цей район перебував на периферії, що також виявилось одним із визначальних чинників його економічного розвитку. Річ у тім, що традиційна ісламська політична доктрина за османських часів уявляла світ поза межами світу, де панував іслам (*дарюльіслам*), як країну війни (*дарюльгарб*). Тому периферійні землі ісламу зазвичай були мілітаризованими зонами, економіка яких, з одного боку, обслуговувала війну, а з другого – залежала від прибутків, яку приносила воєнна здобич. Головним різновидом трофеїв у Східній Європі були раби, і тому людоловство та работоргівля, з огляду на їхню прибутковість (що компенсувала ризики війни), стала провідною галуззю економіки і османських провінцій Надчорномор'я, і Кримського ханату. Не-

зацікавленість Османів в експансії на північ призвела до того, що північночорноморські провінції протягом усього часу свого існування залишилися прикордонними, а отже, їхній економічний розквіт безпосередньо залежав від військового домінування Османів у Східній Європі. Природно, що ці провінції перетворилися на зону конфлікту, і їхню долю меншою мірою визначало економічне життя, а більшою – воєнне протистояння із сусідніми державами.

До завоювання Константинополя 1453 р. політичні й економічні інтереси Османської династії зосереджувалися винятково на Анатолії та Балканах і не поширювалися на Північне Причорномор'я. Тривалий час не було в Османів і власного флоту. Але здобуття візантійської столиці дало їм не лише такий потрібний сполучник між їхніми володіннями на двох континентах. Місто було ключем до цілого басейну Чорного моря, який своєю чергою був одним із головних постачальників сировини та товарів ще з візантійських часів. Османські султани, сповідуючи свою місію світового панування, завжди дбали про розбудову Константинополя та розвиток його економіки як світової столиці. Тому вони не могли оминати увагою північні береги Чорного моря, здатні постачати як сировину та продовольство (зерно, сіль, рибу, продукти тваринництва та інше), так і коштовні товари (хутра, мисливських птахів, моржеві ікла, рабів). Усі ці товари провозили через місто генуезці та венеціанці, з якими османці віддавна мали партнерські стосунки¹. Отже, вже у 1454 р. османська ескадра спробувала взяти під контроль узбережжя від Ак-Кермана до Сухумі, включно з Кафою. Тоді османці задовольнилися захопленням данини. Проте вони вже перехоплювали генуезькі кораблі на Босфорі, а з 1461 р. завоювали Трапезундську імперію, останню державу, крім італійських республік Генуї та Венеції, що мала бодай якийсь флот на Чорному морі.

Османська імперія на той час утворила новий світовий полюс політичного та економічного тяжіння. Османці первісно являли собою типовий степовий улус або орду, себто міні-імперію кочових скотарів під проводом династії Османа (пом. 1326 р.). Проте на території високорозвиненого землеробства та численних міст Візантійської та Сельджуцької імперій вони спрямували економічні інтереси у бік використання саме осілого землеробства, ремесла і торгівлі. Династії Османів і тюрків та переважна більшість їхніх початкових прибічників – османців (*османли* турецькою) сповідували іслам. Це приваблювало до їхнього табору ісламських релігійних проповідників і бюрократів і уможливило запровадження у державі регулярного оподаткування виробництва та торгівлі за моделлю ісламської цивілізації. Османи також запозичили ісламські соціальні інститути, що дозволили їм сполучити експлуатацію осілої економіки з утриманням степової кавалерії, що була потрібна для властивої всім степовим імперіям політики воєнної експансії.

Тімарна система пожалувань за умови служби у війську, переважно у кінноті, була ключовим методом утримання коштом осілої економіки великого та боекватного кінного війська – традиційної основи військової могутності степових імперій. Доброчинні приватні пожертвування, передусім правлячого класу, що захоплювалися ісламом, дали поштовх будівництву не лише суто релігійних установ (мечетей, дервішських притулків, супових кухонь), а й міської та комерційної інфраструктури (доріг, мостів, караван-сараїв, ринків, водогонів з фонтанами, лазень, лікарень, бібліотек, навчальних закладів). Це сприяло значному підвищенню побу-

тової культури населення та стимулювало економічний розвиток держави. Ісламом також заохочувалися оранка нових земель та іригація у сільському господарстві. Ісламське право та суд гарантували базові права та обов'язки підданців держави, слугували основою соціального порядку. Отже, територіальне розширення Османської імперії, з одного боку, спиралося на міцний економічний фундамент, а з другого – створювало на завойованих територіях сприятливі умови для економічного розвитку.

Заразом загарбання Константинополя поставило під контроль як перехрестя важливих трансконтинентальних торговельних шляхів сушею та морем, так і потужний центр ремісничого виробництва. Османська імперія повною мірою скористалася цими вигодами географічного положення.

Османці опанували берегами Чорного моря в результаті проведення трьох воєнних кампаній. У 1475 р. Мегмед II, завойовник Константинополя, відправив на приборкання генуезьких володінь у Криму величезний флот під командуванням великого везіра Гедюка Агмеда Паши. Експедиція за тиждень облоги захопила Кафу, змусивши городян здати місто. Через півроку османці штурмом захопили столицю князівства Феодоро на південному заході Криму. У 1484 р. султан Баєзід II оволодів двома сильними молдавськими фортецями Кілія та Ак-Керман на території, відомої як Буджак (степи між річками Дністер, Дунай і Прут). У 1538 р. Сюлейман Пишний під час походу на Молдавію захопив Очаків.

Усі ці території в адміністративному плані були окремими провінціями. В результаті завоювання 1475 р. їх було реорганізовано в єдину провінцію. Її адміністративним центром стало місто Кефе – так турки почали називати колишню Кафу. До складу цієї провінції увійшли генуезькі та феодоритські території на південному березі Криму, Керч з округою, Таманський півострів та фортеця Азак при гирлі річки Дон.

Завоювавши фортеці Кілію та Ак-Керман у кампанії проти Молдавського князівства 1484 р., османці приєднали їх разом з округою – Буджаком – до провінції Сілістра. Буджак було організовано як санджак з центром у Ак-Кермані. Внаслідок османського походу у Молдавію 1538 р. було утворено санджаки з центрами у фортеці Бендер (так османці назвали Тягиню на Дністрі) та Очаків (турецькою – Озю). У XVII ст. в зв'язку з посиленням загрози від українських козаків і в XVIII ст. внаслідок російської експансії Очаків/Озю був місцем перебування османського бейлербея («князя над князями») цілої провінції – остання дістала умовну назву Сілістренсько-Очаківського еялету².

Під османським правлінням перебувала з середини XVI ст. і Хотинська округа, за якою закріпилася назва Хотинської райї. Можливо, ця округа належала до іншої, більшої, провінції в межах Молдавського князівства. З 1716 до 1740 р. її було виділено зі складу останнього і створено там пільгові податкові умови з метою відновлення населення та економіки, що постраждали під час перебування там шведських та козацьких військ³.

Нарешті, османці кілька років (формально між 1672 та 1699 р.) утримували частину Поділля. Там так само було організовано провінцію *Каманіче* (або Каманіче-Подолья)⁴. На цій території османці запровадили тімарну систему експлуатації землі, що, як згадувалося вище, полягала у роздачі земельних пожалувань за умови військової служби. Тімаріотами стали військові, які несли на той час

службу на території Поділля. Було виділено, зокрема, землю для верховного везіра Кара-Мустафи Паши. З метою організації цієї системи османська адміністрація приблизно у 1681 р. провела перепис населення⁵. Система, однак, функціонувала неефективно через дезертирство османських офіцерів, через знелюднення подільських сіл від татарських набігів під час воєнних дій, що постійно точилися на території краю. Зрештою, Поділля було відвойоване й повернуте Речі Посполитій за Карловацьким мирним договором.

Османські завоювання на території України мали досить обмежену і стабільну територію. Османці, забезпечивши охоплення Чорного моря, не мали ані причин, ані сил для подальших завоювань у Східній Європі. Їхні інтереси в цьому регіоні зводилися переважно до економічної експлуатації Чорноморського узбережжя. Власне, завоювання степів, що стали природним кордоном для їхніх надчорноморських володінь, не мало сенсу. Воєнно-політичні цілі були, по суті, оборонними, і зводилися до контролю над Кримським ханатом, оборони від козаків і московської держави. Тому, незважаючи на військову присутність у названих провінціях, останні являли собою звичайні османські території зі стандартною для османської держави провінційною адміністрацією.

На чолі провінції стояли губернатори. Початково вони були в нижчому губернаторському ранзі *санджак-бея* (дослівно – командувач прапора). Вони так називалися, тому що за османською традицією – а вона мала степове коріння – адміністратори були передусім командувачами військових загонів, який ввірена їм провінція виставляла у похід. Тільки на відміну від степових спільнот османці мали запозичену в Візантії та на Близькому Сході систему комплектування військ з державців умовних пожалувань – *тімарів* (перс.)/*ікта* (ар.)/*дірліків* (тур.). Османці після завоювання організували облік усіх маєтностей і наділяли ними тімаріотів⁶. Те саме вони робили й в Україні. Однак ця система досить швидко вийшла тут з ужитку, а податкові надходження почали використовуватися на оплату губернаторів⁷.

Санджаки були основною одиницею адміністративного поділу до середини XVI ст. Кілька санджаків об'єднувалися в більшу провінцію, що управлялася губернаторами в ранзі бейлербея і відповідно називалися *бейлербейліками*. З XVI ст. чимало санджаків були підвищені у статусі до бейлербейств. У самій Кефе губернатори називалися епізодично бейлербеями уже одразу після завоювання. Проте вищого статусу і Кефе, і провінція Бендер-Ак-Керман набули у 80-х рр. XVI ст.

І санджак, і бейлербейство могли в неофіційному вжитку називатися ще пашаликом («провінція паши»). Це пов'язано з тим, що губернатори обох рангів мали почесний тюркський титул паши («голови, начальника»). Тільки санджак-беї в ролі рангової відзнаки мали один бунчук, а бейлербеї – два. Тому вони відповідно називалися одно- і двобунчужними пашами. Три бунчуки могли носити особи, які обіймали посаду везіра. Якщо така особа відправлялася губернатором провінції, то персональний статус призначеного не позначався на статусі провінції.

Роль губернатора провінції як військового лідера традиційно підкреслювалася османським урядом. В одному з документів 1552 р. санджак-бей Кефе був знятий з посади під приводом того, що він «більше не в змозі ані сісти на коня, ані злізти з нього і навіть триматися на ньому, а внаслідок цього – гарантувати безпеку для країни»⁸. І все ж надчорноморські провінції, принаймні на зламі XV–XVI ст., були досить спокійним місцем. Тому до Кефе, наприклад, посилалися на губернаторство

і здобування державного вишколу два османські принци (*шегзаде*). Першим був Мегмед, син султана Баєзіда II; він пробув тут від жовтня 1497 р. до 1504–1505 рр., коли помер. Його спадкоємцем на цій посаді до літа 1512 р. став принц Сюлейман – майбутній султан Сюлейман Пишний.

Губернатори представляли виконавчу владу провінції. Головна увага приділялася саме військовій справі. Щоправда, за відсутності тімариотської кавалерії і без активної експансії в Східну Європу, ці функції губернаторів зводилися до опікування фортецями – станом їхніх укріплень, комплектуванням гарнізонів. Задля чого у кожному фортецю призначався спеціальний командувач – *діддари* разом із заступником *кетхюдою*. До обов'язків губернаторів у разі потреби і на запит суддів належали також поліцейські функції. В деяких містах представниками губернаторів були сотники (*субаши* – дослівно: командувач війська).

Серед професійних вояків гарнізонів (*мустафазів*) реєстри перераховують таких: солдатів-воротарів, зброярів (*джебедежі*), теслів, погрібників, майстрів стріл, майстрів луків, музикантів, гармашів, ремонтників, ковалів, солдатів. До цього кола також входили й духовні лідери громади – імами (проводирі) та муеззини (закликачі на молитву). Додатково до фортець бралися на платну службу охочі місцеві жителі. Вони називалися азабами. Серед них розрізнялися командири (аги), командири відділків, майстри щитів і просто азаби.

Цивільна провінційна адміністрація складалася головню з податкових і фінансових комісарів, які призначалися центральним урядом. Передусім ідеться про емінів («довірених»). У супроводі писарів (*кятібів*) і збирачів податків (*мугассилів*) вони завідували функціонуванням та збиранням податків з ринків, невільницького ринку, з базарних терезів, з портів. Спеціальний емін завідував закупівлями для султана (*емін-і харч-і хасса*). Усі ці посадовці перебували у підпорядкуванні губернатора. Проте вони не утворювали провінційного уряду в повному розумінні цього слова, а відповідали кожен за свою роботу – збирачів певних податків, наглядачів окремих прибуткових промислів, чи султанських підприємств (доків, рибалень тощо). Тому в мирний час клопоту в губернаторів тут було небагато.

Важко сказати, чи належали до державних різноманітні представники громади та представники деяких професій, записані у податкових реєстрах, і якими саме були їхні функції. Наприклад, *кетхюда* (комісар) міста Кефе, ринковий голова (*сер-і базар*), нічна сторожа (*асесан*), брокери (*делляль*).

Таким був склад представників виконавчої влади.

Дві інші гілки влади в імперії – судова та релігійна – були представлені оплачуваними посадовцями. Передусім це були судді – кадії, квартальні імами та муеззини, адміністратори добродійних фондів (вакфів), проповідники (*хатиби*), декламатори Корану (*гафиз*), викладачі медресе (*муалліми* та *мюдерріси*), голови суфійських лож (*завіедари*). Слід зазначити, що кількість цих служителів держави була чималою і, наприклад, у Кефе вона перевищувала сотню.

Османська держава не опікувалася управлінням справами етнорелігійних громад немусульман, на відміну від мусульман. Проте османці не усунулися від контролю над ними, і заради такого контролю вони організували громади у містах – по дільницях і в селах – по одній на село. Дільниці були зазвичай приписані до якогось храму. На чолі громади стояв або священнослужитель, або визнаний османцями представник громади (*кетхюда*). Так, у Кефе було організовано 13 дільничних

громад вірмен, вісім – греків, дві – іудеїв (караїмів і кримчаків), одна громада русів (*джемаат-і русіян дер нефс-і Кефе*). Престиж держави був настільки високий, що очільники громад виконували свої державні функції безоплатно. Отже, османська адміністрація фактично утримувала ще й масу неформальних і неоплачуваних державних службовців.

У всіх північнонадчорноморських провінціях османський уряд заохочував землеробство та скотарство. Навіть у суто степовій провінції Бендер-Ак-Керман за даними перепису 1570 р. десятина з продуктів землеробства становила 36 8915 акче проти 233 953 акче, що приносили державній скарбниці скотарі⁹.

Детальне уявлення про економічне життя османських міст дають османські податкові кодекси (*канун-наме*), що склалися для кожної провінції. Для прикладу можна навести список правил ринкової інспекції у місті Кефе з першої половини XVI ст.

«Приміром:

(1.) Якщо хліб буде сирий, стягується 12 акче, але якщо трапиться недовага, з кожного диргема недоваги стягується 1 акче. Та й в інших випадках недоваги правило таке саме.

(2.) Та якщо ж продукти, що на зразок меду та жиру пакуються у посудини, поштучно прибувають на базар, при продажу стягується: з *фучі* (прибл. 40–52-відерна бочка) – 24 акче, з *картіля* (прибл. 20–40-відерна бочка) стягується 18 акче, з *варіля* (бочка до 20 відер) стягується 12 акче. Але якщо згадані вище речі будуть у *толумах* (міхурі зі шкіри овець), стягується по 6 акче.

(3.) А якщо якийсь різник принесе [у місто] козу, заріже й продасть, то за кожна таку козу стягується по 2 акче – у випадку продажу за *нарх* (канонічна ціна, що встановлювалася місцевим кадієм) овечого м'яса, але якщо продається дешевше овечого м'яса, то не стягується нічого.

(4.) А якщо хтось одягне на невірлицю капелюшка, передасть до рук брокера й продасть, то, як 'звичаєве за прикрашання', стягується 12 акче, але якщо капелюшка не одягати, то нічого не стягується.

(5.) А з тих, що знаходяться у місті, вітряних і кінських млинів щотри місяця стягується по 3 акче – у випадку коли вони [цей час] відпрацювали, – але якщо не працювали, то не стягується.

(6.) А з [вуличних] кухарів і пірижників і міських бузоварень* щомісяця по 15 акче стягується, [а якщо] місячний термін не працюють, то нічого не стягується. А з [вуличних] кухарів і пірижників і бузоварень із Земляної фортеці щотри місяця стягується по 3 акче.

(7.) А за зважування на вагах з баккала щотри місяці стягується 3 акче під назвою *сенк-і мізан* («гирьового»). А з [тих, що знаходяться] у місті *кісаджіїв* (банщики-масажисти) щотри місяця стягується 4 акче.

(8.) А з міських миловарів, якщо вони виробляють один казан жирного [тобто звичайного] мила, то стягується 50 акче, а з пахучого мила, що надходить [з-за моря] кораблем, якщо на базарі його зважують на вагах і продають, хай би яка була там потреба – сундуками або чувалами – по 6 акче [з кожної упаковки] стягується.

* Буза (тюрк. *боза*) – легкий хмільний напій з ячменя, вівса, проса або кукурудзи.

(9.) А з трактирів за шість місяців по 6 акче стягується. А якщо січка або сіль або кіл продається мисками, щотри місяця стягується [з продавця] по 6 акче.

(10.) А якщо хтось [самовільно] проштемпелює свій аршин [як точний], то стягується 4 акче.

(11.) А якщо [самовільно] ріжуть одного коня і продають його м'ясо, стягується 6 акче. А якщо ріжуть одного верблюда [і продають його м'ясо], то стягується 12 акче.

(12.) А якщо один хтось [самовільно] нову харчівню, чи бузоварню відкриє, чи там зробить вогнище для приготування каштанів, то стягується 12 акче.

(13.) А якщо з затоки виловлюється свіжа риба, то [за це з рибалки] стягується десятина. Та й якщо з Татського іля (Південний берег Криму на захід від Алушти) надійде свіжа риба, стягується десятина.

(14.) А якщо осетрова риба надходить з Керчі, по сім рибин взявши на гарбу, то з кожної гарби стягується по 15 акче, і крім цього з кожної рибини стягується по 1 акче.

(15.) А якщо з землі дині чи кавуни чи коротше: гарбами надходять фрукти, то з двоколісної гарби стягується 12 акче, а з чотириколісної гарби стягується 24 акче.

(16.) Якщо ж надходять фрукти човном насипом [і продаються посередникам], то з кожного човна стягується 25 акче – байдуже, чи буде він малий чи великий. Але якщо, прийшовши до кадія і довідавшись про нарх, самі продають, то окрім 25 під назвою 'нархлик' стягується [ще] якась кількість акче: [точно] не фіксовано, якщо тільки [вартість проданого] сягає 50 акче, то стягується 20.

(17.) А якщо вищеозначені фрукти [що складені] у човні корзинами чи чувалами, і базарні продавці [їх] купують, то з кожної корзини та чувала стягується по 2 акче.

(18.) А якщо фрукти надходять на кораблях з протилежного берега [Чорного моря], то з кожного корабля стягується під назвою *адет-і кешті* («корабельне звичаєве») [що становить] 55 акче; [до того ж] якщо, прийшовши до кадія, [перевізники] самі зважують для продажу, і [в них] купують за нархом, з них стягується певна кількість акче під назвою 'нархлик', [яка точно] не встановлюється: якщо тільки [вартість проданого] сягає 100 акче, то стягується 50.

(19.) А якщо з Согуна (Сухумі) чи інших країв [з-поза санджаку Кефе] надійде рис, і [перевізники], пішовши до кадія, дістануть *нарх*, щоб самим продавати, [то точно] не встановлюється, стягується [з кожного по] 50 чи стягується 100: якщо продаватиметься чувалами, то з кожного чувала стягується по 2 акче»¹⁰.

Що стосується людоловства і работоргівлі, то османці швидко відреагували на здатність Кримського ханату постачати значну кількість рабів для імперії. Спочатку ареал походження і відповідно етнічний склад невольників, які потрапляли на османський ринок, визначав театр бойових дій. У XIV ст. основну їхню частку становили греки та болгарі; XV ст. – угорці, німці, італійці, іспанці та грузини; у XVI ст. – угорці, німці, італійці, іспанці, грузини. На думку професора Галілія Іналджика, з другої половини XVI ст. й до кінця XVII ст. жодне з цих джерел не могло зрівнятися з Північним Причорномор'ям, яке постачало насамперед українців і черкесів¹¹. У XVIII ст. на ринку стали переважати кавказькі, а ще пізніше – африканські раби¹².

Утім, стосовно невільників з Північного Причорномор'я дослідження останнього часу показали, що у таких близьких до столиці містах, як Ускюдар та Бурса вони стали переважати вже з початку XVI ст. Українці – за османською термінологією, *рус* – становили найбільшу частку*. Ці спостереження були зроблені на підставі кількості судових справ, зареєстрованих у судових книгах (*кадійських сиджилах*). Оскільки до суду могли звертатися лише вільні особи, то, враховуючи термін, що потребувався невільникам для суспільної реабілітації, доречно припускати, що ці підрахунки відбивають картину складу невільників за 25-20 років до того. Отже, початок наповнення рабського ринку Ускюдара та Бурси можна віднести до 80–90-х рр. XV ст.

Цей перший приплив руських бранців до османських міст був, напевно, викликаний воєнними кампаніями Кримського ханату в литовських володіннях, що починаються в 1480 р. як результат військово-політичного союзу кримського хана Менглі Герей та московського князя Івана III проти золотоординсько-литовського альянсу. Про політичний характер цих акцій виразно свідчить листування між двома монархами¹³. Більше того, сам хан Менглі Герей брав участь у численних походах, у тому числі на Поділля, що відбувся в критичний для його спільника Івана III час стояння на Угрі.

Проте і татари, і османський ринок дуже швидко оцінили обопільну вигоду від походів в Україну, бо вже, наприклад, у квітні 1503 р. московський посол звітував з Криму про те, що, по-перше, кримці «полону привезли много добре», а по-друге, «воюют безпрестани, и до сих мест не выходят из земли»¹⁴. Майже через сорок років після початку кампаній у литовських володіннях, з 1518 р., залежність османського невільницького ринку та кримських постачальників від походів в Україну була вже настільки очевидною, що московські посланці дозволили собі такий коментар з приводу чуток, що ходили по Криму: «У них без того не будет, что им на украине не быти, а царю их, государь, и царевичам не мочно унять, потому что, государь, наги и босы и голодны. А нешто, государь, урвутся ранее на твои государские украины, и им, государь, быти немногими людми. А сами, государь, царевичи и большие люди ждут того, как ся у них кони наедят, и царевичам, государь, и большим людем быти на той украине, которое им пригоже, на литовской или волошской»¹⁵. Отже, литовська Україна продовжувала бути головним постачальником для османського ринку рабів, навіть незважаючи на те, що на той час вже Москва стала для Криму ворогом номер один, а з Литвою нібито було укладено мир і союз. Як бачимо, татари вже тоді дивилися на людоловство як на свій головний промисел, адже й обґрунтування йому було вишукано не політичне, а суто економічне – мовляв, вони голі й босі. Московські посланці точно занотували чутки, адже цю фразу без кінця-краю й доки існуватиме Кримський ханат повторюватимуть і дипломати, і офіційні кримські документи.

* У Бурсі з 514 зареєстрованих у місцевому суді справ, які були порушені невільниками та відпущениками за 1511–1513 рр., 239 (46,5%) припадало на русів (128 порушено чоловіками і 111 жінками), друга найбільша етнічна група позивачів – босняки – порушили 90 справ (17,5%). Див.: Sahilloğlu H. Slaves in the Social and Economic Life of Bursa. – P.70; в Ускюдарі, за даними судових книг про невільників, 39% припадало на українців (*Rusi*) і росіян (*Mosqovi*), за ними йшли хорвати (31%) і босняки (11%), решта припадала на угорців, волохів і болгар. Див.: Seng Y. A liminal State: Slavery in Sixteenth-Century Istanbul // Princeton Papers. – 1999. – V.VII. – P.28.

Як наслідок, работоргівля в османські часи значно зросла. Якщо за генуезців у Кафі щороку продавалося близько 1,5 тис. невольників*, то османці продавали удесятеро більше**. Значна частина бранців залишалася рабами у Кримському ханаті***. У цей час людоловські набіги, головним чином кримців, стали основним засобом постачання рабів, що робило їх водночас потужним демографічним та політичним чинником в історії Східної Європи. В Україні, що сильно потерпала від людоловства, промовистим символом османської епохи стало слово «ясир»****, яке увійшло тоді в українську мову, схоже, з жаргону самих людоловів.

Кефинський і Сілістренсько-Очаківський еялети були основними центрами вивозу невольників. У канун-наме кожного з них існували спеціальні розділи, що зумовлювали збирання податків з работоргівлі. Податки склалися з так званої п'ятини (*пенджик*)¹⁶, а також різних базарних податків.

«За одного бранця, в якого уже стирчатимуть зуби (*diş dişemiş*), стягується фіксований податок у 200 акче, і ще за кожну 1000 [акче ціни] також з покупця стягується 17 акче *тути*.

Якщо хтось купує якихось бранців серед татар і привозить їх у Кефе, стягується 210 акче податку для Султанської Скарбниці, оскільки тут ідеться про завезення ззовні всередину. Якщо ж та особа [їх] продає комусь іншому, у той час з покупця також стягується його *тута*. Тим і виповнюється оплата.

Далі, за бранця, який прибуває з Азака, якщо на нього у власника в руках є посвідка (*temessük*), стягується 105 акче, оскільки тут йдеться про завезення з Азака. Якщо ж отой продає комусь іншому, з покупця стягується 105 акче, і за кожну 1000 [акче ціни] стягується по 17 акче як кажуть «тути». Тим і виповнюється оплата.

* Збір податку *introytusa asperorum* 33 на продаж кожного раба приніс скарбниці у Кафі між 11 серпня 1385 р. та 10 липня 1386 р. 45 060 аспрів, що дає можливість оцінити загальну кількість проданих за 11 місяців рабів у 1365 осіб, а за рік – близько 1500. Див.: Balard M. La Romanie Genoise (XIIe-debut du XVe siecle). – Roma: École française de Rome, 1978. – P. 300.

** А.Фішер оцінював щорічні втрати Російської імперії у 20 тис. осіб, спираючись на слова Катерини II. Див.: Fisher A. Muscovy and the Black Sea Slave Trade // Canadian-American Slavic Studies. – 1972. – Vol.6, №4. – P.582, 593. Польський історик Б.Барановський теж тримався думки, що кількість полонених, яких щорічно втрачала Річ Посполита, становила 20 тис., а загальні втрати за 1474–1694 рр. сягали 1 млн. Див.: Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami. – Warszawa, 1952. – S.49. Г.Іналджик ввів до наукового обігу дані османських фінансових документів Кафи, які зафіксували щорічну сплату ввізного мита на невольників, що привозилися з «країни війни», за 17,5 тис. осіб. Див.: İnalçık H. The Servile Labor in the Ottoman Empire // The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern. – New York, 1979. – P.25-52. Пізніше на підставі цієї цифри Г.Іналджик оцінив обсяг імпорту рабів зі Східної Європи до Османської імперії у 10 тис., але не навів підстав на користь зменшення. Див.: Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914. – Cambridge, 1994. – P.285.

*** Поряд з численними згадками про невольників у Криму, що наведені в наративних джерелах, повідомлення османського туриста Евлії Челебі бл. 1666 р., які, ймовірно, були позичені з перепису Криму, засвідчують одночасну присутність на півострові сотень тисяч українських бранців (козаків). Див.: Evliya Çelebi. Seyahatnamesi. Cilt 8. – Istanbul, 1928. – S.35; Книга Путешествия. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666–1667 гг.). – Симферополь, 1999. – С.113.

**** Це слово арабського походження означало бранця і в нормативній вимові звучало як «есір», тоді як просторічна вимова була «йесір». Див.: Redhouse J.W. A Turkish and English Lexicon. – Constantinople, 1890, (reprint: Beyrut, 1974). – P.116.

І за бранця, який прибуває з Тамані, якщо на нього у власника в руках також є посвідка (*temessük*), стягується 105 акче податку, оскільки тут йдеться про завезення з Тамані. Якщо ж той продає комусь іншому, то теж стягується 105 акче податку, і за кожні 1000 [акче ціни] з останнього стягується *тута*. Так виповнюється сплата податків. А якщо ж бранець прибуде з Сухума, стягується податку 210 акче, і під час продажу з покупця стягується його *тута*. Тим і виповнюється оплата.

І за того бранця, в якого уже повиростали зуби (*şol esir ki dişin çıkardıktan soñra*), буде він найвищої якості ('*ali*) чи найнижчої (*edna*), стягується податок 210 акче, він фіксований. Ще відповідно до встановленої за нього потім ціни (*ta bakısı kıymete göre*) з кожної тисячі стягується по 17 акче»¹⁷.

Работоргівля приносила значні прибутки османській скарбниці. Наприкінці 1527 р. Ібрагім Паша казав Ієроніму Лаському: «Хоча ми з Польщею не воюємося (бо склали з нею замирення на три роки), а проте за останні роки стягли з неї понад 50 000 дукатів не самі, а через татар. Бо котрих бранців татари набирають з польських країв, то продають до Туреччини, і на тому заробляють наші таможні. От уже два роки, як таможні в Кілії та в Кафі дають нам прибутку на 30 000 дукатів більше, ніж звичайно»¹⁸. Ця відвертість османського везіра є ключем до пояснення того факту, що прибутки від османських портів набагато перевищували всі інші податкові надходження, зокрема від подушного та податків з сільського господарства. Зокрема, прибутки від мит, що збиралися в Ак-Кермані, Очакові, Кілії та Бендері 1570 р. оцінювалися в 1 330 419 акче¹⁹, що було вдвічі більше наведеної вище суми, яка надходила від оподаткування землеробства та скотарства.

Поряд з цим економічне процвітання за рахунок работоргівлі суперечило інтересам скотарів і землеробів, які активно використовували пасовиська Північного Причорномор'я й орієнтувалися на ринки збуту своєї продукції як в Османській імперії так і в Речі Посполитій. Як підтвердження цьому, зберігся важливий документ – лист мешканців Ак-Кермана Татара Алі та Боснали Насуфа барському старості Бернарду Претвичу про взаємні компенсації за пограбовану худобу, написаний у Деражні 15 липня 1548 р.²⁰ В ньому автори засвідчили конфлікт з татарами і невдоволення турецьких скотарів набігами татар. Це важливе свідчення поляризації економічних інтересів мешканців степової України між людоловством і скотарством, а отже, і між двома ринками – відповідно османським та європейським. Тут можна побачити одну з ранніх передумов успіху української колонізації, що давала для османських та кримських мусульман, скотарів і землеробів, реальну альтернативу війні та людоловству.

Османська влада протрималася у Північному Причорномор'ї без помітних змін мало не триста років. Державна організація провінцій дозволяла османцям утримувати військовий контроль, забезпечувати постачання важливих для імперії і передусім її столиці товарів (зерна, риби, рабів, масла, льону, меду), наповнювати різними товарами місцеві ринки, що так вабили сюди не лише степовиків, а й купців з Московії, Речі Посполитої, Середньої Азії. Османські адміністратори виявили свою ретельність та ідеологічну гнучкість, коли йшлося про фіскальні інтереси держави в цих місцевостях зі значною часткою християнського населення. Тому тут продовжували вирощувати свиней і, всупереч поширеній хибній думці, вирощувати виноград і виробляти вино, причому в такій кількості, як і в російську імперську

добу²¹. Звичайно, для цього довелося винайти виважені способи, як примирити інтерес держави у податкових надходженнях та ісламські догмати.

Кінець османському пануванню поклала воєнна експансія Російської імперії. Першою жертвою (якщо не брати до уваги Кам'янецький еялет) стала провінція Кефе, завойована 1771 р. Її територія була включена до складу незалежного Кримського ханату. Престиж османської влади і тут дався взнаки тим, що останній кримський хан Шагін-Герей планував перенести столицю держави саме у Кефе і побудував там свою резиденцію. За Ясським миром у 1792 р. османці втратили Очаківський пашалик, а в 1812 р. – Хотинщину.

Посилання до розділу 15

1. Про ранні торговельні стосунки між Османами та генуезцями див.: Fleet K. *European and Islamic State in the Early Ottoman State: Merchants of Genoa and Turkey*. – Cambridge, 1999.
2. Серєда А. Силистренско-Очаковскыят еялет през XVIII – нач. на XIX в.: Административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие. – София, 2009. – С.40-72.
3. Димитров С.А. Турецкие документы о состоянии Хотинской округи (нахие) в первой половине XVIII в. // *Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы*. – Т.II. – М., 1969. – С.141-143.
4. Kołodziejczyk D. *Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki, 1672–1699*. – Warszawa, 1994.
5. Kołodziejczyk D. *The Ottoman Survey Register of Podolia (cf. 1681) Defter-i mufassal-i Eyalet-i Kamaniçe*. – Kyiv-Cambridge, MA, 2004.
6. Іналджик Г. Османська імперія: Класична доба, 1300–1600. – К., 1998. – С.125-130.
7. Докладніше див.: Beldiceanu-Steinherr I., Berindei M., Veinstein G. *La Crimée Ottomane et l'institution du «timar»* // *Annali dell'Institutio Orientale di Napoli*. – Vol.39 (N.S.XXIX). – Napoli, 1979. – P.523-562.
8. Цит. за: Berindei M., Veinstein G. *La présence ottomane au sud de la Crimée et en Mer d'Azov dans la première moitié du XVI siècle* // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – 1979. – Т.XX. – P.395.
9. Див.: Berindei M., Veinstein G. *Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570* // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – Т.XXII (1981). – P. 308-309.
10. Архів Прем'єр-міністра Турецької республіки, фонд Tapu ve Tahrir Defterleri, №214. – Арк.19.
11. İnalçık H. *The Servile Labor in the Ottoman Empire*. – P.38.
12. Lewis B. *Race and Slavery*. – P.72-77; Kanbolat H., Taymaz, *Kafkas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti* // *Tarih ve Toplum*. – Temmuz, 1990. – S.35-44.
13. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордою и Турциею // *Сборник Русского исторического общества*. – Т.1. – СПб., 1884. – Т.41.
14. Там само. – С.469.
15. Там само. – Т.2. – СПб., 1895. – Т.95. – С.441.
16. Див.: Галенко О. Ясир для султана: два османські кануннаме про набіги з початку XVI ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі*. – К., 2002. – С.373-387.
17. Архів Прем'єр-міністра Турецької республіки, фонд Tapu ve Tahrir Defterleri, №214. – Арк.20.
18. Кримський А.Ю. Історія Туреччини: Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. – К.; Львів, 1996. – С.195; Hammer J. *Histoire de l'empire Ottoman*. – Т.V. – Paris, 1836. – P.105-108.
19. Berindei M., Veinstein G. *Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570* // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – Т.XXII (1981). – P.311.
20. Дашкевич Я.Р. (Stepaniv J.) *A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-Sixteenth Century: On the Origin if the Ukrainian Cossacks*. *Harvard Ukrainian Studies*. – 1977. – Vol.I, №2. – P.211-224.
21. Див.: Галенко А. *Виноделие в Османском Крыму* // *Виноград и вино России*. – 2001. – №1. – С.51-56; Halenko O. *Wine production, marketing and consumption in the Ottoman Crimea, 1520–1542* // *International Journal of Economic and Social History of the Orient*. – 2004. – Vol.47, №4. – P.40-88.

Розділ 16

ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ

1. Економічне життя Галичини

Війни другої половини XVII – початку XVIII ст. призвели до занепаду всіх ланок господарства і торгівлі. У королівщинах Львівської, Сяноцької та Холмської земель залишилися лише 47% довоєнних господарств, пустками лежали 80% селянських земель¹. На галицькі міста, навіть Львів, війни також вплинули катастрофічно. Занепад Львова став особливо помітним на початку XVIII ст. Епідемії зменшували населення міста, замість міщанських кам'яниць зростали магнатські палаци, а міщани поступово втрачали життєвий простір у середмісті². Але внаслідок економічних і політичних процесів, що відбувались в Європі, відбудова господарства вже не могла ґрунтуватися лише на старих соціально-економічних засадах. Набирали силу нові реалії, які прокладали собі дорогу і в економіку Галичини, особливо після інкорпорації її до Габсбурзьких володінь.

Аграрні відносини і сільське господарство. Наприкінці XVII ст., та й протягом усього XVIII продовжувала існувати шляхетська (магнатська і дрібна), королівська та церковна власність на землю, що давала право на використання праці підданих селян. Цей порядок був підтверджений Конституцією 1768 р. У додатку до неї – «Кардинальних правах» – було констатовано непорушність влади і власності шляхетського стану на спадкові землі та підданих. Під час продажу, оренди, застави, успадкування предметом угоди були саме землі з будовами, промислами, фільварками, підданими та їхніми повинностями. Великим землевласником залишалася польська корона, але державні (королівські) землі надавались у користування магнатам.

Під час повоєнної відбудови у Галичині відбувався перерозподіл земельної власності, як старими методами – успадкуванням, об'єднанням маєтків шляхом шлюбів, наділенням шляхти королівщинами, так і новими – купівлею і перепродажем земель. У Холмській землі наприкінці XVII ст. торгівля землею вже стала звичною, але в основному там на ринку домінувала середня шляхта, тоді як у Львівській землі – магнати³. Зокрема, 1718 року Міхал Жевуський, який вже не згадував про своїх предків – Ревух, був старостою Судової Вишні, «доживотником» Ольховця в Галицькій землі, Бережниці у Жидачівському повіті та с. Червоні ниви, мав успадковані від батька Розділ та Колодно⁴. 1726 року він одержав посаг 200 тис. злотих (наполовину землями), королівщини Берездовці та спадкові маєтки – Острів, Поднестряни, Станковці, Тузонівці та Жираву⁵. Він став старостою Черніївським у Галицькій землі, 1734 року був призначений полковником гусарів з річним утриманням 12 тис. злотих, а після смерті батьків дружини одержав ще кілька королівщин у Жидачівському повіті⁶. Земельні володіння Жевуських збільшувалися також за рахунок купівлі, проте найчастіше під виглядом дарування або застави. Укладення орендних угод, поширення кредитів під заставу землі відігравали значну роль у перерозподілі земельної власності, сприяли зосередженню її в руках магнатів. Торгівля маєтками відбувалася на Львівських контрактах. Найвизначнішими магнатськими родинами в Галичині були Потоцькі, Любомирські, Яблонівські, Чарторийські, Понятовські, Замойські, Сангушки, Тишкевичі, Жевуські, Браницькі, Осолінські, Радзивілли, Стадницькі та ін. Більшість з них походила з українських колонізованих родин.

Прибуток від земельної власності шляхта та магнати одержували за рахунок селянських повинностей, корчемної оренди та виплат за заставлені у них землі, які часто в такий спосіб переходили у їхню власність. Поступово збільшувалась грошова та відробіткова рента, адже саме у фільварках вирощувалось зерно на продаж. Зі зростанням виробництва на продаж збільшувалася і вартість дня пішої (з 6 до 8 грошів) та тяглої (з 8 до 10 грошів) панщини. Повинності селян не обмежувались регулярною панщиною, яка в середині XVIII ст. становила 2–3 дні на тиждень від чверті лану землі. Селяни мусили обробляти льон та коноплю, очищати пшоно та гречку, садити і поливати капусту на фільваркових землях, відпрацьовувати різні шарварки, закоски, обкоски, зажинки, обжинки, поранки та інші види робіт. За невиконання їх нараховувалася додаткова панщина. Селяни деяких сіл повинні були ще й відгодовувати худобу, збирати лісові продукти та ін.

У середині XVIII зростала кількість чиншовиків, якими ставали найбільш бідні категорії селян-загородників, або ремісники. Крім власного ремесла, вони обкладались іншими повинностями – пряли, ремонтували мости і греблі, перевозили товари.

Коли землевласники прагнули загосподарювати якнайбільшу кількість земель, забезпеченість селян землею зростала за рахунок освоєння пусток, які надавались селянам часто на умовах звільнення на якийсь час від панщини. Але селянські наділи подрібнювалися через поділ землі між дітьми. Аби надолужити нестачу землі, вони часто воліли брати землю в оренду, з якої сплачувався лише чинш, але господарство вважалось малоземельним, і решта повинностей нараховувалася мінімальна⁷.

Прагнучи інтенсифікувати господарство, шляхта почала використовувати шарваркові дні для польових робіт, збільшувати тривалість робочого дня, обтяжувати під різними приводами чиншовиків відробітками, а панщинних селян – чиншем. Необхідність сплачувати грошову ренту спонукала селян до участі в торгівлі. Це ставало додатковим чинником для майнового розшарування, в результаті якого з'являлася заможніша група, спроможна наймати або орендувати для себе додаткову землю, а з другого – зростає кількість безземельних.

У ході відбудови і подальшого розвитку фільваркового господарства удосконалювалась його структура. Кількість фільварків зростала, виникали фільварки у сусідніх селах, тоді вони об'єднувались у ключі, а окремі фільварки і ключі – у економії, до яких входило 10–15 фільварків. На чолі фільварків або ключів стояли адміністратори, на чолі економії – економи, як правило, – зі збіднілої шляхти. Економ повинен був щомісяця об'їздити фільварки, контролюючи діяльність адміністраторів, збирати грошову та натуральну ренту, наглядати за використанням ґрунтів, вчасним висівом, угноєнням і збиранням врожаїв. Двічі на рік кожен економ доповідав власникові про наявність зерна й інших продуктів у шпіхлірах, а 1 грудня кожного року – про грошові прибутки: надходження від чиншу, сплату за найм полів та сіножатей. До обов'язків адміністратора належало пильнувати межі панських володінь, організовувати виконання всіх видів ренти, наглядати за використанням ґрунтів, станом гребель, ставів і млинів. Крім адміністратора, за господарством фільварку наглядали гуменний, побережники, лісничі, мірошники, городники та фільваркова челядь. Адміністратор був особою матеріально відповідальною. Під час досить регулярних контрольних підрахунків визначалась кількість товарів, використаних адміністратором для власних потреб, ординарів, годівлю худоби. Збитки мали відшкодовуватись з їх винагороди. Зростання фільваркового господарства вимагало збільшення робочої сили. Тому дедалі частіше застосовувалася наймана праця – як вільнонайманих збіднілих селян, так і примусова. Оплата праці наймитів була неоднаковою, від 3–4 до 15 грошів за день. Застосування найманої праці часом становили до 10–15% усіх відпрацьованих днів. Найчастіше найману працю використовували під час посівів або жнив, коли було важливо виконати роботи вчасно.

Крім деякого зростання орної площі за рахунок розорення пусток і залеглих теренів, інтенсифікація господарства досягалася за рахунок змін у спеціалізації кожної економії. Так, у Роздільській економії зростали посіви пшениці (майже вдвічі), ячменю, гречки та вівса, у Ходорівській – посіви технічних культур – льону та коноплі. Вирощене зерно магнати продавали на ярмарках у Дрогобичі, а подеколи відправляли власним транспортом аж до Гданська. Оскільки деякі з них, зокрема, Жевуські та Любомирські, мали маєтки не лише в Галичині, а й на Правобережжі, де якість зерна була ліпшою, досить часто подільське зерно відправляли до Гданську, а трохи гірше галицьке – на Правобережжя, для харчування челяді та годівлі худоби.

Урожайність зернових в Галичині була порівняно низькою – від сам-1,8 до сам-2, тобто кількість зібраного зерна не перевищувала посіяне більш ніж у 2 рази. Це значно менше, ніж фіксувалось у XVI ст., коли часто збирали у 5 разів більше, ніж посіяли. Це пояснюється і цілою низкою стихійних лих у середині XVIII ст., і

виснаженістю ґрунтів. Тому землевласники приділяють усе більшу увагу як сільськогосподарському реманенту, намагаючись закуповувати новіші і досконаліші плуги, так і угноюванню землі.

Взагалі у Галичині в XVIII ст. було три види покращення ґрунту: поправлення (внесення гіпсу, вапна), угноєння (внесення гною, приорювання зеленого добрива), обробіток ґрунту (підвищення його родючості за допомогою орних знарядь). Найпростішим способом підтримання родючості ґрунту було виділення орних площ під пасовища. На Бойківщині, Лемківщині існувала практика, коли частину поля відводили під овес, а на другий рік на ньому випасали худобу. На Прикарпатті землю під пасовища використовували один-два роки. У Карпатах практикувалося кошарування худоби, особливо овець. За трипільною системою ґрунт підживлювали раз на три роки під озимі культури.

Для підвищення родючості ґрунту використовували різні форми сівозміни. На паровому полі висівали жито, яке замінювали ярими культурами, потім залишали для толокування. Після вівса земля виснажувалася і заростала травою. З появою картоплі трипільля змінилося чотирипільля або нерегулярною паровою системою. У сівозміну вводили технічні культури. В маєтках великих землевласників почали запроваджувати багатопільну систему.

Оскільки основним добривом у XVIII ст. залишався гній, на фільварку намагались тримати таку кількість тварин, яка б забезпечувала угноєння всього поля. Хоча система землеробства залишалася традиційним трипільля, зміна культур визначалася для кожного поля окремо. Проте рішучого зростання урожайності досягти не пощастило, отже, основним шляхом до збільшення виробництва зерна залишалося розширення орних площ.

Головним знаряддям обробітку землі був традиційний український плуг, у який впрягали по три-чотири пари волів, а у легкий німецький – чотирьох коней. Застосовували також двозубу соху. Вдосконалювались і мали регіональну специфіку ручні знаряддя: мотики, сапи, заступи. Сіяли і збирали врожай вручну за допомогою традиційних знарядь – серпа, коси, грабель, вил, ціпа. Поширилася молотьба на відкритому току в полі за допомогою худоби. Із XVII ст. для очищення зерна почали застосовувати дерев'яні млинки. Дотримувалися чотирьохетапної сезонної оранки: 1) весняна під парові культури; 2) оранка чорного пару; 3) літня оранка толоки і обробіток стерні під озимі культури; 4) зяблева оранка. Внаслідок слабкої забезпеченості тяговою силою більшість селян обробляла землю супрягою, об'єднуючи тягло кількох господарств.

У карпатських районах за нестачі орної землі основу господарства домінії становило промислове виробництво (металургія та добування солі). Товарний характер селянських господарств обмежувало розширення фільваркової системи. Оскільки для забезпечення сім'ї хлібом потрібно було мати наділ у 10 моргів (1/3 волоки), більшість селянських господарств не могла виходити на ринок зі своєю продукцією. У ринкових відносинах брали участь чиншові господарства, ті, що мали не менш як двох волів, орендарі землі у магнатів, селяни, які займалися ремеслом, торгівлею, чумацьким промислом. Наприкінці століття залучення селянських господарств до ринку зростає через розшарування селянства і поширення чиншу.

Поділи Речі Посполитої серйозно позначились на економіці Галичини, зокрема і на сільському господарстві. Складнішими стали зв'язки між галицькими та подільськими маєтками.

Основним земельним фондом володіла шляхта. За даними першого австрійського перепису (1773), в Галичині було 6450 фільварків, об'єднаних у 1900 доміній. З них близько 1500 доміній (5300 фільварків) належали шляхті, чисельність якої становила 19 тис. родин (95 тис. осіб), або 3,6% населення краю⁸.

Використання коней на фільварках, а після інкорпорації Галичини до Габсбурзьких володінь – можливість продажу вівса для потреб австрійської армії спонукали землевласників до збільшення його посівів, а також запровадження його вирощування до одного з видів натуральної ренти – осипу. Але селяни виконували цю нову повинність дуже неохоче. Тому збільшувалися посіви вівса на фільварках спеціально з метою продажу, на який призначалось до 20% всього вирощеного вівса.

Крім зернових, на фільварках вирощувалися також горох і мак – переважно для власних потреб. Вирощування хмелю найчастіше входило до повинностей селян у тих економіях, де він родив найліпше.

Починаючи з 40-х рр. робилися спроби запровадження при фільварках городів, для яких виділялися спеціальні городники, з досить високим забезпеченням – майже таким самим, як у адміністраторів. На городах вирощувались цибуля, ріпа, морква, петрушка, пастернак, квасоля, буряки. Зібрані овочі використовувались і для харчування адміністраторів, для продажу на міських торгах, подеколи і примусово «нав'язувались» міщанам залежних від магнатів міст і містечок, але у 70-х рр. городництво скорочується, вивільнені площі використовуються для зернових, а постачання овочами переходить до приміських господарств.

Відомостей про садівництво дуже мало – хоч і садили яблуні, груші та сливи, але родили сади не щороку і сталого прибутку від них не було, отже, товарного значення садівництво у XVIII ст. так і не дістало.

Важливу роль у сільському господарстві відігравало тваринництво, що забезпечувало важливими харчовими продуктами все населення – від землевласників до челяді, а фільварки та й селянські господарства – тяглою силою та добривом. Прагнення до інтенсифікації господарства проявилось й у цій галузі. На фільварках тримали до 100–150 голів великої рогатої худоби, свиней, у середині століття стали заводити більше коней, які використовувались і на польових роботах, а також курей, досить часто – гусей, рідше – качок та індиків⁹.

Тваринництву дуже заважали пошесті, але втрати намагались швидко компенсувати, приганяючи тварин з Поділля, закупаючи на ринках. Загалом на початок 70-х рр. кількість голів на фільварках зросла на 20–50% у 50–60-х рр. на приміських фільварках починається виробництво сиру та масла на ринок. Часто їх «нав'язували» міським громадам. Крім фільваркового господарства, телят досить часто віддавали на відгодівлю селянам як одну з повинностей, або й у їхнє власне господарство за певну частину молочних продуктів¹⁰.

Свинарство розвивалося нерівномірно, але в багатьох економіях кількість свиней зростала, часом до 120–160 голів на фільварку, але свинина використовувалася здебільшого для власних потреб.

Коней тримали в основному як транспортний і гужовий засіб, намагалися покращувати породу за рахунок тварин східного походження, а для потреб панського виїзду тримали породу «тарантоватих» – білих в яблуках коней, про яких дбали особливо. Для догляду за кіньми тримали машталірів і конюхів. У 40–60-х рр. на фільварках намагалися розводити овець і кіз, але поширення вони, так само як виллюки, буйволи, мули, не дістали. Не прижились у господарстві й верблюди, які, очевидно, не витримали клімату.

Значною увагою власників користувалась відгодівля птиці, для якої існували спеціальні графіки постачання двору. На кожен фільварок надсилались вказівки, як і чим, в якій кількості птицю відгодовувати і коли на який маєток постачати. Надлишки птиці продавались на міських базарах, «нав'язувались» міським громадам, але великого товарного значення птахівництво не мало, на відміну від бджолярства, продукти якого продавались на вільному ринку або «нав'язувались» усім власним і королівським містам¹¹. Вулики тримали на всіх фільварках, але цілі пасіки активно віддавали в оренду, дістаючи чималий прибуток.

Про рибне господарство документальних матеріалів небагато. Ставки найчастіше здавались в оренду разом з млинами або пропінацією. В оплату оренди входило постачання рибою двору, а також обов'язкова купівля певної кількості продуктів – збіжжя, масла, м'яса. Але в 40-х рр. землевласники часто забороняють здавати стави в оренду, натомість наймають для догляду за ними спеціальний персонал з досить високою оплатою – 3–4 злотих на рік. Для вилову риби наймали рибалок, а кожен орендар або фільварок мусили мати спеціальні візки для перевезки риби на базари. Живу рибу перевозили досить далеко – до Львова, Дрогобича, Стрия, а також в'ялили, сушили, коптили.

Отже, загалом і у тваринництві спостерігались спроби інтенсифікації господарства та втягнення його у товарно-грошові відносини, хоча вони наштовхувались на відсталість методів господарювання та нестачу робочих рук, що змушувало землевласників не лише вдаватися до інтенсифікації старих методів примусової праці, а й все частіше застосовувати як примусовий, так і вільний найм, особливо на найвідповідальніших ділянках.

Ремесла і промисли. Головне місце у сільських ремеслах і промислах посідало гуральництво, оскільки мало забезпечене надходження сировини з фільварків і ринок збуту – горілка за правом пропінації продавалась своїм же селянам. Уже від кінця 30-х рр. практично всі міста і села Галичини, включаючи королівщини, були охоплені мережею корчем і шинків¹². Старі броварні, гуральні та пивниці переобладнуються, будуються нові – гуральні діяли приблизно у 2/3 корчем. Пропінація загалом здавалась в оренду разом з «мостовим», «гребельним», «помірним», «полем і сіножатями», що здавна належали до оренди. В орендному контракті зумовлювався розмір стягуваного орендарем мита, ціни пива та горілки, максимальний продаж у борг. Такий розширений контракт укладався зі всією громадою міста, а вже місто віддавало їх в оренду окремим шинкарям. Будинки на ринкових площах, де не було шинків, обкладалися спеціальним податком. Прагнення до зосередження всіх можливих джерел прибутку в своїх руках відбилося і на броварництві. Уже в 60-х рр. помітна тенденція до повернення гуралень з оренди і наймання спеціального персоналу, після чого помітне різке зростання прибутків. Напри-

кінці XVIII ст. виробництво горілки у Жевуських зростає майже двічі, а пива – у півтора рази, причому з'явилися нові гатунки. В деяких маєтках реалізація пива та горілки давала землевласникові до половини грошових прибутків, отже, і в цій галузі збільшується використання найманої робочої сили. Дрібні гуральні стали необхідною належністю кожного поселення, а в містах діяли великі гуральні, де працювало інколи до ста осіб.

Ткацтво, взагалі виготовлення полотна вимагало чималої підготовки – від вирощування льону, його обробки, очищення, висушування, витріпування та вибісування, а вже потім – прядіння. Часто всі ці попередні роботи виконувались селянами зверх панщини, а вже прядіння входило до системи повинностей. Майже кожне селянське господарство мало підготувати чітко визначену кількість мотків конопляного та лляного прядива, яке частково продавалось, але в основному розподілялося між ткачами. Поступово скорочується виробництво конопляного полотна, натомість зростає виробництво лляного, яке не лише використовується для власних потреб, а й продається. З австрійським описом 1773 року в Галичині жило більше 13 тис. ткачів, причому найбільше – майже 3,5 тис. – у Львівському дистрикті. Місто Самбір, зокрема, виникло і розвинулося з поселення ткачів. З магнатських володінь найбільше полотна вироблялось у Роздільській економії, куди воно завозилось і з інших господарств, і Бориницькій, де його виробництво протягом 60-х рр. подвоїлося. Поступово у магнатських маєтках намічається галузевий розподіл виробництва, коли на кращих ґрунтах вирощується зерно на продаж, а на гірших – розвиваються інші галузі, зокрема і ткацтво. Ткачі працювали як за панщину, так і на умовах примусового найму, коли за полотно, виткане зверх повинностей, доплачували або зерном, або й грішми. Полотно не лише продавалось купцям, а й «нав'язувалося» міським громадам. Після інкорпорації Галичини до австрійських володінь саме виробництво зерна стає одним з найголовніших галузей, орієнтованих на зовнішній ринок¹³. Звільнення ремісників і селян від особистої залежності внаслідок Йозефінських реформ і надання їм права вільного продажу продукції розв'язало їхню виробничу ініціативу. Це дало значний поштовх розвитку текстильної промисловості, яка мала в Галичині значні традиції. В Перемишлі, Самборі, Золочеві виникали мануфактури, які виробляли полотно на експорт. Зросло майже в півтори рази виробництво полотна й у магнатських маєтках, де все активніше застосовувалися на найвідповідальніших ділянках не лише примусова праця та примусовий, а й вільний найм. Існували міста і містечка з десятками і сотнями ткачів, які успішно конкурували з міськими цехами. У містечку Комарня поблизу Львова щороку вироблялося близько 16–18 тис. шт. полотна (близько 400 тис. погонних метрів)¹⁴.

Наприкінці XVIII ткацьке виробництво в Галичині почало переростати в мануфактурне, хоча і з невеликими успіхами. 1765 року діяла невелика мануфактура в Заліщиках. Спроби швейцарських підприємців організувати ткацьке, а пізніше шовкове виробництво в Бродах не мали успіху.

З поширенням використання в сільському господарстві залізного реманенту зростали видобуток і обробка заліза, розширювалася мережа рудень, димарок і кузень. У кузнях найчастіше працювали селяни-чиншовики. Наприкінці XVIII ст. на базі однієї з кузень, у Демні, розвинулась відома гута, рештки якої збереглися

до сьогодні. Гути здавалися в оренду за значну суму – 11 тис. злотих (стільки, зокрема, коштувала оренда всієї Ходорівської пропінації). За наявності руди у багатьох маєтках створювались димарки (так в Галичині здебільшого називали рудні). Як правило, до обслуговування димарок приписувалось кілька селянських дворів, які підвозили руду та інші необхідні матеріали. В цьому виробництві вже існував чіткий поділ праці. Найменш кваліфіковані промивали і подрібнювали руди, горновий закладав шарами руду та вугілля до димарки та безпосередньо наглядав за виплавою, майстри та ковалі виробляли знаряддя, але в димарках, як правило, з виплавленого заліза формувалися так звані шини, які вже розвозились по кузнях або й продавались. Деякі кузні належали і селянам, які мусили платити за руди постачанням реманентом двору, а вже решту продукції могли продавати. Гути існували й у магнатських володіннях, зокрема, Сколівська гута Любомирських, де наприкінці XVIII ст. виробництво протягом п'яти років зросло майже на третину¹⁵. Складний і диференційований характер виробництва вимагав кваліфікованих робітників, чіткого поділу праці, особистої зацікавленості. Зростання кількості вільнонайманої робочої сили внаслідок реформ сприяло розвитку металургійного виробництва і розхитувало його старі засади – для відповідальних робіт все частіше використовувалась вільнонаймана праця.

Наприкінці XVIII ст. Галичина стала основним районом папірництва на українських землях. Саме в цьому регіоні розташовувалось близько половини усіх папірень. За даними австрійського перепису 1773 р., їх налічувалося 26. Лише деякі з них досягли рівня мануфактури – замість традиційних ступ вони були обладнані голендерами для перемелювання ганчір'я. Вся продукція західноукраїнських папірень наприкінці століття становила 20 тис. стоп (стопа – 480–500 аркушів паперу формату 40x50 см). Майже весь папір реалізовується на внутрішньому ринку, а частина його вивозилась за межі Галичини¹⁶.

З розвитком власного виробництва та відбудовою селянського господарства, шляхта і магнати намагаються зосередити в своїх руках всі галузі господарювання, для чого досить часто поверталися з оренди млини, що забезпечували не лише грошові прибутки, а й регулярне надходження борошна в рахунок плати за помел селянського зерна. Млини існували досить різноманітні – крім найпоширеніших водяних на постійних місцях, існували ще й наплавні водяні та вітряки. Використовувалась також праця волів або коней.

Спеціальну увагу землевласники приділяли використанню лісів. Лісорубів у разі потреби залучали за вільним наймом, а заготовляти дрова та хмиз селяни мусили в рахунок повинностей. За станом лісів спостерігали «побережники», які мали визначати, де можна вирубати, робили підсадки, наглядали за збиранням лісових продуктів селянами. Карпатський ліс і лісоматеріали сплавлились річками до сусідніх країн¹⁷.

Протягом кінця XVII – і всього XVIII ст. у розвитку сільського ремесла відбувались істотні зміни. В період воєнної і повоєнної розрухи розорені ремісники шукали притулку в селах. Порятунку у ремеслі шукали й розорені селяни. Власники маєтків уважно стежили за поповненням кадрів ремісників, аби діти успадковували батьківське ремесло. Тому в галицьких селах були ремісники практично усіх потрібних для сільського господарства спеціальностей. У середині століття

кадри сільських ремісників поповнилися за рахунок розорення і занепаду цехів. Відбувалося переміщення ремісничого виробництва на село. Більшість ремісників були на становищі чиншовиків, з яких дехто наймав для себе землю, але в цілому становище ремісників було досить скрутним – їхні повинності у грошовому вираженні були більшими, ніж селянина з чверті поля. Ремісники мусили віддавати частину своєї продукції на потреби двору, а також сплачувати мито за продаж продукції на ринку. Поступово сільське ремесло все більше набувало ознак товарного виробництва, хоча при збуті своїх товарів воно наштовхувалося на конкуренцію з цеховим виробництвом та імпортними товарами. В середині XVIII ст. на Прикарпатті було зафіксовано понад 20, а на початку 70-х рр. – більш як 40 рудень, гут і димарок. Були вони переважно дрібними, але в останній чверті століття з'явилися доменні мануфактури. Найбільші з них діяли біля Стрия, Самбора і Жовкви. На початку 90-х рр. в Смільній поблизу Самбора вироблялося 300 т заліза на рік. Крім доменної печі, там діяли три горни і дві кузні, тартак, цегельня і поташна буда. Вироблявся реманент для рільництва і виробниче устаткування – казани, мотики тощо.

Прикарпаття віддавна було дуже важливим для Східної Європи центром виробництва солі, в різних місцях експлуатувалося більше 500 соляних джерел. Генеральна конскрипція Галичини відзначила більше 100 соляних жуп (крім селянських), на яких працювало більш ніж півтори тисячі осіб. Виробництво солі становило понад 50 тис., а в деякі роки й більше 100 тис. т на рік. Широко використовувалася наймана праця¹⁸. Габсбурзька адміністрація запровадила державну монополію на виробництво солі, закрила всі дрібні жупи, залишила в дії не більше двох-трьох десятків, але переобладнала їх. Вони продовжували відігравати значну роль у забезпеченні регіону сіллом і приносили чималі прибутки.

Розвивалося на Прикарпатті скляне виробництво. В другій половині XVIII ст. діяло більше десятка скляних гут. Наприкінці століття з'явилася невелика фаянсова мануфактура у Глинянах біля Львова¹⁹.

Становище ремісників у приватновласницьких містечках було скрутнішим, ніж у селах. Міські громади обкладались значним чиншем, мусили відробляти шарварки і толоки, перевозити товари для потреби двору та досить часто віддавались в оренду, що додатково ускладнювало становище²⁰. Скрутно жилося і ремісничим цехам. Інколи ремісники мусили відробляти панщину на приміських фільварках²¹.

Загалом у розвитку ремесла та промислів було чимало суперечливих процесів. Землевласники прагнули зберегти контроль над ремісниками з метою забезпечення власних господарств і одержання додаткових прибутків. Цим пояснюється тенденція до повернення ремесел з оренди, контроль за кадрами ремісників, використання не лише примусового, а й вільного найму на найбільш відповідальних ділянках. Використовуючи зростання попиту на ремісничі товари в період відновлення господарства, шляхта часто намагалася збільшити кількість і асортимент товарів, розширити ремісниче виробництво, вкладаючи в нього чималі кошти. Все це сприяло піднесенню деяких видів ремесла і появі мануфактур з використанням найманої праці.

Міста. В другій половині XVII ст. більшість галицьких міст занепадає. Це було зумовлено тривалими війнами на території Польщі та зміною напрямків голо-

вних торгових шляхів. У цей період виникло мало нових міст, а в багатьох із тих, що існували, різко зменшилася кількість населення. Лише в 40-х рр. XVIII ст. політична ситуація у Польщі поліпшилася і розпочалось економічне піднесення. Міста поступово переорієнтовуються на обслуговування потреб внутрішнього ринку. Крім того, зростає значення торгівлі з Росією. Суттєво змінюється роль різних міст у господарстві Галичини. Деяко сповільнюється розвиток Львова та деяких інших найбільших міст: Дрогобича, Коломиї, Перемишля. Натомість зростають Станіславів, Тернопіль і, особливо, Броди, які у другій половині XVIII ст. стали найбільшим торговим містом краю й другим за кількістю населення після Львова.

Війни і пошесті кінця XVII – початку XVIII ст. позначились і на найвизначнішому місті Галичини – Львові. Істотно скоротилось його населення. Лише з 30–40-х рр. стали помітними демографічне піднесення і поживлення економіки. Таку ж демографічну стагнацію переживала й решта західноукраїнських міст. Попри ці обставини, Львів залишався найбільшим містом на етнічних українських землях²².

Економічний занепад Львова від 40-х рр. XVII ст. виявився в торгівлі й багатьох видах ремесел, але все ж не був повним. Кравці, шевці, кушніри та інші ремісники, використовуючи навіть часткове покращення умов, розвивали своє виробництво навіть активніше, ніж у попередні століття. Активно розвивалось ткацтво. Від 1627 до 1704 р. стали цеховими майстрами 170 ткачів, 210 шевців, 141 кравець. Тоді ж найбільшого розвитку дістало кушнірське ремесло. Однак цей розквіт виявився тимчасовим, викликаним військовими потребами.

Піднесення економіки Львова починається від 40-х рр. і стає помітним у тих галузях, де використовувалась вільнонаймана праця. 1775 року у Львові працювало 56 ткацьких майстрів і чотири підмайстри. Дехто з них мусив підзаробляти іншими ремеслами – мулярством, теслярством. У шевському цеху тоді працювало 11 майстрів без міського права, а всього у львівських цехах було тоді близько 80 майстрів без права. У 1750–1783 рр. міського права набули 713 ремісників. Разом з майстрами без права у Львові тоді працювало близько 800 цехових і 400 позацехових майстрів. Разом з сім'ями у Львові налічувалося 7,7 тис. ремісників, що становило понад 30% населення. Поступово зростала кількість ремісників харчових, будівельних і одягових професій, що було зрозумілим в умовах відновлення господарства.

Чимало позацехових ремісників жило у приміських селах, де більше половини населення не мало своєї землі і мусили жити з найму та займалися ремісництвом.

У XVIII ст. виникли сприятливі умови для розвитку позацехового ремесла. Міське управління почало ставитись до них терпиміше. Деякі цехи погоджувалися з існуванням позацеховиків, але вимагали від них ділитися доходами. Позацехове ремесло залишалось дрібним і не стимулювало технічних нововведень, але позацеховики перехоплювали сировину, забирали замовлення переманювали челядь. Вони вкрай повільно втягувались у ринкові відносини. Цеховий лад ставав дедалі більшим гальмом розвитку виробництва. В місті зароджувались нові форми виробництва, поширювалась наймана праця. Всередині цехів почало виявлятися тягіння до вільного виробництва, намагання обійти цехові обмеження і вести виробництво на власний розсуд.

З інкорпорацією до австрійських володінь на Львів поширились нова система виробничих відносин, державних законів і правових норм. До цехів почали допускати некаатолики і представники інших груп населення, для яких вступ раніше був закритий. У місті могли працювати навіть сільські ремісники. Проте і за нових умов в самому Львові не спостерігалось розвитку мануфактур. До кінця століття виникло лише кілька невеликих харчових підприємств.

Габсбурзька адміністрація намагалася впорядкувати управління, зокрема містами та містечками, серед яких уже було чимало таких, що втратили всі міські ознаки і перетворились на села. Але Львів, Перемишль, Ярослав, Самбір, Дрогобич, Броди, Тернопіль, Збараж, Бучач не лише залишалися містами, а й розвивались. Австрійські власті провели генеральну конскрипцію Галичини, матеріали якої збереглися. Ці важливі документи, зокрема, зафіксували хоча і занепад деяких міст, але й розвиток найрізноманітніших видів ремесла, продукція яких зростала, витримуючи конкуренцію експортних товарів. У цілому XVIII ст. не принесло Галичині істотного піднесення промислового виробництва. Більш успішними ставали галузі, де застосовувалась наймана праця, долались станові і міжконфесійні перепони. Австрійська конскрипція Галичини засвідчила широкий розвиток різноманітного ремісничого виробництва та початок, не завжди успішний, розвитку мануфактур.

Внутрішній ринок. Відбудова господарства, розвиток фільваркового виробництва, поглиблення ринкових відносин спричинилися до активного розвитку ярмаркової торгівлі. У Галичині на кінець століття ярмарки діяли у майже 70 містах і містечках, активно розвивались славетні Львівські контракти, хоча в галузі зовнішньої торгівлі вони почали поступатись Бродам.

Крім ярмарків, протягом тижня у всіх містах і більшості містечок діяли принаймні двічі на тиждень, регулярні торги, спрямовані на забезпечення товарами місцевого населення. Галичиною проходило чимало торговельних шляхів. Львів був пов'язаний дорогами з усією Галичиною і Поділлям. З нього йшов тракт на Броди та Кам'янець-Подільський, Станіславів і Золочів, Городок і Перемишль, Заліщики та Чернівці, Галич і Коломию, Тернопіль, Бережани, Рогатин, Долину, Дрогобич, Сколе. Товари на ярмарки постачали як з великих ярмарків, що відбувались у найбільших містах, так і з фільваркового ремесла та селянських ремесел і промислів. Усі торговельні операції обкладались митами, але місцеві торговці платили мита менше, ніж приїжджі. Так, у Ходорові селяни платили від півмірку зерна 2 гроші, а приїжджі купці – по 1 золотому²³.

Найважливішим предметом продажу було зерно, яке постачалось на вільний ринок і нав'язувалось міським громадам. Продаж зерна з фільварків протягом другої половини століття зріс у 7 разів. З поліпшення умов торгівлі у Львові та Дрогобичі чимало магнатів будували там шпіхліри і розробляли спеціальні інструкції для адміністраторів фільварків, зобов'язуючи їх постачати до них певну кількість зерна. У 60-х рр. продаж хліба у Дрогобичі зростає, а у Львові – різко падає, що пояснюється нижчими цінами. До Львова зерна часто звозили так багато, що ціни помітно падали. Оскільки ціни на Поділлі були нижчими, ніж в Галичині, з тамтешніх маєтків часто вивозилось зерно до Львова і Дрогобича. Протягом другої половини століття ціни на пшеницю й жито зросли в 3–4 рази. Гречка і ячмінь також подорожчали, але не так різко. Однією з причин подорожчання зерна було

перебування в Галичині російських військ у 1768–1772 рр. Зростання цін на зерно призводило до подорожчання горілки і пива, що робило більш прибутковим гуральництво. Магнати часом повертали собі раніше віддані в оренду гуральні, до яких часто довозили зерно з Поділля.

Залежно від кон'юнктури ринку, землевласники заводили вирощування овочів, продавали частину худоби, вирощених при броварнях свиней, молочні продукти, рибу, ремісничі вироби, зокрема полотно, яке навіть скуповували у власних селян зверх того, яке вони ткали за повинності.

Зв'язок магнатського господарства з ринком не був однобічним. Для фільварків закупували часом краще зерно, худобу, полотно, залізні вироби, сіль²⁴.

Отже, в середині – другій половині XVIII ст. у Східній Галичині відбувався дальший розвиток внутрішнього ринку. Хоча землевласники намагалися зберегти панівне становище, але відбудова селянського господарства, піднесення міст, опір селянства та міщан примусовому нав'язуванню товарів примушували магнатів орієнтуватись на вільний ринок. Суттєво розширити свій асортимент товарів в торгівлі магнатам не пощастило. Багатогалузевим товарним господарством магнатські латифундії у XVIII ст. не стали.

Торгівля з іншими країнами. Натомість зростала торгівля в містах. Деякі міста ставали центрами торгівлі для досить значних округ. Львів був пов'язаний торговельними трактами з Москвою через Мінськ, Оршу та Смоленськ, а також південним шляхом – через Київ з Угорщиною, Волощиною, німецькими містами, Францією²⁵. Якщо у Львові торгували всіма можливими місцевими та привозними товарами, то вже у Щирці – тільки взуттям і полотном, в Яричові – сукном і шкіряними виробами, у Городку – галантереєю, сідлами і гончарними виробами, у Янові – селітрою. Золочів торгував переважно свининою та медом, Кам'янка-Струмилова – сукном, полотном і залізними виробами, у Бродях на ярмарках продавали східні товари, скло й чай, а на кінець століття вони стали основним у Галичині центром торгівлі з Росією²⁶.

У Буську існував склад товарів, що їх везли з Волині на Віслу, а це означало, що принаймні тиждень купці мали торгувати своїми товарами у місті. У Чорткові торгували подільською пшеницею та волами, Заліщиках, де відбувався двотижневий ярмарок, – тютюном, волами, рибою, полотном, у Жовкві – склом, залізом, гончарними виробами. Тернопільські ярмарки спеціалізувались, відповідно до свого розташування, на торгівлі з Волинню та Поділлям. Деякі селяни-купці ставали відомими далеко за межами своїх околиць і мали широкі комерційні зв'язки. Дехто перетворювався на торговельних агентів своїх землевласників, скуповуючи по селах ремісничі товари для продажу купцям на ярмарках. Поширилась селянська торгівля сіллю, м'ясом, тютюном, хлібом, лісовими матеріалами тощо²⁷.

З розвитком товарно-грошових відносин у Галичині поширювалися кредитні операції, розвивалося лихварство. Якщо в малих містах масовим був невеликий споживчий кредит, то в містах зі значним купецьким прошарком і великими ярмарками розвивався комерційний кредит на великі суми. У кожному місці були відомі найбільші лихварі, а крім того, лихварськими операціями займалися костьоли, монастирі, єврейські громади. Плата за кредит була досить високою – від 8 до 30% за позичковий кредит. Як і раніше, позичковий кредит визначався у натуральній формі, найчастіше як передача в користування землі з підданими²⁸.

Зі стабілізацією становища на Наддніпрянській Україні й відбудовою господарства у Галичині активізувались економічні зв'язки західноукраїнських земель і, зокрема, Галичини з Наддніпрянською Україною. До галицьких міст знову потягнулись купецькі валки з Наддніпрянщини, Росії, Білорусії. Галицькі купці стали відігравати важливу роль на ярмарках Бердичева, Кам'янець-Подільського, Ніжина, Ромен, Чернігова, Стародуба та інших міст. З Правобережної України завозилось переважно якісне подільське зерно, а вивозились промислові вироби. Основним предметом вивозу з Закарпаття була сіль, яка вивозилась від Холмщини і Підляшшя до Північної Волині, Білорусії та Гетьманщини²⁹. Деякі західноукраїнські торговці сіллю мали по 30–60, а іноді 100 наймитів, і вивозили сіль валками зі 100 і більше возів.

У 20-х рр. поновилася перервана війною зі Швецією торгівля Галичини з Західною Європою. Зросла роль Гданська, до якого вели зручні річкові шляхи, а магнати мали можливість здійснювати транспортування товарів за рахунок селянських повинностей. Саме туди сплавливали найкраще зерно, а також ремісничі вироби з найближчих до маєтків річкових пристаней.

З виручених у Гданську коштів закуповувалися промислові товари. На них витрачалось від 40 до 80% виручки. Купували прянощі, сукно, бавовняні вироби, порцеляну, шовк, папір, сільськогосподарський реманент, насіння, кращі породи худоби. Для перепродажу везли балтійські оселедці. Після першого поділу Речі Посполитої, коли Гданськ відійшов до Пруссії, були запроваджені високі мита на товари з австрійських володінь, і вивіз товарів різко скоротився.

У другій половині століття пожвавилась сухопутна торгівля із Заходом. До Вроцлава, Оломоуца гнали багато волів, везли продукти бджільництва, промислові вироби. Розгорталась і транзитна торгівля східноукраїнськими, волоськими і молдавськими волами. В менших масштабах продовжувалась торгівля з Угорщиною, Молдавією та балканськими країнами. Під час російсько-турецьких війн кінця XVIII ст. російські купці закуповували в Галичині для армії хліб, фураж, худобу.

Величезну роль в економічному житті Львова відігравали знамениті Контракти. Це були багатолюдні з'їзди шляхти для укладання угод на продаж продуктів фільваркового виробництва й оренду-купівлю маєтків. Під час Контрактів значно пожвавлювалась місцева торгівля, до них виготовлялась основна маса пива і горілки. На час Контрактів до Львова з'їжджались купці з Варшави, Гданська, зі Сходу. Кількість людей, що відвідувала Контракти, перевищувала 4 тис., що становило до 15–20% населення Львова. Щорічні обороти Контрактів становили майже 30 тис. злотих і за економічним значенням могли компенсувати втрату права складу і скорочення східної торгівлі. Отже, у другій половині XVIII ст. можна відзначити безперечний факт відносного піднесення торгівлі у Львові, що спиралось на розвиток місцевого господарства.

Скорочення ролі Львова у торгівлі з іншими регіонами Європи до певної міри компенсувалось піднесенням Бродів, на ярмарки якого наприкінці століття з'їжджались купці з османських володінь, перські, італійські з коштовностями й іншими товарами. Туди приганяли коней з Правобережної України, яких продавали шведським і пруським купцям. Бродівські купці вивозили товари зі своїх ярмарків до Вроцлава, Лейпцига, Гданська. Інкорпорація Галичини до австрійських володінь та надання деяким містам, зокрема Бродам і Дрогобичу, прав «вільних міст» давало

право безмитної торгівлі в Габсбурзьких володіннях. Наприкінці XVIII ст. саме через Броди, що стали прикордонним містом, стала проходити торгівля не лише з Росією, а й з країнами Надчорномор'я.

Крім Львова і Бродів, торгівля з іншими Габсбурзькими володіннями й іншими регіонами Європи велася товарами з Гданська у Городку, Глинянах, чеськими та моравськими товарами – у Чорткові, з Волинню, Поділлям і Києвом – у Тернополі, з Силезією – у Бережанах.

Отже, попри всі гальмівні чинники станового суспільства, на галицькі землі поширювалися впливи загальноєвропейських змін. Розвивалося товарне виробництво в усіх галузях господарства, зростало ремісниче виробництво, виникали мануфактури.

2. Економічна та соціальна ситуація на правобережній Україні

Економічна політика Речі Посполитої, до складу якої після рішень Люблінського сейму 1569 р. відійшла більшість земель України-Русі, відзначалася відвертим протекціонізмом стосовно магнатсько-шляхетських родин. Розвиток товарно-грошових відносин через бажання польських, литовських та українських землевласників збільшити прибутковість власних господарств спочатку призвів до прогресу в сільськогосподарському виробництві. Утримання магнатами монополії на земельну власність також відіграло певну позитивну роль, однак з плином часу через різні причини почало гальмувати економічний розвиток. Воднораз середня і дрібна шляхта, як дослідив свого часу М.Грушевський, «культивувала серед себе певний погірдливий погляд на економічні і фінансові здібності, на купчення й торг, не знаходила у собі ні відповідної енергії, ні знання, ні в кінці засобів не тільки для шукання нових доріг, а навіть і для додержання кроку економічному й промислового розвою найближчих, сусідніх західноєвропейських країн»³⁰. Крім того, українське козацтво вже з кінця XVI ст. здійснювало великі перешкоди у поширенні та розвиткові панських (як великомагнатських, так і середньошляхетських) фільварків³¹.

Вітчизняні історики В.Антонович, О.Єфименко, О.Баранович, В.Маркіна, В.Голобуцький, І.Гуржій, О.Компан, В.Романовський, Г.Сергієнко, В.Борисенко, О.Крижанівський, М.Крикун, В.Смолій, В.Степанков та інші кожен свого часу розкрили багато аспектів соціального й економічного життя станів Правобережної України. Найчисленнішу верству тут, як і скрізь у Центрально-Східній Європі, становило селянство. А з-поміж широкого кола проблем дослідження українського села в епоху пізнього середньовіччя та раннього нового часу, як слушно зауважив А.Гурбик, актуальними на сьогодні залишаються такі теми, як економіка, землеволодіння, повинності, соціальна структура, демографія та форми соціального протесту селян³². Треба відзначити, що на середину XVIII ст. місцеві магнати та шляхти становили на Правобережній Україні 7,7% від всього населення, духівництво – 1,5; купці – 0,14; міщани-християни – 1,7; міщани-євреї – 3,5, а селяни разом з козаками – 78,7%³³.

Отже, шляхта включно з магнатами, з одного боку, та козаки з селянами – з другого, поряд з міщанами та духовенством, і визначали XVII–XVIII ст. економічне та соціальне обличчя Правобережної України.

Правобережжя як частина «великої» України-Русі спочатку входило до Великого князівства Литовського, а потім – Речі Посполитої й окреслювалося головним чином адміністративно-територіальними межами Київського, Брацлавського та частково Подільського і Волинського воєводств³⁴. У XVI – першій половині XVII ст. тут відбувався складний і неоднозначний процес соціально-політичного розширення серед начебто монолітного «шляхетського народу»³⁵. Виділення з його «політичного тіла» магнатства, з одного боку, та найбіднішої шляхти – з другого, засвідчило нівелювання майже всіх набутих шляхтою ще в добу середньовіччя рицарських чеснот.

Серед найбільших землевласників Брацлавського, Волинського, Київського та Подільського воєводств переважали магнати руського, тобто українського, походження, які вважали себе не тільки політичними, а й етнічними поляками – Замойські, Любомирські, Калиновські, Заславські, Потоцькі, Фірлеї, Концепольські та ін.* Також тут мали велику власність та урядували ті, хто пам'ятав про своє батьківське коріння, – Острозькі, Вишневецькі, Киселі, Балабани, Лащі та ін. Відсоток прошарку магнатів як у межах усієї Речі Посполитої так і на Правобережжі становив усього близько 0,3%³⁶.

Француз Лабурер у 1648 р. дав таку характеристику магнатам України-Русі – «вони скоріше королі, ніж шляхта»³⁷. Поляк Й.Левелель зробив висновок про те, що магнати на своїх землях були майже незалежними володарями³⁸, а І.Крип'якевич стверджував, що Річ Посполита з точки зору державного устрою уявляла собою конфедеративний союз магнатів³⁹. З цього приводу сучасний французький вчений Д.Бовуа зазначав: «Немає, однак, сумніву, що [існувала] сарматська модель, фасадом для якої служила єдність шляхти, хоча реальну владу й причетність до громадянського життя вона надавала лише можновладцям та багатіям...»⁴⁰.

* Дослідження етнічної належності, свідомісних і політичних орієнтацій шляхтичів Західної та Правобережної України не є предметом цього дослідження. Однак ще 1879 р. польський історик М.Бобжинський зауважив, що, незважаючи на існування «триєдиної» Речі Посполитої, історію Польщі, Литви та Русі не потрібно розглядати «в одному образі, як єдине ціле». Див.: Bobrzynski M. W imie prawdy dziejowej // Szkice z studia historyczne. – Krakow, 1922. – Т.1. – С.29. Більшість шляхти Руського, Київського, Волинського, Подільського, Брацлавського й інших воєводств впродовж XVI–XVIII ст. все ж таки усвідомлювали своє окремішне походження саме як «Русь». Цей термін залежно від контексту вживався для «окреслення народу, культури, віросповідання, а також території» (див.: Сас П. Політична культура українського суспільства. – К., 1998. – С.53, 56), а «народ Руський» після 1569 р. начебто став новим політичним об'єктом Речі Посполитої. Див.: Яковенко Н. Паралельний світ. – К., 2002. – С.231, 254-256; Вона ж. Життєпростір versus: ідентичність руського шляхтича XVII ст. // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Зб. наук. праць на пошану професора В.Нічик. – К., 2005. – С.477-501. Польський історик Т.Хинчевська-Геннель зазначала наявність національної свідомості в українській шляхти та козацтва з України-Русі ще задовго до часів Хмельниччини. Див.: Chynczewska-Hennel T. Swiadomosc narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do polowy XVII w. – Warszawa, 1985. – С.74-146. Інший знаний учений з Польщі Г.Віснер писав, що протягом другої половини XVII ст. «зростала свідомість окремішності руської/української, що приймала національні і визвольні гасла, протиставляючи їх польськості». Див.: Wisner H. Rzeczpospolita w latach dzieciństwa i młodości Jana Sobieskiego // Studia i materially z czasow Jana III Sobieskiego. – Wrocław, 1992. – С.14.

Проте магнати не лише успішно впорядковували старі села, а й засновували нові поселення – так звані слободи. Вони виникали на умовах звільнення їх засновників від майже всіх повинностей і податків на певний термін. Для пришвидшення освоєння нових земель окремі пани надавали «слобожанам» своєрідний кредит у вигляді посівного зерна, волів тощо. Досить часто поміщики віддавали право на виготовлення і продаж горілки та пива в оренду та доручали орендарю збирати на свою користь гроші з селян. Шинкова (корчемна) оренда стала дієвим засобом «вибивання» грошей у селян у помістях, де як повинність переважала грошова рента. Щоб утримати селян у покорі, землевласники використовували судову і військову владу. Магнати уважно слідкували за тим, щоб селяни не збільшували свої наділи й не розпоряджались землею без панського дозволу. Великі землевласники вимагали від адміністраторів своїх помість, щоб вони надавали селянам однакові земельні ділянки та застосовували однакові повинності.

Основний земельний фонд Правобережної України належав шляхті з переважанням великого поміщицького (магнатського) землеволодіння. Згідно з підрахунками В.Маркіної, у 80-х рр. XVII ст. на території правобережної Київщини 75% усіх дворів належало магнатам, що мали більше ніж 150 дворів. Відповідно шляхті, яка мала від 1 до 30 дворів, належало лише близько 1% дворів. Королю належало близько 20% дворів і земельної площі. Отже, 2/3 селянських господарств у цій частині Правобережної України залежало від магнатів і короля⁴¹. Приблизно так само розподілялася власність на землю і в інших правобережних регіонах. Збільшення магнатського землеволодіння відбувалося за рахунок поновлення прав на землі, які були втрачені шляхтою під час Української ранньонаціональної революції 1648–1676 рр. та повстанських рухів кінця XVII – початку XVIII ст. Після довгих воєнних десятиліть польська шляхта, розшукуючи в сімейних архівах старі документи на право володіння землями, поверталася до своїх родових маєтків. Привілеї на правобережні «грунти» вдавалося випросити у короля чи сейму й тим представникам польського нобілітету, хто не мав спадкового права.

Значну частину латифундій українські магнати набували не лише через королівські данини та шлюбні контакти, а й насамперед через установлення адміністративного контролю у межах тієї чи іншої магнатської родини над великими територіями Східного Поділля та Середнього Подніпров'я⁴². Економічне, а отже, й політичне вивищення незначної кількості магнатів над іншими визнаними (а також невизнаними) станами і групами, що існували на українських землях Корони Польської, стало однією з головних причин революційного вибуху, що стався у середині XVII ст. на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. На довгий час шляхетське землеволодіння в Україні було скасоване, хоча протягом XVIII ст. магнетерія відновила свої права на Правобережжі за рахунок не тільки нижчих станів, а й середнього та збіднілого шляхетства*.

Особливе місце у соціальному та економічному житті українських воеводств до середини XVII ст. (а потім і протягом майже всього XVIII ст.), як і в інших

* Невідомий автор, який жив за часів польського короля Станіслава Августа Понятовського, залишив такі свідчення про одного з представників магнатської родини Потоцьких: «...Потоцький жив у такому віці... коли говорили багато про шляхетську рівність, але в своїх діях шляхта була тільки слухняним знаряддям можновладців... У магнатів діти шляхти служили за покоївців...». Див.: *Pamiętnik anegdotyczny z czasow St. Augusta.* – Poznan, 1867. – S.34.

землях Речі Посполитої, належало шляхті. Економічні та політичні права цього стану здійснювалися через повітові «рицарські кола», що надавало шляхтичам великі привілейні права⁴³. Шляхта посідала всі воєводські державні уряди, хоч її кількість від загальної маси населення українських земель Корони Польської не перевищувала 2,5%⁴⁴. Наприклад, середня шляхта, яка володіла землею у першій половині XVII ст. становила 0,5% від усього населення в Брацлавському воєводстві та 1% – у Київському воєводстві Корони Польської⁴⁵. Загалом же на всій території Польсько-Литовської держави до шляхетського стану з огляду на регіональну специфіку належало від 2 до 10% від усього населення*⁴⁶. Відомий польський історик права Ю.Бардах зазначав, що якщо заможна (олігархічна) і середня (сеймова та сеймиківі) шляхта ототожнювали себе з «польською нацією», то з неї виключалися дрібнопомісні (загородіві) та безземельні (голота) шляхтичі⁴⁷.

Після подій Української ранньонаціональної революції селянство вже не було замкненою верствою. Селянин міг швидко стати козаком, або ж поповнити лави міщанства чи духовенства. Розвивалася займанщина – селянство, яке звільнилося від панів, здобуває землі для свого користування. У результаті визвольних змагань створювалися значні осередки селянської власності, які не були враховані люстраторами Речі Посполитої⁴⁸. Зокрема, селяни разом з представниками інших верств українського суспільства «позабирали земельні угіддя – поля, ниви, городи, сінокоси, майдани, поселення, ліса, пасіки»⁴⁹, що належали єзуїтам. Вони продавали, обмінювали, закладали, успадковували, заповідали, ділили в сімейному чи родинному колі земельні наділи, використовуючи при цьому лише звичаєве право. Інколи акти таких земельних оборудок селян вносилися до монастирських актових книг, причому адміністрація монастирів виступала своерідним нотаріусом у цих справах⁵⁰. Однак у XVIII ст., коли Правобережжя переходить під владу Польщі, така ситуація змінюється на користь монастирського землеволодіння. Духівництво монастирів починає розпоряджатися навколишніми селянськими наділами як власними, а місцеві селяни починають виконувати панщинні та інші повинності на користь монастирських зверхників.

Протягом другої половини XVII ст. відбувався процес «самовільного», з погляду владних структур Польсько-Литовської держави, заселення правобережних українських земель. Він проходив під контролем і захистом козацької адміністрації Правобережжя й мав на меті реколонізацію величезної території Подніпров'я, яка, згідно з умовами польсько-російського Вічного миру 1686 р., мала залишатися позбавленого населення. Наявність вільних земель спричинила масовий наплив сюди селян із Лівобережжя та Запорозької Січі. Тут створювалися осередки козацької власності. Джерела свідчать, що козаки вільно продавали й дарували свої «дідичні» поля, луки, ліси, ставки й хутори іншим козакам, селянам і міщанам⁵¹. Відновлення козацтва на Правобережжі, що розпочалося з середини 80-х рр. XVII ст., відбувалося також за рахунок покозачення великої кількості місцевого сільського населення та новоприбулих втікачів з Польщі, Білорусії, Росії, Молдавії, Волощини та інших країн. У 1670 р. один з представників польської шляхти на запитання: «А чому

* Кількість шляхти обох статей на 1640 р. становила: у Київському воєводстві – 14 100 осіб, Волинському – 14 880, Брацлавському – 9540, а всього – близько 38 500 осіб, або близько 2,3% від усього населення Правобережної України.

б це до тих козацьких міст мали (люди) тиснутися?» відповідав: «Тому, що там панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає, і так кажуть: «Раз її нам, вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш, викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів». Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажуть, що то був Пророк і тепер по його смерті завжди сідає біля одного столу з Господом Богом до обіду і до вечері. Поборів, подимних і такого роду податків і не згадуй»⁵².

Селяни масово переходили під захист козацького уряду Правобережної України. Так, наприклад, у квітні 1699 р. шляхтич Должкевич оголосив про неможливість отримати прибутки із сіл В'язівка, Вереси та Хвосенка, з огляду на те, що більшість їхніх жителів покинули їх і пішли на Фастівщину, де була юрисдикція козацького уряду полковника С.Палія⁵³. Він разом зі своїми соратниками врахував бажання селян вільно господарювати на своїй землі й робив усе можливе для захисту землеробського населення, що перебувало на підвладній йому території. Місцеві селяни, які проживали на території «Палієвої держави», не виконували жодних повинностей, крім того, що вносили на козацьке військо невеликий збір різними продуктами чи фуражем – так зване борошно⁵⁴.

Землі для формування козацьких полків надавались головним чином у межах угідь, які належали королівському урядові Речі Посполитої. На Київщині до них, зокрема, належали Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Канівське, Овруцьке, Переяславське староства, на Брацлавщині – Вінницьке, Брацлавське та Житомирське. Отже, король мав у власності землі, що в другій половині 40-х – на початку 70-х рр. XVII ст. становили серцевину полково-сотенного устрою Української держави. Але після знищення її інститутів у боротьбі з гетьманом П.Дорошенком королівський уряд не міг ефективно управляти ними. Саме тому ці землі передаються для заселення козацьким полковникам з певними адміністративними правами і можливістю збирання деяких податків з місцевого населення. Поряд з королівщинами існували магнатсько-шляхетські земельні володіння, що призводило до постійних конфліктів між шляхтою і козаками, які захищали українських селян. Крім того, козаки мали право розміщуватись у колишніх маєтностях католицького духовенства, що були спустошені під час революційних подій середини XVII ст. Заклики короля Яна III Собеського привертати на землі правобережного Подніпров'я тисячі людей з Лівобережної України, Волині, Запорозької Січі і навіть Молдавії та Волощини⁵⁵.

Значна частина земель Київщини та Брацлавщини до 1714 р. належала козацтву, яке освоювало відвойовані у польської шляхти та католицького духовництва маєтності. У 1701 р. київський біскуп Гомолінський звертався до сейму зі скаргою на козацького полковника С.Палія, що той всіляко обтяжує шляхту, порядкує у Фастові та примушує Київське католицьке біскупство (єпископат) платити йому податок. На території, де поширювалася його влада, Палій надавав бажаним у користування стільки землі, скільки вони могли обробити. У підсумку на Правобережжі почали засновуватися козацькі хутори. Наказний гетьман Самусь володів маєтностями між Богуславом і Вінницею, а полковник А.Абазин – в околицях Брацлава. На той час в уявленні багатьох представників селянського стану козацький устрій усвідомлювався як оптимальна форма суспільної та державної організації⁵⁶.

Протягом другої половини XVII ст. селяни Правобережної України подібно зем'янам виступали власниками своєї землі. Вони її продавали, обмінювали, закладали, успадковували, заповідали, ділили у сімейному чи родинному колі, використовуючи при цьому лише звичаєве право. Зменшення селянських земельних наділів призводило до того, що більшість селян у 60-х рр. XVIII ст., відбуваючи панщину, не могли забезпечити себе засобами існування за рахунок власного господарювання, а тому відбувався процес виділення із загальної маси селянства (як чиншових, так і панщинних) більш заможних господарів. Одночасно збільшувалася кількість малоземельних селян. Становище селян перебувало у прямій залежності від збільшення повинностей.

Розвиток товарно-грошових відносин на Правобережжі у першій половині XVIII ст. сприяв соціальній диференціації сільського населення. З одного боку, збільшувався прошарок заможних селян, а з другого – виникала велика група малоземельних – піших, халупників і одנותяглих⁵⁷. З'явилась і постійна категорія вільних селян – «гультяїв», «гулящих» наймитів. Вони постійно наймалися до заможніших селян, козаків, шляхти, міщан-ремісників. У поміщицьких господарствах Правобережжя було поширене так зване челядництво, коли селянам замість панщини чи інших повинностей приписувалося робити «у дворі» в пана протягом року, а потім і більше. Вони за певну винагороду виконували обов'язки сторожів, пастухів, погоничів, «парубків», бондарів, ковалів, рибаків тощо. Згідно з інвентарем Стрижавського ключа, на Вінничині за 1768 р. у 23 поселеннях з 1446 селян – 180 (12,4%) було взято «до двору» пана⁵⁸. Оплата примусового і вільного найма у поміщицькому господарстві проводилася, головним чином продуктами і грошима.

На основі сучасних досліджень можна стверджувати, що у Луцькому повіті на Волині у 90-х рр. XVII ст. величина сімей коливалася від трьох до шести осіб на один дим. Така ж ситуація була у селах Володимирського, Кременецького, Овруцького й Житомирського повітів. На Брацлавщині, а також у центральній і південній Київщині у результаті довголітніх воєнних дій, які велися на цій території, величина диму коливалася від двох до чотирьох осіб. На Західному Поділлі, яке довгий час перебувало під владою Османської імперії, кількість осіб у селянському дворі дорівнювала у середньому чотирьом. Під час підрахунків не враховувалися престарілі батьки, які досить часто проживали в родинях своїх дітей⁵⁹. Згідно з документами варшавського Коронного Скарбу відзначалася велика спустошеність Брацлавського, а також центральної та південної частини Київського воєводства⁶⁰. Значних матеріальних і людських утрат зазнало також Подільське та Волинське воєводства. Багато сільських поселень у результаті багатолітніх війн між різними супротивниками, природних катаклізмів та епідемій запусило. Спустошеність правобережних земель України стала ще більшою внаслідок масового згону населення на Лівобережжя протягом 1711–1712 рр.⁶¹ Разом з тим представники селянських і козацьких родин, які силоміць були переселені з правого на лівий берег Дніпра протягом другої половини 10–40-х рр. XVIII ст., знову поспішали перебраться на свою «малу» батьківщину.

Війни і постої ворожих військ, напади татар, турків і поляків, а також шляхетсько-козацькі сутички нерідко спричинювали голод серед селян і міщан. Згідно із записами Добромильського літопису, значні голодування українського

населення були в 1690, 1695, 1699 та 1700 рр. Не обминали правобережні землі й несприятливі природні явища. Так, у 1680 р., як свідчить Літопис Самовидця, «за-суха була велика, від якої повисихали води і трави», а через десять років «сарана знищила весь хліб на полях», що породило велику дорожнечу на харчі⁶². В окремі роки людські життя відбирали страхітливі інфекційні хвороби. Так, під час епідемії чуми в 1770–1771 рр. на Правобережжі вимерло 100 тис. людей, більшість з яких були селянами.

Під час Північної війни, в 1702–1705 рр., король Август II разом із магнатами 15 разів звертався до Петра I, прохаючи допомогти в справі повернення земель і платежів з території Подніпров'я, що підлягала козацькій адміністрації. Як стверджувала В.Маркіна, існували такі форми козацького землеволодіння: 1) спадкові; 2) «надані» (землі, за які виконувалася військова служба); 3) «куплені» (придбані за гроші); 4) «зайняті» (оброблені власною працею вільні або відвойовані землі)⁶³. Слід зазначити, що козаки вважали землю своєю згідно з «природним правом» й намагалися утвердити пріоритет приватної власності на неї. Слобідське і хутірське землеволодіння протягом тривалого часу живило козацький, а згодом і гайдамацький рухи. Невипадково місцева шляхта намагалася всіляко обмежити терміни слобід і знищити розсадники політичного й економічного «свавілля» в Речі Посполитій – козацько-селянські поселення. Влітку 1718 р. ректор Овруцької єзуїтської колегії (Полісся) подав до суду скаргу, в якій йшлося про те, що в період тривалих «бунтів» шляхта і ксьондзи змушені були залишити Правобережжя, а їхні землі захопили нові власники. «Селяни тримають землі в незаконній посесії і користуються ними, а тому, хто скаржиться, не дають нічого»,⁶⁴ – свідчив позивач проти українських «хлопів». Залишилися окремі свідчення про те, що селяни Правобережної України продавали і купували землю⁶⁵. Земельні ділянки, що належали їм, селяни розглядали як власність, що перейшла їм від батька, тобто «отчину».

Велике землеволодіння особливо зростало протягом XVIII ст. за рахунок роздачі магнатам королівських земель та примусового скорочення селянських наділів. Земельна власність короля зосереджувалася здебільшого в південно-східній частині Правобережжя. У 1765 р. його маєтності об'єднували 332 поселення, в яких проживало близько 125 тис. підданих-селян. Щоб утримати біля себе новопоселенців, власники великих фільварків у цих регіонах після закінчення пільгових років змушені були брати з селян лише невеликий чинш, що тривало подеколи до 30 років. У більшості маєтків чинш брали не з площі розораної землі, а з поголів'я робочої худоби, якою володів селянин. Це зумовлювалося тим, що вільної землі тут було надзвичайно багато, а тяглової худоби – обмаль. Адже більшість слобожан становили втікачі з володінь, де існувала панщина. Однак навіть таке незначне запровадження феодальної повинності викликало опір місцевих селян, які вже звикли жити без економічного примусу. Типовою ставала ситуація, коли, «відсидівши» певний час на одному місці, слобідські піддані переходили до іншої слободи, заважаючи своїм панам значних збитків.

Розвиток світового ранньокапіталістичного ринку в нову добу всесвітньої історії втягував у свою сферу й господарства країн Східної Європи, зокрема земельні латифундії Правобережної України. Потоцькі, Чарторийські, Сангушки, Оссолінські, Сенявські й інші магнати експортували продукти фільваркового ви-

робництва через порти Балтійського узбережжя до Західної Європи, користувалися монопольними правами на продаж власних товарів для підкорення внутрішнього ринку. Так, наприклад, у 1744 р. з «добр» волинських, подільських і руських магнатів Жевуських було продано в Гданську пшениці й жита на 15 209 злотих (з чого було взято податок у сумі 7169 злотих), а закуплено різних продуктів (від цукру і цитринів до фісташок і сиру) – на 1457, сукна – на 2247, тканини – на 2442, інших товарів (одяг, меблі, папір, вино тощо) – на 729 злотих, що разом становило 5876 злотих. Отже, можна підрахувати, яка кількість так званих обігових коштів залишилась у магната.

Вплив ринкових відносин на фільваркове господарство спричинював посилення підприємництва магнатів і запровадження окремих структурних змін у латифундіях, де поряд із землеробством розвивалося тваринництво, садівництво і бджільництво. Постійно зростаючі фінансові потреби великих землевласників змушують їх за рахунок освоєння луків, чагарників, заболочених місць, крутосхилів збільшувати посіви площі не лише під традиційні культури – пшеницю, ячмінь і жито, а й під коноплю, льон, тютюн і хміль.

Магнати і шляхта мали право обмежувати, а в деяких випадках і забороняти селянську торгівлю, що негативно впливало на функціонування товарно-грошових відносин. Треба зазначити, що не всі поміщицькі господарства однаковою мірою були втягнуті до цих відносин. Усупереч різним перешкодам, заможні селяни Правобережної України вивозили продукти власного господарства на ринки Лівобережжя. Так, у 1741 р. з 41 села Подніпров'я через митні кордони до Києва й інших міст Гетьманщини було вивезено 3 тис. пудів збіжжя. У другій половині XVIII ст. через низку економічних і політичних причин зменшуються обсяги вивезення хліба й іншого товару з використанням головного балтійського порту – Гданська. Пошуки нових шляхів вивезення збіжжя, зокрема через порти Чорного моря (Херсон, Одеса, Миколаїв), протягом тривалого часу спричиняли економічну нестабільність краю, що значно впливало на становище селян. На території Правобережної України протягом XVIII ст. склалися й співіснували три види маєтків: у першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктової податок, у другому, поряд із чиншем, запроваджувалася відробіткова рента (панщина), у третьому зміцнювалася панщина⁶⁶.

Зазначимо, що українські селяни не становили собою єдиної соціальної верстви, що залежало від наявності у них робочої худоби та землі. Саме певна кількість худоби та величина земельного наділу були визначальними для стратифікації селянського соціуму на різні групи⁶⁷. Селянські чиншові господарства Правобережної України розділялися на піших (без тяглової сили), подинкових (з одним волем), парових (з двома), потрійних (з трьома), почворних (з чотирма) і плугових (з шістьма волами). Якщо у 1695 р. в середньому на селянське господарство у Дубровицькому помісті на Волині приходилося близько 1,5 голови робочої худоби, то у 1750 р. – 2,4 голови. Зокрема кількість коней зросла з 45 до 118 голів. У півтора рази збільшилася кількість худоби в одנותягловій групі, у два рази – в середній, де кожний селянин тримав по два-три воли (у більш заможних, які тримали від чотирьох до сімох волів, відсоток володіння худобою виріс від 8,3 до 18,2⁶⁸). Відповідно вони мали надільну землю, розмір якої обчислювався в 1/2, 1/3, 1/4, а в

окремих випадках 1/16 від лану. Ті, хто не мав робочої худоби, отримували городи, або загороди (до 3 моргів). Таких називали городниками, або ж загородниками. Хто взагалі не мав землі, називався халупником. Були ще й менші категорії селян – так звані коморники і кутники. Їх згодом назвали підсусідками, адже вони, з огляду на відсутність власного житла, мешкали у чужих людей, тобто сусідів.

Селянське господарство відіграло вирішальну роль у відбудові зруйнованої під час довголітніх воєн економіки Правобережної України та відновленні тут землеробства і тваринництва, різних промислів. За своїм економічним становищем селянство не становило однорідної верстви. Воно складалось із заможної верхівки, яка мала земельні наділи по 1–1,5 лана; селян, які володіли 0,25–0,5 лана, і тих, хто зовсім не мав землі. За характером феодальних повинностей посполиті селяни поділялися на «панцизняних» (тих, хто відробляв на землях пана певні повинності) і «чиншових» (ці платили своєму зверхникові грошову ренту – «чинш»). Крім того, залежно від забезпеченості робочою худобою (волами і кіньми) серед правобережних селян розрізняли «тяглових» і «піших».

Найбільшу кількість повинностей виконували селяни на Волині, київському Поліссі та західній частині Поділля, з огляду на більшу заселеність цих регіонів⁶⁹. Зростання товарності магнатського господарства у XVIII ст. вело до створення нових фільварків і збільшення повинностей селян, адже всі основні види господарських робіт (заорки весною, оборки восени, затинки, обжинки, закоски, обноси) виконувалися ними та їхнім інвентарем. Панщина переважала на Волині (до 234 днів за рік), інтенсивно поширювалася на Поділлі та в окремих районах Київщини, однак на півдні Брацлавщини і Київщини її майже не було. Крім панщини, посполиті відбували й інші повинності: шарварки (дорожню повинність), толоки, сторожу, гребельне та ін.⁷⁰

Наприкінці XVII і до середини XVIII ст. регулярна панщина становила 5 днів на тиждень з «влоки», додаючи «зажини», «гвалти», вихід «на сторожу колейно» і на шарварки (для ремонту гребель і вітряків). Крім того, панщинні селяни вносили «данини»: яйця, мед, свійських птахів тощо. Протягом 1754–1769 рр. на Правобережній Україні відбувалося різке збільшення повинностей – щотижнева панщина виросла до 10–12 днів з «влоки», а з «третини» чи «четвертини» становила два-чотири дні на тиждень. Такі нововведення, на думку селян, були незаконними і непосильними, а тому вони відповідали різкими проявами невдоволення. Згідно з висновками Є. Сташевського, інвентарна оцінка відробіткових днів різнилася залежно від регіональних особливостей. Так, на Волині у 40–50-х рр. XVIII ст. вона становила до восьми грошей на день (однаково для тяглого і пішого селянина); на Поділлі й на Київщині – 6 гр.⁷¹

У більшості сіл Київського та Волинського воєводств панщина була однаковою як взимку, так і влітку. Зокрема, в селі Хомів на Київському Поліссі селяни протягом цілого року виконували відробіткову ренту по три дні на тиждень, сплачували 23 злотих і давали натуральний податок – по три курки, дві качки, одній гусці, десятку яєць тощо. В грошовому еквіваленті це становило 50 злотих і 6 грошів⁷². Якщо на території Волинського воєводства та північно-західної Київщини поряд з грошовою і натуральною рентами існувала панщина, то на Брацлавщині і у центральній та південній частинах Київщини переважали грошова і натуральна ренти. Згідно з люстраціями, грошова рента переважала у Білоцерківському, Канівському,

Корсунському, Черкаському, Чигиринському, Звенигородському, Трахтемирівському і Шаулинському старостах аж до 1765 р. Це було наслідком революційних подій середини XVII ст. Здобуття селянами особистої волі та права володіти землею протягом тривалого часу не могли безслідно зникнути. І з цим мали рахуватися не тільки власники маєтків, а й уряд Речі Посполитої.

Для розв'язання нагальних господарських проблем землевласники встановлювали у своїх маєтках так звані поурочні дні. Вони відрізнялися від панщини тим, що не мали чіткої періодичності, а кількість працюючих у ці дні визначалася паном довільно. Поурочні дні називали по-різному: згони, гвалти, толоки тощо. Їх величина дорівнювала 12 дням на рік, або ж 2,4 злотого⁷³.

Починаючи з другої половини XVIII ст. проходить заміна чиншу панщиною. Наприклад, якщо паровий селянин Хмельницького староста перед тим для виплати чиншу в 16 злотих міг заробити цю суму по найму за 30'40 днів, то тепер він мусив працювати на поміщика 81 день (без шарварків)⁷⁴. Досить часто поміщики віддавали право на виготовлення і продаж горілки та пива в оренду та доручали орендатору збирати на свою користь гроші з селян. Шинкова (корчемна) оренда стала дієвим засобом «вибивання» грошей у селян у помістях, де як повинність переважала грошова рента. У 1757 р. в Могилеві на Дністрі здали в оренду право на виготовлення усіх напоїв. Жителі навколишніх сіл могли купувати спиртне лише в орендатора, натомість останньому дозволялося давати у борг паровому селянину не більш ніж на 10, подинковому – на 5, а пішому – на 2 злотих, тобто на таку суму, яку селянин кожної категорії вносив чинш поміщику.

Особливістю економічного життя Правобережної України стала посесія – заставна оренда за допомогою якої магнати розраховувалися за борги з своїми кредиторами прибутками з окремих маєтків і сіл. Як правило, посесор (а ними теж головним чином були представники єврейського населення) так «господарював» на відданій йому в посесію землі, що вона всіляко розорювалася. Метою посесора було отримати якомога більше прибутку за рахунок праці селян. «Людина не має можливості взятися за будь-яку роботу, а якби й хотів, то не може, поки з посесорських полів не буде зібрано, а наше в полі має пропадати: свій хліб, як і сіно, зібрати не можемо; сир, масло з нас вимагають»⁷⁵, – скаржилися на безжалісних посесорів селяни.

Досить часто становище правобережного селянства погіршувалося тим, що магнати і старости королівщин віддавали землі в заклад чи оренду представникам єврейського народу. Орендарі (так звані посесори) намагалися в найкоротший термін отримати від орендованої землі щонайбільші прибутки, розорюючи тим самим селян. «Державця (посесор – *Авт.*)... завжди готовий, мов сарана, після знищення одних перенестися на інші ниви»⁷⁶, – зазначав свідок тих подій, польський письменник Солтикович. Виснажливими для селян були й інші монополні права магнатів (виробництво і продаж спиртних напоїв, млинарство, вилов риби, виготовлення селітри і поташу тощо), які також здавалися в оренду євреям.

Поява панщинно-фільваркового виробництва стала помітним явищем в економічному житті Правобережної України. Впровадження панщини обмежувало селянське господарство, яке надавало поміщику робочу і тяглову силу. Отже, головна роль в організації сільськогосподарського виробництва поступово переходила від селянського двору до панського фільварку, який уже був структурований у ринкові

відносини. Разом з тим, розвиток фільваркового господарства супроводжувався зменшенням селянських наділів та зростанням малоземельних та безземельних селян⁷⁷.

Від середини XVIII ст. у Київському, Брацлавському й частково Подільському воєводствах одночасно з розвитком панщини йшов процес формування ринку праці, чому сприяло впровадження вільного і примусового найму місцевих селян. Низький рівень найманої праці пояснювався можливістю власника фільварку забезпечувати свої потреби у робочій силі за рахунок панщини. Остання, у свою чергу, постійно зростала не тільки через збільшення кількості робочих днів на тиждень з одного господарства, а й через збільшення кількості селянських господарств⁷⁸. Запровадження у селах Правобережної України чиншу поряд з впровадженням вільної найманої праці у сільському господарстві стало сприятливим фактором для впровадження капіталістичних відносин, але домінуючими вони так і не стали⁷⁹.

Чи не найпоширенішою формою соціального протесту правобережних селян в останній чверті XVII–XVIII ст. були втечі селян з панських маєтків. Вони втікали поодино, сім'ями, родинами, групами, а досить часто й цілими селами. Головними районами, звідки втікали селяни, були на той час Волинь, північні райони Поділля та Київщини. Згідно з дослідженнями істориків, втечі й переходи селянського населення Правобережної України були однією з ефективних форм боротьби за власні права⁸⁰. Заборгованість поміщикам і орендарям була однією з причин селянських втеч⁸¹. Масові втечі селян, які, хоч і на короткий термін, звільнилися від позаекономічного примусу та взнали, що таке свобода, готували ґрунт для більш організованих виступів і повстань. Але чи не найпоширенішою формою соціального протесту на Правобережній Україні були скарги селян на власників маєтків, посесорів, орендарів, економів тощо. У скаргах до різних адміністративних і судових інстанцій відбивалося тяжке становище жителів сіл Правобережжя та висловлювалося прохання зарадити їхньому лихові. Та зазвичай селянські скарги залишалися без уваги. І саме тому селяни переходили до більш рішучих форм боротьби – повстань. Під час численних селянських повстань кінця XVII–XVIII ст. відбувалося захоплення панської власності. Селяни забирали собі насамперед рухоме майно (худобу), відшукували і знищували документи власності, спалювали маєтки. Досить часто вони створювали власні загони, які на козацький зразок називали полками.

Повстання селян на Правобережжі, крім соціальних, мали ще й національні, релігійні, а також економічні причини. Саме тому однією з форм соціального протесту селян, як уже зазначалося, був їхній масовий перехід під юрисдикцію козацького уряду. Ідея справедливого суспільного строю, де панувала б забезпеченість селян землею і була відсутня панщина, проектувалася саме на козацький стан⁸².

Після того, як на Лівобережжя було депортовано майже 200 тис. жителів правобережних козацьких полків, шляхта знайшла собі нового супротивника: на Правобережній Україні поширився рух гайдамаків. Через примусовий «згін» козаків і членів їхніх родин українці Київського, Брацлавського та частково Волинського і Подільського воєводств, яких на початку XVIII ст. налічувалося близько 2 млн 500 тис. осіб, втратили свою колишню еліту – козацьку старшину*⁸³. Другу

* Примусова депортація («згін») українського населення була здійснена з території площі приблизно 35,5 тис. кв. км.

за чисельністю етнічну групу в цих воєводствах на той час становили поляки, яких налічувалося близько 270 тис. осіб. Вони разом з євреями (приблизно 220–250 тис. осіб) після довгих років війн та існування на Правобережжі інститутів державної влади Українського гетьманату почали визначати економічне та соціальне життя найбільш східних воєводств Корони Польської.

Після скасування органів влади Українського гетьманату представники польського шляхетського стану, за невеликим виключенням, зайняли усі вищі державні та земські уряди в українських воєводствах. Саме цей факт, поряд зі штучним порушенням традиційної соціальної стратифікації цих земель, почав живити так званий гайдамацький рух, який розгорнувся тут на початку XVIII ст. і тривав близько 90 років⁸⁴. Його учасники, незважаючи на сеймові постанови центральної влади й ухвали місцевих сеймиків, продовжували вперто називати себе козаками.

Характерно, що козаки-гайдамаки розпочинали діяти навесні і закінчували свої напади глибокої осені. Їхня тактика відзначалася швидкістю переміщення окремих загонів і міцним зв'язком з місцевим населенням. Справжніми пристановищами козаків-гайдамаків були невеликі села і хутори⁸⁵. Один з документів, що вийшов з Київської губернської канцелярії 11 березня 1749 р., засвідчував про те, що на правому березі Дніпра «обитатели многие при пограничных и прочих местах имеют свои пасеки и приезжающих к ним гайдамаков принимают и сообщество с ними имеют. Порох в тех пасеках содержат и тем гайдамаков дают». Саме тому Колегія іноземних справ Російської імперії рекомендувала військовій колегії вирішити питання щодо заборони жителям «задніпровських і малоросійських хуторів» давати прихисток гайдамакам⁸⁶.

Сільська людність східних воєводств Речі Посполитої була залежною від пана-«дідича», хоча й мала мінімальне право на самоуправління, але воно було під постійною загрозою скасування з боку землеволодільця⁸⁷. Місцеве самоврядування сільських громад традиційно, як і в попередні століття, продовжували очолювати сільські старости-отамани⁸⁸. Протягом другої половини XVII – XVIII ст. еволюція української сільської громади відбувалася по шляху її перетворення у додаток до помісної системи, який був зобов'язаний забезпечити землевласника-пана максимально можливою рентою⁸⁹.

У відомому документі, так званому маніфесті «Селянської конфедерації, на ринку в Торчині (Тульчині) знайдений проект після ярмарку 1767 р.», закликалося відновити збройну боротьбу доби Хмельниччини й стати на захист права «успадкування власності на землю, а також права користуватися частиною лісу»⁹⁰. Невідомий автор цього маніфесту погоджувався: відпрацьовувати панщину три дні на тиждень з господарства; виконувати «підводну» повинність (два рази на рік ходити на відстань до 12 миль); платити з робочого коня не більше трьох злотих; набували права вільного переходу з помістя в помістя лише за умови, що будуть залишати замість себе іншого господаря⁹¹. Цей маніфест розглядався як важливий документ з українського табору, що засвідчував підготовку «гайдамаків» до соціальної «хлопської революції»⁹².

Міста Речі Посполитої згідно з соціально-економічною стратифікацією поділялися на королівські, самоврядні та приватні. Державна влада над значною частиною міст здійснювалася за допомогою надання їм магдебурзького права. До

компетенції міської ради входив розгляд справ по цивільних позовах, зокрема майнових суперечках. Вона також здійснювала нагляд за питаннями економічного характеру: благоустроєм міста та дотриманням правил торгівлі, віданням обліку міських прибутків і видатків тощо⁹³.

Отже, розширення поміщицького/магнатського господарства поряд із впровадженням фільваркового виробництва у ранньомодерну добу всесвітньої історії було визначальним для всієї Східної Європи, а також стало особливістю економічного життя Правобережної України. Особливістю економічного життя Правобережної України у 20–80-х рр. XVIII ст. стала посесія, тобто заставна оренда, за допомогою якої магнати розраховувалися за борги зі своїми кредиторами прибутками з окремих маєтків і сіл. Введенням слобід і чиншу магнати розраховували на затягнення більшої кількості робочої сили. Закінчення терміну пільгових років, запровадження відробіткової ренти та посилення особистої залежності й економічного визиску селян стало однією з причин виникнення значних соціальних рухів серед «хлопського» населення Речі Посполитої.

Під час Української революції 1648–1676 рр. була фактично створена нова модель соціально-економічних відносин. Однак в умовах постійних війн економічне життя на Правобережжі частково занепало. Система господарства Речі Посполитої та Українського гетьманату могла успішно розвиватися лише за наявності достатньої кількості робочої сили, але наприкінці XVII – першій половині XVIII ст. на Правобережжі відчувалася значна нестача селянських «рук». Факт існування величезних спустошених територій у поєднанні з існуванням козацької військово-демократичної організації, відносна рівність у праві володіння землями й угіддями, участь в органах самоврядування змушували багатьох селян переходити під захист гетьманських та полковницьких урядів задля кращих умов господарювання. Під час існування на Правобережжі державної системи Українського гетьманату розвиток займанщини, громадської та сьбринної земельної власності спричинив до творення нових форм економічного й соціального життя. Колективні форми землеволодіння заклали основи для організації й існування протягом досить довгого історичного періоду козацьких/гайдамацьких і сільських громад.

Посилання до розділу 16

1. Rutkowski J. Studia z dziejow wsi polskiej XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 1956. – S.93.
2. Капраль М. Населення міста // Історія Львова. – Львів, 2006. – С.226.
3. Laszkiewych H. Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chelmskim w II polowie XVII wieku. – Lublin, 2008. – S.173.
4. ЦДІА у Львові. – Ф.182. – Оп.2. – Спр.682. – Арк.7-24.
5. Там само. – Арк.312.
6. Там само. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.551. – Арк.41.
7. Там само. – Спр.405, 410, 441, 477.
8. Герасименко М. Аграрні відносини в Галичині в період кризи фільваркового господарства. – Львів, 1959. – С.27.
9. ЦДІА у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.684, 477, 356.
10. Там само. – Спр.350, 477, 760, 413.

11. Там само. – Спр.552, 438, 530.
12. Там само. – Спр.1231.
13. Герасименко М.П. Аграрні відносини Галичини в період кризи панщинного господарства. – С.127.
14. Кісь Я.П. Текстильні мануфактури в Галичині (друга половина XVIII – початок XIX ст.) // Вісн. ЛДУ. Сер. історії. – 1967. – С.100.
15. AGAD / Archiwum Potockich z Lancuta. F.A. 20077. – Спр.85. – Арк.16.
16. Стеблій Ф.І. З історії мануфактурного виробництва паперу у Східній Галичині // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1971. – Вип.15. – С.77-83; Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях. – К., 1974.
17. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., 1988. – С.103.
18. Ісаєвич Я. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки. – 1961. – Вип.7. – С.99-112.
19. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., 1988. – С.105.
20. ЦДІА у Львові. – Ф.181. – Оп.2. – Спр.341, 348, 487.
21. Там само. – Спр.348.
22. Капраль М. Населення міста // Історія Львова. – Т.1. – Львів, 2006. – С.240.
23. ЦДІА у Львові. – Ф.181. – Оп.1. – Спр.1231. – Арк.50, 102.
24. Там само. – Оп.2. – Спр.630, 699, 670.
25. Інкін В. Нариси економічного розвитку Львова у XVIII ст. – Львів, 1959. – С.47-89; Шульга І.Г. До питання про економічні зв'язки між західноукраїнськими землями та Лівобережною Україною в другій половині XVIII ст. // Наук. зап. УЖДУ. – 1956. – С.45-53.
26. Балабушевич Т. Аграрна історія Галичини в другій половині XVIII ст. – К., 1993. – С.102.
27. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. – К., 1988. – С.106.
28. Паньків Б.М. Про роль купецького і лихварського капіталу у виникненні передумов капіталізму у Галицькій землі (кінець XVII – перша половина XVIII ст.) // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – К., 1980. – Вип.14. – С.60-66.
29. Балабушевич Т.А. Торговельні зв'язки українських земель з Росією в другій половині XVIII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С.80.
30. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.VI, Ч.1. – С.231. Див.: Заброварний С. Економічні погляди М. Грушевського // Укр. іст. журн. – 2009. – №6. – С.58-59.
31. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999.
32. Гурбик А. Актуальні проблеми дослідження українського села в епоху середньовіччя та нового часу // Укр. іст. журн. – 2003. – №3. – С.3.
33. Перковський А. Структура українського населення на південному Правобережжі в другій половині XVIII ст. (історико-географічний нарис) // Історичні джерела та їх використання. – Вип.2. – К., 1966. – С.149-163.
34. Див.: Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992.
35. Див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна (видання друге). – К., 2008.
36. Zielinska T. Magnateria polska epoki saskiej: Funkcje urzedow i krolewsczyn w procesie przeobrazen warstwy społecznej. – Wroclaw, 1974.
37. Le Labourieur de Bleranval J. Histoire et relation du voyage de la Royane de Pologne. – Paris, 1648. – S.40.
38. Левелель И. Краткие очерки истории Польши. – СПб., 1862. – С.78.
39. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1990. – С.14.
40. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830. – Львів, 2007. – С.50.
41. Див.: Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). – К., 1961; Ї ж. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К., 1971.
42. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. – С.239-240.
43. Там само. – С.57.

44. Там само. – С.293.
45. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С.15.
46. Яковенко Н. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. – К., 1990. – С.98; Ї ж. Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. – К., 1991. – С.95; Ї ж. Українська шляхта. – К., 2008. – С.292-293. Порівн.: Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта. – С.47-48.
47. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши. – М., 1970. – С.188. Див. також: Topolski J. Polska w czasach nowożytnych (1501–1795). – Poznan, 1994. – S.178.
48. Маркина В. Назв. праця. – С.23.
49. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. – К., 1970. – С.29-31.
50. Фотинский О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII–XVIII вв. – Б.м., б.д.
51. Маркіна В., Крижанівська В. Економічні наслідки антифеодальної та національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні в кінці XVII – 60-х роках XVIII ст. // Науково-методичні праці з історії СРСР: Зб. статей. – Вип.1. – К., 1991. – С.4-17.
52. Цит. за: Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. – 1993. – №4. – С.2-11.
53. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной Комиссией для разбора древних актов. – Ч.3, Т.2. – К., 1868. – С.365-367; Чухліб Т. Варшава – Фастів: сторінки співпраці та боротьби між польською столицею і «провінційним» козацьким містечком // Війни і мир, або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...». – К., 2004. – С.170-178.
54. Дядиченко В. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690–1699 рр.) // Наукові записки. – 1946. – С.166-177.
55. Див.: Чухліб Т. Україна та Польща під час правління короля Яна III Собеського: пошуки втраченого миру // Укр. іст. журн. – 2001. – №1. – С.38-49.
56. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна в другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С.49-51.
57. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф.241. – Оп.1. – Спр.5; Маркина В. Назв. праця. – С.122.
58. Маркина В. Назв. праця. – С.132.
59. Муляр А. Сільське населення Правобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.: чисельність, станова стратифікація та економічне становище: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С.28-29.
60. Муляр А. Назв. праця. – С.32-33.
61. Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну в 1711–1712 рр. // Україна модерна. – 1996. – №1. – С.42-89.
62. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.133, 151.
63. Див.: Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К., 1971.
64. Там само.
65. Там само. – С.25.
66. Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. – С.334; Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – С.41-43.
67. Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. – М., 1968. – С.466-467.
68. Маркина В. Назв. праця. – С.68.
69. Антонович В. Последние времена козачества на правой стороне Днепра // АЮЗР. – Ч.3, Т.2. – К., 1868. – С.58-168.
70. Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – С.128; Сташевский Е. Назв. праця. – С.186, 333.
71. Сташевский Е. Назв. праця. – С.373.
72. ЦДІАУК. – Ф.49. – Оп.1. – Спр.2342. – Арк.1-2; Муляр А. Назв. праця. – С.92.

73. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum, t.zw. bernardynskiego w Lwowi. – T.22. – Lwow, 1914. – С.41; Муляр А. Назв. праця. – С.91.
74. Маркина В. Крестьяне Правобережной Украины. – С.52.
75. Цит. за: Маркина В. Назв. праця. – С.89.
76. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. – С.268.
77. История Польши. – М., 1956. – Т.1. – С.303; Вінтонів О. Професор Дмитро Леонідович Похилевич – засновник Львівської школи аграрної історії // Український селянин. – С.38.
78. Пірко В. Перебудова помісного господарства в XVI–XVIII ст. у Східній Європі у творчій спадщині Д.Л.Похилевича // Центральна і Східна Європа XV–XVIII ст. – Львів, 1997. – С.72.
79. Вінтонів О. Фільварок в умовах кризи феодального господарства та шляхи його відбудови в XVII–XVIII ст.: Історіографія проблеми // Український селянин. – 2004. – Вип.8. – С.37.
80. Гуржій І. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту. – С.53-83.
81. АЮЗР. – Ч.ІІІ, Т.2. – С.430-431.
82. Смолій В. Лозунг «землі та волі» в народних рухах на Україні: ідеали і практика // Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. – К., 1990. – С.151-165.
83. Крикун М. Між війною та радою. – К., 2006. – С.393-441.
84. Чухліб Т. «Гайдамачина» в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.8. – К., 2008. – С.116-125; Він же. Хто вони гайдамаки – козаки, «бомжі» чи «вурдалаки»? // Сучасність. – 2010. – №3. – С.163-185.
85. Podraza A., Rostworowski E. Materiały do sytuacji na Ukrainie Prawobrzeznej i ruchow hajdamackich lat 50-tych i 60-tych XVIII wieku z korespondencji Jerzego Wandalina Mniszcha // Przegląd Historyczny. – T.XLVII. – 1956. – S.147.
86. АЮЗР. – Ч.ІІІ, Т.2. – С.128, 170.
87. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. – Т.1. – К., 1931. – С.144.
88. Гурбик А. Сільське самоврядування // Історія української культури: У 5 т. – Т.3. – К., 2003. – С.260-263.
89. Hurbyk A. Wspólnota wiejska na Ukrainie w XIV–XVIII ww. Ewolucja podstawowych form społeczno-terytorialnych // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1999. – Т.90, Z.1. – S.77.
90. Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові, відділ рукописів. – Рукоп.1699. – Арк.83.
91. Rostworowski E. Legendy i fakty XVIII w. – Warszawa, 1983. – S.167.
92. [Шпитковський І.] Manifest konfederacyi chlopskiej z 1767 r. // Зап. НТШ. – Львів, 1911. – Т.102. – С.148-156; Gilewicz A. Przygotowania do rewolucji chlopskiej w Polsce w latach 1767–1769 // Roczniki dziejow spolecznych i gospodarskich. – Lwow, 1931. – Т.1. – S.1-36.
93. Білоус Н. Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип.2. – К., 2002. – С.24. Див. також: Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.

Розділ 17

ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVII – У XVIII СТ.

1. Економічна політика Російської держави щодо Гетьманату

Після взяття Гетьманату під протекцію російського царя економічна складова інтеграційного процесу проявилася чи не найпізніше. Пріоритетне значення для російської влади в Україні мали питання обмеження зовнішньополітичних прерогатив гетьманського уряду, забезпечення виконання ним зобов'язань у царині військової співпраці, підпорядкування Київської митрополії Московському патріарху. Якщо російська влада й демонструвала свій інтерес в економічній сфері, то він заціпав переважно фінансові взаємини гетьманського уряду з царською скарбницею. У цьому компоненті двосторонніх взаємин відразу акумулювався один з найбільш серйозних конфліктних вузлів.

Уперше ця тема пролунала в лютому 1654 р. під час підготовки урядом Богдана Хмельницького проекту майбутньої двосторонньої угоди. У завізованому 17 лютого гетьманом документі – інструкції на переговори з урядом царя Олексія Михайловича представникам Війська Запорозького – Павлові Тетері та Самійлові Богдановичу-Зарудному пропонувалося за зразок взяти модель, яка функціонувала у стосунках турецького султана зі своїми придунайськими васалами – визначений заздалегідь розмір данини (гарач) як плата за надання сюзереном військової допомоги й політичної опіки. Однак уряд Олексія Михайловича відмовився пристати на пропозиції української сторони і до заключних документів українсько-російської угоди 1654 р. (так званих Березневих статей) було включено положення у редакції царського уряду: «А быти б урядником в городех войтам, бурмистрам, райцам, лавником, и

доходы всякие денежные и хлебные собирать на царское величество и отдавать в его государеву казну...»¹.

Прагнучи реалізувати конституційовану норму, Олексій Михайлович вирішив в козацьку Україну стольника М.Лодигенського і піддячого М.Винюкова «для переписи в черкаських городех и местех доходов и всяких угодей»². Зважаючи на активні протести уряду Б.Хмельницького щодо несвоєчасності подібних дій в умовах початку війни з польським королем і спробах останнього переманити козацтво на свій бік, уряд Олексія Михайловича відмовився від своїх намірів і грамотою від 14 червня 1654 р. запевнив Чигирин у відсутності причин для хвилювання з цього приводу. Натомість в Україну відбуло посольство стольника П.Протасєєва з місією, що була покликана продемонструвати козакам царську щедрість – виплатити царське жалування Війську Запорозькому на підготовку до майбутньої війни.

Коли ситуація дещо стабілізувалась, а загроза з боку Речі Посполитої для Російської держави зовсім змаліла, уряд Олексія Михайловича у своїх намаганнях змусити Богдана Хмельницького до виконання умов угоди 1654 р. в редакції, яка була затверджена в ході березневих переговорів у Москві, серед іншого порушив питання і про впорядкування козацького реєстру та, як зворотній бік цього процесу, перепису податного населення Гетьманату з метою його обкладення податками на користь царської скарбниці. Утім, відповідь Хмельницького на цей закид була доволі категоричною: «...судье де Самойлу и полковнику Тетере он, гетман, не приказывал и в мысли у него не было, чтоб... доходы бы збирая, отдавати царского величества воеводам»³.

По смерті Богдана Хмельницького уряд Олексія Михайловича чинив неодноразові спроби впровадити в життя вигідні для себе постанови. У серпні 1657 р. послові в Україну стольнику В.Кікіну було доручено поставити перед старшиною і козацьким загалом Війська Запорозького питання про налагодження поміж гетьманом і царською владою співпраці у сфері збирання і справедливого використання податків. Чергове посольство з Москви, цього разу під орудою глави московських стрільців А.Матвєєва (вересень 1657 р.), поставило вимогу про запровадження в українських містах царських воевод і утримання їх за рахунок місцевого населення. А коли в жовтні 1657 р. на Миргородщині вибухнув так званий «бунт Лесницького», козацькою Україною серед інших жажів поповзли чутки про наміри російської влади, впорядковуючи податкову службу Гетьманату, реанімувати дореволюційні річпосполитські порядки: податки, які раніше «имали на короля и на панов со всяких их пожитков и с быдла... брать на государя»⁴.

Розрив гетьмана Івана Виговського з Москвою в 1658 р. зробив неактуальними й спроби інтегрувати фінансову систему Гетьманату до сфери царського впливу. Відновлення українсько-російського союзу в редакції 1659 р., коли Юрію Хмельницькому було накинуто виправлені на користь російської сторони так звані «Прежние статьи Богдана Хмельницкого», а також примушено до присяги на Нових статтях, які суттєво понижували рівень політичної автономії Гетьманату, разом з тим не внесло принципових змін до сфери економічних відносин, характер яких було законсервовано на рівні вимог 1654 р.

По-справжньому революційні зміни в характері двосторонніх взаємин, у тому числі й в економічній сфері, мали відбутися за результатами реалізації московських статей Івана Брюховецького 1665 р. Але ще перед тим, восени 1663 р.,

під час батуринських переговорів приказних дяків Д.Башмакова і Є.Фролова з урядом І.Брюховецького російська сторона висунула низку вимог, що стосувалися не лише виконання українською владою зобов'язань, накиннутих у березні 1654 р. представникам Б.Хмельницького щодо залучення податків з України до царської скарбниці, а й закладали підвалини майбутньої економічної інтеграції господарства Гетьманату та Російської держави. Зокрема, російські дипломати ставили вимогу обмеження торговельних зв'язків лівобережних купців з правобережними містами, заборону вивозу з України до російських міст вина і тютюну, оскільки це порушувало б царську монополію на торговельні операції з цими товарами⁵. Крім того, восени 1663 р. пролунала вимога щодо виділення воєводам царя, які несуть службу на Лівобережжі, «добрих млинів з декількома селами заселеними», а також луків і сіножатей⁶.

Реалізація висунутих вимог зачіпала б економічні інтереси широкого кола козацької старшини і тому на переговорах виникли серйозні дискусії з приводу своєчасності вирішення цього питання (українські представники «стояли на своєму вперто»), а тому остаточне розв'язання проблеми було перенесено на майбутнє⁷. Утім, навіть попри такий тактичний успіх української сторони, уже сам факт обговорення проблеми створював прецедент, що дасть про себе знати в майбутньому.

І дійсно, на наступних переговорах гетьманського уряду з представниками Олексія Михайловича, що розпочались у вересні 1665 р., проблема залучення українських натуральних і грошових зборів до царської скарбниці стає центральною. В історичній літературі існують різночитання щодо ініціатора включення до угоди тих змін, які виводили некозацьке населення Лівобережжя з-під влади гетьманського проводу, разом із вилученням з Військового скарбу до царської скарбниці й податків, зібраних з нього. Частина дослідників вбачала ініціатора цих змін в особі гетьмана Брюховецького, хоча аналіз хронології переговорного процесу, що тривав у Москві упродовж другої половини вересня – жовтні 1665 р., переконує в авторстві російської влади. Попри спротив української сторони російським дипломатам вдалося не лише закріпити в Московських статтях 1665 р. переадресування податків з некозацького населення Гетьманату з гетьманського до царського скарбу, а й передачу функцій збирання, зберігання та використання коштів і збіжжя представникам російської влади⁸.

Утім, реалізувати на практиці закладені в Московському договорі 1665 р. положення не вдалося. Жорстка фіскальна політика російської влади на Лівобережжі вже влітку 1666 р. породила чимало конфліктів і стала однією з причин антиросійського повстання 1668 р. А після його завершення в новому українсько-російському договорі (Глухівський договір 1669 р.) у сфері фінансових взаємин було реанімовано норми, які вперше конституювалися положеннями Березневих статей 1654 р. Формально податки в Україні збиралися на царське ім'я, але робила це українська адміністрація, зосереджуючи кошти у військовій скарбниці Гетьманату⁹.

Глухівські статті 1669 р. у багатьох аспектах стали базовими під час відпрацювання наступних українсько-російських договорів 1672, 1674, 1687 рр., у тому числі й у питаннях фінансових взаємин. Отож, упродовж останньої чверті XVII ст. принципових змін у цій царині не спостерігалось. Розвиваючи традицію, започатковану ще за гетьманування Богдана Хмельницького, українська влада виконувала закладену в угоду норму вельми формально, лише обтяжуючи себе звітуванням про

фінансовий стан Гетьманату*. Тож вповні слушною виявилася та частина маніфесту Петра I до українського народу, оприлюднена вже після переходу гетьмана Івана Мазепи на бік Карла XII, в якій стверджувалося: «...ниже пенезя в казну свою со всего малороссийского народа никогда не брали...»¹⁰. Так само очевидними були й мотиви наказу російського царя своїм представникам при гетьманському уряді Івана Скоропадського: «...наведываться подлинно, тайным обычаем, поскольку прежнему гетману... всяких доходов со всего малороссийского краю збиралося...»¹¹.

Російська влада в доімперський період мала певний вплив і на розвиток поземельних відносин в Україні. Варто зауважити, що ініціатива залучення царя до сфери господарських взаємин на українських землях, як це не парадоксально може видатися, належала козацькій старшині. Остання в такий спосіб намагалася легітимізувати власні земельні набутки на правах козацької займанщини авторитетом царської влади. Уперше пропозиції з цього приводу пролунали в ході Переяславських переговорів 9–10 січня 1654 р. За результатами московського раунду переговорів у березні 1654 р. вони були втілені як у положеннях Березневих статей 1654 р., так і цілої низки жалуваних грамот гетьманові, козацьким старшинам, шляхтичам, міським громадам. Надалі козацька старшина активно користувалася цим способом узаконення своїх володільницьких прав, уберігаючи себе в такий спосіб від каральних санкцій гетьманської влади. Царський уряд зі свого боку тривалий час вдовольнявся пасивною роллю у цьому процесі. Лише восени 1663 р. під час батуринських перемовин було зроблено спробу розширити суб'єктність землеволодіння в Гетьманаті через надання земельних маєтностей, населених селянами, а також промислів – царським воеводам, що несли службу в Україні¹². Спротив козацької старшини цим нововведенням переконав уряд Олексія Михайловича у передчасності таких новацій. Наступним кроком на шляху розширення прерогатив царської влади у цій сфері стали положення Коломацьких статей 1687 р., укладені під час сходження на гетьманство Івана Мазепи. За наполягання російського уповноваженого князя В.Голіцина, до тексту нової угоди було включено норму, яка передбачала обмеження гетьманських прерогатив у сфері поземельних відносин. Зокрема, новому регіментареві заборонялося втручатися у права власності тими маєтностями й угіддями, що були надані приватним особам відповідними царськими грамотами¹³.

Так само в полі зору російської влади залишалися й питання, пов'язані зі збереженням на теренах держави царської монополії на продаж вина і тютюну. Після включення заборони на продаж цих товарів українськими купцями восени 1663 р., вочевидь, практичні наслідки не були такими вже позитивними, оскільки в 1674 р., укладаючи з гетьманом І.Самойловичем нові Переяславські статті, царський представник наполіг на включенні до документа заборони на продаж «малороссійских городов жителям» у «Московском государстве» тютюну і вина, через що «кабацким збором чинится поруха и недобор»¹⁴. Цього разу старшина погодилась на конституванні такої заборони, а на порушників закону відтепер очікувала безоплатна конфіскація товару і примусова висилка в Україну.

* Доволі прикметно виглядає відповідь російського уряду на фінансовий звіт гетьмана І.Мазепи в 1692 р.: «не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городех ведает он, гетман...». Див.: Российский государственный архив древних актов. – Ф.229: Малороссийский приказ. – Оп.1. – Спр.65. – Арк.112.

Ще одним проблемним напрямом у політиці, скерованій на господарську інтеграцію Гетьманату, для російської влади стало питання поширення російських грошей на українських теренах. Перші серйозні конфлікти з цього приводу виникли поміж гетьманським урядом Я.Сомка та російською адміністрацією на початку 1660-х рр., коли Москва вирішила ліквідувати бюджетний дефіцит випуском дешевих мідних грошей.

Якісною новою сторінкою в економічних взаєминах Гетьманату та російської влади розпочинається в добу розбудови царем Петром I Російської імперії. Проводячи надзвичайно активну зовнішньополітичну діяльність, російська влада потребувала значних матеріальних ресурсів. Отримання їх у межах традиційної фіскальної політики видавалося проблематичним. Шукаючи нові джерела наповнення скарбниці, оточення Петра I («прибыльщики») відновлювало старі й вводило нові статті оподаткування (наприклад, так звані банний, з борода, шапочний, привальний, відвальний тощо). Цар здійснив часткову секуляризацію церковного майна, вжив жорстких протекціоністських заходів і вдався до практики суттєвого обмеження свободи торгівлі та господарської діяльності російських купців і підприємців. Переслідуючи мету централізації держави, Петро I звернув увагу не лише на обмеження адміністративної автономії Гетьманату, а й на використання його фінансів і господарського потенціалу на потреби імперії, що переживала етап свого інституційного становлення.

Першими в цьому ряду стали заходи уряду Петра I, скеровані на підвищення мобілізаційних можливостей козацького війська, зміцнення системи російського адміністрування на теренах Гетьманату тощо. Спровокований діями і намірами Петра I антиросійський виступ гетьмана Мазепи дещо пригальмував темпи реформувань державного укладу Гетьманату та відстрочив впровадження інтеграційних заходів у сфері господарювання. Більше того, російська влада, намагаючись повернути на свій бік якомога ширші верстви українського суспільства, своє перше втручання в царину економічних взаємин виявила у впровадженні популістських заходів по ліквідації оренд і деяких статей оподаткування, що були особливо непопулярні серед податних верств Лівобережжя, переслідуючи мету поводитись із місцевим населенням «скільки можливо ласково»¹⁵.

Переконалива перемога, здобута російською армією під Полтавою 1709 р., дозволила уряду Петра I не лише повернутися до задуманих раніше перетворень в Україні, а й надати їм нового звучання. Запроваджуючи відразу після полтавської перемоги інститут царських резидентів при гетьманському уряді, Петро I насамперед переслідував мету упередити в новому гетьманові та козацькій старшині «шатость к измене и к возмущению малороссийского народа»¹⁶. Але водночас по-важне місце в діяльності уповноваженої особи царя посідали питання розвідування фінансового стану Гетьманату: «...наведываться подлинно, тайным обычаем, поскольку прежнему гетману... всяких доходов со всего Малороссийского краю збиралось и протчим урядником с чего есть»¹⁷. І як показав подальший розвиток подій, робилося це з цілком прагматичною метою – інтегрувати українські фінанси до загальнодержавної скарбниці.

З 1708–1709 рр. зазнала змін структура земельного володіння в Гетьманаті. Із конфіскованих у Івана Мазепи та його прибічників земель уряд Петра I ви-

нагородив не лише вірну престолові козацьку старшину, а й обдарував певних російських вельмож, розпочинаючи тим самим процес формування відповідного сегмента земельної власності, що набере своїх завершених форм уже після ліквідації Гетьманату, в роки правління Катерини II. У часи ж правління Петра I наділені землями в Україні царські сановники не лише користувалися з прибутків від землеволодіння, а й долучалися до промислових видів діяльності та торговельних операцій. Користуючись підтримкою центрального уряду, князь Меншиков, барон Строганов, Рагузинський, інші наближені царя дістали змогу проводити свою діяльність на більш вигідних, аніж конкуренти з України, умовах.

Іншим напрямом економічної політики російської влади стало поширення на Україну дії указів Петра I про так звані заповідні товари та щодо переорієнтування напрямків зовнішньоторговельних зносин українських купців, а відтак і господарських зв'язків України із зовнішнім світом.

Уперше уряд Петра I учинив спробу переорієнтувати зовнішню торгівлю Гетьманату на російські ринки ще наприкінці XVII ст. – щойно здобувши в Османської Порти фортецю Азов, цар видав указ, яким зобов'язав українських купців іти з товарами до цього порту, а в інші міста не заходити¹⁸. Утім, практичних наслідків (через різні обставини) цей указ не мав. А в березні 1711 р. гетьман Іван Скоропадський отримав листа від київського генерал-губернатора князя Дмитра Голіцина, де містилося повідомлення про заборону на вивіз певних видів товарної продукції з України на західноєвропейські ринки та рекомендувалося завчасно сповістити про неї українських купців¹⁹. Проте справжній наступ російської влади у цій сфері розпочинається з 1714 р., а саме з видання сенатського указу від 6 квітня 1714 р., яким було заборонено вивозити з України (як і з Росії) за кордон волову юхту, пеньку, ревінь, смолу й інші товари, зобов'язуючи натомість торгувати ними в Санкт-Петербурзі, Архангельську чи Ризи²⁰.

Надалі обмежувальні укази влади 1718, 1719, 1721 рр. розширювали перелік товарів, заборонених до вивозу та ввезення в Україну. Причому, як спостерегли дослідники, до переліку заборонених до вивозу з України товарів потрапили практично всі традиційні експортні статті (за винятком великої рогатої худоби та тютюну)²¹.

Загалом же обмежувальні заходи російської влади завдавали економічних збитків купцям з України, а також сприяли примусовій інтеграції господарського комплексу Лівобережжя до російського ринку. До економічних збитків призводила також та обставина, що, декларуючи нові напрями торговельних шляхів, російська влада не брала до уваги розвиток відповідної транспортної інфраструктури, значну віддаленість нових ринків від місць виробництва товарів, непідготовленість українських купців до співпраці з російськими митними установами, керівники яких часто-густо зловживали покладеними на них обов'язками.

Справжній навальний наступ на українську автономію розпочався з весни 1722 р., із запровадженням в Україні Малоросійської колегії та наступним фактичним скасуванням інституту гетьманства. Заснування колегії насамперед переслідувало політичну мету – включити Гетьманат у структуру загальнодержавного урядування. Утім, у діяльності цього відгалуження державного апарату імперії вагоме місце посідало завдання реалізації економічної політики уряду в Україні.

Передовсім колегія звернула прискіпливу увагу на перебирання на себе контролю за фінансовою діяльністю Гетьманату та залучення податків з українського населення до імператорської казни. Переборовши спротив опозиційно налаштованої старшини, очолюваної наказним гетьманом П.Полуботком, російським чиновником вдалося впровадити в Україні власну фіскальну службу, яка у своїй діяльності керувалася нормами російського законодавства і переслідувала чітко виражену мету – залучити матеріальні ресурси Гетьманату на користь Російської імперії та досягнути суттєвого прирощення прибутків²².

Реалізуючи директиви центральної влади, Малоросійська колегія ліквідувала податковий імунітет козацької старшини та духовних власників, впровадила цілу низку нових статей оподаткування, поширила на всю територію автономії податки, які носили до того регіональний або локальний характер, тощо. Загалом же діяльність Малоросійської колегії з вишукування нових статей прибутку збільшила кількість збираних сум із 45 тис. 527 руб. у 1722 р. до 85 тис. 854 руб. – у 1723 р. та до 413 тис. 420 руб. – у 1724 р.²³

Реалізуючи курс Петра I, спрямований на включення фінансових і матеріальних можливостей Гетьманату на інтереси імперії, російська влада доволі вдало розігрувала карту наявних в козацькій державі соціальних суперечностей. І скажімо, ліквідація податкового імунітету трактувалась як засіб ліквідації соціальної нерівності, рівномірного розподілу податкового тягаря поміж різних соціальних груп, у тому числі й представниками старшинської верстви. Петро I, проповідуючи теорію «державного блага», неодноразово наголошував на тому, що зростання державних прибутків повинно відбуватися «без тягости народной»²⁴. А в регламенті Камер-колегії імператор зазначав, що обтяжливість податкового тягаря викликана не стільки його розмірами, скільки неправильним розподілом, за якого необхідно слідкувати, «чтобы между великими и нижними, убогими и богатыми по препорции надлежащее равенство в осмотрении иметь...»²⁵. Інша річ, що на практиці реформування фінансової системи Гетьманату не лише ліквідувало чинні преференції для козацької еліти, духовенства, а також російських власників, а й призвело до збільшення податкового навантаження на інші верстви населення.

Крім того, у часи функціонування Малоросійської колегії в Україні було засновано кілька державних підприємств. Зокрема, в 1726 р. у Почепській і Шептаківській волостях було започатковано виробництво полотна на тамтешніх фабриках, відповідно з 71 і 30 верстатами. Зрозуміло, що засновуючи промислове виробництво в Україні, уряд Петра I діяв у межах економічної політики, апробованої на російських теренах – виробництво базувалося не лише на праці вільнонайманих робітників, а й до фабрики було «приписано» некозацьке населення цих двох волостей.

У роки правління Петра I влада активно втручалась у напрямки розвитку сільського господарства, зокрема заохочуючи відмову від традиційного російського серпа на користь так званої «литовської коси», або завозячи з Голландії, Іспанії чи Сілезії нові породи худоби чи види плодових і технічних рослин. Переважно всі ці новачки стосувались чорноземної і степової зони Росії. Проте окремі розпорядження імператора (переважно в часи діяльності Малоросійської колегії) активно поширювалися і на терени Гетьманату. Зокрема, уряд Петра I демонстрував заці-

кавленість у розведенні на українських землях високопродуктивних порід овець, що мало забезпечити суконні фабрики високоякісною сировиною. Для цього уряд випишував відповідні зразки худоби із-за кордону, а також запроваджував у полках посади спеціальних комісарів (дозорців), які здійснювали контроль за дотриманням розпоряджень центральної влади у цій сфері. На базі гетьманських рангових володінь (так званих гетьманських двірців) за часів діяльності Малоросійської колегії постали державні економії, де розводили худобу строго «за регламентом». Іншим напрямом докладання зусиль стало запровадження в Україні шовківництва. З Китаю та Персії були завезені тутові дерева.

Кардинальних змін у ході проведених колегією реформ зазнав і принцип використання фінансових ресурсів козацької України. Якщо перед тим кошти використовувалися переважно на військові потреби й утримання козацької адміністрації, то в часи функціонування колегії переважна частина коштів обслуговувала суто імперські потреби. Наприклад, за відомостями 1725 р., Малоросійська колегія надіслала 108 тис. руб. до Військової колегії Російської імперії, ще понад 87 тис. руб. – у Московську рентерею, 50 тис. руб. – Кабінету Його Імператорської Величності, близько 6 тис. руб. – київському генерал-губернатору тощо. Із загальної суми річних видатків – 260 тис. – лише 254 руб. пішло на утримання найманого козацького війська та ще 718 руб. – на забезпечення життєдіяльності гетьманських рангових маєтностей²⁶. Тобто частка властиво українських видатків склала 0,6% від загальних витрат.

Звертає на себе увагу виразна тенденція до щорічного збільшення видаткової частини бюджету Малоросійської колегії²⁷. І за збереження такої тенденції на Гетьманат неминуче очікував би фінансовий колапс. Проте смерть імператора Петра I спричинила певну лібералізацію урядового курсу та відмову від гіперактивної зовнішньої політики, проведення якої й надалі загрожувало самому існуванню Російської держави. Отож, за наступників Петра I економічна політика Російської держави щодо Гетьманату стає ліберальнішою. Найбільш радикальні нововведення в справі фінансової інтеграції Гетьманату було скасовано. Так само було ліквідовано й практику «заповідних товарів».

Хоча відмовитися повністю від успіхів, досягнутих у справі економічної інтеграції Гетьманату, російська влада все ж собі не дозволила. Зокрема, було збережено контроль за фінансовою діяльністю гетьманського уряду, в тому числі й завдяки запровадженню інституту генеральних підскарбіїв. Один з двох урядовців, що одночасно посідали цей уряд, відтепер був російський чиновник, а інший – козацький старшина. Крім того, хоча була ліквідована більша частина новозаведених колегією податків і залишена значна частка збираних ресурсів на потреби української влади, все ж певна їх частина відтепер надходила до загальноімперської казни. Російська сторона наполягала на збільшенні цієї частки, і лише зустрівши дружній опір з боку козацької старшини, пішла на поступки. А тим часом імператриця Анна Іоанівна взагалі була переконана, що «...перемена в правлении малороссийском (здійснена Петром I. – Авт.) от народа с великою благодарностию принята. Только старшине, грабительства и других злых намерений ради, то было противно»²⁸.

Чергова хвиля зацікавлення російською владою економічним становищем у Гетьманаті була викликана підготовкою до війни з Османською імперією 1737–

1738 рр. Передовсім уряд Анни Іоанівни цікавили поставки з Лівобережжя коней і волів на потреби російської армії. Водночас виявлялася й турбота «о хлебом сеянии» в Гетьманаті, маючи на меті використати урожай для забезпечення харчування російської армії. Зокрема, в інструкції князю Баратинському, який на той час очолював Правління гетьманського уряду, серед іншого зазначалося й таке: «Имейте крайнее старание прилагать, чтоб год от году через прилежащие труды Ваши в сборах таких, которые можно умножить без отягощения народного, учинено было пополнение»²⁹.

Наступні надзвичайно важливі кроки на шляху господарської інтеграції Гетьманату зробив уже уряд Єлизавети Петрівни. Починаючи з 1747 р. російська влада пильну увагу звернула на проблему ліквідації митних бар'єрів між Україною та Росією. Численні укази імператриці кінця 1740-х – початку 1750-х рр. підготували ґрунт для митного об'єднання двох територій, а останню крапку в цьому процесі поставив указ Єлизавети Петрівни 1754 р., який скасував ввізне та вивізне мито (так звані індукут й евекту) та ліквідував митниці на адміністративному кордоні Гетьманату та Російської держави. Знищення митних бар'єрів у економічному відношенні сприяло господарському зближенню Лівобережної України з Росією та приносило імперській казні значні прибутки внаслідок залучення митних зборів, що почали надходити з польського та кримського кордонів. До того ж цей захід мав надзвичайно важливі політичні наслідки, оскільки призвів до повної матеріальної залежності української адміністрації від центральної влади. Втративши важливе джерело наповнення Військового скарбу, гетьманський уряд Кирила Розумовського став повністю залежним від бюджетних асигнувань з імперської казни.

Завершальний етап господарської інтеграції Гетьманату розпочався з ліквідації Катериною II інституту гетьманства в 1764 р. та початку глибоких інкорпораційних перетворень. Вони завершилися на початку 1780-х рр. цілковитим поглиненням теренів Лівобережної України імперією.

Оцінюючи зміст і характер економічної політики Російської держави щодо Гетьманату, важливо відмітити, що вона переважно базувалася на реалістичній оцінці, з одного боку, ситуації в Україні, а з другого – інкорпораційних можливостей російської влади. Саме стриманість претензій останньої щодо рівня господарської інтеграції Гетьманату, його фінансового підпорядкування, а також відсутність чітко виражених декларацій щодо претендування на земельні ресурси в автономії (що було особливо виразним на тлі активних зусиль коронної шляхти добитися реституції своїх майнових прав в Україні) свого часу і стали чи не найвагомими аргументами на користь Росії в її тривалому протиборстві з Річчю Посполитою за Україну. Спроби російської влади радикалізувати свою позицію у цьому питанні, як правило, провокували конфлікти з українським козацтвом. Проте, оскільки питання господарського підпорядкування Гетьманату російській династії на той час не були пріоритетними напрямками її діяльності, конфлікти вдавалося погасити. Коли ж уряди Петра I та його наступників, відчуваючи гостру потребу у фінансах, у XVIII ст. почали інтенсифікувати розв'язання цієї проблеми, українська влада та козацька еліта загалом були вже неспроможними активно цьому протистояти. Тим паче, що російська влада зазвичай досить вміло вдавалася при цьому до популістських ходів, протиставляючи майнові інтереси старшини та рядового козацтва і поспільства.

2. Відродження та розвиток сільського господарства

У результаті революційних подій середини XVII ст. територія України була пошматована на окремі частини, які опинилися в складі різних держав, а її населення зазнало катастрофічних втрат. Протиборчі збройні сили, як свої, так і чужі, були зруйновані десятки міст, сотні містечок і сіл, а їхні мешканці загинули або вимушено залишили рідні оселі. Сучасник тих подій, арабський мандрівник Павло Алепський (Халебський) занотував у щоденнику: «Що нам сказати про цей благословенний народ? З них убиті за ці роки під час походів сотні тисяч, і татари забрали їх у полон тисячі; пошесті вони раніш не знали, але в ці роки вона з'явилась у них, унісши з них сотні тисяч у сади блаженства»³⁰. Проте для багатьох іноземців «Козацька країна» продовжувала залишатися «начебто рідним краєм», а її мешканці – «добрими приятелями та людьми»³¹.

Значну роль у відновленні продуктивних сил відігравали села, жителі яких становили домінуючу частину суспільства. Головною галуззю сільського господарства, як і в попередні періоди, продовжувало бути землеробство. Ним займалися практично в усіх типах поселень, навіть у містах. На характері його ведення позначилися насамперед природні умови й географічні особливості. Зокрема на північній частині Лівобережжя було багато лісів, а тому ґрунти – здебільшого пісок, супісок, глина – слід вважати малородючими. Лише в окремих місцевостях траплявся чорнозем. На півдні переважали чорнозем і суглинок. Увесь регіон оповила велика кількість річок: Ворскла, Десна, Іпуть, Орель, Псьол, Сейм, Снов, Судость, Сула, Трубіж, Удай та ін. Наприкінці XVII ст. основною системою землеробства в лісостеповій зоні залишалася трипільна. Поряд з нею існували перелоги, а на півночі домінувала підсічна система, або так звані ляди (очищені від лісу ділянки, котрі кілька років підряд могли давати порівняно високі врожаї, а потім, коли вони виснажувались, їх полишали). Щодо застосування перелогової системи, конкретно в межах Сосницького району, маємо такий опис у спогадах сучасників: «Приїздив козак на своїх волах з плугом у вільний степ, оглядав його оком і вибирав кращий для себе облог, де хотів, там і орав. Орав він обране місце рік, два, десять, але тільки-но помічав, що його ділянка не дуже родить, пускав облог на перелог і вольницю, а сам вибирав інше зручне для себе місце, на якому знову що рік, то й орав»³².

Найпоширенішими сільськогосподарськими знаряддями були соха і плуг, а тяговою силою – воли й коні. В господарствах, як засвідчили тогочасні документи, волів налічувалося більше, ніж коней. При оранці в південних місцевостях використовували настільки технічно недосконалі й важкі плуги, що доводилося впрягати для кожного з них від чотирьох до восьми волів. А це нерідко потребувало об'єднання зусиль двох або трьох господарів. В північних районах специфіка ґрунтів потребувала, щоб у соху без коліс впрягали одного коня, а на колесах – одну чи дві пари волів³³. Про переваги плугу над сохою при обробці землі свідчать народні приказки: «Де оре соха, там трава висиха, а де плуг ходить, там і хліб родить»; «Хто паще сошкою, у того хліба трошки, а хто плугом оре, той і хліб бере»³⁴.

Для земель усіх українських регіонів традиційним було угноєння ґрунтів. Органічні добрива вносилися під пшеницю, ячмінь, коноплі й льон, але найчастіше – під городину.

Доволі важко оброблялись ділянки в межах північної частини Лівобережжя через наявність тут великої кількості боліт і лісів. Безпосередні виробники, за тогочасною термінологією, «на пашню діброву драли, болота осушували, ліси викорчували...».

У зв'язку із застосуванням недосконалої техніки в сільському господарстві щорічні врожаї місцевих культур, як правило, не перевищували сам-2; сам-3; коли наставали особливо сприятливі природні умови, тоді вони досягали в межах Лівобережжя сам-8, -10 і навіть -12 (у степових районах)³⁵.

Наприкінці XVII ст. схожа ситуація в землеробстві існувала й на території Слобідської України. Сюди привнесли свій досвід численні переселенці з Правобережжя та Лівобережжя, меншою мірою з Росії та західноукраїнських земель. Навіть у Харкові близько 70% жителів займалося сільським господарством. Була в регіоні й деяка специфіка, зокрема, в назвах і формах землеробської техніки. Так, джерела зафіксували використання невеликого плуга – «косулі», простої сохи з одним лемешем і подвійної – з двома лемішами, дерев'яної борони тощо. Децю різнився своїми природними якостями місцевий ґрунт. Він відзначався кращою родючістю, а тому давав у середньому й вищі врожаї, наприклад, зернових культур: озимих жита – сам-7, а пшениці – сам-5, ярини та вівса – по сам-9, ячменю – сам-7, пшениці – сам-4, проса – сам-10, гречки – сам-7, маку – сам-20³⁶. З олійних і технічних культур вирощували льон і коноплі.

У садах Слобожанщини, як і Лівобережжя, визрівали виноград, вишні, яблука, груші, сливи, а на баштанах – кавуни та дині. Своім садівництвом славилися жителі Коротича, Люботина, Нової Водолаги й інших населених пунктів.

Важливе місце в сільському господарстві обох регіонів посідало тваринництво. Крім волів і коней, розводили корів, овець, свиней і кіз, а також масу домашньої птиці. В окремих господарствах заможних селян і козаків налічувалося до 300 овець. Для догляду за ними широко використовувалася праця найманих робітників³⁷. Розвинутими галузями слід вважати бджільництво, рибальство та полювання. Досить прибутковим був гуральницький промисел, тісно пов'язаний із господарством на селі. Проте з кінця 60-х рр. XVII ст. гетьманський уряд почав його поширення наполегливо обмежувати, мовляв, «от того израстают бунты, и лесам умаление, и хлебом убавка, а хотя и курить не станут, а от того казне государевой убытка не будет»³⁸. Привілей пропінатії (вільної торгівлі спиртними напоями) серед податних станів надавався головним чином козакам, які виконували військову службу³⁹.

Протягом XVIII ст. швидке зростання попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило неабияке розширення посівних площ фактично в усіх видах маєтків, особливо козацьких старшин, монастирів і російських поміщиків. Так, у 1700 р. Петро I пожалував канцлеру Г.Головкіну лише один маєток у Лубенському полку (Лівобережжя). Незабаром останній «прикупив» до нього ще чимало землі в тамтешніх козаків. У селах Добре, Ломнове та Тополя він придбав близько 2,5 тис. четвертей угідь. Значну площу на них було відведено під зернові культури та скотарство. В 1760–1780-х рр. на Біловезькому хуторі Бахмацької сотні В.Кочубея зерновими засівали понад 100 дес. землі⁴⁰. В другій половині століття почався бурхливий розвиток зернового господарства (спрямованого переважно на ринки збуту) в економіях правителів «Малоросії» К.Розумовського та П.Рум'янцева-

Задунайського. Зокрема, в Балканській і Шептаківській волостях, що належали К.Розумовському, в 1750 р. зберігалося 41 247 четвертей «різного хліба». Крім того, 3236 четвертей хліба гетьман дав у «займи тамошним подданным»⁴¹.

Про характер землеробства на території Слобожанщини дають певне уявлення «Відповіді на питання» Вільного економічного товариства. В них конкретно йшлося про те, що в Харківській провінції існував поділ орної землі такий, як і в інших місцевостях Російської імперії: «...То есть по всякой третьей год дают обыкновенно третьему полю отдыхать, и толоча оно в то время всякою скотиною, тем самым одабривают ее к плодоносию на будущие два года». В межах Сумської провінції поділ землі в кожному поселенні робили на три частини: на одній з них сіяли озимину з осені, на другій – весною «яровой хлеб», а третя лишалася до кінця червня «не пашенная», на ній випасали свійську худобу, наприкінці ж червня – на початку липня цю ділянку орали під посів «озимого хлеба». В Острогозькій провінції кожне літо одна з частин землі виділялася «для толчення скотом». Схоже землероби робили на територіях Ізюмської й Охтирської провінцій⁴². Те ж саме в 1774 р. спостерігав Гільденштедт, мандруючи Слобідською Україною⁴³.

У XVIII ст., як і в попередній історичний період, українці обох регіонів широко культивували жито, пшеницю, ячмінь, овес, а також просо, гречку, горох тощо. Проте поступово, особливо це стало помітним у другій половині століття, відбувалося поглиблення спеціалізації окремих сільськогосподарських районів. Саме на Лівобережжі й Слобожанщині населення стало приділяти більше уваги вирощуванню жита, на відміну, скажімо, від Півдня, де неабияк зріс попит на пшеницю, зокрема сорт «арнаутка», котру у великих обсягах вивозили за кордон. «Арнаутка» відзначалася меншою вибагливістю до природно-кліматичних умов і більшою стійкістю щодо вітру, морозів і посухи.

У другій половині XVIII ст. у багатьох місцевостях почали культивувати картоплю. Однак освоєння нової городньої культури проходило нерівномірно. Так, в Ізюмській провінції в 1770 р. висадили всього 66 пудів картоплі, а зібрали близько 115 пудів (тобто врожай становив тільки сам-2). В Острогозькій провінції того ж року посадили 150 пудів картоплі, а накопали – 550 пудів⁴⁴.

Розвиток товарно-грошових відносин і потреби ринку зумовили збільшення посівів технічних культур, зокрема тютюну та коноплі. З кінця XVIII ст. жителі Полтавщини та Чернігівщини почали використовувати вищі сорти тютюну замість махорки та бакуну. В другій половині століття сталися перші спроби ведення садівництва й виноградарства на науковій основі, впровадження як землеробських культур цукрового буряку і соняшника.

Зрушення спостерігались також у системах обробітку ґрунту. Одночасно зростала площа угноюваних ланів. Деякі великі землевласники, зацікавлені у збільшенні власних прибутків від землеробства, поступово руйнували стару, в багатьох випадках віджила свій вік, двопільну сівозміну і запроваджували багатопільну систему. Тим самим вони закладали підґрунтя для раціонального ведення господарства. Нововведення, хоч і в дуже обмеженій формі, використовувалися й у господарствах селян. Трипільна система на кінець століття поширилася на великі площі, головним чином за рахунок перелогів. При ній на обробіток однієї десятини землі в середньому витрачалося до 10 робочих днів на рік, а при застосуванні підсічного землеробства – до 70.

Тоді ж ще більш важливого значення набуло тваринництво і, зокрема, така його форма, як племінне. На доказ тому свідчить, наприклад, зростання кількості кінних «заводів», де розводили породистих тварин. Лише в поміщицьких маєтках Борзенського, Глинського, Ніжинського та Прилуцького повітів таких налічувалося 39 (Чернігівське намісництво, 1786 р.)⁴⁵. На Лівобережжі найпотужніше кінні «заводи» функціонували в господарствах К.Розумовського, Завадовського, родини Свічок, Томари й ін. Автор «Опису Слобідсько-Української губернії 1802 р.» зазначив, що на території регіону мало хто з можновладців не тримав кінних «заводів», причому з тваринами «гарної породи»⁴⁶.

У межах обох регіонів, крім власне української, розводили коней російської, англійської, німецької, угорської, датської, іспанської, арабської, турецької та нормандської порід.

Ще в першій чверті XVIII ст. українські землі, що входили до складу Російської держави, царський уряд намагався перетворити на район високоякісного вівчарства, щоправда, в формі взаємовідносин «метрополії» до своїх «окраїнних провінцій». За ініціатииви Петра I сюди направлялися навіть іноземні спеціалісти – шахмейстри, а також створювалися отари тонкорунних овець сілезької та іспанської породи, засновувалися царські й казенні «заводи». На Лівобережжі в 80-х рр. існувало вже 209 порівняно великих овечих підприємств⁴⁷. Царський уряд сприяв також підготовці вітчизняних фахівців галузі – вівчарів. З цією метою для навчання за кордон посилали як росіян, так і українців. Зокрема, в 1724 р. було видано імперський указ про відрядження до Сілезії за державний кошт чоловіків для ознайомлення з методами розведення й способами стрижки тонкорунних овець. У тому ж році побачила світ спеціальна інструкція з цієї справи. Деякі поміщики прагнули поліпшити породи овець у власному господарстві, купуючи найкращі чистопородні особини за кордоном. Прийняті урядом заходи забезпечили на майбутнє можливість підготовки та формування в групі на місцях кваліфікованих сільськогосподарських кадрів.

Важливе місце в народному господарстві України, особливо в північних районах, посідало свинарство. Протягом усього означеного періоду його становленню й розвитку сприяло збільшення кормової бази (насамперед за рахунок відходів від гуральництва). На XVIII ст. припали спроби активного розведення тутового шовкопряда.

Якісні зрушення, що сталися в сільському господарстві, яскраво свідчили про формування принципово нових відносин в економічній спільності української народності, про невпинний розвиток у надрах старої системи елементів буржуазного суспільства.

Водночас із розвитком сільського господарства відбувалися істотні зміни в поземельних відносинах, у формах власності на землю, а також землеволодінні селян, міщан і рядових козаків. Особливо активно збільшувалася кількість маєтків і окремих угідь у старшин і православних монастирів. Так, за далеко неповними даними, в Чернігівському полку протягом 1657–1672 рр. можновладці заволоділи 62 населеними пунктами з багатьма залежними посполитими, а в період від 1673 р. до 1708 р. – 153. У Стародубському полку з 1673 р. по 1709 р. до їх рук потрапили селяни і землі 43 сіл. Тоді ж царський уряд і гетьманська влада пожалували в

Ніжинському полку 35 поселень. Якщо до 1672 р. у Переяславському полку місцевому панству належало всього 25 населених пунктів, то за останню чверть XVII ст. до таких додалося ще 69 сіл, причому переважну більшість з них (56) набули в різні способи місцеві сотники. Протягом такого ж періоду в Лубенському полку кількість сіл, розданих козацькій верхівці, збільшилася з 10 до 70⁴⁸. У 1743 р. у власності 314 лівобережних старшин опинилося близько 20 тис. посполитських дворів з належними до них угіддями⁴⁹.

З кінця XVII ст. і протягом усього XVIII ст. у межах Лівобережної Гетьманщини швидкими темпами збільшувалися розміри та кількість маєтків російських вельмож, зокрема таких, як Г.Долгорукий, Г.Головкін, П.Шафіров, Б.Шереметьєв, а також грузинських дворян і князів.

Світським землевласникам не поступалися духовні. За даними «Генерального слідства про маєтності» 1729–1730 рр., кількість дворів залежних від монастирів селян і міщан досягала 11073, що становило понад 20% загальної їх кількості⁵⁰. У 1786 р. у підданстві 60 монастирів на території Лівобережної України перебувало 422 600 посполитих⁵¹.

Як і раніше, земельна власність зростала, з одного боку, за рахунок освоєння цілини та запущених земель, а з другого – шляхом скупки і захоплення ділянок основної продуктивної сили краю – селянства, рядового козацтва, міської бідноти. Загарбання та скуповування землі у XVIII ст. набуло вражаючих розмірів. Про це свідчить нестримне скорочення дворів посполитих і їх земель у так званих вільних військових містечках і селах. Наприклад, у 9 лівобережних полках у 1729–1730 рр. налічувалося 27969 дворів, у 1743 р. – 19 684 двори, у 1751 р. – 6952 двори та 5469 бездворових хат, а в 1752 р. їх залишилося відповідно 2859 і 2682⁵². За іншими даними, на початку 50-х рр. у «вільних» військових маєтностях збереглися тільки 1723 двори та 1852 бездворові хати⁵³. Тобто понад 25 тис. дворів з угіддями було «спродано» їхніми господарями, або ж загарбано можновладцями. В першій половині 80-х рр. «вільні» військові маєтності, які ще не встигли потрапити до рук поміщиків, влада оголосила власністю держави, а селян і міщан у них перевела на статус казенних посполитих. Схожа доля спіткала й рангові маєтки.

З кінця XVII ст. почався процес зростання земельної власності старшини й скорочення землекористування дрібних виробників на Слобожанщині. Деякі старшини в своїй власності вже мали по кілька поселень, значні за площею угіддя, млини, винниці тощо. Так, харківському полковнику Г.Донцю належали село на р. Удаї, слобода на р. Водоложці та сл. Кременно-Комарівка, котру він заселив у 60-х рр. XVII ст. і де збудував млин і винницю. Охтирський полковник М.Матвеев мав за власність с. Рясне, в якому налічувалося 400 дворів⁵⁴. У 1677 р. сумський полковник Г.Кондратьєв розпоряджався 290 четвертями польової землі, 775 дес. урочищ, 1105 дес. сінокосів, а набув він на той час 2 села, 2 «сільця», 3 хутори⁵⁵. Наприкінці XVIII ст. в руках 250 поміщицьких родин зосередилась половина земельного фонду регіону. Найбільші масиви землі належали Кондратьєвим, Квіткам, Донець-Захаржевським. Зростала земельна власність у деяких середніх і навіть дрібних господарів, на частку яких припадало 1,5 млн дес.⁵⁶

Значних розмірів на Слобожанщині досягла монастирська власність. На середину 80-х рр. XVIII ст. площа земельних угідь православної Церкви перевищувала 85 тис. дес.

Протягом 1786–1788 р. імперський уряд, проводячи великодержавну політику, спрямовану на підпорядкування духовної влади світській, здійснив на Лівобережній, Слобідській, а також Південній Україні секуляризацію монастирських маєтків. Внаслідок чого більша частина земельних угідь монастирів перейшла у власність держави й окремих світських можновладців.

Зростання великої земельної власності та її перерозподіл неабияк сприяли консолідації в соціальній структурі українського етносу панівної верхівки – нової генерації національного «панства», в самому широкому розумінні цього терміна.

Характер володіння землею селян, міщан і рядових козаків як на Лівобережжі, так і на Слобожанщині значною мірою визначала займанщина – надбання землі під посіви, влаштування млинів, пасік тощо явочним порядком. Від періоду Національної революції вона давала достатню підставу для користування землею та права на її передачу в спадщину. Проте з посиленням наступу можновладців на соціальні здобутки безпосередніх виробників первісне значення заїмки поступово втрачалося. Вже в другій половині XVIII ст. права посполитих і козацтва на землю, придбану в такий спосіб, державна влада, як правило, не визнавала.

Існування в Україні особистого, сярбинного й общинного землеволодіння зумовлювалось усім попереднім соціально-економічним розвитком. Однак з середини XVIII ст. і в цих формах наступив переломний етап. У зв'язку з формуванням буржуазних відносин у надрах натурального господарства, і передусім приватної власності на землю, землеволодіння сярбинних і общинних спільнот швидко занепадало. Особиста форма володіння поступово стає пануючою. Така тенденція в межах обох регіонів простежувалась особливо виразно.

Становлення великої власності на землю призводило до втрати ділянок безпосередніми виробниками. Вже на 1751 р. такі категорії козаків на Лівобережжі, як «мало ґрунтові» та «нищетні», в десятки, сотні разів перевищували «можно» й «середньо ґрунтових». Двори заможних селян і міщан, позначені в документах як «можно ґрунтові та знатного промислу» і «середньо ґрунтові та середнього промислу», становили менше 1% від загальної кількості дворів, а «мало ґрунтові та малого промислу» й «нищетні» – близько 99%⁵⁷.

Втрачаючи свою землю, посполиті й козаки змушені були шукати заробітків «на стороні», тим самим поповнюючи лави вільнонайманих працівників і формуючи пролетаріат.

3. Посилення визиску та закріпачення селянства

Найбільш експлуатованими категоріями селянства були монастирські й приватні посполиті. Наприкінці XVII ст. на території Лівобережного регіону у володіннях православних монастирів, української шляхти та старшини перебувало вже не менш як 200 сіл, а отже, тисячі селян⁵⁸. Останні, знаходячись у залежності від своїх «державців», зобов'язувалися ними та владою до виконання різних видів «послушенства»: відробітків, натуральної данини, сплати «чиншу» грошима. В різних місцевостях вони мали специфіку щодо розмірів і характеру, але на той час ще не були чітко визначеними: часто залежали від «волі» землевласника, який надавав можливість селянам користуватися земельними ділянками. Особливістю становища

магістратських і ратушних селян, як на Лівобережжі, так і на Слобожанщині, було те, що вони мали забезпечувати існування чиновництва так званого «меского уряду». В одних поселеннях податки збиралися залежно від кількості робочої худоби, в інших – розмірів обробленої землі чи наявних угідь.

На початку XVIII ст. у Гетьманщині в ряді старшинських і монастирських маєтків уже регулярно стала одно- або дводенна панщина. В 40-х рр. її розмір досяг двох-трьох робочих днів на тиждень, а в окремих маєтностях під час польових робіт мали місце й щоденні відробітки⁵⁹. Дедалі частіше панщина поєднувалася зі значними натуральними та грошовими оброками, вдовольняючи зростаючі потреби «дідичей». Деякі посполиті «сиділи на чинші», тобто за користування землею платили певну суму грошей або віддавали встановлену паном кількість продуктів⁶⁰.

У другій половині століття панщина досягала п'яти днів на тиждень. Водночас з інтенсифікацією відробіткової ренти йшов процес заміни натуральних оброків грошима. Значного поширення це явище набуло в північних районах Лівобережжя.

Нерідко козаки також опинялися через різні причини (зубожіння, продаж власних «грунтів», насильницьких методів тощо) в залежності від землевласників, а тому примушувалися до виконання повинностей нарівні з посполитими. Наприклад, багато таких у с. Оболонь Чернігівського полку з 1709 по 1726 р., «живучи на своем отческом кгрунте козачом», платили місцевому полковнику чинш (кожний у середньому по 6 руб. на рік), а також відбували різне «послушенство». Бунчуковий товаришин П.Чорнолузький «порабощал в подданство» та примушував до виконання повинностей козаків с. Фоевичі Топальської сотні Стародубського полку (1748 р.)⁶¹.

У другій половині XVIII ст. 4–5 днів на тиждень досягла панщина на Слобожанщині (в той час, як у першій половині століття – 1–2, рідше 3 дні). Високі норми відробіткової ренти співіснували тут з великими грошовими оброками.

Посполиті та рядове козацтво сплачували й обтяжливі державні податки та «збори». На Лівобережжі до середини 60-х рр. XVIII ст. не існувало чітко фіксованих норм натуральних і грошових зборів у казну. Проте 1765 р., згідно з царським указом, двори селян, міщан, підсусідків і козаків – підпомічників обклали новим, так званим «рубльовим окладом», що значно перевищував у грошовому еквіваленті попередні «консистенські» побори*. 1776 р. на Слобожанщині, 1783 р. на Лівобережжі уряд ввів подушний податок. Лише на території лівобережного регіону він становив величезну суму, як на той час і порівняно до всього дорослого населення, – 1194819 руб. на рік замість попередніх 393441 руб.⁶² Для другої половини XVIII ст. усе більш характерною стає заміна натуральних податків грошима, що помітно спрощувало сам процес їх збирання. Зокрема, в одному з указів за 1796 р. Катерини II Сенату читаємо: «...Хлебная подать с будущего 1797-го года отменяется; вместо же ея збирать в казну нашу деньгами...». Дія цього указу поширювалася на Лівобережжю, Слобідську та Південну Україну, а також деякі інші губернії Російської імперії⁶³.

Царський уряд, проводячи з кінця XVII ст. задалегідь продуману політику поступового закріпачення селянсько-козацьких мас України, вже в 60-ті рр.

* Збори натурою чи грошима на утримання російського війська.

XVIII ст. дозволив поміщикам без суду та слідства відправляти своїх селян на каторжні роботи й у Сибір на поселення, а також віддавати їх у рекрути. Посполиті втратили одну зі своїх громадянських прерогатив: під загрозою суворой кари їм заборонялось скаржитись на власних поміщиків⁶⁴.

Для встановлення над посполитими повної й необмеженої влади «велике» панство домагалось від царського уряду юридичного оформлення кріпосного права. Катерина II указом від 3 травня 1783 р. остаточно заборонила переходи селян з місця на місце і затвердила податні стани у тому статусі, в якому вони перебували згідно з останньою (1782 р.) ревізією. Щоправда, на Лівобережжі та Слобожанщині ще задовго до цього указу існували кріпаки, які мешкали в маєтках російських і іноземних поміщиків. Указом же від 21 квітня 1785 р. українська старшина була зрівняна в правах і привілеях з російським дворянством.

Офіційне встановлення кріпосного права не лише на практиці, а й на законодавчому рівні позбавило кількомільйонне селянство будь-яких громадянських прав. А повна безправність селянина, в свою чергу, неодмінно призводила до беззахисності й зuboжіння його господарства. Втративши можливість самостійно вести та розпоряджатися власним господарством, посполиті найчастіше були змушені йти в найми. Такий вид праці в другій половині XVIII ст. набув значного поширення й фактично застосовувався на території України в усіх категоріях і типах господарств⁶⁵.

4. Колонізація вільних земель

З освоєнням нових масивів українці найчастіше плекали надію на здобуття незалежності від свого пана та поліпшення матеріальних умов життя. Це знайшло відбиття в історичних піснях і думках. Так, у одній з них є такі рядки:

Покинь батька, покинь мати, покинь всю худобу,
Йди з нами, козаками, на Україну на слободу.
На Україні всього много – і паші, і браги;
Не стоять там вражі ляхи, козацькіі враги⁶⁶.

Міграції людності та колонізація вільних земель відіграли неабияку роль у формуванні етнічного складу й національної території України. На Лівобережжі наприкінці XVII–XVIII ст. як стихійне, так і організоване урядами Гетьманщини та Російської держави заснування населених пунктів відбувалося порівняно повільно. В регіоні не спостерігалось такого масового та активного заселення, як у попередній історичний період. Його простір на той час в основному було залюднено (лише на півдні краю, на Полтавщині, значна частка землі знаходилася «в пустці», тобто не оброблялася)⁶⁷. Цим пояснюється той факт, що протягом означеної доби тут виникло всього кілька десятків сіл і містечок. За нашими підрахунками, на території сучасної Полтавської області тоді з'явилося близько 30 сіл. На Чернігівщині поява більшості поселень припала на останню чверть XVII ст. – першу половину XVIII ст. (Рубанка, Гирянка, Савин, Лупасове, Олександрівка та ін.). У другій половині століття виникли села Марківці, Шатура, Березова Гать і деякі ін.⁶⁸

Слід зазначити, що в межах Сіверщини серед переселенців домінували вихідці з Білорусі, причому природним кордоном поширення їх населених пунктів стала р. Десна. На південь від неї переважали переселенці українського походження.

Поява нових населених масивів зумовлювалась як політичними, так і соціальними й економічними чинниками. Наприклад, с. Гриньки (у 60-х рр. XVIII ст. ввійшло до складу Жовнинської сотні Лубенського полку) заснували козаки, що втекли з Правобережжя, де зазнавали утисків від польської шляхти. Воно розташувалося на землях, які чигирино-дїбровський сотник Іван Булюбаш перед тим захопив у шушвалівських козаків. Так само виникло с. Коряївка (перша сотня Полтавського полку). Його в ті ж роки заснували переселенці з Правобережної України, що рятувалися від шляхетського гніту. В зв'язку з усуненням у XVIII ст. загрози вторгнення орди з Кримського ханату на Лівобережжі, зокрема поблизу річок Орель і Сула (притоки Дніпра), з'явилося кілька нових населених пунктів. На відміну від цих сіл, що виникли стихійно, заснування с. Попівка на Полтавщині було організовано у другій половині XVIII ст. урядом (як казенне поселення)⁶⁹.

Переселенський рух з Правобережної України на лівий берег Дніпра помітно активізувався в 60-х – на початку 90-х рр. Десятки, сотні людей цілими родинами мігрували на Лівобережжя в пошуках кращих умов життя. Більшість з них були українцями, але чимало налічувалось і представників інших етносів, зокрема, росіян, які раніше мешкали в різних районах Правобережжя⁷⁰.

Якщо міграції населення не мали спеціально організованого характеру, то переселенці самостійно обирали місця для поселення. Інколи місцевість для переселених козаків, селян і міщан наперед визначалась царським урядом або тамтешньою адміністрацією. В такому разі їм, як правило, відводилися вільні, придатні для обробітку та викошування трави землі, а безпосередніх виробників на кілька років звільняли від державних податків⁷¹.

По-різному складалася доля переселенців на нових місцях. Важливу інформацію про деяких із них містять, зокрема, документальні матеріали 1748 р., що стосуються Миргородського полку та суміжної з ним території. Від місцевого полковника Василя Петровича Капніста (1737–1750 рр.), батька відомого українського письменника і громадського діяча В.Капніста, «заднепровских мест обиватели» зазнавали «крайніи обиди и разореніи», «разбойнические нападения» та «нешадный бой». Повновладний старшина, ігноруючи навіть спеціальні укази царського уряду про дозвіл заселяти вільні землі, забороняв це робити без своєї згоди в усьому полку, карав неслухняних. Нерідко грабував чи нищив господарства «жидов» і колишніх мешканців «Полской области», «отягощал своїми податями», проганяв їх, що часто-густо призводило до повернення останніх на старі осідки. «Полковник миргородський Капнист, – зазначено в джерелі, – по Заднепром на собственной государевой земли умишленно, не имея никакого указа, отнял от тамошних жителей многие пахотные земле, леса и паселив себе слободы, а именно первая слобода прозывается Свинарня, другая Чернечая Гребля, третья Начутце. И до той слободы Свинарне сверх поселения того рабочего поля верст на двадцать, до другой слободы... и до третьей... поля рабочего и сенокосов верст на двадцать, да пасел» три хутори на берегах Ингульця, Макрихи й Ухівки, «отобрав все поля». Крім того, він посилав своїх слуг на правий берег Дніпра, наказавши їм грабувати тамтешніх жителів. А в с. Петровський Острів призначив отаманом Василя Кривця, котрий також «козакам і обивателям чинил бои, грабительства и разоренія», через що ті «розошлись в Польшу безвестно». Внаслідок утисків з боку місцевої старшини в

20–40-х рр. XVIII ст. з окремих сотень Миргородського полку повтікало понад 200 осіб «з месних людей»⁷².

Аналогічні явища спостерігались і в інших лівобережних полках.

Заселення Лівобережжя чинилося завдяки переселенцям з багатьох районів України, а також Росії, Білорусі, Грузії, Молдови й інших країв. Досить значними тут стали поселення грузин. Переселенці з Грузії з'явилися в Росії в 20-х рр. XVIII ст., розраховуючи на допомогу уряду останньої в їх боротьбі проти османських і персидських поневолювачів. Наприкінці 30-х рр. вони переселились у Лівобережну Україну, де спочатку проживали лише на території Полтавського, а згодом Київського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Переяславського, Прилуцького, Стародубського й Чернігівського полків. З грузинської колонії в Москві на Полтавщину перебралося близько 1500 осіб⁷³.

У другій половині століття на Лівобережжі заснували свої поселення й західноєвропейські колоністи. Зокрема, на Чернігівщині, поблизу Білої Вежі (Борзнянський повіт), шість невеликих колоній заснували німецькі переселенці⁷⁴. В 60-х рр. група переселенців з Болгарії прибула на землі, що належали Києво-Братському монастирю. Звідси болгари потім розселились у межі Київської та Чернігівської губерній⁷⁵.

На темпи освоєння нових земель на території регіону значний вплив мали фізичний приріст і розселення місцевого населення. Причому середньорічний приріст у краї був досить високим і загалом перевищував середній показник по Росії⁷⁶.

Водночас, як про це вже мовилося вище, в окремих місцевостях Лівобережної України спостерігалось і зворотнє явище. Внаслідок не лише жорстокої експлуатації посполитих і козаків, а й через неврожаї, стихійні лиха й епідемії спустошувалися цілі села. Нерідко біда не приходила одна. Так, в одній зі скарг чернігівського єпископа про причини та наслідки зубожіння його підданих – монастирських селян (1731 р.) читаємо, що в Сверхській волості (Чернігівщина) «подание за неравномерним й тяжесним в тамошних селах на консистентов денежной дачи расположением знатную узнаючи обиду и немогучи оною болше сносити, многие во инние околничные маетности владелческие принуждены zostали поросходитися, а малое число оставшихся подданих немогущих надлежащою вистачити до катедри Черниговской и до двора Сверхского повинности за неурожаем хлеба, гладом, изморение в житии своем немалую претерпевают нужду». Мешканці навколишніх сіл Ображеївка, Калеївка, Шатрица розійшлися в різні місця, «пустие толко оставили дворы» через непомірний грошовий збір на утримання російського війська⁷⁷.

Одними з основних регіонів відходу лівобережного населення стали землі сусідніх Правобережжя та Новоросії, а також Війська Донського. Так, у 1765 р. у «Польщу» втекло близько 30 селян і козаків, які оселилися на правому березі Дніпра неподалік від кордону⁷⁸.

Міграційні процеси та освоєння нових земель на Слобожанщині проходили набагато інтенсивніше, ніж на Лівобережжі, й мали неабиякий вплив на соціально-економічний розвиток краю. Це пояснюється насамперед наявністю незорих масивів вільної території. Боярин Волконський у розмові з послами гетьмана І.Самойловича в 1680 р. зазначив, що лише з Правобережжя в межі Слобідської України від початку Хмельниччини переселилося 20 тис. родин, «а то й того болше». Коли врахувати той факт, що в кожній сім'ї було, як правило, не менше двох

дітей, то названу цифру умовно можна, принаймні, потроїти. З них 30% покинули правий берег Дніпра з кінця 50-х до кінця 70-х рр. У останній чверті XVII ст. у коліть малозаселеному регіоні вже налічувалося понад 230 поселень, в яких мешкало не менше 250 тис. осіб. На 1732 р. кількість населених пунктів тут збільшилася до 469, де проживало близько 370 тис. осіб. На кінець XVIII ст. у межах регіону існувало 19 міст, понад 1 тис. сіл і слобід, 2111 хуторів з населенням до 1 млн осіб⁷⁹.

Швидше й щільніше заселялись північні райони Сумського, Харківсько-го, Охтирського й Острогозького полків, пізніше і дещо менше – їх південні та південно-східні території. Масиви Ізюмського полку освоювалися переважно в останній чверті XVII ст. У слобідських полках активно зростала чисельність українців, повільніше – росіян, а також іноземців.

На початку XVIII ст. особливо інтенсивно заселилася місцевість уздовж р. Оскол, де виникла нова оборонна лінія. В 1700 р. царський уряд дозволив козакам на чолі з їхніми старшинами Ізюмського полку поселитись на берегах річок Жеребець і Красна. В той же час на р. Красна 150 козацьких сімей під керівництвом А.Катрухіна та І.Бугайова переселились з Полтавщини і заснували сл. Меловатка. В цьому ж районі виникли також слободи: Сватова Лучка, Кремінна, Нижня Даванка (1700 р.)⁸⁰. Їх населення складалося головним чином з вихідців з Сум, Богодухова та Лебедина. Селу Кабанне, що розташувалося поряд зі сл. Сватова Лучка, поклали початок російські селяни – втікачі з-під Воронежа й донські козаки (1701 р.)⁸¹.

Водночас ішла дальша колонізація земель у районі басейну р. Деркул, а також по притоках Дону – Ікорцю, Бітюгу, Осереду. На 1711–1715 рр. припала остання хвиля масового переходу українців з Правобережжя на Слобожанщину.

В другій чверті XVIII ст. освоєння земель між річкам Коломак, Мож і Донець помітно активізувало будівництво чергової оборонної лінії. В 1731–1733 рр. тут виникла низка поселень власне будівельників так званої Південної укріпленої лінії. Заселення в цьому районі проходило завдяки росіянам і українцям, що знайшло певне відображення в топоніміці цих місць. Причому склад переселенців за географією їх виходу був досить неоднорідним. Наприклад, сл. Олексіївку заснували колишні жителі Курської, Орловської, Тамбовської та Воронежської губерній⁸².

У другій половині XVIII ст. на Слобожанщині продовжувалася активна народна колонізація. Першими поселенцями с. Григорівка стали кріпаки, яких оселила тут графиня Гендрикова. Село Бурбулатове заснували кріпаки-втікачі з Полтавщини. Воно розташувалося на землях поміщика Адама, який охоче приймав селян як дешеву робочу силу⁸³.

Крім українців і росіян, прагнучи уникнути жорстокого національного та соціального гніту, на Слобідську Україну переселялися білоруси, молдавани, волохи, серби й ін.⁸⁴ До с. Крутець Острогозького полку перейшло на помешкання 5 сімей латишів. А група німців в 1766 р. біля Острогозька заснувала с. Рибендорф⁸⁵.

У процесі формування національної території України першочергову роль відігравали міста й містечка – центри сотень, полків, повітів, округів, намісництва, губерній тощо. Вони, як правило, виконували не лише адміністративні й економічні, а також оборонно-захисні функції. До того ж міста та містечка ставали своєрідними акумуляторами сільського населення. Саме через них часто проходили головні шляхи та найпотужніші потоки народних міграцій. Хоча утворення міст і містечок у різних районах України в багатьох випадках мало свою специфіку,

на Лівобережжі й Слобожанщині більшості з них поклали початок села, слободи, навіть хутори.

Характер заснування та історичний розвиток населених пунктів нерідко зумовлювалися віддаленістю державних кордонів, наявністю річок, лісів, зручних торговельних шляхів тощо. На зростання кількості жителів у них, зрозуміло, негативно впливали війни, агресивні й руйнівні напади турецьких і татарських орд, посилення соціального та національного гніту, неврожаї, пожежі, епідемії і т. п.

Деякі дані маємо про співвідношення українців і росіян, їх загальну кількість. Так, у 1763–1764 рр. на території Лівобережжя (без Полтавського та чотирьох сотень Миргородського полків) налічувалося 944 337 душ чоловічої статі, причому 98,82% становили українці. В той час тут було зареєстровано всього 110 87 росіян. На Слобожанщині в 1763 р. значилося 308 125 душ чоловічої статі, з них 98,92% українців⁸⁶.

Безпосередньо на Лівобережній Україні демографічний розвиток призвів до того, що в 1783 р. тут існувало 8271 населений пункт, з них – 33 міста й 89 містечок⁸⁷. У 1786 р. кількість міст на території регіону зросла до 35, а містечок – до 112⁸⁸.

Отже, на Лівобережній і Слобідській Україні найінтенсивніше заселялись і освоювались землі наприкінці XVII – першій половині XVIII ст. Протягом усього означеного періоду перше місце в цьому процесі належало переселенцям з Правобережжя, а також західноукраїнських земель. Це значною мірою сприяло зміцненню постійних етнічних зв'язків між населенням окремих регіонів країни, перетворенню Лівобережжя та Слобожанщини в один зі своєрідних географічних центрів (ядро) формування території української нації. Водночас у цьому процесі брали участь вихідці з Росії (найчисленніша група після українців), Білорусі, Молдови, Грузії та інших країн.

5. Розвиток промисловості, торгівлі та міст

Наприкінці XVII і особливо в XVIII ст. нові явища найбільш виразно виявлялись у мануфактурному виробництві, яке розвинулось на базі дрібних селянських промислів і міського ремесла. Сама поява мануфактур свідчила про утворення якісно нової виробничої сили – «масової», котра значною мірою ґрунтувалася на кооперації та поділі праці. Проте не всі мануфактури і не відразу набули «модерного забарвлення». Адже за умов панування натурального господарства існувало багато мануфактурних і кустарно-кооперативних підприємств, де всі виробничі процеси здійснювались лише на основі підневільної праці. На значній частині у них поєднувалася кріпосна та вільнонаймана праця. Ці заклади мали змішаний характер і свідчили про перехідний етап від «чисто» середньовічного до буржуазного виробництва. На відміну від останнього, вотчинна (і кріпосна взагалі) мануфактура утворилася внаслідок втягування в товарно-грошові відносини господарств переважно великих і середніх землевласників, їх монопольного володіння робочою силою, а також наявності необхідних навиків у селян під час виконання певних профільних робіт.

Поява і зростання порівняно значних мануфактур, зокрема винокурень і текстильних підприємств, вкладання в їх будівництво та виробництво великих коштів

свідчили про формування закладів нового типу, капіталістичних за своїм характером. У 80-х рр. XVIII ст., за далеко не повними даними, на винокурних «заводах» Лівобережжя та Слобожанщини було задіяно близько 10 тис. осіб⁸⁹.

Зрушення, які сталися у промисловості, зумовили значні зміни в соціальній структурі української народності. Це безпосередньо відобразилось у збільшенні кількості ремісників і купців у містах і містечках. Зокрема, в 10 містах (Київ, Козелець, Остер, Лубни, Хорол, Полтава, Городище, Золотоноша, Переяслав, Пирятин) Київської губернії в 1782 р. налічувалось 9532 міщанина і купця, з них лише в Києві 6043⁹⁰. Основну ж масу міщан становили ремісники. Наприкінці 80-х рр. на території Харківського намісництва кількість цехових ремісників не перевищувала 1% усього населення, що вже засвідчило певне відставання такого виду виробництва⁹¹.

З кінця XVII ст. почалося прискорене поглиблення спеціалізації по окремих галузях промисловості, виділення нових самостійних професій. Наприклад, продукція рудень в основному задовольняла потреби населення, що займалося сільським господарством. Зокрема, Палузька рудня (Новгород-Сіверське намісництво) спеціалізувалася на виготовленні залізних знарядь праці для землеробства⁹². В межах Чернігівського намісництва в руднях для потреб господарства виготовляли смуги заліза, сошники і т. п.

Водночас ішло поглиблення поділу праці на селітряних заводах. Тут уже досить чітко проступали головні ознаки простої мануфактури. Селітряні варниці поступово виходили за рамки дрібного виробництва. В другій половині XVIII ст. окремі міста та містечка почали виділятися серед інших населених пунктів значним поширенням одного або небагатьох видів ремесла. Паралельно з процесом спеціалізації в промисловості спостерігалась дальша товаризація виробництва, при якій все більше продуктів праці окремих виробників поступало на ринок. З'являлися цілі «промислові» села та містечка, господарське життя яких майже повністю підпорядковувалось вимогам ринку⁹³.

Конкретні історичні факти свідчать про таке. До 20-х рр. XVIII ст. в Україні діяли лише поодинокі розвинуті мануфактури, а наприкінці століття – близько 40. У 1719 р. на Слобожанщині купець Іван Дубровський заснував Глушківську (Путивльську) суконну мануфактуру. Приблизно 1722 р. схоже підприємство в с. Ряшки Прилуцького полку побудував місцевий полковник Дмитро Горленко. В 20-х рр. виникли також три великі підприємства з вироблення полотна – Почепське, Шептаківське та Топальське. Дещо пізніше почали виготовляти продукцію суконні мануфактури в Батурині, Салтові та деяких інших містах. Поступово текстильне виробництво перетворилося на найбільш поширену і розвинуту галузь.

Безпосередньо про Глушківську мануфактуру відомо, що І.Дубровський протягом трьох років будував своє підприємство, аж поки до нього з своїм капіталом приєднався російський поміщик, генерал В.Корчмін. Їхню діяльність активно підтримувала цариця Катерина I, за що в казну надходила певна частка прибутків від підприємства. З метою розширення виробництва, новоутворена компанія досить швидко захопила 18 навколишніх сіл і примусила їхнє доросле населення працювати на себе. За відомістю 1726 р. про робітних людей, на Глушківській мануфактурі вже значилося: 6 іноземних майстрів, 2 російські майстри, 65 ткачів сукна і 35 –

шерстяної тканини, 150 прядильників, 43 гребінники, скребельники, ворсувальники та ін., всього понад 300 осіб. Крім чоловічої праці, широко використовувалася праця жінок і дівчат, яких на підприємстві було задіяно понад 200. Ткачам за витканий аршин сукна платили три копійки. Жінкам і дівчатам за їхню працю давали готові вироби (жупани, селянські сірячини, каптани, сорочки, спідниці, чоботи тощо) і на свята – по 60 копійок.

З технічного аспекту Глушківська мануфактура мала добре, як для свого часу, устаткування: близько 70 верстатів, 220 самопрядок, 140 залізних веретен, 138 прядильних коліс тощо. Проте приміщення, в яких розмістилася мануфактура, нагадували собою звичайні дерев'яні хати з маленькими вікнами, низькою стелею, земляною підлогою, де було брудно і тісно, а восени і взимку воغو і холодно. Незважаючи на це, робітні люди виготовляли продукцію, що була широко відома не лише в Україні, а й користувалася попитом далеко за її межами. Значну її частину закуповувала казна. Вироби відвозили до Москви та Петербурга, на державні склади в Києві й Крюкові. Досить часто тканини з с. Глушкове поставлялися в армію для пошиття обмундирування. Велика кількість товарів потрапляла на внутрішній і зовнішній ринки⁹⁴.

Власники жорстоко поводитися зі своїми підлеглими. Наприклад, І.Дубровський власних селян «бил дубьем» і тримав «под караулом», примушував їх присягатися, що будуть «его слушать». Жителів с. Кобилки він самочинно заковував надовго в кайдани. Карали господарі підприємства та їхні прикажчики робітних людей і за ходіння вулицею в «неуказний час». Низький життєвий рівень, знуцання зумовлювали високу смертність робітних людей і приписних селян. Примушували працювати на мануфактурі й козаків, а також їхніх дітей. Протягом десятиріч змінювалися власники закладу, збільшувалися кількість і асортимент виготовленої продукції, та не ставало при цьому кращим життя тих людей, що на ньому працювали. Нерідко робочий день тривав 15–17 годин. Платня за працю залишалася низькою. Схожа ситуація мала місце й на інших суконних мануфактурах.

Основним осередком виробництва заліза, залізних і мідних виробів стала рудня – так званий металургійний млин. Здебільшого їх власники – козацька старшина, шляхтичі, вище духовенство – будували такі підприємства біля гребель на річках, поблизу запасів залізної руди та палива. Протягом XVII–XVIII ст. багато рудень функціонувало на Київщині й Чернігівщині. Тільки Києво-Печерській Лаврі в 1682 р. належало 7 рудень. У XVIII ст. на базі рудень вже формувалося в окремих місцях велике залізне виробництво. Так, у середині століття в межах Острозького полку на березі р. Кам'янка біля слобід Осинової та Закатної діяв завод з переробки залізної руди. Заснував його опішнянський житель, власник селітроварень на Лівобережній і Слобідській Україні Я.Корюков.

У 1739 р. під Глуховим засновано Шосткінський пороховий завод. Одне з перших великих підприємств в Україні, воно мало забезпечувати своєю продукцією українські козацькі полки та війська російської армії. За одну добу завод міг виготовити до 40 пудів пороху. В 80-х рр. XVIII ст. тут працювало близько 500 солдатів і рекрутів, які виробляли від 12 до 20 тис. пудів пороху на рік.

У перші десятиріччя XVIII ст. на Лівобережжі і Слобожанщині з'явилися заводи з виробництва скла – гути. Тоді ж засновано великі підприємства на базі ви-

готовлення поташу, спиртних напоїв, цукру, цегли тощо. Поява та зростання нових типів промислових закладів, зокрема заснованих на купецькі капітали й з широким використанням найманої праці, переконливо свідчили не лише про розклад натуральної системи господарства, а й про формування капіталістичних підходів під час розв'язання різних технологічних питань.

Одним із результатів економічного розвитку стала концентрація предпролетаріату не лише в містах і містечках, а й у селах з великими підприємствами. На Слобожанщині наприкінці XVIII ст. функціонувало 6776 ремісничих підприємств, де працювало 38 834 робітника⁹⁵. В 6 шкіряних «заводах» Лівобережжя в 1766 р. налічувалося 2696 майстрів і робітних людей, набраних з різних місцевих полків. Близько 600 «малоросіян» і 100 «переведених великоросіян» обох статей обслуговували Ряшківську суконну мануфактуру М.Юсупова (1786 р.)⁹⁶.

Серед робітничих людей, задіяних у різних галузях промисловості, проходило формування кадрів «потомствених» працівників. Так, у 1767–1768 рр. на 17 руднях Лівобережної України значилося 190 робітників. З них місцевих жителів – 109, «захожих» з інших рудень – 35, з лівобережних сіл – 33, Правобережжя – 13⁹⁷. Ці дані свідчать, що 42% всіх працюючих прийшли на рудні з сіл і містечок. Причому близько 18% становили кваліфіковані люди, які до цього вже залучалися до роботи в залізоробному виробництві. Певну частину їх становили чоловіки, для яких професія рудника стала спадковою. Майже кожна новостворена гута в XVIII ст. обслуговували робітники, котрі раніше виготовляли скло на інших підприємствах. Лише на Орликівській гуті (Чернігівщина) в 60-х рр. з 24 робітників половина прийшла з інших гут⁹⁸.

Часом спостерігалось таке своєрідне явище, як переведення робітних людей з одного промислового підприємства на інше. Наприклад, про надсилання робітників з Глушківської приватної суконної «фабрики» на Бахмутські казенні солеварні йшлося в рапорті капітана В.Ліндемеєра бахмутській заводській конторі⁹⁹.

Перехід кадрів з підприємства на підприємство сприяв поширенню технічного досвіду та навичок. Для багатьох з них їх професії ставали «родинними», про що, зокрема, свідчать набуті ними прізвища: Шуляр, Шкляр, Шкляренюк (пов'язані з видом спеціальності в гутному виробництві) та ін. Набуттю технічного досвіду та навичок сприяло також поширення профільної освіти. При більшості цехів великих промислових підприємств влаштовувалося навчання учнів, готувались кваліфіковані кадри.

Наприкінці XVII – початку XVIII ст. економічний розвиток, зокрема в різних галузях промисловості, поступово формував ринок праці наймитів. У містах, містечках і навіть селах за рахунок розшарування селян, козаків і міщан з'явилися значні групи робітників-безгосподарників, для яких заробітки стали єдиним засобом для існування¹⁰⁰. У с. Стара Гута Новгород-Сіверського намісництва селяни, що жили працею по найму, становили особливу групу (18 чоловік). Вони не займалися промислами, а «питались заробітками по людям». Господарства в них були досить бідні: лише деякі мали хати та худобу, а інші – тільки сараї, конюшні, а то й зовсім нічого. Наймалися селяни на винокурні в своєму ж селі¹⁰¹.

У другій половині XVIII ст. використання в промисловості найманої праці стало доволі звичним явищем. А в деяких галузях, наприклад, скляній, селітряній,

залізобробній, найм почав помітно домінувати над працею залежних груп населення. Особливо яскраво це виявлялося в купецьких мануфактурах Іванова, Алісова, Смородіна, Єгорова. В сл. Клинці промислові купецькі підприємства обслуговувалися винятково найманими робітниками. В 80-х рр. у Новгород-Сіверському намісництві понад 75% людей, зайнятих у скляній промисловості, становили наймані працівники. В Полтавській губернії з 19 цегельень не менше 8 належало купцям, де найбільшого застосовувалася наймана праця (1795 р.)¹⁰².

Чим ближче в часі, тим глибше найм проникав у всі галузі промисловості, що, в свою чергу, свідчило про розклад «традиційних», натуральних, форм народного господарства й формування в його надрах нових ринкових відносин. У процесі цього створювалася цілісна система експлуатації найманих робітників і відбувалося первісне нагромадження капіталу в руках окремих можновладців, панів і купців, дуже рідко – козаків і селян. Найбільші капітали наприкінці XVII – протягом XVIII ст. мали старшинські (дворянські) родини Апостолів, Галаганів, Марковичів, Миклашевських, Скоропадських, Ханенків – на Лівобережжі; Кондратьєвих, Голуховичів, Квіток, Ковалевських, Данилевських – на Слобожанщині. Багато з них стали справжніми підприємцями.

Водночас з означеними вище явищами спостерігалось кількісне зростання й укрупнення місцевих ринків. А формування національного ринку на його початковому етапі й втягнення в товарно-грошові відносини дедалі більшої частини населення України справляло помітний вплив на всі галузі господарства. Зокрема, збільшення попиту на хліб привело до розширення посівів пшениці. В маєтках деяких старшин, а особливо гетьманів (В.Кочубея, І.Мазепи, І.Скоропадського, Д.Апостола, К.Розумовського та ін.) посіви зернових нерідко досягали сотень десятин землі. Щоб задовольнити потреби ринку, заможні особи влаштовували кінські та великої рогатої худоби «заводи», збільшували отари простих і тонкорунних овець. «Лошадиных заводов, – як зазначено в «Сокращенном особенном географическом описаніи Киевской губернии...» 1787 р., – находится... в сем крае довольно число: почти каждый помещик имеет соразмерный (завод. – Авт.) своим сенокосам»¹⁰³. Володіючи значними просторами земель і відчуваючи гостру потребу в робочих руках, вони охоче займалися розведенням худоби для ринку.

Поряд з великими ярмарками в містах і містечках існували дрібні ярмарки, торги та базари. Протягом означеного періоду їхня кількість помітно зросла: від кількох десятків до сотень одиниць. У 50-х рр. XVIII ст. на Лівобережжі щорічно ярмарки збирались близько 350 разів, а базари – 8680. У 80-х рр. у межах регіону налічувалось уже 390 ярмарків, а в 1802 р. лише на території Полтавської й Чернігівської губерній – 394, товарообіг яких за рік досягав 12 млн крб.¹⁰⁴ На Слобожанщині в середині XVIII ст. функціонувало близько 120 щорічних ярмарків, а наприкінці 70-х рр. – понад 200¹⁰⁵.

Розвиток внутрішньої торгівлі поступово змінював зовнішній вигляд міст, містечок, окремих сіл. У них швидко зростала кількість крамниць, магазинів, торгових складів, шинків тощо. Водночас йшов процес формування купецького стану, в якому значно збільшувався відсоток українців. У цілому ряді міст (Чернігів, Городня, Остер, Борзна й ін.) у їх руках зосереджувалась основна торгівля, що свідчило про зародження національної буржуазії. В м. Ніжин, як зазначено в одному документі

кінця XVIII ст., «производится купеческая коммерция более от малороссиян, нежели от великороссийских купцов, кои малороссияне по оному своему купечеству как между собою, так и с великороссийскими купцами векселями обязываются»¹⁰⁶. В м. Ромни під час складання топографічного опису Чернігівського намісництва мешкав 71 купець, з них українського походження («природные малороссияне») – 64, росіян – 7. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у місті проживало вже 109 купців (97 українців, 10 росіян, 1 вірменин, 1 єврей)¹⁰⁷. В 1787 р. в Острі торгівлю вів 21 купець-«малоросіянин»¹⁰⁸. У Ніжині, за описом 1786 р., серед купців налічувалося 83 «малоросіянина» та 50 «великоросіян»¹⁰⁹.

Серйозну конкуренцію купцям за певних умов створювали міщани, селяни, а також козаки, які займалися торгівлею. Між ними розгорталася боротьба за ринки збуту своїх товарів. Купецтво неодноразово зверталось до царського уряду та представників місцевої влади з проханням заборонити посполитим і козакам вести самостійну торгівлю. Так, роменські купці просили чиновників магістрату, щоб ті не дозволяли торгувати в місті селянам, козакам і різночинцям. При цьому вони обіцяли забезпечувати населення Ромен усіма необхідними товарами (1783 р.)¹¹⁰.

Нерідко гострі суперечки виникали і між самими купцями. До конкуренції призводили також вигідні місця розташування окремих ярмарків, торгів, базарів і більш зручний час їх проведення. Суперництво, що існувало в торгівлі між різними соціальними групами населення, знайшло своє певне відображення в наказах депутатів у Комісію зі складання нового Уложення (1767–1769 рр.). Більшість купців і міщан тоді висловилися за заборону іншим станам вести вільну торгівлю, мати її за постійну професію. Погарський і стародубський накази домагалися навіть від уряду ліквідації всіх торгів і ярмарків по селах, щоб зосередити всю торгівлю тільки в містах. Тим самим проводилась ідея монополізації торгівлі в руках купецтва та міщанства¹¹¹.

Високі прибутки від торгівлі зумовили появу численного загону різного роду скупників, баришників, спекулянтів, перекупників та ін. Досить часто вони ставали посередниками між селянами та купцями, використовуючи при цьому будь-яку нагоду для власної наживи: голод, неврожаї, несвоєчасне постачання жителів продовольчими товарами – все це сприяло їх швидкому збагаченню. Розбагатівши, вони примушували працювати на себе наймитів. Серед міщан, селян, козаків, а також купців процвітало в різних формах лихварство.

Дальше поглиблення поділу праці між містом і селом, елементи спеціалізації в промисловості й, частково, землеробстві сприяли зміцненню економічних зв'язків між окремими господарськими районами України. Поступово утворився своєрідний торговий ланцюг, що тягся від південних регіонів далеко на захід, охоплюючи Лівобережжя, Слобожанщину та Правобережжя. Через розгалужену систему ярмарків, торгів і базарів товари розходилися по всій території українських земель, незважаючи на перешкоди: державні кордони, економічну політику урядів, природні рубежі, мито тощо. Займаючись торгівлею, населення різних регіонів, як правило, практично не визнавало політичної розчленованості країни, що реально свідчило про економічну спільність української народності. В 1745 р. генерал російських військ І.Горчаков писав київському губернатору генерал-аншефу М.Леонтєву, що в м. Стародуб приїжджають торгувати хлібом «многие как заграничные полской

области, так и другие живущие около границы люди... не малым числом»¹¹². У 1765 р. новий київський генерал-губернатор Глібов повідомив імператрицю Катерину II про голод і неврожаї на Лівобережжі й у зв'язку з цим про вивезення з Правобережжя «добровольным по соседственной дружбе в Киев и за реку Днепр всякого хлеба і сестных припасов» для «обывателей» Київського, Чернігівського та Стародубського полків¹¹³. Характерно, що для торгівлі в прикордонних районах «полські подданые» використовували «денежки и полушки», котрі були в обігу на території Російської імперії і, зокрема, України. Ігноруючи наявні заборони чи обмеження переїздів через російсько-польський кордон, «приїжающие к заставам с хлебом и прочи ми продуктами... берут с собою на первой случай для покупки себе пищи» гроші й «объявляют о том на заставах надсмотрщикам, домогаясь о свободном пропуске...»¹¹⁴. З метою поліпшення торгового обігу з «полскими жителями» генерал-губернатор запропонував імператриці дати розпорядження, щоб на митниці поблизу Василькова, на головному тракті з Польщі та «других краев» виділити для обміну польської монети до 10 тис. руб. «денежками и полушками». Тоді, на думку М.Леонтьєва, торгові люди могли б «свободно до Киева і далее по их намерению, для продажи своих продуктов следовать...»¹¹⁵.

У свою чергу купці, селяни, міщани та козаки з Лівобережжя й Слобожанщини їздили торгувати на правий берег Дніпра, навіть укладали між собою довготривалі торгові угоди¹¹⁶. Західноукраїнські купці активно торгували на ярмарках Ніжина, Ромен, Чернігова, Стародуба. Через Васильківську, Стайківську, Сорокашитську, Кам'янську й інші митниці товари з Росії, Слобожанщини та Лівобережжя надходили на західноукраїнські землі. Згідно з указом Сенату від 8 квітня 1755 р., на території Лівобережжя запорожцям дозволялася безмитна торгівля, а також вільний вивіз товарів на Запорожжя¹¹⁷.

Активізація товарно-грошових відносин неабияк сприяла появі нових і зростанню старих економічних центрів. Особливо багато торгових осередків функціонувало на Лівобережжі. Так, за далеко не повними даними «Краткого экстракта, учиненного с ведомостей в Генеральную войсковую канцелярию от полков малороссийских...» 1774 р., на території регіону значилось 23 міста, 76 містечок і 19 сіл, де активно велась торгівля (тобто спеціально влаштовувались ярмарки та торги)¹¹⁸. Серед них інтенсивною купівлею-продажем виділялися Лохвиця, Ромни, Лубни, Прилуки, Гадяч, Переяслав, Чернігів, Козелець, Миргород, Батурин, Глухів, Хорол і Ніжин. У них щорічно збиралося від 3 до 5 великих ярмарків. 3–4 ярмарки на рік відбувалися також у містечках Вереміївна, Яблунів, Чорнухи, Городище, Сміле (Лубенський полк), Опішня, Лютеньки, Веприк (Гадяцький полк), Басань, Золотоноша, Гельмязів (Переяславський полк) та ін.

На Слобожанщині найбільше ярмарків існувало в Харкові, Золочеві, Сумах, Таранівці, Артемівні, Ольшані – по 4; Валках – 5, Сніжковому Куті й Андріївці – 6, Хотімлі – 8 і т. д.

Характеризуючи торгівлю в Катеринославі другої половини XVIII ст., новоросійський губернатор Н.Язиков зазначив, що до міста «охотно и во многолюдстве собираются из дальних мест, как-то из Курска, Белгорода, Слободской губернии, из городов Сум, Ахтырки, Харькова, Изюма, также Новороссийской губернии из Кременчука, крепости Святыя Елисаветы и Полтавы, сей (Азовской) губернии из

Бахмута и Тора и из прилежащих селений, а в летнее время из Крыма, Херсона и из Польши»¹¹⁹.

Серцем української торгівлі, як і загальноєвропейської, були міста. Саме навколо них, наче ланцюжком, формувалася складна система економічних взаємозв'язків. Так, основні промисли та торгівля мешканців Козельця «состояли в разных мелочных товарах». Тому всю необхідну сільськогосподарську й промислову продукцію вони скуповували на ринках Ніжина та Ромен. Власні ж «мелочные товары» збували на торгах у Кобижчі, Бобровиці, Бикові та Басані (Козелецький повіт Київського намісництва)¹²⁰. Окремі міста ставали ринками збуту товарів для великих сільських округ. Зокрема, на чернігівські, ніжинські та стародубські торги та ярмарки з близьких і віддалених місцевостей звозили продовольчі товари, мед, віск, будівельні матеріали, прядиво, полотно тощо. Харківські римарі забезпечували клеєм, шкірою, ремнями не лише місцеві ярмарки та торги, а й Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське і Катеринославське намісництва¹²¹. Нерідко торгівля для багатьох жителів деяких населених пунктів ставала одним із головних засобів існування. Наприклад, більша частина мешканців містечка Морюнь (Чернігівський повіт), не маючи достатньої кількості орної землі, змушена була жити за рахунок найманої праці – «достають хлеб зажином от других селений и степных мест», або за рахунок торгівлі деревом у Козельці, Острі, Чернігові й інших містах і містечках¹²².

Отже, ярмарки та торги мали велике господарське значення. Вони служили своєрідними артеріями при розподілі товарів по різних містах, містечках, селах і хуторах, забезпечували тісний економічний зв'язок між ними.

Значну роль у розвитку торгівлі й місцевих ринків відігравали шляхи. З кінця XVII і до кінця XVIII ст. виникло дуже багато торгових шляхів, зокрема тих, що вели з різних регіонів України на південь. Частково це було пов'язано з чумацтвом. Фактично в кожному місті зосереджувалося по кілька торгових «путівців». Так, «первая дорога» з Києва до Харкова проходила через такі основні міста: Переяслав, Лубни, Миргород, Сорочинці, Прилуки, Зіньків; «вторая дорога» – через Бровари, Гоголів, Биків, Макіївку, Прилуки (1784 р.)¹²³. Через Чернігів проходило до 10 великих і малих шляхів і «виїздів». Від Чернігова вони тяглися до Глухова, Новгорода-Сіверського, Березни, Городні, Стародуба, Ніжина, Кременчука, Херсона, Козельця, Києва «и во все стапные уезды». Один путівець від Чернігова вів до сіл Ріпки та Кам'янка, «на границу польскую, где пограничная стража стоит». Два інших – через містечко Любеч і с. Сорокошичі – пролягли до польського кордону¹²⁴. Великі торгові шляхи простяглися і від Харкова: Катеринославський (Харків–Валки–Полтава–Кременчук «и во все места по правую сторону Днепра» до Катеринослава та Херсона); Київський (Харків–Богодухів–Охтирка–Гадяч–Лохвиця–Прилуки–Київ); Сумський (Харків–Золочів–Суми–Глухів–Новгород-Сіверський); Донський, або Черкаський (Харків–Чугуїв–Ізюм і «во все места, вниз по р. Донцу и при Азовском море лежація») ¹²⁵.

Роз'їжджаючи торговими шляхами і збуваючи різноманітну продукцію, купці, міщани, селяни й козаки знайомилися з географією та економікою краю, потребами місцевих ринків. Спілкування в галузі торгівлі ставало все ширшим і дедалі більше об'єднувало людей, виробляло в них взаємні інтереси та зацікавленість.

Посилання до розділу 17

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией. – Т.10. – СПб., 1878. – С.479.
2. Там само.
3. Там само. – Т.3. – С.569.
4. Цит. за: Яковлева Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С.318.
5. Книги разрядные, по официальным оных спискам. – Т.2. – СПб., 1855. – Стлб.983-1019.
6. Там само. – Стлб.996.
7. Там само. – Стлб.997, 1019.
8. Источники малороссийской истории, собр. Д.Н.Бантышем-Каменским. – Ч.1. – М., 1858. – С.142-144.
9. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – Т.1. – М., 1830. – №447.
10. Источники малороссийской истории, собр. Д.Н.Бантышем-Каменским. – Ч.2. – М., 1859. – С.192.
11. Российский государственный архив древних актов. – Ф.248: Архив Правительствующего Сената. – Оп.29. – Д.1806. – Л.136-137.
12. Книги разрядные, по официальным оных спискам. – Т.2. – СПб., 1855. – Стлб.983-1019.
13. Источники малороссийской истории, собр. Д.Н.Бантышем-Каменским. – Ч.1. – М., 1858. – С.317.
14. Там само. – С.254.
15. Письма и бумаги Петра Великого. – Т.8, Ч.1. – СПб., 1903. – С.238.
16. Российский государственный архив древних актов. – Ф.248: Архив Правительствующего Сената. – Оп.29. – Д.1806. – Л.86-87.
17. Там само.
18. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII ст. – К., 1931. – С.6.
19. Судиенко М.О. Материалы для отечественной истории. – К., 1854. – Ч.2. – С.40.
20. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – Т.1. – М., 1830. – №2793.
21. Джиджора І. Назв. праця. – С.29.
22. Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. – К., 1998. – С.241-275.
23. Підраховано за: Сборник Русского исторического общества. – Т.63. – С.486-508.
24. Полное собрание законов Российской империи. – 2-е изд. – М., 1830. – Т.3. – №1595; Т.4. – №2028; Т.5. – №3080.
25. Там само. – Т.7. – №4348.
26. Підраховано за: Российский государственный архив древних актов. – Ф.248: Архив Правительствующего Сената. – Оп.29. – Д.1806. – Л.649-650.
27. Див.: Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. – С.256.
28. Цит. за: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – СПб., б.д. – Кн.4, Т.19. – С.1207.
29. Сборник Русского исторического общества. – Т.67. – С.91.
30. Історія України в документах і матеріалах. – К., 1941. – Т.ІІІ: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки). – С.266.
31. Січинський В. Чужинці про Україну. – 5-е вид. – Авгсбург, 1946. – С.41.
32. Филимонов Е.С. Материалы по вопросу об эволюции землевладения. – Пермь, 1895. – Вып. II. – С.7.
33. Горленко В.Ф., Бойко І.Д., Куницький О.С. Народна землеробська техніка українців: Історико-етнографічна монографія. – К., 1971. – С.43-60.
34. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – Т.1. – С.353.
35. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено. – К., 1851. – С.167, 224, 362, 405.

36. Топографическое описание Харьковского наместничества. – Харьков, 1888. – С.33-35.
37. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII-го века. – Чернигов, 1912. – Вып.1. – С.20, 34, 50 та ін.; Стороженки. Фамильный архив. – К., 1908. – Т.6. – С.14-64; Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетии. – Харьков, 1886. – Т.1. – С.84-93, 177, 178.
38. Акты ЮЗР. – СПб., 1869. – Т.VI. – С.163.
39. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С.14.
40. Алеференко П.К. Украинские маестности графов М.Г.Головкина и Б.Х.Миниха в 30-х годах XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960 г. – К., 1962. – С.227; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С.405.
41. ЦДІАКУ. – Ф.55. – Оп.2. – Спр.523. – Арк.8-13.
42. Ответы на экономические вопросы // Тр. ВЭО. – СПб., 1768. – Ч.VIII. – С.80, 108, 141, 165, 192.
43. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии (август-сентябрь 1774 г.). – Харьков, 1892.
44. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Харьков, 1964. – С.212.
45. Шафонский А. Назв. соч. – С.339, 409-411, 501-508 та ін.
46. Описание Слободско-Украинской губернии 1802 г. // Харьковский сборник. – Харьков, 1889. – С.9.
47. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. – К., 1983. – Т.1. Економіка до-соціалістичних формацій. – С.170.
48. Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С.73-76.
49. Підрахунки зроблені автором на підставі документа «Число крестьянских дворов, находившихся во владении казацкой старшины в первой половине XVIII в.» // Киевская старина. – 1891. – №8. – С.285-296.
50. Підрахунки зроблені автором на підставі «Генерального слідства про маестности» 1729–1730 рр. по дев'яти лівобережних полках (окрім Стародубського через брак даних).
51. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). – Ф.13. – Спр.96. – Арк.3-5.
52. Барвинский В.А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. – Харьков, 1909. – С.114.
53. РДАДА. – Ф.13. – Спр.34. – Арк.42.
54. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – С.501, 502.
55. Звездин З.К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII – начале XVIII в. // Ист. зап. Ин-та истории АН СССР. – М., 1952. – №39. – С.185, 199; Слюсарский А.Г. Назв. соч. – С.153, 154.
56. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – К., 1979. – Т.2. – С.370.
57. НБУВ. ІР. – Ф.1. – №57940. – Арк.1.
58. Ткаченко Н.М. Очерки по истории крестьян Левобережной Украины XVII в.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – К., 1963. – С.19.
59. ЦДІАКУ. – Ф.1632. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.35.
60. НКБУВ. ІР. – Ф.2. – №6855. – Арк.1, 2.
61. ЦДІАКУ. – Ф.53. – Оп.2. – Спр.337. – Арк.3; Селянський рух на Україні (середина XVIII – перша чверть XIX ст.): 36. док. і матеріалів. – К., 1978. – С.35.
62. Шафонский А. Назв. праця. – С.40.
63. ПСЗРИ. – Т.ХХІV. – №17628.
64. Там само. – Т.ХVІІ. – №12311; 12556; Т.ХVІІІ. – №12966.
65. Див.: Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1994. – С.73-82.
66. Історичні пісні. – К., 1961. – С.284.
67. Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. – К., 1908. – С.16; Багалея Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина. – 1883. – №12. – С.571, 591.

68. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К., 1967. – С.143, 144, 196, 259, 260, 262 та ін.; Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С.157, 194, 296, 334, 395 та ін.
69. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – С.260, 368, 388, 593-594, 770-771.
70. ЦДІАКУ. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.2700. – Арк.1-107; Ф.193. – Оп.1. – Спр.1876. – Арк.1-16.
71. Там само. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.732. – Арк.1.
72. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С.69.
73. РДАДА. – Ф.13. – Спр.34. – Арк.39 зв.; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине: Историко-этнографический очерк. – К., 1975. – С.61.
74. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн.6. – С.482; Шафонский А. Назв. соч. – С.23.
75. Наулко В.И. Назв. соч. – С.40.
76. Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий). – М., 1971. – С.22.
77. ЦДІАКУ. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3929. – Арк.1.
78. Там само. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.1034. – Арк.1-20.
79. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – С.113.
80. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1858. – Кн.5. – С.293, 297, 301.
81. Дяченко М.Т. Етапи заселення Слобідської України в XVII – першій половині XVIII ст. // УІЖ. – 1970. – №8. – С.50.
82. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1857. – Кн.4. – С.241.
83. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К., 1967. – С.276, 392.
84. Срезневский И.И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины. – Харьков, 1883. – С.229; Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. – Л., 1975. – С.19.
85. Щербина Ф. Крестьянское хозяйство по Острожскому уезду. – Воронеж, 1887. – С.21-22.
86. Махнова Г.П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // УІЖ. – 1965. – №2. – С.113, 114.
87. Шафонский А. Назв. праця. – С.39.
88. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. – К., 1970. – С.138.
89. Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Львів, 1971. – С.67.
90. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1882. – Вып.2. – С.18.
91. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – Ч.1: Ремесло і мануфактура. – С.106; Топографическое описание Харьковского наместничества. – С.88.
92. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1981. – С.223.
93. Дракохруст Е.И. Промысловые села владения Кочубеев в Новгород-Северском наместничестве во второй половине XVIII в. // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII–XVIII вв.): Сб. статей. – М., 1958. – С.342-375; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962. – С.44-45.
94. Сборник РИО. – Т.94. – С.589-597; Любомиров П.Г. Очерки по истории русской промышленности. – М., 1947. – С.540.
95. Історія Української РСР. – Т.2. – С.377.
96. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С.501, 502; Труды XII археологического съезда. – М., 1905. – Т.2. – С.262.
97. Федоренко П.К. Рудни Лівобережної України в XVII–XVIII вв. – М., 1960. – С.102.
98. Модзелевський В.Л. Гути на Чернігівщині. – К., 1926. – С.89.
99. ЦДІАКУ. – Ф.1805. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.196-197.
100. Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3376. – Арк.3-4; Шамрай С. Місто Бориспіль у XVIII ст. – К., 1928. – С.62, 70.

101. Дракохруст Е.И. Промысловые села владения Кочубеев в Новгород-Северском наместничестве. – С.355.
102. Пономарев А.М. К вопросу о степени распространения наемного труда в промышленности Левобережной и Слободской Украины во второй половине XVIII в. // Материалы XIX научной сессии. Секция ист. Наук / Черновец. гос. ун-т. – Черновцы, 1963. – С.36.
103. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.2. – Спр.303. – Арк.5.
104. Шульга И.Г. Развитие торговли на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. // Вопросы генезиса капитализма в России: Сб. статей. – Л., 1960. – С.161.
105. Слюсарский А.Г. Назв. соч. – С.353, 354.
106. Цит. за: Шульга И.Г. К вопросу о развитии всероссийского рынка во второй половине XVIII века: По материалам Левобережной Украины // Вопр. истории. – 1958. – №10. – С.42.
107. Шафонский А. Назв. праця. – С.573.
108. ЦДІАКУ. – Ф.193. – Оп.2. – Спр.303. – Арк.20.
109. Шафонский А. Назв. праця. – С.475.
110. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // УІЖ. – 1959. – №5. – С.47, 48.
111. Теличенко И.В. Сословные нужды и желание малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Оттиск из журнала «Киевская старина». – К., 1891. – С.148.
112. ЦДІАУК. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.1248. – Арк.2-3.
113. Там само. – Спр.4645. – Арк.8 зв.
114. Там само. – Арк.9 зв. – 10.
115. Там само. – Спр.4654. – Арк.11.
116. Там само. – Спр.3717. – Арк.1, 2; Ф.51. – Оп.1. – Спр.2066. – Арк.1-11.
117. Там само. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.1773. – Арк.1; Порівн.: ПСЗРИ. – 1-е вид. – СПб., 1830. – Т.ХІV. – №10400. – С.354-355.
118. НБУВ. ІР. – Ф.1. – №54662. – Арк.1-14 (підрахунки зроблені автором).
119. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. – М., 1959. – С.85.
120. ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.2. – Спр.303. – Арк.20-20 зв.
121. Топографическое описание Харьковского наместничества. – С.56.
122. Шафонский А. Назв. соч. – С.218.
123. ЦДІАУК. – Ф.193. – Оп.1. – Спр.447. – Арк.4.
124. Шафонский А. Назв. соч. – С.240.
125. Топографическое описание Харьковского наместничества. – С.54.

ЧАСТИНА П'ЯТА
МОДЕРНА ДОБА

*Exemplaire des chaumières des paysans des districts de Kiev et d'autres.
Окремасть крестинських жилищъ въ уездахъ Кіевско-мъ, Засулковско-мъ и прех.*

Розділ 18

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЇ (КІНЕЦЬ XVIII СТ. – 1860 Р.)

1. Економіка поміщицького господарства

Як відомо, основою народногосподарського життя тогочасного суспільства була приватна власність дворян на землю. Найбагатшими з них вважалися графи Браницькі й князь Лопухін (Київська губернія), княгиня Кантакузен, князь В.В.Кочубей та О.П.Базилевський з Полтавщини, князі Голіцини, графи Толстой і Кушелев-Безбородко, Людомирський (Чернігівщина), князь Барятинський, граф Потоцький, граф Енгельгардт, графиня Скавронська, барон Штігліц, Міклашевський, Чернишов, Корбе, Шляхтіна з Херсонщини¹. З точки ж зору питомої ваги поміщицтва в аграрному секторі взагалі, слід зазначити, що в 1847 р. у Волинській губ. йому належало 66,9%, на Поділлі – до 80,5, на Київщині – 76,2, в Полтавській і Чернігівській губерніях – понад 70%, у Харківській – 67,9%, в Херсонській – 68% угідь².

Відповідно до землі, що була в руках поміщиків, розподілялися серед них і кріпосні селяни. Зокрема, в Київській губ. шляхетних землевласників, кожному з яких належало понад 1000 кріпаків, було лише 75 осіб, а поміщиків, які володіли від 100 до 500 душ, – 1055 осіб³. У 1838 р. майже 50% (2738 з 6478) дворян Чернігівської губ. зовсім не мали селян, а 1 278 поміщиків мали 5 і менше ревських душ. Лише 274 поміщики мали у своїх маєтках більш як по 100 ревських душ⁴. У 1860–1861 рр. на Полтавщині 90,2% поміщиків володіли сотнею душ кожний й лише у 9,8% цей показник становив понад 110 кріпаків⁵. Опрацювання даних по інших територіях Східної Наддніпрянщини дає підстави зробити висновок про те, що в Україні із загальної кількості поміщиків було: 5,1% безземельних, що володіли се-

лянами, 47,9% таких, які мали до 21 душі, 27,0% – від 21 до 100 душ, 16,1% – від 100 до 500 душ, 2,5% – від 500 до 1000 душ і 1,4% – понад 1000 душ. Якщо ж взяти володіння селянами, то перша група мала 0,17% від загальної кількості кріпаків, друга – 3,4%, третя – 12,7%, четверта – 33,8%, п'ята – 16,3% і шоста – 33,7%⁶.

На Лівобережній Україні, поруч із хліборобством, було поширене вирощування на продаж тютюну і конопель. Правобережна Україна була районом озимої пшениці і цукрових буряків, Південна Україна ставала найважливішим районом виробництва товарної пшениці та розведення тонкорунного вівчарства⁷.

Тамтешні дворянські маєтності розвивалися як мінімум прогресивним та регресивним шляхами. Представники першого з них уже на початку XIX ст. намагалися вести свої господарства вивірено з теоретичної точки зору, «по науці». Так, у 1804 р. київський цивільний губернатор серед землевласників, котрі намагалися ввести поліпшення у землеробство та садівництво, називав прізвища Чацького, Злотницького, Олівера, Браницького, Трощинського, Хоєцького, Ржевуського, Потоцького, Маршковського, Самойлова і Давидова⁸. У 1809–1810 рр. у своєму маєтку Кручик на Харківщині здійснював окремі спроби капіталізації сільського господарства поміщик В.Каразін, автор таких чудових слів: «час порушити нашу солодку дрімоту, вже стає очевидно, що доходи, які ґрунтуються на господарстві наших предків, недостатні для задоволення наших зростаючих витрат»⁹. Саме Каразін доклав чимало зусиль до вдосконалення методів землеробства, влаштувавши в своєму маєтку хімічну лабораторію, метеорологічну станцію та дослідне поле. Він подав також сміливу думку про те, що за допомогою електрики можна одержати азотні сполуки, використовуючи невичерпні запаси азоту в атмосфері. Його проект «електроатмосферного снаряду» для збирання електрики у верхніх шарах атмосфери до цього часу привертає увагу вчених. Каразін запропонував новий і дешевий спосіб одержання горілки, селітри та ін.¹⁰

На Чернігівщині дослідями щодо удосконалення землеробства займалися В.Мокревич (Чернігівський повіт), А.Міклашевський, Л.Дементьєв (Стародубський повіт), А.Кандиби (Конотопський повіт), Ф.Савич (Новомістський повіт). Чимало поміщиків (В.Чорнолуський, Г.Курилов, Й.Дебагорій-Мокрієвич, Г.Хорошкевич та ін.) удосконалювали винокуріння, прагнучи одержати з хліба якнайбільше горілки. В Сумському повіті Харківської губернії на початку 40-х рр. цілий низка маєтків перейшла від традиційної трипільної системи до багатопільної сівозміни. На початку 50-х рр. у Харківській губернії налічувалося до 40 маєтків, в яких робилися спроби перейти на шлях раціонального землеробства¹¹.

«Прогресисти» на практиці застосовували якісно нові методи землеробства. Зокрема, ті володарі Подільської й Київської губ., хто з економічних міркувань зв'язав своє фінансове благополуччя зі справою постачання сировини на цукрові підприємства регіону, досить рано почали переходити до плодозмінної системи, поліпшувати обробіток землі, придбавати удосконалені землеробські знаряддя й машини, а також удобрювати землю. В Новоросії, де головним стимулом прогресу були поява й становлення розгалуженої системи чорноморсько-азовських портів, що давали безпосереднім виробникам збіжжя надію швидкого збагачення передовсім за рахунок зовнішньоторговельних операцій, місцеві поміщики широко користувалися вільнонайманою працею і поступово замінювали примітивну техніку машинною¹². Поступово все більш широкого вжитку набували серед них легкі

і зручні плуги козаків Стеценка, Нестеренка, Корзуна, міщанина Петренка, рала, сконструйовані поміщиком Христофоровим і селянином Гусятниковим, косильні машини селян О. і Ф.Хитрових і вільновідпущеного селянина Якушина, кінні граблі поміщика Куп'янського, молотарка Щербатова, ручна віялка козака Колісника, молотарки братів Бутенопів, Шумана і Потьомкіна й інші вдосконалені землеробські знаряддя та машини¹³. Дехто з місцевих поміщиків, наслідуючи приклад катеринославського землевласника Папкова із села Красний Кут Слов'яносербського повіту, поруч з рільництвом почав займатися скотарством, гуральництвом, шинкарством, відкривав підприємства легкої промисловості¹⁴.

Разом з тим «прогресисти» дбали й про кількісне розширення посівів зернових. Наприклад, у Київській губернії завдяки саме їх зусиллям у період з 1799 по 1846 рр. загальні площі цих культур зросли на 72%, а обсяги посівів пшениці – на 112%. Упродовж 1822–1833 рр. на 67% збільшуються території зернових плантацій на Поділлі. Досить помітним було й зростання відповідних показників у межах Волинської губ., з чиєї території у 1820–1840-х рр. вивозилося на ринок 46 тис., а в 1850-х рр. – понад 81 тис. четвертей поміщицького хліба. Однак найпродуктивніше ця тенденція розвивалася в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, де в 1778–1851 рр. посівна площа зернових збільшилась у 25 разів¹⁵.

Саме із середовища передового дворянства виходили численні ініціативи щодо спеціалізації власних господарств на вирощуванні технічних культур. Зокрема, з кінця XVIII ст. окремі поміщики Полтавської та Чернігівської губерній почали вирощувати махорку, бакун та окремі «вищі» сорти тютюну. Низка поміщиків, серед яких слід особливо відзначити М.В. та К.І.Гудовичів, І.І.Ханенка й ін., займалися розведенням конопель. Винятково поміщики опікувалися вирощуванням льону. У 1848 р. із «дворянського» врожаю цієї культури було вироблено льону-волокна: в Полтавській губернії – 102 тис. пудів, Волинській – 57 тис., Чернігівській – 46 тис. і Київській – 30 тис. пудів¹⁶. Стрімко зростали в українських маєтках і посіви цукрового буряку. На 1848–1849 рр. вони становили 75,8% загальноімперської площі¹⁷.

Прагнучи збільшення прибутків безпосередньо за рахунок інтенсифікації власних господарств, частина українських поміщиків вдавалася до занять високопродуктивним тваринництвом. Так, княгиня К.І.Лобанова-Ростовська, графи Кушелев-Безбородко й П.В.Завадовський, Богданович, Струков, Нечаєв, Алексєєв, Фурсов, Герсеванов, Скаржинський, Кир'яков, Келеповський, Сагайдак і Чаріков спеціалізувалися на конярстві та скотарстві, причому на племінних заводах налічувалося від 250 до 1 тис. коней¹⁸. У 1800 р. поміщик Сушков (Кобеляцький повіт Полтавської губернії), а в 1803 р. – барон Міллер-Закомельський (Ізюмський повіт на Харківщині) завели перші отари мериносів. У 1809 р. почали розводити овець шпанської і шльонської порід Міклашевський, Прозоровський, Гудович, Шидловський (Новоросія); трохи згодом до них додалися графи Канкрін і Потоцький, барон Штігліц, поміщик Іваненко¹⁹. Саме завдяки зусиллям подібного типу господарників загальне поголів'я тонкорунних овець у період з 1823 по 1848 рр. зросло а) на Катеринославщині – з 115 до 1 120 тис., б) у Херсонській губернії – з 199 до 866 тис. голів. Експорт вовни за приблизно той же час стрибнув з 87 до 485 тис. пудів²⁰.

Найосвіченіша частина місцевого поміщицтва, крім землеробства, вела активну промислову діяльність. Зокрема, у 1801 р. в семи (без Херсонської й Таврійської) українських губерніях Російської імперії налічувалося загалом 7839 дворянських

гуралень, які виробили 5060 тис. відер горілки²¹. Хоча в наступні 39 років кількість гуралень в Україні зменшилася до 3595, вироблена ними горілка становила понад 16 млн відер, тобто порівняно з 1801 р. виробництво горілки зросло більш ніж утричі. В той час як дрібні гуральні припиняли свою діяльність, великі збільшували свою продукцію. В 1860 р. в Україні налічувалося 2497 гуралень, з яких було: в Полтавській губернії – 476, Київській – 388, Волинській – 328, Чернігівській – 308, Харківській – 281, Катеринославській – 252, Подільській – 251 і Херсонській – 213²².

Водночас яскравим прикладом товаризації поміщицького господарства і розкладу кріпосницьких відносин у сільському господарстві є розвиток цукроваріння. Першими поміщицькими цукровими заводами були: в Київській губернії – Понятовського (у с. Трощин Канівського повіту), збудований у 1824 р.; в Чернігівській губернії – Кушелева-Безбородка (у с. Макошин Сосницького повіту), збудований у 1825 р., і в Подільській губернії – великий цукровий завод Сабановських (у с. П'ятківка Ольгопільського повіту), виникнення якого припадає на 1825–1828 рр. У Харківській і Полтавській губерніях перші цукрові заводи з'явилися наприкінці 20-х рр., а у Волинській – наприкінці 30-х рр.²³ Якщо у 1842 р. у Волинській, Подільській, Київській, Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях було 67 цукрових заводів, що належали представникам шляхетного стану, то в 1848 р. – 208, причому вартість виготовленої продукції зросла від 328,8 до 4843,7 тис. руб. сріблом²⁴. Так звані сільськогосподарські цукроварні поступово змінюються суто комерційними, «паровими» (князя Сангушко в с. Кременчуки Заславського повіту Волинської губернії, поміщика Свейковського у с. Кашперівка Таращанського повіту на Київщині тощо), на яких застосовуються вже потужні парові двигуни, водяні насоси, парові апарати для очищення, обезбарвлювання й випарювання бурякового соку, відцентрові машини²⁵.

Ефективним методом підвищення фінансових статків дворянства було заняття сукнарством. Багато поміщиків займались одночасно вівчарством і суконним виробництвом. Наприклад, з відомих мануфактуристів на Київщині в 1841 р. княгиня Радзівілл мала 7866 мериносових овець, князь Лопухін – 8750, поміщик Й.Понятовський – 4200. На Полтавщині в маєтку графині Розумовської (містечко Карлівка, Костянтиноградського повіту) в 1846 р. був великий вівчарський завод шпанської породи з поголів'ям близько 75 тис. овець, у Чернігівській губернії в 1847 р. на заводі князя Розумовського налічувалося 9145 шт., Ладомирського – 7386, княгині Урусової – 4623; на Херсонщині в 1848–1849 рр. у поміщика Скаржинського було 20 тис., у Кіріакова – 12 тис. овець. Вовна використовувалась поміщиками безпосередньо на власних мануфактурах. Виробництво сировини і її промислове споживання здійснювалось одним і тим же підприємцем²⁶. Поруч з цим на окремих суконних дворянських мануфактурах (Велико-Бобрицькій, Богуславській, Макарівській, Карлівській, Краснокутській, Каплунівській та ін.) починаючи з 1815 р. використовувалися сорокаверетенні прядильні машини, чесальні механічні агрегати, автоматичні прядки та ножиці²⁷. Спостерігалась і певна концентрація виробництва. Кількість вотчинних підприємств у 1847–1856 рр. зменшилася з 311 до 144, виробництво ж сукна, навпаки, зросло із 1015,6 до 2523 тис. рублів.

Першочерговою ознакою товаризації поміщицьких господарств було вживання окремими поміщиками у своїх маєтностях вдосконалених знарядь обробітку землі. Так, у 30-х рр. чернігівський поміщик Міклашевський, а також його

сусіди з Київщини Потоцький і Понятовський почали використовувати машинну техніку. Те саме можна сказати стосовно окремих місцин Сумського, Ізюмського та Куп'янського повітів, де поміщики користувалися молотарками й віялками з заводів О.Шумана та братів Бутенопів²⁸. Осередками активного використання передової сільгосптехніки були маєтки новоросійських поміщиків Сомова й Нільса. Перший з них застосовував молотарки Бутенопа, Шумана й власної конструкції, а другий після 1843 р. взагалі мав власне підприємство з їхнього виготовлення. Безпосередньо напередодні реформи частина поміщиків Південної України особливо активно вдається до застосування удосконалених плугів, сіялок, жаток, молотарок і т. д. Деякі поміщики Катеринославської губернії виписували з-за кордону парові молотарки в чотири і більше кінських сил²⁹.

Варто згадати й про застосування окремими поміщиками на своїх фільварках найманої робочої сили. Впродовж 1835–1860 рр. невпинно зростала питома вага тієї частини обслуговуючого персоналу дворянських вотчинних мануфактур, що працювала там саме «за вольное жалование»³⁰. Поруч з цим окремі землевласники отримували додаткові прибутки за рахунок здачі власних селян на сторонні промислові підприємства³¹. Не варто ігнорувати й фактів, котрі свідчать про те, що в 50-х рр. праця найманців вже ширше застосовувалася дворянами і при обробці земельних угідь.

Ефективним засобом прилучення поміщицьких господарств до практики хазяйнування «по-новому» була безпосередня участь окремих дворян у зовнішній торгівлі. Наприклад, за вимогою поміщика з Новоросії Фурсова 4 листопада 1802 р. землевласники благородного походження набули права здійснювати оптову вивізну торгівлю на збудованих ними ж самими судах³².

З другого боку, частина місцевих, переважно, дрібномаєткових поміщиків, прагнучи збагачення за рахунок підлеглого їм селянства, зменшувала або й повністю відбирала у своїх «підданих» земельні наділи, переводила їх на «місячину» (тобто на постійну панщину, з видачею замість земельного наділу продуктового пайка). «Деякі кріпосники, – писав з цього приводу І.Гуржій, – робили детальні розрахунки про той доход, який вони можуть одержати, перевівши селян на «місячину». Характерною щодо цього є записка невідомого полтавського поміщика, яка датується приблизно 1851–1856 рр. Виступаючи проти надання безкінним селянам наділів, автор записки рекомендує «давати їм одяг і місячне утримання. Одяг давати такий: шубу і 2 свити на 3 роки, 1 пару чобіт або черевиків на рік. Місячне на сім'ю в 5 душ, у тому числі чоловік, жінка і троє дітей (старшому 10 років): 6 пудів борошна, 1 міру пшона, 3 фунти солі і, якщо можна, 3 фунти сала». Далі кріпосник робить розрахунок про ту вигоду, яку може дати переведення селян на місячину. «Робітник з жінкою, – пише він, – на місячному утриманні (протягом десятирічного строку) з харчами і одягом коштуватиме в рік 28 руб. сріблом. А земля, яку необхідно було б йому надати (по 2 дес. в клину), всього 4 дес. посіву, вважаючи по 6 руб. сріблом (кожна), чистого доходу дає 24 руб. сріблом. Отже, у вигаді робота на шість днів кожного тижня, замість трьох, тобто півроку роботи на панщині»³³. Навіть кріпосник-урядовець Ю.Самарін змушений був заявити, що «місячники перебувають на самій межі між кріпосним станом і рабством... Місячникові немає виходу з його становища, і, крім злиденного утримання і постійної праці на іншого до виснаження сил, майбутність йому нічого не віщує»³⁴.

Ще однією формою нічим не виправданої експлуатації було переведення дворянами власних кріпосних у дворівні люди. Так, згідно з даними десятої ревізії, у Харківській губернії вони становили вже 19,4%; у Херсонській – 18,8; Катеринославській – 17,1; Полтавській – 12,6; Чернігівській – 9,7%. Особливо швидко зростала кількість дворових напередодні реформи, коли поміщики докладали всіх зусиль, щоб зберегти в своїх руках якнайбільше землі. Так, у Полтавській губернії протягом 1843–1857 рр. кількість дворових зростає з 17 866 до 85 851 осіб, у Харківській (за 1849–1858 рр.) – з 17 063 до 91 247, Чернігівській (у 1847–1857 рр.) – з 18 647 до 53 622; у Херсонській (за 1853–1859 рр.) – з 15 111 до 49 714 осіб. Лише за період між дев'ятою і десятою ревізіями кількість дворових (чоловічої статі) збільшилася: в Харківській губернії – на 30 814, Полтавській – на 28 044, Херсонській – на 23 825, Катеринославській – на 20 736 і Чернігівській – на 19 549³⁵. Розоривши своїх «підданих» до рівня безмайнових дворових тяжкою борговою кабалою, такі поміщики використовували їх як дешеvu робочу силу у власних фільварках.

Ігноруючи положення маніфесту Павла I від 5 квітня 1797 р., відповідно до якого панщина не повинна була перевищувати 3 дні на тиждень, окремі дворяни «розтягували» її на 4, а то й на 6 днів³⁶. Поруч з ними перебували й такі, хто, в цілому дотримуючись правила стосовно вищезазначеної «триденності», призначав селянам на ці дні такі «уроки» (завдання), що їх фізично не можна було виконати за місяць. «Істотне гноблення селян, – писав з цього приводу у травні 1840 р. в листі до київського генерал-губернатора губернатор І.Фундуклей, – полягає не в кількості, а в невизначеності робочого часу. В інвентарях не говориться, скільки треба працювати протягом кожного тижня, і селян, що не мають захисту в своїх правах, примушують працювати лихі поміщики на сівбі, косовиці, сінокосах і т. п. кожного дня безперервно в ясну годину. А якщо трапляється непогода, такі дні вважаються селянськими; час хвороби селянин повинен відробити після видужання. При такому управлінні селяни убожують, у них не вистачає не тільки на власні посіви, а й на прохарчування хліба, який поміщик дає їм в позику і за який вони потім відробляють. Платити казенні податі селяни неспроможні; поміщик за них платить, а вони знов відробляють. Результатом всіх цих розрахунків, в яких економі, вахмістри, комісари обдурюють безграмотних і безпорадних мужиків, є те, що останні майже цілий рік працюють на своїх панів»³⁷. Нерідкими були й випадки прямого насильства таких поміщиків над своїми селянами, порушення ними умов інвентарної реформи та «інвентарних правил» 1847–1848 рр., «перезаручення», суборенда й продаж селянських родин з порушенням будь-яких норм вітчизняного законодавства, тощо. Зайве й казати, що подібного типу кроки сприяли зростанню напруженості в суспільстві, його пауперизації та революціонізації.

Дедалі помітнішим явищем ставав викликаний товаризацією економіки в цілому занепад частини поміщицьких господарств краю. Так, намагаючись «сьогодні й відразу» отримати на руки значні суми грошей, окремі дворяни все частіше вдавалися до продажу належних їм промислових підприємств, причому найхарактернішими прикладами в цьому плані можна вважати: а) «реалізацію» поміщика А.Славка (Старокостянтинівський повіт Волинської губернії) у 1828 р. своїх винокурні, млина, шинка і 22 дес. землі в присілку Татарщизна купцеві А.Оксману за 6200 руб. асигнаціями; б) втрату поміщиком І.Шевичем власних заводів на користь почесної громадянки Харкова Є.Кузіної (1836 р.); в) передачу в 1852 р. до

рук купців Личкових і Бубнових Хабенської суконної фабрики княгині Радзівілл; г) оволодіння купцем Балаговським цукровим заводом поміщика Головінського, а бердичівським банкіром Гальперінім – цукроварнею дворянина Дзялинського (1860 р.)³⁸.

Продовжуючи зазначену сюжетну лінію, «можна назвати й поміщика Козибродського, який у 1806 р. здав в оренду свій маєток (с. Кудринець Кам'янецького повіту) купцеві Я.Хаймовичу. Лише протягом 1811 р. купці, міщани і військові обивателі Слобідсько-Української губернії купили у поміщиків близько тисячі десятин орної землі та лісу. Зокрема, поміщика Вовчанського повіту Г.Каманіна продала в цьому році відпущеному на волю А.Бондаренку 300 десятин орної землі та 20 десятин лісу. В 1811–1813 рр., ведучи розкішне і марнотратне життя, граф Розумовський так вліз у борги, що змушений був продати чималу кількість своїх сіл у Котопському повіті. Покупцями їх були поміщики, які нажили чималі суми грошей від доходного гуральництва. Приймаючи на себе борги, що рахувалися на тому чи іншому маєтку, вони доплачували готівкою попередньому володільцеві лише незначну частину їх продажної ціни. В 1836 р. дружина Розумовського, ставши після смерті чоловіка спадкоємницею, зовсім відмовилась від решти маєтків, борги яких набагато перевищували їх вартість. Після тривалого опікунського управління і безуспішних спроб продати заборговані маєтки (покупці давали суму, що не покривала боргу), в 1855 р. вони були передані у відання міністерства державних маєтностей. Поміщики Й. і Я.Тегловські (Кременецький повіт), беручи у купця Н.Ланда в борг гроші, заставили в 1827 р. два маєтки, в яких налічувалося 150 душ чоловічої статі. Протягом 1832–1833 рр. в Подільській палаті цивільного суду було оформлено ще 7 таких продажів-купівель. Князь О.Радзівілл для оплати боргів продав у 1838 р. купцям М.Френкелю і Ш.Ванштейну незаселену слобідку Олександрівку (під Бердичевом) з шинком та іншими будівлями³⁹. За даними 1856 р., у восьми губерніях, не рахуючи Таврійської, було заставлених й перезаставлених поміщицьких маєтків: у Волинській губернії – 25,3% (599 маєтків з 2370), Катеринославській – 24,7 (647 із 2 621), Київській – 56,4 (895 з 1584), Подільській – 48,8 (814 з 1667), Полтавській – 15,8 (1192 з 7547), Харківській – 18,4 (786 з 4286), Херсонській – 26,6 (749 з 2813), в Чернігівській губернії – 19,8% (966 з 4869 маєтків)⁴⁰. Процес розорення певної частки дворянських сімей зайшов подекуди настільки далеко, що це знайшло навіть відображення в тогочасній усній народній творчості⁴¹.

Отже, все зазначене вище дає змогу дійти висновку про те, що економіка поміщицьких господарств України з кінця XVIII ст. розвивалася в тісному зв'язку з еволюцією всього народного господарства краю в бік капіталістичних відносин. Які, у свою чергу, визначали не тільки матеріально-фінансове, а й побутове становище більшої частини місцевого дворянства, міру їхньої здатності чи то пристосуватися до нових, суто грошових, умов існування або ж бути вщент розореними.

2. Господарство вільного і кріпосного селянина

Залежних від приватних власників селян станом на 1833 р. було 2555 тис. осіб*. Десята ревізія, матеріали якої ретельно обробляв О.Тройницький, на 1 січня

* У 1783 році уряд юридично оформив закріпачення селян Лівобережної України, а в 1796 р. законодавчі акти про закріпачення селян були поширені й на Південну Україну. Коли

1859 р. дає цифру залежного населення – 5 382 517 осіб (із 12 164 815 жителів краю взагалі). 864 161 з таких селян проживали у Волинській, 1 121 062 – у Київській, 1 041 051 – у Подільській, 681 672 – у Полтавській, 553 626 – у Чернігівській, 471 165 – у Харківській, 328 530 – у Катеринославській і 231 250 осіб – у Таврійській губернії⁴².

Основними знаряддями праці кріпосних селян були: двоколісний парокінний плужок, звичайний плуг, так званий «малоросійський плуг» на 2–4 пари волів, український двоколісний (ломовий) плуг, саксонський плуг, завезена в Україну переселенцями з центральних губерній соха, безколісна однокінна місцева соха, борона, культиватор, сівалка, серп, коса, жатка, решето, лопата, молотильний ціп, молотарка, віялка. У системі землеробства панували трипілля, двопілля та переліг, завдяки чому врожай сам-4 вважався середнім, а понад сам-4 – добрим.

Селяни поруч із «сірими хлібами» (житом, ячменем, просом і гречкою) все частіше вдавалися до вирощування технічних культур. Так, жителі Стародубського, Млинського, Суразького і Новозибківського повітів Чернігівської губернії у 40-х рр. займалися розведенням конопель, причому настільки активно, що вони витісняли з їх полів хліб, який доводилося купувати на стороні. Окремі кріпаки з Роменщини спеціалізувалися на висадженні махри, бакуну та інших, більш елітних, сортів тютюну. «Піддані» графа Кушелева, брати Іванюти, зробилися ще й вельми заможними скупниками його⁴³. На розведенні цукрових буряків спеціалізувалися особисто залежні селяни Чернігівщини, причому посіви їх проводилися ними прямо на городах, зокрема, в північних повітах – на коноплицях, а в південних – на місцях тютюнових плантацій⁴⁴.

Подальшого розвитку набувало промислове городництво. Тож, в одному з джерел читаємо: «Мешканці чотирьох сіл Васильківського повіту сіяли білу капусту, за продаж якої одержували щорічно понад 4 тис. руб. сріблом. У с. Суботів Чигиринського повіту жителі постійно вирощували картоплю і чималу кількість її возили продавати в Херсонську губернію». Селяни містечка Ломовате (Черкаський повіт) одержували багаті врожаї цибулі й кавунів. До 30 тис. вінків цибулі вивозилося з Ломоватого в Єлисаветград, Миколаїв і Одесу. Селяни Кобеляцького повіту, зокрема містечка Кишеньки і с. Переволочне, вирощували багато кавунів і динь, які йшли через торговців на продаж за межі Полтавської губернії. В Миргородському повіті торгового значення набрали часник і цибуля, які селяни збували торговцям для вивозу в різні місця. В слободах Гаврилівка Синьолицівка і Пересічна (Харківський повіт) селяни вирощували капусту та цибулю, продаючи їх у разі доброго врожаї на суму до 6 тис. руб. Жителі селища Балаклея значні площі відводили для посіву червоної цибулі, яка йшла на продаж під назвою «балаклеївської». У деяких повітах Харківської губернії було поширене також промислове баштанництво⁴⁵.

Відбувався поступовий процес розшарування селян. Заможні кріпаки, частково або повністю звільняючись з-під влади поміщика, наживали великі багатства. У 1848–1849 рр. власники значних наділів купленої землі зустрічаються серед селян у маєтках Мілорадович, Мішуриної, Віттенберг, Остроградської та інших

після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділу Польщі Правобережна Україна увійшла до складу Росії, царський уряд надав місцевим поміщикам всі права російського дворянства, зокрема, – право забирати непокірних кріпаків у Сибір на поселення та на каторжні роботи.

поміщиків Полтавської губернії. На персональному рівні найколеритнішими по-статтями в цьому плані слід вважати: кріпаків сім'ї Галаган Якова і Данила Лесиків (вже у 1835 р. на їх ім'я було оформлено 32 купчі записи); В.Жванка з села Пісок (у період з 1820 по 1826 рр. дав у борг навколишнім поміщикам 6440 рублів, у 1828 р. мав 272 дес. орної землі, а в 1830-х рр. на підставні прізвища придбав 55 кріпаків); дворового нащадків Розумовського, власника 30 дес. ріллі й 4 дес. сінокосу І.Зорика з Новозибківського повіту Чернігівської губернії; людину графа С.Румянцева на прізвище Тележко, який мав власну чинбарню; розпорядника 130 пар волів Г.П.Барабаса й багатьох інших⁴⁶.

Особливо строкату внутрішню структуру мали державні селяни. І.Гуржій перераховує такі групи їх: 1) державні селяни, поселені на казенних землях; 2) козаки Полтавської і Чернігівської губерній; 3) державні селяни, поселені на власних землях; 4) селяни-однорядці; 5) кіннозаводські селяни; 6) євреї-землероби, поселені на казенних і власних землях; 7) частина колишніх старостинських, монастирських, коронних та ін. селян; 8) колоністи, поселені на казенних землях і прирівняні до державних селян; 9) вільні хлібороби; 10) колоністи на власних або приватновласницьких землях, прирівняні до державних селян; 11) селяни, приписані до навчальних закладів, зокрема, – до Київського університету Святого Володимира; 12) селяни, що перебували на особливому становищі; 13) вільні люди, поселені на казенних і власних землях; 14) однорядці Правобережної та Південної України; 15) колоністи, що перебували на особливому становищі; 16) вільні матроси; 17) нижчі військові чини, кантоністи та солдатські діти⁴⁷. Чисельність їх постійно коливалася (1436 тис. у 1833 р., 1682 тис. у 1858 р.), однак у відсотковому відношенні тут завжди переважали «державні селяни у вузькому розумінні слова та козаки Полтавської і Чернігівської губ.»⁴⁸. Вони відробляли або «державну барщину» (2–3 дні на тиждень), або «воєнну повинність» через систему військових поселень і натуральні данини, або сплачували оброчні податки⁴⁹.

Щорічне зростання врожайності у господарствах цієї частини особисто вільного населення вів до того, що в його руках накопичувалося чимало озимого та ярового хліба. Так, на Полтавщині у 1843 р. зазначений «резерв накопичення» виражався цифрою у 178 тис. четвертей, котрі, будучи реалізовані навіть за демпінговою ціною у 30–40 коп. за кожен чверть, давали своїм власникам як мінімум 59 тис. рублів прибутку*.

Крім вирощування зернових, державні селяни вдавалися й до інших сільськогосподарських занять. Наприклад, жителі сіл Плоське, Ново-Миколаївка, Ново-Дмитровка, Інгулець, орендуючи землі тамтешніх поміщиків, сіяли на них кавуни на продаж. Значними за розмірами садами, чия продукція майже цілком ішла на внутрішній ринок, володіли мешканці Валкського повіту Харківської губернії, Полтавського, Лубенського, Лохвицького та Зінківського повітів (Полтавщина) (при-

* «Селяни, – писав один із сучасників, – привозячи хліб свій на базар, не можуть продати й по 8 коп. міді за мірку (четверик), і часто відвозять його назад. Хліб марнується або скуповується майже за безцінь баришниками, які, зверх того, примушують іноді мужиків привозити до себе дуже далеко, без будь-якої надбавки в ціні. Скуповуючи так дешево, вони зберігають потім хліб до слушного часу, або збувають його, з деяким баришем, в інші губернії, що для них дуже вигідно; бо четверть не обходиться їм дорожче 60 коп.». Цит. за: Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.231.

чому в останньому випадку обивателі містечка Опішня традиційно сушили, солили та маринували значну кількість особливого сорту слив), сіл Лебедин, Монастирищі, Олександрія, Сидорівка, Королівці, Пединівка, Журжинці, Великі Єрчики, Тимашівка, Антонівка (Київська губ.), поселення Паркани на Херсонщині⁵⁰. Державні селяни брали участь у розведенні різних сортів тютюну, займалися вирощуванням цукрових буряків, конопель, вправлялися у вівчарстві, бджільництві, килимарстві, сукнарстві, чинбарстві, кушнірстві, деревообробному й металевому промислах, гончарстві⁵¹.

Активною була участь державних селян в ярмарковій торгівлі. І.Гуржій зауважує: «На Троїцький і Покровський ярмарки збиралися повітові селяни з домашніми виробами та продуктами. На Іллінський ярмарок у 40-х рр. селяни Роменського і суміжних Прилуцького, Конотопського, Лебединського, Гадяцького, Лохвицького та інших повітів щоденно тисячами возів вивозили сіно, овес, хліб, домашню худобу та птицю. Продаючи все це, вони купували собі необхідні господарські речі. Селяни, які жили недалеко від річкових пристаней, збували тут частину свого хліба. Це були переважно державні селяни Золотоніського, Кременчуцького, Кобеляцького та Переяславського повітів»⁵².

Новим слід вважати й появу в дореформеному селі прошарку «кулаків»-скупників, стосовно діяльності яких на Чернігівщині М.Домонтович писав: «За прийнятим порядком, після збирання хліба з полів, стягаються постійно з селян грошові повинності і різні недоїмки, які сплачуються селянами хлібородною частини губернії майже винятково грошима, вирученими від продажу хліба. Тому в серпні і вересні щорічно в цій частині губернії ціни на хліб стоять найнижчі. Хлібні торговці тутешніх міст і містечок, знаючи, що селянину нікуди збути хліб, купують його з великою для себе вигодою. Після сплати, по можливості, повинностей, ціни на хліб у жовтні і листопаді то підвищуються, то падають до тієї, що була у вересні, а інколи й нижче. В цей час міжселищні дороги від грязюки стають надзвичайно забрудненими і селянин, привізши хліб на базар, продає його торговцям по чому трапиться, аби лише не везтись з ним назад. Таким чином, хлібні торговці устигають до зими запасти в своїх засіках значну кількість хліба»⁵³.

Уже в 40–50-х рр. XIX ст. в Полтавській губернії сформувалась значна за кількісним складом група чорносошних аграріїв, кожен з яких володів 100 і більше десятин паші⁵⁴. У Новоросії були випадки, коли окремі селяни орендували від 40 до 70 дес. землі. М.Дружинін підкреслював: «Вони захоплювали найкращі і найближчі ділянки землі і тримали своїх бідних собратів у цілковитому поневоленні. Не знаходячи проти багатіїв заступництва і захисту, бідняки були зовсім позбавлені засобів для засівання власної ріллі, розведення власної худоби, вони не мали змоги навіть розпоряджатися часом для своїх польових робіт, будучи зобов'язаними займатися цим по боргових претензіях, переважно у багатіїв»⁵⁵.

Окрему групу державних селян Південного регіону становили іноземні колоністи на кшталт сім'ї Фальц-Фейнів, силами яких уже з 20–30-х рр. створюються величезні капіталістичні господарства, які спочатку були екстенсивно-тваринницького (мериносове вівчарство), а потім – винятково зернового напрямку⁵⁶.

Найбільша кількість селян-власників припадала на Полтавську губернію (63,7% від загальної кількості). Далі йшли Харківська (18,9%) і Чернігівська (15,9%) губернії. Селяни-власники Катеринославської губернії становили всього 1,48%, але

в їх руках зосереджувалося 18% загальної кількості приватної землі. Саме в Катеринославській губернії селяни-власники порівняно з селянами-власниками окремих губерній Лівобережної України в середньому володіли в 10–12 і 30 разів більшими ділянками приватної землі⁵⁷. Спираючись на такий рівень володіння землею, частина державних селян мала змогу: а) накопичувати в себе значні суми вільних грошей; б) утримувати найманих робітників, платячи кожному з них щоденно по 15–20 коп. сріблом; в) експлуатувати односельців шляхом влаштування «толоки»; г) володіти фабриками, заводами та млинами⁵⁸.

3. Зростання промисловості. Поява робітних людей

У першій половині XIX ст. відбувався еволюційний перехід від ремесла до мануфактури, а від цієї останньої – до фабрики. За час від 1825 до 1860 рр. кількість промислових підприємств в Україні (без винокурних) зростає більш ніж утричі. Зі зростанням загальної кількості підприємств збільшувалася вартість їх продукції. За 1852 до 1860 рр. вартість продукції промислових підприємств (без винокурних) зростає з 15,7 млн до 37,9 млн руб., або майже в 2,5 рази⁵⁹.

Якщо говорити про великі казенні підприємства, що існували на той час, то в загальному розвитку їх помічаються дві протилежні тенденції. З одного боку, такі підприємства, як Луганський чавуноливарний завод, Катеринославська суконна фабрика, Києво-Межигірська фаянсова фабрика, не витримуючи конкуренції з боку приватного сектора економіки, поступово втрачали своє значення. Разом з тим об'єкти державної власності на зразок Шосткінського порохового заводу чи Київського заводу «Арсенал» завдяки підтримці уряду або ж сприятливим зовнішньополітичним умовам вийшли на домінуючі позиції у відповідних галузях.

Відбувалося, з одного боку, стрімке зростання кількості цехів, а з другого – виділення з їх учасників найбільш заможних ремісників, котрі переходили на рівень індивідуальних (позацехових) власників великих, орієнтованих на ринок, закладів ручної праці, які носили спочатку розсіяний, а потім і централізований характер⁶⁰. Подібно до мануфактурної та фабрично-заводської промисловості, міські ремісничі заклади, купуючи сільськогосподарську сировину і продаючи свої вироби, сприяли проникненню товарних відносин у сільське господарство. На селі, де домінуючою організаційною формою ремесла здебільшого були хати-майстерні, жителі займалися переважно виробництвом дьогтю, смоли, коліс, дерев'яних кліщів, дмотканого полотна, рядовини, шкір, одягу, взуття, обробкою глини та дерева. Слід зазначити, що саме на основі селянських промислів утворювалися капіталістичні майстерні та мануфактури. Селяни-кустарі ставали в них, як правило, найманими робітниками, а скупники-лихварі – їх безпосередніми хазяями⁶¹.

Динамічніше за все процес становлення мануфактури проходив в обробній сфері. Зокрема, мала місце поступова еволюція текстильної справи. У 1797–1800 рр. суконних закладів ручної праці налічувалося 12 (загальною потужністю в 304 621 аршин готової продукції), у 1860 – 74 (з яких 26 – вотчинних й 48 – розташованих у такому новому центрі галузі, як посад Клинець Чернігівської губернії, – «капіталістичних» підприємств купців В.О. й І.О.Лихоманових, І.Заїкіна, Г.Гарячкіна, П.Кочубеєва, загальною виробничою потужністю в 2592 тис. аршин), а полотняні й панчішні невпинно розширювали свій асортимент⁶². Розвивалося також й до-

фабричне миття вовни, чийми осередками були тоді Харківська губернія (у 1820 р. тут існувала одна вовномийня купця Буткова, а в середині 40-х рр. їх стало вже 9); виготовлення канатів (на підприємствах Новикова й Мешкова в Одесі, Чалова в Херсоні тощо); перетопка сала (загальна кількість підприємств в якій зростає з 5 у 1814 р. до 128 у 1860 р.); чинбарство (у 40–50-х рр. лідерами були заклади киян Серебряникова й міщанина Кобця, котрі давали щорічно до 40 тис. штук готової продукції); селітроваріння (351 заклад з 390 в усій Російській імперії 1812 р.); приготування паперу (де кількість мануфактурних підприємств зростає від 8 у 1832 р. до 16 на початок 50-х рр.); скла (у 1805 р. – 36, у 1850 р. – 50 «заводів»); цегли (у 1801 р. – 104, у 1860 р. – 1000 майстерень, що постачали споживачам готової продукції на 1115 тис. руб.) і фарфоро-фаянсових виробів (5 закладів відповідного типу у 1811 р. і 10 – у 1850 р.), видобуток кам'яного вугілля (у 1796 р. – 146,5 тис. пудів, а в 1860 р. – 5 975 тис. пудів); виготовлення механізмів, апаратів і машин, суднобудування (представлене заснованою у 1806 р. Херсонською купецькою верф'ю, де щороку спускалося на воду понад 50 суден загальною вартістю понад 1 млн руб., а також заводами відповідного типу в Одесі, Миколаєві, Олешках, Бериславі й інших місцях)⁶³. У харчосмаковій галузі найдинамічніше розвивалися горілчане виробництво (в 1801 р. вигнано 5 млн, а в 1840 р. – 16 млн відер «гарячого вина»), цукроваріння (у 1842 р. – 67, через п'ятирічку – 144 відповідного типу «фабрики»), тютюнова справа⁶⁴. Загалом же в період з 1825 по 1860 рр. кількість підприємств зростає з 649 до 2329 (в 3,6 раза), а вартість готової продукції – з 15,7 млн до 37,2 млн руб. (у 2,4 раза). Усі наведені вище заклади базувалися винятково на ручній праці й були обладнані досить примітивним устаткуванням⁶⁵. І лише з плином часу дехто з мануфактуристів почав використовувати в себе механічні апарати. Зокрема, на клинцівських заводах Д.Зубова, Я.Степуніна та П.Ісаєва люди, живе тягло й сила води як джерело енергії поступово замінювалися паровими двигунами⁶⁶.

Проте панівними засобами виробництва все більше ставали не найпотужніші мануфактури, а засновані винятково на машинній техніці фабрики і заводи. Розглядаючи цей процес по окремих галузях, слід відзначити швидкі темпи розвитку механічної справи. У 1835 р. почав діяти механічний завод Ріхтера в Ромнах, що спеціалізувався на виготовленні молотарок, віялок, січкарень, а також обладнання для промислових підприємств⁶⁷. 1837 року катеринославський купець Заславський збудував майстерню, на якій у наступну п'ятирічку було вироблено 270 молотарок, 120 віялок та обладнання до 230 млинів⁶⁸. У 1839 р. поміщик Потьомкін відкрив аналогічного ж типу заклад у м. Кременчук Полтавської губ. З 1841 р. став до ладу завод поміщика Кандиби на хуторі Дмитрівський Конотопського повіту Чернігівської губернії, що забезпечував споживачів молотарками, віялками, свічкарьками, боронами, молотарками, сівалками, сортувалками, вдосконаленими плугами, устаткуванням для олійниць, цукрових і суконних підприємств⁶⁹. 1844 року в Одесі відкрився заклад Ф.Фалька, який через деякий час перетворився на великий машинобудівний завод; у Харкові – два ливарно-механічних підприємства купців Р.Плетньова та І.Рижова, а в Києві – завод братів Дегтярьових⁷⁰. На початку 50-х рр. на потужні індустріальні одиниці перетворилися майстерні, створені при цукрових заводах Яхненків і Смиренка, Бобринського, Браницького, Сангушка. 1851 р. в Білій Церкві почав діяти побудований варшавським купцем С.Лільпопом механічний

завод, який виробляв різного виду молотарки, віялки, плуги, кінні бурякопросапники, сівалки (для зернових культур і цукрових буряків), борони, катки, обладнання для цукроварень і гуралень, а також парові машини. Впродовж 1852–1859 рр. на економічній мапі краю з'явилися аналогічні заводи княгині Долгорукової в с. Вишеньки Кролевецького повіту, механічні підприємства Сангушка і Варда у Славути на Волині, Леппа в Харкові, братів Ваддон у Херсоні, Веделя в Таврійській губернії, В.А.Тарасевича в Лубнах, які обслуговували місцеві землеробство, млини та лісопилльні. У 1858 р. почав працювати завод сільськогосподарських машин і знарядь поміщика Лутковського (містечко Олексіївка Бобринецького повіту)⁷¹. Всього на початок 1861 р. в Україні налічувалося близько 20 машинобудівних, механічних і ливарно-механічних закладів, що виробили продукції на 1231 тис. руб., 88% яких припадало на Київську, Херсонську, Волинську і Катеринославську губернії⁷².

Машинобудівні заводи виробляли різноманітну продукцію: парові машини, паровики, механічне устаткування для харчової промисловості, деталі до машин та сільськогосподарські машини. Проте відсутність власної металургійної бази (метал довозився переважно з Уралу або з-за кордону) гальмувала розвиток машинобудування. Хоча купецький капітал уже зайняв у машинобудуванні досить міцні позиції, однак чимало заводів належало поміщикам. Саме ж машинобудування, по суті, було додатком і до поміщицького господарювання, постачаючи машини до поміщицьких маєтків і в галузі, що перебували головним чином у руках поміщиків: цукроварну, винокурну, мукомельну, суконну. Проте виникнення, хай ще невеликої, власної бази машинобудування було технічною передумовою для розгортання промислової революції у пореформенні роки.

У цей час починається також механізація цукрового виробництва. В період з 1840 по 1859 рр. виникли Ташликський, Русо-Полянський і Городищенський бурякопереробні заводи фірми «К.М.Яхненко і Ф.С.Симиренко», Стовиднянське підприємство братів Болдиревих, завод купця Хатцеля в с. Моргунівка Бобринецького повіту на Чернігівщині, а також цукроворафінадні заводи Терещенка, Мерперта, Ротермунда, Бродського, Гальперіна. За свідченням джерел, на кожному з них було встановлено здебільшого імпортні парові двигуни, машини й апарати, працювало по кілька сотень вільнонайманих робітників, а щорічний вихід готової продукції становив від 150 тис. до 1500 тис. руб.⁷³

Аналогічні процеси відбувалися й легкій промисловості, де капіталізація, розпочавшись, певне, на фабриках у посаді Клинці Чернігівської губернії, поступово поширилася на інші підприємства регіону⁷⁴. Як слушно зазначав Л.Мельник, «протягом 40-х рр. XIX ст. питома вага капіталістичних підприємств у суконному виробництві на Україні дедалі більше зростає, натомість поміщицькі заклади, внаслідок конкуренції з боку капіталістичної суконної промисловості Польщі й Центру Росії, а також місцевих купецьких мануфактур, зменшують обсяг виробництва і поступово ліквідуються. У 50-х рр. капіталістичні суконні мануфактури на Україні за обсягом виробництва виходять на чільне місце»⁷⁵.

Шляхом технічного прогресу розвиваються й галузі з обробки сільськогосподарської сировини. У 1846 р. перша парова машина встановлюється на миловарному закладі Пітансьє в Одесі. Наприкінці 50-х рр. у містах Півдня будуються парові млини – первістки майбутньої великої машинної індустрії в борошномельному виробництві України. В 1848 р. купець Княжнін буде в Херсоні перший паровий

млин; у 1850 р. іноземець-капіталіст Гом збудував перший великий паровий млин в Одесі, у 1857 р. купці Шевченко і Водолагін – у Миколаєві. У 1858 р. в Одесі купець С.Яхненко збудував п'ятиповерховий паровий млин, де 16 поставів приводилися в рух двома машинами у 40 к.с. На цьому млині було зайнято 3 майстри і 40 робітників. Усього в Одесі та Миколаєві напередодні реформи 1861 р. діяло п'ять парових млинів, що перемелювали щорічно понад 1 млн пудів зерна. З 1858 р. у Бердянську вже діяла парова макаронна фабрика. В ці ж роки на Півдні будуються перші парові лісопильні заводи: у 1851 р. – купцем П.Готроном, у 1859 р. – купцями Вайнштейнами (обидва в Херсоні)⁷⁶. Вельми досконалі як для свого часу тіпальні та щипальні машини працювали на харківських вовномийнях Климова, Цигарева і Коровіна⁷⁷.

У 1820 р. було засновано «Российскую Юго-Западную компанию», що мала на меті влаштувати судноплавство по річкових системах: Дніпровській, Німанській, Березинській у сполученні з Двінською, Дністровською, Бузькою та Донською⁷⁸. 1835 року на Дніпрі вище порогів розпочала діяльність Компанія віленського купця Розінга. Вона збудувала два пароплави-буксири й відкрила рейси між Кременчуком і Могильовом. У 1840 р. за допомогою пароплава «Воронцов» постає регулярна навігація у Дністровському лимані, між Ольвіополем і Аккерманом. У 1846 р. почали здійснювати рейси по Десні та Дніпру – між Брянськом і Києвом – пароплави заводчика Мальцева. Упродовж 1847–1851 рр. Дністром ходив приватний пароплав-буксир «Луба», а з 1852 р. почалися рейси між Вознесенськом й Миколаєвим⁷⁹. Трохи пізніше, у 1858 р., на нижньому Дніпрі створюється акціонерне «Товариство Дніпровсько-Бузького пароплавства» з капіталом у 300 тис. руб. З'являється кілька пароплавів, що належали приватним власникам, які починають перевозити вантажі. Нарешті, в серпні 1856 р. урядом було затверджено статут «Російського товариства пароплавства і торгівлі» (РТПТ) (директори – М.Аркас, а з 1858 р. – М.Новосельський). На Дніпрі вище порогів розпочало діяльність велике акціонерне «Товариство пароплавства по Дніпру і його притоках». Метою товариства була організація пасажирських рейсів, розвиток вантажних перевезень гальмувався відсутністю на той час спеціально пристосованих барж. Усього ж у 1859 р. Дніпром і його притоками курсувало 17 пароплавів; 5 належали компанії Дніпровського пароплавства, 9 – приватним особам (купцям і поміщику-заводчику Мальцеву). Серед них було 3 пасажирських пароплави, решта – буксири. Потужність цих пароплавів становила 779 кінських сил⁸⁰.

Торкнувся поступальний розвиток і морського пароплавства. Зокрема, вже 1828 року рейси по Чорному морю розпочав збудований у Миколаєві дерев'яний пароплав «Одеса». У березні 1831 р. завдяки сконструйованому на Олександрівському заводі Петербурга судну «Нева», що мало на борту паровий двигун у 80 к.с., Одеса отримала зв'язок з Константинополем.

Становлення якісно нових форм виробництва супроводжувалося появою найманих робітників, до складу яких входили приписані до заводів робітні люди, вільнонаймані працівники, вихідці з розорених державних селян, міської бідноти, кріпосні селяни. За підрахунками К.Пажитнова і І.Гуржія, в Україні наприкінці XVIII ст. було до 10 тис. робітників, не рахуючи тих, хто працював тоді на гуральнях. У наступний період їхня кількість швидко зростала: в 1825 р. – 15,1 тис., у 1853 р. – 61,7 тис. і в 1860 р. – 85 тис. робітників⁸¹. Якщо ж додати сюди залишених

поза цими обрахунками 25 тис. робітників винокурної та гірничої промисловості, понад 25 тис. учнів і робітників ремісничих закладів, понад 65 тис. судноробітників, а також персонал рибних промислів (за даними 40-х рр., 15 тис. осіб), то загальна кількість працюючих в Україні напередодні 1861 р. становитиме понад 214 тис. осіб⁸². Вони розподілялися на кріпосних і вільнонайманих, причому кількість других невпинно зростала за рахунок скорочення чисельності перших (якщо в 1828 р. співвідношення між ними становило відповідно 74,4 до 25,6%, то вже у 1860 р. – 46 та 54%)⁸³.

Досить бурхливо йшов процес формування загону сільськогосподарського пролетаріату. «В новоросійських губерніях, – писав з цього приводу І.Гуржій, – створилась своєрідна сітка робітничих ринків, на які збирались селяни-заробітчани з центрально-чорноземних губерній Росії і північних губерній України, чекаючи на наймачів-поміщиків і куркулів. Своєрідними біржами для найму робітників на час сінокосу і жнив були весняні ярмарки в ряді пунктів Ананьївського і Бобринецького повітів (Янівка, Понятівка, Северинівка, Березівка, Ревуцьке та ін.). На ярмарку в містечку Березівці (Херсонська губернія) збиралося інколи понад 2 тис. заробітчан. З Очакова, Тирасполя та інших місць приїжджали сюди поміщики для наймання робітників. Заробітчани наймались поденно, на тиждень і на весь строк збирання врожаю. Поміщики Новоросії часто присилали задовго до початку польових робіт своїх агентів в густонаселені, малоземельні губернії наймати строкових робітників, які переважно вербувалися з державних селян. Агенти, укладаючи з ними договори, давали аванс для сплати податків і забезпечення деяких першочергових господарських потреб»⁸⁴.

За даними, зібраними свого часу укладачами відповідних томів «Военно-статистического обозрения Российской империи», «в Херсонській губернії строкові робітники за період від перших чисел травня 1846 р. до половини листопада одержували в середньому 15–20 руб. Середня плата сільськогосподарського робітника в Катеринославській губернії кінця 40-х рр. становила за рік від 30 до 50 руб. сріблом, за сезон (з 1 квітня по 1 жовтня) 23–35 руб., за день під час збирання сіна і хліба – 45–60 коп., а в інші пори року – 20–30 коп. сріблом»⁸⁵. Всього ж, якщо вірити інформації, що міститься в матеріалах редакційних комісій, в 50-х рр. XIX ст. таких заробітчан налічувалося до 300 тис. осіб⁸⁶.

Отже, наведені вище факти дозволяють говорити про те, що вже за півстоліття до ліквідації кріпаччини в Україні а) швидкими темпами продовжувався розвиток ремесел; б) досягли свого розквіту мануфактури; в) почався розвиток фабрично-заводського виробництва; г) зростала загальна кількість робітництва. Ці явища супроводжувалися проникненням у всі галузі виробництва капіталістичних відносин.

4. Розвиток міст. Темпи урбанізації

Відповідно до загальноімперського адміністративно-територіального поділу в Україні існувало дев'ять губернських міст: Житомир, Кам'янець-Подільський, Київ, Полтава, Чернігів, Харків, Катеринослав, Херсон і Сімферополь. Одночасно налічувалося 93 повітових міста: Балта, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Летичів, Літин, Могильов-на-Дністрі, Нова Ушиця, Ольгопіль, Проскурі, Ямпіль на Поділлі;

Володимир-Волинський, Дубно, Заславль, Ковель, Кременець, Луцьк, Новоград-Волинський, Овруч, Острог, Рівне, Старокостянтинів у межах історичної Волині; Бердичів, Васильків, Звенигородка, Канів, Липовець, Радомишль, Сквиря, Тараща, Умань, Черкаси, Чигирин в Київській губернії; Гадяч, Зеньків, Золотоноша, Кобеляки, Костянтиноград, Кременчук, Лохвиця, Лубни, Миргород, Переяслав, Пирятин, Прилуки, Ромни, Хорол на Полтавщині; Борзна, Глухів, Городня, Козелець, Конотоп, Кролевець, Ніжин, Новгород-Сіверський, Новозибків, Остер, Сосниця, Стародуб, Сураж у Чернігівській губернії; Охтирка, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Ізюм, Куп'янськ, Лебедин, Старобільськ, Суми у Харківській губ.; Олександрівськ, Бахмут, Верхньодніпровськ, Маріуполь, Новомосковськ, Павлоград і Слов'янськ (Луганськ) на Катеринославщині; Олександрія, Ананьїв, Єлисаветград, Ольвіополь, Бобринець, Одеса, Тираспіль у Херсонській губернії; Бердянськ, Олешки, Євпаторія, Мелітополь, Перекоп, Феодосія, Ялта, Тмутаракань у Таврії. Окремо існували два центри градоначальств (Керч і Севастополь), один осередок воєнного губернаторства (Миколаїв) і кілька десятків так званих заштатних міст і містечок.

Символом наближення нової епохи були ті соціально-економічні зміни, що мали місце в житті міст дореформеної доби. Все більше міських населених пунктів поступово «відривалися» від землеробства. В губернських і багатьох повітових центрах серед населення різко зменшилася кількість жителів, що належали до селянського стану⁸⁷. На зміну їм приходили міщани – інтелігенція, купецтво, цехові майстри, ремісники, робітні люди, декласовані елементи, дрібні торговці, службовці, мануфактуристи, промисловці, рантьє. За даними К.Германа, у 1816 р. серед городян селяни абсолютно домінували. А в 1861 р. серед 1367 тис. міських жителів, про яких є дані, землеробів налічувалося 236 тис., або 17% загальної кількості⁸⁸. Однак ці прогресивні перетворення не слід ідеалізувати. Відбувалися вони повільно, не без труднощів й протиріч. Деякі повітові міста своїм укладом життя нагадував великі селища. З другого боку, з'явилися демографічні центри, що наближалися до міст капіталістичного типу, як, наприклад, міста Півдня – Херсон, Катеринослав, Миколаїв, Одеса.

Характерною ознакою розглядуваного етапу були такі явища, як зростання загальної кількості міського населення, його питомої ваги. Впродовж 1811–1858 рр. кількість жителів у великих неаграрних населених пунктах зросла з 512,9 тис. до 1456,8 тис. осіб. Коли міське населення всієї України зросло майже втричі, то на Лівобережжі воно збільшилось у два рази, на Правобережжі – в 2,7 рази і на Півдні – в 4,5 рази. Інтенсивне збільшення кількості міського населення в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях зумовлювався як їх порівняно швидким економічним розвитком, так і посиленою колонізацією. Виділялась серед інших губерній темпами збільшення міського населення й Київська губернія зі своєю розвинутою багатогалузевою промисловістю, зосередженою значною мірою в містах і містечках.

У Києві в 1789 р. мешкало близько 19 тис. жителів, а в 1854 р. їх вже було 90 465. У Полтаві в 1802 р. налічувалося 7975 осіб, а в 1848 р. – 19 933. Особливо швидко зростало населення в містах Херсонської губернії. Коли порівняти населення окремих її міст за 1815 і 1857 рр., то виявляється, що в Херсоні воно зросло з 8560 до 34 050, у Миколаєві – з 4828 до 44 280, в Олександрії – з 1815 до

6293, в Одесі – з 38 389 до 116 204 осіб. Порівнявши дані за 1825 і 1861 рр., матимемо таку динаміку: Київ – 24 369 і 70 590 жителів, Житомир – 13 403 і 40 564, Кам'янець-Подільський – 6 849 і 22 771, Полтава – 10 557 і 28 501, Чернігів – 6976 і 14 612, Харків – 17 424 і 50 301, Катеринослав – 8412 і 18 881, Херсон – 8073 і 33 957 жителів. Загалом у 1851 р. міські жителі становили 9% населення. Найвищий відсоток спостерігався у Херсонській (23,7%), Харківській (11,4%) і Київській (9,8%) губерніях. На останньому місці серед губерній за цим показником були Полтавська (6,4%) і Подільська (5,4%). А ще через сім років, безпосередньо напередодні Великих реформ, питома вага городян зросла до 11%, становлячи, зокрема, в Херсонській губернії – 26,9% усього населення; в Харківській – 11,3; Катеринославській – 10,9; Київській – 10,5; Чернігівській – 9,5; Полтавській – 7,9; Волинській – 7,2; Подільській губернії – 6,9%. Враховуючи ж той факт, що в період з 1782 по 1856 рр. кількість «городских обывателей» у Російській імперії збільшилася від 802 до 5684 тис. осіб, темпи урбанізаційних процесів в Україні можуть вважатися більш ніж задовільними⁸⁹.

Важливим показником поступального розвитку міст України було перетворення більшості їх на важливі торговельні центри. Полишаючи осторонь той факт, що в багатьох містах регулярно проходили ярмарки, слід зазначити, що, наприклад, у 1825 р. в містах Київської губернії налічувалося 512 торгових закладів, а у 1861 р. – вже 2871. Схожою була картина й по інших регіонах краю: Волинська губернія – відповідно 227 і 2588, Поділля – 322 та 1983, Полтавщина – 574 й 1480, Чернігівщина – 469 і 1657, Харківська губернія – 467 і 1239, Катеринославська – 382 і 1683, Херсонська – 709 і 1588 осередків оптово-роздрібної торгівлі⁹⁰.

Чимало українських міст стали осередками промислового виробництва. Зокрема, якщо у 1825 р. в них налічувалося 528 промислових підприємств, то через 22 роки, в 1847 р., їх було 718, а в 1861 р. – 1 474. За 36 років до скасування кріпаччини кількість мануфактур, фабрик і заводів зросла: у великих населених пунктах Київської губ. – з 92 до 157, Волині – від 14 до 126, Поділля – з 36 до 124, Полтавської губернії – з 77 до 117, Чернігівської – від 40 до 278, Харківської – з 61 до 235, Катеринославської – від 91 до 249 й Херсонської губернії – з 117 до 188 одиниць. У 1845 р. в Києві налічувалося 73 промислових підприємства, на яких працювало 820 робітників і було виготовлено готової продукції на 737,6 тис. рублів, а також 1493 ремісничі майстерні. У 1856 р. промислові підприємства і ремісничі заклади Харкова виробили товарів на суму 1513 тис. руб. Важливо підкреслити, що сировина, на якій працювали промислові підприємства і ремісницькі заклади Харкова, на 70% була привізною. Як свідчать цифри, харківські промислові підприємства виробляли в значній кількості різноманітні товари. Збут їх виходив далеко за межі не тільки Харківщини, а й усієї України⁹¹. В Одесі у 1835 р. налічувалося 33 промислових підприємства, які виробили: макаронів до 14 тис. пудів, топленого сала до 71 тис. пудів, свічок понад 20 тис. пудів, канатів 34 тис. пудів, цегли 720 тис. шт., черепиці 541 тис. шт. Загальна сума вартості продукції, виробленої на одеських промислових підприємствах, становила тоді 1524 тис. руб. У 1848 р. загальна кількість мануфактур, фабрик і заводів зросла до 45, а до 1859 р. досягла 62⁹².

Надзвичайно швидкими темпами відбувалося становлення чорноморсько-азовських портів. У 1807 р. з Одеси почали відправлятися перші кораблі з зерном до Константинополя. У 1812 р. з цього міста, чие населення ледь сягало 20 тис.

осіб, було експортовано 127 тис. четвертей хліба, а вже через 5 років – 1161 тис. четвертей⁹³. Після набуття в 1817 р. права «порто-франко», згідно з яким Одеса могла впродовж наступних 30 років безмитно довозити з-за кордону будь-які товари, обороти торгівлі сягнули багатьох сотень тисяч рублів. Сумарний обсяг вивозу різних товарів акваторією Чорного й Азовського морів зріс від 2 196 тис. руб. сріблом у 1825 р. до 16 217 тис. руб. в 1860 р.⁹⁴

5. Колонізація вільних земель

Утвердження капіталістичних відносин супроводжувалося швидким розвитком промисловості й сільського господарства. В Україні активізувався процес освоєння нових земель, який активно проходив на малозаселених теренах так званої Новоросії, тобто у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, а також на півдні Бессарабії, в так званому Буджаку. Заселення цих регіонів відбувалось як методами урядової й поміщицької колонізації, так і за рахунок біглих селян і самовільних переселенців.

Слід зазначити ту роль, яку відігравали в цьому процесі навербовані для участі у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. воєнізовані поселенці (до складу яких входило тоді 117 443 «воинских поселенина», 31 504 козаки, 432 військових обивателі, 1131 бугський військовий козак тощо). Трохи пізніше вони фактично перестали бути єдиним «Катеринославським козачим військом», розійшлися по всьому регіону й заселяли та освоювали його⁹⁵.

Ще однією категорією населення, яка брала активну участь у колонізаційному процесі, було багатостанове за своєю внутрішньою структурою державне селянство, окремі загони якого центральна адміністрація переводила на Південь з метою зміцнення економічних позицій казни в регіоні. У 1805 р. планувалося переселити в Новоросію до 3 тис. селян. Намагаючись більш повно реалізувати вказаний задум, високопосадовці навіть ухвалили спеціальні правила, що включали в себе такі пункти: «1. Переселення мало здійснюватися невеликими групами – не більше 30 сімей; 2. Селяни мали виділити кілька уповноважених осіб для обрання місць під поселення; 3. На кожну душу чоловічої статі виділяти по 15 десятин землі; 4. Покику селяни повинні були повернути протягом 15 років, після завершення 5 пільгових років; 5. Якщо переселення здійснюється на пусті землі, спочатку потрібно підготувати будинки для селян; 6. На будівництво житла селяни повинні надати неодружених чоловіків або найняти робітників на кошти держави; 7. Необхідно встигнути висіяти хліб та підготувати матеріали для майбутнього будівництва; 8. Від міста до міста переселенців мали супроводжувати унтер-офіцери чи солдати, призначені городничими»⁹⁶. У червні 1812 р. було ухвалено закон, згідно з яким казенним селянам, що потрапляли на південь України, надавалися 5-річні пільги на сплату податків⁹⁷. Трохи згодом, у 1823 1824 рр., у Санкт-Петербурзі було розроблено кілька планів, відповідно до яких на землі Буджаку: а) могли переселятися лише ті державні селяни, що в місці свого традиційного проживання володіли наділом, площа якого була меншою за 5 дес.; б) до числа переселенців, чия загальна кількість сягала 5 тис. осіб, можна було зараховувати й вихідців з «глибинки» (спочатку – з Чернігівської, Полтавської, Орловської та Курської, а потім – з Тамбовської, Рязанської, Тульської, Калузької губерній) незалежно від

їх первинних статків⁹⁸. Крім того, визнавалося за необхідне: «1. Якнайскоріше зробити детальний опис усіх державних незаселених земель з усіма угіддями; 2. Призначити пункти для створення поселень, кожне з яких мало бути не більше, як на 100 дворів; 3. Підрахувати, скільки необхідно буде лісу, деревини та іншого матеріалу для будівництва хат для переселенців та зазначити, де зручніше брати матеріали; 4. Показувати незаселені ділянки довіреним від переселенців особам; 5. Сприяти швидшому та зручнішому переселенню; 6. Розташовувати переселенців на нових місцях; 7. Створити сільське правління; 8. Піклуватися про попередження виникнення та поширення хвороб від неякісної води та інших чинників; 9. Сприяти отриманню переселенцями всього необхідного – худоби, хліба для посіву та харчування, реманенту тощо; 10. Надати переселенцям відомості про місцевість, особливості землеробства, часу посівів та збору врожаю тощо; 11. Сприяти заведенню селянами садів та купівлі виноградних лоз, розповідати про особливості виноградарства тощо; 12. Популяризувати розведення фруктових садів, садівництва диких дерев. Для влаштування переселенців призначені землі в Бендерському та Аккерманському повітах»⁹⁹.

Утім, селяни, які мали бажання переселитися до Бессарабії, повинні були виконати певні умови. По-перше, вони мали переходити на нове місце групами не менше трьох сімей із кожного поселення. По-друге, сім'ї не мали стояти на рекрутській черзі. Усім бажаючим переселитися також рекомендувалося оглянути нові земельні ділянки через обраних депутатів. Правила, за якими мало відбуватися переселення, були затверджені у серпні 1824 р. Згідно з ними на кожен сім'ю виділялося по 30 десятин. Селяни на три роки звільнялися від сплати податків і несення повинностей на новому місці. Проте, крім цих пільг, правила мали певні пункти, що ускладнювали селянам перехід на нові землі¹⁰⁰.

У 1826 р. було дозволено переселяти селян-боржників за умови погашення ними недоїмок після переселення до Бессарабії та завершення пільгових років. У наступному, 1827-му, році Комітетом міністрів було дозволено надання переселенцям позики у 23 руб. 20 коп. асигнаціями на родину для купівлі лісу для будівництва. Протягом 1827–1830 рр. основна кількість переселенців, якими були державні селяни та однодворці, прибувала з Чернігівської, Полтавської, Курської, Орловської та Рязанської губерній. Ними були створені 18 нових поселень в Аккерманському повіті: Борисівка, Василівка, Введенське, Вознесенське, Іванівка, Павлівка, Петрівка, Петропавлівка, Плахтіївка, Покровка, Царичанка, Успенське, Дмитрівка, Николаївка, Сергіївка, Спаське, Семенівка та Ярославка¹⁰¹. Всього ж, за урядовими даними, протягом 1824–1830 рр. до Бессарабії переселилося 3600 державних селян¹⁰². До певної міри коригуючи наведені вище цифри даними архівів, І.Анцупов зазначає, що до 1837 р. до Південної Бессарабії переселилося 4406 душ чоловічої статі, або близько 9 тис. державних селян обох статей. У 1835–1838 рр. переселилося кілька десятків родин з Калузької і Таврійської губерній, у 1840 р. – 12 сімей, у 1847 – 557 осіб з Калузької, у 1849 році – 5 сімей, а в 1850 році – 28 сімей¹⁰³.

Важливим моментом колонізації була участь у них різночинців недворянського походження, іноземців (німців, голландців, шведів, французів, греків, болгар, сербів, волохів, осман), а також прирівняних до них кріпосних циган, євреїв-хлібопашців («Знаменно, – писав, наприклад, стосовно цих останніх херсонський

цивільний губернатор у 1844 р., – що дехто з них вже починає звикати до предметів сільського господарства»¹⁰⁴.

Не варто ігнорувати роль у колонізації такої категорії місцевого населення, як козацтво. Зокрема, вже в першій половині 1808 р. планувалося перевести до Новоросії 25 тис. малоросійських козаків з Полтавської та Чернігівської губерній. Причини такого масштабного переселення та правила його здійснення були викладені в доповіді міністра внутрішніх справ О.Куракіна Олександрю I 17 березня 1808 р. Переселення було необхідне, оскільки «всех теперешних поселян на землях Юга 20000 мужеска и 10000 женска полу недостаточно». Для освоєння земель, відведених Чорноморському війську, ведення господарської діяльності та несення військової служби необхідна була більша кількість поселенців. Переселення саме малоросійських козаків, а не інших груп державних селян мало свої переваги. По-перше, козаки були власниками земель. Гроші, отримані від продажу ділянок, надавали козакам кошти для переселення та влаштування на новому місці. По-друге, козаки переселялися на кращі землі – «на місці переселення знайдуть гарні землі». По-третє, козаки вже несли військову службу і могли швидше призвичаїтися до своїх обов'язків. По-четверте, внаслідок такого значного переселення мала суттєво зменшитися проблема нестачі землі в малоросійських губерніях. О.Куракін зазначав, що під час переселення козаків не можуть бути використані Правила для переселення селян, затверджені в 1806 р. У своїй доповіді він пропонував нові, розроблені ним особливі правила. Основні положення нових правил були такі:

1. Переселення відбувається лише за добровільною згодою козаків;
2. Перевагу віддавати тим сім'ям, де більше дівчат шлюбного віку та вдів, оскільки на землях Війська недостатня кількість жінок;
3. Піклування про переселення покладалося на Малоросійського генерал-губернатора;
4. [...];
5. Проінформувати козаків про можливість переселення мають волосні правління під наглядом земських поліцій;
6. Родина переселенців має надати відомості про відсутність боргів щодо сплати податків державі та приватним особам;
7. Списки про переселенців волосні правління мають надсилати в казенні палати, потім – генерал-губернатору, який визначає, якій родині можна дозволити переселитися;
8. Родина може призначити довірених для обрання земель для поселення у війську. Ті, хто не хоче висилати уповноважених, мають надати відомості про майбутнє переселення, а землі для їх оселення призначає місцева адміністрація;
9. Переселення повинно відбуватися групами не більше, як по 30 сімей. Серед них необхідно було призначити старійшину, який мав би при собі лист-дозвіл на перехід та відомість зі списком родин, що переселяються;
10. У разі хвороби когось із переселенців усю партію не зупиняли. Хворого з родиною мали передати під опіку місцевого земського чи міського начальства;
11. Через незначну віддаленість місць для переселення позика від держави козакам не передбачалася. Також, як уже зазначалося, вони мали кошти від продажу власних земель;
12. Допомога, необхідна після їх переселення та для влаштування на новому місці, покладалася на «сословие Черноморскаго войска».

Землі, призначені для переселенців, ще не пройшли внутрішнього межування. Для проведення розмежування, аби відділити приватні землі від державних і в майбутньому мати можливість надати землю кожному господарю, необхідно було призначення однієї чи двох партій землемірів. У своїй записці Олександрю I один з високопосадовців 1808 р. відмічав: «Яков Иванович Лобанов-Ростовский

во отзывах ко мне именно определяет количество переселенцов таким образом: по отзыву от 21 декабря 4492 мужеска и 3673 женска пола по отзыву от 2 марта мужеска 5793, женска 4592 и по отзыву с последнею почтою полученному мужеска 510 душ и 417 женска пола душ. Следовательно, переселенцов в нынешнем году переселится долженствующих составляет число мужеска 10795 и женска 8682 души». Необходимы ж кошти на них в розмірі 50 тис. руб. передбачалося позичити з колоністської суми, а повертати їх планувалося протягом п'яти років із військових сум. З метою збільшення прибутків військових сум, пропонувалося віддати на відкуп: «Тамань с предместьями – рыбные косы Ейскую, Долгую и Камышеватую, так равно и Темрюк на четырехлетнее содержание»¹⁰⁵.

У колонізації брали участь і кріпосні селяни. Залежні від дворян землероби брали участь у заселенні Новоросії й шляхом втеч від своїх хазяїв, про що свідчать, зокрема, матеріали, зібрані І.Ігнатович та О.Коцієвським¹⁰⁶.

На завершення слід зазначити, що результати колонізаційної діяльності всіх згаданих вище категорій населення були просто вражаючими. «Пустынний Буджак, – писала з цього приводу О.Дружиніна, – имевший в 1812 г. незначительное и неустойчивое население, к концу первой четверти XIX в. совершенно изменился. По данным, собранным в 1822–1827 гг., мужское население составляло там уже 61 243 человека. За исключением небольшой прослойки бояр (105), купцов (184), духовенства (1213), а также горстки крепостных цыган, все эти жители относились к государственным крестьянам, колонистам и казакам. Колонисты были представлены «задунайскими выходцами» (15 839 душ м. п.) и варшавскими переселенцами (4848 душ м. п.) 326. Среди многочисленных национальностей, поселившихся тогда в Буджаке, ни одна не составляла абсолютного большинства. Украинцы, болгары с гагаузами и русские составляли 31690 душ м. п., или 51,7%, причем они концентрировались преимущественно в районе Нижнего Дуная. Успехи колонизации Буджакской степи, так же как и Новороссии, создали важнейшую предпосылку для развития производительных сил края»¹⁰⁷.

6. Чумацька і ярмаркова торгівля

Усі ті прогресивні явища в економічному житті й соціальній сфері, про які йшлося вище, сприяли зростанню темпів і обсягів не тільки внутрішнього, а й зовнішнього товарообміну, важливими проявами яких були чумакування, візникування, офеньство й прасольництво.

Розпочавшись на території Східної Наддніпряниці десь із середини XVII ст., чумацький промисел поступово поширювався на все Лівобережжя й Слобідську Україну, зв'язуючи їх з Кримом (відтіль довозили сіль) та Доном, що давав левову частину наявної тоді на місцевих ринках риби. З включенням Таврії до складу імперії чумакування поширюється також на Волинь (Старокостянтинівщина), Київщину (Чигиринський повіт) і Поділля (Вінницький, Брацлавський, Гайсинський, Ольгопільський, Балтський, Проскурівський, Летичівський повіти), звідки чумаки перевозили на своїх возах-«мажах» в Одесу сотні тисяч четвертей пшениці, Прилуцький, Лохвицький, Гадяцький і Зенківський повіти Полтавщини, Борзнянський, Ніжинський, Козелецький, Конотопський, Глухівський, Кролевецький і Сосненський регіони Чернігівської губ., Катеринославщину й Херсонщину (з 20-х рр.

XIX ст.). В 40–50-х рр. воно охоплює Бессарабську губернію (Шаганські й Алібейські соляні озера), Орловщину, порти Азовського моря, Кубань, Чорноморське узбережжя, Белгород, Короч, Астрахань, Москву. Крім «Південної Пальміри», значними центрами його стали міста Борислав, Проскурів, Обухів, Трипілля, Стародуб, Миргород, Хорол, Черкаси, Бахмач, Нові Млини, Монастирище, Гельмязів, Лубни, Ромни, Харків, Крюків, Кременчук¹⁰⁸.

З соціальної точки зору в чумакуванні брали участь дрібномаєткові поміщики, заможні міщани, одновірці, державні (переважно з Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній) і поміщицькі селяни, що володіли як мінімум парою волів, добре обладнаним і пристосованим до тривалих подорожей возом, а також певною сумою грошей («первинним капіталом») для придбання партії необхідних товарів. Крім того, кріпаки, що вирішили зайнятися цим промыслом, повинні були сплатити оброк, який часто доходив до 25 і більше рублів сріблом на рік від окремої сім'ї¹⁰⁹.

Якщо говорити про кількісні показники українського чумакування дореформеної доби, то їх слід вважати досить значними. За даними, які відносяться до 1807 р., у Харківській губернії налічувалося 4147 чумаків.

Розпочавшись з кримської солі (обсяги постачання якої в Україну зросли від 278 347 пудів у 1816 р. до 8 млн пудів в 40-х рр. XIX ст.), донської риби й хліба, чумакування постійно розширювало асортимент тієї продукції, що могла бути запропонована споживачеві. Зокрема, на початку 1850-х рр. місцеві чумаки возили в різні області імперії цукор, сухофрукти, горіхи, олію, оливу, горілку, крупу, ікру, тютюн, вовну, кам'яне вугілля, алебастр, камінь, осі, колеса, дерев'яний посуд, гончарні вироби, вила тощо¹¹⁰.

Чумацький промысел давав своїм безпосереднім учасникам чималі прибутки. Є непоодинокі випадки того, що пара волів давала хазяїну до 30 рублів сріблом на рік. Чумаки-підприємці, що володіли 30–50 парами, «відбивали» за сезон 900–1500, а окремі чумацькі багатії – від 4 до 10 тис. руб. сріблом¹¹¹. Серед цих останніх своєю заможністю виділялися Андрій Сизьон з-під Ольшани, котрий мав до 40 пар волів, 10 наймитів, що ходили замість нього з валками, 100 дес. орендованої землі, займався горілчанним відкупом та ярмарковою торгівлею в особливо великих розмірах; Іван Зліпка, Прокіп Бездудник, Никифор Дубовик з Лютені; Батовський з Красного Кута; Забашта і Воротний з-під Ізюму; Пахучий і Замазій з Колонтаєва; Копилець-Коноваленко з с. Мирне (Валківський повіт), чумаки-кріпаки на прізвище Хлівний з с. Попівка (на Звенигородщині), котрий, маючи власну валку (до 80 возів), тримав на свій кошт козачка, що прислужувався пану, а також чотирьох наймитів з волами та возами, які завжди працювали на пана¹¹². Занепад чумацького промыслу в Україні стався лише з появою в краї мережі залізниць.

Породженням нових, суто капіталістичних умов слід вважати таку форму посередницької торгівлі, як прасольський промысел. Започаткований жителями старообрядницьких слобід Чернігівщини й низки населених пунктів Полтавської губернії, він на практиці майже відразу трансформувався в а) загони коробейників; б) гурти «хлопців» – розносників дрібних партій товару; в) козацькі артілі роздрібною торгівлі. Перші, будучи організовані й проплачені багатими купцями-розкольниками, збирали прасольний товар не тільки в Чернігівській, а й в Орловській, Смоленській, Могильовській, Мінській, Київській, Полтавській губерніях,

в Новоросійському краї, на Дону і навіть частково в Кубанській області, причому окремих «хазяїв»-купців обслуговувало 400 і більше коробейників¹¹³. З другого боку, зазначені вище «розносники» являли собою не що інше, як групи по 8–15 осіб, споряджені оптовими торговцями містечка Ряшівка Гадяцького повіту, за яких ці останні сплачували державні податки й одержували паспорти. Розподіляючи між «хлопцями» для міняння товар (голки, серги, персні, гребінці, пояси й т. ін.), купці визначали напрями їх промислу і пункти збору. Ряшівські прасоли поширювали свою діяльність на величезну територію, що охоплювала Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Київську, Чернігівську, Курську, Воронежську губернії, а також Землю Війська Донського. Після того, як «хлопці», повернувшись на місце збору, здавали виміняні товари, відбувався попередній розрахунок. Хазяїн продавав ці товари оптовому торговцю і брав половину чистого доходу собі, а другу половину розподіляли між собою «хлопці». Предметами промислу й торгівлі ряшівців були: мед, віск, сало, щетина, кінський волос, гриви, хутро, тютюн, полотно¹¹⁴. І, нарешті, в третьому випадку ми маємо перед собою самоорганізовані ватаги по 6–10 місцевих козаків на чолі з «отаманом», які, сплативши податки і взявши паспорти, розходилися в різних напрямках, вимінюючи на одержаний від «отамана» голковий товар пир'я, пух, хутрові шкурки, вощину та ін. Пройшовши українські губернії, вони досягали Азовського узбережжя. Всіх коробейників цього типу налічувалося до тисячі чоловік. Зібрані товари отамани здавали купцям-кредиторам, а вони везли їх на Хрещенський, Маслянський, Вознесенський, Корінний та Іллінський ярмарки¹¹⁵. Поруч з Ряшівкою, осередками вітчизняного прасольництва можна вважати також полтавські села Сар, Вельбівка, Лісовки, Березова Луку, Велика і Мала Обухівка, Соколовки, Малий Сорочинець, Панасівка, Зубівці, Білики та Пахонці (відповідно – Гадяцького й Миргородського повітів). З персональної точки зору значними торговцями Ряшівки були: Іван Хандра, кріпак графа Безбородка, та козак Трохим Семенко. У 40-х рр. ряшівська торгівля в основному перебувала в руках синів померлого І.Хандри – Василя й Овксента, вихідця з кріпаків поміщика Паульсона – Івана Підшивайла, купця Прохора Дегтяренка та ін. Чималі торгові операції провадив козак містечка Лютеньки Т.Ладієв. У 50-х рр. 8 ряшівських козаків були приписані купцями до м. Гадяч. Помітним явищем місцевого економічного життя були так зване офеньство та візникування*.

Нова соціально-економічна дійсність першої половини XIX ст. зумовила й швидкий розвиток ярмаркової торгівлі. В Україні діяли 10 (із 13 загальноімперських) велетнів торговельних оборотів: Троїцький й ще два харківські ярмарки, Іллінський (у Ромнах, а з 1852 р. в Полтаві), Введенський (у Сумах), Маслянський

* «Відсутність удосконалених шляхів сполучення, – писав з цього приводу професор І.Гуржій, – незначність розмірів місцевого товарообороту, невисока купівельна спроможність місцевого населення і, головне, роздробленість селянського виробництва – все це створило сприятливий ґрунт для його поширення. Велике число «ходебщиків» чи «офенів», які займалися торговим посередництвом на Україні, були вихідцями з російських губерній. Особливо багато їх, тисячі за визначенням І.Аксакова, давали Орловська і Владимирська губернії. Частина «офенів», розбагатівши на торгових операціях, назавжди поселялась в Сумах, Харкові, Полтаві, Лохвиці, Лубнах та інших містах Лівобережної України, поповнюючи собою склад місцевих купців». Див.: Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.281.

(у Ромнах), Хрестовоздвиженський (у Кролевіці), Контрактний (у Києві), Онуфрієвський (у Бердичеві) і Георгієвський (у Єлисаветграді) ярмарки. За підрахунками І.Аксакова, у 1854 р. на них було продано товарів на 73 750 тис. руб.¹¹⁶

Зростали кількість і обороти інших, менш значних, українських ярмарків. Зокрема, у 1802 р. в Полтавській губернії було 243 ярмарки з привозом товарів на 5018 тис. руб., а в 1860 р. їх вже стало 526 з привозом товарів на 40 млн руб. Якщо на початку XIX ст. привіз товарів на Іллінський ярмарок становив від 1 до 2 млн руб., то в 1857 р. він дорівнював 22 млн руб. У 1857 р., згідно зі звітом міністра внутрішніх справ, у губерніях України відбулося 1787 ярмарків. Вартість привезених товарів становила 96 млн руб., а проданих – 54 млн. Основна частина ярмарків припадала на Харківську (474), Полтавську (379) і Чернігівську (206) губернії¹¹⁷.

Розвиток капіталістичних відносин сприяв певній спеціалізації широкомасштабних торговельних операцій. Найголовнішими центрами збуту хліба були такі міста й містечка: в Київській губернії – Умань, Біла Церква, Ржищів, Богуслав, Златопіль, Липці, Сквиря; у Волинській – Ковель, Ратне, Острог, Корець, Луцьк, Дубно, Житомир, Устилуг, Берестя; в Подільській – Могилів, Балта; в Чернігівській – Глухів, Борзна, Конопот; в Катеринославській – Нікополь, Маріуполь; в Херсонській – Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, Ананьєв і Ново-Георгіївськ¹¹⁸. Важливим елементом торгівлі краю був також довіз сільськогосподарських машин через Гусятинську, Волочиську й Таганрогську митниці. Протягом 1830–1860 рр. щорічно він сягав кількох сотень тисяч рублів.

Новою тенденцією розвитку тодішньої ярмаркової торгівлі було створення в ній великих за розмірами акціонерних товариств. Зокрема, в 1838 р. виникла Харківська акціонерна компанія на основі об'єднання капіталів багатьох капіталістів-пайовиків в один асоційований капітал, який за статутом мав становити 2 млн руб. асигнаціями. Компанія приймала від поміщиків вовну на зберігання, на комісію, а також для зберігання і продажу (під позичку). У першому випадку компанія брала на свою користь 1 руб. з пуда за рік, у другому – 4% вартості проданої вовни, в третьому – 6% річних. Про розміри діяльності компанії свідчать, наприклад, такі дані: в 1848 р. нею було прийнято на комісію для продажу 70 000 пудів вовни, в 1853 р. – 51 463 пуди. Якщо компанія брала на комісію перегонну вовну і такою ж продавала її, вона виступала як звичайне комерційно-торговельне підприємство. Оскільки ж частину брудної вовни (а іноді й перегінної) вона переробляла на власних мийно-сортувальних закладах, то вона виступала і як представник промислового капіталу¹¹⁹.

Своєрідним «продовженням» великих українських ярмарків «знизу» були тоді дрібні (або так звані «селянські») ярмарки, де відбувався збут сільськогосподарських продуктів та сировини. Наприклад, на подібних «торговельних з'їздах» дореформеної Київщини більшу частину продавців становили самі виробники товарів: хліба, шерсті, меду, дьогтю, смоли, дерев'яних виробів та ін., а покупців – місцеві споживачі або промисловці, які з дрібних закупок збирали більш-менш значні партії товарів для продажу їх оптовим торговцям. Ця торгівля мала суто народний характер, у ній брали участь дрібні виробники й дрібні промисловці: селяни, міщани, одновірці й ін., а великі виробники: поміщики, фабриканти й

оптові торговці – збували та купували товари на місці, на великих ярмарках, на пристанях, у портових містах¹²⁰.

Суто аграрний характер мали місцеві торги й базари. Зокрема, на торги в м. Ушиця, що відбувалися через кожні два тижні, селяни привозили хліб, сукно, полотно, віск, тютюн, сіль, одягу та інші сільські вироби, а також приганяли коней, рогату худобу, овець. Подібний характер мали торги в містах і містечках інших губерній України. Наприклад, у м. Чигирин, Київської губернії, на торги, які відбувалися два рази на тиждень, навколишні жителі привозили на продаж просте сукно, прядиво, льон, полотно, сухі фрукти, мед, віск, сало, хліб, оброблені шкіри та ін. Те саме можна сказати і про торги, що відбувалися тоді в Меджибожі, Вербівці, Тинному, Китайгороді, Воньковцях (Поділля), Ставищі, Смілі, Городищі, Таганчі, Макарові, Обухові, Кагарлику (Київщина), Ново-Воронцівці, Новій Празі, Новій Українці, більшості інших заштатних міст, містечок та сіл тогочасної України. Деякі базари були відомими якимось одним товаром. Так, базари в Глухові, Конотопі, Борзні, Ржищеві, Житомирі, Луцьку, Дубно, Старобільську, Сумах, Ананьєві, Ново-Георгієвську, Ново-Миргороді, Єлисаветграді славились торгівлею хлібом; у Ромнах, Полтаві, Прилуках, Ніжині, Сосниці, Недригайлові – торгівлею тютюном. На базари міст південної частини України значний вплив робила зовнішня торгівля, що велася через чорноморсько-азовські порти. Цей вплив був відчутний не тільки в повітах, що безпосередньо прилягали до морських портів, а й у більш віддалених. Так, у м. Ананьїв, що було розташовано на торговому шляху, який ішов з Балти в Одесу, були значні базари. Сюди селяни не тільки з близьких, а й з віддалених місць привозили сільськогосподарські продукти, які скуповували купці, домовляючись з продавцями, щоб вони їх відвозили в Одесу. Про значний щорічний оборот торгівлі в містах переконливо говорить і такий факт: у 1836 р. в м. Миколаїв було привезено на базари, які збиралися двічі на тиждень, різних продуктів на 130 тис. возах¹²¹. Поширювалася і постійна торгівля в магазинах, що зосереджувалися, головним чином, у губернських, повітових і позаштатних містах¹²².

Отже, ми бачимо, що вже задовго до ліквідації кріпацтва як чумакування, так і ярмаркова торгівля України розвивалися досить успішно.

Посилання до розділу 18

1. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. – СПб., 1867. – С.13; Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава, 1865. – С.170, 309, 310; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния / Сост. Генерального Штаба подполковник А.Шмидт. Ч.1. – 2. – Ч.2. – СПб., 1863. – С.298; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – Сост. Генерального Штаба подполковник М.Домонтович. – СПб., 1865. – С.152.
2. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1964. – С.54-59.
3. Див.: Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем: В 3 ч. – Ч.2. – СПб., 1852. – С.94; Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.59.
4. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.60.
5. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава, 1865. – С.309.
6. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.61.

7. Там само. – С.34.
8. Там само. – С.138.
9. Киевская старина. – 1905. – №5. – С.241-242.
10. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.137.
11. Там само. – С.138.
12. Там само. – С.136.
13. Там само. – С.119.
14. Там само. – С.135, 141, 144, 147.
15. Там само. – С.147.
16. Див.: Исследования о состоянии пеньковой промышленности в России. – СПб., 1852. – С.251-262, 290-291; Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. (Текстильне виробництво). – К., 1960. – С.42.
17. Див.: Вобльїй К. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР: В 2 т. – Т.1. – М., 1928. – С.154-155.
18. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року). – К., 1962. – С.61.
19. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. (Текстильне виробництво). – С.35-36.
20. Див.: Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края: В 2 ч. – Ч.2. – Одесса, 1853. – С.363-364; Гулишамбаров С. Итоги торговли и промышленности в России в царствование Императора Николая I (1825–1855). – СПб., 1896. – С.28.
21. Див.: Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. – Т.3. – СПб., 1867. – С.289-290.
22. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року). – С.27-31.
23. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.182.
24. Вобльїй К. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР: В 2 т. – Т.1. – М., 1928. – С.146-147.
25. Иванов С.З., Лепешкин И.И. Очерки по истории техники отечественного сахарного производства. – М., 1955. – С.62, 75, 81.
26. Ходецкий Е. О шерстомойных заведениях в Южной России. – М., 1849. – С.6; Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края: В 2 ч. – Ч.2. – Одесса, 1853. – С.367.
27. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. (Текстильне виробництво). – С.94-98.
28. Обзор действия Департамента сельского хозяйства и очерки состояния главных отраслей сельскохозяйственной промышленности в России в течении 10 лет, с 1844 по 1854 годы. – СПб., 1855. – С.121.
29. Див.: Журнал Министерства государственных имуществ. – 1845. – Ч.ХVІІ, Смесь. – С.108, 113; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Составил Генерального Штаба капитан В.Павлович. – СПб., 1862. – С.136-137.
30. Кованько С. Описание Харьковской губернии. – Харьков, 1858. – С.75; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Составил Генерального Штаба капитан В.Павлович. – СПб., 1862. – С.206.
31. Див.: Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.212-213.
32. Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. – М., 1970. – С.332.
33. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.72-73. Див. також: Український археографічний збірник. – Т.3. – К., 1930. – С.249.
34. Див.: Самарин Ю. Сочинения. – Т.2. – М., 1878. – С.77-78.
35. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. – С.69-70.

36. Там само. – С.75-77.
37. Киевская старина. – 1906. – №7-8. – С.257-258.
38. Похилевич Р. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С.49, 158-159, 608; Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.348-349.
39. Заблоцкий-Десятовский А. Граф П.Д.Киселев и его время. – Т.4. – СПб., 1882. – С.131, 331; Новицкий Я. Малорусские исторические песни. – Екатеринослав, 1908. – С.117; Огановский Н. Закономерности аграрной эволюции. – Ч.2. – Саратов, 1911. – С.281.
40. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.362-363.
41. Див.: Новицкий Я. Малорусские исторические песни. – Екатеринослав, 1908. – С.117.
42. Див.: Тройницкий А. Крепостное население России по 10-й народной переписи. – СПб., 1861. – С.49-50.
43. Щербачев В.В. Обзор табаководства в России. – Вып.2. – СПб., 1894. – С.5.
44. Тенгоборский Л. О производительных силах России. – Ч.2, От.ІІ. – СПб., 1858. – С.103-104.
45. Журнал Министерства государственных имуществ. – 1850. – Ч.XXXIV, Смесь. – С.90-91.
46. Кашин В. Крепостные крестьяне – землевладельцы накануне реформы. – Л., 1934. – С.52.
47. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.26.
48. Кеппен П.И.Девятая ревизия. – СПб., 1857. – С.17, 109, 152, 194, 219-221.
49. Див.: Дружинин Н.Н. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.1. – М.; Л., 1946. – С.454.
50. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.242-246.
51. Гуржій І.О. Развитие товарного производства и торговли на Украине (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С.68.
52. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.234-235.
53. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Черниговская губерния / Составил Генерального Штаба подполковник М.Домонтович. – СПб., 1865. – С.428-429.
54. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.287.
55. Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.1. – М.; Л., 1946. – С.76.
56. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.227-228, 232-233.
57. Там само. – С.303.
58. Там само. – С.286, 291, 303.
59. Гуржій І.О. Развитие товарного производства и торговли на Украине (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С.22-23.
60. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.38.
61. Гуржій І.О. Развитие товарного производства и торговли на Украине (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С.44, 47.
62. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. – Т.1. – СПб., 1862. – С.153; Историко-статистический обзор промышленности России. – Т.2. – СПб., 1886. – С.136.
63. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния / Сост. Генерального Штаба подполковник А.Шмидт. – Ч.2. – СПб., 1863. – С.397-398; Фомин П. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Харьков, 1915. – С.198; Гуржій І.О. Развитие товарного производства и торговли на Украине (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С.34-36, 40; Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.37; Бакулев Г. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М., 1955. – С.83.
64. Воблый К. Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР. – Т.1. – М., 1928. – С.146-

- 147; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С.28-31.
65. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво). – С.68-69; Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.37.
66. Материали для географії и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Черниговская губерния. – С.268; Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво). – С.90-92.
67. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972. – С.50-55.
68. Див.: Журнал мануфактур и торговли. – 1846. – Ч.XXI. – С.2-3.
69. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.220.
70. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – С.52.
71. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.219, 221.
72. Там само. – С.221.
73. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – С.16-18.
74. Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России. – СПб., 1853. – С.229-231.
75. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – С.20, 23-24.
76. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния. – Ч.2. – СПб., 1863. – С.37; Гуржій І.О. Зародження робітничого класу на Україні. – К., 1958. – С.20.
77. Ходецкий Е. О шерстомойных заведениях в Южной России. – М., 1849. – С.38-40.
78. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.151-152.
79. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса, 1881. – С.49; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., видавництво КДУ, 1972. – С.56-57.
80. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – С.57-58.
81. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С.47.
82. Там само. – С.47-48.
83. Там само. – С.48.
84. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.210.
85. Военно-статистическое обозрение Российской Империи. – Т.IX, Ч.4: Екатеринославская губерния / Сост. Генерального Штаба штабс-капитан Драчевский. – СПб., 1850. – С.110.
86. Великая реформа. – В 3 т. – Т.3. – М., 1911. – С.122.
87. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С.136.
88. Див.: Герман К. Статистическое исследование относительно Российской Империи. – Ч.1. – СПб., 1819. – С.268; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С.135-136.
89. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.42-43.
90. Там само. – С.150.
91. Там само. – С.132.
92. Там само. – С.26-27.
93. Одесса 1794–1894 годов. – Одесса, 1895. – С.177; Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. – М., 1970. – С.334.
94. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – М., 1981. – С.178-179.
95. Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. – С.71.

96. Ликова В. Дві колонізаційні кампанії на землі Південної України в першій половині XIX ст. // www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Viz/2009_2/Lukova_2.pdf.
97. Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. – С.93.
98. Див.: Гросул Я. Крестьяне Бессарабии (1812–1861 гг.). – Кишинев, 1956. – С.205.
99. Ликова В. Дві колонізаційні кампанії на землі Південної України в першій половині XIX ст. // www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Viz/2009_2/Lukova_2.pdf.
100. Див.: Анцупов И. Государственная деревня Бессарабии в XIX веке (1812–1870 гг.) – Кишинев, 1966. – С.29.
101. Там само. – С.31.
102. Гросул Я. Крестьяне Бессарабии (1812–1861 гг.). – С.206.
103. Див.: Анцупов И. Государственная деревня Бессарабии в XIX веке (1812–1870 гг.). – С.32.
104. Див.: Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. – С.136-161; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – С.18.
105. Голобуцкий В.А.Черноморское казачество. – К., 1956. – С.218-220; Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. – С.95-96.
106. Див.: Коциевский А.С.Крестьянское движение в Южной Украине в конце XVIII – первой четверти XIX ст. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сбор.V. – М., 1962. – С.238-243; Игнатович И.И. Крестьянское движение в России в первой четверти XIX ст. – М., 1963. – С.67-70.
107. Дружинина Е.И. Южная Украина. 1800–1825 гг. – С.172.
108. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.272.
109. Там само. – С.273.
110. Материалы для статистики Российской Империи. – СПб., 1839. – С.100; Военно-статистическое обозрение Российской Империи. – Т.IX, Ч.4: Екатеринославская губерния / Сост. Генерального Штаба штабс-капитан Драчевский. – СПб., 1850. – С.122; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Черниговская губерния / Сост. Генерального Штаба подполковник М.Домонтович. – С.375; Букатевиц Н. Чумацтво на Україні. – Одеса, 1928. – С.48.
111. Див.: Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.279.
112. Див.: Киевская старина. – 1896. – №7. – С.115; Рудченко И. Чумацкие народные песни. – К., 1874. – С.20.
113. Див.: Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба: Черниговская губерния / Сост. Генерального Штаба подполковник М.Домонтович. – С.377.
114. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленный в 1846 году: В 3 ч. – Ч.3. – Полтава, 1852. – С.156-157.
115. Див.: Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858, С.34-35.
116. Там само. – С.14, 47.
117. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.45.
118. Там само. – С.240.
119. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво). – С.40.
120. Див.: Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником сенатором Иваном Фундуклеем: В 3 ч. – Ч.3. – СПб., 1852. – С.367-368.
121. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния. – Ч.2. – СПб., 1863. – С.527; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962. – С.128-129.
122. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – С.47.

Розділ 19

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XVIII СТ. – 1848 Р.)

1. Національний і соціальний склад населення

Наприкінці XVIII ст. у складі Австрійської Імперії опинилися землі, більшість населення в яких становили українці. Унаслідок першого поділу Речі Посполитої у 1772 р. Австрія приєднала західноукраїнські землі на північ від Карпат, яким було надано офіційну назву Королівство Галичини і Володимирії з Великим князівством Краківським, князівствами Освенцімським і Заторським (82 тис. кв. км, 2,5 млн населення). До нього входили частини Краківського та Сандомирського воєводств на південь від Вісли, Галицьке (Руське) і Белзьке воєводства, а також невеликі частини Холмщини (навколо Замостя) та Подільського воєводства на захід від річки Збруч¹. Обґрунтували свій крок Габсбурги тим, що угорські королі певний час володіли цими землями в XIII ст., а тому мали історичні права на них. Задовго до 1772 р. (із XVI ст.) частиною Австрійської імперії стала ще одна територія – Закарпаття, яка з XI ст. входила до складу Угорського королівства.

У липні 1771 р. ослаблена російсько-турецькою війною Османська імперія запропонувала Австрії за посередництва у мирних переговорах з Росією грошовий і територіальний дарунок – 10 млн пістрів і валаську Ольтенію. Однак син імператриці Йосиф II зацікавився Буковиною, на той час гірським регіоном Північної Молдавії, яка була необхідна для стратегічного сполучення щойно здобутої Галичини із Смигородом (Австрійською Трансильванією). Згодом державний секретар В.Кауніц пояснював зацікавлення імператора Буковиною як «ключем до Молдавії» у стратегічному русі на південний схід – до Константинополя. Це було більш схоже на правду. У вересні

1774 р. австрійські війська, без погодження з Туреччиною, зайняли Чернівці, Серет і Сучаву. У травні наступного року Туреччина, яка була не в стані вести нову війну, визнала доконаний факт. До новоствореної провінції Буковина (10,4 тис. кв. км) відійшли 278 населених пунктів і 14,6 тис. родин (близько 75 тис. осіб)².

Зважаючи на складну політичну ситуацію, 8 лютого 1775 р. Буковині було надано особливий статус, фактично – певну культурну, релігійну, правову та значною мірою економічну автономію під наглядом військової адміністрації. У серпні 1786 р. Йосиф II скасував військову адміністрацію і приєднав Буковину до Галичини (у складі якої Буковина перебувала до 1849 р.). Це свідчило про фактичне завершення інкорпорації приєднаних територій до державного організму імперії. Відповідні зміни проходили у руслі загальної адміністративної політики Йосифа II, спрямованої на централізацію влади та укрупнення володінь.

Згідно з переписом 1786 р., Галичину і Володимирію населяли 2,7 млн мешканців. Станом на 1849 р. їхня кількість зросла майже удвічі (табл. 19.1)³:

Таблиця 19.1. Національний склад населення Галичини і Володимирії станом на 1849 р.

Національність	Кількість	
	в тис. осіб	у відсотках
Українці	2303	46,8
Поляки	2258	45,9
Євреї	328	6,7
Німці	27	0,6
Всього	4919	100

Українці проживали здебільшого у Східній Галичині, де з 3,1 млн населення вони становили 71%. Другою за чисельністю національністю тут були поляки, яких 1849 р. налічувалося 635 тис. осіб, тобто 20,4% населення. Проте поляків вирізняла передусім не чисельність, а політичний і соціальний вплив. Майже весь прошарок магнатів і шляхти складався з них.

Важливою етнічною групою в населенні Галичини були євреї. Відразу після того, як Галичину було приєднано до імперії, євреї становили 3,1% населення всієї провінції, зокрема 8,7% населення її східної частини. За австрійського правління кількість євреїв продовжувала зростати: з 144 тис. у 1776 р. до 328 тис. у 1849 р.⁴ Три чверті з них жили у Східній Галичині. Кілька міст – Броди, Белз, Бучач, Рогатин, Перемишляни, Деятин і Сокаль – були майже цілковито єврейськими. У інших містах євреї становили близько третини жителів, працюючи здебільшого у торгівлі та в промисловості.

Близько двох третин німців жили у селах Східної Галичини, в смузі, що тяглася від Жовкви на півночі до Дрогобича і Стрия на півдні. У першій половині 1780-х рр. 13 тис. німців, переважно з Пфальца й інших південно-західних німецьких земель, прийняли запрошення Габсбургів й оселилися в Галичині. За ними у першій половині XIX ст. сюди емігрувало ще 2 тис. німців із Судетів, тобто

австрійської Богемії. Галицькі німці займалися сільським господарством, майже не контактуючи з українцями.

Поляки були здебільшого римо-католиками, українці – греко-католиками, а на Буковині – здебільшого православними. У соціальній структурі домінували селяни. Майже три чверті населення (72%) були кріпаками в маєтках польських поміщиків. До шляхти належало 95 тис. осіб, або 3,4% від усього населення.

Кількість мешканців Буковини після приєднання до Австрії стрімко зростала: з 75 тис. у 1775 р. до 380 тис. у 1846 р.⁵ Населення її було майже порівну поділене на українців на півночі та румунів – на півдні. Основну його частину становили, за даними перепису 1776 р., три стани шляхти – бояри, мазили та рупташі (346 сімей) і три категорії селян – заможні, середняки та біднота (городники, комірники, халупники), а всього 14 992 сімей. Значний прошарок населення становило духовенство (1055 сімей), євреї (526), вірмени (58) і цигани (294 кочових і до 500 осілих сімей). Адміністративний контроль забезпечували 285 сімей судових виконавців, а торгівлю, крім вірмен та євреїв, ще 45 сімей⁶. Населення було переважно неосвічене – навіть священики часто не могли розписатися.

Густота населення на Закарпатті була низькою: на 1 кв. км припадало приблизно 30–35 осіб. У горах вона не перевищувала 25 осіб, а в долинах по узбережжю річок Тиса, Латориця, Уж досягала 50–60 осіб. За неповними статистичними даними, населення Закарпаття на початку XIX ст. становило 288 тис., а в 30-х рр. – 412 тис. осіб⁷.

Угорська статистика навмисно занижувала дані про кількість слов'янського населення у королівстві, особливо українців Закарпаття, у зв'язку із чим важко точно визначити національний склад краю у першій половині XIX ст. Згідно з переписом 1840 р., в Угорщині проживало 11 млн осіб, з них угорців – 4,8 млн, румун – 2,2 млн, словаків – 1,6 млн, австрійців – 1,2 млн, українців – 400 тис., сербів – 324 тис., хорватів – 108 тис. І.Срезневський, відвідавши Закарпаття 1842 р., писав, що на території Земплєнської, Ужанської, Уточанської, Березької, Собольчської і Марамороської жуп проживало 472 тис. українців, які становили більшість населення Закарпаття. В окремих округах українське населення в середині XIX ст. доходило до 90%. Найбільший відсоток українського населення припадав на Марамороську та гірські округи Ужанської і Березької жуп. На Верховині й Нижньоверецькому і Крайнянському округах проживало 97,5% українців. У селах Приписнянської долини на Виноградівщині було багато угорців, євреїв, циган. Однак і тут зустрічалися українські села: Олейник, Тросик, Сірма, Нове Село, Карачин, Матієво, Підвиноградів та ін.⁸

Статистичні дані про чисельність українського населення Закарпаття та суцільних з ним угорських жуп, дуже різні. За даними І.Орлая, тут було 700 тис. «карпаторуських» жителів, І.Чаплович налічував 512 тис., П.Шафарик – 625 тис., Я.Головацький (дані за 1840 р.) – 472 тис., Е.Феньєш (1833 р.) – 443 тис., І.Срезневський – близько 520 тис., Черні (1851 р.) – 447 тис., І.Бідерман – 595 українців⁹. За підрахунками О.Міцюка, в середині XIX ст. на Закарпатті українське населення становило понад 70%¹⁰.

У зв'язку з тяжкими економічними умовами і відсутністю медичного обслуговування природний приріст населення Закарпаття в першій половині XIX ст. був уповільненим. За даними перепису, в Ужанській жупі в 1805 р. проживало 76 402

осіб, у 1829 р. – 80 985. В Угочанській жупі в 1810 р. було 28 470 осіб, у 1845 р. – 34 296 осіб. Отже, за чверть століття приріст населення становив незначний відсоток. Така ж картина спостерігалась і в інших жупах. Переважало головним чином населення у віці до 40 років. В Угочанській жупі, наприклад, у 1845 р. було: дітей до 17 років – 28%, дорослих – від 18 до 40 років – 58%, понад 40 років – 14%¹¹. Ці дані свідчать про високу смертність на Закарпатті внаслідок поширення туберкульозу, тифу, холери, а також частих голодних років.

Етнічний склад населення західноукраїнських земель був доволі строкатим. Поряд з українцями жили чималими етнічними групами поляки, румуни, угорці, а також такі етнічні меншини, як євреї, німці, чехи, словаки, вірмени.

Промовистим свідченням відсталості соціально-демографічної структури краю було співвідношення між сільським і міським населенням. У середині XIX ст. у Східній Галичині на 3,5 тис. сіл припадало 56 міст і 138 містечок, у Буковині на 276 сіл – 3 міста і 18 містечок, в Закарпатті на 1294 села – 9 міст і 18 містечок. Відповідно абсолютна більшість населення (близько 85%) мешкала в селах. Сільськими жителями були понад 90% українців. В містах українці за питомою вагою перебували здебільшого на третьому місці: після євреїв і поляків – у Галичині, після євреїв і німців – у Буковині, після євреїв і угорців – у Закарпатті.

Найбільшим містом на західноукраїнських землях був Львів, який з 1772 р. став адміністративним центром нової австрійської провінції. За даними австрійської статистики, населення Львова становило тоді близько 22,5 тис. осіб. 1795 р. у Львові налічувалося майже 39 тис. осіб, 1841 р. – 62,3 тис. На середину XIX ст. Львів за чисельністю населення посідав четверте місце в Австрійській імперії після Відня, Праги і Триєста¹². Тут проживали здебільшого поляки, євреї, українці, німці, вірмени. Загальне уявлення щодо економічного і соціального життя Львова дають дані про його бюджет 1837 р. Прибутки міста становили 343 тис. золотих ринських, зокрема, збори від виробників спиртних напоїв – майже 113 тис., торгівлі і мит – 61,5 тис. Видатки за рік становили 283 тис. золотих ринських, у тому числі оплата праці чиновників – 97 тис., витрати на прокладення й утримання вулиць, будинків – 70 тис. Значна частина витрат (30%) припадала на комунальне господарство Львова¹³.

Водночас розвивалися й інші міста, які за укладом життя починали наближатися до міст капіталістичного типу (Броди, Тернопіль, Станіславів, Чернівці, Ужгород, Мукачеве, Берегове, Хуст та ін.). У них були сконцентровані торгово-ремісничі і промислове населення, незначна кількість інтелігенції, численний чиновницький апарат австрійських установ. Найбільшим після Львова західноукраїнським містом у першій половині XIX ст. були Броди. Вони перетворилися на важливий транзитний пункт, найбільший центр міжнародної торгівлі на південному сході Європи. У 1779 р. місто отримало привілей вільного торгового міста, яке могло безмитно торгувати у межах Австрії, Росії та інших країн. У період дії цього привілею (до 1880 р.) Броди швидко зростали: у середині 1780-х рр. тут налічувалося близько 11 тис., а в 1820 р. – 18,5 тис. осіб.

Частка міського населення хоч і повільно, але зростала. У 1830 р. у Станіславові налічувалося 9900 жителів, Самборі – 10,4 тис., Тернополі – 12,6 тис. За десять років чисельність населення у цих містах зросла і становила у 1840 р.: Станіславів – 11,3 тис., Самбір – 12,9 тис., Тернопіль – 14,2 тис. осіб. Наприкінці

XVIII ст. у Дрогобичі проживало 6500, а в Чернівцях – 2000 осіб, а на середину XIX ст. – відповідно 12 і 18 тис.¹⁴

В Австрійській монархії міста і містечка традиційно поділялися на три класи: королівські, муніципальні та підлеглі (приватні, шляхетські). До королівських міст належали ті, які підпорядковувалися особисто імператору (Львів, Перемишль, Самбір, Стрий), до муніципальних – ті, в яких юрисдикція належала власному органу влади (Сянки, Жовква, Станіславів та ін.); до підлеглих – ті, в яких поміщицька влада опиралася і на міську, і на персональну юрисдикцію (Бережани, Золочів, Тернопіль та ін.)¹⁵. Давній поділ на королівські і приватні міста був ліквідований Йосифом II.

Міста були розподілені на три класи: до першого в Галичині зараховано лише Львів як столицю краю, який отримав додаткові привілеї; до другого – міста, котрі посідали спеціальний цісарський привілей, а до третього – решта, які мали власні магістрати і називалися муніципальними.

Більшість галицьких міст не вкладались у тогочасне поняття про цей тип поселення за культурним і професійним рівнем населення. Основний контингент становили селяни, дрібні торговці, ремісники, зобов'язані платити чинш від свого ремесла і відбувати панщину під час жнив і сінокосів. Типовим прикладом можуть бути міста Жовківської округи: Белз, Жовква, Любачів, Сокаль. У 1823 р. у них проживало від 1700 до 3900 осіб¹⁶. Промисловість у цих містах і містечках ледь животіла, торгівля мала переважно ярмарковий характер, а купівельна спроможність міщанства залишалася дуже низькою.

У Північній Буковині поряд із Чернівцями існували ще 2 містечка – Садгора і Вижниця. У середині XIX ст. у Садгорі налічувалося майже 3 тис. осіб, у Вижниці – 4450¹⁷. У цих містах розвивалося ремесло, відбувалися великі ярмарки, торги і базари.

На Закарпатті налічувалося 27 міст і містечок, соціально-економічний і культурний ландшафт яких у той час зазнав суттєвих змін. В Ужгороді за 25 років (1794–1819 рр.) було побудовано 35 мурованих будинків. У 1837 р. місто мало 36 брукованих вулиць¹⁸. Поступово воно перетворилося на промисловий і торговий центр краю. Протягом першої половини XIX ст. проводилися будівельні роботи в Мукачевому, прокладалися вулиці. Ще 1829 р. І. Чаплович зараховував Мукачеве до дев'яти найбільш відомих у тодішній Угорщині міст. У середині XIX ст. розпочалося впорядкування м. Берегове, тут з'явилися тротуари, містки, водогін тощо¹⁹.

Залежність міст від феодалів найбільше гальмувала їхній економічний розвиток. Жителі багатьох закарпатських міст нарівні з селянами-кріпаками відбували панщину на землевласників або державу, сплачували великі податки, натуральні данини. Все це гальмувало зростання міського населення. Так, за даними переписів населення, в Ужгороді 1813 р. проживало близько 4200 осіб, 1849 р. – 6860 осіб, у Береговому – відповідно 2200 і 2650. Населення збільшувалося у тих містах, де швидше розвивалася промисловість і торгівля. На середину XIX ст. у закарпатських містах проживало близько 60 тис. осіб²⁰.

Поступово у містах змінювався соціальний склад населення: зменшувалася кількість жителів, які належали до селянського стану, і зростала кількість ремісників, підмайстрів, купців, дрібних торговців. Однак влада і земля залишались у руках привілейованої частини жителів міста – дворян, духовенства, купецької і

цехової верхівки. Загалом соціально-економічні зміни у житті західноукраїнських міст сприяли перетворенню їх на промислово-торговельні, ремісничі центри.

Професійна структура населення також свідчила про низький рівень урбанізації західноукраїнських земель. Більшість самодіяльного населення була зайнята в сільському господарстві (близько 70–80%). Питома вага населення, зайнятого у промисловому виробництві, була мізерною – від 6 до 10%.

Переважаюча більшість селян Закарпаття належали поміщикам і казні. Невеликий відсоток становили монастирські селяни. Казенні селяни належали двом казенним домініям і різним відомствам: соляному, лісному, гірничорудному управлінню. Найбільший відсоток приватновласницьких селян припадав на Березьку й Угочанську жупи, казенні селяни жили в Ужанській і Марамороській жупах, становлячи майже третину всього сільського населення Закарпаття. Переважаюча частина міського населення Берегового, Мукачєвого, Ужгорода та п'яти коронних міст – Довгопілля, Вишкова, Сигєта, Хуста і Тячева – також перебували в залежному становищі. На початку XIX ст. на Закарпатті було 57 тисяч кріпацьких родин, із них половина без наділу. Вільні селяни в першій половині XIX ст. становили незначний відсоток. Вони мешкали переважно в низинних округах Закарпаття. За даними 1805 р., у Березькій жупі було 226 дворів (1,4%) вільних селян²¹.

Західноукраїнські землі увійшли до складу Австрії під час її піднесення й реформ соціальних та адміністративних структур імперії на більш функціональні, які проходили за ініціативи імператорів – Марії Терезії (правила у 1740–1780 рр.) та її сина Йосифа II (1780–1790 рр.). Оскільки Йосиф II 1765 р. став співрегентом, чимало реформ Марії Терезії насправді запровадив саме він. Реформи освіченого абсолютизму спрямовувалися на пристосування монархії до нових викликів, зокрема зростаючих ринкових відносин. У ході їх проведення було упорядковано систему обліку й контролю, проведено перші статистичні переписи земельних володінь і населення, скасовано внутрішні мита, запроваджено податок із доходів. У галузі економіки проводилася політика протекціонізму, заохочувався розвиток промисловості й торгівлі.

2. Розвиток товарно-грошових відносин у сільському господарстві

Австрійські реформи особливо відчутно змінили становище селян. За Марії-Терезії було чітко визначено повинності кріпаків, внаслідок чого зменшилася їхня залежність від волі поміщика. Йосиф II пішов далі й патентом від 5 квітня 1782 р. скасував особисту залежність кріпаків від поміщиків. Відтепер селяни могли одружуватися без волі пана, міняти рід своїх занять і покидати землю, якщо знаходили собі заміну, передавати своє майно у спадщину, навчати дітей у школі або ремесла у місті. Патент від 16 червня 1786 р. обмежив панщину до трьох днів на тиждень.

За імператорським декретом від 24 лютого 1787 р. домініючі (поміщицькі) земельні наділи у селянському користуванні станом на 1 листопада 1786 р. були визнані рустикальними й передані у спадкове селянське користування, а поміщикам заборонено самостійно розпоряджатися ними²². Громадські землі переходили у сервітутне користування. Тоді ж було складено перший земельний кадастр, так звану Йосифінську метрику. Теоретично австрійські закони не дозволяли поміщиками

приєднувати селянські землі до своїх маєтків без складної адміністративної процедури. Однак на практиці поміщики без проблем приєднували такі землі під час періодичних межувань. Цей процес не став надто поширеним, оскільки економічно був не вигідним: за відсутності найманої праці поміщиками було зручніше, щоб земля перебувала в руках селян. У 1844 р. 70% орної землі Галичини і 64% пасовиськ було класифіковано як селянські землі, хоча 68% лісів належало поміщикам.

Вершиною реформаторської діяльності Йосифа II став «урбаріальний» патент від 10 лютого 1789 р., який проголошував скасування панщини та заміну її чиншем, розмір якого залежав від прибутків селянських господарств і становив їх шосту частину (17,8%). 12,2% прибутків селянин повинен був заплатити державі у вигляді різних податків, а решта – близько 70% мала залишитися йому для розвитку господарства²³. Однак внаслідок опору як місцевих поміщиків, так і представників центральної адміністрації зазначений патент не було впроваджено у життя, а згодом й зовсім скасовано. Відхід від реформаторського курсу, який почався в країні після смерті Йосифа II, тривав майже до середини ХІХ ст. Революційні події 1848 р. змусили уряд піти на радикальні кроки, зокрема звільнення селян від панщини та інших повинностей.

Збереження кріпацтва перешкоджало зростанню виробництва протягом першої половини ХІХ ст. Селяни-панщинники становили основну масу селянства Східної Галичини (близько 3,5 тис. сіл). Питома вага вільних селян у загальній масі селянства була незначною. Проникнення в селянське господарство товарно-грошових відносин посилювало майнову нерівність серед селян. З селянської маси почала виділятися заможна верхівка. Найбагатшу, хоч і нечисленну, частину становили повнонадільні і багатонадільні селяни, добре забезпечені робочою худобою. Вони все частіше користувалися працею наймитів з числа сільської бідноти (загородників, городників, халупників, комірників).

За даними земельного кадастру, 1819 р. у Галичині 60,6% становили господарства із земельними наділами менше 10 моргів (5,6 га), тобто такі, що не мали мінімальної кількості землі для забезпечення прожиткового мінімуму та корму для худоби. З 1819 по 1847 р. загальна кількість селянських господарств збільшилася на 52,8%. Це відбулося здебільшого за рахунок зростання малоземельного селянства. Якщо кількість селянських господарств з наділом понад 20 моргів зросла за цей час лише на 3%, з наділом від 10 до 20 моргів – на 33%, то кількість господарств з наділом менше 10 моргів зросла на 71,9%, що свідчило про збіднення селянства²⁴. Так, між 1819 та 1853 р. кількість селян, яким належало менш ніж 1,1 га землі, зросла на 114%, а кількість селян з наділом від 1,1 до 2,8 га – зросла на 62%. Ці дві найменші категорії наділів становили 35% усіх земельних володінь у 1819 р. та 44% у 1847–1859 рр. Водночас розмір поміщицького землеволодіння зростав. Загалом, за даними тимчасового земельного кадастру 1819 р., на одне селянське господарство припадало 11 моргів землі, а на одне домінікальне господарство – 659 моргів. Уже через 30 років це співвідношення змінилося ще більше не на користь селян і становило на час складання кадастру 1847–1859 рр. 8,9 і 755 моргів землі відповідно. Отже, у 1844 р. селянські (рустикальні) землі становили 48,9% земельної площі краю, панські (домінікальні) – 47,1%, вільні (міських громад, вільних селян, церковних парафій) – 4%. Збільшення розмірів поміщицьких господарств

відбувалося різними шляхами: відбиранням землі у сімей солдатів або померлих господарів, урізуванням селянських наділів, захопленням пустищ (наділів селян-втікачів), а найбільше – захопленням земель громадського користування (луків, пасовищ, лісів). З 1787 по 1847 р. площа селянських земель в Галичині зменшилася на 343 тис. моргів, або на 5,6%²⁵. Скорочення селянського землекористування вело до зубожіння селянства, звужувало його виробничі можливості.

Буковина від часу приєднання до Австрійської імперії мала сільськогосподарське спрямування та багаті лісові ресурси. У 1786 р. тут було 375 729 йохів (йох = 0,586 га) ріллі, 183 403 йохи сінокосів, 205 487 йохів пасовиськ, 864 642 йохи займали ліси²⁶. У результаті розширення площ, що з 1791 р. контролювалися кадастровими книгами, внаслідок вирубки лісів (у т.ч. для випалювання поташу та виготовлення скла під час наполеонівської блокади) у 1818 р. на Буковині було уже 97 600 землевласників. Селяни Буковини в першій половині XIX ст. населяли близько 280 сіл, більшість з яких була в приватному володінні і лише незначна частина – в державному. Державні маєтки виникли в основному внаслідок секуляризації в 1786 р. церковних і монастирських земель. Саме завдяки секуляризаційній реформі Йосифа II найбільшим землевласником став Православний релігійний фонд, що спочатку мав третину (28%), а потім і більше земельних угідь краю, вартість яких становила у 1837 р. 3 млн 168 тис. 436 гульденів²⁷.

Основні володіння були домінікальними, тобто належали поміщикам (згодом і фонду). Селянство (у 1790 р. – 16 тис. сімей), що становило основну масу населення, мало спочатку в особистому користуванні лише присадибні ділянки. Орні землі – домінікальну власність, що виділялася поміщиком громаді для спільного користування, розподіляв двірник (громадський староста) між селянами жеребкуванням. Розмір ділянки залежав від кількості тяглової сили (1–4 упряжі). Внаслідок реформ кінця XVIII ст. у буковинському селі дедалі поглиблювалося майнове розшарування. Виникали заможні господарства, добре забезпечені землею, робочою та продуктивною худобою, в яких використовувалася праця наймитів. У селян-середняків бувало не менше пари волів і кількох корів. У халупників, крім хати, не було нічого або було так мало землі, що вона не могла їх прогодувати, і вони часто були змушені наймитувати у панів та заможних селян або ж іти в промислове виробництво.

Аграрне законодавство Йосифа II не залишило помітного сліду на Закарпатті. Протягом 1792–1830 рр. угорський сейм майже повністю відновив дію основних положень «терезіанського урбарію» 1766 р., що означало погіршення становища селян. Розширення поміщицького землеволодіння відбувалося за рахунок скорочення селянських наділів. В Ужанській жупі, наприклад, у 1804–1805 рр. на один селянський двір припадало по 4,2 гольди (близько 2,3 га) поля, а в 1832–1833 рр. – лише по 3 гольди (близько 1,6 га). У селянських господарств не вистачало худоби, зокрема тяглої. У Березькій, Угочанській та Ужанській жупах у 1830-х рр. на п'ять селянських дворів припадало три голови робочої худоби²⁸.

Проникнення товарно-грошових відносин у сільське господарство посилювало процес соціального розшарування. В 40-х рр. XIX ст. в окремих комітатах 45–50% селянських господарств були безземельними; серед дворів з наділами 80–90% становили малоземельні (з кількістю землі до 3/8 повного наділу), 5–7% – середні (з ділянками від половини до 3/4 повного наділу) і 2–3% – заможні (з ділянкою,

більшою ніж 7/8 повного наділу). Отже, понад 80% селянських господарств були бідняцькими, в той час як заможна сільська верхівка не перевищувала 3%²⁹.

Основні врожаї на західноукраїнських землях збирали домінальні володіння, тоді як селянські рустикальні господарства були менш продуктивними внаслідок перелогового господарювання та недосконалої агротехніки. Нові сорти сільськогосподарських культур (пшениці, жита, ячменю, кукурудзи), спроби угноювання (особливо німецькими колоністами) дозволили збирати вищі урожаї, надлишки яких все більше поступали на ярмарки та продавалися в інші краї. За рахунок підвищення сільськогосподарської культури буковинський Православний релігійний фонд досяг більш ніж чотирикратного зростання прибутків – з 45,4 тис. флоринів у 1785 р. до 186,2 тис. флоринів у 1803 р.³⁰ У першій половині XIX ст. у західноукраїнських фільваркових господарствах виробляли багато товарного хліба. Наприклад, у Мукачєво-Чинадіївській домінії посіви зернових щороку збільшувалися так, що за 40 років (1806–1848 рр.) посівна площа домінії збільшилася майже в 3 рази. Посіви пшениці збільшилися на 907%, жита – 530, ячменю – 873, вівса – 444, картоплі – 1965%. Остання стала найважливішою культурою землеробського виробництва (її збори протягом першої половини XIX ст. зросли у сотні разів): для селян – основний продукт харчування, а для великих земельних власників – сировина горілчаних підприємств і фураж для худоби³¹. Тоді ж на Покутті та на південному Поділлі селяни почали вирощувати невідому раніше культуру – кукурудзу. Частина великих латифундистів з низинних землеробських районів, втягуючись у процес ринкових перетворень, почала дедалі частіше вдаватися до використання вільнонайманої праці і пристосування сільськогосподарського виробництва до потреб ринку. Почала поліпшуватися культура землеробства, важливими елементами якої стали збільшення посівів вівса, льону, конопель, розширення площ, відведених під вирощування картоплі, конюшини і частково люцерни, цукрових буряків, а на Буковині та Закарпатті, а також у деяких місцевостях Галичини (на Покутті та Південному Поділлі) – кукурудзи. Із запровадженням цих культур трипільля замінювалося п'яти-, шестипільними сівозмінами з повною ліквідацією парових полів. Поліпшувався обробіток землі, поширювалося їх угноєння, подекуди застосовувалося вапнування та меліорація. Все це сприяло підвищенню врожайності сільськогосподарських культур (з 6 ц озимих і 4–5 ц ярих у середньому до 10–11 ц з гектара в кращих господарствах).

Однак здебільшого землеробство, яке залишалося основною галуззю селянського господарства, за винятком гірських районів, досі мало екстенсивний характер. Майже на всій території краю панівною досі була трипільна система. Протягом першої половини XIX ст. вона зазнала деякого покращення за рахунок використання частини перелогів під посіви кормових культур. У лісових районах селяни нерідко вдавалися до давньої вирубно-вогневої системи. В підгірських районах, зокрема на території Коломийської, Станіславівської і Чортківської округ, збереглася примітивна перелогова система. Селянське господарство майже не знало агротехнічних удосконалень, залишалася стара рутинна техніка. За таких умов селянська земля оброблялася погано, заростала бур'янами, швидко виснажувалася. До того ж зайнятим на панщині селянам часто не вистачало часу для належного обробітку полів. Середня урожайність зернових рідко перевищувала 5–7 ц з гектара, а часто бувала ще нижчою.

У більшості селянських господарств худоба, через нестачу пасовищ і кормів, часті епізоотії, поганий догляд, була малопродуктивною. В гірських районах Коломийської, Станіславівської, Стрийської та Самбірської округ тваринництво було основним заняттям. Молочні продукти (сир, масло, бринзу), шкіру, вовну, сукно селяни цих районів продавали на ярмарках в низинних містечках і купували собі хліб, кукурудзу й інші продукти землеробства. Однак, незважаючи на загалом низьку культуру тваринництва, в багатьох панських маєтках почали розведення кращих порід худоби. Зростало поголів'я великої рогатої худоби, яку в значних кількостях (60–70 тис. голів щорічно) продавали на ринках Відня й Оломоуца. Набуло поширення тонкорунне вівчарство, і на західноєвропейський ринок значними партіями надходила вовна з Галичини. Проте раціональні методи ведення землеробства і тваринництва захопили вузький прошарок лише великих землевласників й істотного впливу на загальний доволі низький рівень цих галузей справити не могли.

Інакше кажучи, економічне становище західноукраїнського селянства на загал не покращувалося. Свідченням цьому були часті голодні роки, спричинені низькими врожайми та стихійними лихами – зокрема, у 1786–1787, 1805, 1817, 1829 рр. Найстрашнішим був голод 1844–1847 рр., викликаний трирічним неврожаєм, поводями і пам'ятним в історії всієї Європи «картопляним помором». Тоді голодною смертю померли десятки тисяч селян³².

Розвиток селянського господарства залежав від ступеня обтяження його різними повинностями. Основними видами селянських повинностей були панщина, данини натурою («осип» пшениці, жита або вівса, десятина від бджіл, птиця, яйця, прядиво, гриби, ягоди, хміль та ін.) і чинш (з землі, луків, домів, худоби, бджіл – очкове). Протягом першої половини XIX ст. у Галичині суттєво зросла питома вага панщини. В 1845 р., за офіційними даними, панщина становила 83,2%, данини – 10,8%, чинші – 6% вартості усіх повинностей. У більшості східно-галицьких округ з розвинутим землеробством питома вага панщини була ще високою, а в Жовківській окрузі вона досягала 91,2%. У гірських районах з розвинутим тваринництвом, великою кількістю мануфактурних підприємств для видобутку солі, залізної руди, виплавляння заліза, обробки деревини тощо, помітне місце займали чинші: в Коломийській окрузі – 12,9%, Стрийській – 9,2%, Станіславівській – 7,9% і т. д.³³

Розміри панщини визначалися потребами панщинного господарства й у різних районах краю були неоднаковими. В районах з розвиненим зерновим господарством, особливо в приватних маєтках, панщина, за даними інвентарів, досягала 156 днів на рік із повного наділу. В районах з розвиненим тваринництвом, лісовим господарством вона офіційно становила близько 12 днів. Зростання панщини відбувалося за рахунок поділу селянських наділів, переводу на панщину селян-чиншовиків, а нерідко навіть цілих громад. Гонитва дідичів за збільшенням розмірів панщини призвела до того, що в багатьох маєтках селяни замість зафіксованих у інвентарях і дозволених законом 2–3 днів панщини на тиждень були змушені відробляти по 6 і більше днів.

Панщина, данини, чинші селян Галичини у 1820 р. оцінювалися на 5800 тис. золотих ринських. Проте сюди ще не ввійшли такі повинності, як прядіння панського прядива, помічні дні, шарварки, нічна сторожа, гужова повинність, толоки, які не піддавалися обліку. Великим тягарем для селян було монопольне право дідичів на млини та право пропінації (продажу горілки).

Крім повинностей на користь дідичів, селяни виконували низку державних. До останніх належали прямі і непрямі податки, державні шарварки, постачання підвід для війська (особливо під час війни) та багаторічна військова служба (в австрійській армії постійно перебувало близько 80 тис. галичан, переважно селян).

Приблизну уяву про рівень визиску селян в Галичині дають зведені дані земельного кадастру і опису селянських повинностей 1819–1820 рр. За цими даними, річний чистий прибуток з селянських земель Галичини становив 8 452 151 золотих ринських. З цієї суми 68,6% йшло на панщину, данини і чинші, 13,6% – на державний земельний податок і 2,4% – на церковні треби й інші повинності на користь духовенства. Отже, вартість сукупних повинностей у Галичині становила 84,7% чистого доходу селянських господарств.

У 1775 р. з Буковини контрибуція (державні податки) для Австрії становила 70 тис. гульденів, тобто флорин із жителя, що було менше, ніж за турецьких часів. Крім того, здавалася гостина (від вирощених свиней) та десятина (від бджіл). Їхні обсяги становили досить значну суму – близько 32 тис. флоринів річно. У 1783 р. на Буковині запроваджено 11 податків. Для поміщиків Йосиф II запровадив спеціальний алодіальний податок, що становив 10% від чистого прибутку з маєтку. До того ж селяни мали виконувати землевласнику певні натуральні повинності: 12 днів панщини, віз дров та ін. У 1784 р. сукупні податки з Буковини становили 154 тис. флоринів (загалом тоді Австрія зібрала за рахунок податкових надходжень 48 млн флоринів)³⁴. Протягом першої половини ХІХ ст. грошові виплати ставали все більш визначальними як для загального, так і панщинного оподаткування – замість звичних натуральних повинностей типу десятини від врожаю утверджується грошовий чинш; 12 днів панщини замінюється двома флоринами і т. д., як це ще наприкінці ХVІІІ ст. хотів запровадити Йосиф II. Загалом на початку ХІХ ст. середньорічний прибуток австрійської скарбниці із Буковини досяг в середньому мільйона флоринів, тобто становив приблизно 5 флоринів на кожного жителя 200-тисячного краю. У 1817 р. архаїчні податки було ліквідовано й запроваджено домінальний податок на ґрунт, а для селянства рустикальний податок з додатками та військовим внеском замінили сімейний податок. За декретом придворної канцелярії від 11 квітня 1818 р. обсяг державного податку, без непрямих начислень, для 260-тисячної Буковини визначався сумою 800 тис. флоринів віденською валютою (320 тис. флоринів конвенційною монетою).

Податковий тягар буковинські поміщики намагалися перекласти на селян, які скаржилися на те, що протягом 10 років пани-орендатори підвищили податок на землю в 10 раз. У 1820 р. селяни, крім державних податків (5–7 флоринів), додатково сплачували ще 14–20 флоринів на рік для поміщика, у результаті чого самим селянам залишалося 5–7 флоринів на рік, що, звичайно, не могло позитивно позначитися на грошовому обігу краю, який відставав від загальноавстрійського.

Водночас подальший розвиток сільськогосподарського виробництва та товарно-грошових відносин у західноукраїнському селі гальмувався старою феодальною системою та грабіжницькою орендою, вартість якої зростає вдасятеро. Зміцнення економічних зв'язків Буковини з більш розвинутими районами імперії, зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спонукали буковинських поміщиків, які раніше вдовольнялися лише натуральною рентою, до ведення фільваркового господарства. Дідичі різко збільшили обсяги панщини (з 12 днів до 70, а подекуди

й 100 днів на рік), натуральної та грошової ренти. Крім того, селяни працювали за примусовим наймом, безплатно привозили в панські корчми горілку та дрова, ремонтували панські млини, а також давали поміщикам десятину з врожаю (дижму), данину вівцями, курми, платили чинш грішми за землю, за дрова з панського лісу. У 1827 – протягом 1830-х рр. унаслідок опору селян, який здебільшого набував таких же форм, як і у Галичині, громади примусово силували платити поземельний податок, виконувати панщину.

Серед повинностей селян Закарпаття найголовнішою також була панщина, яку виконували близько 80% усіх селян. Розміри панщини постійно збільшувалися. В Мукачєво-Чинадівській латифундії графа Шенборна, наприклад, з 1781 по 1835 р. панщина збільшилася більше, ніж у 5 разів, тоді як кількість селянських дворів зросла менш, ніж у 2 рази³⁵. Крім панщини, селяни виконували багато інших повинностей: велику дев'ятину з урожаю хлібів і виноградників, малу дев'ятину з домашньої худоби і бджіл, данину для кухні (кури, яйця, масло), чинш грішми з наділів (по 1 форинту), худоби тощо. На плечі селян лягав тягар державних податків, рекрутська повинність та ін. До усього додавалося ще й те, що селяни підлягали юрисдикції дідичів і фактично були повністю у їх владі (їх могли арештувати, закувати в кайдани, посадити у тюрму, побити). Отже, становище селян на Закарпатті було не кращим, ніж в Галичині та на Буковині. Все це зумовлювало наростання опору селян проти утисків, який набував аналогічних галицьким та буковинським форм (втечі, відмова від виконання повинностей, опришківство, масові виступи).

У 1834 р. угорський сейм прийняв законопроект про врегулювання селянських повинностей, затверджений королем Фердинандом у 1836 р. Закон 1836 р. підтверджував право дворянства на володіння землею. Селянські наділи проголошувалися власністю дідичів, а селяни діставали лише право користуватися ними за умови виконання повинностей. Основні селянські повинності лишалися в старих розмірах (52 дні тягла панщина, 104 дні – піша, 12–18 днів панщина желярів і піджелярів, грошовий чинш, велика дев'ятина). Частина другорядних повинностей натурою закон скасував. Селянам надавалося право вільного виходу за умови виконання всіх повинностей, сплати податків і ліквідації боргів. Юрисдикція дідичів над селянами та компетенція судів дещо обмежені. Скасовано право дідичів бити селян. Зрозуміло, що закон 1836 р. жодним суттєвим чином не вирішував селянського питання, а тому уже в 1847 р. проблема панщини та звільнення селян гостро постала на порядку денному сейму, однак її розв'язання затяглося аж до початку революції 1848 р.

Високий рівень експлуатації виключав можливість нормального відтворення, вів селянське господарство до деградації, що, в свою чергу, підтинала господарство самих поміщиків. Він природно зумовив опір селян у вигляді колективних скарг, втеч, підпалів панських економій, опришківства, ухиляння від виконання панщинних повинностей.

3. Розвиток ремесел, мануфактур і промислів

Господарська політика австрійського уряду спочатку передбачала підтримку закладення мануфактур і фабрик, а також скерування до Галичини підготовлених ремісників. Так, було відкрито ткацьку фабрику в Самборі, підтримано фабрики,

що вже працювали, – шкіряних виробів у Бузьку, селітри у Бродях. Але досить швидко господарська політика стосовно Галичини змінилася: уряд перестав підтримувати промисловість і зайняв нейтральну позицію щодо господарських проблем краю. У зв'язку з цим фабрично-заводська промисловість розвивалася повільно. Текстиль, обладнання, машини постачалися з Англії, Пруссії, Штірії та Польського королівства; меблі, предмети домашнього побуту – з Відня та Вроцлава. Галичина все більше перетворювалася на ринок збуту для промисловості західних провінцій. Індустріальному розвитку перешкоджала, крім конкуренції австрійської промисловості, небажання великих землевласників будувати мануфактури і фабрики.

Однак з 30-х рр. намітилося промислове піднесення. На західноукраїнських землях тоді діяло близько 250 мануфактур – залізобудівних і металообробних, скляних, керамічних, папірних, цукроварних, текстильних, шкіряних, тютюнових, соляних, лікєро-горілчанних закладів. Найпоширенішими галузями стали домашнє виробництво полотна й гуральництво.

Мануфактури виникали переважно в поміщицьких і державних маєтках. На них використовувалася здебільшого примусова ручна праця панщинних селян, запроваджувалися водяні колеса і кінні приводи. Характер розсіяної мануфактури мали сільські ремесла й домашня промисловість. Протягом першої половини ХІХ ст. в економіці значну роль продовжувало відігравати міське ремесло. Уряд обмежив права цехів, полегшив вступ до них ремісників, ліквідував регламентацію у виготовленні продукції, щодо кількості учнів і підмайстрів. Ці заходи надавали пільги купцям і ремісникам незалежно від віросповідання і підпорядковували цехи державній владі. Хоча вони й відігравали певну роль як професійні організації виробництва, але їхні функції та завдання стали іншими³⁶.

Занепад цехового виробництва не означав скорочення промислового виробництва у містах взагалі, адже значна кількість ремісників не входила до цехів. Багато з них жило на юридиках – землях шляхти або церкви³⁷. Згідно з циркуляром надвірної канцелярії 1833 р. було відокремлено від комерційних професій професії «поліційні»³⁸. Такими вважалися професії ремісників, які виготовляли товари для місцевого ринку (пекарі, різники, пивовари, медовари, чинбарі, столярі, кравці та шевці). Комерційні професії поділялися на три групи: цехові, позацехові і вільні. Позацехові ремісники працювали за державними концесіями і спеціальними дозволами. Зокрема, за універсалом 1782 р. надавалися пільги ремісникам-німцям, які селилися у містах і містечках краю. Ключові позиції німецькі колоністи зайняли у міському ремеслі Буковини і Закарпаття³⁹. Вони працювали переважно у гірничодобувній і лісовій галузях.

У позацехових майстрів конкурентоздатність була більшою. Вони не були обмежені цеховими статутами. «Партачі» користувалися підтримкою власників юридик, на території яких цех не мав права їх переслідувати, вони відносно легко пристосовувалися до умов ринку. Цехи намагалися знищити позацехове ремесло, проте їм це не вдавалося. Питома вага «партачів» на ринку сировини і збуту настільки зросла, що й самі цехи вже не могли обійтися без них. Не змогли цехи також взяти «партачів» під свій контроль. Останні рішуче відмовлялися від вступу в цехи і від щоквартальних внесків до цехових кас. Пов'язаний з товарним виробництвом «партач» не тільки був носієм нових, прогресивних тенденцій в економіці

міста, а й сприяв руйнуванню цехового ладу, який став на перешкоді економічного прогресу.

Важливими центрами ремісничого виробництва були Львів, Броди, Станіславів, Чернівці, Ужгород, Мукачеве. У них працювали ремісники різних спеціальностей: бляхарі, бондарі, годинникарі, гончарі, слюсарі тощо. В містах появилися ремісники нових професій: виробники печаток, ковдр, перук, механіки, інструментальники. Ремісники працювали не лише на замовлення, а й для ринку. Частково вироби західноукраїнських ремісників збувалися в австрійській провінції і за кордон, зокрема в Молдавію і Росію.

Найбільшим центром ремесла на західноукраїнських землях залишався Львів. Про кількісний склад ремісників Львова свідчать такі дані: 1812 р. зафіксовано 586 цехових майстрів основних ремісничих професій; 1841 р. – 948 майстрів і 3000 підмайстрів; 1850 р. – 1738 майстрів⁴⁰. Наприкінці XVIII ст. у місті позацехових ремісників було у 2–3 рази більше, ніж цехових. Відповідно промисловий центр Львова переходив на передмістя, де сформувалися вулиці з характерними назвами: Котлярська, Гончарська, Гарбарська, Пекарська та ін.⁴¹ У Львові найшвидше розвивалося винокуріння (гуральництво, броварництво, медоваріння), яке давало прибуток у 2–4 рази більший, ніж продаж хліба. Зароджувалися й розвивалися нові форми у ткацтві. Львів був найбільшим його центром. Виробництво було організоване за формою децентралізованої мануфактури. Значного поширення набули шкіряний і гончарський промисли, виробництво будівельних матеріалів.

На початку 1850-х рр. у Львові існувало вісім друкарень, працював великий млин з використанням парової машини. Деякі підприємства, які мало відрізнялися від ремісничих майстерень, були вже капіталістичними: використовували працю найманих робітників, застосовували у виробництві механічну силу тощо. Одним із перших таких підприємств була фабрика сільськогосподарських машин ремісника Й.Заславського в м. Надвірна Станіславської округи. Подібне підприємство з виробництва сільськогосподарських машин було створене у Львові Ф.Шуманом. Спочатку в його майстерні працювало 9 підмайстрів, а вже невдовзі мануфактура Шумана мала 4 токарні верстати, 6 деревостругальних верстатів і два гідравлічні молоти. У ній працювало 28 найманих ремісників – механіків, столярів, теслярів, ливарників, ковалів тощо⁴². На той час відомим підприємством була мануфактура з виготовлення сільськогосподарських машин і металевих виробів К.Піцша і А.Куше, на якій працювали 50 робітників. Усього в середині XIX ст. на 44 львівських мануфактурах працювало близько тисячі найманих робітників⁴³.

Деякі західноукраїнські міста, передусім Кути, славилися майстерною обробкою шкіри. У спеціальних ремісничих майстернях зі шкіри виготовляли високоякісний сап'ян, який користувався великим попитом на місцевому і зовнішньому ринках. Сап'ян виробляли також у Кам'янці-Струмиловій. Обробкою шкір і виготовленням з них виробів займалися ремісники Болехова, Долини, Дрогобича, Самбора, Сколе, Бучача й інших галицьких міст.

На час входження до складу Австрійської імперії Буковина була нерозвинутою землею, яка значно відставала від більшості австрійських провінцій: міста без кам'яниць і крамниць, примітивний промисел і торгівля (300 ремісників і 297 купців на 70 тис. жителів краю), малоефективне сільське господарство. У жахливому стані перебували дороги – у час дощів неможливо було дійти до церкви.

Австрія від початку звернулася до налагодження інфраструктури та освоєння буковинських ресурсів. Економічна блокада, яку Наполеон провадив у 1793–1803 рр., посприяла становленню гутництва. У Путні, Красній, Чудині, Старій та Новій Гуті німецькі колоністи з Богемії за активної участі місцевого населення розпочали випалювати ліси на смолу, дьоготь та особливо поташ, щоб виготовити дефіцитне скло та посуд з нього. В 1789 р. було вже 90 місць поташоваріння⁴⁴.

У нових умовах домашні промисли більше не були в стані задовольнити потреби стрімко зростаючого населення і поступилися виробництву німецьких і польських ремісників, до якого залучалося й автохтонне населення краю. Дешеві напівфабрикати та вироби із Буковини цікавили й інші коронні землі.

На Буковині ремесла розвивалися переважно у містах і містечках – Чернівці, Вижниця, Садгора, Кіцмань та інших населених пунктах, де відбувалися торги та ярмарки, а отже, існував ринок збуту. Найпоширенішими були професії шевців, кушнірів, кравців, ткачів, ковалів, теслярів. У 1803 р. налічувалося 19 цехів. Як і в Галичині, на Буковині окремі ремісничі майстерні переростали у мануфактурні підприємства. Таким підприємством була фабрика у Чернівцях, яка виготовляла карети, ресорні брички і вози. Експортувалася також тонка шкіра-кордуан, виробництво якої зосереджувалося у Вижниці⁴⁵.

З початком забудови міст на Буковині великого значення набула професія будівельника. Порівняно високо оплачувалася праця кваліфікованого ремісника. Денний заробіток майстра-штукатура дорівнював двом флоринам, а підсобного робітника – 45 крейцерам⁴⁶.

Спостерігалось поживалення міського ремесла на Закарпатті. Найбільше ремісників концентрувалося в Ужгороді, Мукачевому, Береговому, Хусті. В 1804 р. в Ужгороді діяли десять цехів, які об'єднували майже 380 майстрів і підмайстрів різних професій. Найбільшими були шевський і чинбарський цехи, які виготовляли 22 види чоловічого, жіночого і дитячого взуття. Виготовлену продукцію шевці збували на місцевих ринках. У 1840 р. на ринках Ужанської жупи продавалося 20 сортів виробленої шкіри. Нові цехи виникли у Мукачевому, Береговому, Хусті й інших містах краю.

Отже, протягом першої половини ХІХ ст. відбувався процес розкладу міського ремесла у Східній Галичині, Буковині і Закарпатті. Цехи занепадали, поступаючись місцем мануфактурам як більш досконалії формі промислового виробництва. Поряд із мануфактурами, що постали на основі ремісничих майстерень, на західно-українських землях виникали купецькі й державні підприємства.

З розвитком товарного господарства і розширенням функцій торгівлі купецький капітал залучався до сфери виробництва. Купецькі підприємства виникали переважно у споживчих галузях промисловості. Окремі купці, які спочатку виступали замовниками продукції, постачальниками сировини і збутовиками готових виробів на ринку, перетворювалися на інвесторів промислового виробництва. Таке явище спостерігалось насамперед у Львові.

З кінця ХVІІІ ст. у Східній Галичині й Буковині виникали купецькі підприємства мануфактурного типу, які орієнтувалися переважно на задоволення попиту міського населення. У цьому контексті слід відзначити шкіряну мануфактуру у Бузьку (заснована 1776 р.), на якій у 1807 р. працював 31 робітник. Однак передусім до такого типу підприємств належало лікєро-горілчане виробництво. Значний

попит у львів'ян мала, зокрема, продукція найдавнішої фабрики горілок і лікерів. Вона була заснована Л.Бачелесом у 1782 р., а у 1807 р. за досягнення у випуску якісної продукції підприємству надано звання «царсько-королівська привілейована крайова фабрика». Поступово фірма не тільки опанувала внутрішній ринок, а й проникла на ринок інших європейських країн. Цьому сприяла досконала технологія виробництва напоїв, фірмова рецептура, найсучасніша техніка⁴⁷. Лише у Львові на початку XIX ст. функціонувало 13 броварень (К.Кисельки, Я.Кляйна, Ф.Гюбнера й ін.).

У 40-х рр. XIX ст. у місті діяло шість купецьких лікєро-горілчаних мануфактур, на яких працювали близько 170 найманих працівників. Урядовий циркуляр 1838 р. вимагав від кожного, хто засновував виробництво спиртних напоїв, складання спеціального іспиту, а також наявності не менше 5 тис. флоринів обігового капіталу.

Станом на 1835 р. у місті діяло 20 млинів і приблизно стільки – у навколишніх селах і містечках – Городку, Янові, Щирці. Однак вони не задовольняли зростаючого попиту населення. У 1839 р. власник рудень В.Гомоляч розпочав будівництво першого у Львові парового млина вартістю 120 тис. золотих ринських, на якому працювали 18 постійних робітників⁴⁸.

Протягом першої половини XIX ст. у Львові існували купецькі підприємства по виробництву шоколаду, тістечок, цикорію. На початку століття діяло відоме кондитерське підприємство Товарницького, яке щорічно виготовляло понад 30 т шоколаду. Користувалася попитом продукція міської медоварні, яка у 1854 р. зварила 70 тис. л меду⁴⁹.

Велика кількість льону і коноплі у Східній Галичині сприяли розвиткові в першій половині XIX ст. олієнь. Олія мала широкий збут серед населення міста та околиць (харчування, освітлення приміщень). Діяли також підприємства по виготовленню воску, свічок, мила. Мило виготовляли переважно жінки, отримуючи на це спеціальні урядові концесії.

Купецькі підприємства відкривалися у Бродах, Станіславові, Дрогобичі. Наприклад, в першій половині XIX ст. у Станіславові працювали дві кондитерські мануфактури, підприємства по виготовленню лікерів, а також свічок і мила. У середині століття горілчано-лікерні підприємства існували у Бродах. Купецькі підприємства існували у Болахові (миловарня), Надвірній (сірникова мануфактура), Коломиї і Бучачі (поташні).

Купецькі мануфактури з'явилися й на Буковині. У 1786 р. австрійці відкрили залізобробний завод біля Якобен. У 1794 р. промисловець К.Манц викупив його і розширив виплавку заліза й міді. У 1797 р. він знайшов поклади срібла та свинцю в Кирлибабі, які почав експлуатувати у 1801 р. його підприємливий родич А.Манц. З Кирлибаби надходило понад 280 кг срібла щорічно⁵⁰. Отримані гроші А.Манц направляв на розбудову Якобенського комплексу. У першій половині XIX ст. він поповнився свинцевим, мідним і чотирма молотовими заводами. Видобували залізну руду, виплавляли мідь, виробляли дріт, цвяхи, бляху, сільськогосподарське знаряддя, устаткування для тартаків, млинів тощо. Механізми приводилися у рух водяними колесами. Тут працювало до 2 тис. робітників, переважно вільнонайманих⁵¹.

Менші за розмірами підприємства діяли у Стульпиканах, Букшої. Інший залізобробний завод у Берегометі/Лопушній (1835–1840 рр.) виявився нерентабель-

ним. Готова продукція залізоробних підприємств забезпечувала потреби місцевих поміщицьких і селянських господарств, вивозилася в південні райони Російської імперії та Молдавію.

Однак купецький капітал повільно залучався до сфери виробництва, а на Закарпатті він ще був відсутнім. Природний шлях для підпорядкування ремесла капіталу і утворення капіталістичної мануфактури був закритий, поки ремесло залишалося у руках кріпосного або залежного населення. Купецький капітал виконував посередницькі функції, обслуговуючи кріпосницьке господарство великих землевласників і частково ремісниче виробництво. Крім купецьких і поміщицьких, у зазначений час на західноукраїнських землях існували також державні мануфактури. Вони повністю опанували солевидобувну, тютюнову і значною мірою залізорудну промисловість.

Урядовими патентами солевидобувна промисловість Галичини була оголошена власністю австрійської держави. У 1774 р. було створено «Австрійську державну соляну монополію». Наприкінці XVIII ст. у державних солеварнях Прикарпаття працювало 1600 найманих робітників і 165 осіб адміністративно-обслуговуючого персоналу. На солеварнях краю використовувалася лише вільнонаймана праця, за винятком привозу дров, вивозу солі та деяких інших допоміжних робіт. Вартість продукції солевидобувної і тютюнової промисловості 1841 р. становила 6,5 млн флоринів (12,5% загальної вартості промислового виробництва Галичини). За розмірами виробленої продукції до найбільш продуктивних підприємств цієї галузі у Східній Галичині належала солеварня у с. Стара Сіль. За 55 років (1788–1841 рр.) тут було вироблено 2670 тис. ц солі⁵². Прикарпатська сіль забезпечувала господарські потреби Галичини і Буковини, вивозилася за кордон, зокрема у Росію.

Солевидобувні підприємства Закарпаття також належали казні. У першій половині XIX ст. видобування солі тут набуло інтенсивного характеру. На початку століття відкрилися шахти на Мараморощині: «Михайло» (1802 р.), «Непомук-Янош» (1803 р.), «Терезія» (1809 р.) та ін. У 1799–1803 рр. на них видобуто 855 тис. ц солі, а до 1805 р. у Солотвині та Шугатаві – 1,2 млн ц. Протягом десяти років (1819–1829 рр.) на Мараморощині було видобуто майже 6 млн ц солі. Видобута сіль завозилася гужовим транспортом до складів на берегах річок (Бичків, Сигет, Буштино, Солотвино), перевантажувалася на плоти і баржі, які навесні сплавлялися Тисою до Угорщини (Токай, Солнок, Сегедин). Сіль постачалася також на місцеві ринки.

На територію Галичини (з 1778 р.) і Буковини (з 1792 р.) поширювалася так звана тютюнова монополія: право на вирощування, переробку і торгівлю тютюном мала тільки держава. Порушення тютюнової монополії каралося великими штрафами або каторгою. Найбільшою тютюновою мануфактурою на території Галичини була Винниківська, що існувала з 1779 р., а з 1784 р. стала державною. За розмірами переробки і виробництва тютюнової продукції вона посідала третє місце серед десяти наявних в Австрійській імперії тютюнових фабрик (885 робітників у 1811 р.). 1829 р. на ній вироблено понад 36,6 тис. ц курильного тютюну і майже 2 тис. ц нюхальної табаки, за що виручено понад 1 млн золотих ринських. Другою за величиною тютюновою фабрикою у Галичині було підприємство у Монастирських на Тернопільщині, засноване у 1804 р. У 1811 р. тут працювало 436 робітників, а 1855 р. – до 800, переважно жінок. Тютюнові підприємства, базуючись

на вільнонайманій праці, були пов'язані з місцевим ринком, сприяли проникненню товарно-грошових відносин у селянське та поміщицьке господарство.

У першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях поряд з приватновласницькими діяли залізобудівні підприємства, що належали державній скарбниці (мануфактури та рудні у Смільній, Мізуні, Майдані, Руді-Рожанецькій, Залокоті, Ореві, Підмихайлі). У 1822 р. із 15 залізних гут Східної Галичини 7 були державними.

На Закарпатті з металообробних підприємств, що належали державній скарбниці, найбільшими були мануфактури у селах Кобилецька Поляна та Тур'ї Ремети. Перше обслуговувало соляні промисли на Мараморощині, друге – тартаки і господарства Ужгородської казенної домінії. Підприємства виробляли пилки, молотки, цвяхи, кайла, сокири тощо. На початку XIX ст. підприємством у с. Кобилецька Поляна щорічно вироблялося 1000–1500 ц заліза⁵³. На цих підприємствах використовувалася праця вільнонайманих робітників.

Чималого поширення набуло створення промислових підприємств поміщицькими маєтками. Найбільш поширеними галузями вотчинної промисловості на західноукраїнських землях були пивоварна, горілчана, борошномельна, залізобудівна, лісова, виробництво будівельних матеріалів. У Східній Галичині значного розвитку набуло цукроваріння, паперове і шкіряне виробництво, гутництво; на Закарпатті – виноробство, виготовлення галуни, поташу, селітри; на Буковині – виробництво поташу і фурнітури, будівельного матеріалу.

Розвиткові броварництва і гуральництва сприяла наявність власної сировини – зерна, картоплі, дров. Будівництво гуралень і броварень не вимагало великих затрат капіталу, адже обладнання і технологія були простими – примітивне приміщення, чани, казани, трубки. У 1836 р. в Галичині й на Буковині налічувалося до 4 тис. діючих гуралень. На Закарпатті одна з найбільших гуралень Шенборна у с. Підгоряни щорічно виробляла понад 50 тис. л горілки, а в окремі урожайні роки Мукачево-Чинадіївська домінія отримувала по 200 тис. л горілки⁵⁴. Поміщицьке горілчане виробництво набуло кульмінації у середині 30-х рр. XIX ст. Згодом кількість гуралень зменшилася внаслідок концентрації виробництва, зростання податків, скорочення експорту до Бессарабії і Молдавії.

Значного поширення в поміщицьких господарствах набуло пивоваріння. Окремі поміщицькі броварні переробляли щорічно тисячі центнерів зерна, здебільшого ячменю. З 20-х рр. XIX ст. поміщицькі господарства Східної Галичини почали розвивати цукроваріння. Найважливішими підприємствами були цукроварні А.Потоцького у Ланцуті, Г.Дзедушицького у Товмачі, Яблоновських у Білому Каміні, А.Касперовського в Журавниках і Нижневі та ін. (загалом 18)⁵⁵. До найбільших підприємств фабрично-заводського типу Східної Галичини належала цукроварня у м. Товмач Станіславівського округу, заснована 1838 р. На початку 40-х рр. тут було встановлено один із перших парових двигунів у краю. Крім центрального підприємства, Товмацька цукроварня мала філіали і численні фабричні сушарні, розкидані по селах галицького Поділля. У 40-х рр. на цукроварні працювало 700 робітників і ремісників. На 11 фабричних сушарнях працювало 2 тис. осіб, а на сезонних роботах по вирощуванню буряків і розробці лісу – майже 3 тис. Середній місячний заробіток робітника становив 6–7 золотих ринських, у той час як щомісячний прибуток підприємства сягав 100 тис. золотих ринських⁵⁶. У 1844 р.

цукроварнями Галичини перероблено 550 тис. ц цукрових буряків. Однак із середини століття у зв'язку з бурхливим розвитком виробництва цукру в Австрії, Чехії, Росії цукрова промисловість Галичини почала занепадати.

У поміщицьких господарствах значного поширення набуло млинарство. В маєтках діяли водяні, рідше вітряні млини (близько 5 тис. наприкінці XVIII ст.), прибутки від яких становили більше півмільйона золотих ринських і поступалися лише пропінатії. Більшість млинів здавалася в оренду. Наприклад, 1786 р. доходи Ходорівського ключа виносили майже 31 тис. золотих, зокрема понад 12,5 тис. – з оренди млинів і перевозів⁵⁷. У 1842 р. на будівництво водяного млина в с. Улашківці було витрачено 3400 золотих ринських, а уже через два роки прибуток від його роботи винесив 1600 золотих ринських. Поміщицькими млинами в примусовому порядку користувалися й селяни, з яких за помел стягувався натурою так званий мірчук – частка від призначеного на помел зерна. На Буковині найбільшими були млини у Чернівцях (три), Великому Кучурові, Волоці, Чагрі. Вони розташовувалися на головних водних артеріях краю – Пруті, Дністрі, Черемоші, Сиреті та Сучаві.

Великого поширення в поміщицьких господарствах набуло виробництво будівельних матеріалів – цегли, черепиці й вапна. Цегельні заводи й вапнярки діяли майже в кожній великій домінії. На галицькому Поділлі типовим маєтком по виробництву і реалізації будівельних матеріалів був Ягольницький ключ. У 1837 р. тут виробили 43,3 тис. шт. цегли-сирівки, 90 тис. шт. випаленої цегли. У 1839 р. двома цегельнями було випалено 200 тис. шт. цегли. Частково цегла і вапно продавалися населенню. За чотири роки (1837–1840 рр.) було реалізовано на місцевому ринку за готівку 99 тис. шт. цегли і 157 корців вапна⁵⁸.

Продовжувала розвиватися поміщицька залізодобувна промисловість. Залізобудівні підприємства (гути, рудні) зосереджувалися переважно у гірських маєтках Самбірської, Стрийської і Сяноцької округ. У 1825 р. на території Східної Галичини було 15 залізних гут (7 належало магнатам, 7 – державі й одна – церкві), на яких працювало 1400 найманих робітників. Внаслідок низької якості місцевих руд і політики центрального уряду галицьке гутництво у середині XIX ст. зазнало заходу.

У першій половині XIX ст. на Закарпатті діяло 15 доменних печей, зокрема у селах Нова Вижниця, Чинадієво, Тур'ї Ремети, Кобилецька Поляна та ін. Найбільшою поміщицькою мануфактурою на Закарпатті було залізобудівне підприємство у с. Шелестове, де виготовляли казани, ковадла, плуги, цвяхи, різні інструменти. У 40-х рр. домінія Шенборна вкладала значний капітал на його переобладнання, внаслідок чого значно зросли виробничі потужності, розширився асортимент продукції (крім заліза і чавунного литва, тут виготовляли сільськогосподарські машини)⁵⁹.

Діяло понад 50 паперових підприємств (з них у Галичині – 40), зокрема мануфактурного типу, де працювали більше 10 кваліфікованих робітників⁶⁰. Продукція поміщицьких папірень забезпечувала потреби галицьких друкарень і тютюнових виробів, новоутворених адміністративних установ, різноманітних канцелярій. Географія галицьких папірень свідчить про те, що паперові мануфактури виникали й концентрувалися переважно навколо Львова й окружних міст. На Буковині (у Вашківцях і Садгорі) й Закарпатті (у Лисичевому, Мукачевому, Нижній Грабівниці і Хусті) паперове виробництво залишалося невеликим і з використанням примітивної ручної технології. У середині XIX ст., у зв'язку із конкуренцією з закордонними

виробниками, малі мануфактури відмирають, а великі переходять на фабричне виробництво із застосуванням папероробних машин.

На початку XIX ст. у поміщицьких маєтках Галичини існували підприємства по виробництву полотна і сукна. Однак головну роль у виробництві полотна в Галичині продовжували відігравати сільські ткачі. Не витримуючи конкуренції, поміщицькі текстильні підприємства на середину XIX ст. занепадають і згодом припиняють існування.

У першій половині XIX ст. у Східній Галичині діяло дві фаянсові та п'ять скляних мануфактур, де працювали 162 робітники. У 1802 р. у с. Глинську виникла найбільша фаянсова мануфактура, в якій на середину XIX ст. працювало вже 100 найманих робітників. На Буковині своїми виробами славилася скляна гута у с. Красна, посуд якої користувався попитом у Галичині, Молдавії, Наддніпрянщині.

Важливу галузь поміщицької промисловості Буковини було виробництво поташу, який йшов переважно на складувні гуті краю і на експорт. У 1814 р. діяло 24 поташарні-мануфактури, продукція яких ішла на місцеві гуті, а також вивозилася до Пруссії, Чехії, Богемії, Росії та ін. Поташ виробляли і на поміщицьких підприємствах Закарпаття (Мукачево-Чинадіївська домінія, Ужгородська казенна домінія та ін.), щоправда, винятково на експорт⁶¹.

Функціонування гуралень, гут, цегельні та інших підприємств потребувало використання чималого обсягу лісового матеріалу. У 1847 р. на території Галичини налічувалося 222 тартаки, які виготовляли гонт, балки, крокви, стропила. З дерева виготовляли поташ, скипидар, мазі, каніфоль, випалювали вугілля. Лісове господарство становило одне з основних джерел прибутків поміщицьких маєтків. Особливо широко промислова експлуатація лісів розвинулася на Буковині, що призвело до різкого скорочення лісових масивів краю. Два перші тартаки засновані 1786 р., а у 1834 р. їх налічувалося уже 29. Багато буковинського лісу вивозилося за кордон – у Молдавію, південні регіони Російської імперії. На Закарпатті у той час діяло близько 200 тартаків, найбільші з яких були власністю Ужгородської та Мукачево-Чинадіївської доміній.

Наявність підприємств із застосуванням технічних засобів, поділом праці та використанням найманої праці, значною товарністю продукції свідчила про те, що на західноукраїнських землях з'явилися початкові форми мануфактур. Вони виробляли більшість продукції, яка надходила на внутрішній ринок. Мануфактури діяли у залізобудівній, паперовій, скляній, борошномельній та інших галузях. Сформувалися кадри постійних робітників. Найману працю широко використовували в купецьких мануфактурах. Однак переростання мануфактурної промисловості у фабричну гальмувалося панівною в краю панщинною системою господарювання. До того ж дешеві товари фабричного виробництва із західних країн послаблювали позиції місцевого мануфактурно-ремісничого виробництва, його конкурентоздатність.

4. Торгівля та транспортна інфраструктура

Втягнення, хоч і повільне, поміщицьких маєтків і заможних селянських господарств у ринкові відносини, зростання мануфактурного виробництва, розвиток міських і сільських ремесел і домашніх промислів, спорудження широкої мережі шляхів і скасування різних обмежень щодо діяльності купецтва сприяли поживав-

ленню торгівлі на західноукраїнських землях та їх включенню до світової системи торговельних відносин.

У першій половині XIX ст. основною формою організації торгівлі були ярмарки і щотижневі торги, які відбувалися у 59 містах і 142 інших населених пунктах Галичини. Кількість ярмарків невинно зростала, хоча кількість ярмаркових пунктів залишалася незмінним, а то й зменшувалася. 1803 р. у Галичині й на Буковині відбувся 121 ярмарок. У середині XIX ст. лише у Східній Галичині відбувалося близько 750 ярмарків щорічно⁶². Ярмарки збиралися в усі пори року, проте найменше – навесні, а найбільше – восени, залежно від наявності товарної продукції у селянських і поміщицьких господарствах. Великі спеціалізовані ярмарки у Східній Галичині і Північній Буковині збиралися у найбільших тоді торгово-промислових центрах – Львові, Бродях і Тернополі (ярмарки коней), Станіславові й Чернівцях (полотно і худоба). У Львові відбувалися знамениті святоюрські ярмарки – в червні та листопаді на площі біля церкви св. Юра. На цих ярмарках торгували текстилем, галантерейними та господарськими товарами іноземного походження, залізним крамом, ремісничими та мануфактурними виробами, продуктами сільського господарства. З Кам'янця-Подільського купці постачали до Львова волів, віск, шкіри. Із Закарпаття надходили товари з Угорщини та інших європейських країн. З Буковини завозили хутро, вино, мед, віск, горіхи, фрукти. Водночас львівські купці возили полотно, сукно, плужне залізо, прикраси до Ярослава, Снятина, Кам'янця та інших міст Волині й Наддніпрянщини.

В економічному житті Галичини важливу роль відігравали контрактові ярмарки, які щороку збиралися у Львові. Вони перетворилися на біржі, де купували, продавали, заставляли, здавали в оренду маєтки, укладали кредитні угоди, надавали позики. У 1775 р. у Львові було укладено 1205 угод на суму 39,3 млн золотих ринських, учасниками були 4 тис. осіб⁶³.

Більшість середніх і дрібних ярмарків, що відбувалися у містечках і селах Галичини й Буковини, тривали один-три дні й мали локальний характер. Вони задовольняли потреби місцевих ринків, за формою часто нагадували базари. У 1852 р. на західноукраїнських землях діяло лише два ярмарки, що тривали місяць, – святоюрський у Львові та ярмарок худоби в Журавно, що пояснюється розвитком стаціонарної торгівлі. Широковідомим був ярмарок у с. Улашківці на Тернопільщині, торгові обороти якого сягали понад 2,7 млн золотих ринських (1859 р.). Іноді в ярмаркових операціях брали участь до 60 тис. осіб.

Значну роль ярмарки відігравали і в торговельному житті Закарпаття. У середині XIX ст. у Береговому, Мукачевому, Варі, Нижніх Верецьках, Сваляві щороку збиралося 44 ярмарки. Багато ярмарків відбувалося і в інших містах і містечках, зокрема Ужгороді, Хусті, Сигеті, Тячеві, Виноградіві, Перечині⁶⁴. На великих мукачівських ярмарках товарооборот у середньому становив 700–800 тис., а на берегівських – 150–200 тис. форинтів щорічно. Під час мукачівських ярмарків щорічно збирали близько 8 тис. форинтів мита.

Базари у містах діяли щоденно. На них продавали переважно продукти харчування, ремісничі вироби, а також товари, закуплені на великих ярмарках. Між базарами та ярмарками існував певний зв'язок. Крім цього збиралися торги, які за товарообігом та кількістю учасників не поступалися малим ярмаркам. У 30–40-х рр. XIX ст. на території Східної Галичини і Буковини щорічно діяло понад 5700 базарів

і торгів. У 1838 р. раз на тиждень базари відбувались у 58 населених пунктах, два рази – в 26 містах і містечках, три рази – у Снятині, Золочеві та Роздолі, і щоденно – у Львові. Як правило, двічі на тиждень базари збиралися в окружних містах, а також там, де працювали солеварні та ремісничі промисли (Делятин, Долина, Калуш, Косів, Стара Сіль та ін.)⁶⁵.

На Закарпатті базари збиралися також у містах, містечках та деяких селах один-два рази на тиждень у визначені дні: у Мукачевому двічі на тиждень (понеділок і п'ятниця), Ужгороді, Береговому, Хусті, Тячеві – в інші дні. Протягом 1826–1830 рр. в Береговому прибуток від базарного мита виносив понад 2400 форинтів. Товарооборот базарів був невеликим, асортимент товарів – вузьким. На базарах у верховинних містечках і селах переважали продукти тваринництва, овес, гриби, ремісничі вироби з дерева. У низинних районах на базарах продавали зерно, овочі, фрукти, ремісничі вироби⁶⁶.

Незважаючи на важливе значення ярмарків і торгів, сезонна торгівля вже втрачала своє значення, поступаючись стабільнішим формам товарного обміну. Водночас зростало значення щоденної стаціонарної форми торгівлі, яку вели понад 2 тис. постійних торговельних закладів, у тому числі близько 150 – у Львові. У 1812 р. у Львові було уже 8 гуртових магазинів і 222 крамниці роздрібною торгівлі, велика кількість магазинів з продажу вина, меду, горілки, тютюну. На початку 40-х рр. XIX ст. у львівській торгівлі було зайнято 2 тис. осіб, у 1850–1851 рр. – 2700, а в допоміжних торгових підприємствах – майже 8000 осіб. Торгували різними товарами понад 2100 купців⁶⁷.

Слід виокремити розвиток стаціонарної книготоргівлі у Львові, Станіславові, Тернополі та інших містах Галичини. Найвідомішим книготорговцем того часу був І. Міліковський, річні торгові обороти якого сягали кількох тисяч золотих ринських. Також діяли книжкові магазини Віняра, Піллера, Франке та ін.

Крім Львова, стаціонарна торгівля розвивалася і в інших містах Східної Галичини. У 1797 р. у Бродах налічувалося 144 склепи і 67 крамниць, які торгували широким асортиментом товарів – від предметів першої необхідності до предметів розкоші⁶⁸.

Зароджувалася і розвивалася постійна торгівля на Закарпатті. В Ужгороді, Мукачевому, Береговому, Виноградіві, Сигеті було вже чимало купців – власників крамниць, магазинів, винних склепів. У середині XIX ст. в Ужгороді налічувалося близько 100 винних склепів, а Мукачево-Чинадіївська домінія надавала в оренду м'ясні лавки і 37 різних магазинів.

Значного поширення набуло корчмарювання. Наприкінці XVIII ст. у Галичині на 5467 сіл і міст було 5602 корчми, що становило 20% від загальної кількості шинків Австрійської імперії. На Буковині у 1804 р. була 401 корчма, а 1830 р. лише у Чернівцях з передмістями – 52 корчми. На початку XIX ст. Ужгородська казенна домінія здавала в оренду 80 корчем; Мукачево-Чинадіївська домінія протягом 1843–1848 рр. – 255 корчем.

Посилились економічні зв'язки із західними провінціями Австрійської монархії, а також зовнішні – через чорноморські порти – з іншими країнами. Провідну роль у зовнішній торгівлі відіграло купецтво «вільного торгового міста» Бродів, яке зосередило у своїх руках фактично усю торгівлю між Австрією і Росією у першій половині XIX ст. У 1840 р. у Бродах налічувалося 573 купців, які володіли

капіталом на суму близько мільйона флоринів. Купці об'єднувались у торговельні фірми й організації. Окремі з них були настільки багатими, що «за заслуги» перед австрійською короною діставали (фактично купували) високі придворні титули. Основні позиції у зовнішній торгівлі тримали, як і раніше, купці вірменського, єврейського та грецького походження. Головними статтями експорту були продукти сільського господарства, ліс, сіль і лише невеликою мірою – вироби ремесла і мануфактурної промисловості (здебільшого полотна). Ввозилася переважно промислова продукція, а також худоба, яка після відгодівлі надходила на західні ринки.

Торгівля регламентувалася цісарськими указами та циркулярами, зокрема «Терезіанським тарифом», згідно з якими товари з центральних країв Австрійської монархії вільно, часто безмитно переміщалися до національних окраїн, а у зворотному напрямку (в тому числі й з Угорщини) рух обмежувався високими митними бар'єрами. Це зумовлювало зростання ввозу на західноукраїнські землі фабричних виробів із більш промислово розвинених західних провінцій та корінних австрійських земель, а з другого боку, вони стимулювалися до торгівлі зі своїми зарубіжними сусідами надлишками продукції (галицьке зерно). Згодом (у 1783 та 1796 рр.) митні тарифи для Галичини та Буковини в межах австрійської частини монархії скасували, проте зовнішня торгівля для цих провінцій (попри певні обмеження та тимчасові заборони) залишалася суттєвим фактором у формуванні грошового ринку. Якщо в 1844 р. ввіз становив 221,5 тис., то у 1849 р. – майже 356,8 тис. золотих ринських⁶⁹. До Галичини надходили сільськогосподарські знаряддя, метал і металеві вироби, текстильні й галантерейні товари, цукор, скло, хімічні вироби, аптечні матеріали. Потік австрійських товарів негативно позначився на розвиткові місцевої фабричної промисловості та ремісничих промислів, закріплював за Галичиною роль ринку збуту готових фабричних виробів.

Торгівля на Буковині до 1774 р. проводилася місцевими вірменами, згодом до неї активно долучилися євреї. У 1779 р., за даними К.Енценберга, вірмени мали 100 торговельних точок. З середини 1780-х рр. спостерігається пожвавлення внутрішньої торгівлі, особливо в ярмаркових містах Чернівці, Садгора, Вижниця та Довгопілля, що завдяки діяльності німців та євреїв поступово набувають німецькомовного характеру. Внаслідок цього через 20 років кількість торговців подвоїлась – у 1804 р. налічувалося близько 195 торговців (49 – зерном, 11 – худобою, 16 – рибою, 19 – сільських крамарів), не враховуючи 401 шинкаря і 220 очисників і продавців тютюну. Це означало, що в сфері торгових послуг було задіяно (разом із помічниками) від 500 до 800 осіб, кількість яких до 1851 р. збільшилася в чотири рази (до 2 тис. осіб) і пропорційно щодо загалу населення подвоїлося. Основними внутрішніми товарами, частина яких служила й для позакрайової торгівлі, були віск, харчові продукти (збіжжя, риба, мед, бринза, лій, фрукти), худоба (велика рогата худоба, вівці та коні) і продукти тваринництва (смушки, вовна, овчини, смалець)⁷⁰.

Значну частку в торгівлі між Буковиною та Молдовою становили спочатку буковинські продукти, в 1790–1800-х рр. – буковинська горілка, яка йшла частково в обмін на зернові, а в 1830-х рр. – скло та посуд. Основні напрямки буковинського експорту в міжнародній торгівлі тих років – через Галичину (Львів) чи через Трансильванію (1813–1815 рр.) до Відня та (старим маршрутом) на Польщу та Сілезію до країн Північної Європи надходили забійна худоба, шкіра, віск, через Молдову

та чорноморські порти на Туреччину (Константинополь) – велика рогата худоба, через Новоселицю на російську Бессарабію та південь Росії, а також через Одесу на Близький Схід – поташ.

На початку XIX ст. значно активізувалася торгівля худобою на Буковині. Найбільші тваринницькі ярмарки відбувались у м. Садгора. З 1811 р. вони збиралися вісім разів на рік. На садгирські ярмарки з Росії приганяли по 60–70 тис. волів, а митні прибутки становили близько 200 тис. гульденів⁷¹. З 1786 р. в Чернівцях влаштовувалися Василівський і Петрівський ярмарки худоби, які тривали по два тижні. В окремі роки тут продавали до 20 тис. голів худоби. Худоба значною мірою надходила з Османської, а з 1818 р. по сплаті ввізного мита (2 гульдена з вола, 1 гульден із корови) – із Російської імперії. Документи Новоселицької митниці засвідчують величезний обсяг імпорту великої рогатої худоби на Буковину. Десятки тисяч корів і волів служили предметом перепродажу в Австрії (галицькі і буковинські скототорговці закупували худобу відгодовували брагою на гуральнях і броварнях, а потім перепродавали у західні провінції, що приносило величезні прибутки). З Буковини в межі Російської імперії вивозили через Новоселицю дошки, драницю, крокви, гонт, кустарні дерев'яні вироби, глиняний посуд, скло, дьоготь і, залежно від врожаю, овочі, фрукти та зерно. У 1840–1841 рр. російський уряд дозволив вільну торгівлю лісом по всій течії Дністра та Пруту, завдяки чому лише через Новоселицю щороку проходило від 600 до 900 плотів лісу-кругляка, так потрібного для Півдня Росії та Кавказу. Загалом, за збереженою документацією, з Новоселиці через митницю у першій чверті XIX ст. до Росії було перевезено різних товарів на суму до 3,5 млн руб., а на Буковину – на 4 млн руб.⁷²

Розвиток ринкових відносин загалом і торгівлі зокрема, був немислимий без налагодження необхідної транспортної інфраструктури, а тому уже на зламі XVIII–XIX ст. австрійський уряд одним із першочергових завдань у Галичині й на Буковині вважав покращення занедбаного стану доріг (навіть довкола Львова), які виконували роль торгових і поштових трактів. На території Галичини ще від XVI ст. існували пошти. Зі Львова виходила пошта до Кракова через Перемишль, до Любліна – через Раву-Руську, до Кам'янця-Подільського і до Луцька – через Грубешів. Уздовж поштових трактів будувалися станції, зазвичай у містечках. Розвиток поштових комунікацій особливо посилювався із запровадженням диліжансів у перші роки XIX ст. На цей час зі Львова вели дві головні поштові лінії: на захід через Радимно, Ярослав до Бялої й далі, на південь через Радимно і Дуклю до Угорщини, та п'ять менших – у напрямку до Золочева, Галича, Самбора, Перемишля, Замостя⁷³.

Після зникнення Речі Посполитої напрямок торгових доріг суттєво змінився. Оскільки на терени, зайняті Росією, не дозволено було вивозити сіль, та й загалом майже перервано усі старі торгові зв'язки між колишніми польськими землями, то наприкінці XVIII ст. дороги на території Галичини простягалися передовсім на Самбір, Сянок, Дуклю, Бялу, Відень.

Уже перші кроки австрійської адміністрації і в Галичині, і в Буковині засвідчували, що розбудова й утримання добротної мережі ґрунтових шляхів належать до пріоритетних в її діяльності. У йосифінські часи (1778–1790 рр.) урядові заходи були спрямовані на будівництво в регіоні перших потужних трактів (битих шляхів). За цей період держава проклала 750 км доріг. У наступні роки спостерігалось ста-

ле збільшення мережі шляхів, хоча й повільнішими темпами. Протягом останньої чверті XVIII – першої чверті XIX ст. були побудовані головні магістральні шляхи, які зв'язали новоприєднані території з центром монархії, а також з іншими коронними землями, головно з Угорщиною і Трансильванією. Тим самим були створені відповідні умови для функціонування політико-адміністративного апарату та маневрування військ.

На розбудову мережі доріг значною мірою вплинула орієнтація на Відень, оскільки першочерговою потребою була якнайкраща комунікація Львова зі столицею Австрійської імперії, а вже потім – з усіма частинами Галичини. Львів став вузловим пунктом, від якого виходили найважливіші галицькі гостинці. У 1790–1815 рр. це були: 1. Львів–Яворів–Ярослав і далі на захід. 2. Львів–Буськ–Броди і далі на схід. 3. Львів–Глиняни–Золочів–Тернопіль. 4. Львів–Бібрка–Галич–Станіславів. У 1830 р. мережу мощених трактів було розширено напрямками: 1. Львів–Городок–Самбір і далі. 2. Львів–Жовква–Рава-Руська й далі, та відгалуженнями Золочів–Броди і Янів–Рава-Руська. До 1846 р. було прокладено лінію Львів–Стрий і відгалуження Городок – Перемишль.

З 1830-х рр. став помітним спад урядової активності щодо будівництва нових державних шляхів та відтік коштів із цієї сфери. Це зумовлювалося перенаправленням коштів на будівництво залізниць. Після 1830 р. австрійський уряд взявся облаштовувати для стратегічних цілей місцеві дороги, які перебували в гіршому стані, аніж мощені тракти, хоча теж мали господарське значення. Практично повністю покладаючись на місцеві органи у справі місцевих шляхів, центральний уряд наполягав лише на одному: проекти нових доріг, починаючи від повітових, повинні були узгоджуватися з військовим відомством.

Аналогічні процеси у розвитку комунікаційної сфери проходили й на Буковині. Після упорядкування Старого шляху, що йшов з Галичини через Буковину у Трансильванію (1778–1779 рр.), для оптимального військово-стратегічного сполучення і потреб внутрішньої та зовнішньої торгівлі з 1783 р. розпочато будівництво центральної дороги Сучава–Серет–Чернівці, названої по завершенню у 1814 р. дорогою імені Франца І. Інша – військова Вікова дорога, побудована за розпорядженням Йосифа II, тяглася від Галичини через Сторожинець до румунського кордону (1786–1809 рр., 113 км), забезпечуючи зв'язок Галичини з Семигородом.

На відміну від заходів щодо ґрунтових шляхів політика австрійського уряду щодо водних артерій видається менш цілісною, оскільки вдосконалення водних шляхів не розв'язувало тих політико-адміністративних і військових завдань, які ставило перед собою віденське керівництво в цьому регіоні. Їхнє значення могло б різко зрости в разі втілення програми сполучення внутрішніх вод імперії, зробленої наприкінці XVIII ст. Однак цьому завадили значні фінансові та технічні труднощі. У 1784 р. Австрія підписала з Туреччиною торговельну угоду, згідно з якою стала першою серед західноєвропейських держав, торговим суднам якої дозволявся вільний прохід Дарданелл. Це забезпечило стрімкий злет Трієста та різке зниження інтересу до Дністра. Лише з 1816 р., після шлюзування верхів'їв Черемошу й Прута, ці ріки та Дністер використовувалися для лісосплаву, в якому було зацікавлене населення російського Півдня⁷⁴.

Посилання до розділу 19

1. Іваночко У. Вплив соціально-функціональних процесів на розвиток урбанізації в Галичині кінця XVIII – початку XX ст. // Історична топографія і соціотопографія України: 36. наук. праць. – Львів, 2006. – С.258.
2. Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині (1774–1918). – Чернівці, 2005. – С.60-62.
3. Магочій П.-Р. Історія України. – К., 2007. – С.337.
4. Там само. – С.340.
5. Нариси з історії Північної Буковини. – К., 1980. – С.87.
6. Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині (1774–1918). – Чернівці, 2005. – С.80.
7. Шульга І.Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – Львів, 1965. – С.17.
8. Там само. – С.17-18.
9. Див.: Магочій П.-Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994.
10. Міцюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Прага, 1938. – Т.1. – С.14.
11. Шульга І. Вказ. праця. – С.19.
12. Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – Львів, 1968. – С.31.
13. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець XVIII – п.п. XIX ст.). – Львів, 1989. – С.66.
14. Там само. – С.67.
15. Петришин Г., Іваночко У. Еволюція принципів класифікації міст Галичини в австрійський період (1772–1918 рр.) // Книга міст Галичини: Міждисциплінарні дослідження в містознавстві. – Львів, 1999. – С.69.
16. Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К., 1959. – С.108.
17. Нариси з історії Північної Буковини. – К., 1980. – С.87.
18. Шульга І.Г. Вказ. праця. – С.165.
19. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – С.69.
20. Шульга І.Г. Вказ. праця. – С.167.
21. Там само. – С.21-23.
22. Стеблій Ф., Кравець М., Ілько В. Західноукраїнське селянство у XIX – на початку XX ст. // Історія українського селянства. – Т.1. – К., 2006. – С.415.
23. Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К., 1959. – С.134-147.
24. Там само. – С.212, 235-255.
25. Стеблій Ф., Кравець М., Ілько В. Вказ. праця. – С.417.
26. Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині (1774–1918). – Чернівці, 2005. – С.85.
27. Нариси з історії Північної Буковини. – К., 1980. – С.91.
28. Шульга І.Г. Вказ. праця. – С.79, 83.
29. Коломиец І.Г. Очерк истории Закарпатья. – Ч.2. – Томск, 1959. – С.32.
30. Огуй О.Д. Вказ. праця. – С.85.
31. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських. – С.14-18.
32. Стеблій Ф., Кравець М., Ілько В. Вказ. праця. – С.417.
33. Там само. – С.418.
34. Огуй О.Д. Вказ. праця. – С.91-92.
35. Коломиец І.Г. Очерк истории Закарпатья. – Ч.2. – Томск, 1959. – С.32. Цит. за: Стеблій Ф., Кравець М., Ілько В. Вказ. праця. – С.426.
36. Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – Львів, 1968. – С.60.
37. Гелей С. Економіка // Історія Львова: У 3 т. – Т.2. – Львів, 2007. – С.30.

38. Galicja od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludow. 1772–1849. Wybor tekstów źródłowych / M.Тугowicz. – Kraków, 1956. – С.115.
39. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – С.71.
40. Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму. – С.59, 62-63.
41. Лановик Б., Лазарович М., Матейко Р., Матисякевич З. Економічна історія України. – К., 2004. – С.50.
42. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – С.72.
43. Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму. – С.181.
44. Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині (1774–1918). – Чернівці, 2005. – С.84.
45. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – С.75.
46. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. 1861 р.: 36. Док. і матеріалів. – К., 1982. – С.272.
47. Драк М. Фірма Бачевських у Львові і розвиток лікєро-горілчаної промисловості в Галичині (1782–1939). – Львів, 2004.
48. Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму. – С.176.
49. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – С.77.
50. Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. – С.83.
51. Карпинець І. Галицькі залізні гуті та їх продукція в 1772–1848 рр. // Зап. НТШ. – Львів, 1937. – Т.154. – С.173.
52. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – С.80.
53. Шульга І.Г. Вказ. праця. – С.135.
54. Там само. – С.142.
55. Яцкевич Є. Становище робітничого класу Галичини періоду капіталізму (1848–1900). – К., 1958. – С.51.
56. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – С.33.
57. Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К., 1959. – С.28.
58. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – С.35.
59. Шульга І.Г. Вказ. праця. – С.131, 134.
60. Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974. – С.26-77.
61. Шульга І.Г. Вказ. праця. – С.146.
62. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях... – С.93.
63. Лановик Б., Лазарович М., Матейко Р., Матисякевич З. Економічна історія України. – К., 2004. – С.165.
64. Шульга І.Г. Вказ. праця. – С.174-175.
65. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – С.102.
66. Шульга І.Г. Вказ. праця. – С.177.
67. Гелей С. Економіка // Історія Львова: У 3 т. – Т.2. – Львів, 2007. – С.34.
68. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. – С.108-109.
69. Лановик Б., Лазарович М., Матейко Р., Матисякевич З. Економічна історія України. – С.268.
70. Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині (1774–1918). – Чернівці, 2005. – С.87.
71. Гриценко І.А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX – на початку XX ст. – Львів, 1980. – С.76-77.
72. Огуй О.Д. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. – С.89.
73. Іваночко У. Вплив соціально-функціональних процесів на розвиток урбанізації в Галичині кінця XVIII – початку XX ст. // Історична топографія і соціотопографія України. – С.273.
74. Жалоба І. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII – 60-х роках XIX ст. – Чернівці, 2004. – С.198-200.

Розділ 20

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ВЕЛИКОЇ УКРАЇНИ (1861–1900)

1. Етносоціальна структура населення. Формування нових суспільних верств

Наприкінці XVIII ст. населення українських земель, інкорпорованих до складу Російської імперії, характеризувалося безумовною перевагою корінних мешканців. На Лівобережжі українці становили 98,1%, Слобожанщині – 85,9%, Правобережжі – 88%, у Степовій (Південній) Україні – 71,5%. У дев'яти українських губерніях Росії в 1811 р. проживало 8,7 млн, а в 1863 р. – 13,6 млн осіб. Упродовж XIX ст. населення України в межах імперії зросло втричі (з 7,7 до 23,4 млн осіб)¹. Таку значну динаміку спричинив не лише природний приріст, а й міграції інших етнічних груп. Міграційна політика царизму стала одним із важливих важелів інтеграції України до складу імперії.

Російський царизм усілякими пільгами й привілеями заохочував заселення української території, особливо південної частини, представниками інших етнічних груп, передусім сербами, німцями, греками, болгарами тощо. Найбільше заохочувалося переселення росіян із корінних внутрішніх губерній імперії, що було одним із елементів державної політики відносно українських земель. У результаті такої політики з економічного життя країни майже повністю були виключені українські за походженням купці та ремісники.

Усе це визначило глибокі зміни в етнічній структурі міського населення. Наприкінці XIX ст. українці становили в містах не більше третини населення. Найменше українців проживало у великих містах: в Одесі, наприклад, їх налічувалося близько 6%, у Києві – 22%. Загалом у промисловості, на транспорті й у торгівлі тоді працювало 9% українців.

Серед учених, митців, медичних працівників, церковнослужителів їх було й того менше – 0,5%².

Наприкінці XIX ст. в результаті переселенських рухів частка українців на їх етнічних землях зменшилася з 90 до 80%. Значно збільшилася чисельність росіян – серед населення України вони становили майже 12%. Найбільше росіян було представлено у таких соціальних категоріях, як дворяни, чиновники, військові, студенти, купці й робітники – на Лівобережжі та Півдні України. Разом з русифікованими українцями вони становили там більшість міського населення. Частка російського населення поступово зростала й на Правобережжі, де до того була практично відсутня.

На Правобережній Україні численними, як і раніше, були поляки, хоч їх частка серед населення зменшилася з 10% на початку століття до 6% наприкінці. Вони продовжували переважати (60%) серед дворянства, хоча кількість польських поміщиків, передусім дрібномаєткових, зменшилася: одні опинилися в сибірському засланні за участь у визвольному русі, інші розпродали свої маєтки й перебралися до міст. Найбільший природний приріст серед національних меншин спостерігався у євреїв. Іудейська релігія заохочувала створення багатодітних родин, а про здоров'я дітей піклувалася вся єврейська громада. Заборона займатися сільським господарством і утвердження ринкових відносин сприяли традиційному для єврейського населення підприємництву в царині торгівлі, ремесла та промисловості. Багато євреїв поповнило також лави робітництва й інтелігенції (лікарі, юристи, журналісти тощо).

Наприкінці XIX ст. євреї становили 8% усього населення й 33% – міського населення в українських губерніях. Показники у Правобережній Україні, яка за царським законодавством здавна входила до так званої смуги осілости євреїв (тільки там їм дозволялося селитися на постійне проживання), були ще вищими – відповідно 12,5 і 80%. Отже, містечка Правобережжя були переважно єврейськими. В них домінували єврейські громади зі своєю культурою, релігією, мовою. Збільшувалася частка єврейського населення й у великих містах України, хоча там воно переважно русифікувалося. На один із найбільших єврейських осередків світу перетворилася Одеса. Тут євреї наприкінці XIX ст. становили більше половини всього населення міста.

Чисельність німців у народонаселенні України в той час сягала 378 тис. осіб. За кількістю вони посідали четверте місце і поступалися лише українцям, росіянам та євреям. На момент всеросійського перепису 1897 р. в українських губерніях проживали й такі етнічні групи, як поляки – 268 тис. осіб, молдавани – 185,5 тис., болгари – 59,8 тис., греки – 58,3 тис., білоруси – 67,1 тис., чехи – 11,4 тис.³

Соціальні характеристики населення українських губерній значною мірою відповідають зазначеним вище національним параметрам. Українці переважно були сільськими жителями, що було характерно для традиційних суспільств, зокрема, для більшості народів Центрально-Східної Європи.

Селянство за своїм статусом було неоднорідним. На Лівобережжі воно складалося з посполитих і козаків. Останні (1/3 населення) вважалися державними селянами, мешкали на своїх хуторах і сплачували чверть прибутків у державну скарбницю. Закріпачені селяни переважали за кількістю вільних хліборобів (41% – у Полтавській і 45% – у Чернігівській губерніях). Кріпосницька політика уряду

вела до суттєвого зменшення частки державних селян і на Слобожанщині (з 50% наприкінці XVIII ст. до 26,7% на середину XIX ст.). На Правобережжі кріпаки становили 91% селян Подільської, 90% – Київської, 74% – Волинської губерній (1795 р.)⁴.

У 1835 р. козацька старшина набула всіх прав, які мало російське дворянство. Нові українські дворяни були нечисленними порівняно з російськими та польськими. Частина заможних селян і козаків у першій половині XIX ст. набула статусу військових поселенців. У середині XIX ст. в Україні налічувалося 25 військових поселень, що охоплювали 2,4 млн десятин землі та 554 тис. населення. Звільнені від державних податків поселенці змушені були утримувати на постійі кількох солдатів. Незацікавленість у результатах власної праці, виступи проти примусової форми господарювання прискорили ліквідацію військових поселень (1857 р.).

Скасування кріпосного права істотно прискорило ринкову еволюцію аграрних відносин. Після 1861 р. селянське землеволодіння зросло лише на Правобережжі. В інших українських губерніях відбулося скорочення селянських наділів – у середньому на 28%. 344 тис. селян були відпущені на волю або взагалі без землі або ж з наділом до 1,5 десятин на рев'язьку душу; близько 1,6 млн осіб отримали від 1,5 до 3 десятин, що було менше офіційно встановленої норми – 5 десятин на рев'язьку душу⁵. Отже, українське селянство залишалося малоземельним.

У зв'язку з розвитком ринкових відносин у середовищі селянства склалися якісно нові групи. Дедалі активнішу роль у сільськогосподарському виробництві почали відігравати заможні селяни, частка яких була порівняно невеликою – до 20%. Викупивши землю та маючи власні кошти, вони збільшували свої господарства, які поступово набували товарного характеру. Формувався новий тип селянина-фермера. Досить впевнено почували себе й селяни середнього достатку. Але значну частину селянства становили все ж таки бідняки, які змушені були шукати інших засобів для забезпечення існування своїх родин.

Крім селянства, українці були представлені й в інших соціальних категоріях – дворянстві, духівництві, купецтві, міщанстві, ремісництві. На початку XIX ст. було спрощено перехід селян до інших станів. Це нівелювало жорсткі межі, що існували між соціальними групами.

Купецтво формувалося під впливом господарських потреб, спеціалізації окремих регіонів, виникнення ринків збуту товарів тощо. З посиленням торговельних відносин у першій половині XIX ст. збільшувалася загальна чисельність купців. На 1861–1862 рр. у містах України було оголошено понад 9 тис. купецьких капіталів по трьох гільдіях. Кількісне зростання представників купецького стану та їх капіталів відбулося здебільшого за рахунок 3-ї гільдії⁶. З 1860-х рр. чисельність купців щодо всього міського населення поступово зменшувалася. За даними всеросійського перепису населення 1897 р. в українських губерніях відсоток купецтва у складі міського населення становив 2,2% (загальноросійський показник – 1,3%)⁷. Представники цього стану концентрувалися насамперед в економічно розвинутих містах, зокрема, в Одесі, Києві, Харкові, Катеринославі, Бердичеві.

За національним складом купецтво було досить різним. Чисельно переважали представники єврейського та російського етносів. У південному регіоні існував значний прошарок гільдійців грецького, вірменського, німецького, татарського та польського походження. Купці-українці суттєво поступалися євреям і росіянам як

за чисельністю, так і за капіталами. Невелику частку населення становили й українські ремісники-кустарі, яких у містах і містечках також тіснили представники інших національностей. Найбільш популярними їхніми заняттями були ткацтво, ковальство, бондарство, гончарство тощо.

Здійснення ліберальних реформ і завершення промислового перевороту в другій половині XIX ст. суттєво вплинули на соціальну структуру населення. Поступово утворилися два нових суспільних прошарки – буржуазія (підприємці) і пролетаріат.

Процес формування національної буржуазії мав певні особливості й відрізнявся від західноєвропейського. По-перше, у Російській імперії ця верства формувалася за сприяння та під контролем самодержавства. Зростаючи в умовах на-вздогінної модернізації, вона була залежною не стільки від коливань на ринках сировини, капіталів, товарів, скільки від змін у політиці уряду. По-друге, поява підприємців на тій чи іншій території та їхня спеціалізація багато у чому визначалися рівнем розвитку економіки, наявністю виробництва, становищем конкретного регіону в системі всеросійського ринку. По-третє, буржуазія в українських землях, як і купецтво, за етнічним складом була різноманітною.

Основними джерелами формування підприємницького прошарку в Україні були «обуржуазнене» українське, російське та польське дворянство, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання; купці, міщани, чумаки, скупники, лихварі, які в дореформений період накопичили капітали; кустарі, які зуміли пристосуватися до нових економічних умов; заможні селяни, які орієнтували своє виробництво на ринок та використовували найману працю.

Провідне становище у буржуазній верстві належало великій буржуазії. В Україні вона становила відносно численну групу, утримуючи ключові позиції в цукровій, винокурній, борошномельній і деяких галузях обробної промисловості. Ядром торговельного підприємництва були купці, які займалися цією справою ще в дореформений період. Найзаможніший прошарок підприємців склався у південному регіоні⁸.

Розвиток капіталістичних відносин у промисловості, зростання машинної індустрії створили ґрунт для чисельного зростання промислової буржуазії, збільшення її капіталів, зміцнення економічного становища і ролі в житті суспільства. Поступово сформувалася й національна торгово-промислова буржуазна еліта, представники якої Терещенки, Харитоненки, Яхненки, Самиренки, Алчевські та інші за розмірами своїх капіталів належали до найбагатших людей не тільки України, а й усієї Російської імперії. Незважаючи на це, український етнос на кінець XIX ст. у цілому мав досить нечисленну групу економічно слабкої буржуазії, більшість якої становили дрібні підприємці.

Одним із найважливіших результатів реформи 1861 р. було утворення великого прошарку людей, які були позбавлені засобів виробництва та існували за рахунок продажу своєї робочої сили – пролетаріату.

Робітництво України почало формуватися пізніше, ніж основні пролетарські маси Російської імперії. Цей процес розпочався з 1840-х рр. із розвитком фабрично-заводської промисловості. Але тогочасні робітники були ще мало пов'язані з промисловим виробництвом і часто зберігали зв'язки з сільським господарством. 1860–1890-ті рр. позначилися швидким розвитком промисловості в Україні. Після

реформи кількість підприємств значно зростає. Якщо у 1861 р. було 3712 заводів і фабрик, то в 1897 р. – 8063, що становило 21% від загальної кількості їх у Російській імперії⁹. Створення великої капіталістичної індустрії вимагало збільшення чисельності найманого робітництва, що відбувалося за рахунок кількох джерел. Насамперед – це селянство. Недостатнє забезпечення селянських господарств землею, відсутність робочої худоби та інвентарю, великі податки змушували селян іти на заробітки до міст, переважно південних губерній, де був високий попит на робочу силу. Великим ринком найму була Одеса. Значна частина селянства йшла на шахти та металургійні копальні Донбасу та Криворізького басейну.

Промислове робітництво формувалося також за рахунок соціального розширення у кустарній промисловості, де дрібні ремісники все більше розорювалися і поступово перетворювалися на найманих робітників. Пролетарські лави поповнювалися й за рахунок сімей власне робітників. Внаслідок інтенсивного використання машин відбувалося активне залучення до фабрично-заводської промисловості дітей та жінок, праця яких оцінювалася вдвічі-тричі дешевше, ніж чоловіків. В українських губерніях відсоток жінок та дітей коливався від 19,3 до 33%¹⁰.

Процес утворення пролетаріату України здійснювався нерівномірно. Найбільш інтенсивно він проходив у найважливіших галузях промисловості, на залізничному транспорті й у великих промислових районах. Відомості про чисельність робітництва в Україні наприкінці XIX ст. та регіони його концентрації наведено у табл. 20.1.

Таблиця 20.1. Загальна чисельність робітництва в Україні у 1897 р.¹¹

	Правобережна Україна		Лівобережна Україна		Степова Україна		Разом	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Поденці і чорнороби	73 936	14,7	47 753	11,2	77 802	14	199 491	13,5
Слуги	167 551	33,4	123 194	26,6	139 951	25,3	430 696	29,1
С/г, рибальство і полювання	142 661	28,4	148 221	34,8	133 687	24,4	424 569	28,6
Промисловість, торгівля, транспорт	117 395	23,5	106 217	27,4	201 801	36,3	425 413	28,8
Разом	501 543	100	425 385	100	553 241	100	1 480 169	100
Всього населення	9 567 010		7 568 321		6 295 076		23 430 407	
У тому числі самостійних	2 404 092		1 801 302		1 732 236		5 937 630	

Отже, найбільшу соціальну вагу в Україні мало робітництво Степової (Південної) України. У цьому регіоні воно становило 8,8% усього населення і 32% усього самостійного населення. Ці показники на Лівобережжі становили відповідно 5,6% і 23,6%. На останньому місці перебувала Правобережна Україна, де

робітництво становило близько п'ятої частини самостійного населення. Південна Україна займала перше місце серед інших регіонів за кількістю індустріально-торговельного робітництва (36,3%)¹².

Промислове робітництво формувалося як з місцевого, так і з прийшлого населення, особливо російського. Після реформи 1861 р. розшарування і пролетаризація селян дали останньому додаткові можливості для влаштування на роботу в Україні. Міграція відбувалася здебільшого з дрібноселянських, хліборобських центральних губерній імперії, в яких перенаселеність поєднувалася з малоземеллям і високими орендними цінами до тих українських губерній, особливо південного регіону, де потрібні були робітники у промисловості, сільському господарстві, транспорті та торгівлі. Іншою причиною масового напливу робітників було те, що російська промисловість перебувала у застої, тоді як заробітна плата на шахтах і ливарних заводах, що бурхливо розвивалися в Україні у 1870–1890-х рр., у середньому на 50% перевищувала платню в Росії.

Нестримний потік людей із сіл і міст російських губерній, який набрав тоді значних темпів, фактично за короткий час змінив етнічне обличчя українського робітництва. Про перевагу прийшлого російського пролетаріату в складі останнього наприкінці XIX ст. свідчить перепис населення 1897 р. На території українських губерній було зафіксовано 243 тис. робітників родом не з України. Майже 70% з них, або 163 тис. осіб, прибуло з 32 російських губерній, насамперед Воронежської, Курської, Орловської, Пензенської, Рязанської, Саратовської, Сибірської, Тамбовської і Тульської. Ці 9 губерній дали 116 тис. робітників, або 71% усієї робітничої міграції з Росії¹³.

На кінець XIX ст. 93% усіх росіян, які працювали на підприємствах України, становили робітники трьох важливих промислових регіонів: Півдня України (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), Харківщини та Київщини. На Правобережжі у пореформений період картина була дещо іншою. Росіяни становили там серед зайшого робітництва на промислових підприємствах усього 6%. Натомість значно більше було поляків, білорусів, литовців, німців та ін.¹⁴

Однак частка українців серед робітників також зростала. Так, у харчовій промисловості Катеринославської губернії з 7458 робітників наприкінці XIX ст. працювало 2295, або 30,7% українців, у Херсонській губернії – 2464, або 15,9% українців. У всіх галузях промислового виробництва на Катеринославщині було зайнято 27,9% українців, на Херсонщині – 17,6%¹⁵. Проте на початку XX ст. чисельність робітників-українців була ще незначною. Тому корінні українські робітники поступово асимілювалися або зовсім витіснялися росіянами.

Отже, у XIX ст. модернізаційні процеси в економічній та політичній сферах зумовили й значні перетворення у соціальній стратифікації, призвели до змін в етнічному складі населення, відмирання одних та появи інших верств населення.

2. Реформи 1860–1870-х рр.

У другій половині XIX ст. було здійснено низку реформ, які значною мірою вплинули на економічний, соціальний та політичний розвиток імперії. Ключовою серед них було скасування кріпосного права.

Процес визрівання об'єктивних умов для його відміни брав свій початок ще з XVIII ст. Кріпосницькі відносини ставали серйозним гальмом у розвитку промисловості, торгівлі та селянського підприємництва. Криза охопила ті поміщицькі маєтки, в яких переважало панщинне господарство і в яких працювало близько 70% усіх кріпосних селян імперії¹⁶. Зростала також і заборгованість поміщиків як кредитним установам, так і приватним особам, яким вони почали дедалі частіше закладати та перезакладати «кріпосні душі». Якщо на початку XIX ст. було заставлено 5% кріпосних селян, то у 1859 р. – вже 65%¹⁷.

Царизму вдавалося зберігати кріпосне право і при цьому досить успішно підтримувати торгово-економічні зв'язки з провідними країнами Європи компенсаціями вузькості внутрішнього ринку у центральних районах імперії за рахунок його розширення на окраїнах. У межах українських земель об'єктами експансії, спочатку воєнної, а потім економічної, здавна були території Південної України. Проте політика штучного збереження кріпосницьких відносин, яка трималась на силі армії та воєнній експансії, об'єктивно не могла забезпечити стійкий успіх. Це підтвердила поразка у Кримській війні 1853–1856 рр. Вона не тільки продемонструвала економічну відсталість кріпосницької Росії, а й чітко окреслила втрату нею ваги на світовій арені. Необхідно було реорганізувати армію, переозброїти її і створити найсучасніші засоби її переміщення. У зв'язку з цим необхідно було створити нову сучасну промисловість, яка своєю чергою потребувала значної чисельності вільнонайманих робітників. Останньому заважала юридична залежність селянства від поміщиків.

19 лютого 1861 р. імператор Олександр II підписав Маніфест про звільнення селян з кріпосної залежності. У ньому також зумовлювалось обов'язкове наділення селян як садибою, так і польовою землею. Останню вони мали викупити у поміщиків. Положення Маніфесту були конкретизовані у низці інших законодавчих актів. Найважливішими з них були: Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності, Місцеві положення для окремих районів, Положення про влаштування дворових, Положення про викуп селянами виділених їм земельних наділів і ціла низка інших додаткових правил. Щодо України, то для неї, крім загальних положень, діяло три місцевих. На південні губернії – Катеринославську, Херсонську і Таврійську, а також на ту частину Харківської губернії, де переважало подвірне землеволодіння, поширювалася чинність місцевого положення для великоросійських і білоруських губерній. Для губерній Лівобережної (Полтавська, Чернігівська і частина Харківської, де переважало общинне землеволодіння) та Правобережної України (Київська, Подільська, Волинська) були розроблені спеціальні положення. Вони обґрунтовували право селян на підприємницьку й іншу діяльність, конкретизували розміри душевих наділів, їхню викупну вартість тощо.

Сам процес звільнення селян мав відбутися не відразу, а поступово, розтягуючись на роки. Так, у Маніфесті 19 лютого було обумовлено: ще до того, як селяни будуть повністю переведені на викуп, а це мало статися лише після підписання уставної грамоти, укладеної між ними і поміщиком, останній зберігатиме право власності на всі належні селянам землі, зокрема й на селянські наділи. Фактично це означало для селян збереження повної залежності їх від колишніх кріпосників та продовження виконання на користь останніх панщини аж до підписання між ними уставної грамоти. І хоча уряд вимагав від поміщиків закінчити повне пере-

ведення селян на викуп упродовж трьох наступних після скасування кріпосного права років, у багатьох випадках тимчасово зобов'язаний статус селян зберігався значно довше – від 9 до 25 років. Отже, реформа 1861 р. була здійснена вочевидь не в інтересах широких мас селянства.

Новітні історико-економічні розвідки доводять, що дворянство після скасування кріпосного права також зазнало чималих труднощів, хоча самодержавством і було зроблено все можливе для захисту його інтересів. Так, уряд фактично закривав очі на довільне трактування поміщиками права переносити селянські наділи, на практично повне залишення у своєму володінні таких життєво важливих для селян угідь, як ліси, луки, водоймища тощо, що ставило господарства останніх в економічну залежність від них. Тим самим влада дійсно прагнула допомогти поміщикам через збереження земельних володінь та забезпечення їхніх господарств дешевою робочою силою. Однак побоювання імператора за долю дворянства повністю справдились у справі його фінансової підтримки, так необхідної для перебудови поміщицьких господарств на нових засадах. Ще у 1859 р. були закриті всі вигідні й доступні для дворян державні кредитні установи, що позбавило поміщиків можливості отримувати дешеві кредити. До того ж виплата викупних сум за селянські наділи здійснювалася поетапно й розтягнулася більше ніж на чверть століття. При цьому із призначених поміщикам грошей майже третина була вирахована за попередні борги. Отже, у процесі здійснення реформи абсолютна більшість дворян, переважно середніх та дрібних, опинилися без необхідних коштів для реорганізації власних господарств. Крім того, юридичне звільнення селянства і посилення індустріалізація країни призвели до масового відтоку робочих рук із поміщицьких маєтків. Як наслідок, помітно подорожчала вільнонаймана праця, особливо у південних районах України з її товарним характером сільського господарства. Зрештою, все це стало вагомою причиною глибокої кризи, яка охопила більшість поміщицьких господарств у 1870-х рр.

Скасування кріпосного права у 1861 р. здійснювалося урядом передусім в інтересах держави. Після Кримської війни, як зазначав свого часу економіст ХІХ ст. І.А.Гурвич, «уряду стало зрозуміло, що Росія з її застарілими шляхами сполучення не могла відігравати визначної ролі у «європейському концерті»¹⁸. Щоб повернути втрачені позиції, слід було перебудувати та переозброїти армію. Але для цього потрібна була сучасна промисловість, для створення котрої, крім інших засобів, необхідно було сформувати широкий ринок вільнонайманої праці, який зацікавив би іноземних інвесторів й сприяв залученню їхніх капіталів. Скасування кріпосництва стало нагальною потребою часу, архіважливим урядовим заходом для відновлення державної могутності Російської імперії. Як влучно зауважив той же І.А.Гурвич, «звільнення селян стало засобом для залучення вітчизняних та іноземних капіталів до російської промисловості»¹⁹.

У науковій літературі реформа 1861 р. часто іменується «селянською», хоча вона здійснювалася урядом явно не в інтересах селянства. Як відомо, місцеві положення визначили досить помірні розміри селянських наділів. В остаточному вигляді вони встановлювалися для нечорноземних районів у розмірі 3,25–8 десятин, для чорноземних – 3–4,5 десятин і для степових – 7,5–12,5 десятин на рев'язьку душу. Для трьох південноукраїнських губерній душевий наділ, як у великоросійських та білоруських губерніях, встановлювався у розмірі 3–5,6 десятин. На Лівобережній

Україні наділи поділялись на вищі (3–4,5 десятин) і нижчі (1–1,5 десятин). Для Правобережної України зберігався наділ, одержаний селянами під час інвентарної реформи 1847–1848 рр. Він коливався у межах 4,5–9,5 і більше десятин. Якщо дореформене землекористування селян перевищувало встановлені розміри наділів, надлишок землі переходив у власність поміщика. У ході реалізації реформи виявилось, що такі «відрізки» у 27 губерніях Європейської Росії становили загалом 16% дореформеного землекористування селян, у тому числі у нечорноземних районах – 7,8%, у чорноземних – 23,4%. На Лівобережній і Південній Україні вони становили 27,6%. Отже, обезземелення селян під час реформи дошкульно вдарило по певній їх частині.

При цьому необхідно враховувати цілу низку чинників. По-перше, обезземелення селян стало наслідком не тільки «відрізків» їхньої землі, а й суто бюрократичного недогляду з боку чиновників. Наділи мали отримувати лише чоловіки, записані в останню Х ревізію, яка відбулася ще у 1858 р. Землю почали наділяти селянам з 1861 р. За час, що минув після ревізії, чисельність тих, хто мав би отримати наділ, зросла по імперії у цілому не менш ніж на 450 тис. душ²⁰. Але ці селяни так і залишилися без наділу. Безперечно, вони були включені у загальну чисельність обезземелених внаслідок реформи селян, яких лише в Україні налічувалося не менш як 200 тис. ревізьких душ²¹. По-друге, значна частина селян, обезземелених унаслідок отримання ними мізерних наділів (1–1,5 десятин), розраховувала поповнити нестачу землі за рахунок її оренди. Наприклад, у Костянтинградському повіті Полтавської губернії селяни-власники мали у користуванні 37% землі, орендованої у поміщиків, у результаті чого лише посівна площа становила 5,4 десятини на двір²². По-третє, на Правобережній Україні були загалом збережені наділи 1847–1848 рр., хоча іноді «відрізки» мали місце й тут, щоправда, невеликі – всього 5–6%²³. Однак під впливом польського повстання 1863 р. наділи українських селян були збільшені – у Київській губернії на 28,9%, Подільській – на 26,4%, Волинській – на 21,2%²⁴.

Наведені вище дані дозволяють говорити про досить високий рівень забезпечення українських селян землею після реформи 1861 р. Тому селянське господарство в економічному плані стало більш сприятливою основою для буржуазної аграрної еволюції, ніж поміщицьке.

Слідом за скасуванням кріпацтва було здійснено реформування удільних і державних селян. Згідно зі спеціальним Положенням від 26 червня 1863 р., усі удільні селяни протягом двох років переводилися до розряду селян-власників. Їм надавалося право негайного викупу наділу, що значився за ними у табелях поземельного збору податків. У тих селах, де такого табеля не було, розмір наділу визначався за нормою, встановленою для тієї місцевості. Усі інші питання вирішувалися на основі принципів, установлених для колишніх поміщицьких селян.

Розроблення законів про державних селян затягнулося на кілька років. Вони були прийняті лише 18 січня та 24 листопада 1866 р. За першим із них, державні селяни передавалися з міністерства державних маєтностей у підвідомчість загальних адміністративних органів – губернських, повітових і місцевих селянських установ, створених відповідно до реформи 1861 р. У законі від 24 листопада 1866 р. було визначено порядок поземельного устрою державних селян. Згідно з ним на Лівобережжі й Півдні України за останніми закріплювалися ті землі й угіддя, що

перебували в їхньому користуванні, але не більше 8–15 десятих на ревізку душу. Селянські наділи обкладалися щорічним оброчним податком. З метою охорони фіскальних інтересів держави у законі було збережено норми про общинну форму землеволодіння, яка передбачала колективну відповідальність усіх членів громади за несплату податків. Розмір відведеної общині землі й оброчного податку фіксувалися у спеціальних власницьких записках, на складання і набуття чинності якими був установлений шестирічний строк. На обов'язковий викуп селяни цих регіонів були переведені лише законом 1886 р. При цьому вони одержали наділи майже вдвічі більші від середнього наділу кріпаків, а викупні платежі встановлювалися для них порівняно менші. Навіть після зниження розмірів платежів колишнім поміщицьким селянам за указом від 28 грудня 1881 р., вони були меншими у розрахунку на ревізку душу в середньому на 27%²⁵.

Реалізація реформи на Правобережній Україні мала свою специфіку. Вона полягала у тому, що, згідно з указом Олександра II 1867 р., тут вводився обов'язковий викуп державними селянами земельних наділів. В основу обчислення розміру щорічного викупного платежу була покладена збільшена на 10% річна сума оброку, визначеного спеціальними люстраційними комісіями. Ця категорія селян мала завершити викуп землі до 1 вересня 1912 р.

Лібералізацією податкового законодавства (Положення про мита за право торгівлі й інших промислів від 1 січня 1863 р. та 9 лютого 1865 р.) було відкрито доступ до торгово-промислової діяльності всім категоріям населення, як російсько-підданам, так і іноземцям. Однак принцип безстановості не був витриманий до кінця. Оптова і роздрібна торгівля, заснування фабрик і заводів, виконання підрядів залишилися прерогативою купецтва, яке відтоді поділялося на дві гільдії. Незважаючи на це, загалом відбулося значне розширення та оновлення кола підприємців.

Вагомими були й перетворення у соціально-політичній сфері, зокрема судова реформа 1864 р. Засідання суду стали відкритими, а судочинство базувалося на принципі змагальності сторін. Для вирішення деяких кримінальних справ запроваджувався інститут присяжних засідателів, які обиралися з громадян усіх верств. Розв'язанням дрібних справ займалися мирові судді. Все це сприяло підвищенню рівня законності у державі й посиленню впливу громадськості на судовий процес.

На вдосконалення адміністративно-управлінської системи були спрямовані земська (1864 р.) і міська (1870 р.) реформи, внаслідок яких були створені виборні представницькі органи місцевого самоврядування – земства (крім Правобережжя) та міські думи. Вони набули права опікуватися багатьма господарськими питаннями, а також охороною здоров'я та освітою.

Відбулися зміни й в організації армії. Ключовим моментом військової реформи було запровадження у 1874 р. загальної військової повинності чоловіків. Умови проходження служби полегшувалися, значно скорочувався строк перебування в армії – у сухопутних військах – 6, на флоті – 7 років.

Отже, у результаті ліберальних перетворень 1860–1870-х рр. в устрій царської Росії були запроваджені окремі елементи буржуазної державності. Здійснення реформ створило оптимальні на той час умови як для економічного зростання імперії, так і для її перетворення на буржуазну монархію.

3. Розвиток сільського господарства

Друга половина XIX ст. позначилася помітними зрушеннями у сільському господарстві України. Зберігши ґрунт для залишків кріпосництва на селі, реформа 1861 р. водночас об'єктивно сприяла поширенню ринкових, товарно-грошових відносин. Найпомітнішим цей процес був у провідній його галузі – землеробстві.

Важливі зміни відбувались у характері землеволодіння. З початком перетворення землі на товар воно швидко втрачало свій становий характер і переходило з рук дворянства чи держави у власність селян, міщан, козаків, купців та інших фізичних і юридичних осіб. Як наслідок, протягом 1863–1910 рр. у межах імперії, а точніше її європейської частини у ринковий обіг надійшло загалом понад 145,6 млн десятин приватновласницьких земель, зокрема по Україні – близько 38,4 млн десятин²⁶.

У пореформений період у землеробстві спостерігалася стійка тенденція до змін у структурі посівних площ на користь культур, які мали великий ринковий попит або слугували сировиною для харчової та легкої промисловості.

Основна частина орної землі українських територій була зайнята під посівами хлібних культур. У губерніях Лівобережної України площі під ними через сільськогосподарську кризу в Європі і коливання цін то зростали, то зменшувалися. У середині 1860-х рр. було засіяно 4466 тис. десятин, у 1872–1873 рр. – 5310 тис., в 1894 р. – 4799 тис. десятин. За ці ж роки хлібні посіви на Правобережжі зросли на 20%, а в губерніях Південної України, де розорювалися ковилові степи, – майже втричі²⁷.

Маючи таку велику посівну площу, у сільських господарствах виробляли сотні мільйонів пудів збіжжя. Причому кількість його у 1860–1890-х рр. загалом зростала. У 1864–1866 рр. в українських губерніях у середньому збирали 397,9 млн пудів хлібних злаків, у 1883–1891 рр. – 492,8 млн пудів, а в 1892–1900 рр. – вже 740,9 млн пудів²⁸.

Чи не найголовнішою причиною розширення посівів зернових культур стали ринкові мотиви сільських виробників. За даними П.І.Ляценка, товарність пшениці на Правобережжі на початку XX ст. становила в середньому в поміщицьких господарствах 85,8%, а в селянських – 77,4%²⁹. Саме пшениця, зокрема яра, разом із ячменем визначали в основному структуру посівних площ у більшості українських губерній, особливо в степовому регіоні. Так, на Півдні України посіви під цими культурами зросли у 1881–1900 рр. з 61,6 до 75% від загальної площі останніх. Аналогічні процеси були характерними і для Лівобережжя, де протягом тільки останнього десятиріччя XIX ст. зросли посіви під ярою пшеницею – на 42%, під вівсом – на 20,7%, під ячменем – на 20,5%³⁰.

Домінування ярої пшениці у структурі посівних площ визначалося попитом закордонних споживачів на тверді сорти останньої, з яких вироблялися, насамперед, макаронні вироби. До того ж українська пшениця змішувалася для розмелу в необхідній пропорції з тамтешніми м'якими сортами для підвищення вмісту клейковини в борошні.

У пореформений період збільшився й валовий збір зерна на душу населення. За сорок років він зріс на Правобережжі на 30%, Лівобережжі – на 10%, в Південній Україні – у 2,5 раза³¹.

Проте вирощування одних тільки хлібних культур не могло повною мірою забезпечити перехід аграрного сектора України до інтенсивного господарювання і підняття добробуту населення на більш високий рівень. У другій половині XIX ст. намітилася тенденція до позитивних зрушень у структурі посівних площ за рахунок коренеплодів, конюшини, люцерни, хмелю, тютюну, бобових та інших культур. На початку XX ст. посіви картоплі, конопель, льону, бобів і чечевиці становили в Подільській губернії 175 602 десятин, або 9,6% усіх посівних площ; у Київській – 153 181 (8,7%), Волинській – 217 416 (12,16%), Полтавській – 117 684 (5,5%), Чернігівській – 219 341 (15,28%), Харківській – 88 084 (4,15%), Херсонській – 64 146 (1,68%), Таврійській – 29 794 (1,16%), Катеринославській – 78 309 десятин, або 2,48% від площі польових культур³².

Розширення посівів коренеплодів та інших просапних культур стимулювалося винокурінням. За свідченням члена Державної ради В.І.Денисова, винокурна промисловість Російської імперії, використовуючи щорічно до 40 млн пудів кукурудзи і до 250 млн пудів картоплі, забезпечила збут продукції цих рослин³³. Це спричинило зменшення площ під паром і підвищення врожайності сільськогосподарських культур у наступні роки.

Колосальними темпами зросли посіви буряків, насамперед цукрового. Протягом 1860–1890-х рр. загальна площа під останнім зросла в Україні з 75 тис. до 350 тис. десятин³⁴. Такі зміни відбулися за рахунок семи основних цукробурякових районів – Київської, Волинської, Подільської, Херсонської, Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній.

Розвиток буряківництва мав неабиякі наслідки для сільського господарства України. По-перше, вирощування цієї культури сприяло переходу від застарілої трипільної системи до більш досконалих сівозмін, ефективнішого використання землі. По-друге, буряківництво стимулювало модернізацію технології обробітку землі через застосування машин у приватних господарствах. По-третє, культивування буряків потребувало широкого використання як природного добрива – перегною, так і суперфосфатів, а також глибокої оранки, ретельного обробітку ґрунту й проведення просапних робіт. Наслідком цих виробничих операцій стало помітне зменшення засміченості полів, зростання врожайності зернових і трав, якими засівали поля після збору буряків. По-четверте, побічні продукти переробки останніх на цукор забезпечували рогату худобу, коней та свиней прекрасним кормом.

Водночас в Україні поширювалося хмелярство. Його розвиток на Волині був пов'язаний із діяльністю чехів, котрі емігрували з Богемії наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. З часом вирощування хмелю було освоєне місцевими землевласниками і селянами. У 1895 р. його збір становив майже 125 тис. пудів. Волинський хміль ішов на пивоварні заводи України, де вироблялися вищі сорти пива, і вивозився на світовий ринок. Попри невеликі земельні площі під цією культурою, вона приносила значні прибутки виробникам і державі³⁵.

Щодо тютюну, то він вирощувався на теренах усіх регіонів України, задовольняючи потреби місцевих споживачів та почасти вивозився на світовий ринок. Земельні площі під цією культурою постійно змінювалися. Найбільші розміри посіву й збору були у Полтавській і Чернігівській губерніях. У 1860-х рр. на них припадало 20,5 тис. десятин тютюну, або 59,7% загальноросійських посівів; у 1870-х рр. – 24,8 тис. десятин (52%); у 1880-х рр. – 22,2 тис. десятин (46,8%) і

в 1890-х рр. – 20 тис. десятин (38%)³⁶. Загалом Україна була головним районом тютюництва всієї Російської імперії. Звідси, особливо з Лівобережжя, вивозилася велика кількість як тютюну-сирцю, так і тютюнових виробів.

Помітне місце займали площі під олійними культурами – льоном, коноплями, ріпаком, соняшником тощо. У 1881 р. посіви під льоном становили 256 тис. десятин, коноплями – 115,6 тис., ріпаком 115,8 тис., соняшником – 8,6 тис. десятин³⁷. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. спостерігалось збільшення посівних площ лише під соняшником, для інших рослин характерним було їх поступове скорочення.

Розвиток ринкових відносин у землеробстві багато у чому залежав від виробництва та поширення новітньої на той час сільгосптехніки. Треба зазначити, що загалом рівень механізації сільського господарства в Російській імперії був низьким порівняно з провідними країнами Західної Європи та США. Найбільш серйозною причиною, яка гальмувала застосування техніки, була недостатня купівельна спроможність сільських господарів. Навіть власники великих економік не могли придбати її без солідного банківського кредиту.

Через недостатню рентабельність вітчизняне машинобудування відставало від попиту на техніку і знаряддя праці, кількість яких була приблизно рівною імпортованому обсягу останніх. Так, у 1879 р. власне виробництво у грошовому еквіваленті становило 3981 млн руб., імпорт – 4000 млн руб., у 1889 р. – 4210 млн руб. і 2974 млн руб. відповідно³⁸.

У міру зростання продуктивності вітчизняних заводів і ввозу іноземної техніки сільськогосподарські машини і знаряддя мало-помалу, а пізніше доволі прискореними темпами поширювалися в українських регіонах. У Волинській губернії вже в 1870-х рр. у поміщицьких господарствах використовувалися сіялки, жатки, кінні граблі, коренерізки, катки, сіноворушилки, віялки, кінні та парові молотарки. Проте їхня загальна чисельність була замалою – близько 5300 одиниць, причому у Старокостянтинівському повіті зосередилася майже чверть від загальної кількості машин і знарядь цієї губернії³⁹. На одне поміщицьке господарство припадало лише півтори одиниці землеробської техніки, а одна сільськогосподарська машина – на 700 десятин землі⁴⁰. Поступово кількість одиниць техніки у поміщицьких маєтках збільшувалася. З кінця ХІХ ст. застосування останньої все інтенсивніше відбувалося в економіях Київської і Подільської губерній. Однак дрібні селянські господарства продовжували користуватися переважно традиційними знаряддями праці. Повільніше поширювалася сільськогосподарська техніка на Чернігівщині.

Децю іншою була ситуація в південних губерніях України. Саме там застосування аграрної техніки набрало найбільшого розмаху. Передумовами для цього були наявність вільних коштів для капіталовкладень, масиви родючих земель та нестача робочих рук. Тому модерні знаряддя праці значно ширше проникали не тільки в поміщицькі, а й селянські господарства. Так, у 1889 р. в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях орна площа землі, на якій застосовувались машини, становила: за посівами і збиранням врожаю близько 30%, з молотіння збіжжя – понад 38%. Очищення зерна віялками поширювалось майже на половину орних земель Півдня України. Застосування сільськогосподарських машин по всій Європейській Росії за 1889 р. було значно меншим і відповідно становило: 6,4, 7,3 і 21,7%⁴¹.

Поступове збільшення забезпеченості технікою було безпосередньо пов'язано зі зростанням врожайності хлібних культур і підвищенням цін на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому й особливо на зовнішньому ринках. Своєю чергою насичення сільського господарства новітніми механізмами сприяло підвищенню продуктивності землеробства.

У пореформений період швидко розвивалися товарне городництво і садівництво. Перше було значно поширене біля великих міст і промислових центрів, де існував попит на овочі з боку місцевого населення. Лише в околицях Одеси у 1861 р. городництвом займалося 2885 жителів, а в Одеському градоначальстві на 1897 р. площа комерційних городів становила 1900 десятин. Сума середнього валового прибутку з десятини визначалася у 720 руб.⁴²

У селянському городництві спостерігалася певна спеціалізація, залежно від природних умов та наявності попиту. На Чернігівщині вирощували багато огірків, найвідомішими з яких були ніжинські, що вивозилися до Москви і Петербурга. На Харківщині культивували цибулю та часник, а зібраний урожай продавали як на місцевих ринках, так і в населених пунктах Азовського узбережжя. У південних губерніях значного поширення набуло вирощування кавунів і динь. Лише на Херсонщині у 1880 р. під баштанами було зайнято близько 43,5 тис. десятин землі⁴³.

Поряд із городництвом у другій половині XIX ст. прогресувало й торговельне садівництво, що мало місце в усіх українських регіонах. Однак найбільшого розвитку воно набрало на Півдні. У Херсонській губернії під садами в 1884 р. було зайнято 46,5 тис. десятин землі. В урожайні роки тут збирали близько 1,5 млн пудів фруктів, які збували в міста України та Центральної Росії. Давньою галуззю садівництва було й у Криму. У 1880-х рр. Лозово-Севастопольською залізницею звідти щорічно вивозилося понад 1 млн пудів фруктів і близько 100 тис. пудів горіхів⁴⁴. У Криму та на Херсонщині також зосереджувалося чимало виноградників, що давали необхідну сировину для виноробної промисловості. Тільки у Симферопольському, Ялтинському, Мелітопольському і Перекопському повітах Таврійської губернії в 1892 р. виноградники займали 10 316 десятин землі і дали урожай близько 1 300 000 пудів, із котрих було продано 472 592 пудів ягодами й виготовлено 723 371 відро вина⁴⁵.

Розвивалося комерційне садівництво й у Лівобережній і Правобережній Україні, особливо на Поділлі, де не тільки продавали свіжі фрукти, а й збували частину їх у сухому вигляді. Щорічно з залізничних станцій Подільської губернії відправляли сотні тисяч пудів сушених і в'ялених яблук, груш та слив. У 1897 р. їх було вивезено загалом 237,4 тис. пудів⁴⁶.

Важливою частиною сільського господарства України, продукти якої посідали чільне місце як у внутрішній, так і зовнішній торгівлі, було тваринництво. Проте слід зауважити, що загалом ця галузь була недостатньо розвинена. І якщо у 1866 р. в українських губерніях налічувалось 1743 тис. коней, 4884 тис. великої рогатої худоби, 6351 тис. простих, 8814 тис. тонкорунних овець, 2763 тис. свиней⁴⁷, то у наступні роки поголів'я худоби хоч і зростало в абсолютних показниках, але відносно приросту населення і посівних площ зазнало суттєвого зменшення. Однією з причин такого становища було значне скорочення природної кормової бази внаслідок колосального розорювання цілини. У зв'язку з цим господарі дедалі частіше змушені були переходити від традиційного скотарства до стійлової відгодівлі худо-

би. Особливого поширення остання набула на Правобережжі, де сотні цукрових, винокурних і пивоварних підприємств почали забезпечувати тваринництво новими кормовими засобами – буряковим жомом, мелясою, пивною гущею та побічними продуктами переробки картоплі на крохмаль. Але найкращим для худоби став буряковий жом. За підрахунками В.М.Ландо, на заводах України «могло вироблятися до 500 млн пудів жому і близько 25 млн пудів меляси»⁴⁸. В одній тільки Подільській губернії перероблялося близько 150 млн пудів буряку, з яких залишалося до 120 млн пудів сирого жому, достатнього для відгодівлі 250 тис. голів великої рогатої худоби⁴⁹. Саме тому повсюди у прилеглих до цукрових заводів селах велася масова відгодівля худоби для ринкового збуту.

Успішному розвитку тваринництва в Російській імперії перешкоджала низка інших причин. Серед них треба назвати негаразди щодо транспортування худоби і м'яса через майже повну відсутність холодильних систем і спеціального обладнання на залізничних станціях, застарілу і примітивну ветеринарну службу та низький рівень селекції. Проте в останньому напрямі наприкінці XIX ст. в українських господарствах, переважно поміщицьких економіях, здійснювалися чималі роботи з метою поліпшення якостей, зокрема молочних, найпоширенішої у лісостепі української сірої породи.

Надзвичайно високою була працездатність волів сірої степової породи, які могли працювати по 10–12 годин щоденно і перевозити у парній запряжці до 100–120 пудів вантажу. У деяких поміщицьких господарствах навантаження на одного вола під час оранки становило протягом року в середньому 16 десятин землі, тоді як на одного коня – до 10 десятин⁵⁰. Але з часом вимоги до худоби як тяглової сили, особливо з поширенням землеробських знарядь, змінювалися. Європейський ринок все більше вимагав не так тяглової волячої сили, як скорості й молочності худоби. Відтак корів сірої породи почали поступово замінювати зарубіжними – голландською, симентальською, швіцькою тощо, здатними давати більшій надої молока та задовольняти смаки споживачів ніжним мармуровим м'ясом.

У децю кращих умовах вирощування й відгодівлі перебувало свинарство України, яке було майже винятково селянською галуззю тваринництва. М'який клімат і прекрасні корми – ячмінь, кукурудза, висівки зернових, конюшина і коренеплоди – давали селянам можливість займатися розведенням свиней у значних масштабах і з вигодою для себе.

Збільшення наприкінці XIX ст. кінського поголів'я було зумовлене об'єктивними законами економічної доцільності. Утримання пари волів з двома чи навіть трьома десятинами землі не завжди окупалося вартістю землеробських робіт. Виходячи з цього, дрібні господарі все частіше займалися кінним візницьким промислом. А у заможних господарствах не тільки утримували коней для роботи, а й вирощували та продавали елітних породистих скакунів.

Що стосується вівчарства, особливо тонкорунного, то з 1880-х рр. спостерігався занепад цієї галузі тваринництва. Він був спричинений нестачею пасовищ, сильною конкуренцією австралійської вовни та виробів із бавовни після модернізації прядильної справи. Якщо у 1880 р. на Херсонщині налічувалося 2 269 440 овець, з них 1 413 088 – тонкорунних, то у 1910 р. в губернії залишилося всього 361 416 голів⁵¹. Аналогічні тенденції спостерігались у Катеринославській і Таврійській губерніях.

Попри численні труднощі й негаразди українські губернії у пореформений період відігравали важливу роль у торгівлі продуктами тваринництва як на всеросійському, так і на зовнішньому ринках. З України щорічно вивозили велику кількість коней, рогатої худоби та овець, сотні тисяч пудів вовни і сала, десятки тисяч пудів масла, а також необроблених шкір⁵².

Отже, у пореформений період у сільському господарстві України відбулися суттєві зміни. Власниками землі стали не тільки поміщики й селяни, яким належала її переважна частина, а й представники інших соціальних верств і груп населення. Значно розширилися посівні площі. І хоча переважаючим було вирощування хлібних культур, поступово зростали посіви коренеплодів, бобових, олійних та інших рослин. Активно розвивалися комерційне городництво й садівництво. Важливою галуззю було тваринництво, тенденції розвитку якого значною мірою визначалися скороченням природної кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб світового ринку та підвищенням загальної культури землеробства. Також помітно зросло застосування у сільському господарстві спеціальних машин і знарядь, хоча загальний рівень механізації, особливо в селянських господарствах, ще був невисоким.

4. Залізничне будівництво

Головним напрямом промислового перевороту у транспортній галузі у другій половині XIX ст. стало залізничне будівництво, яке відіграло важливу роль у завершенні формування внутрішнього ринку та зростанні промислового виробництва.

Перші залізничні лінії у Російській імперії були прокладені ще наприкінці 1830-х – на початку 1840-х рр. Однак вони були невеликої довжини і не мали якого-небудь стратегічного чи економічного значення. Розбудова значної залізничної мережі почалася лише після Кримської війни, яка наочно продемонструвала всю згубність відсутності надійних шляхів сполучення. Відправним моментом для залізничного підприємництва став опублікований 27 січня 1857 р. указ імператора Олександра II про створення в Російській імперії мережі залізниць. Виконання цього завдання було покладено на спеціально організоване Головне товариство російських залізниць. Побудувати чотири магістралі планували за рахунок державних коштів, хоч і з залученням французьких капіталів. Однак така ідея не мала успіху. Новоствореному товариству не вдалося уникнути фінансових труднощів і довести роботу до завершення. У зв'язку з цим у 1850–1860-х рр. у владних колах точилися запеклі дискусії між прибічниками будівництва залізниць за рахунок казни й прихильниками залучення до цієї справи приватного капіталу. У кінцевому результаті перемогли останні, зокрема й керуючий Державним банком Є.І.Ламанський, який стверджував, що лише «приватна діяльність, залучення іноземних капіталів і надання допомоги від уряду – єдине вирішення завдання побудови у нас залізниць»⁵³.

Справжня «залізнична лихоманка» розпочалася після побудування сенатським чиновником П.Г.Дервізом у 1866 р. Рязансько-Козловської лінії, що принесло йому величезні прибутки. Перспектива отримання надвисоких доходів збурила всі верстви тогочасного суспільства. У залізничному грюндерстві (засновництві) взяли участь члени царського дому й титулована знать, державні чиновники й військові у відставці, юристи і зацікавлені у розширенні та зміцненні торгівлі й виробництва

дворяни та купці. Лише за 1866–1870-ті рр. було організовано понад 30 відповідних акціонерних товариств.

Саме П.Г.Дервізу належить винайдення концесійного способу фінансування залізничного будівництва на етапі створення первинної мережі. Його сутність полягала у розміщенні на іноземних грошових ринках облігаційних позик приватних товариств, що забезпечувалися урядом. Така схема була вкрай невигідна для держави, але дозволила значно прискорити темпи будівництва залізниць навіть в умовах бюджетного дефіциту.

Першою залізницею, спорудженою на українських землях, стала Одеська. Її перша ділянка Одеса–Паркани–Ольвіопіль–Балта була збудована казенним коштом впродовж трьох років (1862–1865 рр.). У 1867–1869 рр. стали до ладу лінії до Єлисаветграда та Крюкова. З побудовою у 1870 р. ділянок від Києва до Жмеринки й від Жмеринки до Балти почала функціонувати Південна магістраль від Москви до Одеси (через Курсько-Київську лінію).

З кінця 1860-х рр. урядова політика щодо фінансування залізничного будівництва спрямовувалась у бік залучення приватних капіталів, тобто створення для цього акціонерних товариств. Останнім були продані навіть казенні залізниці. Так, улітку 1870 р. Російське товариство пароплавства і торгівлі (РОПіТ) придбало в уряду Одеську залізницю, довжина якої на той момент становила 963 км. Того ж року на базі Києво-Балтської магістралі було утворене товариство Києво-Брестської залізниці, яке придбало у казни ще одну ділянку Київ–Жмеринка з гілкою Козятин–Бердичів і збудувало лінію від Бердичева до Бреста з відгалуженням на Радзівілов. Під час будівництва цих ділянок товариство зазнало великих збитків, але уряд покрив їх, не притягуючи винних до відповідальності. Аналогічним було становище і на будівництві Брестсько-Граєвської залізниці, яка продовжувала Брестську лінію для виходу з Одеси і Києва на колишній кордон з Пруссією і до портів Балтії⁵⁴.

Після спорудження Південної магістралі першочерговим стало будівництво лінії з Москви через Донецький басейн до Азовського моря. Побудови Азовської магістралі однаково наполегливо домагалися як донецькі вуглепромисловці і харківські поміщики, так і московські фабриканти. Магістраль від Харкова до Таганрога була збудована за 1866–1870-ті рр. майже водночас із Харківсько-Севастопольською залізницею.

У 1873 р. відкрився рух на Знам'янсько-Миколаївській залізниці. Завдяки цій лінії Знам'янка стала вузловою станцією, а Миколаїв – хлібоекспортним портом. Побудова у 1876 р. ділянки від Знам'янки до Фастова, з відгалуженням до Черкас, розширила Миколаївський експортний район і стимулювала розвиток цукрової промисловості. У 1874 р. закінчилося будівництво Ландварово-Роменської дороги, яка зв'язала Лівобережну Україну з Білоруссю й Балтійським морем⁵⁵.

У 1878 р. товариства Києво-Брестської, Одеської і Брестсько-Граєвської залізниць об'єдналися в одне товариство Південно-Західних залізниць, статут якого був затверджений 9 червня того ж року. Першим головою правління новоствореного товариства було обрано колишнього очільника правління Києво-Брестської залізниці І.С.Блоха. Об'єднана залізниця стала першою в Російській імперії великою мережею довжиною 2167 км.

Здійснюючи будівництво первинної залізничної мережі в Україні, царський уряд виходив передусім із державних інтересів. Після поразки у Кримській війні

одними з першочергових завдань влади стали створення найсучасніших засобів для переміщення армії та відновлення провідних позицій на міжнародній арені, зокрема у зовнішній торгівлі. Для цього потрібні були промисловість, побудована на капіталістичних засадах, і широка товаризація сільського господарства. Здійснення цих перетворень не могло відбутися без наявності сучасних шляхів сполучення.

Залізниці мали з'єднати російські промислові осередки з чорноморськими та азовськими портами, і призначалися, насамперед, для доставки зернових культур у регіони імперії, які потребували привізного хліба та на експорт. До середини 1870-х рр. практично всі українські губернії були пов'язані між собою, а після розбудови Курсько-Київської та Курсько-Харківської магістралей – і з центральними губерніями Російської імперії, що позитивно позначилося на зменшенні витрат на доставку вантажів і збільшило вивіз збіжжя за кордон. Так, вартість перевезення зерна зменшилася в Херсонській губернії на 15,2 млн руб., у Подільській – на 7,6 млн руб.⁵⁶

Збільшення залізничної мережі спричинило зростання транспортування вантажів, зокрема зерна, до чорноморсько-азовських портів, що полегшило постачання товарів на зовнішні ринки. Після спорудження Одеської залізниці перевезення зерна на Півдні України за 1866–1867 рр. збільшилося вдвічі (з 6925 тис. до 12 079 тис. пудів). На початку 1870-х рр. Одеська магістраль посідала третє місце в імперії, поступаючись Миколаївській і Варшаво-Віденській залізницям, нею 1873 р. було перевезено вже 69 576 тис. пудів – у 5,8 раза більше, ніж у 1867 р. Загалом середньорічний зерновий вантажопотік магістралей до південних портів збільшився за 20 років у 6,5 раза: з 29 млн пудів у 1876 р. до 82,3 млн у 1884–1888 рр. та до 188,4 млн у 1894–1898 рр. У 1899 р. Південно-Західними залізницями було перевезено 81,2 млн пудів зерна, Катерининською – 18,3 млн, Курсько-Харківсько-Азовською – 33,8 млн, Харківсько-Миколаївською і Південно-Східною разом – 135,7 млн пудів⁵⁷.

У цілому середньорічні перевезення всіх вантажів українською залізничною мережею зросли з 182 млн пудів у 1870-х рр. до 523 млн пудів у 1880-х рр. і 1190 млн пудів у 1890-х рр. Питома вага України в товарних перевезеннях по країні зросла з 16,6% у 1880–1884 рр. до 28,2% у 1900–1904 рр., тобто майже вдвічі⁵⁸. Проте варто зауважити, що вже з кінця 1880-х рр. залізниці поступово втрачали провідну роль у транспортуванні зерна, натомість на перше місце вийшли вантажі важкої промисловості, особливо вугілля.

Незважаючи на те, що завдяки акціонерним організаціям за досить короткий проміжок часу була створена ціла система залізниць, наприкінці 1870-х рр. концесійне залізничне будівництво було припинено. Основними причинами прийняття такого рішення були зловживання з боку правлінь товариств, ведення між ними тарифних війн, безгосподарне ставлення до експлуатації своїх шляхів, незацікавленість у їх поліпшенні тощо. Створена для розгляду цього питання спеціальна урядова комісія розробила нові принципи функціонування залізниць. Від роздавання концесій влада перейшла до встановлення вимог будівництва, проведення тендерів серед засновників з обов'язковою перевіркою статутних документів.

Наприкінці 1880-х рр. під тиском буржуазно-поміщицьких кіл приватна монополія на залізничний транспорт була ліквідована, однак без зміни форм власності. З приходом С.Ю.Вітте в міністерство фінансів (з 1889 р. – директор департаменту

залізниць, 1892–1903 рр. – міністр) і загальною зміною курсу економічної політики в Російській імперії, на базі нового будівництва й викупу приватних залізниць було організоване державне залізничне господарство. Багато залізниць у той час стали казенними, оскільки акціонерні товариства охоче йшли на викуп, тому що з ліквідацією приватної монополії на залізничний транспорт втрачалися можливості для отримання надприбутків. Крім того, викупна операція була проведена на вигідних для акціонерів умовах. У залізничній мережі України частка державних підприємств зросла з 24,5 у 1890 р. до 76,6% у 1900 р.⁵⁹

Будівництво залізниць відіграло вирішальну роль у промисловому піднесенні 1890-х рр. Невисокий рівень нагромадження капіталу всередині країни був компенсований зростаючим потоком іноземних інвестицій. Капіталовкладення в залізницю досягли 2,5 млрд руб., тобто майже таких само обсягів, як у всі галузі промисловості імперії разом узяті⁶⁰. Треба зазначити, що у цей період прокладання залізничних шляхів здійснювалося, за деякими винятками, або безпосередньо в Донецько-Криворізькому басейні, або було спрямоване на зв'язок його з основними економічними регіонами країни. Найважливішою лінією, збудованою у той час, стала Катерининська залізниця – від ст. Ясинувата Донецької залізниці до ст. Долинська Харківсько-Миколаївської залізниці. Вона пов'язала вуглевидобувний регіон із залізородним, забезпечивши сприятливі умови для розвитку металургії й транспортування донецького вугілля у західному напрямку.

У 1892 р. було утворене товариство Південно-Східних залізниць, яке отримало концесію на спорудження магістралі, що пов'язувала Донбас із Нижнім Поволжжям. 1895 р. стала до ладу лінія від Балашова до Харкова через Куп'янськ. У 1896 р. товариство Московсько-Казанської залізниці закінчило будівництво ділянки від Балашова до Пензи, після чого Донбас отримав вихід у Середнє Поволжжя. У 1896–1897 рр. збудовано лінію Полтава–Костянтинград, яку в 1901 р. було подовжено від Полтави до Києва і від Костянтинграда до Лозової. У наступному році свої функції стала виконувати остання ділянка від Києва до Ковеля. Отже, магістраль Лозова–Ковель з'єднала мережі Донбасу із Правобережжям і була транзитною лінією в перевезеннях між Польщею, Кавказом і Персією. В інших регіонах України прокладання залізничних шляхів у той період було епізодичним.

Одним із наслідків масштабного залізничного будівництва було значне зростання попиту на метал, устаткування, паливо, що своєю чергою зумовило розвиток галузей важкої промисловості в Україні. У деякі роки залізниці потребували стільки металу, що його ледве вистачало для будівництва нових металургійних заводів. У кам'яновугільній промисловості безпосередній попит залізниць та попит на вугілля металургійних заводів безупинно зростав. Питома вага цих двох споживачів донецького вугілля збільшилася з 48,7 у 1890 р. до 57% у 1900 р.⁶¹

Вигідна кон'юнктура в паровозобудуванні зумовила перепрофілювання окремих машинобудівних заводів на випуск паровозів. В Україні, зокрема, виникли два великі спеціалізовані підприємства – Харківський (1897 р.) і Луганський (1900 р.) паровозобудівні заводи. Створення останнього пов'язане з діяльністю німецького промисловця і фінансиста Г.Гартмана. У 1896 р. він заснував «Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана» у Луганську. Це стало початком історії паровозобудівного заводу, спорудження якого завершилося у 1900 р. Після відкриття підприємство стало одним із найпотужніших у всій Російській імперії. Тільки за

перші п'ять років свого функціонування на ньому було виготовлено від 12 до 21% загальної кількості необхідних для країни вантажних і пасажирських паровозів⁶².

Отже, у другій половині XIX ст. в українських землях була створена досить потужна система залізниць, загальна довжина яких наприкінці століття становила 1/5 частину всієї залізничної мережі Російської імперії. Попри те що спорудження магістралей підпорядковувалося переважно стратегічним потребам, а лінії часто прокладалися звивисто і безсистемно, у цілому залізничне будівництво справило значний вплив на подальший розвиток торгівлі, й особливо промисловості України.

5. Економічна політика уряду. Промисловий переворот

Кримська війна переконливо довела, що Росія потребувала вітчизняної великої промисловості і залізниць хоча б з суто воєнних міркувань. Найважливішим зрушенням, котре докорінним чином вплинуло як на розвиток товарно-грошових відносин в Україні, так і на промисловий переворот, стала реформа 1861 р. Саме вона викликала докорінні зміни у соціальній структурі населення. Дедалі більшої ваги почали набирати такі економічно активні верстви, як підприємці та вільнонаймані робітники. Домінуюча маса дворянства та більшість селян через консерватизм їхніх настроїв залишалися менш економічно активними.

У зовнішньоекономічній сфері імперські урядовці продовжували активно реалізовувати політику протекціонізму⁶³. Вона спрямовувалася на підтримку власного товаровиробника за рахунок встановлення високого ввізного мита на імпортованих готових іноземних виробів та експорт сировини. Крім того, істотну допомогу власним підприємцям держава надавала за рахунок здійснення сприятливої бюджетної політики, шляхом виплат премій для великих промисловців з державної скарбниці та надання їм великих казенних замовлень за завищеними цінами. Такими кроками держава стимулювала збільшення надходжень до бюджету за рахунок розвитку та концентрації промислового виробництва, посилення експорту, збільшення зайнятості працездатного населення.

У галузі внутрішньої економічної політики зусилля держави спрямовувались на посилення концентрації виробництва на великих підприємствах, яким надавалися істотні переваги порівняно з дрібними промисловими закладами. У сфері споживання широких верств населення на місцевому рівні активно впроваджувалося державне регулювання цін як на продукти харчування, так і на товари першої необхідності.

Завдяки здійсненню російським імперським урядом активної промислової політики після реформи 1861 р. в Україні відбувалася поступова економічна спеціалізація окремих її регіонів. Так, утворилися такі промислові центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий і Південно-західний цукровий райони. Крім того, набув прискорення процес промислового перевороту.

Машинне виробництво, руйнуючи всі форми дрібного виробництва, остаточно відривало робітників від землі, ліквідувало замкненість, патріархальність у відносинах між хазяями і робітниками. Перехід від ручної праці до машинної різко змінив структуру й кваліфікацію робітничих кадрів у промисловості: творча роль

робітника на фабриці остаточно зводилася нанівець, однак виділилася верхівка кваліфікованих технічних кадрів і технічних керівників; зниження вимог до кваліфікації робітника дало можливість у широкому масштабі застосовувати жіночу й дитячу працю⁶⁴.

Загалом промисловий переворот – це перехід від мануфактури, яка базувалася на високому ступені розподілу ручної праці та мала ремісничу техніку, до великого машинного фабрично-заводського виробництва, який забезпечував впровадження у промислове виробництво і транспорт системи робочих машин, парових двигунів, створення самостійної машинобудівної галузі. У соціальному плані головну роль почали відігравати фабриканти та люди найманої праці. Завершення промислового перевороту знаменувало остаточну перемогу індустріальної цивілізації над аграрною.

У вітчизняній історичній науці відсутні єдині підходи стосовно часових меж і етапів розвитку промислового перевороту в Україні⁶⁵. Загалом промисловий переворот на українських землях імперії Романових розпочався пізніше, ніж у Великобританії, США, Франції, майже одночасно з Німеччиною у 30–40-х і завершився в 70–80-х рр. XIX ст.

Істотне запізнення промислового перевороту в Україні пояснювалось економічною відсталістю Російської імперії. Протягом першої половини XIX ст. продовжувала існувати кріпосницька система, яка негативно впливала на розвиток сільського господарства, формування ринку вільнонайманої робочої сили для промисловості. У середині XIX ст. більшість підприємств становили міські та сільські кустарні промисли, ремісничі майстерні, мануфактури, засновані на ручній техніці та примусовій праці кріпаків. Гальмувала розвиток промислового виробництва також недостатність національних і відсутність зовнішніх інвестицій.

У суспільстві домінуючою була ідея російської «аграрності», хоча цар Петро I своїми заходами штучно створював промислову структуру господарства. Згідно з цією ідеєю Росія мала залишитися землеробською країною і не була готова до скасування кріпосного права. Економічна політика російських імператорів в першій половині XIX ст. відповідала, насамперед, інтересам дворянства, і на перших етапах допомога промислому підприємництву була незначною.

Промисловий переворот в Україні розпочався з харчової промисловості, а саме цукроваріння. У цукровиробництві почали застосовувати машини для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси для сокодобування, парову техніку для випарювання й згущення цукробурякового соку. Справжній переворот у цукровій промисловості України пов'язаний з діяльністю «Торгового дому Яхненків і Смирєнка». На орендованій у поміщиків Березовських землі в Ташлику вони збудували перший в Росії паровий цукрово-рафінадний завод (1843 р.), устаткований за останнім словом техніки з використанням французьких технологій цукрового виробництва.

Економічні успіхи цукрозаводчиків спонукали до поширення цукроваріння в Україні. Загальна кількість цукроварень у 1858 р. зростає до 222, з них «парових» було 90. Проте цукровиробництво як галузь підприємництва ґрунтувалося на примусовій праці кріпосних селян, що переважала у 40–50-х рр. Панівною тенденцією у розвитку виробництва цукру було перетворення кріпосної мануфактури (з переходом на вільнонайману працю) на фабрику⁶⁶. Машинна індустрія в цукровій

промисловості України сформувалася переважно з великих вотчинних цукрових мануфактур («парових» заводів) заміною на них в усіх основних операціях ручної техніки системою машин, а примусової праці кріпосних селян – працею вільно-найманих робітників. Технічна перебудова цукроварень завершилася наприкінці 1870-х рр. підвищенням концентрації виробництва, скороченням тривалості щорічних сезонів цукроваріння, поліпшенням використання сировини. Прискорилися темпи зростання обсягів цукробурякового виробництва і продуктивності праці.

У 20-х рр. XIX ст. з'явилися і перші парові гуральні. Технічний прогрес позначився і на винокурній промисловості. Парова техніка, що почала застосовуватися в цій галузі, не тільки прискорила виробничий процес, а й збільшила вихід горілки з одиниці сировини. З 60-х рр. виробництво в цій галузі почало набувати форм великої капіталістичної промисловості. Цьому сприяла акцизна політика уряду. Згідно з акцизним законодавством 1861 р. визначалася норма виходу спирту, за яку підприємець мав сплачувати державі акциз незалежно від обсягу виробленої продукції, що призвело до ліквідації дрібних винокурних підприємств. Великі гуральні з досконалішою технікою витіснили невеликі. Якщо впродовж 1862–1863 рр. в Україні діяло 1485 винокурень, то протягом 1899–1900 рр. – 421, і якщо раніше кожне з горілчаних підприємств у середньому виробляло 5 тис. відер спирту, то на рубежі століть цей показник сягнув 44 тис.⁶⁷ Основними районами виробництва спирту в Україні стали Київська, Харківська та Подільська губернії. Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. багато винокурних підприємств перейшло від поміщиків у власність промисловців.

Промисловий переворот прискорив темпи розвитку борошномельного виробництва. Зросла частка великих підприємств – парових млинів. На зміну примітивним жорнам прийшов вальцювальний верстат. Про кількість і потужність парових млинів в українських губерніях свідчать дані, наведені в табл. 20.2⁶⁸.

Таблиця 20.2. Впровадження парової енергетики у борошномельній промисловості України (1875–1878 рр.)*

Губернії	Кількість млинів і крупорушок	Парові машини	
		кількість	потужність (к.с.)
Київська	13	13	213
Подільська	34	34	337
Чернігівська	4	5	42
Харківська	27	24	308
Полтавська	9	9	123
Катеринославська	33	35	744
Херсонська	57	61	1237
Таврійська	10	11	124
Всього	187	192	3128

* Відсутні дані по Волинській губ.

Головним районом борошномельної промисловості був Південь України. Найбільшими центрами парового млинарства у 1878 р. були Одеса (21 паровий млин), Катеринослав (9), Херсон (4).

Поряд з іншими харчовими виробництвами порівняно швидко розвивалось олійне, сировиною для якого було насіння льону, коноплі, соняшнику. Особливо високих темпів розвитку ця галузь досягла в середині 80-х рр. Великі парові заводи витіснили невеликі підприємства. В цілому олійна галузь щорічно виробляла продукції на суму 2602 тис. руб.⁶⁹

Технічне переоснащення відбувалося і в тютюновій промисловості України. Історично склалося так, що постачальником тютюну були Чернігівська та Полтавська губернії, а центрами його переробки – Південь і Правобережжя. В Україні виготовлялося 20–40% тютюнової продукції Російської імперії. Промисловий переворот у цій галузі розпочався пізніше, ніж у цукровій і борошномельній. Індустріалізація та вдосконалення виробництва гальмувалися через широке використання в галузі дешевої праці жінок і дітей. Наприкінці XIX ст. паровими та газовими двигунами була устаткована лише половина галузі, хоч і тут відбувався процес концентрації виробництва. Якщо у 1865 р. в Україні працювало 109 фабрик, то у 1895 р. їхня кількість зменшилася до 72⁷⁰.

У текстильній галузі найбільш розвиненим було виробництво сукна. На початку XIX ст. панівне становище в цій галузі займали поміщицькі мануфактури, частка яких у загальному обсязі виробництва становила 65,5%, а центром її було Правобережжя. Протягом 30–50-х рр. зросло значення мануфактур, заснованих на вільнонайманій праці. У 1860 р. працювало 26 вотчинних мануфактур і 22 підприємства на вільнонайманій праці, масштаб виробництва яких зріс до 53% від загального обсягу проти 25,3% у 1823 р. Центр виробництва перемістився на Лівобережжя у посад Клинці. Вже у 1845 р. тут на 10 мануфактурах застосовувалось 283 машини різних найменувань. Проте з усіх 15–16 операцій технологічного процесу виготовлення сукна машини застосовувалися фактично лише у двох – чесанні та прядінні. Майже всі машини клинцівських мануфактур були подібні на ремісничі знаряддя, оскільки роль рушійної сили виконували самі люди або худоба. У 1860 р. застосовувалися лише 17 парових машин загальною потужністю 240 к.с. Технічний прогрес на суконному виробництві у м. Дунаївці Подільської губернії не досяг навіть рівня клинцівських мануфактур. Перші машини з'явилися тут у середині 40-х рр. XIX ст.⁷¹

Промисловий переворот спричинив масове застосування машин у різних галузях виробництва. Зростаючий попит на машини та механізми викликав розвиток машинобудування, яке спочатку представляли мідярні. У 1860 р. в Україні налічувалося 17 таких підприємств. Незважаючи на те що основна їх частина ще не вийшла з мануфактурної стадії, їм належала важлива роль як у постачанні обладнання винокурній і цукровій промисловості, так і в задоволенні різноманітних потреб населення. На час реформи 1861 р. в українських губерніях імперії Романових було не менше, ніж 20 машинобудівних заводів, які виробляли продукції на 1231 тис. руб. Майже 88% цієї суми припадало на заводи Київської, Волинської, Катеринославської, Херсонської губерній. Водночас багато машин ввозилося з-за кордону. Лише через Одеський порт імпорту машин протягом 1850–1860 рр. зріс

більш ніж утричі. Застосування на практиці нової техніки сприяло підвищенню продуктивності праці промислових робітників⁷². Загалом машинобудування, за винятком сільськогосподарського, розвивалося повільно. У 1884 р. в українських губерніях Російської імперії працювало 75 машинобудівних підприємств (без Таврійської губернії). Протягом 80-х рр. сформувалися два райони українського машинобудування загальноімперського значення: Херсонсько-Катеринославський (8,5% загальноросійського виробництва) і Києво-Харківський (6,5%). Наприкінці XIX ст. в Катеринославській губернії 33 підприємства виробляли сільськогосподарські машини і знаряддя, в Таврійській губернії – 19, в Херсонській – 16. В Україні вироблялось більше половини всіх сільськогосподарських машин, що виготовлялися на території Європейської Росії. Великим підприємством, котре випускало сільськогосподарські машини, був завод Грієвза в Бердянську. Заводи Одеси, Харкова, Єлизаветграда, Білої Церкви, Києва відігравали важливу роль у виробництві сільськогосподарських машин, а також апаратів, насосів для цукрової, винокурної, лісопилної та інших галузей промисловості. У 1876–1890 рр. вартість машин, випущених на підприємствах чотирьох південних губерній Російської імперії (Донської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської), зростає більш ніж у 8 разів, а за наступні чотири роки – ще у 2,5 рази. Це були найвищі темпи розвитку машинобудування. Однак машини, виготовлені українськими підприємствами, за своєю вартістю і якістю поступалися іноземним. Мало вироблялося машин для самої промисловості, в тому числі для машинобудування⁷³.

Зростання обсягів машинобудування стимулювало розвиток металургії. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. в Україні діяло не менше 11 чавуноливарних і 32 залізобудівних заводів. Хоча потужність цих підприємств була незначною, проте вони випускали у 1859 р. продукції на суму понад 68 тис. руб. Поруч з технічною перебудовою і модернізацією металургійного виробництва йшов процес заміни кріпосницької праці вільнонайманою. Невдалимися виявилися спроби царського уряду організувати на базі південних казенних заводів-мануфактур зразкове металургійне виробництво фабрично-заводського типу. Через це уряд Російської імперії почав заохочувати розвиток приватного підприємництва (у формі надання довгострокових кредитів, виплати премій за готову продукцію, безплатного надання земель під заводи, шахти тощо) в цій галузі. У результаті на Півдні України виникли перші металургійні підприємства на зразок фабрики: Новоросійський (Юзівський) завод Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва (1871 р., Катеринославська губернія) і Сулінський завод (1872 р., Область Війська Донського). Результатом роботи цих підприємств стало те, що виробництво чавуну в Україні зросло в 1870–1880 рр. у 4 рази, а прокату – в 7,7 рази. Українська металургійна промисловість у ті роки розвивалася швидше, ніж у Росії в цілому (приріст виплавки чавуну за 1870–1880 рр. в імперії становив 25, а випуск прокату – 139%). Частка України у виробництві чавуну і прокату зростає в 3 рази⁷⁴.

У дореформений період в Україні існувала й кам'яновугільна промисловість. До 1860 р. видобуток вугілля в Донбасі набув уже промислового характеру і становив майже 6 млн пудів. За кількістю видобутого вугілля цей регіон вийшов на друге місце в імперії, поступаючись лише Сілезькому басейну. Наприкінці 60-х і особливо на початку 70-х рр. тут спостерігалася справжня підприємницька лихо-

манка. Протягом 1860–1870 рр. видобуток вугілля у Донбасі зріс у 2,5 раза. Через 10 років у Донбасі налічувалося 197 вугільних шахт, на яких видобувалося 86,3 млн пудів вугілля, що становило 43,1% усього видобутку вугілля в імперії⁷⁵. Однак енергооснащеність шахт залишалась надзвичайно низькою. Майже всі процеси виконувались вручну або за рахунок гужової тяги.

Досить повільно відбувався промисловий переворот на транспорті. Так, приріом, у Дніпровському басейні в 1852 р. налічувалося лише 7 пароплавів загальною потужністю 360 к.с.⁷⁶

Завдяки технічному переоснащенню виробництва цукру та зростанню видобутку вугілля Україна почала набувати загальноімперського економічного значення. Впровадження у виробництво нових технологій і машин сприяло збільшенню випуску продукції. На час реформи 1861 р. капіталістичні підприємства переважали над поміщицькими. У пореформений період фабрика остаточно витісняє мануфактуру в переважній більшості галузей виробництва. З падінням кріпосного ладу прискорився процес створення великої машинної індустрії. Перше місце у структурі української промисловості посіло цукроваріння. Частка його у всеросійському виробництві цукру в 1882–1885 рр. досягла 87,8%. Цукрова промисловість України стала головним постачальником цього продукту для всієї Російської імперії й істотним джерелом експорту. Водночас, незважаючи на те, що у пореформені десятиріччя найважливіші галузі важкої індустрії України розвивалися прискореними темпами, машинобудування, яке було її серцевиною, значно відставало. З розвитком машинобудівної промисловості зростала її енергооснащеність. У середині 80-х рр. в Україні більш ніж 79% підприємств машинобудування використовували парову енергію. Вони випускали понад 96% продукції цієї галузі.

Отже, після скасування кріпосного права в Російській імперії розвиток промислового виробництва України прискорився. В провідних галузях промисловості відбувся промисловий переворот. Його особливостями було те, що парова техніка почала застосовуватися насамперед у таких розвинених галузях, як цукроварна та горілчана; промисловий переворот охопив передусім купецьку мануфактуру, а не поміщицьку; у зв'язку з тим що промисловий переворот розпочався у цукроварній та горілчаній галузях і машини почали застосовуватися також у сільському господарському виробництві, машинобудування в підросійських губерніях України було переважно спрямоване на забезпечення технікою цих галузей; одночасно з великими фабриками, заводами, копальнями існували невеликі мануфактури та ремісничі майстерні, зокрема в харчовій та обробній промисловості.

Перехід від ремесла та мануфактури до фабрично-заводського виробництва в провідних традиційних галузях промисловості відбувся наприкінці 70-х рр. XIX ст. Машинізація гірничодобувної промисловості, яка перебувала в процесі становлення, завершилася дещо пізніше. У промисловому виробництві України виникли нові галузі виробництва. Більш ефективні й прибуткові підприємства фабрично-заводського типу витіснили середньовічні мануфактури. В більшості провідних галузей українського промислового виробництва відбулися докорінні технічні перетворення. Примусову працю залежних селян замінила вільнонаймана праця робітників. Ці факти свідчать про завершення в цілому промислового перевороту на теренах Наддніпрянщини. Разом з тим унаслідок недосконалої економічної по-

літики уряду імперії Романових промисловість східноукраїнських земель значною мірою мала однобічний характер.

Промисловий переворот у провідних галузях української промисловості створив матеріально-технічні та соціальні передумови для подальшого розвитку народного господарства. В другій половині XIX ст. розпочалась індустріалізація. Середньорічні темпи зростання промисловості України, як і всієї Російської імперії, досягли найвищого рівня. До того ж важка індустрія порівняно з легкою розвивалася майже вдвоє швидше.

6. Розвиток галузей промисловості

Скасування кріпосного права та промисловий переворот відкрили перспективи для швидкої індустріалізації Російської імперії у другій половині XIX ст. Економічний розвиток українських губерній у цей період визначали передусім галузі важкої промисловості – вугільна, металургійна, залізорудна, машинобудівна.

Бурхливе зростання кам'яновугільної промисловості України почалося з 1870-х рр. у зв'язку з широкомасштабним залізничним будівництвом і створенням перших металургійних підприємств, що зумовило великий попит на вугілля. Особливого розмаху воно набуло в 1890-х рр. – період промислового піднесення, державного протекціонізму та залучення іноземних інвестицій. З 1860 р. видобуток кам'яного вугілля в Донбасі зріс більш як у 115 разів і становив 1900 р. 691,4 млн пудів (майже 69% усього видобутку Російської імперії)⁷⁷.

У кам'яновугільній промисловості спостерігалася посилена концентрація виробництва, яка досягла найвищого рівня в Донецькому басейні. На 1898 р. у регіоні функціонувало 1009 шахт, з яких 746 добували вугілля до 500 тис. пудів і 263 – понад 500 тис. пудів. Якщо перші дали близько 8% загального вуглевидобутку, то другі – понад 92%. Причому на шахти з видобутком більше 1 млн пудів припадало 75% одержаної продукції⁷⁸.

Найбільшими підприємствами вугільної галузі були Корсунські шахти Південноросійського товариства, шість шахт Олексіївського гірничопромислового товариства й Олександрівські шахти Новоросійського товариства, які разом давали 136 млн пудів вугілля за рік⁷⁹.

Із нарощуванням обсягів продукції донецької вугільної промисловості збільшувався її вивіз як на внутрішній ринок, так і зовнішній, зокрема до Болгарії та Італії. У 1880–1882 рр. кам'яного вугілля було вивезено 237,2 тис. вагонів, а в 1888–1890 рр. уже 549,2 тис.⁸⁰ Основними покупцями вугілля Півдня України, крім залізниць і металургійних підприємств, були пароплавства, газові та цукрові заводи.

У розвитку металургійної промисловості переломними стали 1880–1890-ті рр. – час інтенсивного залізничного будівництва та промислової експлуатації Криворізького залізорудного басейну. Тоді у Донбасі, Придніпров'ї та Приазов'ї було засновано 17 великих металургійних заводів. Серед найбільших із них були Юзівський (1871 р.), Олександрівський завод Брянського акціонерного товариства (1887 р.), Дніпровський (1889 р.), Гданцівський (1892 р.), Дружківський (1894 р.), Донецько-Юр'ївський (1896 р.), Петрівський (1897 р.), Нікополь-Маріупольський (1897 р.) та Макіївський (1899 р.). Особливість цих підприємств полягала у високому тех-

нічному рівні виробництва, оскільки із самого початку вони споруджувалися з урахуванням усіх тогочасних нововведень.

Крім того, в Україні швидко будувалися дрібні й середні металургійні підприємства. Більша частина їх розміщувалася на Правобережжі, зокрема у Волинській губернії. Там функціонували Кропивнянський, Любашівський, Денишівський, Ємільчинський і кілька інших заводів. Проте продуктивність їх була невеликою, як і роль у загальноукраїнському виробництві чавуну. Тому наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. усі металургійні підприємства Полісся були закриті.

Побудова нових і модернізація заводів, що вже працювали, а також наявність багатих покладів залізної руди зумовили стрімке зростання частки України у загальноросійському виробництві чорних металів. Так, виплавка чавуну зростає з 14,4 тис. т (3,6% від імперського) у 1875 р. до 1464 тис. т (51,7%) у 1900 р., тобто збільшилася у більше ніж 100 разів. Виробництво заліза та сталі у 1880 р. становило 25,9 тис. т (4,6% від загального по країні), тоді як у 1900 р. – 1582,4 тис. т (53,7%)⁸¹. Отже, на початку ХХ ст. за цими показниками Україна зайняла лідируючі позиції у Російській імперії.

Треба зазначити, що передусім українська металургійна промисловість орієнтувалася на забезпечення потреб залізниць у металі, котрі досягали 70% від загального його виробництва. Зокрема, такі заводи, як Дружківський і Новоросійського товариства працювали на залізниці від 87 до 100% свого робочого часу⁸². Металургійні підприємства були постачальниками певного асортименту продукції – залізничних рейок, балок, телеграфного дроту тощо. Причому Україна стала основним виробником рейок в імперії. Її частина становила у 1896 р. – 15 336 тис. пудів, або 73%; у 1900 р. відповідно – 22 987 тис. пудів, або 76%⁸³. Водночас виробництво товарів широкого вжитку залишалося обмеженим.

У концентрації виробництва Південь і Схід України випередили всі інші металургійні райони. Це пояснюється тим, що з самого початку українська металургійна промисловість розвивалась як галузь великих капіталовкладень, джерелом яких був іноземний капітал. У 1900 р. в українських губерніях 66,5% всього виробництва чавуну надходило із заводів, що мали потужність від 80 до 160 тис. т на рік, у той час як інші регіони імперії 54,6% чавуну виплавляли на заводах потужністю нижче 16 тис. т⁸⁴.

Зростання чорної металургії в Україні відбувалося у нерозривному зв'язку з розвитком гірничорудних галузей, що слугували для неї сировинною базою. За десятиліття 1891–1899 рр. видобуток марганцевої руди, покладами котрої багатий Нікопольський басейн, зріс у більш ніж 15 разів⁸⁵. Важливіше значення мала залізна руда, основні запаси якої зосереджувалися у Криворізькому районі. Однак їхня інтенсивна розробка почалася лише з 1880-х рр., не в останню чергу, завдяки широкому залученню іноземного капіталу. Постійно зростала кількість копалень і зайнятих на них робітників. Розпочалася так звана рудна лихоманка. Видобуток на українських рудниках збільшився з 2,7 млн пудів у 1880 р. до 187 млн пудів у 1899 р. У 1890-х рр. частка видобутку на українських копальнях зростає з 21% у 1890 р. до майже 53% у 1899 р.⁸⁶

В останньому десятиріччі ХІХ ст. головним центром залізничної промисловості став Криворізький басейн. Початок його промислового освоєння пов'язаний із діяльністю створеного 1880 р. у Парижі з ініціативи і за безпосередньою участю

каторинославського поміщика О.М.Поля акціонерного товариства «Залізнi руди Кривого Рогу» з капіталом 5 млн франків. У травні 1881 р. товариство розпочало видобуток руди на Саксаганському руднику та в урочищі Дубова Балка. А вже наприкінці ХІХ ст. Криворізький залізорудний басейн посідав перше місце в Російській імперії за обсягами видобутої руди – 158,4 млн пудів. За сприяння О.М.Поля була збудована й Катерининська залізниця, що поєднала Донецький вугільний басейн з копальнями Криворіжжя, у результаті чого утворився потужний за потенціалом і темпами промислового виробництва Донецько-Криворізький регіон.

У пореформеній період на українських територіях досить швидко розвивалося машинобудування. Машинобудівні, або, як їх тоді називали, механічні, заводи виробляли різноманітне устаткування для харчової, гірничої, металургійної, хімічної та інших галузей промисловості. 1881 р. у Києві був заснований машинобудівний і котельний завод Я.Гретера і Й.Криванека, що зайняв практично монопольне становище у сфері постачання обладнання для цукроварень. У Краматорську, Горлівці й Катеринославі наприкінці ХІХ ст. були збудовані заводи, що випускали спеціальні пристрої для вугільних шахт і металургійних підприємств.

Починаючи з 1880-х рр. Україна поступово стала головним центром сільськогосподарського машинобудування. Валова продукція підприємств, що виробляли землеробську техніку в Росії, на початку ХХ ст. оцінювалася у 52,9 млн руб., зокрема в Наддніпрянській Україні – 27,8 млн руб., що становило 53% імперського виробництва⁸⁷. Загалом відповідну техніку в українських губерніях виробляло кілька сотень великих і малих підприємств, переважна більшість яких належала іноземцям. Найпотужнішими серед них були заводи Гельферіх–Саде і Мельгозе – у Харкові, Фільверта й Дедіни – у Києві, Гена – в Одесі, Ельворті – в Єлизаветграді, Грієвза – у Бердянську й ін. На них виготовляли плуги, жатки, молотарки, соломорізки, сівалки, сушарки, віялки тощо. За виробництвом рядкових сівалок Україна перебувала на провідних позиціях. Ця машина була надзвичайно цінною для сільських господарів. За рядкового посіву скорочувалися витрати зерна, своєчасно забезпечувалися його сходи, підвищувалася врожайність хлібів. Попит на рядкові сівалки зростав з кожним роком. Вони вироблялися у Харкові, на заводі землеробських машин Мельгозе і на заводі Ельворті в Єлизаветграді. Останній у 1880-х рр. як спеціалізоване сівалкове підприємство був єдиним у Європі.

У цілому протягом 1870–1890-х рр. виробництво сільгосптехніки суттєво збільшилося. Тільки на Півдні України воно зросло у 12 разів. Однак це не покривало наявних потреб і більше половини необхідних для сільського господарства машин доводилося імпортувати.

Наприкінці ХІХ ст. виникли перші великі підприємства транспортного машинобудування – Харківський і Луганський паровозобудівні заводи, про які вже йшлося вище. У 1900 р. вони випустили 233 паровози, що становило понад 23% загальноімперського виробництва⁸⁸. У Києві було налагоджено у невеликих обсягах вагонобудування, а у Миколаєві засновано два суднобудівні підприємства – бельгійського акціонерного «Товариства суднобудівних, механічних і ливарних заводів» і Чорноморський завод російського «Товариства механічного виробництва в Південній Росії».

Значного розвитку набули й традиційні для України галузі промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини – цукрова, борошномель-

на, спиртогорілчана, тютюнова, олійна тощо. Їх продукція знаходила збут як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках.

Лідуючі позиції як за масштабами, так і темпами розвитку обіймала цукрова промисловість. У пореформений період Україна стала одним із найбільших центрів виробництва бурякового цукру. Для цієї галузі були характерними значна концентрація виробництва, раннє акціонування та висока технічна оснащеність.

У перші роки після відміни кріпосного права цукрова промисловість зазнала кризи. Основними причинами такого становища були відсутність вільних капіталів у цукрозаводчиків, недостатня забезпеченість сировиною та робочими руками. Тому кількість заводів, як і обсяги їхнього виробництва, суттєво зменшилися. У наступні роки ситуація стабілізувалася. Однак аж до 1890-х рр. тенденції до зростання були періодичними і переривалися кризами перевиробництва. Тільки наприкінці XIX – на початку XX ст. виробництво цукру невпинно зростає.

Цукровій промисловості була притаманна висока концентрація виробництва, переважно за рахунок закриття чи поглинання дрібних і малопродуктивних підприємств. Загалом кількість цукрових заводів по десятиріччях коливалася. В 1865 р. в українських губерніях їх налічувалося 181, у 1875 р. – 175, у 1895 р. – 153. Незважаючи на це, обсяги випущеної продукції постійно зростали. У вартісному вираженні вони становили: 1865 р. – 16,9 млн руб., 1875 р. – 41,9 млн руб., 1895 р. – 106,8 млн руб.⁸⁹ Тобто виробництво цукру за тридцять років збільшилося у 6,3 раза.

В інтенсивному розвитку цієї галузі не останню роль відіграла й урядова політика, що мала переважно протекціоністський характер. Із кінця 1870-х рр. вона дедалі більше спрямовувалася на захист вітчизняних виробників і створення пільгових умов для експорту цукру. В 1877 р. мито на іноземний цукор мало сплачуватися вже золотом, а з 1881 р. уряд повертав цукрозаводчикам акцизний збір і виплачував вивізну премію за кожний експортований пуд цукру. Важливе значення мали регуляторні заходи уряду, зокрема закон від 20 листопада 1895 р., спрямований на унормування виробництва цукру. Це дозволило стабілізувати ціни на цей продукт на внутрішньому ринку й зберегти конкурентоспроможність вітчизняного цукроваріння.

Регулятивна мета була однією з причин створення у 1887 р. на українських теренах однієї з перших у Російській імперії монополій – цукрового синдикату. Бюро об'єднання містилося в Києві, а керівну роль у ньому відігравали вітчизняні цукрозаводчики – Бобринські, Бродські, Потоцькі, Харитоненки, Терещенки та ін. Уже через п'ять років у підпорядкуванні синдикату було 203 підприємства (92% усіх цукрових заводів країни)⁹⁰.

Упродовж XIX ст. цукроваріння стало однією з найзабезпеченіших у технічному плані галузей промисловості, яка за рівнем оснащення, впровадженням наукових досягнень та наявністю кваліфікованих кадрів займала одну з провідних позицій в економіці царської Росії. Так, ще наприкінці 1870-х рр. 126 цукроварень Правобережної України мали 939 парових котлів, 1115 парових машин⁹¹. Завдяки механізації й постійному удосконаленню технології виробництва зростала продуктивність праці, збільшувалися обсяги продукції, що випускалася. Наприкінці XIX ст. основними центрами цукроваріння були Київська, Подільська, Волинська,

Харківська, Чернігівська та Полтавська губернії. Перші три виробляли 69% цукру всієї імперії⁹².

Друге місце після цукрової промисловості посідала спиртогорілчана. У другій половині XIX ст. для цієї галузі були характерними скорочення кількості підприємств, посилення концентрації й загальне збільшення виробництва за рахунок застосування нових технологій і машин. Слід зазначити, що розвиток гуральництва у цей період був неоднаковим у різних регіонах. Найбільше підприємств з виробництва алкогольних напоїв було у Полтавській і трьох губерніях Правобережжя. У 1864–1866 рр. тут функціонувало понад 640 винокурень, обсяг випуску продукції яких становив 12,6 млн руб. Наприкінці століття кількість відповідних підприємств скоротилася до 250, а виробництво збільшилося до 20,5 млн руб. Поступове згортання гуральництва спостерігалось на Чернігівщині та Харківщині, де у 1895 р. налічувалося разом 107 заводів проти 242 у 1875 р. Але найбільшого занепаду зазнала спиртогорілчана промисловість на Півдні України. Там у 1895 р. функціонувало лише 30 заводів (10 – у Катеринославській, 1 – у Таврійській, 19 – у Херсонській губернії), що випустили продукції на загальну суму 2875,5 тис. руб.⁹³ Серед причин такого становища галузі були розорення основного споживача алкогольної продукції – дрібного та середнього селянства, а також тогочасна акцизна система.

Що стосується пива, то його хоч і виробляли українські броварні, проте обсяги продукції були незначними і задовольняли переважно місцеві потреби. Щоправда, деякі вищі сорти цього напою навіть експортували.

Борошномельна промисловість у другій половині XIX ст. зазнала суттєвих змін. Відбулося значне технічне переоснащення галузі. Замість примітивних жорен дедалі більше застосовували вальцьові верстати, парові машини та котли. У зв'язку з цим зроста частка великих підприємств. Водночас поряд із найпередовішими паровими співіснували водяні млини, вітряки та тупчаки*. Зокрема, на Волині у 1875 р. з 2993 млинів 1910 були водяними, 1038 – вітряними, 16 – з кінним приводом і лише 29 – з паровими машинами⁹⁴.

У середині 1880-х рр. борошномельна промисловість перебувала у кризовому стані. Проте вже за десять наступних років ситуація стабілізувалася й у 1893 р. її великими підприємствами було вироблено 41 671 тис. пудів борошна (26% загальноімперського виробництва). А в 1895 р. 15 293 українських борошномельно-круп'яних установ (не враховуючи млинів Київської губернії) випустили продукції на суму 39 241,8 тис. руб.⁹⁵

На початок XX ст. у царській Росії функціонувало 33 343 борошномельних підприємства, з яких на Україну припадало 6151 (18,4%)⁹⁶. Найбільше млинів розміщувалося на Правобережжі й у Чернігівській губернії. Значними центрами переробки зерна на борошно стали Київ, Одеса, Катеринослав, Бахмут, Кременчук, Єлисаветград. Українське борошно постачалося на місцеві ринки, у різні регіони імперії та за кордон.

Розвиток тютюнової промисловості в українських губерніях відбувався стрибкоподібно. Щододесять років кількість підприємств то збільшувалася, то зменшувалася. Якщо, за неповними даними, у 1865 р. їх налічувалося 109 з виробни-

* Тупчак – млин із кінним приводом.

цтвом продукції на 1,6 млн руб., то 1875 р. відповідні показники становили 90 і 5,9 млн руб. У 1885 р. знову спостерігалось збільшення кількості тютюнових фабрик до 114 та обсягів випущеної ними продукції у вартісному еквіваленті – до 19,2 млн руб. У 1895 р. функціонувало лише 72 підприємства, що виробили тютюну на 7,7 млн руб.⁹⁷

Важливим центром переробки тютюну була Одеса. У пореформений період тут налічувалося більше десятка тютюнових підприємств, найвідомішими з яких були фабрики С.Мангубі, А.Попова, братів Асвадурих та ін. Винайдені родиною Попових цигарки «Salve» вважалися одними з найкращих у Російській імперії. Економічні кризи та підвищення акцизу на тютюн призвели до закриття багатьох тютюнових підприємств.

У пореформений період досить швидко зростала олійна промисловість. Нарощування обсягів виробництва їй забезпечувала достатня сировинна база, наявна на той час в Україні. Якщо у 1865 р. в українських губерніях функціонувало 276 підприємств, що виготовили продукції у грошовому еквіваленті на 84 тис. руб., то у 1895 р. кількість олійниць збільшилася до 2218, а обсяг виробництва становив 1291,2 тис. руб.⁹⁸ На 1900 р. спостерігалось загальне скорочення кількості відповідних підприємств до 66, на яких було виготовлено за вказаний рік 509,8 тис. пудів олії, з яких 172,9 тис. – льняної, 97,6 тис. – конопляної й 23,2 тис. пудів – соняшникової⁹⁹.

Позитивною динамікою відзначалася соляна промисловість, особливо в 1890-х рр. На українських територіях постачальниками солі різних видів (кам'яна, самосадна*, виварна) були переважно Катеринославська, Херсонська, Таврійська й Харківська губернії. Видобуток цього мінералу здійснювали як держава, так і приватні та юридичні особи, зокрема, акціонерні компанії. У 1876 р. в Бахмутській улоговині було знайдено значні поклади кам'яної солі. У 1899 р. було видобуто 21 172,8 тис. пудів самосадки й 23 313,1 тис. пудів кам'яної солі, яку вивозили переважно в центральні райони Росії, Прибалтику та Польщу¹⁰⁰.

Кондитерська промисловість була представлена переважно невеликими підприємствами напівкустарного типу, яких тогочасна статистика враховувала як фабрики. Лише наприкінці XIX ст. у цій галузі почали запроваджувати повний механізований (чи напівмеханізований) цикл виробництва солодоців, передусім шоколаду. У 1875 р. у підросійській Україні функціонувало 27 підприємств із загальним обсягом виготовленої продукції на суму 851,2 тис. руб. У 1885 р. ці показники становили відповідно 38 і 1061,6 тис. руб., а в 1895 р. – 34 і 658,2 тис. руб.¹⁰¹ Отже, спостерігається поступове скорочення кондитерського виробництва, що пояснюється обмеженістю ринку збуту. На той час солодоці вважалися розкішшю.

Одним із центрів кондитерської промисловості був Київ. У 1870–1890-х рр. тут налічувалося як мінімум 10 відповідних підприємств: «Мартін Штіфлер», «Кондитерська Жоржа» (Жоржа Дортенмана), «Фабрика київського варення, сухих конфект і чорної сливи В.В.Дітріха», «Набережно-Либідська фабрика кави» Ніццоліні, «Фабрика конфект Б.А.Семадені», фабрики Франца Голомбека, Моровиця, Рябошапки та Балабухи. Остання стала відома не лише в Російській імперії, а й у Європі своїм фірмовим продуктом – київським сухим варенням (нинішні цукати). На

* Самосадна сіль, самосадка – сіль, що осідає сама собою у соляних озерах.

рубежі XIX–XX ст. серед найпотужніших було підприємство купця В.Єфімова, що на той час перетворилося на акціонерне товариство Деміївської парової фабрики шоколаду і цукерок фірми «Валентин Єфімов» (нині – Фабрика ім. Карла Маркса концерну «Roshen») із річною валовою виручкою 120 тис. руб.¹⁰²

З інших промислових галузей все більшого розвитку набувало целюлозно-паперове виробництво в українських губерніях, особливо Волинській, Подільській і Київській. Зокрема, тут були організовані підприємства у Рудні Почаївській, Коростишеві, Малині, Дитятках, Моквині, Чижівці, Сутисках. У 1880–1890-х рр. паперопереробні фабрики з'явилися ще у Змієві Харківської губернії та Одесі.

У 1870-х рр. були утворені дві великі акціонерні компанії у цій галузі – Малинська письмово-паперова фабрика й Дитятківське товариство. На першій у 1881–1885 рр. в середньому вироблялося 14–15 тис. пудів паперу на рік. За десять наступних років значно зросли не лише валові показники – у 1897–1898 рр. вироблялося 45,1–48,2 тис. пудів паперу, а й розширився асортимент продукції. Дитятківське акціонерне товариство на рубежі XIX–XX ст. посіло одне з провідних місць у галузі. В 1899 р. на трьох фабриках сукупно вироблялося 500 тис. пудів поштового, міністерського, письмового, книжкового, газетного, друкарського, мундштучного, кольорового, обгорткового, цукрового й інших видів паперу та картону. Складські приміщення товариства розташовувалися в різних містах Російської імперії – Києві, Одесі, Севастополі, Кишиневі, Москві, Харкові, Баку та ін.¹⁰³

Крім охарактеризованих вище галузей промисловості, в Україні було чимало інших, переважно місцевого значення – суконна, салотопна, фарфоро-фаянсова, селітроварна, будівельна, скляна тощо.

Розвиток промисловості в Україні у пореформений період мав свої особливості. По-перше, він відбувався вищими, порівняно з загальноімперськими, темпами. По-друге, вирізнявся високим рівнем концентрації виробництва й значними іноземними капіталовкладеннями. По-третє, змінилася структура промисловості. Якщо до реформи 1861 р. і в перші два десятиріччя після неї провідні позиції займала харчова галузь, то з 1880-х рр. – важка індустрія. По-четверте, у зв'язку зі спеціалізацією виробництва намітилася територіальна диспропорційність. На Півдні та Сході України були створені потужні промислові райони загальноімперського значення, в яких сконцентрувалася і велика частина продуктивних сил. Водночас інші українські території не мали такого промислового потенціалу. У цілому ж у результаті посиленої індустріалізації Україна стала одним із найрозвиненіших економічних регіонів Російської імперії.

7. Внутрішня торгівля

Після реформи 1861 р. в Російській імперії відбувалося інтенсивне розширення внутрішнього ринку. Одним із найважливіших засобів у посиленні міжрегіональних економічних зв'язків була внутрішня торгівля, яка у той час зазнала суттєвих перетворень. Її характеризували не лише зростаючі обсяги товарообороту, а й зміни у географічному розміщенні торгових центрів. Причини цього полягали у перерозподілі продуктивних сил у зв'язку з розвитком промисловості, особливо важкої, а також знаходженні населених пунктів від залізничних магістралей і річкових пароплавних шляхів сполучення.

Подальша господарська спеціалізація Правобережної, Лівобережної та Південної України зумовила злиття окремих територіальних ринків в єдиний всеукраїнський. Але національний ринок перебував під впливом загальноросійського, хоча мав власні самобутні риси.

Основними формами організації внутрішньої торгівлі були ярмаркова, базарна та стаціонарна (постійна) торгівля. У пореформений період значну роль у внутрішній торгівлі продовжували відігравати ярмарки. Якщо на початку 1860-х рр. в Україні їх налічувалося понад 2 тис., то в 1895 р. кількість ярмарків становила 4250, а за десять наступних років зростає до 5600¹⁰⁴. Як і раніше, вони відбувалися в усі пори року й приурочувалися зазвичай до релігійних свят. Однак з розвитком ринкових відносин, товаризацією сільського господарства, стрімкою індустріалізацією, побудовою залізниць, удосконаленням водних шляхів, розширенням мережі постійної торгівлі та функціонуванням бірж ярмаркова торгівля зазнала істотних змін. В одних місцях вона занепала, в інших, навпаки, зростала. Крім того, змінилися форми й методи купівлі-продажу товарів. Частіше стали застосовувати оптову торгівлю за зразками й з аукціонів.

У другій половині XIX ст. збільшилася кількість дрібних ярмарків, на які регулярно привозили товари з торгово-промислових центрів. Вони обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні населені пункти. Особливо значущими такі ярмарки були у сільській місцевості, де бракувало закладів стаціонарної торгівлі. Натомість обсяг товарообігу деяких великих ярмарків суттєво скоротився. Інші ж, навпаки, завдяки залізницям розширювалися, перетворюючись на міжрегіональні та всеросійські торгові осередки.

Дрібні ярмарки тривали лише один-два дні. У 1894 р. одноденні ярмарки становили понад 64% загальної їх кількості¹⁰⁵. Вони радше нагадували великі святкові базари, на яких переважно продавали у роздріб сільськогосподарську продукцію, кустарні й частково фабрично-заводські вироби.

Великих оптових ярмарків було не так вже й багато. Проте вони вирізнялися обсягом торгівлі й мали не тільки регіональне, а й загальноімперське значення. Так, на Лівобережжі відомими на всю країну були чотири харківські ярмарки (Хрещенський, Троїцький, Успенський, Покровський), Іллінський у Полтаві, Маслянський, Вознесенський і Михайлівський у Ромнах, Воздвиженський у Кролевіці. На Правобережжі найзначнішими були Контрактовий (Стрітенський) ярмарок у Києві, Петропавлівський у містечку Ярмолинцях і Троїцький (Травневий) у м. Балті (Подільська губернія). На Півдні України головними ярмарками вважалися Петропавлівський у Катеринославі, Георгіївський у Єлисаветграді та Покровський у Вознесенську.

Найбільшим осередком ярмаркової торгівлі на території, що входили до складу Російської імперії, був Харків з чотирма ярмарками, що мали всеросійське значення. Сюди доправляли на продаж велику кількість різних тканин, оброблених шкір, виробів із металу з центральних губерній Росії, Прибалтики та Польщі. Ці товари, пройшовши через ярмарок, розвозилися по всій Україні, в Бессарабію й на Кавказ. Своєю чергою з харківських ярмарків вивозили чимало товарів місцевого виробництва, зокрема, вовну, цукор, необроблені шкіри, зерно, тютюн, сало тощо. В 1895 р. на харківські ярмарки загалом було привезено товарів на суму 49 млн руб., а продано на 35 млн руб.¹⁰⁶

У пореформений період продовжували функціонувати оптові ярмарки, які спеціалізувалися на купівлі-продажу переважно якогось одного товару. Так, у Херсонській, Катеринославській, Харківській і Полтавській губерніях відбувалися ярмарки, що вирізнялися торгівлею великої рогатої худоби. Причому останню закупували не тільки місцеві підприємці, а й петербурзькі, московські, тульські, орловські, варшавські та інші скупники. Лише у січні-травні 1890 р. в Петербург було доставлено близько 39 тис. голів так званої черкаської худоби, з яких на українські губернії припадало близько 25 тис.¹⁰⁷, тобто 64% усієї поставки.

Головним центром торгівлі виробами текстильної промисловості був Харків. Наприкінці XIX ст. на трьох його ярмарках – Хрещенському, Покровському й Успенському – мануфактура становила 40% привезених і 70% усіх проданих товарів¹⁰⁸. Місцевий Троїцький ярмарок спеціалізувався на оптовому збуті вовни. І хоча довіз останньої з кожним роком зменшувався, ярмарок залишався практично єдиним місцем, де власники суконних фабрик укладали угоди на поставку вовняної сировини. Свою специфіку мав київський Контрактовий ярмарок, який славився значними операціями купівлі-продажу цукру та збіжжя. Останнє переважало й в асортименті товарів Успенського ярмарку у Нікополі. Великі партії зерна звідси відправляли у чорноморські порти на експорт.

Поряд із названими вище спеціальними ярмарками в Україні було чимало кінних. Найважливіші з них збиралися в Балті, Бердичеві, Полтаві, Білій Церкві, Єлисаветграді. В 1896 р. загалом в українських губерніях налічувалося 170 кінних ярмарків. Більша їх частина припадала на Лівобережжя – 87. У Правобережній і Південній Україні таких ярмарків відбувалося майже порівну – 42 і 41 відповідно¹⁰⁹.

Слід зауважити, що наприкінці XIX ст. на великих ярмарках активізувалася діяльність різних торгових фірм і акціонерних компаній. Уже в 1895 р. на ярмарках Харкова було представлено 439 фірм, а через два роки тільки на трьох ярмарках (Троїцькому, Успенському та Покровському) їх кількість збільшилася майже в 3 рази (1260)¹¹⁰. У цілому ж українські оптові ярмарки відігравали важливу роль у подальшому розширенні міжрегіональних економічних зв'язків у системі всеросійського ринку.

Важливе значення у внутрішній торгівлі мали базари. Вони становили собою ту первинну ланку, через яку здійснювали зв'язок між містом і селом та обмінювали промислові й сільськогосподарські товари. Базари також були засобом втягування безпосередніх виробників у постійні ринкові зв'язки. На них передусім реалізовувались залишки продукції селянських господарств і виробу кустарів.

На 1861 р. у містах України був 12 141 базар, причому один раз на тиждень базари відбувались у 34 містах, двічі на тиждень – у 41, тричі на тиждень – у 13 і щоденно – в 9 містах. У пореформений період значно зросла кількість як базарів, так і днів, у які вони збиралися. До того ж у 1880–1890-х рр. ринки все частіше відкривали у селах, а не тільки в містах. У 1900 р. вони функціонували в 940 населених пунктах і торгували загалом 77 тис. днів на рік. У великих містах звичним явищем стало щоденне збирання кількох базарів у різних районах. Зокрема, у Харкові та Одесі їх було по 5, а в Києві – 8¹¹¹. Незважаючи на це городяни часто виступали за збільшення кількості базарів. Подекуди останні витіснили навіть яр-

марки. Так, у 1890 р. товарообіг базарів на Херсонщині перевищував товарообіг ярмарків. І якщо кількість перших зростала, то других – зменшувалась. У цілому на рубежі XIX–XX ст. загальна сума оборотів базарної торгівлі в Україні перевищувала 80 млн руб.¹¹²

Найбільше на базарах торгували сільськогосподарською продукцією місцевого виробництва, насамперед хлібними культурами, птицею і худобою. Наприклад, наприкінці 1890-х рр. на ринки Харкова щорічно доставляли від 80 до 100 тис. четвертей пшеничної та житньої муки, до 140 тис. четвертей вівса, 15–20 тис. четвертей різних круп, 3–4 тис. четвертей ячменю¹¹³. Асортимент базарної торгівлі багато в чому залежав від сільськогосподарської спеціалізації регіону. Зростаючі потреби жителів міст і містечок у фруктах і овочах зумовили розвиток товарного садівництва та городництва, продукція яких стала постійним предметом торгівлі на ринках. Чимало тут продавалося й товарів кустарного виробництва. Зокрема, попитом користувалися дерев'яний і глиняний посуд, домоткане полотно, саморобні меблі тощо. З часом асортимент товарів суттєво розширили за рахунок промислових виробів, які привозили не лише з навколишньої місцевості, а й з віддалених губерній.

Міські ринки мали безпосередній зв'язок зі стаціонарною торгівлею, поступово перетворюючись на різновид останньої. По-перше, на них продавали сільськогосподарську продукцію, запасами якої поповнювали міські продуктові крамниці. По-друге, торгівля тут велася переважно з постійних місць, за які підприємці сплачували досить високу орендну плату. По-третє, чимало магазинів та інших торгових закладів відкривалося саме на базарних площах. Причому в них можна було придбати не тільки харчі, а й тканини, готовий одяг, взуття, ювелірні прикраси, вироби з металу тощо. Водночас базари були тісно пов'язані як з оптовими ярмарками, так і з товарними біржами. Останні у пореформений період стали відігравати дедалі більшу роль у внутрішній торгівлі України.

Найдавнішою й найвідомішою з українських бірж була Одеська (1796 р.). На ній укладалася переважна більшість угод із зерном, що експортувалося за кордон. Крім того, вона була одним із головних центрів фондової торгівлі Російської імперії й до 1890-х рр. єдиним таким в Україні. Обсягами операцій виділялися також Київська (1869 р.), Харківська (1876 р.) і Миколаївська (1886 р.) біржі. Головним товаром Київської був цукор, угоди на котрий укладалися під час ярмарків. Харківська біржа спеціалізувалася на мануфактурних товарах і вовні, Миколаївська – переважно на купівлі-продажу зернових культур. Загалом наприкінці XIX ст. в Україні налічувалося 5 товарних бірж – крім названих, була ще Кременчуцька (1834 р.) – із 24, що функціонували у Російській імперії.

Виникнення й розширення біржової торгівлі було закономірністю, оскільки зростання обсягів виробництва продукції, як промислової, так і сільськогосподарської, викликало необхідність у спеціальних установах, що забезпечували б можливість постійного здійснення операцій із великими партіями товарів та регулювали б ціни на них. Такими установами стали товарні біржі. Переважна їх більшість відповідала потребам внутрішнього ринку.

Швидко зростала постійна торгівля. Якщо в 1861 р. стаціонарних торговельних закладів (магазинів, крамниць, складів, шинків, ларьків, яток, ресторанів, буфетів тощо) налічувалося 33,2 тис., то в 1900 р. – майже 87 тис.¹¹⁴ В умовах стрім-

кого індустріального прогресу постійна торгівля набула нових форм. Неухильно збільшувався її обсяг й урізноманітнювався асортимент товарів.

Розширення мережі стаціонарних торгових закладів відбувалося нерівномірно у різних регіонах України. Інтенсивніше воно здійснювалося там, де сільське господарство все більше орієнтувалось на товарне виробництво, розвивалась промисловість і постійно зростала чисельність неземлеробського населення. Насамперед такі процеси були характерними для Катеринославської, Київської, Харківської та Херсонської губерній. У 1895 р. їхня частка у загальній кількості закладів постійної торгівлі в Україні становила понад 70%¹¹⁵. При цьому останні переважно концентрувалися у великих містах, таких як Одеса, Київ, Харків, Катеринослав, Миколаїв, Бердичів, де їх налічувалося по кілька тисяч. Так, у 1890 р. на території Києва функціонувало 4648 закладів стаціонарної торгівлі¹¹⁶.

Оскільки постійна торгівля була здебільшого міською, розмір її обігу багато в чому залежав від рівня економічного розвитку того чи іншого міста, соціального складу й чисельності його населення. Зокрема, на Одесу припадало 36% усіх оборотів стаціонарної торгівлі українських губерній, а на Київ – більше третини оборотів Південно-Західного краю. Загалом у 1890-ті рр. через мережу стаціонарних торговельних закладів України розпродувалося товарів на 1,35 млрд руб., тоді як щорічний сумарний обіг ярмаркової й базарної торгівлі становив близько 225 млн руб.¹¹⁷ Це означає, що постійна торгівля перетворилася на основну форму внутрішньої торгівлі в країні.

Після реформи 1861 р. значно розширився товарний асортимент і поглибилася спеціалізація постійної торгівлі. Як і раніше, важливу роль відігравала реалізація харчових припасів. Крім великих і дрібних торгових закладів, продукти продавали ресторани, буфети в готелях, на вокзалах, у портах, а також їдальні й харчевні. Провідне місце у цій торгівлі посідала хлібна продукція, як у зерні, так і у вигляді хлібобулочних і круп'яно-макаронних виробів. Постійно зростав попит на цукор, який збували переважно через роздрібну торгівлю. З 1890-х р. збільшилися обсяги продажу курячих яєць і риби. Й хоча частка продовольчих товарів у загальному обсязі стаціонарної торгівлі була доволі значною, головні позиції обіймали не вони, а текстильні вироби. Причому торгівля мануфактурою поширювалась не тільки в містах, а й у сільській місцевості. До того ж населення дедалі більше віддавало перевагу придбанню готового одягу. Наприклад, у Херсонській губернії наприкінці ХІХ ст. продавалося 5,4% загальноімперського виробництва останнього. Її випереджали лише Московська, Петербурзька та Варшавська губернії¹¹⁸. Саме в цій галузі постійної торгівлі спостерігалася вузька спеціалізація. Були окремі магазини, що продавали одяг для жінок, дітей, чоловіків і незаможних верств населення.

Суттєво розширилася галантерейна торгівля, товари для якої магазини і крамниці отримували з центральних районів Російської імперії, Польщі та великих українських міст, зокрема Одеси й Києва. Певне місце в асортименті стаціонарної торгівлі посідали книги та предмети для письма. Також збільшилася мережа закладів із продажу палива (дров, вугілля, газу) та металевих виробів.

Посилення урбанізаційних процесів і швидкий розвиток промисловості сприяли посиленню торгівлі деревиною й будівельними матеріалами. У поліських районах Волинської, Київської і Чернігівської губерній були створені спеціальні

установи для збуту лісоматеріалів, які звідти відправляли як у суміжні губернії, так і в Бессарабію, Центральну та Південну частини Європейської Росії. Великим попитом користувався волинський паркет, який доставляли в магазини і склади Петербурга, Москви й інших міст¹¹⁹.

У стаціонарній торгівлі, як і в інших сферах економіки, відбувалася концентрація капіталів. Це знайшло свій вияв у створенні багатопрофільних гастрономів й універмагів, а також у домінуванні на ринку окремих товарів великих торгових домів і акціонерних компаній.

Отже, у пореформений період в Україні успішно розвивалися всі форми внутрішньої торгівлі – ярмаркова, базарна та постійна. Виконуючи свою функцію обігу товарів зі сфери виробництва у сферу споживання, внутрішня торгівля не тільки віддзеркалювала рівень розвитку ринкових відносин, а й своєю чергою стимулювала їхній подальший поступ.

8. Економічні зв'язки України з іншими країнами

У другій половині XIX ст. українські території, що входили до складу імперії Романових, дедалі більше втягувалися у сферу загальноросійських зовнішньоторговельних зв'язків і світовий ринок. Зростання товарності сільського господарства, наявність великої кількості зерна та підвищення попиту на нього з боку західноєвропейських держав зумовили інтенсифікацію експорту останнього, особливо з чорноморсько-азовських портів. Середньорічний вивіз зерна з країни в 1896–1897 рр. порівняно з 1861–1865 рр. збільшився майже в 6 разів (із 74,9 до 433,9 млн пудів). За той же період експорт збіжжя через названі порти зріс у 6,7 раза (з 45,4 до 304,3 млн пудів) і становив понад 70% його загального вивозу¹²⁰.

Суттєве значення для зростання зернового експорту з південних портів мало залізничне будівництво. У 1889 р. Курсько-Харківська-Азовська залізниця доставила в порти 8,6 млн пудів зерна, що становило 76,4% усього перевезеного хліба магістраллю, Харківсько-Миколаївська підвезла до цих портів 10,9 млн пудів (56%), а Південно-Західна – 43,2 млн пудів зерна (68,2%). У наступному році зазначені магістралі перевезли його до південних гаваней відповідно 9,2 млн (80%), 15,2 млн (70,9%), 47,3 млн пудів (81,3%)¹²¹. Найважливішими з цих портів були Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Бердянськ, Севастополь.

Чимало збіжжя з українських губерній вивозилося й через балтійські порти та сухопутні митниці. Так, у 1895 р. тільки залізницями через балтійські порти було продано за кордон 7,7 млн пудів. Із Подільської й Волинської губерній у 1862–1864 рр. через Волочиську, Гусятинську, Дружкопільську, Ісаківецьку та Радзивілівську митниці в середньому щорічно вивозили по 333 тис. пудів зерна, а в наступні три роки – по 1,5 млн пудів¹²².

Із хлібних культур провідне місце в експорті посідала пшениця, далі – ячмінь і жито. Так, середньорічний вивіз пшениці в 1896–1897 рр. був у 4,3 раза більший, ніж у 1861–1865 рр. (216,4 і 50,1 млн пудів відповідно). А експорт її через чорноморсько-азовські порти за ці роки зріс у 4,5 раза (з 40,3 до 182,5 млн пудів)¹²³. Серед країн-споживачів української пшениці були Англія, Голландія, Франція, Німеччина, Італія, Бельгія, Туреччина, Австро-Угорщина, Португалія, Норвегія, Швеція й ін.

Швидко зростав на світовому ринку попит на ячмінь, що зумовило розширення його посівів у Південній Україні. Відповідно зросли й обсяги його експорту. В окремі роки вивіз цієї зернової культури з чорноморсько-азовських портів дорівнював десяткам мільйонів пудів (80–90% загальноімперського експорту). Зокрема, в 1886–1890 рр. з цих портів його в середньому щорічно відвантажувалося по 5,1 млн пудів (81,3%), у 1891–1895 рр. – 83,6 млн (90,4%), і в 1896–1897 рр. – по 76,5 млн пудів (89,5%). У пореформений період експорт жита з південних портів загалом збільшився і наприкінці XIX ст. у середньому становив 43,8 млн пудів на рік¹²⁴. Проте за обсягами вивозу в 1890-х рр. цей злак став поступатися ячменеві майже вдвічі.

Чимало ввозилося з України борошна, переважно на ринки Близького Сходу й у країни Північної Європи. Проте його відправка за кордон порівняно з експортом зерна була незначною, оскільки вітчизняні борошномели віддавали перевагу внутрішньому збуту. Втім, із 1880-х рр. спостерігалось зростання експорту висівок, що були побічним продуктом переробки зерна на борошно. У великих обсягах цей товар відправлявся на європейський ринок з України як залізницями, так і морським транспортом. Тільки у 1894 р. з Одеського порту було відвантажено близько 1 млн пудів висівок, зокрема, в Німеччину – 320, а в Данію – 250 тис. пудів¹²⁵.

Поряд з продуктами землеробства з українських губерній за кордон вивозилась значна кількість продукції тваринництва: коні, рогата худоба, вівці, свині, вовна, необроблені та оброблені шкіри, вершкове масло, сало (смалець), м'ясо тощо.

У 1860–1870-х рр. спостерігався інтенсивний вивіз великої рогатої худоби: експортувалося від 30 до 86 тис. голів. Однак із 1880-х рр. він поступово зменшувався, й у 1890-х рр. не перевищував 10–17 тис. голів¹²⁶. Причиною було значне скорочення кормової бази тваринництва за рахунок збільшення посівних площ. На ринки Центральної Європи рогата худоба вивозилась з України переважно через Сосницьку сухопутну заставу, а на Близький Схід і в Західну Європу – через порти Одеси, Миколаєва, Херсона, Севастополя, Феодосії, Керчі, Бердянська та Маріуполя¹²⁷. Основними країнами-імпортерами української та російської худоби були Австро-Угорщина, Німеччина, Італія, Англія, Франція, Греція, Єгипет, Китай і Персія.

Україна, маючи розвинене вівчарство, насамперед у південних губерніях, постачала на зовнішній ринок велику кількість овець та овечої вовни. Лише з Одеси в 1886–1890 рр. щорічно відправляли у середньому по 74,3 тис. овець¹²⁸. Через європейські кордони Російської імперії в 1861–1865 рр. вивозили 1188 тис. пудів, а в 1886–1890 рр. – 1839 тис. пудів вовни. Причому Україна давала понад 50% загального її експорту з країни, зокрема основну частину тонкорунної (мериносової)¹²⁹. Однак в останньому десятиріччі XIX ст. вивіз продукції вівчарства за кордон з українських губерній зазнав суттєвого скорочення, що пояснюється занепадом цієї галузі тваринництва та сильною конкуренцією австралійської вовни.

Експорт домашньої птиці розпочався з середини XIX ст. Але до 1876 р. вивіз відбувався переважно з прикордонних губерній і мав випадковий характер¹³⁰. Згодом його інтенсивність зросла і вже у 1881–1885 рр. він становив 1,2 млн штук, а в 1897 р. – 6,2 млн штук. За кордоном надзвичайно цінувалося не тільки м'ясо домашньої птиці, а й біле пір'я та пух. З 1890-х рр. розпочався також масштабний експорт курячих яєць на ринки європейських країн. Загалом у 1891–1895 рр. з Росій-

ської імперії вивозилося щорічно домашньої птиці і курячих яєць на 19,3 млн руб. проти 0,03 млн руб. у 1861–1865 рр.¹³¹ Основними постачальниками цієї продукції були українські губернії, зокрема великими обсягами виділялися Херсонська та Подільська. Головними місцями вивозу домашньої птиці були Франція й Туреччина. Яєчний товар користувався попитом у Великій Британії, Німеччині, Австро-Угорщині й Данії.

Із другої половини 1870-х рр. з Російської імперії починає зростати експорт цукру, основну частину (80–90%) якого виробляли в українських губерніях. У 1886–1891 рр. з країни було вивезено загалом 20,7 млн пудів цукру-піску, з яких на Правобережжя припадало 17,7 млн пудів¹³². Наприкінці XIX ст. цей продукт відправлявся за кордон у найбільших обсягах через Одеську (мільйони пудів) і Миколаївську морські та Млавську й Олександрівську сухопутні митниці. Головними країнами, в які доправлявся український цукор, були Англія, Персія, Італія та Німеччина. Причому в його експорті на ринки Азії переважав рафінад, а Західної Європи – цукровий пісок.

Підросійська Україна постачала зовнішній ринок також великою кількістю спирту. Найбільше його вивозилося з правобережних губерній. Так, у 1886–1890 рр. звідси щороку в середньому відправлялося по 736 тис. відер спирту (14,1% загальноімперського експорту), у 1891–1895 рр. – по 385 тис. (17,6%) і в 1896 р. – 313 тис. відер (18,9%). Частка Лівобережжя у його вивозі за кордон була незначною і з року в рік дедалі зменшувалася. У 1896 р. вона становила лише 7 тис. відер (0,4%). Основним пунктом експорту спирту з України була Одеса, яка в останні десятиріччя XIX ст. посідала друге (після Любави) місце в загальноросійському вивозі цього продукту. Через її порт продавався як ректифікований*, так і неректифікований спирт. Перший направлявся насамперед у Туреччину, Єгипет і Болгарію, частково в Італію, Францію й Німеччину, другий – винятково в Данію¹³³.

На початку 1890-х рр. було здійснено спробу експорту донецького вугілля в Туреччину. Однак вона виявилася невдалою, оскільки українське паливо не витримало конкуренції з англійським.

Разом із названими вище товарами, які становили основну номенклатуру експорту, з України вивозили й чимало іншої продукції як сільськогосподарського, так і промислового виробництва. Головним центром здійснення зовнішньоторговельних операцій була Одеса, яка посідала за товарообігом друге місце у Російській імперії (після Петербурга). У відсотках до загальноросійського експорту в різні роки вивіз із місцевого порту становив: хлібних культур – 20%, коней – 37%, великої рогатої худоби – 90%, спирту – 22–29%¹³⁴. Крім того, Одеса була найбільшим пунктом вивозу вовни з країни. Із чорноморсько-азовських портів саме Одеса майже винятково спеціалізувалася на відправці за кордон домашньої птиці й яєць, коней, спирту, вершкового масла, сала тощо.

Щодо імпорту, то він посідав незначне місце, порівняно з експортом, у зовнішньоторговельних операціях України. Із причорноморських портів його здійснювали лише Одеса й Миколаїв. Основними статтями ввозу через морські та сухопутні митниці були сировина, напівфабрикати, готові товари та предмети розкоші. За обсягами імпортних операцій лідирував Одеський порт. Його питома вага в

* Очищений від домішок у спеціальних перегінних апаратах.

європейському імпорту Російської імперії постійно зростала й у 1883–1890 рр. становила 11%. У 1895 р. через цей порт найбільше було привезено: кам'яного вугілля (5857 тис. пудів), свіжих і сухих фруктів (2267 тис. пудів), заліза, чавуну і сталі (1785 тис. пудів), бавовни і бавовняної пряжі (1640 тис. пудів), машин і апаратів (369 тис. пудів), свинцю, олова та міді (206 тис. пудів), чаю й кави (178 тис. пудів), оливи й інших олій (134 тис. пудів), прянощів (73 тис. пудів)¹³⁵. Доставлялися товари в місто з різних країн Європи, Азії, Африки та Америки. З відкриттям Суецького каналу Одеса стала своєрідним складом продукції, що привозилася зі Сходу для всієї Російської імперії. Також вона набула великого значення як міжнародний транзитний центр, ставши сполучною ланкою між Середнім Сходом і Європою. Через неї йшли і практично всі вантажі, які направлялися на Далекий Схід.

Чимало іноземних товарів призначалися для споживання в межах України. Проте Одеса була одним із лідерів у Російській імперії зі ввезення окремих видів продукції, зокрема цитрусових, маслин, чаю та рису. Водночас з розвитком відповідних вітчизняних галузей промисловості скоротився ввіз цукру, тютюну, тваринного масла та деяких інших товарів.

Із сухопутних митниць України обсягами імпортової торгівлі вирізнялися Волочиська і Радзівилівська. У 1879–1890 рр. через них щорічно ввозилося товарів у середньому на 8,4 млн руб.¹³⁶

Важливою формою економічного співробітництва України з іншими країнами у пореформений період було залучення іноземних інвестицій. Урядова політика царської Росії другої половини XIX – початку XX ст. була спрямована на стимулювання зростання індустрії, передусім важкої, саме за рахунок іноземних капіталів. Необхідність цього зумовлювалася слабким розвитком внутрішнього ринку, нестачею власних капіталів та низькою активністю вітчизняних підприємців. Тому владою були розроблені законодавчі та інші регуляторні механізми, які сприяли іноземним капіталовкладенням. Зокрема, в законах закріплювався принцип рівності російських і іноземних підданих у підприємницькій діяльності, а порядок відкриття іноземних компаній був таким же, як і для вітчизняних. Серед інших методів широко застосовувалися державне фінансування, субсидування, регулювання цін, державна система замовлень. Сприяли притоку іноземних капіталів і митно-протекціоністська політика уряду та проста система оподаткування. Важливе значення мала фінансова реформа 1895–1897 рр., унаслідок якої було досягнуто стабілізації рубля і встановлено золотий монометалізм. Усі ці заходи досягнули поставленої мети – в імперію пішли потоки коштів з інших країн. Лише за останнє десятиліття XIX ст. обсяг іноземних інвестицій в промисловість і банківську систему Росії зріс від 214,7 до 911 млн руб. До 96% всіх іноземних капіталів припадало на чотири європейські держави: Францію, Англію, Німеччину і Бельгію, при цьому кожна з них мала свої галузеві пріоритети¹³⁷. Найбільшими інвесторами були бельгійські, французькі, американські, німецькі й англійські підприємці.

Значна частина іноземних інвестицій надійшла саме в українську промисловість, насамперед, гірничорудну, металургійну та машинобудівну галузі. Так, у 1872–1900 рр. іноземцями було організовано 20 великих акціонерних кам'яновугільних товариств: Рутченківське, Катерининське, Микитівське, Голубівське, Корсунське, Петрово-Мар'ївське, Російсько-Донецьке та ін. Найбільше шахт у Донбасі належало французьким і бельгійським компаніям (до 60% видобутку вугілля)¹³⁸. Тільки за

останнє десятиріччя ХІХ ст. іноземні капітали у кам'яновугільній промисловості зросли в 5,6 раза і становили у 1900 р. 95,3 млн руб.¹³⁹

Великими були масштаби вкладання іноземних коштів і в металургії. З 15 великих металургійних заводів України 9, частково або повністю, належало французько-бельгійським підприємцям, 2 – німецьким, 1 – англійцям і 3 – росіянам. Активно інвестувалося й машинобудування. Зі 170 осіб, що були засновниками підприємств з виробництва сільгосптехніки, майже 35% були іноземцями¹⁴⁰. Саме завдяки притоку іноземних капіталів, а разом із ними новітньої техніки, передових технологій та кваліфікованих кадрів, названі вище галузі промисловості зайняли провідні позиції в економіці не лише України, а й усїєї Російської імперії.

Отже, у період розвитку капіталістичних ринкових відносин в Україні значно пожвавилися її міжнародні зв'язки. Причому, крім зовнішньої торгівлі, входження до системи світового ринку, новою формою співробітництва стало широке залучення іноземних інвестицій, які сприяли становленню багатьох важливих галузей вітчизняної промисловості.

9. Розвиток банків і кредиту

Реформою 1860–1862 рр. було ліквідовано старі казенні банки і створено головну кредитно-фінансову установу країни – Державний банк. Він створювався як повністю державний, на який покладали завдання «пожвавлення торгового обігу і спрощення кредитної системи». Державний банк набув прав як депозитної, так і емісійної установи. Проте він не міг здійснювати випуск банківських білетів (банкнот), йому дозволялася лише щорічна емісія кредитних білетів для комерційних цілей за спеціальними вказівками уряду. Центральною емісійною установою банк став лише після грошової реформи 1895–1897 рр. та запровадження у Російській імперії «золотого стандарту». Згідно зі статутом 1860 р. до функцій Державного банку належали: облік векселів, інших цінних паперів та іноземних тратт (переказні векселі), купівля і продаж золота та срібла, отримання платежів за векселями й іншими документами за рахунок довірителя, приймання вкладів на збереження, на поточний рахунок і «на обіг під відсотки», надання позик, купівля-продаж 5% банківських білетів та інших державних білетів за рахунок довірителя та купівля-продаж державних паперів за власний рахунок. Згодом коло операцій Державного банку було значно розширено.

Формування банківської системи імперії відбувалося на основі чіткої законодавчої регламентації функціонування різних кредитних установ. У 1861 р. набрав чинності статут ощадних кас, наступного року було ухвалено нове положення про міські громадські банки. 1863 р. були затверджені типові статuti акціонерного банку та земельної кредитної установи на принципах взаємності. В 1866 р. уряд санкціонував утворення позиково-ощадних товариств і товариств поземельного кредиту, а в 1871–1872 рр. були прийняті закони щодо організації банків земствами та приватними особами. В 1883 р. уряд розробив статут і положення селянських поземельних банків, а в 1885 р. – статут державних земельних банків і новий статут позиково-ощадних кас (з того часу – державних ощадних кас). Спеціального законодавчого унормування не зазнало лише функціонування банкірських домів і контор, які вважалися не кредитними, а торговими установами.

Створення капіталістичної банківської системи в підросійській Україні почалося з відкриття у 1860 р. контор Державного банку в Києві, Одесі, Харкові й відділення у Полтаві. Згодом було відкрито ще 14 відділень у Чернігові, Ромнах, Кременчуці, Катеринославі, Юзівці, Бердянську, Феодосії, Севастополі, Херсоні, Миколаєві, Єлисаветграді, Кам'янці-Подільському, Житомирі та Ялті. Вони здійснювали широке коло банківських операцій: обліковували векселі й інші цінні папери, видавали безстрокові і строкові позики, відкривали поточні і депозитні рахунки до запитання й на визначений строк, видавали чеки, перекази, акредитиви, телеграфні трансферти на міста Російської імперії та закордон, брали на зберігання цінні папери, документи, коштовності, виконували комісійні доручення тощо.

1868–1873 рр. – це період «засновницької гарячки» у банківській сфері. Тоді були створені практично всі важливі акціонерні банки. Перші з них були організовані за значної підтримки уряду та Держбанку.

Виникли акціонерні банки, зокрема комерційні, і в українських губерніях. Так, у 1868 р. відкрився Харківський торговельний банк, одним із засновників і членів правління якого був О.К.Алчевський. Це був перший в імперії акціонерний банк, створений за приватної ініціативи без допомоги уряду¹⁴¹. Наступними були: Київський приватний комерційний банк (1868 р.), Одеський комерційний банк (1870 р.), Київський промисловий банк (1871 р.), Миколаївський комерційний (1872 р.), Катеринославський комерційний (1872 р.), Кременчуцький комерційний (1872 р.), Кам'янець-Подільський комерційний (1873 р.), Бердичівський комерційний (1873 р.), Херсонський комерційний (1873 р.), Одеський обліковий (дисконтний) (1879 р.), Одеський торговельно-промисловий (1889 р.).

Однак більшість українських комерційних банків недовго працювали на ринку банківських послуг. Після краху Московського комерційного позикового банку в 1878–1879 рр. припинили функціонування Одеський та Кам'янець-Подільський комерційні банки. Зовсім мало проіснували Бердичівський та Херсонський банки, а Миколаївський комерційний закrywся у 1884 р. У 1893 р. Одеський торговельно-промисловий банк був перетворений у відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку, а 1896 р. Київський промисловий банк реорганізовано в Південноросійський промисловий.

Не були великими і засновницькі капітали українських банків: Київський промисловий та Одеський обліковий банки – по 1,5 млн руб., Київський приватний комерційний – 2,5 млн руб., Одеський торговельно-промисловий банк – 3 млн руб.¹⁴², тоді як основні капітали столичних банків обчислювалися десятками мільйонів рублів. Загальний же баланс українських комерційних банків у 1898 р. дорівнював 36,9 млн руб., що становило всього-на-всього 2,9% балансу всіх комерційних банків країни¹⁴³. Майже не створили вони і мережі філій на місцях – усього лише 5 відділень. Отже, в кредитно-банківській системі Російської імперії українські комерційні банки займали досить скромне положення. Їх місце натомість посіли відділення великих загальноросійських банків.

Така ситуація пояснюється особливостями становлення банківської системи царської Росії й урядовою політикою в цій сфері, що пройшли кілька етапів. На першому з них (1863–1873 рр.) зусилля влади були спрямовані на прискорене формування кредитної системи. Для цього етапу характерним було відносно віль-

не заснування акціонерних банків, яке проходило в рамках загальної концесійної (дозвільної) системи створення акціонерних товариств і всіляко підтримувалося міністерством фінансів.

У 1872 р. було ухвалено закон, у якому встановлювалися досить жорсткі умови для створення і функціонування акціонерних комерційних банків. Так, статuti новостворених банків мали затверджуватися особисто міністром фінансів; розмір основного капіталу мав становити не менше 500 тис. руб., акції ж не мали бути нижче суми в 250 руб. З метою забезпечення надійності, ліквідності й платоспроможності акціонерних банків їм заборонялося: купувати нерухомість, за винятком будинків, необхідних для їхнього власного приміщення чи для приміщень контор і складів; обліковувати соло-векселі без забезпечення або забезпечені нерухомим майном; видавати бланкові кредити, якщо їхня загальна сума перевищує 1/10 основного і запасного капіталів терміном понад 30 днів.

Такі урядові заходи були, не в останню чергу, викликані об'єктивною необхідністю. Адже у період «засновницької гарячки» чимало банківських установ у боротьбі за вкладників «значну частину своїх засобів витрачали на біржову спекуляцію, досить мало опікуючись інтересами торгівлі та промисловості»¹⁴⁴. Тому для мінімізації негативних явищ та врегулювання відносин у банківській сфері влада змушена була вдатися до застосування засобів адміністративно-правового характеру.

Закон 1872 р. означав докорінний поворот урядової політики й початок обмежувальної лінії в організації нових акціонерних банків. Проте міністерство фінансів після оприлюднення закону ще півтора року вільно дозволяло створення банків у нових пунктах¹⁴⁵.

Другий етап почався з настанням світової економічної кризи 1873 р. і тривав до початку 1880-х рр. Він характеризувався переходом від політики сприяння заснуванню нових банків до політики підтримування тих, що вже існували, і порятунку їх від кризи, яка на відміну від попередніх, завдала відчутної шкоди економіці Російської імперії. У цьому контексті позитивну роль відіграв згаданий вище закон 1872 р. Саме його чинність і виконання Державним банком функцій «кредитора останньої інстанції» допомогли врятувати всі основні столичні й частково провінційні банки¹⁴⁶. Успіхи уряду в подоланні кризи визначили й подальшу лінію його політики в таких випадках – допомога й порятунок банків, які опинилися у скрутному становищі. Отже, у середині 1870-х рр. фактично було сформовано систему акціонерних комерційних банків, яка майже в незмінному вигляді проіснувала до листопада 1917 р.

На третьому етапі, з 1880-х рр. до 1893 р., спостерігалася стабілізація вкладних операцій усієї системи комерційних банків, за умов повільного зростання її ресурсів у цілому. Структурні зміни проявилися в скороченні кількості міських банків і в збільшенні акціонерних. Однак їхні вклади й активні операції досягли рівня 1875 р. лише на 1892 р.¹⁴⁷

У 1883 р. формально була відмінена заборона на заснування акціонерних банків, але фактично вона змінилася політикою стримування засновництва, що практично те ж саме. Таке штучне обмеження конкуренції створило напівмонопольне становище для банків, що існували. Державний банк здійснював кредитування

акціонерних банків не лише при певних труднощах, а й для розширення їхніх операцій. З'явилися банки-фаворити, які всебічно підтримувалися міністерством фінансів і урядом.

Четвертим етапом банківської політики можна назвати роки промислового піднесення (1893–1899 рр.). За цей період акціонерні банки зайняли лідируючі позиції в кредитній системі, і міністерство фінансів відійшло від дріб'язкового втручання в їхнє функціонування. Але основна лінія проводилася дуже послідовно, у результаті чого кількість банків майже не збільшилася, незважаючи на сприятливі економічні умови.

На відміну від комерційних банків, кращою була ситуація зі становищем земельних банків в Україні. Основною їх функцією була видача довгострокових позик під заставу землі або нерухомого майна. Також їм дозволялася видача короткострокових позик на 1–3 роки, за умови, що ці позики не будуть перевищувати 1/10 частини усіх позик у цілому. Довгострокові позики могли видаватися на різні строки, але не більше 66 років і 2 місяців. Розмір позики становив 50–60% вартості застави. Довгострокові позики видавалися заставними листами, а короткострокові – переважно готівкою.

Операції акціонерних земельних банків забезпечувалися основним капіталом, який мав становити не менше 1/10 частини заставних листів, що перебували в обороті. У Положенні про приватні кредитні установи від 31 травня 1872 р. визначався загальний порядок заснування нових іпотечних банків. Відповідно до нього міністру фінансів надавалося право затверджувати їхні статuti за зразком «височайше затверджених» статутів Харківського, С.-Петербурзько-Тулського та Полтавського земельних банків. При цьому, в одній і тій самій губернії не допускалося функціонування більше двох таких банків.

Першою акціонерною установою іпотечного кредиту в Російській імперії став Харківський земельний банк. Положення його статуту, затвердженого 4 травня 1871 р., стосовно іпотечних операцій були запозичені зі статутів міських кредитних товариств, Херсонського земського банку та товариств взаємного поземельного кредиту, а стосовно основного капіталу, прав акціонерів, управління – відповідали вимогам, установленим для комерційних акціонерних банків¹⁴⁸. Регіон функціонування банку спочатку охоплював три українські (Харківська, Полтавська, Катеринославська) та дві російські (Курська, Воронежська) губернії. Згодом він поширив здійснення своїх операцій на Орловську губернію та землі Війська Донського. Основний капітал банку постійно зростає. Якщо на момент заснування він становив 1 млн руб. (5 тис. акцій по 200 руб. кожна), то на 1 січня 1890 р. – 5,4 млн руб.¹⁴⁹, тобто збільшився більш ніж у 5 разів.

Полтавський земельний банк відкрився 4 липня 1872 р. з метою видачі позик під заставу нерухомого майна у Полтавській і Чернігівській губерніях. Його основний капітал становив, як і Харківського банку, 1 млн руб. Наприкінці XIX ст. банк мав лише одне агентство – у Києві. Однак функції останнього поширювалися на все Правобережжя. На 1897 р. лише в Київській губернії цьому банку були закладені 174 347 десятин землі вартістю 6680 тис. руб.¹⁵⁰

Київський акціонерний земельний банк почав функціонувати 14 жовтня 1872 р. Територіально він охоплював чотири губернії: Київську, Чернігівську, Подільську та Волинську. Банк мав право видавати як довгострокові (до 66 років 2

місяців – під заставу землі та до 38 років 4 місяців – під заставу міської нерухомості), так і короткострокові позики. Для цього було відкрито 7 агентств. Щодо розміру капіталів банку, то на початку його основний капітал становив 1,5 млн руб., а в 1908 р. основний – 6 млн руб., запасний – 3 419 473 руб. 38 коп.¹⁵¹

На Півдні України головні позиції в іпотечному кредитуванні займав Бессарабсько-Таврійський земельний банк. Його статут було схвалено 31 серпня 1872 р., а початковий основний капітал становив 1,5 млн руб. (6 тис. акцій по 250 руб. кожна). Банк був створений для видачі позик під заставу нерухомості й охоплював Бессарабську, Подільську, Таврійську, Херсонську губернії, Керч-Єнікольське та Одеське градоначальства, міста Катеринослав, Бахмут, Павлоград, Олександрівськ і Нікополь Катеринославської губернії. Відповідно він мав і найбільшу мережу агентств – 11¹⁵².

Із немісцевих земельних банків на українських теренах спробував закріпитися лише один – Донський банк, відкривши відділення у Бердянську. Отже, в іпотечному кредитуванні в Україні домінували саме місцеві банки. До того ж Харківський земельний банк займав одну з провідних позицій (поступаючись лише Московському) у межах всієї Російської імперії.

До установ довгострокового кредиту належали також два державні іпотечні банки – Селянський поземельний і Дворянський земельний. Селянський поземельний банк був заснований 10 квітня 1883 р. для «влаштування доступного селянам кредиту для купівлі землі». Того ж року було відкрито 11 його перших відділень, зокрема й у 7 українських губерніях. Клієнтами банку визнавалися сільські товариства, товариства, що склалися з трьох господарів, окремі селяни. Позики надавалися спершу на 24,5 або 34,5 року під 8,5% і 7,5% річних відповідно. Згодом максимальний термін позики було збільшено до 55,5 року. Розмір кредиту не мав перевищувати 75% від вартості землі. Однією з губерній, де функціонування банку набуло найбільшого розвитку, була Київська. За 1883–1910 рр. тут отримано 9010 позик, куплено 245 828 десятин землі на суму понад 40 млн руб.¹⁵³

У 1885 р. з метою надання на пільгових умовах довгострокових позик спадковим дворянам під заставу їх земельної власності було створено Державний дворянський земельний банк. Позики надавалися під заставу маєтків або їх окремих частин на термін від 11 до 66,5 років. За обсягами здійснюваних операцій цей банк значно поступався Селянському, тому мав в Україні небагато філій.

Загалом у 1896 р. банківська мережа в українських губерніях була представлена 3 конторами та 15 відділеннями Державного банку, 7 відділеннями Селянського поземельного банку, 5 відділеннями Дворянського земельного банку й місцевими банками – 6 комерційними, 4 земельними та 38 міськими громадськими. Крім них функціонувало ще 20 відділень, 10 комісіонерств і 5 агентств 11 комерційних акціонерних банків Петербурга, Москви, Орла, Мінська, Таганрога й Ліона. З них найбільшу мережу філіалів, переважно у південному регіоні, відкрив Азовсько-Донський банк. Продовжували існувати станові кредитні установи: сільський банк графині О.В.Браницької у Білій Церкві, Олександрівський Сумський селянський сільськогосподарський банк і Ренійський колоніальний банк¹⁵⁴.

Міські громадські банки, відповідно до положення 1862 р., відкривалися у губернських, повітових і заштатних містах при місцевих органах самоврядування та під їхнім контролем. Основний капітал такого банку мав становити не менш як

10 тис. руб. У 1896 р. розміщення міських банків в українських губерніях мало такий вигляд: по 7 – у Чернігівській і Харківській, по 6 – у Херсонській і Таврійській, 5 – у Полтавській, 4 – у Катеринославській, 3 – у Київській¹⁵⁵. Отже, найбільше їх було на Лівобережжі та Півдні України.

Основною організаційною формою регулярного кредиту на селі були сільські селянські банки. Проте розміщувалися вони нерівномірно не тільки по губерніях, але у межах кожної з них. На Правобережжі перше місце за кількістю таких банків займала Подільська губернія. На 1 січня 1899 р. у ній налічувалося 170 відповідних установ¹⁵⁶.

Водночас на Правобережжі та Півдні України значну роль у кредитуванні дрібного та середнього, а почасти й великого, підприємництва відігравали приватні торгово-кредитні установи – банкірські дома і контори. Постійне організоване приватне кредитування зародилося в українських землях ще у першій половині ХІХ ст. у двох основних центрах – Бердичеві й Одесі. Відомо, що бердичівські банкіри займалися обслуговуванням Київського контрактного ярмарку. Вони давали гроші під облік векселів, сплачували за векселями та надавали позики під високі відсотки. При цьому вони позичали кошти не тільки власникам латифундій, а й поміщикам середньої ланки, відкупникам, промисловцям і навіть дрібним лихварям¹⁵⁷. У діяльності одеських банкірів над грошово-позиковими операціями переважав торговий (комерційний) кредит.

У 1860–1890-х рр. у зв'язку з попитом на короткотермінові кредити на вигідних умовах, котрий не могли задовольнити державні та інші банки, стрімко зростає кількість банкірських домів і контор. При цьому характерною для більшості з них була спеціалізація винятково на кредитно-фінансових операціях. У 1899 р. в українських губерніях функціонувала 71 банкірська установа, враховуючи відділення, зокрема, у Катеринославській – 5, Київській – 17, Волинській і Полтавській – по 3, Подільській і Харківській – по 8, Херсонській – 23, Чернігівській – 4. У Таврійській губернії банкірських домів і контор не було¹⁵⁸. Хоч у загальній кількості торгово-промислових підприємств банкірські установи становили дуже малий відсоток, проте обсяги їх оборотів і прибутків були досить значними. Так, одеські банкірські дома і контори кількісно становили лише 1%, тоді як їх обороти – більше половини від загального обсягу (50,2%), а прибутки – 6,8%¹⁵⁹. Варто зауважити, що власники найбільших банкірських фірм відіграли значну роль у формуванні банківської системи Російської імперії. Вони були засновниками як місцевих, так і інших провінційних, і навіть столичних акціонерних банків.

У другій половині ХІХ ст. значного поширення набули установи дрібного (короткострокового) кредиту – товариства взаємного кредиту (приватні, земські, станові, міські), позиково-ощадні каси, позиково-ощадні та кредитні товариства.

Товариства взаємного кредиту почали утворюватися в Російській імперії з 1860-х рр. Найперше товариство було організоване у Санкт-Петербурзі у 1862 р. Сутність товариства полягала у тому, що позичальниками могли бути тільки учасники цієї кредитної установи, які вважалися її співвласниками. Однак багато хто з членів товариства вважали вигідним не брати в нього позики, а навпаки, розміщувати внески і після закінчення року отримувати на них дивіденди. У разі банкрутства товариства кожен із його членів ризикував лише вкладеною часткою свого капіталу.

Товариства взаємного кредиту функціонували у містах, містечках і великих селах. Найбільша кількість їх налічувалася в Подільській, Київській, Волинській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях. Вони акумулювали кошти переважно середнього і дрібного підприємництва. Деякі з товариств за своїми ресурсами не поступалися середнім акціонерним банкам. Так, Київське міське кредитне товариство (1885 р.) до 1900 р. щорічно надавало не менше 90–100 позик. Зокрема, у 1898 р. було видано 204 позики на 6 млн 49 тис. руб.¹⁶⁰ Проте загалом до початку ХХ ст. заснування товариств взаємного кредиту просувалося повільно.

Державні позиково-ощадні (згодом – ошадні) каси почали відкриватися при відділеннях Державного банку з 1864 р. Відповідно до закону 1889 р. банк мав право створювати каси при поштово-телеграфних конторах. Так, у 1896 р. при поштово-казначействах і відділеннях Держбанку оперувало 66 ошадних кас¹⁶¹.

Однак найбільшого поширення у пореформений період короткостроковий кредит набув на селі. Основними формами його організації були: волосні допоміжні позиково-ощадні каси, мирські капітали, позиково-ощадні та кредитні товариства. Допоміжні каси були створені ще у 1840 р. при волосних правліннях і призначалися для надання грошових позик державним селянам на розвиток їхнього господарства. Після 1866 р. волосні каси перейшли у відання селянських присутствій. У 1858 р. в українських губерніях налічувалася 371 допоміжна каса. У наступні роки їхня кількість зростає, як і обсяг коштів, якими вони оперували. Так, лише на Полтавщині у 1894 р. було 236 допоміжних кас із загальною сумою балансів у 4 млн 577,1 тис. руб.¹⁶²

Крім допоміжних кас, дрібні позики колишнім державним селянам видавали так звані мирські добровільні капітали або каси, які створювалися сільськими громадами. Мирські капітали склалися з половини доходів з мирських оброчних статей, штрафів, доходів від найму громадських угідь тощо. У другій половині ХІХ ст. основним їх призначенням стало кредитування сільського населення. На 1 січня 1904 р. в 6 українських губерніях (в інших вони не зафіксовані) налічувалося 553 мирські капітали з балансом більше 3,5 млн руб. і загальною сумою позик 3,2 млн руб. Найбільше таких установ було у Подільській (214), Волинській (181) і Херсонській (83) губерніях¹⁶³.

Після реформи 1861 р. у Російській імперії були здійснені перші спроби організації установ дрібного кредиту на засадах сільськогосподарської кооперації – позиково-ощадних товариств. Їхні статuti базувалися на принципах існування установ дрібного кредиту, розроблених у 1850-х рр. у Німеччині Ф.Г.Шульце-Делічем. Група дрібних власників, яким потрібен кредит, недостатньо фінансово самостійна для того, щоб отримати його у банку, створювала товариство на паях, яке надавало своїм членам позики з власних коштів і кредитів, отриманих іншим чином¹⁶⁴. Однак утворення позиково-ощадних товариств на таких засадах не було ефективним. Більшість із них була закрита після відкриття або нетривалого функціонування. Позитивні зрушення намітилися лише у середині 1890-х р. 1 червня 1895 р. було прийнято Положення про установи дрібного кредиту, в якій основною їх формою, поряд із позиково-ощадними товариствами, визнавалися кредитні товариства райффайзенівського типу. Від шульцеделічевських вони відрізнялися відсутністю пайового капіталу й наданням позик на тривалі терміни. Крім того, вводився жорсткий контроль за кооперативними установами¹⁶⁵. З того моменту

створення відповідних товариств суттєво активізувалося. Так, з 1 січня 1897 р. до 1 січня 1902 р. кількість позиково-ощадних товариств по 9 українських губерніях зросла з 110 до 127. Найбільше їх налічувалося у Таврійській губернії¹⁶⁶.

Отже, у другій половині XIX ст. в Україні була створена капіталістична кредитно-банківська система, яка складалась як з державних, так і приватних установ. Вона мала досить розгалужену мережу й охоплювала всі губернії, які входили до складу Російської імперії. І хоч українські акціонерні банки не відігравали значної ролі у системі російського фінансового капіталу, вони, разом з іншими місцевими кредитними установами, змогли достатньою мірою задовольнити потреби населення у кредиті й у цілому сприяли подальшому розвитку сільського господарства, торгівлі та промисловості.

Посилання до розділу 20

1. Історія України. – К., 2002. – С.154.
2. Там само.
3. Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за їх межами (XVIII–XX століття). – К., 1998. – С.50-51.
4. Історія України. – С.155.
5. Крижанівська О.О. Селянське землекористування у пореформений період // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – Т.1. – К., 2006. – С.363.
6. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – С.49.
7. Там само. – С.50-51.
8. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – С.94.
9. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. – К., 1996. – С.29.
10. Ветрова Г.В. Формування промислового робітництва на Півдні України у другій половині XIX ст. // Наук. пр. іст. факультету Запорізь. нац. ун-ту. – Запоріжжя, 2010. – Вип.28. – С.67.
11. Таблиця розроблена за: Ветрова Г.В. Назв. праця. – С.68.
12. Там само.
13. Реєнт О.П. Назв. праця. – С.30.
14. Там само. – С.30-31.
15. Ветрова Г.В. Назв. праця. – С.70.
16. Федоров В.А. История России: 1861–1917. – М., 2000. – С.15.
17. Там само.
18. Гурвич И.А. Экономическое положение русской деревни. – М., 1896. – С.13.
19. Там само. – С.14.
20. Чернышов И.В. Сельское хозяйство довоенной России и СССР. – М., Л., 1926. – С.27.
21. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т.3. – К., 1978. – С.181.
22. Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сб.V. – М., 1962. – С.350.
23. Щербина П.Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (До питання про відрізки) // З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.). – К., 1960. – С.198-214.
24. Костюшко И.И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. – М., 1962. – С.271.
25. Бойко В.М. Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001. – С.14 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2001/01bvmp1u.zip>.
26. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок: XVIII – начало XX века. – М., 1974. – С.255.

27. Радциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. – СПб., 1896. – С.131, 138, 141; Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – СПб., 1891. – Вып.IV.
28. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1968. – С.52.
29. Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Описательно-статистическое исследование. – СПб., 1912. – С.303.
30. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008. – С.76-77.
31. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку... – С.53.
32. Стоимость производства главнейших хлебов. – Вып.II: Министерство земледелия. Отдел сельской экономии и сельскохозяйственной статистики. – Пг., 1916. – С.209, 232, 251, 291, 293, 310, 312, 327, 329, 354, 356, 374, 389.
33. Борьба с пьянством и экспорт смерти за границу: Речь В.И.Денисова в заседании Государственного совета 15 января 1914 г. // Рус. экспорт. – 1914. – №1/2. – С.19.
34. Шевченко В.М. Назв. праця. – С.76.
35. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.636. – Спр.391. – Арк.15; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку... – С.61; Вестник русско-английской торговой палаты. – 1915. – №7/8. – С.242.
36. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку... – С.65.
37. Кривченко Г.А. Производство масличных семян и маслобойная промышленность на Украине. – К., 1919. – С.46, 48, 50, 56.
38. Вестник Всероссийской сельскохозяйственной палаты. – 1916. – №2/3. – С.48.
39. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.533. – Спр.158. – Арк.22 зв.
40. Шевчук А.В. Поміщицькі господарства Волинської губернії після селянської реформи 1861 р. // Вісн. Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – №1. – С.169.
41. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку... – С.57.
42. Там само. – С.68.
43. Там само. – С.69.
44. Там само. – С.72.
45. Бойко В.В. Размещение производительных сил в Таврической губернии во второй половине XIX вв. // Культура народов Причерноморья. – 2006. – №84. – С.11.
46. Підраховано за: Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку... – С.71.
47. Там само. – С.72-73.
48. Ландо В.М. Свеклосахарная промышленность Украины и аграрный вопрос. – К., 1920. – Вып.1. – С.5.
49. Свод отчётов фабричных инспекторов за 1911 г. – СПб., 1912. – С.XLVI.
50. Подольский хозяин. – 1915. – №11/12. – С.31.
51. Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. – Одесса, 1915. – №11/12. – С.8.
52. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку... – С.76.
53. Новиков А.А. История российского предпринимательства: Учеб. курс (учеб.-метод. комплекс) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.e-college.ru/xbooks/xbook034/book/index/index.html?go=part-010*page.htm.
54. Історія створення Південно-Західної залізниці [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.uz.gov.ua/?m=all.road.southwest.history&lng=uk>.
55. Кульчицький С.В. Залізничне будівництво в Україні 19 – початку 20 століть // Енциклопедія історії України: В 5 т. – Т.3: Е–Й. – К., 2005. – С.235.
56. Шевченко А.М. Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип.11. – С.181.
57. Там само. – С.182.
58. Кульчицький С.В. Назв. праця. – С.237.
59. Там само. – С.236.
60. Там само. – С.237.
61. Там само.

62. Машкін О.М. Луганський паровозобудівний завод // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.6: Ла–Ми. – К., 2009. – С.288.
63. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР (Дожовтневий період). – К., 1970. – С.242.
64. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972. – С.6-7.
65. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1958. – С.4; Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні (Питання теорії та історії). – К., 1975. – С.10, 11, 19-22.
66. Молчанов В.Б. Економічна історія: Навч. посіб. – Житомир, 2003. – С.68.
67. http://www.lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine/index.php?article=ch4_r6_p2.
68. Взято з: Мельник Л.Г. Назв. праця. – С.100.
69. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу: Підручник. – К., 1999. – С.470.
70. http://www.lytvyn-v.org.ua/history_of_ukraine/index.php?article=ch4_r6_p2.
71. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.465-466.
72. Мельник Л.Г. Назв. праця. – С.55.
73. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.479.
74. Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.69.
75. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.472.
76. Ястребов В.І. З історії морського суднобудування в Росії і на Україні в дореволюційний період // Історія народного господарства і економічної думки Української РСР. – 1976. – Вип.9. – С.76.
77. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: В 3 ч. – Ч.ІІ. – К., 1962. – С.48.
78. Гуржій І.О. Розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку (60–90-ті роки XIX ст.) // Укр. іст. журн. – 1966. – №10. – С.29-30.
79. Нестеренко О.О. Назв. праця. – С.49.
80. Гуржій І.О. Розвиток промисловості... – С.30.
81. Довжук І.В. Промисловість Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип.2. – С.18.
82. Там само. – С.21.
83. Нестеренко О.О. Назв. праця. – С.77-78.
84. Довжук І.В. Промисловість Наддніпрянської України... – С.19.
85. Підраховано за: Гуржій І.О. Розвиток промисловості... – С.30.
86. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України у 80–90-х роках XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1971. – №4. – С.114.
87. Нестеренко О.О. Назв. праця. – С.93, 102-103.
88. Гуржій І.О. Розвиток промисловості... – С.33.
89. Нестеренко О.О. Назв. праця. – С.115.
90. Там само. – С.125.
91. Буравченко Р.В. Технічне забезпечення цукрової промисловості України у XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип.6. – С.44.
92. Москалюк М.М. З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2008. – №2. – С.77.
93. Див.: Довжук І.В. Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.: деякі аспекти розвитку // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2005. – Вип.10. – С.28.
94. Москалюк М.М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2005. – С.12 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2005/05mmmpss.zip>.
95. Гуржій І.О. Розвиток промисловості... – С.35; Нестеренко О.О. Назв. праця. – С.150.
96. Довжук І.В. Харчова промисловість... – С.29.
97. Нестеренко О.О. Назв. праця. – С.160.
98. Там само. – С.155-156.
99. Довжук І.В. Харчова промисловість... – С.30.
100. Там само. – С.31.
101. Там само. – С.30.

102. Гамоля Н. Солодкий бізнес Балабух // *Контракти*. – 2003. – №44; Гамоля Н., Мокроусова О. Шоколадний Семадені // *Там само*. – 2004. – №27; Коцюбанська О. Клементина Авдікович-Глинська – видатна постать кондитерської промисловості України 20-х років ХХ століття // *Українознавство*. – 2010. – №1. – С.44.
103. Студінський В.А. Акціонерні товариства у целюлозно-паперовій промисловості України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* – К., 2002. – Вип.5. – С.50-51.
104. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. *Економічна історія України і світу*. – К., 2006. – С.370; Кругляк Б.А. *Внутренняя торговля в России в конце ХІХ – начале ХХ века*. На материалах Украины. – Самара, 1992. – С.97.
105. Гуржій І.О. *Україна в системі всеросійського ринку...* – С.114.
106. Кругляк Б.А. *Внутренняя торговля в России...* – С.104.
107. Гуржій І.О. *Україна в системі всеросійського ринку...* – С.134.
108. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. *Назв. праця*. – С.372.
109. Гуржій І.О. *Україна в системі всеросійського ринку...* – С.135.
110. Кругляк Б.А. *Внутренняя торговля в России...* – С.110.
111. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. *Назв. праця*. – С.372; Гуржій І.О. *Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва ХІХ ст.* // *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* – К., 2009. – Вип.16. – С.47.
112. Кругляк Б.А. *Внутренняя торговля в России...* – С.123.
113. *Там само*. – С.119.
114. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. *Назв. праця*. – С.373.
115. Кругляк Б.А. *Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки ХІХ ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. – К., 1983. – Вип.17. – С.57.
116. Гуржій І.О. *Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі...* – С.49.
117. Кругляк Б.А. *Внутренняя торговля в России...* – С.82; Його ж. *Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні...* – С.53.
118. Кругляк Б.А. *Внутренняя торговля в России...* – С.88.
119. Кругляк Б.А. *Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні...* – С.56.
120. Довжук І.В. *Зовнішня торгівля підросійської України у післяреформений період // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* – К., 2006. – Вип.11. – С.143.
121. Шевченко А.М. *Розбудова залізничного транспорту...* – С.182.
122. Довжук І.В. *Зовнішня торгівля підросійської України...* – С.143.
123. *Там само*. – С.144.
124. *Там само*.
125. *Отчёт Одесского комитета торговли и мануфактур за 1894 г. – Одесса, 1895.* – С.43.
126. Довжук І.В. *Зовнішня торгівля підросійської України...* – С.145.
127. *Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией и другими иностранными государствами.* – СПб., 1914. – Ч.2, Вып.1: *Распределение перевозок главнейших товаров, кроме хлебных, по губерниям и областям, и по портам, и пограничным пунктам.* – С.380-385.
128. Гуржій І.О. *Україна в системі всеросійського ринку...* – С.153.
129. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. *Назв. праця*. – С.375.
130. *Промышленность и торговля.* – 1911. – №11. – С.496.
131. Гуржій І.О. *Україна в системі всеросійського ринку...* – С.158-159.
132. *Там само*. – С.159-160.
133. *Там само*. – С.160-161.
134. *Там само*. – С.144, 151, 152, 161.
135. *Там само*. – С.163, 165.
136. *Там само*. – С.165.
137. Москалюк М.М. *Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні...* – С.10.
138. Добров Е.В. *Розвиток вугільної промисловості Донбасу в умовах капіталістичної модернізації Росії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Донецьк, 2008. – С.12.
139. Довжук І.В. *Іноземні інвестиції в промисловість Наддніпрянської України (друга половина*

- XIX ст.) // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. Сер. Історія. – Т.10. – С.37.
140. Там само. – С.39.
141. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. – Л., 1991. – С.112.
142. Банки и банкирские конторы Российской империи: Справочная книга для коммерсантов: В 2 ч. – М., 1910. – С.39; Венгерська В.О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у др. пол. XIX ст.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. – Житомир, 1998. – С.120; Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект): Дис. канд. іст. наук. – Одеса, 2004. – С.159-160.
143. Боровой С.Я. До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1967. – Вип.3. – С.23.
144. Залшупин А.С. Вопросы банковской политики. К реформе денежного обращения. – СПб., 1896. – С.99.
145. Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 гг.). – М., 1960. – С.365.
146. Дружкова І.С. Назв. праця. – С.75.
147. Гиндин И.Ф. Вказ. праця. – С.376.
148. Энциклопедический словарь / Под ред. И.Е.Андреевского; Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – Т.2а, Кн. 4. – СПб., 1891. – С.937.
149. Там само. – С.941.
150. Тицкий С.И. Всемирная история денег, кредита и банков. – К., 1997. – С.447.
151. Банки и банкирские конторы Российской империи: Справочная книга для коммерсантов... – С.34.
152. Тицкий С.И. Вказ. праця. – С.447.
153. Крохмалюк Д.І. Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга пол. 19 ст. – 1917) // Енциклопедія банківської справи України. – К., 2001. – С.58.
154. Тицкий С.И. Вказ. праця. – С.445-446, 448-449.
155. Там само. – С.448.
156. Венгерська В.О. Назв. праця. – С.142.
157. Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). – М., 1958. – С.237.
158. Підраховано за: Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов. – СПб., 1899. – Ч.2. – Стб.612-632.
159. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1895 год. – Херсон, 1897. – С.199, 201.
160. Крохмалюк Д.І. Назв. праця. – С.60-61.
161. Тицкий С.И. Вказ. праця. – С.448.
162. Кізченко В.І. Дрібний кредит в Україні (друга половина XIX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2000. – Вип.1. – С.54-55.
163. Там само. – С.60.
164. Дружкова І.С. Назв. праця. – С.172.
165. Там само. – С.175.
166. Кізченко В.І. Назв. праця. – С.79.

Розділ 21

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРЩИНИ (1848–1900)

1. Національний склад і соціальна структура населення

Населення західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. істотно зросло. Згідно з даними переписів, його чисельність у Галичині збільшилася з 4,9 млн у 1849 р. до 7,9 млн у 1910 р. В Австрійській монархії Галичина посідала четверте місце за щільністю населення (після Ломбардії, Чехії та Сілезії) і належала до доволі густозаселених країв.

Співвідношення між польською й українською етнічними групами не змінилося кардинально. У другій половині XIX ст. більшість європейських країн почали раз на десять років проводити загальні переписи населення. Найбільш контроверсійні питання в них були пов'язані з національною ідентичністю. Точніше, питання переписів як у Австро-Угорщині, так і в Росії стосувалося рідної мови, або мови спілкування. На основі відповідей науковці роблять висновки щодо національного складу держав. Однак у випадку Австро-Угорщини цього було недостатньо. До структури переписів не включалася мова ідиш, внаслідок чого єврейське населення здебільшого обліковувалося разом з поляками (808 тис. із 872). Ототожнення поляків із римо-католиками й українців із греко-католиками також вимагало застережень. У другій половині XIX ст. ще існувала група освічених греко-католиків, які у політичному й культурному відношеннях вважали себе поляками. З другого боку, існувала набагато численніша верства так званих латинників – римо-католицьких селян, які мовою і звичаями уподібнилися односельцям-українцям¹. Тому для більш реалістичних підрахунків слід поєднувати

мовну та релігійну статистику, і водночас пам'ятати, що як до цієї, так і до будь-якої іншої статистики слід ставитися обережно.

Кореляція даних щодо рідної мови та віровизнання у переписах населення дають підставу стверджувати, що між 1849 і 1910 рр. відсоток поляків у Галичині залишався незмінним, а українців – зменшився з 47 до 43%. Зменшення чисельності українців стало ще відчутнішим у Східній Галичині – з 71 до 62%. Зростання чисельності польського населення пояснюється вищим рівнем смертності серед українців, посиленням міграції поляків із західної до східної частини Галичини, а також масштабною еміграцією українців за кордон, переважно в Америку.

Згідно з переписом 1910 р. національний склад у Галичині був такий: 47% римо-католиків (поляків), 42% греко-католиків (українців) і 11% євреїв. У Західній Галичині переважали поляки (89%), а Східна була краєм з мішаним населенням: українська більшість (62%) жила разом з польською та єврейською меншинами (відповідно 25% і 12%)². Із 890 тис. поляків Східної Галичини у 1910 р. 68% були селянами, 16% працювали у промисловості, 8,5% займалися торгівлею і транспортними перевезеннями, 7,5% працювали у сфері послуг та адміністрації. Поляки не лише домінували в адміністративному й економічному житті Галичини, а й перетворили її міста на центри польської культури.

Інша впливова народність Галичини – євреї – також продовжувала кількісно й економічно зростати. Якщо 1849 р. у Галичині було 328 тисяч євреїв, то на 1910 р. їхня чисельність більше, ніж подвоїлася і становила 872 тис., тобто 11% від усього населення провінції. Три чверті євреїв жили у східній частині провінції – у великих і маленьких містах (76,2%) і в навколишніх українських селах. Чисельність євреїв зросла завдяки високому рівню народжуваності і втечам від погромів із західних губерній Російської імперії. Євреї були важливим складником економічного життя Галичини. У 1910 р. 77% євреїв працювали в торгівлі, промисловості та займалися ремеслом. З початком індустріального розвитку в останні десятиліття XIX ст. невелика кількість євреїв змогла заробити чималий капітал на галицьких банках, нафтових підприємствах, промисловості і навіть великих земельних ділянках. Однак переважна більшість з них залишалася незаможною, а тому, як і українці, почала масово емігрувати, спочатку – до сусідньої Угорщини, згодом до Відня і нарешті – до США³.

Період австрійського управління у Галичині щодо розвитку урбанізації поділяється на два етапи:

1) 1772–1860 рр. – етап стагнації мережі міських поселень, для якої були притаманні ознаки пізньофеодалного часу, та зростання міста Львова як столиці великої провінції, що стало відображенням абсолютистських ідей в урбаністиці. Статистичні відомості 1857 р. вказують на продовження негативних тенденцій у процесі містотворення в Галичині на тлі інших провінцій Австрійської імперії. На цей час кількість міст у всій монархії зросла до 890, містечок – до 2388, частка ж Галичини значно спала і становила відповідно 10,7% та 9,7%, а населення – 12,4%, що свідчить про господарський застій, який зумовив спад природного приросту і погіршив стан урбанізації у 50-х рр. XIX ст.;

2) 1860–1900 рр. – етап промислового розвитку краю, який супроводжувався створенням нової комунікаційної системи в Галичині та зростанням лише окремих

міст, зокрема, тих, які виконували функції адміністративних центрів і стали осередками товарного виробництва, концентрації економічних, соціальних і політичних явищ, що відіграло вирішальну роль в урбаністичному розвитку регіону. На підставі даних з 1880 р., за рівнем урбанізації (тобто за відносною часткою кількості населення, яке жило в поселеннях з чисельністю понад 2 тис. осіб) серед земель австрійської частини Австро-Угорщини Галичина посідала передостаннє місце – 28,3%⁴.

На відміну від Західної Галичини, де частка міського населення підвищувалася (як і в усьому регіоні), на східногалицьких землях це явище спостерігалось лише у великих містах, які були економічними центрами або важливими транспортними вузлами (розташовувалися на поштових шляхах, державних гостинцях, а згодом – на залізничних напрямках). Відбувався процес концентрації населення у великих містах, а приріст населення цих міст сприяв прогресу урбанізації відповідних повітів. Зокрема, кількість населення Львова зростала значно швидше, ніж населення цілої Галичини – у 1773 р. воно становило 0,98% від чисельності мешканців краю, а у 1869 р. – уже 1,61% (87 тис. мешканців). Міст з населенням понад 10 тис. осіб налічувалося у 1843 р. – 9, у 1869 р. – 12, а у 1880 р. – 18. Серед них Львів перейшов рубіж 100 тис. мешканців наприкінці 70-х рр. XIX ст.

Хоча кількість мешканців Львова у другій половині XIX ст. зросла вчетверо, у 1910 р. це було ще відносно невелике місто з населенням 207 тис. осіб. Понад 80% львів'ян були поляками або євреями. Наступними за розміром містами Східної Галичини були Перемишль і Коломия з населенням майже 40 тис. у кожному, а також Тернопіль і Станіславів, що налічували майже по 30 тис. жителів. Як свідчать ці дані, переважна більшість мешканців Галичини проживала в селі.

Хоч основну масу становили міста й містечка з населенням у межах 2–6 тис. мешканців, однак край поступово втрачав свій винятково аграрний характер, а міське населення засвідчувало набагато швидший темп приросту стосовно регіону.

4 березня 1849 р. цар Франц-Йосиф I на підставі австрійської конституції визнав Буковину автономним коронним краєм із титулом герцогства. Однак повне усамостійнення Буковини відбулося 29 березня 1854 р., коли тут почав діяти крайовий уряд, управління якого поширювалося на 15 повітів із повітовими містечками: Чернівці, Кіцмань, Заставна, Садгора, Сторожинець, Вижниця, Радівці, Серет, Путилів, Сучава, Кимполунг, Гурагумора, Дорна, Солка.

Загалом Буковина була хоч і незначною за своїми розмірами, але правильно відображала австрійську різноманітність. Ця коронна земля становила 1/60 загальноімперської території, а її населення завдяки найвищому темпу приросту стабільно зростало. За даними перепису 1857 р., Чернівці населяли 56 тис. жителів, а Буковину загалом – 447 тис. (із них 304,9 тис. населяло Північну Буковину), у 1869 р. – 513,4 тис. і в 1890 р. піднялося до 646,6 тис. (425 тис. у Північній Буковині), тобто зросло на 30%. Столиця герцогства Чернівці посідала 9 місце у Ціслейтанії (австрійська частина Австро-Угорської імперії) за рахунок 25% приросту населення⁵.

Буковина мала 216 тис. га орної землі станом на 1862 р. Однак тут було тільки 129 табулярних дворянських маєтків (із них 105 – у Північній Буковині). 7 таких маєтків належало Василькам, 5 – Прункулам, по 4 – Гоянам, Флондорам,

Калмуцьким, Лукосевичам, Богосевичам, по 3 – Зоттам та Яношам. Найбільшим землевласником залишався Православний релігійний фонд Буковини. Поряд із тим у кожному селі була велика кількість халупників, які мали по 0,12–0,25 га.

Наприкінці 1850-х рр. питома вага працюючих у сільському господарстві Буковини становила 87,2%, а в 1890-х рр. кількість сільських виробників скоротилося до 75,1%. Скорочення сільських виробників відбулося за рахунок зростання кількості людей, зайнятих у промисловості (з 7 до 11%), державній службі (з 2,8 до 5,9%) і торгівлі (з 1,8 до 7,3%)⁶.

За даними перепису 1857 р., опрацьованими Г.Скорейко, унаслідок переважаної праці у сільському господарстві у промисловому виробництві краю було зайнято лише 5,2% усього населення (близько 7,3% працюючого). Це становило значно менший відсоток порівняно з 13,1% населення Австрії, задіяним у промисловості. За переписом 1869 р., чисельність зайнятих у промисловості й ремеслі становила близько 18 тис. осіб (5,5% населення), з яких найбільше зайнятих було в лісовій, метало- і каменеобробній промисловості (28,2%), гірничій і складувній (5,9%). Значну частку становили шкіряна та паперова (18,7%), харчова, борошномельна та хімічна галузі (14,9%)⁷.

За переписом 1890 р. у сільському та лісовому господарстві було зайнято 489 522 особи (75,7% всього населення), в торгівлі й на транспорті – 46 906 осіб (7,3%), на державній службі – 38 409 осіб (5,9%), у промисловості – 71 754 особи (11,1%). Традиційні буковинські галузі (харчова, лісова) й надалі залишалися провідними, а місцеве ремесло суттєво скоротилося – завдяки залізничному сполученню (Відень – Краків – Львів – Чернівці – Ясси) край наводнився привізними готовими фабричними виробами.

За матеріалами перепису 1900 р., 530 374 особи (близько 80% населення) були зайняті у сільському господарстві, 82 300 осіб – в промисловості, 62 544 особи – в торгівлі та транспорті, а 62 544 особи – державною та військовою службою. Для 1907 р., узагальнюючи статистичні дані, на 100 працюючих 79% було задіяних у сільському господарстві (вищий показник був лише в Галичині), 5,9% працювали в промисловості (нижче лише в Сілезії та Далмації), 7,6% були службовцями та 5,67% були торговцями. Отже, питома вага працюючих в торгівлі серед зайнятого населення потроїлася, піднявшись від 1,8% (1851) до 5,7%.

За національним складом Буковина була строкатою, щоправда, дійсне співвідношення визначити проблематично у зв'язку зі значними маніпуляціями під час проведення переписів – змінювалися прізвища й навіть назви сіл. Однак усе ж у 1890 р. 57,6% населення (243 505 осіб) Північної Буковини становили українці, а молдовани й румуни разом – 17,3% (73 081 осіб). Перепис 1900 р. стосувався всієї Буковини і показав невтішну для українців динаміку: українців було 41,16% (297 798), молдован і румунів – 31,36% (229 018)⁸.

Станом на 1900 р. Закарпаття займало територію 12 694 кв. км, яку населяло 505 тис. осіб. Більшість мешканців проживала у селах і містечках. Основну масу населення становили українці – 69,7% у 1857 р. (440 тис. осіб згідно з офіційним переписом), однак внаслідок асиміляторських зусиль правлячих угорських кіл частка угорського населення поступово зростала. Про певну динаміку в національній структурі Закарпаття свідчать такі дані офіційних переписів населення: у 1880 р.

налічувалося лише 344 тис. русинів (тогочасний етнонім українського населення Австро-Угорської імперії), у 1900 р. – 410 тис. Щоправда, згідно з неофіційними даними, протягом усього зазначеного періоду тут проживало до 600 тис. українців (І.Срезневський, С.Томашівський, Г.Бідерман, М.Драгоманов)⁹. На Закарпатті проживали також інші етнічні меншини, найбільшою з яких були євреї. Наприкінці XIX ст. вони становили 15% від загалу мешканців краю¹⁰.

Свідченням відсталості соціально-демографічної структури краю було співвідношення між сільським і міським населенням. У середині XIX ст. на 1294 села на Закарпатті припадало 9 міст і 18 містечок. Відповідно абсолютна більшість населення (близько 85%) мешкала у селах і лише незначна частина в нечисленних містах (наприкінці XIX ст. – 7%). Таку ж саму картину являла собою професійна структура населення, більшість якого була зайнята у сільському господарстві (85% у 1900 р.), натомість у промисловості й на транспорті – лише близько 10%.

Отже, можна стверджувати про типологічну спорідненість національної та соціальної структури всіх трьох західноукраїнських регіонів, які перебували у складі Австро-Угорської імперії. Як у Східній Галичині, так і в Буковині й на Закарпатті українці становили більшість жителів краю, однак частка польського, румунського й угорського населення наприкінці XIX – на початку XX ст. зростала. У соціальному відношенні усі три провінції відзначалися домінуванням сільського населення й повільними темпами урбанізації внаслідок уповільненого промислового розвитку північно-східного регіону монархії Габсбургів загалом.

2. Соціально-економічні наслідки аграрної реформи 1848 р.

В Галичині, на Буковині і Закарпатській Україні кріпацтво було остаточно ліквідовано в результаті революції 1848 р., що поклало початок значному розвитку ринкових відносин і зростанню товарного виробництва в аграрному секторі.

«Панщина, – писав І.Франко в 1898 р., – була би спочивала ще й довше, якби 1846 р. галицькі селяни, мазури в західних повітах і русини в Горожині коло Комарно не були кинулися на поляків – панів, дідичів, посесорів та мандаторів... Велика різня, яку счинили тоді селяни, налякала панів і уряд. Всі побачили, що панщина не може довго удержатися»¹¹. Повсталі селяни тоді розгромили 474 панських двори і перебили 728 поміщиків, управителів та інших представників панської адміністрації. Хоча повстання було придушене, але уряд змушений був піти на поступки. І перебрав на себе ініціативу в розв'язанні селянського питання.

18 березня 1848 р. угорський сейм видав закон про скасування панщини, в тому числі й у Закарпатті. 17 квітня 1848 р. австрійський уряд оголосив про скасування панщини в Галичині. Рішенням уряду від 1 липня 1848 р. цей закон було поширено на Буковину. Законом від 17 квітня 1848 р. у Галичині панщинні й інші кріпосні повинності скасовувалися за винагороду поміщикам за рахунок держави¹².

За даними австрійської офіційної статистики, державному викупу у поміщиків підлягали такі повинності селян Східної Галичини і Буковини (табл. 21.1)¹³:

Таблиця 21.1. Види і обсяги повинностей селян Східної Галичини і Буковини, що підлягали державному викупу у поміщиків

Види повинностей	Одиниця виміру	Загальний обсяг
Піша панщина	тис. днів	8990,0
Тягла панщина кіньми:		
однотягла	"	446,7
двотягла	"	4376,9
тритягла	"	33,9
чотиритягла	"	333,1
Тягла панщина волами:		
однотягла	"	33,9
двотягла	"	5989,5
тритягла	"	9,1
чотиритягла	"	93,6
десятина	тис. золотих ринських	88,4
Натуральні данини зерном:		
пшеницею	тис. нижньоавстрійських метців*	14,3
житом	"	42,7
ячменем	"	45,7
вівсом	"	333,9
Грошовий чинш	тис. золотих ринських	237

З наведених даних видно, що держава викупала у поміщиків селянські повинності за досить значні суми. Однак саме у такий спосіб знімалося напруження у суспільстві.

Ліквідація панщини супроводжувалась пограбуванням селян. Викуп з панщини галицьких селян, за даними сейму, становив 5800 тис. золотих ринських, які уряд обіцяв сплатити поміщикам «із скарбу державного». Але уряд про свою обіцянку «забув» і примусив галицьких селян заплатити поміщикам 250 млн золотих ринських. Крім того, уряд і поміщики під час скасування панщини позбавили селян сервітутів (права збирати в лісі опал, гриби, ягоди, випасати худобу)¹⁴.

Землевласники звільнялися від «опікунських обов'язків»: надавати допомогу селянам, сплачувати витрати, пов'язані з доставкою рекрутів у місця набору, епідеміями при захворюванні худоби, обов'язку представляти підданих у правових суперечках, оплати урбаріального податку. Було передбачено повне відшкодування земельним власникам вартості кріпосних повинностей. 2/3 вартості мала виплатити державна скарбниця, а 1/3 вважали компенсацією за звільнення земельних власників від «опікунських обов'язків»¹⁵.

* Метц дорівнював 62,5 л (близько півцентнера).

Закон від 7 вересня 1848 р. уточнював окремі положення закону від 17 квітня 1848 р. Землевласники втрачали верховну владу над селянами, які оголошувалися громадянами держави. Скасовувалася різниця між домініальними і рустикальними землями. Селянин, як і поміщик, ставав власником землі. Регулювалося проведення індемнізації (викуп підданських обов'язків). Повинності коморників і халупників скасовувалися безплатно. Селяни мали змогу лише збирати квіти і випасати худобу на стерні безкоштовно¹⁶.

Слід, однак, зазначити, що згаданими законами практичне здійснення реформи ще не завершувалося. Згодом було видано низку нових державних актів. Найголовнішими з них були патенти від 4 березня 1849 р. для всіх країв і окремий патент для Галичини від 15 серпня 1849 р. Для втілення в життя проголошених у патентах настанов було видано окремі акти з урахуванням специфіки країв: розпорядження для Галичини від 4 жовтня 1850 р., патент від 23 жовтня 1853 р. та розпорядження від 12 листопада 1853 р. (для Буковини). Головною метою цих патентів і розпоряджень, часто суперечливих і неясних, було закреслити проголошене патентом від 17 квітня дарування селянам панщини і перекласти тягар індемнізації головним чином на їх плечі¹⁷.

Внаслідок аграрної реформи шляхта втратила владу над селянами, проте були збережені шляхетські маєтки та грошові доходи у вигляді викупних платежів, щорічне отримання яких гарантував уряд.

Для визначення вартості феодалних повинностей в основу було покладено їхню річну ціну, що була прийнята за 5% річних з капіталу мінус 30% вартості скасованих «опікунських повинностей» шляхти щодо селян. Суму винагороди обчислювали за такою формулою¹⁸:

$$\frac{\text{Річна ціна повинностей} \times 100}{5} - 30\% \text{ вартості.}$$

У Східній Галичині та Буковині кількість зобов'язаних підданих становила 3750 тис. осіб, які повинні були внести компенсацію. Загальна вартість повинностей у Східній Галичині становила 2320,7 тис. золотих ринських, а на Буковині – приблизно 200 тис. золотих ринських. Сума викупу становила у Східній Галичині 46 415 тис. золотих ринських, а на Буковині – приблизно 4 млн золотих ринських, тобто капіталізовану на 20 вартість селянських повинностей.

Поміщики одержали не готівку, а 5% облігації, які щороку погашалися. Оплата відсотків за індемнізаційний борг і за утримання адміністрації з проведення викупу різко збільшили індемнізаційну суму, сплату якої розтягували на десятки років. Як повідомляла газета «Буковина» 27 травня 1898 р., на Буковині сплачено 18 млн золотих ринських індемнізаційного боргу, щороку за панщинні й інші кріпосні повинності надходило 340 тис. золотих ринських, причому плата повинна була тривати до 1944 р. Подібну картину можна було спостерігати і у Східній Галичині. Крім того, щорічна плата відсотків за індемнізаційний борг була вищою, ніж плата в рахунок індемнізаційної суми¹⁹.

Стягування коштів з селянства на індемнізацію відбилося у формі сплати ними спеціальних податків. У 1853 р. в Галичині вони становили 8 $\frac{3}{4}$ крейцера від кожного ринського, а в 1854 р. – 11 $\frac{1}{2}$ крейцера, в 1855 р. – 11 $\frac{3}{4}$ крейцера, в 1856 р. – 14 крейцерів, в 1857 р. – 33 $\frac{1}{2}$ крейцера, а від початку 60-х рр. до кінця

70-х – 51 крейцер. Отже, за «звільнення» селянам доводилося платити величезний викуп. Щорічні платежі в Галичині перевищували доходи поміщиків від орної землі. Ці платежі поглинали значну частину доходів селян. Крім того, реформа, повністю зберігаючи поміщицьке землеволодіння, закріплювала експропріацію землі у значної частини селянства, засуджувала його на голодне існування.

Загалом селяни всієї Галичини заплатили поміщикам «за волю» 310 млн золотих ринських, а разом із сервітутними процесами – майже 330 млн. На Буковині селянам «воля» коштувала 5,5 млн золотих ринських, а на Закарпатській Україні загальна сума викупних платежів досягла 4,4 млн форинтів²⁰.

Під час проведення реформ землевласники позбавляли селян лісів, сіножатей. Лише патентом 1853 р. було встановлено викуп чи регуляцію сервітутів. Більшість судових сервітутних процесів (було подано більше 30 тис. позовів) селяни програли, витративши на їх ведення 15–20 млн флоринів.

У 70-х рр. ХІХ ст. селяни були змушені викупити право на пропінанцію, яке давало поміщикам щорічно 5 млн флоринів чистого прибутку. Крайовій адміністрації воно обійшлося в 66 млн флоринів, які були сплачені податками всіх громадян краю²¹.

На користь землевласників було розв'язано й земельне питання. За селянами зберігалися ті землі, якими вони користувалися до реформи. Проте під час наділення селян землею землевласники відбирали у них землі. Селяни отримали менше землі, ніж мали до реформи, і гіршу. Половина галицьких селян мала менше як по 10 моргів землі (приблизно 5 га). 72% селянських дворів Буковини становили наймити з наділом від 2 до 3 моргів або без наділу. Близько 70–80% закарпатських селян мали менше половини дореформеного наділу²².

Головне питання аграрної реформи – питання про землю – було вирішене на користь поміщиків, які використали ситуацію для подальшого обезземелення селянства. Так, поміщик Павліковський, Мостицької округи з Старова, під час наділення селян землею захопив у них 1660 моргів ґрунту. Особливо відбирали поміщики у селян землі, що були поблизу лісів. Коли біля панського лісу селянське пасовище проростало кущами, поміщик вважав, що воно належало до його лісу. Громада Межигирецької округи, у листі до Головної Руської Ради (від 28 червня 1849 р.) скаржилась, що у них відібрали пасовиська під назвою Криничка, Опашич, Луців гай, Михалків гай, Яцків город, Млинків гай, якими вони користувались з незапам'ятних часів. Були пограбовані й селяни громади Підлужне Станіславської округи, Москалівка Коломийської округи, де в них відібрали 419 моргів землі, й ін.²³

У Галичині в цілому під час реформи 1848 р. поміщики захопили 46 тис. га рустикальної, або селянської, землі. Вони загарбували селянські землі і пізніше, особливо під час неврожаїв і голоду – цих постійних супутників селянської бідноти. Так, у неврожайний 1863 р. викупували польські пани у селян землю. Здійснювали вони це прямо або через посередників. І так у сусідстві одного села викупив дідич 300 моргів в однім комплексі за ціну по 2 корці картоплі та 1 корець ячменю на морг. Граф Альфред Потоцький, використовуючи кріпосне розмежування і черезсмужжя, «скупував» (а фактично загарбував) землі, які або межували з панськими, або в які панські вклинювалися. Селянинові с. Ладанці Антонію Боднару за ґрунт розміром 42 кв. сажні Потоцький заплатив 1 ринський, Василю

Кривоносу за 274 кв. сажні – 2 золотих ринських, Івану Староселю за 403 кв. сажні – 5 золотих ринських і т. д. Таким способом було обезземелено чимало селян с. Боршева, Розваряни, Чапачівки, Бяли, Чемеринців, Вижняшки, Куровичів та ін. Потоцький заволодів земельними наділами багатьох селян Львівського, Бібрського, Перемишлянського та інших повітів. У 80-х рр. великого розголосу набула справа поміщика Г.Конорського з Ветліна Ліського повіту, який під виглядом купівлі (за 60 крейцерів!) захопив 219 моргів громадського селянського лісу²⁴.

Разом з тим економіка поміщицьких маєтків у Галичині так і не змогла вийти з кризового стану. Їхнє господарство перебудовувалося відповідно до нових умов ринкової системи з великими труднощами, незважаючи на сприятливі умови скасування кріпосних повинностей селян. Загалом галицькі поміщики не зуміли належно використати фінансові зиски, отримані ними від австрійських властей, зокрема одержання вже у 50-ті рр. викупних облігацій, а наприкінці 60-х рр. ще й облігацій за викуп сервітутів, залишених їм у недоторканості, великих доходів від реалізації права пропінанції – давнього монопольного права на виробництво і продаж спиртних напоїв. Хоча наприкінці 80-х рр. австрійський уряд викупив у них ці права, доходи поміщиків від виробництва горілки і споживання селян не зменшилися. Поміщики стали тепер орендувати в держави право виробництва горілки й отримували, крім відсотків на пропінанційні облігації, ще й підприємницький прибуток. Проте ці й інші додаткові прибутки не могли забезпечити господарської стійкості їхніх маєтків. Шляхта, як і раніше, більше віддавалася розгульному життю, ніж виробничим справам маєтків.

Істотні зміни завдяки реформі 1848 р. відбулися в галицькому селі, де проходив інтенсивний процес розшарування селянства. Його тенденції можна показати за допомогою даних, наведених у таблиці 21.2²⁵.

Таблиця 21.2. Зміни співвідношення між величиною та структурою господарств Галичини

1847–1859 рр.		1902 р.	
Величина господарства, га	Структура господарств, %	Величина господарства, га	Структура господарств, %
До 5,7	66,2	До 5	80,4
5,7–11,5	25,3	5–10	14,7
11,5–28,8	7,6	10–20	3,7
Понад 28,8	0,9	Понад 20	1,2

З таблиці видно, що протягом півсторіччя за загального збільшення господарств Галичини на 1/4 кількість найбільш розорених господарств зростає більш ніж у 1,5 рази. Значно підвищилася вага цієї групи господарств. Одночасно дещо зріс відсоток і найбагатших господарств, які мали понад 20 га землі. Процес майнової диференціації селян зайшов вже надто далеко.

На Буковині і в Закарпатській Україні поміщики, користуючись скасуванням панщини, також нещадно пограбували селян. Буковинські селяни общини Міліє 3 травня 1853 р. писали, що поміщик Василько Вердїш захопив у них лісові ділянки

Перелісок і Медвежчик; селяни общини Кадоботъте та Резетники скаржилися на українського поміщика Лукосевича Лукаса. Селяни общини Прескарені Дмитриш Лукіан і Василь Добека в травні 1863 р. від імені громади подали скаргу цісареві Францу-Йосифу, в якій писали, що поміщик фон Григорче Олександр захопив у них 300 фалч пасовищ і заборонив користуватися лісом в урочищах Ватра, Сатулої, Галиці, Гумаші Селиц. Усього внаслідок реформи 1848 р. поміщики Буковини захопили 14 370 йохів найкращої рустикальної, або селянської, землі²⁶.

На Закарпатській Україні в 1848 р. «селянам забрано сіножаті, пасовища і навіть почасті ті ґрунти, які вони уживали перед тим як спільну власність». Масовому обезземеленню селян сприяли й видані угорським урядом на користь поміщиків аграрні закони про комансацію (зведення земель до однієї ділянки), урбаріальний патент від 2 березня 1853 р. та закони від 1868 і 1877 рр. по «урегулюванню» земельних відносин. Ці закони визнавали права і привілеї поміщиків «священними» і «недоторканими» і дозволяли їм грабувати беззахисних селян. У селян с. Ластомир поміщики захопили 800 гольдів надільної землі, у селян с. Тернавки – 200 гольдів та ін. Крім того, на Закарпатті поміщики під час проведення реформи, а особливо у пореформений час захоплювали у селян так звані іртовані землі та копаниці – ті, що їх орендували селяни у поміщиків, освоювали їх, очищали від чагарників і лісу тощо. Селяни с. Беж Ужанської жупи скаржилися (1864 р.) на те, що поміщик Янош Клобушицький забрав у них копаниці, якими селяни володіли понад 60 років. Проте таке загарбання було узаконене урбаріальним судом в Ужгороді²⁷.

Отже, внаслідок реформи 1848 р. на західноукраїнських землях селянство, хоча й набуло особистої свободи і позбавилося панщини й інших повинностей, але було пограбовано поміщиками під час розподілу землі. Разом з тим реформа значною мірою вплинула на соціальне і майнове розшарування селян. В їхньому середовищі почала розвиватися підприємницька ініціатива, а селянські господарства все більше набували товарного характеру, втягуючись до орбіти ринкових відносин. Завдяки реформі було створено умови лише для повільної індустріальної еволюції села. Необхідно визнати, що надмірні податки, викупні платежі на користь поміщиків, які ці кошти бездумно розтринькували, відсталість агротехніки та низький рівень агрокультури не сприяли пришвидшенню товаризації селянських господарств у Західній Україні.

3. Розвиток товарно-грошових відносин у сільському господарстві

Аграрна реформа 1848 р. підсилила процеси розвитку товарно-грошових відносин у сільському господарстві. Істотні зміни відбулися у сфері землеволодіння. Особливістю шляхетського землеволодіння була наявність латифундій. Так, у Східній Галичині на одну домінію припадало в середньому 755 моргів землі (286 десятин), на один маєток у Північній Буковині – 2977 моргів (1183 десятини)²⁸.

Приватновласницькі селяни становили близько 70% населення. Напередодні реформ частка селянських наділів у загальній площі поміщицьких земель становила у Східній Галичині – 49%, на Північній Буковині – 42%. Розмір наділу залежав від способу ведення панського господарства. У користуванні селян було землі: у Східній Галичині – 8,7 морга на одне господарство (3,4 десятини), на Закарпатській

Україні – 1,5 десятини. За підрахунками статистиків того часу, для забезпечення потреб сім'ї та сплати податків потрібно було 5 десятин землі на ревізку душу. Більшість селян не мали прожиткового мінімуму і змушені були займатися побічними заробітками. Навіть на початку ХХ ст. до сторонніх заробітків вдавалися, крім безземельних селян, більше половини (а на Буковині й Закарпатті – майже 2/3) селянських сімей, що володіли землею²⁹.

У Східній Галичині за переписом 1847–1859 рр. структура селянських господарств мала такий вигляд: повні селяни, які користувалися понад 20 моргами землі, становили 8,3%, півселяни, які мали від 10 до 20 моргів, – 23,4; чвертьселяни, або піші, які «сиділи» на 2–10 моргах, – 41,1; загородники (до 2 моргів землі) – 27,2%. У Північній Буковині селяни за економічним становищем поділялися на чотири групи: заможні-фрунташі, які користувалися повним наділом 15–20 га, – 4,9%; середняки-міклаші – 16,1; малоземельні-кодаші – 61,2; безземельні халупники і комірники – 17,1%. В окремих повітах Закарпатської України безземельні селяни становили 45–50% селянських дворів³⁰.

У західноукраїнських селах виник новий тип сільського господаря – «газда»-підприємець. За умов збереження перемінного землекористування при чергових переділах землі заможні селяни збільшували свої наділи. Окремі повні селяни мали по 30–80 моргів землі, що призводило до утворення багатонадільних господарств. Такі господарства обов'язково використовували вільнонайману працю. Це переважно були комірники, які не сиділи ні на рустикальній, ні на домінальній землі. Вони були постійним резервом поденних робітників для домінії. Швидке розорення селянських господарств створювало надлишок робочих рук.

Існували чинники, які гальмували розвиток товарно-грошових відносин на селі і погіршували майнове становище селянства. Передусім слід вказати на операції з лихварським капіталом. Однією з найбільш поширених форм лихварства була лихва на гроші. З матеріалів за 1868 р. видно, що в Гусятинському повіті найвищі відсотки від позичених селянам у приватних кредиторів сум становили 3 крейцери з 1 золотого ринського на тиждень, що в переводі на рік дорівнює 150%. Часто, однак, траплялося, що кредитори брали 5 крейцерів, тобто 260%. У Бродівському повіті селяни платили по 3–5 і навіть 10% на тиждень. У Рогатинському повіті відсотки досягали 100 річних. У Коломийському повіті селяни приймали будь-які умови одержання позики. У Городенківському повіті відсотки від позичених сум становили 1 крейцер на тиждень, у Борщівському, Березівському, Долинському, Дрогобицькому і Ярославському – 1–2 крейцери. В наступні десятиліття ситуація не змінилася на краще. У 1898 р. газета «Діло» визнавала факт поширення лихви в попередніх масштабах. У своєму висновку газета спиралася на анкетні дані з 30 повітів. За цими даними, у Львівському повіті лихварі брали по 2 крейцери від 1 золотого ринського на тиждень. Про поширення лихви на гроші серед селян Буковини говорить рівень відсоткових ставок від позичених сум у 600 відомих випадках (1876–1877 рр.). Він становив від 5,5 до 108–185%. Формально 6% від позиченої суми не були лихварськими, але фактично в ряді випадків вони були досить зручним прикриттям лихви: кредитор примушував боржника підписувати вексель на суму, яка в 3–4 рази й більше перевищувала одержану ним позичку. Правда, у великих кредитних установах можна було одержати великі позички на довгий термін. Але селянам найчастіше були потрібні менші суми, й вони зверталися по них до

малих кредитних інституцій, хоч і на важчих умовах (щонайменше 10% річних, не рахуючи коштів, пов'язаних з одержанням позички). При цьому найвищі відсотки треба було платити від найменших сум³¹.

Поширеною формою лихви вважалася лихва на хліб. Її застосування зросло після видання законів проти лихварства, оскільки вона була досить зручним критерієм для одержання високих відсотків. При лихві на хліб лихварі найчастіше вдавалися до укладення формальних торговельних контрактів. У 1898 р. у Богородчанському повіті селяни купували навесні в лихварів у кредит корець (70–80 кг) кукурудзи або ячменю за 5 золотих ринських і зобов'язувалися заплатити восени 7–8 золотих ринських. Стало звичним на Буковині, коли селяни навесні позичали в лихварів по корцю кукурудзи й платили восени 7 золотих ринських. Тоді лихварські відсотки становили 80 річних. Щоб використати заборгованість селян для позбавлення їх землі, лихварі, зокрема, намагалися давати позички в рахунок осінньої купівлі хліба незаможним селянам, знаючи наперед, що останні не дотримують умови³².

Швидкими темпами відбувалася товаризація великих поміщицьких господарств, які за кількістю проданої сільськогосподарської продукції та сировини займали ключове становище на внутрішньому і зовнішньому ринках. Поступово в товарно-грошові відносини втягувалися й середні шляхетські господарства. Невеликі шляхетські господарства зазвичай довго зберігали натуральний характер і були слабко пов'язані з ринком.

У Східній Галичині і на Закарпатті у рільництві панував вівсяно-ячмінний напрям. У середині XIX ст. у Галичині овес становив майже 40% усього збору зернових. Він займав 46% посівних площ на Закарпатті, а в гірських районах – до 90%. Значне місце за обсягом посівів посідали жито і гречка, останнє місце – пшениця. Кукурудза була головною сільськогосподарською культурою в господарствах Північної Буковини³³.

Важливим чинником, який зумовлював гальмування розвитку товарно-грошових відносин, були податки. В Австрії податкова система була дуже заплутана. Тут існували державні, крайові й громадські податки з різними критеріями оподаткування. Була відсутня централізація більшості податкових надходжень. Узяти з селянина якомога більше стало неписаним принципом, на який спиралася австрійська податкова система. Головним податком, який доводилося платити селянам, уважали земельний податок. У 1847 р. земельний податок у Галичині й на Буковині становив 2,8 млн золотих ринських, а в 1898 р. – уже 4,8 млн золотих ринських, тобто зріс на 67,7%. Згідно з законом 1869 р., через кожних 15 років чинний кадастр підлягав перегляду для внесення відповідних змін. Саме визначення кадастрового доходу використовували поміщики для того, щоб перекласти значну частину податкового тягаря на плечі селянських мас. Український економіст В.Навроцький, аналізуючи новий земельний податок, визначений на основі земельного кадастру 80-х рр., довів, що кадастровий дохід поміщицьких земель був навмисне занижений з 10,8 млн до 7,7 млн золотих ринських. Інший економіст уважав, що галицькі поміщики щорічно платили мінімум на 1,4 млн золотих ринських земельного податку менше, ніж повинні. Різницю мали сплачувати за них селяни. На Буковині головними платниками земельного податку теж були селяни, хоч вони користувалися приблизно половиною земельної площі.

Навіть після сплачених прямих податків селяни не були вільні від подальшого податкового тягара. Маємо на увазі додатки до прямих податків, які йшли переважно на потреби крайових адміністрацій. Ще в 1866 р., коли Галицький сейм почав запроваджувати крайові додатки, вони становили 12 крейцерів від золотого ринського прямих податків. У 1899 р. вони вже становили 63 крейцери, а в наступному році – 68. Повітові додатки в 1900 р. становили до 30 крейцерів від золотого ринського, а громадські – до 15 крейцерів. На Буковині додатки були ще більшими. В 1897 р. вони становили 200% від золотого ринського, причому половина з них припадала на громадські додатки. Останні платили тільки селяни. Важким тягарем для селян були посередні податки (на цукор, м'ясо, спирт, пиво тощо)³⁴.

Не дивно, що заборгованість селянства по податках стала поширеним явищем. Влада не церемонилася з боржниками. Екзекутори забирали в селян усе, що тільки можна. Продаж селянських господарств з торгів став повсякденним явищем. У 1873 р. в Галичині оголошено 614 ліcitaцій – продажів з молотка майна селян і дрібних міщан, у 1884 р. – 2052, в 1894 р. – 2507. Всього за 22 роки (1873–1894) було оголошено 49 823 ліcitaції³⁵.

Під впливом агротехнічного перевороту в західних країнах на західноукраїнських землях відбулися певні зрушення. Важливою культурою стала конюшина. Почав її культивувати вчений-агроном Ф.Ройтер – управитель маєтків Чарторийських. Крім конюшини, вирощували вику, люцерну, що мали велике значення для поліпшення структури ґрунту. Трипілля поступово замінялося п'яти-шестипільними сівозмінами з повною ліквідацією парових полів. В агротехнічному процесі велику увагу приділяли угноєнню. Городини щороку удобрювали гноєм чи попелом. У цілому забезпеченість полів органічними добривами була низькою. Агротехнічні зрушення охопили незначну кількість поміщицьких господарств України³⁶.

Сільське господарство пристосовувалося до розвитку товарно-грошових відносин. Посилилася спеціалізація окремих районів, товарно-грошові відносини проникали в господарства селян. Поглиблювалася майнова нерівність, формувалася ринок найманої праці.

Одним із видів торговельного землеробства було хмелярство. Поштовхом до його розвитку послужили потреби пивоваріння. В 1878 р. вирощений у Рогатині хміль був експонований на Паризькій виставці й одержав першу премію, що викликало протести чеських виробників. Міністерство сільського господарства Франції залучило експертів із США та Англії, які підтвердили найвищу якість рогатинського хмелю. Попит на саджанці цього хмелю був настільки великий, що Російська сільськогосподарська академія могла одержати кілька з них лише в 1880 р.

З кінця XIX ст. посилювалося руйнування поміщицької власності, вона почала переходити до орендарів, посесорів, купців, селян. За період 1881–1907 рр. зафіксовано 4 тис. випадків купівлі-продажу поміщицької землі. З 1852 по 1912 р. частка поміщицьких земель у Галичині зменшилася з 44,4 до 31,8%. В основному землю купувала єврейські підприємці. З 1867 до 1890 р. в руки єврейського підприємництва перейшло 557 панських маєтків з 592 тис. моргами землі³⁷.

На західноукраїнських землях селянське землеволодіння поступово збільшувалося за рахунок купівлі поміщицької землі. Відбувалася процес концентрації землі у його заможної частини (табл. 21.3)³⁸.

Таблиця 21.3. Структура селянських господарств за землезабезпеченістю на західноукраїнських землях (1902 р.)

Розмір селянського господарства	Східна Галичина		Буковина		Закарпаття	
	кількість селянських господарств, %	% всієї землі	кількість селянських господарств, %	% всієї землі	кількість селянських господарств, %	% всієї землі
До 5 га	79,9	23,65	85	19,2	72,73	8,62
5–10 га	14,56	13,45	10	62	16,6	26,9
Більше 10 га	4,89	26,15	4,6	18,8	10,32	25

Розвитку селянської земельної власності сприяв закон 1868 р., що дав змогу селянам вільно розпоряджатися надільною землею, продавати, ділити її між спадкоємцями. Якщо в 1868 р. було 1520 актів купівлі-продажу селянської землі, то в 1896 р. – 65 671. Було скасовано кредитні обмеження, що сприяло зростанню іпотечної заборгованості селянської власності. З 1868 по 1884 р. в Галичині діяв Рустикальний банк, який позичав селянам гроші під заставу землі, був посередником у продажу та купівлі землі. Земля стала товаром, ціна якого постійно зростала.

На західноукраїнських землях резерв вільних робочих рук перевищував потреби сільськогосподарського виробництва у 2–3 рази. В Галичині, де протягом 1857–1900 рр. кількість населення зросла на 61,3%, площа орної землі тільки на 5,8%. Аграрне перенаселення оцінювалося в 1,2 млн осіб³⁹.

Важливим показником розвитку товарного господарства було торговельне скотарство. Головним продуктом, який призначався на місцевий і закордонний ринок, було м'ясо. Буковина найбільшу торгівлю вела волами. Крім задоволення потреб краю, великі «буковинські воли», як їх називали на ринку в різних країнах, були призначені на вивіз до Відня і Оломоуца, а також до Галичини. Годівлею волів на продаж займалися в гірських околицях, спеціально купуючи для цього телят. Відгодівля тривала три-чотири роки.

Одним з основних видів діяльності верховинського населення було вівчарство. Воно не тільки давало селянинові їжу, а й забезпечувало одягом та взуттям. Продукти вівчарства, зокрема вовна, експортувалися. Підприємницькою діяльністю, однак, займалися лише заможні селяни. Щодо виробництва на ринок таких продуктів тваринництва, як молоко й молочні вироби, то й тут були певні зрушення. З часу побудови залізниць посередники за безцінь скуповували на ярмарках у селян масло й посилали до експортних фірм, які переробляли його й збували в Німеччині, переважно в Гамбурзі. Окремі скупники посилали масло до Австрії, Румунії, Сербії і Чехії. Гуцули вивозили масло до Угорщини. Деяка частина цього продукту йшла навіть до Лондона.

Майже всі селяни на західноукраїнських землях вирощували свиней. У 1894 р. експорт свиней з Галичини до Австрії, Німеччини й Чехії становив 800 тис. голів на суму приблизно в 12 млн золотих ринських, що втричі перевищувало дохід, одержаний у тому році за вивізний хліб. Свиней продавали майже винятково селяни, що є доказом пристосування і навіть значного підпорядкування їхніх господарств потребам ринку⁴⁰.

Птицю поставляли великими партіями до Берліна і Відня. Дедалі більших масштабів набуває збут яєць до Берліна, звідки вони йшли до Гамбурга, а далі – в Англію. В Бібрському, Підгаєцькому й Рава-Руському повітах (1877–1878 рр.) дохід від курей одного селянського господарства становив на рік 20–30 золотих ринських. В умовах аграрного перенаселення птиця і яйця були важливою статтею доходу для селянства. Ці продукти, як і невеличкі партії хліба, селяни змушені були продавати для забезпечення найнеобхідніших потреб у промисловій продукції.

Еволюція сільського господарства в напрямі перетворення його на торговельно-підприємницьке швидше відбувалася в поміщицьких маєтках і повільніше в селянських господарствах, значна частина яких мала напівнатуральний характер. Часто селяни продавали свою продукцію для сплати податків⁴¹.

Досить інтенсивно розвивалося садівництво, яке було прибутковою галуззю сільського господарства. З околиці Перемишля посилали щороку до Гамбурга і Дрездена 10 вагонів фруктів. Більші транспорти фруктів зі Снятинського повіту направлялися до Німеччини й Румунії. У 1875 р. Комарно виручило за свої сади 12 тис. золотих ринських, а Косів – близько 4 тис. Відомим центром промислового садівництва стали Заліщики з околицею. Вони збували на рік близько 300 ц абрикосів до Німеччини, Росії і Угорщини. Селяни не завжди уступали посередництво професіоналам – торговцям і лихварям. Енергійні бойки з Верхнього Синовидного в час, вільний від основних сільськогосподарських робіт, закуповували фрукти в Галичині і на Буковині, щоб продавати не тільки в межах Австро-Угорщини, а й за кордоном⁴².

Отже, визначальною подією аграрного розвитку було скасування кріпосного права в ході реформи 1848 р. Однак сільське господарство зберігало екстенсивний напрям з малими капіталовкладеннями, недостатнім застосуванням техніки, низькою продуктивністю праці. Утім, у товарно-грошові відносини втягувались як поміщицькі, так і селянські господарства.

4. Характер промислового розвитку

Революція 1848 р. розчистила шлях до прогресивних змін у сфері розвитку промислового виробництва. У 50-ті рр. XIX ст. на західноукраїнських землях було збудовано всього шість підприємств мануфактурного і фабричного типу: дві сірникові фабрики, два машинобудівні і один шкіряний заводи й паровий млин. 1856 р. на території, підлеглий Львівській торгово-промисловій палаті, яка становила 39 тис. кв. км, або понад 2/3 території Галичини налічувалося в переробній промисловості всього сім підприємств, які мали понад 100 робітників, 15 підприємств, які мали від 51 до 100 робітників, 21 підприємство з кількістю робітників від 21 до 50 і 12 – з кількістю робітників від 11 до 20 (не враховуючи гуралень при фільварках). На території, підлеглий Бродівській торгово-промисловій палаті площею 17 тис. кв. км, знаходилося лише кілька підприємств з понад 20 робітниками. Разом на переробних підприємствах Галичини, яких не налічувалося й півсотні з кількістю робітників понад 20, працювало близько 5 тис. осіб. Лише два підприємства мали парові двигуни – цукровий завод в Товмачі потужністю 200 к.с. і львівський машинобудівний завод потужністю 6 к.с. На Закарпатті підприємств мануфактурного і фабричного типу налічувалося наприкінці 50-х рр. XIX ст. не

більше 20. З них лише Солотвинський соляний рудник мав кількасот робітників і до десятка підприємств – більш як 50 робітників. На Північній Буковині таких підприємств зовсім не було⁴³.

У 60–70-х рр. у регіоні переважала невелика промисловість. Це пояснювалося браком підприємців, багатих на грошові капітали, втратою поміщиками інтересу до промисловості. Після селянської реформи вони охочіше вкладали гроші (викупні платежі) в сільське господарство⁴⁴.

На розвитку промисловості негативно позначалась економічна політика Габсбургів. Західноукраїнська промисловість була позбавлена тих податкових пільг, якими користувалися нові підприємства в західних провінціях. Крім того, залізничні тарифи встановлювалися без належного врахування можливостей і потреб західноукраїнських підприємств і тим самим штучно гальмували розвиток торгівлі і промисловості. Митна політика створювала австрійським промисловцям сприятливі умови збуту своїх виробів в економічно відсталих регіонах і одночасно ставила дрібні промислові підприємства цих провінцій у гірші умови.

Місцева продукція скляної, фаянсово-порцелянової, цукрової, текстильної, шкіряної, паперової, сірникової, машинобудівної галузей не мала збуту на ринку, який заповнила якісніша і дешевша продукція фабрично-заводської промисловості західних провінцій. Галузі промисловості, які не зазнавали жорстокої конкуренції (борошномельна, спиртогорілчана, нафтова й озокеритна, лісопильна, соляна), розвивалися краще. Вони були зосереджені на видобуванні та первинній обробці сировини, тобто на виробництві напівфабрикатів, які вивозилися для подальшої переробки у західні провінції. Заінтересовані в розвитку цих галузей промисловості австрійські підприємці вже в 60-х рр. почали вкладати в них капітали⁴⁵.

З кінця 80-х років XIX ст. в районі Карпат швидко почала розвиватися лісопильна промисловість. Наприкінці XIX ст. щорічне рубання лісу тут досягло більше 6 млн куб. м. Майже 2/3 його становила ділова деревина, переважна більшість якої вивозилася за межі краю. В цей період Галичина щорічно експортувала 80–85 тис. вагонів лісоматеріалів. Потужність парових двигунів на галицьких лісопильнях, яка в 1870 р. не перевищувала 120 к.с., у 1885 р. досягла 1,6 тис., а в 1890 р. – 2,2 тис. к.с. Це становило 2/5 потужності всіх парових двигунів переробної промисловості краю⁴⁶.

Темпи зростання меблевого виробництва та інших галузей деревообробної промисловості були незначними. Іноземні інвестиції у цю сферу майже не надходили. Виключенням була фабрика синдикату «Мундус», яка була побудована на іноземні кошти і займала монопольне становище на ринку. Тому доводилося ввозити готові вироби з дерева. Навіть діжки для пива в цей регіон поставлялися з Чехії та Америки.

Певний прогрес спостерігався у лісохімічному виробництві. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. у Великому Бичкові на Закарпатті було збудовано перший, в 1880 р. в Тур'ї Бистрому – другий, а на початку 90-х рр. у Перечині – третій лісохімічні заводи. Наприкінці XIX ст. вони налічували від 300 до 600 робітників і разом на рік переробляли 300 тис. складометрів деревини⁴⁷.

Під впливом збільшення попиту на нафтопродукти відбувалося швидке переоснащення нафтодобувної та озокеритної промисловості. Видобування нафти ручним способом, який панував ще в першій половині 60-х рр. на Прикарпатті,

припинилося. Видобуток нафти стрімко зростає. Особливо цьому сприяло спорудження залізничної мережі.

Прикарпатський озокерит одразу привернув увагу іноземних промисловців. У 1877 р. було засновано першу велику фірму, в 1882 р. ще одну. Утворена наприкінці 80-х рр. на базі цих фірм «Компанія комерсіаль франсе» з центром у Парижі зосередила в своїх руках більшу частину видобутку озокериту. В 1895 р. компанія продала всі Бориславські озокеритні шахти австрійському Лендербанку.

Неабияке народногосподарське значення мав видобуток кам'яної та кухонної солі. Однак після встановлення державної монополії ціни на сіль різко зросли. Більшість селян страждала від «соляного голоду»⁴⁸. Соляна промисловість, представлена шахтами кам'яної солі Закарпаття і солеварнями Прикарпаття, тупцювала на місці. Видобуток кам'яної солі на трьох рудниках Марамароцини в останній третині XIX ст. зменшився зі 140 до 80–90 тис. т на рік. Понад половину (близько 50 тис. т) давав найбільший Солотвинський рудник, який майже не знизив видобутку. На кожному з рудників працювало наприкінці XIX ст. 300–500 робітників. Продукція дев'яти галицьких солеварень коливалася в межах 35–50 тис. т⁴⁹.

Незначні зміни відбулися в більшості галузей харчової промисловості регіону. Перший великий паровий млин був збудований у 1855 р. у Львові приїжджим підприємцем Домсом, а вже в 1870 р. на західноукраїнських землях їх діяло більше 40. Потужність парових двигунів у млинах перевищувала 800 к.с., що становило близько половини потужності всіх парових двигунів всієї промисловості. Проте з середини 70-х рр. у борошномельній галузі настав застій. Потужність парових двигунів, що досягла тоді 1,2 тис. к.с., зростала вже дуже повільно, та й то головним чином у зв'язку з заміною ними водяних⁵⁰. До середини 70-х рр. велика цукроварня в Тлумачі та менша в Устю припинили виробництво⁵¹. Лише наприкінці XIX ст. виникли два цукрових заводи на Буковині.

На початку XX ст. на західноукраїнських землях діяло п'ять великих державних тютюнових фабрик (чотири в Східній Галичині й одна на Закарпатті). Однак вони лише незначною мірою забезпечували місцеві потреби в тютюнових výroбах, переважна їх частина завозилася з центральних регіонів монархії Габсбургів.

Таблиця 21.4. Динаміка розвитку переробної промисловості Галичини⁵²

Рік	Кількість підприємств з кількістю робітників понад 20	У них зайнято робітників, тис.	Потужність парових двигунів, тис. к.с.
1870	64	5,7	1,6
1880	138	8,0	3,4
1890	280	15,0	5,6
1902	325	26,4	15,0

Таблиця засвідчує, що чисельність переробних підприємств неухильно зростала. Збільшувалась і чисельність працюючих на них робітників та загальна потужність використовуваних на цих підприємствах парових двигунів.

У цілому промисловість українських земель, що перебували в складі Австро-Угорської імперії, протягом другої половини XIX ст. зробила значні кроки вперед.

Однак промисловий переворот, розпочавшись пізніше, ніж у підросійській Україні, здійснювався значно повільніше і до початку ХХ ст. ще не вступив у завершальну стадію.

5. Залізничне будівництво та розвиток транспортної інфраструктури

Збільшення обсягів торгового обороту вимагало суттєвого покращення транспортування товарів, переважно сировинних (враховуючи відсутність бази для їх перероблення) в центр та промислових товарів на західноукраїнські землі й за кордон. Австрійський уряд приділяв чималой уваги підтриманню у належному стані важливих транспортних ліній. Із розвитком нафтового промислу, зокрема у Дрогобицькому окрузі, було розпочато в 1855 р. будівництво крайових доріг.

Однак центральне місце у розвитку системи комунікацій посів, безперечно, залізничний транспорт. Гужовий транспорт уже не міг справитися із задоволенням потреб фабрично-заводської промисловості. Будівництво залізниць на західноукраїнських землях мало для Австрії також важливе стратегічне значення.

Спочатку планувалося побудувати залізницю із Гамбурга до Одеси. Частиною цієї великої магістралі мала бути Галицька залізниця. Професор Віденського політехнічного інституту Ф.Ріпл запропонував протягнути ділянку з Відня до Бохні як першу чергу цього великого проекту. Для її будівництва було засновано акціонерне товариство «Північної залізниці імені імператора Фердинанда». У 1840 р. вирішено продовжити будівництво Галицької залізниці з Бохні через територію Галичини до австрійсько-російського кордону. Для підготовки проекту створено комісію, до якої увійшли сім великих промисловців і землевласників Галичини на чолі із Л.Сапегою, професор Львівської політехніки Е.Томашек та інженер залізничного транспорту Ф.Бретшнайдер⁵³.

Галицькі магнати і впливові діячі на чолі з Л.Сапегою і А.Потоцьким організували акційне товариство «Цісарсько-королівської привілейованої Галицької залізниці імені Карла Людвіга», яке 7 квітня 1857 р. отримало концесію на будівництво магістралі. Наступного року товариство набуло права на вже побудовану (у 1847 р.) першу на теренах краю залізничну лінію Мисловице–Краків, а у 1859 р. приступило до будівництва залізничної гілки Перемишль–Львів⁵⁴. У 1861 р. будівництво було завершене і міністерство дало дозвіл відкрити рух на залізниці Перемишль–Львів, яка поєднала Львів через Прагу та Брно із Віднем. У 1869 р. вона була доведена до Золочева і Бродів (через Красне), у 1871 р. – до Підволочиська (через Тернопіль).

Залізниця Львів–Красне–Броди, досягнувши російського кордону, з'єднала Галичину з Волинню. Продовжена до Волочиська (Львів–Красне–Золочів–Тернопіль–Підволочиськ), вона стала не лише першою колією, що поєднала Галичину зі Східною Україною, а й першою міжнародною лінією для регіону, що сполучила Чорне море з Балтійським, а Львів – з Одесою. Це була пряма артерія Одеса–Гамбург (через Краків і Вроцлав)⁵⁵.

Віддалена від центру Буковина виборолала у 1862 р. право продовжити залізницю ім. Карла Людвіга зі Львова до Чернівців, яке й було реалізоване у 1866 р. Залізниця інтенсивно розбудовувалася. Уже в 1868 р. вона з'єднала Чернівці (через Кучурів) з Сучавою, що сприяло закупівлі зернових та інших товарів із цього регіону. Отже, стратегічною підставою для залізничної розбудови був, з одного боку,

вихід на кордон із Дунайськими князівствами та Росією, а з другого – можливість транспортування худоби та дешевих зернових зі Східної Галичини та Буковини на Захід. Це означало, що Буковина як аграрна прикордонна провінція монархії на сході мала стати не лише посередником у торгівлі між Австрією з Румунією та Росією, а й джерелом постачання сільськогосподарської продукції у промисловій провінції.

Відкриття залізниці давало змогу збільшити обсяги та зробити ввіз/вивіз товарів вигіднішим для споживачів, побічно долаючи ізольованість буковинського ринку та зрівнюючи ціни в межах монархії. Проте реалізація цієї стратегічної мети мала певні проблеми. Якщо у 1864 р. було утворено товариство, яке розбудувало залізницю через Сучаву до Ясс (1870), поєднавши у такий спосіб Чернівці з Бухарестом, то Росія у 1865 р. відмовилася від створення спільної залізниці. Залізничне відгалуження до Новоселиці відкрили лише в 1884 р.

В Австро-Угорщині функціонували приватні (збудовані здебільшого на кошти приватних акціонерів) і державні залізниці. Будівництво перших державних залізниць вимагало реорганізації центральної державної адміністрації. Австрійські державні колії не поділилися на менші підрозділи, за винятком дирекцій залізниць (у Галичині: Львів, Краків і Станіславів), і управлялися централізовано як єдине підприємство. На формування мережі залізниць вирішальний вплив мала політика віденської влади, зокрема бюджетна й оборонна. У залізничній політиці уряду спостерігалось кілька періодів, які розрізнялися ступенем залучення державної адміністрації в діяльність залізниць, результатом чого стала часткова націоналізація окремих залізничних ліній. Із розвитком адміністрації та державної залізничної служби державою прийнято в управління частину приватних колій. Спершу майже усі залізниці Галичини були приватними (залізниця ім. Карла Людвіга, Львівсько-Чернівецько-Яська), однак до кінця XIX ст. вони стали державними⁵⁶. На кошти держави були прокладені й утримувалися залізниці: Хирів–Стрий, Дрогобич–Борислав (1875), Станіславів–Бучач, Львів–Стрий–Станіславів, Бучач–Гусятин (1884), Стрий–Бескид (1885), Львів–Чернівці (1889), Краків–Львів, Львів–Підволочиськ, Красне–Броди–Радивилів, Ярослав–Сокаль (1892), Станіславів–Воронянка (1894), Стрий–Ходорів (1899).

25 травня 1880 р. Державна рада затвердила законопроект, що остаточно врегулював на теренах австрійської частини імперії появу і функціонування нового типу колій. Цим відкривалися нові можливості для розширення мережі залізниць. Так постали локальні залізничні лінії: Долина–Вигода (1883), Коломия–Печеніжин–Слобода–Рунгурська–Копальні (1886), Львів–Белзець (1887), Львів–Янів–Яворів (1895), Тернопіль–Копичинці (1896), Підвисоке–Острів–Березовиця (1897), Галич–Підвисоке (1897), Ходорів–Підвисоке (1897), Біла Чортківська–Заліщики (1898), Десятин–Коломия–Стефанівка (1899).

Про стан будівництва доріг у Галичині свідчать такі дані: якщо на початку 1860-х рр. тут налічувалося близько 15 тис. км, то наприкінці XIX ст. – більше 20 тис. км доріг (залізничних, шосейних та ін.). 1847 року в коронному краї було всього 55 км залізничних доріг, у 1865 р. – 555, у 1875 р. – 1236, на початку XX ст. – 4147 км⁵⁷.

Характер мережі залізниць на теренах Галичини визначався військово-стратегічними й економічними поглядами. На локалізацію і детальне прокладення за-

лізничної лінії істотно впливали також географічно-топографічні умови, від яких залежали фінансові видатки на будівництво нових колій (йдеться про необхідність зведення певної кількості інженерних споруд – мостів, віадуків, тунелів). Іноді прокладення відтинків залізниці диктувалося локальними громадськими ініціативами, котрі були викликані зацікавленням у тому, щоб конкретне місто не лишилося осторонь нових комунікаційних шляхів, позаяк це могло б позбавити його шансів на успішний розвиток⁵⁸.

Закарпаття було гірше забезпечене залізницями. Наприкінці XIX ст. протяжність залізниці на Закарпатті становила 500 км. Важливу роль у розвитку промисловості та торгівлі регіону відіграла побудована в 1872 р. залізниця з Ужгорода до Чопа, Рахова, В. Березного. У 1875 р. побудовано наступну гілку Ужгород–Мукачеве. В 1870-х рр. вперше сполучено Галичину з Закарпаттям і побудовано залізницю Хирів–Стрий–Станіслав (Івано-Франківськ)–Гусятин. У 1894 р. завершено будівництво залізниці Сігет–Ясіня. В останні три десятиріччя XIX ст. стали до ладу залізничні лінії, які пов'язували Закарпаття з Галичиною і центральною Угорщиною і, зокрема, Чоп з Ужгородом і Береговим. Важливий торговий і стратегічний шлях було прокладено зі Львова через Стрий і Карпатський перевал до Мукачєвого. Роботи в цьому напрямку завершено в 1875 р.

На відміну від Галичини, й особливо Буковини, на Закарпатті широко розвинулася мережа вузькоколіїних залізниць, що пояснювалося інтенсивним розвитком лісового господарства. Всього в Українських Карпатах наприкінці XIX – на початку XX ст. діяло 44 вузькоколіїки загальною довжиною понад 1400 км, з них 27 – на Закарпатті (61,3%, довжина ліній близько 1 км), 16 – у Галичині (36,6%) і лише 1 – на Буковині⁵⁹.

Завдяки впровадженню в дію залізниці стало можливим швидке і водночас відносно дешеве переміщення товарів на значні відстані. Унаслідок цього з'явилися нові промислові осередки, які ставали менш залежні від водної транспортної мережі, як і торгові дороги – від географічних умов. Отже, розвиток залізничного транспорту, з одного боку, стимулював економічний і соціальний прогрес окремих регіонів, а з другого – сам був тісно пов'язаний зі станом продуктивних сил у регіонах, котрі перетиналися залізничними гілками.

6. Внутрішня і зовнішня торгівля

На терені західноукраїнських земель домінуючою формою організації торгівлі спочатку залишались ярмарки. У Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті проходило щороку близько тисячі ярмарків. Вони відбувалися в усі пори року, однак найменше ярмарків було навесні, а найбільше – восени, що безпосередньо пов'язувалося з наявністю товарної продукції у селянських і поміщицьких господарствах.

Великі спеціалізовані ярмарки у Східній Галичині та Північній Буковині відбувалися у найбільших торгово-промислових центрах – Львові, Бродах, Тернополі, Станіславові, Чернівцях. У Львові проходили знамениті святоюрські та вовняні ярмарки, Бродах і Тернополі – великі ярмарки коней, Станіславові й Чернівцях – полотна і худоби. На всю Галичину і за її межами славилися протягом XIX ст. універсальні ярмарки в Улашківцях та Уневі (раз на рік), що тривали два-три тижні. У

торгових операціях ярмарку в с. Улашківці на Тернопільщині іноді брало участь до 60 тис. осіб. У 1856 р. тут торгували 31 молдавський, 19 угорських, 17 російських, 10 чеських, 7 німецьких купців. Тоді на ярмарок було завезено з Угорщини і Чехії чеського скляного і порцелянового посуду на 5000 золотих ринських, польських текстильних виробів на 1 млн, так званих колоніальних товарів – на 180 тис., хутра – на 20 тис. золотих ринських тощо. В 1859 р. торгові обороти Улашківського ярмарку становили понад 2,7 млн золотих ринських⁶⁰.

На ярмарках, що були розташовані поблизу великих річок чи залізниць, великими партіями збували ліс та лісоматеріали. У Північній Буковині та Закарпатті вели активну торгівлю худобою. На ярмарки Ужгорода, Берегового, Мукачєвого 1897–1900 рр. приганяли в середньому по 123 тис. голів рогатої худоби, коней, овець, у 1901–1905 рр. – 130 тис., у 1906–1910 рр. – 120 тис. Важливими ринками збуту зерна стали Чернівці, Вижниця, Садгора⁶¹. Важливу роль у внутрішній торгівлі відігравала торгівля лісом. Так, на місцевих ринках торгували головним багатством Карпат – деревом і виробами з нього. Лісоматеріали збували у низинні райони Прикарпаття. У реєстрах фільваркового складу м. Роздол зазначалося, що у червні 1883 р. у Жидачові закуплено на сплавах 464 шт. смерекової тесаниці, а в липні «від бойків» – 41 тис. шт. гонту, який використано на ремонтні роботи у господарстві⁶².

Значну роль в економічному житті Галичини відігравали контрактові ярмарки, які щорічно збиралися у Львові (початок січня – початок лютого). До періодичної форми торгівлі належала також базарна. У 30–40-х рр. XIX ст. на території Західної України щорічно діяло понад 6 тис. базарів і торгів, а на початку XX ст. – майже 9 тис. На тиждень базари відбувалися один-три рази. Як правило, двічі на тиждень вони збиралися в окружних містах, а також там, де працювали солеварні та інші промисли (Делятин, Долина, Калуш, Косів, Кути, Надвірна, Стара Сіль та ін.). Тричі на тиждень відбувалися базари і торги у Снятині, Золочеві та Роздолі. Щоденні базари діяли у Львові.

Швидкі темпи розвитку внутрішньої торгівлі на територіях західноукраїнських земель давали неабиякий зиск скарбниці імперії Габсбургів у вигляді податків з торгівлі та торгових монополій. Так, приміром, у 1850 р. державні прибутки від тютюнової монополії у Галичині становили понад 2,2 млн, а у 1857 р. – більше 4 млн флоринів⁶³.

Незважаючи на важливу роль західноукраїнських ярмарків і базарів, сезонна торгівля в регіоні втрачала своє значення, поступаючись прогресивнішим формам товарного обміну. Подальшого розвитку набула стаціонарна торгівля.

У Галичині найбільшим центром стаціонарної торгівлі був Львів. Загалом за сумою товарообороту у Львові перше місце посідав Галицький ринок, друге – Краківський, третє – Личаківський. У 1850–1851 рр. у львівській торгівлі було зайнято 2700, а у допоміжних торгових підприємствах – майже 8 тис. осіб. Тоді ж у місті налічувалося вісім крамниць з продажу тканин, чотири магазини модного одягу, 63 крамниці з бакалією та продовольчими товарами, 23 крамниці сировинних товарів, 17 магазинів з продажу книг і антикварних товарів, 39 складів залізного краму, тютюнові магазини тощо⁶⁴. Загалом у 1850 р. у Львівській торгово-промисловій палаті було зареєстровано 9732, у Бродівській – понад 2 тис., а на Буковині більш як

5 тис. купців. Жорстка конкурентна боротьба привела до організації торговельних об'єднань українських, польських та єврейських купців. Інколи вони виступали разом для спільної боротьби з конкурентами з інших провінцій, але це траплялося рідко. Частіше між ними точилася конкурентна війна за більш сприятливі умови збуту товарів⁶⁵. Усього у Східній Галичині в 1902 р. було 45,5 тис. стаціонарних магазинів⁶⁶.

Зароджувалась і розвивалась постійна торгівля в Закарпатті. В Ужгороді, Мукачевому, Береговому, Виноградіві, Сигеті в ХІХ ст. було вже чимало купців – власників крамниць, магазинів, винних склепів тощо. Наприклад, лише в Ужгороді у середині ХІХ ст. налічувалося близько 100 винних склепів, Мукачево-Чинадіївська домінія надавала тоді в оренду м'ясні лавки і 37 різних магазинів. У селах Галичини, Буковини і Закарпаття єдиним місцем, де постійно торгували, була корчма⁶⁷. Про поширеність таких закладів торгівлі та їх прибутковість свідчить той факт, що Мукачево-Чинадіївська домінія протягом 1849–1851 рр. мала 250 корчем, які дали 30 тис. форинтів зиску⁶⁸.

Разом з розвитком товарно-грошових відносин дедалі більше розширювалися зовнішньоекономічні зв'язки західноукраїнських земель. У першій половині ХІХ ст. відбулися зміни в товарній структурі зовнішньої торгівлі. Остаточо втратила значення торгівля через Гданськ. Натомість значних масштабів набрали економічні відносини із західними провінціями імперії Габсбургів. Торгівлю регламентували цісарські укази і циркуляри, згідно з якими зі згаданих провінцій Австрійської монархії товари вільно, навіть безмитно переміщали до національних окраїн, а в зворотному напрямі – через високі митні бар'єри.

Внаслідок цього, а також промислової відсталості Галичини і Буковини відкривалися широкі можливості для зростання ввозу фабричних виробів із більш промислово розвинених західних провінцій і корінних австрійських земель. До Галичини і Буковини постійно надходили сільськогосподарські знаряддя, метал і металеві вироби, текстильні й галантерейні товари, аптечні матеріали тощо. Потік австрійських товарів негативно впливав на розвиток місцевої фабричної промисловості та ремісничих промислів, закріплював за Галичиною і Буковиною роль сировинного придатка метрополії й ринку збуту готових фабричних виробів.

У західні райони Австро-Угорщини, в Німеччину, інші західні країни у другій половині ХІХ ст., як і раніше, вивозили багато продукції тваринного походження. Значна частина худоби була не місцевого походження, а пригнана з Наддніпрянської України й Бессарабії, а на західноукраїнських землях лише деякий час відгодувалася. В останній чверті ХІХ ст. розвинулося й торгове свинарство. Доставка худоби на захід після прокладення залізниць була значно здешевлена, що дало змогу істотно збільшити експорт худоби.

Незважаючи на обмеження з боку австро-угорського уряду, в другій половині ХІХ ст. розвивалися й міцніли економічні зв'язки західноукраїнських земель із Наддніпрянською Україною. Головними статтями вивозу, як і раніше, залишалися продукти харчування, сіль, ліс і товари з дерева. Буковинські й частково галицькі лісоматеріали сплавляли Дністром на Поділля, у Херсонщину, Бессарабію, до Одеси. Частину їх сплавляли річками до Дунаю і далі до Чорного моря. Так, вино з Західної України експортувалося до Росії переважно через Броди. З 70-х рр., після

з'єднання залізниць Західної та Наддніпрянської України, багато лісоматеріалів почали вивозити залізницею. Західноукраїнський ліс забезпечував безлісні райони Півдня України будівельними матеріалами, що сприяло його економічному розвитку⁶⁹.

Загалом у другій половині XIX ст. товарообмін між західноукраїнськими землями та Наддніпрянською Україною і Росією зріс у 3–4 рази. Західноукраїнські купці підтримували ділові контакти з промисловими і фінансовими колами Росії і Наддніпрянської України. В Дубні постійно проживало кілька десятків купців і комівояжерів з Бродів, Львова та інших західноукраїнських міст, а в Бродах – з Росії і Наддніпрянської України⁷⁰.

Післяреформена епоха принесла певні зміни у внутрішню і зовнішню торгівлю Галичини, Буковини, та Закарпатської України. Поступовий розклад селянсько-натурального господарства, яке все більше зазнавало впливу розвитку товарно-грошових відносин, і занепад міського й сільського ремесла, неухильний, хоч і повільний, розвиток фабрично-заводської промисловості, тісний зв'язок економіки західноукраїнських земель зі світовим ринковим господарством неминуче викликали зміни й у сфері обміну. Значний вплив мало розширення залізничної мережі, яке різко здешевило транспортування товарів.

Внутрішній та зовнішній торговий оборот у Західній Україні на зламі XIX–XX ст. почав зростати набагато швидше, ніж продуктивні сили краю. Роздрібна й оптова торгівля набирали постійного щоденного характеру. Втрачали колишню роль багатолюдні кількадевні ярмарки, щотижневі торги. Оптова торгівля все більше переходила до іноземних торгових компаній, втрачало свої позиції давнє багате купецтво. Вся організація внутрішньої і зовнішньої торгівлі перебудовувалася на зразок передових європейських країн. Відбувалася неминуча концентрація торговельного капіталу.

Зростаючі масштаби виробництва, зміни в галузевій структурі господарства визначали структуру товарообороту, весь характер зовнішніх економічних зв'язків Галичини, Буковини і Закарпатської України. В системі міжнародного розподілу праці в тодішньому ранньоринковому світі цей регіон став для країн Заходу постачальником сільськогосподарської і промислової сировини та напівфабрикатів і ринком збуту готових фабричних виробів. У західні райони Австро-Угорщини, до Німеччини та інших західноєвропейських країн вивозилося й далі порівняно багато продукції тваринного походження, птахівництва, шкірсировини, масла та жирів. Худоба збувалася переважно в західних провінціях монархії Габсбургів, головним чином у Відні й Німеччині. Відгодівлею великої рогатої худоби переважно займалися поміщики Поділля, Подністров'я і Прикарпаття, які використовували для цього відходи гуралень, а також багаті пасовища. В останній чверті XIX ст. розвинулося й торговельне свинарство⁷¹.

У 1883 р. виникла українська кооперативна торговельна організація під назвою «Народна торгівля». В 1885 р. цей кооператив мав 382 члени і 3 філіали. Його торговий оборот становив 305,4 тис. крон. У 1902 р. «Народна торгівля» мала вже 19 філіалів з річним оборотом 10 млн крон⁷².

Отже, протягом другої половини XIX на території Західної України значною мірою набули розширення товарно-грошові відносини, що спричинило до істотного

зростання як внутрішнього, так і зовнішнього товарообороту. Розвиток внутрішньої торгівлі відбувався за рахунок збільшення чисельності тимчасових ярмарків, базарів, крамниць та інших стаціонарних закладів торгівлі. У процесі зростання товарообороту почали виділятися акціонерні торговельні компанії, котрі не рідко мали монополне становище на ринку. Проявам монополізму в торгівлі місцеве населення протиставляло кооперативні форми торгівлі, які зазвичай мали національний характер.

У зовнішній торгівлі предметами експорту зазвичай була сировина (ліс, збіжжя, нафта, озокерит, калійна сіль, худоба та ін.). Імпорт здійснювався переважно з країн Західної Європи і включав такі товари, як одяг, машини та механізми, взуття, готові фабричні вироби та ін. У цілому протекціоністська політика імперії Габсбургів не сприяла розвитку економічного потенціалу Західної України і намагалася залишити цей регіон у вигляді головного постачальника сировини.

7. Банки і кредит

Одна з ранніх форм кредиту – лихварство – було гальмом у розвитку нових кредитних відносин. Лихварство могло втриматися лише там, де не було правильно налагодженої банківської системи. З утворенням банківських установ лихварство поступово втрачало чільні позиції в системі кредиту.

У Львові виникли перші філії великих австрійських банків: Австрійського народного банку (1853 р.), Австрійського банку для торгівлі та промисловості (1862 р.), Англо-Австрійського банку (1865 р.). Було організовано також низку акційних банків. У 1867 р. виник Іпотечний банк, у 1868 р. – Селянський банк.

Провідне місце серед фінансово-кредитних установ Галичини посідав створений 1883 р. Крайовий банк. Надаючи позики підприємцям, він сприяв розвитку промисловості, а з початку 1890-х рр. безпосередньо долучався до організації промислових і торговельних підприємств та банків. У 1888 р. Австро-Угорський банк брав участь у діяльності всіх чотирьох акційних банків Галичини та Буковини. Сума його коштів у них становила 48 млн корон. Крім того, він мав велику кількість іпотечних акцій та облігацій на багато мільйонів крон, був розрахунковим центром в усьому західному українському регіоні. Львівська філія Австро-Угорського банку здійснювала операції з іпотечними позиками, обліком векселів, зберігала вклади, фінансувала господарства великих землевласників. Наприкінці XIX – на початку XX ст. майже 50% усіх іпотечних операцій державного Австро-Угорського банку припадало на галицькі відділення, насамперед львівське⁷³.

Із 70-х рр. XIX ст. банки почали фінансувати сільське господарство західно-українських земель. Так, основною метою Рустикального (Селянського) банку (1868 р.) та Общого рільничо-кредитового заведення для Галичини і Буковини (1873 р.), званого як Крилошанський банк, було кредитування дрібних товаровиробників. Серед їх засновників та керівників було чимало представників старорусинської (русофільської) течії українського національного руху в Галичині. Однак обидва заклади відзначалися не лише непрофесіоналізмом і спекуляціями службовців (що стало основною причиною їх краху⁷⁴), а й здирницькою кредитною політикою стосовно селян (надавали позики під заставу нерухомого майна

під 12% річних, коли інші банки для великих землевласників пропонували більш вигідні умови – найбільше 8%)⁷⁵. За час існування (1868–1884 рр.) Рустикальний банк видав понад 70 тис. позик на загальну суму 15 млн гульденів (30 млн крон). Під заставою у цьому банку перебувало близько 600 тис. моргів селянської землі вартістю 27 млн гульденів. Кожний двадцятий селянин у Галичині був боржником банку, кожне дванадцяте господарство селян, що позичали у банку гроші, було продано з торгів (близько 5 тис. господарств)⁷⁶. У народі Селянський банк, за словами І.Франка, дістав назву «заклад для обдирання хлопських шкір».

Крилошанський банк у 1878 р. перетворено на «заробково-господарське стоваришення з обмеженою порукою». Однак він був кооперативом лише формально, як й інші перші польські й українські товариства дрібного кредитування, оскільки вся їхня діяльність характеризувалася розмежуванням між пайовиками і клієнтами. Власники повного паю переважно були людьми заможними і не претендували на кредит, тоді як більшість позичальників не мали у такому «кооперативі» паю (або принаймні повного паю), а значить, сплачувала високі відсотки на позику, не отримуючи компенсації у вигляді дивідендів на паї. Деякі кооперативи фактично виконували роль прикриття для багатих єврейських лихварів – їхніх засновників, оскільки ще у 1870-х рр. лихварство формально було заборонено в Галичині⁷⁷.

1860–1880-ті рр. стали періодом зародження українського кредитного кооперування, оскільки ідея самопомоги та самозахисту працюючих верств діставала дедалі більшу підтримку, свідченням чого було поширення громадських, церковних «кас» і кредитних кооперативів за формою. Саме на цих засадах був заснований кооперативний банк «Дністер» на кошти однойменного Товариства взаємних забезпечень (1895 р.). Його членом міг бути кожний, хто застрахував свої будинки, речі або вклав кошти у товаристві. «Дністер» ставив за мету надавати своїм членам матеріальну допомогу через вкладення їхніх коштів у прибуткові справи і надання кредиту за найкращих умов для дебітора. Спочатку дирекція банку надавала кредити в 500 корон, згодом до 2 тис. корон. Кредит виділявся на п'ять років. Кредитне товариство «Дністер» посприяло піднесенню матеріального, а водночас і духовного рівня значної частини українського населення⁷⁸.

У 70-х рр. XIX ст. українська громада у Галичині організувала також низку установ дрібного кредиту, серед яких, зокрема, «Каса» львівського товариства «Побратим», заснована купцем М.Диметом. У 1898 р. кредитні спілки об'єдналися в Крайовий союз кредитовий (КСК) у Львові. Він став організаційним і фінансовим (поряд зі страховим товариством «Дністер») центром української кооперації і мав значний вплив на розвиток кредитної кооперації в краї⁷⁹.

У 1912 р. в Галичині діяло 2974 кредитні товариства, більшість з яких існувала в українській частині краю. Найбільшим успіхом кредитної кооперації Галичини в ті часи стало те, що вона спільно з позичковими касами при читальнях «Просвіти» та при церковних братствах у багатьох повітах стримала, а то й цілком ліквідувала лихварство⁸⁰.

У 1890 р. земельні магнати за активного сприяння Австро-Угорського та місцевих банків заснували Львівський парцеляційний банк. Метою його було сприяння парцеляції великих землеволодінь і продаж селянам ділянок землі у кредит на 5–10 років. При цьому банк продавав землі великих землевласників за найвищими

спекулятивними цінами, які безперервно зростали. Так, у 1900 р. банк продавав морг оброблюваної землі за 1100 корон, а у 1905 р. – за 1800 корон. Для порівняння, у Познанщині, де земля давала удвічі більше прибутку, морг землі коштував 462 корони⁸¹.

Значну роль в економіці краю на початку ХХ ст. почав відігравати Український акційний земельний іпотечний банк, заснований 1909 р. з капіталом у мільйон корон. Його акціонерами стало чимало українських землевласників, торговців і промисловців. Банк проводив кредитні операції під заставу землі та нерухомого майна, випускав векселі, організовував інвестиції у торгово-промислові кооперативні підприємства, став основним джерелом кредиту для західноукраїнських торговельних і виробничих сфер, кооперативних установ. Кредитами банку користувалися також заможні селянські господарства.

Зростала роль у банківській системі Галичини Промислового банку. У його створенні були зацікавлені як польські, так і українські промисловці. У 1909 р. вони почали переговори з австрійським банком «Нідерестеррайхше Есконт – Гезельшафт» про спільну організацію кредитної установи для фінансування галицької промисловості. Було вирішено організувати Промисловий банк з акційним капіталом 10 млн корон. Двадцять відсотків акцій належало Крайовому сеймові та місцевим підприємцям, а 80% – Австрійському банку.

У Буковині великі землевласники, які для облаштування сільськогосподарського виробництва брали кредити у банках Відня, Кракова, Львова, уникаючи грабіжницьких лихварських позик ще в 1849 р. вимагали від влади створення іпотечного банку. Пожвавити фінансове життя краю мала «Головна крайова каса Буковини», відкрита на основі об'єднання окружної каси з камеральною повітовою (згідно з наказом галицького намісника від 19 січня 1850 р.). Завданням каси було координувати діяльність інших кас, керувати збиранням податків, депозитів, судових виплат, залучати кошти населення у вклади та державні позики (відсоткові австрійські облігації, галицькі закладні зобов'язання), видавати гроші під відсоток як іпотеку, виплачувати заборгованості по платні та пенсіям. Певною мірою вжиті заходи посилили грошовий обіг краю.

Проте наприкінці 1850-х рр. на Буковині ще не було банків, а Буковинська ощадна каса лише в 1862 р. досягла уставних капіталів у розмірі 143 тис. флоринів і зібраних коштів до 1 млн флоринів. Відповідно вона не могла справитися з такими складними завданнями – активи кредитування становили близько 2 млн флоринів⁸². Обсяги грошового обігу Буковини на той час залишаються невідомими, проте банківські установи сусідньої 5-мільйонної Галичини в листопаді 1859 р. містили всього 843 949 флоринів, що опосередковано підтверджує нестачу обігових коштів і на Буковині. Попри все, розширення сільськогосподарського та промислового товарного виробництва вимагало збільшеного фінансування, тобто забезпечення грошовою масою, якої стабільно не вистачало. Зловживаючи на людських потребах, у 50–60-х рр. ХІХ ст. місцеві євреї здійснювали на 71–73% необхідні кредитування під лихварський відсоток 50% і вище (у тому числі й з «відробком»). Серед лихварських позик В.Будзиновський виявляв навіть 1000%-ві позичкові ставки⁸³.

В умовах певної ізоляваності буковинський сільськогосподарський та незначний промисловий ринок потребував значно солідніших фінансово-кредитних

інституцій як для інвестування сільськогосподарського виробника, так і для розширення самого виробництва та збуту його продукції. Через них Буковина мала інтегруватися з австрійським грошовим ринком. У 1869 р. (крім Буковинської ощадної каси в Чернівцях) було відкрито філію Галицького іпотечного (ломбардо-позичкового) банку, касовий оборот якого у 1870 р. становив 5,2 млн флоринів. У 1870 р. виник Буковинський задатковий банк (1871 р.: оборот 57 тис. флоринів, 1880 р.: 10,5 млн флоринів). У 1871 р. розпочала свою діяльність на Буковині філія Галицького рустикального банку, яка в 1881–1889 рр. внаслідок непродуманої кредитної політики спричинила до зубожіння тисячі буковинських сімей. З 1874 р. у Чернівцях запрацювала філія Австрійського (з 1878 р. – Австро-Угорського) національного банку, касовий оборот якої за 10 років зріс від 1,8 млн флоринів (1874 р.) до 18,2 млн флоринів (1884 р.). Для цивілізованого обслуговування приїжджих на кордонах відкрили обмінні пункти тощо. Для сільськогосподарського виробника велике значення мав заснований у 1882 р. Буковинський кредитний земельний банк (1882 р.: 1,5 млн флоринів), який надавав 5-річні кредити під 6,5–7%⁸⁴.

Подальше розгортання виробництва вимагало більшого кредитування, для чого мали залучатися нові банки та інші фінансові установи на території всієї Буковини. Тому чернівецькі відділення банків продовжили традиції галицьких і розкинули свої філії по всій Буковині. Розвиток кредитної системи свідчив про подальше втягнення сільського господарства в товарно-грошові відносини. Земельна власність перестала бути монополією знаті чи поміщиків, а стає товаром – вона продається та закладається.

Унаслідок утвердження ринкового господарювання суттєво зросла кількість фінансових операцій, що проходили через банки. В монархії істотно наростав безготівковий рух грошей, до якого активно долучилися й західноукраїнські землі. Якщо в 1870 р. внесок у поштові перекази на Буковині становив (у 44 поштових відділеннях) 831 тис. флоринів, а виплати за ними – 349 тис. флоринів, то в 1897 р. ці показники зросли вже в 93 поштових відділеннях відповідно до 11,45 млн і 8,97 млн флоринів. Загалом рух грошей, що 1890 р. становив у краї 27,3 млн флоринів, зріс у 1897 р. до 52,9 млн флоринів. На збереженні у буковинців були досить значні суми⁸⁵.

Перехід селянських господарств Буковини до ринкових відносин вимагав усе більше грошей. Якщо великі землевласники могли одержувати грошові кредити під заставу землі у банках, то до середини 80-х рр. XIX ст., тобто до запровадження поземельних книг, селяни не могли отримувати їх у публічних кредитних касах та мусли звертатися до лихварів (зі ставкою щонайменше 25%) чи до бідних церковних кас. Пізніші позики в банках стосувалися лише міцніших селянських господарств. Низька фінансова спроможність переважаючої більшості селянських господарств, брак дешевого кредиту та засилля лихварства спонукали селян до мобілізації своїх незначних грошових ресурсів для розбудови своїх господарств в умовах ринку. На основі ідей Ф.Райффайзена, який для кооперативної самопомоги селян розробив статут народних кас з невеликими вкладками (до 200 флоринів) і невисокими відсотками (до 5%), на Буковині з'явилися сільські ощадно-кредитні каси, набули найбільшого поширення. Перша така каса з'явилася в 1896 р. у Берегометі-над-Прутом з вихідним капіталом 1800 флоринів. До найміцніших українських това-

риств належала заснована в 1896 р. за ініціативи Іларія Окуневського у Чернівцях «Руска каса для ощадности і позичок».

Наприкінці XIX ст. у зв'язку з акцією, спрямованою на обмеження приватного лихварства, на Закарпатті виникло кілька десятків кредитних кас і установ, які працювали на зібраному капіталі за допомогою угорських банків. Вони належали також угорським та іноземним, переважно німецьким банкірам. На початку XX ст. у краї робив перші кроки кооперативний рух. Кооперативи українців входили до складу угорських спілок з осідком у Будапешті – «Кредитної» (ОНК) і споживчої «Мурашка»⁸⁶.

Зворотним боком активного розвитку кредитно-банківської сфери стало те, що іпотечна заборгованість селян почала стрімко наростати і через 20 років (1868–1888 рр.) збільшилася в 100 разів⁸⁷. Наприкінці XIX – на початку XX ст. іпотечна заборгованість як поміщицьких, так і селянських господарств значно зросла, що призвело до руйнування багатьох із них.

8. Переселенський рух

Українська еміграція кінця XIX – початку XX ст. займає помітне місце в історичному минулому західноукраїнських земель. Внаслідок зубожіння жителів цього регіону монархії, аграрного перенаселення, що станом на 1900 р. становило понад 600 тис. осіб для Східної Галичини та 60 тис. осіб для Північної Буковини⁸⁸, співіснування селянського малоземелля з поміщицьким латифундизмом, низького рівня індустріалізації, соціальної незахищеності населення почалася масова міграція в Америку та на схід – в Бессарабію. Упродовж 1890–1900 рр., за офіційними даними, з Галичини виїхало 327 491 (72,8%) осіб, у той час як з решти провінцій Австро-Угорщини – лише 122 371 (27,2%) осіб⁸⁹.

Статистичні дані переписів населення дають змогу визначити приблизну кількість українців, які виїхали з Австро-Угорщини. Впродовж 1881–1910 рр. Галичину залишило 251 615 українців. За той самий час з угорської частини імперії (головно – із Закарпаття) виїхало 55 тис. українців. Проте ці показники вочевидь були набагато нижчими, ніж реальні цифри, оскільки при переписах населення в громадах не обліковувалася кількість сезонних робітників. Варто зауважити, що потік польськомовних емігрантів (поляків та євреїв) значно випереджав еміграційну активність українців Галичини (за 1881–1910 рр. із краю виїхало 605 136 таких осіб).

Досягнувши величезних масштабів, еміграційний рух майже повністю вийшов з-під контролю австрійських властей, які не змогли опиратися натискові морехідних компаній та їх агентурі. Визначальна роль останніх у його організації і посиленні є незаперечною. Тим більше, що для тогочасної еміграції не існувало правового підґрунтя, оскільки в Австрії не було еміграційного законодавства. З огляду на це вона часто носила неорганізований і навіть хаотичний характер⁹⁰. Великі землевласники (майже винятково польські, румунські чи угорські) прагнули втримати дешеvu робочу силу в краї, а тому ставилися до еміграції негативно. Вони уклали усні таємні угоди з повітовими старостами про те, щоб органи місцевого самоврядування не видавали виїзних документів селянам, які працювали в їхніх

маєтках. У цьому їх підтримували відповідні політичні партії та угруповання, натомість провідні українські партії загалом не стримували еміграцію.

Найбільшу кількість емігрантів із західноукраїнських земель у вказаний період поглинули США. Першими українськими переселенцями до цієї країни у 60-х рр. XIX ст. були закарпатці. Найбільше їх було серед шахтарів, яким заробітки діставалися найважче через вкрай тяжкі умови праці, постійний ризик підземних аварій з небезпекою для життя, хронічні хвороби легенів тощо. Початок міграції галичан до Америки припадає на 70-ті рр. дещо пізніше (із 1890 р.) у пошуки кращої долі вирушили селяни Буковини.

У 80-х рр. XIX ст. еміграція селянства у США ще не носила масового характеру. Справжнє її піднесення настає з початком 90-х рр. У 1890 р. еміграційним рухом до США були охоплені Борщівський, Бібрський, Гусятинський, Самбірський, Долинський, Теревовельський, Коломийський, Дрогобицький, Бережанський повіти у Східній Галичині і Сторожинецький на Північній Буковині. Тенденція до зростання еміграції в цю країну спостерігається до 1895 р. У 1895–1897 рр. кількість осіб, що емігрували, значно знизилася у зв'язку з вибухом першої «бразильської гарячки». За даними деяких дослідників, у 1897 р. кількість українських емігрантів у США становила 150–200 тис. осіб (здебільшого лемків і бойків із Турківського, Сколівського і гірських районів Самбірського повітів)⁹¹.

За соціальним станом серед української еміграції 1900–1914 рр. до США 41% становили сільськогосподарські робітники, 22% – особи, зайняті в промисловості, 20% – домашні слуги, 2% – кваліфіковані робітники, 1% – спеціалісти, 13% – жінки і діти без роду занятя⁹².

З кінця XIX ст. серед еміграційних напрямків постійно зростаючою інтенсивністю виділяється еміграція в Канаду. Її започаткували емігранти з с. Небилова Калуського повіту В.Єлиняк та І.Пилипівський, які 7 вересня 1891 р. прибули у Монреаль. Того ж року туди виїхали кілька середняків із Кіцманського, Чернівецького та Вижницького повітів, які, за словами В.Стефаніка, «годні мати з продажу свого маєтку 500–800 золотих ринських на дорогу» в Канаду. Їхати могли далеко не бідняки – фірма «Канадіан паціфік», що займалася перевезенням галичан і буковинців, продавала квиток на одну особу з Роттердама до Квебека за 72 флорина, а до Едмонтона – за 131 флорин, тобто на сім'ю треба було витратити 300–500 флоринів.

У 1891–1895 рр. в Канаду емігрували невеликі групи західноукраїнських селян, однак ситуація докорінно змінилася в 1896 р., коли еміграційний рух охопив Покуття і низку подільських повітів. З цього часу еміграція в канадському напрямку постійно зростала. Такий розвиток подій завдав окремим східногалицьким регіонам серйозних втрат у населенні віком до 45 років. У наступні роки еміграція сюди дещо зменшується. На цей процес значно вплинуло нове канадське імміграційне законодавство, яке збільшило еміграційну квоту з 25 до 50 доларів на особу. В цілому, за підрахунками С.Качараби та М.Рожика, наприкінці XIX – на початку XX ст. зі Східної Галичини і Північної Буковини в Канаду емігрувало 149 387 українців⁹³.

Еміграційний рух до Бразилії до 1891 р. носив спорадичний характер і лише у середині 90-х рр. набув масовості. За підрахунками О.Олеськіва, з квітня по червень 1896 р. «бразильська гарячка» вирвала з краю близько 5 тис. осіб. У той

період такої інтенсивності не знав жодний еміграційний напрямок. З 1 січня 1897 р. уряд Бразилії скасував безкоштовний проїзд в країну європейських емігрантів, що зумовило різке скорочення еміграційного потоку з Австро-Угорщини.

Поруч із переселенням в заокеанські країни на західноукраїнських землях мала місце континентальна еміграція, зокрема в Росію та Боснію і Герцеговину. У 1866 р. у зв'язку із голодом спостерігався перший масовий відтік у російську Бессарабію із Садгирського та Чернівецького повітів Буковини (826 осіб). Із 80-х рр. XIX ст. переселення західноукраїнського селянства у вказаному напрямку почало набувати масового характеру. Справжній бум у переселенні в Росію наступив у 1892 р. (понад 6 тис. селян). У другій половині вересня 1892 р. в еміграційний процес галичан до російської Бессарабії у зв'язку з неврожаєм і під впливом буковинських москвофілів були втягнуті й Кіцманський і Чернівецький повіти на Буковині. За оцінками президії крайового управління Буковини, рух тоді «набув характеру епідемії». Згодом щороку в Росії перебувало до тисячі заробітчан із Буковини, а в Румунії – 12–15 тис. буковинців.

Важливим фактором посилення еміграційних настроїв серед сільського населення була діяльність агентів корабельних компаній. Вони всіляко підігрівали еміграційні настрої шляхом усної агітації, розповсюдження плакатів, буклетів, брошурок, афіш, листівок, «листів від рідних» тощо, в яких йшлося про зручні перевезення емігрантів та про пристойне облаштування їхнього життя і побуту на Американському континенті⁹⁴. Субагенти, які агітували селян до виїзду, отримували від 1 до 5 доларів за кожную загітовану людину, з платні якої їм виплачувалися ці гроші. Наприкінці XIX ст. на західноукраїнських землях діяло від 5 до 6 тис. різного рівня агентів, здебільшого під вивіскою «туристичного бюро», що не заборонялося законом. У штаті цих бюро у місті, як правило, службовців було небагато. Тож для агітації на місцях за виїзд і продаж залізничних і корабельних квитків вербували (за певну плату) різного роду дрібних агентів: сільських секретарів канцелярій, поштових працівників, студентів, селян та ін. Щоб заробити невелику суму грошей, вони, ризикуючи бути арештованими (австрійського закону про еміграцію не було), розповсюджували різноманітні рекламно-еміграційні матеріали, інформували, де можна придбати корабельні квитки⁹⁵. Та все ж найголовнішим «агентом», що гнав селян за океан, були важкі умови життя і праці й відсутність перспективи на їх покращення⁹⁶.

Еміграція зросла до таких розмірів, що австрійська й угорська влада, побоюючись повного спустіння окремих регіонів, намагалася, хоч без особливого успіху, контролювати виїзд за кордон. Для зменшення відтоку населення за океан у пресі посилилася агітація про гарні заробітки (зарплата косаря дорівнювала 24–28 крон) «у Прусах» (тобто в Німеччині), де щороку працювало 2 тис. буковинців – квиток до Німеччини коштував 19 крон 60 сотиків.

Отже, загалом на рубежі XIX–XX ст. посилювалися міграційні процеси, що було результатом надлишку робочої сили, якій не було знайдено оптимального застосування в межах слабо інтегрованої монархії. Саме тоді зі Східної Галичини, Закарпаття та Північної Буковини емігрувало понад 650 тис. осіб, із яких найбільшу кількість осіб – 47% – поглинули США за рахунок низьких вступних квот у півдолара, а 150 тис. осіб мігрувало в Канаду (квота в 10 доларів). Це становило від третини до половини усього приросту населення за цей період.

Важливим був також рух сезонних робітників до різних європейських країн, головним чином до Німеччини. Українські організації уклали угоди з німецькою владою щодо набору й умов праці емігрантів, що польська преса витлумачила як доказ прусько-української антипольської «інтриги». Як американські емігранти, так і європейські сезонні робітники мали змогу ощадити гроші, велику частину яких вони надсилали назад додому. Готівку, яка з'явилася у руках східногалицьких селян, вони використали здебільшого на купівлю землі⁹⁷.

Посилання до розділу 21

1. Див.: Partacz Cz. *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko – ukraińskie w Galicji w 1888–1908.* – Toruń, 1996.
2. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // *Історичні есе.* – Т.1. – К., 1994. – С.413-450.
3. Магочій П.-Р. Вказ. праця. – С.365-366.
4. Іваночко У. Вплив соціально-функціональних процесів на розвиток урбанізації в Галичині кінця XVIII – початку XX ст. – С.272-275.
5. Огуй О.Д. *Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині (1774–1918).* – Чернівці, 2005.
6. Ботушанський В.М. *Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.).* – Чернівці, 2000.
7. Скорейко Г.М. *Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами другої половини XIX – початку XX ст.: Історико-демографічний нарис.* – Чернівці, 2002.
8. *Буковина. Історичний нарис.* – Чернівці, 1998.
9. Магочій П.-Р. *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948).* – Ужгород, 1994.
10. *Нариси історії Закарпаття.* – Т.1 (3 найдавніших часів до 1918 р.). – Ужгород, 1993.
11. Див.: Свежинський П.В. *Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст.* – Львів, 1966. – С.12.
12. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. *Економічна історія України і світу.* – К., 1999. – С.521.
13. Кравець М.М. *Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст.* – Львів, 1964. – С.17.
14. Свежинський П.В. Назв. праця. – С.13.
15. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.522.
16. *Історія українського селянства: Нариси в 2 т.* – К., 2006. – Т.1. – С.429; Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.522.
17. Кравець М.М. Назв. праця. – С.17.
18. Голобуцький В.О. *Економічна історія Української РСР (Дожовтневий період).* – К., 1970. – С.209.
19. Кравець М.М. Назв. праця. – С.18; *Історія українського селянства...* – С.430.
20. Свежинський П.В. Назв. праця. – С.14; Голобуцький В.О. Назв. праця. – С.210.
21. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.523; Свежинський П.В. Назв. праця. – С.13.
22. Там само.
23. Свежинський П.В. Назв. праця. – С.14.
24. Там само. – С.15.
25. Ковальчак Г.І. *Економічний розвиток західноукраїнських земель.* – К., 1988. – С.147.
26. Свежинський П.В. Назв. праця. – С.15-16.
27. Там само. – С.16.
28. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.505.
29. Ковальчак Г.І. Назв. праця. – С.150.
30. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.511.

31. Історія українського селянства. – К., 2006. – Т.1. – С.433-434.
32. Там само. – С.435.
33. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.513.
34. Історія українського селянства... – С.435.
35. Там само. – С.436.
36. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.516.
37. Свежинський П.В. Назв. праця. – С.20.
38. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.536.
39. Там само. – С.536-537.
40. Історія українського селянства... – С.439-440.
41. Там само.
42. Там само. – С.439.
43. Ковальчак Г.І. Назв. праця. – С.163.
44. Лановик Б.Д., Назв. праця. – С.491-492.
45. Ковальчак Г.І. Назв. праця. – С.163.
46. Молчанов В.Б. Економічна історія. – Житомир, 2003. – С.72.
47. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.495.
48. Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.72.
49. Ковальчак Г.І. Назв. праця. – С.170-171.
50. Там само. – С.168.
51. Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.72.
52. Ковальчак Г.І. Назв. праця. – С.165.
53. Лазечко П. Передумови будівництва залізниць у Галичині // Галицька брама. – 1996. – Ч.14.
54. Жалоба І. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII – 60-х роках XIX ст. – Чернівці, 2004. – С.236-296.
55. Іваночко У. Вплив соціально-функціональних процесів на розвиток урбанізації в Галичині кінця XVIII – початку XX ст. – С.275.
56. Лазечко П. Артерії доріг. З історії будівництва залізниць у Східній Галичині // Жовтень. – 1987. – №11.
57. Іваночко У. Вплив соціально-функціональних процесів на розвиток урбанізації в Галичині кінця XVIII – початку XX ст. – С.276-277.
58. Жалоба І. Назв. праця. – С.438-448.
59. Клапчук В.М. Вузькоколійки в Українських Карпатах кінця XIX – першої третини XX ст. // Проблеми історії України XIX–XX ст. – Вип.16. – С.65-74.
60. Задорожний В.Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.). – С.97.
61. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу – С.574.
62. Задорожний В.Є. Назв. праця. – С.51.
63. Там само. – С.82.
64. Задорожний В.Є. Назв. праця. – С.103-104.
65. Хонігсман Я.С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). – Львів, 1971. – С.126.
66. Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.87.
67. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Назв. праця. – С.575.
68. Задорожний В.Є. Назв. праця. – С.110.
69. Ковальчак І.Г. Назв. праця. – С.186.
70. Дерев'янкін Т.І., Голобуцький В.О., Горбоватий М.Д. Історія народного господарства Української РСР. – Т.1: Економіка досоціалістичних формацій. – К., 1983. – С.378.
71. Ковальчак І.Г. Назв. праця. – С.184.
72. Хонігсман Я.С. Назв. праця. – С.128.
73. Гелей С. Економіка // Історія Львова: У 3 т. – Т.2. – Львів, 2007. – С.205.
74. Франко І. Катастрофа банку селянського // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т.44, Кн.1. – К., 1984. – С.296.
75. Свежинський П.В. Назв. праця. – С.107.
76. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С.85.

77. Гелей С. Економіка // Історія Львова: У 3 т. – Т.2. – Львів, 2007. – С.206.
78. Шевчик І.Р. Західноукраїнські банки та кредитні кооперативи у 1848–1939 рр. // Наук. вісн. НЛТУ. – 2010. – Вип.20. – С.328-341.
79. Двадцять п'ять літ існування Красового Союзу Кредитового. 1898–1923. – Львів, 1924. – С.4-12.
80. Гелей С. Діяльність Крайового кредитного союзу в першій половині ХХ ст. // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. – Т.2. – Львів, 2001. – С.96.
81. Лановик Б., Лазарович М., Матейко Р., Матисякевич З. Економічна історія України. – К., 2004. – С.279.
82. Огуй О.Д. Назв. праця. – С.241.
83. Будзиновський В. Хлопська посілість. – Львів, 1901. – С.118-122.
84. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Чернівці, 2000. – С.215.
85. Никифорак М.В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918). – Чернівці, 2004. – С.136.
86. Шевчик І.Р. Західноукраїнські банки та кредитні кооперативи у 1848–1939 рр. – С.336.
87. Свежинський П.В. Назв. праця. – С.105.
88. Кравець М.М. Назв. праця. – С.105.
89. Уська У. Еміграційна політика австрійського уряду (1900–1914) // Наук. зошити іст. факультету Львів. ун-ту. – Львів, 2006. – Вип.8, Ч.1. – С.197.
90. Качараба С. Напрямки української еміграції зі Східної Галичини і Північної Буковини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Історична. – Вип.33. – Львів, 1998. – С.114.
91. Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини у 1890–1914 рр. – Львів, 1995.
92. Качараба С. Назв. праця. – С.117.
93. Качараба С., Рожик М. Назв. праця. – С.65.
94. Ботушанський В., Чайка Г. Роль агентів у поживленні заокеанської еміграції з Буковини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Наук. зап. Тернопіл. нац. пед. ун-ту ім. В.Гнатюка. Сер. історія. – Тернопіль, 2007. – Вип.1. – С.65.
95. Макар Ю.І. Діяльність агентів по вербовці до Канади на західноукраїнських землях наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Питання історії нового та новітнього часу. – Чернівці, 1994. – Вип.3, Ч.1. – С.44-50.
96. Шлепаков А. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1960.
97. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. – К., 1994. – С.434.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- А**бджи 263, 264
Абазин А. 499
Аббасиди 160, 243
Абдуррагман 241
Август II 501
Аведикович 399
Агмед Ходжа Гаджіке 459
Адам 530
Адам Бременський 229
Айдер 461
Айюбіді 280
Аксаков І. 567, 568
Алгуй 265, 266, 277
Алексеев 547
Алі Татар 480
Алісов 535
Ал-Істахрі 173, 174, 177, 178
Ал-Умарі 255, 270
Алчевський О.К. 642
Аль-Калькашанді 259
Аль-Мукаддасі 174, 232
Амміан Марцеллін 155, 156
Андар 347
Андрій Боголюбський 301
Андрій Мстиславич 278
Андрій, син Бейли III 293
Андронік I Комнін 186, 309
Анна 234
Анна 294, 297
Анна Іоанівна 518, 519
Антонович В. 495
Анцупов І. 563
Апатурій 97
Аполлоній 87
Апостол Д. 535
Аркас М. 558
Асвадунови брати 631
Аскольд 194, 199, 220, 222, 232
Аспарух 170
- Аттіла 156-158
Ахмат 253, 263, 264, 270
Ахмат (хан) 262, 267, 458, 462, 463
А-ши-на династія 170
- Б**агалій Д. 428
Баезід II 464, 473, 475
Базилевський О.П. 545
Байдар 241
Балабан Г. 384
Балабуха 631
Балаговський 551
Балада 283
Баламір 155-157
Барабась Г.П. 553
Баранович О. 495
Барановський Б. 348
Баратинський 519
Бардах Ю. 498
Барятинський 545
Батовський 566
Бату (Батий) 199, 204, 224, 225, 240-243, 245, 253, 255, 257-261, 264, 266-268, 272, 278, 306, 307, 310, 312, 356
Бахт-Герей 469
Бачелес Л. 589
Бачман 240, 242
Башмаков Д. 513
Бедрих 334
Бедун Й. 334
Безбородко 567
Бездудник Прокіп 566
Бейла III 293
Бек Гаджжі 275, 276
Бек-Ярик-оглан 267
Бела IV 241
Берка 273
Бельський Мартин 402, 403

- Бідерман Г. 657
 Бідерман І. 576
 Бінфорд Л. 16, 28
 Бліох І.С. 617
 Бобринський 556
 Бовуа Д. 496
 Богданович 547
 Богданович-Зарудний
 Самійло 511
 Боднар Антоній 660
 Болдирєви брати 557
 Болеслав 299, 306
 Болтрик Ю. 108
 Бона 339, 364
 Бондаренко А. 551
 Боплан Гійом-Левассер де
 402, 407
 Борецький І. 412
 Борис В'ячеславич 201, 208,
 209
 Борисенко В. 428, 429, 495
 Бортечін 251
 Браницька О.В. 645
 Браницький 483, 545, 546,
 556
 Бретшнайдер Ф. 670
 Бринза О. 376
 Бродський 557, 629
 Брюховецький Іван 416, 420,
 512, 513
 Бубнов 551
 Бубновський А. 439
 Бугайов І. 530
 Будзиновський В. 678
 Булюбаш Іван 528
 Бурєбіста 111, 117
 Бурундай (Буралтай) 240,
 264, 265, 306
 Бутенопи брати 547, 549
 Бутков 556
 Бутурлін В. 422
- Вавилов М.** 33
 Ваддон брати 557
 Вайнштейн 558
 Валентиніан III 157
 Ванштейн III. 551
 Вард 557
 Вардан (Філіппік) 184
 Василій II 234
 Василь III 262, 463
- Василько (Галицький) (брат
 Данила Галицького) 247,
 261, 264, 265, 297, 298,
 306
 Василько (Романович, онук
 Данила Галицького) 294,
 299
 Василько Ростиславич 291,
 292, 295, 302
 Ведель 557
 Велізарій 158
 Вердіш Василько 661
 Вердум У. 427, 436
 Вернадський В. 33
 Веселаго В. 443, 444
 Виговський Іван 415, 512
 Виговські 414
 Видричка П. 440
 Виноградов Ю.Г. 79, 132
 Виноков М. 512
 Вишенський І. 412
 Вишневецький 335, 402, 496
 Вишневецький К. 376
 Віміна А. 419
 Вінтарій 159
 Вінтерхальдер Б. 24
 Віняр 595
 Вісівальд 291
 Вітімір 155
 Вітовська Г. 439
 Вітовт 187, 266, 334, 337,
 347, 457, 458
 Вітте С.Ю. 618
 Віттенберг 552
 Водолагін 558
 Волконський 529
 Володар Ростиславич 291,
 292, 295
 Володимир Василькович
 217, 277, 299, 301, 313
 Володимир (Всеволодич)
 Мономах 201, 202, 207,
 209, 215, 217, 223, 225,
 226, 229, 291, 302, 308
 Володимир (Рюрикович)
 223, 297
 Володимир Святославич
 185, 199, 200, 203, 205,
 206, 210, 211, 213-215,
 219, 220, 222, 223, 229,
 234, 235, 290, 291, 312,
 315
- Володимир (Ярославич) 293,
 294, 296
 Володимирко (Володимир)
 Володаревич 220, 292,
 295, 296, 298, 303, 304,
 308
 Володислав 296, 297
 Володислав IV 277
 Волотович А. 334
 Воротний 566
 Всеволод (Володимирович)
 291
 Всеволод Ольгович 217, 223,
 291, 292
 Всеволод Юрійович Велике
 Гніздо 242, 293
 Всеволод (Ярославич) 200-
 202, 204, 209, 216, 233,
 291
 Всеслав 200, 209, 216
 В'ячеслав (Ярославич) 200,
 208
- Габсбурги** 321, 464, 465,
 574, 575, 657, 668, 669,
 673-676
 Гаврат Д. 379
 Гаврилук Н. 91, 92
 Гаджжі Герей 262, 267, 347,
 458, 459-463
 Гайдукевич В. 121
 Галагани 535, 553
 Галіль 459, 477
 Гальперін 551, 557
 Ганновер Н. 427
 Гартвіг 233
 Гарячкін Г. 555
 Гейза II 292, 303, 316
 Гельферіх 628
 Ген 628
 Гендрикова 530
 Генріх, герцог Сілезький 241
 Георгій (Перемишльський)
 247
 Герман К. 560
 Германаріх 139, 155
 Геродот 77, 82, 102
 Герсеванов 547
 Гершкович Я.П. 55
 Гирия Л. 399
 Гільденбрандт К. 427

- Гільденштедт 522
Гільдетьон Гаральд 189
Гладков І. 9
Гліб (Ростиславич) 298, 299
Гліб (Юрійович) 220,
Глібов 537
Гломбик-Сухий М. 434
Голінський М. 418
Голіцин В. 514
Голіцин Дмитро 516
Голіцини 545
Голобуцький В. 495
Головацький Я. 576
Головінський 551
Головкін Г. 521, 524
Голомбек Франц 631
Гом 558
Гомолінський 499
Гомоляч В. 589
Гонорія 157
Горд 182
Горленко Дмитро 532
Горчаков І. 536
Готрон П. 558
Граєвський С. 378
Греков Б.Д. 202, 203
Гретер Я. 628
Григор'єв Ю. 440
Григорій Васильович 246,
248, 295, 296
Григорче Олександр фон 662
Грієвз 624, 628
Грінг Сігурд 189
Грушевський М.С. 206, 404,
495
Гудович К.І. 547
Гудович М.В. 547
Гузенко Семен 404
Гурбик А. 495
Гурвич І.А. 608
Гуржій І. 495, 549, 553, 554,
558, 559, 567
Гусятников 547
Гюбнер Ф. 589
- Г**азі-Герей 464
Газі-Герей III 467
Гартман Г. 619
Гедюк Агмед Паша 461, 473
Гьонок 240, 241, 249, 253, 257
- Д**авид Ігорович 291, 295,
302
Давид Комнін (брат Олексія)
186
Давид Комнін (останній
імператор Трапезундської
імперії) 186
Давид Ростиславич 204
Давид (Святославич) 201,
223, 224
Давидов 546
Давидович 330
Далмацій 182
Данило Романович
Галицький 217, 241, 242,
244-248, 261, 264, 265,
267, 272, 273, 276, 294-
299, 303, 305-309, 312
Дашевська О. 131
Дашкевич Я.Р. 348
Дашкович Є. 402
Дворецький В. 428, 438
Дебагорій-Мокрієвич Й. 546
Девлет-Бірді 458
Девлет-Герей 464
Девлет-Герей II 467
Дегтяренко Прохор 567
Дегтярьови брати 556
Дементьев Л. 546
Денгізіх 158
Денисов В.І. 612
Дервіз П.Г. 616, 617
Деркаченко Я. 429
Дедіна 628
Джалаледдін 239
Джанібек 282, 460, 462
Джебе 239, 242, 243
Джека 263
Джузджані 255
Джучи 240, 252-257, 259,
263, 267, 268, 458
Дзедушицький Г. 591
Дзялинський 551
Димет М. 677
Дір 194, 222
Дітріх В.В. 631
Длугош Ян 264, 295
Дмитро 241, 246, 259, 270,
272
Дмитро Детько 266
Дмитро Донський 262
- Дмитро (Любарт) 280
Добека Василь 662
Доброслав 246, 247, 248
Довгаї 318
Долгорукий В. 467
Долгорукий Г. 524
Долгорукова 557
Должкевич 499
Домажирич Лазар 246
Домонтович М. 554
Домс 669
Донець Г. 524
Дорошенко Михайло 465
Дорошенко Петро 416-418,
426, 438, 439, 444, 445,
466, 499
Дортенман Жорж 631
Драгоманов М. 657
Дробиш-Тушинський Я. 427
Другет 319
Дружинін М. 554
Дружиніна О. 565
Дубовик Никифор 566
Дубровський Іван 532, 533
Дьюла 316
- Е**дигей 187, 267, 347, 458
Еллак 158
ель-Айні 458
ель-Гаджж Селім-Герей 462
Ельворті 628
Емінек 459, 461
Енгельгардт 545
Ендре II 317
Енценберг К. 596
- Є**горов 535
Єлизавета Петрівна 519
Єлиняк В. 681
Єлюй-Чуцай 240
Єрьоменко В. 133
Єферій 155
Єфименко О. 427, 495
Єфімов Валентин 632
Єфрем 225
Єфросинія Полоцька 227
- Ж**ванко В. 553
Жевуський Міхал 483
Жигмонт 318, 460
Журавльов О. 78

- Забашта 566
 Завадовський П.В. 523, 547
 Заїкін І. 555
 Залеський М. 376
 Замазій 565
 Запольяї Янош 320, 321
 Заславський 556
 Заславські 335, 377, 496
 Заславський В. 379
 Заславський Д. 378
 Заславський Й. 587
 Зборовський Самуїл 403
 Зліпка Іван 566
 Злотницький 546
 Золотаренки 414
 Золотаренко В. 445
 Зопіріон 84
 Зорик І. 553
 Зубов Д. 556
- І**бн аль-Асір 243
 Ібн Баттута 259, 260
 Ібн Русге 172, 176, 193
 Ібн Фадлан Агмед 176, 177
 Ібн Факіг 187
 Ібн Халдун 174
 Ібн Хордадбег 175-177, 187, 190, 191
 Ібрагім Паша 480
 Іван III 262, 463, 469, 478
 Іван IV 463, 464
 Іван Василькович 292, 295, 296
 Іван Ростиславич 292, 298
 Іваненко 547
 Іванов 535
 Іванов І. 440
 Іванович Петро 384
 Іванюти брати 552
 Ігнатович І. 565
 Ігор (Старий) 193, 194, 199, 205, 206, 211-214, 220-223, 229-231, 233, 346
 Ігор (Ярославич) 200, 208, 291
 Ізяслав Володимирович 309
 Ізяслав Давидович 222, 298
 Ізяслав Мстиславич 211, 220, 292, 296, 301, 303, 309
 Ізяслав Ростиславич 298, 299
- Ізяслав (Ярославич) 200, 201, 208, 209, 216, 291
 Іллінська В. 100
 Ільбасар 263
 Ільфінги, клан 192, 194
 Ільяс 267
 Імре «Герцог Руський» 316
 Інайет-Герей 462, 465, 466
 Іналджик Галіль 477, 479
 Інголд Т. 14
 Інглінги, клан 192
 Іннокентій IV 241, 280, 281, 284
 Іраклій 179
 Ісаев П. 556
 Іслам-Герей II 462
 Іслам-Герей III 465
 Іштван I 316
- Й**ордан 158, 159
 Йосип 170, 173, 176, 177
 Йосиф II 574, 575, 578-581, 584, 598
- К**адлубек Вінсентій 294
 Кадм 155
 Казимир 293
 Казимир (III) 266
 Казимир IV Ягеллончик 334, 337, 345, 458
 Кайду 241
 Калінніков М. 434
 Каманіна Г. 551
 Кандиба 440, 546, 556
 Канкрін 547
 Каноб 86
 Кантакузен 545
 Кан-Темір 465, 466
 Капніст Василь Петрович 528
 Караджин 264
 Каразін В. 546
 Каракісек 263
 Каракчи 271
 Кара-Мустафа Паша 274
 Каргер М.К. 300
 Карл XII 465, 467, 514
 Карл Великий 189, 190, 232, 290
 Карл Людвіг 670, 671
 Карл-Роберт 318, 319
- Каролінги 191, 192
 Картан 258-260
 Касачик 273
 Касперовський А. 591
 Катерина I 532
 Катерина II 468, 479, 516, 519, 526, 527, 537
 Катрухін А. 530
 Кауниц В. 574
 Качараба С. 681
 Кейкаус Ізеддін 266
 Келеповський 547
 Кий 221
 Кир'яков 547
 Киселька К. 589
 Кисіль А. 443
 Кікін В. 512
 Кіріаков 548
 Кічик 271
 Климов 558
 Клобушицький Янош 662
 Кляйн Я. 589
 Княжнін 557
 Кобець 556
 Ковалевич Ігнат 384
 Коваленко Н. 429
 Кожум'яка 224
 Козибродський 551
 Козинський М. 359, 376
 Колісник 547
 Колумелла 76
 Комніни 186
 Компан О. 430, 495
 Кондратьєв Г. 524
 Концепольський О. 440, 444
 Концепольський С. 401
 Конорський Г. 661
 Конрад Мазовецький 299, 308
 Константин Багрянородний 194, 211, 223, 229, 231, 301, 346
 Константин I Великий 179
 Константин Мономах 231
 Константин XI Палеолог 181
 Константин VIII 234
 Контаріні Амброджо 284
 Копелинський Я. 378
 Копилець-Коноваленко 566
 Корбе 545

- Коренца (Куремса/Курмиши/
 Курумши) 253, 258-264,
 270, 272
 Корзун 547
 Коріатович Олександр 277,
 336
 Коріатович Федір 277, 318,
 319
 Коровін 558
 Корчмін В. 532
 Коруков Я. 533
 Котівч П. 439
 Котян 240
 Коцієвський О. 565
 Кочубей В. 521, 535
 Кочубей В.В. 545
 Кочубєєв П. 555
 Криванек Й. 628
 Кривець Василь 528
 Кривоніс Василь 661
 Кривоніс М. 443
 Крижанівський О. 495
 Крижицький С. 131
 Крикун М. 495
 Крим-Герей 467, 469
 Крип'якевич І. 422, 423, 437,
 444, 496
 Крупіцький А. 440
 Круц В. 44
 Кубрат 160
 Кузіна Є. 550
 Кулішер Й. 446
 Куль В. 446
 Куп'янський 547
 Куракін О. 564
 Курил 247, 248, 272
 Курилов Г. 546
 Кутлубуга 266, 267
 Кутлуг-Тимур 260, 347
 Куше А. 587
 Кушелєв-Безбородко 545,
 547, 548, 552
 Кьопрюлю 466

Лаборець 315, 316
 Лабурер 496
 Ладієв Т. 567
 Ладомирський 548
 Лазарєвський О. 430
 Ламанський Є.І. 616
 Ланд Н. 551

 Ландо В.М. 615
 Ланєвський Я. 378
 Ласький Ієронім 480
 Ласький О. 325
 Лев VI 181
 Лев Данилович 265, 273,
 299, 318, 336
 Лев Диякон 212, 213
 Левелель Й. 496
 Леонтєєв М. 536, 537
 Лепп 557
 Лесик Данило 553
 Лесик Яків 553
 Лєсницький Г. 414
 Лєшко Білий 294
 Лихоманов В.О. 555
 Лихоманов І.О. 555
 Личков 551
 Лільпоп С. 556
 Ліндемеєр В. 534
 Лісімах 86
 Лобанов-Ростовський Яків
 Іванович 564
 Лобанова-Ростовська К.І.
 547
 Логойський Ф.Т. 383
 Лодженський М. 512
 Ломмеліно Карло 458
 Лопухін 545, 548
 Лукач Д. 446
 Лукіан Дмитриш 662
 Лукинов І. 10
 Лукосєвич Лукас 662
 Лутковський 557
 Любомирський С. 379
 Людовік I 191
 Людовік I 263
 Людовік IX 274
 Людомирський 545
 Лют Свенельдич 213
 Ляскоронський П. 404
 Лясота Еріх 402
 Ляценко П.І. 611

Маврікій 233
 Магмуд Ялавач 240
 Мазєпа Іван 467, 514, 515,
 535
 Макаровіч П. 55
 Максуд 240
 Мал 212

 Малко Любєчанин 192, 194
 Мальцев 558
 Мамай 262, 267
 Мангіт Едигей 457
 Мангубі С. 631
 Манойлов Р. 441
 Мануїл 309
 Манц А. 589
 Манц К. 589
 Марван ібн Мугаммад
 (Марван II) 171
 Марія Терезія 579
 Маркіна В. 495, 497, 501
 Маркс Карл 632
 Мартін 184
 Маршковський 546
 Масальський А. 387, 393
 Матвєєв А. 512
 Матвєєв М. 524
 Матвієвич М. 434
 Матіаш Корвін 318
 Маховський С. 438
 Мєгмед II 186, 461, 462
 Мєгмед Рашид 459
 Мєгмед, син султана Баєзіда
 II 475
 Мєгмед-Герей 262, 462, 463
 Мєгмед-Герей II 285, 466,
 473
 Мєгмед-Герей III 465
 Медвідь III. 434
 Мельгозе 628
 Мельник Л. 557
 Мельникова О.О. 200
 Менглі Герей 262, 347, 461-
 464, 478
 Меншиков 516
 Меровінги 189
 Мерперт 557
 Мєфодій 416
 Мешков 556
 Микула 297
 Милей 248, 263
 Минцов (Минцевіч) Г. 439
 Михайл Палеолог 281
 Михайло Всеволодич 241-
 243, 248, 264, 267, 297
 Михайло Збарзький 383
 Михайло Ярославіч 260
 Міклашевський А. 545-548
 Міліковський І. 595

- Міллер-Закомельський 547
Мілорадович 552
Міхей 261
Міцюк О. 576
Мішурина 552
Многогрішний Дем'ян 417
Могол 259, 260, 263
Могулбуга 267
Мозолевський Б.М. 91
Мокревич В. 546
Молибоговичі 296
Молибожич Івор 246
Моровиць 631
Моруженко А. 102
Мстислав (Василькович) 277
Мстислав (Володимирович)
201, 202, 215, 223, 224,
291, 295
Мстислав Всеволодич 207
Мстислав Данилович 299
Мстислав (Ізяславич) 220
Мстислав Мстиславич 297
Мугаммед II 239
Мугель 182
Муджи Яя (Мауці) 253, 258-
261, 264, 266
Мужиловський С. 418
Мунгке 240-243, 252, 253,
272, 274
Мунгке-Тимур 266
- Навроцький В. 664**
Наполеон 588
Насуф Боснала 480
Немирович А. 354
Нестеренко 547
Нестор 205, 213-215, 217,
219, 221-223, 225, 290,
291, 302, 316
Неусихін О.І. 219
Нечаєв 547
Нечай Д. 438, 439
Нільс 549
Ніццоліні 631
Новаліс Ф. 446
Новиков 556
Новицький К. 434
Новосельський М. 558
Ногай 186, 253, 260, 261,
263, 264, 273, 274, 283
Нур-Девлет 461, 462
- Оберг К. 36**
Оглоблин О. 431, 445
Огодай 239
Оксман А. 550
Окуневський Іларій 680
Олег 193, 194, 199, 205, 206,
214, 222, 229, 230, 308
Олег Святославич 201, 209,
213, 223, 291
Олег (Ярославич) 293
Олександр I 564
Олександр II 607, 610, 616
Олександр Казимирович
334, 337
Олександр (Македонський)
86
Олександр Невський 265,
273
Олексій Комнін 186
Олексій Михайлович 511-
514
Олеськів О. 681
Олівер 546
Ольга 199, 206, 212-214, 222,
223, 229, 231, 232, 309
Ольга 293
Ольгерд 187, 266
Омейяди 171, 234
Орда-Еджен 253, 257, 260
Орлай І. 576
Орлик Пилип 442, 467
Осман 472
Османи 461-464, 466, 471,
472
Остроградська 552
Острозький К. 378, 403
Острозький К.І. 345
Острозький Януш 384
Отрощенко В.В. 62, 63
Оттон I 231
- Павліковський 660**
Павло I 550
Павло Алепський
(Халебський) 419, 427,
436-438, 440, 443, 444,
520
Павло Оросії 92
Пажитнов К. 558
Палеологи 181
Палій С. 499
- Папков 547
Папроцький Бартош 403
Паульсон 567
Пахучий 566
Пашкевич Г.О. 60
Пашуто В.Т. 203, 204
Перені 318
Петренко 547
Петро I 465, 467, 501, 514-
519, 521, 523, 621
Пилипівський І. 681
Підшивайло Іван 567
Піллер 595
Пілоті Емануель 284
Пітансьє 557
Піцш К. 587
Плано Карпіні Джованні
дель 241, 242, 245, 246,
257-261, 270, 272-274,
278, 281, 356
Плетньов Р. 556
Плетньова О. 124
Плетньова С. А. 88, 92
Подолянин Іван 331
Поланьї К. 13
Полуботок П. 517
Поль О.М. 628
Понятовський Й. 548, 549
Попов А. 631
Потоцький 545-547
Потоцький А. 591, 670
Потоцький Альфред 660,
661,
Потоцький М. 444
Потоцький С. 438
Потьомкін 547, 556
Претвич Бернард 480
Пріск Панійський 157
Пріцак О. 187, 188
Прозоровський 547
Пронський 378
Пронський Андрій 402
Протасьєв П. 512
Протоген 77, 87
Прутін 434
Псевдо-Скімн 77, 83
Пуар'є Ж. 446
- Рагузинський 516**
Радбард 189
Радзівілл 548, 551

- Радзівілл О. 551
 Райффайзен Ф. 679
 Рандарь М. 434
 Рассамакін Ю.Я. 46
 Ратич О. 296
 Ревух 483
 Регнальд Рутен (Рогнвальд Довгий) 189
 Ржевуський 546
 Рибаків Б.О. 212, 218, 226
 Рижов І. 556
 Ріплі Ф. 670
 Ріхтер 556
 Рогатинець Ю. 412
 Рожик М. 681
 Розгоні Гунт-Пазмані 317
 Розінг 558
 Розумовська 548
 Розумовський 548, 551
 Розумовський Кирило 519, 521-523, 553
 Ройтер Ф. 665
 Роман Данилович 298, 309
 Роман Лакапін 230
 Роман Мстиславич 204, 291, 293, 294, 296, 297, 304
 Романови 621, 623, 626, 637
 Романовський А. 378
 Романовський В. 422, 431, 495
 Ростислав (Володаревич) 295, 296
 Ростислав Михайлович 298, 303, 304, 318
 Ростислав (Михайлович, княжич чернігівський) 247, 248
 Ростислав Мстиславич 208, 215, 222
 Ростислав Святополчич 298, 299
 Росту У.У. 446
 Ротермунд 557
 Рубрук Гійом де 274, 326
 Рум'янцев-Задунайський П. 521
 Румянцев С. 553
 Рюрик (Ростиславич) 204, 220, 223, 291, 295
 Рюрік/Рьорік 192
 Рюриковичі 169, 194, 208, 217, 254, 278, 289, 295, 297, 298, 302
 Рябошапка 631
 Сабановський 548
 Савич Ф. 546
 Сагайдак 547
 Сагіб-Герей 402, 461, 463, 465
 Саде 628
 Саєнко В. 434
 Саксон Граматик 189
 Саманіди 194
 Самарін Ю. 549
 Само 160
 Самойлов 546
 Самойлович Іван 417, 514, 529
 Самусь 499
 Сангушко 335, 377, 483, 501, 548, 556, 557
 Сангушко О. 379
 Сангушко Р. 378
 Сапега Л. 670
 Сапожников І. 21
 Сарай-Буга 263
 Сасаниди 234
 Сафа-Герей 463
 Сахнов Р. 429
 Свейковський 548
 Свенельд 211, 212
 Свидригайло 277, 334, 460
 Святополк Володимирович 220, 235
 Святополк Ізяславич 201, 202, 209, 225, 291, 295
 Святополк Ярополчич 301, 302
 Святослав Ярославич 200, 201, 208, 209, 216, 223, 291
 Святослав Всеволодич 204, 223
 Святослав Ігорович 194, 206, 212, 215, 217, 231
 Святослав Ольгович 211, 215, 308, 309
 Сейїд-Агмед 458
 Секерська О. 105
 Семадені Б.А. 631
 Семен 278
 Семенов Г. 429
 Семенько Трохим 567
 Сервіс Е. 36
 Сергєєвич В.І. 206
 Сергєєнко Г. 495
 Серебреник 445
 Серебряников 556
 Сигізмунд I 334, 345, 354, 357, 365
 Сигізмунд II Август 343, 354, 355, 376
 Сигізмунд III Ваза 380
 Сизьон Андрій 566
 Смирєнко Ф.С. 556, 557, 604, 621
 Симоненко О. 125
 Синявська Я. 376
 Сімеон 315
 Скавронська 545
 Скаржинський 547, 548
 Скіл 91, 99
 Скілиця Іоанн 231
 Скілур 132
 Скорєйко Г. 656
 Скорий С. 100, 109
 Скородка О. 439
 Скоропадський Іван 514, 516, 535
 Слабченко М. 411, 426, 435
 Славко А. 550
 Смолий В. 495
 Смородін 535
 Смотрицький Г. 412
 Соколинська Ганна 383, 384
 Солтикович 504
 Сомко Яким 416, 515
 Сомов 549
 Срезневський І. 576, 657
 Старосель Іван 661
 Сташевський Є. 503
 Степанков В. 495
 Степанчук В.М. 15
 Степунін Я. 556
 Стефан Баторій 355, 403, 404
 Стефанік В. 681
 Стеценко 547
 Страбон 91, 98, 99, 124-127
 Стрибель С. 439
 Строганов 516
 Струков 547
 Струсь Ю. 385

- Субудай 239, 240, 242, 243, 273
 Судьіч, «Попів онук» 246, 248
 Сурина Василь 384, 385
 Сулов М. 440
 Сушков 547
 Сфорца Боні 364
 Сюлейман Пишний 473, 475
- Т**
 Тайдула 267
 Тамара 186
 Тамерлан 347
 Тарасевич В.А. 557
 Тарл Ян 403
 Тацит Корнелій 160
 Тевяшов С. 434
 Тегловські Й і Я. 551
 Тележко 553
 Теофіл 191
 Теофраст 75
 Тереножкін О.І. 56, 100
 Терещенко 557, 604, 629
 Тетеревка І. 439
 Тетеря Павло 414, 416, 421, 442, 443, 511, 512
 Тиберіїв-Юліїв династія 154
 Тимур 237, 244, 257, 266, 267
 Тимур 457
 Тихомиров М.М. 218
 Тишкевич 439, 483
 Товарницький 589
 Тога-Темюр (Тука-Тимур) 267, 458
 Толочко П.П. 311
 Толстой 545
 Толуй 240, 252
 Толуїди 252
 Толук-Тимур 266
 Томашек Е. 670
 Томашівський С. 657
 Тохта 260, 263, 264, 274, 282
 Тохтамиш 257, 266, 267, 275, 347, 457, 458
 Тройницький О. 551
 Троцинський 546
 Туглу-бай 271, 272
 Туле-Буга 264-266, 273, 277
 Турай 263
- У**
 Угедей 240, 241, 249, 252, 253
 Узбек 255, 260, 267
 Улуг-Мугаммед 267, 271, 258
 Ульфіла 155
 Уранг-Тимур 266
 Урусбуга 267
 Урсова 248
- Ф**
 Фальк Ф. 556
 Фальц-Фейн 554
 Федір 264
 Федір Іоаннович 464
 Федорів Іван 400
 Федорович Тарас 466
 Феньш Е. 576
 Феодор Ласкар 186
 Феодора 184
 Феофан 182
 Феофан Сповідник 184
 Фердинанд 583, 670
 Фердинанд І Габсбург 321
 Філалет Х. 412
 Філімер 154
 Філіпп II 86, 92
 Фільверт 628
 Фотій 193
 Франке 595
 Франко І. 657, 677
 Франц І 598
 Франц-Йосиф І 655, 662
 Френкель М. 551
 Фрідріх Барбароса 293
 Фрідріх II 467
 Фрізон Дж. 20
 Фролов Є. 513
 Фундуклей І. 550
 Фурсов 547, 549
 Фьорс Р. 446
- Х**
 Хаймович Я. 551
 Хандра Василь 567
 Хандра Іван 567
 Хандра Овксент 567
 Ханенко І.І. 547
 Хасдай Ібн-Шапрут 170
 Хатцель 557
 Хизр 271, 272
 Хитрові О. і Ф. 547
 Хлівний 566
- Хмельницький Богдан** 411-418, 436, 438-440, 442-446, 465, 499, 511-513
Хмельницький Юрій 415, 439, 512
 Ходика В. 336
 Хосцький 546
 Хорив 221
 Хорошкевич Г. 546
 Храпунов І. 131
 Христофоров 547
 Хубілай 252, 268
 Хурмадай 266
 Хутула 238
- Ц**
 Цалкін В. 142
 Цигарев 558
 Циміданов В.В. 62
- Ч**
 Чабай В.П. 17
 Чагатай 240, 252, 253, 260, 264
 Чайлд Г. 33
 Чалов 556
 Чаплович І. 576, 578
 Чаріков 547
 Чацький 546
 Черних Є.М. 54
 Чернишов 545
 Черні 576
 Чингіс-хан (Темучжин) 238-240, 249-252, 257, 258, 268
 Чинкай 240
 Чорний Василь 404
 Чорнолузький П. 526
 Чорнолузький В. 546
- Ш**
 Шагбаз-Герей 469
 Шагін-Герей 467, 468, 469, 481
 Шафарик П. 576
 Шафіров П. 524
 Шевальє П. 427
 Шевич І. 550
 Шевченко 558
 Шевченко Ф. 421
 Шейбан 258, 261
 Шенборн 585, 591, 592
 Шереметьєв Б. 524
 Шидловський 547

- Шляхтіна 545
Шмунгер П. 376
Шрамко Б. 100, 102, 106, 109
Штігліц 545, 547
Штіфлер Мартін 631
Шульце-Деліч Ф.Г. 647
Шуман О. 547, 549
Шуман Ф. 587
Шумпетер Й. 446
- Щ**еглов О. 102, 103
Щек 221
Щербатов 547
- Ю**нос 379
Юрій Всеволодич 241
Юрій Долгорукий 217, 220, 293, 301
- Юрій Львович 299, 308
Юрій-Болеслав 265
Юстин II 181
Юстиніан I 158, 179-181, 183
Юстиніан II 171, 180, 182, 184
Юсупов М. 534
Юхимович Г. 434
- Я**блоновський 483, 591
Яворницький Д. 429
Ягайло 334, 362
Ягьї 459
Язиков Н. 537
Якушин 547
Ян Казимир 424
Ян II Казимир 400
Ян III Собеський 499
- Янджи 264
Янош Хуньяді 318
Ярополк (Володимирович) 201, 289
Ярополк Ізяславич 291
Ярослав (Володимирович) Мудрий 200-204, 207-209, 214, 219, 220, 222-224, 231, 235, 291, 295
Ярослав Всеволодич 304
Ярослав Галицький (син Володимирка) 204, 292, 293, 296, 298, 301, 303, 309
Ярослав Мстиславич 304
Яхненко С. 558
Яхненко К.М. 557

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

БАРАН Володимир Данилович, БАРАН Володимир Кіндратович,
БУНЯТЯН Катерина Петрівна та ін.

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Історико-економічне дослідження в двох томах

Том 1

Редактор *О.В.Попова*

Коректори *В.Є.Білаш, М.Ю.Бродська, О.С.Петренко*

Художник обкладинки *Д.М.Шевчук*

Оригінал-макет *О.В.Гашенко*

Підписано до друку 25.03.2011. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 56,12. Тираж 1000 пр. Зам. №11-275К.

ТОВ НВП «Ніка-Центр». 01135, Київ-135, а/с 192;
т./ф. (044) 39-011-39; e-mail:psyhea@i.com.ua; psyhea9@gmail.com; www.nika-centre.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано на ЗАТ «ВІПОЛ», вул. Волинська, 60, Київ, 03151

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №752 від 27.12.2001

При створенні художнього оформлення використані фотоматеріали з фондів Інституту археології НАН України, Інституту історії України НАН України, Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Національного історичного музею України, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного.

Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.

ISBN 978-966-521-571-4

ISBN 978-966-521-572-1 (Том 1)

«Економічна історія України» – це перше в історіографії підсумкове синтетичне видання, створене великим колективом академічних і вузівських фахівців. Праця охоплює всі історичні періоди – прадавню і давню історію, середньовічну добу, ранній новий час, модерну добу, новітню епоху. В ній простежуються соціально-економічні процеси на всій території розселення українців, у тому числі на українських землях з особливою долею. В полі зору дослідників перебуває також більшість тих протодержавних і державних утворень, які виникли на сучасній території України.

Призначена для науковців і широкого кола читачів.

УДК 93(330.101.54)(477),6322/1900*

ББК 63.3:65.9(4Укр)

ВИДАННЯ ЗДІЙСНЕНО ЗА СПРИЯННЯ:

Корпорація «Укрбудматеріали»

01135 Київ, вул. Павлівська, 29

Тел.: +380 (44) 484-14-66, 351-12-66 www.ubm.ua

UBM (Укрбудматеріали) – українська інвестиційно-промислова група, яка займається інвестиційною діяльністю в галузі виробництва будівельних матеріалів та видобуванні природних ресурсів.

ЗАТ «Славутський комбінат «Будфарфор»

30002, Україна, Хмельницька обл., місто Славута, вул. Козацька, 122

Інфолінія: 0 800 502 60 60 (всі дзвінки зі стаціонарних телефонів в межах України – безкоштовні)

«Будфарфор» – високотехнологічне підприємство з повним циклом виробництва фарфорової санітарної кераміки під ТМ Colombo, один з найбільших виробників кераміки для ванних кімнат в країнах Східної Європи і СНД.

Sibelco Ukraine – сировина для керамічної та скляної промисловості.

Представництво у Києві: вул. Іллінська 8, 04070

Тел. 044 490 3318 Факс 044 490 3317